ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ,
MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

HOFER TAMÁS

LXXXVIII. ÉVFOLYAM

1977

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Borsányi László: „A néprajzi múzeumok szerepe a nemzetközi nevelésben." UNESCO konferencia Dániában. — „The role of anthropological Museums in National and International Education" — multinational seminar held in Denmark 164
Gráfik Imre: A Közlekedési Múzeum 10 éve. — Decennial of the Museum of Transport ..... 604 - 605
Hofer Tamás: Német néprajzi kiállítás Berlinben. — New German ethnographic exhibition, Berlin-West ..... 159 - 163
Kríza Ildikó: Komikum a folklórban. — Symposium on comic elements in folklore ..... 602 - 604
Martin György: A magyar néptánckutatás egy évtizede. 1965—1975) — A decade of Hungarian dance ethnology (1965 1975) ..... 165 - 183
Sárosi Bálint: A pásztorok zene- és tánckultúrája a Kárpátokban és a Balkánon. — Musical and dance traditions of herdsmen in the Carpathians and in the Balkan Peninsula ..... 158—159
Szabolcsi Hedvig: Magyar népi bútorok. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban. — Hungarian peasant furniture. Exhibition of the Ethnographical Museum, Budapest ..... 155—158
Voigt Vilmos: Finn-magyar műfajelméleti tanácskozás. — Finnish—Hungarian Symposium on Genre-Theory ..... 600—602

Ismertetések — Besprechungen — Рецензии

Aradi Viktor: Mócok földjén *(Zsigmond Gábor)* ..... 497—498
Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 1—3. *(Paládi-Kovács Attila)* 522—523
Balassa Iván: Lápok, falvak emberek *(Dömötör Tekla)* ..... 488—489
Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza *(Selmeczi Kovács Attila)* 518
Bárth János: Fajsz népessége a XVIII. század közepén *(Andorka Rudolf)* 510
Bárth János: A kalocsai szállások településnéprajza *(Balogh István)* ..... 614—615
Barthes, Roland: Système de la mode *(Verebélyi Kincső)* ..... 205—207
Baudrillard, Jean: Le système des objets *(Verebélyi Kincső)* ..... 207—208
Békés megye gazdasági földrajza *(Szilágyi Miklós)* ..... 496—497
Chojnacka, H.: Nuptiality patterns in an agrarian society *(Andorka Rudolf)* .. 512—514
Csapó Piroska, M.—Volly István: Koroncó zeneélete *(Katona Imre)* ..... 194—195
Csépe Imre: Mezei dolgok *(Gunda Béla)* 502
Csiszér Imre—Kovács Dénes: Csíkszentkirályi keresztszemesek *(Székely László)* ..... 201—202
Cumania II. Ethnographia *(Andrásfalvy Bertalan)* ..... 518—520
A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973 *(Paládi-Kovács Attila)* ..... 515—516
Добруджа. Етнографски, фолклорни и йезикови проучвания *(Lukács László)* 504—505
Fél, Edit—Hofer, Tamás: Geräte der Átányer Bauern *(Szabó Mátyás)* ..... 611—613
Folklore Annual, Austin *(Voigt Vilmos)* 526 527
Gehl, Hans (hrsg.): Handwerk und Brauchtum. Beiträge zur Volkskunde der Banater Deutschen *(Székely László)* 501
Gergely Gizella, Cs.—Haáz Sándor: Udvarhelyi varrottasok *(Fél Edit)* 189
Gimnáziumi évkönyvek *(Kósa László)* ..... 525—526
Gossen, Gary H.: Chamulas in the World of the Sun *(Voigt Vilmos)* ..... 506—507
A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. *(Paládi-Kovács Attila)* ..... 516—518
Hofer Tamás—Fél Edit: Magyar népművészet *(Balassa Iván)* ..... 189—192
Howell, David: Hungarian Ethnography *(Hofer Tamás)* 618
Informes del Instituto Nacional de Antropologia *(Létay Miklós)* 527
Ислави́н, Влади́мир: Самойеды в домашньем и общественном быту *(Voigt Vilmos)* 505—506
Karasek, Alfred—Lanz, Josef: Krippenkunst in Böhmen und Mähren vom Frühbarock bis zur Gegenwart *(Varga Zsuzsa)* ..... 197—198
Katona Imre: A habán kerámia Magyarországon *(István Erzsébet)* ..... 198—200
Kaufmann, Christian: Das Töpferhandwerk der Kwoma in Nord-Neuguinea *(Bodrogi Tibor)* 507
Kerékgyártó Adrienne—Knézy Judit: A Buzsák környéki színes paraszti hímzés kialakulásának kérdéséhez *(Fél Edit)* ..... 187—189
Keresztek, feszületek, kálváriák *(Tüskés Gábor)* ..... 195—197

Két könyv a Romániában élő német csoportok néprajzához *(Székely László)* 501—502
Knotik Márta: Keresztszemes szőrhímzések a Dél-Alföldön *(Fél Edit)* ..... 185—186
Knotik Márta: Szabadrajzú szőrös párnavégek a Dél-Alföldön *(Fél Edit)* ..... 185—186
Koroknai Ákos: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a 18. század elején *(Török Katalin)* ..... 498—499
Kós Károly—Szentirmai Judit—Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet *(Bárth János)* ..... 193—194
Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji — történeti tagolódása *(Paládi Kovács Attila)* ..... 485—488
Kovács, Martin L.: Eszterházy and the Early Hungarian Immigration to Canada *(Fügedi Erik)* ..... 500—501
Kramer, Karl-Sigismund: Grundriss einer rechtlichen Volkskunde *(Tárkány Szücs Ernő)* ..... 503—504
Ludviková, Miroslava: Kloboucká zamyšleni *(Fél Edit)* ..... 185—186
A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 1. Szerk.: *Éry István, Nagy Lajos, Nagybákay Péter (Selmeczi Kovács Attila)* 617
Maluckov, Mirjana: Narodna nošnja rumuna u jugoslovenskom Banatu *(N. Fülöp Katalin)* ..... 202—203
Mjartan, Jan (ed.): Horehronie. Kultúra a spôsob života l'udu II. *(Török Katalin)* ..... 490—491
Molnár István—Molnár Kálmán: Sóvidéki keresztszemesek *(Fél Edit)* 186
A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971—1. *(Égető Melinda)* ..... 520—522
Népismereti dolgozatok. 1976. Szerk.: *Kós Károly (Balassa Iván)* ..... 616—617
Népművészeti Akadémia I. *(Hofer Tamás)* ..... 192—193
Néprajzi Közlemények, Bratislava *(Károly S. László)* 524
Palli, H.: Ajaloolise demograafia probleeme Eestis *(Andorka Rudolf)* ..... 511—512
Piman Shamanism and Staying Sickness *(Voigt Vilmos)* 506
Prilozi za knizsevnoszt, jezik, isztoriju i folklor *(Kiss Mária)* 526
Reguly Antal palóc jegyzetei, 1857 *(Gunda Béla)* ..... 489—490
Sántha Imre: Csíkdánfalvi fazekasság *(Székely László)* 201
Scutt, Ronald—Gotch, Christopher: Skin Deep. The Mystery of Tattooing *(Bodrogi Tibor)* ..... 508—509
Stephani, Claus: Erfragte Wege. Zipser Texte aus der Südbukovina, Kreis Suceava *(Székely László)* ..... 501—502
Štika, Jaroslav: Etnograficky region Moravské Valašsko, jeho vznik a vyvój *(Markuš, Michal)* 492
Studia Comitatensia 3. *(Gunda Béla)* 514
Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. Red. *Szabadfalvi J.—Újvári, Z. (Vajkay Aurél)* ..... 610—611
Sunderland, Eric: Elements of Human and Social Geography *(Voigt Vilmos)* .. 509
Szabó István: Jobbágyok—parasztok *(Bárth János)* ..... 483—485
Szabó T. E. Attila—Péntek János: Ezerjófű *(Csoma Zsigmond)* ..... 619—620
A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve *(Gunda Béla)* ..... 523—524
Szőttesek. Békés megye néprajza II. *(Fél Edit)* 187
Timaffy László: Szigetközi krónika *(Gráfik Imre)* ..... 493—495
Turnau, Irena: Skórnistwo odzieżowe w Polsce XVI—XVIII wieku *(Gáborján Alice)* ..... 203—204
Újabb hímzés és szőttes tanulmányok *(Fél Edit)* ..... 184—189
Vésztő története *(Bárth János)* ..... 495—496
Vöő István: A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó rendszere *(Gunda Béla)* 619
Wilk, Herta: Siebenbürgisch-sächsische Leinenstickereien aus Tartlau *(Fél Edit)* ..... 186—187

Tanulmányok — Abhandlungen — Статьи

Balassa M. Iván: Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet a magyar népi építkezésben. Крыша с прогном на спорных столъах в венгерской народной архитектуре. Das Pfettendach in der ungarischen volkstümlichen Baukunst. 329—364
K. Csilléry Klára: A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. — Changes of Hungarian folk art in the 19th and early 20th century. — Изменения в венгерском народном искусстве 19—20 вв. ..... 14—30
Dömötör Tekla: A tipizálás a népmondában. — Typisierung in Volkssagen. — Типизация в народных рассказах ..... 529—539
Esze Tamás: Rákóczi tánca. — Танец Ракоци — Der Tanz Rákoczi's ..... 540—554
Fügedi Erik: Kapisztrán János csodái. — Találkozás a középkori népi vallásossággal. — Чудеса Яноша Капистрана. Встреча с народной религиозностью средневековья. — Die Wunder des Johannes Capistranus. Ein Einblick in die volkstümliche Religiosität des Mittelalters ..... 555—564
Hofer Tamás: XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége. — К возможностям осмысления в связи с изменениями стилей в венгерском народном искусстве в 19 веке. — Stiländerungen der ungarischen Volkskunst im 19. Jahrhundert: einige Möglichkeiten der Interpretation ... 62—80
Keserű Katalin: A népművészeti motívum metamorfózisához a képzőművészetben. — Sur la métamorphose du motif populaire dans les beaux-arts. — К метаморфозам народных мотивов в изобразительном искусстве ..... 120—135
Kós Károly: A faluekéről. — Об общинном плуге. — Über den Gemeindepflug 259—269
Márkuš, Michal: A kelet-szlovákiai sertéskupecek életéből. — Zo života východoslovenských kupcov. — East Slovakian peasant pig-dealers ..... 365—391
Martin György: Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása. — Своеобразия и возникновение нового стиля венгерской народной пляски. — Development and distinguishing marks of the „new style" in Hungarian folk dancing ..... 31—48
Miklós Pál: A „szép" tárgy jelentései. — Les significations de l'objet „beaux". — Значения у „красивого" предмета ..... 91—101
Németh Lajos: A művészettudomány és a népművészet. — Theory of art and folk art. — Искусствоведение и народное искусство ..... 81—90
Paládi-Kovács Attila: A gömöri magyar pásztorkodás. — Hungarian herdsmen's life in the region Gömör (Gemer, Slovakia). — Венгерское пастушество в области Гемера (ЧССР) ..... 392—411
Sármány Ilona: A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkodásában. — Значение понятия народное искусство на рубеже XX века у венгерских художников. — General interpretations of the Hungarian folk art at the turn of the century ..... 102—119
Selmeczi Kovács Attila: Mezőgazdasági eszközkapcsolatok: marokszedő kampó és kévekötő fa. — Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und ihre Verbindungen: Abraffhaken und Garbenbindestock. — Связи между сельскохозяйственными орудиями: крюк для собирания колосьев в сномы — сноповязальная палка ..... 270—301
Szabó T. Attila: A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. — Das Hoftor mit Taubenschlag in Siebenbürgen. — Старинные трансильванские ворота с голубятней ..... 302—328
Szentmihályi Imre: A történeti Hetés. — Die Gegend von Hetés in der Geschichte. — Край Хетеш в историческом плане ..... 412—436
Szilágyi Miklós: A Békés megyei mezővárosok termelési szervezete a XVIII—XIX. század fordulóján. — Структура производства сельскохозяйст-

венных городков в комитете Бекеш на рубеже 18—19 в. — Production structure of agrotowns in Békés County at the turn of the 18—19th century ..... 224—246
Takács Lajos: A „vész", mint irtási szakkifejezés. — Das ung. Wort „Vész" als Fachausdruck der Rodung. — „Вес" как специальный термин, связанный с засекой ..... 247—258
Voigt Vilmos: A népköltészet változása a XIX. században. — Die Veränderung der ungarischen Volksdichtung im 19. Jahrhundert. — Изменения в устно-поэтическом творчестве венгерского народа в 19 в. ..... 49— 61
Vörös Károly: A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. — Die Veränderungen der Bauernschaft im 19. Jahrhundert. — Изменение крестьянства в 19 веке. Проблемы и нерешенные вопросы ..... 1— 13

Kisebb tanulmányok — Kleinere Studien — Краткие сообщения

Bencsik János: Adatok a hajdúsági pásztorok származás szerinti összetételéhez. — Data about places of origin of herdsmen in the Hajdú district 471—477
Borsai Ilona: Régi stílusú elemek megjelenése az új magyar népdalstílusban. — Elemente des „alten Stils" im „neuen ungarischen Volksliedstil" ..... 136—146
Dankó Imre: A mintából való árusítás. — Selling from sample ..... 462—470
Fried István: Magyar népdalok egy orosz kiadványban. — Ungarische Volkslieder in einer russischen Publikation ..... 566—573
Mészáros István: Balázsjárás Pápateszéren 1845-ben. — Blasiusumgang in Pápateszér in 1845 566
Ortutay Gyula: „Ha még egyszer azt üzeni . . ." — „Should the message come again . . ." 565
Reuter Camilló: Csörsz árok. — The Csörsz trench ..... 440—448
Takács Lajos: Rákászat a Kisbalaton mentén. — Krebsfang um den Kleinen Balaton ..... 437—440
Vajkai Aurél: Szőlőprések és díszítésük a Balaton északi mellékén. — Weinpressen und ihre Verzierung in der Nordgegend des Balaton ..... 448—462

Kutatók, életművek — Forscher und Forschungsgeschichte — Исследователи и история этнографии

Balassa Iván: Hristo Vakaralski 80 éves. Eighty years of Hristo Vakarelski 152—154
Balassa Iván: Szabó T. Attila 70 éves. Attila Szabó T. seventy years old ..... 149—152
Dömötör Tekla: Manga János 1906—1977 ..... 574—576
Gösta, Berg: Artur Hazelius Budapesten. — Artur Hazelius in Budapest ..... 478—482
Gunda Béla: Róheim Géza leveleiből. — Selection from the letters of Géza Róheim ..... 595—599
Ortutay Gyula: Balassa Iván köszöntése. — Anniversary of Iván Balassa ..... 209—210
Balassa Iván irodalmi munkássága. Összeállította Regdonné Bagi Mária. — Iván Balassa's bibliography, compiled by Maria Regdon-Bagi ..... 210—223
Ortutay Gyula: Luby Margit 1885—1976 ..... 147—149
Szabadfalvi József: Lajos Árpád 1911—1976 ..... 577—579
Verebélyi Kincső: Róheim Géza ..... 580—595

Krónika — Chronik — Хроника

Andorka Rudolf: A cambridge-i Népesség és Társadalmi Struktúra Történeti csoport munkája. — On the activities of the „Cambridge Group for the History of Population and Social Structure" ..... 606—609

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST 1977

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVAN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1087 Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Telefon: 339—133

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

A népművészet változása a XIX. században

Vörös Károly: A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek 1
K. Csilléry Klára: A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején ... 14
Martin György: Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása ... 31
Voigt Vilmos: A népköltészet változása a XIX. században ... 49
Hofer Tamás: XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége ... 62

Művészettudomány és népművészet

Németh Lajos: A művészettudomány és a népművészet ... 81
Miklós Pál: A „szép" tárgy jelentései ... 91
Sármány Ilona: A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkodásában ... 102
Keserü Katalin: A népművészeti motívum metamorfózisához a képzőművészetben 120

Kisebb tanulmányok

Borsai Ilona: Régi stílusú elemek megjelenése az új magyar népdalstílusban ... 136

Kutatók, életművek

Ortutay Gyula: Luby Margit 1885—1976 ... 147
Balassa Iván: Szabó T. Attila 70 éves ... 149
Balassa Iván: Hristo Vakarelski 80 éves ... 152

Krónika, kutatási beszámolók

Szabolcsi Hedvig: Magyar népi bútorok. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban ... 155
Sárosi Bálint: Pásztorok zene- és tánckultúrája a Kárpátokban és a Balkánon ... 158
Hofer Tamás: Német néprajzi kiállítás Berlinben ... 159
Borsányi László: „A néprajzi múzeumok szerepe a nemzeti és nemzetközi nevelésben" — Unesco konferencia Dániában ... 164
Martin György: A magyar néptánckutatás egy évtizede (1969—1975) ... 165

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) ... 184

ETHNOGRAPHIA
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
LXXXVIII. * BUDAPEST 1977 * 1. SZÁM

A NÉPMŰVÉSZET VÁLTOZÁSA A XIX. SZÁZADBAN

Vörös Károly

A parasztság változása a XIX. században
Problémák és kérdőjelek*

A magyar parasztság XIX. századi útjáról s annak változásairól a maga teljességében beszélni még problémák és kérdőjelek formájában is oly nagyigényű vállalkozás, mely messze meghaladja nemcsak az előadó képességeit és ismereteit, de az eddigi kutatás által feltárt tényanyag nyújtotta lehetőségeket is. A referátum ilyen nagyigényű címe azonban, ha kissé átgondolatlan címválasztásnak eredménye is, arra alkalmasnak látszik, hogy összevetve a válasz szerény eredményeivel, maga részéről is felhívja a figyelmet a kutatás egyes közismerten még elvégzendő feladataira: néprajzosok, történészek és szociológusok számára egyaránt. Mert ha éppen az utóbbi évek kutatásai — hogy történész vonatkozásban csak a Szabó István szerkesztette tanulmánygyűjteményt említsük — új adatok feltárásával alapvető feladatokat oldottak is meg, az újabb eredmények olyan mély és széles, egyszersmind sajátlag történeti szintézise, mint amilyenben Erdei Ferenc mutatta fel kora paraszti társadalmát, — ennek során e társadalom szerkezetének történeti (kiváltképpen XIX. századi) gyökereire is visszautalva — még mindig hiányzik. Éppen ezért jelen összefoglalás sem vállalkozhat többre, mint hogy e fejlődés néhány, a korábbi kutatások által kidolgozott, többé-kevésbé közismert elemét idézze fel ismét, elsősorban azokat a kapcsolatokat keresve bennük és általuk, melyek ebből az alapból a kultúra irányába mutatnak. Úgy vélve, hogy egyes már régóta közismert gondolatoknak és tényeknek egyszerű felidézésével és összekapcsolásával, s a belőlük kínálkozó kérdőjelek felállításával is hasznosabb feladatot teljesít, mintha még bizonytalan feltevések bevonásával a leendő kutatást esetleg téves irányban kísérelné meg befolyásolni.

* Ez a tanulmány a Magyar Néprajzi Társaság pécsi vándorgyűlésén 1976. szeptember 23-án elhangzott előadás szövegének részben az ott elhangzott előadások és viták tanulságait is felhasználva kibővített változata. A bővítés iránya és méretei a vándorgyűlés előadásait tartalmazó „A népművészet tegnap és ma" c. kiadványban előzetesen közreadott szöveggel összevetve állapíthatók meg.

I.

A magyar parasztság XIX. századi változásai lényegében egyrészt abban a részleteiben ingadozó, de egészében sokáig emelkedő s megállva sem visszaeső konjunktúrában gyökereznek, melyet a gazdaság számára a XVIII. század utolsó harmadától előbb a napóleoni háborúk, majd az ipari forradalom kibontakozása, igényeivel az élelmiszerek — elsősorban a kenyérfélék és a hús — iránt, Európa-szerte megteremtett, — másrészt abban a hatalmas változásban, melyet az egész magyarországi társadalom számára a feudalizmus (a konjunktúrától nem független) felszámolása hozott magával. A konjunktúra, mely egy szakaszában a magyarországi gabonának a nyugat-európai gabonaárak alakításában is biztosított némi szerény szerepet, végül is Európa orosz és tengerentúli gabonaimportjának folyamatossá válásával csakhamar megállt ugyan, de az Osztrák—Magyar Monarchia belső piaca még azután is elég széles maradt ahhoz, hogy a hazai agrártermékeknek, ingadozásokkal ugyan, de állandó felvevő piaca legyen. Mivel pedig ennek a termelésnek természeti feltételei elsősorban a magyar etnikum által lakott területeken voltak meg, érthetővé válik, ha ennek a parasztság vonatkozásában érvényesülő hatásai is legteljesebben a magyar paraszti népességben bontakoztak ki. Kibontakozásukban azonban alapvetően segítve azoktól a lehetőségektől, melyeket a feudalizmus felszámolása, a jobbágyrendszer megszüntetése teremtett meg.

Hatása e konjunktúrának gazdaságilag a paraszti árutermelés lehetőségeinek lassú, az ország jelentős részein azonban még így is csak a vasút megépítésével megindult és meggyorsult terjedésében nyilvánult meg, — s nyomán társadalmilag abban a komplex folyamatban, amit a parasztság polgárosodásának nevezhetünk. E folyamat a tőkés termelés által létrehozott gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás létrejöttét jelenti, méghozzá olyan alkalmazkodásét, mely egyrészt a paraszti termelés technikájának és szervezésének modernizálását, másrészt a piac a kapitalista viszonyok között kivált gyorsan változó igényeinek lehető gyors rugalmas követését igényelve, ezen keresztül lassan befolyásolja és alakítja át a paraszti társadalom szerkezetét és a legtágabban vett paraszti magatartás egészét: a politika vonatkozásában éppúgy, mint az életmód és a kulturális igények, vagy akár a világkép és az értékrendek vonatkozásában is. Végpontján a feudalizmusban indult árutermelő parasztból tőkés agrárpolgárt alakítva.

Hogy azonban ez a fejlődés a magyar parasztság útjában végül is miért nem tudott kibontakozni, ill. miért csak egy igen keskeny rétegben bontakozhatott ki — ilyen módon a társadalomszerkezet átalakítását is csak tökéletlenül hajthatva végre —, annak okai is éppúgy közismertek, mint maga a folyamat mozgatóinak és kétségtelen megindulásának ténye. Egyrészt már a feudális viszonyok intézményes likvidálása is úgy folyt le, hogy a hajdani feudális erők gazdasági és politikai súlya alapjában csorbítatlan maradt: előbbi a nagybirtok konzerválásával elsősorban a paraszti polgárosodás kibontakozásának gazdasági terét szűkítette le, — utóbbi a polgárosodást elősegíteni képes politikai és gazdasági intézmények létrejöttét gátolta meg, vagy legalábbis lassította le. Együttesen pedig mindkettő odahatott, hogy a polgárosodásra egyáltalán képes parasztréteg is csak mérsékelten növekedjék, s még emellett is úgy, hogy gazdaságon kívüli függősége is minél több vonatkozásban és minél tovább biztosan fennmaradjon.

Másrészt a Monarchia gazdaságának területi munkamegosztásában Magyarországnak juttatott szerep végig az egész XIX. században át kevés ösztönzést és még kevesebb lehetőséget nyújtott a parasztnak ahhoz, hogy termelésének szerkezetét módosítsa vagy termékeivel szélesebb, a piac változó igényeire gyorsan reagálni képes vállalkozásokba, spekulációkba bocsájtkozzék. Mindkettőben hagyományos termékei piacának többé kevésbé stabil volta, de (összefüggésben e piacon a nagybirtok árujának árszabályozó funkciójával) nem utolsósorban az éppen erre a piacra irányuló árutermelésének csekély haszna folytán mindvégig fennálló tőkehiánya is gátolta. (Éppen ennek, ill. a leküzdésére való törekvésnek lesz majd döntő szerepe a paraszti tömegek századvégtől kibontakozó amerikai kivándorlásában.) A magyar parasztság a XVIII. sz. végén csírákban meginduló, majd a XIX. sz. második negyedétől már nyíltan is észlelhető, végül intézményesen is szabaddá tett polgárosodása tehát előzményei, gyengesége és a jobbágyfelszabadítás (már részben éppen emiatt is) adott rendszere folytán és a Monarchia léte által meghatározott gazdasági és társadalmi, valamint politikai feltételek között, intézményes lehetőségeihez képest lassú és beszűkült maradt, azután és annak ellenére is, hogy a kapitalista viszonyok kibontakozásának alapvető intézményes gátjait, korlátait már felszámolta a polgári forradalom. Lelassult olyannyira, hogy kibontakozni (egyes sajátos feltételek között termelő csoportoktól eltekintve) a századvégig nem is volt képes.

A tények ismeretében talán nem indokolatlan, ha a fejlődés kritikus pontját a XIX. század utolsó harmadában keressük, abban a periódusban, mikor a jobbágyfelszabadítás lebonyolítása után nyilvánvalóvá vált, hogy a jogilag polgárrá emelt parasztság teljes polgáriasodásához a parasztságban hiányoznak a szükséges anyagi feltételek, az uralkodóosztályban pedig az ezek megteremtéséhez szükséges jóakarat is.

A változásnak végül is valóban ilyen lassú és még az I. világháborúig is befejezetlen, ki nem futott menetét legvilágosabban a paraszti társadalom egyes, a földbirtok nagysága szerinti kategóriákból összeállított mintái szerkezetének és e szerkezet a teljes hazai földbirtokstruktúrába való beilleszkedésének alakulása tükrözi és egyszersmind indokolja. A szerkezet arányai a polgárosodás korábban sem széles útjainak a század végére már erősödő beszűküléséről tanúskodnak: ennek következtében a parasztságon belül a polarizáció anélkül erősödik meg, hogy a szerkezet bármely pólusán a tőkés társadalomra jellemző tiszta és valódi kategóriák: valódi agrárpolgárok és valódi agrárproletárok jöttek volna létre.

II.

Ha a magyar parasztság XIX. századi átalakulásának e közismert képe végeredményben elég határozottan egy irányú, s ennek során a polgárosodás lehetőségeinek viszonylagos beszűkülésébe ütköző mozgásról tájékoztat is, helytelen lenne azt feltételezni, hogy a folyamat beszűkülése ellenállás és ennek során konfliktusok nélkül zajlott volna le.

A kapitalizmus kori magyar paraszti társadalom szerkezetéről kialakított képünket meghatározó, alapvetően a földbirtok nagyságkategóriái szerint periodikusan kialakított struktúrák összehasonlításából adódó kép ui. míg a szerkezet alakulásáról kétségtelenül világos és reális képet ad, azt a mozgást, mely a struktúrák tényleges személyi állományát felállításuknak időpontjában kialakította, már természeténél fogva sem tudja teljesen visszatükrözni.

E kép általában helyesen mutatja ki a fejlődés beszűkülését, ezen belül az egy irányúan erősödő polarizálódást: a legszegényebb elemek súlyának erős növekedését. Ám látnunk kell azt is, hogy az időben összehasonlított egyes mintákon belül a szerkezetnek tartalma nemcsak belső arányait, hanem személyi állományát illetőleg is mennyire nem azonos. Az egyes vagyoni kategóriákat ui. a különböző időpontokban általában már nemhogy nem ugyanazok a személyek (ami még érthető lenne), de nem is feltétlenül ugyanazon családok tagjai töltik ki: soraikban — kivált a szegényebb kategóriákban — erőteljes személyi változások figyelhetők meg, melyek évtizedek során lassan kiterjednek a közép- és felső rétegekre is, miközben utóbbiak soraiban (éppen ezek jóval csekélyebb létszámának következtében végeredményben gyorsabb ütemben) ettől függetlenül ugyancsak kibontakozik egyfajta kicserélődés.

A XIX. század első felének még a feudalizmus szorításában is, de annak ellenére is meginduló polgárosodása, s még inkább az e polgárosodás szerény méretei és eredményei ellenére is iránta oly gyorsan és szélesen kibontakozó igények nem ellenállás nélkül mondtak le a kibontakozásnak a jobbágyfelszabadítással immár valóban megnyílni is látszó lehetőségeiről. A polgárosodás útjában az immár polgári viszonyok között felemelkedő új fajta akadályok előtt így csakhamar nagy tömegek: a parasztság még ekkor is továbblépni akaró, de erre már csak ritkán képes széles rétegei torlódnak fel igényeikkel és reményeikkel. A még 48 előtt megindult, de akkor még ki nem bontakozhatott erők ui. most lassan szabadnak érzik az utat, — ha erejüket sokszor nem tudják is helyesen felbecsülni. Az alapvető paraszti termelőeszköz, a föld birtoklásának a jobbágyfelszabadítás után megnőtt, de az igényekhez képest gyakorlatilag máris szűknek bizonyuló lehetőségei ui. meggyorsítják az ingatlanforgalmat. Hiszen évtizedeken át földszerzésre koncentrálódott energiák, korábbi szerény paraszti felhalmozások keresnek most maguknak működési teret; birtokosaik korábbi jogi státusára nézve nemesi, valójában azonban már akkor is inkább paraszti jellegű, méretű és ennek megfelelően megművelt birtokok bevonódnak a szabad ingatlanforgalomba. Az adott s a lehetőségeket illetően mégis egyre szűkülő kereteken belül a szűkülés által viszonylag egyre inkább fokozódó fluktuáció kezdi átalakítani nemcsak (kisebb mértékben) a paraszti birtoklás szerkezetét, mint inkább (s úgy tűnik itt erősen meggyorsulva) a birtokosok személyi és családi állományát; megrendítve a korábbi gazdagparaszti birtokosság pozícióját is. Mindezt különlegesen színezik a munkamegosztás előrehaladása és a differenciálódás révén a faluban megjelenő, majd a paraszti társadalomba is egyre több szállal belenövő új funkciók, és az országban általában is meggyorsuló és kiterjedő társadalmi területi mobilitás: a migráció (mely talán nemcsak a városok felé irányul, hanem a falvak és egyes egymástól távolabbi régiók falvai között is meggyorsulni látszik). A birtoklás nagyságkategóriáinak szerkezeti változásaiban persze mindez még kevésbé szélesen és inkább absztraháltan tükröződik, hiszen a valamennyire is tartós birtoklás szolid anyagi előfeltételeinek szűrője a gyorsuló mozgás — mint láttuk gyorsan megnőtt számú — résztvevőinek túlnyomó részét eleve vagy előbb-utóbb úgyis visszalöki. De nemcsak a felkapaszkodók zuhannak így vissza: nemegyszer velük hullanak ki vagy egy fokkal lejjebbre, a korábbi parasztbirtokosok újabb generációi is. Feltörekvő elemek feltorlódása, majd a beszűkült lehetőségek keretei között különösen fokozott s az így e keretek ellenállása ellenére is megerősödő s gyorsuló fluk-

tuáció: úgy látszik, hogy a XIX. század második felének falusi társadalmát a hagyományos (vagy talán ekkor is már csupán vélt) stabilitást felváltó nagyon is élénk belső mozgás jellemzi. Legalábbis az ország azon részeiben, ahol a gazdasági fejlődés a polgári viszonyok szélesebb érvényesülése révén egy ilyen mozgás lehetőségét egyáltalán megteremtette.

Részleteiben konkréten kevéssé feltárt és tisztázott mozgás ez: méretei, eredményei is kevéssé láthatóak. A kutatásnak — és éppen a parasztsággal közvetlen közelről s konkréten, szinte egyénenként foglalkozó néprajzi kutatásnak — azonban ezeket a konkréten csupán szűk körben: személyi, családi szinten lezajló változásokat is egyre nagyobb figyelemmel kell kísérnie. Éppen ebben a kihatásaiban előbb-utóbb minőségileg is új felé mutató korszakban enélkül nem lesz soha teljesen érthetővé a parasztság sem anyagi, sem szellemi kultúrájának átalakulása. Ha pedig az átalakulás közismert tényének újbóli megállapítása mellett annak kérdőjeleiről is beszélünk, a vizsgálatnak ezekben a szférákban már olyan kérdésekre is ki kell terjednie, mint hogy milyen erős a birtoklás stabilitása, s ez a birtoknagyság kategóriáiként mennyiben különbözik, — mi lesz konkréten a még 48 előttről áthúzódott gazdag paraszti birtoklás sorsa: stabil marad-e, s ha nem: hogyan, miért s mikor hanyatlik le, fárad el, esik szét, — az emelkedés milyen paraszti kategóriából a legdinamikusabb és legeredményesebb, — a törpebirtok mögött mennyiben áll negatív és mennyiben pozitív társadalmi mozgás: szegényedés végpontja vagy gazdagodás első lépcsője-e, ill. mennyiben marad zsákutcának, — összefoglalva: mennyiben bomlik fel vagy marad stabil a falu birtokosállománya, ill. milyen forrásokból bővül, — korszakonként milyen réteg s milyen stabilitással és ténylegesen milyen súllyal tartja kezében a falu társadalmi és adminisztratív vezetését?

Kétségtelenül: mindezeknek a kérdéseknek megválaszolása elsősorban nem annyira az etnográfusok mint inkább a társadalomtörténészek feladatát jelenti — mindez azonban nem menti fel a néprajz kutatóját sem attól, hogy bármilyen vonatkozású, falusi közegben végzett vizsgálatánál ne legyen tekintettel ezekre a körülményekre, ne számoljon ezeknek meglétével, s szükség esetén ne vállalkozzék ezek kutatására. Mint ahogy az ilyen kérdések iránti néprajzi érdeklődés jeleivel s figyelemre méltó részleteredményeivel már eddig is találkozhattunk.

A társadalmi mozgást ilyen módon az ezt csupán a birtokkategóriák arányainak változását összehasonlítva feltáró — különben alapvető fontosságú — vizsgálatokból kibontakozó képnél jóval élénkebbnek, változatosabbnak és szélesebb körűnek feltételező kutatás e kérdőjeleinek felállítása azért sem felesleges, mert a mozgás jellege és kiterjedése (nemcsak számszerűleg, de minőségében: az általa érintett rétegek funkciójában is) magyarázza és mind irányában, mind jellegében befolyásolhatja is a paraszti termelési technika és munkaszervezet már 48 előtt is észlelhető, de általában inkább a jobbágyfelszabadítás után meggyorsulni kezdő átalakulását — éppúgy mint a paraszti kultúra és általában az egész paraszti életmód változásait is. E változásokban ui. jelentős szerepet játszanak a paraszti társadalomnak éppen a változás során felemelkedő elemei, éppúgy mint a hanyatlók. Előbbiek azáltal, hogy egyrészt bizonyos termelési technikai vagy magatartásbeli, életmódbeli hagyománytól a dolog természeténél fogva még akkor is kevésbé vannak kötve, ha beérkezettként igyekeznek — kivált az életmód vonatkozásában — minél teljesebben a hagyományoshoz igazodni, — másrészt pedig ezen túl is,

emelkedésük során jobban rászorítvák az új alkalmazására. Utóbbiak azzal hogy saját hagyományos eljárásaik, életmódjuk, kultúrájuk bizonyos — ha csak átmenetileg is, de más rétegekben még életképes — mozzanatait, igényeit beoltják a lentmaradtakba, vagy az emelkedés félútján haladókba, vagy éppen — mint említettük — a helyüket elfoglalókba. És mivel ugyanakkor maguk a változásoktól státusukban közvetlenül még nem érintett rétegek sem maradhatnak közömbösek a fejlődés igényei és lehetőségei iránt (hiszen nyilván jó részben ezért is tudják megőrizni státusukat), végül is a paraszti társadalom minden rétegében, minden vonatkozásban megindul a változás, átalakulás: természetesen nem mindenütt s mindenben egyforma intenzitással, de ugyanazon irányba.

De melyik ez az irány? Néprajzosok, kultúrtörténészek e kor parasztjainál sokáig elsősorban az archaikust keresték: nem is indokolatlanul, mert az akkor valóban már eltűnőben volt. A kor hivatalos álláspontja ugyanakkor előszeretettel utalt — elsősorban a termelési technika egyes újításaiban — a hivatalos felvilágosító munka vagy általában a polgári fejlődéssel felszabadult emberi szorgalom és munkakedv gyümölcseire, a paraszti vagyonosodásnak immár modern termelőeszközök megvételét, új eljárások bevezetését lehetővé tevő eredményeire.

Ám a mozgás különböző szintű vetületei és következményei között legalábbis a századvégig, s a paraszti élet legfontosabb területein, úgy látszik, éppen nem ezek a szélsőségek voltak a legáltalánosabban jellemzőek: a polgárosodás irányába a parasztság nagy tömegei legalábbis a 80-as évek végéig még a saját, a feudalizmusban megindult polgárosodásuk módján haladnak előre, — ill. már inkább csak igyekeznek előrehaladni. Igyekeznek csupán, — mert a polgárosodásnak ez az útja csakhamar egyre járhatatlanabb lesz, hogy végül nyilvánvaló zsákutcává váljék. De addig is, amíg ez nyilvánvalóvá válik, sok vonatkozásban még nagyon is erősek e régimódi paraszti polgárosodás kísérletei és tünetei. Mert a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekre ahogy az archaikus termelési eljárásokat fenntartó paraszt nem általánosítható, ugyanúgy nem tekinthető általánosnak — már csak a vele járó vagyoni terhek, beruházási igények folytán sem — a modern termelési eljárásokkal, technikával kísérletezni kezdő paraszt sem. Megvan persze mindakettő, s kétségtelen, hogy az utóbbi típus erősödik — de közöttük és mellettük létezik egy harmadik és sokáig igen nagy létszámúnak látszó típus is: az, amelyik polgárosodásának bázisát még akkor is a sokban 48 előtt kezdett vonalak mentén haladva kívánja megteremteni. Létezését az olyan apró, spontán, egyéni s sokszor legfeljebb csak szűk körben s ott is csak lassan terjedő, vagy éppenséggel egyszerre sok helyen is megjelenő és észlelhető újítások, változtatások nyomai jelzik, melyeket e korban elsősorban még a hagyományos termelési eszközök alakítgatása vagy egyes termelési eljárások apró, tapasztalati alapú, praktikus módosítása, átszervezése jelent. Falusi ezermesterek, még a céhes szervezetből indult, falusi szinten megragadt vagy egyszerűen félbemaradt iparosok, kísérletezgető hajlamú gazdák mind e tendencia sodrába illeszkedő, igényeire válaszoló munkája ez; benne szerepe van a szélesebb közönséghez szóló szaklapoknak, kalendáriumok jótanácsainak — nemegyszer a még a XVIII. századvég óta megindult felvilágosító irodalomnak is. Ennek a tendenciának sodrában alakul ki, mint annak legszívósabban fennmaradt terméke, a legalább közepes módú paraszt házának szinte a felszabadulásig általánosan jellemző típusa: végül is az archaikus háztípus nyújtotta lakhatási és üzeme-

lési lehetőségek maximális tökéletesítésével és így kihasználásával, — de funkciójában, éppúgy mint megjelenésében is, még mindig parasztházként. És ennek a tendenciának kulturális felépítményéhez véljük tartozni létezésének, hatóerejének leghosszabb életével talán legfontosabb bizonyítékaként is a népművészetnek azt a fejlődési irányát, stílusát és termékét, melyet a paraszti műveltség egy jeles kutatója legújabban igen találóan „parasztosodás" névvel illetett — s melyre a továbbiakban még külön ki is szándékozunk térni.

Mindezeknek a társadalom meggyorsult mozgásában, s velük kapcsolatosan és nyomukban a termelésben és a család munkaszervezetében — s végül majd a sajátlagosan paraszti kultúra különböző területein is — bekövetkező változásoknak feltárása nyomán világossá válhat, hogy amennyire e társadalom szerkezete nemcsak archaikus elemeket, vagy az ezek bomlásából keletkezett s a parasztságból egyoldalúan csak kifelé mutató tendenciákat fog össze — ugyanígy a paraszti termelési technika és a családi üzemszervezési rendszerek is nemcsak egyoldalúan szokásszerű, archaikus elemeket őriznek, ill. kívülről benyomuló modern racionális mozzanatokat fogadnak be. A kettő között még sokáig tart egyfajta átmenet a hagyományosnak igen kevéssé látványos, de széles körű és mély, aprólékos módosításával, régi és új még valamilyen összeegyeztetésére, új célok régi eszközökkel (vagy azok fejlesztésével) való szolgálatára törekedve.

Feltárása ezeknek és elhelyezésük a változás sokágú és mély, ám gyakran mozdulatlan homlokzat mögött húzódó folyamatában, éppen olyan fontos kérdőjel megválaszolását jelenti, mint a látszólag merev vagy egy irányban romló-bomló társadalomszerkezet kereteiben nagyon is eleven személyi és családi fluktuáció kibontása és láthatóvá tétele. Már csak azért is, mert csak ezeknek révén fogjuk helyesen megérteni e fejlődés legszívósabban fennmaradt, legjellemzőbb vetületének, a kor paraszti kultúrájának egyes mozzanatait is.

Nem véletlenül emeltük ki az előzőkben a fejlődési folyamatban a XIX. század harmadik harmadának jelentőségét. A folyamatot a kor helye és jelentősége a magyar történelem egész menetében teszi végül is teljesen érthetővé és értékelhetővé.

Ebben a keretben válik ui. világossá: a jobbágyfelszabadítás lezárása, nagyjában-egészében egybeesve az ország adminisztratív-politikai önállóságának megteremtésével, véglegesen lezárt egy hosszú korszakot: megoldáshoz juttatva el a XIX. sz. első felének nagy feladatát: a jobbágyrendszer felszámolását. A győzelem eufóriája azonban egy emberöltő alatt eltűnik: ugyancsak összhangzásban a tágabb történeti folyamattal, melyben 1890 táján jelennek meg egy újabb korszakváltás jelei, a fejlődés új igényeivel. A paraszti társadalom fejlődésében most, ez alatt az emberöltő alatt derült ki véglegesen, hogy — mint arra már utaltunk is — polgárosodásának útját csupán a jobbágyfelszabadítás önmagában még nem tette akadálytalanná, s az új akadályok leküzdése új, immár strukturális változást igényel. Még mindig aktuális a feladat: ez eddig még csak felszabadított parasztnak immár valódi polgárrá alakítása.

A XIX. sz. utolsó harmadának fenti jelenségei: a vagyoni kategóriák táguló, egymástól távolodó pólusai között meggyorsultnak látszó fluktuáció s a hagyományos szokások és technikák meggyorsult változásai, valóban már mind ennek a felismerésnek érlelődését indokolják s egyúttal tükrözik is. A társadalmi fejlődés korábbi menete ennek az emberöltőnek során mintha

megtorpanni és feltorlódni látszanék az új akadály előtt: ez, s szükségképpen vezet a megszűkült kereteken belüli fluktuáció gyorsulásához. A termelés és munkaszervezés korábbi hagyományos módszerei is jóllehet most tökéletesednek és teljesednek ki, — de egyúttal már annak felismeréséhez is elvezetik a parasztot, hogy mindezek alapjukban, hosszabb távon már elégtelenek a paraszti termelés színvonalának és mennyiségének olyan emeléséhez, melyből egy új, valódi polgárosodás nőhet ki — s azokhoz a technikákhoz és eljárásokhoz, munkaszervezéshez képest, melyek ekkor még a nagybirtokon is csak jelentkeznek, de melyekkel összemérve a hagyományos eljárások életképtelensége minden tökéletesedésük ellenére is már nagyon is érezhető lesz. És annak felismerését is eredményezve, hogy egy, az új viszonyok között is helytállani képes paraszti polgárosodás alapjainak megteremtéséhez már nem elégséges az a szerény felhalmozás, amit a paraszti gazdálkodás még 48 előtt indult egyszerű racionalizálási módszerei vagy a maximális és szinte görcsös takarékoskodás nyújtott: életképes paraszti polgárosodás — úgy mint 50 évvel azelőtt még csak Széchenyi nagybirtoka — immár maga is tőkét és hitelt igényel.

Olyan perspektíva, de egyszersmind olyan igény is ez, melynek mércéjével mérve, a századvégről visszatekintve, mindaz a megélénkült mozgás, amit az előzőkben érzékeltetni igyekeztünk már nem egyértelműen s egészében fejlődés és előrelépés egyenes következménye Szubjektíven persze az: lehetőségek megérzése és ezek kihasználására már jelentős erők bevetése, — objektíve azonban végül megrekedés is: olyan folyamat, melyben a fokozott élénkség optimizmust keltő benyomása nem kis részben a még előrenyomuló és a már visszahulló elemeknek — ám egyazon mozgás elemeinek — keveredése folytán áll elő. Ebben azonban végül is nagy részben felőrlődik a jobbágyfelszabadítás a 60-as évek végéig elhúzódó korának paraszti nemzedéke: sokban csalódottan még az e korszak talajából, problematikájából kinőtt 48-as eszményekben is (éppúgy, ahogy az iparszabadság fokozatos kiterjesztésével ugyanezekben az évtizedekben felőrlődik a régi fajta céhes kézműiparosság is). Mindkét vonatkozásban — bár a parasztság esetén természetszerűen jóval lassabban és sokkal több változattal mint az iparosságban — a XIX. század végére — a XX. sz. elejére így fognak majd megjelenni a változás keserves tapasztalataira még mindig inkább ösztönösen, mintsem tudatosan reagálva, egy sok szempontból már nemzedékként is új, újfajta parasztság kezdetei. Ennek legvilágosabb jeleként a politikai szervezkedés sajátlag paraszti problémákra reagáló formáinak megteremtésével, ill. növekvő fogékonysággal az ebbe az irányba mutató jelszavak iránt, — amint az részint az agrárszocializmusban, részint a néppárti kezdetektől Nagyatádiig és Áchimig vezető kísérletekben be fog bizonyosodni, — ugyanakkor azonban ennél mélyebben: a tőkés termelés törvényeihez való kezdődő alkalmazkodás olyan jeleivel is, mint a szövetkezetek, a falusi takarékpénztárak, modern mezőgazdasági technikák alkalmazása. És azzal is, ami végül ezekkel együtt jár: a falusi osztályellentétek kiszélesedésével és kiéleződésével, s a kapcsolatok fokozódó eldologiasodásával.

III.

A XIX. század e harmadik harmadának változásai a jobbágyfelszabadítás végrehajtásától a régi fajta, a polgárosodásnak még ekkor is a feudaliz-

musban alkalmazni kezdett módszereivel próbálkozó parasztság megrendülésén át egy újabb generációnak már újabb igényektől kísért belépéséig, viszonylag legerőteljesebben mégis a paraszti kultúra szférájában érvényesültek. Ez érthető is: a jobbágyfelszabadítás végül is tökéletlen lezáródása, a paraszti polgárosodás lehetőségeinek viszonylagos beszűkülése, a tőkés gazdaság s a polgári állam kiépülése, a helyi regionális központokban is bizonyos urbanizálódás kezdetei, és a modern technika megjelenése — mindez a paraszt konkrét helyzetének alakulásától függetlenül is létező objektív valóság volt, melyhez valamilyen formában és valamilyen vonatkozásban előbb-utóbb mindenkinek viszonyulnia és végülis alkalmazkodnia kellett. Így azután már függetlenül a tényleges polgárosodás kibontakozásától, a polgári társadalom többnyire persze még csak erős áttételeken át érvényesülő hatásai megkezdték a paraszti társadalmi pszichikumnak és az uralkodó kulturális értékrendeknek — s mindezeknek nyomán a paraszti kultúrának magának — lassú magukhoz hasonítását is. A folyamat persze igen lassú, sok helyütt megkésett — attól függően, hogy a hagyományos paraszti termelés, munkaszervezés, ill. értékrend, világkép hol és meddig töltött — tölthetett — be még reális funkciókat. Az új kultúra benyomulását azonban egészében már nem lehetett feltartóztatni.

Azt, hogy ez a változás a kultúrának konkrétan milyen ágazataiban indult meg, milyen közvetítőknek és azok által hordozott milyen tartalmaknak és formáknak révén, s hogyan fejlődött ki, — nehéz lenne éppen a XIX. sz. utolsó harmadára időzítve megállapítani; mint ahogy a változás kezdetei is jóval korábban, már a polgárosodás első jeleivel egyidőben, még 1848 előtt megjelentek, teljes kibontakozásuk, érvényesülésük pedig jóformán még napjainkban sem zárult le maradéktalanul. Eredményei azonban későbbről visszatekintve jól felismerhetők. A változás gyökerénél az információk mennyiségének megnövekedése áll: részint az olvasottaké, ami az analfabétizmus csökkenése és az olvasmányok (kalendárium, újság, ponyvairodalom) körének kiszélesedése révén érvényesült, — részint a kibővülő körű személyes tapasztalatszerzés (vasút, katonáskodás, távolabbi munkavállalás) egyszerűsödése folytán beszerzetteké. Az információk (kivált az olvasottak) mennyiségének e növekedése lassan azután új értékrendszert visz be a társadalomba, a magatartásban éppúgy, mint az esztétikában: merőben gyakorlati tényezőkön túl, ezzel is összefüggésben áll a népviseletek, a népdal, a népmese elhagyása, éppúgy mint az individualizmus erősödése: az egyén életében a közösségi kapcsolatok meglazulása, jelentőségük csökkenése, s még fennmaradva is egyre inkább csupán formálissá válása. A hagyományos értékrend már nem alkalmas arra, hogy kielégítse a hozzá fűződő igényeket: a polgárosodás a szabadversenyt hozza magával, nemcsak a kibontakozást a közösségből, de hovatovább egyenesen a többiek legyűrését is követelve; a népdal, a népmese és eszközei: formái, sőt tartalma is, nem alkalmasak többé a megváltozott világ absztrahálására és így kifejezésére, értelmezésére. És ha az egyén polgárosodása már nem tud is kibontakozni, vagy az erre irányuló törekvések nagy részét visszaveti az alakuló új társadalmi szerkezet, az elérendő áhított cél már a polgárosodás lesz, és az is marad, — s az efféle célok természete szerint, ha lényegében már elérhetetlenül is, de legalább formájában mindenáron utánzandóan. Ez a törekvés pedig ahogy a régi paraszti világ tárgyi eszközkészletének is lassú kicserélődéséhez fog vezetni (hogy ennek helyét még azonos funkcióval is egyre több vonatkozásban a polgári ízlésnek meg-

felelő darabok foglalják el) éppúgy hozza egyre előbbre az értékrendben is a közösségtől már függetlenülni képes (s még jó, ha nem annak ellenére érvényesülő) magatartás rangját. Mindaz, amit a régi paraszti kultúra kitermelt, kialakított, így lassan elveszti értékét még akkor is, ha maga a funkció tulajdonképpen még eleven és tovább él.

Ebbe a folyamatba illeszkedik bele, véleményünk szerint, a népművészet alakulásának „parasztosodás"-ként aposztrofált iránya is: mintegy párhuzamaként a paraszti polgárosodást még a gazdálkodás 48 előtti alapjainak és módszereinek továbbfejlesztésével megteremteni megkísérlő törekvéseknek. A parasztosodás így a hagyományos paraszti művészi formanyelv és az ez által kínált kifejezési lehetőségek kifejlesztése és tökéletesbítése révén annak már a polgárosodási igények szolgálatába állításával, vagy legalábbis azt megkísérelve ennek a fajta polgárosodásnak a felépítménye marad: festett bútorai, butellái és viseletei ennek a lehetőségig tökéletesbített hagyományos paraszti gazdálkodásnak s az általa elérni kívánt életmódnak e bár hagyományos, de szintén tökéletesbíteni kívánt nyelven adnak művészi formában kifejezést. De a századvégre immár az életmódnak ebben a fáziskéséssel fejlődő szektorában is világossá téve a megújíthatatlan tartalom és újítani kívánt forma ellentmondásának feloldhatatlanságát és e művészetnek ilyenként teljes és reménytelen zsákutcáját. A reális igények kielégítése itt is túlhalad ezeken a bármily értékes formákon, immár a valódi polgárság városi ízléséből deriválódott, a gyáripari termelés modorában előállított kellékeket igényelve.

Ennek a hanyatlásnak egyik okaként — s fejtegetésünk befejezéseként — azonban rá kell mutatnunk arra is, hogy az ebből a még a feudalizmusban megalapozódott paraszti kultúrából valójában hiányzott is a képesség ahhoz, hogy egy polgárosodó parasztság kultúrájává alakuljon át, — vagy legalábbis az új igények jelentkezésének gyorsasága nem adott időt számára, hogy az átalakulást legalább megkezdhesse vagy megkísérelhesse. Ez persze nem csupán magyar sajátosság — ha érvényesülésének mértéke minden országban egyedileg alakult is —, a magyar etnikum esetén azonban a változás szféráit kétségtelenül kitágította, hogy a polgárosodás kulturális felépítménye — ha a kultúra ágazatai szerint eltérő mértékben és dinamikával is, de formában és tartalomban egyaránt — nem mindenben illeszkedett hozzá a magyar paraszti kultúra hagyományaihoz. Legkevésbé talán a zenében, — de legalább ilyen kevéssé a díszítőművészeti formákban. A minőségi — vagy azonos minőség esetén is a fejlődés időbeli lemaradása folytán az újhoz viszonyítva így kiélezett — különbségek megléte a kultúrában a gazdasági-társadalmi valóságnak, vagy legalább az általa meghatározott elvárásoknak megfelelő, döntően nyugat-európai típusú eszményeknek, kész modelleknek átvételéhez vezet. Az eredmény egy kétségtelenül valódi, de a kulturális hagyományhoz egyenetlenül, vagy erőtlenül, vagy éppen sehogy sem kapcsolódó, sőt ettől — a tömegkommunikációs eszközök hatásának erősödésével — egyre távolodó, ehhez fűződő kapcsolatait lazító új paraszti kultúra lesz, mely azonban továbbra sem szabadul meg attól az ellentmondástól, hogy társadalmi bázisában a tényleges polgárosodás lehetőségeinek viszonylagos beszűkülése — s ezáltal annak lassulása, ki nem bontakozása — folytán mindvégig jelentős marad a váradalom, az elvárás szerepe, — ami azután egyes elemeit olykor illuzórikussá, vagy olykor éppen groteszkül utópisztikussá is teszi.

És ha éppen az egyre mélyebbre nyúló néprajzi és szociográfiai kutatások még a két háború között is a régi paraszti kultúra magukat szívósan fenntartó

nyomaira bukkannak, — bőven merítve belőlük éppen a népi kultúra vonatkozásában — mindez nem változtat a tényen, hogy a XIX. sz. utolsó harmadából megindulva, sokáig még csak erőtlenül érvényesülve, ezek az új, a hagyományossal egyre ellentétesebb tendenciák egyre nagyobb tért nyernek a paraszti kultúrában is. Ilyenként való kutatásuk tehát akkor sem szűnhet meg a néprajzi kutatásnak feladata lenni, ha értéküket tekintve sokban már alatta állnak is az elhagyott s csak funkcionálisan továbbélő hagyományos kultúrának, — és így megközelítésükhöz is már sokkal inkább a szociológia, mint a tárgyi vagy szellemi néprajz hagyományos eszközei a szükségesek. A változás kérdőjelei persze itt is, e kutatás során is kell, hogy jelentkezzenek. Hol, mikor és milyen ponton, milyen funkcióban és milyen rétegekben, — és minden vonatkozásban: miért és hogyan kerülnek érintkezésbe egymással a hagyományos népi kultúra és az alakuló új, polgári kultúra elemei; konfliktusuk hogyan, mennyi idő alatt, s végül milyen formában és mértékben oldódik vagy nem oldódik fel, s ennek során a kultúra különböző területei, ágazatai milyen kontextusokba állnak össze, milyen kapcsolatokba kerülnek egymással? Olyan kérdések ezek, melyeknek megválaszolása — bár a vizsgálat kérdéseit itt csupán a két kultúra érintkezésének és változásának területére korlátoztuk — talán még a társadalomtörténeti analízisnél is aprólékosabb kutatást igényel, azzal a többletnehézséggel megtoldva, hogy itt még annyi országosan azonos léptékű összehasonlítható forrásanyag és tény sem kínálkozik. Pedig a korszak parasztságában észlelt néprajzi jelenségek bármely vonatkozásának értelmezéséhez ennek a mechanizmusnak megfelelő szintű ismerete, ill. a szükséghez képest mély felderítése véleményünk szerint éppúgy szükséges, mint ahogy nyilvánvaló az is, hogy maga a mechanizmus sem értelmezhető és értékelhető teljesen anélkül, hogy kapcsolatát a paraszti társadalom a fentiekben körvonalazni megkísérelt mozgásához ne tisztáznók.

* * *

Összefoglalva: körvonalazva a parasztság XIX. századi történetének egyes fő vonásait: egyrészt a polgárosodás felé irányuló, még 1848 előtt megindult törekvést, másrészt ennek korlátait, s ezek hatásaként e törekvésnek — a paraszti társadalomszerkezet alakulásán mérhető — viszonylagos beszűkülését; — majd ennek kapcsán utalva részint a társadalomban e beszűküléssel szemben megkísérelt mozgásnak a vagyoni kategóriákon belül lezajló személyi fluktuáción lemérhető erejére, részint a hagyományos technika és munkaszervezet valamilyen átalakítására tett kísérletekre, hangsúlyoztuk a folyamatban a XIX. század harmadik harmadának jelentőségét. Ekkor lesz ui. világossá, hogy a polgárosodás a még 1848 előtt megindult úton, annak eszközeivel és csak azokat tökéletesbítve már nem érhető el: a polgárosodásra való törekvés csak a kibontakozott tőkés rend viszonyaihoz való minél teljesebb hozzáilleszkedéssel érhet el sikert: ez pedig már a XX. századdal induló új paraszti nemzedéknek lesz a feladata. Végül utaltunk e konfliktusoknak a paraszti kultúra átalakulásában való tükröződésére.

Befejezésül rá kell mutatnunk azonban arra, hogy a teljes változásnak e komplex folyamata időben és térben hosszan kiterjedő folyamat, melyet már reális igényeket hordozó és képviselő megjelenésének időpontján túl nem lehet egyetlen időszakra korlátozni, — mint ahogy legáltalánosabb tendenciáinak és összefüggéseinek megállapításán túlmenőleg egyetlen vonatkozásban sem lehet általános sémákba beszorítani.

Így e szerény összefoglaló is kénytelen most megállni e ponton: végül is kényszerülve megelégedni egyrészt a már ismert, legáltalánosabb fővonalak és lehetséges kapcsolataik felvázolásával, részint a kép elmélyítését éppen a kultúra irányában szolgáló néhány kérdés feltételével.

Károly Vörös

DIE VERÄNDERUNGEN DER BAUERNSCHAFT IM 19. JAHRHUNDERT

Probleme und Fragen

(Auszug)

Das erste Kapitel der Studie gibt einen Überblick über die Hauptzüge der Geschichte der ungarischen Bauernschaft im 19. Jahrhundert: einerseits gab es das noch vor 1848 beginnende Streben nach Verbürgerlichung, andererseits die immer stärker werdenden Grenzen dieses Strebens, die Befreiung der Leibeigenen im Sinne der Konservierung des ökonomischen und politischen Gewichts der vormals herrschenden Feudalklasse. Letzterer Umstand engte die mögliche Durchsetzung der Verbürgerlichungstendenzen der Bauern bald ein. — Das zweite Kapitel zeigt auf, daß dieses Bestreben trotz der Einengung der Möglichkeiten für eine Verbürgerlichung bis zu den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts stark ausgeprägt blieb, stärker als es ein einfacher Vergleich der nach den Schichten der bäuerlichen Bodenverteilung entstandenen zeitlichen Strukturen ahnen läßt. In den strukturellen Proportionen war nur die sog. personelle Fluktuation in den Strukturen, die eine kontinuierlich voranschreitende Grundbesitzzerstücklung zeigten, lebhafter als die Veränderung der Proportionen; der Aufstieg in die landbesitzende Bauernschaft gelang für längere Zeit nur wenigen, obwohl die Masse der sich darum bemühenden Elemente groß war, meistens konnten sie ihre neu erworbene Stellung nicht stabilisieren, da ihnen das notwendige Kapital fehlte. In den achtziger Jahren wurde im Verlauf dieser Bewegung endgültig klar, daß der noch vor 1848 begonnene Weg der Verbürgerlichung der Bauern auch bei strengster Sparsamkeit — gleich mit welcher Vervollkommnung und Rationalisierung der im wesentlichen noch feudalen Produktionstechnik und Arbeitsorganisation man auch experimentierte — nicht zum Erfolg führen konnte, er brachte nicht oder nur selten in glücklichen Fällen eine Akkumulation, die die weitere Entwicklung garantierte. Diese Erkenntnis beeinflußte seit den achtziger Jahren die Rationalisierungsmethoden und das politische Verhalten der neuen Bauerngenerationen, die sich an die Natur der Kapitalwirtschaft anpaßten. — Das dritte Kapitel untersucht die kulturelle Seite dieser Entwicklung, dabei wird einerseits ein zunehmender Verfall der aus dem Feudalismus übernommenen Wertordnungen und andererseits die Unbrauchbarkeit der im Feudalismus entstandenen Formen der bäuerlichen Kultur für eine adäquate Widerspiegelung und Interpretation der veränderten Welt festgestellt. Obwohl man — ähnlich dem Streben nach Vervollkommnung der unter Feudalverhältnissen entstandenen Wirtschaftsmethoden — noch lange Zeit bemüht war, diese Kultur aufrechtzuerhalten; ein Zeichen dafür sieht der Autor in dem charakteristischen Stil der Volkskunst des 19. Jahrhunderts als Projektion eines spezifischen, wenngleich — wie wir gesehen haben — entwicklungsunfähigen Weges der bäuerlich-bürgerlichen Entwicklung in der Geschmackssphäre. — Abschließend unterstreicht die Studie die Bedeutung einer verstärkten Abstimmung der diesbezüglichen ethnographischen Forschungen mit der Sozialgeschichte.

Кароль Верeш

ИЗМЕНЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА В 19 ВЕКЕ

Проблемы и нерешенные вопросы

(Резюме)

В первой главе своей работы автор дает общий обзор истории венгерского крестьянства в 19 веке: в качестве основных тенденций на одной стороне стоит развернутвшееся еще до 1848 г. стремление к обуржуазиванию, а на другой — постоянное укрепление барьеров

на пути этого процесса: проведение раскрепощения с целью консервации экономической и политической мощи былого феодального правящего класса. Вследствие этого рано сузилась полоса действия крестьянских стремлений к обуржуазиванию. — Во второй главе автор подчеркивает, что, несмотря на сокращение возможностей выйти на буржуазный путь развития, стремление к этому пути даже до начала 80-х годов прошлого века было весьма живучее и ожесточенное: намного сильнее, чем это можно было бы предположить на основе простого сравнения временных структур, определенных по распределению крестьянских участков. Ведь в рамках структуры, отражающей только прогрессирующее размельчение крестьянских земель и изменения в структуральных пропорциях, личная флюктуация проходила гораздо быстрее, чем изменения в пропорциях, однако выйти в ряды имущего крестьянства, хотя к этому стремились массы неимущих, безземельных крестьян, удалось только немногим: неимение собственного капитала сильно препятствовало им в осуществлении своих стремлений и упрочении достигнутой позиции в обществе. В ходе этого развития к концу 80-х годов стало совершению ясно, что унаследованная по существу от феодальной эпохи техника производства и организация труда никаким усовершенствованием и никакой рационализацией не может повести к результатам даже при строжайшей экономии, если продолжать путь буржуазного развития начатый еще до 1848 г: по этому пути не создается или только очень редко и в крайне счастливых случаях создается необходимое редко и в крайне счастливых случаях создается необходимое накопление — основа для дальнейшего развития. Начиная с 80-х годов осознание этого обстоятельства уже рождает в очередных поколениях крестьян новые методы хозяйствования и новое политическое поведение, рождает приспособление к природе капиталистического хозяйства. — В третьей главе рассматривается отражение этого развития в культуре, причем автор показывает постепенное разложение унаследованных от феодализма ценностных систем и непригодность возникших при феодализме форм крестьянской культуры для точного отражения и объяснения изменений в мире. Стремление к сохранению этой культуры так же, как и стремление к усовершествованию методов ведения хозяйства, выработанных при феодализме, прослеждивается в своеобразном стиле народного искусства 19 века, в котором автор видит отражение сферами вкуса своеобразного, хотя, как выше было сказано, неподдающегося развитию крестьянско-буржуазного развития. — В заключении автор подчеркивает важность большей координации относящихся сюда этнографических исследований с разысканиями в области истории общества.

K. Csilléry Klára

A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején*

A magyar népművészet történetének a kutatása csupán a legutóbbi időkben iktatódott az elvégzendő feladatok sorába.[1] Ez a kétségtelen késés azonban nagymértékben összefügg azzal a jól ismert ténnyel, hogy a néprajzkutatás egészében véve is késlekedett az ilyen jellegű összegezés megindításával, és túl egyes, analógiaként kiragadott múltbeli példákon, esetleg bizonyos jelenségek, tárgycsoportok alakulásmenetének a felvázolásán, általában csak mostanában kezdett foglalkozni az évtizedek során összegyűlt néprajzi tényanyagnak a konkrét történelmi folyamattal, a gazdasági-társadalmi változásokkal való átfogóbb egyeztetésével.[2]

A népművészet esetében a történelmi múlt rekonstruálását célzó kísérleteket magának ennek a témának a megítélésében jelentkező bizonytalanságok is késleltették. Minderre érdemben nincs itt most lehetőség kitérni, elég legyen az „ősi hagyaték" és „felülről érkezett szálladék" („primitives Gemeinschaftsgut" — „gesunkenes Kulturgut")[3] még ma is gyakran felemlegetett téves alternatívájára hivatkozni, amely a belefoglalt minősítés révén, egyéb hatásain túl a valóságos történeti folyamatok feltárását is nagyban hátráltatta. Hosszú időn át uralkodó felfogást fogalmazott meg 1935-ben Helmut Bossert, az európai népművészet mindmáig leggazdagabb tárgysorozatának a közreadója, aki a népművészet kialakulásának a kezdetei után vizsgálódva, azzal hárította el a történeti tárgyalásnak a gondolatát, hogy az ehhez vezérfonalul szolgáló datált népi tárgyak sokkal inkább a magas művészet hatását mutatják, mintsem a népművészet történetét; egyébként sincs azonban szükség az efféle vizsgálatokra, mivel az igazi európai népművészet történelem nélküli, lényegében változatlan.[4]

Számunkra azonban ma már nem lehet vitás, hogy a népművészet történeti képződmény, és következésképp a tudomány értékelése sem képzelhető el az alakulás történetének beható tanulmányozása nélkül. Viszont, és ezt ismételten hangsúlyozni kell, az erre vonatkozó vizsgálatoknak jelenleg

* A dolgozat a Magyar Néprajzi Társaság pécsi vándorgyűlésén, 1976. szeptember 23-án tartott előadásnak bővített változata.

[1] Ennek az igénye már Viski Károlynál jelentkezik, lásd: Viski Károly 1942, 227—228. A magyar népművészet történeti rétegeiről ír: Ortutay Gyula 1941, I. 28—31. A történeti folyamat lejátszódásának első vázlatai: Kresz Mária 1952, 17—27; — Fél, Edit—Hofer, Tamás—K. Csilléry, Klára 1958, 36—45; — Fél Edit—Hofer Tamás—K. Csilléry Klára 1969, 41—52; — K. Csilléry Klára 1971; — Hofer Tamás — Fél Edit 1975, 30—53.

[2] Vö.: Hoffmann Tamás 1975, 226.

[3] Naumann, Hans 1929, 8.

[4] Bossert, Helmut 1935, 372—382.

még csak a legkezdetén tartunk. Idáig az ilyen ismereteink jórészt a múzeumi gyakorlatban, a gyűjteményekben őrzött népművészeti alkotásokkal való foglalkozások révén gyűltek össze. Az ennek nyomán levonható következtetések azonban, nemkülönben a bizonyító anyag, a stílusfejlődés legfőbb tendenciáit, illetve csúcsait jelző művek ma még csak igen hézagosan vannak közreadva. Ezt a helyzetet még az is súlyosbítja, hogy a népművészeti tárgyak publikálásának korábbi módszere a történeti tárgyalás kívánalmainak általában nem felel meg. Még jobbára előttünk áll a feladat, hogy összeállítsuk a név szerint megismerhető, illetve a stílusazonosság alapján kikövetkeztethető jelesebb egykori alkotóegyéniségek felkutatható műveinek a sorát, esztétikailag is értékelve a működésüket, és kimutatva a hatásukat.[5] A jelentősebb népművészeti kisugárzó gócokat jószerével ismerjük ugyan, de még alig kapott kifejtést az egyes helyi stílusok fejlődéstörténete, és jóformán nincsen megvilágítva ezeknek a központoknak egymáshoz való kapcsolódása sem. Ezek és a hasonló további alapmunkák elkészülte után, beleértve az ez irányú források adatainak a kiaknázását is, rajzolható majd csak hitelesebben meg népművészetünknek története. A megbízhatóbb következtetésekhez természetesen szükséges lenne összefüggéseiben látni az európai népművészet történetét is, ami ugyancsak megíratlan még. És ott van még az elvégzendők között a korabeli hivatásos művészettel, elsősorban iparművészettel való egybevetés,[6] nemkülönben a népművészet kialakulását és változásait mozgató gazdasági és társadalmi tényezőknek elemző kibontása.

A népművészet története körüli korábbi kétségeket nagyrészt az a valóban fennálló körülmény szülte, hogy a műalkotásoknak az a többségében jól elkülönülő csoportja, amit a múlt századból öröklött kifejezéssel, összefoglalóan „népművészet"-nek szokás nevezni, tehát a parasztoknak és a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegeknek a körében érvényesülő tárgyalkotó, díszítő- és ábrázolóművészet az eredetét tekintve mindig is kétféle volt. Egyrészt városi és mezővárosi, tanult, céhes iparosoktól származott, másrészt pedig főként falun élő, de mindenképpen a hagyományozódás útján kinevelődött háziiparosoknak, specialistáknak, illetve a maguk és környezetük számára alkotó parasztoknak, pásztoroknak a kezéből került ki. A XIX. századot és a XX. század elejét vizsgálva, erre fokozott figyelemmel kell lennünk, márcsak azért is, mivel a kétféle alkotói kör nem csupán tanultságát és technikai ismereteit tekintve tért el egymástól, de nem kevés területen az általa alkalmazott ornamentális rendszert illetően is, mármint a geometrikus és a virágos díszítőstílus esetében.

Az emlékanyag tanulmányozása mindamellett azt mutatja, hogy bár az új irányzatok elindítói szükségképpen elsősorban az intézményes iskolázottságú mesteremberek készítményei voltak, mégis tulajdonképpen még a legrégiesebb hagyományok alapján működő falusi alkotók sem maradhattak teljesen kívül a hatásukon, sőt nemegyszer éppen ezek az alkotók lettek azok, akik azután döntően új stílust érleltek ki az iparosoktól jövő ösztönzés nyomán. Az is megállapítható, hogy az alakulás legfőbb tendenciái — mint amilyen például a stilizálás módja vagy a kiszínesedés — nagy vonásaikban egységesen,

[5] Az eddig megjelent tanulmányok ma még kivételnek tekinthetők; a XIX. század alkotói közül csupán fazekasmesterek kaptak ilyen méltatást, lásd: Domanovszky György 1953; — Kresz Mária 1964—1965.

[6] Az elvégzendő anyagrendszerező, az iparművészettel való viszonyt is érintő munkára vö.: Szabolcsi Hedvig 1973, 177—178.

szinte minden területen, tárgykörben és közösségben egyaránt érvényesültek, noha természetesen jókora időeltolódásokkal.[7]

Az előrebocsátottakat tekintetbe véve, úgy vélem, hogy egyelőre csak hipotetikus formában fogalmazható meg a XIX. század és a XX. század eleje magyar népművészetének a periodizációja. Az általam tüzetesebben áttekintett emlékanyag alapján ítélve, a négy korszakra való tagolást vélem a legmegfelelőbbnek, ez legalábbis a legtöbb területen és majd minden népművészeti ágban meglehetősen jól elhatárolódik.[8]

1. kép. Menyasszonyi láda, sötétkék alapon virágozva. 1799. Készítőhely: Komárom, lelőhely: Dusnok (Bács-Kiskun m.). Budapest, Néprajzi Múzeum

2. kép. Menyasszonyi láda, sötétkék alapon virágozva. 1806. Készítőhely: Komárom, lelőhely: Alsónyék (Tolna m.). Budapest, Néprajzi Múzeum

[7] Vö.: Balogh Jolán 1967, 79; — Manga János 1971, 319—320; — K. Csilléry Klára 1971, 4—9; — K. Csilléry Klára 1972, 162; — K. Csilléry Klára 1974, 199—200.

[8] Minthogy most dolgozom a magyar népművészet történetének részletezőbb bemutatásán, a következőkben összefoglaltak pontosabb adatolását mellőzhetőnek vélem. — A fényképeket Tamási Gábor készítette, a 4. kivételével, ez Schmidt-Glassner, Helga (Stuttgart) munkája.

Az első időszak, amely általában körülbelül az 1820-as évekkel zárul, még a XVIII. század végén indul és azokhoz a stíluskövetelményekhez igazodik, amelyek a XVIII. században fogalmazódtak meg. Gyakorlati muzeológiai tapasztalataimra hivatkozhatom, miszerint datálatlan objektumok esetében többnyire lehetetlen megállapítani azt, hogy a XVIII. század második felében, végén vagy a XIX. század elején készültek-e, ismerve a datált tárgyakból összeállítható sorok és párok tanulságát (vö.: *1—2. kép*).

Emlékeztetni kell itt arra, hogy az egységes művészettől való elkülönülésnek korai, bár egy-egy műfajban már a XVII. század folyamán éles határozottsággal megmutatkozó jelentkezései után tömegesebben a XVIII. század derekától kezdődően maradtak ránk az egyértelműen népművészetként értékelhető alkotások, paraszti faragások, hímzések, háziiparos készítmények és céhes árucikkek egyaránt. Ekkorra a parasztság számára dolgozó művészi kézműiparban is kialakult a fő jellemzőiben egységes formanyelv, amely már elég erős volt ahhoz, hogy azután az uralkodó művészeti áramlatokból később hozzá sodródó stiláris elemeket szervesen bele tudja építeni a saját hagyományába.

A távolabbi területek közötti érintkezések korlátozott volta következtében azonban a népművészet már a kezdeti időkben is számos különböző, helyileg eltérően formálódó stílusban öltött testet. Így volt ez a régebbi helyi hagyományokhoz erősebben igazodó, mértanias díszítésű háziipari és saját célra készült alkotásoknál, és azoknál is, amelyek a virágornamentikát tették magukévá; legyen elég itt a hortobágyi ivótülkök egy korai példányára hivatkozni (*3. kép*). Nem volt ez másként a kézművesektől származó tárgyak-

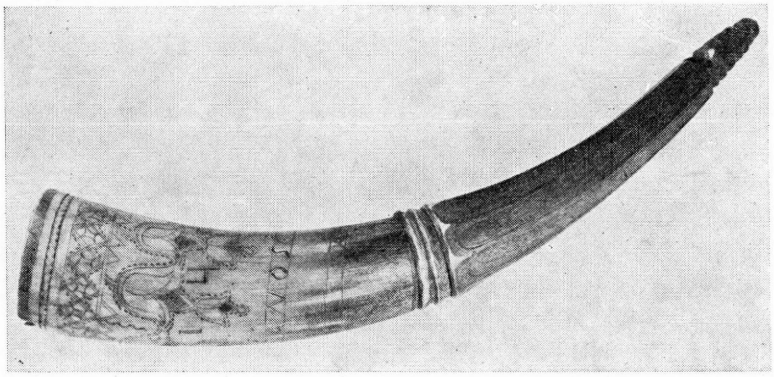

3. kép. Ivókürt, karcolt és választóvízzel sárgított díszítéssel. 1814. Hortobágy. Budapest, Néprajzi Múzeum

nál sem. Mégis a helyi stílusok közötti eltérések ekkoriban még általában nem voltak túl nagyok. Az egységesítésben úgy látszik, jelentősen közreműködött néhány olyan készítőközpont, amelyik — jórészt annak a következtében, hogy a művészi igényű ipari termékek iránt csak meglehetősen csekély volt a paraszti kereslet — igen kiterjedt vásárkörzetet tudott ellátni azonos jellegű áruval, mint például az asztalosoknál Komárom (*1—2. kép*) vagy a fazekasoknál a későhabán centrumok.

Tudjuk, a népművészetnek a XVIII. század második felétől beköszöntő nagyszabású kibontakozása mögött a paraszti árutermelés erőteljes fokozódása állt — velejárójával, a parasztság előrehaladó differenciálódásával.

A fellendülés kifejező velejárója volt és egyben a művészi tárgyak készítésének és beszerzésének további ösztönzője lett a kedvező adottságú területeken élő módosabb parasztok házában a reprezentációt szolgáló „tiszta szoba". Mégis abból a már említett, nagyfokú stílusazonosságból, ami a XVIII. század második felének és a XIX. század elejének a népművészetét jellemzi, arra kell következtetni, hogy ebben az időszakban a népművészetet éltető közönségnél az elsődleges cél a közösségükben elfogadottá vált, helyi stílusnak megfelelő műtárgyaknak a birtoklása volt, ami mellett a továbbalakítás, újítás igénye egyelőre általában még csak mellékes lehetett.

A népművészet következő jól körülhatárolódó szakasza a XIX. század derekáig terjedő évtizedeket foglalja magába, amiből a reformkor idejére, az 1830-as—1840-es évekre esett a magyar népművészetnek legjelentősebb korszaka, ami úgyszólván az ország egészében lezárta az addig megtett fejlődést. Ennek a kiteljesedésnek a létrejöttéhez nyilván éppúgy hozzájárultak a mezőgazdasági konjunktúrák, mint a parasztok érdekeit szolgáló reformok. A nép-

4. kép. Karosszék, sötétkék alapon virágozva. 1832. Hódmezővásárhely. Budapest, Néprajzi Múzeum

művészetre specializálódott kézműves ipar legtöbb alkotóközpontjának ebben az időszakban volt a virágkora, ekkor születtek a legkiegyensúlyozottabb, legharmonikusabb alkotások, és ekkor működtek a legjelesebb mesterek. Példaként hivatkozom a hódmezővásárhelyi asztalosságnak ebben a korban elért teljesítményeire (*4. kép*), vagy a névről ismert fazekasmesterek közül a debreceni Török Ferenc és a mezőcsáti Rajczy Mihály munkásságára.

Az ácsolt ládát készítő háziiparos központoknak ezekből az évtizedekből datált emlékanyaga arról tanúskodik, hogy náluk is nagyrészt ekkor rekesztődött be a korábbi alakulási periódus, amikor még magától értetődő volt a ragaszkodás az archaikus mértanias motívumkincshez, feltétlen tiszteletben tartva az azokkal továbböröklődött kompozíciós szabályokat is, így például Baranyában vagy az Őrségben. Gömörben azonban a geometrikus mintázat megtartása mellett elkezdődött már a kompozíció fellazulása. Néhány székelyföldi központban pedig az újabb divatú virágminták is beépültek a XIX. század második negyedére az addig tisztán geometrikus díszítmény közé, miként a Sóvidékről, továbbá Magyarhermányból és Csíkból fennmaradt példányok mutatják.

Aligha lehet véletlen, hogy a népművészet virágzásának ebből az időszakából a nem piacra dolgozó paraszti alkotóktól is számos kiemelkedő teljesítmény maradt fenn, az, hogy például 1838-ból ismert a legtökéletesebb kalotaszegi mosósulyok, Kis Márton műve, vagy ugyanerről a vidékről, 1846-ból a legszebb karos fagyertyatartó, Fóris Márton alkotása (*5. kép*).

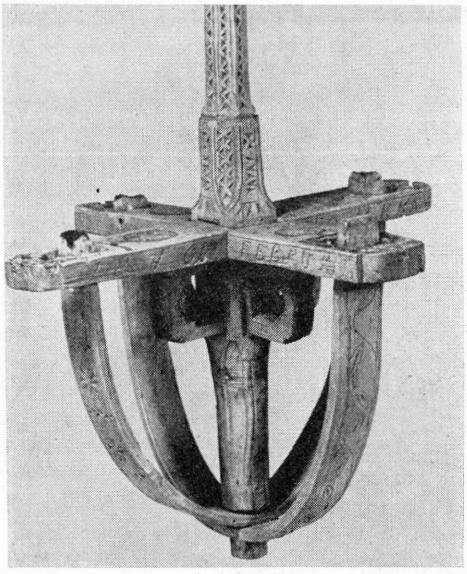

5. kép. Függő gyertyatartó részlete, ékrovással és ólomberakással díszítve. Felirata szerint „Fóris Márton tsinálta". 1846. Damos (v. Kolozs m.). Budapest, Néprajzi Múzeum

6. kép. Huszár lóháton leánnyal. Mángorló részlete, karcolással díszítve, zsíros korommal bedörzsölve. Oroszi György munkája, 1833. Alföld. Felirata: „Irenyi Elek és Kedves Lilája / Ditső Napom Súgárjait Örömmel Szemlélgetem, / Kedves Lilám Karjaim Közt édesden Ölelgetem." Budapest, Néprajzi Múzeum

7. kép. Zöld Marci betyárnak és társainak elfogása. Az előző mángorló részlete. Felirata: „Szép volt az Mulatság Orczi Kortsmájában, / Még Heves Vármegye nem akatt nyomában, / Végan volt Zöld Marczi, Hires Palatinszki, / És az Betskereki, Lásd hogy fizették ki". Budapest, Néprajzi Múzeum

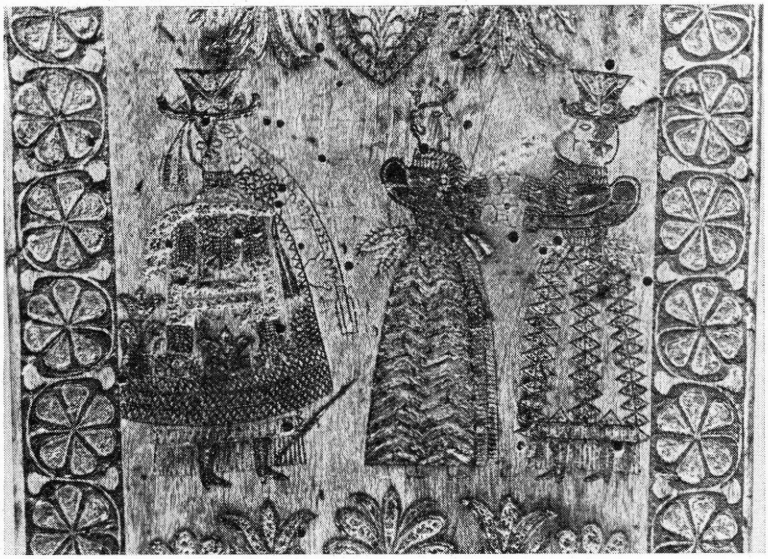

8. kép. Furulyaszó mellett mulató pár. Mángorló részlete, vörös és fekete spanyolozással. Felirata szerint „Király Zsiga tsinálta" Orbán Nani számára. 1839. Ukk (Zala m.). Budapest, Néprajzi Múzeum

A dunántúli pásztorművészet is a reformkor idején tette meg a döntő lépést sajátos, jeleneteket ábrázoló stílusának a kialakításához. Aligha lehet kételkedni benne, hogy az indítás ehhez a városokból érkezett, nevezetesen

sokszorosított grafikák, elsősorban ponyvaillusztrációk útján. Serkentőleg hathatott az ajándékba készült borotvatartókon és mángorlókon az 1820-as—30-as években fellángolt városi divatnak a példája; ezek felületére karcolással egyes tetszésre talált ponyvabeli képeket tettek át, leginkább szerelmespárokat és betyártörténeteket választva témául (*6—7. kép*). Ha azonban az ilyenféle, inkább csak kultúrtörténeti érdekességű kompozíciók ösztönzésével számolnunk is kell, tagadhatatlan, hogy az 1830-as—40-es évek dunántúli faragópásztor nemzedékének legjelentősebb alkotói már nem másoltak, hanem önállóan keresték a kifejezési lehetőségeket, és élükön a kimagasló, stílusteremtő egyéniséggel, Király Zsigával (*8. kép*) meg is találták a saját témakört és a megfelelő megjelenítési módot.

A magyar népművészet XIX. századi történetének ezután következő nagyobb periódusának a határa körülbelül az 1880-as évek végén — az 1890-es évek elején vonható meg. Az eddig terjedő korszak legelején, az abszolutizmus időszakában, különösen az 1850-es években készült alkotásokon inkább csak a pangás érezhető, a már korábban elért megoldások ismételgetése. Újabb, nagyobb lendületet az 1860-as, de még inkább az 1870-es évektől vett csupán a népművészet. Ekkorra azonban, mint tudjuk, a kedvezőbb gazdasági és piaci lehetőségekkel rendelkező területek jelentős részén, főként a városokban, mezővárosokban már általában kezdetét vette, sőt bizonyos műfajokban — leginkább a bútornál — le is zajlott a népművészet iránti igény elhalása.

A mesteremberekneknek a felvevő piac közelébe való fokozatos szétköltözése számos újabb, mind kisebb közösségre érvényes népművészeti stílus születését eredményezte. Emlékeztetni kívánok a komáromi bútor Duna melléki vásárkörzetében megjelenő asztalosközpontokra, aholis a bútorfestést Komárom XVIII. század végi—XIX. század eleji korszakának a szellemében fejlesztették ki; ilyen volt például Fadd, Harta és Kalocsa, ezek bútorstílusa kezdetben, a XIX. század derekáig még nagymértékben hasonló volt, majd azután a század második felére már egymástól határozottan eltérő módon alakult (*9. kép*, vö.: *1—2. kép*).

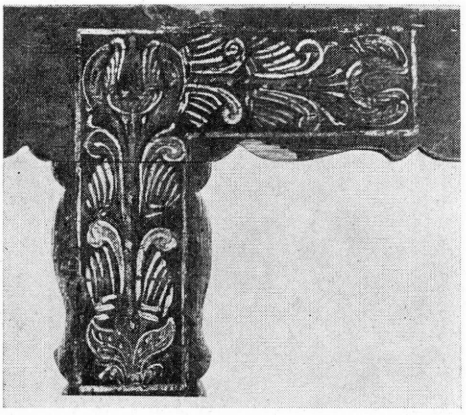

9. kép. Sarokpad részlete, sötétkék alapon virágozva. Felirata: „Török István 1883". Készítőhely: Kalocsa, lelőhely: Homokmégy, Alsómégy szállás. Budapest, Néprajzi Múzeum

10. kép. Szűr hímzett szegélyének részlete. Vörös posztórátéten színes gyapjúhímzés és ezüst sujtás. 1883. Somogy megye. Budapest, Néprajzi Múzeum

Többségükben az 1870-es években jelentek meg a kései szakasz jól ismert jelenségei: a mintaelemek elaprózása és egymásra zsúfolása, a változatosságra és mozgalmasságra törekvés, nemkülönben a kiszínesedés. Erre az utóbbira szélsőséges, és mint ilyen még meglehetősen korai példa gyanánt idézhető egy 1883-ban készült somogyi szűr, ennek a mestere ugyanis 23-féle színárnyalatú gyapjúfonalat alkalmazott a tömött mintázat kihímzéséhez (*10. kép*). Az ebbe az irányba vezető változások elindítói között nem csekély szerepük lehetett a gyári ipar által kínált termékeknek. Másrészt magát a tarkává válást is a gyári előállítású élénk színezőanyagok forgalomba kerülése tette lehetővé.

Ezt az egész folyamatot egyértelműen parasztosodásként szokás értékelni, habár joggal nevezhetnénk falusiasodásnak is, tekintettel, hogy most már többnyire inkább a falusi parasztság ízlése irányította a népművészetet, beleértve az azt szolgáló kisipart. Mégis úgy vélem, hogy a jellemző új stílusjegyek kibontakozásának a megítélésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni a kortárs hivatásos művészet hatását sem. Végeredményben a XIX. század második felének népművészete a maga sajátos kifejező eszközeivel a korstílus diktálta ideált is megtestesítette. Ne feledjük, hogy míg ennek a századnak az első felében még a kiegyensúlyozott, fegyelmezett kései klasszicizmus volt az uralkodó, most a historizmusra, illetve az eklektikára váltva át, az úri-polgári épületeknek, lakásoknak, öltözeteknek a túlburjánzó díszítés lett a fő jellemzőjük.

Természetesen továbbra is akadtak a népművészetben alkotóközösségek, amelyek ragaszkodtak a korábbi eszményekhez, mégis az emlékanyag arra enged következtetni, hogy a többség, élükön a legtehetségesebb, útmutató egyéniségekkel, az új kifejezésmódot követte. Ezek a hatások a háziiparosok körében is érvényesültek. Gondoljunk csak a felföldi ácsolt ládák mind összetettebbé való mintázatára, amelyek emellett világosan vallanak a mintakincs kibővítésére, megújítására irányuló törekvésekről. Az ennek során az asztalosságtól alkotó módon átvett megoldásoknak egyike a fülke alakú mezőbe foglalt kompozíció (*11—12. kép*). Ugyancsak az asztalosság hatására jelentek meg a baranyai ácsolt ládákon egyes újabb motívumok: festett virágok, madarak, no meg feltűnő és mind harsányabb színek, a gyári festékek terjedését is jelezve. Többségükben a falusi barkácsolók, hímzőasszonyok is az újabb művészi elvekhez igazodtak, egyre jobban aprózva, zsúfolva, újabb és újabb színekkel tarkítva még a századokkal korábbról hagyományozódott geometrikus mintákat is.

Eközben a pásztorfaragásban itt is, ott is előretörtek a korábbiaknál változatosabb és jórészt újabb tartalmat is hordozó, figurális ábrázolások. Jelentős és újszerű emberábrázoló, jeleneteket, sőt jelenetsorokat bemutató stílust sikerült létrehozni a palóc faragópásztoroknak az áttört bútorokon. Ilyenek datált példányokkal az 1880-as évekből mutathatók ki először, ekkor azonban már három, egymástól elütő felfogásban alkotó faragó munkája által képviselve, akik között mindjárt ott a műfaj legjelesebbje: Csábrádi József. Figyelemre méltó, hogy már ezeken a korai darabokon megtalálható a jellemző tematika, tehát a „huszáros lócák" névadóján, a lovaskatonán kívül, egy-két vallásos motívum mellett, az alkotók saját világának, környezetének a megjelenítése is.

A dunántúli pásztorművészetben a XIX. század második felében a díszített tárgyfélék gyarapodása és új díszítőtechnikák fellépte mellett a meg-

11. kép. Menyasszonyi ácsolt láda, „szekrény". Füstöléssel barnított alapon vésett díszítéssel. 1889. Gömör megyei készítőhelyről, lelőhely: Borsodnádasd. Budapest, Néprajzi Múzeum

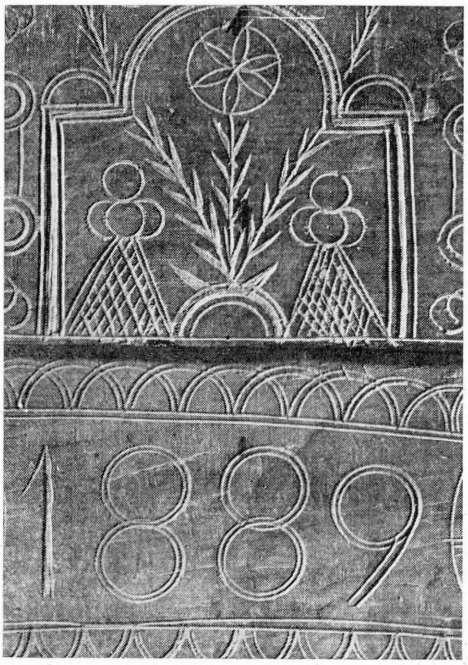

12. kép. Emberábrázolásos mező, az előbbi ácsolt láda részlete

örökített figurális témák erőteljes gazdagodása figyelhető meg. Ez az utóbbi jelenség is lényegében minden témakörre kiterjed, ami alól még a vallásos ábrázolások sem kivételek; sőt nyilván az imakönyvbe való szentképek növekvő számának köszönhetően, a különböző búcsújáróhelyek Szűz Mária-kegyképeinek sokféle stilizálású megfogalmazásai mellett meg-megjelentek egyéb szent személyek is.

Mindamellett, tudjuk, nem hagyott alább a sajátos dunántúlivá vált műfaj, a betyárábrázolások kedveltsége sem. A betyárvilágot az 1860-as években eltaposták ugyan, de a továbbélő betyármondák, betyárballadák ébren tartották népszerűségüket, úgy látszik, hogy úgyszólván a dunántúli pásztorfaragás végső lehanyatlásáig. A XIX. század második felére lett általánosabbá a sokalakos jelenet, többnyire az említett epikus témák illusztrációja. Az 1870-es évektől elvétve rákerült ezekre a képekre a sommás címfelirat is, vagy esetleg a szereplők megnevezése, nyilván a nyomtatásban látott ábrázolások gyakorlatát követve. Az emlékekből megállapítható, hogy az 1870-es—80-as években működő útkereső alkotók szakítani kívántak a korábban megszokott merev elöl- vagy oldalnézetes beállítással, és megkísérelték a mozgás, a lendület ábrázolását. Elsősorban a szoknya kilódulásával, pántlikák lobogásával éreztették ezt, de megjelentek az álló személyek mellett a széken ülő vagy akár földön gubbasztó figurák is.

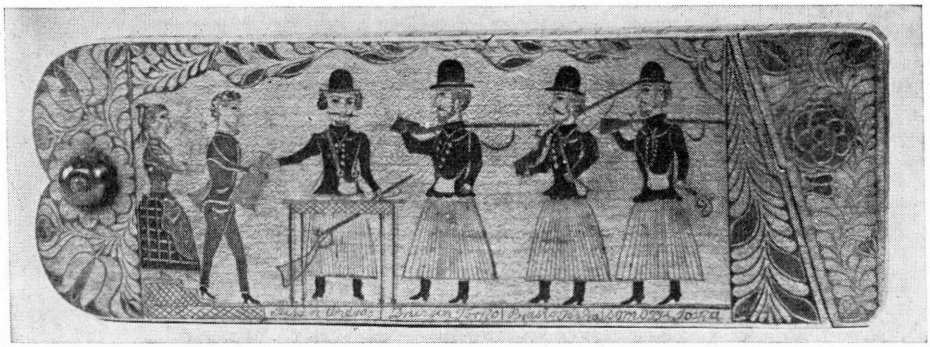

13. kép. Kocsmába betérő betyárbanda. Borotvatartó fedőlapja, fekete, piros, kék, zöld, barna spanyolozással. Felirata: Juhász András, Druzsin Ferkó, Braskó Jóska, Somogyi Jóska. 1878. Somogy megye. Budapest, Néprajzi Múzeum

Néhány kifejező új téma belépésére is az 1870-es—80-as években került sor; közülük nem egyet — amint arra a változatok számából következtetni lehet — nagy tetszés fogadhatott. Különösen ilyen a betyárok vonulásának az ábrázolása. A legkorábbról ismert, 1878-ban készült megfogalmazásán a betyárhad a kocsmába tér be; a vezér, Juhász András már elfoglalta helyét az asztalnál, a kocsmáros és kocsmárosné is hozza az italt és az ételt (*13. kép*). Nagyszerűen kialakított egyedi kompozíció, az alkotó remekül élt a naiv szimbolika adta lehetőségekkel: szemben való megjelenítéssel emelve ki a vele azonos magasságú társai közül a vezért, a kocsmárosék mellékszereplő voltát pedig a lépcső és a virágkeret közé szorítva, kicsinyítéssel érzékelteti.

A késői szakasz egyik jellemző témaválasztása, a betyárballadák elfogási jelenete merőben új a korábban általános dunántúli ábrázolásokkal szemben, amelyek a betyárt, mint a zsandárral szemben diadalmaskodó hőst vagy mint mulató, táncoló daliát rajzolják meg. Nincs itt hely bővebb elemzésre, mégis utalni kell arra, hogy éppen ez az elfogási jelenet milyen szemléletesen mutatja az egymást követő alkotóknak a történtek minél kifejezőbb visszaadására tett erőfeszítéseit. Az 1880-as évekből ismert változatok, akárcsak az előbbiekben ismertetett kocsmai jelenet, több egymást követő mozzanatot egybefoglalva, a lejátszódó esemény lefolyását kívánták felidézni: az álmából felriasztott betyárvezér lehunyt szemmel céloz a pisztolyát ráemelő zsandárra, míg a másik oldalon álló zsandár már éppen megragadja Savanyú Jóska vállát (*14. kép*). A következő évtizedből viszont olyan egyedülálló megfogalmazása is megőrződött a témának, amelynek az alkotója már csakis egyetlen, döntő pillanatra koncentrál, és az egyenlőtlen küzdelemben elbukó hős harcának drámaiságát is érzékeltetni tudja (*15. kép*).

Ezzel azonban eljutottunk népművészetünk utolsó nagyobb XIX. századi perióduséhoz, amely már át is ível a század fordulóján és nagyjából az első világháború idejéig tart. A mesteremberek körében ekkorra már erősen megcsappant azoknak a száma, aki kitartottak a népművészet mellett. A modern ipari civilizáció sokféle tényezője a falut is mindinkább elfordította egykori művészetétől. A korszak folyamán azután a népművészet egyre elszigeteltebb és fokról fokra zsugorodó foltokra szorult vissza. Ahol azután megmaradt még, ott új díszítőtechnikák fellépte mellett, számos erőteljes stílusváltás is megfigyelhető, legyen elég most csupán a tarka szűcsselymes

14. kép. Savanyú Jóska betyár elfogása. Tükrös, vörös és fekete spanyolozással és karccal. 1886. Nagyatád (Somogy m.). Budapest, Néprajzi Múzeum

15. kép. Savanyú Jóska betyár elfogása. Tükrös, spanyolozással és karccal. 1890-es évek. Somogy megye. Budapest, Néprajzi Múzeum

matyó hímzésre hivatkozni. Másutt színtelenedés tapasztalható, vagy a világos színek, esetleg egyetlen sötét színnek az eluralkodása — az újabb polgári tárgyak színvilágához igazodva. Egy sor alkotó még könnyedén, leleményesen komponál (*16., 17—18. kép*), de az egyre kevesebb jól felépített darab mellett sok a hanyatló ízlésű, bizonytalan munka.

16. kép. Tál. Széle dudi, öblében fehér darázsolt alapon kék és zöld irókázás és sötétlila és vörös ecsetes festés. 1891. Készítőhely: Tiszafüred, lelőhely: Bogács (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Budapest, Néprajzi Múzeum

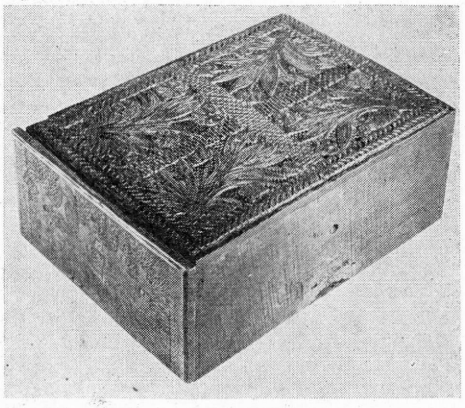

17. kép. Doboz, fiókos. Tetején mélyített alapú, lapos domborműves virágdíszítés, fiókjának elején karcolt és mélyített faragású jelenet. 1893. Vas megye. Budapest, Néprajzi Múzeum

18. kép. Juhász a nyájával. Az előbbi doboz fiókjáról

Az emberábrázolás kevés területen tudja elérni vagy különösen meghaladni a korábbi csúcsokat, az imént említett Savanyú Jóska elfogásajelenet ezek közé a ritka kivételek közé tartozik. Azt kell vélni, hogy ez a szokatlanul erőteljes megfogalmazás — akárcsak például a Sellyéről (Baranya m.) 1899-ből fennmaradt sótartó merészen megválasztott jelenete, amely zsandárokat akasztó betyárokat jelenít meg — aligha lehet független az élesedő agrármozgalmaktól.

Egészében véve azonban ezekben az évtizedekben már inkább csak egyes kései kialakulású ábrázoló stílusokban van kellő alkotói lendület, mint például a palóc padok készítőinél, akiknek a kezéből egyre-másra kerülnek még ki a remekül komponált jelenetek (*19. kép*).

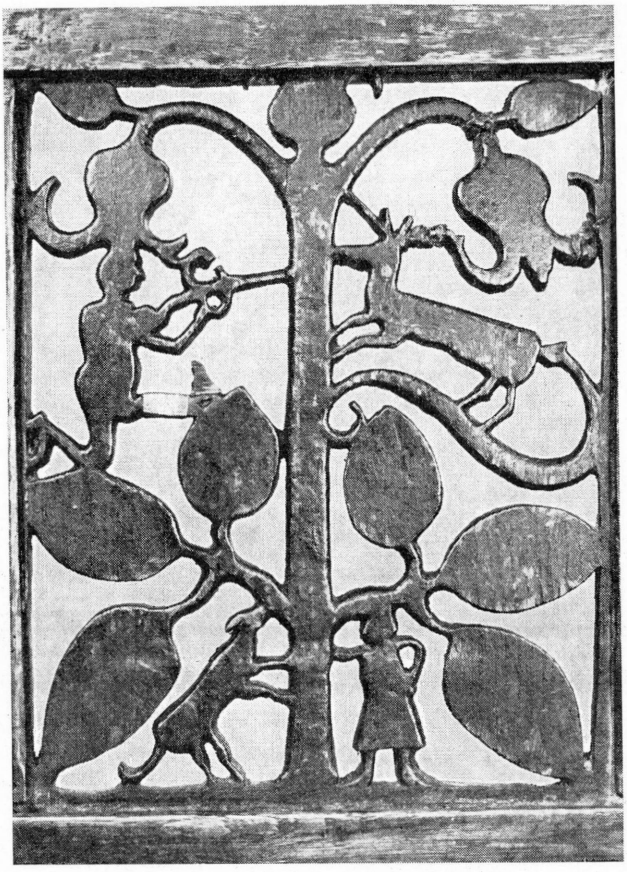

19. kép. Jelenet (meseillusztráció?). Pad áttört díszű támlájának részlete. Századforduló. Ivád (Heves m.). Budapest, Néprajzi Múzeum

Miután eddigre már megtörtént a népművészet felfedezése, és hatására megindult a hivatásos művészek és a gyűjtők érdeklődése, korszakunk folyamán létrejön az azt kiszolgáló és kihasználó kereskedelem is. És ha eleinte a megrendelésre készült alkotások alig különböztethetők is meg a saját használatra szántaktól, hamarosan megmutatkoznak az új vevőközönség igényeihez alkalmazkodó módosítások, majd ezek visszahatása arra, amit a falu még maga számára készít. Ez tehát annak a kifejlődése már, amit mai szóval népi iparművészetnek nevezünk; az ekkor fellépő jelesebb egyéniségek — így Kisjankó Bori, id. Kapoli Antal — már ennek a szolgálatában bontakoztatják ki művészetüket.

IRODALOM

Balogh Jolán
1967 *A népművészet és a történeti stílusok.* Néprajzi Értesítő XLIX. 73—165.
Bossert, Helmut Th.
1935 *Volkskunst in Europa.* Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker. VI. Red. Bossert, H. Th. Berlin-Charlottenburg. 339—416.

K. Csilléry Klára
1971 *Népművészetünk története.* (Kiállításkatalógus) Budapest
1972 *A Néprajzi Múzeum népművészettörténeti kiállítása.* Ethnographia LXXXIII. 157—162.
1974 *A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei.* Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. II. Szerk. Hofer Tamás—Kisbán Eszter—Kaposvári Gyula. Budapest—Szolnok. 189—200.
Domanovszky György
1953 *Mezőcsáti kerámia.* Budapest
Fél Edit—Hofer Tamás—K. Csilléry Klára
1958 *Ungarische Bauernkunst.* Budapest
1969 *A magyar népművészet.* Budapest
Hofer Tamás—Fél Edit
1975 *Magyar népművészet.* Budapest
Hoffmann Tamás
1975 *Néprajz és feudalizmus.* Budapest
Kresz Mária
1952 *Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai.* Ethnographia LXIII. 10—43.
1964—1965 *Maksa Mihály tálas.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 115—151.
Manga János
1971 *A népi díszítőművészet stíluselemzésének történeti tanulságai.* Népi Kultúra — Népi Társadalom V—VI. 314—323.
Naumann, Hans
1929 *Grundzüge der deutschen Volkskunde.* Leipzig
Ortutay Gyula
1941 *A magyar népművészet.* I—II. Budapest
Szabolcsi Hedvig
1973 *A népművészet és iparművészet viszonya, kapcsolatuk a „grand art"-ral, értelmezésük művészettörténeti problematikája.* Művészettörténet — Tudománytörténet. 161—182.
Viski Károly
1942 *Díszítőművészet.* A Magyarság Néprajza.[2] II. Budapest. 226—344.

Klára K. Csilléry

CHANGES OF HUNGARIAN FOLK ART IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

(Abstract)

It is stated in the introduction of the article that comprehensive research on the subject has begun only lately; even the periodical division of 19th century Hungarian folk art can be drawn up in a hypothetical form as yet.

The beginning of the first period can be dated to the late 18th century, while its ending to about the 1820s. In the background there is the upswing of peasant commodity production and the rising of the living standards simultaneously with the process of differentiation of peasantry. Differences between regions usually appear on objects created by those working for themselves or their close environment. At this time the different folk art styles of country towns where artisans worked for peasants had already evolved. Bold flower compositions of moderate colouring are the main characteristics of these styles; there were as yet not too large differences between them. Similarity was much promoted by production centres that provided large areas with their products of identical character (e.g. bridal chests of Komárom, see Fig. 1—2).

The second period lasted until the mid-19th century. This phase preparing the emancipation of serfs was the golden age of Hungarian peasant art. In the majority of the producing centres and in most folk art genres the highest artistic level was achieved during this period (Fig. 4—5). Peasant art was influenced, from the outside, by urban prints. These contributed to the development of figural representation. Popular scenes were copied on utensils (Fig. 6—7) and later, in the 1830s, the carving shepherds of Transdanubia created their own art of human representation (Fig. 8).

The years up to the early 1890s are to be considered a separate period. In rapidly developing areas under advantageous economic and market conditions, and mainly in country towns, demand for objects decorated in folk art style had ceased. In former serf villages, however, there was a new upswing; to serve this, new production centres were formed, continuing in most part earlier styles (See Fig. 4 and 9). New techniques spread, and industrial dye stuffs brought in forceful colouring. It is characteristic of this period that motifs are often overcrammed or broken up into little fragments with no clear-cut arrangement, and also that there is an effort of animation; this change might be promoted also by the eclectic art of the period (Fig. 10—12). Among representational pieces there appeared, at the same time, scenes of more variation, with new (sometimes dramatic) contents, portraying several figures (Fig. 13—15).

The fourth period extends from the end of the 19th century up to the First World War. By that time the number of craftsmen working in peasant artistic style was reduced, while also the numerous factors of modern industrial civilisation turned villages increasingly away from their traditional artistic taste. Folk art was driven back into shrinking patches (Fig. 16—19). Where it remained, several efforts of style changing could be observed. On the other hand, as a result of presenting folk art objects in large international and national exhibitions, folk art had become fashionable also in Hungary among non-peasant social strata from the 1880s. City customers came to the peasant artists, which affected folk art objects and created commercial folk art.

Клара К. Чиллери

ИЗМЕНЕНИЯ В ВЕНГЕРСКОМ НАРОДНОМ ИСКУССТВЕ 19—20 вв.

(Резюме)

Автор в введении отмечает, что работы в широком плане по теме начались только недавно; пока только в условной форме можно провести периодизацию венгерского народного искусства 19 в.

Начало первого периода относится к концу 18 в., а его конец приблизительно к 1820-ым годам. Фоном этого периода служит рост товарного производства крестьян и повышение жизненного уровня у них с одновременной имущественной дифференциацией. Областные различия обнаруживаются часто даже в работах людей, творивших для самого себя и непосредственного своего окружения. Сложился уже своеобразный и самобытный стиль народного искусства также в центрах домашних промыслов, прежде всего в крестьянских поселениях городского типа, производящих свои товары для крестьян. Для них характерны главным образом широкие композиции из цветов с выдержанной и умеренной расцветкой; расхождения в стилях пока еще небольшие. Центры кустарных промыслов, товары одинакового характера которых раскупались на крупных территориях (напр. комаромский ящик для приданого, рис. №№ 1—2) во многом способствовали нивелировке стилей.

Второй период длился до середины 19 в. Этот период подготовки освобождения крестьян является периодом расцвета венгерского народного прикладного искусства. В большинстве центров промыслов и жанров народного искусства пройденный до сих пор путь развития завершился выдающимися достижениями (рис. №№ 4—5). Значительнейшее влияние оказывали типографские рисунки. По их примеру вначале только копировались подходящие сценки (рис. № 6—7), а позже поколение пастухов-резчиков по дереву в 1830-е годы, следуя за этими примерами, создало самобытное искусство изображения человека (рис. № 8).

Самостоятельным периодом можно выделить десятилетия до 1890 г. На территориях с более благоприятными условиями хозяйства и рынка, особенно в крестьянских поселениях городского типа к этому времени уже затухал спрос на изделия народных мастеров. А в деревнях с населением из бывших крепостных начался новый подъем; для удовлетворения этого зародившегося спроса формировались новые центры крестьянских промыслов, продолжая чаще всего традиции своих предшественников (ср. рис. №№ 1—2 с рис. № 9). Получили распространение новые техники, а краски промышленной продукции привели к расширению цветовой гаммы изделий. Для этого периода характерны загромождение и детализация элементов узора до полной неразборчивости, а также стремление к динамичности; таким изменениям способствовало между прочим и современное искусство эклектицизма (рис. №№ 10—12.). В группе тематических произведений в это же время появляются

более разнообразные, чем прежде, массовые сцены со многими человеческими фигурками, выражающие новое содержание (рис. №№ 13—15).

Четвертый период продолжался от конца 19 в. в общих чертах до первой мировой войны. Сильно сократилось к этому времени количество мастеров, выступающих за народное искусство крестьян и одновременно ряд факторов современной промышленной цивилизации все более отталкивал крестьянскую деревню от ее прежнего искусства. Сфера действия народного искусства все более суживалась на небольшие территории (рис. №№ 16—19). А там, где оно еще продолжало жить, мы можем заметить неоднократное стремление к изменению стиля. С другой стороны, после выведения народного искусства на крупные международные и национальные выставки в 1880 годы это искусство вошло в моду везде, в том числе и в Венгрии. К творцам из крестьян ходили заказчики и купцы из городов и своими заказами они оказали огромное влияние на произведения, постепенно создавая народное кустарное искусство.

Martin György

Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása

1. *A régi és új népművészeti stílusok megkülönböztetése* először a magyar népdalok átfogó rendszerezése és történeti értelmezése során merült fel. Az új népzenei stílus fogalomkörének kialakulását[1] a terepmunka közvetlen tapasztalatai gyorsították, hiszen népzenénk legjelentősebb történeti stílusváltozására éppen a század eleji nemzedékek dalkincsének eltérései és az ehhez fűződő ízlés- és magatartásbéli különbségek hívták fel a figyelmet.

A népművészeti kutatás más ágaiban a régibb és újabb stílus megkülönböztetése, s e terminológiák tudatos alkalmazása csak több évtizedes késéssel jelent meg.[2] E fáziseltolódás utal ugyan a magyar folklórkutatás ágainak egyenlőtlen fejlődésére is, de oka elsősorban az, hogy maguk a változások sem egyidejűleg történtek népművészetünk különböző ágaiban. A néptánc, a díszítőművészet, a népköltészet nagy változásai a századfordulót megelőző időszakban történtek, amelyeket csak a korábbi — állandó terepmunkát is végző — kutató nemzedékek észlelhettek és regisztrálhattak volna. A magyar népművészet más ágainak XX. századi kutatóit e folyamatok már nem közvetlen élményként érintették, s a későbbi összegezőknek hosszas filológiai, történeti és összehasonlító munkával kellett (s kell még) rekonstruálniok azt a fontos történeti stílusváltást, ami a népzene esetében szerencsésen még szinte a kutatók szeme előtt zajlott le.

[1] Néhány fontosabb adat az új népzenei stílus fogalmának megjelenésére Bartók és Kodály korai tudományos munkáiban: Kodály Zoltán 1906. 24. két különböző ritmikai „stílusfajtát" különböztet meg: 1. a szövegen uralkodó zenei ritmust és 2. „a szöveg változó időviszonyaihoz" alkalmazkodó pontozott ritmust. — Bartók Béla 1914. 463. „a most divatos magyar dallamok" kötetlen funkcióját említi. — Kodály Zoltán 1924. 103. közli, hogy az 1916-ban végzett nagyszalontai gyűjtésekor már tudatosan mellőzte „a fiatalság dalait, ezt az újonnan fejlett, bár eredeti népi stílust, mely régi gyűjteményeink bizonysága szerint nem mutatkozik az 1880-as évek előtt". — Bartók Béla 1918. „az újabb magyar népzene" és az „újstílusú dallamok" kifejezéseket alkalmazza a magyar katonadalok jellemzése során. — Bartók Béla 1920. „a 19. században, különösen ennek második felében" kialakult új dalokról beszél. Az új stílus „hirtelen kivirágzása az utóbbi 50—60 esztendőben: olyan forradalmi fejlemény, amely a hagyományos régi énekmódot úgyszólván teljesen kiszorította". — Bartók Béla 1921. részletezi a régi, az új és a vegyes dallamcsoportok, valamint a népies műdalok jellegzetességeit. — Bartók Béla—Kodály Zoltán 1921. előszavában megjegyzik, hogy a gyűjteményből kimaradtak „a fiatalabb nemzedék újabb keletű dalai, melyek, bár a nagyközönség előtt nagyobbára szintén ismeretlenek, minden más magyar vidéken is hallhatók". — Bartók Béla 1924. az 1921-ben már kész összefoglaló művében az új magyar parasztdal minden vonását az addig gyűjtött teljes anyag ismeretében gazdag példatárral részletesen bemutatja.

[2] Solymossy Sándor 1935; Ortutay Gyula 1935, 1941; Csanádi Imre—Vargyas Lajos 1954; Fél Edit—Hofer Tamás—Csilléry Klára 1958.

2. Az új stílus, eleinte csak népzenei fogalomkörének kitágítása és általános alkalmazása célszerű mindazokra, javarészt *a XIX. század eleje óta végbement stílusváltozások*ra, amelyek *a népművészet minden ágában érvényesültek*, s egy újabb paraszti ízlésről tanúskodó stílusréteget hoztak létre. Az újabb stílusok létrejötte nagymértékben hozzájárult a népművészet korszerűsítéséhez s így életének a XX. század második harmadáig való meghosszabbításához. Ez egyben a magyar népművészet sajátos — olykor ellentmondóan ötvöződő — stílusbeli többrétűségét eredményezte.

A népművészet különböző ágait megújító változások kisebb-nagyobb fáziseltolódásokkal mentek ugyan végbe, fejlődésük mégis egy irányba mutat. Mindegyikük egy fokozatosan kialakuló új paraszti magatartásforma fontos kifejező eleme, amelyek végül is egymást kiegészítve forrtak szerves egységbe, és alkották a régitől nagymértékben elütő újabb magyar népművészeti stílusokat.

E stílusok létrejötte végső fokon annak a nagy gazdasági-társadalmi átalakulásnak a következménye, mely parasztságunk életmódját, kultúráját és életszemléletét a XIX. század folyamán megváltoztatta. A falusi életforma zárt, önellátó, kötött jobbágy-paraszti kereteiből egyre inkább kitekintő, fokozatosan kiszabaduló, öntudatosodó, felfelé törő, de egyelőre még csak a maga paraszti közösségében individualizálódó, s elsősorban még azt erősítő, de már az egységesedő nemzeti kultúra áramába is bekapcsolódó új paraszti magatartás kifejeződése a népművészet különböző ágainak kivirágzó új stílusa. Erre az új magatartásformára a regionális paraszti osztályöntudat éppoly jellemző, mint a nemzeti jelleg hangsúlyozása, melyben a gyorsan asszimilált külsőségekkel való hivalkodásnak is nagy szerepe van. Az új népművészet különböző ágainak, műfajainak közös vonása a bennük kifejezésre jutó felszabadult, öntudatos, optimista hangulat, a modernebb, de olykor felszínesebb, a külsőségeket kidomborító ízlésvilág.

3. A régi és új táncréteg elválasztása, *az új táncstílus meghatározása* a magyar néptánckutatásban csaknem félévszázados késéssel, a hatvanas évek elején következett be. A század elejétől lassú ütemben kibontakozó tánckutatásunk (Seprődi, Réthei, Lajtha, Gönyey, Viski, Molnár) mintegy négy évtizedig a táncnemek, a műfajok elhatárolásával jórészt anélkül vívódott, hogy a már eléggé feltárt történeti források és az egyre bővülő recens anyag között kínálkozó összefüggéseket felvázolta volna. Így nem kerülhetett sor az eddig ismert csekély néprajzi anyag történeti stílusrétegek szerinti szétválasztására sem. A táncstílus változásaira találunk ugyan fontos utalásokat Seprődinél, Rétheinél, Bartóknál,[3] de ezek még korántsem jelentik az új magyar táncstílus világos felismerését. Lajtha, Gönyey majd Viski az egyes műfajok kapcsán csak óvatosan, utalásszerűen érintették e történeti és recens anyag összefüggésének lehetőségeit.[4] A tánczenei és történeti érdeklődésű, egyszersmind nagy táncbéli tereptapasztalatokkal is rendelkező Lajtha László — különös módon — meg sem kísérelte a népzenekutatás ekkorra már kiérlelt szemléletét és terminológiáját a néptáncra is alkalmazni, vagy legalább összeegyeztetni e két, számára egyaránt jól ismert és összefonódó folklórág természetét, fejlődését és rétegződését.

[3] Seprődi János 1908. 147; Réthei Prikkel Marián 1924. 220—221; Bartók Béla 1924. XVI., 1943. 7.

[4] Lajtha László—Gönyey Sándor 1937; Viski Károly 1937.

A felszabadulás után megújuló néptánc és tánctörténeti kutatás már következetesen törekedett a történeti és néprajzi adatok együttes szemléletére. Ennek eredményeként végül is — az újabb jelentős gyűjtések és az ötvenes évek előmunkálatai[5] utáni első összefoglaló tanulmányok idejére, a hatvanas évek elejére esik a régi és új táncstílus különbségeinek határozott megfogalmazása.[6]

A néptáncstílusok felismerésében alig játszott szerepet a tereptapasztalatok élménye, hiszen az újabb gyűjtés a régebbi és újabb táncokat már egyaránt pusztuló állapotban találta. A stílusok meghatározását, elválasztását tulajdonképpen két tényező hívta életre: 1. Elsősorban az eddig felgyűlt jelentős néprajzi és történeti ismeretanyag áttekintésének, rendszerezésének és egyeztetésének igénye; 2. Másodsorban pedig az, hogy ehhez kézenfekvő indítékot és támpontot szolgáltattak a népzenekutatás eredményei és módszerei. A korszerű, több szempontú néptánc osztályozásnak szükségszerűen támaszkodnia kellett a táncok stílusát, formai vonásait alapjaiban meghatározó tánczenei anyag értékelésére is, mely nemcsak a tánctipológia kialakításában, hanem a tánctípusok történeti értelmezésében is szerepet kapott.[7] E tekintetben pedig — legalábbis a vokális népzene vonatkozásában — már szilárd eredményeket örökölhetett: a régi és új stílus terminológiáját és a folklórjelenség minden részletére kiterjedő komplex szemlélet módszertani támpontját. Ezeket csak értelemszerűen kellett a tánc zenétől eltérő természetére alkalmazni. A népzenekutatás eredményeiből a néptánc számára levonható legfőbb módszertani tanulság az a komplex szemlélet volt, amely a népzene minden formai és funkcionális alkotó tényezőjét (hangrendszer, dallamszerkezet, ritmus, szöveg és dallam illeszkedése, előadásmód, tempó, társadalmi funkció) és a stílust alkotó dallamtípusok összességét tekintetbe véve határozta meg az új magyar népdalstílus fogalmát.

4. *A népzenei és a táncbéli új stílus fogalomköre* azonban a két folklórág természetének megfelelően bizonyos mértékig *különbözik* egymástól. Az új táncstílus fogalma történeti és szociális értelemben — s így stílusjegyeit illetően is — tágabb a népzenei új stílus körénél.

A népzenekutatás a stílusváltozási folyamat végeredményét, az új stílus kész termékeinek összességét vette figyelembe, s így a legszűkebb zenei, történeti és szociális értelmében definiálta. Az új stílust a parasztság körében a század utolsó évtizedeiben kialakult és a századforduló tájára már széles körben elterjedt s mindvégig a parasztság használatában maradó vokális zenestílusként határozta meg bizonyos jellegzetes, egységes vonásokat tartalmazó dallamtípusok összessége alapján. Tudatosan leválasztotta róluk a más osztályoktól származó, de még nem asszimilált zenei divatjelenségeket. Az új magyar parasztdal stílusának kialakulásában számos megelőző divathatás, fokozatosan felhalmozódó stíluselem szerepet játszott, mely indukálta, mintegy kiváltotta az új stílus létrejöttét. E hatások azonban mindaddig nem számít-

[5] Morvay Péter—Pesovár Ernő 1954; Martin György 1955; Belényesy Márta 1958; Kaposi Edit—Maácz László 1958; Szentpál Olga 1954; Lugossy Emma 1954; Martin György—Pesovár Ernő 1958.

[6] Martin György 1964a, 1964b, 1965a—b; Pesovár Ernő 1965b.

[7] Martin György 1964a, 1965a—b, 1970b.

hattak új stílusnak,[8] míg azokat a még eleven paraszti közösségi zenei ízlés tökéletesen nem asszimilálta, miközben maga is gyökeresen átalakult. Az előzmények kutatását Bartók és Kodály fontos, később elvégzendő feladatnak tartották,[9] de azonnal és határozottan megkülönböztették ezeket a parasztdal érett új stílusától. A szociális leválasztást alapvető zenei kritériumokkal egyeztették, és bizonyos történeti és néprajzi adatokkal nagyjából korhatárolták is.

A tánc esetében az elkülönítés korántsem valósítható meg oly világos, leszűkített egyértelműséggel, mint a népzenénél. Az új táncstílus körét szociális, történeti és formai-tipológiai értelemben is jóval tágabban lehet csak körülhatárolni. Ennek oka az, hogy a táncbéli típus- és stílus meghatározó jegyek egyik fontos, nélkülözhetetlen tényezője maga a tánckísérő zene is. Az új táncokhoz pedig mindig együttesen alkalmazzák az új parasztdalt a történetileg korábbi vagy egyidejű hangszeres zenével, illetve a népies műdaltermés tánchoz alkalmazható részével. Még egyetlen tánctípus egyetlen regionális vagy egyéni változatán belül is mindig keveredve jelentkeznek az említett dallamcsoportok. Az újabb táncstílus tehát a vokális parasztdal új stílusát megelőző korábbi tánc és zenedivatokat éppúgy magába foglalja, mint ahogy szociális értelemben sem korlátozódik csak a paraszti eredetű zenei és tánc elemekre, amelyeket a népzenekutatás tudatosan elválasztott a vokális népzenei új stílustól.

A népzenekutatás a stílusalkotó dallamtípusok összességét tekintetbe véve határozta meg az új magyar dallamstílus jegyeit. A tánc esetében is nyilvánvalóan mindazokat a táncműfajokat és típusokat (s ezek zenéjét) figyelembe kell venni, amelyek e tágabban értelmezett új táncstílus keretében helyezkednek el. Ez annyit jelent, hogy a XVIII. század utolsó harmadától a hagyományos paraszti tánckultúra végső felbomlásáig minden olyan tánc és tánczenei divat különös figyelmet érdemel, amely a parasztság körében gyökeret vert, s ezáltal a kifejlődő új tánckultúra fokozatos kialakulásához hozzájárult.

5. *Az új táncstílus jegyei*t a szóban forgó típusok összességét tekintetbe véve, s a tánc minden fontos alkotóelemére kitérve vázoljuk, mégpedig 1. zenei-, 2. formai- és 3. funkcionális jegyek csoportjára tagolva. Vonásaikat szembesítjük az ún. régi stílusú (XVIII. század előtti eredetű) táncaink sajátosságaival, mert ezáltal domborodnak ki a magyar parasztság tánckultúrájában végbement lényeges változások, illetve néhány, a régibb táncrétegekkel közös, megőrzött jellemvonás. Ezek nyomán tárulhatnak fel a magatartás- és ízlésbeli különbségek is, amelynek kifejezője a stílusváltozás.

5.1. Az új táncok *zenei vonásai*nak bemutatásakor a tánczeneként kapcsolódó dallamkategóriákra, ritmikai és szerkezeti jellegzetességeikre, valamint az alkalmazott tempókra és kíséretmódokra térünk ki.

5.1.1. Az új stílusú táncokhoz a *verbunkos zene*, a vokális *népies műdaltermés*, a hangszeres *műcsárdás* zene, valamint *a parasztdal új stílusa* kapcsolódik kizárólagos, egymással összefonódó tánczenei kíséretként. E négy egymást követő, egymásra épülő s árnyalati fokozatokban eltérő, vokális és

[8] Talán egy ilyen szemlélettel oldható fel a Szabolcsi Bence 1955. és Vargyas Lajos 1955. vitája az új népdalstílus kialakulásának idejéről és értelmezhetők Bartók és Kodály erre vonatkozó megjegyzései.

[9] Ennek eredményeként született meg Kerényi György 1961, 1966. két munkája.

instrumentális tekintetben vegyes zenei kategória a XX. századi paraszti tánckultúrában többnyire már differenciálatlanul él egymás mellett s keverten, szabadon, alternatív módon kapcsolódik az új táncstílus bármelyik, egyszerre több típusához is. Így a hangszeres verbunkos zene a lassú csárdás kíséretében is jelentős szerepet kap, az új parasztdal viszont (hangszeres előadásban) a verbunk táncokhoz is tapadhat. A népies műdalok és az új parasztdalok elsősorban lassú csárdáshoz alkalmas darabjait a zenész gyakran frissre is fordítja. Csak nagyritkán mutat egyik—másik kategória szabályszerű kapcsolódást az új táncstílus egyes típusaihoz. A hangszeres frisscsárdások mutatják természetüknél fogva a legkisebb migrációt, de zenei jegyeik révén szorosan fűződnek a verbunkos zenéhez és a népies műdalokhoz, amelyekből kisarjadtak. A népies műtáncok is (a körmagyar, magyar szóló, magyar kettős) is e körből merítették dallamkészletüket, csupán az új parasztdal használatát kerülték el.

5.1.2. Az új táncok többrétű zenéjének átfogó ritmikai jellegzetessége a 4/4-es ütemű, *augmentált*, negyedes metrikájú ún. *pontozott ritmus*.[10] Ez az újabb „ritmikai stílus"[11] az énekelt dalok szövegi szótaghosszúságához való illeszkedése miatt kapta az „alkalmazkodó" jelzőt. A törvényszerű ingadozás azonban nemcsak a vokális dalokban érvényesül, hanem a ♪-os és ♪-os aprózásokkal átszőtt hangszeres előadású tánczenén is átüt, s a pontozás különösen a sorvégző kadenciáknál érezhető. A frisscsárdás 2/4-es zenéjében a pontozás a sor- és ütemkezdeteknél mintegy megmerevedve fokozza a lüktetést.

Az alkalmazkodó ritmus az új népdalokra kizárólagosan, de a régi énekelt giusto dallamok tekintélyes részére is jellemző. A dallami-szerkezeti tekintetben régi dallamok csoportja azonban önálló zenei ritmust hordozó, szöveghez még egyáltalán nem alkalmazkodó dallamokat is bőven tartalmaz. Így a régi dallamok a pontozatlan és az alkalmazkodó „ritmus-stilisztikai" csoportra oszthatók.[12] A pontozott ritmusú régi dalok néhány archaikusabb területen (főleg Erdélyben) az új stílus felé mutató, átmeneti táncfajták, vagy az új táncok régibb altípusainak dallamkészletében kapnak még jelentős szerepet. Ez a tény arra mutat, hogy az augmentációval együttjáró alkalmazkodó ritmus használata mintegy megelőzte népzenénk hangrendszeri és szerkezeti modernizálódását, vagyis az új parasztdal legfőbb meghatározó stílusjegyeinek kialakulását. Az alkalmazkodó ritmus végül is kizárólagos egyeduralomra az új táncok zenekíséretében jutott.

5.1.3. Az új táncok zenéje a pontozott alapritmika egyhangú szkémája mellett is fejlettebb, sokrétűbb a régi táncokénál. A régi tánczene zömében 2/4-es, 8-ütemes, 2-soros, izopodikus periódusok egyhangú füzéréből épül fel, míg az új táncok zenei alapegységei a 4/4-es ütemű 4-soros, (ismétléssel 6-soros) 12—18 ütemes, gyakran heteropodikus strófák. Az új táncok zenéjében a ritmikai alapértékek kitágulásával a tánczenei alapegységek terjedelme, időtartama is megnövekszik: a rövid 8—10 másodperces periódusokkal szemben már a hosszabb 22—32 másodperces strófák az új tánczenei folyamat alapegységei. A régi táncdallamok javarészt dipodikus és tetrapodikus sorfelépítésével szemben az újban a tripódia válik jellemzővé. A heteropódia és

[10] Részletes magyarázatát lásd Bartók Béla 1924. XXVI—XXVIII.
[11] Kodály Zoltán 1906. 24.
[12] A MNT VI. kötetének régi dallamaiban mindkét csoport egyetlen dallamcsaládon belül jelentkezik. Martin György 1972.

az ütemváltás (4/4, 2/4, 3/4) arányának megnövekedése is nagymértékben fokozza az új tánczene ritmikai változatosságát.

5.1.4. Az új táncoknak az általánossá vált, vagy legalábbis mintául szolgáló *vonós cigányzenekari kíséret*ben kialakult kétféle jellegzetes tempója és kíséretmódja van:[13] a méltóságteljes patetikus *lassú* (verbunk és lassú csárdás) és az ezt követő felszabadult, lüktető *gyors* tempó (friss csárdás). A 4/4-es lassú táncok (♩ = 120—160) kontrakísérete az egyenletes, feszes „lassú dűvő", míg a 2/4-es frisshez (♩ = 180—240) a gyors, nyolcadoló ún. „esz-tam" kíséret járul.

Az újakkal szemben a régi 2/4-es ütemű táncok (kanásztánc, ugrós, legényes, marosszéki) mérsékeltebb tempójúak (♩ = 80—130), s kíséretmódjuk a „gyorsdűvő" vagy a „lassú esz-tam". A régi és új táncok átmenetét képviselő igen lassú (♩ = 40—126), páratlan és aszimmetrikus (5/8, 6/8, 7/8, 9/16) erdélyi táncokban (mezőségi lassú páros, gyimesi lassú magyaros, mezőségi lassú férfitánc) a „sánta lassú dűvő" triolás, kvintolás, szeptolás megoldásai fordulnak elő.

5.2. Az új táncstílus *formai vonásai* elsősorban a verbunk és a csárdás, másodsorban a kör- és hármas csárdás, továbbá a népies műtáncok jellegzetességei alapján határozhatók meg.

5.2.1. Az új táncstílus általános *műfaji-formai jellegét* az improvizatív férfitáncok (verbunk) és a szabad, zárt összefogódzású lépő-forgó párostáncok (lassú és friss csárdás) határozzák meg, de ezek másodlagos elágazásai, más műfajokba sorolható altípusai is előfordulhatnak (a csoportos szabályozott verbunk, a kis-csoportos vegyes körcsárdás, a hármas csárdás, valamint a szabályozott műtáncok). Az első két kategória mindenütt a tánckészlet gerincét alkotja, míg a többi táncformák csupán alkalmi, időleges, kiegészítő jellegű, tájhoz, vagy társadalmi réteghez kötött képződmények.

A régi és új táncstílus között általános műfaji-formai jelleg tekintetében nincsenek lényeges különbségek. A magyar tánctörténet XVIII. század előtti dokumentumai szerint az új stílusra is jellemző műfaji-formai kategóriák már a XVI. század óta jelen vannak a magyar táncéletben, még ha más — új táncaink előzményeinek tekinthető — (férfi és páros) táncfajták képviselték is ezeket.[14] A lényeges különbség viszont abban áll, hogy az új táncok műfaji-formai jellege élesebben elválik egymástól, mint a régieké és műfajilag, tipológiailag kristályosabb, jobban körvonalazható kategóriák. Az új stílusban szűkebb keretek között jelentkezik a régiekre jellemző polimorfia, amikor egyazon típuscsalád tagjaiként férfi, női, vegyes, szóló, páros és csoportos táncformák még kusza halmazban, differenciálatlanul élnek együtt.

5.2.2. Az új táncstílus két meghatározó műfajára — a verbunkra és a csárdásra — az *individuális rögtönzés* szélsőséges kibontakozása jellemző. A magyar táncok e korábban is meglevő sajátossága az új stílus típusaiban bomlik ki a legtágabb értelemben.[15] A régi táncok formakincs és szerkesztésmód tekintetében mutatkozó egyneműsége, kollektivitása egyénekre szétoldódva individualizálódik. Az individualizálódás elsősorban a kötöttebb táncstruktúrák felbomlásával, egyéni szétágazásával mérhető. A régi zártabb

[13] A magyar táncfajtákhoz alkalmazott tempo- és kísérettípusok összefoglalását és magyarázatát lásd Martin György 1965b.

[14] Az erre vonatkozó dokumentumok legteljesebb gyűjteménye Réthei Prikkel Marián 1924, és újabban Pesovár Ernő 1973.

[15] Martin György 1977.

táncstruktúrák fellazulását elsősorban a tánczenei formák feloldódása, a homogén táncdallamok helyébe lépő zenei sokféleség és a terjedelmi tágulás segíthette elő (lásd 5.1.-nél).[16] A nyílt, laza formák kialakulása az új táncok bizonyos másodlagos szerkezeti amorfságát eredményezte, s kedvezett az alkalmi, egyéni jellegű mikroformák, motívumok keletkezésének.

5.2.3. Az új táncok *formakincse* köznapibbá, könnyebben elsajátíthatóvá vált. Egyszerűbb szerkezetű motívumaik mozgásbelileg nem oly sokrétűek, mint a régi táncoké, a metrikai tágulással (♪ → ♩) ritmusuk is leegyszerűsödött.

Ezzel párhuzamosan viszont a tánc mikroformáinak, motívumainak nagymértékű egyéni szétágazása, individualizálódása figyelhető meg. Az új táncok formakincse egyénenként szemlélve szegényesebb, mint a régieké, de ugyanakkor individuálisan differenciált. Gazdagságuk tehát az egyéni sokféleségből adódik. A régi táncok formavilága viszont egyénileg gazdagabb, de közösségileg egységesebb, mert kevésbé eltérő az egyéni motívumkincs. Az új táncok teljes formakészlete csak sok egyéni táncváltozat számbavételével ragadható meg, mert egy-egy táncos rögtönzése individuális esetlegességek hordozója. A régi táncok egyetlen egyéni előadásában is — mint cseppben a tenger — sokkal inkább tükröződnek a közösségi jegyek.

5.3. Az új táncok *funkciója* is több vonásban eltér a régiekétől. A táncok funkcióján szűkebben rendeltetésüket, alkalmazásuk helyét, idejét, módját, a táncéletben elfoglalt szerepét értjük ugyan, de tágabb értelemben ide tartozik a kisebb etnikus-regionális vagy a nagyobb, népi-nemzeti közösségen belül elfoglalt általános helyük, azaz társadalmi és földrajzi elterjedtségük kérdése is, valamint a hozzájuk fűződő társadalmi tudat.

5.3.1. Az új táncok nem alkalomhoz kötött, hanem bármely mulatságfajtában előforduló *általános szórakozó táncok*. Minden táncalkalom gerincét alkotják, s a mulatság időtartamának zömét elfoglalják.

Bizonyos típusaik olykor szintén előfordulnak lakodalmi szertartásos, vagy alkalmi szerepkörben (menyasszonytánc, osztótánc, körverbunk a búcsúban), máskor pedig véletlenszerű, bemutató-szórakoztató tánccá degradálódva (verbunk). Ez esetben azonban nem a tánctípus lényege az alkalomhoz kötöttség, hanem csupán néhány speciális változat került másodlagosan szertartásos vagy bemutató szerepkörbe, mely fontos és máig eleven volta miatt vonzotta magához e táncokat (pl. menyasszonytánc).

A régi táncok már alig fordulnak elő néhol (pl. Erdélyben a legényes és a marosszéki) mulatsági-szórakozó szerepkörben, javarészük teljesen visszaszorult rituális, szertartásos, alkalmi, bemutató, perifériális, táncon kívüli funkcióba (kanásztánc, ugrós, gyertyástánc, szakácsasszonyok tánca, labirintustánc, mars, legényavató dus, leánykarikázó) vagy egy letűnt életforma mulatságban már alkalmazhatatlan, réteghez kötött relikviája (pásztortáncok).

5.3.2. Az új táncok használati módját, tényleges rendeltetését *a tánciklusban elfoglalt* konkrét *helyük* világítja meg. Társadalmi, szórakozó jellegüknek megfelelően mindig füzérszerűen kapcsolódva, állandó ciklusokba szerveződve jelennek meg, s nem önmagukban (mint a régi táncok jórésze). A tánciklus vagy táncrend a hagyományos tánckészlet közhasználatú szórakozó táncaiból kialakult hagyományos, szvitszerű táncfüzér, mely a mulatság

[16] Martin György 1973.

folyamán alig módosulva ismétlődik. Az európai szórakozó társastáncok már évszázadok óta tartó ciklusba szerveződésének csíráját a késő középkorban megjelenő lassú-friss proporciós táncpárok jelentik.[17] Ez a gyakorlat vált a reneszánszban s főként a barokkban kifejlődő több részes táncszvitek alapjává. A tánciklusok hazai gyakorlatáról a XVII. század óta tanúskodó nyomok a XVIII. században sűrűsödnek[18] s a szervezett udvari-polgári bálok szokásának ekkori meghonosodása széles körű elterjedésüket is biztosította. A népi tánciklusok egy részében néhol (Erdélyben) még régi és új táncok ötvöződnek.[19] A már csak új táncokból álló, a XIX. században általánossá váló fokozódó, hármas felépítésű új ciklus a tánckezdő (szóló vagy csoportos) verbunkból, az ezt követő lassú csárdásból majd a frissből állt. A XX. század elejétől azonban ez is fokozatosan elkopik, majd teljesen felbomlik.

5.3.3. Az új stílusú táncok társadalmi és földrajzi értelemben is egy *egységes népi-nemzeti jellegű táncstílus alkotóelemei*, amelyet a társadalmi, nemzedéki és regionális különbségek legfeljebb árnyalatokban színeznek, de lényegi egységét korántsem bontják meg a hagyományos paraszti táncélet kereteinek végső felbomlásáig.

Az új táncok használata nem korlátozódik egyes társadalmi osztályokra, rétegekre s ezen belül korcsoportokra, mint a régi táncok nagy része (pásztortáncok, női körtáncok, legényes, ugrós). E táncfajták nem pusztán paraszti, hanem bizonyos szűkebb időhatárok között a nemes-dzsentri, a polgári és a munkás tánckultúrának is szerves részét jelentették. Az új táncstílus a parasztság minden rétegében bizonyos fáziskülönbségekkel elterjedt. Más társadalmi osztályok tánckészletében rövidebb ideig, bizonyos divatjelleggel lényegében ugyanezek a tánctípusok éltek némi módosulással, kissé eltérő zenei anyaggal, választékosabb, eklektikus vagy szürkébb formakinccsel és kötöttebb szerkezettel. Az új táncoknak intézményesen terjesztett, tánciskolás verziói is kialakultak. A nemzedékek közötti különbségek nem jelentik a stílus keretének átlépését, mint a vokális népzenében, ahol az egyes generációk között pl. éles stílusváltást észlelhetett a századforduló népzenekutatása (lásd 1.-nél).

Az új táncok a magyar népterület minden részén ismertek, s ha színezik is őket kisebb-nagyobb regionális különbségek — amely terjedésük történeti fáziseltolódásából, valamint a helyi régi stílusú alap erősebb vagy gyengébb voltából adódik — ezek korántsem oly jelentősek, mint a régi táncok esetében, amelyek terminológiai, formai, zenei és funkcionális jegyeik révén mindig határozottan egy-egy szűkebb tájhoz, etnikai csoporthoz köthetők.

5.3.4. *A táncokhoz fűződő* sajátos *társadalmi tudat* kifejezői *az új táncok nevei*, ugyanis a verbunk és a csárdás rendszeresen viseli a „magyar" jelzőt is. A XVIII. században átvett német verbung szó magyarítására tett nyelvújító javaslatok (hadrász, toborzó, tobor-tánc) egyikét sem fogadta el ugyan a népnyelv, de hozzáfűzte a magyar jelzőt. Az új párostánc sokhelyütt máig élő — a tánc mozgásjellegére utaló — régibb, regionális elnevezéseit (forgós, ugrós, szökős, lippentős) az 1840-es évektől gyorsan felváltja és kisebb-nagyobb fáziseltolódásokkal egységesíti a felülről elterjedő „magyar csárdás"

[17] Martin György 1968.

[18] Erre utalnak az utóbbi időkben előkerült XVIII. századi tánczenei gyűjtemények, amelyek tömegesen tartalmaznak ún. proporcióval együtt feljegyzett táncdallamokat. Kresánek, Jozef 1967; Muntág, Emanuel 1974.

[19] Martin György 1970a.

név.[20] Ez többi új (vagy átmeneti) táncunk esetében is tapasztalható (magyar lassú, magyar szóló, magyar kettős, lassú magyar, körmagyar).

A népnevekkel való táncmegjelölés a késő középkor óta Európa-szerte ismert, s a korábbi magyar táncnévanyagban éppoly gyakori, mint mai régi stílusú táncainknál. Használati módjuk és tartalmuk azonban eltér az új táncnevekétől. A népnevek ugyanis korábban táncfajták megkülönböztetésére (főnévként) szolgáltak, s a táncok valós vagy vélt származási helyére utaltak.

E régi táncnevek mindig regionális jellegűek, hiszen használatuknak elsősorban ott van értelme, ahol még érzik az illető táncok származását, érkezésük irányát. Sohasem ott fordulnak elő, ahol a táncok nevét adó nép él. (Pl. a svéd és finn „polska", a román „sîrba", „ruseasca", „ungureasca"; a szerb „vlaško kolo" és „mad'arac" vagy a magyar: „lengyel", „tót", „német" és „oláhos" táncnevek). Mindig a szomszédságra utalnak, illetve vegyes lakosságú területeken az etnikai megoszlásban élő különböző táncok megjelölésére szolgálnak (ungureşte, românește, magyaros, magyar tánc, féloláhos).

Az új táncok esetében azonban nemcsak a nyelvhatáron, a vegyes lakosságú vidékeken, hanem a központi, tiszta magyar vidékeken is széles körben, s rendszeresen használják a „magyar" jelzőt. Ennek itt már nem táncfajtát megkülönböztető szerepe van (hisz erre szolgál a jelzett főnév), hanem a tánc nemzeti jellegének kidomborítását célozza. Ezt az etnikus jelleget pedig már nemcsak a kisebbségi helyzetben élők vagy az átvevő szomszédok hangsúlyozzák, hanem azok is, akik a tánc öntudatos teremtőinek, hordozóinak és egyedüli, valódi letéteményeseinek tartják magukat.

Az egész nyelvterületen általános egységes elterjedésű, népnévvel jelölt táncokra onnan, ahol a táncok nevét adó nép is él, csak a nemzeti öntudatosodás kora óta ismerünk példákat (pl. româna, românește) főként Kelet-Európából, ahol a nemzeti jelleg, a nemzeti kultúra különös hangsúlyozására a helyi körülmények miatt a nemzeti függetlenség késői kibontakoztatása érdekében szükség volt.

A magyar népnév táncra alkalmazása a XVI–XVII. században még ritka, és inkább csak külföldön, idegen nyelven tűnik fel,[21] jelezve a magyar táncdivat nyugati hatását. A XVIII. század közepétől már belföldön is egyre gyakoribb a „magyar tánc", „Hungaricus", „Saltus Hungaricus" megjelölés.[22] Ezt eleinte a megszaporodó idegen táncfajtáktól való megkülönböztetés tehette szükségessé. A verbunk és a csárdás név elterjedésével viszont ez a tánctípust jelölő főnév háttérbe szorul, illetve a jellegzetesen nemzetinek tartott új táncok állandó jelzőjévé válik. Ettől kezdve már nem táncjelölő, megkülönböztető szerepe a fontos, hanem az új táncokhoz való öntudatos, nemzeti viszonyulás magatartásának a kifejezője. Az új táncok névanyaga tehát nemcsak e táncok keletkezésének és elterjedésének korszakát jelzi, hanem máig hatóan hangsúlyozza ezek nemzeti jellegét.

6. A felsorolt jegyek és az említett tánctípusok együttesen alkotják az új magyar táncstílust. A különböző forrásokból származó stíluselemek nem

[20] Az először 1835-ben előforduló név (A magyar nyelv történeti etimológiai szótára) a 40-es évektől válik egyre általánosabbá. SZENTPÁL Olga 1954. 20, 35.
[21] SZABOLCSI Bence 1970.
[22] MUNTÁG, Emanuel 1974.

egy csapásra, hanem fokozatosan jelentek meg, s egymást követő zene és táncdivatokkal felhalmozódva, s egymással ötvöződve vezettek végül is a ma már egységes új táncstílus kialakulásához. E „modern ötvözet" régibb és újabb nyugati eredetű elemei javarészt északi, északnyugati és nyugati szomszédaink, valamint a felső társadalmi osztályok közvetítésével, a párostánc divatok útján terjedtek felénk a középkor vége óta, de különösen a XVII.—XVIII. században. A nyugati asszimilált tánc és zenei elemek szerves egységbe olvadtak a helyi, kelet-európai gyökerű, régibb táncainkkal, illetve ezek átalakulásában, újjáértékelésében jelentős szerepük volt.

A XVIII. század utolsó harmadától meggyorsuló átalakulás a múlt század végéig a tánckultúra minőségi megváltozásához, az új táncstílus kialakulásához vezetett. Ez az eddigieknél gyorsabb és gyökeresebb változás is több egymást követő s egymást indukáló zenei- és táncdivat-hullám folyamataként jött létre.

A táncstílus változásai a gazdasági-társadalmi átalakuláshoz mindig csak áttételesen, de a társadalmi magatartásformát kifejező ízlés alakulásához viszont közvetlenül kapcsolódnak. Az uralkodó táncstílus átalakulása mindig új *táncdivatok* keletkezése, új táncfajták terjedése, átvétele, meggyökerezése és asszimilációja útján megy végbe. Minden új táncdivat megjelenése bizonyos ízlésváltozási igényre, új kifejeződési formák keresésére utal. A táncdivatok között azonban hatásuk szempontjából, s bizonyos történeti távlatból már különbségeket lehet megállapítani.

a) A táncdivatok egy része időleges hatású, felületi érvényű, tiszavirág-életű volt. Ezek olyan kísérleti javaslatnak tekinthetők, amelyek asszimilálatlan idegen testként csak rövid ideig éltek, nem vertek gyökeret, mert nem feleltek meg teljesen az új társadalmi magatartást kifejező ízlésnek. Elutasításukat újabb javaslatok, táncdivatok követték, míg egyikük-másikuk az ízlésbeli változás adekvát kifejezőjévé nem vált.

b) A táncdivatok másik része viszont az egész táncélet és tánckultúra szerkezetét átalakító változás kezdetét, egy új táncstílus kiindulását jelentette. Az időtálló divatok olyan, közösség által elfogadott javaslatok, amelyek a szerves asszimiláció útján végül is stílusalakító tényezőkké váltak, mert megfeleltek a társadalmi magatartásformát kifejező ízlésnek.

Az újkori európai tánctörténeti fejlődés lényegében táncdivatok, javaslatok sorozata, láncolatként is felfogható, amelyből az ízlésváltozásnak leginkább megfelelő láncszemek váltak tartós, a tánckultúra egyes korszakait meghatározó stílusalakító tényezőkké. Más táncdivatok viszont mélyebb hatás nélkül estek ki a fejlődés általános menetéből, s legfeljebb művelődéstörténeti érdekességként akadtak fenn egyes elemeik az idő rostáján.

Az új táncstílus kialakulási és elterjedési folyamatát is *egymást követő divathullámok* határozták meg. A XVIII. század utolsó évtizedétől dokumentálható új tánc és zenei divat egy olyan népi-nemzeti irányú változási folyamat első hulláma volt, amely egyre több társjelenséggel kapcsolódva a magyar társadalom egyre szélesebb rétegeit ragadta magával a XIX. század első felében. Ez a folyamat végülis néhány nemzedék alatt az egész magyar tánckultúra szerkezetét egyre mélyebben átalakította, s olyan táncstílust hozott létre a társadalom valamennyi szférájában, mely legmélyebben és legtartósabban éppen a parasztság tánckultúráját érintette.

Az új magyar táncstílus kialakulása, majd általános elterjedése az egész társadalomban érvényesülő magatartásbéli változásokkal van szoros össze-

függésben. Ez a lényegében egy irányba mutató ízlésváltozás egész korszakot átfogóan történik, de nem minden társadalmi osztályban és rétegben zajlik le egyidejűleg, egyformán és azonos mélységben. E fokozatos és egyre mélyülő fejlődés egyes fázisainak hű tükrözői mindazok a divatjelenségek, amelyekről a XVIII. század végétől a tánc és zenetörténeti adatok egész sora tanúskodik.

A paraszti társadalmat a tánc területén sem nézhetjük önmagában, hanem mindig számolnunk kell az osztályok közötti állandó kölcsönhatásokkal, a kulturális termékek áramlásával. Ezért mindazokat a táncéleti jelenségeket figyelemmel kell kísérnünk, amelyek a paraszti-polgári-nemesi, a népi-nemzeti kulturális szférák kapcsolatában jelentkeztek. Az osztályok közötti kölcsönhatások nélkül alig érthetők meg az új táncstílus, s vele a XIX. században létrejött népi-nemzeti jellegű tánckultúra alapvonásai.

A XVIII. század végi magyar társadalom magatartásbéli és ízlésváltozása egybeesik az Európa-szerte jelentkező *nemzeti öntudatosodás*, a nemzeti kultúra kialakításának polgári áramlatával. Ennek helyi társadalmi aktualitását és színezetét kezdetben a rendi jellegű függetlenségi törekvések adták meg. A magyar nyelv és irodalom fejlesztéséhez a nemzeti külsőségekkel való divatszerű tüntetés is kapcsolódott, mely a viselet, a zene és tánc tudatos magyarításában nyilvánult meg. E korszak tánc és zenei divatai ebbe az egyre erősödő és szélesedő áramlatba illeszkedtek.

A XVIII. századvégi *nemesi magyarságtudat* a táncban is a megkülönböztető nemzeti jellegzetességeket kereste. A történeti múlt emlékeiből és a hagyományból a magához méltó mozzanatokat választotta ki önmaga kifejezéséül. E korszak tánccal kapcsolatos véleményei, törekvései arra mutatnak, hogy a magyaros divat a sokrétű, regionálisan-etnikusan tagolt paraszti hagyományokból eklektikusan csak azokat a vonásokat hangsúlyozta, amelyeket össze tudott egyeztetni a nemesi magyarságtudattal. E kezdeti korszak eklekticizmusát jól jellemzi az, hogy a parasztság körében élő gyorsabb figurázó férfitáncokat, a különös mozgású pásztortáncokat vagy a kötetlen „rendetlen" gyors ugráló-forgós párostáncokat egyaránt elutasítja, s a magyar karakterrel ellentétesnek ítéli, cigánynak, oláhnak, tótnak, hanáknak, kozáknak, németnek bélyegzi, s megrovóan a magyarság elkorcsosodásaként értékeli.

A nemesi nemzet-tudat kifejezésére a legalkalmasabbnak a *verbuválás*ok során a közfigyelem előterébe kerülő *férfitáncok* mutatkoztak. A paraszti férfitáncot azonosították a magyar katonatánc fogalmával, s mint ilyent a nemzeti tánc- és zenei karakter első, máig ható jelképévé avatták. A XVIII. század közepétől említett férfitáncok ugyanis nem elsősorban a nemesség körében élő „ősi katonatánc", hanem a jobbágyokból toborzott katonák táncának dokumentumai.[23] Adoptálásához azonban kétségkívül hozzájárulhatott az is, hogy ez időben még a főrangú nemesség körében is előfordul a szóló férfitánc bemutató formája.[24]

Nem véletlen, hogy a verbung szó magyarosítására, a tánc magyarázatára és a dicsőséges történeti múltba vetítésére a századfordulón nagy gon-

[23] Morvay Péter 1954.

[24] Az 1764-es pozsonyi diéta magyar bálján pl. gróf Károlyi Antal tábornok és Jankovics Antal Horvát-, Tót- és Dalmátországok követe (Szilágyi István 1872), az 1790-es háromszéki országgyűlési bálon Turi követ (Haraszti Emil 1935), az 1798-as somogyi főispáni beiktatás alkalmával pedig gróf Széchenyi Ferenc magántáncait említik (Csokonai Vitéz Mihály 1803. 614).

dot fordítanak. A verbung szó hadrászra történő magyarítási javaslata[25]; a toborzó- táborozó népetimológiás szófejtése[26]; Bonfini, illetve Heltai Gáspár rövid jellemzéseinek idézése Kinizsi Pál kenyérmezei diadalmas hadi táncáról és ennek a verbung közvetlen előzményeként való beállítása ekkor jelenik meg először.[27] A „lovas magyar katonanemzet" táncideáljához ez a korszak fűzi az „ázsiai gravitás" méltóságteljes, hősi pátoszát.[28] A századeleji vélekedésekben a „táborozó"-ként félreértett Heltai-féle „toborzó" (valójában toporzékoló-dobogó tánc) nevet néhány év múlva már méltóságteljes „halk lépcsölés"-ként értelmezik.[29] A nemzeti zenei karakter megfogalmazása a verbunkból indul ki, s az első műtánc kísérlet is (1804) a verbunkost választja témájául.[30] A népi-nemzeti tánc- és zenekultúra megteremtésének reformkori törekvései erre a századfordulón megteremtett hagyományra támaszkodnak elsődleges forrásként.

A századforduló nemesi tánceszménye a reformkorban — a korszerű, egységes *nemzeti társas*, ill. *párostánc kultúra* kialakításának polgári igénye következtében — műfaji, társadalmi és földrajzi értelemben is kiszélesedett. A húszas évek végére egyre inkább megnőtt az igény a nemzeti szellemű társastánckultúra megteremtésére és széles körű elterjesztésére. A század elején kialakult szemléletnek megfelelően még ekkor is a méltóságteljes lassút (s legfeljebb a mérsékelt, közepes tempójú táncot) hangsúlyozták a kárhoztatott rendetlen ugrós-forgós frissel szemben.[31] A korábbi szemléletnek megfelelő nemzeti táncot viszont tudatosan összekapcsolják bizonyos nyugati vagy szomszédos táncformákkal, s ehhez hazai történeti előzményeket, analógiákat is keresnek (lassú palotás, lengyel tánc).[32] Nemességünk és polgárságunk a politikailag ez időben rokonszenves lengyel és francia tánckultúrák példáit követve igyekezett szalonképessé tenni a nemzeti táncot.[33] A függetlenségi törekvéseinket gátló osztrák-német tánc- és zenekultúrát tagadta ugyan ez az újító törekvés, hatását azonban mégsem kerülhette el a nyelvhatár közelsége, a közvetlen, állandó divathatások, valamint az ekkor magyarrá váló számottevő német polgárság jelenléte következtében. A *szabályozott műtánc kísérletek* a harmincas években a nemzeti szabályozott báli párostáncot bizonyos nyugati és szomszédos minták alapján próbálták megvalósítani.[34] A rendbe szedett táncforma azonban csak a szűkebb, felső társadalmi osztályok számára, s időlegesen megfelelő javaslatnak bizonyult. A tényleges társadalmi táncgyakorlat a nemzeti társastánc e „korlátos" formáját (még magyaros zenéje és lépései ellenére sem) nem tudta tartósan meghonosítani. Színész-

[25] Barczafalvi Szabó Dávid 1776.

[26] „Toborzó vagy táborozó nóta és tánc: az volt a régieknél, ami most a Verbung." Berzsenyi Dániel 1816. 203.

[27] Sándor István 1801. 69.; Berzsenyi Dániel 1811.; Garay János 1834. 42.

[28] Csokonai Vitéz Mihály 1803. 616.

[29] „Illy halk lépcsöléssel járta Kenyérmezején a diadalmas Kinisy is, a halomba hordott testek körül, egyiket szájába ragadva a maga hősi tánczát." Horváth János 1817. 83.

[30] Kulcsár István 1823. 92. — A Kulcsár által kiadott Csermák verbunkos zenéjére Chladek cseh táncmester szerkesztett táncot. Réthei Prikkel Marián 1924. 165.; Balla Károly 1823. 94.

[31] Sándor István 1801. 68.; Csokonai Vitéz Mihály 1803. 616.; Balla Károly 1823. 97.

[32] Sándor István 1801. 68.; Garay János 1834. 51.

[33] Réthei Prikkel Marián 1924. 213—215.; Pesovár Ernő 1965a.

[34] Szentpál Olga 1954. 9, 14—19.; Réthei Prikkel Marián 1924. 213—216.

táncmestereink kötött műtánckísérleteit a csakhamar bekövetkező elemi erejű spontán csárdás divat söpörte el.

A századeleji nemesi eklekticizmus határai a reformkorban kitágultak, s a tánckultúra korszerűsödése nemcsak polgári mintákhoz, hanem a nép felé is fordult, egyre mélyebben merítve a néphagyományból. A méltóságteljes lassú mellett polgárjogot nyert a felszabadult friss párostánc is és a kimért, szabályozott udvari-polgári fogantatású „korlátos magyar táncot" a 40-es évektől a báltermekből kiszorította az elemi erővel terjedő „szabálytalan magyar", *a csárdás*,[35] amelynek más néven élő paraszti formáiról a korábbi források tanúskodnak. A kettős vagy hármas tempójú táncfüzérben már egyesítve jelenik meg a nemesinél tágabban megfogalmazódó népi-nemzeti tánceszmény, mely a katonás lassú mellett kifejezi a korlátokat nem tűrő, individuális különbözőségre törekvő, tehetségét szabadon kifejtő, független nemzet jellemét. Egyik említés találóan a „szabadság táncá"-nak nevezte a magyar csárdást.[36] A népies műdal és csárdás szerzemények már főként ezt a divatot szolgálták, s az egyre szaporodó cigánybandák az új magyar táncmuzsikát széles körben népszerűsítették. A parasztság így szervesen beilleszkedhetett a fokozatosan módosuló nemzeti táncdivatok áramlatába, s a kétféle kultúra egymáshoz egyre jobban közelítve fonódhatott össze. Az eleinte kifejezetten nemesi ízlésvilágot tükröző táncdivat fokozatosan nemzetivé tágult, ha a magyar társadalom sajátos jellege miatt a kezdeti motiváció mindvégig érezhető is maradt.

A XIX. század második felében megerősödő *táncmesteri tevékenység* a reformkori műtánc-kezdeményezések nyomán halad, s egyre szélesebb körben intézményesen terjeszti az új divatot a mezővárosi majd falusi tánciskolák útján. Ez nagymértékben hozzájárul az új táncstílus egységesítéséhez és sokhelyütt a táncok formakincsét és zenei anyagát is gazdagítja. A parasztság azonban a szabályozott szerkezetű, merev formákból csupán a motívumokat, a stílust és a zenét veszi át, és a kötetlen, szabálytalan férfi és párostáncainak keretében alkalmazza.[37]

A hosszú ideig tartó csárdás divat a XIX—XX. század fordulójára az új táncstílus jellegzetességeit a népterület csaknem minden részére eljuttatja, s szervesen kapcsolódik az ekkorra már véglegesen kiérlelődő új magyar parasztdal általános elterjedésével is. Erre az időszakra a régibb táncfajták (pásztortáncok, ugrós, legényes, leánykörtánc) már csaknem mindenütt a táncélet perifériájára szorulnak, illetve használatuk egyes peremterületekre, társadalmi rétegekre, korosztályokra korlátozódik.

A XX. század elején az új táncstílus legkorábbi típusa, a verbunk is még csaknem mindenütt élt. A verbunkot, a lassú és friss csárdást tartalmazó táncciklust — melyhez tánczenei kíséretként a XIX. századi népi-nemzeti műzene és az új parasztdal kapcsolódik — tekinthetjük az új táncstílus végső, legteljesebb megfogalmazódásának. Ebben a komplex egységben több mint egy évszázad hazai divathullámai összegeződnek és közvetlenül tükröződnek, amelyek az egész magyar társadalmat a nemzeti kultúra megteremtésének időszakában átjárták. Legtovább és legteljesebb formában parasztságunk őrizte meg művelődéstörténetünk e fontos korszakának dokumentumait.

[35] Szentpál Olga 1954.

[36] „A csárdás valóban a szabadság táncának nevezhető . . . Hasonló az egy forgó lángoszlophoz, melynek alakja szüntelenül változik." Mosonyi Mihály 1860.

[37] Pesovár Ferenc 1959.

Az új táncstílus regionális eltéréseinek még lehetséges feltárásával a kialakulás történeti folyamatának finomabb részletei is kirajzolódhatnak.

A XX. század elejétől már az új táncstílus esetében is csak lefelé hajló fejlődési tendenciáról beszélhetünk. A táncok zenei és formai elszürkülése, kopása, a tánctempók emelkedése, a táncciklus fokozatos felbomlása, bizonyos típusok kiesése, kicserélődése tapasztalható a paraszti táncélet fokozatos felbomlása következtében. Új mozzanatként legfeljebb a körcsárdás műfajának megerősödését említhetjük, mely főként ott kedvelt, ahol a tánckészség csökkenése ellenére is még közkedvelt a táncmulatságokban a csárdás, (Pl. Kalocsa-vidék, Felső-Tiszavidék). Ma az új táncstílus még ott virágzik, ahol a fejlődés megkésettsége, az archaikus táncélet szívóssága miatt az új stílusú táncok csak később terjedtek el (pl. Erdélyben).[38]

Az új magyar táncstílus — éppúgy, mint a népzene esetében — átlépte a magyar népterület határait, s bizonyos értelemben Kárpát-medenceivé szélesedett. A szomszéd népek — szintén tudatosan kialakított — nemzeti táncfajtái[39] mellett megfigyelhető a szlovák, a morva, az erdélyi román és részben a délszláv parasztság körében is az új magyar tánckultúra elemeinek, típusainak asszimilációja is.[40]

IRODALOM

Balla Károly
1823 *A' Magyar nemzeti Tánczról.* In: Tudományos Gyűjtemény VII. k. 85—106.

Barczafalvi Szabó Dávid
1776 Magyar Hírmondó. szept. 30., 68. lev.

Bartók Béla
1914 *A hunyadi román nép zenedialektusa.* In: Összegyűjtött írásai I. 462—472. 1966. Budapest
1918 *A magyar katonadalok dallamai.* In: Összegyűjtött írásai. I. 77—82. 1966. Budapest
1920 *Magyar parasztzene.* In: Összegyűjtött írásai I. 83—90. 1966. Budapest
1921 *A magyar népzene.* In: Összegyűjtött írásai I. 91—100. 1966. Budapest
1924 *A magyar népdal.* Budapest
1943 *A régi magyar népzenéről.* In: Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára (Szerk.: Gunda Béla) 5—8. Budapest

Bartók Béla—Kodály Zoltán
1921 *Erdélyi magyarság. Népdalok.* Budapest

Belényesy Márta
1958 *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél.* Budapest

Berzsenyi Dániel
1811 *A táncok.* In: Összes művei (Szerk.: Merényi Oszkár). 1956. 130. Budapest

[38] Elszigeteltebb keleti magyar népcsoportok körében a csárdás elnevezés csak az utóbbi évtizedekben terjedt el. A mezőségi és a gyimesi csángó régibb párostáncok némelyike pedig csak napjainkban kezd hasonulni zenéjében és formakincsében az új csárdás stílushoz. A moldvai csángókhoz a csárdás divat csak egy-egy dallammal, jellemző motívummal jutott el, s többnyire csak — a moldvai szokásnak megfelelően — kötött formában táncolják.

[39] A regáti románságnál a kollektív körtáncokból (hora mare, hora unire), az erdélyi románoknál a páros és férfitáncokból (Romana, Banu Mărăcinu, Bătuta, Căluşer), a szerbeknél a lánctáncokból (kralsko kolo), a szlovákoknál a pásztortáncokból (odzemok) emelkedtek ki egyes típusok, s váltak a nemzeti tánckarakter széles körben elterjedt képviselőivé.

[40] A morváknál a verbunk, a szlovákoknál és az erdélyi románoknál a verbunk és a csárdás zenei, formai és terminológiai hatása figyelhető meg.

1816 *Jegyzései verseinek* II. kiadása után. In: Összes művei (Szerk.: Merényi Oszkár) 1956. 203. Budapest
Csanádi Imre—Vargyas Lajos
1954 *Röpülj páva röpülj.* Budapest
Csokonai Vitéz Mihály
1803 *Dorottya vagyis A dámák diadalma a fársángon.* In: Összes versei I. 580—668. (Szerk. Vargha Balázs) 1956. Budapest
Fél Edit—Hofer Tamás—Csillér Klára
1958 *L'Art Populaire en Hongrie.* Budapest
Garay János
1834 *A' magyar táncz történeti tekintetben.* Honművész 35—37, 41—45, 50—52.
Haraszti Emil
1935 *II. Rákóczi Ferenc a zenében.* In: Rákóczi Emlékkönyv. II. 169—268. Budapest
Horváth János
1817 *A' Régi Magyaroknak Vallásbéli 's Erkölcsi Állapottyokról.* Tudományos Gyűjtemény II. k. 79.
Kaposi Edit—Maácz László
1958 *Magyar népi táncok és táncos népszokások.* Budapest
Kerényi György
1961 *Népies dalok.* Budapest
1966 *Szentirmay Elemér és a magyar népzene.* Budapest
Kodály Zoltán
1906 *A magyar népdal strófa-szerkezete.* In: Visszatekintés II. 14—46. (Szerk.: Bónis Ferenc). Budapest 1964.
1924 *Nagyszalontai gyűjtés.* In: Visszatekintés II. 102—133. (Szerk.: Bónis Ferenc). Budapest. 1964.
Kresánek Jozef
1967 *Melodiarium Annae Szirmay-Keczer.* Fontes Musicae in Slovacia I. Praha - Bratislava
Kulcsár István
1823 *Magyar Táncz Nóták.* In: Hasznos Mulatságok. 12. 89—93.
Lajtha László—Gönyey Sándor
1937 *Tánc.* In: A magyarság néprajza IV. k. Budapest
Lugossy Emma
1954 *39 verbunktánc.* Budapest
Martin György
1955 *Bag táncai és táncélete.* Budapest
1964a *Magyar tánctípusok kelet-európai kapcsolatai.* MTA I. Osztályának Közleményei (XXI) 67—96.
1964b *Motívumkutatás, motívum rendszerezés. A sárközi-dunamenti táncok motívumkincse.* Budapest
1965a *Considérations sur l'analyse des relations entre la danse et la musique de danse populaires.* Studia Musicologica VII. 315—338.
1965b *A néptánc és népi tánczene kapcsolatai.* Tánctudományi Tanulmányok 1965—66. 143—195.
1968 *A botoló nóta. Proportio-gyakorlat nyomai a magyar néptáncban és népi tánczenében.* In: Magyar Zenetörténeti Tanulmányok (Szerk.: Bónis Ferenc) 201—221.
1970a *A marosszéki tánccíklus.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. 103—121.
1970b *Magyar tánctípusok és táncdialektusok.* Budapest
1972 *The Relationship between Melodies and Dance Types in the Volume VI of CMPH.* Studia Musicologica XIV. 93—145.
1973 *Legényes, verbunk, lassú magyar.* Népi Kultúra — Népi Társadalom VII. 251—290.
1977 *Rögtönzés és szabályozódás a magyar néptáncokban.* Népi Kultúra — Népi Társadalom XI. (Sajtó alatt)
Martin György—Pesovár Ernő
1958 *A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai.* Ethnographia LXIX. 424—436.
A Magyar Népzene Tára
1973 *A Magyar Népzene Tára* VI. kötet (Szerk. Járdányi Pál—Olsvai Imre) Budapest

Morvay Péter
1954 *Verbunktáncaink kialakulása.* In: Lugossy Emma, 39 verbunktánc. 7—18. Budapest
Morvay Péter—Pesovár Ernő
1954 *Somogyi táncok.* Budapest
Mosonyi Mihály
1860 *Két népies csárdás.* Zenészeti lapok 1. (1860—61) 186—187.
Muntag, Emanuel
1974 *Uhrovská zbierka piesni a tancov z roku 1730.* Monumenta Musica Slovaca, Facsimile I. Martin
Ortutay Gyula
1935 *Székely népballadák.* Budapest
1941 *A magyar népművészet* I—II. Budapest
Pesovár Ernő
1965a *Lengyel táncok hatása a reformkorban.* Néprajzi Értesítő XLVII. 159—176.
1965b *Les types de la danse folklorique hongroise.* Studia Musicologica VII. 103—108.
1973 *A magyar tánctörténet évszázadai.* Szöveggyűjtemény. Budapest
Pesovár Ferenc
1959 *Táncmesterek a szatmári falvakban.* Tánctudományi Tanulmányok 1959—60. 309—332.
Réthei Prikkel Marián
1924 *A magyarság táncai.* Budapest
Sándor István
1801 *A' régi 's mostani Magyar Énekről és Tántzról.* In: Sokféle VII. darab 66—74.
Seprődi János
1908 *A székely táncokról.* In: Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése (Szerk.: Benkő András). Bukarest 1974. 143—155.
Solymossy Sándor
1935 *Ballada.* In: A Magyarság Néprajza III. k. Budapest
Szabolcsi Bence
1955 *Megjegyzések Vargyas Lajos bírálatára.* Ethnographia LXVI. 519—521.
1970 *Tanzmusik aus Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert.* Musicologia Hungarica 4. Budapest
Szentpál Olga
1954 *A csárdás. A magyar nemzeti társastánc a 19. század első felében.* Budapest
Szilágyi István
1872 *Királyi táncvigalom Pozsonyban 1764-ben.* Vasárnapi Újság 19. évf. 42. sz. 514—515.
Vargyas Lajos
1955 *Észrevételek Szabolcsi új tanulmánykötetére.* Ethnographia LXVI. 514—519.
Viski Károly
1937 *Hungarian Dances.* Budapest

Дьердь Мартин

СВОЕОБРАЗИЯ И ВОЗНИКНОВЕНИЕ НОВОГО СТИЛЯ ВЕНГЕРСКОЙ НАРОДНОЙ ПЛЯСКИ

(Резюме)

1. Проведение различий между старым и новым стилями в ходе исторического осмысления явлений народного искусства стало задачей во многих областях исследований (музыка, поэтическое творчество и прикладное искусство народа). В различных отраслях народного искусства изменения происходили не одновременно, не по одному пути, а с некоторым расхождением в темпах развития, но изменения все же тесно связаны друг с другом. В конечном счете все они выходят из общественно-экономических изменений в быту и культуре крестьянства.

2. Для определения нового стиля в венгерской народной пляске аналогии предоставляют исследования в области венгерской народной музыки. Музыка и пляска взаимосвязаны. А понятие и отличительные признаки нового стиля вообще пока наиболее полно и комплексно выявлены наукой о народной музыке.

3. С плясками нового стиля как музыкальное сопровождение связаны музыка вер-

бовки (вербунк) 19 в. и поднародного чардаша, а также музыка крестьянской песни нового стиля. Наиболее характерной чертой ритмики является аугментация и пунктато ритма очень гибкого характера. Новые пляски имеют характерный двоякий темп и метод сопровождения: величественный медленный (вербовка и медленный чардаш), а потом быстрый («свежий» чардаш) темп.

4. В музыкальном и формальном отношениях мужские, парные и смешанно-коллективные (круговой чардаш) пляски тесно связаны друг с другом, однако в жанровом отношении они четко различаются (в противовес пляскам старого стиля с их жанровой и формальной амрфностью и полиморфностью). Пляски нового стиля характеризуются широким развитием индивидуальной импровизации.

5. Пляски нового стиля не прикрепляются к каким-либо случаям, событиям жизни, их можно плясать по случаю любого веселья, они — общего характера пляски развлечения (так же, как и народная песня нового стиля). Различные жанры новых плясок (индивидуальные мужские, медленные и быстрые парные, и смешанные коллективные пляски), подобно пляскам на западе и буржуазным танцам, всегда бытуют в упорядоченных циклях. Жизнь плясок не прикрепляется к отдельным социальным слоям или возрастным группам, ее нельзя соотнести с отдельными географическими областями, эти пляски выступают как элементы единого национального стиля плясок.

6. Приведенные признаки и типы плясок вместе составляют новый стиль. Отдельные элементы восходят к различным источникам и выделяются в различное время, они постепенно накапливаются, шлифуются и становятся наконец единым новым стилем. В этом новом сплаве одинаково наличествуют ассимилированные элементы модных парных плясок, распространенных ранее на западе и у соседних народов, и видоизмененные элементы старых венгерских жанров плясок.

Составные элементы и типы нового стиля плясок формировались постепенно с последней трети 18 в. до конца прошлого столетия. Одновременно с подъемом вербовки в армию нового пополнения солдат бытующие в крестьянской среде мужские пляски были поставлены в центре внимания общественности. На пороге 19 века движение за национальную культуру крестьянскую пляску при наборе солдат отождествило и понятием о венгерском солдатском танце и выдвинуло одной из эмблем национального танца и национального характера. Широко развертывались стремления к созданию народно-национальной культуры пляски (танца) и музыки. Одновременно появилось дворянское и буржуазное желание создать современную общественную культуру парного танца, сознательно соединяющего в себе национальную пляску и музыку с образцами моды с запада. В рамках этого движения старались ввести национальные танцы в салоны, следуя примеру в первую очередь урегулированных видов танцев французов и политически симпатичных поляков; придется, однако, считаться также с влиянием австрийско-немецкой танцевальной и музыкальной культуры. Попытки актеровмастеров танца создать новые виды танца скоро были оттеснены элементарной силой моды чардаша на задний план. Преобладающее большинство новых произведений в жанре поднародной песни и чардаша служит уже этой моде и расширяет танцевальную музыку нового стиля не в незначительной мере. Растущее беспрерывно количество цыганских ансамблей распространяет и популяризирует эту новую венгерскую танцевальную музыку. Во второй половине 19 в. крепнет деятельность танцмейстеров, новую моду они распространяют в школах обучения танцу сперва в городах деревенского типа, а потом и в деревнях, крестянство принимает однако только мотивы, стиль и музыку, отказываясь от урегулированных жестких форм. К началу 20 в. мода чардаша и крестьянская песня нового стиля распространяется до краев территории с венгерским языком. В это время еще живет наиболее ранний тип нового стиля — вербовка. Однако начиная с этого времени в развитии обнаруживается тенденция к спаду. Некоторые типы плясок уходят в прошлое, начинается процесс разложения в крестьянской танцевальной жизни. Пляски нового стиля, как и народная музыка нового стиля, переходят границы территории с венгерским языком и доходят до словаков, румынов и, частично, до южных славян.

György Martin

DEVELOPMENT AND DISTINGUISHING MARKS OF THE „NEW STYLE" IN HUNGARIAN FOLK DANCING

(Abstract)

1. In the historical interpretation of folk art phenomena the differentiation between old and new style has arisen in several fields of research (folk music, folk poetry, decora-

tive art). Stylistic change in the different branches of folk art did not take place identically and simultaneously but with phase shifts, yet the changes are closely related. In the final account they are the consequences of economic and social changes transforming the way of life and culture of peasantry.

2. For determination of the new Hungarian dancing style analogy is offered by research of folk music. Music is directly connected with dance. Besides, it is in folk music research that the concept of the new style and its marks distinguishing it from the old style have been determined most fully and in a complex approach.

3. Dances of the new style are accompanied by the music of the 19th century *verbunkos* (soldiers recruiting music), of the popular pseudo-*Czardas*, and the peasant folk song of the new style. What is most generally characteristic of this music is the augmented, dotted, so-called adjusting rhythm. The new dances have two kinds of characteristic tempos and accompaniments: the dignified slow *(verbunkos* and slow *Czardas)* and the following rapid (lively *Czardas)* tempo.

4. The men's solo dance, dance in couples and the collective-mixed (round *Czardas)* forms of the new style are entangled in their musical and formal traits, yet the genres are clearly to be separated (in contrast to the amorphous and polimorphous character of the old dances). The new dances are characterised by widely spread individual improvisations.

5. Dances of the new style are not occasionbound but good for any kind of party because of their generally entertaining character (as the new-style folk song). The various genres of the new dances (men's solo dance, slow and rapid dance in couples, mixed-collective dance) appear, similarly to Western and bourgeois dances always as organised into permanent sequences. They are not limited to certain social layers or age group and are not bound to specific regions, but are elements of a homogeneous dancing style of national character.

6. The above-mentioned criteria and types of dance together make up the new style. Individual elements come from different sources, appear at different times, accumulate gradually and constitute finally a unified new style. The new amalgamation comprises earlier assimilated elements of fashionable couple dances (of upper social strata) and that of neighbouring peoples as well as transformed features of old types of peasant dances.

The constituting elements and types of the new dancing style have emerged gradually from the last third of the 18th century until the late 19th century. At the time of the 18th century recruitments men dances practised among the peasants came to the focus of public attention. From the turn of the century the peasant dance applied in the course of recruitments was identified by the national cultural movement with the concept of Hungarian soldiers' dance and was made a symbol of national dance and Hungarian musical character. Efforts were made to establish a popular-national dancing and musical culture. The wish to create a national style of modern social couple dance was present also in the part of the nobility and the bourgoisie, in which national dance and music was appreciated and consciously connected with fashion patterns coming from the West. First of all the regulated figures of dance of the politically attractive French and Polish peoples were adopted in trying to make fit for good society the national dance, but the influence of the Austro-German dancing and musical culture asserted itself as well. The experiments of dancing-masters to create art-dance was soon overshadowed by the peasant *Czardas* fashion of an elementary force. A considerable part of the new popular art songs in folk style and *Czardas* compositions served this fashion, which added largely to the dance music of the new style. The proliferating gipsy bands spread this new kind of Hungarian dance music. In the second half of the 19th century the intensifying activities of dancing-masters spread the new fashion also in dancing-schools of country-towns and of villages, but peasantry adopted only the motifs, style, and music, without the rigidly regulated forms. By the turn of the 20th century the *Czardas* fashion and the new style peasant song spread as far as the edges of the Hungarian language area. At that time the *Verbunkos*, the earliest type of the new style, was still alive. From that time on development showed a downward tendency. A few types were dropped and the disintegration of peasant dancing began. Similarly to the new-style folk music the new dancing style also stepped over the border of the Hungarian language area and reached Slovakian, Roumanian and partly also Southern Slav peasantry.

Voigt Vilmos

A népköltészet változása a XIX. században

1. A magyar folklorisztikában és tágabbról egész néprajztudományunkban általánosan elfogadott gondolat, akár axiómának is nevezhető, hogy a folklór társadalmi-történeti képződmény, sőt azt is sokszor hangoztatták, hogy folklorisztikánkban a népköltészetkutatás, illetve ennek egyes ágai mintegy középponti helyet foglalnak el. Mindezek ellenére is hátrányban van az a kutató, aki éppen a magyar népköltészetnek a XIX. században bekövetkezett változásáról a közhelyek ismétlésénél többet kíván mondani: előtanulmányok sora hiányzik. Viszont éppen ezért szükség van annak az összegezésére, mit tudunk e kérdéskörről, mi a teendőnk a téma soron következő vizsgálatát illetően. E mégoly korlátozott terjedelmű áttekintés ezt a feladatot természetesen csak vázlatszerű jelleggel érintheti, a főbb irányvonalak azonban így is kitetszhetnek.

2. A magyar folklór egészéről voltaképpen egyetlen a történeti korszakokat felvonultató áttekintés készült el: kis terjedelmű, a külföldnek szánt munka, benne a népköltészet XIX—XX. századi változásairól csak néhány bekezdés szólhatott.[1] Majdnem évtizeddel ezelőtt elkészült egy 30 íves történeti jellegű magyar néprajzi áttekintés terve,[2] ebben az anyagi kultúra és a folklór jelenségei szinte egyensúlyozott arányban szerepeltek. E munka elkészítése talán hovatovább megindulhat. Mindehhez hozzá kell viszont tenni, hogy a nemzetközi folklorisztika sem áll sokkal jobban. Egy néprajzi-folklorisztikai jellegű dán kézikönyvön[3] kívül voltaképpen csak az orosz népköltészetnek ismerjük szorosan vett történeti áttekintését,[4] benne a múlt századot külön kötet tárgyalja, ez a munka azonban több mint két évtizede jelent meg, és nemcsak anyagában, szemléletében is túlhaladott.

3. Egyes korszakokra vonatkoztatva már több kísérletről adhatunk számot. Az ún. „napjaink néprajza" vitákkal kapcsolatban már beszámolhattam[5] azokról a törekvésekről, amelyek a „mai", „modern", egyszóval a XX. századi magyar folklór kialakulásának a kérdéseivel kívántak foglal-

[1] Katona Imre 1964. — Tanulmányom 1976 tavaszán íródott, ezért későbbi adatokra nem utalhattam.

[2] Hoffmann Tamás—Voigt Vilmos: *A magyar népi kultúra történeti keresztmetszete. Tervezet a Magyarság Néprajza VII. kötete számára.* Budapest, 1976. (Sokszorosítva az MTA Néprajzi Kutató Csoportja számára.)

[3] Steensberg, Axel (red.) 1963—1964. A korábbi két évszázadot tárgyaló kötet később készült el: Steensberg, Axel (red.) 1969.

[4] Адрианова-Перетц, В. П. (отв. ред.) 1953—1956.

[5] Voigt Vilmos 1972.

kozni. A munkásfolklór kutatása során is — legalábbis egyes folklór jellegű műfajok esetében — megfogalmazódott az átalakulás folklorisztikai mérlegelése.[6] Mindez azonban csak egyik része a XIX. századi változás folyamatának: a XX. század új jelenségeinek a vizsgálata a XIX. századi változásoknak mégcsak nem is egészen a felét képes csak megvilágítani. Legutóbb, az akkulturációról írván[7] utalhattam azokra az általános körülményekre, amelyek a múlt századi folklór átalakulását *is* befolyásolták, azonban ez a (különben is csak a XIX. század második felét érintő) szemle sem tárhatta fel a népköltészet minden XIX. századi mozdulását. Az akkulturáció egyrészt kerete a folklór (benne a népköltészet) megváltozásának, ugyanakkor azonban annál jóval szélesebb körű jelenség.

Ami a bizonyos mértékig korábbi korszakokkal való összekapcsolást illeti, népköltészetünk egyetlen történeti korszakának sem készült el eddig (akár tanulmány-méretű!) összegezése. Valamit a XVIII. század elejének magyar folklórjáról összegezhettünk,[8] azonban a barokk, a felvilágosodás, a klasszicizmus, vagy akár a reformkor folklórja áttekintetlen maradt. Ez pedig immár közvetlenül is témakörünkhöz tartozik. Hadd említsem itt meg, hogy például a két SZENDREY nagyszalontai gyűjtése, a DÉGH Linda által kötetben (mások által tanulmányokban) publikált ún. 48-as gyűjtés,[9] vagy az ún. KÁLMÁNY-hagyaték „történeti énekek" címmel kiadott része ugyan kivétel nélkül történeti szemléletet képviselnek, irányító gondolatuk azonban a tradicionalizmus és nem a történetiség, így például a XIX. századi magyar népköltészet változásait e kötetekből csak további vizsgálattal lehet kikövetkeztetni, nem mondhatjuk, hogy e művekben e feladat elvégzéséhez kész szempontokat kaptunk volna. (Néhány változásvizsgálat népköltészetkutatásunkban inkább XX. századi anyagra épül.[10]) Itt tehát sok még az elvégzendő feladat.

4. Külön kérdés a témakör tudománytörténetének áttekintése. Itt voltaképpen sok részlettanulmányt sorolhatunk fel, néhány munka pedig kifejezetten korszakunkat vizsgálja. Ezek közül az első helyen ORTUTAY Gyula 1939-es tanulmányát kell említeni,[11] amelynek alapján elkészült a mese-, ballada- és népdalkutatás (vagyis népköltészetkutatásunk három legbővebb területének) azonos jellegű áttekintése. Hogy még mindig milyen sok feltárandó téma maradt XIX. századi folklorisztikai tudománytörténetünkben, egy nemrég megrendezett ülésszak mutatta. Ennek keretében mese- (és monda-) kutatásunknak a XIX. század első felében való történetét illetően tehettem néhány általános megjegyzést.[12] Irodalomtörténetírásunk az utóbbi két év-

[6] Ezek sokrétűségét is jelzi, néhol bibliográfiával: KATONA Imre—MARÓTHY János—SZATMÁRI Antal (szerk.) 1968.

[7] VOIGT Vilmos: *Szempontok a magyar folklór akkulturációvizsgálatához.* Budapest 1974. (Kézirat, megjelentetésére talán most kerül sor,). — Nemzetközi távlat: WIEGELMANN, Günter 1973.

[8] VOIGT Vilmos: *A Rákóczi-kor magyar folklórja.* 1974. (Kézirat)

[9] DÉGH Linda 1953. Az akkor meg nem jelentetett anyagból jelenleg KATONA Imre gazdag válogatást készít sajtó alá.

[10] E témával értékelőleg foglalkozhattam. VOIGT Vilmos 1974.

[11] ORTUTAY Gyula 1939.

[12] *Kriza János és a magyar népmesekutatás a múlt század első felében.* 1975. (Kézirat)

tizedben voltaképpen átértékelte, adatanyagában pedig megsokszorozta a XIX. századi magyar irodalomértelmezésre vonatkozó elképzeléseket. Folklorisztikánknak nemcsak történeti, hanem elméleti szempontból is sürgető feladata lenne e témakör összegezése.

A legújabban örvendetesen megélénkülő néprajzi-tudománytörténeti munkák eddig voltaképpen nem érintették a XIX. századi magyar folklorisztika történetét.[13] Remélhetőleg e téren azonban már a közeljövőben változás történik.[14]

5. Ami a XIX. századi magyar népköltészet forrásanyagát illeti, azt kell mondanunk, hogy voltaképpen rendelkezésünkre áll egy olyan nagy terjedelmű adathalmaz, amely elégséges lenne e korszak népköltészetének jellemzésére. Két körülmény azonban megnehezíti e feladat tudományos színvonalú megoldását.

E kor magyar népköltészetének ismerői tudják, hogy a feljegyzések egyenetlen minőségűek, és különösen a régebbi kiadások során gyakran átírták, stilizálták a közölt szövegeket. Ez a jobbítási törekvés voltaképpen tiszteletre méltó, mindazáltal eddig egyetlen olyan példát sem ismerünk, amikor ennek eredményeként folklorisztikailag valóban értékesebb változat került volna publikálásra. Az eredeti szövegek minden hiányosságukkal együtt is jobban idézik a kor folklórját, mint a későbbi publikációk. Mindennek ellenére sincs kritikai jellegű kiadásunk e korszak népköltészetéből. Kriza János „Vadrózsáit" számos alkalommal jelentették meg később, két publikáló (Sebestyén Gyula és Viski Károly) is kritikainak tekintette a maga szöveggondozását, mindazáltal a teljes anyag sohasem látott napvilágot, a kiadások kommentárjai pedig elégtelenek (Faragó József új *Vadrózsák*-kiadása az eredetit adja, mintaszerűen). Mese- és mondagyűjteményeink még akkor sem jelentek meg korszerű újrakiadásban, amikor az utókornak kezébe került az eredeti kézirathalmaz.

Másrészt már a múlt században is igen késve, néha pedig egyáltalán nem jelentek meg fontos gyűjtések, ennek következtében a publikálás idején már korántsem a maguk korát képviselték a kiadott gyűjtemények sem. Hogy csak a legfontosabb ilyen példákat említsük, Gaal György 1812—1822-es mesegyűjteményének eredeti kézirataiból máig csak mutatványlapok láttak napvilágot. Az 1846—48-as *Népdalok és mondák* anyaga egyes esetekben akkor már félévszázados volt, az eredeti szövegeket évtizedek óta „rendezik" sajtó alá, de eddig egyetlen sor sem látott belőlük napvilágot. Kriza János 1848 előtti gyűjtése évtizedekkel később és fentebb már említett módon látott napvilágot. Ipolyi Arnold feljegyzéseit, mondagyűjteményének zömét máig sem adták ki. Arany László, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*

[13] Értékes tanulmányok jelentek meg Kriza Jánosról, Erdélyi Jánosról, Ipolyi Arnoldról, Arany Lászlóról, bizonyos mertékig ide sorolhatjuk a Török Károlyról, Istvánffy Gyuláról készült tanulmányokat is. Azonban összegező jellegű tanulmányra egyre inkább szükség volna.

[14] 1976 júniusában a sorozatszerkesztő Ortutay Gyula kérésére *A magyar néprajz klasszikusai* c. sorozat számára két olyan folklorisztikai jellegű kötet elkészítését is tervbe vették, amelyek korszakunkat érintik: *A magyar népköltészet kutatásának első időszaka Erdélyi János munkásságával bezáróan*, illetve *A magyar népköltészet kutatása 1848/49-től 1918/19-ig* tárgykörökből. 1976-ban az ELTE BTK Folklore Tanszékén folklorisztikai-tudománytörténeti szöveggyűjteményt készítettek el.

kötetei, de akár a századfordulóig KÁLMÁNY Lajos és mások gyűjtései filológiailag pontos, teljes kiadás után kiáltanak.[15]

6. Nem a panaszok folytatásaként, hanem a szempont fontossága miatt kell megemlíteni, hogy a magyar népköltészet táji tagolódásáról, az akkori Magyarország nemzetiségeinek folklórjáról e korból áttekintő ismeretünk nincs, pedig enélkül a kor magyar népköltészetét sem ismerhetjük meg igazán. Már a reformkorban felbukkant folklorisztikánkban az a törekvés, hogy a „magyarországi" magyar és nem magyar folklór jelenségeit együtt vizsgálják.[16] Ha például egy-egy folklór jelenség eredetének vizsgálatakor ez nem is mindig a legdöntőbb szempont, éppen a XIX. századi változások kutatásakor minden esetben fel kell vetni, és az elterjedés, esetleges reliktumok kérdését is ilyen összefüggésben lehet vizsgálni. Itt még a kezdet előtt áll mai folklorisztikánk.

7. Hol vannak értékes előtanulmányaink?

Igen hosszú a sora azon kutatóknak, akik foglalkoztak a nem-folklórnak a folklórral való kapcsolatával. A XIX. századi népköltészet szempontjából a *ponyva* jelenségeit kell elsősorban szemügyre venni. Csak a közelmúlt ilyen törekvéseit említve, DÉGH Linda, ERDÉLYI Zsuzsanna, KOVÁCS Ágnes, KRÍZA Ildikó, SÁNDOR István, SCHRAM Ferenc, TAKÁCS Lajos, UJVÁRY Zoltán és mások részletkutatásain kívül elsősorban POGÁNY Péter[17] és BÉKÉS István[18] összegező munkáit kell említenünk. Hiányzik azonban egy olyan tanulmány, amely áttekintené a változás tényeit.

A szorosabban vett átmeneti formák és az *átalakulás* kérdéseivel elsősorban KATONA Imre foglalkozott, értékes, ámbár elszórtan megjelent és eleddig még nem összegezett tanulmányaiban.[19] Az ő érdeme számunkra elsősorban abban áll, hogy szövegfolkloristaként vizsgálja azt, mi változik meg a paraszti folklórból, hogyan vizsgálható ez az agrárproletárok, mezőgazdasági munkások folklórjával összevetve. Ez a téma egy elméleti problémát is felidéz.

A változás vagy átalakulás kétféle módon vizsgálható. A közvetlenül könnyebb megoldás az, hogy *egyazon* jelenség változását kutatjuk. Elméletileg ez a népköltészet legkülönbözőbb területein megtehető, a XIX. századi magyar adatok esetében azonban csak az 1820-as évektől kezdve néhány mesetípusban, az 1840-es évektől kezdve további mesetípusokban, ballada- és daltípusokban vizsgálható. Archívumokban megtalálható szövegek bevonásával ez a kör kiszélesíthető további mese-, ballada-, daltípusokkal, valamint a proverbiumok jónéhány válfajával. Mondáink esetében még igen nagyarányú

[15] E témával kapcsolatban az MTA Textológiai Munkabizottsága foglalkozik a folklór kritikai kiadások kérdéseivel, áttekinti az eddigi előmunkálatokat, értékelésüket adja és felsorolja a további kiadási lehetőségeket.

[16] Ezek között az egyik első HENSZLMANN Imre *A népmese Magyarországon* c. tanulmánya (Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. évi számaiban) újrakiadása a 14. jegyzetben említett szöveggyűjteményben.

[17] POGÁNY Péter 1959. — POGÁNY Péter most készítette el a XIX. századi magyar ponyvairodalom irodalomtörténeti—folklorisztikai jellegű antológiáját.

[18] BÉKÉS István 1966.

[19] Ezek közül a legfontosabbak: KATONA Imre 1962a, 1962b, 1965, 1974.

filológiai tisztázásra lenne szükség ahhoz, hogy megállapíthassuk a biztosan nem egymással összefüggő adatokat, különösen az ún. történeti mondák területén.

A másik fajta vizsgálat *új* jelenségek felbukkanását véli indikátornak. Itt azonban gyakori eset az, hogy csak hiányos ismeretanyagunk következtében (esetleg etnikus környezetben) gondolunk újnak olyan jelenségeket, amelyek máshol vagy másképpen már ismertek voltak. Anekdotakutatásunk,[20] legújabban ún. legendaballada-vizsgálatunk[21] rámutatott arra, sokszor milyen nehéz megállapítani azt, mi tekinthető valóban új jelenségnek a XIX. századi magyar népköltészetben. Úgy látszik, egyes kutatók itt a túlzott archaizálást választják magyarázatként,[22] amely a mi szempontunkból a gyengébb megoldásnak tekinthető.

Előtanulmányaink között kell számon tartani több stilisztikai és poétikai munkát is. Ezek több-kevesebb következetességgel foglalkoztak a XIX. században megfigyelhető népmesei, balladai, dalbeli formaváltozásokkal.[23] E szétszórt vizsgálatok összegezésére azonban külön tanulmányok formájában lenne szükség.

8. A legutóbbi időben a történettudomány, művelődéstörténet, gazdaságtörténet, egyáltalán a tárgyi néprajz számos tanulmányban foglalkozott a XIX. századi magyar népi kultúra változásaival, népköltészeti jelenségek módosulásait is több ízben említve. Noha e kutatások összegezés után kiáltanak, most mégsem részletezzük ezt.[24]

A fenti összefüggésekben külön kell említeni a népköltészeti kutatás néhány sajátosságát a változásvizsgálatok között. Első tekintetre túlságosan is pesszimistának tűnt, hogy az előbbiekben azt kellett hangsúlyoznom mi mindent *nem* tudunk (vagy nem tudunk még) népköltészetünk XIX. századi mivoltáról, következésképpen annak változásáról. A magyar folklór más területeit vizsgáló áttekintések azonban meggyőznek arról, hogy ez a kép reális. Amíg a tárgyi kultúra és a társadalomszerkezet parasztságunk körében való XIX. századi változásairól tud mindenki, sőt a népművészet,[25] de a népzene[26] és a néptánc[27] kutatói is voltaképpen tudják, milyen konkrét jelenségek vizsgálatával ragadható meg ez a változás, ezzel szemben szövegfolkloristikánkban a munka kezdetén állunk, most kell *majd* megrajzolnunk, pontosan milyen is volt múlt századi népköltészetünk, és milyen irányban zajlott le annak változása a napóleoni idők és az első világháború között.

Amikor más területeken meggyőző áttekintések készítői a népköltészetre utalnak, véleményük legalábbis meggondolkoztató, illetve nem egyszerűen bizonyítható. Vargyas Lajos a változásról szólván „a népköltészetben a

[20] Vö. György Lajos 1931. — E témakör is modern feldolgozójára vár.
[21] Kríza Ildikó 1975.
[22] Erdélyi Zsuzsa 1974. (második, bővített kiadása 1976.)
[23] Erről „A folklór poetikája és stilisztikája" című 1974. szeptemberi konferencia (MTA NKCS) előadásai adtak tájékoztatást. (Eddig kiadatlanok.)
[24] Erről legutóbb a Néprajzi Társaság szolnoki vándorgyűlésén esett szó. Összegezi a problémát: Szabad György 1976.
[25] Erről lásd Csilléry Klára összegezését 1976.
[26] Lásd Vargyas Lajos összegezését 1976.
[27] Lásd: Martin György 1976.

nyíltan forradalmi betyárköltészet''-ről beszél.[28] Ez nem ilyen egyszerű kérdés. Nemcsak Gönczi Ferenc fanyalgó betyár-könyvéből,[29] hanem minden történeti és irodalomtörténeti forrásból az derül ki, hogy a betyárok alakját a népköltészet nem tartja egyértelműen pozitívnak, és a legritkább esetben forradalminak, hogy a „nyíltan forradalmi'' megítélést ne is említsük. Tényszerűen is igaz, hogy nálunk legfeljebb Rózsa Sándornak és társainak a szabadságharc idején viselt dolgait lehet „nyíltan forradalmi'' minősítéssel ellátni — erről viszont népköltészetünk igencsak hallgat. Legújabban — összehasonlító folklorisztikai adatok alapján — előtérbe került az „igazbetyár'' alakjának kutatása.[30] Itt azonban könnyen optikai csalódás áldozata lehet a kutatás. Nyilvánvalóan ki lehet ugyan mutatni rokonszenvesnek beállított, a gazdagokat megsarcoló és a szegényeken segítő betyárokat a magyar folklórból (bár ez a felfogás inkább Móricz Zsigmond és a magyar irodalom szülötte), de éppen az összehasonlító adatok fényében igen csekély az a magyar folklór, amely el sem éri a szlovák Jánošík, az angol Robin Hood, a svájci Tell Vilmos vagy az orosz Sztyepan Razin, a török Koroglu szerepét az illető nemzeti és népköltészeti hagyományban. A mi betyárkultuszunk későbbi és más, mint ezek. Azután megint más jelenség az amerikai *cowboy*, a *frontier hero*, a mindenféle bandita Jean Paul Belmondótól kezdve egészen Bonnie és Clyde szerelmespárjáig — ahol a népszerűség és a pozitív beállítás megint csak nem elsősorban kortársi találmány. A magyar betyárfolklór e két jelenség közötti, időben és szemléletben egyaránt. Ez fontos szempont, kár, hogy folklorisztikánk nem foglalkozott vele eleget.[31]

Éppen a „nyíltan forradalmi'' betyárról beszélni azért sem lenne célszerű, mivel a tömegkommunikációban Jancsó Miklóstól a televíziós „néprajzi'' műsorokig amúgy is elég egyoldalú betyár-kép terjedt el, amely lehet érthető, sőt talán jogosult is a szórakoztatóipar meg bizonyos nemzeti ideológiák számára, de semmiképpen sem a folklorisztika szaktudományában. Nem látok indokot arra, hogy továbbra is ne Kossuth Lajos és a szabadságharc ábrázolásában, hanem a betyárokban keressük XIX. századi népköltészetünk „nyíltan forradalmi'' rétegét.

A betyár egyaránt tanulságos alakja a magyar igazságügy történetének és néprajzunknak. E két szempontból azonban nem egyező figura. Sőt, a parasztság társadalomtörténete és a folklór története is más-más vonásait tárhatja fel. Közvetlenül folklorisztikai szempontból a bécsi népszínmű és a német-osztrák betyárromantika hatása igen számottevő, és e téren vannak számottevő korábbi előtanulmányok,[32] újabban azonban a kérdést érdemben nem tárgyalták ilyen összefüggésben, mintha csak Dobos őrnagy interpretációja lenne a végső szó e folklórtörténetileg is megvizsgálandó kérdésben.

Nem véletlen, hogy az a gondolat is felmerült, hogy a XIX. és XX. század fordulójára az agrárproletariátus mozgalmaitól nem elválaszthatóan jelenne meg a folklór újszerű, drámai vagy egyenesen tragikus jellegű ábrá-

[28] Vargyas Lajos 1976. 31.
[29] Gönczi Ferenc 1944.
[30] Lásd az új *Magyarság Néprajza* IV. (folklór/1) kötetének vázlatait.
[31] Lásd ezzel kapcsolatban Szent-Györgyi Katalin 1976. — A *Világirodalmi Lexikon* (szerk. Király István—Szerdahelyi István) 1970. több címszó („betyárballada'', „betyárjáték'', „betyárköltészet'', „betyártörténet'') a 895—899. lapokon már adott némi bepillantást e témakörbe.
[32] Erről lásd: Pukánszkyné Kádár Jolán 1930. — Tóth Dénes 1953. Vesd össze még: Dukony Mária 1937.

zolásmódja.[33] Itt igen sok múlik a pontos megfogalmazáson, és ez a folklóresztétikában korántsem egyszerű. Amint ezt bővebben is kifejtették már, azok a kísérletek, hogy a folklór esztétikájában újszerű és csak folklorisztikus fogalmakat használjanak, eddig lényeges eredményre nem vezettek. A folklór esztétikája az általános esztétika elveit és terminusait követi — azonban *cum grano salis*, vagy ha úgy tetszik, *mutatis mutandis*. Nyilvánvaló, hogy a „drámaiság" vagy „tragikum" nem ugyanaz a folklórban, mint mondjuk a hivatásos színjátszásban. Így beszélhetünk akár a folklór általános „tragikusságáról" is, ha megmondjuk, miben más ez, mint az esztétikában általában e néven nevezett jelenség. Ezt voltaképpen mindig is tudta a magyar folklorisztika, bár e felismerést ritkán írták le. Azt azonban külön és ismételten hangsúlyozni kell, hogy a különböző folklór művészetek között az esztétikai minőségek értelme lényegesen különböző lehet. Attól, hogy például egy népművészeti tárgyon ballada-illusztrációt látunk, ez képzőművészeti-esztétikailag még nem automatikusan tragikus, és ha a balladát (feltéve, de meg nem engedve) tragikusnak tartjuk, attól az illusztráció még megmaradhat például a dekorativitás, vagy az emblémaszerű utalás síkján. Az európai művészettörténet talán legismertebb mintái (amelyek a népművészetben is megtalálhatók) a feszület és a „Madonna" (= anya gyermekével) kompozíciók. Mégis, hány esetben állíthatjuk, hogy ez képzőművészetileg is a tragikum kifejezése lenne, vagy hogy a különböző Madonna-típusok eltéréseit nem kellene figyelembe vennünk? Esztétikailag rendkívül összetett és feltáratlan még a folklór jellegű „illusztrációk" kérdése, amikor a népművészetben egy másik folklór alkotás ábrázolása történik meg. Részlettanulmányokkal, nem elsietett esztétikai általánosításokkal kell e téren előbbre jutni. Itt megkezdődött a magyar néprajzkutatók jóvoltából a kutatás,[34] amíg azonban nincs ikonológiai jellegű adattárunk a magyar népművészet különböző technikájú és tárgyakon megjelenő alkotásairól, aligha jutunk személyes benyomásokon, megsejtéseken túl.

Még óvatosabbaknak kell lennünk a társadalomtörténeti változásoknak közvetlenül esztétikai módon való interpretálását illetően. Természetesen nincs okunk tagadni, hogy például az agrárproletariátus (és ezzel kapcsolatban az agrárszocialista mozgalmak) megjelenése a századfordulón befolyásolta a népművészetet. Azonban hogy itt közvetlen kapcsolatot tételezhetünk-e fel a társadalom változása és mondjuk a tükrösök tematikája között, túlságosan egyszerű volna. Különösen akkor, ha más műfajok (pl. betyárköltészet) illusztrációjának (is) tekinthető az említett népművészeti alkotás, célszerűbb itt áttételekkel számolni: maga a népköltészeti műfaj változása is figyelembe veendő tényező, az esztétikai tükrözés többszörös, áttételesebb.

Ami néhány esztétikai kategóriának a folklórban való használatát illeti, itt részletes vizsgálatokra volna szükség. Éppen legutóbb került szóba például a *tragikum*nak a népköltészetben való megléte, pontosabban ennek kérdéses-sége.[35] Amíg nem végezzük el a folklóresztétikában általában, és a magyar folklórban specifikus módon a tragikum fogalmának konkretizálását, aligha beszélhetünk arról, hogy a népköltészetből táplálkozó népművészeti alkotásokban egyáltalán bármit tragikusnak nevezzünk. Nem azt mondom, hogy elvileg

[33] Csillery Klára idézett helyen.
[34] Fél Edit — Hofer Tamás 1966.
[35] Vö. *A tragikum a magyar folklórban.* Előadás a pécsi drámapoétikai konferencián, 1976. szeptember 16. (Sajtó alatt).

lehetetlenség ez, csupán arra hivatkozom, hogy esztétikai áttekintésre és konkrét anyagon való vizsgálatra van itt is szükség.

Szinte mellékesen tehetjük hozzá ehhez azt, hogy a különböző esztétikai kategóriák egyenként is megvizsgálandók. A magyar népköltészet tragikumára vonatkozó felismerések például jelentősen különböznek ugyanezen népköltészet *komikum*ára vonatkozó megfigyelésektől, sőt, úgy látszik, ez utóbbi kérdésben — legalábbis gyakorlati szempontból — másképpen kell a kutatónak elindulni.[36] Van itt is elvégzendő feladat bőven.

Azért kellett ezt megemlíteni, mivel éppen az a kategória, amely a XIX. századi népköltészet változásának irányát volna hivatott kifejezni, önmagában esztétikailag feltáratlan a magyar folklorisztikában. Közismert tény, hogy mind a magyar, mind a nemzetközi folklorisztikában a *realizmus* felé való közeledésben látják a múlt századi fejlődés legfontosabb vonását. Így utalnak a folkloristák a mágikus-mitikus-rituális elemek és vonások háttérbe szorulására, az életképszerűtől a társadalmi harcot is kiszolgálható, sokféleségében is egységes „új stílusú" népköltészet megjelenésére. Ez az „új stílusú" terminus nálunk valóban igen szerencsés, mivel egyaránt utal a népzene, a néptánc, sőt a népművészet rokonjelenségeire. E folklór jellegű művészetekben többé-kevésbé meghatározott értelme is van az „új stílusú" fogalomnak. (Bár hozzá kell tennünk, hogy néptánckutatásunk korábbi és más jelenséget tart a stílusváltás tényének, mint népművészetkutatásunk, a népzenekutatásban pedig egészen a legutóbbi időkig többféle eredeztetési elmélete volt az „új stílusú" magyar népzenének, és ha elfogadjuk is Vargyas Lajos igen plauzibilis kiegyenlítő javaslatát,[37] az így kapott korszak- és stílussajátságok nem egyeznek sem a néptánckutatók, sem a népművészetkutatók dátumaival. Ez ma, a népköltészeti stíluskutatások kezdetén nemhogy akadály lenne, inkább termékeny bizonytalanság: szövegfolkloristáink így legalább nem egyetlen prekoncepció, hanem különböző alternatívák figyelembevételével dolgozhatják ki a maguk szövegstílusváltásra vonatkozó elgondolásaikat.) A nem-szövegfolkloristák által felvetett „új stílusú" jelenségek azonban nem azonosíthatók az esztétika realizmusfogalmával! Nem mondhatjuk, hogy például a régi stílusú magyar néptánc vagy népzene „nem-realista" vagy akár „kevésbé-realista" volna! A realizmus a folklórban megfigyelhető tendencia, azonban tüzetesen meg kellene vizsgálni, mit is értünk rajta. És ezzel egyszerre el kellene különíteni a szinonimaszerűen használt *realisztikus*, *életmódszerű* (orosz бытовый), *társadalmias* (orosz социальный), sőt akár az *alkalomhoz kötött* (német *Gelegenheits-*) terminusoktól.[38] A társadalomkritikai jelleg is esztétikailag lenne megvizsgálandó. Mindez természetesen összefügg a *művészi módszer* és a *stílus* folklór-esztétikai értelmezésével.[39] Itt folklorisztikánkban megtörtént a problémafelvetés, azonban a nagy tényanyagra építő konkrét vizsgálat egyelőre nem készült el.

Természetesen e részletvizsgálatok nélkül is tudjuk, hogy múlt századi népköltészetünkben egyre fokozottabbá válik a *közvetlen* térbeli-időbeli-

[36] Vö. *Komikum a folklórban*. Előadás az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának konferenciáján 1976. október 18. (Sajtó alatt).

[37] Vargyas Lajos 1976.

[38] Lásd ezzel kapcsolatban a *Néprajzi Lexikon* és a *Világirodalmi Lexikon* számára készült „realizmus" címszavakat. Eddig megjelent esztétikai lexikonaink „realizmus"-címszavai nem térnek ki folklorisztikai kérdésekre.

[39] Erről bevezető megjegyzések jelentek meg: Voigt Vilmos 1972b. 267—299.

eseménybeli környezet ábrázolása. (A mindennapi élet eseményei és főként a helyi történetek egyenesen helyi ábrázolásmódokhoz, stílusfogásokhoz vezetnek.) Azzal is foglalkozott már folklorisztikánk, hogyan jelennek meg új jelenségek (a cséplőgéptől a vasútig, gyufáig, sőt a világháborúig és hadifogságig) a népköltészetben. A vallásos témák háttérbe húzódása, a szekularizálódás is érezhető folyamat (bár ez évszázadokon át tart, és nem csak a múlt századra jellemző).

De nevezhető-e mindez, akár együttvéve is realizmusnak a folklórban?

9. Különböző népköltészeti műfajaink helyi módosulásokban mutatják e változásokat, és egyenként vizsgálandók e tekintetben. Azután a helyi módosulások együttesen is valamilyen egyetemes lokális folklórt hoznak létre. Természetesen minden társadalmi korszakban, amely ismerte a folklórt, voltak lokális alakulatok (a feudalizmus tagolódása közismert e tekintetben is), mindazáltal a XIX. század változásai során létrejövő, megszilárduló helyi stílusok és műfajrendszerek igazán önálló kutatásterületet adnak. Jelenleg még csak táji monográfiák függelékei, elszórt megjegyzései próbálják csak jelezni, milyen is száz esztendővel ezelőtt a népköltészet mondjuk a Sárközben, Kalotaszegen vagy akár a Kunságon. Népköltészetünk műfajhierarchiáinak, stílusainak, művészi módszereinek táji-területi kutatása csak legeslegújabban felmerült igény.[40] E munka érdemi elvégzése nélkül sem tudjuk népköltészetünk múlt századi változásait igazán bemutatni.

10. A népköltészet vagy a folklór semilyen változását sem lehet izolálni a társadalom egészének életétől és ennek változásától. A művészi tendencia változása azonban elválaszthatatlan népi és nem-népi művészetben. Nem azt mondjuk ezzel, hogy a hivatásos művészetből indul ki mindenféle változás a múlt századi folklór művészetekben. Azonban a *folklorizmus* és *folklorizálódás* jelenségeinek feltárása nélkül éppen múlt századi folklórunk változásait nem érthetjük meg. A XIX. századi népköltészeti folkorizmusról van tanulmányunk, s a folklorizálódást is vizsgálták, elsősorban Petőfi műveivel kapcsolatban.[41] Esztétikai értelemben azonban éppen csak a művészeti neofolklorizmus (tehát egy korszakunkon már innen eső jelenség) elkülönítése[42] történt meg, és ez sem úgy, hogy a folklór közben való változását hangsúlyozták volna. A magyar irodalmi népiesség régi és újabb kutatói[43] foglalkoztak azzal, milyen népköltészeti művek „felfedezése" történt meg, és érdekes lenne ezek esztétikai-poétikai jellemvonásait összegezni, hiszen velük mintegy prekondicionálták nemcsak a későbbi népköltési gyűjtőket, hanem ezek közreműködésével az adatközlőket is. Előbb az esztétikai-poétikai igény bukkan fel, majd ilyen értelemben variálják, szelektálják és illesztik össze a gyűjtők az eléjük kerülő anyagot, majd e megszűrt adathalmaz újabb rostálás után jelenik meg, ebből valamilyen válogatott hányad eljut (például az iskolakönyveken keresztül) ismét a néphez: és ha mindezt nem figyeljük állandóan, legfeljebb feltűnő, de érthetetlen, milyen jól illik például Kölcsey vagy Erdélyi János esztétikai fejtegetéseihez a több generációval későbbi „népköltési" anyag. E rend-

[40] Lásd *A magyar népköltészet táji-területi tagolódása.* Katona Imre előtanulmánya az új *Magyarság Néprajza* IV/1. kötete számára. Budapest 1976. (előkészületben).

[41] Erről legutóbb a korábbi irodalom idézésével is: Biernaczky Szilárd 1973.

[42] Voigt Vilmos 1970.

[43] Erről csak első áttekintést ad: Kókay György 1975. különösen 56—60, 152 stb.

kívül fontos folyamat feltárása nemcsak történeti folklorisztikánk, hanem egész művelődéstörténetünk szempontjából igen fontos lenne. Voltaképpen részletes textológia és ideológia-kritika kell csak hozzá. Mindkét irányban remélhetőleg meg is indul a konkrét kutatás.[44]

11. Végül, de nem utolsósorban még egy érdekes fejleményre kell kitérnünk. Népi kultúránk változásának vizsgálatában az utóbbi 100—150 év nem az egyetlen fontos periódus, de mindenképpen a legtöbb adattal megismerhető, legjobban kutatható. Feltűnő, hogy milyen sokféle magyarázó elv hangzott el e téren. Általában valamilyen rokon tudományból kölcsönzött terminusok röpködnek a levegőben, a „termelés" és „felhalmozás" ökonómiai fogalmától egészen az „értékorientáció", az „ökológiai rendszer", vagy akár „az élet minősége" modern bűvigéiig. Bizony igazán érte sokszor a „*Theoriefeindlichkeit*"[45] vádja a magyar néprajzkutatást is. Most viszont mintha a „*Theoretisierungsfreundlichkeit*" lenne az uralkodó. Biztos vagyok benne — és e beszámolóban mindenütt ezt hangsúlyoztam —, hogy néprajzkutatásunk sok területén jobban ismerjük már a teoretizáláshoz előfeltételként szükséges tényeket. Ott akár lehet rögtön elméleteket alkotni. A magyar szövegfolklór vizsgálatában azonban ma nem az egymással sem összeegyeztetett külső terminusok, teóriák importja lenne a legsürgetőbb feladat. Számunkra a folklorisztika, a műfajelmélet és az esztétika már jól ismert, de empirikus anyagunkon pontosan ki nem próbált elvei és fogalmai adhatják a következő évek kutatásában is a legfőbb segítséget. És maga a magyar népköltészet anyaga. Előbb ezt kell áttekinteni ahhoz, hogy utána népköltészetelméletet, kultúraelméletet művelhessünk. A magyar nép és a magyar kultúra megértéséhez ma az a folklorista adhatja a legtöbbet, aki áttekinti a már összegyűjtött anyagot, és azt megbízhatóan leírja, gondosan értelmezi. Ehhez a feladathoz legutóbb a motiváló lehetőségek is megjelentek.[46]

IRODALOM

Адрианова-Перетц, В. П. (отв. ред.)
1953—1966 *Русское народное поэтическое творчество.* Том. I. *Очерки по истории русского народного поэтического творчества X — начала XVIII века.* — Том II. книга I. *Очерки по истории русского народного поэтического творчества середины XVII — первой половины XIX века.* — Том II. книга 2. *Очерки по истории русского народного поэтического творчества второй половины XIX — начала XX века.* Москва

Andrásfalvy Bertalan (szerk.)
1976 *A népművészet tegnap és ma.* A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlése Pécs, 1976. szeptember 23—26. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésének előre benyújtott előadásszövegei és előadásvázlatai. Budapest

Bausinger, Hermann
1968—1969 *Zur Theoriefeindlichkeit in der Volkskunde.* Ethnologia Europaea II—III. 55—58.

[44] Vesd össze: *A magyar népköltészet textológiai vizsgálatának szempontjai.* (Előkészületben). — Lásd még a 15. jegyzetet.

[45] Bausinger, Hermann 1968—1969.

[46] Itt ismételten az új *Magyarság Néprajza* köteteire, különösen a történeti áttekintést adó részekre hivatkozhatunk. — A nehézségekhez és zsákutcákhoz figyelmeztetést ad Hofer Tamás 1975.

BÉKÉS István
1966 *Magyar ponyva Pitaval.* Budapest
BIERNACZKY Szilárd
1973 *Petőfi „dalai" a nép között.* Filológiai Közlöny XIX. 349—398.
CSILLÉRY Klára
1976 *A népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején.* In: ANDRÁSFALVY Bertalan (szerk.) A népművészet tegnap és ma. 21—28. Budapest
DÉGH Linda
1953 *A szabadságharc népköltészete.* Budapest
DUKONY Mária
1937 *Az Alföld a német irodalomban.* Budapest
ERDÉLYI Zsuzsa
1974 *Hegyet hágék, lőtőt lépék . . .* Kaposvár
1976 *Hegyet hágék, lőtőt lépék . . .* Budapest (2., bővített kiadás)
FÉL Edit—HOFER Tamás
1966 *Emberábrázolás a magyar népművészetben.* Budapest
GÖNCZI Ferenc
1944 *A somogyi betyárvilág.* Kaposvár
GYÖRGY Lajos
1931 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Budapest
HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében* Ethnographia LXXXVI. 398—414.
KATONA Imre
1962a *Parasztságunk életének átalakulása.* Gyula
1962b *A népi epika újkori átalakulása egy társadalmi csoport körében.* MTA I. Osztályának Közleményei XIX. 187—230.
1964 *Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung.* Helsinki. (FF Communications 194)
1965 *Literatur zur volkskundlichen Gegenwartsforschung, Ungarn.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XI. 363—382.
1974 *Parasztságunk történelemszemlélete.* In: KÁKOSY László—GAÁL Ernő szerk.: Idő és történelem. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai. Budapest, 103—124.
KATONA Imre—MARÓTHY János—SZATMÁRI Antal (szerk.)
1968 *A parasztdaltól a munkásdalig.* Budapest
KIRÁLY István—SZERDAHELYI István (szerk.)
1970 *Világirodalmi Lexikon.* I. Budapest
KÓKAY György
1975 *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849.* Budapest
KRÍZA Ildikó
1975 *A középkori hagyomány továbbélése a mai folklórban.* Népi Kultúra — Népi Társadalom VIII. 261—280.
MARTIN György
1976 *Az új magyar táncstílus jegyei és jelentkezése a parasztság tánckultúrájában.* (Vázlat). In: ANDRÁSFALVY Bertalan (szerk.): A népművészet tegnap és ma. 32—36. Budapest
ORTUTAY Gyula
1939 *A magyar népköltési gyűjtemények története.* Ethnographia L. 221—237.
POGÁNY Péter
1959 *Folklór és irodalom kölcsönhatása. A régi váci nyomda működése nyomán (1770—1823). I. Vásári ponyvairatok.* (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal) Budapest. Irodalomtörténeti Füzetek 24.
PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán
1930 *A magyar népszínmű bécsi gyökerei.* Budapest
STEENSBERG, Axel (red.)
1963—1964 *Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede.* Bind I—II. København
1969 *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede.* København
SZABAD György
1976 *A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon, 1849—1867.* Valóság XIX. 5. szám, május, 1—15.

Szent-Györgyi Katalin
1976 *A magyar betyárköltészet nemzetközi párhuzamai.* Ethnographia LXXXVII. 84—102.
Tóth Dénes
1953 *A magyar népszínmű zenei kialakulása.* Budapest
Vargyas Lajos
1976 *A népzene új stílusának kialakulása (vázlat).* In: Andrásfalvy Bertalan (szerk.): A népművészet tegnap és ma. 29—31. Budapest
Voigt Vilmos
1970 *Vom Neofolklorismus in der Kunst.* Acta Ethnographica XIX. 401—423.
1972a *Napjaink néprajza.* Magyar Filozófiai Szemle XVI. 282—292.
1972b *A folklór alkotások elemzése.* Budapest
1974 *Tegnap, ma és holnap a magyar folklórban.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. évf. 19—20. szám, 1974. június-szeptember, 5—20.
Wiegelmann, Günter (herausgegeben von)
1973 *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert.* Verhandlungen des 18. Deutschen Volkskunde-Kongresses in Trier vom 13. bis 18. September 1971. Göttingen

Vilmos Voigt

DIE VERÄNDERUNG DER UNGARISCHEN VOLKSDICHTUNG IM 19. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Die Veränderung der gesamten ungarischen Folklore im 19. Jahrhundert ist auch in der Volksdichtung gut zu beobachten, allerdings fehlen auf diesem Gebiet detaillierte Vorarbeiten, deshalb besteht die wichtigste Aufgabe in der Zusammenfassung der Vorläufer und in der Festlegung der weiteren Forschungsarbeiten. Der vorliegende Überblick soll ein Beitrag dazu sein.

Die forschungsgeschichtlich dringendsten Aufgaben sind der Überblick über die früheren und die späteren historischen Zeitabschnitte und die Ergänzung der Erfahrungen der Volksmusik-, Volkstanz- und Volkskunstforschungen, denn sie beeinflußten die Veränderungsgesetze der Volksdichtung, wenn sie sie auch nicht in jeder Hinsicht bestimmten. Über die Akkulturation wurde bereits ein Überblick erarbeitet, und es wurden auch bestimmte lokale Zusammenfassungen für einzelne Gegenden formuliert. Die Veränderung der verschiedenen Kunstgattungen der Volksdichtung zeigt unterschiedliche Züge. Unter den in jüngster Zeit aufgetauchten Erscheinungen wurden die sog. Betyarenfrage und die Verschiebung zur Kategorie des *Realismus* innerhalb der Ästhetik der Volksdichtung am häufigsten genannt. Doch auch bei diesen Themen ist ein genauer, unvoreingenommener Überblick notwendig. Danach könnten internationale Übersichten erarbeitet werden.

Die Bände zu dem neuen Handbuch „A Magyarság Néprajza", („neue" Ethnographie des Ungartums), die gegenwärtig erarbeitet werden, beschäftigen sich sicher mit derartigen Fragen.

Вильмош Фойт

ИЗМЕНЕНИЯ В УСТНО-ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ ВЕНГЕРСКОГО НАРОДА В 19 В.

(Резюме)

Изменение, происшедшие в венгерском народно-поэтическом творчестве в целом в 19 веке, хорошо прослеживается также в его поэтической части, однако в этой области нехватает подробных первичных разысканий, поэтому одной из важнейших задач выступает подведение итогов проведенных до сих пор работ и назначение предстоящих задач дальнейших исследований. Автор своей работой хочет внести свою лепту в это дело.

В области истории этнографических исследований в качестве наиболее срочной задачи выступает рассмотрение предшествующих и последующих исторических периодов, а также дополнение достижений в области изучения народной музыки, пляски и народного изобразительного искусства, так как они влияют, хотя и не полностью определяют законо-

мерности изменений в области народно-поэтического творчества. Сделано немало: обзор об аккультурации и о некоторых местных, локальных своеобразиях. Изменения в различных жанрах народно-поэтического творчества характеризуются иными чертами. В этом отношении чаще всего ссылаются на т. н. проблему о бетьярах (т. е. разбойниках) в числе выдвинутых в последнее время проблем, а в проблематике эстетики народно-поэтического творчества на категорию *реализма* и на развиие народно-поэтического творчества в это направление. Однако подробный и беспристрастный анализ этих проблем еще дело будущего. А только после этого можно провести анализ в международных масштабах.

Посвященные фольклору тома подготовливающегося свода новой, многотомной Этнографии венгерского народа, наверное, будут заниматься и такими проблемами.

Hofer Tamás

XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége

A népművészet és a folklór kutatásának különböző szakterületein már régen kirajzolódtak a XVIII. század végétől, XIX. század elejéről rohamos gyorsasággal kibontakozó stílusváltozások. Bartók Béla 1934-ben az új népdalstílus „szökőárszerű" elterjedését „a magyar falu zenei forradalmának" nevezte. Ugyanezekben az években dokumentálta egyetlen fontos öltözetdarabon a tárgyak formálásában lezajlott gyökeres ízlésváltozást Györffy István Cifraszűr könyve.[1] Az elmúlt évtizedekben egy-egy község s egy-egy műfaj keretében is, de átfogóan is jelentős kísérletek történtek a változás szakaszainak megállapítására, a periodizáció kidolgozására.[2] Mégis, a néprajztudomány történetében most ülnek először együtt a népzene, népköltészet, tárgyakat formáló népművészet, néptánc kutatói — történészek, művészettörténészek társaságában —, hogy megvitassák: az egyes kutatási ágak eredményei hogyan illeszthetők egységes képbe, és a népművészet, folklór változása a XIX. században mi módon függ össze a paraszti rétegek történeti sorsával.

Az érintendő vagy érinthető kérdések köre igen széles. Hogyan függenek össze egymással a paraszti kultúra most említett különböző kifejezési rendszerei? Változásuk milyen mélyebben fekvő, átfogóbb szerkezeti változásokhoz kapcsolódik? (Természetesen maguknak a változási folyamatoknak a pontos leírását, meghatározását illetően is sok még a tennivaló — például az időrend tisztázásánál.) Ugyanebben az időben a parasztok gazdasági, társa-

[1] Bartók Béla é. n. (1934) 11. Bartók régi és új népdalstílus fogalmának kialakulására: Martin György, 1977. — Györffy István, 1930. — A népzenei és a népművészeti stílusváltozások együttes szemléletére: Ortutay Gyula 1971. 283—290.

[2] A periodizáció igényének viszonylag késői jelentkezéséről, a népművészet történetét szakaszokra osztó törekvésekről lásd: Csilléry Klára 1977. — A közelmúlt idevonatkozó írásait és kiállításait felsorolja: Hofer Tamás 1975. — Egy helyi társadalom keretében Györffy István már 1934—35-ben célul tűzte a változás szakaszainak megállapítását. A matyó viseletkönyv tervében „a régi jobbágyviselet" bemutatása után „három nemzedék viselete" következik, a „felszabadult jobbágyság első nemzedékéé" (1848—1880), a második nemzedéké (1880—1914) és a harmadiké (1914—1935). Az 1939-ben kidolgozott kéziratban ugyan a szakaszok szerint tagolt történeti fejezet nem készült el, de a viseletdarabok bemutatása ehhez a szakaszoláshoz viszonyít. A férfiak posztóöltözetéről szólva megállapítja — egyébként Vörös Károly új generációs áttekintésével összhangban, vö. Vörös Károly 1977. 8—9. — hogy az első generáció még a jobbágyfelszabadítás előtti kor viselet-ideálját követi, fejleszti ki, a másodikat az „úri magyar ruha" befolyásolja, a harmadik már a nemzetközi városias öltözethez igazodik. Györffy István 1956. 6, 47. — Fél Edit a sárközi viselet alakulását négy generációra osztva mutatta be 1950-ben (Fél Edit 1950), Csilléry Klára Tiszaigar lakáskultúrájának alakulását írta le történeti szakaszok szerint (Csilléry Klára 1952). Néhány további kísérlet a változás szakaszainak megállapítására egy-egy község, illetve táj keretében: Bíró Friderika 1972, Flórián Mária 1970, Horváth Terézia 1972.

dalmi helyzete, belső rétegezettsége, mobilitási lehetőségei gyökeresen változtak — ezek a történeti folyamatok mi módon befolyásolták, hogyan határozták meg a paraszti kultúra stílusváltozatait? Ebben a korszakban integrálódik modern nemzetté a magyarság, alakul ki új nemzeti kultúrája: mi ebben a folyamatban a jelentősége az új zenei és táncstílus megszületésének, a tárgyakat formáló népművészetben kibontakozó új stílusoknak? Ez a referátum a Magyar Néprajzi Társaság 1976. szeptemberében Pécsett rendezett vándorgyűlésére készült, hogy a XIX. századi stílusváltozásokról tervezett vita előtt személyes módon az értelmezés néhány lehetőségére rámutasson, elsősorban a tárgyi világból vett példák alapján.[3]

Az értelmezés kérdései előtt azonban szeretnék megállni annál a ténynél, hogy a Vándorgyűlés vitája a magyar történelem meghatározott viszonylatai közt élt parasztemberekkel s e történelmi körülmények közé beilleszthető, gyakran alkotójuk nevével is jelzett tárgyakkal, zenei és folklór alkotásokkal foglalkozik. Ezt azért érdemes kiemelni, mert napjainkban éppúgy, mint a múlt század végén vagy a két világháború között, igen népszerű a népművészetnek a konkrét történeti folyamatoktól elvont történeti interpretálása. Ez az irányzat a népművészetben föltételezett ősi kulturális rendszerek évszázadokon, sőt évezredeken át tovább élő elemeit keresi. Ebben a szemléletben (amit a kisszámú tudományos kísérlet mellett ma éppúgy, mint régen kritikátlanság, tudománytalanság jellemez) nem is annyira az a sajnálatos, hogy nem igazolható, téves, kalandos elképzeléseket terjeszt — hanem a kulturális vonásokat századokon, évezredeken át változatlanul, értelmüket vesztve őrző parasztok képével eltereli a figyelmet a tőlünk szinte karnyújtásra, alig 100—200 év távolságban újszerű és eredeti, egyéni népművészeti alkotások kimeríthetetlen gazdagságát megteremtő parasztok egyéniségéről, emberségéről, kreativitásáról, történetileg rekonstruálható életsorsáról.

1. Ha a népköltészet, népzene, tárgyakat formáló-díszítő művészet stílusváltozásai közt az összefüggéseket keressük, kedvezőbb helyzetben vagyunk mint akik a „magas művészet", a felsőbb társadalmi rétegek körében vállalkoznak hasonlóra. Szemben a „fent" nagymértékben autonómmá vált zenével, irodalommal, képzőművészettel, a paraszti művészetek különböző ágaira épp az jellemző, hogy beágyazottak maradtak a szokások, rítusok, hitvilág stb. rendszerébe.[4] Az összefüggéseknek ezen rendje által voltaképp egy-egy paraszti társadalomban a népdalok, táncok, folklór szövegek, díszes tárgyak szinte mind közvetlenül részei a formalizált, ünnepi, rituális viselkedés rendszerének. Egy-egy lakodalmat vagy temetést figyelve, az adott közösségben őrzött, használt folklór, zenei, gesztus- és táncanyagnak, a díszes,

[3] Ez a szöveg már hasznosítja a vándorgyűlésen elhangzott előadások tapasztalatait. Különösen Martin György előadása és kiegészítő személyes megjegyzései voltak segítségemre az itt bemutatott történeti modell kialakításában.

[4] A népművészetre jellemző „műtípus", a népművészeti tárgy „ontológiai státusza" meghatározására tett kísérletet a művészetelmélet szempontjából Németh Lajos (1973. 34—41, 1977). Az újkori európai művészetben kialakult műtípusokkal szemben Németh Lajos is, mint e sorok írója is rámutat a népművészeti tárgyak és a törzsi társadalmak műalkotásai közti hasonlóságra (Vö.: Hofer Tamás—Fél Edit 1975). Meg kell azonban jegyezni, hogy itt csupán részleges analógiáról van szó. Példa gyanánt elég rámutatni egy nyugat-afrikai és egy az Alpok valamelyik völgyéből származó maszk vallásos-rituális kötöttségeinek különbségére.

különös gonddal formált tárgyaknak jelentős részét láthatjuk aktivizálva, életre keltve egy hosszan tartó rítus forgatókönyve szerint. Ahogy tárgyak, szövegek, dallamok (esetenként egymással egyedi kapcsolatban) körülveszik, megformálják az emberi élet fordulóit, az év és az évszakok ünnepi pontjait, a közösség életének eseményeit — végeredményben együttesükben, rendszerükben a paraszti módon felfogott „jó élet" programját fogalmazzák meg. (Ezeknek az összefüggéseknek a pontos föltárása, elemzése ugyan még jórészt elvégezetlen.[5])

A kérdés azonban nem a folklór és a népművészet különböző ágazatainak a rendszer volta, hanem ennek a rendszernek a változása. A tárgyak felől nézve, úgy tűnik, gyors differenciálódás és gazdagodás történik: a reprezentációs szférába tartozó, rituális szerepekhez kapcsolódó tárgyak szaporodnak — pl. a lányok és legények közti ajándékváltás tárgyai —, s ezekkel együtt differenciálódik a szokások, gesztusok rendje is. Öltözködésben a gazdagabb ruhadarabkészlet életkor és alkalom finomabb árnyalatait képes megkülönböztetni, mint korábban, s ezzel mintegy magának az életpályának a megformálása is részletezettebb, kimunkáltabb lesz.

Ez a differenciálódás és a formai változatosság növekedése látszólag ellenkezik azzal, amit a népzene- és néptánckutatók a saját területük új stílusáról mondanak. Szerintük a régihez képest inkább leszűkülés történik. Rajeczky Benjámin szerint pl. az népdalok esetében a vokális előadás régi stílusának sok regiszterével szemben az új stílus egyetlen regiszterre korlátozódik.[6] Ennek a „regiszter" hasonlatnak a segítségével — ha az anyagi mivoltában igen sokféle tárgyi világra való alkalmazását csak sok fenntartással lehet is megkísérelni — talán lehet a tárgyi és a zenei, tánc tartományok közt bizonyos hasonlóságokat is fölmutatni. Legalábbis egyes tájakon ugyanis — úgy tűnik — az egyetlen regiszterben példátlanul gazdaggá váló új stílusú alkotó tevékenység voltaképp a korábbi időben létező többféle regiszter elvesztésével jár együtt. Mezőkövesden pl. ahol a régi anyagban az ágyi ruhákon pamut- és gyapjúfonallal varrt szálszámolásos, szabadrajzú, továbbá vagdalásos fehérhímzést találunk, valamint ezektől különböző ruhadíszítő hímzést és szűcshímzést, a „matyó stílus" uralomra jutása után öltözetre és ágyi ruhára, de még a szűcsök készítette kuzsukra, guzsalykötőkre stb. is hasonló matyó rózsák kerültek. A tárgyak esetében a gazdagság benyomásához, de létrehozásához is hozzájárult, hogy a csak előadása pillanatában megjelenő énekkel, tánccal szemben, a tárgyak megmaradnak, halmozódnak. A volumenében növekvő „termelés" tehát vizuálisan áttekinthető, változatai láthatók, viszonyítási alapként közvetlenül serkentenek újabb változatok létrehozására.

Érdemes közelebbről szemügyre venni az új népművészet rituális kötöttségét is. A zene és tánckutatás a kötöttség lazulását állapítja meg. Sem az új stílusú dalok, sem az új stílusú táncok jóformán nem kapcsolódnak alkalmakhoz (ellentétben a régiekkel). A tárgyaknál viszont nem tagadható, hogy dif-

[5] Cunningham angol etnológus például kísérletet tett, hogy az indonéziai atoni törzs házának berendezéséből, a tárgyak elhelyezéséből és rendjéből kielemezze a világról alkotott felfogást (Cunningham, Clarke 1964.). — Más etnológusok másutt végeztek hasonló kísérleteket. Egy magyar paraszthéz berendezéséből, a benne található tárgyakból és azok rendjéből hasonlóképpen meg lehetne rajzolni az ott lakóknak a helyes emberi életről alkotott képét.

[6] Rajeczky Benjámin 1976. 241—245.

ferenciálódásuk a viselkedésformák differenciálódásával járt együtt, a jóval többféle darabból összeállított öltözetek árnyaltabban fejezték ki pl., hogy egy temetés résztvevői társadalmi kapcsolataik, illetve személyes megrendülésük révén milyen mértékben gyászolnak. A különböző gyászöltözetek egymás mellett árnyaltabban fejezték ki a rítus szereposztását. A megsokszorozódó „szerelmi ajándékok" változatosabbá tették a fiatalok közti tárgyi jelbeszédet. Itt azonban nagyrészt arról van szó, hogy a „kód", tehát egy-egy község öltözet-„szókincse" vagy szerelmi ajándék-„szókincse" bővült ki, ezen belül azonban az egyes darabok meghatározott rituális aktusokhoz való kötődése, kötelező volta lazult. A jogilag-erkölcsileg, Isten és ember előtt megkötő egyetlen jegykendő helyett a sokféle orsókarika, kapatisztító, mosósulyok, fonószék, bokréta stb. stb. jószerivel tetszőlegesen választható vagy kihagyható kifejezési forma volt, habár jelentésüket közös konvenció szabályozta.[7] E tárgyi sokféleség bizonyos módon magának a díszítésnek a vulgarizálódását „profanizálódását" jelentette, szemben a régi állapottal, amikor emelkedett szerepre szánt, társadalmi, sőt transcendens szankciókkal védett tárgyakra került.

Martin György a rituális kötöttségeiből kivált új stílusú táncokat találó szóval nevezi „szórakozó táncoknak".[8] Ennek analógiájára meg lehetne kockáztatni, hogy a tárgyakat formáló népművészet ebben a korban válik „díszítő művészetté", amikor a díszítés jószerivel a tetszetősség kedvéért kerül rá tárgyak széles körére. Mindezekben a folyamatokban voltaképp a művészettel élés polgáribbá válását figyelhetjük meg, tehát a rítusokhoz, a világképhez stb. való kötöttség lazulását és önállósuló, függetlenedő művészeti ágak létrejöttét. Ez tükröződik abban is talán, hogy ízlésváltozást kifejező, tehát a művészi közegben lezajló változások polgári divathoz hasonló gyakorisággal és terjedési sebességgel járják be az egész nyelvterületet (a polgárosodásban lemaradásban levő Erdély határán megtorpanva). Voltaképp az új stílusok kialakulása önmagában is (ahol a többesszám az „új" kategórián belül egymás nyomában járó stílusváltozásokra értendő) ezt a jelenséget példázza.

Az általános ízlésváltozásnak, a művészettel-élés most vázolt változásának a keretében érthető, hogy egy-egy helységben a párhuzamosan lehetséges változatok köre kibővül, és ezzel az egyéni megoldások, egyéni újítások lehetősége is. Mindez a korábbi jobbágy-paraszti századok konzervatív, hagyományőrző paraszti beállítottságával szemben vállalkozóbb, kísérletezőbb személyiség-típus megjelenéséről vall.[9] Ez ismét összefügg a változások, újítások tempójának felgyorsulásával. Egy-egy formai tendencia (hogy csak néhány közismert példát említsünk: a női viseletekben a szoknyák számának szaporodása, rövidülésük, a díszítmény halmozása egyes tárgyféleségeken, a

[7] Vö.: K. Csilléry Klára 1976. 118. Annak a leánynak, aki nem kapta meg valamely legénytől a szokás meghatározta idő leteltéig a hagyományos ajándékot — írja Csilléry Kalotaszegről és Szeremléről idézett példákra hivatkozva — megcsináltatták maguk a szülők, avagy a rokonság, csakhogy ne maradjon nélküle a lány. Ugyanígy állíthattak neki májusfát is.

[8] Martin György 1977. — Talán a népköltészet változásában a „realizmus" térhódításaként ismertetett jelenségek egy része is kapcsolatba hozható a rituális kötöttségek lazulásával és az autonóm műtípusok felé való közeledéssel. Vö. Voigt Vilmos 1977.

[9] A történettudomány ugyancsak kimutatja, hogy a parasztok a mobilitás új lehetőségeivel élve a korábbi korszakokhoz képest újszerű vállalkozásokba vágnak, a felemelkedés sokféle lehetőségével kísérleteznek. Vörös Károly 1973.

tánc tempójának fokozódása stb.) alig egy-két emberöltő alatt szinte a lehetséges végletekig, immár torznak minősíthető mértékig fokozódik.

2. A vizsgált időben — a XVIII. század végétől a XX. század elejéig — a parasztság életmódjában, a magyar társadalom egészében elfoglalt helyzetében nagy változások történtek: nőtt a parasztok árutermelése, egyre jobban bekapcsolódtak a nemzeti piacba, jelentős paraszti rétegek anyagi jóléte emelkedett, a jobbágyparaszti függés kötelékei lazultak, majd 1848-ban megszűntek, a parasztok részeivé lettek a politikai nemzetnek, és egyre jobban elérte őket az új nemzeti kultúra hatása. Másfelől közben egyre élesebbé vált a parasztság rétegekre bomlása, és a korszak végére a paraszti üzemek már egyre nehezebben álltak a gazdasági versenyben, a nyomasztóan nagy agrárproletár rétegek sorsa pedig kilátástalanra fordult. A városokba proletárnak, kispolgárnak és a külföldre vezető kiutak azonban annyira szűkek voltak, hogy a parasztság abszolút számában még növekvő tömegének meg kellett maradnia életformája keretei közt.

A legutóbbi évek néprajzi és történeti irodalma rámutatott már,[10] hogy a gazdasági-társadalmi változások számos mozzanata közvetlen kapcsolatban lehet a népművészet változásával, új stílusainak kialakulásával. A növekvő áruforgalom vitte például a falukba az új népviseletek, népművészeti stílusok kézműves műhelyekből, gyárakból kikerülő elemeit. A viszonylagos anyagi jólét, az emancipáció, a nemzeti integrálódás kulturális, politikai propagandája mind segíthette a népművészet virágzását. Megkockáztatható a föltevés, hogy az új stílusok éppen azt fejezték ki: a parasztok pozitívan, optimista módon értékelik helyzetüket, s a díszes tárgyak, viseletek, ünnepi szokások egy olyan jelrendszer szerepét is betöltötték, amelyik kifelé és befelé a parasztsághoz való tartozást tudatosította.

Ha a paraszti művészetnek ilyen határt kitűző, tudatosító szerepet tulajdonítunk, joggal kérdezhető, hogy kik is álltak a határnak a paraszti oldalán, kik vonatkoztatták ezeket a művészi jeleket magukra. A kérdést azért érdemes föltenni, mert a falusi lakosságban már a vizsgált idő kezdetén is birtokos és birtoktalan rétegek voltak, és a rétegekre bomlás később rohamosan haladt — a folklór, népművészet jelenségei viszont (természetesen vidékenként, koronként változó módon) zsellérekre, napszámosokra, summásokra, sőt esetenként városi munkavállalókra, uradalmi cselédekre is kiterjedtek. A paraszti kultúra — úgy tűnik — kevésbé bomlott föl és később, mint a paraszti társadalom. Ezt az ellentétet Szabó István a Néprajzi Múzeumban tartott emlékezetes előadásában úgy oldotta fel, hogy a kapitalizmus korában megkülönböztette a tulajdonviszonyok alapján meghatározható osztályhelyzetet — ami szerint a parasztság „éles jegyekkel" elkülönülő, különböző osztályokhoz tartozó rétegekre bomlott — és a paraszti életformát, ami viszont a kultúra közös vonásaival továbbra is összefogta a szétváló rétegeket.[11] Ennek az életformának volt része a népművészet, folklór. Ha azonban azokat, akik ezt a paraszti életformát, paraszti művészetet sajátjuknak, azonosító jelüknek tartották, nem az osztályhelyzet, nem a tulajdonviszonyok-

[10] Vö. Hofer Tamás 1975, további irodalommal. Azóta önálló kötetben jelentek meg Hoffmann Tamás tanulmányai (Hoffmann Tamás 1975.) és megjelent Fél Edittel együtt 1969—70-ben írt könyvünk. (Hofer Tamás—Fél Edit 1975.)

[11] Szabó István 1976. 41—44.

ban elfoglalt hasonló hely fűzte össze, akkor mi volt közöttük a kapcsolat? Voltaképp ez az a pont, ahol a népművészetnek a társadalmi folyamatokkal való kapcsolatát közvetlenül vizsgálni lehetne és értelmezni a népművészet alakulásának azokat a sajátságait, melyek látszólag „nem vágnak össze" a falusi társadalom alakulásával.

A magyar néprajzi kutatás — vitában egy egységes, homogén paraszti kultúra elképzelésével — számos tanulmányban vizsgálta, hogyan fejeződnek ki a parasztságon belüli rétegkülönbségek az öltözködésben, lakáskultúrában, köznapi és ünnepi viselkedésben stb. A paraszti kultúra tehát a vizsgált időszakban nem volt egyöntetű, és az expresszív-művészi szférában kiváltképp tükrözte a társadalmi rétegződést. Ennek ellenére fontos föltenni a fenti másik kérdést is, és magyarázatot keresni arra, hogy ezek a különbségek miért fejeződhettek ki messzemenően (viszonylag hosszan, az agrár népesség jelentős részénél) egy paraszti kultúrán *belül*. Ez korántsem magától értetődő. Közép- és Nyugat-Európában pl. a falusi birtoktalan, bérmunkás rétegek — amelyeket a találó német szakkifejezés „parasztság alattinak" nevez, és így kirekeszt a parasztság fogalmából — életmódja, társadalmi helyzettudata határozottan elvált a birtokos parasztokétól, az agrárproletárok sokkal inkább húztak a munkásosztályhoz. Egy példát idézek a fentiekre. Mezőkövesden, ahol különösen kiéletezzek voltak a rétegkülönbségek, és a summásság révén a népesség nagylétszámú agrárproletár összetevője sajátosan meg is volt szervezve, öltözködés, szokások stb. különbségei határozottan megkülönböztették a gazdákat a földtelenektől, summásoktól (és a gazdák közt a jómódúakat a kisföldűektől). Ennek ellenére, a summások viselete is belül volt egy közös mezőkövesdi parasztos stíluson, divatja együtt változott a gazdákéval, együtt különböztette meg őket a helyi iparosoktól, értelmiségiektől, a városiaktól, de a szomszéd községek lakóitól is. Föltehető a kérdés, milyen mechanizmusok tudták ezt az egységet fönntartani?

A kérdés pontosabb megfogalmazásához segítséget adhat Pierre Bourdieu módszertani javaslata a társadalmi pozíciót jelölő szimbolikus viselkedésformák, kulturális vonások és az osztályhelyzet összefüggésének vizsgálatára. Max Weber nyomán használja a „státuszcsoport" fogalmát.[12] Szemben a gazdaságilag meghatározott osztállyal, a státuszcsoport Webernél azokat foglalja össze, akik a megbecsülés és presztízs hierarchiájában foglalnak el hasonló pozíciót. A viselkedésformák éppen a státuszcsoportokhoz kapcsolódva kapják meg szimbolikus társadalmi megkülönböztető, illetve azonosító szerepüket. A státuszcsoportok az osztálykülönbségek alapján jönnek ugyan létre, de nem föltétlenül esnek össze a gazdasági kritériumok alapján elkülönített osztályokkal, sőt igen gyakran vagyonosakat és vagyontalanokat egyaránt magukba foglalnak. Innen érthető, hogy „nem annyira a dolgok fölötti rendelkezési jog, mint a rendelkezési jogra visszavezethetetlen létezési mód, nem annyira a javak tiszta és egyszerű birtoklása, mint a javak használatának bizonyos módja" határozza meg őket. Egy sajátos életstílus, amelyik különösen jól érzékelhetően nyilvánul meg az öltözködésben, beszédmódban vagy akcentusban, a modorban és a jó ízlésben — általában sokkal inkább a cselek-

[12] A Max Weber által használt „Stand" terminust magyarra rendnek lehetne fordítani, azonban a Bourdieu tanulmánynak Ferge Zsuzsa által gondozott magyar szövegében használt „státuszcsoport" pontosabban fejezi ki az itt fölidézni kívánt tartalmat. — Weber, Max 1967. 241—253. és Bourdieu, Pierre 1971. 402—432.

vések vagy a tárgyak megjelenésében vagy formájában, semmint funkciójában. Különböző történeti helyzetekben eltérő hangsúly helyeződhet az osztályhelyzet gazdasági, illetve szimbolikus oldalára, mondja WEBER és BOURDIEU. Különösen, ha egy átalakulás lelassul vagy egy fejlődésmenet megreked, valószínű, hogy a státuszcsoportok s az ezeket kifejező életformák szimbolikus kidolgozása, az élet „stilizálása" kerül előtérbe. A „partitúraszerűen" kidolgozott társadalmi különbségek minél tökéletesebb kifejezése, bemutatása öncéllá lehet, fontosabbá válhat maguknál a társadalmi különbségeknél.[13]

Visszatérve a magyar népművészethez, a fenti fogalmakkal azt lehetne mondani: a közös jobbágy-paraszti állapotban még sok vonatkozásban homogén feudális parasztosztály helyett a vizsgált időszakban egyre inkább egy paraszti státuszcsoport vált a népi kultúra hordozójává, amelynek tagjai voltak a családi üzemeikben többé-kevésbé önállóan gazdálkodó parasztok mellett azok a töredék-birtokosok, agrárproletárok is, akik származásuk révén, aspirációik révén tőlük telhetően fönn akarták tartani életük paraszti formáját. Figyelembe vehetjük itt a társadalmi pozíció VÖRÖS Károly által kiemelt labilitását is: ámbár az egymást követő statisztikai adatok a vagyoni rétegek következetesen fokozódó szétválásáról tanúskodnak, az egymást követő számadatok mögött sokszor nem ugyanazok a családok, nem ugyanazoknak a személyeknek a fiai, unokái foglalnak helyet — sok a „helycsere" a paraszti birtokkategóriák közt, a lesüllyedés, de kisebb mértékben az emelkedés is, hozzájárulva ahhoz, hogy töredék birtokosokban és nincstelenek között se haljanak el a paraszti ambíciók.[14]

Az iménti hipotézissel összevágna az is, hogy amilyen mértékben szétváltak a korábban sem egységes parasztság rétegei, úgy fokozódott a viselkedés és a tárgyak formájának, stílusának kidolgozása, a paraszti módon való életnek a stilizálása. Ez fejeződnék ki például a mindennapi használatra való és az ünnepi szerepű tárgyak arányának az utóbbiak javára való eltolódásában, egyáltalán a „reprezentációs szféra", „expresszív kultúra" kimunkálásában. BOURDIEU hangoztatja, hogy egy státuszcsoporton belül az elnagyoltan egyező stílus keretében az árnyalatok különbségei a tekintély, presztízs, rang szerint különböző csoportokat finoman megkülönböztetik — s részben épp ezek a különbségek adnak hajtóerőt a divat változásainak: a legfölül levő csoportok, mihelyt az általuk bevezetett újítások szélesebb körre terjednek, újra újítani kényszerülnek.

Mindez megtalálható a magyar paraszti kultúrában is, különösen ha a népművészet kibontakoztatásában elöljáró vidékekre gondolunk: a vagyoni és rangkülönbségek árnyalt kifejezése s az a presztízs által vezetett vetélkedés, amelyik a közös stílus keretén belül a divat jellegű kisebb-nagyobb módosítások gyors egymásutánját hozhatta. Ezeken a vidékeken az is megfigyelhető, hogy a forma, a stílus fontosabbá válik a hatékonyságnál. Amikor egy kalotaszegi gazda képes földet eladni, tehát családi üzemét megcsonkítani azért, hogy lányát rangjához illő ragyogó öltözetben és gazdag kelengyével adhassa férjhez,[15] annál a foknál vagyunk, amikor a társadalmi különbségek színrevitele fontosabb magánál a társadalmi helyzetnél.

[13] BOURDIEU, Pierre 1971.
[14] VÖRÖS Károly 1977.
[15] FÉL Edit—HOFER Tamás 1969. 20.

3. A vizsgált időben egyre intenzívebbé és sokrétűbbé vált a parasztok érintkezése a magyar társadalom nem paraszt rétegeivel. Ezek a szorosabb új típusú kapcsolatok ismét olyan nézőpontot kínálnak, ahonnan a folklór, s a népművészet különböző ágaiban zajló változások együttesen, összefüggéseikben szemlélhetők.

A népi kultúra XIX. századi romantikus felfogásával szemben — mely úgy képzelte, hogy elzártan, „idegen" befolyásoktól mentesen bontakozhat ki legjobban a parasztok alkotó készsége — meglepőnek tűnhet, hogy a népművészet legönállóbb, leginkább „parasztos" stílusai éppen akkor jelennek meg, mikor a falusiak egyre többet találkoznak városiakkal. BARTÓK azt írhatta, hogy az új népdalstílus a magyar népzene „elnemzetietlenedését" állította meg, mert a stílusforduló előtt szerinte a C osztálynak az európai történeti stílusokhoz, a felsőbb rétegek zenéjéhez közelebb álló (tehát kevésbé „népi") dallamai uralkodtak.[16] Hasonlóképpen megkockáztatható a vélemény, hogy a XVIII. század kedvelt gránátalmás, szekfűs virágornamentikája is közelebb állt az udvarházakban, vidéki városokban kedvelt ornamentikához, mint 100 évvel később a parasztos minták.

Európa más részeiből is ismerünk példákat, hogy épp a nem parasztokkal, a városokkal való konfrontáció hívta elő a sajátosan falusias öltözeteket és művészi kifejezési formákat. A Hamburg földesúri hatósága alá tartozó és termékeivel a város piacára járó Vierlanden községeiben az XVII—XVIII. században kibontakozó rusztikus népművészet például éppen a várossal szembeni csoportöntudat növekedését fejezte ki.[17] Város—falu efféle kapcsolatára a magyar nyelvterületről is lehetne idézni példákat: a Szegednek alávetett Tápé hosszan őrzött falusiasságát vagy a Kolozsvár piacára járó, a város munkaalkalmait kereső magyar községeket, amelyek különösen színes viseletüket különösen hosszan őrizték (Kalotaszeg keleti községei, Györgyfalva, Szék). Hasonló népművészeti „holdudvara" volt Pozsonynak vagy Zágrábnak is. Figyelemre méltó ebben az összefüggésben Petr BOGATYREV megjegyzése, miszerint a színpompás morva—vlach viseletek éppen az idegenszerű városok közelsége miatt maradtak fenn sokáig, szemben Oroszország egyes tájaival, ahol gyengék voltak a városok és korán megszűnt a viselet.[18]

Ha a korábbi gondolatmenetnek megfelelően határt kijelölő, hovatartozást tudatosító funkciót is tulajdonítunk a népviseletnek, általában a paraszti kultúra reprezentációs szférájának — mindez természetesnek tetszik. Mentől nagyobb a forgalom, minél több érintkezés van a határnál, annál indokoltabb, hogy az azonosító jelzések határozottak, többszörösen kifejezettek legyenek.

A határ két oldalán zajló folyamatokból — több tudományág adatai alapján — sok minden rekonstruálható. A „nem-paraszti" rétegek valóban észlelték, rendszerezték a paraszti kultúra megkülönböztető sajátságait — még vizsgált korszakunkon belül ebből az érdeklődésből intézményesült a néprajztudomány. Francia szociológusok használják a „körülvevő társadalom", „société englobante" kifejezést, az össztársadalomnak (société globale) arra a részére, amelyikkel egyes paraszti közösségek közvetlenül érintkeznek, amelyikről tudomásuk, valamiféle „térképük" van.[19] Hasonló módon be

[16] BARTÓK Béla é. n. (1934)
[17] BAUCHE, Ulrich 1965.
[18] BOGATYREV, Petr 1971. 56.
[19] MENDRAS, Henri 1973.

lehet vezetni a „körülvevő kultúra" fogalmát is az össztársadalom összetett kultúrájának arra a részére, amit a falu népe valamilyen módon érzékel, számon tart.[20] Nyilván rohamosan tágult az egyes parasztfaluk körül a körülvevő társadalomnak és kultúrának, az ismert, bár idegenként számon tartott társadalmi és kulturális típusoknak a köre. A paraszti kultúra vonásai is egyre részletesebben rákerültek a fölső társadalmi rétegek „térképeire".

A paraszti kultúra, a népköltészet, népművészet számbavétele azonban — sajátos kelet-közép-európai helyzetünkben — kezdettől át volt itatva azzal a gondolattal is, hogy a népművészet nemcsak a parasztokat, mint a magyar társadalom egy szociális típusát különbözteti meg, hanem a magyarokat, mint magyarokat is. Miközben maguk a parasztok is egyre jobban stilizálták társadalmilag aláaknázott életformájukat, a határ túlsó oldalán költők, művészek, zeneszerzők a népiesség mozgalmaiban ugyanennek a paraszti kultúrának egyes kiválogatott elemeit tovább stilizálták össztársadalmi, nemzeti használatra. A tudományágak közötti munkamegosztás konvenciói azt diktálják, hogy a népiesség különböző áramlataival irodalomtörténészek, zenetörténészek stb. foglalkozzanak (újabb munkáikból kitűnik, hogy a többi közép- és kelet-európai népiesség közt milyen sajátos vonásai voltak a magyarokénak)[21] — az etnográfusok pedig vizsgálják a paraszti kultúra változásait, a népies áramlatokból érkező „áthallásokat" folklorizáció gyanánt regisztrálva.

A két szinten zajló folyamatokat azonban talán szorosabb egységben is együtt lehetne nézni. A filológiai vizsgálatok közelségéből nézve, műköltészet és népköltészet, műzene és népzene közt eléggé tág „köztes tartomány" jelenik meg, olyan dalszövegek pl. amelyeknek egy sora, egy ríme, egy szóképe irodalmi eredetű, többi eleme azonban joggal sorolható a népköltészet kategóriájába.[22] Az alkotók szempontjából ebbe a köztes tartományba különféle átmeneti társadalmi típusok tartoznak, kántorok, jegyzők, mesteremberek, a falusi értelmiségnek személyükben szinte a paraszti és a városi-polgári műveltség határán levő tagjai. Efféle közvetítő helyzetben levő személyek és kétoldalú hatások, „áthallások" azonban mindig is voltak. „Az írásban megrögzített, nyomtatott irodalom kialakulásának kezdetétől fogva elválaszthatatlan kapcsolatban maradt a szóhagyománnyal" — írja Ortutay Gyula — „állandóan visszahatott rá, állandóan impulzusokat kapott tőle".[23] Ami vizsgált korszakunkban új ebben a kapcsolatban az az, hogy lent a parasztok körében megjelennek az „új stílusok", fönt pedig a népiesség. Kapcsolatuk nem merül ki a határon keresztül történő s a korábbiaknál talán intenzívebb filológiai tranzakciókban —, létrejöttük és létezésük társadalmi gyökerei fonódnak össze.[24]

[20] Ezt a fogalmat legújabban kifejtette Mendras, Henri 1976. 97—101.
[21] Vö. legújabban: Fenyő István 1976. 125—182.
[22] Biernaczky Szilárd 1973.
[23] Ortutay Gyula 1959. 198.
[24] Martin György finoman elemezte, hogy Bartókot és Kodályt voltaképp nem a stílusváltozás folyamata és a paraszti dal-repertoár összetételének a változása érdekelte, hanem egy hosszú folyamat „végtermékeként", az „új stílusú paraszt dal". Ezeknek a kiforrott, „kész" új stílusú parasztdaloknak a sajátságait elemezték, és későbbi időre halasztották kiformálódásuk vizsgálatát. Martinnak viszont a táncban lezajló stílusváltozás vizsgálatánál ezen a kutatási programon módosítania kellett. Megállapítása szerint az új stílusú táncokhoz például legérettebb virágkorukban is „differenciálatlanul, szabadon, keverten, alternatív módon" kapcsolódott verbunkos zene, népies műdal, hangszeres műcsárdás és új stílusú parasztdal. Maguk az új stílusú táncok a parasztokon kívül,

A népköltészetnek népszerűséget szerző korai gyűjtemények vegyesen adtak közre „igazi" népdalokat és írók szerzette népdalokat. Ma felrójuk a különbségtétel elmulasztását. Nem is vitatható műköltészet és népköltészet megkülönböztetésének szükségessége (amit csak erősít az a tény, hogy vannak átmeneti formák is). Ennek ellenére — úgy tűnik — a reformkori nem differenciáló együttlátása népinek és népiesnek szintén reális történeti összefüggések felfogására vezethet. PETŐFI föltehetően csodálkoznék, ha olvasná, hogy a parasztok dalkincsében megtalált verseit folklorizációnak minősítjük (tehát „igazi" irodalmi létükhöz képest transzformációt állapítunk meg) — népköltőként bizonyára természetesnek gondolná, hogy népdalai a nép körében is tovább élnek.

A vizsgált időszakban a magyar parasztok egy integrálódási folyamatban vannak. Sokszor, sokféleképpen elemzésre került már, hogy a „fent" kibontakozó népies irányzatok miképpen szolgálták a nemzeti integrálódást. Úgy tűnik, a parasztság körében kibontakozó új stílusok is fölfoghatók ugyanennek az integrálódási folyamatnak a részeként. Ez lehet a magyarázata, hogy a folklór, a népművészet számos új eleme — mint pl. a csárdás — szinte éppen az érintkezési vonalon alakul ki, a határ mindkét oldaláról merített „alapanyagokból", s marad népszerű hosszabb-rövidebb ideig a határ mindkét oldalán.[25]

4. A történeti források, fönnmaradt tárgyi emlékek — ha még messze is vagyunk egzakt, számszerű értékelésük lehetőségétől — azt mutatják, hogy a XIX. sz. folyamán jelentősen megnő a magyar parasztok körében a tárgyi világuk reprezentációs szférájába fektetett anyagi és energiaráfordítás. A korábbi korszaknál több munkát és több pénzt fordítanak olyan tárgyak megszerzésére-készítésére, melyek nem a mindennapi munkát vagy kényelmet szolgálják, hanem elsősorban szépnek kell lenniök. E tekintetben nagy különbségek voltak az egyes vidékek közt, és a fenti megállapítást főként a népművészetükkel elöljáró vidékek (így Kalotaszeg, Sárköz, Mezőkövesd) példája támasztja alá. A szép „reprezentációs" tárgyak iránt növekvő paraszti igénye-

ugyanabban az időben éltek nem paraszti rétegek táncgyakorlatában is. Ezzel MARTIN egy olyan modellt állít föl, ami az egykorú magyar társadalom kulturális pluralizmusában önállóan vizsgálhatóvá teszi azt az eddigi „köztes tartományt", azt a parasztokra és nem parasztokra kiterjedő népies áramlatot, amelyiknek egyik terméke az új stílusú parasztdal is, az új táncstílus és annak kísérő zenéje is.

[25] Mindez nincs ellentétben azzal, hogy a népművészet új stílusainak a paraszti hovatartozást tudatosító szerepe volt. A csárdás például vagy a műköltészet népies alkotásai a városi, polgári, „úri" környezetben is a parasztságra utaltak, ez az „utalás" volt egyik oka népszerűségüknek. De míg a paraszti táncéletben az új táncstílus, elsősorban a csárdás egyeduralkodó lett, a nem paraszti rétegek körében csupán egyik népszerű elemévé vált az összetett táncrendnek. A népi kultúrából más rétegek által „importált" elemek általában pontosan körülhatárolt és korlátozott helyet kaptak, „idézetek" maradtak új környezetükben. A „körülhatárolt hely" hasonlatot szó szerint lehet érteni a XIX. század utolsó évtizedeiben Budapest jómódú polgári rétegei, „középosztálya" körében divatossá vált népművészeti tárgyakra, kivált paraszti cserépedényekre. Ezeknek a cserepeknek (és a festett bútornak, szőttes-varrottas függönynek) a helye a hallban, előszobában, nyaralóban, vadászlakban volt, — a szalonba például nem kerültek be. Magának Erzsébet királynénak is volt egyébként egyik ausztriai nyári rezidenciájában népies berendezésű magyar szobája, iparművész festette piros alapú, tulipános bútorokkal és eredeti erdélyi bokályokkal, tálakkal.

ket azonban országrésznyi tájakra vonatkozó statisztikai adatok is érzékeltetik, pl. a XVIII. század végén még mindössze 8 mestert számláló hódmezővásárhelyi fazekasság 400 főre növekedése az 1860-as évekig.

A háttérben részben az áll, hogy a parasztok több anyagi eszközhöz jutottak. Ezen túlmenően azonban azt is föl kell tételeznünk, hogy az egyes parasztcsaládokban, az egyes helyi paraszti társadalmakban a korábbi korszakokhoz képest átalakult a szükségletek, aspirációk rangsorolása, megváltozott az értékrendszer.

Ha a népművészet kibontakozó virágzása mögött egyéneknek, illetve kisebb-nagyobb paraszti társadalmaknak a döntéseit látjuk, föltehető a kérdés, vajon jól döntöttek-e? Egyáltalán mi között választhattak — avagy „kényszerpályán" haladtak, amikor a korszak új anyagi eszközeit jelentős mértékben múlandó, olcsó anyagokból megvalósított falusi pompa kibontakozásába és nagyszabású ünnepi szertartások rendezésébe fektették?[26] Erre a kérdésre, a szükségszerűség kérdésére, figyelemre méltó ellenpéldával ad negatív választ az ANDRÁSFALVY Bertalan által tolnai és baranyai magyar és német falukban végzett összehasonlító vizsgálat. A német faluk — ugyanabban a természeti és társadalmi környezetben, mint a szomszédos magyarok — a kapitalizmus térhódítása és a polgári átrétegződés idején kis paraszti üzemeikben a kapitalista terjeszkedés lehetőségeit keresték, szinte pontosan követve a Max WEBER féle protestáns etika szabályait. Idegen voltuk tudatában nem ragadta el őket sem a népművészeti virágzásnak hátszelet adó nacionalista propaganda, sem a magyar uralkodó osztályok példája. Tudatos ellentétben a pompás viseletekben járó, fényes ünnepélyeket rendező szomszédos magyarokkal, puritán, sőt fösvény módon éltek, a család munkaerejét a végsőkig kizsákmányolták, viszont gazdagodtak és terjeszkedtek a magyarok rovására. ANDRÁSFALVY megfogalmazásában ideáljuk a gazdagodó kapitalista vállalkozó volt, szemben a magyarokkal, akik a bőkezű és szép gesztusokban kedvét lelő magyar úr ideálját követték.[27]

A történelemből tudjuk, hogy a magyar faluk által kialakított viselkedés nem volt hosszan fönntartható. VÖRÖS Károly egymást váltó generációk, sőt évtizedek szerint mutatja ki, hogyan foszlott szét a XIX. sz. második felében a régi paraszti életforma megőrzésének illúziója. Ennyiben indokolható a HOFFMANN Tamás által használt kifejezés a „parasztság csődjéről".[28] Ezt a „csődöt" azonban földvásárlásaik, terjeszkedésük ellenére a népművészetről (pontosabban: a szomszédos magyarokhoz hasonló módon és mértékben kibontakozott népművészetről) lemondó német faluk sem kerülhették el.

Régi hagyománya van a parádésan öltözködő, fényes ünnepségeket rendező parasztok racionális meggondolások alapján történő kárhoztatásának. TESSEDIK Sámuel például uradalmi hajdúkkal akarta (a község hasznára) robotba hajtani az egy napnál hosszabban lakodalmat tartó parasztokat, és megbotránkozott a kelengyék magas értékén.[29] A másik oldalon a népművészet fölfedezői és a népművészethez példáért, ihletért forduló művészek a századforduló idején éppen azért lelkesedtek, hogy ott, ahol korukban még élt a népművészet, mennyire átitatta a paraszt társadalmak tevékenységét a formák

[26] Vö. HOFFMANN Tamás 1969. 127.
[27] ANDRÁSFALVY Bertalan 1973.
[28] Vö. HOFFMANN Tamás 1975. 365—383.
[29] TESSEDIK Sámuel 1786. 195—198, 341.

és gesztusok szépségére fordított figyelem, az erőfeszítések milyen nagy része irányult esztétikai vonatkozású célokra. Éppen ebben láttak értéket és követendő példát.[30] A társadalmi kontrollnak, a presztízs elosztásának abban a rendszerében, amit a racionalisták hibáztattak, mert haszontalan kiadásokra kényszeríti a falusiakat — ők annak a jelét látták, hogyan „teremt közösséget" a népművészet.

A népművészetre több vagy kevesebb erőfeszítést fordító paraszti társadalmak megkülönböztetésével az elítélő vagy helyeslő megfigyelők valóban létező, reális különbségekre mutattak rá. Az etnológusok törzsi és archaikus társadalmakat viszonyítanak egymáshoz aszerint, hogy a művészi törekvések milyen mértékben „szövik át" életüket. Kiemelnek olyan társadalmakat, amelyek különös műgonddal alakítják ki környezetüket. Jan MUKAŘOVSKY polifunkcionalitás fogalmával[31] — ami szerint az egyes tárgyak funkcióinak hierarchikus rendjében jelen van az esztétikai is, azonban jelentéktelenebb vagy fontosabb pozícióban — az egész „tárgyi világban", illetve az adott helyi társadalom egész tárgyi környezetében össze lehet hasonlítani az esztétikai funkció viszonylag domináló vagy viszonylag alárendelt érvényesülését.

Itt több kutatási feladat is adódik. Először is vizsgálni lehetne, hogy különböző paraszti társadalmakban valójában mekkora is a művészi célokra fordított energia és anyagi eszközmennyiség. Ez a tárgyi világban viszonylag könnyen kivihetőnek tűnik, de a népművészet más ágaiban, például táncnál, zenénél is mérlegelni lehetne az intenzitást.

További tudománytörténeti és ideológiatörténeti feladat annak tisztázása, hogy a népművészetről szóló leírásokba, értelmezésekbe egyik oldalon hogyan játszottak bele nemzeti érzelmek, a természetesség és egyszerűség iránti nosztalgia, romantikus antikapitalizmus, — a másik oldalon pedig, részben túlzott kritikai reakcióként az előbbi nézetekre, egy leegyszerűsített gazdasági szemlélet, amelyik a parasztok szép tárgyaiban, ünneplő szokásaiban pusztán a haszontalan tüntető fogyasztás jeleit látja. Ez a tisztázás szükséges a források kritikájához, ahhoz, hogy egykorú és későbbi írásokban szét tudjuk választani a prekoncepciókat és a megfigyelt valóság elemeit. De ez a tisztázás hasznos lenne a jelenleg folyó viták értelmezéséhez is, amelyek résztvevői újra és újra beletévednek a korábbi nemzedékek vitatkozói által kiépített lőállásokba.[32]

[30] Vö. SÁRMÁNY Ilona, 1977, KESERÜ Katalin 1977.

[31] Vö. MUKAŘOVSKY, Jan 1970. BOGATYREV, Petr 1971.

[32] A tárgyi emlékek megítélését is erősen befolyásolja a parasztok művészeti tevékenységéről alkotott állásfoglalás. Ha helytelennek, történeti tévedésnek minősítjük, hogy a XIX. század elejétől a parasztok lakásukban, öltözködésükben egyre több „szép tárgyat" halmoztak föl, akkor ennek a korszaknak az emlékanyagával szemben részben a régebbi emlékek, részben az egyszerű köznapi tárgyak nyernek értéket. Ezzel szemben viszont a közelmúltból, a népi iparművészet indítása szempontjából nagy fontosságú 50-es évekből idézhetünk példát olyan állásfoglalásra is, amelyik éppen a késői népművészet zsúfolt díszítettségét értékelte nagyra. A népi iparművészet pályázatai, díjai a késői kor — egyébként saját korukból és környezetükből kiemelkedő — mestereinek emlékét örökítik meg. Sajnos, Magyarországon még nem történtek rendszeres kísérletek ezeknek a különböző társadalmi rétegekben, de a szaktudományban is megfigyelhető népművészettel kapcsolatos „fölértékelési" és „leértékelési" folyamatoknak a leírására, kritikai elemzésére. (Vö.: pl. SCHWEDT, Elke 1970.)

A népművészeti tárgyak esztétikai értékelésénél világosan különbséget kellene tenni a különböző viszonyítási keretek közt. Az etnográfusnak kézenfekvő feladata, hogy

Ha sikerülne leválasztani a parasztok művészetére rávetített eszményítő és kritikai képeket (ami nem tűnik könnyűnek, hiszen a nép, a népművészet fogalma ma is sokrétű jelképes tartalommal telített számunkra) — megkíséreltetnénk föltenni a kérdést a népművészet múlt századi föltételezhető „intenzívebbé válásának" személyes, emberi dimenzióiról. Túl azon, hogy az

próbálja rekonstruálni a tárgyakkal élő parasztemberek saját esztétikai értékrendjét. Ezt a gondolatot a két világháború közt Adolf SPAMER fejtette ki különösen hangsúlyosan, aki szerint először „fenomenológiai beállítottsággal" számba kell venni, minek tulajdonítanak a parasztemberek esztétikai jelentőséget — s csak ezután következhet a szaktudósok különböző esztétikai premisszák alapján történő értékelése.

A tárgyak azonban túlélik készítőiket, használóikat, még az őket fölfedező gyűjtőket és etnográfusokat is, és így egymást követő generációk saját új esztétikai viszonyítási keretükbe helyezhetik őket. E viszonyítási keret, „esztétikai intenció" olyan virtuálisan, latensen a tárgyakban levő esztétikai értékeket tudatosíthat, amelyeket az alkotó, az eredeti paraszti közösség nem is akart „betáplálni" a műbe — amint ez történt a primitív művészet felfedezésénél is. Az afrikai szobrokban például, az alkotások eredeti mágikus, vallásos jelentéseit félretéve, a kubista művészek fedezték fel azokat a készítőik számára mellékes, esetleges, nem is tudatos plasztikai értékeket, amelyeket saját művészi rendszerükbe illeszthettek (NÉMETH Lajos 1973. 90—92.). Természetes, hogy a népművészet anyagából is minden történeti szakasz megkeresi a saját művészi törekvéseihez legközelebb álló tárgyakat. Ennél a válogatásnál azonban a később érkezőket már befolyásolja az is, hogy az egyes tárgyakhoz, tárgycsoportokhoz a megelőző korszakok rájuk vonatkozó véleménye, lelkesedése, idegenkedése is hozzátapad asszociációs környezetként. Mindennek pozitív vagy negatív hatása lehet, például elriaszthat egyes tárgycsoportoktól az, hogy nem találjuk rokonszenvesnek azokat a társadalmi rétegeket, művészeti áramlatokat, amelyek korábban értük lelkesedtek — helyes azonban tudatosítani, hogy ebben az idegenkedésben maguk a tárgyak és az ezeket készítő-használó parasztok ártatlanok.

Úgy tűnik, további félreértéseket okoz a parasztok tárgyai közt a hétköznapi, mindennapi használatra való és az ünnepi szerepű tárgyak szférájának megkülönböztetése (vö. HOFER Tamás—FÉL Edit 1975.). A látszat szerint egyesek az utóbbi kategóriát valamiképpen a polgári dísztárgyakhoz hasonlónak gondolják, és a népművészet fogalmából kirekesztendőnek, vagy legalábbis leértékelendőnek ítélik. Föltehető, hogy ennek az idegenkedésnek a jó része elveszne, ha a terminus helyett magukra a hozzá besorolt tárgyi emlékekre fordulna a figyelem. Az ünnepi szerepre szánt tárgyak közé kell besorolni funkciójuk alapján a tisztaszobában függő bokály mellett például a fejfát is, vagy az agyonmosott házivászon ing-gatya ama érintetlenül megkímélt társát, amelyik épp ezért lakodalmi vagy halottas öltözet lehet. A két kategória közti határ nem esik össze szükségszerűen a díszes—díszítetlen tárgyak közt vonható határral: a mindennapi használatra szánt vizeskorsó is, az ünnepi összejövetelekre való pálinkás butella vagy boroskancsó is lehet egyszerű, egyszínű, de ornamentálisan díszített is. Ha az ipari formatervezés, a „design" párhuzamait keressük a népművészetben, a hétköznapi és ünnepi tárgyakra egyaránt gondolhatunk, tehát pl. a mindennap használt kisszékekre, fejőszékekre és a családfő „gondolkodó székére", amelyek közt hasonló a viszony, mint a formatervező által alkotott mindennap használt ülőbútor és a színházba vagy előkelő étterembe szánt berendezés közt.

A népművészet emlékei között végül — természetesen — vannak jobban és kevésbé sikerült alkotások és kis számban remekművek, a korábban említett esztétikai viszonyítási keretek bármelyikét használjuk is. A népművészeti kiadványokkal kapcsolatban hangzottak el olyan ellenvetések is, hogy helytelen, ha a sikerületlen, törött, „csúnya" tárgyakat kihagyják. Ilyen ellenvetés érte például a FÉL Edittel együtt a magyar népművészetben található emberábrázolásokról írt könyvünket a Hessische Blätter für Volkskundeban (LVIII. 173.). A néprajznak természetesen feladata lehet a teljes paraszti tárgyi világ vizsgálata, és ezen belül annak a rétegződésnek, annak a „tárgyszociológiának" tanulmányozása, amelyik a jól sikerült, sértetlen, szép, illetve a sérült, sikerületlen, lefokozott szerepekbe beosztott, stb. tárgyak közt adódik. (Vö. FÉL Edit—HOFFER Tamás 1974. 38 skk., 343 skk.). Művészeti kiadványban azonban jogosult megadni a parasztoknak is azt a válogató gyakorlatot, amelyik irodalmi antológiákban is, képzőművészeti kiadványokban is a remekműveknek ad elsőbbséget. (Ez egyben magyarázhatja egy MIKLÓS Pál által félreértett kifejezésemet, vö. MIKLÓS Pál 1977. 95.)

e korban készült tárgyakat és a dallamokat, táncokat, szövegeket elhelyezzük, kapcsolatba állítjuk korábbi és későbbi tárgyakkal, dallamokkal, szövegekkel; valamint a nagy távlatból nézett művészeti változásokat megpróbáljuk összefüggésbe hozni a társadalom mozgásával — mindezen túl tehát kísérletet tenni annak megragadására is, hogy ezek a változások mit jelenthettek azoknak az egyes parasztembereknek, akik a tárgyakat készítették, megszerezték, velük s a dallamokkal, táncokkal éltek stb.

Ennek a kérdésnek a pontosabb megfogalmazásához használhatók lehetnek azok a modellek, melyeket egyelőre kortárs társadalmak vizsgálatára az „élet minősége" fogalomkörében a szociológusok kidolgoztak. Bognár József 1972-es előadásában a célracionális, akvizitív, szerző magatartással (ami közel áll a gazdasági célszerűség jegyében a népművészetet kritizálók javaslataihoz) szembeállította az értékracionális, az élet totalitását szem előtt tartó, a nem gazdasági céloknak is jelentős teret adó magatartást, mint teljesség-elvű értékrendszert.[33] Természetesen nem csupán ezen az ellentétpáron belül kellene megkeresni az egykori paraszti csoportok különböző magatartásainak helyét. Azok a jelenleg folyó szociológiai kísérletek, amelyek egy-egy embercsoport törekvéseinek, aspirációinak szerkezetét és megvalósítási szintjét a társadalmi, tudati kontextusban próbálják leírni, összehasonlítani, további hasznos eszközöket adhatnak az egykor élt paraszti csoportok viselkedésének árnyalt jellemzéséhez. Ahhoz is, hogy a néhány évtizede az antropológiában kidolgozott értékrendszer, értékorientáció-vizsgálatokat meghaladjuk, amelyek túlságosan szubjektív, voluntarista beállítottságuk miatt fulladtak ki.[34]

Sajnos a szociológusok arra is figyelmeztetnek, hogy a kutató ennek a modellnek az alkalmazásánál nem térhet ki a „második lépésként szükséges döntésnek" nevezett állásfoglalás elől, vagyis a kapott értékek minősítése elől, attól az elhatározástól, hogy az átlagos, az átlagosnál alacsonyabb vagy az átlagnál magasabb értékeket fogja-e pozitív életminőség tényezőnek tekinteni. Ez a döntés azonban nehéz, olykor lehetetlen.[35] Az „életminőség" modell-

[33] Bognár József 1972. 1—13, vö. Hankiss Elemér—Manchin Győző 1976. 20—34. Az említett szociológusok az „életminőség" fogalmába foglalt nem anyagi összetevők fontosságának illusztrálására maguk hivatkoznak a közelmúlt parasztfaluira. „Az erős hagyományokkal, erős értékrenddel s gazdag emberi kapcsolatrendszerrel rendelkező zárt és homogén közösségek ugyanis, ha anyagi javakkal nem is, de az élet minősége szempontjából alapvetően fontos nem anyagi javakkal: társas együttléttel, szolidaritással, közös ünneppel, örömmel, kulturális és liturgikus értékekkel gazdagon el tudják látni önmagukat, olyannyira, hogy megfelelő körülmények között az anyagi javak hiányát bizonyos fokig ellensúlyozni képesek a nem anyagi javakkal" (Hankiss Elemér — Manchin Győző 1976. 21.).

[34] Az amerikai antropológiában különösen az 1950-es években népszerű értékorientáció-vizsgálatok kritikájához lásd: Wolf, Eric 1964. 41—46.

[35] Itt is több viszonyítási keretet kell megkülönböztetni. A szubjektív vagy észlelt életminőség megállapítása során „az ember az adott élethelyzet különböző mozzanatait a maga személyes értékviszonyítási keretével veti egybe s ezen egybevetés alapján . . . többé-kevésbé automatikusan értékeli." Újabb, objektív viszonyítási keret kerül alkalmazásra, mihelyt az értékelést nem maga a szubjektum végzi el, hanem egy megfigyelő, aki például annak mérésére törekszik, hogy az illető személy vagy csoport adott élethelyzete hogy viszonylik a referenccsoport életminőségéhez. Ez után következik az említett „második lépésként szükséges döntés", a kapott eredmények értékelésére. Itt válik szükségessé az eddig tárgyalt szubjektív viszonyítási kereten és a kutató saját értékpremisszái által befolyásolt objektív viszonyítási kereten túl egy harmadik: „egy értékrend, illetve egy lehetőleg határozott és árnyalt koncepció arról, hogy mi tekinthető jó, megvalósítandó, optimális emberi életnek, emberi életmódnak, életformának". Ez azonban még kidolgozatlan. (Hankiss Elemér—Manchin Győző 1976. 32.)

nek a parasztokra való alkalmazása már csak ezért a nehézségért is érdemesnek tetszik. Óvatosabbá tenne a minősítésben. Gyakorlati példával szólva: ahogy nehezen mondhatnánk ki, hogy egy mai fiatal párnak föltétlen előbb kell automata mosógépet vennie, mint zeneszekrényt, úgy óvakodnánk kiszabni a normát XIX. századi falusiakra is, hogy mennyi időt fordíthatnak hímzésre, táncra, vagy mennyi festett bútort tehetnek a lakásukba.

Végeredményben ez a megközelítés (illetve ez a tágan értelmezett szociológiai kutatási irány) segíthetne abban, hogy ha már a számunkra túlságos közelálló és fontos népművészetet mindenképpen magunkhoz is vonatkoztatjuk, ebben a vonatkoztatásban érzékeljük az egykori parasztok körülményeinek, adottságainak, lehetőségeinek gyökeres különbségét is, de emberi természetüknek és az előttük álló döntéseknek a mieinkhez való hasonlóságát is.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan
1973 *Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás.* Tiszatáj 8. sz. 105—110.

BARTÓK Béla
é. n. (1934) *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Budapest

BAUCHE, Ulrich
1965 *Landtischler, Tischlerwerk und Intarsienkunst in der Vierlanden.* Hamburg

BIERNACZKY Szilárd
1973 *Petőfi „dalai" a nép között.* Filológiai Közlöny 349—398.

BÍRÓ Friderika
1972 (1975) *Az Őrség ház- és lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig.* Szombathely

BOGATYREV, Petr
1971 *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia.* The Hague—Paris

BOGNÁR József
1972 *Az emberi élet minőségi elemei.* Valóság XV. szept. 1—13.

BOURDIEU, Pierre
1971 *Osztályhelyzet és osztálypozíció.* In: Francia szociológia (Szerk.: FERGE Zsuzsa). Budapest. 402—432.

CUNNINGHAM, Clark E.
1964 *Order in the Atoni House.* Bijdragen tot de Taal-, Land en Volkenkunde. Deel 120, 34—68.

K. CSILLÉRY Klára
1952 *Vázlatok Tiszaigar népi lakáskultúrájából.* Ethnographia LXIII. 83—111.
1976 *A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál.* Ethnographia LXXXVII. 103—132.
1977 *A népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején.* Ethnographia LXXXVIII. 14—30.

FENYŐ István
1976 *Az irodalom respublikájáért.* Budapest

FÉL Edit
1950 *Women's clothing in the Sárköz.* Folia Ethnographica II. 19—54.

FÉL Edit—HOFER Tamás
1969 *A kalotaszentkirályi kelengye. I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására.* Néprajzi Értesítő LI. 15—36.
1974 *Geräte der Átányer Bauern.* København—Budapest

FLÓRIÁN Mária
1970 *A paraszti ruházat változása Nógrád megyében.* Néprajzi Értesítő LII. 85—97.

GYÖRFFY István
1930 *A cifraszűr.* Budapest
1956 *Matyó népviselet.* (Szerkesztette és sajtó alá rendezte FÉL Edit) Budapest

HANKISS Elemér—MANCHIN Győző
1976 *Szempontok az élet „minőségének" szociológiai vizsgálatáról.* Valóság XIX. jún. 20—34.
HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében.* Ethnographia LXXXVI. 398—414.
HOFER Tamás—FÉL Edit
1975 *Magyar népművészet.* Budapest
HOFFMANN Tamás
1969 *A népművészetről — romantika nélkül.* Új Írás szept. 125—128.
1975 *Néprajz és feudalizmus.* Tanulmányok. Budapest
HORVÁTH Terézia
1972 *Kapuvár népviselete.* Néprajzi Közlemények XVI—XVII.
KESERÜ Katalin
1977 *A népművészeti motívum metamorfózisához a képzőművészetben.* Ethnographia LXXXVIII. 120—135
MENDRAS, Henri
1973 *Módszer a nyugati parasztság elemzésére.* Szociológia I.
1976 *Sociétés paysannes.* Paris
MARTIN György
1977 *Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása.* Ethnographia LXXXVIII. 31—48.
MIKLÓS Pál
1977 *A „szép" tárgy jelentései.* Ethnographia LXXXVIII. 91—101.
MUKAŘOVSKY, Jan
1970 *Kapitel aus der Ästhetik.* Frankfurt am Main (Edition Suhrkamp 428.)
NÉMETH Lajos
1973 *Minerva baglya.* Budapest
1977 *A művészettudomány és a népművészet.* Ethnographia LXXXVIII. 81—90.
ORTUTAY Gyula
1959 *Variáns, invariáns, affinitás.* MTA II. Oszt. Közleményei
1971 *Hagyomány, változás — népi kultúra.* Népi kultúra — Népi társadalom V—VI. 283—290.
RAJECZKY Benjámin
1976 *Régi és új énekstílus a magyar népdalban.* In: Rajeczky Benjámin írásai. Budapest. 241—245.
SÁRMÁNY Ilona
1977 *A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkozásában.* Ethnographia LXXXVIII. 102—119.
SCHWEDT, Elke
1970 *Volkskunst und Kunstgewerbe.* Tübingen (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts . . . 28.)
SZABÓ István
1976 *Jobbágyok — parasztok.* Budapest
THESCHEDIK Sámuel
1786 *A' paraszt ember Magyar Országban mitsoda és mi lehetne.* Pétsett
VOIGT Vilmos
1977 *A népköltészet változása a XIX. században.* Ethnographia LXXXVIII. 49—61.
VÖRÖS Károly
1973 *A parasztság útja a polgári forradalomhoz.* Történelmi Szemle XVI. 208—244.
1977 *A parasztság változása a XIX. században* (Problémák és kérdőjelek). Ethnographia LXXXVIII 1—13.
WEBER, Max
1967 *Gazdaság és társadalom.* Budapest
WOLF, Eric
1964 *Anthropology.* (Humanistic Scholarship in America Series) Englewood Clifts, N. J.

Тамаш Хофер

К ВОЗМОЖНОСТЯМ ОСМЫСЛЕНИЯ В СВЯЗИ С ИЗМЕНЕНИЯМИ СТИЛЕЙ В ВЕНГЕРСКОМ НАРОДНОМ ИСКУССТВЕ В 19 ВЕКЕ

(Резюме)

Уже в 1920-ые годы Бела Барток отметил «новый стиль» венгерской народной песни, распространившийся в 19 веке по всей территории с венгерским языком ураганной быстротой, когда одновременно с этим коренным образом изменилась венгерская крестьянская одежда и домашняя культура, а в народном искусстве господствующим стал новый псевдокрестьянский стиль. На смену старых крестьянских плясок пришли танцы нового стиля. Эти изменения в народном искусстве и фольклоре мы можем соотнести с изменением венгерского общества, с трансформацией жизненного уклада крестьянства, в том числе с ростом рыночного хозяйства у крестьян, способствующего крестьянам приобретать разные украшенные предметы в большом количестве, раскрепощением крестьян и растущим уважением к крестьянской культуре, приведшим к формированию крестьянского самосознания нового типа.

Осенью 1976 г. Венгерское Этнографическое Общество организовало конференцию по вопросам взаимосвязей между стилевыми изменениями в различных жанрах фольклора и народного искусства. Предлагаемое ниже выступление охарактеризовало возможности понимания этих изменений.

1. Отдельные отрасли искусства у крестьянства не стали независимыми друг от друга, как в «большом искусстве». Взаимосвязь между музыкой, пляской, народно-поэтическим творчеством и вещественным миром в их репрезентативной сфере можно непосредственно наблюдать в календарных обрядах. Отмеченный рост количества украшенных предметов в 19 веке связан с дифференциацией обрядов и обычаев, с их содержательным обогащением. Но в то же время можно проследить некоторую «профанизацию», что стремление украшать охватывает все более разнообразные предметы почти самоцельно. Это вполне гармонизирует с явлением, что народная песня нового стиля уже не приурочена к определенным бытовым или праздничным случаям и что пляски нового стиля превратились в «танцы развлечения», ритуально совершенно свободные, пости безо всяких ограничений. Все это свидетельствует о буржуазной системе «использования искусства», об ослаблении связей с системой веры и обрядов. Это дает возможность в 19 веке широкому распространению новых явлений моды в оформлении предметов, в музыке и пляске-танце, открывая широкие возможности перед индивидуальными начинаниями и новшествами. Определенные тенденции в форме за жизнь одного-двух поколений могут разрастать до крайностей.

2. Кто это люди, выступающие носителями этого искусства, этого фольклора? При своеобразном развитии венгерского общества кроме имущих слоев крестьянства это — многолюдные слои крестьянского общества, состоящие из безземельных крестьян и наемных сельскохозяйственных работников. (Несмотря на то, что в экспрессивно-эстетической сфере крестьянской культуры эти слои отличаются друг от друга по многим признакам, но в рамках одного и того же общего крестьянски-лжекрестьянского стиля.) Частично это явление объясняется довольно значительной мобильностью между отдельными слоями в деревнях. Автор здесь обращает внимание на социологические модели в исследованиях отношений между символическим поведением со значением общественного положения и дествительным общественным положением. Между поведением и положением часто нехватает гармонии, особенно в периоды приостановок в общественном развитии, имеющих место например во второй половине 19 века в отношении венгерского крестьянства. В такой ситуации те или иные социальные группы с особой тщательностью могут разрабатывать систему симфолического поведения, не соотносимую с экономически определенным положением в обществе. Этим и объясняется, что народное искусство в отдельных районах продолжает жить дольше, «сверх своего общественного срока».

3. В 19 веке в ходе национальной интеграции все более развиваются экономические и общественно-культурные связи крестьянства с другими составными элементами национального общества. В верхушках общества господствуют лженародные течения ради создания национальной культуры, которые с применением элементов из крестьянской культуры стремятся создать национальный стиль в литературе, общественных танцах, музыке и др. Эти лженародные или народнические стремления «наверху» тесно связаны с возникновением новых стилей среди крестьянства «внизу». Крестьяне многое принимают из этих народнических творений, то и дело однако, как например в развитии плясок-танцев нового стиля, даже невозможно разграничить тесно переплетающиеся друг другом сознательные и народные, крестьянские и культурно-просветительные движения.

4. По многим признаком можем мы сделать вывод об «интенсификации» народного искусства. Свидетели-современники и многие из позднейших толкователей старались показать это в идеальном свете, объясняя национальным возбуждением и подъемом, романтичным антикапитализмом и тоской по деревенской простоте, а другие осуждали, как признак нецелеобразного «кичливого потребления». Анализ этих суждений является важнейшей задачей в области истории идеологий. А чтобы ответить на такой вопрос, помощь мы, возможно, получаем со стороны новых методов социологии, разработанных для изучения «качества жизни» (quality of life) и стремлений (аспираций). Вероятно, с их помощью можно подойти к вопросу, как изменялась крестьянская система ценностей и механизм бытовых решений.

Tamás Hofer

STILÄNDERUNGEN DER UNGARISCHEN VOLKSKUNST IM 19. JAHRHUNDERT: EINIGE MÖGLICHKEITEN DER INTERPRETATION

(Auszug)

Béla Bartók hat noch in den zwanziger Jahren den „neuen Stil" des ungarischen Volksliedes bestimmt, der sich im 19. Jahrhundert wie eine Springflut über das ganze ungarische Sprachgebiet verbreitet hat. In der gleichen Zeit haben sich auch Kleidung und Wohnkultur der Bauern von Grund auf verändert, in der Volkskunst trat ein neuer bäuerlicher Stil in den Vordergrund, und die alten Tänze wurden von Tänzen neuen Stils abgelöst. Diese Veränderungen der Volkskunst, der Folklore, können mit der Umgestaltung der ungarischen Gesellschaft und mit der Veränderung der Lebensbedingungen der Bauernschaft in Zusammenhang gebracht werden, so mit der wachsenden Marktproduktion der Bauern, die es ihnen ermöglichte, verzierte Gegenstände in größerer Zahl zu erwerben, des weiteren mit der Befreiung der Leibeigenen (1848) und mit der Gestaltung einer neuen nationalen Kultur, die zur Entwicklung einer neuen Art bäuerlichen Selbstbewußtseins führten. Im Herbst 1976 hat die Ungarische Ethnographische Gesellschaft eine Konferenz zum Thema „Zusammenhang zwischen den Stilveränderungen der verschiedenen Folklor- und Volkskunstgattungen" veranstaltet. Das vorliegende Referat stellte zur Aufgabe auf der Konferenz einige Möglichkeiten der Interpretation zu umreissen.

1. Im Bauerntum wurden die einzelnen Kunstgattungen viel weniger — wie bei den „hohen Künsten" — selbständig und autonom. Der Zusammenhang von Musik, Tanz, Volksdichtung und der Repräsentationssphäre der gegenständlichen Welt kann im Kontext der Feiertagsriten unmittelbar untersucht werden. Die zunehmende Zahl der verzierten Gegenstände im 19. Jahrhundert hängt mit der Differenzierung und Bereicherung der Feiertagsbräuchen zusammen. Es ist aber auch eine gewisse „Profanisierung" zu beobachten, das Streben nach Verzierung erstreckt sich fast zum Selbstzweck auf immer mehr Kategorien der Gegenstände. Das dürfte damit zusammenhängen, daß das Volkslied neuen Stils nicht mehr so fest an feierliche Anlässe gebunden ist wie zuvor und auch die Tänze neuen Stils nicht mehr rituell gebundene sondern „Unterhaltungstänze" wurden. All das zeugt von einer mehr bürgerlichen Art des Verhältnisses zu den Künsten. Dadurch wird es möglich, daß sich im 19. Jahrhundert sowohl in der Gestaltung der Gegenstände wie auch in der Musik und im Tanz neue Modeformen schnell und in breitem Kreis durchsetzen und Einzelinitiativen breiten Raum erhalten. Einzelne formale Tendenzen steigern sich in kaum ein bis zwei Generationen bis zum extremen Maß.

2. Wer sind die Träger dieser Volkskunst, dieser Folklore? Unter den spezifischen Gegebenheiten der ungarischen Gesellschaftsentwicklung sind es neben den landbesitzenden bäuerlichen Schichten auch weitgehend die sehr zahlreichen landlosen Häusler- und Lohnarbeiterschichten der Dorfgesellschaft. (Obwohl sich diese Schichten in der expressiv-ästhetischen Sphäre der dörflichen Kultur durch zahlreiche Züge unterscheiden, jedoch innerhalb eines gemeinsamen bäuerlichen Stils.) Diese Erscheinung wird teilweise durch die ziemlich große Mobilität unter den verschiedenen ländlichen Schichten erklärt. Der Autor verweist auf die soziologischen Modelle, die das Verhältnis zwischen dem symbolischen Verhalten, das die gesellschaftliche Position bezeichnet (Stand), und der Klassenlage untersuchen. Zwischen beiden gibt es oftmals keine Übereinstimmung, besonders bei einem Stillstand der gesellschaftlichen Entwicklung, wie er vor allem in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts für die ungarischen Bauern kennzeichnend war. Verschiedene gesellschaftliche Gruppen können in einer solchen Situation besonders ausgeprägte symbo-

lische Verhaltenssysteme entwickeln, die mit der ökonomisch bestimmten Klassenlage nicht in Einklang stehen. Das könnte auch erklären, warum die Volkskunst in vielen Gegenden noch gelebt hat, als es sozial nicht mehr „begründet" war.

3. Im 19. Jahrhundert, im Prozeß der nationalen Integration festigen sich die ökonomischen, gesellschaftlichen und kulturellen Beziehungen der Bauern immer mehr mit den übrigen Komponenten der nationalen Gesellschaft. „Oben" erscheinen volkstümliche Strömungen, die in der Literatur, im Gesellschaftstanz, in der Musik usw. durch die Verwendung bäuerlicher Elemente einen nationalen Stil schaffen wollen. Diese volkstümlichen Bestrebungen, die in den „oberen" Schichten zur Entfaltung kommen, hängen mit den neuen Stilen zusammen die sich „unten", bei den Bauern entwickeln. Die Bauern übernehmen vieles aus den volkstümlichen Werken von „oben", manchmal aber, so zum Beispiel bei der Ausgestaltung des neuen Tanzstils, können die eng miteinander verknüpften bewußten kulturpolitischen und aus den Dörfern kommenden, bäuerlichen Kulturbewegungen kaum voneinander getrennt werden.

4. Viele Anzeichen deuten auf eine „Intensivierung" der Volkskunst hin. Einige der zeitgenössischen Zeugen und der späteren Interpretatoren haben dies mit nationaler Begeisterung, mit romantischem Antikapitalismus, mit einer Nostalgie zur ländlichen Einfachheit idealisiert, andere haben es als Anzeichen eines unzweckmäßig erscheinenden ostentatives Konsums verdammt. Die Analyse dieser Ansichten ist eine wichtige ideologiegeschichtliche Aufgabe. Zur Beantwortung der Frage selbst können vielleicht die neuen soziologischen Fragestellungen über die „Qualität des Lebens" (quality of life) und die Untersuchungen der Aspirationen beitragen. Damit könnte die Frage untersucht werden: Wie hat sich das bäuerliche Wertsystem, der Mechanismus der alltäglichen Entscheidungen umgestaltet?

MŰVÉSZETTUDOMÁNY ÉS NÉPMŰVÉSZET

Németh Lajos

A művészettudomány és a népművészet

Az elmúlt évtizedekben a társadalomtudományokban mintha a kalandozások korát élnénk, mind több szaktudós merészkedik a szigorúan értelmezett szakágán túli területre, kutatja azt a köztes világot, senki földjét, amely a XIX. század folyamán intézményesített tudományágak között húzódik, sőt átmerészkedik olyan területre is, amelynek a kultiválására más tudományszak hivatott. Kevés területen mutatkozik oly tisztán e jelenség, mint épp a művészettudomány és az etnológia esetében. Vajon miért váltak szűkké az eddigi keretek, miért vált elodázhatatlanná az oly sokat emlegetett és mind többek által gyakorolt interdiszciplináris kutatás? Mi az oka annak, hogy a művészettudomány — mindegy, hogy melyik ága, a művészetfilozófia, az esztétika, a művészettudomány vagy a művészetszemiotika — oly nagy figyelmet szentel napjainkban a teoretikus szempontból ugyan nem szabatosan, de a köznyelvben népművészetnek mondott jelenségcsoport vizsgálatának és mind többen merészkednek az eddig csupán a művészetetnológiának fenntartott területre?

Korábban is vizsgálták már a művészettörténetírás aspektusából a népművészetet, elég csak az ilyenfajta szakirodalom klasszikus főművére, Alois Riegl könyvére utalni,[1] vagy a művészetelmélet-művészetszociológia újabb képviselői közül Arnold Hauser nevét említeni.[2] Náluk általános, elméleti, módszertani aspektusból is felmerült a kérdés, a vizsgálatok túlnyomó része azonban elsősorban történeti jellegű volt, azaz azt a kétirányú kapcsolatot kutatták, amely a különféle társadalmi rétegek művészi tevékenysége során kialakult, a nagy stílusok, irányzatok vagy divatok leszüremlésének, provinciálissá válásának és átalakulásának a folyamatát, illetve az ellenkező irányú áramlást, azaz hogy miért és hogyan merített alkalmanként az ismét csak nem szabatos terminussal „grand art"-nak nevezett képzőművészet a népművészetből. Hogy magyar példát említsünk: a művészettörténetírás oldaláról Balogh Jolán,[3] a néprajztudomány részéről Kresz Mária[4] tanulmányai példázzák a kutatómunkát, míg egyetemes viszonylatban modellszerűen tiszta képleteket nyújt a gazdag Brancusi irodalom.[5] A jelen helyzetben azonban

[1] Riegl, Alois 1894.
[2] Hauser, Arnold 1958. 307. laptól.
[3] Balogh Jolán 1967.
[4] Kresz Mária 1968.
[5] A nagyszámú Brancusi bibliográfiából l. Comarnesco, Petru—Mircea Eliade—Ionel Jianou 1967.

nemcsak erről az egyébként történelmileg és módszertanilag igen fontos kérdésről van szó.

Az okok keresésénél elsőként adódik a ma már közhelynek minősülő megállapítás: ez a teória szintjén is jelentkező újfajta érdeklődés elválaszthatatlan a modern művészet létrejöttétől. De ne csupán arra a lényegében az előbb említett problémakörhöz tartozó jelenségre gondoljunk, hogy a modern képzőművészet különféle mélységszinten ugyan, de úgyszólván kialakulásától kezdve napjainkig, kapcsolatba került a népművészettel vagy a helytelenül primitív művészetnek mondott jelenségcsoporttal, mert e jelenség analízise még megmaradhatott a hatáskutatás szintjén.[6] A modern művészet fejlődése során azonban a művészetnek korábban érvényes funkciótípusa kérdőjeleződött meg, márpedig e jelenség számos elméleti problémát fakasztott és nehéz helyzet elé állította a művészettudományt. Ez ugyanis egészen a napjainkig Európa központú volt, sőt, ha tüzetesebben vizsgáljuk a művészettudomány kategóriarendszerét, úgy kiviláglik, hogy az európai művészetnek is csupán egy meghatározott szakaszára volt érvényes.[7] Mégpedig a művészet autonómmá válásának a szakaszára. A reneszánsztól induló fejlődés során a középkori kultúra viszonylag homogén, differenciálatlan világából kibontakozott a művészet autonóm szférája. A művészet kivált az expresszív kultúra egészéből és a társadalmi élet ritualizált és formalizált folyamatából némiképp elhatárolható, viszonylag önálló struktúrává szerveződött. A művészet sokrétű funkciói közül az autonóm esztétikai formálás vált uralkodóvá és a művészettudomány ebből vonatkoztatta el a kategóriarendszerét, alapfogalmainak a kelléktárát. Nem is csupán az empirikus módszereknek az eltérése és a forrásoknak a bonyolult, speciális ismereteket követelő kezelése volt az oka annak, hogy a művészettörténetírástól elkülönült és önálló diszciplínává vált a dél-amerikai magaskultúrák, a népművészet, a törzsi művészet és általában az európai fejlődésmodelltől eltérő művészi jelenségeknek a kutatása. A művészettudomány sem elemezte ezeket, mert e kultúrákban, művészi jelenségcsoportokban nem ment végig oly egyértelműen a művészet autonómmá válásának a folyamata, ezért az újkori európai fejlődés tanulmányozása során kialakult kategóriarendszer nem is volt alkalmas e kultúrák művészetének az interpretálására.

A modern művészetnek a forradalmi áttörése azonban megváltoztatta a helyzetet. Az avantgarde irányok ugyanis megkérdőjelezték a renaissance utáni fejlődés során uralkodóvá vált autonómiának az elvét, és újjá szerették volna ébreszteni a művészetnek az autonóm esztétikai szférává szerveződés előtti funkcióit is. Azokat a funkciókat keresték tehát, amelyek például a népművészet és a népi kultúra, a paraszti társadalom viszonyrendjében is fellelhetők. Ezzel maga a művészet fejlődése adta fel a leckét a művészettudománynak: szembe kellett néznie a nem európai és az Európán belül a népi kultúrákban realizálódó fejlődésmodell funkciótípusaival, esztétikai problematikájával is.

Az összehasonlító vizsgálat ezentúl tehát nem a motívumvándorlással foglalkozott, hanem a funkcionális modell összevetésével. Lényegében azokat

[6] *Weltkulturen und moderne Kunst.* 1972.
[7] A kérdés bővebb elemzését l. Németh Lajos 1975.

a problémákat elemezte, amelyeket LÉVI-STRAUSS körvonalazott a törzsi művészet és a reneszánsztól kezdve induló képzőművészeti fejlődés eltérő jegyeinek az összevetésekor[8], jelesül a művészet szerepét a társadalmi kommunikációban, a művészet nyelvi funkcióját és ezen belül a nyelv, mint közösségi produktum és az újkori művészetre jellemző „metanyelv", „pszeudónyelv" viszonyát, a mecenatura eltérő típusait, az ábrázolás és a jelölés ellentétét és így tovább. A népi kultúrában és ezen belül a népművészetnek nevezett jelenségcsoportban tehát mindenekelőtt azt a történelmileg kialakult és közvetlen közelmúltnak vagy néhány területen esetleg élőnek tekinthető rendszert keresték, amely analógiás szinten viszonylag sokat megőrzött a művészetnek a reneszánsz kora előtti funkció-modelljéből, s mint ilyen, viszonylagosan homogén struktúrának minősíthető, jellemzője a szinkrétizmus, a rítusban játszott szerep, a gazdagon differenciált és társadalmilag szentesített jelentés és ami ennek velejárója, a kollektív kódrendszer és így tovább Érdekes összehasonlítás adódik e tekintetben a középkori művészet-funkciómodell és a sokban erre emlékeztető népi kultúra-modell között, bár azonnal felmerül az eltérés is: hiba lenne a XVIII—XIX. században csúcsosodó népművészet problémakörét csupán az analógiák révén megközelíteni, hiszen nem szabad elfelejteni, hogy a középkor művészete össztársadalmi, homogén struktúra volt, amely ezen belül társadalmi osztályok és művészetföldrajzi meghatározók szerint differenciálódott, míg a népművészet egy már önmagában differenciált összstruktúra részeleme csupán, másrészt a népi kultúra ritualizált színjátéka, jelentéskörе legalább annyira asszimilálta a barokk kori udvari-nemesi és a biedermeier városi kispolgári magatartásformák és vallási rítusok lecsapódását, mint a középkori formalizált világképnek és társadalmi rítusnak az elemeit Ez arra is utal, hogy mikor különösen a művészet-szociológia és a művészet-szemiotika a népi kultúrát, illetve ezen belül a művészet szerepét mint sajátos művészet funkciómodellt elemzi, ezt csak nagyfokú absztrakció révén teheti meg, azaz sok összetevőt zárójelbe kell tennie, illetve csak az általánosabb összefüggések szintjén lehet tárgyalni.

A művészet funkcionális kérdéseivel szoros összefüggésben van az a másik problémakör, amellyel a művészetelmélet az utóbbi időben elmélyülten kezdett foglalkozni: a használati tárgy és a műtárgy viszonya, egyáltalán a tárgy jelentésértelmezése. A figyelmet ismét az avantgarde művészet provokatív gesztusai keltették fel, hiszen Marcel DUCHAMP „ready made"-jeitől kezdve a pop art assemblage-ain át a konceptuális művészet tárgyanalíziséig a különféle irányok más-más aspektusból, de ugyanazt a kérdést elemezték: mitől minősül egy tárgy művészinek, mi a használati tárgy és a szimbolikus javak közé tartozó műtárgy közötti összefüggés, vajon objektív kritériumok vagy pedig csupán a „társadalmi önkény" (BOURDIEU) dönt arról, hogy mit minősítünk műtárgynak.

A kérdés természetesen nem új, hiszen a művészetelméleti gondolkodásban már RUSKIN és MORRIS is megpendítette, de hogy milyen horderejű kérdésről van szó, azt jól jellemzi Françoise CHOAY megfogalmazása: „az európai művészet a használati érték és az ábrázolásbeli érték közötti dichotómián nyugszik. A festmény esztétikai értékét az ábrázolás elvont funkciójából

[8] CHARBONNIER, Georges 1961.

nyeri, amely derealizálja az ábrázolt tárgyat. Ezért a festmény nem valamiféle dologi tárgy, és ezért vezetett a fejlődés az eredeti idoltól a táblaképig".[9] Ezzel szemben a modern művészet nagy részénél a festmény vagy szobor ismét nem ábrázolás, lemond az ábrázolás-funkcióról és csupán tárgy akar maradni.

Nem kell hosszasan elemezni, hogy e tekintetben a népművészet tárgyértelmezése sok elméleti tanulságot rejt magában, hiszen, mint ahogy HOFER Tamás—FÉL Edit könyvében is olvasható: „A népművészet kifejezési közege... sokféle, gyakorlati funkció szerint alakított tárgy."[10] Márpedig a népi kultúrában — úgy látszik — a tárgy nem járja végig azt az utat, amelyet a „grand art"-ban befutott, azaz nem jut el az ábrázoláshoz, mint primér funkcióhoz, csupán néhány határesetben, a provinciális művészet köztes világában. Sokkal inkább „idol" marad — Françoise CHOAY meghatározását használva —; eszerint tehát mindig mint „civilizációs objektumot" értelmezhetjük, a fogalom francasteli értelmében. Hogyan viszonylik tehát a népművészeti tárgy realitás karaktere a műtárgyéhoz, és miben rejlenek a sajátosságai? A kérdés több oldalról is megközelíthető, a jelen összefüggésben csupán néhány problémát érinthetünk.

George KUBLER „The Shape of Time. Remarks on the History of Things"[11] című könyvében a művészetek felosztási lehetőségeit elemezvén két megkülönböztetési lehetőséget körvonalazott. Az első a tradicionális kézművesmunka és a művészi alkotómunka közötti eltérés. Míg az első csak ismétlő aktus, mindig azonos jellegű műveket akar létrehozni, a másik eleve a rutin ellen lép fel, individuális. A másik megkülönböztetés a használati és az esztétikai funkció kettősségén alapul. Míg az építészet és a tradicionális kézművesség racionális és utiláris, a festészet és a szobrászat túlnyomó része ikonográfiai és esztétikai „üzenetet" hordoz. A legnagyobb eltérés abban rejlik, hogy „a műtárgyak nem eszközök, használati tárgyak, jóllehet sok eszköz osztozhat a műtárggyal a forma szépségét illetően. Csak akkor beszélhetünk műtárgyról, ha nem az eszközjelleg dominál és a racionális, technikai meghatározók nem elsődlegesek. Röviden, egy műtárgy épp annyira nem-használati eszköz, mint ahogy egy eszköz az. A műtárgyak tehát egyediek és helyettesíthetetlenek, míg az eszközök elterjedtek és alakíthatók."[12]

Ha szemiotikai aspektusból nézzük a kérdést, KUBLER szerint minden műtárgy autonóm és intermediális jeleket tartalmaz, ez utóbbiak közé tartoznak például az ábrázoló, ikonográfiai jelek. Ezzel szemben a használati eszközöket, szerszámokat inkább az egynemű, mint többrétű operacionális karakterük határozza meg, amely arra utal, hogy bizonyos specifikus aktust meghatározott módon kell végrehajtani. A műtárgy a használati eszközöktől és szerszámoktól az intermediális jelentés nagy száma révén különbözik.

KUBLER tehát lényegében az autonóm művészet koncepció aspektusából különböztette meg a művészi alkotás és a használati tárgy sajátosságait. E viszonylatban csakugyan eltér egymástól az egyedi műalkotás és a népi kultúrában, a népművészetben található tárgy realitás karaktere. Két tényezőt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni. Egyrészt a műtárgy és a használ-

[9] CHOAY, Françoise 1968. 208.
[10] HOFER Tamás és FÉL Edit 1975. 7.
[11] KUBLER, Georg 1973.
[12] KUBLER, Georg 1973. 40. laptól.

lati eszköz közötti eltérés nem oly egyértelmű, mint ahogy az a kubleri meghatározásból kiviláglik, hiszen az „alkalmazott" és az „autonóm" művészet közötti metafizikus eltérés hipotézise ugyancsak az „autonóm művészet" koncepció függvénye. Az orosz produktivisták ideológusa, Nikolai TARABOUKINE 1916-ban írt és 1923-ban közreadott művészetelméleti írásában már szellemesen kipellengérezte a művészettörténetírásnak e jellemző, át nem gondolt rendszerezését: egy díszítéssel teli, dekoratív porcelán csésze az „alkalmazott művészet" körébe tartozik, míg Michelangelo Medici-síremléke az „autonóm", a „tiszta" művészet példája.[13] Másrészt pedig ha az európai művészet régebbi korszakait nézzük, akkor ismét azon az analógiás összefüggésszinten vagyunk, mint a művészet funkciótípusainál. Kétségkívül a népművészeti tárgynál más az egyedi mű és a replika viszonya, mint egy modern képzőművészeti alkotásnál, a műfajnak, a típusnak a meghatározó jellege ugyanis nagyobb, az egyedi mű úgyszólván az ideaként szellemi egzisztenciává vált típus változatának tekinthető. A folklór jellegű műveknek e jellemzője azonban nem sokban tér el a középkori vagy a barokk kor műtípusaitól, hiszen ott is az egyedi mű a prototípusszerű stílus- vagy műfajmodellhez viszonyítva értelmezhető, a hegeli esztétika megfogalmazása szerint tehát a külső formában nem csupán a belső meghatározó nyilvánul meg, mert e „belső" „kívül" van, azaz az egyedi művekből elvonatkoztatott, szellemi egzisztenciává objektiválódott stílus-, illetve műfajmodell tartozéka. E korokhoz hasonlóan a népművészetben is egységes metaforikus rendszeren belüli variációkról lehet szó csupán, mint ahogy a replikának a funkciója is analóg: a jelennek a tradícióhoz való kapcsolása. E tekintetben a népművészeti tárgyat tehát nem különbözteti meg nembeli eltérés a művészettörténet számos szakaszában megfigyelhető műtípustól, hiszen egy elsődlegesen individuális kifejezést tartalmazó modern kép éppúgy különbözik egy középkori műtől, mint egy folklórtípusútól. A modern művészet esetében ugyanis igen gyakran a művészet elsődlegesen a szubjektív-individuális önkifejezés és ezzel önrealizálás funkcióját tölti be, a partikuláris egyéniség a művészi alkotás révén próbál kitörni a partikularitásból és emelkedik a nembeli szintjére, míg a középkori vagy a népi kultúrára jellemző típusnál a partikularitás a kollektív világkép és társadalmi rítus révén már eleve feloldódik egy primér közösségi szinten, és a művészi egyéniség csak az egységes metaforikus rendszeren belül nyilvánulhat meg. A használati funkció és a jelentés más aspektusait is figyelembe kell tehát venni, hogy a népi kultúra tárgyi világának és művészi tárgyainak a specifikumait megérthessük.

A népi kultúra tárgyi világának jellemzője — és e tekintetben nem mérvadó, hogy törzsi kultúráról vagy európai parasztközösségéről van szó —, hogy az esztétikai díszítő-funkció mellett, gyakran attól úgyszólván függetlenül, mágikus, rituális funkciót is teljesít, ezért jelentése lehet szimbolikus vagy allegorikus. Mint ilyen bonyolult jelentés hálózatba kapcsolódik, tehát rituális nyelvezet elemeként is értelmezhető. E jelentések nagy része magától értetődően csupán a kortársak számára érthető, az idők folyamán mind jobban elhalványodik, sőt átalakul. E metamorfózis sajátossága a művészetelmélet képviselői közül André MALRAUXt foglalkoztatta leginkább, aki szerint a szün-

[13] TARABOUKINE, Nikolai 1976. 142.

telen metamorfózis a műalkotás történelmi létezési módja.[14] Épp e viszonylatban különböztette meg a műalkotásokat és a műtárgyakat, azaz az iparművészeti vagy használati célt szolgáló tárgyakat, amelyek közé végső soron a népművészet körébe sorolható tárgyak zöme is tartozik. A műtárgyak MALRAUX szerint csupán saját koruknak a részei, míg a műalkotások a mi korunké is. A műalkotás az egyetlen „tárgy", amely metamorfózison megy át, ezzel szemben például a bútorok, a használati tárgyak nem változnak, nem válnak a metamorfózis médiumává. Kétségkívül e ponton már közelebb kerülünk a népi művészet tárgyi világának a sajátosságaihoz, jóllehet MALRAUX metamorfózis elméletét csak korrekcióval lehet elfogadni.

A malrauxi koncepció sebezhető pontja ugyanis, hogy a mű objektív létét, a benne revelálódó értékstruktúrát feloldja a számunkra való létben, és a plasztikai nyelv értelmezésében mereven elválasztja a jelentést és a jelentést kifejező formát. Magától értetődő, hogy mindig számolni kell a metamorfózis, a jelentésmódosulás bizonyos fokával. A műben rejlő információk, ideológiai, esztétikai kódok egy része szükségképp elvész, ha a mű az eredetitől eltérő felvevő közegbe kerül. Ám a mű, mint érzéki konkrét tárgy, sui generis jelentését megtartja akkor is, ha a történetileg-társadalmilag meghatározott funkciójából fakadó jelentés egy része el is veszett. Márpedig e konkrét jelentés nem csupán formai, hanem feltár valamit abból a világból is, amelyben létrejött és revelál valamit a mű eredeti jelentésköréből is. Igazat kell adni Gino DORFLESnek, aki szerint a kultuszhoz kötött szimbólumoknak a vitalitása akkor is fennmaradhat, mikor e szimbólumok „konceptuális ismerete", vallási vagy történeti jelentése elveszett, — hála e szimbólumok lényegében ikonikus és „transzkonceptuális" jellegének.[15] Más összefüggésben, de hasonló jelenségre mutatott rá Jean-Louis PAUDRAT, mikor a kubizmus és az afrikai plasztika kapcsolatát elemezte: a kubistáknak vajmi kevés és homályos ismerete volt azokról az ideológiai, szociális és vallásos jelentésekről, amelyeket az afrikai szobrok referáltak, ők csupán a plasztikai jelentés autonóm szféráját kutatták, és magában a plasztikai organizációban fedték fel a jelentést.[16] Ám ez mégsem volt önkényes eljárás, mert — mint ahogy Jean LAUDE elemezte nagylélegzetű tudományos munkájában — az afrikai kultúrában megfigyelhető egy kizárólagos plasztikai gondolkodás, mikor is a mítosz a figuratív kombinációk révén tárulkozik fel, anélkül, hogy rászorulna valamiféle, csupán a verbális támasz révén funkcionáló gondolkodás segítségére.[17]

E tekintetben a nem ábrázoló jellegű, nem az autonóm művészi szférához tartozó tárgy esetében, amely tehát MALRAUX szerint képtelen a metamorfózisra, különösen érdekesen vetődik fel a kérdés. Itt ugyanis megmutatkozik a tárgyi kultúrának, a dolgok vanságának az ereje, márpedig a népi kultúra tárgyorientációjú világ. Igaz, hogy egy asztal, egy szépen formált használati tárgy jelentésköre, operacionális karaktere nem változik az idők során, s mint ilyen, őrzi létrejöttének korát, az őt létrehozó csoport esztétikai érzésvilágát, szépérzékét, tárgyi-technikai kultúráját, méghozzá érzéki-konkrét itt-vanjában őrzi e világot, s éppen ebben a megőrző és feltáró képességében

[14] MALRAUX, André 1965.
[15] DORFLES, Gino 1968. 7.
[16] PAUDRAT, Jean-Louis 1976.
[17] LAUDE, Jean 1968.

rejlik szuggesztivitása. E képesség magyarázója, hogy a funkcionálisan megformált használati tárgy esetében, hasonlóan a díszítőművészethez a jelenség és a lényeg maradéktalanul egybeesik. LUKÁCS György foglalkozott e problémával nagy esztétikájában,[18] szerinte ez a konvergencia a jelenség egyidejűleg elvont és érzéki jellegén alapul,[19] és ebben szerepet játszik, hogy domináns a geometriai meghatározó, márpedig épp a geometriai feladatok megoldásánál figyelhető meg hasonló folyamat. A népművészet mindenekelőtt díszítő jellegű, jellemzője a geometriai szellemű stilizálás. Megformáltsága a harmóniaigényt tükröző rendnek az érzékletes absztrakciója, amelyben a jelenség és lényeg dialektikája konkretizálódik.

Ez az önmagával azonosság és az artikulációs szint nélküli önmaga prezentálása adja a művek evokatív erejét, ám ez a feltárulkozó lényeg egyúttal történetileg-társadalmilag elhatárolt réteg, a parasztság szellemi és anyagi világának a vizuális tükröződése. Itt mutatkozik meg a népművészet, a népi kultúra tárgyi világának az egyik lényegi sajátossága. Egy használati tárgy önmagában még az őt használó szubjektum partikuláris világához tartozik. LUKÁCS György GOETHE puritán dolgozószobájára utalva fejtette ki, hogy egy ilyen tárgyegyüttes meghatározott személyhez kötött, az elrendezés miként-jében személyiségének partikuláris vonásai jelennek meg.[20] A népi kultúra tárgyi világának ezzel szemben legfőbb jellemvonása épp a partikuláris mozzanatoknak a háttérbe szorulása és a társadalmilag kialakult értéknormáknak konkrét formában való föltárulkozása. Ez jellemzi e tárgyegyüttes egyes elemeit is, hiszen ezek formájában, díszítésében is tükröződik a kollektív tapasztalat, élményanyag. Jellemző tünet, mikor megroppan a paraszti világ formalizált, ritualizált megkomponáltsága, a tárgyi környezet is menthetetlenül a partikularitás szintjére süllyed, és a tárgyak már nem a valóság elrendezett részének az érzéki-érzékletes összetevői, hanem feloldódnak a mindennapi környezet káotikus banalitás világában vagy esetleg az esztétikailag intencionált látás vagy divat kiragadja és múzeumi tárgyként kezeli őket, kiszolgáltatódnak tehát a szubjektív ízlésnek vagy a pusztán történeti-társadalmi érdeklődésnek.

A népi kultúra tárgyi világának másik jellemvonása, hogy a használati funkcióra készített eszköz és a díszítőfunkciót vagy reprezentációt betöltő dísztárgy között nincs merev határ, ha esetleg a paraszti kultúrában is megfigyelhető a használati tárgy „derealizálása", az esztétikai szférába emelése. E tárgyi világ ereje azonban épp a funkcionális és az esztétikai szféra egymásbajátszásában rejlik. A népi kultúra használati tárgyainak, eszközeinek, tehát nem csupán a díszes tárgyaknak, a reprezentációs daraboknak, hanem a mindennapok tárgyi tartozékainak is oly sokszor megdicsért szépsége, érzékletessége egyrészt abban rejlik, hogy jellemzőjük — mint ahogy LUKÁCS György írja — „a gyakorlati célszerűség továbbfejlesztése, de közben minőségileg túl is haladja azáltal, hogy az anyag tekintetében a vizualitásra optimálisan, közvetlenül hatékony lehetőségeket felfedezi és kibontakozásukat a tökéletességig kifejleszti."[21] Másrészt hatásukat a tárgyaknak az embernek

[18] LUKÁCS György 1965.
[19] LUKÁCS György 1965. I. 303. laptól.
[20] LUKÁCS György 1965. II. 438—439.
[21] LUKÁCS György 1965. I. 300.

a valóságot birtokba vevő tevékenységében elfoglalt helyüknek köszönhetik. A népi kultúra használati eszközei, a szépen megformált tárgyak ugyanis a megismerő gondolat és a tett közötti mezőben helyezkednek el. Megegyeznek a cselekvéssel, hogy ahhoz hasonlóan önmagukon kívüli célt szolgálnak, ugyanakkor önmagukban megformáltak, érvényes tehát rájuk az, amire Lukács György utalt. A használati tárgyaknak e vonása ismét az evokatív jelleget hangsúlyozza, amely révén nem csupán esztétikai értékorientációt tükröznek, hanem életformát is revelálnak.

IRODALOM

Balogh Jolan
1967 *A népművészet és a történeti stílusok.* A Néprajzi Múzeum Füzetei 24. sz. Budapest

Charbonnier, Georges
1961 *Entretiens avec Lévi-Strauss.* Paris

Choay, Françoise
1968 *Réalité de l'objet et „réalisme" dans l'art contemporain.* In: Kepes, György ed.: L'objet créé par l'homme. Bibliothèque de Synthèse. Bruxelles

Comarnesco, Petru—Mircea Eliade—Ionel Jianou
1967 *Témoignages sur Brancusi.* Paris

Dorfles, Gino
1968 *L'objet créé par l'homme.* In: Kepes, György ed.: L'objet créé par l'homme. Bibliothèque de Synthèse. Bruxelles

Hauser, Arnold
1958 *Philosophie der Kunstgeschichte.* München

Hofer Tamás—Fél Edit
1975 *Magyar népművészet.* Budapest

Kresz Mária
1968 *A magyar népművészet felfedezése.* Ethnographia LXXIX. 1—36.

Kubler, Georg
1973 *Formes du temps. Remarques sur l'histoire des choses.* Paris. (Eredeti kiadása: The Shape of Time. Remarks on the History of Things. New Haven and London 1962.)

Laude, Jean
1968 *La peinture française (1905—1914) et „l'Art nègre".* I—II. Paris

Lukács György
1965 *Az esztétikum sajátossága.* I—II. Budapest

Malraux, André
1965 *Le musée imaginaire.* Paris

Németh Lajos
1975 *A művészettörténetírás problémái szociológiai aspektusból.* Ars Hungarica 1. sz. 93—101.

Paudrat, Jean-Louis
1976 *L'art moderne et la découverte de l'art negro-africain.* 1976 szeptemberében Lisszabonban tartott AICA kongresszuson elhangzott felszólalás. (Kézirat)

Riegl, Alois
1894 *Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie.* Berlin

Taraboukine, Nikolai
1976 *Le dernier tableau. 2. Pour une théorie de la peinture.* (Ford. Nakov, A. B.) Paris

Weltkulturen und moderne Kunst.
1972 *Die Begegnung der europäischen Kunst und Musik im 19. und 20. Jahrhundert mit Asien, Afrika, Ozeanien, Afro- und Indo-Amerika.* Ausstellungskatalog. München

Lajos Németh

THEORY OF ART AND FOLK ART

(Abstract)

An increasing number of studies approach today folk art from its art theoretical and aesthetic aspects. Earlier the relationship of the so-called „grand art" and folk art and their mutual influence mechanism used to be examined mainly from the art historical viewpoint; comparative examination today does not focus on the wandering of motifs but on the comparison of functional models. Thus in folk culture and within it in the group of phenomena called folk art now first of all the functional system is analyzed which, in the level of analogy, preserved relatively much of the functional model of prerenaissance art. It may be considered a comparatively homogeneous structure: its characteristics are syncretism, ritual role of the objects, richly differentiated and socially sanctioned meaning, and collective code system.

Closely connected with the functional questions of art is also another sphere of problems, which has been thoroughly studied recently in art theory: the relation between the object of use and the object of art, the interpretation of meaning of the object, how the reality character of the folk art object is related to that of the object of art, and what are its particularities. George Kubler defined the difference between traditional handicraft and artistic creation in the contrast of repeated act and individual work i.e. the duality of the practical and the aesthetical function. And, from the aspect of semiotics, objects of use are determined by their operational character, while art objects contain autonomous and intermediary symbols. However, this differentiation holds only for the type of art objects formed in modern development and not for works of folkloristic character.

The aesthetical meaning of objects of folk culture can be examined mainly in the category system of decorative art and in the sphere of elementary beauty. The evocative strength of these objects is in their self-identity and self-presentation without further articulation levels, yet this self-revealing essence is at the same time the visual reflection of the intellectual and material world of a historically and socially confined social stratum: peasantry. The effect of these objects is due to their place in the activity of man taking possession of reality. This is because the objects of use of folk culture (objects of beautiful design) take their place in the zone between cognitive thought and act. They agree with act in that they also serve an aim outside themselves, while they are formed in themselves.

Лайош Немет

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ И НАРОДНОЕ ИСКУССТВО

(Резюме)

В последнее время с точки зрения теории искусства и эстетики все больше работ занимается искусством народа. Если раньше взаимоотношения т. н. «большого искусства» и народного искусства и механизм их взаимовлияний изучались прежде всего с точки зрения истории искусства, то в наше время сравнительное изучение интересуется не перекочевкой мотивов, а сопоставлением функциональных моделей. В народной культуре и в ее рамках среди явлений, традиционно называемых народным искусством, стараются найти прежде всего исторически возникшую и оформившуюся систему, которая хранит в себе относительно многое из функциональной модели искусства времен до возрождения на уровне аналогий, и как таковое, может восприниматься относительно гомогенной, однородной структурой, для которой характерны синкретизм, роль в обрядах, значение с богатой дифференциацией и общественным подтверждением и коллективная система кодирования.

С функциональными вопросами в искусстве теснейшим образом связан круг проблем, которыми в последнее время теория искусства глубоко интересуется: а именно, взаимоотношения между бытовым предметом и художественным изделием, восприятие значения предмета, соотносимость реального характера объекта в народном искусстве и в «большом искусстве», и, наконец, в чем проявляются их своеобразия. Разницу между традиционной кустарной (ручной) работой и творческой работой художника Джорж Каблер определяет с одной строны в противоположности повторяющегося действия и индивидуального творения, а с другой стороны в расхождении практической и эстетической функ-

ций. А с семиотической точки зрения бытовые предметы зависят от их операционального характера, в то же время как художественные изделия показывают автономные и интермедиальные признаки. Это проведение различий применимо однако только в отношении различий между художественными изделиями и изделиями фольклорного характера, возникшими в новое время.

Эстетическое значение предметов из народной культуры можно рассматривать прежде всего в системе категорий декоративного искусства и в сфере элементарной красоты. Эвокативная мощь этих объектов проявляется в тождестве с самим собой и в представлении самого себя без уровня артикуляции, однако проявляющаяся таким образом суть одновременно есть и визуальное отражение общественно-исторически определенного слоя — крестьянства и его материального и духовного мира. За свое влияние они должны быть благодарны тому месту, которое занимают предметы в деятельности человека, направленной на завоевание и освоение действительности. Ведь бытовые предметы народной культуры, эти хорошо отделенные вещи, расположены в полосе между стремлением познания и деятельностью. Они совпадают с деятельностью в том, что они служат целям вне себя, и в то же время имеют свою форму.

Miklós Pál

A „szép" tárgy jelentései

Részlet egy mai francia regényből: „Balra, egy alkóvszerű mélyedésben, széles, fáradtfekete bőrkerevet, két oldalán két világos cseresznyefa könyvespolc, azon könyvek, összevissza. A kerevet fölött, egy hosszú falmélyedésben, középkori hajózási térkép. Egy alacsony kisasztal mellett, három nagy fejű rézszöggel a falra erősített selyem imaszőnyeg alatt — mely szinte kiegészítője a bőrkárpitnak — egy másik kerevet, merőlegesen az elsőre, rajta világosbarna bársonytakaró; odébb egy magas lábakon álló, sötétvörös lakkozású kis bútor, három polccal, tele csecsebecsékkel: achátok, kőtojások, burnótos szelencék, cukorkásdobozok, jade hamutartók, gyöngyházkagyló, ezüst zsebóra, metszett üvegpohár, gúla alakú kristály, egy miniatűr festmény ovális keretben . . ." — „Jobbra az ablak mindkét oldalán, két keskeny, magas állvány, az állványokon azok a könyvek, melyeket leggyakrabban forgatnak, albumok, kártyacsomagok, cserepek, nyakláncok, mindenféle apróság. Bal oldalon egy régi tölgyfa szekrény meg két fa- és rézkomornyik, szemben velük egy tükörasztal, egy finoman csíkozott, szürke anyaggal bevont, alacsony, párnás karosszék. A nyitott ajtón át látni a fürdőszobát, a vastag fürdőköpenyeket, a hattyúnyakú rézcsapokat, a mozgatható nagy tükröt, a két angol borotvát és zöld bőrtokjukat, az üvegcséket, szarufésűket, szivacsokat . . . Az éjjeliszekrényen, melynek három oldalát áttört rézdísz ékesíti, ezüst gyertyatartó, azon halványszürke lámpaernyő, egy négyszögletes kis ingaóra, egy talpas pohárban egyetlen rózsaszál, az alsó polcon néhány összehajtogatott újság, folyóirat . . . A falon, az éjszakára megvetett ágy fölött, két kis elzászi lámpa között egy repülő madár fényképe . . . "[1]

Az idézett interieur-leírásnak színes illusztrációi nagy mennyiségben találhatók az *Art et Décoration* című francia lakberendezési magazinnak az utolsó évfolyamai minden számában, hirdetéseken és a lap által eszményiként prezentált ismertetésekben.

Részlet egy mai magyar rádióinterjúból: A riporter egy falun lakó, fővárosban dolgozó fiatal munkásnál jár látogatóban. Új ház, modern berendezés. Az egyik szobasarokban egy öreg rokka. „Talán családi örökség"? — kérdez a riporter. „Nem — feleli a tájszólásban beszélő fiatal férfi — vettük. Tetszik tudni, ez most olyan menő dolog . . ."

A (csak tartalmilag) idézett rádióinterjú eleven illusztrációival korlátlan mennyiségben találkozhatunk, ha meglátogatjuk vidéki ismerőseinket; ha pedig a fővárosban tesszük ugyanezt, elkészíthetjük a riport hasonmásait a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben.

[1] PEREC, Georges é. n.

Ezzel a két leírással szeretném érzékeltetni vizsgálódási körömet, azaz, a címben *„szép" tárgy* szavakkal jelölt fogalomkört. Röviden: az emberi mikrokörnyezetet képező tárgyvilágnak azzal a csoportjával akarok foglalkozni itt, amelyet napjainkban szépnek deklarálnak vagy fogadnak el.[2]

Meg kell mondanom azt is, mit értek jelentésen. Általánosságban: azoknak a szituációknak az összességét, amelyekben az adott jel előfordulhat. Ezt a formális meghatározást ki kell bővítenem. Felfogásom szerint minden tárgy kettős szerepet tölt be: egyrészt jel (helyettesítő), másrészt eszköz (közvetítő). Eszközként a tárgy az ember és a természet között *közvetít;* ebben az *instrumentális* szituációban betöltött szerepét *funkciónak* nevezhetjük. Jelként a tárgy ember és ember(csoportok) között *helyettesít* (rendszerint szellemi természetű érintkezést); ebben a *kommunikációs* szituációban betöltött szerepe a *jelentés.* Konkrét példa: a pohár, amelyből bort iszunk, instrumentális szituációban úgy közvetít az ember és a természet között, hogy lehetővé teszi a folyadék tárolását és szállítását (rövid időre és kis távolságra); ugyanez a pohár (bor) ha átnyújtjuk valakinek, kommunikációs szituációban fog megjelenni (helyettesít egy szociális, lélektani, rituális közlést, akár szándékosat — barátság, megvendégelés, úrvacsora — akár szándéktalant: bor pezsgőspohárban — szükség, illemtudás hiánya), valamit (esetleg többfélét is) jelenteni fog. Ebből az is következik, hogy a tárgy funkcióján mindazoknak az instrumentális szituációknak az összességét értem, amelyekben az adott tárgy megjelenhetik. A tárgy funkciójával itt érdemben nem foglalkozom, figyelmemet a tárgy eszköz szerepére legföljebb mellékesen terjesztem ki.

Ami itt most érdekel, az a tárgy jel (helyettesítő) szerepe, a kommunikációs szituációban fogom tehát vizsgálni. Előre kell azonban még azt is bocsátanom, hogy a tárgy mindig magában hordozza — genetikusan is — mindkét szerepét, eszköz is, jel is; a kettős szerep azonban *reciprok viszonyban* van egymással: minél erősebben szembetűnik vagy működik az egyik szerep, annál inkább háttérbe szorul a másik. Mintha csak arról lenne szó, hogy a tárgy metafizikai térfogata abszolút értelemben meghatározott volna — minél több benne a jelentés, annál kevesebb hely jut benne a funkciónak, s megfordítva. Konkrét példa: egy díszített serleg — szembeállítva egy egyszerű üvegpohárral. A díszített serleg minél díszesebb, annál kevésbé használható ivásra (drága, ritka, esetleg egyedi példány; kímélni kell, óvni, sérüléstől félteni; de dísze is sokszor olyan, hogy egyenesen kényelmetlen belőle inni), és annál kevesebben jutnak hozzá használatához (és birtoklásához).[3] A díszítés az, ami rendkívül gazdag jelentést tesz lehetővé (technológiai, művészeti, történeti, szociológiai, stb. jelentéseket hordoz is, szituál is). A pohár, ha egyszerű üveg, teljesen minimális jelentést hordoz (technológiai, történeti információminimumokat rejt), jelentéssel bíró szituációt (szociális, lélektani, stb. gesztust vagy

[2] A mikrokörnyezet fogalom tartalmát és leírását megkíséreltem körvonalazni korábbi tanulmányaimban (1976. 265 és 282—284.). A két meghatározás egyesítve érvényes itt: az emberi élettevékenységek egyéni, privát szférájában föllelhető kisebb gépek, berendezések, ruházati és használati tárgyak együttese tartozik tehát ide.

[3] Az, hogy hányan jutnak egy tárgy használatához, illetve, a használat előfeltételeként, birtoklásához, voltaképp az instrumentális szituációban jelentkező funkciónak *szociális dimenzióban* jelentkező lehetőségét és korlátját képezi. A tárgy természetszerűen korlátozott funkciójában, ha drágasága vagy ritkasága (egyedi, eredeti műalkotás volta) okán nagyon kevesen juthatnak hozzá. Másféle, de ugyancsak szociális dimenzióbeli korlátozás alá esik az egyszeri alkalomra készült tárgy (esküvői ing, különleges alkalomra szánt szertartási tárgy stb.).

rítust) inkább csak kivételesen hoz létre, illetve köznapi (tehát ismét minimális) jelentésűben fordul elő. Viszont a gyakori, köznapi instrumentális szituációban korlátlanul és maximális praktikus értékként használható (nem kell félteni, olcsó, könnyen tisztán tartható, pótolható; ivásra kényelmes és higiénikus), mindenki számára elérhető s használható.

A fentiekből még az is következik, hogy a *tárgy metamorfózisa* — ez a mai művészettörténet és -elmélet által olyan sokat emlegetett jelenség — elvileg korlátlan ugyan (bár a történelmi és egyéb körülmények függvénye a valóságban), de a metamorfózis mindig abban áll, hogy a tárgy szerepet vált: normális esetben eszközből jellé válik, másképpen fogalmazva funkcióját elveszíti (illetve az minimálisra csökken), jelentését megnöveli, maximálisra fokozza.[4] (Az ellenkező irányú is előfordulhat, de az kivételes, abnormális, még akkor is, ha tömegesen jelentkeznék.) Konkrét példa: a fentebb már említett rokka (de ugyanezt mondhatjuk el minden régészeti leletről, művészettörténeti és muzeális tárgyról); lehet, hogy a rokka teljesen dísztelen, puszta eszköznek készült tárgy, régisége, tiszta, nemes formái okán ma mégis kizárólag jelként szerepel (nemcsak történeti jelentése van, hanem szociális is: birtokosa vele jelzi, hogy lépést tart a divattal). Hogy a másik, abnormális jelenségre is mondjak példát: napjainkban számos századvégi eklektikus bútort használnak fel tárolásra — valami eldugott helyen, mert szégyellik jelentését, megfosztják a kommunikációs szituációtól, szerepét funkcióra redukálják. (Kissé bonyolultabb eset, de voltaképp ide tartozik a műteremlakássá alakított régi kápolna: ez ugyanis megnövekedett eszköz szerepéhez új jel-szerepet is kap.) Azért kell normálisnak minősítenünk az eszköznek puszta jellé válását, mert a történelmi tudat erősödése, tömegessé válása (ha csak felszínesen is, egzotikum szinten is) korjelenség; ennek pedig a régi tárgyak kultusza egyik összetevője is, következménye is.

Az érdekelne tehát, hogy mai tárgyi környezetünkben mifélék lehetnek a „szép" tárgyak típusai s milyenek lehetnek ezeknek egymáshoz való viszonyai. Ilyen tipizálási kísérletekből, ha válaszokat nem is, termékeny kérdéseket mindenesetre várhatunk. A tárgyak kronológiai, valamint földrajzi eredet szerinti csoportosítása mellőzhető, mert egyik sem nyújt értelmezhető paradigmát (legföljebb a funkció vonatkozásában, de avval most nem foglalkozom).[5]

[4] Voltaképp nemcsak a tárgynak, hanem a *tárgytípusoknak* a metamorfózisáról is beszélnünk kellene itt. Arról a jelenségről, hogy egyes tárgytípusok, bár eredetükben kizárólag instrumentális szituációba tervezték és készítették őket, megjelennek kizárólag kommunikációs szituációba tervezett és következésképp, „megszépített", díszes, drágább anyagú változatban is. Ezeket az „ünneplőbe öltöztetett" tárgyakat nevezi a néprajzi szakirodalom „reprezentációs" vagy „ál-használati" tárgyaknak — vö.: Hofer Tamás—Fél Edit 1975. Bevezető 12—14. — és ezeket tekinti a maga területén (a közönséges, hétköznapi használatú kézművesipari termékektől elkülönítve) muzeális tárgyaknak az iparművészeti muzeológia gyakorlata és szakirodalma.

Ismét másfajta metamorfózist képvisel az „ünneplő" vagyis rituális tárgyaknak a megöregedése és emlékként megőrzésre kerülése, az „eredeti kontextusból" kikerülése (Hofer Tamás—Fél Edit 1975. 22.); itt is lehet szó egész tárgytípusok elöregedéséről.

[5] Hangsúlyoznom kell, hogy a funkció kronológiai, helyesebben történeti paradigmájának értelmezésében is érvényesnek és kulcsfontosságúnak tekintem jelentéshez való viszonyát. Annál is inkább, mert a tárgyak kronológiájának felállításában az alapvető oppozíció voltaképp mindig jelen van: a pusztán eszköznek szánt tárgy mellett ott van a jelentéssel felruházott tárgy — a középkori főúr háztartásában magában a cserépedény és az arany- vagy ezüst edény, az újabb időkben pedig, szociálisan is elkülönülve, a paraszti háztartásban a cserépbögre, a nemesi vagy polgáriban az üvegpohár. Ugyancsak történetileg is heurisztikai értékűnek tartom a két szerep reciprok voltát. Egyébként nem-

A készítési technológia szempontjai inkább lehetnek számunkra tanulságosak: a technológiai szempont természetesen csak a társadalom történeti fejlődésrajzába ágyazva fogalmazható meg hitelesen és értelmezésre képes, eligazításra alkalmas formában. A társadalmi munkamegosztás, a termelőeszközök birtoklása, a fogyasztási javak elosztása — amint Hoffmann Tamás fejtegeti — alapvetően meghatározzák a szűkebb értelemben vett technológia fejlődését, lehetőségeit és korlátait. Anélkül, hogy mindezeknek a mozzanatoknak a részletes elemzését és összegezését birtokolnánk, kénytelenek vagyunk itt néhány alapvetőnek vélt kategóriával dolgozni, amiket majd későbbi kutatásokkal kell igazolni vagy helyesbíteni.

A társadalmilag és történelmileg meghatározott technológiatípusoknak a fent jelzett, empirikus és aktuális tárgyvilág vázlatos számbavételével a következőket jelölhetjük meg: *kézművesség*, *háziipar*, modern *nagyipar*. Természetesen ezeknek megvannak a történetileg változó altípusai. A kézműves-iparból emelkedik ki a művészi kézművesség, majd az iparművészet, de ennek egyik ágát jelenti a paraszti kézművesség is (ács- és asztalosmesterség, fazekasság tartozik ide főként). A háziiparhoz csatolhatjuk, modern elfajzásaként is, a barkácsolást. A modern nagyiparnak az előzményeiként a manufaktúrák egyes fajtái, különböző fejlődési stádiumaiként pedig a „primitív" tömegcikk gyártásának és a formatervezett terméknek, a designnak a szakaszai vehetők számításba.

Ez a nagyon vázlatos csoportosítás azonban felvet egy sor megoldatlan kérdést. Ezek közt a számunkra legnyugtalanítóbb itt az, hogy ebben a csoportosításban nem igen tudjuk egyértelműen elhelyezni a népművészet tárgycsoportját. Mint említettem, a népművészet fogalomkörébe sorolják a paraszti kézművességet, a háziipart és a barkácsolást is. Még kényelmetlenebb a kérdés, ha számításba vesszük a mai háziipari szövetkezeteket, voltaképp tervezővel, képzett művészeti szakemberrel működő és piacra (olykor egyenest külföldre) termelő manufaktúrákat, továbbá a különféle rendű-rangú amatőröket. Úgy vélem, azoknak a tudományos principiumoknak a következetes érvényesítésével kell megoldani ezeket a kérdéseket, amelyekről Hoffmann Tamás beszélt itt, vagyis: a tárgyi néprajz szaktudósainak kell megkísérelniük egy efféle technológiatörténeti, egyben társadalomtörténeti, egységes rendszer és történelmi képlet kidolgozását.

Nem marad más hátra, ha a tárgyvilágnak a „szépség" fogalmába eső szféráját akarom tipizálni, empirikus csoportosítással teszek kísérletet. A beve-

csak a tényt, de tudatos megkülönböztetését is regisztrálhatjuk elég régen; Suger apát éppen úgy tudta ezt („Megvallom, nekem legfontosabbnak az tűnt, hogy mind drágább és drágább dolgok legyenek mindenekelőtt a szentség szolgálatára". 1969. 154.), mint Bethlen Miklós („A király palotája, aranyos ágya csak annyi, mint a disznópásztor hurubája, szalmaágya." 1955. I. 124.), vagy éppen az Esterházyak (akiknek fraknói kincstára maga is, leltára még inkább tanúskodik erről, vö.: Héjjné Détári Angéla 1975. 473—506.). Bár itt — az előadás megszabott témájának értelmében — csak a jelenből kiindulva s csak teoretikusan foglalkozom a kérdéssel, jeleznem kellett mindezt, annál is inkább, mert néhány kolléga ellenvetései épp ezeknek a megállapításoknak a történeti érvényesítését kérdőjelezték meg. Szerintem éppen az lenne igazán tanulságos, mert azt a sajátosan változó pontot tudná lineárisan ábrázolni, amely a funkció és a jelentés, az eszköz és a jel minden kor és társadalom számára más és más optimumát (arányát) rögzíti, s ilyen módon nemcsak a tárgyvilág történetére, hanem a történelem szociális és művelődési szférájára vonatkozólag adhatna új s tapasztalataim szerint meglepő összefüggéseket.

zetőben metaforikusan jelzett „szép" tárgyvilágnak tehát három csoportját különböztetem meg: az *ipari terméket* (design, valamint proto-design — azaz: a nem tudatosan tervezett ipari termék, amiből még ma is jócskán van forgalomban és használatban), azután az *iparművészeti alkotást* (hozzá sorolva elődjét, a művészi kézművesség termékeit, amelyek ugyancsak előfordulnak nagyon sok helyen, ha másképp nem, egy régi szőnyeg képében), végül a *népművészeti tárgyat* (függetlenül attól, hogy barkácsmunka, háziipari vagy paraszti kézművességi termék).

Itt most csak annyit jegyeznék meg a jelentés és a funkció viszonyáról ezeknél a tárgytípusoknál, hogy ez is lényeges megkülönböztető jegy lehet. Elég talán annyi, hogy a *jelentés és a funkció harmonikus egyensúlyát* (legalább a mai ember normái szerint) a régi, klasszikus népművészeti tárgy és a korszerű design-termék valósítja meg. Ahogy ORTUTAY mondja: „. . . a paraszti művészeti alkotások *a céljuk felől tekintve* lényegük szerint abban különböznek az európai nagy művészetektől, hogy egy pillanatra sem válnak el a minden-

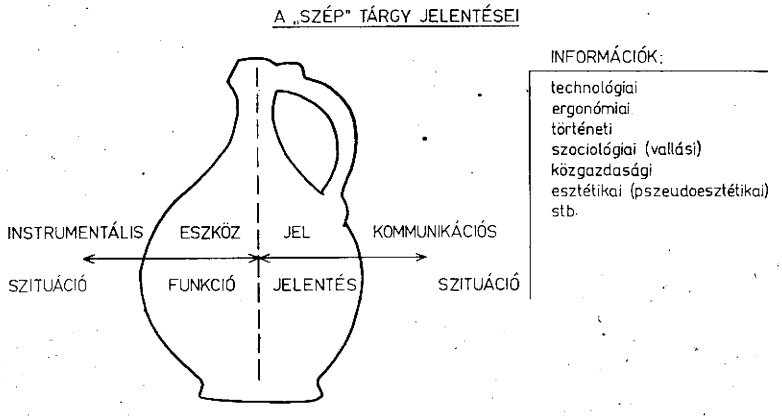

napi élettől, sőt egyenesen az a szerepük, funkciójuk, hogy a mindennapi élet szolgálatában álljanak . . . "[6] És ahogy az ICSID definíciója mondja a designról: „. . . a formai minőségek nem csupán külső tulajdonságok, hanem főként azok a strukturális és funkcionális kapcsolatok, melyek egy rendszert koherens egységgé alakítanak mind a gyártó, mind a felhasználó szempontjából".[7] Velük szemben egyrészt a kézműipari termék közönséges fajtája és a korai, nem tudatosan és nem esztétikai igénnyel tervezett gyáripari termék áll: ezekben a funkcióra ügyelnek csupán — a piaci termék két elidegenedési fázisát képviselik. Ugyancsak szemben áll a paraszti tárggyal (népművészeti tárggyal) és a korszerű design-tárggyal, de éppen ellenkező oldalról, az iparművészeti alkotás, amelynél a jelentés kerül túlsúlyba, de annyira, hogy a tárgy rendszerint kizárólag kommunikációs szituációban fordulhat elő, instrumentálisban nem. Egyenes vonalú tendenciaként nyugtázhatjuk az iparművé-

[6] ORTUTAY Gyula 1940. 89. — HOFER Tamás és FÉL Edit idézett munkájukban viszont hangsúlyozzák, hogy nem kívánnak „paraszti 'tárgyszociológiát' adni", hanem a remekműveket igyekeznek kiválogatni, tehát szükségkepp az „ál használati tárgyak" világát mutatják be.

[7] Idézi ERNYEY Gyula 1974. 13.

szeti alkotásnak (és elődjének, a művészi kézművesség remekének) a grand art felé törekvését; a grand art alkotásai ugyanis a par excellence jelentéshordozó tárgyak voltaképp (csak kommunikációs szerepben fordulnak elő, instrumentális szerepük, pl. a lakás tartozékaként való megjelenésük, minimális, nem lényeges, ebben a szerepben felcserélhetők). Ezek a tárgyak puszta dísztárgyak, funkciójuk elhal.

Ez a három tárgytípus a kommunikációs szituációban vizsgálva is tanulságos párhuzamokat és különbségeket mutat. A jelentésmozzanatokat, amelyeket a különféle kommunikációs szituációkban mutatnak, *információ*knak fogom nevezni.

Minden tárgy — függetlenül instrumentális szerepétől — tartalmaz elkészítésének és használatának módjára vonatkozó információkat; a *technológiai* információ felerősödik benne, ha technikai, technikatörténeti szempontokból veszik szemügyre. Laikus is vizsgálhatja így a tárgyat, de legjellemzőbb esete ennek a javítás, illetve a restaurálás igényének jelentkezése. *Ergonómiai* információra viszont főként a tárgyak új volta esetén van szükség, első használatba vételüknél; ez a design-tárgyak tipikus szituációja, de jelentkezhetik bármilyen tárgynál, történeti vetületű vizsgálatkor (pl. miképpen használtak egy fegyvert — történeti események nyomozásánál perdöntő mozzanat a leírás ellentmondásainak tisztázására). Általában azt mondhatjuk, hogy *történeti* információt minden tárgy tartalmaz, sokszor nemcsak önmagáról, hanem eredeti környezetéről, koráról is. Tiszta formája ennek a szituációnak a szakember vizsgálódása (gyűjtő, muzeológus meghatározza a tárgyat, ha más jegyeket nem rejt, stiláris, technikatörténeti stb. jellegzetességei alapján), de természetesen, keresheti a tárgynak ezt a jelentésmozzanatát a laikus is. Azt kell mondanunk, hogy a régi tárgyak esetében ez mindenfajta más információt is színez: a történetiség mozzanata az esztétikai információt is gyakran színezi, sőt befolyásolja.

Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy egyértelmű *szociológiai* információt is tartalmaz minden tárgy. (A mai ruha- és cipőtípusok egy része pl. ilyen tekintetben semleges.) S ha rejt is ilyen lehetőséget magában a tárgy, ennek a jelentésmozzanatnak az érvényesülése ritkán történik spontánul, inkább csak tudatos erőfeszítéssel, olykor egyenesen raffinált módszerek segítségével realizálható. (A szituációknak a részletes pragmatikai elemzéséről most le kell mondanunk, pedig itt fontos kérdések húzódnak még meg.) Az aktuális szociológiai információ akkor kerül előtérbe, ha a tárgy birtoklásával vagy ajándékozásával kapcsolatban lehet valamilyen szociális hovatartozást, minősítést közölni. (Példa erre az említett rádióriport alanyának rokkája: tulajdonosának műveltségét [műveltségillúzióját], tájékozottságát [divattal való lépéstartását] jelenti.)

Közgazdasági információt főként olyankor keresnek (és találnak) a tárgyban, ha a kommunikációs szituáció a csere (adásvétel, öröklés, ajándékozás stb.). Ez azonban a legszeszélyesebb módon függ különböző tényezőktől: a design esetében a fogyasztási manipulációktól (csak a designra jellemző a tárgyba beletervezett mesterséges „elavítás" —, hogy t. i. viszonylag rövid idő elteltével a tárgynak egy — látszólag — tökéletesített példányát lehessen piacra dobni), és főképpen a kiszámíthatatlan divattól. (Közismert példa: a népművészeti tárgy mai üzleti forgalma és az evvel kapcsolatos manipulációk nálunk.)

Ma is előfordul még olyan kommunikációs viszony, amelyben a tárgy

vallási, vagy *szertartási*, *rituális* jelentést vesz fel, illetőleg teljesít. Rituális jelentésmozzanaton a nem szoros értelemben vett rítusok, inkább a már szociológiai jelenségnek minősített társadalmi szokások, családi és egyéb ünnepek szituációjában előforduló jelentést veszem. Ennek többnyire épp az a jellegzetessége, szemben a kifejezetten vallási jelentéssel, hogy míg ez utóbbi bele is van tervezve a tárgyba, s az állandóan magán hordozza —·pl. feszület —, a rituális információt csak a szituációban veszi fel és közvetíti a tárgy. (Példa rá a családi ünnepen használatos edény vagy más tárgy, amely egyébként csak vitrindísz.)

A legizgalmasabb kérdéseket azonban a „szép" tárgyak szépsége, azaz *esztétikai* jelentése rejti. Elsősorban azért, mert a tárgy esztétikai jelentésén, amit egy kommunikációs szituációban fölvesz, heterogén információkat értünk. Itt csak jelzem, hogy miféle heterogenitásra gondolhatunk: teljesen különböző az a sokféle „esztétikai" információ, amit egy és ugyanazon tárgy hordoz. Példa rá a kínai „varázsgolyónak" nevezett dísztárgy (több koncentrikus szférából álló, de egy darabból kifaragott és ékesített elefántcsont gömb): annak, aki az elefántcsontot és a díszek különös formáját értékeli benne, egzotikumot vagy művelődéstörténeti információt képvisel (esetleg közgazdaságit); annak, aki ritkasága okán méltányolja (pl. gyűjtő), szociológiai információt fog jelenteni. Mindezek azonban *pszeudoesztétikai* információk. Az európai művészeten iskolázott kulturált ember és szakember egyértelműen giccses dísztárgynak fogja minősíteni: nos, ebben az esetben van szó ténylegesen esztétikai információról, annak is negatív vagy minimális fokozatáról.

Esztétikai információn ugyanis itt nem a filozófiai, hanem a szociológiai értelemben vett esztétikum jelentkezését értem, ami a társadalmi konvencióként, de kétségtelenül szűk véleményalakító csoport által képviselt és tudatosított esztétikai normarendszer érvényesülését jelenti.

Az esztétikai információt ilyen értelmezésben véve, a népművészeti tárgy sajátos vonását abban jelölhetjük meg, hogy voltaképpeni esztétikai információja gyökeresen különbözik attól, amit az iparművészeti tárgy, a művészi kézművesség vagy a grand art tárgya képvisel. Az iparművészeti tárgyra tökéletesen illik az, amit Pierre Francastel állít — csak éppen ő minden tárgyra abszolutizálja ezt —, hogy t.i. intencionálisan mindig benne van, genetikusan is, az esztétikum.[8] Illik ez a művészi kézművesség remekére is — de, tegyük hozzá, annak esztétikai információja voltaképp sokszor pszeudoesztétikai, mert morális: „munkás darab" — szokták mondani (pl. az említett elefántcsontgolyó). Ennek a konvencionális normarendszer szerinti esztétikainak a fő kritériuma ugyanis az *eredetiség*. (Az információelmélet értelmében az esztétikai információ esetében is érvényes az a törvény, hogy minél valószínűtlenebb egy jel előfordulása, annál magasabb az információértéke; az improbabilitás információérték.) Nos, a *népművészetben magában, szülőhelyén, genetikai környezetében az eredetiség nem értékkritérium*. Közhely, de inkább Ortutaytól idézem, hogy a népművészet „alig tűr meg formavilágában önkényes, egyénieskedő kezdeményeket, csak egyéni kitalálásokat . . .", az egyéni ötleteknek „bele kellett illeszkedniök a közösség ízlése által elfogadott formák, megszokott stílusalakok világába . . ."[9] Ebben a vonatkozásban a népművészet inkább a design rokona; részint, mert ott is a közösség ízlése

[8] Francastel, Pierre 1972. 334—335.
[9] Ortutay Gyula 1940. 91—92.

által szentesített normák, persze a divat és a fogyasztás törvényeivel, uralkodnak, részint mert az instrumentális szerep, az eszközjelleg és annak funkciója — hasonlóan a népművészeti tárgyhoz — alapvetőkként vannak számon tartva.

A népművészeti tárgy vagy akár a művészeti intenció nélkül készült paraszti használati tárgy napjainkban mégis „szép" tárggyá emelkedik: elveszítve eredeti, instrumentális fő funkcióját, kommunikációs szituációban jelenik meg, és csupán jelentést, elsősorban esztétikai információt hordoz. Hogyan történhetik meg az európai polgári esztétikán nevelkedett szakemberekkel és az annak konvencionális hígítását közfelfogásként valló rétegekkel, hogy elfogadják esztétikusnak az ő esztétikai kritériumukat nélkülöző népművészeti, paraszti tárgyat? Nos, a magyarázat abban kereshető, hogy az eredetiség, az információ „improbabilis" jellege (váratlansága, szokatlansága) mégis csak érvényesül, ti. a *tradicionális rendszerhez viszonyítva:* a grand art és az iparművészet egészéhez viszonyítva a népművészet eredeti, mert szokatlan, különös, sajátos vagy épp egzotikus. (Abban, hogy az avantgarde fölfedezte a néger és az óceániai plasztikát, vagy még előbb az impresszionisták fölfedezték a japán fametszetet, én ugyanezt a mechanizmust látom működni.) Ahhoz pedig, hogy a csupasz, dísztelen paraszti tárgy, közönséges használati eszköz (mint az egyszerű gyertyatartó és a dísztelen bögre) létrehozhasson esztétikai információt, az a belátás kellett, amit Boas így fogalmazott: „Ha a technikai kidolgozás eléri a kiválóságnak bizonyos szintjét, ha a megkívánt eljárások annyira ellenőrzöttek, hogy bizonyos típusformák jönnek létre, az eljárást művészinek nevezhetjük, és a formákat — bármily egyszerűek — az alaki tökéletesség szempontjából ítélhetjük meg . . . A technikai kivitel tökéletességének megítélése lényegében esztétikai ítélet".[10] Boasnál persze gyönyörű petitio principiit rejt ez a megállapítás: esztétikai ítéletről ugyanis csak ott és akkor beszélhetünk, ha az tudatos, gondolatilag és, à fortiori, nyelvileg megformált; ennyiben Boas is — akárcsak Francastel — csupán öntudatlanul belevetítik az eredeti instrumentális szituációhoz is társuló, de mellékes kommunikációs mozzanatba (a kész tárgyat a szomszédok, törzs- vagy falubeliek megszemlélték, kipróbálták, mustrálták és véleményezték) saját kommunikációs szituációjuk modelljét és annak gondolati következményeit: az esztétikainak mai konvencióját.

Ahhoz azonban, hogy Boas ilyet leírhasson, elgondolhasson, mégiscsak inkább a design — bármily bátortalan és kezdetleges — megjelenésére és teoretikus hirdetésére volt szükség, mintsem az avantgarde-nak a primitív művészet iránti lelkesedésére, amely, mint jeleztem, inkább a saját tradíciórendszeréhez képest eredetit vélte fölfedezni benne, s nem az instrumentális értékeket, inkább a polgári értelemben vett esztétikumot látta bele, hogysem a funkciót, technikai kiválóságot méltányolta volna. Anélkül, hogy az avantgarde közvetett ösztönző szerepét kétségbe vonnám, én ebben a vonatkozásban nem a grand art jelentőségét hangsúlyoznám, hanem a Bauhausét. Tehát nem Matisse és Braque, hanem Gropius és Moholy-Nagy egyengette a népművészetnek azt a szélesen értelmezett, az eszköz-tárgyat és a jel-tárgyat egyaránt esztétikai érték pozíciójába emelő s a kettő szerves egységét felismerő szemléletét, amelyik napjainkra érett társadalmi jelenséggé is, tudományos problémává is. (A szecesszió, minthogy a népművészeti alkotásokat

[10] Boas, Franz 1975. 132.

kizárólag ornamentikára redukáltan fogta fel, nem juthatott tovább a népművészet imitációjánál.)

A népművészeti tárgy — de az egyszerű paraszti használati tárgy is — a design-tárgynak a rokona. Ez a rokonság itt pusztán elméletinek látszik; joggal, hiszen történeti kapcsolatukról nem beszéltünk. Ilyen közvetlen vonatkozásban nem is beszélhetünk: itt csak párhuzamról, nem szerves kapcsolatról van szó. Nagyobb összefüggésben, az emberi gondolatnak a „longue durée" típusú változásaiban felfogva a két jelenséget, azt kell mondanunk, hogy valódi történelmi kapcsolat is van a kettő között: a design-törekvések ma az ember és tárgyvilága, tárgyi környezete olyan optimális, kiegyensúlyozott, az adottságok közt harmóniát megvalósító megoldásait keresik, amiket a maga idejében és körülményei között a paraszti tárgyformálás létrehozott: az embertől elidegenült tárgy humanizálását a mértéktartó s a tárgy eszközjellegét nem tagadó formálással, s amit az iparművészet (és a művészi kézművesség) a tárgy túlhumanizálásával éppen azért nem tudott — legfeljebb kivételesen — megtalálni, mert művelői számára a humánum szűk és történetileg már elöregedett vagy terméketlenné vált rétegek eszméit jelentette, „örök" emberivé abszolutizálva, a megrendelő, illetve a piac kényszerében.

IRODALOM

Bethlen Miklós
1955 *Önéletírása.* I. Budapest

Boas, Franz
1975 *Népek, nyelvek, kultúrák.* Válogatott írások. Budapest

Ernyey Gyula
1974 *Az ipari forma története Magyarországon.* Budapest

Francastel, Pierre
1972 *Művészet és társadalom.* Válogatott tanulmányok. Budapest

Héjjné Détári Angéla
1975 *A fraknói Eszterházy-kincstár a történeti források tükrében.* In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. (Szerk.: Galavics Géza). Budapest. 473—506.

Hofer Tamás—Fél Edit
1975 *Magyar népművészet.* Budapest

Marosi Ernő (szerk.)
1969 *A középkori művészet világa.* Budapest

Miklós Pál
1976 *Vizuális kultúra.* Budapest

Ortutay Gyula
1940 *Kis magyar néprajz.* Budapest

Perec, Georges
é. n. *A dolgok. Történet a hatvanas évekből.* Budapest

Pál Miklós

LES SIGNIFICATIONS DE L'OBJET „BEAU"

(Résumé)

L'auteur traite de la catégorie des objets déclarés ou acceptés comme beaux constituant le micro-environnement humain.

Il se propose de systématiser cet ensemble d'objets du point de vue sémantique, en entendant par signification en général l'ensemble des situations dans lesquelles le signe

(l'objet) donné peut se présenter. Ici, il distingue deux types principaux de situations: a) la situation *instrumentale* où l'objet est un instrument, soit un intermédiaire entre l'homme et la nature; ce rôle peut se nommer fonction; b) la situation *communicatrice*, où l'objet est un signe, c'est-à-dire il remplace un message intellectuel entre un homme et un autre ou un groupe d'hommes; ce rôle est celle de la *signification* proprement dite. Dans la pratique humaine l'objet joue toujours ces deux rôles en même temps, mais pas dans la même proportion. La relation des deux rôles peut être qualifiée *réciproque:* plus l'un des deux rôles fonctionne fortement ou plus il est apparent, plus l'autre sera éclipsé. C'est une forte simplification, mais on peut dire que tout élément formel et décoratif de l'objet sert à réaliser la signification, alors que tous ses éléments techniques et pratiques sont porteurs de la fonction; encore une simplification: la décoration ne peut se faire valoir qu'au détriment du pratique. La décoration et la fabrication selon les critères esthétiques conventionnelles (matière précieuse, forme spéciale, originale et individuelle, son ornementation) limitent toujours la fonction de l'objet des points de vue économique: cher, sociale: rare ou unique, ergonomique: incommode à cause des décorations etc.; or, cette restriction change selon les différentes époques et les coutumes sociales.

En concentrant notre attention sur les conditions présentes, nous pouvons classer les objets du micro-environnement humain d'après les types technologiques, déterminés socialement et historiquement: produits de l'artisanat, des métiers domestiques et de l'industrie moderne (évidemment leurs soustypes historiques y compris). Les types de produits qui jouent un rôle dans notre micro-environnement actuel: le produit industriel (design et proto-design), l'objet d'art décoratif (produit de l'artisanat et des manufactures) et l'objet d'art folklorique (ce qui peut être le produit de l'artisanat paysan, des métiers domestiques ou du bricolage).

Surprenante au premier abord, une affinité se présente dans cet ensemble d'objets entre le produit-design et l'objet d'art folklorique (paysan): conforme aux normes actuelles, l'harmonie entre la signification et la fonction est réalisée par ces deux types d'objets — les qualités formalles de tous les deux matérialisent pour l'emploi un rapport structural et fonctionnel.

En examinant cet ensemble d'objets selon les éléments sémantiques (c'est à dire: informations) nous trouverons différence essentielle entre le design et l'objet paysan en matière d'informations technologiques et économiques. Le plus important est cependant la différence zéro par rapport à l'information esthétique: l'originalité (individualité) ne peut figurer parmi les critères de valeur ni pour l'objet d'art folklorique (paysan) dans son milieu original, ni pour l'appréciation du design. D'autre part, l'originalité apparait comme improbabilité dans le jugement esthétique des arts décoratifs et du „grand art" traditionnel; jeté dans le systèm des dernièrs, un objet folklorique sera original (improbable, parce que étrange, singulier, différent); voilà ce qui explique théoriquement sa métamorphose actuelle ainsi que le changement de sa fonction original pour devenir porteur de signification (objet décoratif) et aussi sa présence dans le micro-environnement de nos jours.

Пал Миклош

ЗНАЧЕНИЯ У «КРАСИВОГО» ПРЕДМЕТА

(Резюме)

Автор в своеём выступлении касается группы вещей в микроокружении человека, принимаемых или называемых в наши дни красивыми.

Он делает попытку систематизировать этот вещественный мир с точки зрения семантики. Под термином «значение» он понимает совокупность случаев, в которых данный знак может встречаться. Он различает два главных типа случаев: первый — это *инструментальный* случай (инструментальная ситуация), когда вещь выступает в качестве орудия, инструмента-посредника между человеком и природой и эту ее роль мы можем назвать функцией; второй — это *коммуникативный* случай, когда вещь выступает в качестве знака, т. е. она заменяет (какой-либо духовный продукт), посредничая между человеком и человеком (или группой людей) — эта роль — роль *значения.* Вещь, предмет в человеческой практике всегда выполняет двойную роль, хотя и не в одинаковой мере; соотношение этих двух ролей мы можем оценить как соотношение *обратной пропорции* — чем сильнее действует одна из ролей, чем больше бросается она в глаза, тем более другая от-

тесняется на задний план. Крайне упрощая положение, можно утверждать, что любой элемент формального и орнаментального характера на предмете служит реализации значения, а любой технический или практический элемент выступает носителем функции; и, продолжая упрощение, мы можем сказать, укрешение всегда может присутствовать только за счёт практичности предмета. Украшение, отделка согласно конвенциональным критериям эстетики (ценное сырьё, особая оригинальная и самобытная форма, самобытная орнаментика) всегда суживает функции предмета) (говоря на языке экономики — он дорог, на языке социологии — редок или уникален, а на языке эргономии — неудобен из-за множества украшений, и пр.) — но ограничение такого характера может быть различного размера в зависимости от исторического периода или общественных обычаев.

Вещественный, предметный мир микроокружения человека (делая особенный упор на современное состояние) мы можем упорядочить по исторически и социально определенным типам технологии: изделия кустарного производства, кустарно-промыслового производства и современного промышленного производства (конечно, вместе с их исторически меняющимися подтипами: продолжателем кустарного производства выступает художественное кустарничество, а потом прикладное искусство, предшественником современного промышленного производства была мануфактура и т. д.). Из них основные типы изделий, имеющих значение и в современном микроокружении человека: промышленное изделие (дизайн и прото-дизайн), продукция прокладного искусства (и художественного кустарничества) и продукция народного искусства (будь это продукцией крестьянского кустарничества, домашнего промысла или мастера на все руки).

В этом предметном мире на первый взгляд бросается в глаза поразительное родство между изделиями народного (крестьянского) искусства и продукцией дизайна: созвучие значения и функции по действующим в наши дни нормам осуществляется именно в этих двух типах предметов — с точки зрения пользования ими эти предметы по своим формальным качествам выражают структуральное и функциональное отношение.

Рассматривая этот предметный мир по мотивам значения предметов, мы с точки зрения исторических и социологических информаций не находим существенных различий между дизайном и продукцией крестьянского искусства; более существенные различия обнаруживаются в области технологических и экономических информаций этих предметов. Наиболее существенным однако нам представляется тождество в эстетической информации: оригинальность (уникальность) ни по отношению к дизайну, ни по отношению к продукции народного (крестьянского) искусства в ее первоначальной среде не выступает критерией оценки. В то же время оригинальность в смысле «импробабильность» дает о себе знать во взаимоотношениях между народным искусством и традиционным конвенциональным «большим искусством» (гран ар): предмет из народного нскусства по сравнению с ним является оригинальным (т. е. необычным, особым, отличающимся); теоретически этим и объясняется у него современный метаморфоз, превращение из первоначальной функции в носителя значения (т. е. в предмет украшения) и попадание в современное микроокружение, в современную микросреду человека.

Sármány Ilona

A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkodásában*

A magyar képzőművészet huszadik századi történetének van egy olyan hol erősebben, hol gyengébben érezhető irányzata, amelynek erőtartalékai etikai és esztétikai szempontból egyaránt a népművészetben gyökereznek. Tanulmányunk ennek a folyamatnak a legfontosabb fázisait szeretné megragadni, melynek során a múlt század 80-as éveitől kezdve az első világháborúig olyan értékek kapcsolódtak a képzőművészeti közgondolkodásban a népművészethez, melyek azt szinte kizárólagos érvénnyel, a legfőbb esztétikai és etikai értékek mitikus erejű megtestesítőjévé, megmentőjévé, megtartójává eszményítették.

A népművészet felfedezésének hőskorában, a múlt század hatvanas éveinek végétől a kilencvenes évek közepéig, az összegyűjtött tárgyi anyagnak a művészet szempontjából történt értékelésében és az azokra való reflektálásokban két alaptendencia bontakozott ki. Az egyik irányzathoz azok az elképzelések sorolhatók, melyek a háziipar és az iparművészet, azaz a kor terminológiája szerint művészi avagy műipar egymást inspiráló, sőt kölcsönösen kiegészítő, sok tekintetben szociálreformer indíttatású együttműködését szorgalmazták. A másik irányzathoz azokat a „nemzeti háziipari" termékek ornamens-kincsén és a történeti iparművészeti anyag elemzésén alapuló kutatásokat sorolhatjuk, melyek a magyar díszítő stil, a magyar, azaz kifejezetten nemzeti ornamentika felfedezésétől várták a magyar nemzeti stílus megteremtésének, továbbfejlesztésének lehetőségét. — Ebben a korai szakaszban a képzőművészek és a kritikusok még nem kapcsolódtak be abba a vitába, mely Huszka József fellépésével éleződött ki a szakemberek (művészettörténészek, régészek, etnográfusok) és a sajátos „magyar nemzeti díszítő stil" azon hívei között, akik abszolutizálták annak ősi, nemzeti jellegét, és keleti eredete mellett törtek lándzsát.

Ez utóbbi interpretáció gyökerei visszanyúlnak a nemesi romantikához, melynek eredetileg sok pozitívumot rejtő, népit és nemesit összekapcsoló és azokat a nemzeti értékek hű megtartójának és védelmezőjének hirdető felfogását, romantikus nacionalista irányba fejlesztették tovább. A kiegyezés után a polgárosodás útján meginduló országban azonban a romantikus nép-

* A címben jelzett témakör forrásanyaga rendkívül kiterjedt, modern irodalma azonban még csak egy-két részletproblémával foglalkozott, a szintézis még várat magára. Írásunk problémafelvető szándékkal íródott, a folyamatban levő kutatás eredményeit majdan közzé tevő nagyobb munka előzetes beszámolójának tekinthető. Így eltekintettünk a korabeli írások és reflexiók részletes, vagy szó szerinti idézésétől, helyette a fontosnak tartott forrásokat és irodalmat a bibliográfiában közöljük.

nemzeti ideológia csírájában már magában rejtette a polgárosodással s a „nyugati civilizációval" szembeni retrográd elképzeléseket, s szinte öntudatlanul, de egyre határozottabban, a népiben is a nemzetire helyezte a hangsúlyt. Alapos szakismeretek, tudományos történeti elemzések helyett, a valóban rendkívül gazdag és szép emlékanyagot, újonnan feltárt motívumkincset, ornamentikát, egyenesen az ősi nemzeti alapértékek, a keleti eredet, nemes faji származás (és nem utolsó sorban a nyugati, idegennek, németnek vélt városi kultúrával szemben) egy ősibb, tisztább, művészibb kultúra és élet bizonyító erejű rekvizitumának vélte.[1]

A párhuzamosan kibontakozó, de ezzel az irányzattal élesen szemben álló, reálisabb, a szakemberek által képviselt interpretáció, mely éppen hogy megkezdhette a még gyűjtés alatt álló anyag tudományos feldolgozását, önálló módszerek híján a historizmus szempontjait érvényesítette. Ennek az irányzatnak a képviselői (PULSZKY Károly, GELLÉRI Mór, JANKÓ János, HAMPEL József stb., akik képző és iparművészeti életünk intézményeinek megalapítói és rendszerint első irányítói is voltak) a felvilágosult nemesi liberalizmus széles európai látókörrel és társadalmi felelősségtudattal bíró örökösei voltak, és érzékenyen reagáltak a társadalmi és szociális problémákra is. A háziipar kérdéskörét áttekintve, felismerték abban a kapitalizálódás okozta válság szimptómáit is, a gyáripar negatív hatását, de belátták az ipari fejlődés elengedhetetlen szükségességét, még ha az a termékek művészi minőségének visszaesésével jár is. A versenyképes nemzeti ipar támogatását szorgalmazó Iparvédegyleten belül pl. GELLÉRI Mór a nemzeti ipar, háziipar megmentését és egyfajta manufakturális szintre való fejlesztését, mint a modern gyáripar elembertelenítő, szociális és erkölcsi hatásait kiküszöbölő megoldást ajánlotta.[2]

Már a historizmus idején kezdtek formát ölteni azok a naiv, illuzórikus ideálok, melyek a kapitalista társadalommal szemben a tiszta, harmonikus, a közösséggel és a természettel összhangban levő dolgos életet egyedül a paraszti faluközösségekben látták megvalósíthatónak. Ezek a társadalomreformer, romantikus antikapitalizmusban gyökerező motívumok végigkísérték a népművészet kultuszát, az életbentartására, megmentésére tett kísérleteket. Amikorra a kilencvenes évek elején, majd a millennium után megsokszorozódott érdeklődéssel fordultak az építészek, festők, iparművészek és a képzőművészeti írók a népművészet felé, már lényegében mindazokat a lényegi interpretációs problémákat is örökölték, melyekkel az elkövetkezendő két évtized folyamán ők maguk is küzdöttek.

A hirtelen fellobbant érdeklődés bizonyos fokig a szecesszió magyarországi elterjedésének köszönhető, de lényegében a historizmussal elindult fejlődési folyamat felgyorsulásáról van szó. A nemzeti stílus megteremtését célzó törekvések, kísérletek megelőzően csak lassan és szűk körben hódítottak tért. Pontosabban, a nemzeti stílus kérdése a millenniumig a művészet és művészeti

[1] HUSZKA József 1883, 1892, 1898, 1910. — A HUSZKA József nézeteivel szembeni álláspont legfontosabb megnyilvánulásait gyűjti össze többek között a Documentatio Ethnographica 4. száma 1973.

[2] GELLÉRI Mór 1905. 364—365. — GELLÉRI Mór írásai érdekes adalékokkal szolgálnak Kalotaszeg „felfedezésének" történetéhez, annak szociális indíttatású motívumaihoz, melyben elévülhetetlen érdemei voltak GYARMATHY Zsigánénak, aki elsőnek karolta fel a háziipari formában feleleventett hímzések ügyét.

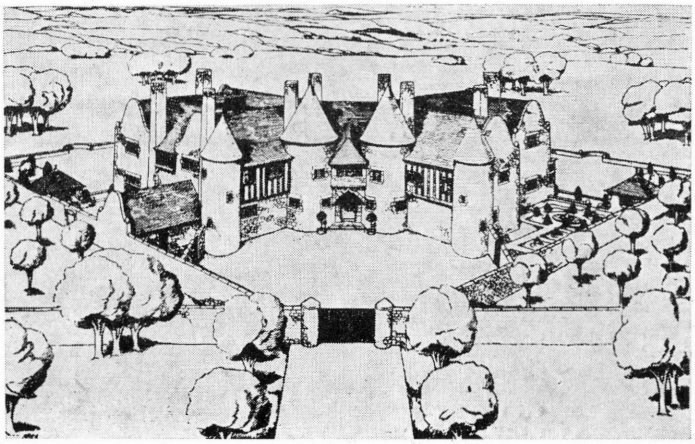

1. kép. M. H. Baillie Scott: *Egy művészbarát udvarháza* (pályázati terv) 1902

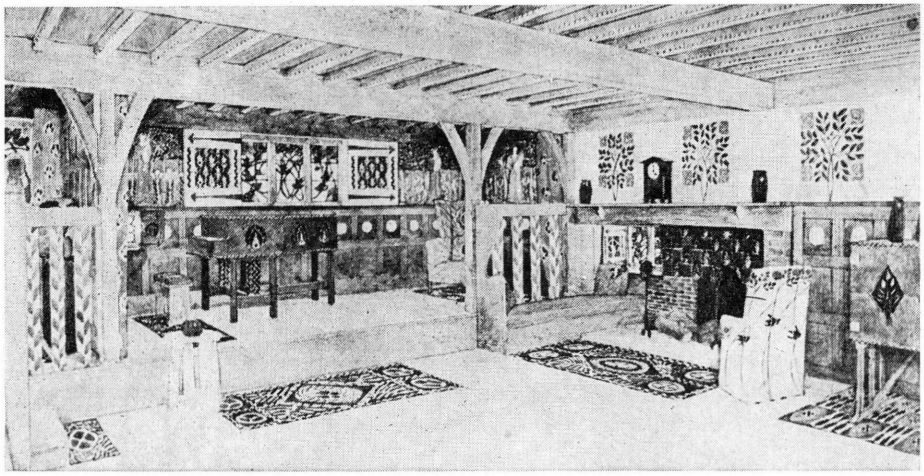

2. kép. M. H. Baillie Scott: *Zeneszoba terve*, 1902

élet magyarországi meggyökereztetésének részproblémája volt, és az iparművészet területére koncentrálódott.[3]

A stílusában is egyéni nemzeti jellegzetességeket felmutató magyar művészet problémája a festészetben és lényegében az építészetben is kifejezetten a századforduló művészeti mozgalmaihoz köthető, szervesen beleillik a szecesszió stílusteremtő törekvéseibe. Míg az iparművészetben, ahol a stiláris

[3] A képzőművészeti közvélemény a 90-es évek közepéig nem támasztott igényt egy stilárisan is speciálisan magyar művészet kialakítására, csupán a tematikát illetően igényelte a „hazai" témákat a történelmi festészetben éppúgy, mint a genrefestészetben vagy a tájkép-piktúrában. A nemzeti karakter megnyilvánulásának, azaz magyarnak éreztek minden olyan műalkotást, melyet magyar művész készített. A századforduló táján azonban egyre fokozódott az önálló nemzeti stílus megteremtésének igénye, és ezt híven tükrözik a nemzetközi és magyar kiállítások kritikái, különösen a Magyar Iparművészet c. folyóirat lapjain.

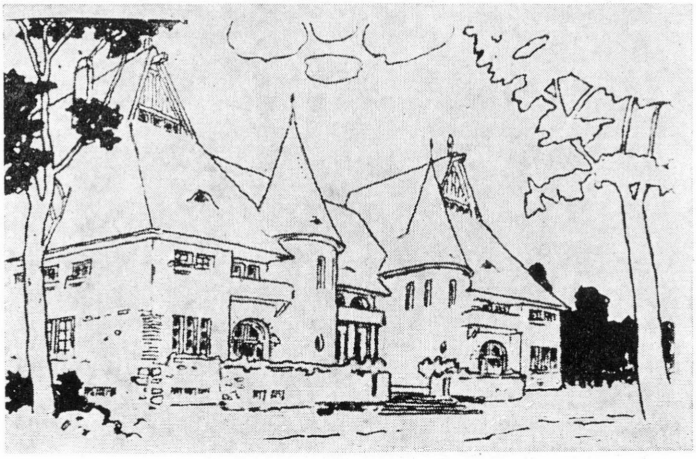

3. kép. THOROCZKAI WIGAND Ede: *A tatai kaszinó terve*

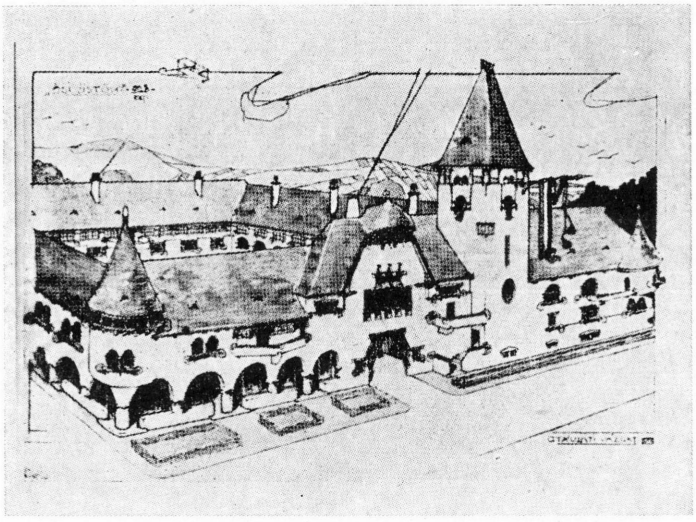

4. kép. THOROCZKAI WIGAND Ede: *Községház, Mezőkövesd* (terv)

formai jegyeket elemezve szerves kontinuitásról beszélhetünk, mivel az emlékanyagban a historizmus, a szecesszió majd a tízes években újra felerősödő nemzeti historizálás ízléshullámai angol, finn stb. inspirációkat is magukba olvasztva szinte egybemosódnak, addig az építészet és festészet terén sokkal élesebbek a ceruzák. Az orientalizálásból kinövő népies historizáló bútorok és enteriőrök részletmegoldásait is finom analízis alá vevő formai elemzések ezerszínű mozaikképe az iparművészetben uralkodó ízlést tekintve mégis egységes, organikus fejlődésről vall. E mögött a stiláris, formai szempontból változatosságában is folyamatosnak és megszorításokkal, de egységesnek tekinthető fejlődés mögött azonban, a népművészeti inspiráció korabeli értékelését illetően jelentős szemléleti változások rejlettek. Sokszor nem is annyira

maguk a művek mint inkább a művészi hitvallások tárják fel e szemléleti változásokat.[4]

Abból a szövevényes és gyakorta kusza képből, mely a századfordulón a művészek és művészeti írók népművészethez való viszonyát jellemezte, most a népművészet interpretációjának azt a variánsát szeretnénk kiemelni, mely a szecesszión belüli szimbolista törekvésekkel kapcsolódott össze.

A legújabb művészettörténeti kutatások kapcsán annak a jelenségnek a körvonalai kezdenek ugyanis kirajzolódni, hogy a művészek egyik európai tájékozottságú rétege éppen azt a társadalmi magatartásformát, a közösségi életformát értékelte a népművészetben, melyet a friss néprajzi kutatások is a népművészet lényegi összefoglaló vonásaként, integráló erejeként elemeznek.[5]

[4] A népművészeten belüli stílispluralitás, a területenként, vidékenként erősen eltérő stílusú motívumok kínálta gazdag formakincs lehetővé tette, hogy a belőle merítő művészek ugyanazzal az eszmei szándékkal, vagy ugyanarról az elvi alapról kiindulva, nagyon eltérő stiláris interpretációkhoz jussanak. Ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy eltérő szemléletű és felfogású művészek egymással ellentétes elvi meggondolásokból kiindulva stílusában és a népies motívumok felhasználásában nagyon hasonló megoldásokat teremtsenek. Így már a kutatások mai fokán is megállapítható, hogy a pusztán stiláris, formai elemzésen alapuló rendszerezés nem lenne párhuzamba állítható az esztétikai nézetek, az elméleti megközelítés fejlődésével. Mindazonáltal sürgető tudományos feladat a népművészeti ornamentika-kincs történeti rétegeit szétbontani. Amennyiben viszont ez megvalósulna, akkor sem lehetne a népművészeti ornamentikát és szerkesztési elveket felhasználó művészeti irányzatok interpretációjával szemben értékmérőként alkalmazni azt a szempontot, hogy melyik stiláris réteget (esetleg éppen a legősibbet) alkalmazta egy-egy irányzat ősi, nemzeti gyanánt. Ebből a szempontból a művészetnek relatív autonómiája van; az esztétikai szempont elsőbbséget élvez a történeti szemponttal szemben. — A népművészeti forrásból merített formai megoldások alkalmazásához tapadt ideologikus elképzeléseket viszont történetileg kell értékelni. A századforduló művészetével kapcsolatban fokozottabb figyelmet kellene fordítaniuk a kutatásoknak a modern művészet sajátos „ideateltségére", intellektualizálódására is, mely korántsem áll egyenes arányban az esztétikai értékkomponensek feldúsulásával. A Kelet-Európára olyannyira jellemző jelenség, a művészetnek a nyugat-európainál sokkal erősebb politikummal való telítettsége, pozitívumai mellett súlyos korlátokkal szolgált. A képzőművészet terén az alkotók tevékenysége — a legjobb szándékaik mellett is — gyakran ideológiai zűrzavarral párosult, melyet csak rontott az, hogy a képzőművészeti alkotásokban is találkozunk a konkrét politikum és az ideológiák bántóan didaktikus, túlzottan közvetlen kiszolgálásával (pl. gyermeteg allegóriák, vagy a textilművészet közös, európai motívumkincs-rétegéhez fűzött keleti, szkíta vagy perzsa eredetmítosz hangsúlyozása).

[5] Hofer Tamás 1975. — Az a jelenség, hogy alig pár évtizeddel a népművészet ún. felfedezése előtt gazdagodott, teljesedett ki a paraszti élet addig nem látott mértékben a reprezentációs szférába tartozó, rituális szerepekhez kapcsolódó díszes tárgyakkal, erősödött meg a parasztság osztályöntudata, és hogy (bár egészen más szociológiai indítékoktól hajtva) a parasztok társadalmi státusukat, életformájukat szinte szimbolikus jelentésű rítus-rendszerbe foglalták, „stilizálták" — sajátos módon igazolni látszott a szimbolizmus esztétikájának rituális-esztétikus életkultuszát. A népművészet megkapó pompájú, kései virágzása a művészek számára azt az angol esztéticizmusból (főleg Walter Pater munkásságából) kiinduló, a századvégi dekadencia számára oly kedves mítoszt látszottak alátámasztani, hogy az ember és a természet harmóniája, a „természeti élet" a történelem kezdetén rítusok rendszerébe komponált, ösztönös esztétikai érzékből fakadt. Így fonódott össze a képzőművészetben az antik pásztori, bukolikus földműves-eszmény hagyománya az életfilozófiák némely gondolatával, a természeti népek „paradicsomának" (Gauguin) és Európa kevéssé vagy felemás módon polgárosult területein a parasztság ősi (ősinek vélt) életformájának, életstílusának felfedezésével.

Az angol hatás, a preraffaeliták esztétikája és Ruskin önmagában is rendkívül ellentmondásos nézetei a századfordulón váltak divatossá a magyar művészeti gondolkodásban. A hivatkozások mögött érződik, mennyire nem értették meg nálunk azokat az esztétikai problémákat, melyekkel az angolok birkóztak. Éppen a „félrehallások" iránya, tendenciája világít rá, hogy a művészet sajátosan magyarországi problémáinak megoldása milyen égetően sürgős feladat volt (pl. az angoloknál a paraszti, népi, közép-európai érte-

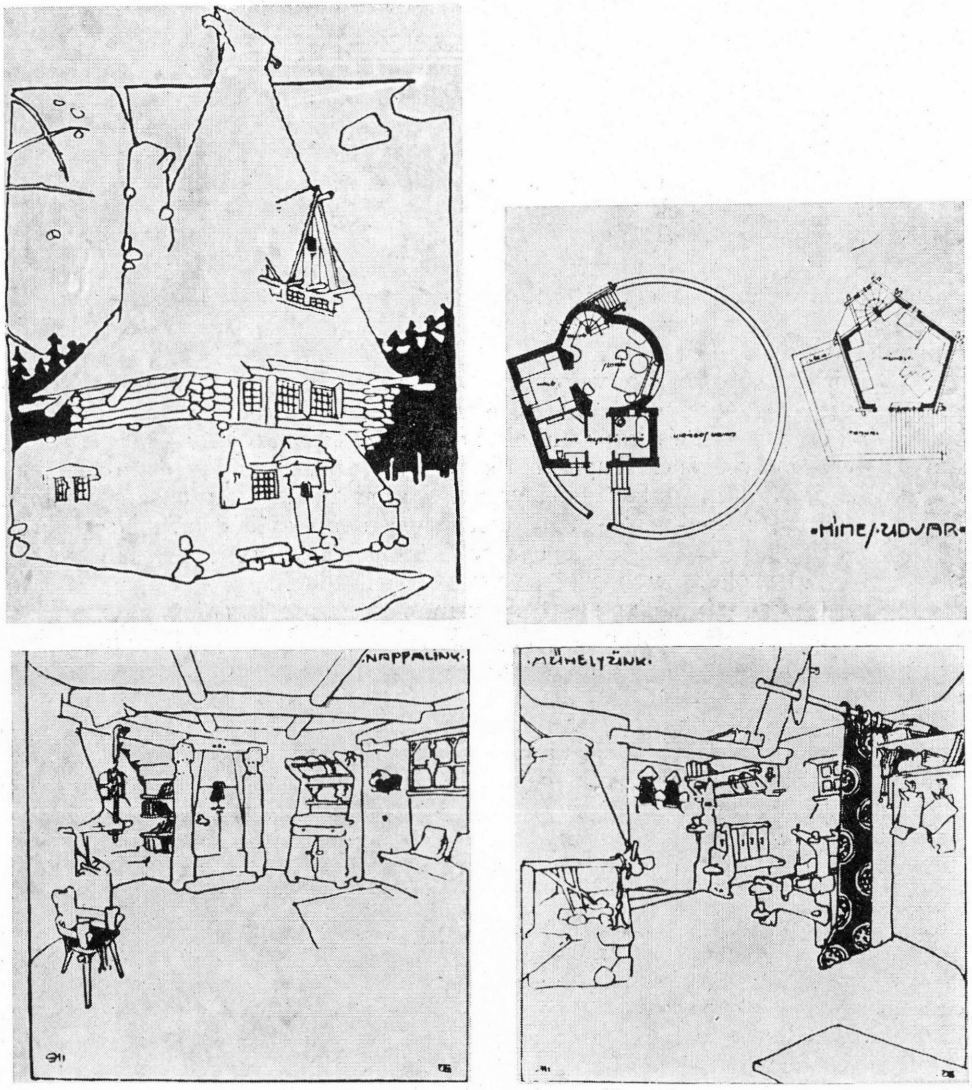

5. kép. THOROCZKAI WIGAND Ede: *Hímes udvar — Kerített hajlék régi magyar paraszt virágos udvarral* (saját nyaralójának terve, *a)* külső perspektivikus kép, *b)* az alaprajz, *c)* a nappali, *d)* a műhely)

lemben használt fogalma elő sem fordul, helyette ők egyfajta kisnemesi jellegű késő középkori vidéki „cottage" építészetet és városi, kézművesipari környezetkultúrát propagálnak. A rájuk hivatkozó magyarországi írások legtöbbje viszont a népművészet felfedezőiként ünnepli őket. A másik alapvető esztétikai kérdés, mely a kor minden művészettel kapcsolatos írásában felmerül, de problematikus volta elsikkad, etikum és esztétikum összekapcsolása. Az általunk a későbbiekben etikus-esztéticizmusnak nevezett művészeti elképzelések (főleg a gödöllőieknél) öntudatlan naivitással kapcsolták össze a két kategóriát az „ami szép az jó is" alapján, és ez annál is különösebb, mert éppen a szimbolizmus és a századforduló dekadensnek nevezett művészeti törekvései ünnepelték leghangosabban a „makabrikus gonosz vagy beteg" szépséget.

A századforduló művészei már nemcsak a hagyományos művészetnek, azaz éppen a XIX. század közepére véglegesen autonómmá vált ún. *grand art*-nak a társadalmi szerepét akarták kitágítani, hanem intézményesített formáit is szét akarták feszíteni. Különös ellentmondásként, éppen a művészet autonómiáját végletekig vivő *l'art pour l'art*-ban meghirdetett individualista pánesztéticizmus teremtette meg az esztétikus életnek azt az ideálját, mely organikus egységbe fogja az életet. Ezt, az egyéni lét minden szféráját átitató szépségkultuszt keresték és vélték megtalálni a szecessziós szimbolizmus művészei a népművészetben. Ez a gyakorta szociális eszmékkel is társuló, néphez, — s amennyiben annak sajátos művészete még élő volt — népművészethez való fordulás megtalálható a legtöbb szecessziós művészcsoportnál, de főleg a skandinávokra és a kelet-európaiakra, különösen a magyarokra és lengyelekre jellemző.[6]

A népművészetről úgy vélték, hogy az a modern ipari társadalom körülményeivel, az egyént megnyomorító értékrendszerével szemben az igazi, ősi, tiszta emberi értékek és kapcsolatok hordozója, szervezője. Ráéreztek arra, hogy az élet minőségének lényeges alkotóeleme, sőt, az anyagi javak mellett legalább annyira fontos alkotóeleme a társadalmi szokások, rítusok szerepe az egyén életében, melyeknek — úgy látták — a nép életében még megmaradt közösséget szervező és fenntartó egysége. Különös jelentőséget tulajdonítottak a szokások, rítusok ősi voltának és nemzeti jellegének.

A szecesszió szimbolizmussal összefonódott ágának legsajátosabb vonása, mítosz keresése, mítoszteremtő igénye Kelet-Európában és Skandináviában szinte mindenütt a nemzeti múltból merített. A romantikától örökölt, gyakran kiforratlan, az allegória szintjén mozgó, nemzeti történelemből teremtett szimbólumvilágot és a népköltészeti, mondai és népmesevilágot próbálta átfogó, naivan misztikus nemzeti szimbólumrendszerré szervezni.

A XIX. század második felének művészeti és esztétikai áramlatai Magyarországon egymásra torlódva, szinte egyszerre kezdték éreztetni hatásukat a képzőművészetben is. Így a szimbolizmusnak a romantikától örökölt, organikus világkép után sóvárgó panteisztikus miszticizmusa és antikapitalizmusa összefonódott az életfilozófiák távoli visszacsengésével, a kicsit érzelmes, naiv természetkultusszal és az eredetileg hűvös, szenvtelen *l'art pour l'art*-ral, majd a gödöllői művészcsoport esztétikájában egybemosódott Ruskin és Morris szociális reformtörekvésektől átitatott, magas etikai eszményekkel összeforrt szépségkultuszával. E sok irányzat egymás hatását erősítette abban, hogy a nyugat-európai irányzatokat frissen megismerő, modern tájékozottságú művészek, művészcsoportok a nép életének és művészetének általuk még elválaszthatatlannak hitt szerves egységében, a művészet és élet egységének másutt már elveszett, múltba tűnt ideálképét lássák.

Elsősorban a gödöllői művésztelep alkotóinak írásait és tevékenységét hatotta át ujjongó felismerése annak, hogy a Nyugat-Európából már kiveszett (s egzotikus tájakon keresett) ősi civilizációk fényes erkölcsi tisztaságúnak hitt világa nálunk szinte érintetlen formában őrződött meg a nép körében. Írásaikban nemcsak azt hangsúlyozták, hogy a népművészet sajátosan nemzeti,

[6] A magyarországi szecesszió és az európai testvér mozgalmak kapcsolatáról, rokon és párhuzamos jelenségeiről az utóbbi években nagyon felduzzadt az irodalom. A témánkhoz közelebbről kapcsolódó írások: Bernáth Mária, 1973. — Keserü Katalin 1976. — Németh Lajos 1975, 1976.

magyar karakterű (bár kísérő szólamként ez is mindvégig visszacseng értékeléseikben), s még kevésbé fontos számukra a díszítő motívumok ősi, keleti eredetének problémája.[7] Olyan elválaszthatatlan egységgé összeolvasztott esztétikai és etikai értékkategóriák kerülnek náluk előtérbe, mint pl. tisztaság, igazság, szépség, harmónia. Ezek az értékek ekkor kötődtek végérvényesen a népművészethez. Értelmezésükben a népi stílus már nem hagyományos művészettörténeti fogalomként értendő, hanem mint az élet minden szféráját átható, ember és természet, ember és közösség harmonikus kapcsolatát szabályozó szervező erő. Számukra a szimbolista törekvések esztétikus életideáljának megvalósítója nem az esztéta, hanem az egyszerű falusi ember, az „ösztönös művész", aki a hétköznapok környezetét, tárgyi világát a „szép élet" jegyében, csalhatatlan művészi érzékkel teremti meg, igazolva ezzel a kézműves munka eredendően esztétikus és etikus jellegének ruskini—morrisi elvét és kultuszát.

A *Gesamtkunst* ilyetén felfogása felvillantotta előttük annak az illúzióját, hogy a népművészetet és az ún. *grand art*-t virágzó, organikusan egységes nemzeti művészetté lehet összeolvasztani. A szintézis lehetőségét az eleve idealizált népi, falusi alkotó- és életközösségek mintájára tervezett művészkolónia megszervezésével próbálták megteremteni. Tolsztojánus elképzelésekkel színezett, szocialistának vélt, rendkívül jószándékú, becsületes utópiájuk egyfajta misztikusnak szánt, de annál sokkal naivabb, érzelmesebb vallásossággal volt átitatva. Erősen didaktikus, prédikátori hajlamuk is hozzájárulhatott ahhoz, hogy bizonyos fokú idegenkedés vette őket körül a művészeti közéletben. A művészet helyzetének alapkérdéseit illetően azonban szervesen beleilleszkedtek a századforduló körképébe, hiszen Nagybányát is az övékével rokon, áhitatos, magas etikai izzású, de a végletektől és a gyermeteg naivitástól ment, esztétikumot sóvárgó panteizmus jellemzi. Ami a gödöllőiek művészi gyakorlatát illeti, ők már nem csupán az iparművészeti tevékenységet próbálták a népművészeti ornamentika motívumainak átvételével és szecesszziósan stilizált interpretálásával megújítani, hanem a festészetben is megkísérelték a nemzetinek vélt stílusjegyek formába öntését, a népi témák megjelenítésén túl, a dekoratív vonalvezetésben, a friss, tiszta színek alkalmazásában. Ők fedezték fel a képzőművészet számára, és képeiken, rajzaikon először alkalmazták (majdnem a szimbólum szintjére emelve) a sajátos, mindig is kissé különálló, archaikus ízű erdélyi műveltségi hagyomány örökségét, a fatornyos falusi templomot, a gótikus faépítészet helyi hagyományait és Kalotaszeg szivárványszínű világát. Náluk szökken szárba igazán az a sajátos képzőművészeti Erdély-centrikusság, mely a székelyeket és Kalotaszeg népét tekinti a legmagyarabb magyarnak, a legszebb, legősibb hagyományok őrzőinek. — Izoláltságuk és hagyományviláguk bizonyos rétegének kétségtelenül a középkorig visszavezethető kontinuitása miatt, a századforduló művészei mármár szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak sok archaikus formát is megőrző népművészetüknek.

[7] A gödöllői művésztelep két vezéregyéniségének, Körösfői Kriesch Aladárnak és Nagy Sándornak az írásai mellett barátjuknak, Koronghi Lippich Elek kultuszminisztériumi főtanácsosnak (és gyengécske költőnek) a népművészetről szóló írásai jelentik nézeteik legfontosabb dokumentumait. Lippich Elek személyén keresztül a hivatalos kultúrpolitika részéről is támogatásban részesültek. — Lippich Elek 1903. — Körösfői Kriesch Aladár 1903, 1908, 1913.

6. kép. Thoroczkai Wigand Ede: *Réka asszon sátoros palotája* (üvegablak a marosvásárhelyi kultúrpalotában). Foto: Barla-Szabó, Entz

Ezt a szimbólumteremtő kísérletet látszott igazolni az a csodálatosan gazdag népballadai hagyományanyag és töredékeiben is becses mondavilág is, mely a szimbolizmus és a szecesszió mítosz utáni sóvárgásának tükrében különös jelentőséget nyert.[8]

[8] Az erdélyi kulturális örökség kiemelt szerepe a művészet „magyar" karakterének kialakításában több lényeges motívumra vezethető vissza. — Erdély viszonylag zárt, földrajzi-kulturális egysége, melynek sajátos „különállás" tudatát a közigazgatási különállás is erősítette. Erdélyen belül az olyan határozottan egyéni arcéllel bíró kisebb tájinéprajzi egységek mint pl. a Székelyföld, Torockó, Kalotaszeg stb. egészen a XVIII. század közepéig megőrizték a „magas" és a „provinciális" művészet organikus egységét és a korábbi egyetemes stílusokból áthagyományozódott, hosszú idő folyamán asszimilált s így teljesen sajátnak érzett homogén környezetkultúrát, mely az építészetben, az ornamentikában és a viseletben is konzervatív volt. A XVIII. század végén (legkésőbb éppen Erdélyben) a magasabb társadalmi osztályokon belül felgyorsult az ízlésváltozások, a divat üteme. Ez a változás a megelőző korszakkal szemben a rugalmas stiláris átalakulás helyett — mely az egész társadalom környezetkultúráját átformálta egy összességében homogénnak felfogható ízlés szerint — új ellentétek alakultak ki a tradicionális formákhoz (már anyagi lehetőségeik szűkös volta miatt is) jobban kötődő, szegényebb társadalmi osztályok és az uralkodó réteg ízlése, életmódja között.

A „külhoni módit" gyorsan átvevő rétegekkel szemben kialakult a hagyományos formák olyan értékelése, mely annak archaikus megoldásait hazainak, sajátjának, nemze-

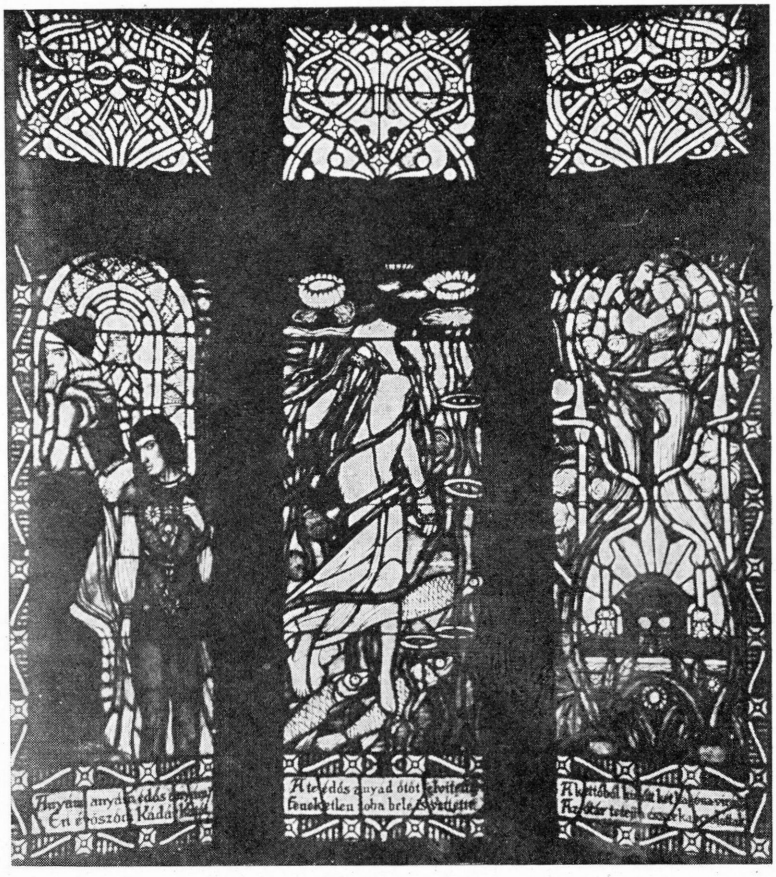

7. kép. Körösfői Kriesch Aladár: *Kádár Kata* (üvegablak a marosvásárhelyi kultúrpalotában) Foto: Barla-Szabó, Entz.

A gödöllőiek az erdélyi népművészetben vélték fellelni a mindennapi munkának és művészetnek azt az ősi, harmonikus egységét, melyet Ruskin és Morris a középkorba álmodott vissza. Így lett interpretációjukban Kalotaszeg „ruskini föld", Ruskin pedig a „népművészet prófétája". Legjobb művészi teljesítményeik akkor születtek, amikor olyan téma megjelenítését vállalták, mely népköltészeti, vagy romantikus nép-nemzeti irodalmi forrásokból táplálkozott. Ekkor nem kellett elvont fogalmi tartalmakkal, gondolati összegezésekkel megküzdeniük, mivel előzetesen egy másik művészeti ágban

tinek, azaz magyarnak érezte. Ezzel párhuzamosan a hagyományos kézművesipar, mely a konzervatív stílus hűséges őrzője volt, a gazdasági konjunktúrák hullámaival szinte szinkrónban új piacokat is szerzett a mezővárosi, majd később a módos paraszti rétegek felé közvetítve a régebbi ízlést, mely esetleg addig csupán a nemesség környezetkultúráját jellemezte. Az átvétel azonban mindig sok stiláris módosítással járt, és gyakran nehéz kibontani a XIX. század második feléből származó emlékanyagból az eklektikus válogatás és halmozás mögött rejlő régebbi ízlésréteget. — A provincialitás és a népi jelleg fogalmának tisztázásához l. Marosi Ernő 1976.

már végső formába kristályosodott drámai szituációk képi megfogalmazása volt a feladat. Az erdélyi népballadák tömör, végsőkig leegyszerűsített, villanásszerű jeleneteit, archetípusokká formálták. A Kádár Kata szimbolikussá sűrűsödött alakjait a marosvásárhelyi Kultúrpalota üvegablakain azonos művészi hőfokon teremtették újjá, mint a preraffaeliták vagy a francia szimbolista festők a kelta vagy középkori legendák, bibliai történetek jeleneteit. Úgy látszik, ilyen készen kapott, a századok folyamán egy másik művészeti ágban már tökéletesre csiszolt, végsőkig leegyszerűsített művészi formának — mint amilyen a népballada volt — kellett a döntő lökést megadnia ahhoz, hogy a szintézis megszülessen; a szimbolista festészet elválaszthatatlanul magába olvassza a népművészeti forrást. Talán egy pillanatra sikerült a megoldás lehetősége, sikerült a legmodernebb törekvésekbe beleötvözni a Kelet-Európára oly jellemző, sokáig élő népi-paraszti kultúra és művészet egyedül hitelesen nemzetinek érzett, pusztuló kincseit. Egy elmaradott, ellenséges közegen áttörve, az egyetemes festészet fejlődési áramába kapcsolódhattak be azzal, hogy a szimbolizmus intellektuális problémáinak egyik legfontosabbikát, a századvégi európai művészetnek a tudatalatti birodalma felé az archetípusok felfedezésével való kitágítását magas művészi szinten, s népballadákban kiérlelt drámai helyzetek megjelenítésével oldották meg.[9]

Az építészet terén a lechneri kísérlettel szemben (— melynek eszmetörténeti hátterét, sajnos, a jelen tanulmány keretén belül nem áll módunkban elemezni —) a népművészeti hagyományok értelmezésében történt továbblépés a „fiatal építészek" csoportjának (Györgyi Dénes, Jánszky Béla,

[9] Ez a művészi szintézis csak egyik lehetséges formája volt a művészi korszerűség, az aktuális művészeti problémák és a hazai művészet speciális feladatainak összekapcsolására, de korántsem volt az egyetlen és legtávolabbra mutató megoldás. Az, hogy ezúttal a szimbolizmuson belül csak ezt, a kvalitásait tekintve nem a legmagasabb színvonalú művészeti vonulatot emeltük ki, írásunk népművészet-interpretációra sarkított nézőpontjából adódik.

A gödöllői művészek alkotásai közt a marosvásárhelyi üvegablakok (Nagy Sándor, Thoroczkay Wigand Ede alkotásai, Róth Miksa kivitelezésében egyedülálló helyet foglalnak el, ezeken kívül Körösfői Kriesch Aladár és Nagy Sándor csak néhány szőnyegén próbált a népi témákból népi motívumokkal, a dekorativitáson túlmenően mélyebb emberi tartalmakat érzékeltetni, bár — szerintünk — ott sem jutottak el a szimbólumalkotás fokára. — A gödöllőiek művészetének hiányossága valójában annak az intellektuális szenzibilitásának a hiánya volt, melynek problémaérzékenysége elég fejlett ahhoz, hogy egy elmaradott, visszahúzó és számára ellenséges közegen áttörve is kapcsolódhasson a nemzetközi jelentőségű áramlatokhoz a maga helyi társadalmi és emberi problémáira adott egyéni, de gyökereivel mélyen az egyetemes képzőművészeti fejlődés áramába is bekapcsolódó művészi válaszaival. A gödöllőiek tettek ugyan kísérleteket a két szempont együttes megvalósítására, azonban tehetségük számára túl nehéz feladat volt ikonográfiai tradíciók támasza nélkül az ábrázolási eszköztár megteremtése és azonnali alkalmazása egy új, még amorf, kialakulatlan, csak töredékeiben meglevő „magyar mitológia" képi formába öntéséhez.

Kelet-Európa úgyszólván minden országában felmerült a századfordulón az egyéni nemzeti vonások, nemzeti karakter fokozott érvényesítésének igénye a művészetben, amit legfőképp a népművészeti, népköltészeti források *grand art*-ba integrálása révén láttak megvalósíthatónak. A társadalom szerkezetén belül a parasztság e térség minden országában sokkal nagyobb súllyal rendelkezett, mint Nyugat-Európában. A népi, paraszti kultúrához forduló művészi irányzatokat szinte mindenütt színezte a vitalizmus filozófiája s a dekadenciának kedvenc eszméje, a nagyvárosi életnek az egészséges, tiszta falusi élettel való szembeállítása (a lengyeleknél pl. Stanislaw Wyspianskinál.). Ez a polarizálás nálunk is színezte a századforduló művészi körképét.

KOZMA Lajos, MENDE Valér, TÁTRAY Lajos, ZRUMECZKY Dezső), főleg Kós Károlynak volt az érdeme.[10]

A fiatal építészek írásaikban és terveikben egyaránt a hagyományok mélyebb rétegeit kutatták, a népi építészet, közelebbről a faépítészet szerkesztésmódját, technikai megoldásait, tömegelrendezését, épülettípusait és a mögöttük rejlő történelmi stílus-reminiszcenciákat, a középkor hagyatékát. Így Kós Károly elődeinél már sokkalta finomabb analízist nyújtott a „magyar formanyelv" stiláris rétegeiről, és e történelmi megközelítés nála egy minden addiginál szélesebb körű nemzet-értelmezéssel párosult, az „egy sorban élt, közös múlttal, emlékekkel, históriával bíró nagy közösség" eszméjével, melyben a nemzetiségek testvéri békességben élnek egymás mellett.[11] A fiatal építészek csoportjának népművészet-értelmezése megtartotta az elődök és a kortársak által a népművészethez kapcsolt értékkomponenseket (ősi, nemzeti, erkölcsileg tiszta, szép stb.), és ők is szociális felelősségérzettel figyelték a parasztság társadalmi problémáit. Terveikben, sőt, megvalósult épületeikben, viszont, bár a lechneri megoldást meghaladták, a gödöllőiek által képviselt interpretációs fokon nem léptek túl. Nem a terveik voltak modernek, építészeti technikai szempontból újítást hozók, hanem az a népművészeti stílusréteg az ősibb, archaikusabb, azok a középkori konstruktív építészeti hagyományokat őrző előképek a „modernebbek", melyeknek egyéni ízű variációit adták.[12] Ők is a századforduló etikus töltésű esztétikumkeresésének voltak a

[10] LECHNER a népies elemeket, a díszítő ornamentikát próbálta a monumentális architektúrába átültetni, új anyagok és szerkezetek megtalálásával új stílust próbált teremteni, s azokat az ősi motívumokkal ékesíteni. — E mögött a heroikus erőfeszítés mögött a formanyelv, a stílus abszolutizálása érződik. A kor legjobb művészettörténeti munkáinak egyik alapkérdése a stílus, a stílus genézisének kérdése volt. Pl. a stílusteremtő pillanat nemzeti karakterrel való összekapcsolásának lehetősége még FÜLEP Lajos korai írásaiban is elevenen élt. — FÜLEP Lajos 1923.

Amikor LECHNER írásaiban tiltakozik a szecesszió és a magyar formanyelv azonosítása ellen, és a „formaalkotó ösztönök" mögött valami misztikus őserőt keres, örök és változatlan, „történelem fölötti" mozgatót vél megtalálni, s egyben az eklektika és az általa rövid életűnek érzett kortörténeti formák, stílusok ellen lázad. Tévesen ítéli meg ezáltal a történeti stílusok magyarországi emlékeit, nem érezve meg bennük a sajátos helyi variánst, a „magyaros ízt", mely pedig vele szemben a historizmus képviselőinek pl. HAUSZMANN Alajosnak egyik fő érve volt. — Ezen a látszólag megoldatlan problémán lépett túl Kós Károly, amikor az egyetemes történeti stílusok helyi emlékeit elemezve a részletformákban meglátta a magyar, azon belül is az erdélyi középkori építészet specifikus jegyeit, és azonosította azokat a speciálisan nemzetivel.

[11] Ez a szemlélet egy új nép-nemzet értelmezést tételezett fel, melynek a soknemzetiségű Erdélyben különös jelentősége lett. Kós Károly a nemzetet nem mint adott, örök és megváltozhatatlan jellemzőkkel bíró zárt egységet fogta fel, hanem mint a történelem folyamán egy adott területen, tájon együtt élő társadalmi csoportok, rétegek organikus közösségét, melyet a közös história kovácsol össze, és relatív területi izoláltságában a lassan asszimilált és saját igényeihez hajlított építészetet, a stílusokat, egész környezeti kultúráját hosszan őrzi, ezáltal nemzetivé érleli a történeti stílusok helyi (mondhatjuk úgy is: provinciális) variánsait. — Ennek a szemléletnek a fejlődését követhetjük nyomon Kós Károly írásaiban. Kós Károly 1909, 1911, 1929, 1932, 1969.

[12] Erdély már a XIX. századi romantikus történelemszemlélet mítoszteremtő törekvéseinek is kedves földje volt (itt elsősorban a hun—magyar rokonság, ill. a székely eredetmítosz, a „Csaba népe" témakörére gondolunk). Szinte magától adódott, hogy a századforduló művészetének szimbólumkeresése ebből a színes és ősi hagyománykincsből próbált soha nem létezett, de megálmodott ősi történelmet teremteni, és ez bizonyos fokig a köztudatban sikerült is: a hun—magyar eredetmondák népszerűsége is bizonyítja ezt. — A képzőművészek szerepe ebben kulcsfontosságú volt, hiszen e romantikus hősi múlt „való-

gyermekei. Ha gondos elemzés alá vonjuk terveiket, szobabelsőiket, akkor a szecesszió szépségimádatából fakadó és a bécsies szecesszió geometrizmusától is megérintett, mindent mindenkor a maximálisan egységes művészi hatás jegyében komponáló formai megoldásokat találunk.[13]

A tervezett házak már a helyiségek elnevezésében is ezt tükrözik. Csupa zeneszoba, toronyszoba, műterembelső, mely a tipikusan századfordulós esztéta életmód népies megoldásokkal felfrissített romantikus képzeletvilágának igényeit elégíthette ki. Egy olyan sohasem volt, mesés magyar középkor álomképe tündöklik át e terveken, melynek pontos történelmi előképét nem találhatták meg sem az erdélyi kisnemesi kúriák emlékanyagában, sem a népi falusi építkezésben, hiszen annak megoldásai összességükben sokkal szegényesebbek, egyszerűbben voltak.[14] A kétségtelenül megkapó, és főleg a rajzokon, terveken rendkívül festői, artisztikus enteriőrök, a mesteri érzékkel tájba komponált, a tájjal szinte organikus egységbe olvadó udvarházak, piciny

diságát," igaz voltát források, valódi dokumentumok híján az általuk formába öntött képi világ hitelesítette. Ennek megformálásában kétségtelenül az a hit vezette őket, hogy az ősi hagyományok az erdélyi népművészetben híven megőrződtek. A vizualitás sajátos valóságteremtő ereje formálta meg azt az eredendően romantikus, az erdélyi faépítészetből, népviseletanyagból és a historizmus történeti festészetében kialakított típusokból kikerekedő világot, mely még a két világháború között is élénken élt tovább sőt, akkor virágzott ki igazán.

Elsősorban THOROCZKAY Wigand Ede munkássága volt fontos ennek az irányzatnak a kialakításában, továbbfejlesztésében. Mind építészeti, ill. iparművészeti terveiben, mind írásaiban, egy ősi magyar világ megteremtésén fáradozott. Épületei a fiatal építészek csoportjának modorában fogantak, igen magas színvonalon, belső tervei pedig a szecesszziós iparművészet nemzetközi mércéjével mérve is kiemelkedően magas kvalitásról árulkodnak, melyet a tervek külföldi visszhangja is igazolt. Legsikerültebb megoldásai a század első évtizedében születtek, utána fokozatosan egyfajta népmesei hangú, mézeskalács-meseviláqqá alakultak és valóban a népmese illusztrációkban éltek a legtovább. Hajlékony, szecessziós vonalvezetés, a rusztikus ácsolt osztású enteriőrök és finom, pasztell árnyalatokban tartott színharmóniák, bizonyos fokú zsúfoltság, mely az otthonosság, bensőségesség atmoszféráját próbálja megteremteni, — jellemezték stílusát. Népművészetfelfogása a gödöllői iskola romantikus indíttatású, Erdély-centrikus nézeteit folytatta, és soha nem jutott el a Kós Károly által képviselt érettebb, történeti megközelítésig, bár kettejük építészetét nagyon hasonló stiláris vonások jellemezték.

[13] Egy-két évvel ezelőtt még éltek e mozgalmas korszak utolsó képviselői. Visszaemlékezéseikben rendszerint az angol építészet hatásának kiemelt jelentőséget tulajdonítottak. A korabeli írásokban, cikkekben is sűrűn találkozunk az angol építészetre, különösen a „Cottage revival"-ra való hivatkozásokkal. — A mintakép az „angol ház" volt, melynek típusa a múlt század 70-es éveitől kezdve terjedt el. A családiház-építkezés mozgalmát a MORRIS-i példa lendítette fel, és ez orientálta a középkori angol vidéki kisnemesi építkezések hagyományanyaga felé, mely egyaránt kielégítette a praktikum iránti és a romantikus-nosztalgikus stilizálás iránti igényt. Angliában ezek a középkori udvarházak (melyek festői bájuk mellett a „konstruktív" építészet követelményének is eleget tettek a helyi építőanyagok racionális felhasználásával) jelentették azt a nemes és féltett történeti tradíciót, melyet főleg Skandináviában és Kelet-Európában, de még Németországban is, a népi építészet jelentett. Hogy pusztán formai-stiláris szempontból is mennyire közeli építészeti megoldások születtek ezekből a rokon törekvésekből, mutatja Baillie SCOTT egy terve, egy zeneszoba-belső, melyet akár THOROCZKAY WIGAND Ede vagy Kós Károly is tervezhetett volna. — Ebben a korszakban — az irigylésre méltóan széles horizontú folyóiratok és sűrű utazásaik révén— Nyugat- és Kelet-Európa művészei sokkal jobban ismerték egymás próbálkozásait, törekvéseit mint előtte vagy utána bármikor.

A sajátos, helyi, lokális azaz „provinciális" tradíciók után kutató újabb historizálási hullám, mely már a századeleji avantgarde-dal élt együtt, Európa-szerte sokkal inkább meghatározta a korszak közízlését, mint az utóbbi formabontó törekvések, és szívósan élt tovább a két világháború közti korszakban is.

[14] BALOGH Jolán 1967. MAROSI Ernő 1976.

várrá, kúriává előlépett családi házak a modern építészet szemszögéből megítélve romantikus népies, esztétizáló historizálásnak tűnnek. Tisztán él bennük a városi ember természet utáni nosztalgiája, panteisztikus miszticizmusa és a népművészetet a művészi-, etikai és nemzeti megújulás egyedüli forrásaként értékelő szecessziós művész igazában soha meg nem valósult harmóniavágya. — Ami megvalósult, az részben száraz, a városi (beépített) környezetben eltorzult arányú, nehézkessé vált épület lett, részben egy — az erdélyi faépítészet hagyománytöredékeiből, s az érzelmes-romantikus középkorból asszimilált mesevilág, — megálmodott skanzen az állatkert, ami egyediségében megismételhetetlen volt.

Végezetül egy eddig alig érintett, ám döntő momentumra szeretnénk felhívni a figyelmet. A tárgyalt korszakban mindvégig és különösen az 1900-as évektől kezdve a művészek, művészeti írók írásait átitatja a pusztuló, fogyatkozó népművészetért érzett aggódás. Ezt az aggódó hangot város és kapitalizmusellenesség hatja át: az esztétikai hanyatlást a népművészeten belül a piacra való termeléssel magyarázzák (nem véve észre, hogy a divathullám leghatásosabb képviselői ők maguk voltak!), és végeredményben felismerik, hogy a falusi életforma, a paraszti termelés felbomlása a virágzó népművészetet is maga alá temeti. A népművészetnek mint a nemzeti, „faji" integritást védő kulturális fegyvernek a pusztulása kapcsán felrémlett előttük is a nemzet pusztulásának víziója, olyannyira összetartozónak vélték a kettőt (ezt a koncepciót szinte mindig a finn művészet példája, politikai fegyverré, a nemzetet integráló szervező erővé való válásának példája kísérte).

Visszapillantva tárgyalt korszakunkra, a népművészet értékelésének sajátos íve rajzolódik ki előttünk. Az induló kutatásokat hevítő ősi, keleti, időtlen nemzeti értékekért rajongó romantikus szemlélet a szecesszió rövid, virágzó szakaszában misztikus és az élet teljességét átfogni vágyó etikus esztéticizmussal itatódott át. A művészek természetesen nem tudományos felkészültséggel és analizáló szándékkal fordultak a népművészet felé, hanem emocionálisan, intuitíven érezték meg a színesen csillogó felszín mögött a lényeget. A színek, formák, a míves felszín mögött egy tisztább, igazabb életet, az élet minőségének emberibb, humánusabb, természetközelibb formáját, az egyén életének organikus társadalmi beágyazottságát csodálták a népművészetben. (A népművészeti formakincs asszimilálását, formáinak, motívumainak felhasználását nem jellemezte egyértelműen olyan, az európaival szinkronban levő, korszerű szemlélet, mint a mögötte levő elméleti interpretációt.) A kilencvenes évek nemzeti historizáló orientalizmusát az iparművészetben és az építészetben ugyan rövid időre egy modernebb, a szecessziós formanyelv ízlésének megfelelő szelekció szorította háttérbe, de a válogatás szempontjai még ekkor is eklektikusak maradtak. Ez a szintetizáló periódus, melyben — főleg a szőnyegművészetben, de egy-két üvegablakon vagy a grafikában is — olyan művek születtek, melyeket elemezve a szecessziós és a népművészeti formakincs szerencsés szintéziséről beszélhetünk, nem tudott homogén, a művészet különböző ágazatait szervesen integráló stílussá kiteljesedni. Ezek a kiváló megoldások annyira egyediek és egymástól is eltérőek, hogy a korszak átlag iparművészeti emlékanyagában szinte kivételnek számítanak (pl. Vaszary János: Vásárosok). A szecessziós hullám a tízes évekre egy sajátos nemzeti historizmusba torkollott, melyben regionális történelmi stílussajátosságok olvadtak be a népművészeti stílus teremtette mintatárba, megtartva a szimbolizmus etikai esztéticizmusának etoszát is.

A népművészet így a képzőművészeti köztudatban immár véglegesen egy múltba tűnő, harmonikus, patriarchális nemzeti életforma talán még ma is ható szimbóluma lett.

VÁLOGATOTT IRODALOM

Balogh Jolán
1967 *Népművészeti és történeti stílusok.* Néprajzi Értesítő XLIX. 73—165

Bernáth Mária
1969 *A szecesszió művészetének kialakulása és jellemzői az Osztrák—Magyar Monarchiában.* Helikon XV. 1. sz. 65—76
1973 *A szecesszió fogalma és helye a tudománytörténetben.* In: Művészettörténet — tudománytörténet I. 91—131. Budapest

Bierbauer Virgil
1937 *A magyar építészet története.* Budapest

Dénes Jenő
1939 *Körösfői Kriesch Aladár.* Budapest

Diener Dénes József
1902 *Nemzeti Művészet.* Művészet I. 12—27.

Dömötör István
1910 *Népművészet.* A Ház III. 123—127.

Fülep Lajos
1923 *Magyar művészet.* Gondolat és Írás sorozat, Budapest

Gelléri Mór
1881 *Jelentés az 1881. évi magyar országos nőipari kiállításról.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. (1973) 54—60.
1905 *Szabadkőművesi dolgozatainak gyűjteményes kiadása* 1880—1905. Budapest

R. Gellér Katalin
1975 *Néhány szó az erdélyi szecesszióról.* Művészet XVI. 12. sz. 18—20.

Hampel József
1898 *A régi hazai ornamentikáról.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. (1973.) 190—206.

Herich Károly
1885 *Háziipar. Hivatalos jelentés a budapesti 1885-iki Országos Általános Kiállításról.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. (1973.) 86—91.

Hofer Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében.* Ethnographia LXXXVI. 398—414.
1976 *Az értelmezés néhány lehetősége a XIX. századi stílusváltozásokkal kapcsolatban.* In: A népművészet tegnap és ma. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésének . . . előadásai. Budapest 48—63.

Huszka József
1883 *Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön.* Budapest
1885 *A magyar díszítő stil.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. (1973). 67—86.
1888 *Magyar népies és renaissance díszítmények.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. (1973). 114—133.
1892 *Nemzeti építészetünk múltja és jelene.* Klny. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye XXVI. Budapest
1895 *A székely ház.* Budapest
1898 *Magyar ornamentika.* Budapest
1910 *Honfoglaló őseink ornamentikája.* Budapest
1912 *A magyar ornamentika hun eredete.* Budapest

Jánszky Béla
1929 *A magyar formatörekvések története építészetünkben 1894—1914.* Budapest
1939 *A magyar formára való törekvések kritikai megvilágításban.* A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye LXXIII. 37—38. sz. 281—286.

Kathy Imre
1975 *A magyar szecesszió építészete.* Művészet XVI. 12. sz. 15—17.

KESERÜ Katalin
1975 *Művésztelepek, csoportulások.* Művészet XVI. 12. sz. 10—13.
1976 *A népi motívum metamorfózisához a képzőművészetben.* In: A népművészet tegnap és ma. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésének . . . előadásai. I. Budapest 129—148.
KORONGHY LIPPICH Elek
1903 *Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg.* Magyar Iparművészet VI. 245—250.
1908 *A művészetek és a stílus.* Magyar Iparművészet XI. 97—120.
Kós Károly
1909a *Erdély népének művészetéről I. A Királyföld és Torockó.* A Ház II.
1909b *Székelyföld és Kalotaszeg.* A Ház II. 255—282.
1911 *Régi Kalotaszeg.* (Építészeti tanulmány) Budapest
1923 *Guild of Handicraft.* Újra kiadva: *Hármas könyv.* Bukarest 1969.
1929 *Erdély.* (Kultúrtörténeti vázlat) Kolozsvár
1932 *Kalotaszeg.* (Egy néprajzi táj története és jellemzése.) Kolozsvár
KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár
1906a *W. Morris és reformtörekvései.* Magyar Iparművészet IX. 15—20.
1906b *Ruskinről és az angol praeraffaelitákról.* Művészet V. 140—142.
1914 *Egy kis visszapillantás.* Magyar Iparművészet XVI. 461—464.
KRESZ Mária
1968 *A magyar népművészet felfedezése.* Ethnographia LXXIX. 1—31.
1973 *A népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és iparművészetről 1875—1899.* Bevezetés. Documentatio Ethnographica 4. (1973) 8—17.
LECHNER Ödön
1906 *Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz.* Művészet V. 1—18.
1911 *Önéletrajzi vázlat.* A Ház IV. 343—356.
LENGYEL Géza
1909 *A gödöllőiek.* Huszadik Század X. 41.
LYKA Károly
1902 *Szecessziós stílus — magyar stílus.* Művészet I. 178.
MAROSI Ernő
1976 *A provincialitás és a népi jelleg fogalmához.* In: A népművészet tegnap és ma. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésének . . . előadásai. I. Budapest 115—129.
MERÉNYI Ferenc
1968 *A magyar építészet 1867—1967.* Budapest
MUTHESIUS, Stefan
1974 *Das englische Vorbild.* München
NAGY Sándor
1903 *Művészi hitvallások.* Művészet II. 266—274.
NÉMETH Lajos
1975 *Gondolatok a magyar szimbolista festészetről.* Művészet XVI. 12. sz. 27—31.
1976 *Adalékok a szimbolista festészet tipográfiájához.* Ars Hungarica IV. 1. sz. 73—89.
PASTEINER Gyula
1885/86 *A nemzeti elem a régi hazai művészetben.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. sz. (1973). 108—114.
PÁL Balázs
1971 *Kós Károly.* Budapest
PETROVICS Elek
1909 *A gödöllői telep kultúrtörekvéseiről.* Magyar Iparművészet XII. 7—9.
PULSZKY Károly
1879 *A magyar háziipar díszítményei.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. (1973) 45—54.
SZENDREI János
1891 *Magyar díszítmények.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. (1973) 133—150.
1892 *A keleti és nyugati művészet hatása a magyar díszítményekre.* Újra kiadva: Documentatio Ethnographica 4. (1973) 150—165.
THOROCZKAY WIGAND Ede
1936 *Válogatott munkáim 1907—1934.* Budapest

Илона Шармань

ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ НАРОДНОЕ ИСКУССТВО НА РУБЕЖЕ XX ВЕКА У ВЕНГЕРСКИХ ХУДОЖНИКОВ

(Резюме)

С конца 60-ых годов прошлого века до середины 90-х годов в «золотом веке» открытия и собирания произведений народного искусства художники-профессионалы интересовались только использованием орнаментального богатства и в своих произведениях они применяли эти орнаменты соответственно принципам композиции исторической эклектики. (Зодчество и прикладное искусство.) Общественное мнение художников было пропитано романтическими представлениями о народе и нации, требованиям «овенгрения» искусства совершенно удовлетворило, если это искусство было национальным или народным лишь по своей тематике (ср. историческая и жанровая живопись, а в искусстве пейзажистов — «венгерский пейзаж»). На пороге 20 века в орнаментальном сокровище народного искусства даже художники видели только остатки древнего происхождения венгров с востока и восточной по своему происхождению культуры венгерского народа. В сущности даже замысли Е. Лехнера отражают такое представление. Как в области теории, так и практики поворот произошел в конце 90-ых годов, когда вместе с первой волной распространения сецессионизма в Венгрии этический эстетицизм конца прошлого века особенно в прикладном искусстве предполагал найти в народном искусстве якобы потерянную гармонию жизни и искусства.

В то же время, как на уровне разговорного языка в бытовой культуре безо всяких, в сущности, переломов продолжалась традиция народно-национального историзма, художники школы сецессионизма, особенно те, кто работал в геделлейской (г. Геделле) колонии художников, в своих лучших работах осуществили полный синтез признаков нового стиля и памятников народного искусства.

Сецессионизм поощрял создание стилей и под его влиянием возникало (сперва в области архитектуры) требование создания самостоятельного венгерского национального стиля, до поры до времени определившее почти все из современных прогрессивных направлений в архитектуре и приведщее к повороту в изучении народного зодчества, открыв «конструктивный» характер последнего вместе с историческими наслоениями стилей.

Молодые архитекторы вкупе с художниками в области прикладного искусства и живописцами под термином народный стиль кроме формальных стилевых характеристик подразумевали не чего-то по понятиям традиционной истории искусства, а своеобразное качество быта, что-то идеальное с некоторым оттенком мифологии, составляющее органическое единство. Под этим термином они подразумевали организующее начало в регулировании взаимоотношений гармонии между природой и человеком, сходное с художественным идеалом у Рескина и Морриса, с одновременно этическим и эстетическим примером работы ремесленника.

В художественном мышлении эпохи подчеркнуто важную роль играла Трансильвания, так как ее народное искусство, архаичная художественная традиция, ее богатый сказочный мир призваны были удовлетворить у нас жажде мифа. К началу 10-ых годов XX века по всей Европе снова усиливались тенденции историзма как в области прикладного искусства, так и в области архитеткуры. Стремления к созданию национального стиля в это время однако уже сочетались с более чем прежде дифференцированным взглядом на историю, сохраняя при этом понимание народного искусства, разработанное направлением символизма в рамках сецессионизма. Наследством этического эстетизма, романтического в своей основе, является романтическое народное искусство, такой идеал народного деревенского быта, неотъемлемым элементом которого окончательно уже считается моральная чистота, близость к природе и эстетическое оформление своего бытового окружения.

Остатки этого идеала и по сей день живут в венгерском общественном мнении искусства.

Ilona Sármány

GENERAL INTERPRETATIONS OF THE HUNGARIAN FOLK ART AT THE TURN OF THE CENTURY

(Abstract)

From the late 1860s to the mid-1890s, in the heroic age of discovering and collecting folk art, artists thought only of ornamentation as source of inspiration, and they applied it in their works (both in architecture and the applied arts) according to the prin-

ciples of historical eclecticism. Hungarian national art was fully satisfied by the national subject matter or special rural and historical scenes. (See historical painting and genre painting; in landscape painting especially the „Hungarian landscape"). At the turn of the century artists saw the ornamentation of folk art as requisites and proofs of Eastern origin of the Hungarian people. The most outstanding Hungarian *art nouveau* architect Ödön LECHNER's ideas, plans reflected this approach too.

A change in theory as well as in practice came in the late 1890s together with and strengthened by the first wave of the secession, mainly in the field of the applied arts. The local variant of the wide-spread ethical aestheticism approached folk art — that is: peasant art — as the ideal incarnation of the long lost original harmony and unity of life and art. While at the standard or common level of architecture and especially the applied arts the popular national historical tradition was practically uninterrupted, artists joining the secession (mainly the members of the Gödöllő art-colony) synthetised the characteristic features of the new style and folk art motives. Efforts of the secession to find a new style (first and foremost in architecture) raised also the need for creating an independent Hungarian national style. This determined for a short period nearly all tendencies of modern, progressive architecture and brought a change also in the research of peasant architecture in revealing its „constructive" character and the hidden historical layers beneath its picturesque surface.

Young architects together with artist-craftsmen and painters interpreted folk style, beyond its formal stylistic marks, not according to the traditional art historical concept but as a particular quality of life: a somewhat mythicized ideal amalgamated into an organic unity, a vital force affecting all spheres of life. According to them folk style could regulate and he could it only, the harmonic relationship of man and community, man and nature. This image of an organic frame of life was closely related to the artistic ideal of RUSKIN and MORRIS: the ethical and at the same time aesthetical example of ancient mediaeval handicraft.

Transylvania played a particularly important role in the general artistic thinking of the age, since its peasant art, artistic traditions of archaic flavour and its richness in legends could fulfill the demand of the special longing of symbolism for myths. By the early 1910s historical tendencies regained strength both in the applied arts and in architecture all over Europe. By that time, however, efforts for creating a national style were coupled with a more differentiated historical approach than previously, while the ethical-aesthetic interpretation of folk art developed by the symbolical branch of secession was also maintained.

The sentimental ethical aestheticism has left to us the heritage of the romantic folk art i.e. the ideal of the peasant- or rural way of life to which such values have finally been connected as moral purity, closeness to nature, and aesthetical formation of the everyday environment. This heritage of the folk art ideal is still alive in the common artistic thinking in Hungary.

Keserü Katalin

A népművészeti motívum metamorfózisához a képzőművészetben

A népművészet dekoratív jellegű tárgyi emlékeinek gyűjtése, felfedezése a XIX. század második felében, utolsó harmadában indult meg Magyarországon. Különösen ott, ahol ezen emlékek szín- és formavilágát iparművészeti tárgyak készítésénél felhasználták.[1] Ekkor tisztázódtak az iparművészet szerepével, jellegével kapcsolatos kérdések is. Gottfried SEMPERnek a század közepén kifejtett elmélete ugyanis az iparművészetnek az eddigieknél alapvetőbb szerepet biztosít a művészetek kialakított hierarchiájában.[2] A század végére ennek megfelelően mindenütt támogatták és sürgették a képzőművészek részvételét az alkalmazott művészetekben.[3]

[1] ZSOLNAY Teréz és M. ZSOLNAY Margit 1974. 59. alapján tudunk pl. a Zsolnay család gyűjteseiről.

[2] SEMPER, Gottfried 1878 (első kiadás: 1861—1863) — RADISICS Jenő 1897. 92. — GENTHON István 1973. 39. SEMPER szerint kezdetben voltak a szövés-fonáson alapuló textilis művészetek s a belőlük kialakult geometrikus absztrakt stílus. *A művészi forma tehát nem ornamens*, hanem anyag és technika kisugárzása, valamint vallási eszmék szimbóluma. Ez a nézet hatásosan támogatta az iparművészet, különösen a szövés fellendítését, a tartalom igényét az iparművészeti alkotásokban technikájuknak és rendeltetésüknek megfelelően; valamint a művészetek egyenrangúságát.

E kor szakirodalmában a népművészeti munkákat az iparművészet körébe sorolták (PULSZKY Károly 1879), sőt az 1873-as bécsi világkiállításon szereplő magyar népművészeti anyagot egy leendő iparművészeti múzeum alapjának tekintették. De ennél fontosabb, hogy a díszítés jellemzői alapján a népművészeti alkotásokat — különös tekintettel a szőttesekre, hímzésekre — az egyetemes művészettörténetbe tartozónak tekintették, mint régebbi kultúrák hagyományait megőrző műveket és mint az ornamentika természetes törvényszerűségeit alkalmazó tárgyakat (FALKE, Jacob 1878, 1973).

A szemléleti változásra, az iparművészet jelentőségének új felismerésére itthon az Iparművészeti Múzeum igazgatója, RADISICS Jenő figyelmeztetett először: „mi itthon alig veszünk tudomást arról, ami a művészet terén történik a nagyvilágban . . . úgy látom porlik a fal, melyet a művészet nagy birodalmában avatatlan kezek húztak, kasztokat rendszeresítvén, melyeknek neve képzőművészet vagy nagy művészet, iparművészet, díszítőművészet." RADISICS hívta fel a figyelmet a norvég Gerhardt MUNTHEra, aki egy teljes szobabelsőt tervezett festő létére a Holmkollen-nyaralóban. Hamarosan ismertté váltak itthon a többi rokon európai törekvések is. — A tényleges helyzet azonban mit sem változott. Ez magyarázza, hogy még egy jó félszázaddal később is fel kellett emlegetni a tényt (és kell ma is): „A görög művészet arra tanít, hogy az építészet, szobrászat és festészet, valamint használati tárgyak művészi megfogalmazása teljesen egyenrangú s a későbbi korokban az »iparművészet« akkor volt élő, mikor ezt a természetes egyenjogúságát érezte, és annak szabályaihoz tartotta magát."

[3] Magyar Iparművészet 1902. 244. — Magyar Iparművészet 1898. 412. — A torinói világkiállítás alkalmából határozták el, hogy új díjat alapítanak, ún. Diplôme d'Honneurt azon művészek számára, „akik az iparművészet fejlesztésének egyetemességében tűntek ki, és akik lehetőleg önmaguk is működnek az iparművészet terén." Nálunk Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter szabályzata tisztázta az iparművészeti aranyérem kiadásának egyik lehetséges okát: „kiknek ilyetén tárgyai egy már hazánkban létező iparágnak művészi továbbfejlesztését igazolják".

Párhuzamosan az iparművészet fellendülésével bontakoztak ki egyéni művészi kezdeményezések, melyek a népművészet és a nép egyszerű élete hívásának tettek eleget.[4] E szecessziós mozgalmak szorosan összefonódtak a népművészeti tárgyak iránti lelkesedéssel, gyűjtés vagy újraalkotás során a nem paraszti rétegek környezetébe való átültetésével. E két jelenség szerencsés találkozásaként indult meg a népművészet elemeit felhasználó képzőművészi tervezőmunka iparművészeti műhelyek, üzemek számára.

Magyarországon ezen folyamatok segítője és szervezője a Magyar Iparművészeti Társulat volt.[5] (Mivel a népi motívumok metamorfózisát a festészetben fogjuk vizsgálni, az iparművészet területéről a képalkotással rokon szőnyegművészetet érintjük az alábbiakban.) A szőnyegművészetben a népművészet kezdetben népi tematikaként jelentkezett, mint annak idején az irodalomban: „afféle »couleur locale«, a kibontakozó ars poetica szabályainak megfelelően, klasszicizáló-szentimentális stílusfordulatokkal elvegyülten."[6] A századvég, századelő világkiállításain e faliszőnyegek sikerrel szerepeltek. A siker oka a sajátos magyar „íz" volt, amit a folyóiratok cikkei is meg-

[4] Így épített magának házat a fővárostól elmenekülve A. GALLÉN-KALLELA a finn Tarvaspääben; SAARINEN, LINDGREN és GESELLIUS építészek a Helsinki melletti Hvittträskben, HALONEN Tuusulában, ahová egész kolónia települt, a finn nemzeti romantikát képviselő művészcsoport (SIBELIUS, ERKKO, SILJO, Eino LEINO költők, J. AHO író). Gyakran megfordult náluk az Oroszországból menekülő GORKIJ is. — von ZWEIGBERGH, Ewa, 1969. 11. Hasonlóan költözött Carl LARSSON festő Svédország legszebb népművészetét magáénak valló Dalarna egy kis falujába, Sundbornba. E kivonulások az északi országokban romantikus színezetűek. — Nálunk KÖRÖSFŐI-KRIESCH Aladár telepedett le Gödöllőn, s éppúgy magatervezte bútorokkal, szőttesekkel, szőnyegekkel rendezte be műtermes házát, mint LARSSON vagy GALLÉN-KALLELA, s mindannyiuk közös szenvedélye volt a népművészet. Az 1896-tól ugyancsak a dalarnai Morában élő Anders ZORN festő népművészeti gyűjteménye és népi témájú festményeinek sokasága; a 70-es évektől népi motívumokért Dalarnába járó festők (STRÖNBORN, Sixten 1966. 39.) egyazon törekvésűek GAUGUIN Bretagne-i, Pont-Aven-i iskolájával vagy a hatásukra Európa-szerte megindult mozgalmakkal. (Természetesen az impresszionizmus kibontakozásának idején Párizsban élő ZORN dalarnai plein-air képei stílusban mások, mint a Bretagne-ban az impresszionizmust meghaladó, összefogott formákat kereső és találó, képeit azokból építő GAUGUIN szintetikus, szecessziós művészete.)

[5] Magyar Iparművészet 1902. 298. — Magyar Iparművészet 1903. 306. — A Magyar Iparművészeti Társulat választmánya 1902. nov. 17-én ülést tartott. „A választmánynak tudomására jutván, hogy a pozsonyi szövőiskola az eddig kapott állami segély megvonása miatt feloszlik, továbbá, hogy a torontáli szőnyeggyár r. t. csődbe jutott, elhatározza, hogy a szövőiskola, illetve a szőnyeggyár további fenállása érdekében felterjesztést intéz a kereskedelmi miniszterhez azzal a figyelmeztetéssel, hogy az iskola és a gyár megszűnése nagy csapás volna hazai iparművészetünkre, mert mindkét vállalat művészi irányban folyton fejlődött, magyarosságra törekedett s készítményeik kiváló kvalitásait a legilletékesebb külföldi fórumok is elismerték." A Társulat ugyanakkor felkarolta a Kovalszky Sarolta vezette Torontál megyei Háziipar ügyét, és állami segélyt kért számára.

[6] WÉBER Antal 1974. 851. A szőnyegművészetben példa NAGY Sándor egy faliszőnyege, melynek előterébe betyáros legényt állít, fején szalagos kalappal. Tekintete mohón követi a kép jobbszélén eltűnő szőke copfot. A szél lobogtatja a lovak sörényét, a szalagokat, a gatyát. HORTI Pál *Hazafelé ballagó parasztpár*-ja némileg nyugodtabb képet ad a magyar falu életéről. Stílusa közelebb áll a kor festészetéhez: egyszerű téma, egyszerű hangvétel jellemzi. Kompozíciója is nyugodt, derűs: a fekvő téglalap formájú szőnyeget átlósan szeli át az út, ezt a vonalat az ellenkező oldal emelkedő tájrészlete egyensúlyozza. HORTI egyéb faliszőnyegei is ezzel a kompozíciós módszerrel készültek. Köztük a legsikerültebb és legdekoratívabb a kifejezetten magyar motívumot mellőző *Tájkép*. Nagy, egynemű, kontúrral körülvett színfoltokból áll, HORTI franciás iskolázottságát, a posztimpreszszionista dekoratív festészet hatását mutatja (szintétizmus).

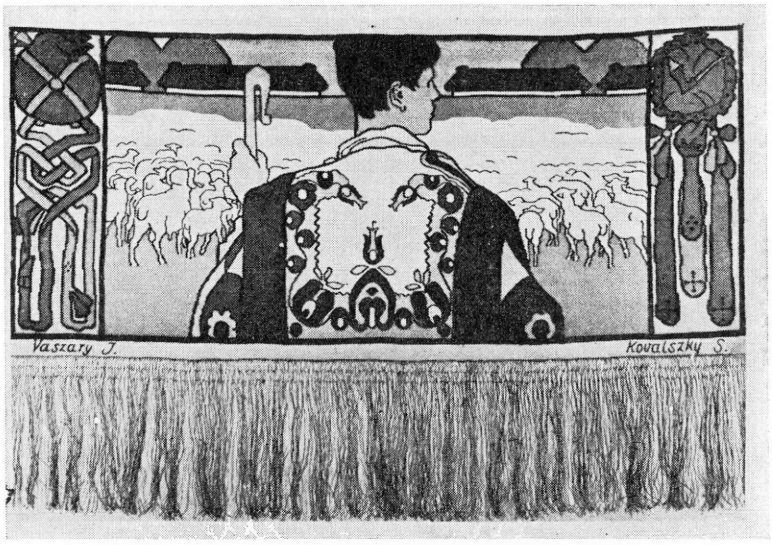

1. kép. VASZARY JÁNOS: *Juhász.* Faliszőnyeg, 1900. Magántulajdon

2. kép. VASZARY JÁNOS: *Vásárosok.* Faliszőnyeg, 1904. Iparművészeti Múzeum

kívántak.[7] A millenniumi kiállításon tisztázódott a „nemzeti jelleg" kidomborításának miként: „Hazai iparművészetünknek tehát a jelen kor szellemének és tisztult ízlésének kell megfelelnie, de mindenek fölött kívánatos, hogy nemzetivé legyen".[8] A népi téma, magyar táj ennek megfelelően új elemmel bővül, s ez a *népművészeti motívum bemutatása*. Együttesük jól látható VASZARY *Juhász* c. faliszőnyegén[9] *(1. kép)*. A bemutató jellegen túllépve a *népviselet* stílusformáló ereje tűnik szembe VASZARY János faliszőnyegein, összekapcsolódva a gobelin- szövési technikához való alkalmazkodással. Ebben a preraffaeliták hagyományát követi, akik „e feladatoknál felfedezték a vonal fontosságát".[10] Ugyanakkor francia iskolázottságú stílusa GAUGUIN és köre munkáinak ismeretére vall[11] *(2. kép)*.

Megjelent az igény tisztán díszítő jellegű, népművészeti formákat tartalmazó szövött művek iránt is.[12] Az 1904-ben alakult gödöllői szövőműhely majd művésztelep alkotói, barátai e motívumokat elsősorban Erdély népművészetéből merítették[13] *(3. kép)*. A gödöllőiek érdeklődése továbbélését jelenti annak a romantikában elterjedt, majd a historizmusban meg-

[7] Új Idők 1897. 532. — LYKA Károly 1900. — BALKAY Béla 1900. — A RIPPL-RÓNAI József 1897-es párizsi kiállításáról szóló tudósítás például magyar motívumokra hivatkozik a festő műveiben. Ez azért is fontos volt, mert idegenben élő művészt kellett elfogadtatnia a hazai közvéleménnyel, ezért keresi a nemzeti jelleget a bemutatott művész munkáin. — Az 1900-as budapesti RIPPL-RÓNAI-kiállítás előszavaiban LYKA Károlytól, BALKAY Bélától olvashatjuk: a művészetben a nemzeti karakter megnyilvánulását a magyar táj ábrázolásával lehet előidézni; RIPPL-RÓNAI a magyar táj „lelkének" hű tükrözője. — RADISICS Jenő 1900. 90. — GYÖRGYI Kálmán 1900. 244.: Az oroszországi magyar kiállítás sikerével kapcsolatban az iparművészeti társulat választmányi ülésén hangzott el a megállapítás, miszerint a sikert a társulat által követett iránynak, azaz a nemzeti jelleg érvényesítésének könyvelhetjük el. — GYÖRGYI Kálmán a párizsi világkiállítást megtekintve hangsúlyozta az örvendetes tényt, „hogy a nemzeti jelleg a különböző tárgyakon majdnem kivétel nélkül többé-kevésbé érvényesül", s különösen azt, hogy: „Pregnánsabban, mint az a magyar iparművészeti csoportban van, nincsen kifejezve sehol."

[8] DIENER-DÉNES József 1896. 40.

[9] KESERÜ Katalin 1973. 21. A szőnyeg mutatja a francia szecessziós festészet, a szintetizmus azon törekvését, hogy az ábrázolás minden része egyenrangú szerepet kapjon a képen, az emberi alak éppúgy, mint a háttér valamely részlete. A *Juhász* esetében a figurának nincs nagyobb jelentősége, mint a szűrmotívumnak vagy a tanyáknak (egy példány az Iparművészeti Múzeumban).

[10] LYKA Károly 1906, 1922. 104. Felvetette a preraffaelitákkal kapcsolatban: „Egy szőnyegterv kizárja a finom átmenetek, a színek halk crescendóját."

[11] KESERÜ Katalin 1974.

[12] Magyar Iparművészet 1895—96. 106. A meginduló Magyar Iparművészet c. folyóiratban írják: „iparosaink számára nincsenek megbízható és eredeti mintáink. E tekintetben a legújabb időkig ki voltak szolgáltatva a külföldnek . . . Ily körülmények között nem lehetett szó önálló, nemzeti jellegű iparművészetről." Egyúttal bejelentik, hogy „a kereskedelemügyi m. kir. miniszter . . . megindította a *Mintalapok* című vállalatot." A *Szövő- és Fonóipari mintalapok* síkdíszítményes szakfüzeteiben elsősorban a gödöllői mesterek terveivel találkozunk (NAGY Sándor szarvasos sormintája, tyúkoskakasos szimmetrikus dísze, KÖRÖSFŐI keleti mustrákat magyar motívumokkal ötvöző csomózott szőnyegei).

[13] KÖRÖSFŐI a 90-es évektől járt Erdélybe, majd MALONYAY Dezső I—II. kötetéhez ZICHY Istvánnal, JUHÁSZ Árpáddal, UNDI Máriával, MEDGYASZAY Istvánnal gyűjtött ott anyagot, a gödöllői művésztelep tagjaival, akik e munkájukban a kultuszminisztérium támogatását is élvezték K. LIPPICH Elek révén. Szép példája a motívumátvételnek KÖRÖSFŐI *Sasok a hős sírja felett* c. faliszőnyege (Iparművészeti Múzeum) a középpontba állított szalagos kopjafával, mely a századfordulón még élő, hun hagyománynak tartott temetkezési szokás volt (MALONYAY Dezső 1909. 4.).

3. kép. Körösfői-Kriesch Aladár: *Szarvasok.* Faliszőnyeg, 1913. Magántulajdon

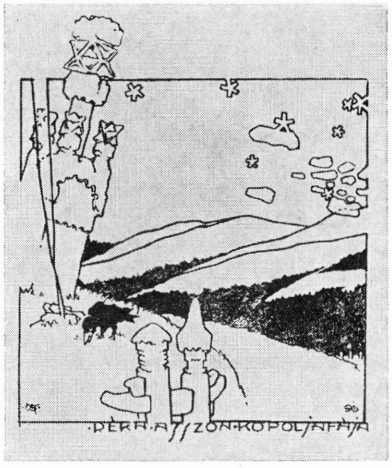

4. kép. Thoroczkai Wigand Ede: *Réka asszon kopoljafája.* 1910. (A *Hajdanába, réges-régön* c. sorozatból.) Erdély beszédes hagyományai. Budapest én. Táltos kiadás

gyökeresedett törekvésnek, mely a középkori és a népi irodalmi hagyományokra alapozott műalkotásokkal kívánt korszerű nemzeti tudatot kialakítani.[14] Ősi szimbólumokat jelenít meg a gödöllői mester: Körösfői—Kriesch

[14] Példa rá Lönnrot összeállítása, a *Kalevala* (1835), amit A. Gallén-Kallela a századfordulón formált át képi nyelvre; J. Bodmer XVIII. századi nagy felfedezései: a *Parsifal*, a Minnesang és a *Nibelung-ének*, amiket Wagner a XIX. század 70-es, 80-as éveiben dolgozott fel. — A gödöllőiekről Rózsa Miklós 1909: „nem a szegény mártír Horti délibábos etnografálása ez, mely mindenáron, még élete árán is, meg akarta keresni Ázsiában az őseredeti magyar formákat, hanem egy még szélesebb és így még bizonytalanabb területen való kutatás, mely a »néplélek« művészi beszédjének megnyilat-

Aladár *Árgirus és Tündér Ilona* c. faliszőnyegén,[15] s őseik által alkot *új szimbólumot* a *Kalotaszegi asszonyok* címűn[16] *(5. kép)*. A norvég Gerhard MUNTHE *Északi fény leányai* című faliszőnyegén (1896) fedezünk fel hasonló, geometrikus mustrákat *(6. kép)*. Azonos a fehérrel kiemelt három nőalak és a környezet mustrákkal való egybefoglalása, valamint a szövőtechnika: a keresztöltésű hímzésekre emlékeztető szaggatott körvonalak, mely nálunk a Skandináviából átültetett scherrebeki technika alkalmazása. Kompozíciós szempontból francia művek körébe is vonható KÖRÖSFŐI szőnyege. Sziluetthatás és díszítő jelleg érvényesül M. DENIS művein is a ritmikusan elhelyezett nőalakok révén[17] *(7. kép)*. KÖRÖSFŐI más művein, festményein, vázlatain is felfedezhető ez a komponálási mód. Arra figyelmeztet, hogy a népi élet, népművészet közeli megfigyeléséből vonta le következtetéseit.[18] E szőnyegének ismeretében

kozásait keresi." — Táplálta ezt a wagneri nézet, miszerint a vallásosság hanyatlása következtében az emberi nem elfajul, és csak a mitikus művészet segíthet rajta. (NIETSCHE is magáévá tette és hirdette kezdetben ezt a gondolatot.) Másfelől az a dosztojevszkiji nézet, miszerint amely nemzet nem találja meg ősi isteneit, nem tér vissza hozzájuk, hogy erőt merítsen belőlük, az elveszett. A gödöllőiek művészetében WAGNER hatásának csak lecsapódása érezhető, hiszen nem voltak wagneriánusok, sem vallásalapítók, mint volt pl. a francia Rose+Croix mozgalom Sár PÉLADAN vezetésével, aki a művészt apostolnak tekintette; vagy az ugyancsak francia Nabis (= Próféták) festőcsoport. MALONYAY (1905) idézi PÉLADANT: „Művész, te apostol vagy! A művészet a nagy misztérium. Művész, te király vagy! A művészet az igazi birodalom." NIETSCHE a hatalom és szellem különválását kérte számon korától, ezt PÉLADAN a művészben látta újraegyesülni. Ezek az elméletek talán csak hosszabb időt Párizsban töltő NAGY Sándor szemléletében hagytak nyomot.

Gödöllőn tágabb körű volt az orosz szellemiség hatása. FÜLEP Lajos 1974. 611. DOSZTOJEVSZKIJ írta az *Ördögök*ben: „Egyetlen istenhordozó nép van, ez — az orosz nép" (DOSZTOJEVSZKIJ 1972. 276.). A gödöllőiek kortársa, FÜLEP Lajos írta 1917-ben: „Ez a nép ma már az egyetlen Európában, legfeljebb, ha még a magyarra illik rá ez a jelző, hogy: nép . . . Mert a nép nemcsak etnológiai fogalom, mely jelenti valamely ország lakóinak összességét, és nemcsak szociológiai fogalom, mely jelenti a társadalom legalsó, testi munkát végző rétegét; a nép históriai fogalom is, mely bizonyos állapotot, ősi szokásokat, világnézetet, vallást, nyelvet, költészetet, művészetet és életmódot jelent." Az orosz népszemléletből (TOLSZTOJ) KÖRÖSFŐIt az a gondolat ragadta meg, hogy a nép létét átjárja a művészet.

[15] Ma ismeretlen helyen.

[16] A cím tőlem származik. KÖRÖSFŐI Kalotaszegen és Torockón folytatott népművészeti gyűjtőmunkát a MALONYAY Dezső-féle kiadvány köteteihez. A szőnyeg női viselete stilizált, a szőnyeg dekoratív törvényei szerint felépített, újjávarázsolt népviselet. A stilizálással KÖRÖSFŐI a kalotaszegi viselet egyébként is meglevő, középkorra emlékeztető szerkezeti vonásait emeli ki, erősíti meg. A dulandlé például nincs átvetve a fiatalasszonyok nyaka körül, hanem fátyolhoz hasonlóan hátul omlik le. A szoknya vonala az elöl föltűzve viselt muszujé, anélkül azonban, hogy a muszujposztó eltérő színű sávját a művész kiemelné. Az asszonyok csizmája realisztikusan idézi a kalotaszegi falusi valóságot, a főkötő azonban szinte a középkori udvari női fejdíszekhez hasonlóan alakul át. A háttér alsó részének mustrái leegyszerűsített, általánosított motívumokkal a paraszti szőttesekre utalnak.

[17] M. DENIS-nek a Revue Blanche számára készített mellékletén (1894) KÖRÖSFŐIéhez hasonlóan, de négy nőalakot látunk balprofilban, sorban, egymást kissé takarva. Ruhájuk keresztmintája emlékeztet ugyan a KÖRÖSFŐI-szőnyeg + és T alakú mintáira, de a lágy körvonalak elütnek KÖRÖSFŐI szaggatott, tördelt formáitól, ami a scherrebeki szövési technikából is ered.

[18] Kós Károly 1909. 130. A népi élet kifejezést Kós Károly Torockóról írt szavaival szeretném alátámasztani: „Amikor néztem templombavonulásukat, viseletüket, . . . Ahogy a nők a rókaprémes fehér irha mentét a nyakukba húzzák, ahogy mennek földresütött szemmel, halkkal, kis csoportokban, ünnepélyes-lassan a templomba . . ." Mintha e látvány elevenedne meg KÖRÖSFŐI faliszőnyegén.

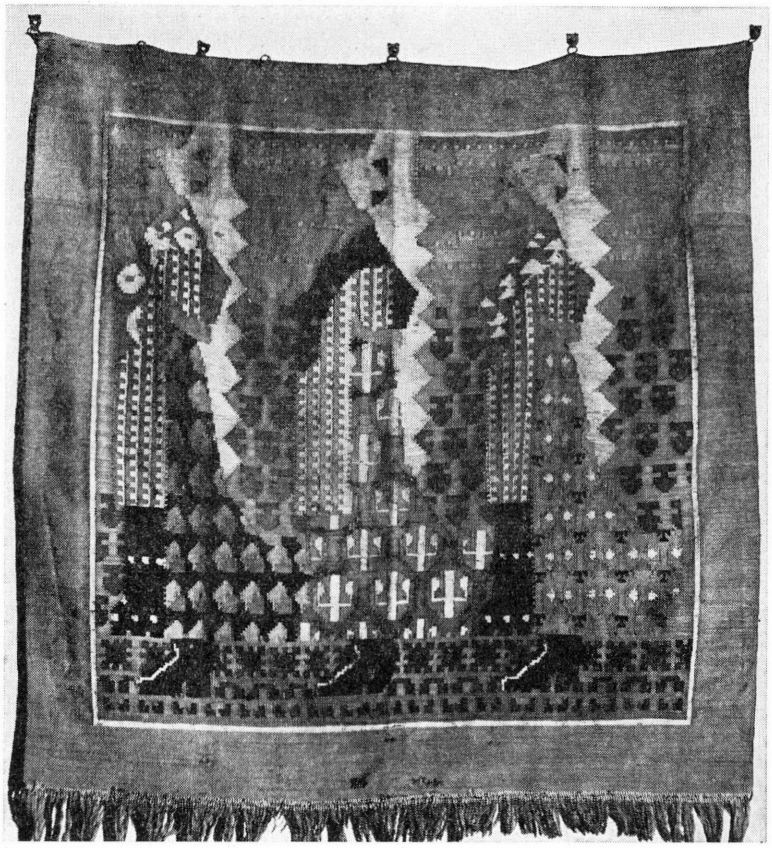

5. kép. Körösfői-Kriesch Aladár: *Kalotaszegi asszonyok.* Faliszőnyeg. Magántulajdon

elmondhatjuk, hogy miként „Bartók és Kodály azért fedezték fel a népdal művészi értékét, mert ismerték az európai zeneművészet egészét", miként Ady átitatódva Párizsban szecesszióval, szimbolizmussal, a Kalota partján vetette papírra: „Csönd, június van a szívemben, / Átvonult templomi népség / Belém költözött áhítata / S e percben a Kalota partján / Biztosság, nyár, szépség és nyugalom", úgy Körösfői is számtalan európai tanulmányút után tudott létrehozni az európai művészet egészébe illeszkedő, felépítésében, elemeiben magyar népművészetre támaszkodó alkotást.[19]

[19] Andrásfalvy Bertalan 1975. Ellentmondanék Andrásfalvynak, aki többek között Körösfőivel kapcsolatban a magyar nép díszítőművészetének „kevésbé sikerült" metamorfózisát látja. Ez persze nem a szerző tévedése, hanem az utókoré, mely Körösfői munkáit kiszorította az élő művészet hagyományaiból, a művészettörténet folyamatából. Mindazonáltal a bartóki összevetés nem értékelő értelmű. — Ady *A Kalota partján* c. verse 1914-ből. Megjegyzendő, hogy a párizsi kiállításokról írván Ady éppen M. Denis műveit tartja említésre méltóknak (Ady Endre 1906), melyeknek gyakori témája a lassú, áhítatos vonulás: *Menet a Kálváriára, Processzió a fák alatt, Április.*

6. kép. Gerhard MUNTHE: *Északi fény leányai.* Faliszőnyeg, 1896. Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe

7. kép. Maurice DENIS: Melléklet a *Revue Blanche* c. folyóirat számára. 1894

A népművészet konstruktív jegyeinek felhasználásával érte el ezt az eredményt.[20]

A ritmikus díszítő jelleg másik forrása a szimmetria. Megjelenik KÖRÖSFŐI művein is[21] és VASZARY *Cicás lány* c. faliszőnyegén.[22]

A Londonból vidékre költözött WORDSWORTH a Lírai balladákhoz írt Előszóban állapítja meg (1800—1802), hogy az általános költői gyakorlattól

[20] Kós Károly 1909. 282. A népművészet konstruktív jellegére legerőteljesebben Kós Károly hívta fel a figyelmet, akivel KÖRÖSFŐI barátságban lehetett. (A Kós-tervezte zebegényi templomot KÖRÖSFŐI tanítványai festették ki az ő vezetésével.) Kós az erdélyi népművészet tanulmányozása során alakította ki nézetét: „Konstruktív népművészetünk alapja a középkor művészete; nemzeti művészetünk alapja csak a népművészet lehet." Ez egyben döntő érv az erdélyi népművészet forrásértékének megállapításában. S miként Kós grafikájában és épületein csakúgy, mint építésztársai, a Fiatalok munkásságában felfedezhető a szecesszión túlmutató konstruktív építészet alapja, úgy KÖRÖSFŐI faliszőnyegén a konstruktív képalkotás elemei figyelhetők meg. (KÖRÖSFŐI ugyanazon vidékeket járta be többször is Erdélyben, mint a Fiatalok, akik szinte mind ábrázolták valahogy a körösfői templom 4 fiálés tornyát. E faluról vette nevét KRIESCH Aladár.) Egyrészt a már említett, szövőtechnikához való alkalmazkodással, másrészt a viselet jellegének megfelelő mértani formák kialakításával, a képsík (figurák) és a háttér (mélység) különleges összekapcsolásával.

[21] Erre a kompozíciós elvre épült a St. Louis-i világkiállításon a magyar csoport bejáratát koronázó falképe: a *Kalotaszegiek templomba menetele.* Ugyanez díszítette a milánói magyar csoport épületét 1906-ban, valószínűleg az amerikai sikere miatt, bár a falképnek különösebb festői erényei nincsenek. A kapu fölé és két oldalára szerkesztett csoportok kívánják meg a szimmetriát.

[22] Színviláguk is közös. VASZARYtól KÖRÖSFŐI tanulhatott, mert Gödöllőn másodszor is megszőtték sikert aratott *Vásárosok* c. faliszőnyegét. A lilás színeket viszont VASZARY Párizsból hozta, ahol különösen M. DENIS művei terjesztették el.

8. kép. Körösfői-Kriesch Aladár: *Három gyermek.* Tempera, vászon, 1905. Magántulajdon

eltérően a falusiak „érzéseiket és fogalmaikat egyszerű és mesterkéletlen kifejezésekben közlik. Ennél fogva ez a szokványos érzésekből fakad, állandóbb és sokkal tömörebb, mint az".[23] Felfogásának megfelel Körösfőié egy századdal később, amely a népművészet különös értékéről, becséről szól: „néhány főbenjáró, művészi elvnek jelenleg legharmonikusabb, legtisztább típusa, képviselője".[24] Művei tanúsága szerint pedig a népművészeti szín- és formavilágot, komponálási módokat egyeztetni tudta faliszőnyegein az uralkodó stílusirány, a szecesszió stílusával.

Festészetében is jelentkezik a népművészet. *Három gyermek* c. képén érzékelhetjük, miként illeszkedett festői stílusába a finom mintájú, bő redőzetű erdélyi viselet.[25] A lágy gyermekhajon csillanó napfény és az aprómintás

[23] Horváth Károly 1965. 149.

[24] Körösfői-Kriesch Aladár 1913.

[25] A redőzet említése más vonatkozásban is fontos. Említettük, hogy a modern városi élet „művészietlensége" volt a gödöllőiek falura településének is egyik oka. Rózsa Miklós (1909) írja: Gödöllőn „egy magyar formanyelvet akar kialakítani a parasztnép eleven és — szerintök — művészi életéből". Ennek az életnek igen fontos összetevője volt a viselet, mely a polgári divattal szemben festőinek minősült. (Gondoljunk Ferenczy István szobrász küzdelmeire a viselettel már a múlt század közepén pl. Kölcsey szobrának megalkotásakor!) Izsó Miklós táncoló juhászfiguráival éppen a századelő értelmezése szerint megtaláltatott az a mozdulat, ruházat, mely tolmácsolni tudja a plasztika nyelvén a magyar nép lényegét, a görögséghez hasonlóan élet és művészet azonosságát. E nézet képviselője Fülep Lajos volt, aki bizonyára kapcsolatban állott Körösfőivel. Tehát miként a görög művészet csodájához hozzá tartozott a való viselet festőisége, úgy a századfordulón a göröghöz hasonlóan bő redőzetű népviselet a görög példa nyomán is segítségére volt a művészeknek a stíluskeresésben. (A görögséghez fordult a századfordulón a francia szobrász Maillol,

9. kép. Körösfői-Kriesch Aladár: *Matyó leány.* Olaj, vászon, 1916. Magántulajdon

fehér ruha az alak természetbe olvadását, plein-air kép születését eredményezi. Hasonló megoldásra jutott a színekben vibráló sokac népviseletes alakokat természetben festő Csók István is. Képei impresszionisztikus hatást keltenek, holott az impresszionizmus színelméletéhez nincs közük[26] *(8. kép).*

A népművészet festői felhasználásának más módja a motívum dekorativitásának köszönhető. Körösfői *Matyó leány* c.[27] *(9. kép)* festményén már meg-

később Medgyessy Ferenc a ruharedők finom játékának plaszticitásával.) A görög művészet és élet azonosságának kultuszához adalékul szolgál a még élő gödöllői mester, Remsey Jenő visszaemlékezése, miszerint az „Isadora Duncan révén híressé vált görög táncokat" is megismerték Gödöllőn, mégpedig a Bergson-tanítvány Dienes Valéria bemutatásában (Remsey Jenő 1973. 824.). Említést tesz az esetről Dienes Valéria is: „1912-ben hazajöttem, és akkor a művészek érdeklődtek a legjobban iránta. Elhívtak engem is egy ilyen művészegyüttesbe, nem is tudom, hol volt a koloniájuk" (Dienes Valéria 1975. 94.). Dienes Isadora testvére, Raymond Duncan párizsi „koloniájában", ahol egyébként szövéssel is foglalkoztak, sajátította el a mozdulatokat. „Ez a pompás növényevő férfiú, aki hajadonfővel, meg szandálban sétált a nagy boulevardokon" (Nádai Pál 1913. 90.), életmódjával hatással lehetett a gödöllőiekre, bár az évszámok arra utalnak, hogy párhuzamos jelenségről van szó.

[26] A tüzes apró színfoltok a valóság másai, lokálszínek. A festésmód megegyezik a természeti környezet plein-air, a napsütésben, meleg levegőben vibráló festésével.

[27] 90 × 70 cm. o. v. j. j. f. KA 916 Kriesch Margit tulajdona.

találhatjuk nyomait. A tisztahomlokú leányarc madonnás szépsége KORNISS Péter Kalotaszegi esküvő c. fotósorozatának Menyasszonyára emlékeztet.[28] A fotóriport darabjai a folklór „ma is élő, nehezen felkutatható, spontán megnyilvánulásait őrzik meg hitelesen — talán az utolsó pillanatban." A KÖRÖSFŐI-kép hasonló, időtlen nyugalmát a kép alsó széléről, a kötény szegélyéről kibontakozó matyó virágdíszítés mozgatja meg, mint valamely szerteágazó, burjánzó természeti tünemény. Kompozíciós szerepe csak annyi, hogy a kép síkszerűségéhez alkalmazkodik, de majd évtizedekkel később, a népművészet *szerkezeti* jellegzetességeire támaszkodó szentendrei művészek kiemelkedő alakjának, KORNISS Dezsőnek műveiben lép fel már mint kompozíciós (és természetesen festői-dekoratív) alapelem.[29] Elsősorban a *Házasodik a tücsök* (*Pásztortánc*, 1968) c. filmjére gondolhatunk: a „formai fegyelemből kitörő költői látomásait", a „frissen születő formák zöld, sárga, kék és fehér" színeit építi fel a népi motívumokból.[30] *Pásztorok* c. képén (1969) a motívum ugyan nincs tényleges mozgásban, mégis a kép sarkából előbukkanó, növekvő szűrmotívumok ritmusa a népi díszítőművészet alaposan megfigyelt, kirobbanó erőt sugárzó csoportosító módszerére támaszkodik. A szűrmotívumokból alkotott figurák egy síkgeometrikus képet értelmeznek *(10. kép)*.

KORNISS Dezső más képein geometrikus népművészeti motívumok jelennek meg, s így mint konstruktivista képmotívumok kompozíciós meghatározói lehetnek egy konstruktivista képnek. A *Kántálók* c. festményre gondolunk (1946. Pécs, JPM), melyen a konstruktivizmus síkgeometrikus alkotásait továbbfejlesztve előtér-háttér megkülönböztetés nélkül a vászon egésze a színformák rendszerének hordozója[31] *(11. kép)*. A konstruktivizmussal behatóan megismerkedett KORNISS 1924-es hollandiai útja során, (MONDRIAN és a De Stijl), majd hazatérve a Bauhaus kiadványaiból[32], KASSÁK műveiből, elveiből. 1930-as párizsi útjáról a kubizmus tanulságaival: a tárgyak többnézőpontú, síkba vetített ábrázolási lehetőségével tért haza. A *Kántálók* is ilyen értelemben síkkompozíció, mert az átlós osztású mezők különböző színű, középpontra vonatkoztatott színformái plaszticitást eredményeznek. Mintha a figurák fafaragások lennének, mintha a figura faragott maszkot mondhatna elődjének, mégpedig az erősen tagolt, geometrikus alapformák szerint mintázott, ősi eredetű népművészeti alkotások közül valót[33] *(12. kép)*. Ezek az átlós faragások eredményezik a székely kopjafák, kapuk, gerendavégek plasztikus

[28] Művészet 1973. 29.

[29] A szentendrei jelző azért alkalmazható KORNISS Dezsőre, mert ott bontakozott ki a 30-as években ma is vallott ars poeticája, bartóki ihletésre.

[30] MENYHÁRT László 1974. 18.

[31] A képfelület egészének festői jelentőségéről KORNISS művészetében írt UNGVÁRY Rudolf 1967.: „a metamorfózisok esetében pedig az alap-alak viszony gyakran fölcserélődik", HEGYI Lóránd 1976.: „az alap és a rátett motívumok alapvetően azonos képi minőségek". KORNISS stílusának e sajátossága a szecesszióban gyökeredzik, amint KÖRÖSFŐI szőnyegein láttuk a háttér és az alakok mustrákkal való egybefoglalásának szándékát, a konstruktivitásra való hajlamot.

[32] Hatásukra születtek KORNISS első síkgeometrikus kompozíciói is: *Konstrukció (Három négyzet)* 1928, *Geometrikus kompozíció* (HEGYI Lóránd 1976. 8.).

[33] KORNISS művészetében találunk is utalást erre az eredetre: az *Illuminációk 5.* sz. lapja busóálarchoz hasonló maszkot jelenít geometrikus osztások segítségével. KORNISS KASSÁK köréhez tartozott a 20-as évek második felében. KASSÁK *Montázs-önarcképén* egy elefántcsontparti geometrikus megfogalmazású maszkot láthatunk. Feltételezhető tehát KASSÁK művészetének közvetlen hatása KORNISS formavilágának kialakulására.

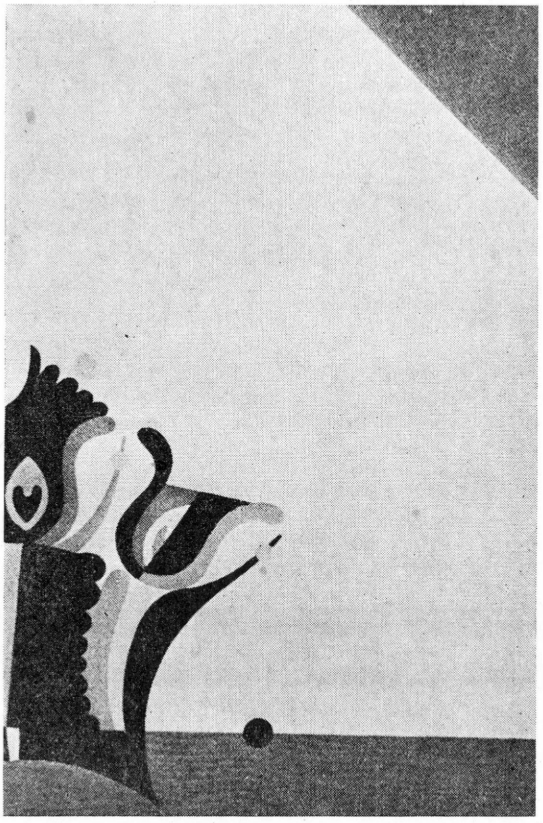

10. kép. Korniss Dezső: *Pásztorok.* Olaj, vászon, 1969. Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum

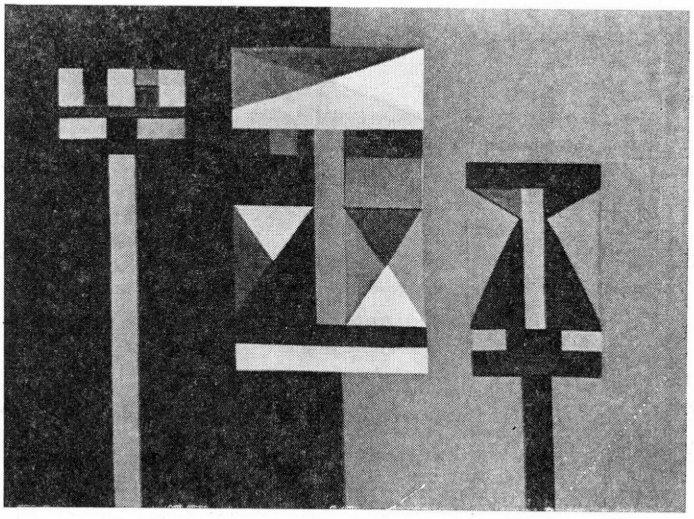

11. kép. Korniss Dezső: *Kántálók.* Olaj, vászon, 1946. Pécs, Janus Pannonius Múzeum

12. kép. Kassák Lajos: *Montázs-önarckép.* 1923. Magántulajdon

motívumait, de ezek jelennek meg pl. a baranyai ládák díszítésében is vésett és festett, ismétlődő síkmotívumként stb.

A kép témája is kettős értelmű. Egyrészt emlékezetünkbe idézi Picasso *Három muzsikus (13. kép)* és *Három álarcos muzsikus* (1921) c. kubista alkotásait[34], másrészt a kántálásnak, ünnepeken énekkel való köszöntésnek rituális törvényeit. E népszokásnak köszönhető a kép különbözősége Picassoétól: a figurák önmagukon belüli állandó mozgása,[35] valamint egymással való kapcsolatuk kompozícióteremtő ereje és mozgásképzet-keltő energiája révén. Mozgásképzetet keltenek a figurák azzal, hogy enyhén balra dőlnek, mint rúdon mozgatott vásári bábfigurák, s hogy a középső alakhoz képest a másik kettő felfogható a színformák játékosnak tűnő, de szigorú rendszer szerinti elcsúsztatásaival felépített alaknak, tehát a figurafelépítés különböző lehetőségeinek ugyanazon motívumokból. E végtelen variációs lehetőség népművészeti és képzőművészeti szabályok alapján történő felhasználása mutatja, hogy a népművészet újabb festészetünkben vált képtémából festői témává,

[34] Körner Éva 1971. 30. Képelemzésben fedi fel a Kopjafákkal és Picasso művével való rokonságot.

[35] A belső motívum-elmozdulás nemcsak a másik figurákhoz képest érzékelhető, hanem önmaguk szimmetriájában is: mivel e szimmetria az arc függőleges tengelye körül sosem teljes, a két oldal színei különböznek, s e különbség természetéből fakad a figurák belső ritmusa.

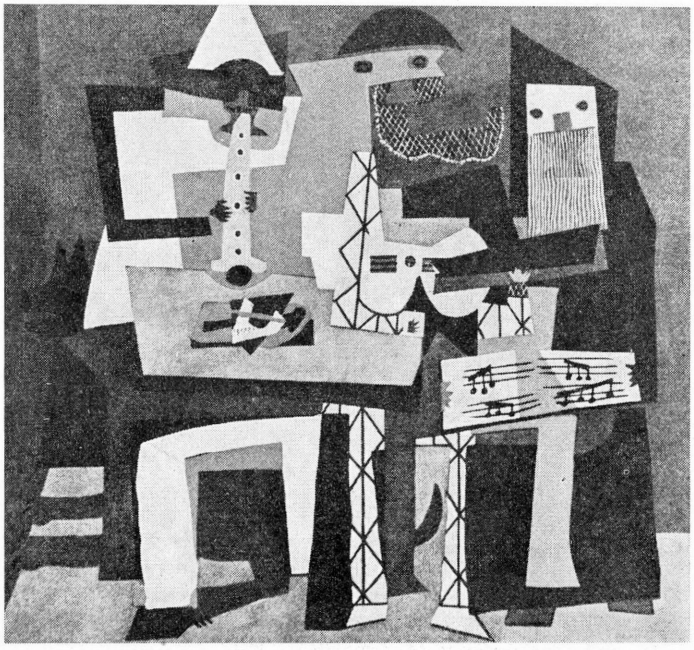

13. kép. PICASSO: *Három muzsikus.* 1921. Olaj, vászon. New York, Museum of Modern Art.

festői problémává, ahol nem mint érdekes motívum vagy szemet gyönyörködtető látvány jelenik meg, hanem — saját rendszerét megtartva — egy új, tágabb rendszernek lett alapja és mértékadója.

A szőnyegművészet szűkebb területén ugyanez történt a századfordulón. A népművészeti alkotásoktól átvett szimmetria és egymásmellettiség él KÖRÖSFŐI munkáin és KORNISS Kántálókján, s VASZARY szőnyegein a síkmotívumokat KORNISSéhoz hasonló átlós kompozíció fűzi össze. Mindez azt mutatja, hogy XX. sz.-i művészetünkbe oly erősen épült be a népművészet, hogy egy-egy mű esetén — ha ezt elismerjük — történeti vizsgálata feleslegessé is válhat,[36] az esztétikai elemzés pedig egyetemesen használt kritériumokkal valósítható meg.[37]

[36] KÖRNER Éva (1974. 11.) megállapítása tévedésnek tűnik: „VAJDA és KORNISS mitológiája személyes mitológia volt, hiába kutattak elmélyült munkával az ősi jelentésű jelképek és formák után — ezek már abban a befogadó közegben, amelynek reagálására számítottak, feledésbe merültek." — Mint láttuk, ez a mitológia e században részint még élő (l. 13. jegyzet), részint felelevenedő volt. De esztétikai szempontból nem is fontos, hogy a mű kiindulópontjaként tételezett népművészeti motívum ősi jelentése él-e még. A fontos az, hogy a motívumot különböző jelentésekkel megtöltötte a festőművész, s így ismét jelképpé válhatott, élő mitológiává.

[37] Ide beleértem a *Kántálók* jelentését is, mely tulajdonképpen megfelel pl. a francia festészetben hosszú múltra visszatekintő harlequin-témának, tehát PICASSO jelmezes muzsikusainak jelentése KORNISS kántálóiéhoz hasonlóan fejthető meg, bontható ki.

IRODALOM

ADY Endre
1906 *A szalonok csődje.* Budapesti Napló. júl. 8. (ADY összes prózai művei VIII. Budapest 1968. 21.)

ANDRÁSFALVY Bertalan
1975 *A népművészet időszerű kérdései.* Baranyai művelődés III—IV. 74—76.
BALKAY Béla
1900 *Katalógus-előszó a Rippl-Rónai József impressziói c. kiállításhoz.* Budapest
DIENER-DÉNES József
1896 *A történelmi kiállítás és az iparművészet. Az iparművészet 1896-ban.* Millénniumi emlékkönyv. Budapest
DIENES Valéria
1975 *Beszélgetés Dienes Valériával.* Valóság 8.
DOSZTOJEVSZKIJ
1972 *Ördögök.* Budapest
FALKE, Jacob
1878 *Die nationale Haus-Industrie.* Wien. Újra kiadva: A nemzeti háziipar. Documentatio Ethnographica 4. 1973. Budapest. 24—43.
FÜLEP Lajos
1974 *A művészet forradalmától a nagy forradalomig I.* Budapest
GENTHON István
1973 *Római napló.* Budapest
GYÖRGYI Kálmán
1900 *Az iparművészet a párizsi világkiállításon.* Magyar Iparművészet
HEGYI Lóránd
1976 *Korniss Dezső Fejtanulmány (Szakállas fej) c. képének elemzése.* [Kézirat.]
HORVÁTH Károly
1965 *A romantika.* Budapest
KESERÜ Katalin
1973 *Vaszary János egy faliszőnyege.* Műgyűjtő 3. sz.
1974 *A századforduló magyar faliszőnyegeiről.* Műgyűjtő 3. sz. 52—53.
KÓS (KOSCH) Károly
1909 *Erdély népének művészetéről. I. A Királyföld és Torockó, II. Székelyföld és Kalotaszeg.* A Ház.
KÖRNER Éva
1971 *Korniss Dezső.* Budapest.
1974 *Néhány támpont a Korniss-jelenség megközelítéséhez.* Művészet 11. sz.
KÖRÖSFŐI-KRIESCH Aladár
1913 *A népművészetről.* Magyar Iparművészet 351—352.
LYKA Károly
1900 *Katalógus-előszó a Rippl-Rónai József impressziói c. kiállításhoz.* Budapest
1906 *A képírás újabb irányai.* [Második kiadás: 1922.] Budapest
MALONYAY Dezső
1905 *Az újabb festészet fejlődése.* Művészet.
1907 *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete.* Budapest
1909 II. *A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete.* Budapest
1922 *V. A palócok művészete.* Budapest
MENYHÁRT László
1974 *Korniss és a film.* Művészet 11.
NÁDAI Pál
1913 *Francia ízlés.* Magyar Iparművészet
PULSZKY Károly
1879 *A magyar háziipar díszítményei.* Budapest
RADISICS Jenő
1897 *A stockholmi kiállításról.* Magyar Iparművészet
1900 *Radisics jelentése.* Magyar Iparművészet
REMSEY Jenő
1973 *Szecesszió, spirituális művészet II.* Vigília 12.
RÓZSA Miklós (Tövis)
1909 *A gödöllőiek.* A Hét 635—636.
SEMPER, Gottfried
1878 *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten. I. Die textile Kunst. Einleitung.* München
STRÖMBORN, Sixten
1945 *Konstnärförbundets historia I.* Stockholm
UNGVÁRY Rudolf
1967 *Korniss Dezső alkotói útja.* Magyar Műhely

WÉBER Antal
1974 *A népiesség jellege és változatai a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején.* In: Irodalom és felvilágosodás. Budapest
ZWEIGBERGH, Ewa von
1969 *Homma hos Carl Larssons.* Stockholm
ZSOLNAY Teréz és M. ZSOLNAY Margit
1974 *A gyár és a család története.* Budapest

Katalin Keserü

SUR LA MÉTAMORPHOSE DU MOTIF POPULAIRE DANS LES BEAUX-ARTS

(Résumé)

À partir de la deuxième moitié du XIXe siècle lorsque le rassemblement des objets d'art populaire prit un essor il y a lieu d'observer l'effet exercé par l'art populaire sur les beaux-arts de la Hongrie, notamment sur la peinture et l'art apparenté de la tapisserie. Apparue vers la moitié du siècle dernier, le thématisme populaire fut suivi vers la fin du siècle surtout par la mise en application des motifs sur les oeuvres décoratifs et de plein air. Presque concurremment avec ce phénomène des principes nouveaux de la composition se font valoir. Ayant vécu à Paris dans les années 90, János VASZARY appliqua sur ses tapis muraux le cloisonnisme et la construction planimétrique de GAUGUIN et du cercle de Pont-Aven d'une manière similaire dans cette matière aussi *(Les marchands forains)*. Aladár KÖRÖSFŐI KRIESCH, fondateur de l'école des artistes de Gödöllő, puisa ses sujets des coutumes constantes de la vie populaire et les mit en oeuvre dans la construction planimétrique du style décoratif populaire moyennant une technique artisanale de la tapisserie, conformément aux arts décoratifs et appliqués de l'Art Nuoveau contemporaine *(Les femmes de Kalotaszeg)*. Les caractéristiques des oeuvres de ces deux artistes survivent ensemble dans l'art de Dezső KORNISS, représentant éminent de l'École Européenne, en connexité avec les expériences du cubisme et du constructivisme européens *(Chanteurs)*. Dans tous les trois cas il s'agit d'oeuvres d'art insérables dans l'art européen, mais spécifiquement hongrois sous l'influence de l'art populaire.

Каталин Кешерю

К МЕТАМОРФОЗАМ НАРОДНЫХ МОТИВОВ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

(Резюме)

Со второй половины 19 века, то есть с начала подъема собирания предметов народного искусства вплоть до наших дней прослеживается влияние народного искусства на изобразительное искусство, а в рамках последнего прежде всего на живопись и близкое к ней искусство гобелена. Вследза появлением в искусстве середины прошлого века народной тематики, в конце века расширяется прежде всего применение мотивов на произведениях пленэра и декоративного подхода. Почти параллельно с этим явлением дают о себе знать новые принципы композиции. На гобеленах Яноша Васари, побывавшего в 90-е годы прошлого века в Париже, клуасонизм Гогена и понтавенцев и их плоскостная конструкция выступают точно также даже в тематическом отношении (Рыночники). Основатель лагеря художников в г. Геделле Аладар Керешфеи-Криш разрабатывает тематику из повседневных обычаев народной жизни в плоскостной структуре народного декоративного искусства, применяя технику кустарного ковроделия и придерживаясь к стилю современного изобразительного и прикладного искусства сецессинизма (Женщины из кр. Калотасег). Характерные признаки произведений их обоих вместе продолжают жить в творчестве выдающегося представителя Европейской школы Деже Корниша в сочетании с достижениями европейского кубизма и конструктивизма (Певцы). Во всех этих трех случаях создалось произведение своеобразного венгерского характера, благодаря влиянию народного искусства, органически входящее в европейское изобразительное искусство.

KISEBB TANULMÁNYOK

Borsai Ilona

Régi stílusú elemek megjelenése az új magyar népdalstílusban

A régi és új magyar népdalstílus egymástól lényegesen különböző sajátos jegyeinek megfogalmazásával egyidejűen mind BARTÓK, mind KODÁLY figyelmeztetett a régi stílus bizonyos elemeinek továbbélésére az újban. Még a legdöntőbb, szerkezeti különbségen belül is találtak közös vonást: KODÁLY a kvintváltás elvére mutat rá, amely, mint „két magasabb és két mélyebb fekvésű sor szimmetrikus váltakozása", egyaránt jellemzi a régi stílus A^5A^5 A A, s az új stílus A A^5A^5A szerkezetét, s ennek változatait.[1] BARTÓK viszont az új stílus ABBA szerkezetét veti egybe „a régi stílusra annyira jellemző ABBC formával", feltételezve, hogy „egyes dallamoknál A sor idővel hasonlóvá lett C sorhoz".[2] Mindketten hangsúlyozzák a két dallamstílus *hangrendszerbeli* rokonságát is. KODÁLY fogalmazása szerint „a régi stílus hangrendszere, az ötfokú is tovább él az új dalokban

[1] KODÁLY Zoltán 1952. 32. E gondolat részletesebb kifejtését találhatjuk ugyanennek a műnek 27—28. oldalán: „A régi A^5A^5AA forma könnyen átváltozhatott AA^5A^5A formává, még európai hatás nélkül is. Csak egyszer, véletlenül, másképp kellett elosztani a négysoros strófa szövegét a folyamatos dallamvonalon. Egy sorral odébb bekapcsolni, s folyhatott tovább zökkenő nélkül". Egy sajátságos mári dallamtípus példája nyomán felveti azt a lehetőséget is, hogy egyes dallamainknak $A^8A^5A^5A$ volt a formája, mielőtt AA^5A^5A-ra változott, „olyanformán, hogy a kényelmetlenül magas első sor egy oktávval mélyebbre helyezkedett, egy magasságba a negyedikkel. Nagyobb hangterjedelmű daloknál ma is így segít magán a nép". Másfelől viszont éppen KODÁLY mutatott rá elsőnek az új magyar népdalstílus szerkezeti elveinek összefüggésére az európai zenével (i. m. 25—27.), s ehhez találunk további adatokat SZABOLCSI Bence tanulmányaiban (1951. 4—5, 1954. 30—33.). Mindezek alapján e stílus kibontakozásában az európai hatás kétségtelennek látszik; abban viszont, hogy ilyen széles körben elterjedt és ennyire meggyökeresedett, nyilvánvalóan nagy szerepet játszhatott a kvintváltó szerkezet ismerősen hangzó alapelve.

[2] BARTÓK Béla 1924. XXXVIII. 5. j. Ebben az esetben a két középső sor azonossága a rokon alapelv a két stílus között; ez kombinálódik az új stílusban a kvintváltás alapelvével — az $A^{BB}A$ szerkezetű új stílusú dalok tehát szerkezetileg kétszeresen is kapcsolódnak a régi stílushoz. Nem véletlen, hogy BARTÓK is ezt találta a legjellemzőbben magyarnak az új stílusú szerkezetek közül (uo. XXXVIII.).

---

1. kottapélda. Az összehasonlított dallamok adatai:

1. Öcsény (Tolna m.) gy.: LAJTHA László, é.: lányok, 1913. XII. Ltsz. 3845.
2. Hollókő (Nógrád m.) gy.: BORSAI Ilona, é.: öt asszony (23—34) 1963. XI. AP. 6626 m.
3. Hencida (Bihar m.) gy.: SZTANÓ Pál, é.: Balázs László (39) 1958. VIII. AP. 2755 h.
4. Mátraszentimre (Heves m.) gy.: BORSAI Ilona, é.: Gubola Valéria (25) 1956. AP. 3590 g
5. Gyöngyöspata (Heves m.) gy.: HALKOVICS János, é.: Balog Ilona (20) 1959. III. AP. 3431 f.
6. Kórógy (Szlavónia) gy.: KISS Lajos, é.: Kiss András (38) 1940. VIII. ltsz. 3851.
7. Szék (v. Szolnok-Doboka m.) gy.: LAJTHA László, é.: Ballók János (19) 1940. M. H. 3962 b.

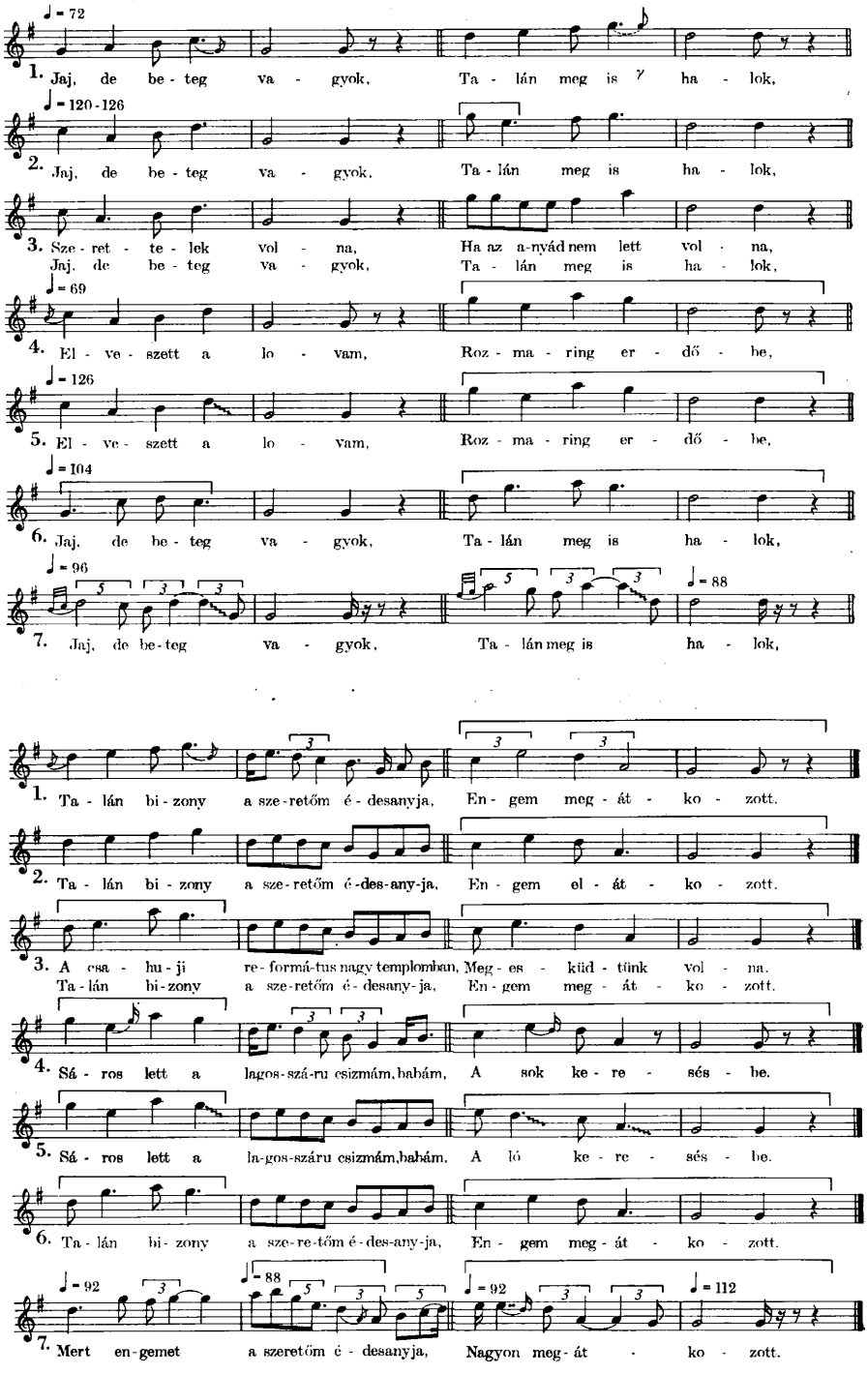
♩ = 72
1. Jaj, de be - teg va - gyok, Ta - lán meg is ha - lok,
♩ = 120 - 126
2. Jaj, de be - teg va - gyok, Ta - lán meg is ha - lok,
3. Sze - ret - te - lek vol - na, Ha az a-nyád nem lett vol - na,
Jaj, de be - teg va - gyok, Ta - lán meg is ha - lok,
♩ = 69
4. El - ve - szett a lo - vam, Roz - ma - ring er - dő - be,
♩ = 126
5. El - ve - szett a lo - vam, Roz - ma - ring er - dő - be,
♩ = 104
6. Jaj, de be - teg va - gyok, Ta - lán meg is ha - lok,
♩ = 96
7. Jaj, de be-teg va - gyok, Ta - lán meg is ha - lok,
♩ = 88
1. Ta - lán bi - zony a sze - retőm é - desanyja, En - gem meg - át - ko - zott.
2. Ta - lán bi - zony a sze - retőm é - des-any-ja, En - gem el - át - ko - zott.
3. A csa - hu - ji re - formá-tus nagy templomban, Meg - es - kiid - tünk vol - na.
Ta-lán bi - zony a sze - retőm é - desany - ja, En - gem meg - át - ko - zott.
4. Sá - ros lett a lagos-szá-ru csizmám, babám, A sok ke - re - sés - be.
5. Sá - ros lett a la-gos-szá-ru csizmám, babám, A ló ke - re - sés - be.
6. Ta - lán bi - zony a sze - re - tőm é - des-any-ja, En - gem meg - át - ko - zott.
♩ = 92
♩ = 88
♩ = 92
♩ = 112
7. Mert en - gemet a szeretőm é - desanyja, Nagyon meg - át - ko - zott.

részint teljes tisztaságában, részint különféle hétfokú hangsorok alatt elrejtve, vagy apróbb-nagyobb nyomokban".[3] Bartók is a régi dallamokkal való kapcsolat fontos elemeként tekinti „bizonyos pentaton fordulatok" meglétét az új stílus dallamaiban.[4]

Hogy az ötfokúság a mai napig is mennyire erősen él a magyar parasztság zenei tudatában, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy számos új stílusú dallamtípus, amelyet a XX. század elejének gyűjtői diatonikus hangnemekben találtak meg, az azóta eltelt évtizedek folyamán hagyományőrzőbb területeken egyre inkább telítődött pentaton fordulatokkal. E folyamatból ad ízelítőt a következő négy variánscsoport.

I.1.: Lényege egy emelkedő, majd az első fokra visszahulló tetrachord. Második sora ugyanez, egy kvinttel feljebb; harmadik sora lényegében a másodikkal azonos, utolsó ütemében szellemes „kolorálással".[5] Negyedik sorának a szerkezet követelményei szerint az elsővel azonosnak kellene lennie; az emelkedő szekundok helyét azonban e sorban a kvartról felugró terc, majd a kvintről leugró kvart foglalta el — ezáltal a félhang-lépés kiküszöbölődött, s pentaton formula keletkezett; ezenkívül az első sor emelkedő vonala szinte teljesen ereszkedővé alakult.

I.2.: Két utolsó sorában azonos az előzővel; első sora azonban a lépcsőzetesen emelkedő vonal helyett ereszkedő terccel indul, majd ellentétes irányú szekunddal és újabb tercugrással folytatja. A motívum terchangja megmaradt ugyan, de a közvetlen félhang-lépés helyére tercugrás került. A második sor lényegében az első megismétlése öt hanggal feljebb; a tonális válasz miatt azonban[6] a második terc helyett megmaradt az eredeti félhanglépés.

Az első két sor változásával a dal szerkezete is megváltozott: az előző példa A A^5A^5 A formából A A^5B A lett; a két középső sort azonban továbbra is összekapcsolja, hogy mindketten a felső kvint terében mozognak.

I.3.: Lényegében azonos az előzővel, két említésre méltó eltéréssel:

a) a második sor kvintválasza itt reális, így félhanglépés helyett ebben is tercugrás van;

b) a harmadik sor első ütemének dallama a lépcsőzetes emelkedést egy kvartugrással megtöri, s így ötfokú fordulattá alakul.

I.4.: A második dallamsor teljes egészében pentaton formulává alakult, s ugyanazzal indul a harmadik sor is. A két középső sor újra egymáshoz hasonult, de most már inkább az A B B A formának megfelelően, amely Bartók szerint „kétségkívül magyar földön termett, jellemzően magyar alakulat".[7] A dal régies elemekkel való telítődése az előadásmódban is megmutatkozik: lassabb tempó, hajlításos díszítések.

I.5.: Első három sora, s így szerkezete is az előző példával azonos. Negyedik sorában viszont egy újabb pentaton fordulatot találunk, amelyben a régi stílus egy másik jellegzetessége, az ereszkedő dallamvonal, még jobban érvényesül. Ez különösen jelentőssé válik, ha elgondoljuk, hogy az a dallam-mag, amelyből az egész dallam kifejlődött és amelynek a szerkezet szabályai szerint az utolsó sorban vissza kellene térnie, emelkedő tetrachord volt—, s ez a tudat mélyén dolgozó zenei erők hatására kétszeresen is ellentétessé alakult: hangnem és irány szempontjából (lásd *1a. kottapélda).*

I.6.: E példánk sajátossága az első dallamsor pentatonizálódása, boltíves dallamvonalon belül. Ugyanez a pentaton motívum ismétlődik öt hanggal feljebb a második sorban s a harmadik sor elején — újból A A^5A^5A formájúvá alakítva a dallamot. Negyedik sora az első négy példával azonos pentaton formula. E változat tehát a harmadik sor toldalékának kivételével teljesen pentatonizálódott.

[3] Kodály Zoltán 1952. 32.

[4] Bartók Béla (1934) 5. — Hasonlóan nyilatkozik a „*Magyar parasztzene*" c. írásában is: „gyakran találunk bennük az újabb dallamokban jellegzetes, talán a régi stílusból átmentett pentaton fordulatokat". (Bartók Béla 1966. 84.)

[5] Az új stílusú dallamokban gyakori jelenség a szövegszaporítással és ritmusaprózással megtoldott harmadik sor. Ez a „néhány hangnyi jellemző toldalék utolérhetetlen bájjal kerüli ki az egyhangúságot, ami esetleg akkor jelentkezik, ha a középső két sor változatlanul egyforma". (Kodály Zoltán 1952. 30.)

[6] Bár a „tonális" és „reális" válasz kifejezések elsősorban a műzenei polifóniával kapcsolatban használatosak, Kodály írásai óta az egyszólamú népi dallamokra is alkalmazzuk olyan esetekben, amikor az alaphang és a kvint „kölcsönös vonzása" erősebbnek bizonyul a pontos kvint-transzpozíciónál. (Kodály Zoltán 1952. 10—11.) A jelenségre és a műzenei analógiára már Bartók is utal (1924 XXXVII—XXXVIII.).

[7] Bartók Béla 1924. XXXVIII.

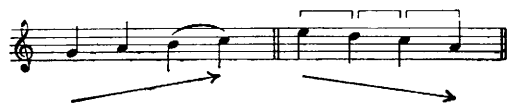

1/a kottapélda.

I.7.: Az előzővel ellentétben, csoportunk utolsó példája elsődlegesen nem pentatonizálódásával tűnik ki — bár utolsó sorában az eddigi változatoktól eltérő, újabb pentaton formula jelenik meg —, hanem régi stílusú dallamaink két másik elemével:

a) ereszkedő jelleg érvényesülésével az egyes dallamsorokon belül;

b) díszítéses előadásmóddal.

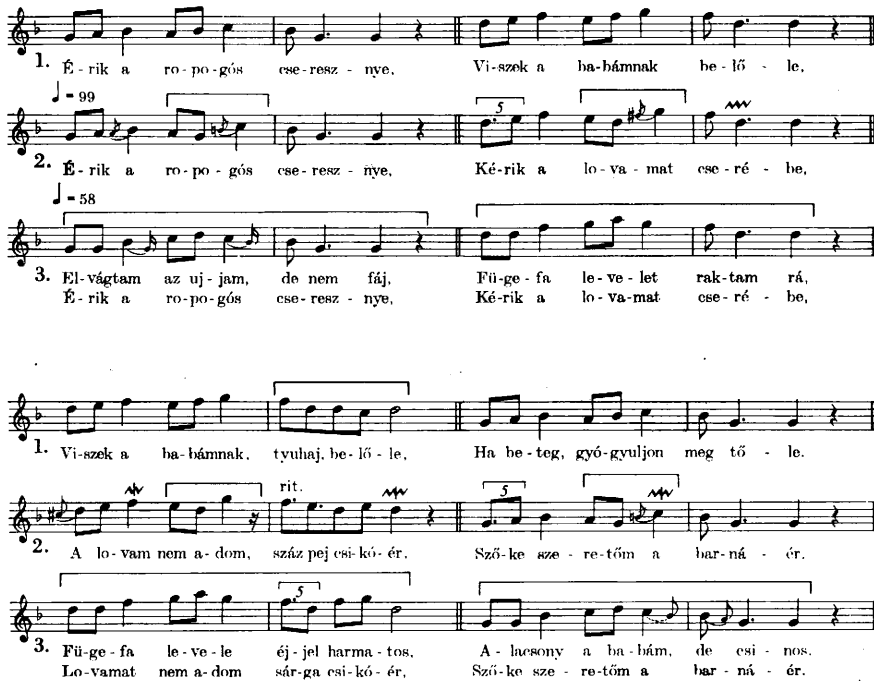

2. kottapélda. Az összehasonlított dallamok adatai:

1. Fót vagy Rákospalota (Pest m.) gy.: BARTÓK Béla 1907. Közölve: BARTÓK Béla: *A magyar népdal* 81. sz.
2. Galgamácsa (Pest m.) gy.: BARTÓK János, é.: özv. Nagy Ferencné Rácz Veronika (63) 1959. AP. 2887 j.
3. Mátraszentimre (Heves m.) gy.: BORSAI Ilona, é.: három asszony (35—56) 1957. AP. 2721 a.

II.

II.1.: Második variánscsoportunk alapgondolata rokon előző típusunkkal: lényegében ebben is a negyedik fokig való lépcsőzetes emelkedésről, majd az alaphangra való visszahullásról van szó, ami a középső sorokban felső kvint transzpozícióban jelenik meg, a harmadik sor végén kis aprózással. Eltérést jelentenek viszont az előző típushoz képest egyrészt a kis terces hangnem, másrészt az első ütemek aprózott ritmusban szekvenciázó trichordjai.

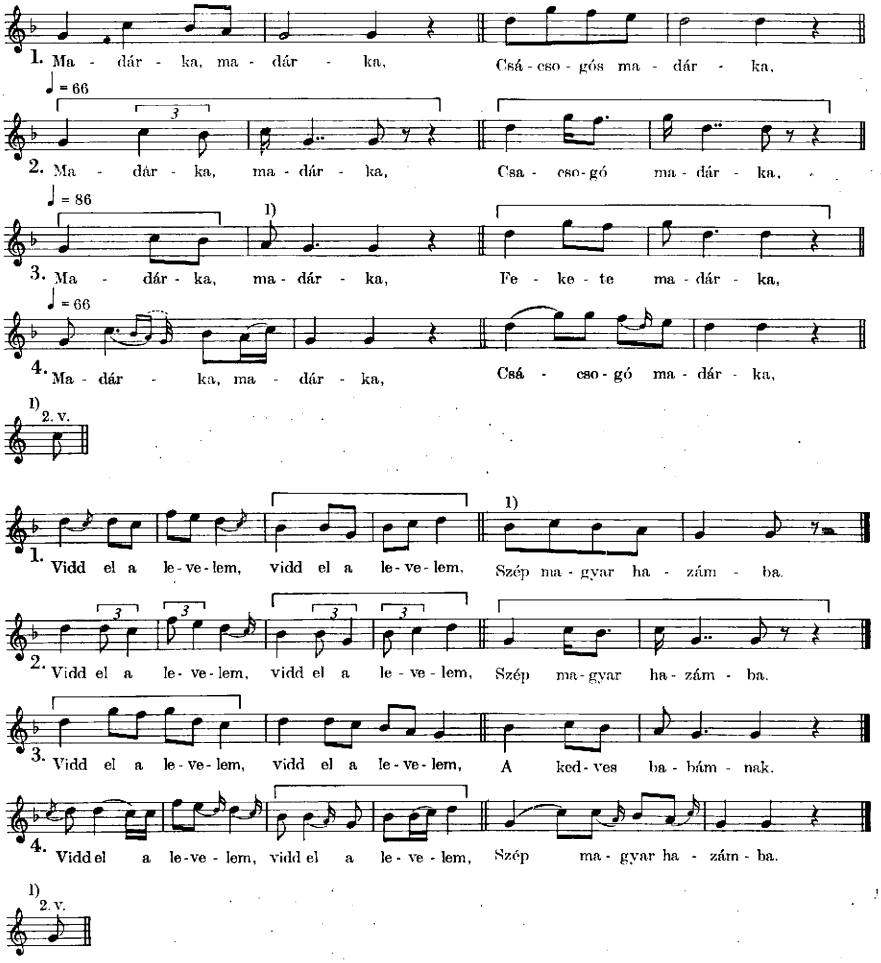

3. kottapélda. Az összehasonlított dallamok adatai:

1. Szuha (Heves m.) gy.: KODÁLY Zoltán, é.: Pádár Ignácné (71) 1923. KODÁLY Zoltán gyűjtőfüzetéből.
2. Nagybátony (Nógrád m.) gy.: PAULOVICS Géza, é.: Kispál Lászlóné Simon Margit (35) 1965. XII. AP. 6082 a.
3. Szuha (Heves m.) gy.: BORSAI Ilona, é.: Horváth Jánosné Bakos Julianna (sz. 1926.) 1969. AP. 6710 b.
4. Fedémes (Heves m.) gy.: KAPRONYI Teréz, é.: Bajzát Ferencné Szabó Malvin (sz. 1927.), lej.: BORSAI Ilona 1975. VI. AP. 9596 c.

II.2.: E típus szájhagyományban fennmaradt változatainak nagy többsége valamilyen formában kiküszöbölte a pentaton dallamérzéktől idegen trichord-szekvenciát. Igen gyakori az a megoldás, amelyet második példánkban láthatunk: a második emelkedő trichord egy lelépő szekundból és felugró kvartból álló triton formulává alakul. Ugyanez a formula jelenik meg a középső sorok kvint-transzpozícióiban, valamint a negyedik sorban is. Ezzel szemben a harmadik sor záróformulája diatonizálódott, dóros átmenőhangokkal töltve ki az első változat triton formuláját.

II.3.: Harmadik példánk teljesen kihagyja a második és hatodik fokokat, a boltíves alap-

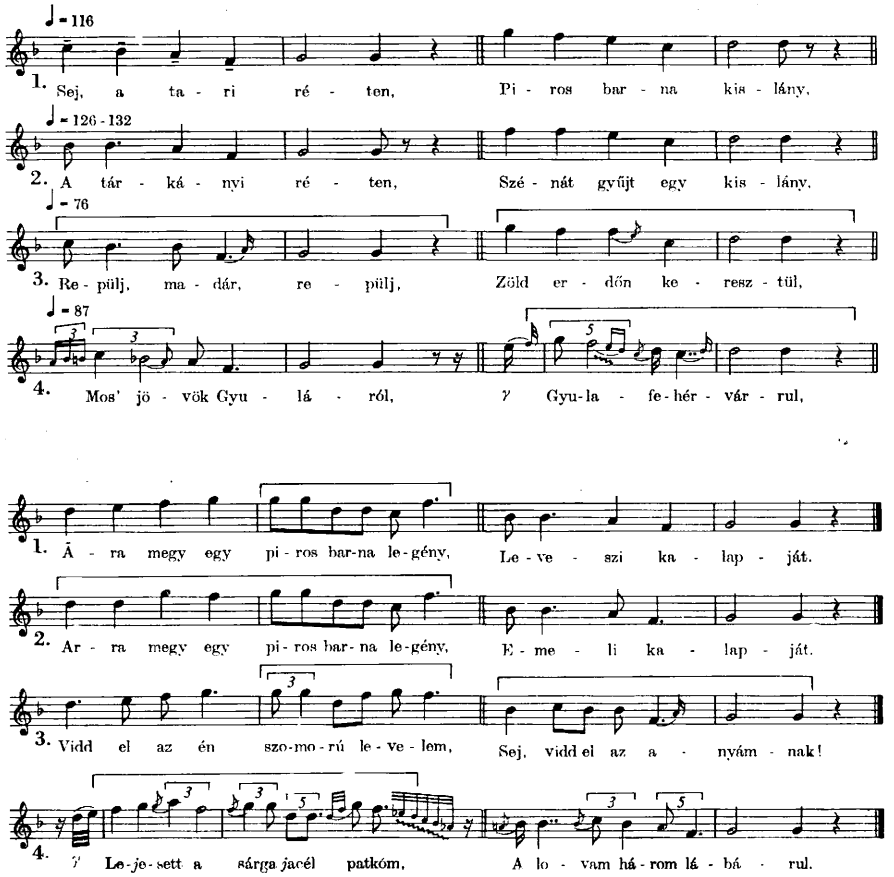

4. kottapélda. Az összehasonlított dallamok adatai:

1. Tar (Heves m.) gy.: KODÁLY Zoltán, é.: lányok 1923. VI. ltsz. 3643.
2. Felsőtárkány (Heves m.) gy.: BORSAI Ilona, é.: hét asszony (23—43) 1963. XI. AP. 6624 g.
3. Mátraszentimre (Heves m.) gy.: BORSAI Ilona, é.: kilenc asszony (22—54) 1964. XII. AP. 5325 g.
4. Kecset (v. Udvarhely m.) gy.: BARTÓK Béla, é.: Simó Mihály (27) és Bak Árpád (25) 1935. III. ltsz. 3641.

motívumot tiszta tetraton formulából alkotja mind a négy sorban, s a harmadik sor bővülése is egy újabb tetraton motívum. A második versszak negyedik sorában átmenő hangként megjelenik néha a második fok is; az első versszak dallamában viszont mindegyik sor önmagában egy-egy kis tetraton remekmű.

III.

III.1.: Harmadik variánscsoportunk első példáját KODÁLY Zoltán „Mátrai képek" című vegyeskari művének lírai középrészében dolgozta fel, így vált jól ismertté városi körökben is. E dallam alapmotívuma szintén egy tetrachordon belül mozgó boltívet rajzol meg, ezúttal azonban ugrással indul és lépcsőzetesen ereszkedik. A második sor ebben is öt hanggal magasabban ismétli meg az alapgondolatot, a harmadik sor viszont teljesen újat

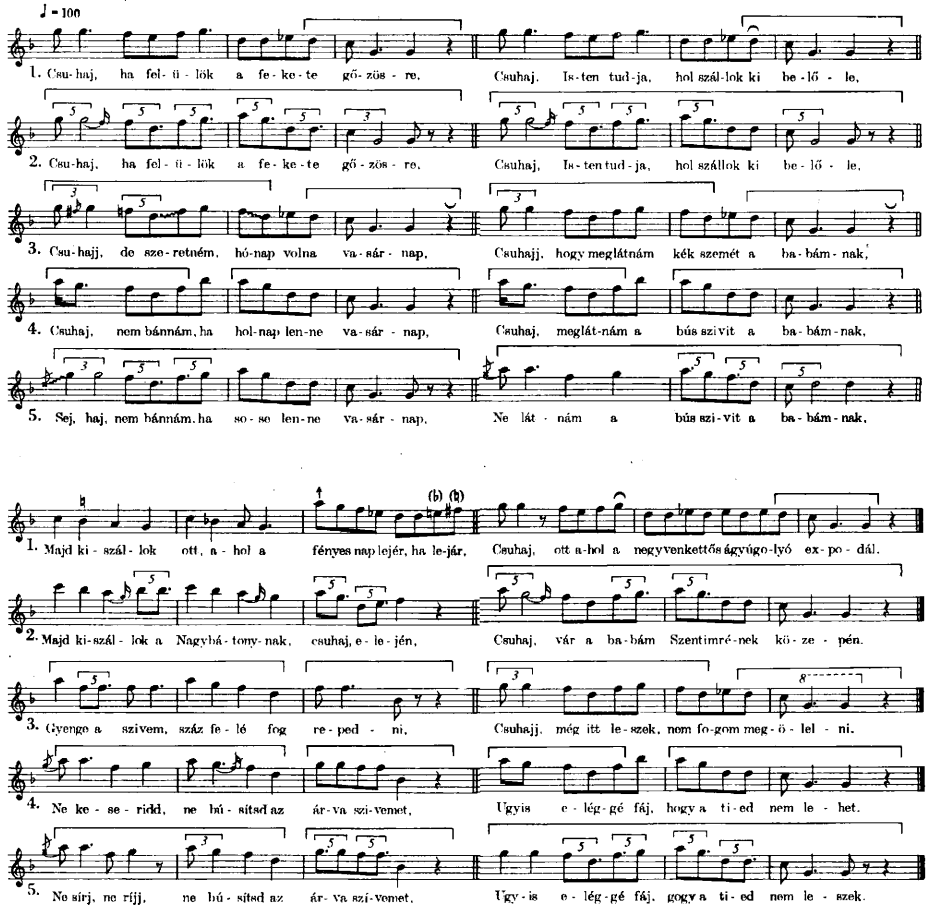

5. Kottapélda. Az összehasonlított dallamok adatai:

1. Mezőgyán (Békés m.) gy.: Borsai Ilona, é.: Forrás Károly (62) 1960. lej.: Dobszay László 1973. AP. 3914 e.
2. Mátraszentimre (Heves m.) gy.: Borsai Ilona, é.: négy asszony (42—47) 1965. X. AP. 5998 i.
3. Galgamácsa (Pest m.) gy.: Bartók János, é.: Tóth Imréné Maczó Erzsébet (39) 1959. X. AP. 2887 a.
4. Galgahévíz (Pest m.) gy.: Kiss Lajos, é.: Tóth Gáborné Zsíros Margit (39) 1953. AP. 843. g.
5. Mátraverebély (Nógrád m.) gy.: Borsai Ilona és Vavrinecz Vera é.: Verebélyi Istvánné Nagy Mária (sz. 1896) AP. 3922 i.

hoz: egyrészt lemond a kezdeti kvart-ugrásról, másrészt kibővül az alsó kvint terjedelmében mozgó két ütemmel — mintegy új sorral —, s csak azután hangzik fel újra az elsősorral azonos tartalmú negyedik sor.

III.2.: Második példánk szélső sorai — valamint a kvinttel feljebb ismételt második sor — azt a gyakori jelenséget mutatják, amelyben a zárómotívum második fokának helyét egy leugró kvart foglalta el, s ez által e sorok tiszta pentaton formulákká alakultak. Ugyan-

ezekben a sorokban a ritmus és ütembeosztás is megváltozott; az utolsó 25 év hangfelvételeinek tanúsága szerint a szájhagyományban ez a dallamtípus ma szinte kizárólag ebben az ütembeosztásban hangzik fel.
III.3.: Harmadik példánk szintén egy igen gyakori változatcsoportot képvisel: azt, amelyben a harmadik sor első része a másodikhoz hasonul, annak mintája szerint pentatonizálódva. Ilyenkor viszont rendszerint a harmadik sor második fele ereszkedő pentachord-motívummá alakul — így jelen példánkban is.
III.4.: Negyedik példánk lényegében az elsővel azonos; ami mégis megkülönbözteti tőle, az a régi stílusra jellemző, díszítéses előadásmód.

IV.

IV.1.: Negyedik variánscsoportunk első példája szintén KODÁLY Zoltán „Mátrai képek" című kórusművéből vált országszerte ismertté. Dallamának alapmagva szintén egy tetrachordon belül mozog, de előző példáinkkal ellentétben *ereszkedő vonal* jellemzi, csak a záróütem előtt lép fel az alsó kis szeptimről az alaphangra. Erre a fordulatra érdemes külön felfigyelni: a záróhang alatti nagy szekund-lépés a pentaton gondolkodás emlékét őrzi, gyökeresen ellentmondva az újabb kori funkciós gondolkodásnak, amely a félhangos „vezető-hangokat" kedveli. Az első sor motívuma öt hanggal feljebb megismétlődik a második sorban, harmadik sora viszont új zenei tartalmat hoz: kvintről oktávig terjedő lépcsőzetes emelkedést, majd oktáv-kvint-kvart-szeptím völgyet bejáró pentaton formulát. A negyedik sor lényegében az elsővel azonos, csak a kezdő lelépő szekund helyét hangismétlés foglalta el.
IV.2.: Második példánk két első sora is ezzel a hangismétléses motívummal indul, amelyik előző változatunk negyedik sorát jellemezte. Témánk szempontjából azonban lényegesebb változást jelent a harmadik sor tiszta pentatonná való alakulása.
IV.3.: Következő változatunkban a szélső sorok zenei tartalma alakult pentaton formulává (a díszítő hangokat nem számítva), a kvinttel feljebb ismételt második sorral együtt. A harmadik sor első felében újból az első változatban megismert emelkedő tetrachordot találunk; második fele azonban az előző két változatétól eltérő, újabb pentaton formula.
IV.4.: Negyedik példánk első sorának dallamvonala az első változatéval azonos; negyedik sora is ennek kibővült szótagú változata; a második sor azonban a kvinttel feljebbi fekvésben pentatonná transzformálja e motívum főhangjait. Teljesen penta-, illetve tetratonná válik a harmadik sor is, s méghozzá a második példától eltérő motívumokkal. S mindezt átfonja a régi stílusból ismert, díszítéses előadásmód.

V.

A pentaton motívumok erőteljes behatolása mellett már az eddigi kis hangterjedelmű típusoknál, vagy legalább egyes változataiknál is találkozhattunk az *ereszkedő dallamvonal* felé irányuló törekvéssel; még fokozottabb mértékben nyilvánul ez meg nagyobb hangterjedelmű új stílusú dalaink nagy részében. Ezek közé tartozik a következő típus is, amelynek változataiban szintén nyomon követhetjük a pentatonizálódás különböző fokait, mind az A-, mind a B-sorokban.

Az A-sorok esetében első példánk a *l s m r l*, pentaton dallamvázat fonta körül alsó és felső diatonikus váltóhangokkal. Harmadik példánk második felében is találunk diatonikus váltóhangot, első fele azonban pentatonizálódott. Két különböző rendszerhez tartozó pentaton formulák alkotják negyedik példánk A-sorait. Második és ötödik példánk A-sorai viszont egy rendszeren belül is tiszta pentaton képletet mutatnak, *re*-alapon.

E dallamtípus B-sorai egymáshoz képest nagyobb eltéréseket mutatnak. Első két példánk B sora lényegében egyformán indul (első példánkban valószínűleg oktáv-töréssel): a kvartról, illetve undecimáról ereszkedő tri-, illetve tetrachorddal. Az első példában a dallam ezután a nónáról a kvintre ereszkedik; a másodikban a kvintről visszafordul a szeptimre — mindkettőben sok a diatonikus átmenőhang. Harmadik, negyedik és ötödik példánk B-sorai már csupa pentaton fordulatból állanak, mégpedig: első két ütemük a felső kvint, harmadik ütemük az alsó kvint rendszerében. Ötödik példánk külön kitűnik egyrészt azáltal, hogy mind A-, mind B-sorai tiszta pentaton motívumokból állanak: másrészt azért, mivel a többi változat AABA szerkezetével szemben a „legmagyarabb" ABBA szerkezetet képviseli.

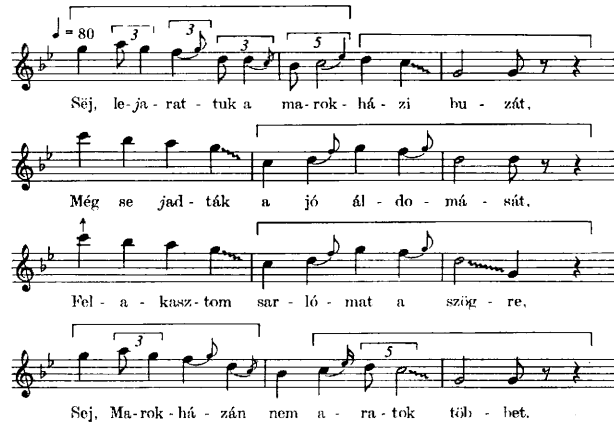

6. Kottapélda. Mátraszentimre (Heves m.) gy.: Borsai Ilona és Vavrinecz Vera, é.: 18 asszony 1960. lej.: Borsai Ilona 1974. AP. 3949 c.

VI.

Az ABBA szerkezetű, mindkét sor-típusában ereszkedő jellegű új stílusú dalok között igen jellegzetes az alábbi típus is, amelynek most csak egy változatát közlöm. Ebből is jól megismerhetők a nónától az első fokig ereszkedő A-sorok, az undecimától a kvintig ereszkedő B-sorok, a mindkettőben megtalálható pentaton fordulatok, s a jellegzetes díszítések — mind a régi stílusból átszármazó stílusjegyek.

VII.

Még egy jelenségről azonban feltétlenül szólnunk kell ezzel a témával kapcsolatban, annál is inkább, mert már Bartók is megemlíti, a következőképpen: „Mint a régi stílusból származó örökséget kell tekintenünk az új stílus dallamainál kivételesen észlelhető parlandó-rubato előadást . . . Ezekben tempo giusto 4/4 ritmus helyébe vagy vagy stb. parlando ritmus lép (majd -dé majd -dé nyúlik meg); a sorzáró ritmus vagy megmarad, vagy ritmussá alakul át".[8]

Bartók 28 ilyen jellegű típust említ — ma jóval többet találhatunk ennél. Utolsó variánscsoportunk egyik ilyen újabban elterjedt, az egész magyarlakta területen napjainkban is igen népszerű típus három változatát mutatja be. Valamennyi változat 15-ös szótagszámú AABA szerkezetű; A-soraiban az oktávról előbb a kvartig, majd az alaphangig ereszkedő vonalú. A- és B-soraik egyaránt bővelkednek pentaton fordulatokban — de első példánkban több a diatonikus elem, a másodikban kevesebb, míg a harmadik úgyszólván tiszta pentaton.

E harmadik példával kapcsolatosan érdemes felidéznünk Bartók egy másik jólismert mondatát: „Az új stílus dallamaiból vagy teljesen hiányoznak az ornamensek, vagy legföljebb két hangból (nagyon ritkán háromból) álló melizmák formájában jelentkeznek."[9]

Nagy általánosságban ma is ez a helyzet. Újabb hangfelvételeink egy része azonban arról tanúskodik, hogy azokon a területeken, ahol a hagyományos előadásmód még él, a jobb énekesek szívesen élnek díszítésekkel a lassú tempójú új stílusú dallamok éneklésekor is — sok helyen meg is lassítják a tempót ennek érdekében.

[8] Bartók Béla 1924. XLIII.

[9] Bartók Béla 1924. XLIV. Ugyanitt jegyzi meg, hogy „a *portamento* (hanghoz vagy hangról történő föl- vagy lecsúszás) viszont elég gyakori". Ez a hagyományos előadásmódot máig is jellemzi.

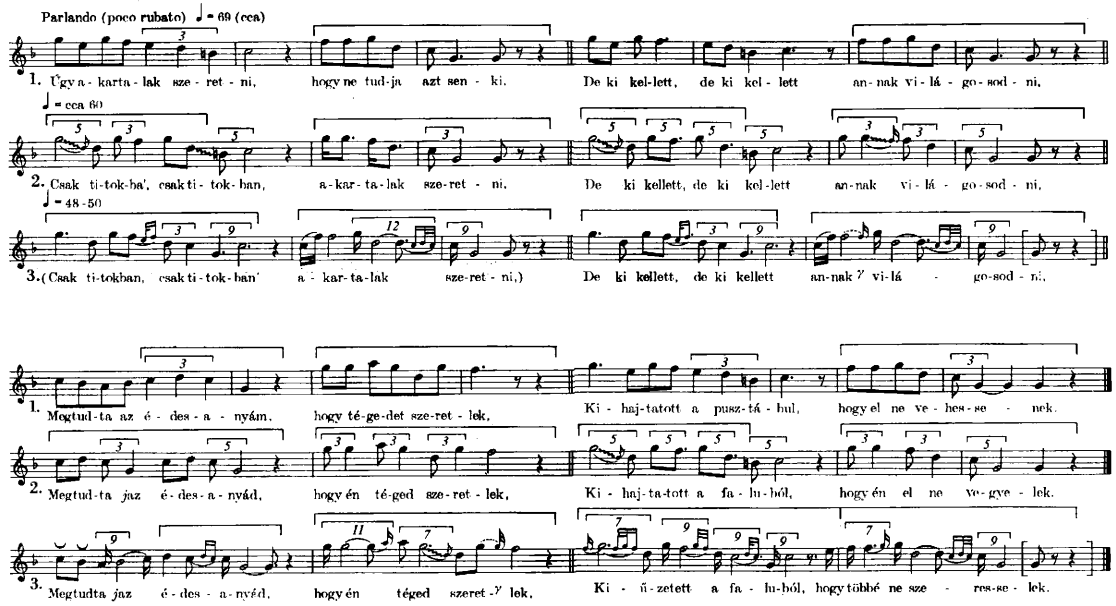

7. Kottapélda. Az összehasonlított dallamok adatai:

1. Nógrádmegyer (Nógrád m.) gy.: ÁDÁM Jenő, é.: Babka Margit (23) 1928.
2. Mátraszentimre (Heves m.) gy.: BORSAI Ilona, é.: Árpád Lajosné Stuller Piroska (49) és Odler Józsefné Sasvári Irma (35) 1957. IX. AP. 2725 a.
3. Szék (v. Szolnok-Doboka m.) gy.: HOPPÁL Mihály, é.: Papp Mártonné Filep Mari (35) 1972. IV. Lej.: KAPRONYI Teréz 1976. AP. 8391.

Nemcsak az a kodályi megállapítás igazolódik tehát 42 év elteltével is, hogy „az ötfokúság a magyar lélek ősi, ösztönös zenei kifejezésmódja",[10] hanem az is, hogy „ha kiveszőben van is az a dallamtípus, melyben a keleti örökség legtisztábban él, szerves folytatását megtaláljuk a most virágzó újabb dallamstílusban".[11] S az utolsó 70 év népzenei gyűjtéseinek alapján — mint ahogy példáink is bizonyítják — jól nyomon követhető, hogyan válik e „folytatás" egyre „szervesebbé": hogyan hatolnak be egyre jobban — főként hagyományőrzőbb területeken — a régi stílus egyes elemei az új magyar népdalstílusba.

IRODALOM

Bartók Béla

1924 *A magyar népdal.* Budapest

(1934) *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* 127 dallammal. Budapest, é. n.

1966 *Magyar parasztzene.* Összegyűjtött írásai I. (Közreadja: Szőllősy András). Budapest. 83—91.

Kodály Zoltán

1952 *A magyar népzene.* A példatárt szerkesztette: Vargyas Lajos. Budapest

Szabolcsi Bence

1951 *Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez.* (Különlenyomat az Új Zenei Szemle 1950. évfolyamából.) Budapest

1954 *Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez.* (Az előző tanulmány bővített kiadása a „Népzene és Történelem" c. kötetben. Budapest 26—58.

Ilona Borsai

ELEMENTE DES „ALTEN STILS" IM „NEUEN UNGARISCHEN VOKSLIEDSTIL"

(Auszug)

Bereits Béla Bartók und Zoltán Kodály, die beim ungarischen Volkslied eine Trennung zwischen altem und neuem Stil machten, wiesen in Liedern des neuen Stils auf das Weiterbestehen einiger Elemente des alten Stils hin. Der Autor untersucht in vier Variantengruppen, wie die Lieder, die Anfang des 20. Jahrhunderts in diatonischer Tonart aufgezeichnet wurden in traditionsbewahrenden Gebieten mit pentatonischen Wendungen (die also den alten Stil charakterisieren) durchzogen sind. In den übrigen Notenbeispielen wird man in ihrer Struktur nach dem neuen Stil gehörenden Melodien neben die Pentatonisierung die Eindringung auch anderer Elementen des alten Stils dargestellt: Deszendenzmelodik innerhalb den Reihen (V., VI., VII.); Tempo Rubato (V., VII.) und Ornamentik (VI., VII. 3.).

[10] Kodály Zoltán 1952. 32.
[11] Kodály Zoltán 1952. 24.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Ortutay Gyula

Luby Margit (1885—1976)

Aligha írhatnék Róla szabályos emlékezést váratlan halála után néhány hétre. Váratlannak mondom a hírt, nemcsak azért, mert nem itthon ért halálának híre, hanem azért is, mert évtizedek óta megszoktuk, hogy csöndesen, szerényen — hosszú élettel megáldva — közöttünk él. Több mint 91 évet élt szelíd boldogságban, egyre inkább beburkolódzva nagyothallásának sűrű, puha csöndjébe, barátok között is inkább magányosan. Magányosan s mégis mindig megbocsátó derűvel kedves arcán.

Hadd kezdjem hát búcsúzó írásomat rendhagyó módon. 1944 márciusában már közel egy évtizedes ismeretség után — pontosabban: március 20-án kora délután egy kis fekete táskával becsöngettem Luby Margit budai lakásának ajtaján. Tudtam, hogy magányos, idős hölgy, aki aligha fogadhat szívesen férfivendéket bizonytalan időre, éjszakákra is talán, lakásán. S akkor már az élelmezés dolga sem volt könnyű. Mégsem találtam más, okosabb, lehetséges megoldást. Azt még előző nap délután elhatároztuk barátaimmal (köztük Pálffy Györggyel, Sólyom Lászlóval, Rubletzky Gézával), hogy néhány napra illegalitásba vonulunk a várható német megszállás első napjaira legalább. A többit majd meglátjuk aztán. Nemcsak a lakásomból, a Rádiónál betöltött állásomból is ki akartam lépni — jószerivel a semmibe. Nem lehetett, nem akarhattam másként. Korombeli barátaim nehéz vagy még nehezebb helyzetben voltak, ezért gondoltam végső szorultságban arra, megkérem Luby Margitot, adjon szállást vagy legalább tanácsot: hol húzhatom meg magam néhány napra.

Így álltam ajtaja előtt, bizony habozva, megnyomjam-e a csengőt. Luby Margit jött ajtót nyitni, szokott mosolygó tekintettel, de némileg csodálkozva a váratlan látogatáson. (Nála mindig illet bejelentkezni a vizitre, ahogy akkoriban szokás volt mondani.) Betessékelt. Ő is, én is zavarban álldogáltunk az előszobában, de eztán a kis fekete koffer segített a téma megpendítésében. Nem csodálkozott kérésemen, betessékelt a szobába, s mindjárt elmondta, hogy estére egy jó tea mellé bizony mást nem adhat, csak hajában sült krumplit, de jó finom grízes zsírral. Nem tudtam, milyen zsírra gondol, de hálásan helyeseltem. Az egyik szobában aludhattam, mindjárt ágyneműt is vett elő, megmondta, mi a házirend, mikor menjek reggel a fürdőszobába, aztán úgy beszélgettünk, mintha nem is masíroznának a főútvonalakon Hitler katonái, mintha csak amolyan udvariassági látogatást tennék Nála. Négy nap elteltével elbúcsúztam Tőle, s ki csodálkoznék ezek után, hogy még ez évben október 15. délutánján ismét ott álltam ajtaja előtt, nem bátortalanul, de szégyenkezve mégis a sok alkalmatlankodásért. Már vártam, mondta csöndeskén, a házirend a régi, csak a koszt lesz soványabb. Szó se róla, nem panaszkodhattam.

Most is pár napot töltöttem Nála, s aztán már — néhány hét múlva — más, véglegesebb szállást találhattam Pesten a Teleki Intézetben, ahogy akkor nevezték. Ez azonban már más történet, szinte a közeledő új korszak félelmes-reménykedő előjátéka.

Talán megbocsájtható ez a személyes hang a gyász nehéz pillanataiban, a fájdalomba is engesztelést vegyít s magyarázza azt is, miért ennyire személyes volt a gyászom LUBY Margit halálhírének hallatán. S azt is aligha kell hozzátennem, mennyire jellemző volt Rá ez a magától értetődő kedvesség, a segítő tett természetessége, a maga kötelességét tudó asszony biztonsága. Mindig is büszke volt régi nemesi családjára, a Lubykra, akik a Kölcseyekkel s más neves tiszaháti családokkal voltak rokonságban — ősi jogon nemesi család a miénk, mondogatta, de ezt nem felhőzte semmi gőg, sőt a parasztsághoz való viszonyát is meghatározta: mint egy régi nemesi udvarház asszonya úgy beszélgetett, tanító szeretettel, megvallatott parasztjaival. A maga családjának tekintette őket is, minden fölényeskedés nélkül: a jó nemesasszonyok közül való volt, szerette a maga népét, felelősségét és gondoskodó kötelességét egyszerre érezte. S ha már nem a Lubyak valami tágas udvarházában gondoskodott róluk, akkor is háza népének tudta a Szamoshát, Tiszahát, Nyírség faluit, s ha másként nem mutathatta ki szeretetét, néprajzosként járt, kérdezgetett, jegyezgetett baráti körükben. Így készültek értékes kötetei. Így érezte-tudta magát ez a nemességére büszke asszony egynek a magyar parasztsággal, pontosabban a szatmári-szabolcsi parasztsággal.

Kevés könyvet, néhány nagyobb tanulmányt írt, de minden munkájának, minden írásának súlya, jelentősége van. Első kötete 1935-ben jelent meg, gondolom nem kismértékben a maga költségén. *A parasztélet rendje*, ez volt a címe első kötetének, amit kedves tanárának, SOLYMOSSY Sándornak ajánlott. SOLYMOSSY írt a kötet elé baráti előszót, s már rövidke előszavában is felhívja a figyelmet LUBY Margit előadásmódjának sajátos bájára, kedves, megvesztegető humorára, s arra is, hogy a legjelentéktelenebb mozzanat leírása is megelevenedik, fontosságot nyer ebben az előadásban. Ebben az évben jelenik meg, ugyanerről a tájról, paraszti népéről szóló csodálatos regény, MÓRICZ Zsigmond műve, *A boldog ember*. S ezekben az években már szorgosan rója KISS Lajos is *A szegény ember élete* első nagy fejezeteit, a magyar néprajz különálló remekléseit. LUBY Margit első kötete ebben az együttesben is megállja a helyét, munkájának jelentősége van a magyar néprajz történetében, s fejezetei nem is egy ponton nemcsak újat, hanem igen fontos belátást is hordoznak. Úttörő munka, ha néhány ítéletével, mondatával ma már vitatkoznánk. *A parasztélet rendje* egyben a paraszti társadalom, a paraszti életstílus olyan hiteles, bensőséges ábrázolása, amelyre addig nem volt példa a magyar néprajzi irodalomban. Nem elméleti tanulmány ez — mindig is távol állt Tőle az elméleti megközelítés — de a paraszti élet minden fordulójának, minden jelentős és akár jelentéktelen eseményének olyan teljességre törekvő leírása, amire sokáig, KISS Lajos még gazdagabb előadásmódjáig, teljességre törekvéséig nincs példa. A hangvétele is a teljes beleélés, szinte a paraszti előadók stílusába való beleolvadás, azonosulás jellemzi, amit akkoriban a fárasztó, egysíkú leírások idején nem ismertünk. S ez a friss előadásmód, ez a részletes ábrázolásra valló igény jellemzi a hiedelmeket összefogó kötetkéjét, a *Bábalelte baboná*-t is, s ez teszi értékét utolsó nagy munkájának, a *Fogyó legelőkön* (1943) mindenik fejezetének, a pásztorélet gazdag jellemzésének. Ebben a kötetben is együtt van az életmód, a munka, a társadalmi kö-

töttség minden mozzanata, a hiedelmek, pásztori történetek kerek előadása. Kötetének nem is egy részletét előadta annak idején a Magyar Rádióban is — szinte gyermekien örvendett sikerének. S hadd említem meg végül tanulmányai közül az egyiket, épp úttörő jelentősége miatt. A harmincas években jelent meg a *Társadalomtudomány* c. folyóiratban, s azt vizsgálta: milyen a magyar parasztság történeti tudata, miért olyan szegényes, mennyire nem ismeri a jelenkori történelem futó eseményeit, s kereste okait, miért is ilyen sovány ez a paraszti tudás, miért olyan kevéssé ismeri nemzeti történetét a magyar nép. Ezt a kérdést is LUBY Margit vetette fel először (néhány súlyos mondatot ugyan ejtett erről ARANY János is !), s ha néhány ponton ma már erről a témáról is több a mondanivalónk, az úttörés érdeme itt is LUBY Margité. Aztán elhallgatott: nagyothallása akadályozta a munkában, a néprajzi kérdezgetésben, s természetesen az öregkor fáradtsága is. Pedig kéziratai, jegyzetei feldolgozóra várnak.

Munkássága méltán sorakozik a magyar néprajz nagy gyűjtőinek és írói rangú előadóinak a sorába, mint amilyen volt GYÖRFFY István a *Nagykunsági krónika* lapjain, ami jellemezte KISS Lajos egész hatalmas életművét, s ezzel az előadásmóddal rokon a mai néprajzi kutatók közül a maga nagykunsági krónikáival SZŰCS Sándor is.

Fájdalommal és el nem múló szeretettel őrizzük LUBY Margit emlékét. Majd egy évszázadnyi élete makulátlan, tiszta volt, munkássága maradandó — műveihez, leírásaihoz mindegyre visszatérünk.

Balassa Iván

Szabó T. Attila 70 éves

A magyar néprajztudomány meleg szeretettel és nagy tisztelettel köszönti SZABÓ T. Attilát, aki 1976. január 12-én töltötte be 70. életévét. A nyelvtudomány felé az a CSŰRY Bálint irányította, aki nemcsak érdeklődött a néprajz iránt, hanem megállapításaival gazdagította is azt, amikor a tárgyak és megnevezésük közötti kapcsolat kutatásával új lehetőségekre hívta fel tanítványai figyelmét. Másik mesterének KELEMEN Lajost vallhatja SZABÓ T. Attila, aki úgy vezette be a történeti-levéltári kutatásokba, hogy a nép életére mindig különösképpen figyeljen. KRISTÓF György, irodalomtörténész professzora pedig a félnépi alkotásokra irányította kezdeti munkásságát. Az indítás három eredője tudományos tevékenységének közel fél évszázadán jól nyomonkísérhető. Ha elsősorban a nyelvtudomány vallja is magáénak, de eredményei nélkülözhetetlenek a néprajz számára is.

Erről különösképpen akkor győződtem meg, amikor átolvastam Sz. CSÁTI Éva által összeállított: Szaktudományi és tudománynépszerűsítő közleményeinek könyvészetét, melyet válogatott tanulmányainak harmadik kötetében (547—562) talál meg az érdeklődő. Ez 1929-69. között négy évtizedet ölel fel, és nemcsak arról tanúskodik, hogy milyen széles körű érdeklődéssel, a nehézségeket leküzdve, milyen hihetetlen sokat dolgozott, hanem arról is, hogy munkásságának nagy része közvetve, de inkább közvetlenül nemcsak forrás, hanem fontos néprajzi megállapítások tárháza is. Elegendő, ha ezzel kapcsolatban csak néhány témakörre utalok, úgy hogy azok pontos bibliográfiai adatait a fent említett irodalmi összeállításban lehet megtalálni.

Már első könyve *(Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI-XIX. századi kéziratos énekeskönyvei)* is a népköltészet történeti mélységű kutatója számára alapvető forrás. De nem egy ballada, népdal eredetét, terjedését, változatait világította meg mesterien szerkesztett kis tanulmányaiban (pl. *Egy ismert és egy ismeretlen kuruckori ének; Két csángó dal székely változata; Balog Józsi balladájának változatai; Egy törökkori dalunkról; Egy XVII. századi „Házasok éneki"; Két népdalunk szövegének forrása; Egy virágénekmondó kolozsvári leányzó pajzán históriája 1585-ből; Haja, haja virágom, virágénekek válogatása; A bárókisasszony balladájának históriája Apor Péternél* [Ethn. 86 : 368] stb.)

1. kép. Szabó T. Attila (balról) tanítványaival gyűjtőúton. Kide, Kolozs m. 1941 nyarán

A népszokások és hiedelmek történeti mélységei is kitárulnak egy-egy cikke nyomán, és ezeket szívesen egészíti ki a maga gyűjtötte recens adatokkal *(Fiátfalvi György Pokolbeli látomásai 1626-ból; Húsvéti népszokások; A betlehemezésről; A regölés; A kopjás temetkezés késői emlékei; Karácsonyi népszokások; Kopjafás zászlós temetkezés a kalotaszegi Zsobokon; Egy XVIII. század közepi népies betlehemesjáték; Udvarhelyszéki tetemrehívás 1589-ből).*

Igazában töménytelen néprajzi vonatkozást tartalmaznak kisebb közleményektől vaskos könyvekig terjedő erdélyi helynévgyűjteményei is, hát még szó- és szólásmagyarázatai, melyek hatalmas tömegéből igaztalan lenne egyiket vagy másikat kiemelni. A személynévkutatást határterületnek tartjuk a nyelvtudomány és a néprajz között, itt a kisebb tanulmányai közül

kiemelkedik egy könyvterjedelmű összefoglalás: *A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században.*

A mai fiatalabb néprajzkutató generáció már nemigen tudja, ezért különös nyomatékkal hívom fel a figyelmet arra, hogy SZABÓ T. Attila az erdélyi népi hímzések legjobb szakértője. Válogatott, kiemelkedő darabokból álló hatalmas magángyűjteményét az Erdélyi Néprajzi Múzeumnak adományozta. E tárgykörben megjelentetett dolgozatait részben társszerzőkkel írta *(A Néprajzi Múzeum erdélyi vászonhímzés-anyaga* HAÁZ Ferenccel és PALOTAY Gertrúddal; *Adatok a mezőségi hímzés ismeretéhez* PALOTAY Gertrúddal; *A szlovák kézimunkák erdélyi divatjának és hatásának történetéhez* stb.). Neki köszönhetjük, hogy a különböző erdélyi szőnyegfajták történetét és elterjedését részletesen ismerjük *(A festékes és társai; Még néhány szó a festékes és társai erdélyi életéhez).*

A népi iparok és művészetek közül különösképpen érdekelte a fazekasság *(Bokály-kemence; Kalotaszeg régi fazekasságának történetéhez; Levéltári adatok a dési fazekas céh történetéhez; Szegedi fazekas-készítmények Erdélyben* stb.), de írt az ötvösökről *(Egy kolozsvári ötvösműhely szerszámkészlete 1622-ben)* és más foglalkozási ágakról is (pl. *Kalotaszegi mester- és foglalkozásnevek a XVII—XIX. századból).*

Jó néhány erdélyi falu települését, történetét világította meg (pl. *Niris — Szásznyires település-, népiség-, népesedés- és helytörténeti viszonyai a XIII—XX. században; Bábony története és települése;* de nagyon sok történeti néprajzi vonatkozást tartalmaz: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig* munkája is). A településeken belül az építmények és azok berendezése is érdekelte *(A bábonyi népi építkezés néhány emléke; Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak.* HEREPEI Jánossal; II. *Székely kapuk és fazárak; A kalotaszegi ház építés történetéhez; Kert, gyalogkert, mezőségi kerítés; Erdélyi kemence-adatok a XVII—XIX. századból* stb.).

De sorolhatnám tovább azokat a tanulmányokat, melyek a népviseletekkel, az egyes ruhadarabokkal, az állattartás kérdéseivel, a földműveléssel foglalkoznak. Mindezek világosan mutatják, hogy Erdély történeti néprajzához nem lehet anélkül közelíteni, hogy sokoldalú eredményeit, feldolgozásait, gazdag adattárát ne használjuk. Éppen ezért csak sajnálni lehet, hogy a Kriterion Könyvkiadó által három kötetben közrebocsájtott: *Válogatott tanulmányok, cikkek* gyűjteményes munkáját (Ism. l. Ethn. 82: 93—5; 84: 134—7; 85: 436—7) elsősorban a nyelvtudomány szempontjai szerint válogatta, és így kimaradt belőle számos számunkra olyan fontos néprajzi jellegű tanulmány. Ezek egy része ugyan hozzáférhető helyen jelent meg (Ethn.; NÉ.; Erdélyi Múzeum stb.), de számos közülük erdélyi helyi kiadványokban az átlag kutató számára szinte hozzáférhetetlen. Őszintén remélem, hogy a három nagyszerű kötethez egyszer egy negyedik is csatlakozik, mely a néprajzi, művelődéstörténeti tanulmányokat tartalmazza.

Megemlékezésem végére kívánkozik SZABÓ T. Attila legnagyobb tudományos vállalkozásának, az: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I. kötetének a múlt év második felében való megjelenése (Ism. l. Ethn. 84: 654—657). E munka jelentőségét általában és közelebbről a néprajztudomány számára ilyen rövid idő alatt nehéz felmérni. Annyi azonban bizonyos, hogy máris kézikönyve nemcsak a nyelvtudománynak, hanem a néprajznak is. Éppen ezért várja minden kutató feszült érdeklődéssel további köteteinek minél előbb történő megjelenését.

Szabó T. Attila a tudósoknak ahhoz a csoportjához tartozik, aki bár már rengeteg feladatot megoldott, de éppen ezért mind többet lát maga előtt. A kisebb jelentőségű kérdések éppen úgy érdeklik, mint a térben és időben hatalmas területet átfogó vállalkozások. Mindig telve van munkával, új eredményekkel, amihez a magyar néprajztudomány is jó egészséget és hosszú életet kíván.

Balassa Iván

Hristo Vakarelski 80 éves

A magyar néprajztudomány 80. születésnapján nagy szeretettel és tisztelettel köszönti Hristo Vakarelskit, a Magyar Néprajzi Társaság „Györffy István Emlékérem"-mel kitüntetett tiszteleti tagját, az európai, de különösen a Balkán-félsziget kiemelkedő néprajztudósát. De nekünk magyaroknak ennél több is, hiszen munkássága közel fél évszázadon keresztül szorosan kapcsolódott hozzánk is. Jó barátság fűzte tudományszakunk kiemelkedő három nagy egyéniségéhez: Bátky Zsigmondhoz, Viski Károlyhoz és Györffy Istvánhoz. Szeretetét és mindig segíteni kész barátságát pedig ránk, az utódokra is átörökítette.

Hristo Vakarelski 1896. december 15-én Dél-Bulgária egy kis falujában Momina klissurában (Pazardjuk-kerület) parasztcsaládból született és ezzel a közösséggel mindig megtartotta a kapcsolatát. Idestova három évtizeddel ezelőtt engem is elvitt ide, s mikor látta, hogy a jószágnak takarmányra van szüksége, az ismerős helyről leakasztotta a kaszát és két rend lucernát mindjárt levágott. Ezt olyan természetességgel tette, hogy mindjárt látszott, hogy a nagy tudós otthon érzi magát ebben a faluban, ebben a házban.

Taníttatása nem ment könnyen, de sok nehézséget legyűrve 1923-ban a Szófiai Egyetemen szláv, közelebbről bolgár nyelvészetből és irodalomból tanári oklevelet szerzett. Csaknem négy évig tanított egy középiskolában, de már ekkor is a néprajztudomány iránt érdeklődött, és tanulmányai elmélyítésére 1926—27-ben sikerült ösztöndíjjal Lengyelországba ellátogatnia, ahol elsősorban E. Frankowski és S. Poniatowski mellett dolgozott. Legnagyobb hatással mégis K. Mosyński elméleti munkássága volt rá, akit egyik példaképének tekintett.

Úgy érezte, hogy a magyar néprajztudomány eredményeivel is meg kell ismerkednie, és erről maga írta a következőket: „1931-ben a budapesti Néprajzi Múzeumban 5 hónapos tanulmányúton voltam, s a magyar életmódban és anyagi kultúrában fellelhető régi szláv, pontosabban bolgár hatásokat és maradványokat kutattam. *Dr. Györffy István* néprajz-professzor, a múzeum akkori igazgatóhelyettesének szobájában dolgoztam" (Bolgár tanulmányok II. 15. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 29. szám. Debrecen 1975). E rövid idő alatt jól megtanult magyarul, nemcsak a Néprajzi Múzeum hatalmas anyagát, hanem nagyszerű könyvtárát is alaposan megismerte. „Számomra a budapesti félév valóban egy életre szóló néprajzi iskola volt, olyan kiváló tanárokkal, mint amilyen Bátky, Györffy és Viski volt". — írja ittartózkodásáról (Ethn. 1974. 194). Felkereste a Debreceni Déri Múzeumot

és annak tudós igazgatóját, Ecsedi Istvánt, aki többször járt Bulgáriában, és arról könyve és több tanulmánya jelent meg. Legközelebb emberileg és tudományos vonatkozásban Györffy Istvánhoz került, akinek munkássága ugyancsak példaképévé vált.

1941-ig a Szófiai Néprajzi Múzeum munkatársa, majd néhány éven át a Skopjei Néprajzi Múzeum igazgatója. 1945-től a Szófiai Néprajzi Múzeumot vezette, majd nyugdíjazásáig (1962) a Bolgár Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének tudományos főmunkatársa. Munkásságának otthoni elismerése mellett tiszteleti tagjának választotta többek között a Lengyel Néprajzi Társaság, a Finnugor Társaság (Helsinki), az Osztrák Néprajzi Társaság, az Osztrák Antropológiai Társaság (Bécs) és több más tudományos társaság és intézmény. 1965-ben az elsők között kapta meg a Nemzetközi Herder-díjat.

Vakarelskit ugyan mint az anyagi kultúra kutatóját tartjuk számon, de valójában munkássága kiterjed a szellemi és társadalmi kultúra területére is. Összesen több mint 800 cikke, tanulmánya, könyve jelent meg, ezek közül 70 idegen nyelven mutatta be a külföldi érdeklődőknek a bolgár néprajz egy-egy kérdését. E hatalmas életmű felvázolására nem vállalkozhatom, legfeljebb néhány olyan csoportot emelek ki belőle, melyek részben hozzánk kapcsolódnak, részben az egész európai néprajztudományt érdeklik.

Első magyarországi tartózkodása idején írt két olyan tanulmányt, amit azóta is sokszor idézünk irodalmunkban. Az egyik az eke vas alkatrészeit (*Bolgár ekevasak és csoroszlyák.* NÉ. 23 (1931), 63—74), a másik az arató sarlókat mutatja be (*Az aratósarlók származása és osztályozása.* NÉ. 24 (1932), 54—68). A munkaeszközök (főleg a mezőgazdasághoz kapcsolódó) feldolgozásának nagy mestere. Ilyen tanulmányaiból később is adott közre magyarul (pl. *Néhány bulgáriai szőlőművelő eszköz és azok történeti fejlődése.* Műveltség és Hagyomány 1—2 (1960), 147—163).

De nemcsak magyar nyelvű kiadványainkban, hanem az idegen nyelvűekben is gyakran találkozunk nevével. A Folia Ethnographica megindulásakor a bolgár guzsalyokról írt orosz nyelvű tanulmányt (1950. 113—9). Az Acta Ethnographicanak is állandó munkatársa. Itt adta közre többek között a vándorló pásztorkunyhókról szóló átfogó tanulmányát (*Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten. V* (1956), 1—82; VI (1957—8), 1—40). Részt vett több nemzetközi jellegű vállalkozásunkban, így többek között a Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa (Bp. 1972) című kötetben rendkívül alapos áttekintést adott a bolgár földművelés eszközkészletéről (*Traditionelle landwirtschaftliche Geräte der Bulgaren.* 339—74).

Számunkra különösen értékesek azok a hosszabb-rövidebb összefoglalások, melyekben a bolgár néprajz eredményeit ismertette meg a magyar szakemberekkel. Így foglalkozott a bolgár néprajzi múzeumokkal (*A néprajzi múzeumok ügye a Bolgár Népköztársaságban.* Ethn. 1949. 386—7), bemutatta nyolc esztendő bolgár néprajzi termésének legfontosabb eredményeit (*A bolgár néprajzi irodalom 1943-tól 1951-ig.* Ethn. 1953. 418—28). Részletesen beszámolt a felszabadulás utáni bolgár néprajz tíz esztendejének történetéről (*A bolgár néprajz 10 éve.* Ethn. 1955. 378—89). Őszintén reméljük, hogy az elkövetkező években hasonló összefoglalásokat ugyancsak kaphatunk tőle.

Természetesen a legtöbbet, a legmaradandóbbat mégis saját népe számára alkotta. Ennek áttekintése számunkra nem igen lehetséges. Néhány

nagyobb összefoglalását, monográfiáját magunk is forgatjuk. Ezek között első helyen említem meg a trákiai és kisázsiai bulgárokról írt jeles monográfiáját (Büt . . . Szófia 1935), Dobrudzsáról kiadott munkáját (Szófia 1963). De mindenekelőtt az egész bolgár néprajzról közreadott kiváló munkáját, mely lengyelül és németül is napvilágot látott (*Bugarische Volkskunde*. Berlin 1969).

De Hristo VAKARELSKI nemcsak a tudományos munkában, hanem a szervezésben, a népszerűsítésben is kiváló eredményeket ért el. Így 1938-ban megalapította a Bolgár Néprajzi Társaságot, mely 1500 tagjával egyike Európa legnépesebb és legjobban működő ilyen egyesületeinek. Nagyon sokat tett a bolgár népművészet-népi iparművészet megismerése és továbbfejlődésének megszervezése érdekében. Egy egész sor olyan könyvet adott ki, szerkesztett, melynek célja a népművészetnek a bolgár szocialista nemzeti kultúrába történő beépítése.

„Magam pedig szeretettel igyekszem ápolni a barátságot GYÖRFFY, BÁTKY, VISKI tanítványaival, követőivel és az egész magyar néprajztudománnyal" — írta nemrégiben egyik visszaemlékezésében (Etnh. 1974. 194). Valóban így van, mert minden nemzetközi néprajzi összejövetelünkön meglátogat bennünket, kedves, szeretetreméltó alakját akkor is körünkben üdvözölhetjük, amikor egy-egy közelebbi vagy távolabbi országban rendezett konferenciáról hazatérőben nálunk is megáll rövid időre, hogy régibb és újabb barátait üdvözölje. Mindig érezzük, hogy körünkben itthon érzi magát, és ez valamennyiünknek jól esik, akik tiszteljük és szeretjük őt. Mindig várjuk, és kívánunk neki további töretlen munkakedvet, egészséget és hosszú életet.

KRÓNIKA, KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

Szabolcsi Hedvig

Magyar népi bútorok
Kiállítás a Néprajzi Múzeumban

A kiállítás efemér műfaj. Különösen azzá válik, ha hosszabb rövidebb nyitvatartás után úgy zárja be kapuit, hogy még egy tudományos katalógus, vagy akár csak egy népszerű vezető sem marad utána. Pedig a kiállítások nem is jelentéktelen része olyan tanulságokat rejt, amelyeket nagy kár nyomtalanul eltűnni hagyni. Vonatkozik ez különösen azokra, amelyek a kutatás kiérlelt eredményeiről és szemléletéről adnak számot, vagy kísérleti terepnek tekintik a kiállítást, egy-egy kutatási állomást mutatnak be, ahol az egyes tárgycsoportok korreszpondenciája magát a vezérlő gondolatot tovább is fejlesztheti, árnyalhatja. Mindenképpen nagy kár tehát a gondolatgazdag, a „mondanivalóval terhelt" kiállításokat az esetleges belső múzeumi dokumentáción túl, nyomtalanul eltűnni hagyni. Talán ez is indokolhatja, hogy noha már bezárt, ne maradjon értékelés nélkül a Néprajzi Múzeum *Magyar népi bútorok* c. kiállítása, amelyet K. Csillery Klára rendezett.

Emlékezünk még rá, hogy ez a kiállítás a Néprajzi Múzeum új épületében amolyan első „beugró" kiállítás volt, nem előzte, nem is előzhette meg hosszas tervezés, kiállítási előkészület és nagyobb anyagi ráfordítás. Annál inkább értékelnünk kell mind gondolati, koncepcióbeli, mind kiállításrendezési — esztétikai értékeit, — noha egy kiállítás keletkezésének körülményei a közönség megítélése szempontjából mindenképpen közömbösek.

— . —

A kiállítás nyolc teremben áll, s lényegében a XIV—XVI. századtól a XIX. század végéig, a századfordulóig néhány jól megválogatott kiemelt csomópont köré csoportosítja bemutatott anyagát, a fő hangsúlyt a népi bútorkészítés festett virágos, reprezentációs irányának kiemelkedő központjaira helyezve.

A bemutatás a múzeumokban őrzött legrégibb és legrégiesebb bútordarabok, a XIV—XVI. századi ácsolt menyasszonyi ládák formailag azonos, de különböző díszítő technikájú és stílusú típusaival kezdődik, mintegy reprezentálva, hogy a középkorban általános bútorkészítési mód, amely ekkorra már kiszorulóban volt a nemesi és polgárházakból, szerte az országban elterjedt a falusi otthonokban. A sort a Szászhalomból (Nagyküküllő m. — Movile RNK) származó láda nyitja, amely mind vésett rozettás motívumaiban, mind a festés nyomait őrző vörös és fekete színekben a legarchaikusabb típust képviseli. Mellette a fülkébe foglalt ember és körbe foglalt állatalakos színesen festett erdélyi ládák, valamint a Morgondáról (Merghindeal RNK) való vörös és fekete színharmóniájú indadíszes festésű példány már a hivatásos festők felkészültségéről tanúskodik.

Az asztalos technikának a parasztság körében való elterjedtségét példázza már az asztalosládák egy csoportja, köztük az 1693-ból való kis rozsnyói és a XVIII. század első feléből való szentgáli menyasszonyi láda. Az 1728-ban készült vilonyai mennyezet és az előbbi asztalosládák színes virágozása világosan mutatja, hogy egy stíluskörből valók. Mindegyikük a nagy hatósugarú komáromi készítőközpont korai stílushatásáról vall, s már át is vezet a következő terem témájához, amely a mezőcsáti mennyezet- és mellvédkazetták gazdag anyagán, komáromi ládákon, Veszprém megyei (Adásztevel) és martosi (ČSSR) támlásszéken, ágyvégen és falitékán példázza a komáromi asztalosok tevékenységét, munkáik karakterét és stílusát a XVIII. század közepétől a XIX. sz. elejéig.

A komáromi bútorkészítő központ készítményeinek egyfelől a vásárokon, másfelől a templomi berendezéseken keresztül fél országra szóló inspiratív hatása mellett a kiállítás harmadik termében a stilárisan ugyancsak markáns, de előbbinél kisebb körzetben érvényesült kolozs-

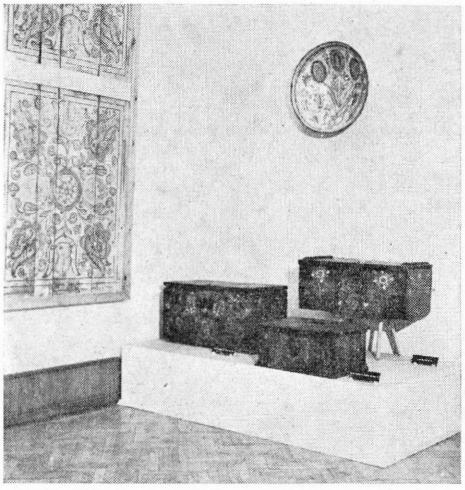

1. kép. I. terem: a legrégibb festett ládák, a vilonyai templommennyezet részlete

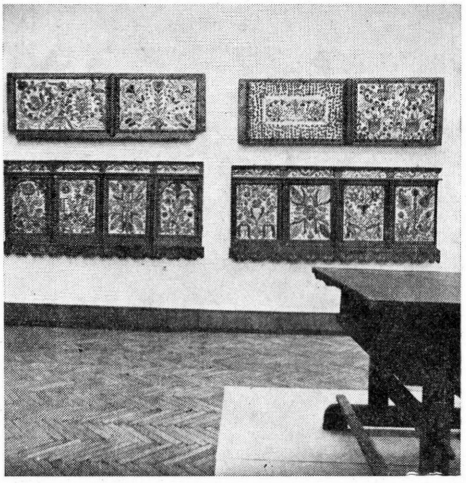

2. kép. II. terem: részletek a mezőcsáti templommennyezetből és karzatból

vári festőasztalos Umling család két legjelentősebb tagjának munkáit látjuk. Az apa, Umling Lőrinc munkája a mogyorókeréki menyezettáblák festett kazettás zárt rozettasora még a XVIII. század derekán (1744) is szoros rokonságot mutat egykori mintaképeivel, a reneszánsz paloták festett kazettás mennyezeteinek stílusával és hagyományosabb festésmódjával, noha motívumai között már a jellegzetes barokk kartus is megtalálható (pl. az évszámos táblán). A fiú, Umling János Kalotaszegre készített ládái a XVIII. század második felében (1768 és 1781) már egy újabb, oldottabb festőstílus jegyében készültek.

Mind a komáromi asztalosok, mind az Umling család munkássága — a kiállításon bemutatott darabokon keresztül is — jól példázza a templomfestő asztalosok bútor — elsősorban ládakészítő — bútorfestő tevékenységét. A két műnem, az egyházi és a világi festett bútor közti stiláris kapcsolaton keresztül fény vetődik a reprezentációs bútor egykori státuszára is.

A helyi stílusok viszonylag összefüggő, legegységesebb alföldi csoportját mutatja be a kiállítás következő, negyedik terme. A Debrecen és Hódmezővásárhely központok irányadó XVIII—XIX. századi festőstílusát és a népi berendezésbe már bekerült egyes festett asztalosbútorokat szemléltetik, mintegy a használatba kerülés kronológiáját is érzékeltetve, a menyasszonyi ládán kívül a XVIII. századtól követhető „gondolkodószék" változatok, a gazdagon bemutatott falitékák és változatos tükrök. Ugyanitt kapott helyet a többi jellegzetes stílusvariáns, a tiszafüredi, a békéscsabai, a tótkomlósi és a miskolci, ha utóbbi egy saroktékán keresztül csak jelzésszerű utalással is. A mind színesebbé váló „virágozás" együtt járt az asztalosbútor terjedésével. Egyik végletes példáját, a virágozott gyermekkoporsót ugyancsak alföldi példával szemlélteti a kiállítás.

A kiállított bútorok szinte mindegyike mind formájában és díszítő ornamentikájában, mind pedig technikai kivitelében egy-egy stílusréteget reprezentál. A reneszánsz széktípust őrző gondolkodószékek és a hagyományos ornamentikájú két törtíves mezőjű hódmezővásárhelyi láda, a barokk keretek finoman ívelt tagolását követő dunapataji tükör, a többiek között, nemcsak a népi bútorkészítésben elfoglalt helyükről, de „mintájukról", egykori inspirációs forrásukról is híven tájékoztatnak. A karaktert megadó színes festés mellett a finom faragás vagy az esztergályozott részletek, miközben a díszítés gazdagságát hangsúlyozzák, ugyancsak visszautalnak forrásaikra.

A következő teremben kapott helyet a kiállítás egyetlen enteriőr részlete. A kapuvári szoba fényképpel dokumentált hiteles rekonstrukciója a legáltalánosabban elterjedt diagonális bútorelrendezési elvet mutatja be. A szobának a kiállításon látható része a XIX. század második felére jellegzetes paraszti otthon reprezentációs szférájába tartozik, a múzeumi rekonstruk-

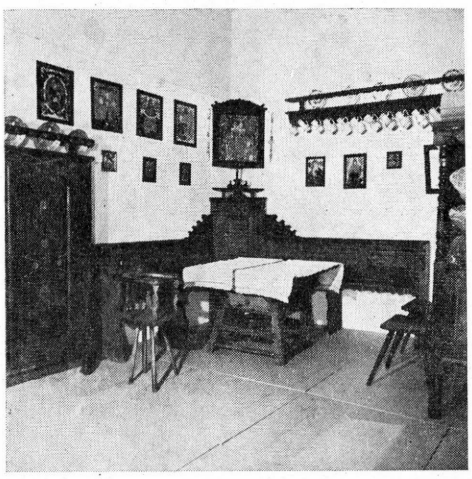

3. kép. V. terem: kapuvári szobabelső

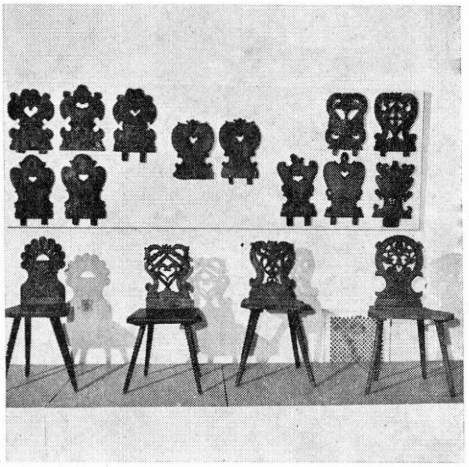

4. kép. VI. terem: dunántúli faragott keményfa székek

ció pontos képet nyújt a látogatónak a paraszti rituálé szerinti kötött tárgyrendezésről is.

A teremben még bemutatott egyes festett menyasszonyládák a Dunántúl déli részének jellegzetes darabjaiból valók. Míg a mohácsi, jegyespárt ábrázoló darabot a kivételek között tartják számon, a többieknél a kiállított tárgyak, a bútorok kisebb csoportja vagy a motivális analógiaként bevont kerámiatál utal rá, hogy típusról és nem elszigetelt társtalan jelenségről van szó.

A kiállításon túlsúlyban levő festett bútor híven tükrözi a festésnek a népibútorok díszítésében elfoglalt, egész országra kiterjedt uralkodó szerepét. Már területileg is sokkal lehatárolhatóbb a faragott és még korlátozottabb az intarziás népi bútorok elterjedtsége. Önálló bútordíszítésként mindkettő leginkább csak a Dunántúl egyes vidékeire jellemző.

A rendező a kiállított tárgyak sorrendjével és arányával is szemléltette, hogy a jobbára csak keményfából készíthető domború és áttört faragás mindenekelőtt és legnagyobb változatossággal a széktámlákon jelenik meg, de találunk a sorban sarokpadot, asztalt, bölcsőt és ládát is. A faragott bútorok készítő-specialistái a formai és ornamentális inspirációt a magyarországi manierizmus, de főleg a rokokó és kora klasszicista közép- és kisnemesi modellből meríthették, és ez a forma és ornamentikakincs variálódik, keveredik, formálódik népi ízűvé a XIX. század második feléig. Ezért is állnak legközelebb ezek a faragott és méginkább az intarziás bútorok az udvarházak, kúriák és városi otthonok mértéktartó berendezési darabjaihoz. S ha az intarziás bútorok között a Balatonfelvidéken, Veszprém környékén találunk is egyénítő vonásokat — ilyen pl. a spanyolozással élénkített faberakás —, igazán egyéni, helyi stílust csak és akkor mutat a faragott népi bútor, amikor nem hivatásos mesterek, hanem falusi fafaragók készítik. A legeredetibb példa erre a palóc fafaragók erősen egyéni karakterű, ám távolról sem csak kuriózum értékű, hanem jellegzetes helyi stílussá vált narratív, figurális faragóművészete. A kiállított bútorok — mégint csak a gazdagon képviselt padok és székek — azáltal is, hogy bemutatásukra külön termet szentelt a rendező, karakteres helyi stílusuknak megfelelő hangsúlyt kaptak.

A *Magyar népi bútorok* kiállítás első 7 termében kiállított bútorok szinte kivétel nélkül a paraszti reprezentáció szférájába tartoztak, a népi bútoroknak tehát csak egy, ám legrangosabb, legdíszesebb, életük ünnepeihez leginkább kötött rétegét reprezentálják. Kézenfekvő, hogy egy múzeumi kiállítást minden tudományos szempont mellett is elsősorban a múzeumi gyűjtemény anyaga határozza meg. Noha az utolsó évtizedek gyűjtése már távolról sem csak a díszbútorok körére terjedt, mégis, ma is ez dominál a múzeumi gyűjteményekben. Mintha ezt a kiállítás tükrözte egyoldalúságot kívánta volna helyrebillenteni a rendező, amikor az utolsó, nyolcadik teremben az egyszerű funkcionális parasztbútorok, használati tárgyak

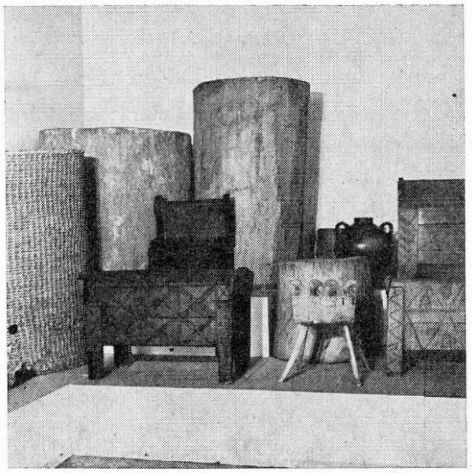

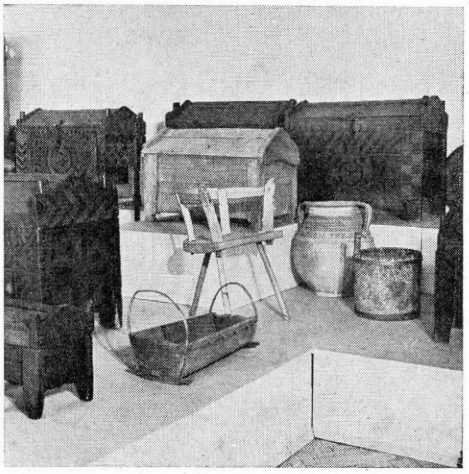

5—6. kép. VIII. terem: háziiparosok és parasztemberek által készített bútorok

sorát állította ki, szinte az egész ország területéről válogatva a példákat. Ez az áttekintés, amikor egyfelől megmutatja, hogy az uralkodó stílusformák mellett párhuzamosan tovább élnek a hagyományos, hagyományt őrző, új divatoknak nem hódoló, hatásukra legfeljebb csak kicsit módosuló bútorok (pl. a gömöri szekrények), másfelől arról is meggyőz, hogy a használati funkcióra készített tárgy esztétikai értéke vetekedhet a díszítőfunkciót vagy reprezentációt betöltő dísztárgyéval.

— . —

Néhány szót kell még szólnunk a megrendezés módjáról, a kiállítási technikáról.

Mindenekelőtt: a kiállítást a biztos ítéletű rendező tiszta, világos gondolatvezetése uralja, s munkája erényei ebből a végiggondoltságból következnek. A letisztult gondolat világos, közérthető, és a leglényegesebbre szorítkozó közlésben jut kifejezésre. A tárgyak csoportosítása, aránya, ritmusa a tárgyi bemutatás, a kiállítás sajátos nyelvén elmondható ismereteket közöl. A helyesen szűkszavú feliratok csak a leglényegesebb tudnivalókra hívják fel a figyelmet, mintegy teret adva a tárgyközpontú kiállításra jellemző, jól összehangolt tárgyak önmagukban is kommunikatív lehetőségei kibontakoztatásának. Már ezért sincs szükség ennek a fajta rendezésnek látványos installációra, — így válhat a kényszerűen szerény külső erénnyé. Külön élveztük a kiállítás arányos kompozícióját, s az első és az utolsó terem egymásra rímeltetésének finom ötletét.

Sárosi Bálint

A pásztorok zene- és tánckultúrája a Kárpátokban és a Balkánon

Ez volt a témája annak a nemzetközi népzenei konferenciának, melyet a Szlovák Tudományos Akadémia Humán Osztályának Zenei Szekciója 1976 szept. 6. és 10. között a Besztercebányától északra fekvő Donovalyban rendezett meg. 1970 óta, különböző témákkal, évenként rendeznek szlovák kollegáink hasonló szemináriumot. Az első ilyen rendezvény témája az újabb szlovákiai népzenekutatás eredményeinek és feladatainak áttekintése volt. A hatodik „Seminarium Ethnomusicologicum" — 1975-ben — a gépi zenei elemzés és rendezés kérdéseivel foglalkozott. E szemináriumsorozat egyébként része annak a nemzetközi tudományos vállalkozásnak, amely a Kárpátok népi kultúrájának tanulmányozására jött létre, s amelyben a Magyar Tudományos Akadémia is részt vesz. A külföldet e szemináriumokon természetesen elsősorban a Kárpát-vidék és a Balkán kutatói

képviselik: lengyel, szovjet, román, bolgár, délszláv és magyar kutatók, de akadnak más országbeliek is. Ezúttal Ausztriából, Kelet-Németországból, Nyugat-Németországból, Svájcból és Amerikából (jelenleg az NSZK-ban dolgozó Barbara KRADER) volt még a szemináriumnak egy-egy résztvevője. Magyarországot ez évben a Néprajzi Múzeum részéről TÓTH Margit, a Zenei Osztály vezetője, a Zenetudományi Intézet részéről M. TARI Lujza és e sorok írója képviselte.

A szemináriumon az öt nap alatt elhangzott 21 előadásból tizenkettőt szlovák kutatók tartottak, akik egyébként is a mintegy 35 külföldi és hazai résztvevő között többségben voltak.

Az érdekesnek ígérkező szovjet előadás („Pásztorok és pásztor zene az orosz klasszikusok tükrében") az előadó akadályoztatása és távolléte miatt nem hangzott el. A román népzenekutatók ezúttal nem képviseltették magukat a szemináriumon.

Az előadások többsége beszámoló és ismertető jellegű volt. Ezek során betekinthettünk a készülő Szlovák Etnográfiai Atlasz néhány népzenei és néptánc vonatkozású fejezetébe. Ez az atlasz egy-egy hangszer (pl. pásztorkürt, hangképzőnyílás nélküli furulya) előfordulásáról, változatairól, funkciójáról, egy-egy táncról (pl. hajdútánc) egész Szlovákia területére kiterjedően — beleértve a magyarlakta részeket is — részletesen és szakszerűen tájékoztat. Az előadások számarányából, valamint a viták és megbeszélések témáiból az is kiderült, hogy újabban a hangszeres népzene iránti nemzetközi érdeklődés még mindig fokozódik: a hangszeres zenéről ezúttal több szó esett (8 előadás), mint a vokálisról (5 előadás). Mi magyarok a dudáról — annak hazai múltjáról valamint a pásztorok életében betöltött szerepéről — és a pásztorkürt-szignálok zenei elemzéséről tartottunk előadást. Ez utóbbi témából is következtetni lehet arra, hogy a népzenetudomány általánosságban messze túljutott már azon, hogy zene címen csupán az iskolában is tanítható szép dallamokkal és dallamjátszásra alkalmas hangszerekkel foglalkozzék. Érdeklődési körébe most már vitathatatlanul beletartoznak a zaj-hangszerek (pl. kereplő, fűzfasíp), a jelző és figyelmeztető kurjantások (pl. a gyimesi csángók „hüdintés"-e) és az állathívogatók is. A szlovéniai előadó (Julijan STRAJNAR) éppen arról beszélt, milyen jellemzően fordulnak elő egyes hangszerek, kipusztulásuk utolsó stációjaként, pásztorok és gyermekek között — méghozzá nem zenélő eszközként, hanem csökevényes, zajkeltő változatban (fűzfasíp, gyerekjáték-pánsíp, gyerekjáték-kéregtrombita.)

Az előadásokból szinte egyértelműen derült ki: a pásztorélethez szorosan kapcsolódó hangszeres és vokális szignálokon kívül kimondottan pásztorzenéről nem beszélhetünk. Amit ma pásztordallamosságnak vagy előadói stílusnak érzünk, az általában nem egyéb, mint korábban általánosabban ismert dallamkincsnek, zenélési módoknak, hangszereknek a pásztoréletben fennmaradt reliktuma.

A szemináriumon elhangzott előadások között viszonylag kevés volt az elméleti, módszertani és nemzetközi összehasonlító témájú. A záróülés felszólalói joggal tették szóvá, hogy nagyobb területeket is átfogó kutatásokra, összehasonlításokra mindinkább szükség van, egyebek között éppen azért, hogy segítségükkel a rohamosan gyarapodó részletkutatások eredményeiben könnyebben eligazodhassunk.

A szervezők lelkes áldozatvállalással, kitűnő rutinnal és hozzáértéssel tették lehetővé, hogy a donovaly-i szeminárium kellemes környezetben, jó hangulatban és eredményesen teljesítse feladatát.

Hofer Tamás

Német néprajzi kiállítás Berlinben

Berlin-Dahlemben 1976. tavaszán megnyílt az egykori „Museum für Deutsche Volkskunde" gyűjteményének maradványait Kelet- és Nyugat-Berlinben öröklő két intézmény közül a nyugati állandó kiállítása. Valójában a régi múzeummal a kontinuitás igen csekély. A háború utolsó hónapjaiban a kiállítási épület is, a raktárépület is egyetlen napon bombatámadás áldozata lett, és a Berlinben és vidéken másutt elhelyezett gyűjtemények jelentős része is elpusztult, a háborús kár összesen meghaladja a 80%-ot. A megszállási övezetek határának megvonása után a megmaradt anyag egy részéből Kelet-Berlinben létrejött a jelenleg Wolfgang JACOBEIT által vezetett néprajzi múzeum, a nyugati övezetben maradt műtárgyakból pedig a nyugat-berlini művészeti és kultúrtörténeti múzeumegyüt-

teshez kapcsolódva kialakult a nagyközönség számára most kaput nyitó intézmény.

Két okból is érdemes a berlini múzeumra tekintenünk. Az újra megnyitás ráirányítja a figyelmet a tudománytörténeti előzményekre, az egykori berlini múzeum pedig egyike volt azoknak az intézményeknek, amelyek a formálódás és a múzeumalapítások időszakában a „néprajzi múzeum" fogalmát Közép-Európában kialakították. Jelentős befolyása volt a német területen kibontakozó néprajzi gyűjtésre. De például Michael HABERLANDT is a berlini tapasztalatok alapján fogott a bécsi néprajzi gyűjtemény megszervezésébe. Az 1889-es berlini alapítás előzményei és az első esztendők berlini ellentétei jól mutatják a honfitárs paraszti kultúra tudományos értelmezésének, bemutatásának különböző alternatíváit, az új témakör körülhatárolásának és a tudományosság rendszerébe való beillesztésének nehézségeit a múlt század végén. Minderre azért is érdemes figyelnünk, mert úgy tűnik, egy eddig nem vizsgált fontos szál összekapcsolja a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya gyűjtő- és kiállító programja kialakulását is a berlini kísérletekkel. A másik ok, ami figyelmünket az új berlini kiállításra irányíthatja: hogyan definiálja feladatát napjainkban, hogyan mutatja be anyagát ez a jelentős, de sok elemében terhes tudománytörténeti örökséget hordozó intézmény.

Annak idején Berlinben a múzeum megalapítását Rudolf VIRCHOW szorgalmazta. Az utókor emékezetében a modern orvostudomány megteremtésében szerzett érdemei kissé háttérbe szorítják VIRCHOW döntő szerepét a fizikai antropológia, etnológia, őstörténet és a néprajz németországi megalapozásában. 1868-ban egyik alapítója a berlini Antropológiai, Etnológiai és Őstörténeti Társaságnak, kezdeményezője az Etnológiai Múzeum megalapításának, 30 éven át egyik szerkesztője a Zeitschrift für Ethnologie-nak. 1874-ben Stockholmban a HAZELIUS által éppen negnyitott Nordiska Museet győzi meg, hogy a hazai paraszti kultúrát is be kell illeszteni a Berlinben akkor tervezett etnológiai-őstörténeti gyűjtemények együttesébe. Elképzelése, programja nagyon világos: ennek a gyűjteménynek „azt a hézagot kellene betöltenie, ami egyfelől az etnológiai és őstörténeti, másfelől a történeti múzeumok közt" adódik. Az 1878-ban benyújtott kérést azonban német osztály létesítésére elutasítják, helyhiányra hivatkozva az épülőben levő Völkerkunde múzeumban. A liberális politikusként Bismarck ellenében tevékenykedő VIRCHOW akcióinál nehéz megkülönböztetni, hogy nem vitatott tudományos tekintélye mennyit használ, politikai beállítottsága viszont mennyit árt az általa képviselt ügyeknek. Végül 1888-ban VIRCHOW amellett dönt, hogy magánerőből, egy e célra alakított bizottság által kell megteremteni a német néprajzi múzeumot. A gyűjtemény az eredeti terv szerint a „Deutsches Museum für Trachten und Geräte" nevet kapta volna, ami azonban végül „Museum für Deutsche Volkstrachten und Erzeugnisse des Hausgewerbes"-re alakult. Állandó anyagi nehézségek közt, a szervező bizottságban részt vevő néhány berlini pénzember anyagi támogatásával indult a gyűjtőmunka. Bár a porosz kultuszminisztérium kiállítási helyiséget adott a gyűjteménynek, állami támogatásától elzárkózott, és jellemző módon, már VIRCHOW halála után néhány hónappal Hamburgba akarta kilakoltatni a múzeumot. A múzeumot irányító testületben is hamarosan ellenvélemények támadtak VIRCHOW természettudományos irányzatával szemben — amit a bizottságban vele képviselt tanítványa, a Völkerkunde múzeum vezetője, Adolf BASTIAN és az őstörténeti osztály vezetője Albert VOSS. Az „emberek mindennapi tevékenységét" dokumentáló szerszámok és egyszerű használati eszközök mellett egyre nagyobb részt kaptak a múzeumba érkező tárgyak közt az ünneplő, díszes objektumok. A bizottságban hamarosan „áthidalhatatlan ellentét" támadt a természettudományos alapon álló VIRCHOW-csoport és a filológusok közt — az utóbbiak vezetője, Karl WEINHOLD a bizottságból kiválva mintegy ellenszervezetként alapítja meg a Német Néprajzi Társaságot.

1901-ben VIRCHOW 80. születésnapját a nemzetközi tudományosság impozáns részvételével ünnepelték Berlinben. A három tagú magyar küldöttségben JANKÓ János képviselte a Nemzeti Múzeumot. JANKÓ a VIRCHOW-ünnepségről a Néprajzi Értesítőben számolt be egyik utolsó írásában 1902. július 28-án történt halála előtt. Ebben szokatlanul melegen emlékezik meg arról a segítségről, ösztönzésről, amit a Néprajzi Osztály, illetve ő személyesen VIRCHOWtól kapott. Szerinte VIRCHOW a Néprajzi Osztály „újjászületésénél — magyarán mondva — a keresztapa szerepét vitte". „Néprajzi Osztály még alig volt, akkor mi magunk sem bíztunk ügyünk sikerében, az elégtelen anyagi eszközök mellé a legkisebb buzdítást sem kaptuk. . .", amikor VIRCHOW 1896. augusztus 31-én egy egész napot töltött a gyűjteményben, és a kiállítás mellett gondosan átnézte a raktározott anyagot is.

Mit mondhatott, mit tanácsolhatott a 75 éves nagytekintélyű tudós JANKÓ Jánosnak? — JANKÓ úgy ír erről: „magyar ember így sohasem beszélt velünk". VIRCHOW megígérte, két év múlva ismét eljön, s megnézi, közben mire jutottak, s 1898. augusztus 28-án valóban az Osztályon van ismét.

VIRCHOW látogatásakor JANKÓ éppen viszajött első oroszországi útjáról, ahol Nizsnij-Novgorod, Moszkva, Pétervár, Helsinki múzeumait látogatta meg. A látogatás után néhány héttel került kapcsolatba ZICHY Jenő gróffal, s merült föl az ázsiai expedíció, „a magyar halászat eredetének" terve. A VIRCHOW látogatása utáni eredmények közt idézett cikkében JANKÓ kiemeli a hazai és az egzotikus gyűjtemények párhuzamos gyarapítását, többek között a millenniumi Néprajzi Falu tárgyainak megszerzését (ami eszünkbe juttathatja, hogy VIRCHOW az 1893-as chicagói világkiállításon felállított „német falu" tárgyainak megszerzésével adott lendületet a berlini gyűjtemény fejlődésének — Chicagoban egyébként a kiállítás antropológiai-néprajzi részének egyik szervezője amerikai részről az egykor ugyancsak VIRCHOW berlini köréhez tartozó, JANKÓnál 10 évvel idősebb Franz BOAS volt). VIRCHOW hirdette, hogy „azokat a fonalakat kell keresni, amelyek a jelen és az azelőtt közt a közvetlen kapcsolatot megadják", az „azelőtt" alatt az őstörténeti gyűjtemények által dokumentált múltat értve, amihez az etnológiai gyűjtemények párhuzamokat szolgáltatnak. Mindez hasonlít JANKÓ összehasonlító, őstörténeti elképzeléseihez, egyáltalán ahhoz a csírájában a budapesti Néprajzi Osztály lehetőségei közt alapításától meglevő, etnológiai és néprajzi szemléletet egyesítő munkálkodáshoz, amelyik épp JANKÓ János 8 éves tevékenysége alatt szilárdul meg és töltődik meg tartalommal. Az lehet a benyomásunk, hogy VIRCHOW azért jött örömmel Budapestre, mert itt az ő berlini programjához hasonló terven dolgozó kollégákat talált. A „néprajzi múzeum" fogalma, feladatköre ebben az időben még korántsem volt kialakult, és az Európaszerte látható különféle megoldások közt az akadozva és részlegesen megvalósuló VIRCHOW-féle és a JANKÓ-féle eléggé egyedül állt. Épp ezért lehetett döntő fontosságú JANKÓ számára a VIRCHOWtól kapott megerősítő ösztönzés és a későbbi folyamatos segítség.

Berlinben a néprajzi gyűjtemény csupán 1904-ben került állami kezelésbe, mégpedig az etnológiai múzeum őstörténeti osztályához besorolva. A húszas években jutott végül tág és önálló épülethez a gyűjtemény a Bellevue kastélyban. Alig nyílt meg azonban 1935-ben önálló intézményként, a nemzeti szocialista kormányzat a kastélyt vendégházzá alakította, és a múzeum szükségmegoldásként egymástól távol eső kiállító és raktárhelyiségeket kapott. A gyűjtemény ezekben az épületekben pusztult el 1945-ben.

A jelenlegi múzeumépület 1971—1976 közt az egykori Porosz Titkos Levéltár háborúban elpusztult raktárépülete helyén épült fel. Alig pár perc járásra fekszik a „Stiftung Preussischer Kulturbesitz" hatalmas, modern múzeumkomplexumától, amelyik művészeti, régészeti és egyetemes néprajzi múzeum is egyben. A látogató itt egy épületben tekintheti át a törzsi társadalmak és archaikus civilizációk és az európai történelem művészi, kulturális teljesítményeit. Nem találja meg azonban a német parasztok tárgyait — ezek az imént említett másik épületben, több száz méterrel távolabb lelhetők meg. VIRCHOWnak az az elképzelése, hogy az őstörténet és a történelem közt a parasztok tárgyait beillessze az egyetemes emberi művelődéstörténet képébe, eszerint most sem valósult meg.

A nyitás idejére a múzeum gyűjteménye már mintegy 25 000 tárgyból állt, túlnyomó többségében új gyűjtésből. (Néhány számszerű részletadat: 100 szekrény, 116 láda, 99 kender- és lenmunkához használt eszköz, mintegy 300 votív tábla.) A 2020 m²-es kiállítási területen az állandó kiállítás csaknem 2000 tárgyat mutat be. Az installáció egyszerű és teljes mértékben a tárgyak érvényesítésének alárendelt. Már a látogatót fogadó tájékoztató megmondja: nem tűzi célul a kiállítás a német népi kultúra tájak szerinti teljességre törekvő áttekintését, sem életképszerű tárgyegyüttesek, pl. szobaberendezések rekonstruálását. A fő cél egyes társadalmi, történeti, funkcionális összefüggések érzékeltetése. A földszinten — ahol bútorok és viselet, továbbá edények vannak kiállítva — lazán érvényesül ugyan egy földrajzi szétválasztás Észak- és Dél-Németország közt, maguknak az egymás mellé helyezett, egy tekintettel átfogható tárgyegyütteseknek azonban egy-egy általános gondolatot kell illusztrálniuk, pl. azt, hogy az egyes bútorkészítő központokat sajátos dísztésmód jellemzi, különbség van gazdagok és szegények bútora közt, a népművészetben is vannak névről ismert alkotóegyéniségek, akiknek a munkáit egyéni stílusjegyeik alapján is föl lehet ismerni. (A rendező és bizonyos mértékig a látogató számára is könnyedséget, szabadságot biztosít ez az alapállás: nem az a cél, hogy a kiállítás valamely történeti alakulásme-

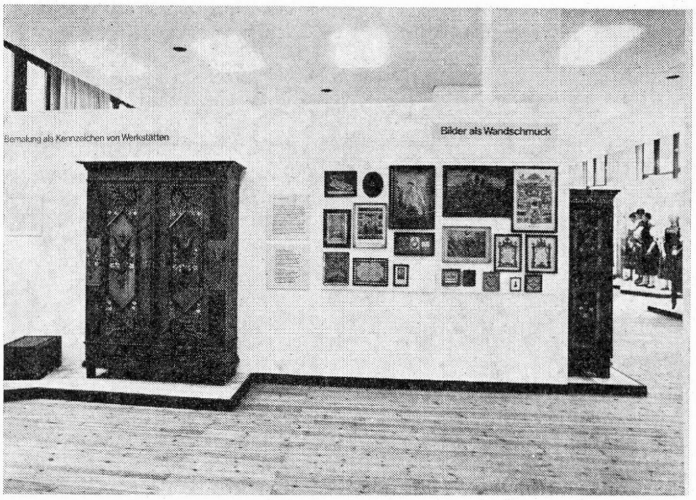

1. kép. Részlet a bútorkiállításból: „A festés, mint készítő műhelyek ismertetőjegye", „A kép, mint fali dísz"

2. kép. „A használati tárgytól a souvenir-ig". Német és osztrák hasított falemezből készített dobozok: egyszerű használati tárgyak, szerelmi ajándékul szolgáló festett példányok, modern ajándéktárgyak

netet, táji változatsort, vagy funkció szerint összetartozó együtteseket teljességre törekedve tekintsen át, s tanítson meg a nézőnek — hanem szépségük és érdekességük révén kiválasztott tárgyakat használ ürügyül egy-egy összefüggés megvilágítására. Ezek azonban lazán kapcsolódnak egymáshoz, és a rendező is, a néző is kihagyhat belőlük, anélkül, hogy a többi megértése csorbát szenvedne.) A kiállítás így gyorsan is és nagyon elmélyülten is (a meglehetősen sok magyarázó szöveg elolvasásával) megtekinthető, és viszonylag kis alapterülete mellett is megvan benne a képesség, hogy újabb látogatásra indítsa nézőit.

A mérleg másik serpenyőjében viszont ott van a veszteség, hogy a paraszti kultúra tárgyi emlékeiből így végül is az egyik szinten csupán válogatott bútordarabok, néhány viselet, ékszer, főkötő, cserép-, fajansz-, ón- és rézedény látható, a másik szinten pedig egyes kiválasztott konyhai munkák eszközei, a kender- és lenfeldolgozás szerszámai, szövés, hímzés és kékfestőmunka, más nem. Mintegy a tárgyaknak az egykori bonyolult életszerű együtteseit idézi az előcsarnokban egy lakodalmas szekér, fölhalmozva rajta a kelengye, a menyasszony bútora és a lakodalom díszei.

Az állandó kiállítást időszakiak egészítik ki. A megnyitó idején osztrák és bajor búcsújáró helyekről származó votívképek voltak láthatók, didaktikus elrendezésben, amelyek áttekinthetővé tették a segítségkéréssel fölkeresett égi pártfogókat és a fogadalomra indító földi bajokat, a különböző ikonográfiai típusokat. Egy másik kiállítás a századforduló körüli évekből származó berlini képmutogató képsorozatot helyezett egymás mellé. A látogatók megvásárolhatták a hozzájuk tartozó, újra kiadott ponyvafüzeteket is, és hallhatták magnetofonról a képmutogató énekét. A magyar látogató némi meglepetéssel fedezhette föl „A babona szomorú következményei vagy a magyarországi Gáborján faluban meglincselt család" című képsorozatot. Ez egy boszorkánysággal vádolt család elpusztítását mutatja be, s a történet végén a bíróság előtt bilincsben álló falusiak képe hozza az erkölcsi tanulságot.

Az egész rendezésre, a tartózkodó, hűvös szabatosság jellemző, éppúgy, mint az installációra. Szépek, igazak, igaziak a kiállított tárgyak, és gondosan mérlegelt, pontos, hiteles a melléjük adott információ. Mindez elismerésnek nem kevés. A látogatónak kissé meglepő, hogy ez a korántsem csupán Berlinre jellemző kiállítási és tudományos stílus milyen kevéssé törekszik a tárgyakat egykor használó emberek felidézésére és arra, hogy tudós rendezőnek, nézőnek ezekhez az egykori falusiakhoz való kapcsolatát érzékeltesse, legalább megkérdezze.

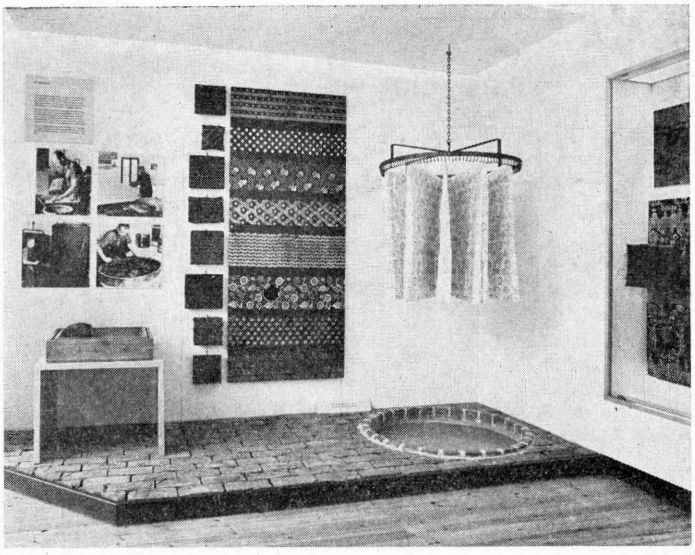

3. kép. Kékfestő műhely, kékfestő anyagok

Borsányi László

„A néprajzi múzeumok szerepe a nemzeti és nemzetközi nevelésben" — Unesco konferencia Dániában

1976-ban jelent meg a dániai Moesgaard Múzeum gondozásában „Az antropológiai múzeumok szerepe a nemzeti és nemzetközi nevelésben" címmel 1974. június 3. és 5. között Aarhus peremkerületében, Moesgaardban megrendezett nemzetközi szeminárium anyaga. [*The Role of Anthropological Museums in National and International Education.* Multinational Seminar held at Moesgaard Museum, Denmark 3—5 June 1974. Department of Ethnography, Moesgaard 1976. 152 l.] A parkos, festői környezetben fekvő moesgaardi múzeum a dán őstörténet korai kőkortól viking időkig tartó periódusának egyik legjelentősebb gyűjteményét őrzi, valamint afganisztáni és grönlandi néprajzi kollekciókat.

A szeminárium összehívására egy olyan akció tanulságai alapján került sor, amely 1964 és 1974 között a Dán-Unesco közös iskolaprogram keretében zajlott le. Néprajzkutatók és tanárok ennek során olyan módszereket dolgoztak ki, melyekkel a dán iskolai oktatásban más népek kultúrájának megértését igyekeztek elősegíteni. Az emberi szokások és hagyományok különbözőségének tudatosításával mindenekelőtt a Dániában egyébként is aktuális külföldi vándormunkásokkal kapcsolatos problémák hátterét kívánták érthetőbbé tenni.

Az Unesco „Kelet—Nyugat program"-jához kapcsolódó akcióban dán néprajzkutatók Afganisztánban, Indiában, Kenyában, Lappföldön, Jugoszláviában, Nigériában, Peruban és Ugandában gyűjtött néprajzi anyagaiból úgynevezett „study-box"-okat, „tanuló-doboz"-okat állítottak össze, melyek a földrajzi és történeti oktatás iskolai segédanyagaiként kerültek forgalomba. Ezeknek az együtteseknek az összeállításánál az volt az alapkövetelmény, hogy a bennük levő tárgyak tanulmányozás közben az eredeti funkcióiknak megfelelően működhessenek. A tárgyakhoz színes diákat, plakátokat, fotókat, a témához kapcsolódó fontosabb irodalmat, szövegeket, hangfelvételeket, filmeket mellékeltek, s esetenként annak az országnak az iskolai tankönyveit is, ahonnan maguk a tárgyak származtak.

A „tanuló-dobozok" országszerte kölcsönözhetők, de csak olyan tanároknak, akik egy négynapos tanfolyam keretében elsajátították használatuk módját. Népszerűségük ennek a követelménynek ellenére is igen nagy és változatlan, s átlagban évi 130 kölcsönzésre van igény, esetenként három-három heti időtartamban.

A dán oktatási és múzeumi szakemberek ennek az akciónak a tanulságait és problémáit adták közre Moesgaardban. A múzeum Néprajzi Osztálya és a Dán-Unesco iskolaprogram szervező bizottsága által összehívott, nemzetközi tapasztalatcserével összekötött szeminárium tehát — melyen e sorok írója is részt vett — a néprajzi múzeumok közművelődési bázisának kialakítása során felmerülő különböző problémákat igyekeztek tisztázni.

Az előadások és viták két fontosabb téma — 1. a múzeumok szerepe az etnikai és nemzeti tudat alakulásában és 2. a múzeumok problémái más országok kultúrájának bemutatása során — körül zajlottak. Mivel a múzeumok általában több nemzetiségű társadalmakban működnek és az új, fiatal afrikai nemzetek képviselői szintén a többféle etnikumból formálódó, ill. formálható nemzeti egységtudat problémáit feszegették, az első témára nagyobb súly került. A Tanzán Nemzeti Múzeum munkatársa, J. A. H. Wembah-Rashid pl. a fejlődő országok múzeumainak feladatai között éppen a „nemzet"-hez való viszonyulás tudatosítását, a „nemzeti-kultúra" népszerűsítésének fontosságát emelte ki (17—21. l.). A konferencián részt vevő afrikai, európai és észak-amerikai, indiai és óceániai muzeológusok regionális problémákat bemutató előadásaiból néhány általános tanulság összegzésére is sor kerülhetett. Ezek szerint a múzeumi közművelődési munka tervezésénél fontos a népművelők és oktatási szakemberek bevonása, célszerű szorgalmazni a néprajzi kiállítások történeti aspektusainak erősítését, és nem szabad elfeledkezni a kiállításhatékonysági vizsgálatokról.

A moesgaardi múzeum Néprajzi Osztálya által gondosan sajtó alá rendezett — nem megjelent kollégák írásban megküldött előadásaival is kiegészített — ízléses kiadvány jól tükrözi azt a világszerte fokozódó felelősségtudatot, mely a muzeális gyűjtemények közművelődési hasznosítását mindannyiunk számára fontossá teszi.

Martin György

A magyar néptánckutatás egy évtizede (1965—1975)

A magyar néptánckutatás fontos korszakhatára az 1965-ben történt szervezeti változás. A Népművelési Intézet a tánc-mozgalom szolgálatára létrehozott kutatás folytatását már nem tartotta feladatának. KODÁLY Zoltán és ORTUTAY Gyula közbenjárására a Művelődési Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a néptánckutatást az MTA Népzenekutató Csoportjához helyezték. 1965-től néhány évig még a korábbi szűk személyi feltételekkel folytatódott a munka. Az 1970-től együtt dolgozó három tudományos munkatársból 1972-ben munkacsoport alakult.[1] 1974-ben az MTA Zenetudományi Intézet Néptánc Osztálya létrehozásával már külső megbízásos munkatársak bekapcsolódására is mód nyílt, amelyre mintegy másfél évtizeden keresztül alig volt lehetőség.

A néptánckutatás korábbi, 1965-ig terjedő — a gyűjteményt s vele a tudományos munkát megalapozó — korszakának eredményeiről az Ethnographia 1965-ös évfolyamában beszámoltunk.[2] A már kifejezett tudományos célkitűzéssel folyó egy évtizedes munka eredményeinek összefoglalása azért időszerű, mert a néptánckutatás ebben az időszakban érte el mind a gyűjtés, mind az alapkutatások és módszertani elvek kimunkálása tekintetében azt az érettségi fokot, amely már lehetővé teszi a magyar népi tánckultúrára vonatkozó korszerű tudományos szintézis megalkotását. Az 1965 és 1975 közötti időszakról való áttekintés tudományterületünk jelenlegi helyzetének felmérését is célozza, hogy az eddigi eredmények nyomán kijelöljük a főbb, s már az összefoglaló szintézis megteremtésére irányuló feladatokat.

Áttekintésünk szükségszerűen magába foglalja az MTA keretén kívül folytatott, más intézmények vagy magánszemélyek által végzett kutatómunka eredményeit is, sőt az egész magyar nyelvterületet igyekszik figyelemmel kísérni.

A néptáncgyűjtés

A magyar néptánckutatás legjelentősebb eredménye a világviszonylatban is kiemelkedő nemzeti táncgyűjtemény létrehozása.[3] A negyedszázados megfeszített gyűjtőmunka még sok mindent megmentett a századforduló körül született nemzedékek tánckincséből. A legutóbbi évtized legfőbb eredményének is e nagyarányú — az egész magyar népterületre kiterjedő — gyűjtés folytatását tartjuk.

A hatvanas évek eleje óta a néptáncgyűjtés körülményei lényegesen megváltoztak. A néptáncgyűjtés munkája — társadalmi és technikai értelemben egyaránt — könnyebbé vált. A falu életében végbement változások nyomán a hatvanas évek második felére már érezhetővé vált a parasztságunk szemléletében és hangulatában történt kedvező átalakulás. Korábban a gyűjtővel szembeni értetlen, tartózkodó, olykor ellenséges magatartást 1—2 évtized múltán már a megértés és bizalom váltotta fel. A hagyományaira már bizonyos távolságból, emlékezve, megbecsüléssel visszatekintő s azt gátlások nélkül, nagyobb kedvvel, készségesen átadó pa-

[1] MARTIN György és LÁNYI Ágoston 1965 óta dolgozik akadémiai keretben. PESOVÁR Ernő 1970-es csatlakozásával a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályán 1958—1970-ig folyó tánckutató munka megszűnt.

[2] MARTIN György 1965c. — A tánckutatás 25 éves (1945—70) eredményeinek összefoglalását lásd: PESOVÁR Ernő 1970c.

[3] A magyar gyűjtemény mellett a bukaresti román Folklór Intézet és a bratislavai Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének néptáncgyűjteményei a legjelentősebbek. Az NDK lipcsei táncarchívuma a tánc minden ágának dokumentumaira kiterjed ugyan, de a néptáncfilmek mennyisége még csekély (PETERMANN, Kurt 1975). A göttingeni tudományos filmarchívum néprajzi filmjei között szereplő néptáncfelvételek viszont átfogóbb jellegűek, a világ minden tájára kiterjednek.

raszti magatartás fokozatos kialakulásának lehettünk tanúi. A paraszttáncosok összegyűjtése ekkor már nem kívánt oly hosszadalmas, személyenkénti agitációt és olykor reménytelennek látszó fáradságos munkát, mint a korábbi másfél évtizedben.

A falusi életforma- és szemléletváltozás, a hagyományos kötöttségek felbomlásával egyidejűleg hivatalos művelődéspolitikánk a honismereti munka és a folklórfesztiválok támogatásával, a megfelelő rádió és tv-programokkal egy olyan folyamat kibontakozását ösztönözte, amely végül is a Röpülj páva, a honismereti és táncház-mozgalom terjedéséhez, vagyis egy széles körű — a társadalom sokféle rétegét mozgósító — népismeretinépművészeti érdeklődés kialakulásához vezetett.

A gyűjtés társadalmi körülményeinek, a néptánckutatás intézményes megoldottságának s a gyűjtés technikai feltételeinek javulása együttesen növelte a munka produktivitását, amelynek mennyiségi és minőségi szintje egyaránt emelkedett az előző korszakhoz képest.[4]

A néptáncgyűjtés módszerében jelentős változást hozott *a technikai feltételek javulása*, mely az eddiginél gyorsabb munkát tette lehetővé. A korábbi, sok időt igénylő — a funkcionális adatokat is részletesen rögzítő — intenzív gyűjtések időleges mellőzésével az egész népterületre kiterjedő extenzív filmes gyűjtést helyeztük előtérbe, hogy minél több helyen, minél több tánc rögzítését elvégezhessük: a még élő idősebb nemzedékek tánckincsének gyors megmentését.

A korszerű néptánckutatás már régen időszerű technikai igényét, a *szinkron hangosfilmek* készítését ebben az időszakban Kodály Zoltán személyes erőfeszítésének eredményeként sikerült megvalósítani. Az Unesco-tól ajándékba kapott Debrie Sinmore típusú francia magnohangos kamerával készítettük első kísérleti hangos néptáncfelvételünket 1967-ben a magyar népterület legkiválóbb táncosáról, a kalotaszegi Mátyás Istvánról. Ettől kezdve tervszerűen igyekeztünk elvégezni vagy részben megismételni jellemző táncfajtáinkat és táncdialektusainkat reprezentáló táncváltozatok hangosfilmes rögzítését. Az 1965- és 1975 között készült filmjeink több mint egyharmada — mintegy 23 000 méter — már hangos vagy hangosítható felvétel 120 település táncairól.[5]

E korszak néptáncgyűjtéseinek, filmezéseinek produktivitását növelte az 1968 óta kétévenként Kalocsán és Baján

[4] Az alábbiakban felsoroljuk mindazoknak a tánc- és zenegyűjtő, valamint filmoperatőr munkatársaknak a nevét, akik 1965—75 között rendszeres vagy esetenkénti közreműködésükkel hozzájárultak gyűjteményünk gyarapodásához. Az operatőri és zenegyűjtő munkát is sok esetben maguk a táncgyűjtők végezték, ezt azonban az ismétlések elkerülése végett külön nem jelezzük. A nevek után zárójelbe tett számok a jelentősebb gyűjtőmunka esetén arra utalnak, hogy az illető hány film elkészítésében vett részt.
Táncgyűjtők: Andrásfalvy Bertalan (11), Antal László, Ács Sándor, Áts József, Ásó István, Béres András, Bodai József, Borbély Jolán (35), Bors Éva, Botos József, Andrei Bucşan, Constantin Costea, Domokos István, Együd Árpád, Erőss László, Éri Péter, Falvay Károly, Foltin Jolán, Anca Giurchescu, Horváth János, Horváth Margit, Hortobágyi Béla, Igaz Mária, Kamarás Imre, Karsai Zsigmond, Keszler Mária, Kiss Gáborné (12), Lami István, Lányi Ágoston (16), Lelkes Lajos, Lőrinc Lajos, Maácz László, Manninger György, Martin György (169), Novák Ferenc, Kliment Ondrejka, Pálfi Csaba, Pesovár Ernő (55), Pesovár Ferenc (62), Petermann, Kurt (11), Emil Petruţiu, (11), Quittner János (30), Rábai Miklós, Sebők Géza, Stoller Antal, Szabó Györgyné, Szabadi Mihály, Takács András (11), Takács János, Timár Sándor (36), Tóth János, Tóth Margit (12), Ureczky Csaba, Vadasi Tibor, Varga Zoltán, Varga Zoltánné, Vásárhelyi László, Végvári Rezső.
Zenegyűjtők: Ág Tibor, Almási István, Békeffi Antal, Bodonyi András, Borsai Ilona, Domokos Mária, Radu Don, Csoóri Sándor, Claude Flagel, Gulyás László, Halmos István (17), Kallós Zoltán (20), Kiss Lajos, Németh István (20), Noszek János, Olsvai Imre (17), Sárosi Bálint (26), Sebő Ferenc, Sipos Mihály, Tóth Margit, Vargyas Lajos, Adrian Vicol, Vikár László, Vig Rudolf.
Operatőrök: Roger Beckmans, Bérci István, Csapó Károly, Halász Mihály, Kiss Márta, Szabados Tamás, Sztanó Pál (64), Pálfy Gyula (36).

[5] A hangosfilmezés mintegy 80 magyarországi (ebből 30 nemzetiségi) és 24 határon túli magyar község tánckincsét érintette, valamint 15 helyről származó szomszéd népi anyagot ölelt fel. Részletes felsorolásukat lásd a filmjegyzékben.

megrendezett *Dunamenti Folklórfesztivál* is. Ezen az ország legjobb, ez idő tájt újjáéledő parasztcsoportjai és a „Népművészet Mesterei" mellett a szomszédos országok parasztegyüttesei — köztük határon túli magyarok is — rendszeresen részt vettek.[6] Ez szomszédaink hiteles táncfolklórjának megismerését is elősegítette.

Jelentős eredmény, hogy a *Magyar Televízió* a Művelődési Minisztérium és a Népművelési Intézet felkérésére és támogatásával 1974-ben elkészítette a *„Magyarországi Néptáncok"* c. 16-részes, összesen 180 perc időtartamú reprezentatív színes-hangos filmsorozatot.[7] Ez több mint 400 paraszttáncos részvételével a korábbi évek néptáncfelvételeinek hivatásos technikai-szinten való megismétlését és kiegészítését jelentette.

A néptáncgyűjtés 1965 és 1975 között hazánk területén összesen mintegy *160 községet érintett.* Szabolcs-Szatmár megye 27, Bács-Kiskun 19, Tolna 14, Borsod-Abaúj-Zemplén 13, Fejér 12, Békés és Győr-Sopron 11, Hajdú-Bihar 9, Baranya és Pest 7, Heves 6, Somogy, Csongrád és Vas 5, Nógrád 4, Veszprém 3, Szolnok 1 községgel szerepel a filmes néptáncgyűjtések térképén. Komárom és Zala megyékben ez idő alatt nem történt gyűjtés.

Az utóbbi években a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya ösztönzésére megélénkült *nemzetiségeink tánckincsének gyűjtése.* Összesen 60 községben, 14 német, 7 délszláv, 6 román, 5 szlovák, 1 görög és 26 cigány településen történt táncgyűjtés. A nemzetiségi gyűjtést jelentősen előmozdította s munkánkat kiegészítette az anyaországi kutatók érdeklődése és a nemzetiségi szövetségek aktivitása. Az NDK táncarchívumának vezetője, dr. Kurt Petermann a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége támogatásával több mint 30 magyarországi német településen végzett táncgyűjtést,[8] a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének munkatársai pedig már évek óta rendszeresen végzik a két akadémia közötti egyezmény keretében tánc- és zenegyűjtő munkájukat a szlovákság körében a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének támogatásával. Egyszer-egyszer a bukaresti Folklór Intézet munkatársai is csatlakoztak a határszéli románok körében végzett gyűjtőmunkánkhoz.[9]

A határon túli magyarság tánckultúrájának megismerésében is ez az évtized hozta a legjelentősebb eredményeket: mintegy 120 magyarlakta községben történt táncgyűjtés a szomszédos országokban. *Romániában* — főként akadémiai tanulmányutak keretében — 60 kutatóponton végeztünk gyűjtést, elsősorban kalotaszegi, Kis-Szamos völgyi és mezőségi, kisebb mértékben pedig Maros és Küküllő vidéki valamint székely falvakban. A *csehszlovákiai* magyarság táncainak kuta-

[6] A Dunamenti Folklórfesztiválokon szereplő, néprajzilag hiteles táncokat bemutató csoportok felsorolását, repertoárjuk ismertetését lásd Martin György 1973c.

[7] A filmsorozat egyes, önálló részeinek címe (zárójelben a táncok közelebbi származási helye) a következő: 1. *Rábaközi táncok* (Rábatamási, Sobor, Szany); 2. *Mezőföldi táncok* (Alap, Pákozd, Perkáta, Soponya); 3. *Az elveszett juhait sirató pásztor* (Perkáta); 4. *Sárközi karikázó és dunántúli csárdás* (Madocsa, Őcsény); 5. *Délduntántúli ugrós és karikázó* (Kozármislény, Sióagárd); 6. *Kalocsa vidéki táncok* (Drágszél, Homokmégy, Kalocsa, Öregcsertő, Szakmár); 7. *Ceglédberceli német táncok;* 8. *Maglódi szlovák táncok;* 9. *Garai délszláv táncok;* 10. *Méhkeréki román táncok;* 11. *Nyírségi táncok* (Nagycserkesz-Bundásbokor, Ópályi, Polgár, Ura); 12. *Nyírvasvári cigánytáncok;* 13. *Ecsedi táncok* (Nagyecsed); 14. *Felső-tiszai cigánybotoló* (Gelénes, Gergelyi-Ugornya, Jánd, Kispalád, Kisvarsány, Tunyogmatolcs); 15. *Bodrogközi táncok* (Alsóberecki, Cigánd); 16. *Hegyközi táncok* (Nyíri, Pusztafalu). — A filmfelvételek 1974. IX. 4-től IX. 23-ig készültek. A filmfelvételek előkészítői, tánc- és zenefolklorista munkatársai: Andrásfalvy Bertalan, Halmos István, Martin György, Olsvai Imre, Pálfi Csaba, Pesovár Ernő, Pesovár Ferenc és Vásárhelyi László voltak. A Televízió munkatársai pedig Gulyás László, Lengyelfi Miklós (rendező), Szabados Tamás (operatőr), Török Sándorné voltak. A filmek a Magyar Rádió és Televízió Kereskedelmi Irodájánál megrendelhetők.

[8] Kurt Petermann a Deutsches Volkstanzarchív részére 1972-ben a következő magyarországi német községekben végzett gyűjtést és készített hangosfilmeket: Ágfalva, Ceglédbercel, Császártöltés, Csikóstöttös, Csolnok, Farkasgyepű, Hajós, Harta, Kecskéd, Kercseliget, Máriahalom, Mecseknádasd, Nemesnádudvar, Palotabozsók, Pári, Pilisvörösvár, Pula, Pusztavám, Rátka, Sopron, Sopronbánfalva, Soroksár, Szür, Tarján, Tótvázsony, Véménd, Vértesacsa.

[9] Costea, Constantin 1971.

tását a Csemadokkal közösen végeztük. Az összesen 45 községet érintő gyűjtés elsősorban Nyugat- (Nyitra, Mátyusföld, Csallóköz, Komárom vidéke) és Közép-Szlovákiára (Nógrád, Gömör) s kisebb mértékben Kelet-Szlovákiára (Abaúj, Ung) terjedt ki. Az összesen 17 jugoszláviai magyar települést érintő gyűjtés a szlavóniai magyar falvakban jelentett viszonylagos teljességet, a vajdasági és baranyai magyarság tánckultúrájáról csak tájékozódó jellegűnek mondható.

A *szomszédos népek tánckultúrájára* vonatkozó ismereteink is jelentősen bővültek, mélyültek azáltal, hogy az eddiginél hitelesebb, megbízhatóbb összehasonlító anyag gyűjtésére kerülhetett sor az elmúlt tíz esztendő során. A *román* összehasonlító táncanyag gyűjtésében az általános keresztmetszet kialakítása mellett arra törekedtünk, hogy a kutatott vegyeslakosságú területek román tánckincséről is megfelelő részletes képet kapjunk. Gyűjtéseink így főként a Maros- és Kis-Szamos völgyi, a mezőségi és kalotaszegi románság tánckincsét érintették. Csehszlovákiában főként a *morva* és *kelet-szlovák*, Lengyelországban pedig a Tátra vidéki *goralok* tánckincséről gyarapodtak ismereteink. *Jugoszlávia* és *Bulgária* sokrétű tánckincséről is megfelelő képet adnak már az elmúlt 10 év gyűjtései.

*Távolabbi országok*ból jelentősebb mennyiségű táncanyaggal Etiópiából rendelkezünk.[10] Kisebb, szórványos gyűjtésekkel gyarapodott filmarchívumunk Portugáliából, Görög- és Törökországból, a Szovjetunióból, Egyiptomból, Indiából, Ghanából és Nigériából.

Az elmúlt évtized *néptáncgyűjtő munkájának* számszerű *eredményei* a következők:

Filmgyűjteményünk 368 leltári tétellel (MTA FT. 559—926. lsz.), összesen 61 500 méter mozgófilmmel gyarapodott, ebből 23 000 méter már hangosfilm. Ezáltal filmarchívumunk 10 év alatt több mint kétszeresére duzzadt, vagyis a készült filmek mennyisége meghaladja a 40-es évek elejétől 1965-ig forgatott filmekét. (A teljes állomány ma 115 000 méter). Ez a gyarapodás 15 országból mintegy 400 helységből újabb kb. 5000 táncváltozat rögzítését jelenti a kapcsolódó tánczenei anyaggal együtt.

A tánczenei anyag méreteiről pontos adataink egyelőre nincsenek, mindenesetre a táncdallamok mennyisége sokszorosa a táncokénak. A zene könnyebb rögzíthetősége és a tánczene természete ugyanis — — (hogy egy tánchoz több dallam is járul) — sokkal nagyobb számszerű produktivitást eredményez. A táncfoto- és diagyűjtemény ez időben mintegy 6000 felvétellel gyarapodott.

A tudományos kutatás

A tudományos kutatás — már a gyűjtésen túlmenő — eredményeinek összefoglalásakor csupán az utóbbi 10 évben megjelent vagy elkészült munkákat veszszük figyelembe — összesen mintegy másfélszáz tanulmányt, közlést, könyvet vagy kéziratot (lásd az irodalomjegyzéket) — de nem említjük a még folyamatban levő munkákat. A kutatási témák egyenkénti jellemzése során nem tárgyaljuk önálló témaként a fáradságos és nagy gyakorlatot igénylő tánclejegyző munkát, mely minden tudományos táncközlés magától értetődő alapfeltétele. E munka zömét Lányi Ágoston kinetográfus végezte az elmúlt 10 esztendő során is.

1. *A magyar népi tánckultúra táji tagoltságáról* eddig kialakult képet az elmúlt évtizedben egy sor kisebb táji monográfia, tanulmány és anyagközlés szélesítette. Ezek a magyar népterület eddig ismeretlen tánckultúrájú, fontos pontjairól adtak áttekintést, mégpedig elsősorban a peremvidékekről, mintegy végigkísérve a magyar nyelvhatárt. Emellett elkészült a magyar táncdialektusokról szóló — táncpéldatárral, gazdag bibliográfiával és gyűjteményes filmösszeállításokkal kapcsolódó — összefoglaló munka is.[11]

A népterület északi pereméről — Gömörtől a Mátyusföldéig és Csallóközig — 9 falu táncairól kaptunk áttekintést,[12] valamint a borsodi fonóélet táncos meg-

[10] Martin György 1966a

[11] Martin György 1970—72. A kapcsolódó filmek: *A magyar tánctípusok* (1967); *A magyar táncdialektusok* I. rész. *A nyugati dialektus* (1968); II. rész. *A tiszai dialektus* (1969). Dubnegatív a Népművelési Intézet tulajdonában.

[12] Takács András 1969, 1970a, 1970b, 1971; — Takács András—Martin György—Lányi Ágoston 1971; — Tóth Margit 1968; — Quittner János 1973.

nyilvánulásairól.[13] Nyugat felé a kisalföldi körverbunkokat,[14] a szórványos Vas megyei gyűjtéseket[15] a Zala-[16] és Fejér megyei dramatikus táncokat,[17] a Mezőföld táncait,[18] valamint a dél-dunántúli táncdialektus jellemző vonásait ismertető munkák[19] tágították a látóhatárt. Délen a szlavóniai magyar falvak,[20] Tápé[21] és Köröstárkány[22] tánckincséről, valamint a délkelet-alföldi disznótorok táncos szokásairól[23] készültek feldolgozások. Keleten a felső-tiszavidéki botoló-dallamokkal,[24] a kállai kettőssel,[25] a kalotaszegi[26] és mezőségi táncokkal,[27] Szék táncéletével,[28] a marosszéki tánciklussal,[29] a Maros és Nyárád menti,[30] csíki székely táncokkal[31] és tánczenével[32] foglalkozó munkák sorát a gyimesi[33] és hétfalusi csángók,[34] valamint a bukovinai székelység[35] tánckultúrájára vonatkozó közlések vagy áttekintések zárják le. Ez a körkép a magyarországi nemzetiségek tánckultúrájára vonatkozó kutatásokkal is kiegészült.[36]

Az utóbbi 10 év regionális munkáinak jó része már nem szemelvényes válogatás, hanem teljességre törekvő, részletes és rendszerezett anyagközlés, amely magába foglalja az idegen vagy polgári eredetű jövevény táncok eddig többnyire figyelmen kívül hagyott anyagát, s kitér a tánc társadalmi életére, a táncélet változásaira is. A javarészt Laban-táncírással közölt szinkron táncfolyamatok rendszerezett motívumgyűjteményekkel s a kísérőzene bemutatásával egészültek ki. A leíró jelleg mellett egyre inkább érvényesültek a történeti és összehasonlító szempontok. A kapcsolatok kutatása főként a szomszédos népek érintkező anyagára terjedt ki, de jelentkezett már az ennél szélesebb, általános európai kitekintés igénye is.

2. *A magyar tánckincs fő típusai*nak meghatározása és történeti rétegeinek átfogó körvonalazása mellett[37] a kutatás néhány fontos — de eddig elhanyagolt — műfaj és típus részletes feltárására, kiegészítésére és rendszerezésére irányult.

Az énekes női körtáncok ma már háttérbe szorult műfaja az európai középkor uralkodó táncformájának, a lánctáncoknak késői maradványa. Körtáncaink osztályozását és történeti-összehasonlító vizsgálatát néhány tanulmány és egy összefoglaló munka végezte el.[38] A középkori fegyvertáncokkal kapcsolatba hozható eszközös pásztortáncokkal, botolókkal is több tanulmány foglalkozott.[39] A XVI. századtól növekvő szerephez jutó párostáncok történeti fejlődését és típusait tárgyalja egy sor részlettanulmány és egy összefoglaló munka.[40] Férfitáncaink régibb[41] és újabb típusaival[42] foglalkozó tanulmányok a részletes formai-szerkezeti analízis mel-

[13] Lajos Árpád 1965, 1974.
[14] Pesovár Ernő 1970a.
[15] Pesovár Ernő 1971.
[16] Pesovár Ernő 1968; — Moldován Domokos 1973.
[17] Pesovár Ferenc 1969c, 1970.
[18] Pesovár Ferenc 1968.
[19] Pesovár Ferenc 1969b.
[20] Berkes Eszter 1969.
[21] Martin György 1971.
[22] Almási István 1970.
[23] Felföldi László 1974.
[24] Martin György 1968c.
[25] Nyárády Mihály 1969.
[26] Domby Imre 1972; — Martin György 1966b, 1967c, 1969d, 1975a, 1975b.
[27] Domby Imre 1967, 1971; — Martin György 1970b, 1973a, 1975b.
[28] Novák Ferenc 1965; — Sebő Ferenc 1975c.
[29] Martin György 1970a.
[30] Horváth Margit—Lőrinc Lajos 1965.
[31] Antal Miklós 1973a.
[32] Hertea Josif—Almási István 1970; — Halmos Béla 1975; — Sárosi Bálint 1972; — Zoltán Aladár 1973.
[33] Kallós Zoltán—Martin György 1970; — Martin György 1969c.
[34] Seres András 1970.
[35] Andrásfalvy Bertalan 1971.
[36] Borbély Jolán 1973; — Hocopán Sándor 1971; — Keszler Mária 1967, 1973; — Kiss Gáborné 1971; — Olsvai Imre 1973; — Pesovár Ernő 1973b; — Sebő Ferenc 1975a, 1975c; — Timár Sándor 1973, 1974.
[37] Martin György 1970—72, 1972, 1974a; — Pesovár Ernő 1972a; — Pesovár Ernő—Lányi Ágoston 1974.
[38] Martin György 1968b, 1969b, 1973b 1974b, 1975d.
[39] Martin György 1965a, 1968c, 1968d, 1968f, 1969a; — Pesovár Ernő 1975a; — Pesovár Ferenc 1969a.
[40] Pesovár Ernő 1965a, 1967b, 1969, 1970b, 1972c, 1973a, 1974, 1975b, 1976.
[41] Martin György 1966b, 1967c, 1969d, 1970b, 1971, 1973a, 1975d.
[42] Pesovár Ernő 1970a, 1971, 1975c.

lett a két stílusréteg átmeneténck problémáira[43] és e táncok szomszéd népi kapcsolataira is kitértek.[44] Néhány eddig kevéssé ismert tánctípusról, a balkáni kapcsolatokat mutató „juhait kereső pásztor" táncpantomímjéről[45] és a középkori halottastánc nyomokat őrző Zala megyei dramatikus játékról[46] is született áttekintés.

A felsorolt műfaji-tipológiai munkák gerince a táncírásos anyagközlés. A típusok és dialektusok szerint osztályozott táncokat e munkák komplex egységükben, formai-strukturális, zenei és funkcionális jegyeik teljességében igyekeznek bemutatni. Az anyag értelmezésében fontos szerepet kapott a történeti és összehasonlító forrásanyag is.

3. *A tánczene* kutatása az utóbbi évtizedben — a tánc és népzenekutatás összefonódásának köszönhetően — nagyobb hangsúlyt kapott. A magyar népi tánczene ritmikai kíséret és tempótípusainak felmérése és a táncfajtákkal kapcsolódó meghatározása[47] a tánctipológia egyik fontos tényezőjévé vált. Megindult a dallam- és tánctípusok összefüggéseire,[48] az egyes táncfajták dallamkincsének felmérésére irányuló kutatás.[49] Új szempontként merült fel a tánciklus[50] és a történeti proporciós tánczenei gyakorlat[51] egymással összefüggő kérdéseinek, valamint a népi tánczenei terminológiák és a zenére vonatkozó népi tudatanyag vizsgálata.[52] Népzenekutatásunk egyre nagyobb figyelmet szentel a hangszeres tánczene történeti,[53] funkcionális[54] és formai kérdéseinek,[55] s a táncdallamok egy részét a vokális népzenei dallamrendbe is szervesen beilleszti.[56] Néhány fontos regionális gyűjtemény[57] jelentős mértékben gyarapította a táncdallamokra vonatkozó ismereteinket. Az új népzenei mozgalom hangszeres zenei érdeklődése is figyelemre méltó kezdeti eredményekkel járt.[58]

4. Az utóbbi évek munkái *a történeti* és néprajzi *forrásanyagot* egymással szorosabb kapcsolatban kezelték, vagyis az egyetemes és magyar tánctörténeti adatokat fokozott mértékben felhasználták a táncfolklorisztikai tények értelmezésénél. Az eredmények nem annyira új források feltárásában, mint inkább ismert, de még alig értelmezett adatok felhasználásában nyilvánultak meg: a történeti és néprajzi adatok újszerű összekapcsolásában. Ez a törekvés elsősorban a típusmonográfiákban teljesedhetett ki,[59] mivel ezek egy-egy tánctípus vagy műfaj körébe vonható történeti forrásanyag összegyűjtését és rendszerezését is szükségszerűen elvégezték.

A tánctörténeti forrásfeltárás is hozott bizonyos eredményeket. A viszonylagos teljességre törekvő új magyar tánctörténeti szöveggyűjtemény[60] jól mutatja, hogy Réthei Prikkel Marián alapvető munkája után (1924) már kevés ismeretlen irodalmi adat felbukkanására számíthatunk, s az újabb kiegészítő ismereteket kétféle forrásanyagból meríthetjük: a XIX. századi folyóiratok, valamint a levéltárak még feltáratlan tánctörténeti adataiból. Ezt mutatják a verbuválásra és a XVIII—XIX. századi táncéletre vonatkozó újabb dunántúli,[61] Bihar[62] és Csongrád megyei,[63] valamint erdélyi[64] levéltári kutatások eredményei is.

XIX. századi tánctörténetünk kérdéseivel két tanulmány foglalkozott: a lengyel táncok reformkori hatásával[65] és a táncmesterek tevékenységével.[66] Néptáncaink forráskritikai felülvizsgálatában fon-

[43] Martin György 1970b, 1973a.
[44] Martin György 1965a, 1966o, 1968f, 1969a, 1970b, 1973a, 1975e.
[45] Pesovár Ferenc 1969c, 1970, 1973.
[46] Pesovár Ernő 1968.
[47] Martin György 1965b, 1967a, 1970—72. Az utóbbi munkához „A magyar tánctípusok zenekísérete" c. hangzó példatár is kapcsolódik. (Magnetofonszalag a Népművelési Intézet tulajdonában).
[48] Martin György 1972, 1975b.
[49] Martin György 1968c.
[50] Martin György 1970a.
[51] Martin György 1968e, 1968c.
[52] Martin György 1975b.
[53] Domokos Mária 1975; — Domokos Pál Péter 1968; — Pesovár Ernő—Halmos István 1972; — Sárosi Bálint 1971.
[54] Sárosi Bálint 1971, 1972.
[55] Halmos István 1973, 1975; — Sárosi Bálint 1972.
[56] MNT VI.
[57] Hertea Josif—Almási István 1970; — Jagamas János—Faragó József 1974; — Olsvai Imre 1975.
[58] Halmos Béla 1975; — Seiő Ferenc 1975a, 1975b; — Sipos Mihály 1975.
[59] Martin György 1975e; — Pesovár Ernő 1976; — Pesovár Ferenc 1969c, 1970.
[60] Pesovár Ernő 1972a.
[61] Pesovár Ernő 1971.
[62] Béres András 1972.
[63] Felföldi László 1975a.
[64] Dani János 1973.
[65] Pesovár Ernő 1965a.
[66] Kaposi Edit 1970.

tos szerepe van egy XX. századi tánctörténeti téma kutatásának: a Gyöngyösbokréta mozgalom felmérésének.[67] E nagy hatású, kiterjedt mozgalom a magyar népterület csaknem 100 települését érintette, néhol hozzájárult a tánchagyomány spontán életének meghosszabbításához, másutt viszont azt megmerevítve olykor minden mást kiszorított.

5. *Az összehasonlító kutatás* szempontja és az európai kitekintés igénye is egyre határozottabban érvényesült az elmúlt évtized munkáiban. A magyar tánckultúra európai kapcsolatainak körvonalazása után[68] már konkrét összevetésekre, részletegyezések kimutatására is sor került.[69] Az összehasonlító körkép elsősorban az átfogó típusmonográfiákban bontakozhatott ki,[70] de a szűkebb, regionális monográfiákra is jellemző a közvetlen szomszédságra való kitekintés.[71] Főként a román[72] és balkáni[73] valamint a szlovák táncfolklórral való kapcsolatok[74] kidolgozása került előtérbe. Az elmúlt évtizedben született munkák javarésze táncaink, tánckultúránk értelmezését már az egyetemes európai vagy legalábbis a közép-kelet-európai tánctörténeti fejlődés menetébe illesztve végzi el.[75]

6. Az elmúlt 10 évben olyan *összefoglaló munkák* és tanulmányok is születtek, amelyek szemléletükben, módszerükben és anyagukban egyrészt összefoglalják az eddigi kutatások eredményeit, másrészt pedig kijelölik a magyar népi tánckultúráról a közeljövőben elkészítendő szintézis körvonalait.

Megtörtént a magyar tánckincs történeti rétegeinek általános körvonalazása, a régi és újabb táncréteg elválasztása, tánctípusaink részletes meghatározása,[76] amelyhez gazdag táncpéldagyűjtemények[77] és tanulmányfilmek elkészítése[78] is kapcsolódott. Ezzel párhuzamosan tánckultúránk földrajzi tagolódásának, a magyar táncdialektusok felmérése és körvonalazása is megtörtént.[79] A magyar tánctípusok kísérőzenéjének hangzó példatárral és kottatárral kapcsolódó felmérése a magyar népi tánczene áttekintésének és rendszerezésének alapját vetette meg.[80] A magyar népi táncélet, a táncalkalmak és táncos népszokások új szemléletű összefoglalása a táncok társadalmi szerepének, funkcionális vonásainak, szokáskeretének vizsgálatát tárgyalja.[81] Több tanulmány foglalkozott a magyar népi tánckultúra sajátos szerkezetével,[82] az európai tánctörténeti fejlődés menetében és nagyobb

[67] PÁLFI Csaba 1970.

[68] MARTIN György 1965a; — PESOVÁR Ernő 1965b.

[69] MARTIN György 1966b, 1967a, 1969a, 1973b, 1974b; — PESOVÁR Ernő 1973a, 1974.

[70] MARTIN György 1969b, 1975e; — PESOVÁR Ernő 1976.

[71] BERKES Eszter 1969; — KALLÓS ZOLTÁN—MARTIN György 1970; — MARTIN György 1971; — TÓTH Margit 1968.

[72] MARTIN György 1966b, 1968e, 1968f, 1969a, 1971, 1973a; — PESOVÁR Ferenc 1969c, 1970.

[73] BERKES Eszter 1969; — MARTIN György 1969b, 1974b, 1975e; — PESOVÁR Ernő 1974, 1975b; — PESOVÁR Ferenc 1969b, 1973.

[74] MARTIN György 1969b, 1975e; — PESOVÁR Ernő 1973b; — TÓTH Margit 1968.

[75] BERKES Eszter 1969; — KALLÓS Zoltán—MARTIN György 1970; — MARTIN György 1965a, 1966b, 1967d, 1968a, 1968b, 1968c, 1968d, 1968f, 1969a, 1969b 1969c, 1970a, 1970—72, 1973b, 1974a 1974b, 1975a, 1975d, 1975e; — PESOVÁR Ernő 1965b, 1967a, 1967b, 1969, 1972a, 1972c, 1973a, 1973b, 1974, 1975a, 1975b, 1976; — PESOVÁR Ferenc 1969a, 1969b, 1969c, 1970, 1973; — TÓTH Margit 1968.

[76] MARTIN György 1965a, 1970—72, 1972, 1974a; — PESOVÁR Ernő 1965b, 1972a; PESOVÁR Ernő—LÁNYI Ágoston 1974.

[77] MARTIN György 1970—72; — PESOVÁR Ernő—LÁNYI Ágoston 1974.

[78] A *Magyar Tánctípusok* c. film (1967). (Dubnegatív a Népművelési Intézet tulajdonában). — Vö. még a 11. jegyzettel.

[79] MARTIN György 1970—72, 1974a. — Vö. még a 11. jegyzettel.

[80] MARTIN György 1965b 1967a, 1970—72. Vö. még a 47. jegyzettel.

[81] PESOVÁR Ferenc 1970.

[82] MARTIN György 1967d, 1968a, 1969c, 1974a, 1975a, 1975d; — PESOVÁR Ernő 1967a, 1975a; — PESOVÁR Ernő—LÁNYI Ágoston 1974.

európai táncdialektusok között elfoglalt helyével,[83] valamint a szűkebb középkelet-európai környezettel való viszony és rokonság kérdésével.[84] E tekintetben főleg a táncműfaji problémák s ezzel összefüggésben a közösségi és az egyéni improvizatív táncalkotás kérdései kaptak nagyobb hangsúlyt.[85] A készülő Magyar Néprajzi Lexikon[86] mintegy 300 tánc-címszava tömören felöleli mindazokat a témákat, amelyek a magyar néptánckutatás főbb eredményeiről keresztmetszetet adnak.

A nemzetközi kapcsolatok

A magyar néptánckutatás a hatvanas évek elején lépett ki elszigeteltségéből. A kialakuló nemzetközi kapcsolatok ettől kezdve egyre szélesedtek és rendszeressé váltak. Kodály Zoltán a Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) elnökeként szorgalmazta először néptánckutatásunk eredményeinek nemzetközi megismertetését: a hatvanas évek IFMC konferenciái[87] adták az első alkalmat arra, hogy bekapcsolódjunk a nemzetközi kutatás áramába. E kapcsolatokat tovább bővítették a különböző nemzetközi néprajzi-folklorisztikai-etnológiai és antropológiai kongresszusok,[88] valamint folklórfesztiválok.[89] Egyre gyakoribbá váltak a külföldi tanulmányutak,[90] szaporodtak az előadásokra és oktatásokra szóló külföldi felkérések,[91] s mind több külföldi tanulmányutas, ösztöndíjas kutató fordult meg hazánkban a világ minden részéről.[92] A sokágú kiterjedt nemzetközi kapcsolatokat három szempontból értékelhetjük:

1. *A magyar néptánckutatás főbb eredményei nemzetközileg ismertté váltak* a külföldön tartott előadások és az idegen nyelvű publikációk révén.[93] Ezek nyomán megjelent a nemzetközi szakirodalomban a magyar tánckutatás módszereinek méltatása, mely főként a néptáncok szerkezeti-formai vizsgálatában elért eredményeinket és a nemzetközi Laban-táncírás publikációinkban való következetes alkalmazását emelte ki.[94] Emellett a magyar táncfolklór

[83] Martin György 1967d, 1968a, 1969c, 1974a, 1975a; 1975d; — Pesovár Ernő 1972a, 1967a.

[84] Kallós Zoltán—Martin György 1970; — Martin György 1965a, 1967d, 1968a, 1969c, 1974a, 1975a; — Pesovár Ferenc 1969b.

[85] Martin György 1968a, 1969c, 1975d; — Pesovár Ernő 1975c.

[86] A készülő Magyar Néprajzi Lexikon néptáncra vonatkozó címszavainak szerzői: Maácz László, Martin György, Pesovár Ernő és Pesovár Ferenc.

[87] Magyar tánckutatók 1963-ban, 1965-ben, 1967-ben és 1968-ban vettek részt és tartottak előadásokat az IFMC gottwaldovi, budapesti, accrai és ostendei konferenciáin.

[88] Magyar tánckutatók a Szovjetunióban, Romániában, Jugoszláviában és az USA-ban vettek részt és tartottak előadásokat néprajzi kongresszusokon, konferenciákon.

[89] A világszerte egyre szaporodó folklórfesztiválokról szóló magyar beszámolókat lásd a Táncművészeti Értesítő s olykor a Muzsika c. folyóiratban.

[90] A magyar tánckutatók külföldi tanulmányútjait a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési Minisztérium, a Kulturális Kapcsolatok Intézete, a Népművelési Intézet és a Magyar Táncművészek Szövetsége támogatta, tette lehetővé.

[91] Az előadásokra való meghívások mellett gyakoriak a magyar néptáncok rendszeres oktatására és táncjelírási tanfolyamok vezetésére való felkérések, főleg nyugat- és észak-európai országokból.

[92] A rövidebb ideig hazánkban tartózkodó számos külföldi kutató mellett sok ösztöndíjas néptánc szakember féléves—egyéves látogatására is sor került az elmúlt 10 év folyamán, főként a fejlődő országokból, valamint az USA-ból és a szomszédos népi demokráciákból.

[93] Magyar tánckutatók külföldön megjelent idegen nyelvű publikációi: Martin György 1967b, 1968a, 1968b, 1974b; — Pesovár Ernő 1974; — Pesovár Ferenc 1969b, 1973; — Vadasi Tibor 1970, 1971a, 1973. — Magyarországon megjelent idegen nyelvű publikációk: Martin György 1965a, 1965b, 1969a, 1972, 1973b, 1974a; — Pesovár Ernő 1965b, 1969, 1973a.

[94] A magyar kutatási eredményeket ismertető vagy felhasználó néhány külföldi recenzió, tanulmány vagy egyetemi tanterv: *Ethnomusicology* VI (1962) 2. sz. 142., X (1966) 1. sz. 125—126. Middletown. Connecticut; — *Journal of the IFMC* XV (1963) 140—141. Cambridge; — *Revista de Etnografie şi Folclor* IX (1964) 312—315. Bucureşti; — *Das Tanzarchiv* 1974. X. Köln; Peterson Royce, Anya 1971, 1973; — Wolfram, Richard 1966.

anyagának külföldi megismerésében és értelmezésében is mutatkozik bizonyos fejlődés.[95]

2. A néptánckutatásban kialakuló *nemzetközi koordináció* elsősorban a szocialista országok tánckutatását érintette. Az IFMC néptánc-munkacsoportjának szekcióülései[96] módot adtak a kutatók rendszeres találkozására, egymás problémáinak, anyagának megismerésére, a nézetek és módszerek egyeztetésére. Különösen a szakterminológia és a szerkezeti-formai elemzés szempontjainak összehangolása mutatkozott fontosnak,[97] s ez a tervek szerint műfaji, tipológiai és történeti kérdésekkel bővül majd ki.

3. A nemzetközi kapcsolatok kitágulása egyben a *nemzetközi néptánckutatás helyzetéről*, eredményeiről és módszereiről *való* széles körű *tájékozódást* is eredményezett. A magyar kutatók Európa majd minden országában megfordultak[98] s így csaknem összefüggő körkép alakulhatott ki az európai néptánckutatásról. Különösen részletes ez a kép a szomszédos közép-kelet-európai népek vonatkozásában, ahol már nemcsak a kutatás helyzetét és módszereit ismerjük, hanem magát a népi tánckultúrát is olykor regionális és tipológiai-tagoltságában.[99] A külföldön végzett gyűjtőmunka jelentős mennyiségű összehasonlító anyagot eredményezett,[100] amely már megfelelő támpontokat szolgáltat a magyar tánckultúra közép-kelet-európai és tágabb összefüggéseinek tisztázásához. A távolibb országokra s más földrészekre is kiterjedő kutatások[101] pedig megnyitották annak lehetőségét, hogy már egyetemes perspektívába helyezve szemléljük népi tánckultúránkat.

Feladatok és tervek

A magyar néptánckutatás az elmúlt negyedszázad során a legsürgősebb feladatra, *a gyűjtés*re összpontosította erejét. Ennek eredménye az a jelentős táncgyűjtemény (115000 méter filmen 9 500 táncváltozat 800 községből), amely a XX. századi magyar népi tánckultúra jellemző műfajairól, típusairól és táji tagolódásáról már csaknem teljes keresztmetszetet nyújt. A néptáncgyűjtés azonban mérsékelt ütemben továbbra is szükséges. Folytatnunk kell a legjellemzőbb, még megragadható táncaink hangosfilmes rögzítését. Szükség van emellett néhány gyengébben feltárt terület (palóc vidék, Alsó-Tiszavidék) és tánctípus (alföldi ugrós, dus, körverbunk, pásztortáncok) anyagának kiegészítésére is. A hazai nemzetiségek és a határon túli magyar népcsoportok tánckincsének további feltárása és a szomszédnépi összehasonlító táncanyag bővítése is fontos feladat.

A gyűjtést követő *tudományos feldolgozó munka* olyan módszertani, tipológiai, történeti és összehasonlító tanulmányok monográfiák és összefoglalások sorát eredményezte, amely egy átfogó szintézis előkészítését szolgálta ugyan, de *nem*

[95] WOLFRAM, Richard 1966.

[96] A Nemzetközi Népzenei Tanács néptánc-munkacsoportjának munkájában bolgár, csehszlovák, jugoszláv, lengyel, magyar, német és román tánckutatók vesznek részt. Az eddigi négy szekcióülésre az IFMC Nemzeti Bizottságai teremtettek lehetőséget. Két ízben az NDK-ban s egyszer Romániában, valamint Jugoszláviában került sor közös munkára. PESOVÁR Ernő 1972b.

[97] Az eddigi eredmények publikációja: PETERMANN, Kurt 1965; — IFMC STUDY GROUP 1972.

[98] Magyar tánckutatók eddig a következő európai országokban szereztek különböző mélységű tapasztalatokat a néptánckutatás helyzetéről: Albánia, Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Dánia, Finnország, Franciaország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, NDK, NSZK, Portugália, Románia, Svédország, Szovjetunió.

[99] Különösen Románia és Csehszlovákia vonatkozásában. A szomszédos országok néptáncairól és néptánckutatásáról magyar nyelven megjelent tanulmányok: BUCŞAN, Andrei 1973; — FARAGÓ József 1973; — GIURCHESCU, Anca 1975; — GUMENYUK, A. 1975; — IVANČAN, Ivan 1975; — KACAROVA D. Rajna 1975; — PETERMANN, Kurt 1975; — TÓTH, ŠTEFAN 1967.

[100] Különösen a román, szlovák, bolgár és jugoszláv összehasonlító táncanyagunk jelentős. Lásd a filmjegyzéket.

[101] Lásd a filmjegyzéket és FELFÖLDI László 1975b; — LÁNYI Ágoston 1967; — MARTIN György 1966a, 1967b; — VADASI Tibor 1970, 1971a, 1971b, 1973 munkáit.

tudta megfelelően *megvalósítani az* ehhez megfelelő alapot biztosító, rendszeres *anyagközlő forráskiadást.* A publikációk csak kiragadott táncrészletek, 1-1 táncfolyamat vagy szűk válogatás közreadására szorítkozhattak, s így a gyűjtött néptáncok alig 3%-a jelenhetett csak meg többnyire igénytelen és szűk körű formában, kevés példányszámban. Egy-egy hosszabb táncfolyamatot a terjedelmi korlátok miatt olykor csak 3—4 különböző tanulmány példaanyagaként sikerült hosszú idő alatt, folytatásokban közreadni. A hozzáférhetetlenség és a szétszórtság miatt újabban felmerül a másod- és harmadközlések szüksége-igénye is. Ez viszont lassítja az első kiadásra váró hatalmas anyag fokozatos felszámolásának ütemét. Maga a tánclejegyzés is kényszerűen a különböző intézmények által nyújtott ötletszerű publikációs lehetőségekhez igazodott, s így sem táncfajták, sem tájak tekintetében nem elég arányos.

A tervszerű forráskiadás megindításának és az erre támaszkodó tudományos szintézis megvalósításának módszertani és szervezeti feltételei ma már biztosítva vannak ugyan, de a programszerű, hivatalos célkitűzés, valamint az illetékes intézmények és szakemberek koncentrált erőfeszítése hiányában megvalósíthatatlannak tűnik. A jelenleg is dekoncentráltan dolgozó, s csak alkalomszerűen tömöríthető tánckutatók és intézmények meglevő erejét csak egy ilyen távlati célkitűzés foghatja tartósan össze, s ez a feldolgozó munka ütemét is meggyorsítaná. A forráskiadás mielőbbi megkezdése azért is halaszthatatlan, mert a gyűjtés munkáját két és fél évtizede végző — s lassan befejező — nemzedék hamarosan eléri az átlag 50 éves életkort. A kutatást folytató fiatalabb nemzedék kinevelésére pedig csak akkor van remény, ha egy nagyobb arányú, gondosan koordinált tudományos feldolgozó munka indulhat meg.

A néptánc esetében a gyűjtött anyag feldolgozatlansága súlyosabb következményekkel jár, mint pl. a népzene vagy szövegfolklorisztika területén. A tánc gépi rögzítésének módszere a későbbi kutatás számára ugyanis korántsem biztosítja oly mértékben a hiteles lejegyezhetőséget, mint a zene vagy szöveg esetében. A néma filmre felvett improvizatív néptáncok ritmikai és szerkezeti értelmezését s a zenével szinkron írásbeli rögzítését csak azok részvételével lehet hitelesen elvégezni, akik a tánc és zene komplex jelenségét a gyűjtések során még a helyszínen is tanulmányozhatták. E tapasztalat megszerzésére ma már éppoly kevés a lehetőség, mint a gyűjtések nagyobb részének hangosfilmes megismétlésére. A tapasztalatok átadására pedig csak évekig tartó, fiatalokkal közös feldolgozó munka során nyílhat lehetőség. A tánclejegyzés ütemének szükséges meggyorsítását csak a forráskiadás célkitűzése és mielőbbi megindítása segítheti elő. Ennek halogatása vagy elmulasztása esetén néptáncgyűjteményünk értékesebbik része (mintegy 85%-a) a későbbi kutatások számára csökkent értékűvé — a tánc és zene összefüggése tekintetében megfejthetetlenné — válik. A szinkron tánclejegyzés csak az utóbbi években készült (és hitelesen szinkronizált!) hangosfilmekről (15%) lesz később is — a hajdani gyűjtők nélkül — megvalósítható. Hozzá kell még azt is tennünk, hogy a tánclejegyzések végleges formájának kialakítása, elkészítése alig valósítható meg jelenleg a publikáció reménye nélkül. Az eddigi tapasztalatok szerint ugyanis a bonyolult kinetogrammok végleges — már a kísérőzenével együtt szemlélhető, pontos, tisztázati — példányának csak a gondosan elkészített, rendkívül munkaigényes táncírás műszaki rajzok tekinthetők. Ezek öncélú — tisztán archiválisi célokra való — elkészítése azonban az eredeti néptáncokat filmről lejegyző és megfelelően rajzoló szakemberek hiánya, valamint anyagi okok miatt egyelőre még lehetetlen.[102]

Az említett körülmények miatt néptáncaink gyűjteményes kiadásának megkezdésével és népi tánckultúránk összefoglaló jellemzésével nem sokáig késlekedhetünk, s e munka javarészét szükséges lenne 1 évtized alatt a befejezéshez közeli állapotra juttatni. A három, egymást kiegészítő s párhuzamosan *elvégzendő feladat* a következő: 1. A magyar tánctípusok forráskiadásának és *2.* a magyar tánc-dialektusokat reprezentáló néhány regionális monográfia megvalósítása, valamint *3.* népi tánckultúránk egészét jellemző összefoglaló munkák elkészítése.

1. *A magyar tánctípusok forráskiudásának* célja tánckincsünk törzsanyagának történeti rétegek, műfajok és típusok szerint rendszerezett publikációja, monografikus feldolgozása.

A néptáncok forráskiadása eleve nem módosítása is. Emiatt ugyanis a régebbi lejegyzések átírása is ajánlatos.

[102] A végleges táncírás-rajzok elkészítését lassítja, nehezíti a Lábán-táncírás magyar verziójának többszöri helyesírási

vállalkozhat a Magyar Népzene Tára köteteihez hasonló, minden változat közlésére törekvő összkiadás megvalósítására, mert a legegyszerűbb táncfolyamat lejegyzése is munkaigényesebb egy hangszeres zenedarab partitúrájának elkészítésénél. Tartalmaznia kell azonban a gyűjtött anyag teljes katalógusát, az adatok minősítését és viszonyítását a közölt táncokhoz. Az anyagközlést ennek megfelelően három részletességi fokozatban célszerű megvalósítani: *a)* A legjellemzőbb változatok teljes, a zenével szinkron közlése jelenti a forráskiadás gerincét. *b)* Ezt a még fontos, de rövidítve közölhető táncadatok részletei, motívumai és kísérődallamai egészítik ki. *c)* A közlésre már nem kerülő táncok katalógusa pedig a legfontosabb néprajzi, zenei és koreográfiai jegyekre való utalásokkal biztosíthatja az áttekintés teljességét. Az egyes műfaji, ill. típusmonográfiák anyagközléséhez a néprajzi, zenei, történeti és interetnikus érintkezések bemutatása kísérőtanulmányok és jegyzetek formájában kapcsolódik.

A hat kötetre tervezett sorozat beosztása és közreadási sorrendje egyrészt a történeti rétegződés és a tipológia eddigi kimunkáltságához, másrészt pedig a táncleljegyzések jelenlegi készültségéhez igazodna. A kevesebb változatban gyűjtött, már alig gyarapodó és részletesebben lejegyzett régi műfajok és típusok közreadására kerülhet először sor. Ennek megfelelően az I. kötet táncincsünk régi stílusrétegének törzsét alkotó „ugrós-legényes" típuscsalád tagjait ölelné fel. A II. kötetben szerves folytatásként férfitáncaink későbbi, a verbunkoshoz átvezető típusai és a verbunktáncok kerülhetnek sorra. Az élre kívánkozna, de a hosszadalmas lejegyzési munkálatok miatt későbbre kell halasztani a III. pásztor- és botoló táncok közreadását. A legtöbb változatban gyűjtött régi és újabb párostáncok (csárdás) publikációja két egymást követő (IV—V.) kötetben ezután történhet meg. Végül befejező VI. kötet tánckultúránk összképe és interetnikus kapcsolatai szempontjából fontos, de a szűkebb törzsanyagon kívüli alkalmi vagy regionális műfajokat és típusokat ölelné fel: a szertartásos, rituális lakodalmi és dramatikus táncokat, a táncos társasjátékokat, a szomszédos népek táncincséből asszimilált kölcsönzéseket és a régibb történeti társastáncok folklorizált típusait.[103]

2. *A regionális monográfiák* — a történeti-tipológiai áttekintés kiegészítéseként — népi tánckultúránk táji tagolódásáról adnak keresztmetszetet a főbb táncdialektusokat képviselő néhány jellemző terület bemutatásával. Egy-egy kisebb táj, település vagy kiváló táncos egyéniség földrajzi értelemben szűkebb anyagát közreadó monográfiák tematikailag és műfajilag sokrétűbbek az egyes típusmonográfiáknál, ez utóbbiak viszont nem vállalkozhatnak egy-egy közösség tánckultúrájának komplex bemutatására. A tánckultúra egészének vizsgálata — a regionális tánckészlet és a tánczenei repertoár teljes bemutatása mellett — olyan tánccal kapcsolatos fontos néprajzi, szociológiai és történeti kérdésekre is kiterjed (táncélet, a tánc társadalmi funkciója, rétegződése, etnikus kölcsönhatások, folklorizáció, egyéniség- és változás-vizsgálat stb.), amelyeknek tárgyalására a típusmonográfiák kevés teret adnak.

A tervezett regionális monográfiák a megfelelő földrajzi megoszlás mellett a gyűjtés és az előmunkálatok adottságaihoz igazodnak. A három nagy dialektus (Dunántúl, Alföld, Erdély) bemutatására két táji (Délkelet-Dunántúl, Felső-Tiszavidék), két falu (Berzence, Szék) és három személyi monográfia (egy-egy szatmári, kalotaszegi és Maros vidéki táncos egyéniség) elkészítését tervezzük.

A kétféle — tipológiai és regionális — áttekintés nemcsak szemléletmódjában, hanem az anyagközlés tekintetében is szervesen kiegészítheti egymást. A regionális monográfiákban közreadott táncokra a tipológiai rend katalógusai csak utalnának, viszont a típusmonográfiák éppen a regionális kötetekből kiszoruló anyagot közölnék. A táncközlések következetes koordinálásával táncgyűjteményünk reprezentatív részének közreadása megfelelő mértékben megvalósítható.

3. *Az összefoglaló munkák* tánckincsünk tipológiai és regionális áttekintéséből leszűrhető néprajzi, művelődéstörténeti és összehasonlító tanulságokat összegzik. Szükség van ugyanis az eddig elkészült ilyen jellegű munkák megfelelően dokumentált s a teljes anyag részletes

[103] Tervezetünk nem foglalja magába a magyar leánykörtáncokat, mert az anyag közlését az egyik elkészült típusmonográfia már megfelelő részletességgel tartalmazza. MARTIN György 1975e.

elemzésével kibővített, tudományos igényű átdolgozására, továbbfejlesztésére. Elkészítésükre a magyar néprajztudomány két nagy vállalkozása ad módot: a Magyar Népművészet c. munka néptánc kötete és a készülő Magyarság Néprajzának néptánc fejezete.

FILMJEGYZÉK[104]

Baranya m.
Áta 744, *841*
Dunafalva *883*
Dunaszekcső *883*
Hosszúhetény 760, *888*, *916*
Kozármislény *817*, *907*
Magyaregregy 797, *817*
Mecseknádasd *898*

Bács-Kiskun m.
Baja *888*
Bugac 753
Drágszél *641* , *913*
Fülöpszállás 651
Gara *919*
Hajós 722, *896*
Harta 626, *895*
Hercegszántó *840*
Homokmégy *913*
Kalocsa 721, *743*, 827, *913*
Kiskunfélegyháza 651
Kunszentmiklós *639*, 752
Nagybaracska 734
Nemesnádudvar *897*
Öregcsertő *827*, *913*
Résztelek 806
Szabadszállás 651
Szakmár *913*
Tiszakécske 651

Békés m.
Battonya *879*
Dévaványa 659
Elek 581, 650, *720*, 769, *874*
Kétegyháza 654
Kötegyán 653
Méhkerék 587, 649, *719*, *861*, *874*, 878, *920*
Öcsöd 596, *884*
Pusztaottlaka *874*
Szarvas 658
Végegyháza *885*
Vésztő 730

Borsod-Abaúj-Zemplén m.
Alsóberecki *695*, 742, 747, *910*
Cigánd 742, *762*, *910*
Csernely 735
Hejőpapi 608
Karcsa 754
Komlóska 784
Nyiri *825*, *923*
Pusztafalu 742, 747, 757, *762*, *923*
Sajóvelezd 736
Tard 599
Tardona 830, 845
Tiszakarád 877, 886
Vágáshuta 783

Csongrád m.
Apátfalva *892*
Balástya 815
Magyarcsanád 652, *879*
Sövényháza 876
Tiszaújfalu 800, *874*

Fejér m.
Alap 803, *819*, 880, *912*
Baracs 705
Enying 795
Jenő 704, 803, *819*
Mezőfalva 607
Moha 796
Pákozd 803, *819*, *912*
Perkáta 701, *819*, 880, *912*, *925*
Pusztavám 900
Soponya 803, *819*, *912*
Székesfehérvár 702
Vértesacsa *900*

Győr-Sopron m.
Ágfalva 905
Darnózseli *759*
Egyed 774
Kapuvár *759*
Magyarfalva 799
Rábaszentmiklós *829*

[104] A filmjegyzék az 1965 óta készült, ill. leltárba vett filmek felsorolását tartalmazza és korábbi jegyzékünk (Martin György 1965c.) kiegészítésének, folytatásának tekinthető. Felsorolásunk nem tartalmazza az ország határain kívül élő magyar népcsoportok tánckincsét érintő filmanyagot, viszont jó néhány korábban készült, de csak 1965 után állományunkba került — s így az eddigi jegyzékből hiányzó — hazai táncokat érintő filmet foglal magába. A kurzív szedésű számok hangosfilmekre utalnak.

Rábatamási *911*
Sobor 647, *759*, *911*
Sopronbánfalva 904
Szany *759*, *911*
Vitnyéd *714*, *759*

Hajdú-Bihar m.
Debrecen 593
Hajdúnánás 604
Hajdúszoboszló 594
Hortobágy *914*
Polgár *892*, *908*
Püspökladány 595
Tiszacsege 655
Tiszadada 604
Váncsod 592

Heves m.
Bekölce 733
Ecséd *597*
Felsőtárkány 648
Mikófalva 732
Nagyréde 731
Szilvásvárad 739

Nógrád m.
Balassagyarmat 731
Bánk 782
Érsekvadkert 756, 603
Nógrádmegyer 627

Pest m.
Acsa 660
Ceglédbercel *827*, 901, *926*
Gödöllő 660
Maglód *780*, *924*
Pilisvörösvár *903*
Soroksár *902*
Szigetcsép 582, 589

Somogy m.
Lakócsa 750
Lengyeltóti 744
Öreglak 723, 744
Somogyaszaló-Pödöripuszta *857*
Torvaj 744

Szabolcs-Szatmár m.
Ajak *810*, *827*
Aranyosapáti *644*
Érpatak 917
Gelénes 909
Gergelyi-Ugornya *808*, *909*
Győrtelek *645*
Jánd *909*
Kántorjánosi 791
Kiskálló *781*
Kispalád *909*
Kisvarsány *909*
Kocsord 791
Mátészalka 656
Nagycserkesz-Bundásbokor *908*
Nagydobos *644*
Nagyecsed *640*, *781*, *809*, *921*
Napkor 738
Nyírvasvári *643*, *894*, *922*
Ópályi *644*, *781*, *809*, *908*
Porcsalma 751
Rozsály 610
Szatmárököritó *644*, *645*
Tákos 737
Tunyogmatolcs 740, *909*
Tyukod 644, 741, *809*
Ura *644*, *809*, *908*

Szolnok m.
Jászszentandrás 657

Tolna m.
Báta 734
Bogyiszló 734
Bonyhád 606
Decs 734
Értény 744
Felsőireg 744
Izmény *838*, *839*
Madocsa *624*, *906*
Majos 606
Nagykónyi 600
Ócsény *816*, *906*
Sióagárd 734, *818*, *907*
Váralja *915*
Závod 606

Vas m.
Bozzai *620*, 623
Felsőszölnök 882
Káld 745
Pósfa *622*
Vasszécsény *621*

Veszprém m.
Iszkáz *665*
Szentgál 598
Tótvázsony *899*

Nemzetiségek

Délszláv
Áta 744, *841*
Baja (?) *888*
Felsőszölnök 882
Gara *919*
Hercegszántó *840*
Lakócsa 750
Székesfehérvár 702

Görög 771

Német
Ágfalva 905
Ceglédbercel *827*, 901, *926*
Hajós 722, *896*
Harta 626, *895*
Magyarfalva 799

Mecseknádasd *898*
Nemesnádudvar 897
Pilisvörösvár *903*
Pusztavám *900*
Sopronbánfalva 904
Soroksár *902*
Szigetcsép 582, 589
Tótvázsony *899*
Vértesacsa *900*

Román
Battonya *879*
Elek 581, 650, *720*, 769, *874*
Kétegyháza 654
Magyarcsanád 652, *879*
Méhkerék 587, 649, *719*, *861*, *874*, 878, 920
Pusztaottlaka *874*

Szlovák
Bánk 782
Komlóska 784
Maglód *780*, *924*
Nagycserkesz-Bundásbokor *908*
Vágáshuta 783

Cigány
Fülöpszállás 651
Gelénes *909*
Gergelyi-Ugornya *808*, *909*
Győrtelek *645*
Hejőpapi 608
Jánd *909*
Kántorjánosi 791
Kiskunfélegyháza 651
Kispalád *909*
Kisvarsány *909*
Kocsord 791
Mátészalka 656
Mezőfalva 607
Nagydobos *644*
Nyírvasvári *643*, *894*, *922*
Öcsöd 596, *884*
Porcsalma 751
Püspökladány 595
Rozsály 610
Szabadszállás 651
Szarvas 658
Szatmárököritó *644*, *645*
Tiszakarád 877
Tiszakécske 651
Tunyogmatolcs *909*
Végegyháza *885*

Más népek táncai
Bulgária 609, 825, 849, 875, *887*
Csehszlovákia 574, 613, 708, 777, 792, 793, *825*, 851, *887*
Egyiptom 573
Etiópia 559—572, *579*, 667, 707
Ghana 583—585
Görögország *580*, 771
India 698
Jugoszlávia 703, 824, *825*, *888*
Lengyelország 578, *826*, *890*
Nigéria 586
Portugália 850
Románia 638, 662—663, 668—670, 673—678, *680*, *682*—683, 687, *690*, 694, *696*, 700, *761*, 764—765, 775, 804, 823, 837, 848, 851, 854, 863, *891*
Szovjetunió 836, 716
Törökország 866

IRODALOM

Almási István
1970 *Köröstárkányi ugrós. Népdalok a Fekete-Körös mentéről.* Művelődés. 1. sz. 19—24. Bukarest

Andrásfalvy Bertalan
1971 *A Tolna és Baranya megyében élő székely telepesek tánchagyománya.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 89—94.

Andrásfalvy Bertalan—Pesovár Ferenc
1969 *Folklórfesztivál és symposium Ohridban.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 62—69.

Antal Miklós
1973a *Táncoktatók kézikönyve.* Sepsiszentgyörgy
1973b *Útmutató táncoktatók, néptáncgyűjtők részére.* Csikszereda

Berkes Eszter
1969 *A szlavóniai magyar népsziget tánchagyományai.* Tánctudományi Tanulmányok 1967—68. 127—196.

Béres András
1972 *Tánctörténeti adatok a XVIII—XIX. századi Bihar megyéből.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 49—56.

BORBÉLY Jolán
1973 *Lakócsa táncai.* Sokszínű hagyományunkból I. 13—73. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest
BUCŞAN, Andrei
1973 *A román népi táncművészet tudományos kutatása.* Korunk 7. sz. 1012—1017. Kolozsvár
COSTEA, Constantin
1971 *Schimb de experienţă cu Republica Populară Ungară.* Revista de Etnografie şi Folclor. Tom. 16. Nr. 3. 257—258. Bukarest
DANI János
1973 *Folklór és történelem.* Korunk 7. sz. 1029—1034. Kolozsvár
DOMBY Imre
1967 *Dansuri populare din regiunea Cluj.* Vol. I. Cluj
1971 *Dansuri populare din regiunea Cluj.* Vol. II. Cluj
1972 *Kalotaszegi népi táncok.* Kolozsvár
DOMOKOS Mária
1975 *Die Tänze der Barkóczy-Handschrift.* Studia Musicologica XVII. 215—247.
DOMOKOS Pál Péter
1968 *Der Moriskentanz in Europa und der ungarischen Tradition.* Studia Musicologica X. 229—311.
FARAGÓ József
1973 *Jegyzetek néptánckutatásunk ügyében.* Korunk 7. sz. 1003—1011. Kolozsvár
FELFÖLDI László
1974 *A Békés és Csongrád megyei disznótori szokások dramatikus mozzanatairól.* Ethnographia LXXXV. 469—478.
1975a *Írásos dokumentumok egy mezőváros tánckultúrájáról.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974—75. 1. Szeged. 65—75.
1975b *Az obi-ugor tánckultúra történeti forrásai.* (Kézirat).
GIURCHESCU, Anca
1975 *Időszerű kérdések a román néptánckutatásban.* Tánctudományi Tanulmányok 191—204.
GUMENYUK, A.
1975 *Az ukrán népi táncok műfajai és tematikája.* Tánctudományi Tanulmányok 57—69.
HAÁZ Sándor
1973 *Tánc-mozgás-viselet.* Korunk 7. sz. 1024—1028. Kolozsvár
HALMOS Béla
1975 *A széki háromhúros kontra.* Síppal dobbal 4. 25—41. Kassák Klub.
HALMOS István
1973 *Lajtha László kőrispataki gyűjteményének zenei elemzése.* (Kézirat.)
1975 *Útban az önálló hangszeres forma felé.* Studia Musicologica (Sajtó alatt.)
HERŢEA Josif—ALMÁSI István
1970 *245 népi táncdallam.* Marosvásárhely
HOCOPÁN Sándor
1971 *Mélkeréki táncrigmusok.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. 131—140.
HORVÁTH Margit—LŐRINC Lajos
1965 *Táncok.* Marosvásárhely
IFMC Study Group
1972 *Foundations for the Analysis of the Structure and Form of Folk Dance; A Syllabus.* Yearbook of the International Folk Music Council. Vol. VI. 1974. 115—135. Kingston
IVANČAN, Ivan
1975 *Jugoszlávia néptáncai.* Tánctudományi Tanulmányok 113—123.
JAGAMAS János—FARAGÓ József
1974 *Romániai magyar népdalok.* Bukarest
KACAROVA D. Rajna
1975 *Racsenica.* Tánctudományi Tanulmányok 71—80.
KALLÓS Zoltán—MARTIN György
1970 *A gyimesi csángók táncélete és táncai.* Tánctudományi Tanulmányok 1969—70. 195—254.

KAPOSI Edit
1970 *Adalékok az európai és a magyar táncmesterség történetéhez.* Tánctudományi Tanulmányok 1969—70. 163—194.
KESZLER Mária
1967 *A magyarországi nemzetiségek körében folytatott táncgyűjtésekről.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. 76—90.
1973 *Hajós táncai.* Sokszínű hagyományunkból I. 75—132. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest
KISS Gáborné
1971 *A Dél-Dunántúl német tánchagyományai.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 94—102.
KÖNCZEI Ádám
1973 *A mi táncházunk.* Korunk 7. sz. 999—1002. Kolozsvár
LAJOS Árpád
1965 *A borsodi fonó.* Miskolc
1974 *Este a fonóban.* Népművelési Propaganda Iroda.
LÁNYI Ágoston
1967 *A finn néptáncok formai sajátosságai.* Ethnographia LXXVIII. 473—488.
MARTIN György
1965a *East-European Relations of Hungarian Dance Types.* In: Europa et Hungaria 469—515. Budapest
1965b *Considérations sur l'analyse des relations entre la danse et la musique de danse populaires.* Studia Musicologica VII. 315—338. Budapest
1965c *Beszámoló a Népművészeti- és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről.* Ethnographia LXXVI. 251—259. és Táncművészeti Értesítő 1. sz. 89—109.
1966a *Az etiópiai táncok sajátosságai és főbb típusai.* Ethnographia LXXVII. 423—450. és Táncművészeti Értesítő 1. sz. 116—140.
1966b *Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai.* MTA I. Osztályának Közleményei XXIII. 201—219.
1967a *A néptánc és népi tánczene kapcsolatai.* Tánctudományi Tanulmányok 1965—66. 143—195.
1967b *Dance Types in Ethiopia.* Journal of the International Folk Music Council XIX. 23—27. Cambridge
1967c *Kalotaszegi legényes.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 126—129.
1967d *Az improvizatív előadás szerepe a Kárpát-medence tánckultúrájában.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 118—125.
1968a *Performing styles in the dances of the Carpathian Basin.* Journal of the International Folk Music Council XX. 59—64. Cambridge.
1968b *Der ungarische Mädchenreigen.* In: Volkskunde und Volkskultur. Festschrift für Richard Wolfram.
1968c *A botoló nóta. Proportio-gyakorlat nyomai a magyar néptáncban és népi tánczenében.* In: Magyar Zenetörténeti Tanulmányok 201—221.
1968d *Kanásztánc.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. 110—116.
1968e *Páratlan és aszimmetrikus ritmusok tánczenénkben.* Táncművészeti Értesítő 2. sz. 26—42.
1968f *Az erdélyi hajdútánc.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 100—110.
1969a *Der siebenbürgische Haiduckentanz.* Studia Musicologica XI. 301—321.
1969b *A magyar leánykörtánc. Régi táncaink kelet-európai kapcsolataihoz.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 3—23. (Kandidátusi disszertáció tézisei).
1969c *Egyéni és közösségi formatípusok a népi táncalkotásban.* MTA I. Osztályának Közleményei XXVI. 401—413.
1969d *Egy erdélyi férfitánc sajátosságai. Kalotaszegi legényes.* Művelődés 5. sz. 43—49. Bukarest
1970a *A marosszéki táncciklus.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. 103—121.
1970b *Mezőségi férfitáncok.* Táncművészeti Értesítő 2. sz. 20—34.
1970—72 *Magyar táncípusok és táncdialektusok.* I—III. melléklettel. Népművelési Propaganda Iroda.
1971 *Adatok Tápé tánchagyományaihoz. Az olához és a csárdás.* In: Tápé története és néprajza. 737—758. Tápé
1972 *The Relationship between Melodies and Dance Types in the volume VI of CMPH.* Studia Musicologica XIV. 93—145.

1973a *Legényes, verbunk, lassú magyar. Szempontok az erdélyi férfitáncok összehasonlító kutatásához.* Népi Kultúra — Népi Társadalom VII. 251—290
1973b *Die branles von Arbeau und die osteuropäischen Kettentänze.* Studia Musicologica XV. 101—128.
1973c *A Duna-menti Folklórfesztivál.*
1974a *A magyar nép táncai* (magyar, német, angol és francia nyelvű kiadás). Budapest
1974b *Die balkanischen Beziehungen im ungarischen Mädchenreigen.* Makedonszki Folklor VII. 13. sz. 71—76. Skopje
1975a *Az európai tánckultúrák és a kelet-európai tánchagyomány.* Kultúra és Közösség 1. sz. 89—95.
1975b *A táncos és a zene. Tánczenei terminológia Kalotaszegen.* Népi Kultúra — Népi Társadalom IX. 357—389.
1975c *111 népi táncdal.* (Kézirat.)
1975d *Rögtönzés és szabályozódás a magyar néptáncokban.* Népi Kultúra — Népi Társadalom XI. (Sajtó alatt.)
1975e *A magyar körtánc és európai rokonsága.* (Sajtó alatt.)

A Magyar Népzene Tára . . .
1973 *A Magyar Népzene Tára.* VI. *Népdaltípusok.* Sajtó alá rendezte JÁRDÁNYI Pál és OLSVAI Imre. Budapest

MOLDOVÁN Domokos
1973 *„Halálnak halálával halsz" . . .* Ethnographia LXXXIV. 586—618.

NYÁRÁDY Mihály
1969 *A nagykállóiak „kállai kettős" tánca.* Szabolcs-Szatmári Szemle 3. sz. 23—56.

NOVÁK Ferenc
1965 *A tánc szerepe Szék társadalmi életében.* (Kézirat. Egyetemi szakdolgozat az ELTE Néprajzi Tanszékén.)

OLSVAI Imre
1973 *Lakócsai délszláv, hajósi német, eleki román és maglódi szlovák dallamok.* Sokszínű hagyományunkból I. 39—47, 102—106, 162—169, 200—209. Népművelési Propaganda Iroda.
1975 *A somogyi magyarság népzenéje.* In: EGYÜD Árpád (szerk.): Somogyi Népköltészet. 409—493. Kaposvár

PÁLFI Csaba
1970 *A Gyöngyösbokréta története.* Tánctudományi Tanulmányok 1969—70. 115—161.

PESOVÁR Ernő
1965a *Lengyel táncok hatása a reformkorban.* Néprajzi Értesítő XLVII. 159—176.
1965b *Les types de la danse folklorique hongroise.* Studia Musicologica VII. 103—108.
1967a *Európai tánckultúra — Nemzeti tánckultúrák.* Táncművészeti Értesítő 2. sz. 38—43.
1967b *A csalogatós csárdás.* Tánctudományi Tanulmányok 1965—66. 115—142.
1968 *Két táncpantomim. Bene Vendel tánca és Savanyó játék.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. 93—109.
1969 *Der Tändel-Tschardasch.* Acta Ethnographica XVIII. 153—185.
1970a *Három körverbunk.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. 122—137.
1970b *Táncban orcád pirulása.* Táncművészeti Értesítő 2. sz. 34—38.
1970c *A magyar tánckutatás 25 éve.* Tánctudományi Tanulmányok 1969—70. 79—89.
1971 *Tánctörténeti emlékek Vas megyéből.* Vas megyei táncoktatók kézikönyve 3—54. Szombathely
1972a *A magyar tánctörténet évszázadai.* Szöveggyűjtemény. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest
1972b *Nemzetközi kapcsolatok a néptánckutatásban.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. 48—49.
1972c *A párostáncok történeti problémái a Kárpát-medence tánchagyományában.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 56—67.
1973a *Die geschichtlichen Probleme der Paartänze im Spiegel der südosteuropäischen Tanzüberlieferung.* Studia Musicologica XV. 141—163.
1973b *Maglód táncairól.* Sokszínű hagyományunkból I. 183—232. Népművelési Propaganda Iroda.

1974 *Archaische Paartänze in Südosteuropa.* Makedonszki Folklor VII. 13. sz. 67—69. Skopje
1975a *A magyar néptáncról.* Nyelvünk és Kultúránk 21. sz. 57—61. — 22. sz. 62—66. — 23. sz. 72—74.
1975b *Küzdő karakterű párostáncaink.* Népi Kultúra — Népi Társadalom IX. 329—355.
1975c *Verbunktáncaink szerkezeti sajátosságai.* Népi Kultúra — Népi Társadalom XI. (Sajtó alatt.)
1976 *A magyar párostáncok történeti rétegei.* (Kézirat.)
Pesovár Ernő—Halmos István
1972 *A magyar zenetörténet hangzó emlékei a 19. század első feléből.* In: Népzene és Zenetörténet. Budapest. 110—116.
Pesovár Ernő—Lányi Ágoston
1974 *A magyar nép táncművészete I—II.* Népművelési Propaganda Iroda.
Pesovár Ferenc
1968 *Mezőföldi tánchagyományok.* Múzeumi Magazin 2. sz. 25—26.
1969a *Kanásztánc és seprűtánc — mutatványos táncaink két típusa.* Tánctudományi Tanulmányok 1967—68. 93—125.
1969b *Platz des südtransdanubischen Tanzdialektes in der ungarischen und südosteuropäischen Tanzkultur.* Makedonszki Folklor II. 2—3. sz. 369—375. Skopje
1969c *Az elveszett juhait sirató pásztor története. Újabb adatok egy táncpantomim elterjedéséhez.* Táncművészeti Értesítő 2. sz. 85—97.
1970 *A juhait kereső pásztor tánca II.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 91—108.
1973 *Ein dramatisches Volksspiel in Südosteuropa.* Makedonszki Folklor VI. 12. sz. 179—182.
1970 *A magyar nép táncélete és a táncos népszokások.* (Kézirat)
Petermann, Kurt
1965 *Syllabus der Volkstanzanalyse.* Leipzig
1975 *Az NDK táncarchívumának felépítése és munkamódszere.* Tánctudományi Tanulmányok 177—190.
Peterson Royce, Anya
1971 *Statement of field: Choreology* (Kéziratos disszertáció). Berkeley
1973 *Anthropology of dance.* Indiana University, Department of Anthropology tanterve (Kézirat). Bloomington
Quittner János
1973 *Csallóköz táncai.* In: Eredeti magyar népi táncok VIII. Osvetový Ústav, Bratislava
Sárosi Bálint
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns.* Leipzig
1971 *Cigányzene . . .* Budapest
1972 *Magyar parasztok és cigányzenészek.* Magyar zene 24—37, 144—163.
1973a *Magyar népi hangszerek.* Budapest
1973b *Zenei anyanyelvünk.* Budapest
Sebő Ferenc
1975a *Méhkeréki román lagzi.* Síppal dobbal 4. sz. 11—18. Kassák Klub.
1975b *Bársony Mihály válaszol.* Síppal dobbal 4. sz. 19—24. Kassák Klub.
1975c *Régi táncházak.* Síppal dobbal 5. sz. 7—27. Kassák Klub.
Seres András
1970 *A borica régen és most.* Művelődés 3. sz. 27—31. Bukarest
Sipos Mihály
1975 *Muzsikás.* Fővárosi Művelődési Ház.
Takács András
1969 *Tardoskedd táncai.* In: Eredeti magyar népi táncok IV. Osvetový Ústav. Bratislava
1970a *Kéménd táncai.* In: Eredeti magyar népi táncok V. Osvetový Ústav, Bratislava
1970b *Martos és Kéménd táncai.* In: Eredeti magyar népi táncok VI. Osvetový Ústav. Bratislava
1971 *Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai.* In: Eredeti magyar népi táncok VII Osvetový ystav, Bratislava

TAKÁCS András—MARTIN György—LÁNYI Ágoston
1971 *Mátyusföldi táncok* (Kézirat) Bratislava
TIMÁR Sándor
1973 *Az eleki román táncokról.* Sokszínű hagyományunkból I. 133—181. Népművelési Propaganda Iroda.
1974 *Az eleki táncok változása.* Síppal dobbal 3. sz. 24—25. Kassák Klub.
TÓTH Margit
1968 *Tardoskedd táncélete és táncai.* (Kéziratos egyetemi szakdolgozat a pozsonyi egyetem Néprajzi Tanszékén).
TÓTH, Štefan
1967 *A szlovák néptáncok alaptípusai.* Tánctudományi Tanulmányok 1965—66. 197—216.
VADASI Tibor
1970 *Ethiopian Folk-Dance.* I. Journal of Ethiopian Studies VIII. 119—146 Addis Ababa
1971a *Ethiopian Folk-Dance. II. Tegré and Guragé.* Journal of Ethiopian Studies IX. 191—217. Addis Ababa
1971b *Néptáncgyűjtés Etiópiában.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 23—30.
1973 *Ethiopian Folk-Dance III. Wällo and Galla.* Journal of Ethiopian Studies XI. 213—231. Addis Ababa
WOLFRAM, Richard
1966 *Altformen im Tanz der Völker des pannonischen und Karpatenraumes.* In: Volksmusik Südost-Europas. Südosteuropa-Schriften 7. Band. 109—139. München
ZOLTÁN Aladár
1973 *Autentikus talpalávaló.* Korunk 7. sz. 1018—1023. Kolozsvár

ISMERTETÉSEK

Újabb hímzés és szőttes tanulmányok

Fél Edit

A következőkben néhány 1970 és 1976 közt megjelent kiadványt ismertetünk. Magyar, illetve magyarországi csoportok, másrészt velünk szomszédos tájak hímzéseiről, szőtteseiről, egy történetileg összefüggő európai terület rendkívül sokrétű hímzés- és szőttesvilágának néhány ágáról szólnak. A kiadványok többféle műfajba tartoznak: van közöttük múzeumi forrásanyagot közreadó és tudományosan elemző tanulmány és olyan munka, amelyik szélesebb közönség tájékoztatására készült, a régi minták újravarróinak akar mintalapokat adni. Ez utóbbiakra két okból is érdemes figyelnünk: forrásanyagot nyújtanak a kutatónak (még ha közlésmódjuk több-kevesebb engedményre is kényszerül, gyakorlati meggondolásokból), másfelől megmutatják, hogy milyen tájékoztatást kap a népművészetnek erről az igen jelentős tartományáról az érdeklődő.

* * *

Palotay Gertrud korai halálával jó időre megszakadt a hazai hímzéskutatás. Történtek ugyan vizsgálatok a magyar hímzésanyag stíluskorszakainak megállapítására, és kiadásra került több hímzéscsoport emlékanyagának kisebb-nagyobb válogatása — mindezek azonban többségükben a nagyközönséghez szóltak. T. Knotik Márta 1970-ben tette közzé első hímzéstanulmányát a Hódmezővásárhely, Makó és a makói tanyák szabadrajzú párnavéghímzéseiről *(Szabadrajzú szőrös párnavégek a Dél-Alföldön.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970/1 119—157), amit a következő évben követett egy másik a szálánvarrott szőrhímzésekről *(Keresztszemes szőrhímzések a Dél-Alföldön.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/1 185—210), felölelve a vásárhelyi, makói emlékek mellett az orosháziak egy csoportját is.

Mindkét tanulmány figyelemre méltó, nagy körültekintéssel és alapossággal végzett elemző munka, hasznosan érvényesül benne az a szó szerint értendő anyagismeret, amit a szerző a bemutatott emlékek gondos restaurálása során szerzett. Kiváltképp az elsőt tartjuk mintaszerűnek, amelyik számbaveszi és leírja az ismert 48 hímzést, mintaszerkezetük alapján csoportosítva őket. Ez a 48 hímzés — ha ma nem is neveznénk a magyar szőrhímzések „legjelentősebb" csoportjának, kétségtelenül egyike a legjelentősebbeknek. Az egyik legkorábbi is, bár saját újabb vizsgálataim nyomán igazat adnék Györffy István a cikkben is idézett véleményének, miszerint „a vásárhelyi szőrös párnavégek . . . északról, a Nagykunság felől kerültek Vásárhelyre." Úgy értem ezt, hogy a kunhímzések korábbinak minősíthetők.

Kezében tartva a teljes fennmaradt anyagot, világosan tudja osztályozni a kompozíció típusait, ezen belül változatait. A minta-elemzésekhez csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy a helyi motívumelnevezéseket talán kurziválva vagy idézőjelben kellene megadni, a szövegben viszont a szakterminusokat kellene használni — mégha egy egységes motívumterminológiához sok is az elvégzendő munka. A Knotik Márta által tulipánba helyezett levélként leírt virágmotívumot pl. a szakterminológia szerint palmettának neveznénk. Az alapanyag és hímzőfonal fejtegetésénél a szerző a vörös szín egy lilás tónusára, mint sajátosan vásárhelyire hívja fel a figyelmet. Azt hiszem, ugyanez a szín megtalálható a korai dunántúli szőrhímzések néhány kevéssé fakult darabján is.

A szálánvarrott hímzésekről szóló dolgozat — noha talán kisebb jelentőségű, de sokkal kevésbé számbavett, ismert emlékanyagot mutat be, nem is tűzi célul a teljes áttekintést. A vásárhelyi és makói szálánvarrott párnavégek mellett külön csoportként bemutatja az orosházi néven ismert darabokat. A vidéki gyűjteményekből közölt minták néme-

lyike eddig ismeretlen volt, közlésük meglepetésnek hat, ezt ismételte meg egyik-másik darab bemutatása a „Megyék Népművészeti Kiállításán" 1973-ban.

A vásárhelyi és a makói csoport tisztán áll előttünk a közleményben. Nem mondható ez az orosházi anyagról. A Néprajzi Múzeumnak van egy Orosháza vidékéről beleltározott jelentős hímzéssorozata, azonban származásuk pontosabb tisztázása nem történt még meg. A KNOTIK Márta által közölt 13., 14., és 27. minta mellett van azonban Budapesten is, Szegeden és Orosházán is néhány olyan darab, amely kétségtelenül orosházi eredetű. KNOTIK Márta is érzékeli a problémát, hogy a szorosan orosháziak mellett ebben a csoportban közeli más helységek anyaga is benne lehet, elhatárolási, osztályozási kísérletei azonban nem meggyőzőek. Az általunk (FÉL Edit—HOFER Tamás—K. CSILLÉRY Klára: *Magyar Népművészet.* Budapest, 1969. 85, 86, 87. kép) közölt darabokkal kapcsolatban például aggályokat fejez ki: a kakastaréjos minta szerinte „aradias jellegű", a négyes tulipános szerkezet „inkább vásárhelyi lehetne", a pelikános azáltal lógna ki a tárgyalt csoportból, hogy időben feltehetően közelebb áll hozzánk. A kakastaréjos minta azonban országosan elterjedt, árnyalatnyi eltérésekkel, egyébként Vásárhelyről a 6. számú képen hasonlót mutat be a szerző. A négyes tulipános mustra a Tiszától keletre többkevesebb eltéréssel minden hímzéscsoportban megtalálható. A közölt minta „tiszta rajza" az erdélyiekhez áll legközelebb, a közléssel épp erre a kapcsolatra kívántunk utalni. A pelikános mintára a közelmúltban orosházi adatközlők még emlékeztek, ez azonban nem hisszük, hogy újabb felbukkanására mutatna, inkább a minta „beszédesebb", emlékezetben megtapadóbb voltára utal, jellege szerint pedig bízvást melléje tehetjük az emlékcsoport legkorábbi mustráinak. Zavart kelt a hivatkozás DÖMÖTÖR Lászlónak 1889-ben, a Művészi Iparban pontosabb származás, helymeghatározás nélkül közölt Arad megyei román hímzéseire. A DÖMÖTÖR által közölt minták némelyikének párját maga KNOTIK Márta is besorolja az orosházi „alapkincsbe" (nyilván jó okkal). Annyi bizonyos, hogy az Arad környéki hímzések román vagy nem román volta sincs eldöntve, az sem tisztázott, hogy mely községekhez vagy inkább városhoz köthetők. A feltoluló kérdések egyre sürgetőbben tisztázást kívánnak. Milyen jó volna, ha KNOTIK Márta ennek a — valljuk be, nem könnyű — emlékanyagnak vallatásában tovább haladna a megkezdett úton. Nála alkalmasabb személy aligha akadna erre. Ezzel a munkával az egész magyar hímzésanyag egyik legproblematikusabb csoportjára deríthetne fényt.

* * *

Miroslava LUDVÍKOVÁ: *Kloboucká zamyšlení* h. n. 1971.

A kis könyv 49 táblát közöl egy morvaországi táj textíliáiról három rövid szakasznyi kísérő-magyarázó szöveggel: hímzésekről, recebetétekről és nyomott lepedőkről. A korlátozott terjedelem, a könyv kis formátuma csak ízelítőt ígér, a képek a hímzéseknek csak kisebb részleteit mutatják be — ennek ellenére hasznos tanulságokat hoz számunkra is. Elgondolkodtató, hogy ugyanakkor, amikor a mi nyugat-dunántúli hímzéseinket csak nagyon-nagyon elvétve látták el a készítés évszámával, alig pár száz kilométerre, a morvaországi darabokat a XVIII. századtól kezdve évszám szerint szépen egymás mellé sorakoztathatják. Ebben a közleményben a szerző csupán az 1825 és 1865 közti évek néhány jellegzetes darabját veszi vizsgálóra, illetve mutatja be, mintegy példaként. Felemlíti az egyházi célra készített hímzések kérdését azzal, hogy náluk ugyanazok voltak a varrói, mint a paraszthímzéseknek. Szerinte a paraszthímzések „konzervativizmusát" is az magyarázza, hogy készítőiket kötötték az eleve konzervatív egyházi hímzések. Magyarországon nem figyeltünk a templomi célra dolgozó varrók személyére és munkájára. Egyetlen helyről van némi ismeretünk, Mezőkövesdről, ott azonban külön varrói voltak a kétféle munkának. Az egyházi hímzések készítői csak az első világháború után varrtak a parasztoknak is. Nekik kell tulajdonítani az új divatú fehér gyolcs lepedőkön, az új, nem matyó mintákat, az indázó szárakat, szőlőleveleket és szőlőfürtöket. A mienktől eltérő sajátsága a morva hímzéseknek az is, hogy a testi ruha és az ágyi ruha hímzése együtt tárgyalható, mert jóformán azonos; a kutató a fejkendő hímzését mellé teheti a lepedővégekének.

A munka tanúskodik a szerző alapos tárgyi ismereteiről és tárgyilagosságáról. Jól látja, mennyire határosak a morva hímzések Ausztriával, Északnyugat-Magyarországgal és a délnyugati Szlovákiával. Ez a határosság nem jelent egybeesést, mert a hímzések, noha nagyon közel állnak, de teljesen nem felelnek meg egymásnak. Önmagában elválaszt minket az északi szomszédoktól pl. a nyomott díszű vásznak hiánya — amik ott nagy számban megtalálhatók, de nagy számban előfordulnak keleti és nyugati szomszédainknál is. A Néprajzi Múzeum Textilgyűjteménye viszont két nyomott tárgyat őriz mindössze:

egy palócföldi pamutvászon vállkendőt és egy kalotaszeginek beleltározott kendervászon párnavéget.

Bár ez a kiadvány elsősorban egy táj lakosságának saját hagyományairól való tájékoztatására készült, jól példázza, hogy a hasonló közlések mennyivel közelebb vihetnek a nemzeti sajátosságok és a szélesebb területen közös vonások jobb megismeréséhez.

* * *

Dr. Molnár István—Molnár Kálmán: *Sóvidéki keresztszemesek.* Művelődés- és Művészetügyi Bizottság Népi Alkotások Háza, Hargita megye — Székelykeresztúri Múzeum. Csikszereda, 1971.

Ez a kiadvány — számozatlan oldalakon adott bevezetőjével, 50 lapos mintagyűjteményével — a széles közönséghez szóló, a hagyományos mustrák mai fölhasználását segítő munkák közé tartozik. Rögtön elöljáróban örömmel emeljük ki, hogy az utóbbi évek kiadványai révén Erdély magyar lakossága milyen jól el van látva a helyi hímzőhagyományok legnemesebb örökségét kézbeadó kiadványokkal. Szinte irigykedve említjük ezt: Budapesten, Magyarországon sajnálatosan nem kap a közönség ezeket megközelítő jó, hű hímzéskiadványokat.

A Parajd környéki Sóvidék néhány falujából, tehát jól elhatárolható kis területről származnak a minták, valamennyi közölt mustrához származási hely, itt-ott egykori tulajdonosa is meg van adva, továbbá a mustrák helyi megnevezése. Gyakorlati rendeltetésének megfelelően kockás papíron leszámolhatóan adja a minták rajzát. A mintasorozat elején-végén pedig egy-egy fénykép érzékelteti, hogy milyenek a valóságos hímzések.

* * *

Herta Wilk: *Siebenbürgisch-Sächsische Leinenstickereien aus Tartlau.* Kriterion, Bukarest 1974. 10 lap + 52 képtábla.

Az erdélyi szász hímzéseknek a század elejétől kezdve lelkes gyűjtője, rendszerezője és közreadója volt Emil Sigerus. Az ő kiadványaira már csak azért is hivatkozni kell itt, mert Herta Wilk prázsmári tanár és a helyi hímzéshagyomány kutatója évtizedek óta, munkájában szorosan kapcsolódik ezekhez. Egyetlen községnek, a barcasági Prázsmárnak teljes mintakincsét gyűjtötte össze, ebből azonban sajnálatosan csupán azokat adja közre, amelyeket annak idején Sigerus nem közölt. Fájlaljuk ezt, a pár lapnyi „ismétlést" bőven ellensúlyozta volna, ha egyetlen község hímzésmintái együtt áttekinthetők lennének.

A szerző anyagismerete és hűsége tiszteletreméltó. Azok a kézimunka és rajztanárnők, akik nálunk az elmúlt évtizedekben a hímzésekről kockás papírra tették át a mintákat, mindig „egyenlítettek", vagyis kiigazították az eredeti „szabálytalanságait" — miáltal nemcsak a rajzok hitelessége vált kétségessé, hanem a minták maguk is elvesztették egyszeriségüket, esetlegességeiket, mindazt, ami egyéni varázsukat biztosította. Herta Wilk, amint ezt személyesen hallhattuk tőle, csak azokat a mintákat rajzolta le, amiket varrójuk pontosan kiszámlált, a többit, a hűségesen le nem rajzolhatókat, fényképen örökítette meg.

A rövid bevezető szövegben szól azokról a juhokról (milyen kár, hogy közelebbit nem tudhatunk meg fajtájukról), melyeket azért tartottak, hogy gyapjukkal hímzőfonalat szolgáltassanak. Innen ered a hímzések sötétbarna, feketébe játszó színe. Ezek a sötét színű hímzések az ünnepiek, a köznapra valókat piros pamutfonallal varrták. Említ egy harmadik hímzésféleséget is: ezt selyemfonallal varrták, ugyancsak sötétbarnával, oly módon, hogy színük-visszájuk egyforma legyen.

Hálásak vagyunk azért a 11 fotóért, amit a vetett ágyról és az egyes tárgyakról közöl, mert ezekről és sajnos, csak ezekről alkothatunk képet arról, hogy a közölt hímzésminták hogyan voltak elhelyezve a lepedőkön, abroszokon, párnákon, kendőkön. A mintalapokon ugyanis — nyilván nyomdatechnikai meggondolások miatt is — három-négy, sőt több mintarészlet is el van helyezve, de sajnos nem derül ki, hogy ezek a megadott tárgy mely részéről származnak. Föl kell vetnünk, ezzel a — nálunk is több, mint 50 éve változatlanul gyakorolt — közlésmóddal kapcsolatban, hogy korszerűbb megoldást kellene találni helyette, ha mást nem, kis vázlatok közreadását a tárgy formájáról, azon a minta helyéről, ismétléseinek módjáról.

A közölt prázsmári minták szabályosak, fegyelmezettek, szimmetrikusak. Első látásra is idézik a XVI. századi hímzésmintakönyvek ábráit, közülük is talán leginkább Sibmacherét. Bámulatos, hogy a szászok évszázadokon át milyen mértékben maradtak hűek az eredeti rajzokhoz. Az is említésre érdemes, hogy a közölt minták nyomán átte-

kinthető szinte 200 év hímzésanyaga — a legkorábbi 1751-ből datált — alapjaiban alig változott. Ugyanebben az időben egy-egy magyar község hímzéseiben nemcsak a technika és a motívumok cserélődhettek, hanem maga a stílus is megváltozott, esetleg többször is. A mértani elemeket szabadrajzú minták követik, a szabadrajzúak elmértaniasodnak — szünet nélkül alakulnak. Ismerünk ugyan szép számmal erdélyi szász hímzéseket is, amelyeken már „rózsa" lett a rozettákból, s amelyek a mértani rendből kilépve naturalisztikus megjelenésűek, például Beszterce környékéről — de Prázsmárba ezek a törekvések, úgy látszik, nem jutottak el. Azonosak maradtak a vászonneműek, az ágyvetés sem változott, s talán a kötött, változatlan külső keretek is hozzájárultak a minták megmerevedéséhez. Mindez azonban nem vezetett a mintakincs szűküléséhez, sőt. A hagyomány engedte keretek közt kisebb-nagyobb mintaváltozatok is születtek.

Ez a szép munka sok kérdést vet fel, különösen, ha összevetjük a magyar hímzésekkel. Egy bizonyos: amit Herta WILK közöl, az félreismerhetetlenül erdélyi szász megjelenésű — semmi mással össze nem téveszthető. Illethet-e paraszt társadalmat nagyobb tisztesség, mint ha azt állapíthatják meg róla, hogy hímzésein keresztül is képes felmutatni sajátos, mással össze nem téveszthető arculatát?

* * *

Szőttesek. Békés megye néprajza II. Békéscsaba 1973. 284 l.

Csak az impresszum árulja el, hogy a megye népművészetéről szóló miniatűr könyvek sorozatát a békéscsabai Rózsa Ferenc gimnázium és szakközépiskola adja ki, s a „könyvbarátok részére" az iskola tanműhelyében készülnek.

A könyv mérete szokatlanul kicsiny, tartalma azonban képekben, szövegben egyaránt gazdag. „Törülközők", „Asztalterítők", „Ágyneműk" és „Egyéb háziszőttesek" szakaszaira tagolva a 6—271. lapon jól beállított, jól vágott fényképeket közöl magyarázatokkal (amelyekben legfeljebb a Néprajzi Múzeum nevének pontatlan írása zavarhat). A kis könyvet TÁBORI György rövid, de igen tanulságos összefoglaló tanulmánya zárja. A szöveg számos ismeretlen adatot, összefüggések megfejtését közli. Ilyen például a szőttesminták eredeztetése az előnyomó könyvekből, tehát hímzésmintákból, mely teljes egészében meggyőző. Igen tanulságos a gyapjú sokféle felhasználása a szőtteskultúrában: így párnahéjnak, takarónak, sőt esőabrosznak is. Jó adatokat olvashatunk a sáfránnyal való sárgításról. Tanulságos és helyeselhető a halottas holmi: kendők, abroszok kiemelése a többi alkalomhoz kötött darab közül.

Örömmel olvastuk azt a megállapítást, hogy a szőttesek „színhasználatából mindig következtetni lehet a készítő nemzetiségére". Mi ugyanezzel a jelenséggel Baja környékén találkoztunk. Sajnálatos viszont, hogy ezt a szép felismerést nem kíséri a képmagyarázatokban a nemzetiség pontos megjelölése. Az első öt ábráról mindenképpen meg kellett volna mondani, hogy román, de TÁBORI György bizonyára meg tudta volna adni a többi tárgy nemzetiségi hovatartozását is. A kis könyv azonban így is szőttestanulmányaink komoly nyeresége.

* * *

KERÉKGYÁRTÓ Adrienne—KNÉZY Judit: *A Buzsák környéki színes paraszti hímzés kialakulásának kérdéséhez.* Somogyi Múzeumok Közleményei II. 1975. 119—135.

A dolgozat méltán kelti fel az érdeklődést, hiszen közismert, de tudományosan feldolgozatlan hímzéscsoport vizsgálatát ígéri egyrészt, másrészt egy újfajta gyűjtő, illetve újragyűjtő módszert kíván bemutatni, melynek során adatolatlan múzeumi tárgyakat a helyszínen próbálnak ma élő adatközlők segítségével értelmezni. Mivel a dolgozat sokféle kérdést érint, csak néhányhoz fűzünk megjegyzéseket.

„A női ingek szabásáról . . ." című alfejezetben, körültekintő vizsgálat alapján, három változatát különböztetik meg a „buzsáki" ingeknek. Az osztályozás közben több ízben is említődik, hogy az ing alja toldott, s egyik-másik olyan rövid volt, hogy mozgáskor kivillant alóla viselőjének a teste, azt is megírják a szerzők, hogy a korábbi öltözetnél a szoknya a derékvonal fölé került, mégis — sajnálatos módon — elkerüli figyelmüket, hogy itt egy sajátos ingtípusról, a rövid derekú ingről van szó, amire pedig K. CSILLÉRY Klára a nem messze fekvő Fadd ingeinek példáján külön is felhívta a figyelmet *(Rövidderekú női ing és hozzávaló pendely Faddról,* Néprajzi Értesítő 1958. 171—207.).

Az ujjak szabása alapján a szerzők mellévarrottnak minősítik a vizsgált ingformát, PALOTAY Gertrud 1931-ben megjelent dolgozatára hivatkozva, aki akkor ezt a keleti szlávságtól eredeztette. Talán helyes lett volna figyelembe venni PALOTAY Gertrud 1939-ben, a korábbival egyező címen a Néprajzi Értesítőben megjelent újabb dolgozatát is,

melyben bizonyos fokig korrigálja korábbi nézeteit. Itt mutatja be Mária királynénak, II. Lajos király feleségének mellévarrott ingét, és sorolja fel ennek a szabásformának Európában időközben megtalált számtalan előfordulását. Az azóta eltelt szinte emberöltőnyi idő alatt megtanulhattuk, hogy nem helyes *a* mellévarrott ujjú ingről beszélni, mert az ing ujjának a derékrésszel együtt a nyakba való illesztése és ráncolása többféle szabással valósulhat meg. Amíg ezek a változatok nincsenek rendszerezve, elterjedésük, összefüggéseik, alakulásuk menete föltárva, addig elhamarkodott általánosító megállapításokat tenni róluk.

A következő alfejezet, amihez szólni szeretnék az „Eddig megjelent buzsáki hímzés-közlések értékeléséről" szól. Itt sajnálatosan nélkülözzük Lükő Gábor nevét, aki pedig több buzsáki hímzést is közölt „*A magyar hímzőművészet eredete és története*" (Néprajzi Értesítő 1939) című tanulmányában. Fájlaljuk és nem teljesen értjük a támadó hangot Palotay Gertrud ellen, hiszen hazánkban ő alapozta meg a néprajzi hímzéselemzéseket, és neki köszönhetjük a „*Hímzőmesterséget*". „Állásfoglalásából" — így írják a szerzők — „kitetszik, hogy a népi hímzéseket nem történeti kialakulásukban, hanem az úri varrások szemszögéből ítéli meg s ő sem veszi észre az eredeti paraszti és a megrendelésre készült darabok különbségeit." Ez a kijelentés két gondolatot tartalmaz. Az elsővel kapcsolatban: a paraszti hímzésekből kiinduló kutatónak, ha történetileg kívánja viszonyítani az általa vizsgált emlékeket, ma éppúgy, mint Palotay korában a fennmaradt történeti emlékeket, vagyis az úri emlékeket kell figyelembe vennie. Ebben tehát Palotaynak igazat adhatunk. Természetesen feladatunk, hogy a *Hímzőmesterséget* pontosítsuk, kiegészítsük. Ezt teszik a szerzők is, amikor a Palotay által „buzsáki zsinóröltésnek" elnevezett öltésváltozat két további előfordulását adják meg: Somogyból és a Dráva menti horvátoktól — amit kiegészíthetnénk még a sárközi előfordulással.

A mondat második gondolata feladatul tűzné mintegy — technikában, fonalban, mintakincsben — a paraszti használatra és a nem paraszti megrendelésre készített munkák elkülönítését és ez utóbbiak hatását a parasztok saját munkáira. A szöveg alapján azt is lehet sejteni, hogy a Buzsákon korán megindult varratás befolyásolta a színes gyapjúhímzés alakulását. Sajnos ebben a tekintetben a szerzők nem használták ki a kutató módszerük révén adott lehetőségeket. A IX/2. kép felirata ugyan azt állítja: „Az ingujjak mintájára készített iparművészeti hímzés", de hogy ki által s kinek készült a darab és micsoda, nem tudjuk meg (Buzsákon készült paraszti ingujjnak látszik). Ha a szerzők azt szeretnék megállapítani, hogy a buzsáki parasztasszonyok a maguk használatára is átvették a kereskedelem által nyújtott hímzőfonalat, mintakincset, elnagyolt öltéselemeket, akkor ehhez rajzokat, fotókat, élő személyek tanúbizonyságát kellett volna felsorakoztatni. Egyébként az a tény, hogy a pamutszálas hímzést felváltotta a gyapjúszálas, nem sajátos, nem rendkívüli, hanem általános. A buzsáki gyapjúhímzésekkel csaknem egy időben volt nagy divatja a sárközi és a kalotaszegi gyapjúval hímzett nagyünnepi ingeknek. Párnavéget, lepedőszélt pedig az országnak szinte minden hímzőcsoportjában varrtak gyapjúszállal. Varratás nem csak Buzsákon volt. De pl. Kalotaszegen, ahonnan a múlt század végén megindult s napjainkig árad a „kalotaszegi" varrott holmi a városi háztartásokba, a maguk számára készített férfiingeken, lepedőkön, párnavégeken mégsem használták a varrató által adott fonalat s a kereskedelmi célokra készülő varrások mintáit. Mezőkövesden a maguk számára készített munkákra csak annyi hatása volt a varratásnak, hogy átvették a műsclymet a szűcsselyem helyett, de csak akkor, amikor az előbbi a kereskedelmi forgalomból kifogyott. Az öltések elnagyolása és a hímzőfonal cseréje pedig szintén lezajlott sokfelé, a varratók befolyása nélkül, amire közismert példa a szűrhímzés.

Természetesen mindez nem zárja ki, hogy Buzsákon más volt a folyamat, csupán a jelen dolgozat nem dokumentálta ezt.

Mindez — a talán félreértés — elkerülhető lett volna, ha a dolgozat megfelelő számú képet közöl magukról a hímzésekről, élve a különben parádés kiállítású évkönyv lehetőségeivel. Múzeumi tárgyak leltári számaira való hivatkozás, sajnos, nem helyettesíti a fénykép dokumentatív értékét. Hasonlóképp hiányoljuk „A leggyakrabban alkalmazott mintaelemek és hímzésmódok" alfejezetében — a jól ismert öltésfélékről adott rajzok mellett — éppen a szövegben a „vézás ingek", „vézás lepedők" kapcsán sokat emlegetett sajátos öltésféleség pontos bemutatását (csak a színéről kapunk rajzot, visszájáról nem). Végül itt is megjegyezhetjük, a más ismertetésekben már leírt kívánságot: a táji nevek mellett a magyar szakterminusokat is használni kellene az összehasonlíthatóság kedvéért.

A szerzők sejtetik, hogy tanulmányuknak lesz folytatása. Milyen jó volna, ha az általuk kezdeményezett gyűjtőmódszer lehetőségeit kiaknázva, szólnának a fehér és a színes gyapjúhímzés viszonyáról, a mintakincsről, a helyi alakulás menetéről, ha egyáltalán megvizsgálnák, mennyire indokolt „buzsákinak" nevezni a négy község hímzését. Új gyűjtőmódszerükkel az olyasféle megállapítások helyett, mint „nagyanyáik", „idős

nagynénjeik idejében" — az említett személyek életrajzi adatai alapján bizonyára magukat a hímzett ingeket is dátumokhoz lehetne kötni. Bizonyára tudnának szólni arról is, hogy ez a „buzsáki" hímzés miben kapcsolódik, hol tér el a környező magyar faluk hímzéseitől.

A tanulmány a Somogyi Múzeumok Közleményeinek — valójában nagy formátumú évkönyvének — második kötetéből való. A szaporodó néprajzi dolgozatok máris mutatják, hogy egy ilyen orgánum mennyire föl tudja lendíteni, megszervezni egy táj néprajzi kutatását. Talán ezért nem helytelen a kutatás további lehetőségeit említeni.

* * *

Cs. Gergely Gizella, Haáz Sándor: *Udvarhelyi varrottasok.* Írás utáni varrott minták Szentimrei Judit előszavával. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1976. 32 l. + 57 mintalap.

Nagy várakozással tekintettünk e kiadvány megjelenése elé, hiszen a magyar népi hímzések egyik legkevésbé ismert és igen jelentős csoportjáról ígért új ismereteket. A kiadvány felülmúlta a várakozást, formájában is, tartalmában szokatlanul szépet, újat hozott. Szentimrei Judit előszava után Cs. Gergely Gizella bevezető tanulmánya sokoldalú szemléletével és gondosságával mintája lehet a hasonló leírásoknak és elemzéseknek, láthatóan hosszú tanulmányok kiérlelt eredménye. Érzékelteti az egymást váltó díszítő technikák, tehát az írás utáni szabadrajzú hímzés mellett a szálszámolás után varrt munkák és szőttesek cserélődését. A XVIII. században a szálánvarrott munka volt divatban, a szabadrajzú munkák — amikről a könyv szól — a XIX. században váltak uralkodóvá, őket viszont többfelé a szőttes szorította ki. Néhol már az emlékezet nem is őrzi, hogy ilyen hímzések lettek volna, csupán hagyatéki leltárak utalnak rá.

A bemutatott hímzések eredeti környezetükben, eredeti tárgyi összefüggéseikben jelennek meg előttünk: a kelengye együttesben, a felvetett ágyon. Az ágyvetés az országos típusnak ahhoz a változatához tartozik, ahol két „lepedőhajtás" van, vagyis két, egyik végén hímzett lepedő együtt felterítve. Érdemes kiemelni a varrottas díszű kendők adatai közül annak a két törülköző kendőnek az említését, amivel a halottat emelték a koporsóba és vele is temették. (Hasonló adattal másutt is találkoztunk a Székelyföldön.)

A hímzések tervezői nők mellett lehettek férfiak is. A tervezéshez, mint másutt is a szabadrajzú mintáknál, kivágott formákat használtak. Különösen részletező és pontos az öltéstípusok leírása, ezek hasznosan egészítik ki Palotay Gertrud *Hímzőmesterségét.*

Maga a közölt emlékanyag a motívumok megfogalmazásával és varrástechnikájával félreismerhetetlenül székelyföldi, udvarhelyi. A minták legtöbbje azonban az egész magyar hímzésanyag egyik legrégibb és legjelentősebb témájának, a virágtőnek a variációit hozza. Meglepő egyezések adódnak távoli magyar területekkel. Némelyik mintában a szépen formált rozetták szinte úgy uralkodnak, mint a korai matyó hímzések rozettás virágtöveiben. Megjelennek a varrásokon a Nyugat-Dunántúlon gyakori kétfejű sasok is, de míg ott uralkodnak a mintán, itt az udvarhelyi anyagban (31. és 32. tábla) a virágtő elemévé válnak. A közölt lapok tanulságos példatárát adják a mintaalakulásnak, dokumentálva a szétesés és újrarendeződés különféle folyamatait.

A tudományos információ mellett ezek a rajzok éppúgy szólnak a rajzolóról is, amint a szöveg írójáról: mindkettőjüknél alapos hozzáértés társul a lelkesedéshez és szeretethez.

Kívánatos lenne, hogy ez a módszerében, anyagában kitűnő munka Magyarországon is hozzáférhetővé váljon — fölfrissítené az elfáradóban levő hazai mintakincset, varrástechnikát és szemléletet tanítana. (E szám nyomdai átfutása alatt a kötet a magyar könyvesboltokban is megjelent, a Corvina Kiadó közreműködésével.)

Hofer Tamás és Fél Edit: Magyar népművészet Corvina Kiadó. Budapest 1975. 64 l. és 638 fekete-fehér és színes fénykép.

Balassa Iván

A magyar népművészet kutatói és kedvelői számára egyaránt nagy esemény e ragyogó kiállítású könyv megjelenése. A tudományos kutatók számos új ismeretet, összefüggést, kapcsolatot fedezhetnek fel benne, de ugyanakkor az érdeklődő olvasó is a legszebb, klasszikus népművészeti alkotások nagy gonddal és hozzáértéssel válogatott kincsesházát kapja.

Mikor a könyvet először kezembe vettem, azt gondoltam, hogy a Szerzők korábbi, ilyen jellegű munkáinak új, kibővített kiadásával találkozom. Csakhamar rájöttem azon-

ban, hogy ez a kiadvány tudós Szerzők hosszú évtizedek alatt összegyűjtött, az elődök ismereteit nagy lépéssel továbbfejlesztő, az európai kutatások eredményeit figyelemmel kísérő, alapvetően új műve. Aligha vállalkozhatom arra, hogy részletesen elemezzem mindazt, ami e könyvben új távlatokat nyit meg, de néhány olyan megállapításra, eljárásmódra mindenképpen rá kell mutatnom, melyet a népművészet kutatói a jövőben nem hagyhatnak figyelmen kívül.

A szerzők a népművészet és a parasztművészet kifejezést azonos értelemben használják. A határvonalat a használók szemszögéből vonják meg, tehát a népművészet körébe sorolják mindazt a „szép" tárgyat, amit a parasztemberek tárgyi felszerelésükbe beilleszthettek, legyenek azok saját maguk, mesteremberek, vagy akár manufaktúrák, gyárak készítményei. A parasztokhoz számítják a zselléreket, pásztorokat, falusi és mezővárosi kézműveseket, földet művelő kisnemeseket is, akiket egy többé-kevésbé közös életforma kötött össze. A paraszti rétegek a könyvben felölelt két évszázad során változó módon illeszkedtek be a nemzet egészébe. A kötet a népművészet stílusváltozásait kapcsolatba hozza azzal, hogyan változott a paraszti rétegek helyzete az ország társadalmában, hogyan változott viszonyuk a többi társadalmi réteghez. Ezzel igen termékeny kiinduló pontot találnak ahhoz, hogy a népművészet változásaiból a parasztság társadalmi helyzettudatának a változásaira következtessenek.

Nem maradnak ki a könyvből azonban a készítők sem. Parasztemberek, pásztorok, falusi-mezővárosi specialisták és háziiparosok mellett részletesen esik szó a kézművesekről is. Tudjuk, hogy a népmesekutatás területén az egyéniség és a közösség szerepének vizsgálata milyen sok új eredményt hozott. Ennek nyomán a népművészetben is történtek ilyen irányú kísérletek. Az előttünk álló munka ezt a kétségtelenül helyes szemléletet, ahol csak lehet, igyekszik megvalósítani. Részletesen szól a pásztorművészetben, a kézművesek közt, így a fazekasság XIX. századi mesterei közt név szerint ismert kiváló alkotókról és érzékelteti azt is, hogy a népművészet XIX. századi virágzása mi módon teremtett kedvező feltételeket az önálló stílust alakító egyéniségek kibontakozásához.

A szerzők azonban nem elégszenek meg azzal, hogy a tárgyakat történeti, társadalmi, funkcionális szempontból vizsgálják, hanem díszített, díszítetlen voltukat, jelképi vonatkozásaikat is elemzik. Itt jelenleg is vitatott kérdésekben kell állást foglalniuk: vajon csupán az ünnepi használatra szánt, díszes tárgyak számítanak-e népművészetnek, vagy éppen az egyszerű, mindennapi használatra való tárgyak formáiban kell a valódi népművészetet keresnünk? A kötet szerint a parasztemberek tárgyi felszerelése minden darabjának szépnek is kell lennie, még akkor is, ha célszerűen formált használati eszköz. A szép forma, a díszítés azonban különösen fontossá az ünnepi, jelképes szerepre szánt tárgyaknál válik.

Érdekes annak a fejtegetése, hogy a tárgy díszítettsége miként kerül ellentétbe használhatóságával, azáltal, hogy sok esetben fizikailag meggyöngíti azt. Így a faragott kapatisztítók nemcsak könnyebben törnek, de hamar lekopik róluk a díszítés, s hogy ez ne következzék be, ezért egymás mellett élt egy díszített és egy díszítetlen — de állandóan használt forma. A kétféle tárgy elválásában az egyik megmaradt egy munkafolyamat eszközének, a másik pedig jelképpé vált. Jellemző a szétválás folyamatára többek között, a bemutatott juhászkampó, melynek díszesebb változata csak ünnepeken, a foglalkozás szimbólumaként került a juhász kezébe. A mindennapos használatra való, egyszerű ágyi ruhák mellett hasonlóképpen, szinte kizárólag jelképes szerepet tölt be a tiszta szoba parádés ágya, a magasra felvetett ágyneművel. A tárgyaknak az ünnepi, jelképes szerepét az egykori paraszti közösségek szokásrendje, erkölcse, gondolkodása szabta meg. Az érdekesen vezetett gondolatsor végén ennek a szokásrendnek, paraszti világképnek a felbomlásáról olvashatunk, melynek eredményeként az egykori összefüggésrendjükből kiesett népművészeti tárgyak vagy a népi iparművészet mai alkotásai már a korábbi kötöttségek nélkül töltenek be modern lakásokban díszítő feladatot.

Az emberek közötti kapcsolatokat kifejező ünnepi szokásokat, szertartásokat paraszti rítusoknak írják a szerzők. Ezekben a szép, díszes tárgyaknak különösen nagy a jelentősége. Néhány tárgy — így a menyasszonyi ágy — jelentésének, szerepeinek nyomonkísérése az emberi élet fordulópontjain nemcsak újszerű a magyar néprajzi irodalomban, hanem érzékelteti, hogy a biztos tárgyi ismereteken nyugvó szemiotikai kutatásnak milyen nagy lehetőségei lehetnek. A menyasszonyi ágy esetében a lakodalom szokásainak, folklórjának, jogi aktusainak, társadalmi vonatkozásainak széles körű anyaga alapján vázolhatták a szerzők a díszes tárgyak jelentésének rétegeit. Sajnos, a múzeumainkban őrzött, sok tízezerre tehető díszített tárgy esetében azonban egykori szerepük és jelentésük megállapítására korántsem áll rendelkezésre hasonlóan gazdag forrásanyag.

Meggyőző annak az ellentétnek a feloldására tett kísérlet, mely a jobbágyi, paraszti mindennapi élet keménysége, nyomorúsága, a népbetegségek, gyermekhalandóság és a

népművészet összhangja, derűje, az ünnepek kiegyensúlyozott világa között a külső szemlélőben felmerül. „Az ünnepi rítusok azt jelenítik meg, amilyennek lennie kell a világnak, a dalok, gesztusok, szokások, szép tárgyak szinte ráolvasások a kemény valóság emberibbé tételére" (21. l.). Ez a pont az, ahol a népművészet tárgyi világa a népköltészethez, a népmeséhez kapcsolódik. Tudom azt, hogy egy ilyen összefoglaló jellegű munkában legfeljebb csak jelezni lehet egy-egy kérdés megoldásának lehetőségét, mindenesetre felmerül az említett gondolat szélesebb kibontásának igénye.

A magyar néprajzi irodalomban első eset, hogy a népi díszítőművészet egészét történeti-gazdasági-társadalmi szempontok következetes érvényesítésével vegyék vizsgálóra. Ne csak egyes díszítőelemek, stílushatások történetét keressék, hanem a népművészeti gyakorlat egészét próbálják belehelyezni a magyar történelem folyamatába. Ez a kísérlet a könyv egyik legnagyobb érdeme. Ezzel a szemlélettel bizonyos korszakok megállapításához jut el, mely szerint népi díszítőművészetünk kialakulásának jelentős időszaka a XVIII. század. A XIX. század első felében a klasszikus virágzás tanúi lehetünk, míg a század második felét a sokfelé már szertelenné váló gazdagodás, színesedés, sőt hanyatlás jellemzi, századunkat pedig a sorvadás.

Mindez összhangban van a magyar történelem általános fejlődésével, a parasztság, a kézművesség anyagi jólétének bizonyos növekedésével, társadalmi helyzetének elsősorban a jobbágyfelszabadítással történt megváltozásával. Ennek következménye a magyar népművészet különböző ágaiban nagyjából egyidőben lemérhető. Erre utalások ugyan már korábban is történtek, de a népi díszítőművészet és a népzene összevetése a szerzők által megfogalmazott formában azt bizonyítja, hogy a kétségtelenül hasonló fejlődési út részleteinek további megrajzolása rendkívül gyümölcsöző lehet. Érdemes megemlíteni, hogy a néptánc fejlődésében a XIX. század közepén rövid idő alatt hódító csárdás is a népművészet általános kivirágzásához kapcsolódik.

A műben felvázolt történeti kép azt mutatja, hogy ha a népművészet egy-egy eleme lehet is több évszázados, esetleg annál régebbi, de a népművészet rendszere, az az összkép, amelyik — joggal — a közvéleményben, a szakirodalomban, a múzeumi kiállításokon megtalálható, az utóbbi kétszáz évben alakult ki. A más európai népek népművészetével történő összevetés arról tanúskodik, hogy a népművészet klasszikus alkotásait létrehozó „fénykor" a regionális gazdasági és társadalmi fejlődéstől függően más-más korszakban jelentkezik, és a parasztság társadalmi, gazdasági kapcsolatainak megfelelően más-más stílussajátságokat mutat. Közép- és Nyugat-Európa népművészete például korábban bontakozik ki, de korábban indul hanyatlásnak is, és jellege a miénknél sokkal sűrűbb város-kisváros hálózattal, tanult mesteremberekkel való szoros kapcsolatokról tanúskodik.

A fejlődésben mutatkozó egyenetlenségek azonban a magyar nyelvterületen belül is érvényesültek, ez feltehetően összefüggésben lehetett a kapitalizmus egyenetlen fejlődésével. Ezek az ütemkülönbségek a népművészet kivirágzásában és hanyatlásában egyaránt megfigyelhetők. Ezt a kérdést is érdemes lenne egyszer részleteiben megvizsgálni, annál is inkább, mert néhány esetben olyan kivételekkel találkozunk, melyeknek megfejtése legalábbis az első pillanatban, nehézségbe ütközik.

A könyv különös érdeme a rendkívül gazdag, változatos és kiváló minőségű képanyag. Itt már nemcsak a történeti, hanem egy magasfokú esztétikai válogatás tanúi is lehetünk. Azokat az alkotásokat mutatják be, melyek a maguk korában a népművészet csúcsait képviselték. A kitűnő fehér-fekete felvételek Kovács Tamás, a színesek Szelényi Károly művészetét dícsérik, de Lantos Miklós számos felvétele is jelentősen emeli a könyv művészi értékét. A történeti távlat érzékeltetésének kitűnő módja, hogy a nagyobb részt a Néprajzi Múzeum Adattárából származó régi fényképeket barnás alányomással közölték. A művészi tördelés és a munka szép nyomdai kivitele a Kossuth Nyomda megszokott magas és igényes szintjén készült.

Meggyőződésem, hogy ez a könyv több kiadást fog megérni, magyar és idegen nyelven egyaránt. Ezért érzem kötelességemnek, hogy néhány olyan apróságra felhívjam a figyelmet, mely a munka egészéhez viszonyítva ugyan jelentéktelen, de a Szerzőknek érdemes esetleges kiküszöbölésükön elgondolkozniok. Örvendetes, hogy a kőfaragás alig ismert népi művészetére irányították a figyelmet, a képek többsége azonban csak a Balaton melléke néhány falujára korlátozódik, pedig még számos kőfaragó központ működött az országban másutt is. E kérdésben a népművészetit a provinciálistól a jövőben jobban el kellene választani. Az áttört díszes padok, székek néhány egészen kimagasló alkotását ismerhetjük meg, de akad köztük olyan is (283—290), melyet elhagyva, kerekebb képet kaphattunk volna e különleges műfajról.

Az egész munka szerkezete világos, áttekinthető és ugyanez mondható el nyelvezetéről is. Éppen ezért lenne érdemes néhány pongyolaságot egy későbbi kiadásban kigyom-

lálni. Egy-két helyen a többes szám számomra zavaró (tárgyi világok; falusi társadalmak), bár ismételt visszatértükből tudatos alkalmazásukra lehet következtetni.

A könyv a magyar népművészetet első ízben igyekszik európai keretben elhelyezni és ez érdemeinek egyike. Mégsem ezt tartom legnagyobb erényének, hanem azt, hogy megállapításaival vitára késztet, sőt ennél többet tesz, mert új kutatási lehetőségeket mutat meg, olyanokat, melyek a magyar népművészet jobb, teljesebb és igazabb megismerését segítik elő.

Népművészeti Akadémia I. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Népi Iparművészeti Tanács központi Kiadványa, Budapest, 1976. 273. l.

Hofer Tamás

1974 őszétől a Népi Iparművészeti Tanács a TIT Néprajzi Választmányával együttműködve népművészeti akadémiát indított. A minden hónap első keddjén tartott kétkét előadás elsősorban a HISZÖV keretébe tartozó népművészeti szövetkezetek vezetőinek kívánt tudományos alapismereteket adni. Az előttünk fekvő, a TIT Rotaüzemében készült kötet az első évad előadásait gyűjti össze.

Figyelemre méltó maga a vállalkozás: az előadások is, az előadások szövegének jól használható kiadványban való kézreadása is. Az előadások részben általános tájékoztatást adnak, így Balassa Iváné a néprajz kutatástörténetéről, intézményeiről, Bodrogi Tiboré az őstársadalmak művészetéről, ismét Balassa Iváné a Magyarországon élő nemzetiségek történetéről, kulturális jellegzetességeiről. Más előadók egyes műfajokat tekintenek át, így Manga János a faragásokat, Varga Marianne a szőtteseket, hímzéseket, Gáborján Alice a népviseleteket, Kresz Mária a cserépedényeket. Ezek a fejezetek a szerteágazó jelenlegi ismereteket, nem egyszer a szerző kötetnyi korábbi tanulmányát sűrítik áttekinthető, rövid szövegbe. A cserépedényformákat áttekintve Kresz Mária például a néhány mondatnyi leírásokban még a táji különbségeket, az európai történeti összefüggéseket, itt-ott a kutatástörténetet is érzékeltetni tudja. Más dolgozatok a népművészet összefüggéseit érintik. László Gyula szubjektív visszaemlékezésekkel, régi kiállításnyitó szövegeivel idéz föl a népművészet és a képzőművészet kapcsolatában vizsgálatot érdemlő kérdéseket, Kerékgyártó István a naiv művészetet kíséreli meg elhelyezni a népművészet és a képzőművészet közt, létrejöttének társadalmi, lélektani körülményei alapján, és keresi stílusának jellemzési lehetőségeit.

A kötet két szakasza a népművészet körül jelenleg folyó tudományos vitákhoz is jelentős új elméleti állásfoglalásokat, illetve információs anyagot hoz. K. Csilléry Klára „A magyar népművészet története"-ről szólva részletesen vizsgálja a paraszti tárgyi kultúra, illetve művészi ízlés elkülönülését a társadalom többi rétegének tárgyaitól, művészi törekvéseitől. A XIV—XV. században mutatja ki a falusi köznép tárgyaiban a „lemaradás" első határozott jeleit. Egyes tárgyféleségeket ekkor már parasztosnak minősítenek. A XVI—XVII. századból a tárgyak művészi megformálásában, díszítésében is fölfedezhető az elkülönülés megindulása. A XVIII. században, különösen a század második felében az „önálló népművészet" korai szakaszában már egyes helységek, tájak egyedi stílusa is megszilárdul. A Fél Edit és e sorok írója által a Bartók Bélától a népdalokra alkalmazott „régi stílus", „új stílus" analógiájára bevezetett népművészeti „régi" és „új, parasztstílusok" fogalma helyett (ami a népzenéhez hasonlóan megengedi a különböző stílusok párhuzamos létét, illetve tájanként különböző időben, arányban történő változását) Csilléry Klára kissé eltérő nézőpontról történetileg meghatározott szakaszok szerint jellemzi ugyanezeket a változásokat. Árnyaltan fejti ki a XIX. század első fele majd a XIX. század derekától a XX. század elejéig tartó korszak különbségeit, és a szűk terjedelemben is finoman elemzi az utóbbiban a dekadencia, hanyatlás jeleit.

Igen hasznos és jól rendszerezett információ-anyagot állít össze Lengyel Györgyi „A népi iparművészet kialakulásá"-ról írva. Az elvi viták és az intézmények megszervezésének vázlata után, 1950—1973 között évek szerint krónikában állítja össze a népi iparművészetet érintő intézkedések, kiállítások, pályázatok, stb. adatait. Ezt a krónikát egészíti ki Pillis Pálné előadása a népművészeti szövetkezetek aktuális kérdéseiről.

A kötetet Varga Marianne szerkesztette, az előszót s a néprajz kultúrpolitikai szerepét vázoló záró előadást Balassa Iván írta. Első kötetről van szó: a tervek szerint követni fogják az újabb előadássorozatokból készített kiadványok. Örvendetes, hogy az előadások és a kiadványok által újabb „csatorna" jön létre, amin át a néprajzi ismere-

tek — mint a példa mutatja, néha a legfrissebb kutatási eredmények — eljuthatnak az érdeklődők újabb csoportjához, elsősorban a népművészeti örökség értelmezésével gyakorlatilag foglalkozó szövetkezetek tagságához.

Dr. Kós Károly—Szentimrei Judit—Dr. Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet. Kriterion, Bukarest 1974.

Bárth János

Az utóbbi néhány évtizedben a magyar néprajztudományból szinte kiveszni látszottak az új anyagokat feltáró nagy táji monográfiák. Egy-egy település néprajzi képet bemutató kötet szép számban megjelent, a nagyobb tájegységek és néprajzi csoportok vizsgálata azonban csak résztanulmányokat eredményezett. Ez összefüggött a kutatók, illetve a kutatások specializálódásával valamint könyvkiadási nehézségekkel, de mintha Jankó János vagy Gönczi Ferenc munkabírása, szorgalma és szelleme is kihalt volna. A Gondolat Kiadó Magyar Néprajz sorozatának kis köteteit itt most nem vehetjük figyelembe, hiszen ezek a könyvek legtöbbször nem új anyagokat adtak közre, hanem régebbi tanulmányok eredményeit summázták a nagyközönség számára.

A néprajztudomány fordulatokban gazdag története végül is úgy hozta, hogy a Magyarországon kiveszni látszó anyagfeltáró néprajzi táji monográfia műfaja és könyvfajtája a határainkon kívül élő magyarság körében éledt újjá az 1970-es évek néprajzi világkonjuktúrája során. A romániai Kriterion Könyvkiadó 1972-ben megjelent *Kászoni székely népművészet* c. impozáns kötetével (Ism.: K. Pázsit Zsuzsánna. Ethnographia 1973. 389—391.) indult az új sorozat, amely egy-egy romániai magyarlakta táj, illetve magyar néprajzi csoport népművészetét kívánja bemutatni. A kászoni könyv nagy szakmai és közönségsikere megmutatta, hogy nem volt hiábavaló a szerzők és a kiadó fáradozása. A sorozat régi hiányt pótol és nagy szükség van folytatására.

A *Szilágysági magyar népművészet* a sorozat második kötete. Ugyanaz a három szerző írta, mint a kászonit. Bár méreteit, technikai megoldásait, beosztását, külalakját tekintve a két könyv hasonlít egymásra, tematikájuk nem teljesen egyező. Elsősorban Kós Károly témaválasztásában mutatkozik eltérés. A kászoni kötetben jóval nagyobb teret kapott az építkezés és vele összefüggésben a településforma, a telekrend bemutatása. A szilágysági kötetben ez a fejezet lerövidült, helyette azonban a kászoniban nem szereplő témák, így az agyagmunka és a fafaragás alapos leírása kárpótolja az olvasót. Ezt a különbözőséget valószínűleg a táj néprajzi adottságai illetve, a rendelkezésre álló gyűjtött anyag jellege és értékrendje indokolta.

A könyv címe már jelzi a tájat, ahonnan anyaga vétetett. Azért írom, hogy jelzi, mivel a Szilágyság a közfelfogásban nagyobb terület, mint az a kb. 30 falu, ahol a kötet anyagát gyűjtötték. A Szilágyság fogalma azonban többször változott a történelem folyamán. Mindenesetre nem azonos az újkori Szilágy vármegyével. A könyv bevezetőjében Kós Károly leírja, hogy a háromtagú munkaközösség a történeti értelemben vett, szűken értelmezett Szilágyságot: a Szilágy folyócska „hepehupás" vidékét, valamint a szomszédos Tövishátat választotta kutatási területéül. Ez a táj volt a leghagyománytartóbb a környéken. Kós Károly szavaival: „Benne véltük megtalálni az egész tágabb vidék magyar népművészetének egykori sajátosságait is fenntartó tájat . . ." Kutatásuk középpontjaként a Szilágy menti Désházát tekintették. Ez a falu kitűnt nagyfokú hagyományőrzésével, ugyanakkor árusító fazekasai révén a széles környékkel is állandó kapcsolatot tartott az elmúlt évszázadokban. Kár, hogy a kötetben nem adtak közre térképet, amelyen bemutatták volna a kutatott területet és környékét.

A Szilágyság vidéke az egyik legkutatatlanabb tája volt a magyar nyelvterületnek. A székelynél, kalotaszeginél és más „híres" népcsoportokénál puritánabb népi kultúrájú szilágysági magyarok élete és művészete nem keltette fel eléggé a kutatók érdeklődését. Így a könyv három szerzője régi nagy adósságot törleszt, mivel fontos ismeretek föltárásával járul hozzá a magyarság néprajzi térképén még jócskán látható fehér foltok eltüntetéséhez.

A könyvnek több mint a fele Kós Károly munkája. A tőle megszokott alapossággal ír a lakóházról, az agyagmunkáról és a fafaragásról egyaránt. A *Lakóház és lakásbelső* c. fejezetben röviden vázolja az építési technikák és a telekrend kérdéseit, majd figyelmét elsősorban a lakásbelső, a tüzelőberendezések és a különböző bútorok bemutatásának szenteli. A bútorok tárgyalását olyan csoportosításban végzi, amely lehetővé teszi, „hogy fejlődésük és a lakásban betöltött szerepük révén együvé tartozó bútorok egymást magyarázzák". A lakásbelső vizsgálata során gyakran utal a használatra, a társadalmi össze-

függésekre, a más tájakhoz és népcsoportokhoz mutató kapcsolatokra. Hangsúlyozza a szilágysági lakásbelsők viszonylagos egyszerűségét, az itt élő férfiak cifrálkodástól való idegenkedését. Ugyanakkor bemutatja a nők lakásszépítő tevékenységét, pl. az öregasszonyok pitvar-babozását, vagy a lányok tűzhely körüli falfestését.

Az *Agyagmunka* c. fejezet Désháza és Zilah régi fazekasainak és csempekészítőinek állít emléket. Bemutatja a mesterség technikáját és a különböző edényfajtákat. Rávilágít az agyagmunka gazdasági, társadalmi és művészi összefüggéseinek különböző oldalaira. A tanulmány muzeológiai szempontból is jelentős, mivel módot ad a különböző gyűjteményekben levő szilágysági eredetű cserépedények meghatározására és azonosítására.

A *Fafaragás* c. fejezetben Kós Károly a szilágysági népi famunkák két jellemző csoportját ismerteti. Egyrészt az ifjak jegyajándékait, köztük is első helyen a guzsalyt, másrészt a temetőbeli faragott sírjeleket. A részletes leíráson és képi ábrázoláson túl rámutat e faragott tárgyak társadalmi szerepére, funkcióváltására.

A szilágysági *szőttesekről* és *varrottasokról* Szentimrei Judit írt tanulmányt. Részletesen bemutatja a szövési módokat, a szőttesek fajtáit és motívumait, a hímzett ruhaféléket, a leggyakoribb öltéselemeket és a szálszámolásos hímzések mintakincsét. A tanulmányt gondosan válogatott ábraanyag kíséri. (Az 51. fénykép azonban egy olyan hímzést közöl, amit dunántúlinak, pécsinek ismerünk, vö. Hofer Tamás—Fél Edit: *Magyar népművészet*. Budapest 1975. 603. kép.)

Az *Öltözet* c. fejezetben Nagy Jenő a szilágysági viselet sajátosságait örökítette meg. Ruhafélék szerint csoportosította anyagát, és így párhuzamosan tárgyalja a férfiak és nők viseletét.

A szép kiállítású kötetben gazdag ábraanyagot talál az olvasó. 154 rajz, 159 fekete-fehér fénykép és 13 színes fénykép segíti a szilágysági népművészet megismertetését. Kár, hogy a rajzok és képek számozása fejezetenként újrakezdődik. A folyamatos számozás könnyítené a hivatkozást, márcsak azért is, mivel a képoldalak számozatlanul állnak a szövegoldalak között.

A kötetet *Műszótár* zárja, amely nemcsak szómagyarázatok egymásutánja, hanem egyben a néprajzi kifejezések mutatója is. A kászoni kötethez még nem készült ilyen mutató, így a szilágysági kötet mintegy 20 oldalas szójegyzékét újításként üdvözölhetjük. Nagyon hasznos, hogy az ábécé sorrendbe szedett népi kifejezések után álló számok a fényképekre és rajzokra is utalnak. A Nagy Jenő által készített műszótár jelentős mértékben növeli a könyv gyakorlati használhatóságát.

A könyv erénye, hogy nem egyszerű „motívumgyűjtemény" akar lenni, hanem annál sokkal több. A népművészet fogalmát tágan értelmezi, és a szépen formált tárgyak bemutatása kapcsán a népélet mélyebb rétegeibe is igyekszik behatolni. A szerzők gyakran utalnak a régi paraszti életmódra, amelynek egykor velejárói és fontos tartozékai voltak a kötetben szereplő tárgyak.

A *Szilágysági magyar népművészet* nagy könyvsiker volt. Ebben közrejátszott az is, hogy a könyv nemcsak a tudományos kutatóknak íródott, hanem az érdeklődő nagyközönségnek is. A közművelődési és az öntevékeny művészeti munka gyakorlatában is haszonnal forgatható. Fogadtatását és hatását jól érzékelteti Beke György riportkönyvének (*Szilágysági hepehupa*. Kriterion, 1975. 160—177) egyik írása, amely a kötet zilahi olvasói vitájáról tudósít. Beke György riportkönyvéből tudjuk azt is, hogy a szilágysági népművészetről írt tanulmánygyűjtemény az impresszumban feltüntetett 5800 példányon kívül még 9000 példányban készült el exportra. Összesen tehát mintegy 15 000 példányban jelent meg, és hamarosan el is kelt. Ez tudományos igényű néprajzi könyv esetében óriási példányszámnak mondható. A nagy érdeklődés jelzi, hogy a kiadónak érdemes „leporoltatni" a csaknem 20 évvel ezelőtt készült kéziratokat. Valószínűleg hasonló fogadtatásban részesül a tervezett sorozat többi kötete is.

M. Csapó Piroska—Volly István: Koroncó zeneélete. Régi és új népköltési alkotások egy dunántúli faluban. — Életünk, 1976. 258—268. l.

Katona Imre

Köztudott, hogy egyáltalán nem bővelkedünk az egyes falvak teljes dalkincsét feldolgozó monográfiákban, eleddig mindössze három (Vargyas Lajos: *Áj falu zenei élete* Budapest, 1941. Járdányi Pál: *A kidei magyarság világi zenéje* Kolozsvár, 1942. és

Halmos István: *A zene Kérsemjénben* Budapest, 1959.) jelent meg, és mindegyik a magyar nyelvterület keleti részéről. Örömmel olvashatunk róla, hogy M. Csapó Piroska és Volly István öt éve dolgozik a *Győr* megyei *Koroncó* népzenei monográfiáján. Erről a munkáról jelent most meg e beszámoló, amely egyben az egész tervezett monográfia vázlata is. Mindenképpen megérdemli tehát, hogy foglalkozzunk vele.

A tanulmány szerzői Koroncó zeneéletének minden fejezetét bemutatják; érzékük van a születő új és az átalakuló régi hagyomány megfigyelésére. Régi és új valóban szinte összeölelkezve él itt egymás mellett: eleven még pl. a lucázás, verses névnapköszöntés, betlehemezés, májusfa-állítás, aratóünnep stb.; viszont a századfordulón alakult ki a szüreti bál most is tapasztalható rendje és a polgárias-nyugatias szerenádozás. Hasonló dinamika jellemzi a dalok divatváltozásait is: helyi vonatkozások révén és az írásbeliség segítségével régi kuruc énekek újulnak fel ismét; a Rádió hatására pedig egyik-másik új stílusú dalunkat „visszarégiesítik," még a gyermekek is visznek haza évről évre egy-két új játékot.

A helyi cigányzenekar időközben feloszlott ugyan, de máris van helyette beat-együttes, sőt immár a második, és ez is tolódik a népies vonal felé.

A koroncói dalkincs legalább olyan gazdag, mint az említett falvaké, itt azonban alig 15—20 régi stílusú dal van, a többi mind új. A dalok átalakulása a jelenkorig tart: ahogy haladunk az egy-szakaszosság felé, úgy növekszik a verssorok szótagszáma, vagyis hosszúsága. Mintha csak a dalok meg akarnák nyerni a réven, amit a vámon elvesztettek. Míg Bartókék még „csak" 22 szótagos verssorokról számolhattak be, Koroncón már 26—28 szótagos verssorokat is találunk, így pl. az egyik dal rekord-hosszúságú: 103 szótagú.

Ezek az „új" dalok dallam és szöveg szempontjából nem feltétlenül újak, inkább a régieket egészítik ki és toldják meg, néha éppen Volly István tevékeny közreműködésével is, akinek jóvoltából ma már legalább féltucat ilyen új koroncói népdal járja a világot.

Szorgalmas szerzőink nemcsak a közismert szerelmi, katona- és bordalokra figyeltek fel, hanem ízelítőül summás-, arató- és munkadalokat is közölnek, sőt olyan csemegét is találunk a szövegek között, mint pl. a rongyszedők árusdala és hasonlók.

Koroncó zeneélete és hagyománya mindig is eleven, töretlen volt. Az újkori summások pl. egy régi rabének átalakításával fejezték ki bánatukat. Különben épp ők voltak a faluban a legdalosabbak, még az új *Pávakör* is jórészt a valamikori summásokból alakult meg.

Már ebből a beszámolóból is sokat megtudtunk; elképzelhető, hogy milyen gazdag termést takarítottak be a szerzők. Mindnyájunk érdeke, hogy ez a fontos népzenei monográfia mielőbb megjelenjék.

Keresztek, feszületek, kálváriák

Tüskés Gábor

A magyarországi keresztek, feszületek, kálváriák ez ideig mind a történészek, mind a művészettörténészek, mind a néprajzosok figyelmét eléggé elkerülték. Csupán a hazai kálváriákról készült nagyobb összefoglaló tanulmány — Szilágyi István munkája — a Magyar Építőművészek Szövetsége és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1972. évi pályázatára. Balassa Iván temetőink kutatási eredményeinek áttekintésekor megállapítja: „míg a néprajz más területein részletekbe menő, de egységes összefoglalásra való törekvés a jellemző, addig a temetőkutatás semmiképpen sem tud sírjelek egy csoportjától, a református fejfáktól, gombfáktól tovább lépni" (Balassa Iván: *A magyar temetők néprajzi kutatása.* Ethnographia 1973. 225. l.), holott a feszületek, kálváriák jelentős része épp a temetőkben található. Hofer Tamás és Fél Edit *Magyar népművészet* (Budapest, 1975.) című könyvükben a szakrális művészeten belül már jelentős figyelmet szentelnek a feszületeknek. A bevezető tanulmányban megjegyzik: „Ezek a keresztek egyszerre fejezik ki a városiasodás, polgárosodás törekvéseit és a paraszti ízlést" (47. l.).

A gyér magyar szakirodalommal ellentétben külföldön számos munka foglalkozik a templomokon kívül található keresztekkel, feszületekkel, kálváriákkal. E téren igen előrehaladt a német kutatás. Nyugat-Németországban például feltérképezték az összes, az ország határain belül található keresztet, s külön folyóiratban — „Das Steinkreuz" — folyamatosan teszik közzé az összehasonlító vizsgálatok eredményeit. Ausztriában 1975-ben kutatócsoport alakult a mezőn található emlékek feltárására (Arbeitsgemeinschaft für Bildstock- und Flurdenkmalforschung). Tagjai nyomtatott adatlapok segítségével vég-

zik munkájukat. Az osztrák kutatás fellendülését mutatja, hogy az Österreichische Zeitschrift für Volkskunde utolsó tizenöt évfolyamában több mint húsz kisebb-nagyobb tanulmány, ismertetés jelent meg a keresztekkel kapcsolatban. A magyar kutatásnak is nagy segítséget adhat az első önálló kiadvány, mely húsz évi munka eredményét tartalmazza: Ada PAUL: *Steinkreuze und Kreuzsteine in Österreich. Bestandsaufnahme.* Verlag Ferdinand Berger und Söhne, Horn, NÖ., 1975. 68 l, 1 térkép, 56 fénykép.

A szerző — foglalkozása könyvtáros — arra vállalkozott, hogy az Ausztria területén található összes kőkeresztet fölkeresse, lefényképezze, leírja, s megyénként, a falunevek abc sorrendjében kötetbe rendezze. (A címbeli Steinkreuz — Kreuzstein szétválasztás mögött a kereszt alakú kő és a tetszőleges formájú, de szintén kereszttel díszített kő különbsége rejlik.) De a szerző nemcsak a még álló keresztekre vonatkozó adatokat gyűjtötte össze, hanem a már elpusztult keresztekről is megközelítően hiteles képet nyújt. A csaknem száz vizsgált kőkeresztből 83-ról ad részletes leírást, s 56-ról közöl fényképfelvételt. A kutatást megnehezítette a kőkeresztek viszonylag gyér előfordulása (Németországból több százat ismerünk), az írásos források hiánya, s az a tény, hogy más, szintén a mezőn található emlékek — az ún. Bildstock, Lichthauschen, Lichtsäule — nagy száma háttérbe szorítja a kőkereszteket, s a nép gyakran össze is téveszti őket egymással.

A keresztek térbeli elterjedéséből, az adatok térképre vetítéséből kitűnik, hogy a kőkeresztek leggyakrabban Alsó-Ausztria és Salzburg környékén fordulnak elő. Az Alpok határvonalat képeznek: Dél-Tirol kivételével a hegységtől délre egyetlen kereszt sem található. E jelenségre nehéz magyarázatot találni; a szerző szerint ennek oka a jogszokás különbözőségében keresendő. Írásos adat bizonyítja például, hogy a salzburgi püspöknek joga volt vezeklésként kereszt állítását elrendelni.

A néha több száz éves kőkeresztek értelmezése nehéz. A szakirodalomban különféle elméletek születtek magyarázatukra, állításuk okának felderítésére. Az egyik vélemény szerint (K. KUHFAHL) a kereszteket gyilkosságok utáni jogi eljárások eredményeként, vezeklésül állították (ún. Sühnekreuz). Egy másik elképzelés szerint (S. BIEDERMANN) határjelekként szolgáltak (ún. Grenzstein). Végül vannak, akik ógermán kultikus emlékeknek tartják a kereszteket. Figyelemre méltó, hogy ezek az elképzelések nem fedik a nép által adott különféle magyarázatokat. A nép általában „nehéz időkkel", történelmi eseményekkel, járvánnyal hozza összefüggésbe a kereszteket. Nagy a valószínűsége annak, hogy az Ausztriában csaknem ezer éves hagyománnyal rendelkező kőkeresztállítás egyetlen elmélettel aligha magyarázható kielégítően. A különböző elképzelések egymást nem zárják ki.

Földrajzilag ugyan lényegesen távolabb, de az időbeli elterjedés és a lehetséges külföldi analógiák figyelembevétele szempontjából jóval közelebb áll hozzánk a kanadai Québec tartomány feszületeit és kálváriáit ismertető kiadvány: John R. PORTER—Léopold DÉSY: *Calvaries et croix de chemnins de Québec.* Collection Ethnologei québécoise, Les Cahiers du Québec, 1973. Hurtubise HMH, Ltés, Montréal, 115 l., 66 fénykép.

A könyv komplex vizsgálati módszeréből világossá válik, hogy a feszületeket nem szakíthatjuk ki abból a szakrális környezetből, amely létrehozta őket. A megfeszített Krisztus ábrázolása az utóbbi kétezer év keresztény művészetének egyik alaptémája. Éppen ezért az útmenti feszületek nem különíthetők el mereven a téma más művészeti ágban történő ábrázolásaitól. Az alkotók számtalan alkalmat találtak arra (kegyképek, oltárképek, kelyhek), hogy eleget tegyenek a kultusz szolgálatának, kielégítsék a vallásos szimbolizmus szükségleteit. Míg azonban ezek az ábrázolások mindig valamilyen mesterségesen kialakított környezetben — oltáron, az architektúra vagy egy tárgy részeként — jelennek meg, az útmenti feszületek természetes környezetben, a szabad ég alatt állnak. Ez a tény azonban korlátokat szab a művész fantáziájának; nem készítheti a feszületet bármely anyagból, s az apró formák részletezése is fölöslegessé válik, hisz azok úgyis eltűnnek az idők folyamán.

A québeci feszületek európai forrásait a középkori Franciaországban kell keresnünk. Bretagne, Auvergne, Flandria faragott menhirjei, kőkeresztjei szolgáltak mintául az Újvilágban a felfedezők, hódítók, misszionáriusok állította első feszületeknek. Ezek egy idő után — új formák bevezetése, fejlődése által — függetlenedtek európai modelljeiktől. Részletes ikonográfiai analízis feladata lenne a konformis és az eredeti elemek meghatározása, egymástól való elkülönítése. A könyv nyomon követi a feszületeket a legelső ismert, az 1534-ben, Jacques Cartier utazásai során felállított keresztektől kezdve a port royal-i kolostor temetőjébe 1605-ben állított kálvárián át egészen a XX. század első feléig. A magános feszületek mellett egyre gyakrabban jelentek meg a kálváriák és a keresztutak. Míg Európa kálváriáiban a kereszt körüli személyek száma a XII. századtól a középkor végéig nem emelkedik, sőt az ellenreformációval a „vulgarizáló" figurális ábrázolás

csökkent, addig a québeci kálváriák szereplőinek száma csak a XX. századra teljesedik ki. Leggyakrabban a latrokat, Szt. Jánost, Szűz Máriát és Mária Magdolnát találjuk a feszületek mellett. A keresztút különös szintézisei azok a kálváriák, amelyeknél a passió szerszámai (arma Christi) jelzik — személyek helyett — a szenvedéstörténetet.

A könyv legérdekesebb része a feszületek és a körülöttük lakók életének kapcsolatát elemzi. A feszületek állítását a nép erkölcsi, vallási, jogi szokásai határozzák meg, a már álló keresztek pedig szerves részét alkotják a közösség életének. Erről tanúskodnak a velük kapcsolatos devóciók, képzőművészeti, irodalmi alkotásokban való továbbélésük. Gyakran közmondások épülnek rájuk, feliratuk pedig mértékletességre, helyes magatartásra intik az arra járókat.

A két külföldi példa felhívja a figyelmünket a hazai néprajzkutatás egyik további feladatára: az útmenti keresztek, feszületek, kálváriák világának feltárására.

Karasek, Alfred—Josef Lanz: Krippenkunst in Böhmen und Mähren vom Frühbarock bis zur Gegenwart. N. G. Elwert Verlag, Marburg é. n. (1974) 363 l., IV + 77 képtábla, 16 térkép ill. ábra

Varga Zsuzsa

A magyar nyelv „betlehem"-nek nevezi a karácsonyi eseményeket (a leggyakrabban csak Jézus születését, a pásztorok és a három király imádását) megjelenítő figurális együtteseket. A ma is élő betlehem-készítő hagyományokban igen gazdag Itáliában — éppen úgy, mint a német „Krippe" — a „presepio" (jászol) elnevezés honos. Franciaországban a „santons populaires" kifejezéssel illették azokat a cserépfigurákat, melyekből a betlehemi és egyéb bibliai események összeállíthatók, s amelyek Marseille-ben és környékén napjainkban is szép számmal készülnek. Jelentős a műfaj elterjedtsége Spanyolországban, sőt Európán kívül is. — Hazánkban inkább mint egy népi szokás kellékeit tartjuk számon a „betlehemeket"; múzeumaink is csak harmadsorban gyűjtöttek össze polgári, ill. templomi használatra szánt, hivatásos művészektől vagy egyházi alkotóktól származó együtteseket, holott e főként jezsuita missziók révén terjedő szokásoknak és tárgyi kellékeiknek Magyarország is otthont adott.

A nagy formátumú, vaskos, szép kiállítású kötetet név-, hely- és tárgymutató, valamint 2040(!) jegyzet teszi jól használhatóvá, illetve rendkívül informatívvá a további kutatás és a műfaj iránt érdeklődők számára. A kiadó eddigi termékeit ismerő olvasónak talán nem újság, hogy Karasek és Lanz munkája nem mutatós képes album, hanem egy műfaj történeti alakulásának tudományos szintézise. Különös érdeme, hogy egy rendkívül nagyszabású archiválís feltárás eredményeit publikálja. E kutatásokat a kötet számára Ludwig Maresch végezte (elsősorban a bécsi Österreichische Nationalbibliothekben és a prágai Klementinumban); munkája nyomán jelentős mértékben kitágul az a történeti kép, amit Rudolf Berliner alapvető művében (*Die Weihnachtskrippen*. Berlin 1955) még kénytelen volt a XVIII. század végével lezárni. A könyv munkálatai a Deutsche Gesellschaft für Volkskunde kelet-európai néprajzi bizottságának irányításával folytak; a már közel húsz éves „Krippenforschung"-programnak csak egy részét képezi a Csehország—Morvaország kötet.

A több fejezetből álló előszóból kitűnik, hogy a szerzők bevallott szándéka volt Berliner vizsgálatait időben (napjainkig) és bizonyos vonatkozásokban térben is (pl. kelet felé az Árva völgyéig) kiterjeszteni. A kutatási helyzet más sajátos problémái mellett ugyancsak az előszóban olvashatunk a jezsuita levéltári források feldolgozásáról, a rend misszióinak (így többek között az oroszországinak) történetéről, a betlehem-készítés indusztrializálódásának folyamatáról és a jelenleg ismert emlékanyag történeti és földrajzi megoszlásáról.

A kötet tizenegy topográfiai egységnek megfelelő részre oszlik: *1)* Prága, *2)* Egerland (Cheb környéke), *3)* Érchegység, *4)* az Észak-Cseh Felvidék és „Niederland", *5)* Jeschken-Isergau, *6)* Óriás-hegység és Podkrkonoš, *7)* Orlice-hegység és Hradec Králové (Königgrätz) környéke, *8)* Hrubý Jeseníktől a Fehér-Kárpátokig, *9)* Dél-Morvaország és a Cseh-Morva dombság, *10)* Cseh-erdő, *11)* Csehország középső része. Mindegyik rész történeti, művelődéstörténeti vagy földrajzi bevezetőből és kisebb tájegységeket, illetve a lokális típusokat tárgyaló alfejezetekből áll. (Már itt kiderül, hogy ez a szerkezet nem mindig bizonyul rugalmasnak az óriási adatanyag elosztásánál: pl. csak a Riesengebirgénél találunk külön fejezetet a mozgó és mozgatható betlehemekről — ilyenek azonban szinte az összes többi tájegységnél is előfordulnak, s a szerzők tárgyalják is őket.) Az anyag

földrajzi elhatárolásából következik, hogy a könyvnek nem kell megismételnie a BERLINER által már megírt műfajtörténetet — a mai betlehemek előzményeit a gótikus oltárokban, középkori misztériumjátékokban stb. Az egyes vidékek emlékeinek történeti és konkrét bemutatásából (és különösen a bevezető fejezeteikből) azonban általános fejlődésvonalak és tipológiai összefüggések bontakoznak ki. Így az egész területre érvényes periodizációs határ 1782, amikor II. József megtiltja a betlehemek templomi használatát — az egész megelőző időszakot lényegében a jezsuiták Prágából (Szt. Kelemen templom, XVI. század közepe) kisugárzó térítő tevékenysége határozza meg. Az ebben az időszakban készült emlékek szinte kizárólag egyházművészeti alkotások; általában kevés maradt meg belőlük a katolicizmus ellenes mozgalmak, a 30 éves háború és nem utolsó sorban a jozefinista rendelet következtében. 1782 után a „tilos" műfajt a polgári családok, katolikus kézműves rétegek ápolják tovább. A XIX. század közepétől kezdve figyelhetők meg népi adaptációi, illetve romantikus-nazarénus vagy éppen nemzeti-folklorisztikus ihletésű fellendülései. A XX. századi betlehem-kultusz elsősorban az ezermesterek, barkácsolók, ritkábban a hivatásos művészek, illetve a tudományos kutatók területe.

Sem a szerzők roppant anyagismerete, sem a könyv kissé félrevezető címe nem terelheti el figyelmünket az összefoglalás bizonyos egyoldalúságáról — ami már beosztásán is tettenérhető. Kimondottan cseh emlékekkel csak a 6. rész „Podkrkonoš" fejezete, a 11. rész és (több vonatkozásában) az 1. rész foglalkozik, mindenütt másutt a német — főként szudéta-német — betlehemek vannak túlnyomó többségben. A szerzők csupán a legutolsó részben térnek ki — igaz, hogy nagyon körültekintően — erre a kérdésre. Maguk is felülvizsgálandónak tartják a műfaj cseh emlékeinek „szegényességét" valló nézeteket, de ezek okát a korábbi cseh szakirodalom mulasztásaira vezetik vissza. Véleményük szerint az etnikailag érintkező vidékeken csak a romantikus vagy nacionalista túlzások esetében van eltérés a német és a cseh betlehem között, másrészt a csehek sokkal erősebben álltak a reformáció hatása alatt; a németek kezdettől fogva a városok polgári lakosságát alkották, szemben a cseh paraszti rétegekkel; a hegyes-erdős németlakta vidékeken már a rendelkezésre álló nyersanyagok következtében is változatos „hegyi táj" és „barlang" típusú betlehemek jöttek létre, míg a síkságon lakó cseheknél főleg az „istálló" és „jászol"; végül sokszor a német lakosságon belüli etnikai eltérések okoznak nagyobb különbséget a *német* betlehem-típusok között, mint általában a csehvel szemben. Ami az utóbbi megfigyelést illeti, a szerzőknek valóban hallatlanul sokrétű anyagot sikerült összegyűjteni, így pl. az egyik leggazdagabb körzetben, a Cheb-vidéken keménypapír- és festett deszkafigurákat, városképi ábrázolásokat, ólomalakokat, papírkivágásokat (amiket ablakba állítanak és hátulról megvilágítanak), Betlehem-szekrényeket, makett-szerűen felépített hegyeket és bányákat, agyag-, porcelán-, kenyér- és tészta-figurás jeleneteket, mechanikus mozgatású csoportokat, piramisokat, „Christbaumstock"-okat stb. Az emlékanyag sokféleségéből viszont az következik, hogy a tudományos feldolgozás módja csak részben lehet néprajzi szempontú: a betlehem-kutatás egyaránt hasznosítja a művészettörténeti, ipartörténeti, technológiai, szociológiai, színháztörténeti, liturgiai, földrajzi, helytörténeti stb. adatokat és vizsgálati eljárásokat. (Emiatt gyakran megtörténik, hogy a szerzők egészen lényegtelen adalékokat is szükségesnek tartanak megemlíteni, vagy elfelejtik a kimagasló esztétikai értékeket a giccstől megkülönböztetni.)

Befejezésül felhívjuk a figyelmet KARASEK és LENZ rengeteg adata közül néhányra, mely a magyar kutatás számára is hasznos lehet: magyar novíciusok a prágai jezsuiták között a XVI. század 2. felében (21. l.); betlehem-figurák exportja a „Grulicher Ländchen"-ről (Králiky), úgy is mint „Wiener Krippen", Magyarországra (167. l.); Magyarországra küldendő jezsuita hittérítők kiképzése Olmützben a XVI. század 70-es éveiben (183. l.); a magyar népi szokással jellegzetesen analóg „betlehemezés" Langendorfban (Dlouhá Ves) és más morva vidékeken (196. l.); habánok Magyarországra települése 1622-ben (232. l.); fafaragványok exportja az Eisenstein (Železná Ruda) melletti Stubenbachból a XIX. században (295. l.).

Katona Imre: A habán kerámia Magyarországon. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1974. 225 l. A szöveg között fekete-fehér, a táblákon színes fotókkal.

István Erzsébet

A kerámiának azok a mesterei, akiknek magyarországi tevékenységét mutatja be KATONA Imre munkája, mesterségbeli tudásukat tekintve lényegében a reneszánsz Itáliához köthetők, társadalmi hátterüket illetően pedig a XVI. századi német paraszt-,

ill. vallásháborúk elégedetlen és üldözött tömegeihez. A jelzett kapcsolatokból következik, hogy szerző munkája széles körben, nemcsak hazánkban számíthat élénk érdeklődésre. Hiszen az itáliai fajansz, a szlovák népi kerámia kutatóját ugyanúgy foglalkoztatják a habán kerámia mesterei, mint a modern keramikust, aki — mint ahogy tette Zsolnay Vilmos vagy Gorka Géza — sokat meríthet szakmai tudásukból, kerámiaművészetükből.

Szerző munkája első felében a habánok történetével és a magyar, ill. európai habánkutatással foglalkozik. Emlékeztet a kutatás kezdeteire, amikor a múlt század második felében Römer Flóris, Majláth Béla, Pulszky Ferenc első észrevételeiket közlik a feltűnően fehér alapszínű és virágos ornamentikájú edényekről. Petrik Lajos az első, aki Korabinszky kutatásaira hivatkozva tudja, hogy a habánok anabaptisták voltak és Morvaországból jöttek Magyarországra. Majd Szendrey, Wartha, Mihalik Sándor kutatásait említi. Kiemelkedő szerep jut az 1969-ben elhunyt Krisztinkovich Bélának, akinek nemcsak jelentős mennyiségű habán gyűjteménye volt (100—120 db), hanem az ő munkája volt az első, a történeti Magyarország területén alkotó habán keramikusokról írott összefoglalás. Nem maradnak ki a sorból az oly neves külföldi kutatók sem, mint Braun, Liverani, Ballardini.

E munkából is kitűnik, hogy a kerámia e neves mesterei, a habánok, az anabaptista néven ismert, a XVI. században, német nyelvterületen keletkezett vallási irányzat hívei voltak, akik a felnőttkori keresztelést hirdették, s a vagyoni elosztást illetően pedig őskommunisztikus elveket vallottak. Ennek az elvnek megfelelően házközösségekben, „Haushaben"-ekben éltek, s erre vezetik vissza itteni elnevezésüket. A vallásüldözések során kitiltották őket Zürichből, s 1525 után tömegesen menekültek el az egész német nyelvterületről. Katona Imre részletesen követi a habánok menekülési útjainak eddigi kutatásait, és ennek összegezéseként elmondhatjuk (amit a habán kerámiák is bizonyítanak), hogy első, nagyobb csoportjaik Tirolban gyűltek össze a XVI. század 30-as, 40-es éveiben, majd onnan vándoroltak Morvaország, ill. Nyugat-Magyarország felé.

A Magyarország és Morvaország felé vándorlók a mozgalom ún. hutterita ágához tartoztak, akik a sok kudarc után valamely külső erő segítségében bíztak. Ezt a segítséget a közeledő törökben vélték felfedezni, akikkel összefoghatnak a Habsburg-birodalom területén elszenvedett meghurcoltatásaikért. Reményeik azonban itt is csak néhány, a vallásüldözéseket ellenző, a reformáció híveként ismert és a jó kézműveseket megbecsülő főúr birtokain megtelepedők körében váltak valósággá.

Szerző levéltári kutatásaival finomította azokat az eredményeket, melyek nyomán az anabaptisták, ill. a habán keramikusok vonulása a történeti Magyarországon nyomon követhető: időben a XVI. század elejétől a XVIII. század végéig, földrajzilag pedig csak a legfontosabbakat említve: Felvidék, Nyugat-Magyarország, Erdély (Alvinc-Vintul-de-Jos), ill. Sárospatak. Telepítőik között olyan nevek szerepelnek, mint a Zrínyiek, Batthyányak, Nádasdyak, I. Rákóczy György és Lorántffy Zsuzsanna, Báthory Gábor.

Katona Imre könyvének e részébe dolgozta be azokat az évtizedek óta folyó családi-levéltári kutatásait, amelyek alapján nemcsak a fenti jelentősebb anabaptista telephelyeket tárgyalja, hanem pl. a jelentéktelenebb, de mégis létező Gyöngyös vagy Eger telepeit is bemutatja, és a kutatás számára ismertté teszi.

A XVI. századra a kerámiának több, egymástól eltérő műfaja alakult ki. Technikai és művészi színvonalát figyelembe véve mi most a három legfontosabbat említjük: 1. Az egyszerű, főleg konyhai használatra alkalmas cserepek, melyeknek legmagasabb technikát igénylő változata ólommázas; 2. A kőcserépnek nevezett kerámiák, melyeknek klasszikus hazája a Rajna-vidék, legdíszesebb példányai plasztikus díszítményűek; 3. Az ún. ónmázas kerámiák, melyeket majolikaként és fajanszként egyaránt emlegetünk, és klasszikus központjai Spanyolország, ill. Olaszország. A habánok készítették ugyan az 1. csoportba tartozó edényeket is, legfőbb érdemük azonban az, hogy országosan elterjedtté tették azt az ónmázas kerámiát, amely addig csak szűk körben volt ismert hazánkban, pontosabban 1480—90 között Mátyás udvarában. A XVII. és XVIII. században az ónmázas, művészi kivitelű edények ott voltak minden udvarház és főúri háztartás megbecsült használati, de főként dísztárgyai között.

„Miként az anabaptizmus, mint mozgalom, számos korabeli és középkori elemből állt össze egységes irányzattá, az anabaptisták kultúráját — így fajanszművességét — is számos nyugat-európai elem, irányzat alakította, formálta. Ezért az ismert itáliai hatásokon túlmenően más európai fajanszkultúra edényeire is szükséges felfigyelnünk." A fentiek igen jelentős módszertani elemmel gyarapítják a habán kerámia kutatását: az Itália-centrikus eredeztetés mellé a szerző más európai fajanszkultúrákat — mint a német, németalföldi és francia — is behatóbban megvizsgál. Felderíti pl., hogy a sáros-

pataki ónmázak között bórax-összetételű is szerepel, ami kizárólag velencei eredetre utal; vagy a kvarc, ill. a sótartalmú mázak szerinte a Rajna környéki kőcserépmázak ismeretére utalnak. Természetesen ezen máztechnológiai ritkaságok mellett a Szerző számba veszi a habánok által ismert és alkalmazott összes eljárást, és bár hangsúlyozza, hogy készítményeik sajátossága az ónmázas eljárás, nem kizárólagosan ezt alkalmazzák, hanem az igényeknek megfelelően vegyes mázakat és ólommázat is használnak, pl. a saját háztartásaik számára készített egyszerűbb edényeken.

A másik fontos technológiai probléma, melyet a Szerző munkájában felvet, az edények formálásának kérdése: „. . . a habán edények a mázon túlmenő sajátossága elsősorban az, hogy — amint ez a legtöbb típusról megállapítható — nem korongon, hanem valamilyen sokszorosító technikával, öntéssel vagy préseléssel készült. Mázuktól függetlenül ennek alapján ismerték fel a laikus leltározók is minden esetben a habánok munkáit." Nem tudjuk megállapítani a fentiekből hogyan is értelmezi ezt a Szerző, nevezetesen, hogy bizonyos nagy szériában készült tálakat, tányérokat a termelés ütemének gyorsítása érdekében nem készítettek korongon? Bunta Magda az alvinci ásatási anyagot vizsgálva ezzel kapcsolatban azt állapította meg, hogy: „Az edényeket részben korongolták, a különleges formájú termékeket — az ovális, ívelt szélű tálakat, kézmosókat, gerezdes csészéket, kancsókat stb., gyakran az edények fülét is — formákban préselték (öntötték), a szögletes palackokat lapokból ragasztották össze." Hogy a nem forgástestek nem korongolással is készültek, ez természetes. Mivel azonban nem egy habán korsón korong is szerepel, talán adott esetekben a korongnak is megvolt a maga jelentősége az edények formálásának technikái között.

Igen értékes fejezetei a munkának azok, melyek a népi fazekasság és a habánok termékei közötti viszonyt vizsgálják; pl. az alvinci bokályok és a kék kerámia viszonyát tárgyaló fejezet.

Magyarország területén sohasem éltek olyan nagy tömegben habán fazekasok, hogy hatásuk a népi, tehát az ólommázas fazekasságra olyan mértékű lehetett volna, mint amilyen hatásuk kimutatható a morva, a cseh vagy a szlovák fazekasságban. Nyugat-Magyarország habán fazekasai 1662-ig szerepelnek az őket legtovább foglalkoztató földesurak, a Batthyányak számadáskönyveiben, ami azt jelenti, hogy 1662 után, ha maradtak is anabaptisták Magyarországnak ezen a területén, már nem a földesúrnak, hanem a lakosság részére dolgoztak. A felvidéki és az erdélyi habánok szolgálataival még ezen időpont után is találkozhatunk olyan forrásokban, melyek az ő és a földesuruk viszonyát tükrözik. Az „elnépiesedés" egyik döntő oka tehát a megváltozott társadalmi körülmények között történő termelés. Döntő lépést azonban a XVIII. század második felében erősödő katolizáló folyamat jelentett, mikor is Mária Terézia és II. József erőszakkal lépett fel az anabaptistákkal szemben, és házközösségeik, addigi termelési és életközösségeik véglegesen felbomlottak. Az „elnépiesedés" technikai vonatkozásban pl. az alacsonyabb hőfokon történő égetést jelentette, ami a tömeges méretű edénytermelés miatt következett be, a másik jellemzője pedig e korszaknak a formai és díszítménybeli uniformizálódás. Ahol még a XVIII. vagy a XIX. században is dolgozott habán eredetű fazekas, ott a helyi fazekassággal igyekezett azonosulni.

A történeti Magyarország területéről Románián és a cári Oroszországon keresztül Amerikába is eljutottak a habán fazekasok, ahol leszármazottaik egyes helyeken ma is bizonyos tradíciókat megtartva élnek.

A habán kerámia a XVI. század végén alakult ki Közép-Európában, virágkorát a XVII. században élte, s művészi-technológiai hanyatlását a XVIII. században a magyarországi belső, társadalmi okok is előidézték, de közrejátszott ebben az is, hogy a XVIII. század közepén nálunk is létrejönnek a fajanszmanufaktúrák, mint pl. 1743-ban a holicsi és 1758-ban a tatai. Másfél évszázados intenzív jelenléte azonban napjainkban is érzékelhető nyomot hagyott a magyar kerámiaművészetben.

* * *

Katona Imre munkáját a szöveg között elhelyezett fotókon szereplő tárgyak leírása, bibliográfia és a közlés módját illetően a szakszempontokat nem a legmesszebbmenőkig kielégítő, igényes jegyzetanyag egészíti ki.

A színes felvételeket Kovács Kornél, a fekete-fehér felvételeket Wagner Richard és a védőborító képét Schiller Alfréd készítette.

Sántha Imre: Csikdánfalvi fazekasság. Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága, Csikszereda 1974. 34. l. + 7 rajz

Székely László

A Székelyföld egyik jeles fazekas községe Csikdánfalva. SÁNTHA Imre a község fazekasságának monográfiájával jelentősen gazdagítja a táj néprajzi irodalmát. Munkájának fő értékét a tárgyszerű leírás adja. Ismerteti a vasoxidos és kék agyagnak a kitermelését a csikmadarasi Agyaghegyen és a csikdánfalvi Ravaszlikból, padmalyos bányászással. Az agyag első „megmunkálását" régebben a téli fagyra bízták az „agyagkertekben", majd „szeléssel" és taposással megtisztították, kockákba formálva hűvös helyen tárolták. A szerző ismerteti a korongozást és a fazekasszerszámokat (agyagbot, szelőkés, korong, istáp, fedővágó, fenékszegvágó, írószaru, levevő lapocka, rézcérna stb.), a díszítést, majd 29-féle termék leírását adja. Ezek a ma is gyártott típusok a következők: káposztásfazék, radinás, plattenyos-, kantáros fazék, rőttnyakú kupásfazék, tejes lábas, korondi lábas, borvizes korsó, zergő korsó, evőtányér, korondi tál, leveses tál, mosogató tál, toros tál, tormás tányér, tésztaszűrő, tyúk- és malacsütő, kalácssütő, só- és kanáltartó, fejőcsipor, csieses csipor, fertályos csipor, csirkeitató, pénzlopó, síp, utazólámpa.

A következőkben a szerző a mázas edények és a fekete edények készítését ismerteti. A máztartó réteghez a kaolint Csikszentsimon Aladár nevű helyéről hozzák — ezt használják egyébként a csatószegi kőedények fehérítésére is. A termelt árut főként ősszel és télen értékesítették, árusító útjaik egészen a Szeret folyóig elértek. A tartalmas monográfiát a szerző a csikdánfalvi fazekasnemzetségek felsorolásával zárja.

SÁNTHA Imre munkája sok újszerű megfigyelést közöl, amelyek tükrözik a székely fazekasok leleményességét. Az anyag bányászatánál például a padmalyozásnál a bevágás alá disznóhólyagot tesznek, a hólyagra pergő apró homokszemek előre jelzik az omlásveszélyt. A szerszámok készítésénél sok alkatrészt másodlagosan használnak föl, a szelőkést kopott kaszából készítik, a zúzómozsarat lövedékhüvelyből, a munkalapot meggyfacsappal és öreg lófoggal rögzítik. A szerző ismerteti egyes technikai újítások bevezetését. Ezek főleg Imets András nevéhez fűződnek: ő alkalmazta először az iszapoló gödröt, a gipsz szikkasztó lapokat, a fülprést. Bandi Dezső új készítményeket honosított meg, egyes kísérletei azonban („Miska-korsók") eredménytelenek maradtak. SÁNTHA Imre kitér az edényekhez fűződő szokásokra és hiedelmekre is. A munka kezdetén például keresztet rajzolnak a munkaasztalra. Tiltják az üres radinásfazék kivitelét az újszülött szobájából. A zörgő korsó egyben gonoszűző. Hagyományos ünnepi alkalmakhoz kapcsolódik a toros tál használata, amelyet nemcsak a halott emlékezetére rendezett torban vesznek elő, hanem nagyböjtben is, a böjti eledelek — aszalt szilva, vackor — fogyasztásakor. Sajátos lakodalmi edények a tyúk- és malacsütők, Gyergyókilyénfalván a Szt. János korsója is. Talán szokásokhoz, hiedelmekhez kapcsolódó értelme lehetett egykor a sípfejeken látható bika, kos, kakas, szarvas, kutya alakoknak. Értéke a munkának, hogy pontosan megadja a tájnyelvi kifejezéseket.

A szerző rövidre fogott általános bevezetésében azonban nem mindenütt tudott megbirkózni a népművészet általános elméleti kérdéseinek tárgyalásával. Néhány túlságosan summás megállapítása, mint pl. „a hagyomány felújítása torzulást jelent", „a népművészetet a praktikum, a kultikus hatást pedig a kiengesztelés eszméje eredményezi" — joggal ingerel vitára. Hasznára vált volna a kiadványnak, ha a helyi fazekasság történeti múltját részletesebben tárgyalná, ha a munkafolyamatokat fényképfelvételekkel, rajzokkal szemléltetné. Ennek ellenére a munkát a székelyföldi népi hagyományok összegyűjtésében, közreadásában jelentős eredménynek értékelhetjük. Reméljük, hogy a szerző folytatja munkáját, és a csiki népi kerámia történetét teljes egészében feldolgozza.

Csiszér Imre—Kovács Dénes: Csikszentkirályi keresztszemesek Hargita megye Művelődési és Szocialista Nevelési Bizottsága, Csikszereda 1974. 48 l. piros és kék színnel nyomott mintalap.

Székely László

A közvélemény, de a napilapok, folyóiratok is számon tartják a nevezetes csiki keresztszemes hímzéseket. Végre most önálló kiadványban kaphatjuk kézhez egy csiki község keresztszemes mintáit. A gyűjtést 1973-ban végezték a szerzők, amint mondják,

„minden válogatás nélkül". Ezért a könyv nemcsak a sajátos helyi mintákat öleli fel, hanem a szélesebb körben, jóformán általánosan ismert keresztszemes mintáknak a Szentkirályon megtalált változatait is. A munka elsősorban gyakorlati céllal, az iskolák és szövetkezetek részére készült, de anyaga tudományosan is felhasználható. Csiszér Imre például tudatosan törekedett változatok gyűjtésére, pontosan megadja az adatközlők nevét, korát, lakhelyét.

A szerzők a bevezetés és az adatközlők táblázata után 48 oldalon 111 kis és 28 nagy mintát közölnek. A legjellegzetesebbek: fekvő szarvas, fenyőágas, fonott csillagos, fürtös, kakastaréjos, kis csillagos, nagy csillagos, nagy tányéros, repülő csillagos, rezedás, rózsás, sárkányos, szőlőleveles. A Székelyföldről összehasonlításra kínálkozik Molnár István és Molnár Kálmán: *Sóvidéki keresztszemesek* c. könyve (Csikszereda 1971). Az összevetésből az tetszik ki, hogy az eredeti csikszentkirályi minták egyszerűbbek, stilizáltabbak, mint a sóvidékiek, viszont előfordulnak rajtuk állatfigurák is (sárkány, szarvas), amelyek ott hiányoznak. Ha a közreadási módot hasonlítjuk össze, akkor viszont sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a sóvidéki kötettel szemben az új csiki kiadványból hiányzik a minták leírása, a minták táblázatban való áttekintése, rendszerezése. Ennek ellenére dicséret illeti a gyűjtő Csiszér Imre és a grafikus Kovács Dénes munkáját is. Reméljük, jelen kiadványukat további albumok követik majd.

Mirjana Maluckov: Narodna nošnja Rumuna u jugoslovenskom Banatu. Vojvođanski musej, Posebna Izdanja IV. Novi Sad. 1973. (Románok nemzeti viselete a jugoszláv Bánátban) 159 l., 151 oldal fotó, 50 rajz, 2 térkép. Összefoglalás francia nyelven.

N. Fülöp Katalin

A jugoszláviai Vajdaság tartományhoz tartozó Bánát román lakosságának a XIX. század második, a XX. század első felére jellemző népi, nemzeti viseletét ismerheti meg az olvasó ebből a leíró jellegű kötetből. Szerzője az Újvidéki Vajdasági Múzeum kutatója. Kutatásait 1954-ben kezdte a terepen. A helyszínen gyűjtött adatok, tárgyak mellett becses forrásként kezeli a régi családi fotókat is, ilyeneket nagy számban közöl. A viselet tanulmányozásán kívül foglalkozott a szerző a lakosság eredetének vizsgálatával, tájékozódott demográfiai kérdésekben. Felhasználta ehhez a helyszínen talált források, egyházi archívumok adatai mellett a szakirodalomban közölteket is, így elsősorban Radu Flora, Borovszky S., F. Milleker, P. Bizerier, N. Corneanu munkáját.

M. Maluckov kutatásai szerint a jugoszláviai Bánát területére a XVIII. század kezdetétől fogva vándoroltak román telepesek. Eredetük alapján különíti el három fő csoportjukat, akik különböznek egymástól viseletükben, nyelvjárásukban, anyagi és szellemi kultúrájuk egyes elemeiben. Ezek: a bánátiak, az erdélyiek és az olténiaiak. A bánátiak Bánát romániai részéből jöttek. Ők vannak többségben. Két csoportjuk van: a hegyiek, azaz a Verseci-dombság lakói és a síkságiak. A Versec környékiek a jugoszláv Bánát legrégebbi román lakói. Vajdalak (Vojvodinci) nevű helységből már a XVI. század végén említenek román lakosokat. Az erdélyi csoportba sorolta a jugoszláv-román Bánáttal észak-északkelet felől határos területekről bevándorlókat. Olténiai származású telepesek csak három helységben, Lokve, Temesőr (Straža), Réva-Újfalu (Novo Selo) élnek. Felsorolja a román telepesek régi elnevezéseit, közli a vizsgált 34 községre vonatkozó alábbi adatokat: a helység első említését, nyelvjárási jellemzését, a viselet típusát a szerző besorolása szerint, a lakosság számát és nemzetiségi megoszlását az 1948-as népszámlálás alapján.

A román csoportok többségét más etnikai csoportok veszik körül. Ott konzerválódott inkább régi viseletük, ahol nagyobb tömegben élnek idegenektől körülvéve, pl. a bánáti csoportba tartozó Ozorán (Uzdin). Másutt, ahol nem éltek olyan elszigetelten, új formák is megjelentek. Pl. a bánáti és az erdélyi csoportba is tartozó Keviszőllősön (Seleuš) és a bánáti csoportból való Temes-Miklóson (Nicolinci). Az olyan falvak többségében, ahol egyik etnikai csoport sem került fölénybe, elhagyták viseletüket, polgáriasodtak.

Leírja a szerző a bánáti és az erdélyi-olténiai eredetű csoport viseletét, mindegyiknél külön a női és a férfi viseletet, sorra véve a fő viseletdarabokat. A bánáti román csoporton belül a kötények és szoknyák faktúrája, formája, a fiatal asszonyok fejviselete alapján több variánst lehet megkülönböztetni. A szerző két variánst emel ki és elemez részletesebben. Az olténiai és az erdélyi csoportot együtt tárgyalja. Megállapítása sze-

rint a különbségek az ornamentikában és az asszonyok fejviseletében konzerválódtak leginkább. Leírja a mindennapi viseletet részletesen a különböző időszakokban, 1920 előtt és után. Külön kiemeli a fehér viseletet, melyet a XX. század közepéig néhány faluban nagy ünnepeken viseltek. Foglalkozik a fésülködéssel, az asszonyok fejviseletével és az ornamentikával. Tárgyalja a gyermekek öltözetét, a posztó- és bőrruhák típusait, a lábbeliket, az ékszereket. Végül ismerteti a román „nemzeti viseletet", mellyel a bánáti román értelmiség, iparosok, kereskedők fejezték ki nemzeti hovatartozásukat a XX. század első évtizedeiben. Ez a nemzeti viselet nem azonos a helyi népviselettel, elemei részben abból alakultak ki, részben Romániából importálták. A viseletdarabok típusait, szabását, a jellemző díszítményeket, összeillesztési módokat rajzokkal mutatja be.

Összefoglalásul kiemeli az ismertetett viselettípusok néhány jellegzetes elemét. Nagy hagyományú sajátosságnak tartja a bánáti csoport derékpánt és korc nélküli szoknyatípusát, melyet csak madzaggal szorítanak a derékhoz, és két köténnyel fednek. Az elő és hátsó kötények régebbi típusa a rojtkötény az ozoraiaknál máig megmaradt. Az áttelepülés előtti időszakból való archaikus elemei vannak a női fejviseletnek is. A férfiak közül csak a bánátiak viseltek kötényt. Nincs kiemelhető, megkülönböztető típusa a szövet- és bőrruháknak, ugyanakkor helyi variációkban gazdagok.

A Vajdaságban tehát a román lakosság a XIX. század közepéig megőrizte nemzeti viseletét, ugyanígy a szlovák nemzetiségűek is, míg a szerbek és magyarok már korábban polgárosodtak. MALUCKOV szerint az etnikai csoportok együttélésének ilyen körülményei között a vajdasági néprajzkutatók feladata jelenleg a dokumentatív, leíró jellegű anyaggyűjtés. A tanulmányt helységnévmutató és szójegyzék egészíti ki.

Turnau, Irena: Skórnistwo odzieżowe w Polsce XVI—XVIII wieku. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk (Bőrruhakészítő mesterségek a XVI—XVIII. századi Lengyelországban). 1975. 198 l. Angol kivonat.

Gáborján Alice

A munka a lengyel bőrruha készítő mesterségek XVI—XVIII. századi technikai és szervezési problémáival foglalkozik, a városi kézművesség fejlődésének tetőző szakaszával, majd a kapitalista szervezés okozta hanyatlásával, egészen 1795-ig.

Az első fejezetben a kutatás mai állásáról és forrásismereti problémákról van szó. E munka — terjedelmének felényire való rövidítése miatt — most nem tartalmazhatja sem a nagyszámú illusztrációs anyagot, sem a bőrványoló és szőrmekikészítő eljárások részletes leírását. Szerző azért választotta e munka tárgyát, mert a lengyel bőriparról szóló feldolgozások úgyszólván teljesen hiányzanak. Az írott források közül a városi számadáskönyvek, céhkönyvek, bőr- és szőrmefélékre vonatkozó városi árszabások, kézműves és műhelyleltárak a legfontosabbak.

A második fejezet a bőr- és szőrme alapanyagokkal foglalkozik. A lengyel királyságból, Nagy-Lengyelországból és Mazoviából való árszabások alapján fejenkénti évi 2.10—3 kg bőrholmi fogyasztással lehet számolni. Ez a mennyiség a XVI. századhoz hasonlítva a XVIII. század második felében kissé kevesebb lesz. Közép-Lengyelországban, Galíciában és Poznan vidékén 1.5—2.5 kg volt az évenkénti és fejenkénti átlag. Egy évben egy-két pár cipővel lehet számolni, egyéb bőrholmik mellett.

Különösen a XVI. században Lengyelország fontos kereskedelmi csomópontja volt a keletről Közép- és Nyugat-Európába eladott szőrméknek.

A harmadik fejezet a lábbelikészítéssel foglalkozik. A múltban a lengyelországi lábbelikészítés igen kiterjedt bőrkézműves mesterség volt. Amíg ványolók, erszénykészítők, kesztyűsök csak bizonyos nagyságú városokban élhettek, a lábbelikészítők és főleg a juhbőrökből dolgozó szűcsök egész Lengyelországban szét voltak szórva, nemcsak a kisebb városokban, de a nagyobb falvakban is.

A lábbelikészítésnek a régi Lengyelországban való fontossága miatt ez a munka részletes leírásokat tartalmaz a lábbelikészítők céheiről és azok szervezeteiről, lábbelikészítő műhelyekről, a nyersanyagvásárlás kérdéseiről, lábbeli árusításról — piacokról és a céhen kívül dolgozó kézművesekkel való versengésről. A XVI. században a lábbelikészítők ismeretlen használók számára (vásárokra) tízféle méretben készítettek lábbelit. Ezt a fajta előállítást ugyan korlátozni igyekeztek a céhek elöljárói, de meg kell jegyezni, hogy az ezzel kapcsolatos nagyszámú tiltás azt mutatja, hogy ezt a folyamatot nem volt könnyű fékezni.

A XVI. századtól kezdve a cipőfelsőrészeket belső talppal (branzollal) látták el, amelyhez azután a járótalpat erősítették. Részletesen ismerteti a Szerző a lábbelikészítéshez szükséges szerszámokat. A sarok a XVI. században tűnik fel, mint a nyugati lábbelikészítők találmánya. De a délkeleti részeken viselt — keleti típusú — férfilábbeliknek nem volt sarka, hanem ehelyett patkófélével voltak ellátva. Ez a divat a XVIII. század második feléig tartott. Céhmegbízottak ellenőrizték a piacra szánt lábbelik minőségét. Egy ember napi termelése pontosan meg volt határozva, a lábbeli típusától függően napi egy vagy több párat kellett készíteni. Azt lehet mondani, hogy egy műhely személyzete, amely a mesterből, egy segédből és esetleg egy inasból állott — évente átlagosan 500 pár lábbelit készített.

Félbőr vagy textilcipőkkel, papucsokkal és bakancsokkal is foglalkozik a munka. Végül a Szerző a legnépszerűbb lengyel lábbeliket ismerteti.

A negyedik fejezet a szűcsmesterséggel foglalkozik. A szűcsök céhe kiemelkedő volt mind az anyagi helyzet, mind a működési terület szerint. Oroszországból hozott szőrmés bőrökkel kereskedtek a fontosabb városokban, ezek kikészítését azonban még be kellett fejezni. Értékes bőrök voltak a régi Lengyelországban a coboly, a hermelin és az olcsóbb mókus, amelyeket a kisnemesség és a városi lakosok használtak. Kisebb városok szerényebb szűcsei juhbőrből készítettek ruhákat. Szőrmés bőrökből előbb lepedőféléket készítettek a szűcsök, ezekből szabták aztán a különféle szőrmeruhákat és gallérokat. Szó van a munkában a szőrmeruhák varrásáról és az azokhoz szükséges szerszámokról is. Téli egy- és ötujjas kesztyűket és muffokat készítettek a szőrmehulladékból.

Az ötödik fejezetben kisebb bőrműves mesterségekről van szó. A tarsoly- és erszénykészítők céhei a XIV—XVI. században alakultak, és különösen számosak voltak a XVI. században. Festett bőrökből erszényeket, ruharészeket, kesztyűket készítettek, amelyek gyakran díszítettek voltak.

Más kézművesek vastagabb bőrökből bőröndöket, utazótáskákat csináltak, — ahol ennek nem volt külön specialistája —, erszényeket, valamint bútorbőrözéseket, bőrpárnákat és bőrderekaljakat is készítettek.

A XVI. században a lengyel városokban élő kesztyűsök a fentebb említett kézművesek céheihez kapcsolódtak. Később elhagyták a közös céhet, és ugyanakkor áttértek a bőrruhák — főképpen bőrnadrágok és ujjasok — készítésére. De megtartották alapvető munkásságukat, az egy- és ötujjas kesztyűk készítését is. Szabás előtt a bőrt különleges timsós eljárással készítették ki, kifeszítették, és azután szabták belőle a kesztyűket, amelyeket gyakran hímeztek is.

Szíjgyártók készítette szíjak és lószerszámok gyakoriak voltak a XIV—XV. században, de a XVIII. századra már kiveszésnek indultak. Készítettek a szíjgyártók cipőfűzőket is bőrből, valamint különböző szélességű bőrszíjakat, amelyeket katonák használtak.

A hatodik és egyben utolsó fejezet a különböző lengyel kézművességek fajtáit mutatja be a XVI—XVIII. században. A XVI. század második feléből való árszabások lehetővé teszik annak megállapítását, hogy Nagy-Lengyelországban, Kis-Lengyelországban és Mazoviában átlagosan egy lábbelikészítő jutott 499 lakosra és egy szűcs 2568 lakosra. 1793—1794-ben Poznan, Kalisz és Varsó vidékén egy lábbelikészítő kézműves esett 483 lakosra és egy szűcs 1317 lakosra. Varsó hercegségében a lábbelikészítők száma meglehetősen megnövekedett, itt 1810-ben egy lábbelikészítő esett 231 lakosra és egy szűcs 1622 lakosra.

A lengyel bőrműves mesterségek alakulása és különböző vidékeken való kivirágzása a mindenkori állattenyésztés helyzetének következményeképpen a helyi lábbeli- és bőrruházati igények érzékeny mutatója volt.

Az érdekes, hézagpótló munkát a kéziratos anyagok mutatója s angol kivonat zárja le.

Barthes, Roland: Système de la mode. Paris, Seuil, 1971 (1967). 328 l.

Verebélyi Kincső

BARTHES tudományos szintű vizsgálatai során szívesen kutatja a mindennapi élet megnyilvánulásait. Ebben a könyvében is egy olyan jelenséggel foglalkozik, amely a mindennapi élet és ugyanakkor a tömegkultúra részévé vált: a divattal. A témát tulajdonképpen még tovább szűkíti, mivel az elemzés korpuszát két párizsi divatlap egy-egy évfolyamának fotói mellett olvasható ruhaleírásokból állította össze. Ezek a leírások sem esztétikai, sem gyakorlati célt nem szolgálnak, nem műalkotások vagy szabásminták, csak az éppen aktuális divatot jelzik, azaz jelölő funkciójuk van.

Jóllehet az öltözködés egésze is felfogható kommunikációs rendszerként, a szerző azonban nem a viseletkutatás iránt érdeklődik, hanem ennek az együttesnek egyik önmagában is rendszerszerű elemét, részletét emeli ki, és a strukturális nyelvészet analógiájára, annak terminológiáit segítségül híva írja le a divat működését. Alábbi vázlatunk igyekszik képet adni a téma helyéről:

langue	vêtement: (viselet)	vêtement réel (mintadarab-ruha) *vêtement écrit* (divatlap-ruha) vêtement photographié (divatfotó-ruha)
parole	habillement (ruha)	
langage	costume (öltözet)	

A könyv a divat fogalmát olyan pontként jelöli meg, amelyen keresztül, szinkron vizsgálat esetében a viselet, pontosabban a viselet leírása is belekapcsolódik a társadalmi kommunikáció rendszerébe.

A könyv bevezető fejezetei mintegy (1—5.) elrendezik, előkészítik az anyagot a vizsgálathoz. A korpusz valamennyi jelként felfogott közleményét két alapvetően különböző csoportra oszthatjuk:

	jelölő	*jelölt*
A együttes:	viselet	= világ (társadalom)
B együttes:	viselet	= divat

[= ekvivalencia jele]

További elemzés az A és B együtteseken belül jelrendszerek egyidejű egymásra épülését mutatja ki, hasonlóan ahhoz, ahogyan egy nyelvi közleményen (rendszeren) belül is megkülönböztethetők egymástól az egymással kapcsolatban (Relation) álló, kifejezési (Expression) és tartalmi (Contenu) szintek. Ez az ERC rendszer egy ennél extenzívebb rendszer valamelyik tagja is lehet [(ERC) RC] vagy [ER (ERC)]. Esetünkben az első, a konnotáció és a második, a denotáció szintjén működő rendszer, egy harmadik, nem nyelvi, hanem valóságos elemekből álló rendszerre (viselet) vonatkozik.

1. Valódi viselet kód
2. A konnotáció szintje vagy terminológiai rendszer
3. A denotáció szintje vagy retorikai rendszer

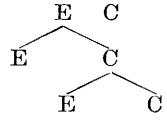

Az első szint jelei a második szinten tagolt nyelvi formát öltenek, a harmadik szinten pedig a nyelvileg kódolt üzenet társadalmi, ideológiai vonatkozásai értelmeződnek. A divatközlemények elemzése a nyelvben való kötöttségük miatt végülis két szinten, a viselet nyelvi kódjának, továbbá a retorikai rendszernek a szintjén végezhető el. A közlemények szövegét transzformációs műveletek segítségével bonthatjuk a viselet kódjának szintjére. A szöveg szétvágásával (découpage) pedig a jelölő és jelölt kategóriájába tartozó elemeket tudjuk szétválasztani.

A viselet leírások strukturálása a következő lépésekben történik: I. A viselet kód leltárának összeállítása (5—15 fejezet), II. A retorikai rendszer leltáranak összeállítása (16—19. fejezet).

I. A viselet kód leltára három részből tevődik össze. BARTHES a kódon belül a *jelölő* szerkezetét is három elemből építi fel. A tárgy [T] valamilyen anyagi dolog neve, a kommunikáció folyamatában telítődik meg jelentéssel. A hordozó [H] ugyancsak

anyagi vonatkozású, közvetíti a jelentést. A változó [V] pedig a tárgy, illetve a hordozó által megnevezett dolog valamilyen tulajdonságára, minőségére vonatkozik. A fonéma és morféma mintájára ezt az utóbbi elemet Vestème-nek is keresztelhetnénk.

Ezeknek az elemeknek a meglétéből következtetni lehet arra, hogy minden olyan kommunikációs rendszer, amely technikailag vagy funkcionálisan létezett a kommunikációs folyamat kezdete előtt, tartalmaz a tárgyon kívül legalább egy hordozót és egy attól megkülönböztetett változót. A jelölő elemzése tehát elvégezhető, ha a vizsgált szövegrész minden eleme a fenti három kategória valamelyikébe besorolható. Az elemek között többféle kombináció lehetséges (T[HV], T [VH], [HV]T, [VH] T). A tárgyat kivéve az elemek megsokszorozhatók, a változó kivételével pedig egy-egy elem újabb elem-csoporttal is kifejezhető (THV = H, THV = T, THV = HV, THV = HT). Az elem-csoportok nem láncszerűen hanem architektonikusan kapcsolódnak egymáshoz, azaz a szintakszis homografikusnak is nevezhető. A jelentés az utolsó elemcsoport változójából sugárzik szét az alkotó elemekre ill. csoportokra.

A *jelölés* (signification) tárgyának és hordozójának leltárát nemek és fajok szerinti csoportosításban a viselet darabjaiból állíthatjuk össze. A divat mint kulturális intézmény — e leltárból, a fajok konkrét sokféleségéből önkényesen választ. Ez a választás transzformálja az anyagot funkcióvá. A változók leltárába — miután rendszerünkben az oppozíció az alapja a jelentésnek — alternatív, poláris és sorozatba rendezett oppozíciós párok kerülnek.

A fajok s változók strukturális értékét a kapcsolódásra való hajlandóságuk, „vegyértékük" határozza meg. A vegyértékek számát adott kultúrán belül a történelem alakította ki.

A *jelölt* struktúrájának vizsgálatakor (A együttesben lehetséges) a szemantikai egységek a szintagmatika szintjén „vagy-vagy" kapcsolat alapján különíthetők el. Ezt a kapcsolat-típust nevezhetnénk a rendszer szintagmatikai viszonyának vagy a jelölés sajátos viszonyának is. A kijelentésen belül, a rendszer szintjén pedig a szemantikai egységek „és", illetve „is-is" típusú kapcsolatban állnak egymással.

Ha a jelentésnél meghatározó „vagy-vagy" kapcsolat „és", „is-is" kapcsolattá válik, akkor a közlemény saját jelentését közömbösíti, illetve általánosítja. A jelölt olyan mint egy piramis, aminek alapja számos helyes oppozíció, amelyek felfelé egyre tágabb értelmű újabb oppozíciók tagjaivá válnak. E folyamat során új, több funkcióval rendelkező fogalmak (archi-semantème) osztálya jön létre. Ugyanakkor a jelölt belső struktúrája éppen a folytonos semlegesülés következtében instabil. Miután a semlegesítés könnyen keresztülvihető, következtetni lehet arra, hogy a végső jelentés — maga a divat — a retorikai szinten jelentkezik csak.

A *viselet-jel* szerkezete a jelölő és jelölt közötti viszony, szintaktikai jellegű. Ez azt jelenti, hogy a jelölő és a jelölt elemei, illetve a jelölő elemcsoportjai és a jelölt szemantikai egységei között nincs közvetlen megfelelés, hiszen az utóbbi egységeket is csak a jelölő egészének figyelembe vételével lehet megállapítani. A viselet-jel tehát egy teljes szintagma, amelyet az elemek szintakszisa alakít ki. Ez a jel általában nem fejlődés eredménye, hanem önkényes, implicit jelölt esetében motiválatlan, egyébként kulturális vagy gyakorlati szempontból némileg motivált.

II. A viselet-kód egészének bemutatása után a szerző a *retorikai* szinttel, azaz a teljes konnotáció szintjével foglalkozik (16—19). Elemzésének modellje a következő:

Viselet kód	retorikai rendszer	
	jelölő	jelölt
jelölő: a viselet	a viselet költészete	
jelölt: a „világ"	a divat világa	
a divat jel	a divat értelme	
	a divat szövege	a divat ideológiája

A viseletkód leírásánál a retorikai jelölőnek, azaz a divat szövegének jellemzői nyelvészeti oldalról közelíthetők meg. Ide sorolhatók a szövegben megtalálható metaforák, rím-játékok, a mellérendelő mondatok változatai.

A retorikai rendszer jelöltje, azaz a divat ideológiája, a viselet kód jelöltjétől eltérően sem nem explicit, sem nem implicit, hanem latens. A latens jelölt megértése függ a befogadó egyén tudatától, az őt körülvevő kultúrától. Egyébként ez az a pont, ahol a retorikai rendszer kinyílik a társadalom, a „világ" felé, hogy ugyanakkor mint rendszer szét is essen.

A viselet-kód felől közelítve a retorikai rendszerhez, a viselet-kód jelölőjének retorikájáról megállapítható, hogy szegényes. A ruhák jellemzéséhez a divatleírások modelljeiket vagy a kultúra — főleg a művészet, történelem — területéről választják, vagy éppen ellekezőleg, a bensőséges, közvetlen családias hangot használják. A komoly és könnyed hangvétel a viselet-kód retorikájának szintjén tükrözi azt a mitikus helyzetet, amelyet a nő a nyugati társadalomban betölt, és amelyet egyszerre nevezhetnénk fenségesnek és gyermekdednek.

A leírások harmadik jellemzője a részletek, a „kis semmiségek" hangsúlyozása, amelyen keresztül a divat látszólag kilép a luxus álomvilágából, hogy a mindennapok gyakorlatának körébe lépjen.

A divat-leírások retorikája nyomán lépéseket lehet tenni a divat szociológiája felé is. Úgy tűnik ugyanis, hogy a szegényes retorika (azaz erőteljes denotáció) társadalmilag magasabb szinten levő közönségnek felel meg, míg fordítva, a változatos módon kidolgozott retorika szélesebb tömegek ízlését elégíti ki.

A viselet-kód retorikáját stilisztikai szempontból ugyan csak a metaforák és mellérendelő összetételek gyakorisága jellemzi. A divat e sztereotíp fordulatok segítségével igyekszik látszólag eredeti módon válaszolni arra, hogy kinek, mikor, hol, milyen viseletben kell megjelenni. A válaszokból kirajzolódó világ éppen azért, mert a divat az adott kultúra ideológiájától áthatott, megfelel a tömegkultúra modelljének.

A viselet-jel retorikájának voltaképpen az a feladata, hogy a jelölő és jelölt közötti kölcsönös megfelelés viszonyát ésszerűnek tüntesse fel. Az olyan kijelentésekben, amelyekben a jelölt explicit (A együttesek), az ésszerűség tapasztalatilag indokoltnak látszik. A másik esetben, ahol a jelölt implicit (B együttes) a divat parancsa intézményesnek, törvényszerűnek feltüntetett, vagy egyszerűen csak tényként bemutatott.

A modern technikai civilizációkban használt tárgyak esetében is hasonló a helyzet. A tárgyak nemcsak valódi funkciókat töltenek be, hanem funkció-jelként is léteznek. Minél több a szabványosított tárgy egy társadalomban, annál könnyebb a funkciót és jelet szétválasztani, valamint a használt tárgyakat a legkülönbözőbb jelentésekkel felruházni.

A könyv utolsó fejezetében (20) a szerző elvégzi az utolsó „műveletet" is: összefoglalóan jellemzi a divat rendszerét. Ez a rendszer inkább szemiológiai mint szemantikai, önmagán belül pedig kettős szerkezetű. Mint az elemzés során kiderült, az egyik részrendszer (A együttesben) a konnotáció során szétesik, a másik (B együttesben) pedig zárt, üres és reflexív marad. E kettősség oka történeti. A divat valaha arisztokratikus modell volt, ma pedig tömegjelenséggé vált. A divatnak tehát egyrészt magatartás-mintát kell nyújtania a fogyasztó számára, másrészt pompás látványként is kell szolgáljon.

Roland Barthes didaktikai szempontból is világos felépítsű tanulmánya a divat rendszerét mint ideológiai intézményt formális oldalról, a jelszerűség oldaláról igyekszik feltárni. Miközben e kettős — verbális és anyagi — szubsztanciájú jelnyelv törvényeit kutatja, módszertani útmutatót is nyújt a társadalom hasonló megkötöttségeken alapuló jelenségeinek szinkron szellemű vizsgálatához.

Baudrillard, Jean: Le système des objets. Paris ,Gallimard, 1968.

Verebélyi Kincső

Jean Baudrillard — a francia szociológusok középnemzedékének tagja — azok közé a kutatók közé tartozik, akik a maguk szakterületén megkísérlik összeegyeztetni a pszichoanalitikus szemléletmódot a marxizmus eredményeivel. Baudrillard tanulmányai, előadásai, könyvei a szociológia, a közgazdaságtan, a társadalom-szemiotika területén jelentenek egy-egy lépést olyan elmélet felé, amely e szintézis talajában gyökerezve kell, hogy gyümölcsöket hozzon.

A „Le Système des objets" című könyve nyilvánvalóan kapcsolódik J.—M. Lefèbvre és R. Barthes munkáihoz. A cél a fogyasztói társadalom tárgyi világának rendszerezése. A vizsgálat nem a tárgyak objektív technológiai struktúráit veszi szemügyre (langue), hanem e tárgyaknak a társadalmi gyakorlatban megnyilvánuló pszichológiai és szociológiai jellegzetességeit (parole).

A tárgyi rendszer feltárásánál találkozhatunk néhány nyelvészetből vett hasonlattal (pl. tárgy olyan mint a beszédtény), az elemzés egészében azonban nem ragaszkodik szigorúan a strukturalista nyelvészetből ismert eljárások átviteléhez; az általános szövegelméletből is merít párhuzamokat, (pl. discours objectifs, discours subjectifs), és a pszichoanalízist is segítségül hivja a tárgy-jelek értelmezéséhez, de nem feledkezik meg a marxista

közgazdaságtan egyes kategóriáiról sem. A különböző ihletésű rész-elemzéseket ebben a könyvében még nem sikerült rendszerré kerekítenie. Ugyanakkor éppen az elemzések (berendezési és használati stb.tárgyak anyaga, formája, színe, elhelyezése) konkrétsága hitelesíti a felvetett kérdések és vizsgálati szempontok helyénvalóságát.

A kapitalizmus jelenlegi szakaszában a technika fejlettsége megváltoztatta az embernek tárgyakhoz való viszonyát. A tárgyak antropomorf jellege megszűnt, használatukból a munkát jelző gesztusok eltűntek. A hétköznapok embere számára absztrakt fogalomként ismert energia működteti a művelet végrehajtójától és tárgyától függetlenné vált eszközöket, tárgyakat. A művelet-mező felosztása nem felel meg pontosan azoknak az emberi gesztusoknak, amelyeket a technika helyettesít, illetve magában foglal. A tárgyak maguk szinte beláthatatlanul bonyolultabbak, mint az embernek a tárggyal kapcsolatos gesztusai.

Az ember a tárgyakat funkcionalitásukon keresztül képes még megragadni. A funkció fogalma alapján azt kellene gondolnunk, hogy a tárgyak emberi szükségletek kielégítését szolgálják. Pedig — mint kimutatta a szerző — funkcionálisnak a fogyasztói társadalomban már nem azt nevezik, amely valamilyen célnak, szükségletnek megfelel, hanem azt, ami egy rendhez illeszkedik, ami egy rendszer tagja. A funkcionális rendszer pedig mindig kétértelmű, de nem kettős jelentésű ! A tárgyak nemcsak gyakorlati problémákra adott megoldások (lényegi aspektus), hanem ugyanakkor a kultúra prizmáján átszűrve, változó társadalmi, pszichológiai jelentéssel is felruházható jelek (nem lényegi aspektus). Az elemi szükségletek magas színvonalú kielégítése után a tárgyak, mint jelek iránti igény az elsődleges. A fogyasztásnak éppen az a lényege, hogy az ember a tárgyak és viszonyok nem lényegi aspektusait helyezi előtérbe, és mint jeleket használja fel, fogyasztja el azokat. A fogyasztói társadalom tömegkommunikációs eszközei, a hitelrendszerek stb. a maguk módján éppen a tárgyak jelszerűségét használják fel a valódi célok kendőzésére (profit növelés, fogyasztás meggyorsítása). Amíg a régi tárgyak átélt, valódi helyzetekre, viszonylatokra utaltak, — azaz a valóság és a tárgy viszonya nem önkényes jellegű volt — addig a fogyasztás tárgya már nem utal az ember és a világ konkrét kapcsolatára, csak önkényesen választott jel formájában helyettesíti ezt a viszonyt. A fogyasztó igénye pedig irányítottan, vagy tudat alatt éppen erre az antropomorf viszonyra irányul. A tárgyakkal tehát mintegy helyettesíti az ember és természet, ember és ember közötti valódi kapcsolatokat. Ilyen módon a fogyasztásnak nincs is határa. A tárgyak pedig a fogyasztás rendszerében nem hallathatják saját hangjukat, mert az adott társadalom kommunikációs rendszerén belül, csak a „repertoire"-hoz tartoznak.

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Salgó István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. III. 24. — Terjedelem: 18,2 (A/5) ív

77.4352 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXVIII **1977** **Nr. 1**

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

Újabb hímzés és szőttes tanulmányok *(Fél Edit);* — Hofer Tamás és Fél Edit: Magyar népművészet *(Balassa Iván);* — Népművészeti Akadémia I. *(Hofer Tamás);* — Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet *(Bárth János);* — M. Csapó Piroska—Volly István: Koroncó zenéelete *(Katona Imre);* — Keresztek, feszületek, kálváriák *(Tüskés Gábor);* — Karasek, Alfred—Josef Lenz: Krippenkunst in Böhmen und Mähren *(Varga Zsuzsa);* — Katona Imre: A habán kerámia Magyarországon *(István Erzsébet);* — Sántha Imre: Csikdánfalvi fazekasság *(Székely László);* — Csiszér Imre—Kovács Dénes: Csikszentkirályi keresztszemesek *(Székely László);* — Maluckov, Mirjana: Narodna nošnja Rumuna u jugoslovenskom Banatu *(N. Fülöp Katalin);* — Turnau, Irena: Skórnistwo odzieżowe w Polsce XVI—XVIII wieku *(Gáborján Alice)* — Barthes, Roland: Système de la mode *(Verebélyi Kincső);* — Baudrillard, Jean: Le système des objets *(Verebélyi Kincső)*

ETHNOGRAPHIA ist das zentrale Organ der ungarischen Ethnographie. Seit der Gründung 1890 durch die Ungarische Ethnographische Gesellschaft erscheint ununterbrochen jährlich ein Band (längere Zeit unter dem doppelten Namen Ethnographia — Népélet). Ein Jahrgang enthält 4 Nummern, Herausgeber ist der Akademie-Verlag. Manuskripte, Korrespondenz, Rezensionsmaterial bitte an den Redakteur: Tamás Hofer, H—1087 Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Ungarn.

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Az ETHNOGRAPHIA előfizethető személyesen vagy postai úton a következő intézményeknél: POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. Pénzforgalmi jelzőszám: KHI – 215–96162; AKADÉMIAI KIADÓ, 1363 Budapest Alkotmány u. 21 (telefon 111–010). Pénzforgalmi jelzőszám: 215–11488; – Az ETHNOGRAPHIA példányonként megvásárolható: az Akadémiai Kiadónál és az Akadémiai Könyvesboltban. Régi évfolyamai – a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára kedvezményesen – megvásárolhatók vagy postai úton megrendelhetők a Társaságnál

General Distributor: KULTURA Hungarian Trading Company for Books and Newspapers H—1389 Bp. P. O. Box. 149.

Ára: 18,— Ft
Előfizetés egy évre: 56,— Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014–1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXVIII **1977** **1**

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Changing Folk Art and Folklore of the 19th Century

Vörös, Károly: Die Veränderungen der Bauernschaft im 19. Jahrhundert. Probleme und Fragen — Изменение крестьянства в 19. веке. Проблемы и нерешенные вопросы 1

K. Csilléry, Klára: Changes of Hungarian folk art in the 19th and early 20th century — Изменения в венгерском народном искусстве 19—20. вв. 14

Martin, György: Своеобразия и возникновение нового стиля венгерской народной пляски. — Development and distinguishing marks of the „new style" in Hungarian folk dancing 31

Voigt, Vilmos: Die Veränderung der Volksdichtung im 19. Jahrhundert — Изменения в устно-поэтическом творчестве народа в 19 в. 49

Hofer, Tamás: К возможностям осмысления в связи с изучениями стилей в венгерском народном искусстве в 19 веке — Stiländerungen der ungarischen Volkskunst im 19. Jahrhundert: einige Möglichkeiten der Interpretation 62

Art Theory and Folk Art

Németh, Lajos: Theory of Art and Folk art — Искусствоведение и народное искусство 81

Miklós, Pál: Les significations de l'objet „beaux" — Значения у „красивого" предмета 91

Sármány, Ilona: Значение понятия народное искусство на рубеже XX века у венгерских художников — General interpretations of the Hungarian folk art at the turn of the century 102

Keserű, Katalin: Sur la métamorphose du motif populaire dans les beaux-arts — К метаморфозам народных мотивов в изобразительном искусстве 120

Short Communications

Borsai, Ilona: Elemente des „alten Stils" im „neuen ungarischen Volksliedstil" 136

Biographies, History of Science

Ortutay, Gyula: Margit Luby 1885—1976 147
Balassa, Iván: Attila Szabó T. seventy years old 149
Balassa, Iván: Eighty years of Hristo Vakarelski 152

News and Research Reports

Szabolcsi, Hedvig: Hungarian peasant furniture. Exhibition of the Ethnographical Museum, Budapest 155

Sárosi, Bálint: Musical and dance traditions of herdsmen in the Carpathians and in the Balkan Peninsula 158

Hofer, Tamás: New German ethnographic exhibition, Berlin-West 159

Borsányi, László: „The Role of Anthropological Museums in National and International Education" — multinational seminar held in Denmark 164

Martin, György: A decade of Hungarian dance ethnology (1965—1975) 165

Book Reviews

(For a list see page 3. of the cover) 184

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII. ÉVFOLYAM, 2—3. SZÁM

BUDAPEST 1977

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Ortutay Gyula: Balassa Iván köszöntése (1 képpel) 209
Balassa Iván irodalmi munkássága. Összeállította *Regdonné Bagi Mária* 210

Tanulmányok

Szilágyi Miklós: A Békés megyei mezővárosok termelési szervezete a XVIII—XIX. század fordulóján 224
Takács Lajos: A „vész", mint irtási szakkifejezés 247
Kós Károly: A faluekéről (10 képpel) 259
Selmeczi Kovács Attila: Mezőgazdasági eszközkapcsolatok: marokszedő kampó és kévekötő fa (18 képpel) 270
Szabó T. Attila: A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben (1 térképpel) 302
Balassa M. Iván: Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet a magyar népi építkezésben (21 képpel) 329
Markuš, Michal: A kelet-szlovákiai sertéskupecek életéből (5 képpel) 365
Paládi-Kovács Attila: A gömöri magyar pásztorkodás (16 képpel) 392
Szentmihályi Imre: A történeti Hetés (3 képpel, 3 táblázattal) 412

Kisebb tanulmányok, közlemények

Takács Lajos: Rákászat a Kis-Balaton mentén 437
Reuter Camilló: Csörsz árok 440
Vajkai Aurél: Szőlőprések és díszítésük a Balaton északi mellékén (24 képpel) 448
Dankó Imre: A mintából való árusítás (4 képpel) 462
Bencsik János: Adatok a hajdúsági pásztorok származás szerinti összetételéhez .. 471

Tudománytörténet

Berg, Gösta: Artur Hazelius Budapesten 478

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 483

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII. * BUDAPEST 1977 * 2–3. SZÁM

Ortutay Gyula

Balassa Iván köszöntése

(Bodnár Miklósné felvétele)

El sem hinnők BALASSA Iványól, hogy 1977 októberében betölti a hatvanadik évét — hiszen egy pillanatra sem áll meg kezében a munka, s a múló évek csak új feladatokat jelentenek számára. Munkásságára a teljességre való törekvés a jellemző, hiszen CSŰRY Bálint tanítványaként nyelvészeti kutatást végez, majd 1940–41 között SZABÓ T. Attila mellett dolgozik — igaz, mindkettőjüktől a nyelvtudományi érdeklődés mellett a néprajzi érdeklődést is megtanulhatta. S néprajzi érdeklődését csak növelhette Kolozsvár után a sepsiszentgyörgyi múzeumhoz való kinevezés. 1944 nehéz őszén kerül a fővárosba, néprajzi múzeumunkba — immár elkötelezett néprajzi kutatóként.

Azóta több múzeum munkatársa, szervezője, vezetője volt. 1948-ban már a budapesti Néprajzi Múzeum leggazdagabb és oly sokáig elhanyagolt Osztályának, a Magyar Osztálynak lesz a vezetője, majd hat éven át az intézmény főigazgatója. 1956—1961 között igazgatja a sárospataki Rákóczi Múzeumot, valójában megszerzi az egész várat; gazdag művelődéstörténeti, történeti, néprajzi osztályokat teremt, kiadványsorozatot indít, népköltészeti gyűjtést végez, s az UMNGY sorozat egyik értékes kötete a karcsai mondák gazdag gyűjteménye Néki köszönhető. 1961-ben a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának Tudományos Osztályát vezeti, a Mezőgazdasági Múzeum munkatársa, majd egyik vezetője lesz, s itt megteremti, Európában elsőnek a mezőgazdasági munkaeszköztörténeti archívumot. S ha arra gondolunk, hogy eközben a Néprajzi Társaságban is a felszabadulás óta jelentős munkát végzett, nyolc éven át szerkeszti és éveken át tagja a Társaság folyóirata, az *Ethnographia* Szerkesztő Bizottságának, s 1971 óta a szerkesztőbizottság elnöke — kirajzolódhatik előttünk fáradhatatlan szervező — s ugyanakkor alkotó munkássága is.

Hiszen ezekben az években nemcsak szervező, irányító feladatokat végzett, értékes tudományos munkássága is az egyre növekvő feladatok közepette született. Doktori értekezése még egyszerre mutatja nyelvészeti és néprajzi érdeklődését, de az érlelő évek jelentős monográfiái is megszületnek: *A magyar kukorica* 1960-ban, *Az eke és a szántás története Magyarországon* 1973-ban, ezekben az években születnek meg népköltészeti, népművészeti munkái kisebb-nagyobb tanulmányai, tudománytörténeti írásai, s ezekben az években szerkeszti azokat a köteteket, amelyek magyar és külföldi szerzők bevonásával nemzetközi elismerést hoztak az egész magyar néprajzi kutatás számára. Nem véletlen, hogy a hazai elismerés mellett a Dán Királyi Akadémia és a finn Régészeti Társaság külső tagjai közé választja. S munkáit a nemzetközi szakirodalom elismerése fogadja.

S mindezek mellett ereje, energiája maradt a tudománynépszerűsítés közművelődési feladatai számára is. Megszervezi a TIT Országos Néprajzi Választmányát, tematikát dolgoz ki az országszerte tartott előadások számára — és sorolhatnám még a különböző néprajzi Akadémiák, Szabadegyetemek szervezését. S hadd írom meg, mintegy befejezőül: az egyetlen középiskolai néprajzi tankönyvnek is ő a szerzője.

Valóban fáradhatatlan munkása tudományunknak, s ezért a 60. évében is jogos a kívánságunk: *Ad multos annos!*

Balassa Iván irodalmi munkássága

Összeállította *Regdonné Bagi Mária*

1939. *Szerep helynevei.* Magyar Népnyelv I. 130—138.
1940. *A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse.* Debrecen, A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete. 108 l. Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből, 7.
Ism. Balogh I., A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1939—1940. 134—140.
Lükő G., uo. 157—158.
Gunda B., Néprajzi Értesítő XXXIII. 107—108.
Imre S., Ethnographia LIII. 70—72.

1941. *Csűry Bálint irodalmi munkássága.* Magyar Nyelv XXXVII. 74.
Gyarapodik-gyarapodik. Magyar Nyelv XXXVII. 186.
A jó szó Wagner Phraseologiájában. Magyar Nyelv XXXVII. 156.
Raghalmozással alakult határozók a kolozsvári Hóstát nyelvében. Magyar Nyelv XXXVII. 111.

1942. *Az a-zás a kolozsvári Hóstát nyelvében.* Magyar Népnyelv III. 57—69.
Különös hangsúlyozás Kolozs megyéből. Magyar Nyelv XXXVIII. 57.
Csüg-büg csög-bög. Magyar Nyelv XXXVIII. 116.
Az ősi gyimesi viselet. Székely Nép szeptember 30.
Ism. Vámosi N.: A debreceni csizmadiák céh- és mesterségszavai. Debrecen, 1942. Magyar Népnyelv IV. 459—461.

1943. *Vigyázzunk a helynevekre.* Erdélyi Múzeum XLVIII. 93—94.
Gaj-gajd-gac. Erdélyi Múzeum XLVIII. 478—479.
Üzenet a faluba. Székely Nép augusztus 25.
Ism. Balázs M.: Adatok Háromszék vármegye néprajzához. Sepsiszentgyörgy, 1942. — Ethnographia LIV. 93—94.

1944. *Adatok a székely népi italok ismeretéhez.* Ethnographia LV. 88—93.
A nyövező. Ethnographia LV. 155.
Kabala. Erdélyi Múzeum XLIX. 130—133.
Ism. Cs. Bogáts D.: Háromszéki oklevél-szójegyzék. Kolozsvár, 1943. — Ethnographia LV. 173—174.

1945. *Takarás és marokverés.* Ethnographia LVI. 26—30.
A magyar gyász-színek kérdéséhez. Ethnographia LVI. 69—70.
Néprajz a mezőgazdasági középiskolákban. Ethnographia LVI. 80.
Ism. Jakó Zs.: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. — Ethnographia LVI. 96—97.
Mezősi K.: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943. — Ethnographia LVI. 99—100.
Sándor G.: A hóstátiak szénavontatása. Kolozsvár, 1944. — Ethnographia LVI. 100—101.

1946. *Finnugor népek; Kaukázus népei; A török népek; Mongolok; A mandzsu-tunguz népek; A szibériai ősnépek.* — A Szovjetunió népei I. Szerk. Bolgár Elek. Budapest, 343—450.
Adatok a régi erdélyi méhészethez. Erdélyi Múzeum LI. 127—129.
A boglyakemencealakú gabonások eredetéhez. Ethnographia LVII. 88—89.
A néprajztanítás ügye. Ethnographia LVII. 122—123.
Ism. Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé"-ből. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula. Kolozsvár, 1944. — Ethnographia LVII. 92—93.
A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1942. Debrecen, 1943. — Ethnographia LVII. 102—103.
Hantos Gy.: Kétvízközti majorok. Kolozsvár, 1943. — Ethnographia LVII. 108—109.
Kovács L.: A hóstátiak temetkezése. Kolozsvár, 1944. — Századok LXXIX—LXXX. 245—247.

1947. *Magyar Néprajz.* A mezőgazdasági középiskolák 3. oszt. számára. Budapest, Egyetemi Ny. 196 l.
Ism. Gönyey S., Magyar Nyelvőr LXXII. 278.
Péter L., Tiszatáj 1947. 5. sz. 21—25.
Vargyas L., Válasz 1947. II. 74—77.
Bednarik, R., Národopinsný sborník IX. 224.
Adatok Debrecen százévelőtti népéletéhez. Debreceni Képes Kalendáriom az 1948-ik esztendőre XLVIII. H., é. n. [Debrecen, 1947]. 82—85.
Újabb adatok a boglyakemencealakú gabonások kérdéséhez. Ethnographia LVIII. 263—264.
Szallai kasza. Magyar Nyelv XLIII. 47—48.
Gombfa-faragás a háromszéki Bodoson. Erdélyi Múzeum LII. 153—158.
Ism. Bíró V.: Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében. Kolozsvár, 1943. — Ethnographia LVIII. 321—322.
Études Slaves et Roumaines I. 1. Budapest, 1948. — Ethnographia LVIII. 332—333.
Magyar Népnyelv V. (Megindította Csűry Bálint, szerk. Bárczi Géza). Debrecen, 1943—1946. — Ethnographia LVIII. 339.

Lőrincze L.: Földrajzi neveink élete. Budapest, 1947. — Ethnographia LVIII. 340.
Szűcs S.: Pusztai krónika. Budapest, 1946. — Magyar Nyelvőr LXXI. 177—178.
Erdély XXXIX (1942).; XL (1943). — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 234.
Erdélyi Múzeum XLVII (1942).; XLVIII (1943). — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 234—236.
Hankó B.: Ősi magyar háziállataink. Debrecen, 1940. — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 209.
Imre S.: A felsőőri földművelés. Debrecen, 1941. — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 208—209.
Imre S.: A kolozsvári fazekasság műszókincse. Kolozsvár, 1942. — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 212—213.
Izvestija na Narodnija Ethnografski Muzeu v Sofija XIV (1943). — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 226.
Magyar Nyelv XXXVIII (1942).; XXXIX (1943). — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 239—240.
Nép és Nyelv II (1942). — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 244.
Vámosi N.: A debreceni csizmadiák céh- és mesterségszavai. Debrecen. — Néprajzi Értesítő XXXV [1943]. 212.

1948. *A varjú kucsmázása.* Ethnographia LIX. 162—163.
A Néprajzi Múzeum jubileuma. Ethnographia LIX. 252.
Paraszti munka 100 évvel ezelőtt. Új Magyar Föld III. 1. sz. 4—5.
Népi tejgazdálkodás száz évvel ezelőtt. Új Magyar Föld III. 3. sz. 4—5.
B. Tóth Ferenc. Új Magyar Föld III. 22. sz. 6.
Hogy telelt a szilaj jószág. Új Magyar Föld III. 11. sz. 5.
A nád a régiek életében. Új Magyar Föld III. 10. sz. 5.
Régi magyar zöldmezőgazdaság. Új Magyar Föld III. 4. sz. 4—5.
Ruházkodás száz évvel ezelőtt. Új Magyar Föld III. 7. sz. 6—7.
Szántás faekével. Új Magyar Föld III. 8. sz. 2.
Vidacs István. Új Magyar Föld III. 8. sz. 4.
Ism. Mérei Gy.: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Budapest, 1948. — Ethnographia LIX. 193—195.
Kós K. ifj.: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi. Erdélyi Múzeum 1947. — Ethnographia LIX. 203—204.
Benkő L.: A Nyárádmente földrajzi nevei. Budapest, 1947. — Ethnographia LIX. 206—207.
Szabó T. A.: Levéltári adatok a Dési Fazekas Céh történetéhez. Kolozsvár, 1947. — Ethnographia LIX. 206.
Wildhaber, R.: Gerstenmörser, Gerstenstampfe, Gerstenwalze. Schweizerisches Archiv für Volkskunde XLV. — Ethnographia LIX. 213.

1949. *A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye.* Ethnographia LX. 99—139. és Budapest, 1950. Néprajzi Múzeum. 41. l. A Néprajzi Múzeum Füzetei, 13.
O vengerszkih kladbiscsah. [A magyar temetőkről.] Folia Ethnografica I. 103—126.
A vontatószekér keletkezésének és elterjedésének kérdése. Ethnographia LX. 286—292.
Az eke története. Szabad Művészet 11—12. sz. 487—499.
A „Szovjet Tudományos Akadémia Antropológiai és Néprajzi Múzeumáról" (Leningrád). Ethnographia LX. 373—378.
A krakkói magyar néprajzi kiállítás (1948. november). Ethnographia LX. 348—351.
A Néprajzi Múzeum kiállítása a Világifjúsági Találkozó alkalmából (1949. augusztus 16). Ethnographia LX. 352—353.
Ism. Liszjanszkij, Ju. F.: Putesesztvije vokrug szveta. Moszkva, 1947. — Ethnographia LX. 319—321.

1950. *Lengyel népművészet. Kiállítás a Nemzeti Szalonban. 1950. júl. 21.—aug. 10.* Budapest. Független Ny. 18 l.
A Néprajzi Múzeum helyzete 1919-ben. Ethnographia LXI. 239.
A Néprajzi Múzeum állandó kiállítása. Ethnographia LXI. 109—112.
Az Állami Néprajzi Múzeum (Leningrád). Ethnographia LXI. 119—124.
Lengyel Népművészeti Kiállítás a Nemzeti Szalonban. Ethnographia LXI. 244—246.
Lengyel népművészeti kiállítás a Nemzeti Szalonban. Szabad Művészet 225—227.
Ism. Berg, L. Sz.: Ocserki po isztorii russzkih geograficseszkih otkritij. Moszkva—Leningrad, 1946. — Ethnographia LXI. 282—284.

1951. *A Néprajzi Múzeum története a Magyar Tanácsköztársaság alatt. 1919. márc. 21—1919. aug. 1.* Ethnographia LXII. 433—444.
Szovjet néprajzi múzeumi munka tapasztalatai és tanulságai. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának negyedik múzeumvezetői értekezlete. 1951. X. 18—20. Impr. n. 1—20., 43—45. [Sokszorosítás.]
Ism. Kusnyer, P. I.: A kultúra és életmód tanulmányozásának programja a szovjet Pribaltikum kolhozaiban. Kratkie Szoobscsenija XII (1950). — Ethnographia LXII. 470—474.
Krizisz kolonialnoj szisztemi. Nacionalno-oszvoboditelnaja borba narodov vosztocsnoj Azii. Moszkva—Leningrad, 1949. — Ethnographia LXII. 492—495.
1952. *A Magyar Néprajzi Múzeum 1872—1952.* — 69 p. [Kézirat a Néprajzi Múzeum Könyvtárában.]
A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal. Ethnographia LXIII. 171—201.
A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. Ethnographia LXIII. 434—446.
Dejiny madarskej národopisnej vedy 1945—1952. [A magyar néprajzi kutatás 1945—1952.] Národopisný Sborník Slovenskej Akadémie Vied a Umení XI. 381—398.
Honismereti mozgalom a Szovjetunióban. Adattári Értesítő 5—6.
A Magyar Néprajzi Múzeum 1872—1952. Múzeumi Híradó 6. sz. 6—11.
Termelőszövetkezeti kiállítás Karcagon. Ethnographia LXIII. 470.
A termelőszövetkezet kutató munkaközösség munkája. Ethnographia LXIII. 480—483.
Ism. Hegedüs L.: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest, 1952. — Ethnographia LXIII. 493—494.
A szovjet kolhozok néprajzi kutatásának módszeréről szóló vita (A Szovjetszkaja Etnografija 1952. 1. és 2. számában megjelent közlemények alapján.) — Ethnographia LXIII. 496—499.
Vajda L.: Nagy magyar utazók (XIX. század). Budapest, 1951. — Ethnographia LXIII. 242—245.
1953. *Népművészeti és iparművészeti kiállítás, 1953. aug. 18—okt. 15-ig (Budapest) Műcsarnok.* [Schubert Ernővel és másokkal.] Budapest, Egyetemi ny. 32 l.
A ledolgozás magyar elnevezései. Magyar Nyelvjárások II. 138—143.
Néhány szó a lengyel néprajz felszabadulás utáni fejlődéséről. Ethnographia LXIV. 414—417.
Néprajzi munka múzeumainkban. Múzeumi Híradó 1. sz. 16—19.
Moszkvában megnyílt a magyar népművészeti és iparművészeti kiállítás. Szabad Nép december 11.
Ism. Kiss G.—Keresztes K.: Ormánysági szótár. Budapest, 1952. — Ethnographia LXIV. 452—454.
1954. *Magyar népi díszítőművészet.* [Szerkesztő és társszerző]. Budapest, Képzőművészeti Alap. 44 l., 77 t. [Angol, francia, kínai, német és orosz nyelven is.]
Ism. Domanovszky Gy., Ethnographia LXV. 624—625.
Madarász A., Idegenforgalmi Tájékoztató 1954. 6. sz. 28—29.
Tombor I., Művészettörténeti Értesítő 1954. 312.
[*Magyar népművészeti kiállítás vezetője Pekingben*]. Imp. n. [Peking.] 32 l. [Kínai nyelven.]
Reguly Antal néprajzi gyűjteménye (1840—45). Néprajzi Értesítő XXXVI. 47—64.
A Néprajzi Múzeum működése 1944—54. Néprajzi Értesítő XXXVI. 300—306.
Az Orosz SzSzK népművészeti és iparművészeti alkotásainak kiállítása. Ethnographia LXV. 285—290.
Borisz Dimitrijevics Grekov (1882—1953). Ethnographia LXV. 304—305.
Cs. Sebestyén Károly munkásságának ötvenéves jubileuma. Ethnographia LXV. 609—610.
Isszledovanie novoj kulturi i bita v Vengrii. [Az új kultúra és élet tanulmányozása Magyarországon.] Szovjetszkaja Etnografija 3. sz. 120—121.
Hozzászólás Kardos László előadásához. Az MTA II. Osztályának Közleményei V. 443—445.
Bolgár Népművészeti Kiállítás. Szabad Művészet VIII. 4. sz. 184—188.
Bolgár népművészeti kiállítás a Műcsarnokban. Szabad Nép július 10.
Szabadtéri múzeum. Népművelés 8. sz. 10—11.
Néhány szó a szovjet néprajzi múzeumokról. Szovjet Néprajztudomány 2. sz. 62.

Beszámoló a szovjet-orosz népművészeti és iparművészeti kiállításról. Szabad Nép január 11.

Lengyelországi tapasztalatok. Múzeumi Híradó május—június 157—176.

1955. *Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850—1944).* Ethnographia LXVI. 187—224.
Ism. Gunda B., DEMOS I. 2. sz. 196.

Deszjat let rabotü Etnograficseszkogo Muzeja v oszvobozsdennoj Vengrii. [A Néprajzi Múzeum 10 éves munkája a felszabadult Magyarországon.] Szovjetszkaja Etnografija 2. sz. 142—147.

A „Tiszaigari Munkaközösség" munkája és eredményei. Ethnographia LXVI. 501—513.

Néprajzi kutatások Lengyelországban. Ethnographia LXVI. 578—586.

Dimitrij Konsztantinovics Zelenin. Ethnographia LXVI. 598—600.

Néprajzi muzeológiánk tíz éve. Néprajzi Értesítő XXXVII. 1—9.

Lengyel Népköztársaság. Néprajzi Értesítő XXXVII. 303—304.

A népi demokrácia korszaka múzeumi anyagának gyűjtése és kiállítása. Múzeumi Híradó márc.—ápr. 115—119.
Ism. Beloruszkoje narodnoje iszkusztvo, I. Minszk, 1951. — Ethnographia LXVI. 630—631.

1956. *Földosztó mozgalom a Bodrogközben 1898-ban.* Sárospatak, Rákóczi Múzeum. 32 l. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 2.

A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása. Ethnographia LXVII. 401—442.

Der Maisbau in Ungarn. Acta Ethnographica V. 103—181.
Ism. Jacobeit, W., Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 1958. 278—279.

A kukorica elterjedése Magyarországon. Élet és Tudomány tudományos kalendáriuma az 1957. évre. Budapest, 171—172.

A magyar kukoricatermelés és felhasználás néprajzi és nyelvészeti vonatkozásai c. kandidátusi értekezés tézisei. Budapest, Akadémiai Kiadó, 16 l.
Ism. Katona I., Ethnographia LXVII. 647—649.
MTA Tár. K. VII. 395.

Rabota vengerszkih etnografov v 1955 godu. [A magyar etnográfusok munkája az 1955. évben.] Szovjetszkaja Etnografija 3. sz. 148—152.

Néprajzi munka az 1955. évben. Ethnographia LXVII. 354—358.
Ism. Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 1—2. Budapest, 1955. — Ethnographia LXVII. 375—377.
Grabowski, J.: Wysinanka ludowa. Warsó, 1955. — Ethnographia LXVII. 216—217.
Kovačevičova, S.: L'udový odev v hornom Liptove. Bratislava, 1955. —Ethnographia LXVII. 664—665.
Kavkazszkij etnograficseszkij szbornik, I. Moszkva, 1955. — Ethnographia LXVII. 213—214.
Csitaja, G. Sz.: Etnonimikai népi hagyományok. Tbiliszi, 1955. — Ethnographia LXVII. 214.
Csitaja, G. Sz.: A grúz kenyérsütő kemence (tornja). Tbiliszi, 1951. — Ethnographia LXVII. 214.
Csitaja, G. Sz.: O zádacsah kavkaszkoj etnografii. Tbiliszi, 1955. — Ethnographia LXVII. 215.
Schmidt, L.: Burgenländische Volkskunde 1951—1955. Einsenstadt, 1956. — Ethnographia LXVII. 377—378.
A tadzsik néprajzi kutatás újabb eredményeiből. — Ethnographia LXVII. 215—216.
Wildhaber, R.: Internationale volkskundliche Bibliographie 1950—1951. Basel, 1955. — Ethnographia LXVII. 665—666.
Narodnoje dekorativnoje iszkusztvo Szovetszkogo Uzbekisztana. Teksztil. Taskent, 1954. — Ethnographia LXVII. 380.
Szuhareva, O. A.: Drevnie csertü v formah golovnüh uborov Szrednej Azii. Moszkva, 1954. — Ethnographia LXVII. 379—380.
Szuhareva, O. A.—Buzsanova, M. A.: Prosloje i nasztojascsee szelenija Ajküran. Taskent, 1955. — Ethnographia LXVII. 378—379.
Uldall, K.: Frilandsmuseet. Koppenhága, 1955. — Ethnographia LXVII. 217.
Vorobjov, N. I.: Kazanszkie tatari. Kazány, 1953. — Ethnographia LXVII. 663—664.

1957. *Sárospataki vezető.* [Román Jánossal és Újszászy Kálmánnal.] Sárospatak, Rákóczi Múzeum. 40 l. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 8.
Quellen, Methoden und Ergebnisse der ungarischen Arbeitsgerätforschung. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde IX. 312—321.
Schwabensiedlungen am Fusse des Tokajer-Gebirges. Deutscher Kalender 1958. Budapest. 65—69.
A vadméh befogása Abaújban. Néprajzi Közlemények II. 1—2. sz. 148.
1958. *Cselédházak az abaúji Hegyközben 1809-ben.* Néprajzi Közlemények III. 1—2. sz. 320—321.
A tengeri termelés kezdetei Debrecenben. Néprajzi Közlemények III. 1—2. sz. 322—325.
1959. *A mecenzéfi földmunkások Tokaj-Hegyalján.* Néprajzi Közlemények IV. 4. sz. 287—291.
Német falvak a Tokaj-Hegyalján. Borsodi Szemle III. 3—4. sz. 42—45.
1960. *A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 525 l., 1 tkp.
Ism. Balogh I., Ethnographia LXXII. 629—631.
Wellmann I., Agrártörténeti Szemle IV. 340—342.
Bodgál F., Borsodi Szemle V. 78.
Schmidt, L., Österreichische Zeitschrift für Volkskunde.
Wildhaber, R., Schweizerisches Archiv für Volkskunde.
Vezető a sárospataki várban. Sárospatak, Rákóczi Múzeum. 47 l. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 18.
Ism. B. Szőlössy T., Borsodi Szemle IV. 2.
Két monda Karcsáról. Néprajzi Közlemények V. 1. sz. 236—248.
Ism. Bodgál F., Borsodi Szemle V. 4. sz. 3.
Tíz éves a sárospataki Rákóczi Múzeum. Borsodi Szemle IV. 418—422.
Újabb adatok a sárospataki vár történetéhez. Borsodi Szemle IV. 89—97.
Ism. Ortutay Gy.: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. — Ethnographia LXXI. 618—620.
1961. *Beiträge zum Problem der Worfschaufeln und des Worfelns im Karpatenbecken.* Acta Ethnographica X. 345—361.
A gabona szórása az Alföldön. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Túrkeve. 61—66.
Furmint. Magyar Nyelvőr LXXXV. 94—96.
Ism. Lerner, Fr.: Geschichte des Frankfurter Metzger-Handwerks. Frankfurt a.M., 1959. — Ethnographia LXXII. 171—172.
1962. *Medzevski robotnici pri zemnich upravach.* [A mecenzéfi földmunkások.] Slovenský národopís X. 121—123.
Történeti adatok az Erdővidékről. Néprajzi Közlemények VII. 3—4. 217—225.
A múzeumi hónap előtt. Népművelés IX. 9. sz. 9.
1963. *Karcsai mondák.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 651 l., 10 tkp. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI. Szerk.: Ortutay Gyula.
Ism. Bodgál F., Borsodi Szemle VIII. 2. sz. 88—89.
Uő., Északmagyarország december 5.
K. K., Magyar Nemzet december 30.
Ferenczi I., DEMOS VII. 1. sz. 112—113.
Kovács Á., Acta Ethnographica XVII. 389—391.
Németh I., Ethnographia LXXV. 480—483.
Kladite ot zsitni sznopi i nacsin na broeneto im v Karpatszkija Baszejn. [A keresztbe rakott gabona számolásának szláv vonatkozásai.] Blgarszka Akademija na Naukite. Izvesztija na Etnografszkija Insztitut i Muzej. Kniga 5. Szofia. 119—134.
A múzeumi tudományos munka. Országos Múzeumvezetői Konferencia 1963. Budapest, 1—18. [Sokszorosítás].
Veres borjú. Ethnographia LXXIV. 263.
A magyar múzeumok történetének kutatása. Múzeumi Közlemények 2. sz. 5—10.
A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusa és a néprajzi muzeológia feladatai. Múzeumi Közlemények 3. sz. 1—12.
Ism. Bakó F.: Egri borospincék. Budapest, 1961. — Ethnographia LXXIV. 293—294.
Bálint S.: A szegedi paprika. Budapest, 1962. — Ethnographia LXXIV. 289—292.
A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete. Szerk.: S.

Szabó Ferenc. III—V. Budapest, 1956—1961. — Ethnographia LXXIV. 292—293.

1964. *Földművelés a Hegyközben.* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum. 214 l. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok I.
Ism. Ikvai N., Ethnographia LXXVI. 477—478.
Schmidt, L., Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. Neue Serie XX. 71.
Barabás J., DEMOS VII. 1. sz. 61—62.
Veliky J., Agrártörténeti Szemle XI. 247—248.
Bodgál F., Borsodi Szemle IX. 2. sz. 85—86.

A múzeumi kiállítások tudományos előkészítése. Budapest, [MM Múzeumi Főosztály] 52 l. Múzeumi Módszertani Füzetek III.

Ethnographische Sammlungen der Museen in Ungarn. [Szolnoky Lajossal] Budapest, évszám és kiadó nélkül. 36 l.

Kezdetleges gabonatisztító eljárások. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 41—60.

A VII. Nemzetközi Antropológiai és Néprajzi Kongresszus. Moszkva 1964. Múzeumi Közlemények 3. sz. 22—25.

Europäische Zusammenarbeit der Archive zur Geschichte landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte. [Regius Jánossal] Agrártörténeti Szemle VI. Supplement. 37—52.

Nemzetközi megbeszélés a munkaeszköztörténeti archivumok kérdéséről a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 267—272.

1965. *Die ungarischen Geräte der Bodenbestellung und ihre Beziehungen.* Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria. Budapest, 16—20. X. 1963. Budapest. 59—69.

Die slavischen Beziehungen der ungarischen Bodenkultur. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XVII. 3—6.

A vidéki múzeumok szakember gondjai. Múzeumi Közlemények 4. sz. 56—61.

1966. *Az eke szántóföldre történő kiszállításának módjai.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1965—1966. 131—150.

Die Sagen eines Dorfes. Acta Ethnographica XV. 233—291.
Ism. Ferenczi I., DEMOS VIII. 143—144.
Bodgál F., Borsodi Szemle X. 4. sz. 87—88.

Az eke és szántás története. Doktori értekezés tézisei. [Budapest] MTA soksz. 18 l.

A tihanyi Természetes Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Ethnographia LXXVII. 578—582.

A lengyel néprajzi muzeológia néhány tanulsága. Múzeumi Közlemények 3—4. sz. 168—173.

Die landwirtschaftlichen arbeitsgerätehistorischen Archive. Acta Musaeorum Agriculturae 1—2. sz. 4—6.
Ism. Baumgarten, K.—Bentzien, U.: Hof und Wirtschaft der Ribnitzer Bauern. Berlin, 1963. — Agrártörténeti Szemle VIII. 576—578.
Orosháza néprajza. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 1965. — Ethnographia LXXVII. 472—476. és DEMOS VII. 221—222.
Lud 50. Wroclaw, 1966. — Ethnographia LXXVII. 615—618.

1967. *A mezőgazdasági munkaeszközök kutatásával kapcsolatos konferenciák.* Ethnographia LXXXVIII. 609—613.

Megmozdul a nép. Borsodi Szemle XI. 2. sz. 33—47.
Ism. Steensberg, A.: A Bronze Age Ard Type from Hama in Syria Intended for Rope Traction. Berytus, XV. 111—139. Koppenhága, 1964. — Ethnographia LXXVIII. 627—629.

1968. *A magyarországi faekék főbb típusai a XVIII—XIX. században.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. 157—196.

Jankó János, az etnográfus. Ethnographia LXXIX. 317—330.

Jankó János és a Néprajzi Múzeum. Néprajzi Értesítő L. 17—33.

Néprokonaink kutatója Jankó János. Élet és Tudomány XXIII. 32. sz. 1491—1494.

Conferences in the Research of Agricultural Implements. Acta Ethnographica XVII. 379—382.

Herman Ottó gyűjtőútjai nyomában. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII. 7—18.

Ism. Avitsur, S.: The Native Ard of Eretz-Israel. Tel-Aviv, 1965. — Agrártörténeti Szemle X. 599—601. és Acta Ethnographica XVIII. 289—292.
Gunda B.: Ethnographica Carpathica. Budapest, 1966. — Agrártörténeti Szemle X. 264—267.
Weber-Kellermann, I.: Erntebrauch in der Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts auf Grund der Mannhardtbefragung in Deutschland von 1865. Marburg, 1965. — Agrártörténeti Szemle X. 253—254.
Bringéus, N. A.: Järnplogen som Innovation. Lund, 1962. — Agrártörténeti Szemle X. 255—256.
Ikvai N.: Földművelés a Zemplén-hegység középső részén. Debrecen, 1967. Műveltség és Hagyomány IX. — Agrártörténeti Szemle X. 273—276.
Markuš, M.: Motyky z Medzeva. Slovenský národopís XIV. 278—435. — Ethnographia LXXIX. 146—148. és Acta Ethnographica XVIII. 292—294.
Hyčko, J.: Orné nériadie zbierky v Slovenskom Národnom Múzeu v Martine a v múzeách na Slovensku. Martin, 1967. — Ethnographia LXXIV. 305—307. és Acta Ethnographica XVIII. 294—297.
A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II—III. Veszprém, 1964, 1965. — Ethnographia LXXIX. 441—442.
Klein, E.: Die historischen Pflüge der Hohenheimer Sammlung landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen. Stuttgart, 1967. — Ethnographia LXXIX. 142—145. és Acta Ethnographica XVII. 420—422.

1969. *Magyar Múzeumok.* [Béni Gyöngyivel] Budapest, Népművelési Propaganda Iroda. 340 l.

Z działalności naukowej i organizacyjnej węgierskich placówek etnograficznych. [A magyar néprajz szervezete és munkája.] Etnografia Polska XIII. 199—215.

Das Archiv für die Geschichte landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte des Landwirtschaftlichen Museums in Budapest. = Arbeit und Gerät in volkskundlicher Dokumentation. Tagungsbericht der Kommission für Arbeits- und Geräteforschung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde. Schleswig, 5—8. April 1967. Hrsg. von Wilhelm Hansen. Münster, 109—114.

The Agricultural Museum, Budapest. Le Musée de l'agriculture, Budapest. Museum XXII. 1. sz. 44—48. és 49—55.

Die Arbeit im Ungarischen Landwirtschaftlichen Museum zwischen den Jahren 1966—1969. Acta Musaeorum Agriculturae 1—2. sz. 5—10.

Der Quellenwert der landwirtschaftlichen Arbeitsgeräte. Acta Musaeorum Agriculturae 1—2. sz. 25—28.

Adatok az egri szabó céh történetéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve VI. 249—261.

Kántor Mihály (1885—1968). Ethnographia LXXX. 620—621.

Ism. Tools and Tillage. I: 1. Koppenhága, 1968. — Agrártörténeti Szemle XI. 268—270. és Acta Ethnographica XVIII. 297—299.
A Magyar Nyelvjárások Atlasza. I. 1—192 térkép. Szerk.: Deme László—Imre Samu. Budapest, 1968. — Agrártörténeti Szemle XI. 234—237.; Acta Ethnographica XVIII. 404—410. és Ethnographia LXXX. 127—131.

1970. *Csikós Tóth András emlékkiállítás.* [Katalógus.] Túrkeve, Damjanich János Múzeum. 28 l., 24 t.

Győri Elek Emlékkiállítása. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiállítása a Vajdahunyad várban. 1970. X. 13—XI. 5. Katalógus. Miskolc, k. n. 45 l.

A magyar ekés földművelés kezdetei. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969—1970. 45—68.

25. esztendő. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969—1970. 5—6.

Földrajzi neveink és a földhasználati módok. Nyelvtudományi Előadások, II. Névtudományi konferenciák. Budapest. Nyelvtudományi Értekezések LXX. 209—213.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Tudomány és Mezőgazdaság VIII. 1. sz. 76—78.

Veres Péter 1897—1970. Múzeumi Kurír 3. sz. 46—49.

Séta a Kairói Mezőgazdasági Múzeumban. Természet Világa 4. sz. 183—185.

1971. *The Appearance of the One-Sided Plough in the Carpathian Basin.* Acta Ethnographica XX. 411—437.
Ism. Podwińska, Z., Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1975. 1. sz. 155—156.
V-shaped Plough-Slide in the Carpathian Basin. Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda. Debrecen. 157—174. Műveltség és Hagyomány XI—XII.
Zur Geschichte des Ackerbaues in Pannonien. Burgenländische Forschungen LXI. 45—51.
Ism. Gerndt, H., Südost-Forschungen XXXIV. 315.
Selmeczi-Kovács A., Ethnographia LXXXV. 567.
Earliest Ploughs of Central Europe. IIIème Congrès International des Musées d'Agriculture. Résumées des communications présentées. Budapest. 35—37.
Die Ausstellungen in den ungarischen ethnographischen Museen. VII. Mezsdunarodnij Kongressz Antropologicseszkih i Etnograficseszkih Nauk. Moszkva (3—10. avguszta 1964 g.), XI. Moszkva. 595—598.
Szimpozium agrarnaja etnografija. [Az agráretnográfiai kutatás néhány kérdéséről vitaindító előadás.] VII. Mezsdunarodnij Kongressz Antropologicseszkih i Etnograficseszkih Nauk. Moszkva (3—10. avguszta 1964 g.), XI. Moszkva. 737—743.
A szókincs és az anyagi kultúra kutatása. Népi kultúra — Népi társadalom V—VI. 323—331.
Herman Ottó Turkeviben. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Túrkeve. 179—193.
Beszámoló a Mezőgazdasági Múzeumok III. Kongresszusáról (Budapest, 1971. április 19—23). II. szekció: A mezőgazdasági munkaeszközök fejlődése. Agrártörténeti Szemle XIII. 524—527.
Herepei János 1891—1970. Ethnographia LXXXII. 470—471.
Őskori falu Dániában. Múzsák 15—16.
Ism. Bentzien, U.: Haken und Pflug. Eine volkskundliche Untersuchung zur Geschichte der Produktionsinstrumente im Gebiet zwischen unterer Elbe und Oder. Berlin, 1969. — Acta Ethnographica XX. 199—201. és Ethnographia LXXXII. 116—118.
Tools and Tillage. I: 2. Koppenhága, 1969. — Acta Ethnographica XX. 201—203. és Ethnographia LXXXII. 119—121.
Poel, J. M. G. van der: Oude Nederlandse Ploegen. Arnhem, 1967. — Acta Ethnographica XX. 203—205. és Ethnographia LXXXII. 290—292.
Jirlow, R.: Die Geschichte des schwedischen Pfluges. Stockholm, 1970. — Acta Ethnographica XXI. 432—434. és Ethnographia LXXXII. 623—625.
A Magyar Nyelvjárások Atlasza. II. 193—388 térkép. Szerk.: Deme László—Imre Samu. Budapest, 1970. — Acta Ethnographica XXI. 183—188. és Ethnographia LXXXII. 437—440.
Szabó T. A.: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. I. Bukarest, 1970. — Ethnographia LXXXII. 93—95.
Tools and Tillage. I: 3. Koppenhága, 1970. — Acta Ethnographica XXI. 212—214. és Ethnographia LXXXII. 625—626.
Demcsenko, N.: Zemledelcseszkije orudija moldavan XVIII-nacsala XX vv. Kisinev, 1967. — Acta Ethnographica XX. 205—208.
1972. *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Ethnographische Studien.* Hrsg. von — Budapest. Akadémiai Kiadó. 653 l.
Ism. Barabás J., Acta Ethnographica XXII. 463—466.
Folk Life XI. 88—90.
Leser, P., Current Anthropology XV. 1. sz. 28.
Szabó M., Nord Nytt 1972. 4. sz. 291—292.
Kothe, H., Zeitschrift für Archäologie VII. 170—174.
Steensberg, A., Tools and Tillage II: 2. 126.
Hofer T., Ethnographia LXXXVI. 445—446.
Die Haupttypen der Holzpflüge in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert. Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest. 441—485.
Einleitung. Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest. 7—19.
Néprajz. Téma és filmjegyzék. Budapest. A TIT Országos Néprajzi Csoportja. 167 l.

Kérdőív a hagyományos palóc szántóföldi földművelés kutatásához. Eger, Dobó István Múzeum. 55 l. Palóc Kutatás — Módszertani Közlemények XV.

Traditional and Historical Agriculture in Museum. Agriculture traditionelle et histoire de l'agriculture dans les musées. Museum XXIV. 3. sz. 145—149.

Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XI. 357—399.

Gondolatok a munkaeszközök történetének kutatásáról. Tíz éves a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma. Ethnographia LXXXIII. 584—589.

Banner János 1888—1971. Ethnographia LXXXIII. 358—360.

Seminarium Ethnologicum. Acta Ethnographica XXI. 377—378. és Ethnographia LXXXIII. 381—382.

Deák Geyza emlékkiállítás Sárospatakon. Megemlékezés a Magyar Néprajzi Társaság első vándorgyűlésének 60. évfordulójáról. Ethnographia LXXXIII. 590—591.

Néprajzi felmérés a szlovákiai magyarság körében. Ethnographia LXXXIII. 174—175.

Ethnographische Forschungen bei den Ungarn in der Slowakei. Acta Ethnographica XXI. 158—159.

Ethnographia Pannonica. Ethnographia LXXXIII. 171—173. és Acta Ethnographica XXI. 159—161.

Előszó. — Néprajz. A TIT Országos Néprajzi Csoportjának Tájékoztatója. [Budapest], 3—6.

Lehetőségeink és feladataink a néprajzi ismeretterjesztésben. — Néprajz. A TIT Országos Néprajzi Csoportjának Tájékoztatója. [Budapest], 7—24.

A néprajz a hazafias és internacionalista nevelés szolgálatában. — Néprajz. A TIT Országos Néprajzi Csoportjának Tájékoztatója. [Budapest], 136—147.

Ism. Kovačevičova, S.: Volksplastiken. Bratislava, 1971. — A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XI. 23—24.
Gorlenko, V. F.—I. D. Bojko—O. Sz. Kunickij: Narodna zemlerobszka tehnika ukrainciv. Kiiv, 1971. — Acta Ethnographica XXI. 429—432. és Ethnographia LXXXIV. 151—154.
Szabó M.: Herdar och husdjur. Stockholm, 1970. — Acta Ethnographica XXI. 434—437. és Ethnographia LXXXIV. 147—150.
Tools and Tillage. I: 4. Koppenhága, 1971. — Acta Ethnographica XXI. 438—440. és Ethnographia LXXXIV. 154—156.
Szabó T. A.: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok és cikkek, II. Bukarest, 1971. — Acta Ethnographica XXI. 180—183. és Ethnographia LXXXIV. 134—137.
Griessmair, J.: Knecht und Magd in Südtirol. Dargestellt am Beispiel der bäuerlichen Dienstboten im Pustertal. Innsbruck, 1970. — Acta Ethnographica XXI. 214—215. és Ethnographia LXXXIV. 146—147.

1973. *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 630 l.

Ism. Tudományos Magazin 2. sz. 38—39.
Képes Újság 1974. 3. sz.
Szabó M., Nord Nytt 1974. 4. sz. 292—293.
Imre S., Magyar Nyelv LXX. 237—239.
Fenton, A., Tools and Tillage II: 3. 185, 192.
Selmeczi-Kovács A., Acta Ethnographica XXIII. 383—386.
Müller R., Acta Archaeologica XXVII. 235—237.
Bartha A., Századok 1975. 2. sz. 416—420.
Gregor F., Studia Slavica XXII. 1—2. sz. 191—200.
Bentzien, U., Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte. 19. 254—255.

Randbeschlagene Holzspaten in Mittel- und Osteuropa. Festschrift für Robert Wildhaber zum 70. Geburtstag am 3. August 1972. Basel. 1—9.

A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI—XVII. században Tokaj-Hegyalján. Agrártörténeti Szemle XV. 1—12.

Szűcs Sándor az etnográfus. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. 13—31.

A karcagi Nagykun Múzeum leltára 1921-től. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 43—103.

Möglichkeiten der Erforschung der frühesten Pflugbenutzung in Mitteleuropa. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971—1972. 33—37.

Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI—XIX. században. Ethnographia LXXXIV. 53—79.
Ism. Maráky, P., Národopisné aktuality XI. 4. sz. 311.

A legeltetés három műszava: avas, avar, havas. Magyar Nyelv LXIX. 296—305.

A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethnographia LXXXIV. 225—242.
Ism. Wildhaber, R., Schweizerisches Archiv für Volkskunde LXXII. 1—2. sz. 87.

A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 285—320.

Diószegi Vilmos. [Nekrológ.] Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 189.

Bodgál Ferenc 1932—1972. Ethnographia LXXXIV. 377—379.

Szárazmalmok a Hegyalján és a Bodrogközben a 18—19. században. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XII. 87—92.

Előszó. A TIT Országos Néprajzi Csoportjának Tájékoztatója. [Budapest], 3—6.

Ethnographia Pannonica. Nemzetközi néprajzi tanácskozás Zalaegerszegen. Magyar Nemzet október 20.
Ism. Imre S.: A mai magyar nyelvjárások. Budapest, 1971. — Acta Ethnographica XXIV. 472—476. és Ethnographia LXXXIV. 619—622.
Vilkuna, K.: Die Pfluggeräte Finnlands. Helsinki, 1971. — Acta Ethnographica XXV. 203—205. és Ethnographia LXXXIV. 393—395.
Tools and Tillage. II: 1. Koppenhága, 1972. — Acta Ethnographica XXIII. 139—141. és Ethnographia LXXXIV. 395—397.

1974. *Bátky Zsigmond—Györffy István—Viski Károly munkássága a magyar néprajzban.* Ethnographia LXXXV. 187—192.

Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához. Ethnographia LXXXV. 575—585.

Stĺépica — vývojový stupeň pluhu v Mad'arsku. Eine Entwicklungsstufe der Pflüge in Ungarn: Der Scharhalter. Acta Ethnologica Slovaca I. 17—34.
Ism. Müllerova, H., Národopisný aktuality XI. 4. sz. 307.
Fügedi M., A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XIII. 132.
Urbancová, V., Slovenský národopís XXIII. 634.

Über die Forschung der Geschichte der Arbeitsgeräte. Zehn Jahre Archiv für die Geschichte der Arbeitsgeräte beim Landwirtschaftlichen Museum Budapest. Acta Ethnographica XXIII. 113—119.

Die Verbreitung der Kehrpflüge in Europa. In memoriam Antonio Jorge Dias. II. Lisboa. 39—59.

Herman Ottó halálának 60. évfordulójára (1835—1914). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XIII. 3—9.

Herman Ottó és Kada Elek vitája a Kecskemét környéki pásztorkodásról. Cumania II. Ethnographia. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. 75—94.

Cselédrendtartás és bérszabás Zemplén megyében 1812-ből. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XIII. 89—95.

Az Ethnographia Pannonica tanácskozásai Zalaegerszegen. Ethnographia LXXXV. 623—624.

A magyarság néprajzi kutatása Szlovákiában. Ethnographia LXXXV. 625—626.

A Sárrét néprajzi kutatása. Ladányi Híradó különszáma 8—14.

A sárréti néprajzi tanácskozás eredményei. Javaslatok. Ladányi Híradó különszáma 102—104.

Szűcs Sándor 70 éves. Honismereti Híradó 1. sz. 41—44.

A magyar néprajztudomány időszerű kérdései. Nyelvünk és Kultúránk. A II. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása. Szombathely, 1973. július 29—augusztus 5. Budapest. 353—365.

A Kárpát Bizottság Földművelési Szekciójának tanácskozásai. Ethnographia LXXXV. 205—206.

Die Studienreise von János Jankó in Finnland im Jahre 1897. Finskt Museum 81 (1974 [1977]). 76—81.

A honfoglaló magyarság életformája. Magyar Hírlap június 8.

A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása. Magyar Nemzet július 9.
Nemzetközi konferencia Baján. A halászat néprajza. Magyar Hírlap július 30.
Deutsche Siedlungen in Tokaj-Hegyalja. Neue Zeitung augusztus 23.; augusztus 30.
Népi díszítőművészet — Népi iparművészet. Népművészet — Háziipar XV. 9. sz. 3.
A Kis Jankó Bori Hímző Pályázat alkalmával. Történeti visszatekintés. Népművészet — Háziipar XV. 10. sz. 2—3.
Ism. Benkő S.: Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen. Bukarest, 1972. Somogy 2. sz. 109—111.
Szabó T. A.: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok és cikkek. III. Acta Ethnographica XXV. 181—182. és Ethnographia LXXXV. 546—547.
Tools and Tillage. II: 2. Koppenhága, 1973. Acta Ethnographica XXIV. 188—190. és Ethnographia LXXXV. 643—646.
B. Nagy M.: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII—XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973. — Acta Ethnographica XXV. 182—185. és Ethnographia LXXXV. 544—546.
Mezőberény története. I—II. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973. — Acta Ethnographica XXV. 185—189. és Ethnographia LXXXV. 540—544.
Somogy megye földrajzi nevei. Budapest, 1974. Ethnographia LXXXV. 631—634.

1975. *Lápok, falvak, emberek. Bodrogköz.* Budapest. Gondolat, 303 l. [Ortutay Gyula előszavával, Czinke Ferenc rajzaival.]
Ism. F. R. Népszabadság november 11.
Katona I., Pest Megyei Hírlap december 6.
Tükör, november.
Kováts D., Borsodi Szemle XXI. 1. sz. 93—95.
[László], Búvár 1976. 1. sz. 47.
Tudomány és Mezőgazdaság XIV. 1. sz. 87—88.
Jankó János — 1868—1902. Budapest. Akadémiai Kiadó. 182. l. A múlt magyar tudósai.
Néprajz. Téma és filmjegyzék. 2. jav. és bőv. kiadás. Budapest. TIT. 187 l.
The Earliest Ploughshares in Central Europe. Tools and Tillage II: 4. 242—254.
Faktorok (közvetítők) Tokaj-Hegyalja XVIII. század végi és XIX. század eleji borkereskedésében. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973—1974. 145—159.
A filoxera Tokaj-Hegyalján. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII—XIV. 305—332.
Die südslavisch—ungarischen Beziehungen im Maisbau. Ethnologia Slavica [1977]. 85—104.
Zur Geschichte der deutschen Kolonisation im Tokaier Bergland. Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Budapest. 67—103.
Ism. Franz, G., Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie XXIV. 265—266.
A tokaj-hegyaljai borféleségek terminológiája. Magyar Nyelv LXXI. 299—308., 417—424.
Patika. Magyar Nyelv LXXI. 66—67.
A földrajzinév-kutatás és a néprajztudomány. Somogy 4. sz. 81—84.
Előszó. Papp Z. S.: A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest. Natura. c. könyvéhez. 5—6.
A szomszédos országokban élő magyarok körében végzett néprajzi kutatások legfontosabb eredményei és a hazai ismeretterjesztés. Valóság 6. sz. 29—31.
Nemzetiségeink népművészete. Népművészet — Háziipar XVI. 4. sz. 8—9.
Neue Erfolge der ethnographischen Forschungen der Deutschen in Ungarn. Neue Zeitung szeptember 12.
A népek barátságának tudománya. Magyar Hírlap november 1.
Ism. Szabó T. A.: Erdélyi magyar szótörténeti tár. I. Bukarest, 1975. — Ethnographia LXXXVI. 654—657.
Tools and Tillage. II: 3. Koppenhága, 1974. — Ethnographia LXXXVI. 447—449. és Acta Ethnographica XXV. 202—203.
Kós K.: Népélet és néphagyomány. Bukarest, 1972. — Acta Ethnographica XXIV. 476—479.

Kisgyörgy Z.: Erdővidék. Útikalauz. Sepsiszentgyörgy, 1973. — Ethnographia LXXXVI. 467—468.
Lázár I.: Kiált Patak vára. Budapest. 1974. — Honismeret 1—2. sz. 93—95.

1976. *Wiedeketten (Pflugketten) in der Römerzeit.* Mannus XLII [1977]. 2. sz. 89—93. Festgabe für Ernst Burgstaller I.
Előszó. Népművészeti Akadémia I. Néprajzi előadások. Budapest, TIT—NIT. c. kiadványhoz. 5—6.
Néprajzi alapismeretek. Népművészeti Akadémia I. 7—26.
A Magyarországon élő nemzetiségek és népi kultúrájuk. Népművészeti Akadémia I. 194—207.
A néprajz szerepe a modern kultúrában. Népművészeti Akadémia I. 260—273.
Az etimológia és a néprajzi kutatás. Az etimológia elmélete és módszere. Szerk.: Benkő L.—K. Sal É. Budapest. Nyelvtudományi Értekezések LXXXIX. 63—73.
A nemzetiségek néprajzi kutatásának elvi és módszertani kérdései. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia (Békéscsaba, 1975. október 28—31). Békéscsaba. 9—16.
Néprajz mindenkinek. Nyelvünk és Kultúránk XXIII. sz. Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének Tájékoztatója. Budapest. 74—76.
In memoriam Antonio Jorge Dias. Acta Ethnographica XXV. 161—163.
Beratung des Karpaten-Ausschusses. Sektion Ackerbau. Acta Ethnographica XXV. 163—164.
Symposion der Ethnographica Pannonica in Zalaegerszeg. Acta Ethnographica XXV. 164—166.
Utóirat a könyvemhez. [Lápok, falvak, emberek.] Napjaink XV. 7. sz. 11.

Szerkesztő

Ethnographia 1949—1956.
Magyar Népművészet 1951—1954 [a 14—19. sz. kötetek idegen nyelven is].
Magyar Népi Díszítőművészet. Budapest, 1954. Képzőművészeti Alap [angol, francia, kínai, német és orosz nyelven is].
Néprajzi Értesítő 1954—1955.
A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 1956—1961 [a 2—22. számok].
Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969—1970.
Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó.
Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. 1973. [Kaposvári Gyulával és Selmeczi Lászlóval.]
Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. 1975. [Claus Klotz-cal és Karl Manherz-cel.]
Az *Ethnographia* szerkesztőbizottságának elnöke 1972-től.
A Magyarországi Nemzetiségek Néprajza c. kiadánysorozat főszerkesztője 1975-től.

Közreműködő

Bibliographie Internationale des Arts et Traditions Populaires. International Folklore Bibliography. Volkskundliche Bibliographie c. bibliográfiában 1971-től.

Kiadás alatt

Magyar néprajz. Budapest. Corvina. I—II. kb. 232 rajz, 300 fénykép, 10 térkép. [Ortutay Gyulával.] — [Német, angol, francia, finn nyelven is.]
A gépesítés kezdetei az európai mezőgazdaságban. Lázár Vilmos Emlékkönyv.
Übergang von den traditionellen Arbeitsgeräten zu den Fabrikerzeugnissen in der europäischen Landwirtschaft. Acta Musaeorum Agriculturae.
Die Pflugschare in Ungarn. Emlékkönyv Hr. Vakarelszki 80. születésnapjára.
Ikonographische Quellen der Arbeitsgerätforschung. Emlékkönyv W. Hansen 65. születésnapjára.

A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. MTA I. Osztályának Közleményei.

A keszthelyi Georgikon arató- és cséplőszerződései (1798—1816). Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975—1976.

(Az adatgyűjtés lezárva 1976. december 31.)

Ez a jegyzék nem tartalmazza a Balassa Iván által a Néprajzi Hírekbe írt beszámolókat, híreket.

TANULMÁNYOK

Szilágyi Miklós

A Békés megyei mezővárosok termelési szervezete a XVIII—XIX. század fordulóján

1. Az utóbbi években ismét megélénkült az érdeklődés az alföldi mezővárosok néprajzi kutatása iránt.[1] A fokozott érdeklődés indokolja, hogy az *alföldi* mezővárosok — a városi nagyságrendet elért, tanyás szervezetű mezőgazdasági települések[2] — leglényegesebb ismérveit, fejlődési tendenciáit összefoglaló történeti és szociológiai vizsgálatok[3] mellé helytörténeti konkrétságú, aprólékos néprajzi vizsgálódásaink néhány eredményét is odaállítjuk.

A magunk vizsgálatai — csak néhány Békés megyei mezővároshoz: Gyulához, Gyomához, Mezőberényhez kapcsolódván[4] — természetesen csak korlátozott mértékben alkalmasak más tudományágak eredményeit az általánosítás szintjén kiegészítő következtetésekre. Mivel azonban eddig elért eredményeink más regionális történeti és néprajzi kutatások eredményeivel[5] több vonatkozásban összemérhetőek, s így megerősíteni, igazolni látszanak azokat, reméljük, többet nyújthatunk egy nem minden részletében letisztult kutatási beszámolónál.

Néhány korábbi publikációnkban[6] már megfogalmaztuk az alföldi mezővárosokat érintő vizsgálódásaink alapkérdését: milyen volt a magyarországi későfeudalizmus talaján kialakult, jellegzetes városszerkezeti formációként jellemezhető mezőváros termelési és társadalmi struktúrája. Jóllehet kérdésünk esetenként egy-egy konkrét mezővárosra vonatkozott, eleve feltételezi,

[1] Ennek egyik örvendetes eredménye, hogy a Magyar Néprajzi Társaság 1974. szeptember 13—15-én Szolnokon tartott vándorgyűlése a mezővárosok történeti-néprajzi problémáit is tüzetesen tanulmányozta (vö.: Hofer Tamás—Kisbán Eszter—Káposvári Gyula [szerk.] 1974.). — Dolgozatunk első megfogalmazásában erre az alkalomra készült, s meg is jelent a vándorgyűlés előre kiadott előadásaként. Az átdolgozáskor az igen szerteágazó problémáknak csak egy részét dolgoztuk ki, s figyelembe vettük azóta elkészült gyomai tanulmányunk eredményeit is (vö.: Szilágyi Miklós 1977.)

[2] A mezőváros fogalmának meghatározásakor Erdei Ferenc é. n. eredményeit tekintjük iránymutatónak.

[3] Vö.: Erdei Ferenc é. n.; Erdei Ferenc é. n. [1942]; a történeti kutatások eredményeiről összefoglalóan: Ruzsás Lajos—Szűcs Jenő 1966. — L. még Csizmadia Andor 1962; Ruzsás Lajos 1966; Gyimesi Sándor 1965; Hoffmann Tamás 1975.

[4] Vö.: Szilágyi Miklós 1970, 1973a, 1973b, 1977. — A Békés megyei általánosításokhoz kellő alapot ad az igen gazdag helytörténeti és néprajzi irodalom, pl.: Balogh István 1961; Barabás Jenő 1964; Dankó Imre (szerk.) 1964; Hanzó Lajos 1959, 1964; Implom József 1971; Karácsonyi János 1896; Komoróczy György (szerk.) é. n. [1972]; Kristó Gyula—Székely Lajos (szerk.) 1970; Nagy Gyula (szerk.) 1965; Neumann Jenő 1922; Révész László 1956; Scherer Ferenc 1938, 1941; Szabó Ferenc (szerk.) 1973; Szabó Ferenc—Leiner Gyula (szerk.) 1973; Szabó Ferenc 1974.

[5] Vö. pl. Bellon Tibor 1973; Orosz István 1973a, 1973b, 1974; Juhász Antal 1974, 1975; Bárth János 1975.

[6] Különösen: Szilágyi Miklós 1973a., 1977.

hogy a válasz keresésekor mindig szem előtt tartottuk az általános — különös — egyes distanciáinak minden kutatási konzekvenciáját. Térben és időben korlátozott érvényű, óvatosan általánosító következtetéseinket — talán remélhetjük — ez a szemlélet a helyi érdekűnél jelentősebbé teheti.

2. A megvizsgált mezővárosok — s tapasztalatunk szerint minden más alföldi mezőváros[7] — késő-feudalizmuskori termelési szervezetét, e szervezet lényegét a komplexitásra törekvő (a földművelés és állattartás egyensúlyára alapozott) jobbágyparaszti üzem *termelési érdekeinek* vizsgálata útján véljük megközelíthetőnek. A komplex üzem lényegi ismérve tehát a földművelés és állattartás egyensúlya, azt azonban előzetesen fel kell tételeznünk, hogy az egyensúly más jellegű volt, mint a jobbágyfelszabadítás és a hatalmas mértékű tájátalakulás együttes hatása után.

A néprajzi kutatások gyakran megfogalmazott sztereotipiája,[8] hogy ezekben az alföldi mezővárosokban a török hódoltság után az állattartás volt az elsődleges jelentőségű termelő tevékenység, a földművelés csak másodlagos, alárendelt szerepet játszott. Ez a sommásan általánosító vélemény hosszú kutatásokban kristályosodott ki, s a termelési arányokat — a rendelkezésre álló földterület hasznosításának arányait — reálisan tükrözi. Mégis lényegi mondanivalóját kell megkérdőjeleznünk: a két termelési ág alá-fölé rendeltségének regisztrálásával aligha lehet helyesen értelmeznünk a jobbágyparaszti termelést. Az állattartás nagyobb jelentőségének egyoldalú hangoztatása ugyanis el kell, hogy vezessen egy „ad abszurdum" következtetésig: e mezővárosok parasztjai — lélekszámban és anyagiakban gyorsan gyarapodó tömeg! — állataikat rábízták a pásztorokra, ez a néhány ember „termelt", maguk pedig tessék-lássék művelték a földet és heverésztek . . . Az ilyen következtetés abszurditása annyira nyilvánvaló, hogy tudományos érvelésben szinte nem is helyénvaló. Pedig nem akartunk karikírozni, csupán nyomatékosan rámutatni arra, hogy ha a gazdálkodást termelésnek fogjuk fel, a termelési ágak közötti arányokat csak a termelési érdekek alapos vizsgálata útján magyarázhatjuk meg.

A mezővárosi jobbágyparasztok termelési érdekeinek megértését jól szolgálja, ha kissé részletesebben felidézzük a gyomaiak 1820 körül kezdődött, s több évtizedig elhúzódott úrbéri perét. A földesúr, Stokhammer Ferdinánd — illetve megbízottja: az uradalom adminisztrátora — ugyanis „ad abszurdum" következtetésünkhöz hasonlóan a gyomaiakat rossz földművelőknek, a munkában resteknek tekintette, mert az állattartásra nagyobb gondjuk volt, mint az a jobbágyoktól elvárható lenne, s ezzel vélte igazolhatónak a maga jogtalanságait.

Természetesen nem maga az úrbéri per, annak lefolyása és kimenetele vizsgálatunk tárgya. A per során megfogalmazottak — mert az érdekeltek pro és contra elsősorban nem jogi, hanem gazdasági érveket hangoztattak —

[7] L. az utóbbi évek helytörténeti és néprajzi irodalmából: Balogh István 1973; Bencsik János (szerk.) 1974; Dankó Imre (szerk.) 1975; Komoróczy György (szerk.) 1971, 1972; Rácz István (szerk.) 1973; Szendrey István (szerk.) 1973.

[8] L. erről Györffy István véleményét: „Nagyapáink, szépapáink nem voltak földműves emberek . . . Nem volt érdemes gabonát termelni, mert nem lehetett a feleslegét elvinni" (Györffy István 1922. 5.); „Népes, nagyhatárú alföldi városaink és községeink nagy része még a közeli múltban is állattartásból élt s csak az állatállomány után adózott. Határbeosztását is az állattenyésztés szempontjai irányították". (Györffy István 1941. 87.)

lehetővé teszik, hogy a telkek újraosztását, s ezzel együtt a legelőterület radikális csökkentését végrehajtó feudális hatalom és a mezővárosi termelési érdekek konfrontálódásának fényében vizsgáljuk meg egy mezőváros termelési struktúráját. Abban a sajátos történelmi helyzetben vizsgálhatjuk meg, amikor ez a struktúra átalakulni, átszerveződni kényszerül. Amit a gyomaiak a per során foggal-körömmel védenek: egy jól funkcionáló gazdálkodási rendszer, amit a földesúr adminisztrátora hangoztat: a rendszer lényegének meg nem értése.

A gyomaiak ellen felhozott vádak egyik csoportja a földművelés elhanyagolásáról szól: „az Gyomai ember rossz szántó vető ember, engedetlen, maga feje után járó, gazdaságának javításában és sorsa jobbításában tanátsot el nem fogadó, mindent eleinek rossz szokása szerént viszen véghez, el hadja jó termékeny földjét romlani . . .".[9] Egy másik, a perhez csatolt dokumentumban: „. . . nem lévén szüksége a' Gyomai embereknek több földre . . . sött meg lévő földjét is vagy pénzért vagy felibe Berényi vagy más lakosoknak adja által néha pedig lábán is ott vész életje le aratlan".[10]

Rendkívül súlyosak ezek a vádak. „Becsületsértő" kicsengésüket az is alig enyhíti, ha hozzátesszük: az utóbbi megjegyzés egy kivételes esztendő tapasztalatainak önkényes általánosítása. 1822-ben ugyanis „a' vadzab borította vólt el vetéseiket, vagy a' vad zabnak a' földjökben lett meggyökeresedése miatt kénytelenségből kaszállónak" hagyták egyesek földjeiket.[11] A rosszindulatú általánosítástól függetlenül is „azzal vádoltatnak: hogy a' marha tartásra nagyobb gondjok légyen mint sem a' gabona termesztésre".[12] Éppen ezért azzal fenyegeti a gyomaiakat földesuruk, hogy vannak más határon „az földet jól mívelő" jobbágyai, s megérezné „az Gyomai ember, a' ki rettentő nagy sereg Juhot és Marhát télen, nyáron az Gyomai nyomáson tartani szokott", ha azoknak adna új telkeket.[13]

Már az eddig idézettekből kiderül, hogy a földesúr jobbágyai „engedetlensége" miatt ingerült. A vádak másik csoportja még egyértelműbben megfogalmazza: a gyomai jobbágyok többé-kevésbé függetlenítik magukat a földesúr üzemszervező, gazdaság-irányító elveitől. Hiszen „olly változtatásokat tettek az földekbe, hogy már most semmi sem találtatik azon állapotba", melyben az urbárium behozatalakor volt: „az nyomásból ott a' hol és amenyi tettszett felfogtak, és e' részben is szabad tettzések szerint osztván ezt fel a Birák, az szegények az tehetősebbek által nyomattattak."[14] Ráadásul a robot teljesítésében is engedetlenkednek: a „Gyomai Ember . . . rosz lovat tart, annak soha zabot nem ád, az szolgálatokat annak rendje szerént meg nem teszi . . . ha fel ázik az föld üres kotsiját sem birja lova . . .".[15]

[9] BML. Gyoma ir. R. 2. Polg. peres ir. (1767—1825) 199—201. (1821. aug. 2-i levél 1840. máj. 25-i másolata).

[10] BML. Gyoma ir. R. 2. Polg. peres ir. (1767—1825) 283—285. (1822. ápr. 11-i levél 1840. május 25-i másolata). — A mezőberényiek földért való küzdelméről l. Implom József 1973. 114. skk.

[11] BML. Gyoma ir. V. 317. A. c/1. 219. — A vadzabbal a mezőberényiek ugyanígy küzdöttek (BML. Mb. ir. R. 31. Publicatiok lajst. 54: 1817. szept. 21.).

[12] BML. Gyoma ir. V. 317. A. c/1. 219.

[13] BML Gyoma ir. R. 2. Polg. peres ir. (1767—1825) 199—201.

[14] BML. Gyoma ir. R. 2. Polg. peres ir. (1767—1825) 199—201.

[15] BML. Gyoma ir. R. 2. Polg. peres ir. (1767—1825) 199—201. — Hasonló ellentét volt más községek és az uradalom között is: Implom József 1971. 111—116; Implom József 1973. 126—130.

Az adminisztrátor által megfogalmazottaknak lehetett némi alapja. Az elfogult külső szemlélő tüneti jelenségeket érzékelt, s ezek a jelenségek valóban nehezen egyeztethetők a földesúr által megkívánt gazdálkodási modellel. Már az 1814-es urbáriális szerződés záradékában figyelmeztették a gyomaiakat „a' Szántó Földeknek szorgalmatos be vetésire". Részletesebben: „F. Urbariom szerént kaszállóknak ne hadják, ugy ellenben a' Kaszállókat szántó földekké ne tegyék, hanem a' mennyit a Kaszállóikbul fel szántanak, ugyan annyit a' Szántó földjeikbül kaszállónak hadjanak . . .".[16] Az állattartás nagyobb jelentőségére következtethetett az adminisztrátor abból az indoklásból is, melyet 1825-ben (ekkor pedig már tartott a vitájuk földesurukkal!) a dézsma szemül való adását kérelmezve megfogalmaztak. A tavaszi vetés gyenge — írják — így „több hasznát várhatna sok, ha szénának le kaszálhatja", s a dézsmát szemül adja meg.[17] Az „engedetlenség" nyilvánvaló jele, ha úriszék ülésén kell állástfoglalni az ügyben, „hogy bátor a Lakosok a K Urbarium értelme szerént hoszszú fuvarral minden kéttségen kívül tartoznának, mégis valahányszor Pestre . . . küldetnek, mindannyiszor békétlenkedvén", vitáznak a napok elszámolásakor, s az „elindulást annyira halogattyák, hogy . . . az Uraságnak tetemes kart és hátra maradást okoznak".[18] A földek elosztásában és használatában véghezvitt változtatásokra pedig bőséges adatokat szolgáltatnak a végrendeletek. Az a végrendelkezési gyakorlat, melyet a földesúr megpróbált tiltani, de végül is tudomásul vett: a gyomaiak a telki állományról következetesen végrendelkeztek.[19] Sőt: már végrendeletük előtt elidegenítették a telki állomány egy részét.[20] Ez a néhány, jelzésszerűen idézett adalék azt bizonyítja, hogy a „rossz szántó vető ember, engedetlen, maga feje után járó" minősítés nem volt egészen alaptalan.

A földesúri érvelés labilis volta — a gazdálkodás lényegének meg nem értése — viszont akkor válik világossá, amikor a gyomaiak által levélben felkeresett korábbi gazdatiszt (1836-ban már nagyszentmiklósi jegyző) érvelését olvassuk. A volt gazdatiszt hosszan bizonygatja, hogy a vetés esetenkénti lekaszálása önmagában még nem bizonyít a földművelés elhanyagolása mellett. Ezek az érvei azért fontosak, mert a látszat szerint az ő tapasztalataira alapozta az adminisztrátor korábban idézett vádjait. A gazdatiszt nem volt felettesének, hanem a gyomaiaknak az igazát bizonyítja, kifejtvén, hogy nem a jobbágyok „lustasága", hanem a maga helytelen gazdálkodási módja miatt károsodott a földesúr. (És jutott csődbe, hiszen a legelőterület csökkentése és a telkek

[16] BML. Gyoma ir. V. 317. A. c/1. Urb. és egyéb szerz. (1798—1848) 6. — Mezőberényben hasonlóan: a szállásföldek felét, vagy egy részét még akkor is parlagnak (kaszálónak) hagyták, amikor a földesúr a határ nyomásos művelését kívánta (BML. Mb. ir. R. 2. Közig. ir. A/3-b: 1812).

[17] BML. Gyoma ir. V. 317. A. c/1. Urb. és egyéb szerz. (1798—1848) 35. (1825. júl. 10.).

[18] BML. Gyoma ir. R. 1. Úriszéki ir. 112. (1821. aug. 16.).

[19] Az áttanulmányozott több száz végrendeletet tüzetesen elemeztük: Szilágyi Miklós 1977. — Harruckern és örökösei birtokain ez a gyakorlat (jóllehet tilalmazták) eléggé általános volt: Implom József 1971. 79—81; Implom József 1973. 113—114; Szilágyi Miklós 1973a. 198—199. (A gyomai végrendeletek: BML. Gyoma ir. V. 317. A. g/1. Végrendeletek és egyezségek; BML. Gyoma ir. R. 2—3. Polg. peres ir.).

[20] Az 1810-es években egész sor olyan kérelmet nyújtottak be a gyomaiak az uradalomhoz, melyben egy-egy házas zsellér kérte apjától örökségül megkapott, máskor pénzért vásárolt s több éve már használt telki állományának a saját nevére íratását (BML. Gyoma ir. V. 317. A. b/4. Kérelmek).

újraosztása az anyagi csődtől való szabadulás remélt útját egyengette . . .[21].) A szomszédos birtokosoknak szintén károsodniuk kellett volna — érvel a gazdatiszt — hiszen „Ványa, Gyarmat, Tartsa, Berény, Körös Ladány Endrőd Szarvas s. a. t. Helységek lakossai szint azon szerént sok Juhot és Szarvas Marhát tartanak és vad zab nálok is terem".

Eléggé kiterjeszti tehát tapasztalatainak érvényességét, amikor az állattartás és földművelés viszonyáról így summázza véleményét: „Hogy továbbá a' Tekéntetes Békés Vármegyei Földmívelők közadójokat és egyébb szükségeiket egyedül a' Szarvas marhának és gyapjunak eladásából, nem pedig buza termesztésből pótolhatják azt is tapasztaltam, mert a' Gabonájokat ha tsak Pestre mint Gyomától teherrel három napi járásnyira nem viszik más képpen summásabban el nem adhatják; így tehát . . . a' marhák el adhatásához kelletvén magát minden előre menni kivánó embernek mindig alkalmaztatni . . . minthogy nem a' vevő nélkül szükölködő Buzával teli vermek kivántatnak meg, valamint a' köz adónak ugy más szükségek ki elégítésére ha nem a' kész pénz . . . Meg vagyok tehát arról jól győződve, hogy a' Szantó földek mellé nagyon is bővséges legelőre légyen szükségek, mert kivált a' Gyomai határban a' székes és vízáradásoknak ki tett földeknek száma nagyonn is szembe tűnő".[22]

Másodlagos jelentőségű, hogy közgazdaságilag mennyire megalapozott ez az érvelés, s milyen mértékben veszi figyelembe a mezővárosi jobbágyok és a földesúr érdekösszeütközésének valódi okát: az allodiumok megszervezésének szándékát, a korábban kontraktus alapján használt puszták elvonásának e korban mind általánosabb gyakorlatát.[23] Hiszen eléggé nyilvánvaló, hogy a földesúr gazdálkodási elvei nem „különlegesek"; jól beleillenek az államhatalom által támogatott, ebben az időben már törvényileg is megfogalmazott földesúri törekvések sorába.[24] Tulajdonképpen a dunántúli és északmagyarországi gazdálkodásból levezetett „gazdaság-modellt" akarja kikényszeríteni itt is, amikor így fenyegeti jobbágyait: ha úrbéri perre viszik a vitás ügyet, „meg hagyván minden sessio részére 22 Jugerumot az nyomásba amint

[21] BML. Gyoma ir. R. 3. Polg. peres ir. 214—217. (Csepcsányi Tamás uradalmi adminisztrátor terjedelmes védekezése, 1839. okt. 26.) — L. még KARÁCSONYI János 1896. I. 431—433.

[22] BML. Gyoma ir. V. 317. A. c/1. Urb. és egyéb szerz. 219. (1836. febr. 17.) — További vizsgálatra szorul, hogy a gyomaiak miért *csak* Pestet emlegetik gabonapiacként, hiszen RUZSÁS Lajos (1966. 287—296.) szerint a közelebbi Szegednek igen jelentős gabonapiaca volt; Budapest csak az 1860-as évek végén vált a magyar gabonakereskedelem központjává. FÉNYES Elek (1847. II. 358.) szintén Pestet, s mellette Nagyváradot említi a Békés megyei búza piacaként. A mezőberényiek viszont Szegedre (mellette Nagyváradra) vitték a búzát eladni (SZILÁGYI Miklós 1973a. 206.).

[23] L. pl. IMPLOM József 1971. 103—105; SZILÁGYI Miklós 1973a. 200; RÁKOS István 1973. 135. — 1795-ben azonban a gyulai uradalom még így érvelt, amikor a szegénység földosztási kérelmét elutasította: „Két annyian vannak átalyában a' kik földet birnak és azt mívelik. A Mezők olly tágasak, hogy többnyire minden helységeiben az Uraságnak a Jobbágyok a maga Határain és Pascuumain nem tsak azok kik földel birnak, hanem a' kiknek nintsen földjök annyi Marhát, Juhot, sertést tartanak, valamennyit tsak tehetségek szerént szerezhetnek . . . ki föld nélkül szükölködik . . . élhet még is az oeconomiának más ágaibul, ugymint a marha tenyésztésbül. . . .". (L. RÉVÉSZ László 1956. 83—84; IMPLOM József 1971. 83.).

[24] Összefoglalóan l. VARGA János 1967.

az Országunkba már több helyen tétetett a' többit ezen 22000 Jugerumot tevő nyomásból ugy mint 17000 Jugerumokat'' magának foglal el.[25]

A helybelieknek tetsző érvelés elsősorban nem azért tanulságos, mert a ,,kinek volt igaza'' kérdését eldöntheti. Ennek az eldöntésében egyébként is többet jelentenek azok a panaszok, melyeket a gyomaiak a fenyegetését beváltó földesúr ellen fogalmaztak. 1835-ben pl. Békés megye királyi biztosához küldött levelükben a három éve kiszakított 14 000 holdnyi legelőjük elvesztését így panaszolták: ,,Le írhatatlan az a' csapás mellyet ekkor a Népnek szenvedni kelletett, a' midőn kénteleníttetett vagy Jószágát ugy adni préda áron amint a vevő kénnye tartotta, vagy bizonytalan és más Vármegyei helyekre vándorlani legelő keresés[26] végett ha azt meg tartani akarta''. Alig harmada maradt meg a jószágállománynak — folytatják a panaszáradatot — ,,holott a Jószág tartás nállunk az élet módjának egyik valóságos ága. — A Jószág téli tartására fel állított Épületeink üressen állnak és haszontalanul . . . egyedül a szántásra vetésre kéntelen a nép támaszkodni, és a baromtartásta, mellytől meg lévén fosztva fele élelme módja el vevődött tőlle''.[27] Bármennyire is ,,perdöntőek'' azonban e panaszok, ha a földesúri önkényeskedésről és a jobbágyok fokozódó elnyomorodásáról akarunk újabb adalékokat szolgáltatni, keveset mondanak a lényegről: nem adnak választ arra, hogy a földesúr *miért akarhatta* jobbágyai nyomorúságát . . .

A földesúr és adminisztrátora — következtethetjük — *nem akarta megérteni* az állattartás és földművelés viszonyának lényegét (amit volt gazdatisztje, nem lévén föggőségi viszonyban, megfogalmazhatott): az állattartás az *árutermelő*, a földművelés az *önellátó* (és az állattartást szolgáló) ágazat volt, mert az adott korban és az adott körülmények között[28] ez volt a rentábilis. *Ezt aligha érthette meg* a földesúr, mert a maga árutermelő érdekeit: az allodiumok állattenyésztését veszélyeztette a paraszti konkurrencia. A földesúri ,,önkényeskedés'' és a jobbágyi ,,engedetlenség'' hátterében tehát nagyon is nyilvánvaló gazdasági érdekütközések feszültek![29]

Az ilyen érdekellentét ,,feloldása'' korántsem azon múlik, hogy a gyomaiak kevesebb gondot fordítanak a baromtartásra s többet a földművelésre.

[25] BML. Gyoma ir. R. 2. Polg. peres ir. 199—201. (1821). — Az 1836. évi úrbéri törvény szerint per esetén 4—22 holdat ítélhettek meg egy egész telek után a közlegelőből, ahol bőven volt legelő, 22 holdnál többet is (VARGA János 1967. 65.). A gyomaiak a szomszédos Békés megyei helységekre hivatkoztak: szerintük *mindenütt nagyobb* terjedelmű legelőt mértek ki egy telekre. Szarvason az 1835-ös elkülönítési szerződés szerint pl. 32 holdat (IMPLOM József 1971. 152—153; NEUMANN Jenő 1922. 59.), de itt is népzendülés követte az elkülönítést (CSÁKABONYI Kálmán 1965.). — A legelőelkülönözési perek végső eredményeiről összefoglalóan: FÜR Lajos 1965. 108—124.

[26] A gyomaiak — úrbéri perük megkezdődvén — igyekeztek beszerezni a szomszédos községektől és uradalmaktól az igazolásokat a XIX. század legelejétől már eléggé gyakran, távoli legelőkön telelő, illetve nyaraló állataikról (BML. Gyoma ir. V. 317. A. c/1. Urb. és egyéb szerz.).

[27] BML. Gyoma ir. V. 317. A. c/1. Urb. és egyéb szerz. 196—198. (1835. jún. 5.).

[28] Az állattartás és földművelés kölcsönös meghatározottságáról vö.: HOFFMANN Tamás 1975. 333—335; SZABADFALVI József 1970. 121—143.

[29] SZABÓ Ferenc (1974. 119) szerint: ,,A fejlettebb majorságok jórésze az erőteljes gabonatermesztés mellett az 1820-as évektől fogva komoly hasznot húzott a *juhtartásból*, a gyapjúeladásból s általában a legeltető állattartásból''. Példaként idézi a körösladányi Wenckheim-uradalmat, melynek 1839-ben 18 300 juha volt, és ,,évi összbevételének nagyobb felét az állattartásból, mintegy 40%-át a juhászatból nyerte''. — A Békés megyei uradalmak XIX. századi, fokozatosan átalakuló gazdálkodásáról részletesen: HANZÓ Lajos 1960; OLÁH József 1975.

Hiszen éppen az ellen tiltakoznak a leghevesebben, hogy rossz földművelők lennének: „. . . mintha a tehetősebb Gazdák roszszabb föld mivelők volnának mint a szegényebbek ezt maga magában meghazuttolja csak az a köz mondás is. Aki jobban birja csak jobban birja, — de meg hazuttolja valósággal az hogy a Gyomai határbann az élet a tanyákonn boglyákba rakódik, és ugy vontatódik bé a Tanyába, a' nélkül hogy szekérre rakódna. A' szegény tehát kinek kevés vonó, vagy vontató Jószága van, kéntelen apró boglyákat, vagy is vontatókat rakni midőn két lóval, vagy ökörrel vontatja, ellenbenn a' tehetősebb tizet is bele tesz egy boglyába vagy vontatóba ollyat, a millyen tizet egy szegény két Jószága után rak mert annak van tiz tizenkét vonó Jószága is".[30])

A legeltető állattartásra épített árutermelés — ennek változatlan lehetőségéért küzdöttek — szerintük tehát *nem jelenthette* a két termelési ág alá-fölé rendeltségét, a földművelés elhanyagolását. Jól tudták — tudniok kellett —, hogy árutermelésük a tulajdonviszonyok labilis (bár a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig eléggé stabilnak hitt, s alapjaiban még ekkor sem támadott[31]) talajára épült: a feudális érdekekkel való küzdelem „kereszttüzében" tudott csak utat törni magának. Folyamatosan meg kellett küzdenie a mezővárosnak — az érdekközösségnek — a pusztabérletekért.[32] De ha biztosítják is a legelőt: a legeltetés csak tavasztól őszig alkalmas az állatok ellátására. A teleltetés megszervezéséhez megfelelő gazdasági háttér kell. Minél nagyobb az állatállomány, annál nagyobb takarmánybázist és téli férőhelyet kell biztosítani. Erre pedig csak a földművelést megfelelő szinten tartó komplex paraszti gazdaság lehet a „garancia", hiszen a takarmánygyűjtés akkor is a földművelés függvénye, ha nem *termesztik* a szénát. A parlagoló határhasználattal együtt járt, hogy a földművelésre alkalmas területeket — a szállásföldet — váltogatva szántották és kaszálták.[33] A gabona szalmájának szintén fontos szerep jutott, különösen az *aklok*ban teleltetett[34] állatok ellátásában: a szalma takarmányul is szolgált, s meg is védte az állatokat.[35] Minél jelentősebb volt tehát egy-egy gazdaságban a földművelés produktivitása, annál nagyobb állomány téli „átmentését" tudták vállalni. Vagyis éppen az árutermelés *érdekében* nem hanyagolhatták el a földművelést.

3. Az árutermelő külterjes állattartás és az önellátás szintjén tartott földművelés összhangjára épülő komplex kisüzem — történetileg vizsgálódva: kronológiailag pontosítva az elmondottakat — erősen átmeneti jellegű. A le-

[30] BML. Gyoma ir. A. c/1. Urb. és egyéb szerz. 244—249. (1836. márc. 13.).

[31] Az úrbérrendezés következményeiről összefoglalóan: Révész László 1956. 62. skk. — Az országos tendenciákra l. Varga János 1967.

[32] L. pl. Implom József 1971. 82—83; Implom József 1973. 153—154; Rákos István 1973. 130—136.

[33] Barabás Jenő kutatásai alapján (1964. 14—15; 1965. 80. skk.) is ezt valószínűsíthetjük. (A parlagoló földhasználatról l. Wellmann Imre 1961. 355. skk.). — A szállásföldek parlagolásához és kaszálásához akkor is ragaszkodtak, amikor — az úrbérrendezéskor — a telki állományt kimérték, s az uradalom fordulók szerint akarta műveltetni a határt. Erre a törekvésre bőséges utalásokat találunk a gyomaiak úrbéri perében. A földesúri foglalásokkal pl. azért is elégedetlenek, mert az elvett 1500 holdnyi „Pó halmi földek helyett a Tanyai földekből minden sessio után négy Jugerum kaszallónak szantó földé kellett válni, a Tanyánn ekképp történt négy Jugerum kaszállónak hianya pg a Közös Legelöből mérettetett ki" (BML. Gyoma ir. A. c/1. 211—1835).

[34] Vö. Szabadfalvi József 1970. 49—54. (Mezőberényi adatok: Szilágyi Miklós 1973. 185.).

[35] Vö.: Szabadfalvi József 1970. 54—57.

gelő csökkentések előidézte kényszerű körülmények között még megpróbáltak ragaszkodni a gyomaiak a hosszú ideig jól funkcionáló „gazdaság modell"-hez: amíg lehetett, távoli vidékeken kerestek legelőt.[36] A természeti körülmények (ezzel együtt a termelési feltételek) alapvető megváltozása és az új szállítási, értékesítési feltételek kialakulása (vasút, gabonakonjunktúra) viszont hamarosan „vonzóvá" tette a feudális birtokjogi kötöttségektől megszabadult parasztgazdaságokban a szántóföldi termelésre berendezkedett gazdálkodást. Ez a XIX. század végére jellemzővé vált árutermelő parasztüzem viszont éppúgy külterjes volt, mint a legeltető állattartás.[37] Egyiket is, másikat is csak ideig-óráig éltették a konjunktúrák, majd eljuttatták a paraszti kisárutermelés válságáig, melyből csak ertőeljes intenziválódás árán tudott volna kilábolni.

A feudális birtokjogi kötöttségek megszűnése, valamint a természeti körülmények és a szállítási, értékesítési feltételek alapvető megváltozása együttes hatásának eredőjeként feltételezett „gazdaság-modell": a *gabonatermesztést*[38] favorizáló, a legelőket vészes gyorsasággal feltörni igyekvő parasztüzem persze nem azonnal s nem is ezeknek az okoknak egyenes következményeként született meg. Amikor a mezővárosi jobbágyok árutermelő állattartásának jelentőségét hangsúlyozzuk, s a földművelésnek az önellátásban jelöljük ki a helyét, azt is figyelembe kell vennünk, hogy a Mária Terézia-féle urbárium bevezetésétől a szabadságharcig a megyében *öt és félszeresével* nőtt a szántóföld kiterjedése.[39] További vizsgálatot kíván természetesen, hogy az úrbérrendezéskor a jobbágyok nem vallottak-e be a valóságosnál kevesebb szántót; nem kellene-e „levonnunk" e rendkívül nagyatányú növekedés bizonyító erejéből. Az azonban nem kétséges, hogy a „termelésben első helyre került gabona fontosságát már 1803-ban tényként könyvelte el Békés megye közgyűlése". Amint Szabó Ferenc megállapította: ez összefüggésbe hozható azzal, hogy a XVIII. század végétől (jórészt a napóleoni háborúk nyomán) kialakult gabonakonjunktúra erőteljesen hatott a mezővárosi árutermelés fokozatos átalakulására is.[40] Orosházán már ezt megelőzően — 1771-től — egy bécsi gabonakereskedő vásárolta fel, s vitte a bécsi piacra a jobbágyok gabonafeleslegét.[41]

A gabonakonjunktúra korábban jelentkezett hatása, az alkalmanként és helyenként kedvezőbb értékesírési feltételek kihasználásának igénye mégsem mond ellent annak, amit a gyomaiak és földesuruk érdekellentétét elemezve mondottunk. Nem mond ellent, mert *árutermelői érdekellentétük* akkor

[36] A legelőbérlet mellett az is eléggé általános, hogy egyes mezővárosok vagy uradalmak a maguk nyájára fogadtak be több-kevesebb idegen állatot a pásztorbér és a legelőbér megfizetése ellenében. Az ilyen ajánlatokról publikációkban tudósították a lakosságot (vö.: Szilágyi Miklós 1973a. 193.).

[37] L. részletesen Simonffy Emil 1965; Balogh István 1965a, 1965b. — a gabonatermesztő külterjes „üzem" mintaszerű bemutatása: Nagy Gyula 1963, 1965, 1973, 1975.

[38] A Békés megyei tendenciákról, a lassú intenziválódás tényeiről l. Szabó Ferenc 1965. 424—425; Szabó Ferenc 1974. 122.

[39] Szabó Ferenc 1974. 118. — L. még erről Karácsonyi János 1896. I. 438; Implom József 1971. 78.

[40] Szabó Ferenc 1974. 117—119.

[41] Szabó Pál 1965. 280. — Skolka András 1806-ban megjelent mezőberényi ismertetőjében első helyen emelte ki, hogy a lakosok búzát termesztenek, „mellyet a Nagy Váradi Sütők különösen kedvellenek" (Irányi István—Szabó Ferenc [szerk.] 1973. 18.).

is tény, ha tendenciózusan eltúlzottnak s a speciálisan gyomai tendenciák[42] önkényes általánosításának tűnik a komplex kisüzem ilyen bemutatása. Az ellentét lényege ugyanis az *árutermelés*. Ez pedig a *konjunktúra* jobbágyparaszti kihasználását — mint általánosan jellemző tendenciát — jelenti elsősorban, s csak másodsorban annak felismerését, hogy az adott termelési és értékesítési feltételek mellett *még mindig* az állattartás a konjunkturálisabb ágazat.

Valamire azonban feltétlenül figyelmeztet a gabonakonjunktúra kihasználása: kronológiai szempontból aligha lehet általánosítható jelentősége annak a ténynek, hogy a paraszti állattartás körüli érdekellentét éppen az 1820—1830-as években „manifesztálódott". Az úrbéri perben megfogalmazott gazdasági érveknek nem az az igazi jelentősége, hogy a jobbágyok árutermelő állattartásának megszűnését és a gabonatermelés kialakulását időben konkretizálni tudjuk. Jóllehet nem véletlen, hogy több Békés megyei mezővárosban az 1836. évi VI. tc. 3 §-a szerint végrehajtott legelő-elkülönítéseket — a gyomaiak peréhez hasonlóan — kisebb-nagyobb zendülések, főleg a zsellérek ellenállása követte.[43] Másutt is ekkortájt, a jobbágyi árutermelést alapjaiban támadó úrbéri törvény következményeként válhatott nyilvánvalóvá a legeltető állattartás válsága.

Elengedhetetlenül szükséges ezek szerint, hogy az egymást váltó (gyakran csak múló) konjunktúrák hatását — legalább futólag — megvizsgáljuk, s így kíséreljük meg kronológiailag is biztosabbá tenni mindazt, amit a paraszri állattartásról elmondottunk.

A megye újratelepedése utáni első évtizedekben — ez eléggé köztudott — görög, bolgár s főleg örmény bérlők szarvasmarha tenyésztéssel (göböly-hizlalással) hasznosították Békés megye hatalmas pusztáit.[44] A szomszédos nagy mezővárosok — elsősorban Szentes és Hódmezővásárhely — már az 1740-es években kezdték kiszorítani e pusztabérlőket, majd a század második felében a gyorsan megerősödő Békés megyei mezővárosok, községek is beléptek a versenytársak sorába. Szinte minden mezőváros a maga határa mellé hatalmas

[42] Az így értelmezett árutermelői érdekellentét összeegyeztethető lesz mindazzal, amit Gunst Péter a kelet-európai parasztság „konzervatívizmusáról" megfogalmazott. A mezővárosi parasztgazdaságok — a körülményekhez képest racionálisan és a konjunktúrákhoz alkalmazkodva megszervezett árutermelésük ellenére — eléggé konzervatívak voltak: egy régies pásztorkodási technológiát és a hagyományos közösségi szervezet organizációs elveit igyekeztek kihasználni. Árutermelésük a „hagyomány" (= konzervatívizmus) átszerveződési, alkalmazkodási képességének példája lehet. Vizsgálataink tehát nem mondanak ellent Gunst koncepciójának, inkább azt a megállapítását húzzák alá, hogy a „regionális kutatás hiányzik, annak ellenére, hogy a helytörténet terén számos kísérlet történt az ilyen kutatásokra" (Gunst Péter 1975. 391.). — A speciálisan gyomai tendenciák egyébként plasztikusan kirajzolódnak a Szabó Ferenc szerkesztette tanulmánykötetből (Szabó Ferenc 1977).

[43] Vö.: Implom József 1971. 151—153; Neumann Jenő 1922. 55. skk.; Csákabonyi Kálmán 1965. (Szarvas); Szabó Pál 1965. 273—277; Implom József 1971. 102—103. (Orosháza); Implom József 1973. 145—147. (Mezőberény). — Az 1848-as földfoglalási, legelőelkülönözési mozgalmakról összefoglalóan: Hanzó Lajos 1960. 25—28. — Vésztőn még 1908-ban is újrakezdték a közel ötven éve lezárt úrbéri pört a legelők visszaszerzésére; ebben a helyi agrárszocialisták jártak az élen (Szabó Ferenc—Leiner Gyula [szerk.] 1973. 164—165.). — A legelőelkülönítés országszerte viharos körülmények között folyt: Varga János 1967. 66.

[44] Karácsonyi János 1896. I. 440—441; Implom József 1971. 180—181. — A legelőhasználat általános tendenciáira l. Varga János 1967. 61.

pusztabérleteket szerzett, s ezeket a földesúrral kötött, rendszerint évente megújított contractus alapján — s hovatovább nemcsak állattartásra! — háborítatlanul használta.[45] Hogy mennyire a gazdálkodás kétségbevonhatatlan szükségletének tekintették a mezővárosi jobbágyok a pusztabérleteket, a békéscsabaiaknak az úrbéri vizsgálatok (1769—1770) kérdéseire adott válasza bizonyíthatja. Elmondták a csabaiak, hogy saját határuk egy része „árvíz alá vagyon vetve", ezért szántóföldjeik jelentős része is a pusztákon van, legelőjük pedig a bejáró marháknak sem elegendő: „Béjáró marháink, ugymint fejős teheneinknek és juhainknak, kezes lovainknak, borjuknak és sovány sertéseknek legelőmezeje vagyis nyomása vagyon csabai határban és Mezőmegyernek egy részén . . . Egyéb marháinknak, ugymint jármos ökreinknek gulyáinknak, méneseinknek és nyájjuhainknak legelőmezejek vagyon Gerendáson, Sopronyon, Mezőmegyeren és csabai határnak egy kis részén". Mivel a „marhák hizlalására alkalmatos szénát termő" kaszálók is „a szántóföldek között hagyni szokott parlagokon vannak", aligha lehet kétséges, hogy a mezővárosi gazdálkodás *teljes egészében* ráépült a pusztabérletekre.[46]

A mezővárosoknak a pusztabérletek megszerzésében megnyilvánult „versenyképességéből" — ezek szerint — nemcsak az következik, hogy ki akarták és jól ki tudták használni az árutermelő marhatartásnak kedvező piaci lehetőségeket, hanem az is, hogy egész gazdálkodásuk fundamentumának a bérelt pusztákat tekintették. A földművelés és állattartás szerkezeti arányait erre a bázisra építve alakították ki.

A pusztabérletek ilyen értelmű „beépülése" tette képessé végső soron a mezővárosokat arra, hogy az értékesítési konjunktúrák változásait is követni tudják. A gyors „átváltás" képességét ugyanis a juhtartás XVIII. század végi előretörése látszik bizonyítani.[47] Amikor a marhatartásnak kezdett „bealkonyulni" — nemcsak a piac kedvezőtlenebbé válása következtében,[48] de azért is, mert *túlfejlődött* a legelő eltartó képességén — meglepő gyorsasággal szaporodott a jobbágyok juhállománya. Úgyannyira, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján az egyes birtokosok megyei rendeletekkel támogatva szabályozták: egy-egy jobbágy hány juhot tarthat.[49] Ennek ellenére: a juhok gyors ütemű szaporodása ettől kezdve — egészen a század közepéig — jellemző tendencia maradt. A parasztgazdaságokban a szarvasmarhák száma 1793/94 és 1847/48 között 42 116-ról 15 619-re csökkent, a lóállomány ugyanezen idő alatt alig valamelyest emelkedett (20 131-ről 28 513-ra), a juhok száma viszont — a meg-

[45] Révész László általánosító érvénnyel fogalmazta meg (1956. 64. skk.): „1769-ben kivétel nélkül minden község azon panaszkodik a gyulai uradalomban, hogy határa túlságosan szűk a felduzzadt lakosság számához viszonyítva, úgyhogy puszták bérlésével kénytelen pótolni". — A pusztabérletekről l. még Gulyás Mihály—Hajdu Mihály—Szabó Mihály 1965. 186—187; Implom József 1971. 85—86, 182; Rákos István 1973. 125; Implom József 1973. 153; Tábori György 1974. 259—260. — A bérelt puszták között árendás földek és cenzuális földek egyaránt voltak (vö. Varga János 1967. 101—107.).

[46] Implom József 1971. 87—91; Szántó Imre 1970. 66. — Implom arra is idéz adatot, hogy a puszták szántását eléggé eredménytelenül tilalmazták (1971. 182.). Jellemző, hogy Györffy István (1943. 100—106.) az első katonai felvétel térképlapjait tanulmányozva a bérelt (cenzuális) pusztákon *is* felfedezte a gyakran utcasorokká rendeződő tanyacsoportokat, a szántóföldeket. Ennek értékelésére l.: Barabás Jenő 1964. 28—30; 1965. 80—84.

[47] Karácsonyi János 1896. I. 442; Implom József 1971. 185; Erdei Aranka 1975.

[48] A „Bécsi Ökörrel Kereskedő Társaság" elleni tiltakozásokról l. Implom József 1971. 253—254.

[49] Vö.: Implom József 1971. 185—186; 1973. 155.

megújuló korlátozások, a legelőelkülönítések végrehajtása ellenére[50] — 48 674-ről 69 832-re szaporodott e fél évszázad alatt.[51] Az emelkedés üteme még feltűnőbb, ha hozzátesszük: a feudális nagybirtok is a gyapjú-konjunktúrát igyekezett kihasználni; elsősorban birkatenyésztéssel hasznosították a jobbágyoktól elvont legelőket. 1849-re Békés megye szarvasmarha-állományának 22%-át, lóállományának mindössze 2%-át, sertésállományának 18%-át tette ki az uradalmak állatállománya, a juhoknak viszont 48%-át (a növendék állatokkal együtt 65 638 darabot) már az uradalmi nyájakban őrizték.[52] Korántsem elszigetelt jelenség volt tehát — a parasztok és uradalmak érdekütközésének lényegét fogalmazza meg —, amikor a mezőberényiek a földfoglalások ellen tiltakozva főleg a földesuruk birkanyájaira panaszkodtak: „Báró Urunk eő Nagysága, ezen kevés szárazon is most is 2000 nél több Birkáit járattya . . . a' mi Marháinknak mételye és valóságos döge, egyedül a' Köztte járo sok Birka, melly egyéberánt-is a' Marha tenyésztésnek, ennek az Alföldi Gazdálkodás egyik fő ágának, egy fő akadálylya és valóságos döge" (1816).[53]

Nem kétséges, hogy a jobbágyok juhtartásának fellendülése — ugyanúgy, mint az uradalmi birkatartás — a gyapjú-konjunktúrával függ össze.[54] Hogy milyen nagy mértékben, azt a Békés megyei helységeknek a gyapjú értékesítésében megnyilvánuló „kartell"-szerű együttműködése — az árutermelői érdekek védelmének jobbágyparaszti szervezete — bizonyítja.[55]

A mezővárosok tanácsai általában ragaszkodtak (nemcsak Békés megyében, pl. a nagykunsági helységekben, a Hajdúságban is[56]) a gyapjú közös értékesítéséhez.[57] A tanács kötötte tehát a szerződéseket — az összes juhtartó nevében — dunántúli vagy felvidéki csapómesterek képviselőivel, illetve — gyakrabban — pesti, kecskeméti, gyöngyösi, abonyi zsidó kereskedőkkel, kereskedő cégekkel. (A csapómesterek és kereskedők állandó vásárlók voltak: évről-évre ugyanazok jártak vissza, amint az a gyomaiak 1815—1848-ig folyamatos gyapjúértékesítési irataiból következtethető.[58])

A szerződéskötéskor — a nyírás előtt több hónappal, esetleg már az előző évi szállításkor — rendszerint nem állapodtak meg az eladási árban,

[50] Implom József 1971. 185—186, 151—157.

[51] Az állatlétszám adatokra l. Szabó Ferenc 1974. 118.

[52] Szabó Ferenc 1974. 120. — Galgóczi Károly (1855. 324, 348.) kiemelte Blankenstein füzesgyarmati, Wodianer gyomai gulyáit, de még inkább hangsúlyozta a parasztok (Dévaványa, Békéscsaba, Békés, Gyoma, Körösladány, Mezőberény, Orosháza) marhatartását. A juhászatról szólva az urasági nemesített nyájakat tartotta kiemelendőnek (Wenckheimek, Károlyi, Blankenstein, Halassy, Kárász, Szegedy), de megjegyezte, hogy „Körös-Ladányon, K. Tarcsán, Gyomán a nép közé is elterjedt a juh nemesítés".

[53] BML. Mb. ir. R. 2. Közig. ir. 1816. 128—130. — Mezőberényben a juh-, illetve birkatartó jobbágyok között is komoly nézeteltérés volt (Implom József 1973. 155.).

[54] Vö.: Gunst Péter 1975. 390.; Hoffmann Tamás 1975. 329.

[55] A Békés megyei mezővárosok gyapjúértékesítési szervezetét a gyomai tanulmánykötetben részletesen elemzem (Szilágyi Miklós 1977.). Időközben megjelent Erdei Aranka 1975. feldolgozása *ugyanerről* az értékesítési szervezetről. A gyapjúértékesítési iratok kettős publikálása felment az alól, hogy magát a szervezetet ez alkalommal tüzetesen megvizsgáljam.

[56] Vö.: Kormos László 1967. 130; Szilágyi Miklós 1968. 350; Orosz István 1973b. 123.

[57] Karácsonyi János 1896. I. 442. szerint: „A gyapju eladást, hogy a köznépet a zsidó kereskedők meg ne csalják, a községek közvetítették, s az árból rendesen az illető gazdának adaját is levonták". — L. még Implom József 1971. 186—187.

[58] BML. Gyoma ir. R. 12. Gyapjúela. i. (1809—1848). — A részletes adatsorokat l. Erdei Aranka 1975.

hanem azt rögzítették: ahogy Tarcsán, Ladányban, Berényben, Endrődön, Csabán elkel a gyapjú, maguk is úgy adják. Nemcsak Gyomán, de a felsorolt helységekben is így szólt az egyezség, hiszen a nyírás ideje elérkezvén, kiterjedt levelezés kezdődött: kölcsönösen tudósították egymást az elöljáróságok a végleges alkuról. Ez az érdekvédelmi szervezet mindvégig független maradt a földesúri beavatkozástól.[59]

A gyomai iratanyagban a részletes bemérési listák is megmaradtak. Itt az esztendőnként értékesített gyapjú az 1810—1830-as években a 200, olykor a 300 mázsát (mázsa = bécsi mázsa = 56 kg) is meghaladta. (Ezeknek a mennyiségeknek az értékelését megkönnyíti, ha arra is utalunk, hogy pl. 1831-ben a 202 mázsa gyapjút 16 szekeres szállította el — egy szekérre 13—18 mázsa között pakoltak —; 1832-ben a 245 mázsát 19 szekérre tudták felrakni).[60]

A paraszti gyapjútermelés konjunkturális jellegét közvetve az is igazolja, hogy a fajtaváltás[61] feltűnően rövid idő alatt lezajlott. 1830-ban 191 gyomai jobbágygazdaság 203 mázsa 70 font juhgyapjút tudott értékesíteni, s csak 12 gazdaság adott el birkagyapjút (9 mázsa 99 font). 1846-ban viszont már 439 birkatartó gazdaság (118 mázsa 50,5 font tavaszi, 79 mázsa 36,5 font őszi nyírású), s csak 25 juhtartó gazdaság (6 mázsa 24 font) értékesítette a gyapjút.[62] A nagyobb gyapjúhozamú, kétszer nyírható, valószínűleg nem a merinó, hanem a parlagi-birka[63] gyors térhódítása, a komoly tőkebefektetést igénylő teljes állománycsere éppen abban az időszakban zajlott le Gyomán, amikor a legelőcsökkentés alapjaiban rázkódtatta meg a jobbágygazdaságokat. A fajtaváltás konjunkturális okokkal magyarázható radikális végrehajtásában is a rentábilis árutermelésre törekvés egyik bizonyítékát kell tehát látnunk. Még akkor is, ha a paraszti juhtartás haszonvétele mindig több irányú volt: kihasználták az élőállat-értékesítés lehetőségeit,[64] s a saját szükségletükre fejték is a juhokat.[65]

[59] Más községek szerződései: BML. Öcsöd ir. R. 23. (1801—1828), R. 24. (1829—1848); Füzesgyarmat ir. R. 26. (1836—1848).

[60] BML. Gyoma ir. R. 12. Gyapjúela. ir. 159—166.

[61] A fajtaváltásról l. Galgóczi Károly 1855. 236—345. — Fényes Elek 1847. II. 359. a Békés megyei juhtenyésztésről: „A juhtenyésztés mind az uraságoknál, mind a jobbágyoknál közönségessé lett. A jobbágyok többnyire közönséges kétnyíretű birkát tartanak. Nagy szarvú, gyapjas magyar juhokat felesebb számmal csak Békésen és Vésztőn láthatni. A selyembirka nemesítését több uraságok nagy tökéletességre vitték".

[62] BML. Gyoma ir. R. 12. Gyapjúelad. ir.

[63] Erdei Aranka 1975. nem hagy kétséget afelől, hogy a gyorsan tért hódító birka *merinói*. Az egykorú források azonban egyszerűen *birkának*, *német birkának* nevezik a parasztok által tenyészteni kezdett fajtát, *selyembirkának* (ahogyan az egykorú szóhasználat alapján várható lenne) sohasem emlegetik.

[64] A gyomai gyapjúértékesítési iratok között néhány élőállat-eladásra vonatkozó szerződés is megmaradt (BML. Gyoma ir. R. 12. 67, 169—170, 209.). Olykor helyi juhkereskedőkről is szólnak a források (BML. Gyoma ir. V. 317. A. b/4. Kérelmek 122.; Uo. R. 9. Iratok 507—522: Személyes passusok jkv.). — A mezőberényi adatokra l. Szilágyi Miklós 1973. 193.

[65] 1896. nyarán 55 fejős juhnyáj, 14 juhnyáj (ún. meddő nyáj) és 2 kosnyáj pásztorait írták össze Gyomán (BML. Gyoma ir. V. 317. A. h/9—10. „Jegyzőkönyv, melyben a' Gyomai mindenféle Pásztorok az Instruktioban elő adott 1só Forma szerént feljegyeztettek az 1796dik Esztben"). A fejős juhászat kivételes szerepét bizonyítja az is, hogy mind a gyomai, mind a mezőberényi végrendeletekben a juhok számának közkeletű „mértékegységeként" használják az „egy napi juh", „fél napi juh" meghatározást (BML. Gyoma ir. V. 317. A. g/1. Végrend. és egyezs.; Uo. Mezőberény ir. R. 32. Végrend.).

Vagyis a jobbágygazdaságok *üzemszervezetileg nem oly módon használták ki a gyapjú-konjunktúrát, mint a nagybirtok tette.*[66]

Ez utóbbi megállapításunk azt jelenti, hogy a mindinkább növekvő jelentőségű paraszti juhtartás *nem* idézte elő a gazdálkodás szerkezeti átalakulását. Illetve: ha módosult — az állatszám adataiból s a megművelt föld növekvő mennyiségéből következtetve feltétlenül módosult — a gazdálkodás szerkezete, a paraszti juhtartás nem *oka*, sokkal inkább *következménye* ennek a szerkezeti átrendeződésnek. A paraszti gazdálkodás struktúráját ugyanis a Mária Terézia-féle úrbérrendezés előidézte földhasználati változások kényszerítették átrendeződésre: a telkek kimérése és a két- illetve háromnyomásos gazdálkodásra való áttérés tette hovatovább lehetetlenné a parlagoló földhasználattal egybeszerveződött nagyállattartást.[67]

A juhtartás fellendülése — ezek szerint — feltétlenül összefügg a szántóföldi művelés rohamos kiterjedésével. Nem lehet véletlen, hogy a művelés alá vett területek *megötszöröződése* és a juhállomány szaporodása — paralell jelenségek.[68] A jobbágyok juhászatának és a nyomásos földművelésnek ezt az összefüggését közvetve az is bizonyítja, hogy a nyomáskényszer megszűnésével — a XIX. század második felében, különösen végén — gyakorlatilag megszűnt Békés megyében a paraszti juhászat.[69] A megye juhállományát ekkortájt már csak a sárréti nagybirtokok birkatartása adta.[70]

A mezővárosi jobbágyparasztok árutermelő állattartása — összegezhetjük a konjunktúrák hatásáról és „kihasználásáról" elmondottakat — azért volt képes rugalmasan alkalmazkodni a piaci igények változásaihoz és az allodizáció terjedése teremtette kényszerhelyzethez, mert *mindig* a földművelés és állattartás összhangját, üzemszervezeti egységét igyekezett megvalósítani. Így függ össze a parlagoló földhasználat a nagyállattartással s a nyomásos gazdál-

[66] Nem lehet célunk, hogy az uradalmak (különösen a dunántúli uradalmak) birkatenyésztésének XVIII—XIX. századi történetét részletesen vizsgáljuk. A kortársak eléggé kárhoztatják a birkatenyésztési lázat, a gazdálkodás szerkezeti átalakulásának káros következményeit ahhoz, hogy megállapításunkat ne kelljen részletesen dokumentálni (vö. pl. M.: *A' Juh-tenyészetről.* Tudományos Gyűjtemény 1817. XII. kötet 34—39.). — A feudális és kapitalista agrár nagyüzemek juhászatának agrártörténeti és néprajzi vizsgálatát kollegám, Gémes Balázs végzi; a legfőbb tendenciákat elsősorban az ő eredményei alapján ismerem.

[67] Barabás Jenő 1964. 14—15. szerint „Legfeljebb 1—2 helységnél valószínűsíthető, hogy kisebb határrészen átmenetileg művelési kényszer dívott, mint pl. Szarvason . . . Az egész megművelt határ egymás mellett elhelyezkedő szállásföldekből állt, amelyeken nem is lehetett alkalmazni művelési kényszert". Ezt a (Barabás által a XVIII. századra jellemzőnek tekintett) határhasználati rendszert a XIX. század első évtizedeiben még annak árán is igyekezett átformálni a földesúr, hogy szállások egész sorát kellett lebontatnia (pl. BML. Gyoma ir. V. 317. A. b/4. Kérelmek [1781—1847] 107—108. — 1820. aug. 25.). — A két- és háromnyomásos gazdálkodásra több adatot idézhetünk (vö. Implom József 1971. 164—165; Varga Gyula 1973. 231; Szilágyi Miklós 1973a. 184.), ezek azonban inkább azt bizonyítják, hogy „szabályos" nyomásos gazdálkodás a XIX. században sem folyt. Hogy milyen mértékben volt „szabálytalan", a korábbi „szállásoló", „parlagoló" határhasználat egynémely sajátosságát is megőrző a Békés megyei mezővárosok határhasználata, későbbi kutatásoknak kell eldönteniük.

[68] Vö.: Szabó Ferenc 1974. 117—118.

[69] Haán Lajos (é. n. 31.) már 1860 körül azt írta, hogy Békéscsabán a legelőelkülönözés után az 1845-ben volt 24 920 juhból alig 3000 maradt. Gulyás Mihály—Hajdu Mihály—Szabó Mihály (1965. 271—272.) az orosházi paraszti állattartást ismertetve jelentéktelennek mutatja be a birkatartást. — A paraszti juhtenyésztés a századfordulón országosan is háttérbe szorult (Für Lajos 1970. 279.).

[70] Vö.: Szabó Ferenc 1974. 141—143.; Oláh József 1975. 65. skk.

kodás a juhászattal. Az állattartást — mint árutermelő ágazatot — csak azért „favorizálta" a parasztgazdaság, mert a szállítási-értékesítési lehetőségek és feltételek *elsősorban* ebben az ágazatban tették lehetővé a rentábilis termelést. De: az árutermelés érdekében nem mondtak le a mezővárosi jobbágyok (a feudális hatalmi *és* termelői érdekek kereszttüzében nem is mondhattak le) a komplex paraszti gazdaságról, mint üzemszervezeti modellről.[71]

4. A kérdés most már így hangzik: hogyan függ össze a komplex paraszti gazdaság üzemszervezete a mezővárosi érdekközösséggel?

Az újratelepedéskor a jobbágyoknak gyakorlatilag korlátlanul állt rendelkezésükre a legelő. De mert ezek a „falutól" távol voltak, a külterjes állattartás eleve közös nyájakat szervező akcióközösségekké tömörítette a parasztgazdaságokat, az állarok őrzése és gondozása nem volt megoldható családi munkaszervezetben.[72] Mivel a legeltetési lehetőségek hovatovább behatárolódtak — a feudális hatalom a legelők csökkentésére törekedett (különösen az „intézményesített" korlátozások: az úrbérrendezés után), a lakosság lélekszáma viszont emelkedett — az akcióközösségek szükségszerűen átalakultak érdekközösségekké. Az organizációs feladatok mellett vállalniuk kellett a „közösség" használta legelők védelmét. Erre a célra olyan intézményrendszert hozott létre az érdekközösség, mely mind az állattartás jellege megkívánta organizációs, mind az adott körülmények között szükségszerű érdekvédelmi feladatokat képes volt ellátni.

Ezt az intézményrendszert vizsgálva a mezővárosok tanácsának különleges helyzete, a feudális hatalom megkívánta funkcióknál lényegesen szélesebb körű funkciói tűnnek fel. Eleget tettek ugyan a tanácsok a kívülről rájuk kényszerített kívánságoknak: behajtották az adót és a dézsmát, megszervezték a robotot,[73] nemegyszer olyan következetesen, hogy a mezőváros lakói — nyilván okkal — „kollaboránsoknak" tekintették a tanácsbélieket.[74] De egyszersmind meg is óvták az érdekközösség tagjait a lényegesen terhesebb egyéni függéstől.

A mezővárosi tanácsok önkormányzatának „társadalmi fedezete" egy-egy mezővárosnak a birtokos számára áttekinthetetlenül nagyra duzzadt népessége. A magyarországi társadalmi fejlődés sajátos paradoxona, hogy a paraszti érdekközösség annál hatékonyabban tudott működni, minél nagyobb helyzeti energiával rendelkezett. *Ezért* nem osztódtak a mezővárosok a népesség szaporodásával, ezért nem adták fel városaikat, hogy a hatalmas kiterjedésű határban „falvakat" hozzanak létre. Inkább a hatékony önvédelem szervezetét — a mezővárost — fejlesztették az anakronisztikusságig tökéletessé.[75]

[71] A komplex paraszti gazdaságot gyomai tanulmányomban részletesen vizsgálom (Szilágyi Miklós 1977.), a határhasználat változásának és az állattartás szerkezeti átalakulásának összefüggése azonban még további vizsgálatot kíván.

[72] A középhegységi területen nagycsaládi munkaszervezetben megoldott pásztorlásra l. pl. Paládi-Kovács Attila 1965. 20—27.

[73] A mezővárosi tanácsok szerepéről részletesebben: Implom József 1971. 304—308; Szilágyi Miklós 1973a. 189—194.

[74] L. Implom József 1971. 261—264.

[75] Vö. Erdei Ferenc é. n. ugyanide tendáló következtetéseit. — Azt is figyelembe kell vennünk, hogy Békés megye XVIII. századi újratelepedésekor szinte csak a „potenciális mezővárosokat" szállták meg a lakosok. Néhány újratelepült *falu* (pl. Gerla, Fás, Nemeskereki) már a XVIII. század első felében elnéptelenedett: lakói továbbköltöztek (Barabás Jenő 1964. 8—9.).

A mezővárosi érdekközösség tehát — intézményrendszere révén — a termelést, az értékesítést és a földesúri függést egységes szervezetté fejlesztette, minden tagja számára kötelezően közösségivé tette.[76] Csökkent ily módon az egyes jobbágyi üzemek gazdasági autonómiája, termelési szabadsága, növekedett viszont az érdekvédelem hatékonysága. A mezőváros feudális korlátai ezek szerint abban összegeződnek, hogy a *közösség szabályozta* egyéni érvényesülést tette csupán lehetővé, nem biztosított termelési szabadságot.

A komplex paraszti gazdaságnak a mezővárosi érdekközösségtől való függését az állattartás szervezetének, a közös pásztorlásnak gyakran ismertetett tényei bizonyítják elsősorban.[77] A minőségileg differenciált állatállományból a nyájak megszervezése, a legeltetés rendjének biztosítása és a pásztorok fogadása Alföld-szerte közösségi érdekű és közösségi jellegű volt.[78] Mivel a közösségi legelő korántsem volt egyenletes minőségű[79] s az egyéni tulajdonú állatállomány is fajra, nemre, a haszonvétel célja szerint erősen differenciált, a különböző táplálékigényű állatokat a közösség minden tagjának megelégedésére csakis célszerű tendszer szerint lehetett legeltetni. Ennek a „célszerű rendszernek" a kialakítását várta el minden parasztgazdaság — azért, mert egyéni érdeke volt — a közösség intézményétől.

Az intézményre háruló feladat nagyságát egyetlen adat is jól szemlélteti. 1796-ban — a pásztorösszeírás adataiból következtetve[80] — 2 gulya, 1 ökörcsorda, 3 ménes, 7 sertésnyáj (kintháló konda), 4 csürhe, 2 kosnyáj, 14 juhnyáj (meddő nyáj) és 55 fejős juhnyáj volt Gyomán. E nyájak közül — ez a tendencia általános az alföldi mezővárosokban[81] — a nagyállatok (ló, szarvasmarha), valamint a minőségi okokból elkülönített juhok (kosnyáj) őrzési egységeit a tanács a maga hatáskörében szervezte meg: megfogadta és folyamatosan ellenőrizte a pásztort, meghatározta a kihajtható állatok mennyiségét és korát, döntött a kihajtás és széjjelverés idejéről.[82] A sertés- és juhnyájak megszervezésére — ez szintén általános Alföld-szerte[83] — úgynevezett *gazdatársaságok* alakultak. Ezeknek a szokásjogon alapuló belső rendjébe a tanács nem avatkozott be, csak a használható legelőket jelölte ki, s a pásztorfogadás feltételeit igyekezett egységesíteni (ahogyan a megyei limitációkhoz alkalmazkodva a szolgabéteket is egységesítette).[84]

[76] A kiváltságolt Nagykunságban ugyanígy: Bellon Tibor 1973. 27—33; Bellon Tibor 1974.

[77] A legeltetés rendjére, a mezővárosi tanács szervező szerepére vö. pl.: Tálasi István 1936.; Balogh István 1943, 1958; Bencsik János 1971.; Orosz István 1973b. 102. skk.

[78] A kérdésről l. — általánosító érvénnyel és a kutatási feladatok megjelölésével — Balogh István 1958. 538. skk.

[79] Elegendő az áradásoknak a legelő minőségére gyakorolt hatását említenünk. A Békés megyei mezővárosok lakói meg-megújulóan panaszkodtak amiatt, hogy az áradások alkalmával a legelő kisebb-nagyobb része víz alá kerül. Mivel az áradás erősségét és időtartamát aligha lehet előre kiszámítani, a legeltetési rend biztosítása esetleg évenként más-más döntést kívánt.

[80] BML. Gyoma ir. V. 317. A. h/9—10. — Az összeírás értékeléséhez l. Balogh István 1959.

[81] Egy-egy nagy mezővárosban — Debrecenben feltétlenül (Balogh István 1958. 546—547.) — a ló és szarvasmarha pásztorlását is *gazdatársaságok* szervezték.

[82] L. részletesebben Szilágyi Miklós 1973a.; 1977.

[83] Vö.: Földes László 1962; Szilágyi Miklós 1968; Dobrossy István 1972—1974. stb.

[84] A pásztorbérek 1752-es, 1791-es és 1801-es limitációját Banner János 1929. 167—169. közölte. — L. még Implom József 1971. 160—162.

Amikor egy mezővárosban az azonos haszonvételű állatok száma már olyan nagy, hogy egy őrzési egységben nem pásztorolhatók, a nyájak szükségszerűen osztódnak. Ekkor a közvetlen szervezési feladatok egy részét már átvették a tanácstól a *nyájgazdák*, akik a gazdatársaság megbízásából a nyájak felelős szervezői, de a tanács megbízottai is egyszersmind.[85] A szervezés *elveit* továbbra is a tanács határozta meg: a nyájosztódás korántsem ötletszerű, hanem pl. a város közigazgatási beosztását követi. Mezőberényben „magyarvégesi", illetve „tótvégesi" tehéncsordát, borjúcsordát, ménest, juhnyájat és kosnyájat szerveztek a XIX. század első felében.[86] A szervezési elv ilyen érvényesülése azért különösen figyelemre méltó, mert azt bizonyítja, hogy a mezőváros intézménye felül tudott emelkedni a három nemzetiség „falusias" elkülönüléséből adódó partikuláris érdekeken.[87]

Csak a minden mezővárosban igen megszaporodott fejős juhnyájak szervezési elvei tértek el lényegesen az itt vázolt alapelvektől. A fejősjuh őrzési egysége eléggé behatárolt: általában 120 körül alakult. A főszám szerinti tejelosztási rendszer érvényesülése esetén (20 juh „ér" egy napot; minden gazda meghatározott napon, sorrendben fejhet; a vasárnapi tej a juhászé)[88] ez az állatlétszám várható egy nyájban. Ilyen nagyságú állatállománnyal viszont egy-egy gazda egyénileg is rendelkezhetett.[89] Vagyis a juhok számának növekedése nem csupán a nyájak „osztódását" idézte elő, hanem az egyéni pásztorfogadás vagy a családi munkaszervezetben megoldott pásztorlás tendenciáját is felerősítette. Jól szemlélteti ezt az 1835-ös gyomai bárándydézsma összeírás, mely fejősnyájanként, s ezen belül gazdaságokra bontva sorolja fel a dézsma alá eső bárányokat.[90] E szerint egy-egy nyáj állatlétszáma (amennyire a bárányok számából az anyák számára következtetni lehet, feltételezve, hogy nem volt számottevő az elhullás, illetve az ikerellés) 120 körül alakult ugyan, az átlag azonban az értékek igen nagy szóródásából adódik: 150 feletti és 100 alatti mennyiség is elegendő volt egy fejősnyájra. A szóródás oka végső soron abban összegezhető, hogy a „gazdatársaságok" egy része nem a megközelítően azonos mennyiségű (átlag 10—20)[91] juhval rendelkezők akcióközösségeként

[85] Összefoglalóan: VARGA Gyula 1974.

[86] Vö.: SZILÁGYI Miklós 1973a. 191—192.

[87] A három mezőberényi nemzetiség (szlovák, német, magyar) mezővároson belüli „falusias" elkülönülésének tényeit részletesen bizonyítottuk (SZILÁGYI Miklós 1973a.). Arra is utaltunk, hogy a „magyarvég" és a „tótvég" inkább lokális értékű elnevezések: a „magyarvégen" egymás szomszédságában laktak a magyarok és németek, akik megközelítőleg annyian voltak, mint a „tótvégesi" (a németekkel ugyancsak szomszédos) szlovákok. A kis mezőváros két „végre" osztása a nyájak szervezésekor is a gazdaságok arányos ketté osztásának szándékát tükrözi, és nem fejezi ki a magyarok és németek elkülönültségét (mely elsősorban a „faluközösségi" szokásszerveződést jelenti). Mint ahogy a szlovákok és németek közös (evangélikus) vallásából adódó valamelyes közösségi együttműködés sem volt elegendő alap ahhoz, hogy a nyájszervezés területi elvét feladják.

[88] A tejelosztási rendszerek táji különbségeit K. KOVÁCS László 1968. mutatta be.

[89] Amikor (1801-ben, vármegyei utasításra hivatkozva) korlátozzák a tartható juhok számát, egy telkes gazdának 100 darabot engednek, beleértve a kosokat és bárányokat is (BML. Gyoma ir. R. 5. Peres jkv. [1797—1806] 41.). Ha a végrendeletekben szám szerint megemlítik a juhokat, szintén nem ritka a 100 körüli mennyiség.

[90] BML. Gyoma ir. V. 317. A. e/1. Vegyes számadások 423—427.

[91] Egy-egy nyáj bárányainak létszáma: 22—17—17—21—32—15; 61—37—17—14—8; 53—16—17; 31—42—12—10; 49—33—23—22—16—16—16—7 stb. A 10—20 körüli számok esetleg az ikerellés—elhullás következményei, s a „szabályos" fél napi—egy napi mennyiséget jelentik. A 30—60 körüli számok azonban mindenképpen arra mutatnak, hogy a nagyobb gazdákhoz csatlakozhattak a kisebb állatállománnyal rendelkezők.

szerveződött. Inkább az a jellemző, hogy a nagyobb gazdákhoz csatlakoztak a kisebbek, illetve: néhány nagyobb gazda (pl. ö. Biró Péter, Biró P. János, Debreceni András — a legvagyonosabb telkes-jobbágyok) egyénileg fogadott juhászt.[92]

Nem lehet célunk, hogy a mezővárosi állattartás szervezetét részletesen bemutassuk. Az elmondottak is elegendőnek látszanak egy általánosító következtetésre.

Azzal, hogy a nyájak szervezését „rábízza" a jobbágygazdaság az érdekközösség intézményére, a saját gazdaságát egyszersmind „felmenti" az árutermelő állattartással járó munkák alól. A mezővárosi érdekközösség által létrehozott „közösségi üzem" (általában: az állattartást szolgáló termelési szervezet) *azért is* rentábilis tehát, mert éppen az árutermelő ágazatot kapcsolja ki a családi munkaszervezetből, hogy specialistákra bízhassa a „termelést".

Nem felejtkezhetünk el azonban arról, hogy a „közösségi állattartó üzemek" létét a vegetáció erősen behatárolta: csak tavasztól őszig működhettek. A teleltetés — a téli takarmányozás — gondját a kisüzemeknek kellett vállalniuk. Csak akkor vállalhatták, ha a földművelés (s az ezzel szorosan összefüggő szénakészítés) révén biztosítani tudták a takarmánybázist. Erre pedig — amint már megfogalmaztuk — csak a földművelés és állattartás összhangját megvalósító parasztgazdaság a garancia.[93]

IRODALOM

Balogh István
1943 *A hortobágyi pásztorkodás történeti múltja.* Néprajzi Értesítő XXXV. 97—112.
1958 *Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században.* Ethnographia LXIX. 537—566.
1959 *Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból.* Ethnographia LXX. 291—312.
1961 *Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII—XIX. században.* Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 25. Gyula
1965a *Paraszti gazdálkodás és termelési technika.* In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Budapest, I. 349—428.
1965b *Az alföldi tanyás gazdálkodás.* In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Budapest I. 429—479.
1973 *A civisek világa (Debrecen néprajza)* Budapest
Banner János
1929 *A békési pásztorok élete a XVIII. században.* Népünk és Nyelvünk I. 165—170, 222—229.
Barabás Jenő
1964 *Békés megye néprajza a XVIII. században.* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 58—59. Gyula
1965 *Tanyai település és építkezés.* In: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza néprajza. Orosháza, 80—108.
Bárth János
1975 *A kalocsai szállások településnéprajza.* Kalocsai múzeumi dolgozatok 1. Kalocsa

[92] Mindhármuk neve mellett csak a juhászé szerepel. Ö. Biró Pétertől 63, Biró P. Jánostól 151, Debreczeni Andrástól 40 bárány után dézsmáltak.

[93] A legelőelkülönözés, a szántóföldi művelés kiterjedése után a földművelésnek és állattartásnak szükségszerűen *más jellegű* összhangja valósult meg, amint arra Varga Gyula 1973a, 1973. nyomatékosan rámutatott. Ebben az összhangban az állattartás belterjesedési tendenciái igen erőteljesek (Szabó Ferenc 1974. 140—144.).

BELLON Tibor
1973 *Karcag város gazdálkodása — Földművelés.* Szolnok
1974 *A karcagi tanács gazdasági irányító szerepe a 18—19. században.* In: HOFER Tamás—KISBÁN Eszter—KAPOSVÁRI Gyula (szerk.): Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. II. Mezővárosok. Budapest—Szolnok. 75—84.
BENCSIK János
1971 *Paraszti állattartás Hajdúböszörményben.* Debrecen
BENCSIK János (szerk.)
1974 *Polgár története.* Polgár
CSÁKABONYI Kálmán
1965 *A szarvasi néplázadás iratai (1834—1836).* Körös Népe VI. 93—124.
CSIZMADIA Andor
1962 *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században.* Budapest
DANKÓ Imre (szerk.)
1964 *Emlékkönyv Mezőkovácsháza község alapításának 150. évfordulójára.* Mezőkovácsháza
1975 *Hajdúszoboszló monográfiája.* Hajdúszoboszló
DOBROSSY István
1972—1974 *Juhtartó gazdatársulások a XX. század elején Kunmadarason.* Műveltség és Hagyomány XV—XVI. 93—108.
ERDEI Aranka
1975 *A XIX. század első felének jobbágyparaszti árutermeléséhez.* Agrártörténeti Szemle XVII. 463—476.
ERDEI Ferenc
é. n. *Magyar város.* Budapest
é. n. (1942) *Magyar tanyák.* Budapest
FÉNYES Elek
1847 *Magyarország leírása I—II.* Pest
FÖLDES László
1962 *Egy alföldi juhtartó gazdatársaság.* Néprajzi Értesítő XLIV. 27—79.
FÜR Lajos
1965 *Jobbágyföld, parasztföld.* In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Budapest. I. 33—153.
1970 *Az állattenyésztés szerkezeti átalakulása a századfordulón.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969—1970. Budapest. 267—284.
GALGÓCZI Károly
1855 *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája.* Pest
GULYÁS Mihály—HAJDU Mihály—SZABÓ Mihály
1965 *Állattartás.* In: NAGY Gyula (szerk.): Orosháza néprajza. Orosháza. 186—293.
GUNST Péter
1975 *Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában (Különös tekintettel Kelet-Európára).* Ethnographia LXXXVI. 380—398.
GYIMESI Sándor
1975 *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Budapest
GYÖRFFY István
1922 *Nagykunsági krónika.* Karcag
1941 *Gazdálkodás.* In: Magyarság Néprajza II² Budapest 5—225.
1943 *Magyar falu, magyar ház.* Budapest
HAÁN Lajos
é. n. *Békéscsaba története.* Bibliotheca Bekesiensis 2. Békéscsaba
HANZÓ Lajos
1959 *Feudalizmuskori árutermelés és iparfejlődés Békés megyében.* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 5. Gyula
1960 *A délalföldi Károlyi uradalom gazdálkodása a XIX. század derekán.* A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve. Orosháza. 1—100.
1964 *A földkérdés alakulása Békés megyében a XIX. század második felében.* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 51—52. Gyula

HOFER Tamás—KISBÁN Eszter—KAPOSVÁRI Gyula (szerk.)
1974 *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században, I. Faluk, II. Mezővárosok, III. Tanyák.* Budapest—Szolnok
HOFFMANN Tamás
1975 *Néprajz és feudalizmus.* Budapest
IMPLOM József
1971 *Olvasókönyv Békés megye történetéhez. II.* Békéscsaba
1973 *Mezőberény újratelepítése és története a kései feudalizmus időszakában (1723—1848).* In: SZABÓ Ferenc (szerk.): Mezőberény története I. 93—183.
IRÁNYI István—SZABÓ Ferenc (szerk.)
1973 *Írások a régi Mezőberényről — Mezőberény és Petőfi.* Bibliotheca Bekesiensis 8. Békéscsaba
JUHÁSZ Antal
1974 *Telekelrendezés a szegedi tanyákon.* Ethnographia LXXXV. 276—314.
1975 *Adatok a szegedi tanyák kialakulásához.* Ethnographia LXXXVI. 276—312.
KARÁCSONYI János
1896 *Békés vármegye története. I—III.* Gyula
KOMORÓCZY György (szerk.)
1971 *Hajdúdorog története.* H. n.
1972 *Hajdúhadház múltja és jelene.* Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 2. Gyula
é. n. (1972) *Tanulmányok Sarkad múltjából.* Sarkad
KORMOS László
1967 *Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti községgé alakulásáig.* Szolnok
K. KOVÁCS László
1968 *A közös fejős-juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül.* Népi kultúra — Népi társadalom I. 9—50.
KRISTÓ Gyula—SZÉKELY Lajos (szerk.)
1970 *Tanulmányok Békéscsaba történetéből.* Békéscsaba
NAGY Gyula
1963 *Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán.* Néprajzi Közlemények VII. 2.
1973 *Hagyományos földművelés Vésztőn.* In: SZABÓ Ferenc—LEINER Gyula (szerk.): Vésztő története .Vésztő 437—480.
1975 *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán.* Békés megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba
NAGY Gyula (szerk.)
1965 *Orosháza története és néprajza I—II.* Orosháza
NEUMANN Jenő
1922 *Szarvas nagyközség története.* Szarvas
OLÁH József
1975 *Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX—XX. század fordulóján.* Agrártörténeti Tanulmányok 1. Budapest
OROSZ István
1973a *A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784—1889.* In: SZENDREY István (szerk.): Hajdúböszörmény története. Debrecen. 343—390.
1973b *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom.* In: RÁCZ István (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás. 89—208.
1974 *Hajdú városok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18—19. századi történetéhez.* In: HOFER TAMÁS—KISBÁN Eszter—KAPOSVÁRI Gyula (szerk.): Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században, II. Mezővárosok. Budapest—Szolnok. 25—44.
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1965 *A keleti palócok pásztorkodása.* Műveltség és Hagyomány VII.
RÁCZ István (szerk.)
1973 *Hajdúnánás története.* Hajdúnánás
RÁKOS István
1973 *Vésztő története újratelepedésétől 1848-ig.* In: SZABÓ Ferenc—LEINER Gyula (szerk.): Vésztő története. Vésztő. 119—144.
RÉVÉSZ László
1956 *A Békés megyei jobbágyság rétegződése a 18—19. században.* Körös Népe I. Békéscsaba. 31—85.

Rúzsás Lajos
1966 *A városi fejlődés a XVIII—XIX. századi Dél-Magyarországon (A városi fejlődés gazdasági alapjai).* Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 62. Budapest
Rúzsás Lajos—Szűcs Jenő
1966 *A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai.* MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei XV. 6—43.
Scherer Ferenc
1938 *Gyula város története. I—II.* Budapest
1941 *Békés vármegye társadalma 1695—1848.* Gyulai Dolgozatok 3. Gyula
Simonffy Emil
1965 *A parasztföld és a tagosítás.* In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Budapest. I. 207—264.
Szabadfalvi József
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon.* Műveltség és Hagyomány XII.
Szabó Ferenc
1965 *Orosháza története a kiegyezéstől az első világháborúig (1867—1914).* In: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza története. Orosháza. 414—538.
1974 *Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig.* In: Békés megye gazdasági földrajza (főszerk.: Krajkó Gyula) Békéscsaba. 113—175.
Szabó Ferenc (szerk.)
1973 *Mezőberény története. I—II.* Mezőberény
1977 *Gyomai tanulmányok.* Gyoma
Szabó Ferenc—Leiner Gyula (szerk.)
1973. *Vésztő története.* Vésztő
Szabó Pál
1965 *Orosháza története az alapítástól a polgári forradalomig (1744—1848).* In: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza története. Orosháza. 241—285.
Szántó Imre
1970 *Békéscsaba úrbéri viszonyai 1772—1846.* In: Kristó Gyula—Székely Lajos (szerk.): Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba. 57—75.
Szendrey István (szerk.)
1973 *Hajdúböszörmény története.* Debrecen
Szilágyi Miklós
1968 *A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén.* Ethnographia LXXIX. 350—367.
1970 *Hagyomány és közösség — Gondolatok Gyula néprajzi vizsgálatához.* Békési Élet V. Békéscsaba. 243—255.
1973a *Mezővárosi közösség és néphagyomány.* In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története II. Mezőberény. 179—225.
1973b *A szokásteremtő és hagyományozó paraszti közösségről.* Békési Élet VIII. Békéscsaba. 555—557.
1974 *A Békés megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszerei.* In: Hofer Tamás—Kisbán Eszter—Kaposvári Gyula (szerk.): Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. II. Mezővárosok. Szolnok—Budapest. 45—58.
1977 *Mezővárosi társadalom és műveltség.* In: Szabó Ferenc (szerk.): Gyomai tanulmányok. Gyoma. 575—652.
Tábori György
1974 *Tótkomlós állattartása.* In: Néprajzi tanulmányok Tótkomlósról. Békéscsaba. A Békés megyei Múzeumok Közleményei 3. 259—298.
Tálasi István
1936 *Kiskunsági pásztorkodás.* Budapest
Varga Gyula
1973a *A mezőberényi paraszti gazdálkodás.* In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története II. Mezőberény. 227—262.
1973b *Vésztő népi állattartása.* In: Szabó Ferenc—Leiner Gyula (szerk.): Vésztő története. Vésztő. 481—503.
1974 *Gazdasági testületek és társulások Hajdú-Bihar megyei mezővárosokban.* In: Hofer Tamás—Kisbán Eszter—Kaposvári Gyula (szerk.): Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században II. Mezővárosok. Budapest—Szolnok. 103—114.

VARGA János
1967 *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849.* Budapest
WELLMANN Imre
1961 *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században.* Agrártörténeti Szemle III. 344—368.

Миклош Силади

СТРУКТУРА ПРОИЗВОДСТВА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ГОРОДКОВ В КОМИТАТЕ БЕКЕШ НА РУБЕЖЕ 18—19 в.

(Резюме)

В 16—17 столетиях во время оккупации Венгрии турками при постоянно вспыхивающей борьбе на протяжении полутора столетий существенно изменилась система поселений на Большой Венгерской Низменности. Деревни крепостных обезлюдились, опустели, их население сгруппировалось в центрах, находящихся в более благоприятных условиях, создав таким образом характерную форму восточноевропейских поселений, которые по размеру были городами, а по внешнему виду деревнями, т. е. возникли «сельскохозяйственные городки» с крестьянским населением. Эти крестьянские городки, имеющие привилегии, называющиеся оппидами, арендовали у помещиков и земли опустевших деревень и использовали их под животноводство.

В начале 18 века в комитате Бекеш, который опустел в результате постоянных боев в последние десятилетия 17 века и который позднее был заселен венгрии, словаками и немцами, тоже сложилась такая же система поселений. Эта сознательная колонизационная политика не привела к восстановлению густой сети средневековых крепостных деревень; поселения очень быстро выросчи до размеров городов, их экономическая структура сложилась на основе модели, сформировавшейся в предшествующие столетия. То есть и в 18 столетии опусиевшие территории использовались главным образом под животноводство. Эту консервативную в технологическом отношении отрасль производства вначале создали крепостные на арендованных у феодалов неурбариальных пастбищах. В конце 18 столетия, после введения урбариальной системы во время правления Марии Терезии началось всё более радикальное ограничение пастбищного животноводства и вместе с этим началось поощрение развития животноводческих аллодов, которые едва ли были более развитими, чем крепостническое животноводство, но которые можно было быстрее модернизировать.

Автор обследовал местные архивные источники, отражающие способы ведения хозяйства крепостными крестьянами в оппидах комитата Бекеш, чтобы показать общественный и экономический фон столкновений общественны и экономических интересов, которые достигли кульминационной точки в начале 19 века.

Крестьяне считали идеальной такую экономическую модель, в которой земледелие является *самодавлеющей* отраслью (животноводство считалось вспомогательным), а животноводство является *товарной* отраслью. Эта экономическая модель была многократно показана венгерскими этнографами, но во всех случаях земледелие было представлено рядом с животноводством как второстепенная отрасль, играющая вторую роль.

Однако крепостные крестьяне комитата Бекеш в первой половине 19 века, приводя экономические аргументы, вполне сознательно отклонили обвинения помещиков, которые заявляли, что крепостные являются плохими земледельцами, что они заботятся только о животноводстве и только из-за нехватки пастбищ вынуждены будут заниматься земледелием. Крепостные крестьяне заявили, что они могут выгодно продать только живой скот (главным образом крупный рогатый скот) и продукты животноводства (главным образом шерсть). Вопреки этому они не могут забросить, запустить и животноводство, потому что зимнее кормление большого числа скота они могут осуществить только при хорошо организованном хозяйстве.

Сама аргументация крепостного крестьянства даёт прекрасную возможность понять, почему же могло быть для крестьян рентабельным консервативное по технологии животноводство. Важнейшие причины этого можно обобщить следующим образом:

а) Крепостные крестьяне хорошо приспособились к конъюктуре сбыта: в середине 18 века выгоднее всего они могли продать крупный рогатыйскот, а с начала 19 века —

шерсть, таким образом они специализировалиь на содержание главным образом этих животных. А если они могли наладить и связи, то могли продать и сельскохозяйственные продукты (в основном пшеницу). Отсутствие хороших дорог и неразвитость внутреннего рынка весьма затрудняли сбыт зерна, для сбыта же сначала крупного рогатого скота, а познее шерсти были возможности европейского масштаба.

б) Огромные территории, используемые под пастбища, из-за ежегодно повторяющихся разливов рек были непригодны для более интенсивного земледелия, но вполне были пригодны для экстенсивного животноводства. После того, как начальные земляные работы по борьбе с наводненями, выполняемые крепостными по барщине, немного улучшили качество пастбищ, и помещики начали создавать аллоды и включились в товарное животноводство.

в) Пастбищное животноводство крестьян стало особенно рентабельным в результате того, что крестьянский город — как общность интересов — создал животноводческие «предприятия». В оппидах была создана такая система институтов, которая взяла на себя и организацию хозяйствования: например, организовывала общие стада, нанимала и контролировала пастухов, осуществляла администрацию по аренде пастбищ, поддерживала порядок в пользовании пастбищами. Эту организационную функцию (наряду с административными функциями) выполняли советы оппидов и назначенные ими ответственные лица. При помощи этих общественных животноводческих «предприятий» можно было на вегетационный период — с ранней весны до поздней осениотделить товарную отрасль от индивидуального крестьянского хозяйства. В индивидуальном хозяйстве могли заниматься в первую очередь земледелием, таким образом непосредственно в хозяйстве крепостного крестьянина находился только такой скот, который был совершенно необходим для собственного потребления — рабочий скот и скот, дающий продукты для крестьянского стола.

Однако крестьянским хозяйствам нужно было заботиться о зимнем помещении и кормах для скота. Так как корма не выращивали, то большое количество скота зимой кормили сеном, скошенным с оставленных под паром пахотных земель. Зимние помещения для скота строили по месту жительства (в деревнях, на хуторах). Вначале строились только навесы, крутые соломой, где навалы соломы защищали животных от плохой погоды; а позднее начали строить настоящие коровники и конюшни — со стенами и дверями. Зимнее содержание скота — зимнее кормление и обеспечение теплого помещения — очень обременяли крестьянские хозяйства, требовались большие расходы, поэтому крестьяне только тогда занимались серьёзным скотоводством, если уже была база в виде развитого земледелия.

Равновесие самодавлеющего земледелия и товарного скотоводства было непостоянным. После того, как прекратились обязательные земляные работы крестьян по борьбе с наводнениями, после того, как сложились новые транспортные и рыночные условия (железная дорога и большой спрос на пшеницу) и после ликвидации ограничений в купле продаже земельных владений — во второй половине 19 столетия — начало всё больше распространяться зерновое земледелие и были вспаханы пастбища.

Miklós Szilágyi

PRODUCTION STRUCTURE OF AGROTOWNS IN BÉKÉS COUNTY AT THE TURN OF THE 18—19TH CENTURY

(Abstract)

During the 150 years of Turkish occupation in the 16—17th centuries, with fights flaring up again and again, the settlement system of the Great Hungarian Plain has basically changed. The medieval small villages became depopulated; their inhabitants moved to centres with better opportunities for survival, thus setting up a characteristically East European settlement type, the so called "agrotown" or peasant town. These peasant towns with some urban legal privileges were called *oppidum;* they leased the fields of deserted villages from their landlords and used them for animal husbandry.

Békés County had been totally depopulated during the fights in the last decades of the 17th century. It was newly colonized by Hungarian, Slovak and German settlers at the beginning of the 18th century. No settlement policy could re-establish the dense network of deserted medieval villages; the new villages have grown to the size of agro-

towns and developed their own farming system in accord with the model of the suviving "peasant towns". Pastoral stock breeding was the most profitable utilization of the big waste areas. This branch of husbandry used archaic technology, was organized first by the serfs on the pastures leased from feudal landlords. At the end of the 18th century, after Maria Theresia's settlement of the conditions of the serfs, the grazing rights of the serfs were more and more severly limited by the landlords. They established new manorial estates on former waste lands and rough pastures. The agricultural technology and management of the new estates was scarcely more advanced than that of the peasants. However, the estates had a great potential for modernization at a rapid pace.

The author analyses local archival sources reflecting the economic views of the peasants living in *oppida* of Békés County; he tries to show the social and economic background of the clash of interests between peasants and feudal lords, culminating at the beginning of the 19th century.

In the economic model looked upon as ideal by peasants, agriculture served solely subsistence (producing also fodder for the stock) and animal husbandry produced for the market. This model of farm management was often mentioned in etnographic literature but was usually interpreted as if agriculture had played a subordinate role beside animal husbandry. In the first half of the 19th century Békés County serfs were accused by their landlords of being bad ploughmen, their only concern being animal husbandry and that by the loss of their pastures they will be compelled to cultivate their land. They refused the accusations with self-assertion and sound economic arguments, saying that they could sell only livestock (especially cattle) and animal products (first of all wool) profitably, and were not neglecting agriculture because it was only a well worked ploughland which could supply the great number of animals with fodder in the winter.

The arguments of the serfs enables us to understand why animal husbandry with its conservative technology was profitable for the peasants. The main reasons can be summarized as follows.

(a) The peasants could well accomodate themselves to the market: at the middle of the 18th century they could sell cattle, from the beginning of the 19th century they could sell wool with profit, thus they specialized in the keeping of cattle and later of sheep. On the other hand they sold agricultural products (especially grain) as well, if they could find the market for their goods. The bad network of roads and the underdeveloped inner market raised difficulties in selling of grain, but for cattle first, then for wool there was great demand abroad.

(b) Great areas used as pastures were unsuitable for intensive agricultural utilisation because of the almost yearly inundations of rivers, but were suitable for extensive animal husbandry. Some initial protection against floods improved the quality of the pastures. The feudal landowners have also started animal farms for large-scale grazing.

(c) The peasant towns have organized the large-scale grazing on a communal base which made animal husbandry particularly profitable for the peasants. The *oppida* have set up a system of institutions for the organization of farming: it organized the common herds, employed and supervised the herdsmen, managed all kinds of administration concerning the leasing of pasture land and regulated the use of the meadows. This organization was managed by the councils of the *oppida* and the representatives of the councils. Individual peasant family farms were dispensed from the care of their cattle during the whole vegetation period — from early spring until late autumn. The peasants did first of all agricultural work, and only the necessary draught animals and some milk cows were kept on the farms.

The farms had to supply the animals with fodder and provide them with shelter for the winter. They did not grow fodder crops, consequently, they had to feed the animals with the hay of natural meadows and with straw of grain. Animal accomodations were built in the fields on outfarms. First simple timber structures were built with straw roofs and open sides, where the animals were protected from the rigours of weather by the hay piled up around them; later stables with firm walls were erected. Wintering of the animals gave much work to the peasant families and they could only undertake it with a proportionally developed agricultural base.

The balance of subsistence agriculture and market-oriented animal husbandry was only temporary. After successful protection against flood, introduction of new means of transportation, new market conditions (railways, great demand for grain) and the end of serfdom — in the second half of the 19th century — the cultivation of grain (wheat) gained more and more ground, pastures and meadows were ploughed up.

Takács Lajos

A "vész" mint irtási szakkifejezés

A *vész*-nek nyelvjárási adatait először a múlt század elején rögzítették meg — Kővári László 1842-ben[1] és Gáspár János 1838—1845 között[2] —, majd ezeket a század második felében jelentékeny számban bővítették[3]. A szó értelmezésére azonban — és ami most számunkra fontos — az irtás egyik szakkifejezéseként való magyarázatára — csak a század végén került sor, amikor is Tagányi Károly az *Erdészeti Oklevéltár* I. Bevezetőjének nem is a szövegében, hanem egyik jegyzetében, mintegy mellékesen utalt rá — ami azt is jelenthette, hogy ez számára, az általa ismert anyag révén igazán érthető és közönséges —, hogy a *vész* az irtás, sőt a tűzzel való irtás egyik szakkifejezéseként vehető számításba. A helynevek jelentőségéről szólva említette meg, hogy „vannak olyanok is — mint olvashatjuk —, melyek a kiirtás *módját* is elárulják — fűzte hozzá —, így a tűzzel való irtás emlékei: . . . a magyar »*Aszaló*« és »*Vész*« vagy »*Vészverés*«" . . .[4].

A Tagányi értelmezését tartalmazó *Erdészeti Oklevéltár* I. kötetének 1896. évi megjelenése után nem sokkal, 1901-ben adta közre a MTSz a szerkesztés kezdetéig összegyűlt adatokat, és ezek alapján a szó jelentésének egyfajta meghatározását, mely nem igen látszott igazolni Tagányi fenti sorait. A MTSz ugyanis ezt közölte a *vész* jelentéseként: „vihardöntötte erdőrész, egymásra dűlt rothadt fák az erdőben".[5] Részben talán ettől is indíttatva próbálta érjelmezni Kniezsa István éppen 50 esztendővel az *Erdészeti Oklevéltár* I. kötetének megjelenése után — melyben Tagányi jegyzetei is napvilágot láttak — a *vészverés*t, melynek az Északkelet-Magyarországon viszonylag nagyszámú történeti adatai mellett rendelkezésre álltak az egyes helynevek megfelelő szlovák tükörszavai is, amelyek: *poloma* (törés), *poruba* (vágás), *žďiar* (égetés). E kifejezések ugyan mind kapcsolatosak lehettek erdőirtással, de Kniezsa szerint nem lehettek azok a Tagányitól említett tűzzel való irtással, sőt szerinte kétséges, hogy egyáltalában az irtással is összefüggtek. A vészverés, mint Kniezsa gondolta, „eredetileg 'vihar vagy tűzvész sújtotta erdő'-t jelentett, nem pedig az ember által fejszével vagy égetéssel végzett erdőirtás'-t". Érdekes viszont az, amit Kniezsa e végső megállapításként ható mondathoz hozzáfűz, és amiben mégsem utasítja el teljesen az irtással kapcsolatos magyarázatot, mondván: „bár, úgy látszik, jelentésköre ez utóbbira is kiterjedt . . .".[6]

[1] MTSz. II. 1897—1901. 969.
[2] Szabó T. Attila 1964. 47.
[3] Vö. a MTSz. II. 969 adatait.
[4] Tagányi Károly I. 1896. XI. lap, jegyzet.
[5] MTSz. II. 1897—1901. 969.
[6] Kniezsa István 1946. 69.

A szónak, melynek fenti magyarázatául az északkeleti országrész adatai szolgáltak, Zalából is maradt ránk feljegyzése, Erdélyből viszont nem. Itt, és „főképpen a Székelyföldön — mint KNIEZSA megállapította — az egyszerű *vész* helyettesíti, amelynek 'vihardöntötte erdőrész' a jelentése (MTSz), és számos erdő- és hegynévben él . . ."

KNIEZSA Istvánnak kitűnő adatokat tartalmazó és tanulságos cikkéhez egyik rövid előadásunkban volt alkalmunk hozzászólni, amelyben az irtás technikai ismerete alapján célszerűbbnek véltük a TAGÁNYI-féle véleményhez való visszatérést, még ha annak részletes kifejtésére nem is került sor. A tükörszóként felsorolt kifejezések ugyanis, bármennyire is különböznek, helyes sorrendbe állítva, ugyanannak az irtási folyamatnak jelölhették egy-egy fázisát, amire TAGÁNYI is gondolt, mégpedig: *vágás — égetés — törés*. Az erdőt ugyanis le kellett vágni, majd a száraz fát elégetni és végül a megtisztított földet feltörni. Ugyanakkor az az értelmezés, amit a KNIEZSÁtól is a vészverés székelyföldi megfelelőjének tartott *vész*ről pl. a MTSz-ban is olvashatunk — amit fent már volt alkalmunk idézni — rendkívüli módon emlékeztet azokra az irtásföldekre, amelyek különösképpen az egyik speciális irtási mód alkalmazása során jöttek létre, amely mód nemcsak Európában, de azon túl is igen elterjedt volt a kezdetleges irtásgazdálkodás viszonyai közöt0. Nem indokolt tehát a *vész*t oly gyorsan kiiktatnunk irtási szakkifejezéseink közül.

Az azóta eltelt idő kutatásai pedig újabb adatokat hoztak felszínre, amelyek alkalmasak a TAGÁNYI-féle vélemény bizonyírására, és egyben a *vész*nek mint irtási szakkifejezésnek újabb oldalait is megvilágíthatják. Éppen ezért hasznosnak tűnik ezeknek az adatoknak az összefoglalása.

Amint azt KNIEZSA István is említette, a *vészverés*nek Székelyföldön a *vész* kifejezés felel meg, mely egyébként másutt, így Zala megyében is előfordul. Az előbbi az utóbbinak összetétele, bővítménye — és ha nem is mutatkozik köztük lényeges tartalmi különbség —, célszerű, ha előbb az alapszónak tekinthető *vész* kifejezést nézzük meg tüzetesebben.

Mindenekelőtt azzal kezdenénk, hogy a MTSz által megfogalmazott értelmezés nem felel meg teljesen azoknak az adatoknak, amelyekre a tájszótár is utal; ugyanakkor az értelmezésnek alapjául szolgáló adatokban, melyek kétségkívül a legnagyobb számúak, időnként meglepően nagy egyezés is mutatkozik. Így mindjárt MTSz első két székelyföldi adata is olyannak tűnik, mintha egymásról másolták volna — esetleg egy harmadik forrásból — némi félreértéssel. A MNyr. II. évf.-ban KÓRÉSZ K.-tól közreadott közlésben[7] pl. ez áll: „*Vész:* sványokká vált, halomra gyűlt rothadt fák a székely rengetegben'. A Nyr. XXVII. évf.-ban BARTHA J. adata szerint pedig:[8] „ingoványokká vált halomra gyűlt rothadt fák a székely rengetegben". S hogy a kettőnek mégis lehetett valamely közös forrása, azt a SZABÓ T. Attila által 1964-ben közreadott GÁSPÁR János-féle 1838—45-ben összeállított tájszógyűjtemény megtekintése után sejthetjük,[9] amely — többek közt — eképpen értelmezi a vész szót: „egymásra dűlt és összerothadr fák székely havasokban". Ezek után a fenti kifejezések eredetiségének a hitele igen csak megcsappan, és egyben nő a kétség: helyes-e az értelmezést lényegében csak erre alapozni?

S ez annál is inkább így van, mivel más szövegekben a MTSz-énál jóval szélesebb körű jelentést is találhatunk. Így pl. az 1863-ban — tehát a fenti

[7] KÓRÉSZ K. 1873. 471.
[8] BARTHA J. 1898. 37.
[9] SZABÓ T. Attila 1964. 37.

két gyanúsan egyező és kezdő szavában nyilván félreértett közlésnél jóval korábban — kiadott KRIZA János „Vadrózsák" kötetének tájszógyűjteményében[10] is ez áll: „romba fekvő erdő, cziberes-bozótos hely; innen: vészfa v. feküvő fa; igy málnafa". Vagy még ennél is korábbi, IMECS J. által 1861-ben közre adott „Székely szók és szólásmódok" c. cikkben[11] ez áll: „cziheres = bozótos hely; innen: málnavész, varsavész stb.". S bár ez időből[12] éppúgy, mint a század végéről[13] is maradt ránk olyan adat, amely lényegében csak a MTSz által adott értelmezés keretein belül mozgott, a legújabban lejegyzett adatok a Vadrózsákban is közölt jelentéstartalomhoz kapcsolódva adtak értelmezést. Érdemes ilyen szempontból idézni BALOGH Ödön két lejegyzését a gyimesi csángóknál, melyek közül az egyik, melyet 1959-ben adott közre,[14] a következőket mondja: „*vész:* az a fenyőgally, amelyet a kidöntött fáról letakarítanak". A másik pedig, melynek közlésére 1961-ben került sor, vele csaknem megegyezik:[15] „az a csap (= ág), mely a fáról letakatítódik". De hasznos lehet a pontosabb értelmezést elősegítő példamondatot is meghallgatnunk, mely így hangzik: „veszet, ha tüzet kap, nehéz megótani; akkor elsáncolják a vesszet". Vagy Gyergyócsomafán is, ha a fát legallyazták és lekérgelték, úgy mondták, hogy a „fa ott maradt a vészin".[16] A fa *vessze* pedig, amint az idetartozó magyarázó jegyzer mondja: „a kidöntött fáról letakarított hulladék: csúcs, gally, kéreg". Ezek után már az sem meglepő, hogy egy másik tudósítás szerint[17] pl. Gyergyószentmiklóson a „vesze: venyige".

A *vész* tehát, még ha a példákat nem is merítettük is teljesen ki, a fentiek alapján jóval szélesebb értelemben ismert a Székelyföldön is, mint amit a MTSz-ben találhatunk. Az ott közölt „vihardöntötte erdőrész"-en kívül még kétféle jelentés bátran felvehető, mégpedig a „cziheres, bozótos hely", azaz fiatal erdő, esetleg vágás és azonkívül a „fáról hulladék: csúcs, gally, kéreg". Talán nem lényegtelen az sem, hogy ez utóbbi értelmezés éppen a legújabb lejegyzésekben található, és szinte csak ez található.

S ha most itt is a fenti értelmezéseket sorrendbe helyezzük, csaknem ugyanazt tapasztalhatjuk, mint a vész tükörkifejezéseinél: egyfajta irtási folyamat más és más fázisait világítják meg. Azaz az „egymásra dűlt — esetleg rothadt — fák"-at a következő munkafázisként le szokták ágazni, aminek eredményeképpen ott marad a felhasználható fából a „letakarított hulladék". A vágás után pedig az etdőföldet itt is ellepi a bozót, hacsak időben fel nem törik. De ha fel is törik, a föld kimerülése után is csak a bozót szokott úrrá lenni az elhagyott erdőföldön.

De érdemes visszatérnünk még a MTSz-nak a megfogalmazására, mely azzal kezdődik, hogy „vihardöntötte erdőrész", és amely szerint az „egymásra dűlt rothadt fák" a természeti tényezők, főképpen a szél véletlenszerű közreműködésének, korántsem tervszerű emberi tevékenységének az eredménye. Ez kétségkívül meggondolkoztató, csaknem döntő érv lehetne, ha az irtásgazdálkodás bizonyos formái között nem szánnának az irtást végzők jelentős

[10] KRIZA János 1863. 523.
[11] IMECS L. 1861. 377.
[12] KRIZA János 1863. 523. — IMECS L. 1861. 377.
[13] KANYARÓ F. 1889. 144.
[14] BALOGH Ödön 1959. 116.
[15] BALOGH Ödön 1961. 100.
[16] SZÁSZ Lőrinc 1971. 229.
[17] MURADIN László 1964. 108.

szerepet a szélnek, viharnak is. Arra már röviden egy korábbi cikkben utaltunk is, hogy a fáknak egy irányba való döntésének, amikor is a fákat gyökerük felett kb. félig bevágták, „behókolták", a széllel való döntésnek volt nagy szerepe.[18] De korántsem csak ennél az egyetlen vágásmódnál.

Mindjárt talán azzal kezdenénk, hogy egyes népek, amelyek hatalmas, szinte korlátlan erdőségekkel rendelkeztek, mint az udmurtok, még a múlt század végén is szívesen választottak irtásföldnek olyan erdőrészt, melyet a vihar ledöntött, vagy a tűz pusztított el, mivel így munkájukat lényegesen le lehetett rövidíteni.[19] De a szélnek, viharnak itt sem volt teljesen véletlenszerű szerepe az irtásokat illetően.

Az irtásföldeken, mint ismeretes, a vetéssel való hasznosításnál jóval korábban meg kellett kezdeni a munkát, mégpedig legelőször a fák kiölését, amit rendszerint gyűrűzéssel hajtottak végre. A kisebb fákat gyakran ki is vágták, de a vastagabbakat ott kellett hagyni, hogy száradjanak, korhadjanak. Az évek óta aszalódó, korhadó fákat pedig, ha egy erősebb szélvihar érte, könnyen kidöntötte, letördelte, és így az emberi munkát lényegesen megkönnyítette. Mint Petrov, V. P. arról tudósít,[20] egyes népek a múlt század végi Oroszországban a szélnek ezt a fadöntő szerepét egyenesen belekalkulálták irtási munkájukba. Sőt, az irtás fokozatainak meghatározásakor Petrov, V. P. a kezdeti foknak, amikor a fejszék tökéletlensége miatt tőről való vágásnak kisebb szerepe lehetett, a gyűrűzéssel kombinált széllel való fadöntést veszi fel. Ez volt szerinte az irtás legkezdetlegesebb módja, ami azt is jelentette: a ledöntendő erdő fáiból szinte semmit sem hasznosítottak, hiszen a fák válogatás nélkül dőltek, töredeztek, és azokat csak tüzelni lehetett. Élő fát sem hagyhattak meg közben-közben, mint az később szokás volt, hogy pl. magot hozzanak, és az újraerdősödést elősegítsék.

A szélnek tehát a fák kidöntésében jelentős szerepe volt gyűrűzés esetén is. A másik mód, a fák egy irányba döntése, amikor a fák törzsét lent, a gyökér fölött, egy irányba bevágták, méginkább a szél erejére támaszkodott. A „behókolt" fákat a szél indította el, amelyek azután maguk is segítették a többi ledöntését. Ez a mód is igen elterjedt volt Kelet- és Észak-Európában, amint arról Tretjakov, P.[21] és Soininen, A. M. is megemlékezett.[22] De ismeretes volt Észak-Amerikában is, ahol a fehér telepesek különös előszeretettel alkalmazták ezt a „windrow felling"-nek nevezett sorban való döntést egy-egy telephely vagy szántó helyének gyors tarolási módszereként.[23] Az egyenetlenül, különösen ritkán elhelyezkedő nagy fák esetében viszont kevésbé lehetett alkalmazni.

De nem volt ismeretlen a szél erejének felhasználása fák döntésében hazánk szélesebb területén sem. Az erdőben hajdan kétségkívül gazdag, a XVIII. század második felére már jelentékeny szántókban, irtásokban bővelkedő Dél-Dunántúlról is van róla hír. A Somogy megyei Szólád, Szárszó és Balatonszemes irtásának ügyét tárgyaló 1775. március 2-i úrbéri bizottsági ülésen pl. a földesúr azt állította — ezzel is csökkenteni igyekezvén a jobbágyoknak az irtásföldekhez való jogát —, hogy a földek valójában nem is igazi

[18] Takács Lajos 1970. 218—224.
[19] Petrov, V. P. 1968. 98.
[20] Petrov, V. P. 1968. 99—145.
[21] Tretjakov, P. 1932. 11.
[22] Soininen, A. M. 1960. 154.
[23] Schott, C. 1939. 97.

irtások, melyekbe a jobbágyok fáradságos, nagy munkát fektettek, hiszen a fákat a szelek döntögették ki. Mint a periratokban olvasható: „Quantum earum Extirpaturarum conscriptionem et aestimationem concernit quoniam eaedem ita compactae essent, quod perhibente etiam Colonorum Fassione, ex Silvis rariores Arbores numerantibus, ysque nonnumquam per vehementiores ventis eversis efformatae ipso Extirpationis Anno Messi idoneae effectae, ac adeo vetustae sint, ut amissa indole, nonnisi nomen Extirpaturarum retinerent".[24] De hogy később sem volt ismeretlen ez a fadöntési mód, azt éppen az Erdészeti és Gazdászati Lapok egyik 1867-ben megjelent cikkében tapasztalhatjuk, melynek címe „Erdőirtás", és mely leírja, hogy a csalitot, bozótot és a vékony fákat az erdőben kivágják, a vastag fákat pedig meggyűrűzik. „Ennek következtében — mint a szövegben olvasható — a fák elhalnak és később a szelek által ledöntetnek".[25] Az így ledöntött erdőnek a látványa pedig nem sokban különbözhetett attól, mint amit a „vész" értelmezéseként a MTSzban is olvashatunk.

A széllel való fadöntés tehát hazánkban éppúgy, mint Európának egyéb erdőkben bővelkedő részein, az irtási gyakorlat részét alkotta, és így nincs okunk feltételezni, hogy Székelyföldön másként lett volna. Sőt, itten a feltételek a bő erdőséget feltételező döntésmódnak jóval kedvezőbbek lehettek, mint bárhol másutt az országban, hiszen a terjeszkedő lakosságnak a hatalmas erdőségeket gyorsan és hatékony módszerekkel kellett eltüntetnie, ha letelepedni vagy szántani, földet művelni akart. De mielőtt a települési viszonyokról is szólnánk pár szót, hasznos lenne talán a ránk maradt „vész"-szel kapcsolatos helyneveket is egy kissé szemügyre venni.

A „vész" mint helynév, korántsem ismert Erdély szélesebb területén és Székelyföldön sem egyforma mértékben. Nincs nyoma eddigi adataink szerint sem a kalotaszegi,[26] sem a nyárádmenti,[27] sem a borsavölgyi[28] vagy a töki völgyi helynevekben,[29] és Doboka völgyéből is csak egyetlen 1639-ből való, nehezen értelmezhető említése maradt ránk.[30] A háromszéki helynevek közt, melyeket Bogáts Dénes a Székely Nemzeti Múzeum történeti anyagából adott közre,[31] három faluból találhatunk *vész*-szel összetett helynevet. Ezt a számot ugyan az újabb kutatás Bodosról[32] és Nagybaconból[33] egy-egy példával gyarapítani tudta, de a számuk így is — még a MTSz adatával együtt is — igen csekély. Hasonlóképpen kevés adat áll rendelkezésünkre Udvarhely megyéből is, noha egy-egy faluban ott több *vész*-szel kapcsolatos név is akad. Így Magyarhermányban három[34] és Vargyason négy helynevünk is akad,[35] s nem véletlenül olyan helységekben, melyeknek nagy erdőségeik voltak.

A legnagyobb számban, mégpedig az előzőekhez képest meglepően nagy mértékben tűnnek fel Csik megyében, elsősorban a gyergyói helynevek között.

[24] OL. Helytt. Depart. urb., 1775. Somogy m. 8.
[25] Erdőirtás, 1867. 259. — Vö. Sporzon, P. 1871. 194.
[26] Szabó T. Attila 1942.
[27] Benkő Loránd 1947.
[28] Szabó T. Attila—Gergely Béla 1945.
[29] Gergely Béla—Szabó T. Attila 1945.
[30] Szabó T. Attila—Gergely Béla 1946. 47.
[31] Bogáts Dénes 1929. 59, 70.
[32] Janitsek Jenő 1970. 370.
[33] Janitsek Jenő 1969b. 341.
[34] Janitsek Jenő 1969a. 155.
[35] Janitsek Jenő 1971. 352, 357, 360.

Szabó T. Attila 1940-ben közre adott gyergyói helynévanyagában rendkívüli gazdag változatait találhatjuk meg e kifejezéseknek is. De nemcsak azért érdemes e helynevekre figyelni, mivel számuk nagy és előfordulásuk is változatos, hanem a többi irtással kapcsolatos helynév vonatkozásában is. A többi irtásos helynév száma itt viszonylag alacsony, és különösen feltűnő lehet az *Irtás*-sal alkotott helynevek csekély száma, illetve hiánya. Valójában csak e kifejezéseknek régi alakváltozatát találhatjuk meg a helynevekben *Orotva*[36] és *Ordás* (?) alakokban.[37] Mintha csak azt akarnák ezzel kifejezésre juttatni, hogy Székelyföldnek ezen a nagy irtásokban bővelkedő területén nemcsak az irtásmódnak, de az elnevezésnek is egyik régi formáját őrizték meg.

A vész helynévi előfordulásának viszont két jellegzetes formájával is találkozhatunk a gyergyói helynév-anyagban — eltekintve most a csekély számú magános előfordulástól — mégpedig először jelzős szerkezetben, amikor is a *vész* legtöbbször *veszes* alakban, jelzőként szerepel valamely főnév meghatározójaként. Így pl. „veszes legelő",[38] „fenyős, veszes . . . erdő"[39] és „Veszespatak".[40] E kisszámú előfordulások értelmezése különben semmi gondot nem jelenthet.

Gyakoribb az a forma, amikor a *vész* főnévként szerepel jelzett szóként, melyhez valamely minősítő jelző kapcsolódik, mint pl. „kerek vész",[41] „hosszú vész",[42] „kitsind vész",[43] „új vész"[44] vagy „égett vész".[45]

Jóval gyakoribb azonban a fentieknél a vésznek birtokos jelzős szerkezetben való előfordulása. Időnként, mint birtokos, az összetétel első tagjaként is feltűnik, mint pl. „vészfő",[46] „vészköze".[47] Mindez azonban kis hányada azoknak az adatoknak, melyekben a *vész* mint birtok fordul elő. Valamennyi típusú helynévhez képest ezek vannak óriási többségben. A legtöbb esetben mindenesetre félreérthetetlenül kitűnik, hogy a birtokos valamely személy vagy család, még ha némely adat az első pillanatra megtévesztő is lenne. Így pl. a tekerőpataki *Farkas vesze*[48] vagy a csomófalvai *Csata vesze*[49] esetleg a farkasok vagy csaták pusztításait idézhetné emlékezetünkbe, de e feltételezésünk csak addig tart, míg az utóbbira pl. nem olvassuk: „Csaták utzája"[50] vagy „Csata István utya",[51] melyből azonnal kiderül, hogy a Csata személynév. Hasonló lehet a több faluban is előfotduló „Farkas vesze"[52] is.

Nagy valószínűséggel állapítható meg a személynévi összetétel a következőkben: Gyergyószentmiklóson „Gál vesze",[53] „Latzkó vesze",[54] „Szarka-

[36] Szabó T. Attila 1940. 34.
[37] Szabó T. Attila 1940. 35.
[38] Szabó T. Attila 1940. 50.
[39] Szabó T. Attila 1940. 43.
[40] Szabó T. Attila 1940. 51.
[41] Szabó T. Attila 1940. 21.
[42] Szabó T. Attila 1940. 27.
[43] Szabó T. Attila 1940. 48.
[44] Szabó T. Attila 1940. 41.
[45] Szabó T. Attila 1940. 52.
[46] Szabó T. Attila 1940. 29.
[47] Szabó T. Attila 1940. 50.
[48] Szabó T. Attila 1940. 55.
[49] Szabó T. Attila 1940. 27.
[50] Szabó T. Attila 1940. 26.
[51] Szabó T. Attila 1940. 27.
[52] Szabó T. Attila 1940. 38, 39, 65. — vö. Benkő Loránd 1947. 46.
[53] Szabó T. Attila 1940. 38.
[54] Szabó T. Attila 1940. 38.

vesze",[55] Remetén „Gergelyvesze"[56] és „Mátyás vesze",[57] „Lukács vesze",[58] „Szászokvesze",[59] Alfalun: „Kosza vesze,"[60] Tekerőpatakon: „Borka vesze"[61] és „Csigavesze",[62] Csomafalván: „Gál vesze"[63] és Ditrón: „Pál vesze",[64] „Tothvesze",[65] „Benevesze"[66] és „Köllökvesze".[67]

Félreérthetetlenül személynévi összetételű a következőkben. Remetén: „Pál András vesze",[68] Tekerőpatakon: „Bálindemetervesze",[69] „Benegyörgyvesze"[70] és „Sándorveszealja".[71]

Ezek pedig tökéletesen megegyeznek a már korábban is tárgyalt irtáshelynevekkel, amikor az irtott földet az először birtokba vevő személy nevével kapcsolják össze, birtokos szerkezetben, amikoris a helynévi kifejezés mintegy közösségi elismerését is jelenti az egyéni birtokbavételnek, és ennek még akkor is őrzi a név az emlékét, amikor az első foglalásnak, irtásnak már régóta semmi más nyoma sincs. A „Gál vesze", „Pál András vesze" helynév tehát megegyezik a már említett „Kálmán kerengetése" típusú helynevekkel. A rengeteg erdőből itt is az arra jogosult személy foglalással vett birtokába egy részt, illetve a *vész*-szel jelölt irtásmóddal alakította azt át művelhető földdé, szántóvá, kaszálóvá vagy esetleg legelővé.

Maguk a helynevek is, úgy tűnik, elegendő bizonyítékot szolgáltatnának e kifejezésnek az irtással való kapcsolatára. Mégis, hogy egészen félreérthetetlen legyen, idézni fogunk pár példát a *vész* igei változatának irtásszakkifejezésként való használatára is.[72] Adataink, sajnos nem a fenti adatok lelőhelyeiről, a Székelyföldről valók — ahol nem volt módom kutatást folytatni —, hanem Nyugat-Dunántúlról, főleg Zala megyéből, ahol szintén fennmaradt a *vész*nek összetételben helynévi emléke.[73] A XVIII. századból való adatainknak érvénye viszont ily módon még szélesebb körre terjedhet.

Nyugat-Dunántúlnak irtásokban gazdag vidékein a XVIII. század folyamán gyakran használják a *veszt* igét az irtásnak szűkebb és tágabb értelmében is. Az egyik, 1765. május 16-án Petri Kereszturon tartott tanúkihallgatás vallomásaiban pl. határozottan a *kerít, aszal* értelem tűnik elő, különösképpen, ha figyelembe vesszük a tanúknak feltett kérdéseket is, amelyek közül pl. a második a következőképpen kezdődött: „Tudgya-e azt is, avagy tapasztalta-e, hogy a' midőn néhai N. Gombos György azon specificált plágát aszalni kezdette . . . azon időben minden ell foglalás nélkül való Erdő volt-e . . .".[74] És

[55] Szabó T. Attila 1940. 41.
[56] Szabó T. Attila 1940. 49.
[57] Szabó T. Attila 1940. 49.
[58] Szabó T. Attila 1940. 50.
[59] Szabó T. Attila 1940. 50.
[60] Szabó T. Attila 1940. 16.
[61] Szabó T. Attila 1940. 35.
[62] Szabó T. Attila 1940. 56.
[63] Szabó T. Attila 1940. 25, 27.
[64] Szabó T. Attila 1940. 32, 33.
[65] Szabó T. Attila 1940. 33.
[66] Szabó T. Attila 1940. 31.
[67] Szabó T. Attila 1940. 34.
[68] Szabó T. Attila 1940. 49.
[69] Szabó T. Attila 1940. 57.
[70] Szabó T. Attila 1940. 57.
[71] Szabó T. Attila 1940. 57.
[72] Bárczi Géza 1941. 336.
[73] ZMFN. 1964. 103/46.
[74] ZML. Inqu. 66/45.

érdemes felfigyelni arra, hogy a kérdésre, melyben az *aszalni* szerepel, öt tanú egymásután úgy válaszolt, hogy az *aszal* helyett, feltehetően annak egyenértékű kifejezéseként, a *veszteni* igét használta. De azért is érdemes a vallomásokból kissé bővebben idézni, mivel más és más oldalról képesek megvilágítani azt a munkát és körülményt, amelyet a veszteni szóval jelölnek. Mindjárt az első tanú, a 40 éves Patai József petrikereszturi lakos elmondta, hogy „tudgya azt is . . .", hogy a „nevezett Gombos György azon specificalt darab földet Erdő korában, midőn *veszteni* kezdette, nyers erős és ép sürü Erdő volt . . .". A harmadik tanúnak, az ugyancsak petrikereszturi 46 éves Rózsás Györgynek szavaiból pedig az derült ki, hogy — mint vallotta — „ezelőtt circiter 25. 26. esztendőkkel kezdette néhai N. Gombos György keréteni, vágni és mivel gyertyános sürües Erdő volt, legh inkább *tüzzel veszteni* . . .". De a negyedik tanú, a petrikereszturi 40 éves Karakai István is „. . . látta testi szemeivel — mint állította —, hogy (ti. Gombos György az erdőt) *vágta és égette* és melegedett is a Tüzénél és ezen okokból tudgya azt is, hogy annak előtte még senkitől ell foglalva nem volt, hanem ép és nyers Erdő volt, egyedül említett Gombos György kezdette *veszteni* a legh először . . .".

Érdemes figyelni ezen irtásmóddal kapcsolatban a tűz szerepére, mit két tanú is említett. Hasonlóképpen történik erre utalás egy másik periratban is, amelyet az 1766. január 8-i kustánszegi tárgyaláson rögzítettek. E per egyik tanúja, a 48 éves Kustán András elmondta, hogy ő is irtója volt néhány éve Kustán Benedeknek, aki előbb a sűrűt akarta velük irtatni, de ő rábírta, hogy előbb a jobban elpusztult erdőt irtsák, „Hanem ha magadénak tartod — mondta neki — lassanként a többi sürüt *égesd és veszesd* . . .".[75] Úgy is lett, mint a tanú is elmondta, hiszen Kustán Benedek a mellettük „alul lévő Sürüt annakutánna kicsinenként pusztétotta és *vesztette* . . .".

E vallomás szavaiból viszont az tűnik ki, mintha a *veszt* már az *irt* helyett lett volna használatos, hiszen a sűrűt elsősorban irtani, tisztítani kellett. Ezt csak megerősíthetik a Szentiványon 1766. június 30-án tartott kihallgatás egyik tanújának, a petrivölgyi 50 éves Fejér Györgynek szavai, amelyek szerint „Hallotta azt is a Tanu . . ., hogy annak (ti. volt gazdájának) veje, Boncz nevezetü, újabban az Erdőt kerétette és *vesztette* . . .".[76] De hasonló tapasztalatot szerezhetünk e per másik tanújának Ns Salamon József 50 éves mileji lakosnak vallomásából is, aki elmondta, hogy látta, amint „Salamon Péter és Mihály irtói Salamon Ferencznek, Simon Andrásné által adatott tisztéttásában több társaival mentek irtani, amelyet annak elöttö is békességesen *égetett és vesztett* . . .", és még hozzáfűzte: „Salamon Ferenczet előbb is gyakrabban ottan látta tüzelni . . .".

A *veszt* igének tehát, a fenti adatok tanúsága szerint, éppolyan sokoldalú jelentése lehetett, mint amivel az *irt* is rendelkezett. De érdemes talán azt is megemlíteni, hogy a fenti tárgyas alakokon kívül tárgyatlanul is használatos volt a *veszt* ige, mégpedig igekötős alakban. Az 1760. április 29-én Alibánfán tartott kihallgatás egyik tanúja, a bugai 80 éves Lótth Márton elmondta, hogy a kérdéses erdőt „néhai Hencsey Mihály, azon Sáry Uraimék Lakossa foglalta ell és Kerengette úgy annyira, hogy az öregh Számos fák mind *ki vesztek* belülö . . .".[77] Az 1759. március 8-án tartott dióskáli tárgyaláson az 50 éves dióskáli Vass János is elmondta, hogy „tudgya bizonyossan, hogy

[75] ZML. Inqu. 68/20.
[76] ZML. Inqu. 68/65.
[77] ZML. Inqu. 55/40.

akkrobéli, nevezett Gerencsér István által megkerétett fák *mind el vesztek*, a mint most is ki tetszik . . .".[78]

S hogy a *veszt* ige, illetőleg továbbképzett alakjai nem csupán egyetlen vidéken, hanem általánosabban is elterjedtebbek lehettek, arra talán megemlíthetjük, hogy egyik szótárunk is hasonló értelmezéssel közli. Az 1818-ban közre adott MÁRTON J. három nyelvű „Lexikon"-ja,[79] pl. az *extirpatio* 3. jelentéséül a következőket közli: „kiirtás, *kivesztés*, die Ausrottung".

Feltételezhető tehát, hogy korábban a *vész*, illetőleg igei változatban a *veszt* jóval szélesebben élt nyelvünkben, mint irtási szakszó, mint ahogy azt ma regisztrálni tudjuk. Valószínű az is, hogy nem puszta párja lehetett az *irt* szavunknak, hanem elválasztotta bizonyos jelentésbeli különbség is, ami elsősorban az irtás módszerén alapulhatott. Ahogy ez a módszer háttérbe szorult, úgy halványodhatott el a vele kapcsolatos kifejezés is. Székelyföldön és főképpen a gyergyói hegyekben éppen az tarthatta fenn e kifejezéseket, hogy a hatalmas erdőségek nagyon régi irtási módokat őrizhettek meg, olyanokat, amelyek csak ritka lakosság esetén maradhattak meg. E gyergyói hegyeket viszonylag későn, csak a XV. századtól kezdve szállta meg a székelység, és így a telephelybiztosítással járó nagy irtásoknak, melyek a fokozott előrenyomulással jártak, viszonylag friss helynévi anyaga áll rendelkezésünkre.[80] A gyergyóihoz hasonló nagyarányú irtásokat hamarjában nem is tudnánk az ország más területéről említeni.

S hogy hajdan mégis lehettek, azt éppen a *vész* szó szélesebb előfordulása is mutatja, így Északkelet-Magyarországon és a Dunántúlon, Zala megyében.

A *vész* szó háttérbe szorulásának azonban a fentieken kívül más oka is lehetett. Egyrészt talán az, hogy e szóval jelölték általában a hirtelen, nagyarányú pusztulást, és így mint szakkifejezés kevésbé állhatott meg. De talán még inkább azért, mert az irtásföldek különleges jogi fogalomként kerültek a köztudatba, amelyeknek félreérthetetlen szakkifejezése az *irt* szóval volt kapcsolatos. Hovatovább az *irtás* szónak ez a jogi tartalma lett az, ami a legtöbb vitát meghatározta, s ami eldönthette hatalmas kiterjedésű földek és ezáltal sok embernek a sorsát. Érthető tehát, hogy ez a kifejezés került a középpontba, illetőleg az is, hogy emellett egy másik szó igen elhalványodott. S ha így is történt, mégsem engedhető meg, hogy teljesen el is felejtsük, és hagyományainkból teljesen kiiktassuk.

Ami pedig a *vész*-szel kapcsolatos összetételeket illeti, úgy tűnik, érdemes azok értelmezésénél is a fenti tapasztalatokat figyelembe venni. A *vészvonás* szó „jelentését — mint SZABÓ T. Attila 1942-es cikkében írta[81] — legjobban Puskás István 64 éves primipilusnak ott (ti. Ditróban) felvett vallomása határozza meg: „. . . tudom bizonyossan, hogy Nagy darab rengeteg eleven erdő volt, amelyet *vészvonás*nak neveznek másutt". KNIEZSA István említett cikkében ezt az értelmezést fogadta el.[82] Véleményünk szerint azonban legalább oly mértékben figyelembe lehet venni SZABÓ T. Attilának ugyane cikkében a következő szövegrészt is: „. . . Az Üvernek északról való felin nagy vész vonás volt Néhai puskás Tamás Uram pusztitotta, irtotta, mind Falu közönséges

[78] ZML. Inqu. 54/116.
[79] MÁRTON J. 1818. 1099.
[80] SZABÓ T. Attila 1940. 3, 5.
[81] SZABÓ T. Attila 1942. 367.
[82] KNIEZSA István 1946. 69.

erdejiből . . .".[83] Vagy a fent közölt Puskás István vallomását közvetlenül megelőző sorokban: „azon helységnek (= helynek) . . . nagy részit eleven erdőből és visz vonásbol maga . . . foglalta irtotta, cselédeivel is pusztitotta, úgy tötte haszon vévő helyé".[84] Eszerint a vészvonás értelme alig különbözhet valamit attól, amit a *vész*-szel kapcsolatban megállapítottunk. Feltételezhető, hogy ez is irtásföld, mégpedig oly „rengeteg erdő"-ből kerengetéssel vagy más módon kiölt nagy darab erdő, melyre épp az lehetett jellemző, hogy „nagy darab", esetleg hosszan húzódó. Persze a jelentés pontos megállapítása már nem a mi dolgunk, éppen úgy, mint a *vész-verés* jelentésének meghatározása sem.

IRODALOM

Balogh Ödön
1959 *Gyimesi csángó tájszók. I.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények III. 1—4. sz. 103—117.
1961 *Gyimesi csángó tájszók. II.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények V/1. sz. 73—101.

Bárczi Géza
1941 *Magyar Szófejtő Szótár.* Budapest

Bartha J.
1898 *Székely tájszók Jósikánál.* Magyar Nyelv XXVII. 47.

Benkő Loránd
1947 *A Nyárádmente földrajzi nevei.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. sz. Budapest

Bogáts Dénes
1929 *Háromszéki helynevek.* In: Csutak Vilmos (szerk.): Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy. 52—71.

Erdőirtás
1867 —: *Erdőirtás.* Erdészeti és Gazdasági Lapok.

Gergely Béla—Szabó T. Attia
1945 *Tóki völgy helynevei.* Erdélyi Tudományos Füzetek 193. Kolozsvár

Imecs J.
1861 *Székely szók és szólásmódok.* Magyar Nyelvezet VI. 366—377.

Janitsek Jenő
1969a *Magyarhermány helynevei.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIII/1. 150—155.
1969b *Nagy- és Kisbacon helynevei.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIII/2. 340, 347.
1970 *Bibarcfalva és Bodos helynevei.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIV/2. 364—371.
1971 *Vargyas helynevei.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XV/2. 347—361.

Kanyaró F.
1889 *Tájszók, Erdélyiek.* Magyar Nyelvőr XVIII. 143—144.

Kniezsa István
1946 *Vészverés.* Magyar Nyelv XLII. 67—69.

Kórész K.
1873 *Tájszók, Székelységiek.* Magyar Nyelvőr II. 471.

Kriza János
1863 *Vadrózsák.* Székely Népköltési Gyűjtemény VI. Tájszók. Kolozsvárott

Márton J.
1818 *Lexicon Latino—Hungarico—Germanicum. I—II.* Viennae

Muradin László
1964 *Mutatvány a RNK Magyar Nyelvjárásai Atlaszának tájszóanyagából. 2. Gyergyószentmiklós.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VIII/1. 105—108.

[83] Szabó T. Attila 1942. 367.
[84] Szabó T. Attila 1942. 367.

PETROV, V. P.
1968 *Podsečnoe zemledelie.* Kiev
SCHOTT, C.
1939 *Urgerm. Siedlungs- und Wirtschafsformen in Skandinavien.* Kieler Blätter.
SOININEN, A. M.
1960 *Burn-beating as the technical basis of colonisation in Finland in the 16th and 17th centuries.* The Scandinavian Economic History Review VII/2. 150—166.
SPORZON P.
1871 *Az okszerű talajművelés.* Pest
SZABÓ T. Attila
1940 *Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból.* Magyarország Földrajzi Nevei 1. Budapest
1942 *Kalotaszeg helynevei.* Kolozsvár
1968 *Torockó és vidéke XVIII—XIX. századi írásbeliségének nyelvéből. I.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XII/2. 309—317.
SZABÓ T. Attila—GERGELY Béla
1945 *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei.* Kolozsvár
1946 *A dobokai völgy helynevei.* Kolozsvár
SZÁSZ Lőrinc
1971 *A gyergyócsomafalvi fakitermelők szakszókincse. I.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XV/2. 223—233.
TAKÁCS Lajos
1970 *Az irtásgazdálkodás régi módjainak emléke a földrajzi nevekben.* Névtudományi Előadások (II. Névtudományi Konferencia. Budapest, 1969.), Nyelvtudományi Értesítő 70. sz. Budapest, 1970. 218—224.
TRETJAKOV, P. N.
1932 *Podsečnoe zemledelie v Vostočnoj Evrope.* Leningrad

RÖVIDÍTÉSEK

ZMFN = Zala Megye Földrajzi Nevei
OL = Országos Levéltár
ZML = Zala Megyei Levéltár

Lajos Takács

DAS UNG. WORT „VÉSZ" ALS FACHAUSDRUCK DER RODUNG

(Auszug)

In Ungarn, wie bei den meisten anderen Völkern Europas, gab es verschiedene Methoden der Rodung, die jede ihre eigenen Fachausdrücke hatten. Als ein Fachausdruck der Abforstung kann, wie dies im Jahre 1894 bereits Károly TAGÁNYI festgestellt hat, das ungarische Wort »vész« betrachtet werden. Diese Feststellung TAGÁNYIS wurde hie und da, infolge mangelhafter Interpretation von Dialektausdrücken, in Frage gezogen. Neuerdings entdeckte, zahlreiche Angaben haben es aber außer jeden Zweifel gestellt, daß auch das Wort »vész« zu den Fachausdrücken der Rodung gezählt werden muß.

Es ist richtig, daß der Ausdruck »vész« auch Windbruch bedeutet, doch keineswegs nur einen solchen. Man muß nämlich wissen, daß der Wind bei gewissen Rodungsmethoden in Ungarn, ebenso wie im allgemeinen in Europa und auch bei außereuropäischen Völkern benützt wird: die halb durchsägten Bäume wurden vom Wind umgelegt, dann trocknen gelassen und endlich verbrannt. Ungarisches historisches Material liefert mehrere Beispiele für diese Methode.

Im übrigen ähnelt das Wort »vész« auch in Ortsnamenzusammensetzungen anderen mit der Rodung zusammenhängenden Ausdrücken.

Gleichzeitig ist auch das zum Hauptwort »vész« gehörige Zeitwort »veszt« ein bei Rodungen häufig benützter Ausdruck. Es gibt viele Daten aus dem 18. Jahrhundert, die den Gebrauch des Wortes als Fachausdruck nachweisen.

Das Wort »vész« ist im übrigen als Fachausdruck der Rodung in Ostungarn häufig. Dort gab es viele Wälder und die Methode der Abforstung konnte erfolgreich angewendet werden. In anderen Gegenden kann das Vorkommen des Wortes nur sehr verstreut beobachtet werden.

Лайош Такач

«ВЕС» КАК СПЕЦИАЛЬНЫЙ ТЕРМИН, СВЯЗАННЫЙ С ЗАСЕКОЙ

(Резюме)

Как у нас в Венгрии, так и у большинства народов в Европе был известен ряд методов сруба леса, сочетающихся с соответствующими специальными терминами. Со срубом — совершенным истреблением леса соотносимо, как об этом высказывался КарольТагани еще в 1894 г., венгерское слово «вес» (приблизительное значение слова: «потеря», «убыток», «то, что теряется»). Заключение Тагани оспаривалось некоторыми исследователями, недостаточно глубоко и полно разбиравшими данные из диалектной речи. Обнаруженные в последнее время многочисленные данные однако не оставляют за собой сомнения в том, что слово «вес» входит в специальные термины, связанные с засекой.

Правда, этим словом обозначается также участок леса, разрушенный ветром, но обозначается не только это. Известно, что у нас точно так же, как и у других вообще народов в Европе и вне Европы, занятые засекой и срубом леса люди пользовались ветром при определенном методе создания засеки: подрубали наполовину деревья, а сваливали часто с помощью ветра, а если дрова высушились, подожгли территорию. В письменных памятниках с территории Венгрии мы находим не одно показание о применении этого метода.

Слово «вес» в составе топонимов ведет себя точно так, как другие выражение, связанные с засекой.

В то же время однокоренный с существительным «вес» глагол «вест» («теряет», «обрекает на гибель») часто бытует в значении «срубает», «превращает в засеку». Многими данными из 18 века подтверждается употребление этого слова в качестве термина, связанного с засекой.

Слово «вес» в таком специальном значении распространено прежде всего на востоке Венгрии, в этом лесистом крае, где с успехом могли применять метод сруба и полного истребления леса. В других краях страны употребление слова зарегистрировано только спорадически.

Kós Károly

A faluekéről

Körösfő falueképének az Erdélyi Néprajzi Múzeum részére 1954-ben történt megszerzésével egy kivételes jelentőségű tárgyi dokumentum került a múzeumba. A körösfői falueke alakja, szerkezete és közvetlen alkalmazása (barázdálás) alapján, a múzeum Foglalkozások Osztálya Földművelés Alosztályának ekegyűjteményébe került, azonban már rendkívüli mérete és kivitelezése révén is kiválik a szokásos földműves eszközök közül, helyi elnevezése — *falueke, falu ekéje* — és községi tulajdon volta pedig világosan utal arra, hogy itt a népi közösségi élet egy jelentős tárgyi dokumentumával van dolgunk.

A körösfői falueke monumentális méretű eszköz. Szemben az alig 20—40 kg-os régi földműves faekékkel, a falueke mázsán felül nyom, s a szokásos faekék 166—215 cm-es gerendely-hosszával szemben a falueke gerendelyének hossza eléri a 310 cm-t, s ehhez hasonló arányúak a többi fa- és vasalkatrészek is *(1—2. kép)*. Az eke farészei: a vízszintes elhelyezésű, első felével kissé jobbra és felfelé irányuló, majd felhajló végű, középen 16 cm vastag, négyoldalúra faragott tölgyfa *gerendé*, a gerendelybe csapolt, hátrafelé irányuló tölgyfa *kődökfa* s a gerendely hátsó végéhez fogott, alsó felével előre irányuló (újabban kicserélt) gyertyánfa *szarv*, valamint a köldök és szarv által a gerendelytől 28 cm távolságra tartott, 5 cm vastag tölgyfa *talp*. A hátul 29 cm széles, előre felé kissé keskenyedő, 95 cm hosszú talpnak a köldökön túl eső 25 cm-es eleje úgy van körülfaragva, hogy a ráhúzott laposvas mozdulatlanul álljon, és külső fele a talp többi részével színeljen.

Az eke vázát képező előbbi négy farészhez csatlakozik jobbról a 115 cm hosszú és 28—30 cm széles bükkfa deszka barázdavető kormány, mely a címervas mögött kezdődik, majd a köldökhöz rögzítődik, hátul pedig a talpba állí-

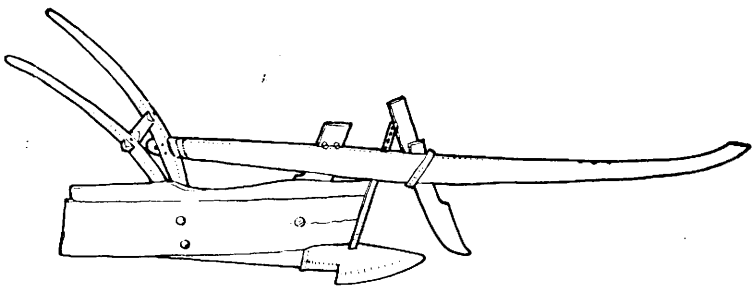

1. kép. A körösfői falueke (jobb oldalról). Részei: *a)* gerendé, *b)* kődökfa, *c)* szarv, *d)* talp, *e)* kormány, *f)* laposvas, ekevas, *g)* hosszúvas, *h)* karika, *i)* címervas

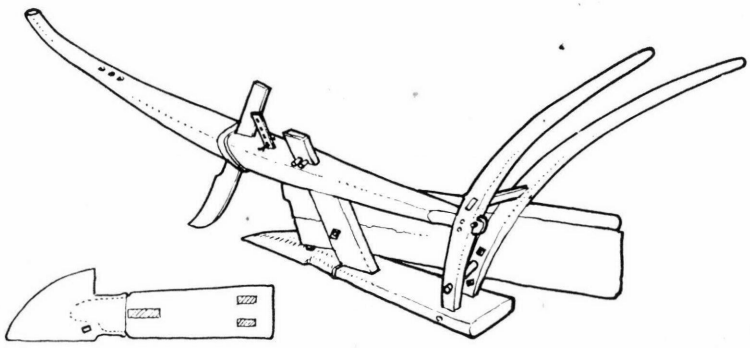

2. kép. A falueke (bal oldalról) és az eke talpa (felülről)

tott második (jobbfelőli) *szarv* támasztja ki ferdén. Az eke vasalkatrészei: a másfél százados kopás után is 59 cm hosszú és 33 cm széles, aszimmetrikus (jobbfelé vágó) *laposvas* (vagy csak egyszerűen *ekevas)*, az ezt vízszintesen tartó *címervas*, valamint, az alsó felét kivéve 9 cm széles *hosszúvas*. A hosszúvas körül a gerendelyt *vaskarika* óvja a széthasadás ellen (a faékkel való beszorításkor és a szántáskor hátra feszítő nyomás ellen).

A laposvas és a hosszúvas a kopásnak és sározódásnak kevésbé kitett részein 15 mm hosszú egyenesekből és félkörökből, valamint pontokból összeállított díszítést és feliratot kapott, amely épen meg is maradt. A hálózatot képező rovott díszítmény kétségkívül funkcionális eredetű: a vasalkatrészek igazításánál a kézzel való biztosabb fogást, a hosszúvas esetében pedig a beszorító faék kiugrásának megakadályozását is szolgáló recézés. A falueke dokumentációs értékét nagyban emelik a feliratok. A laposvas alján (ott, hol a talpról való lecsúszást is fékezheti) az ,,1800"-as évszám, a laposvas készítésének éve látható, míg a hosszúvason ,,ANO 1780. KÖRÖSFÖ — A JANOS PI" felirat olvasható, és e vasalkatrész készítési évét, helyét és készítőjének nevét jelzi.

A vasalkatrészek dátumai kétségkívül fontos eligazítók az egész falueke korának meghatározásánál is, azonban csak olyan értelemben, hogy figyelmeztetnek, hogy maga az eke a jelzett éveknél sokkal korábbi. Ugyanis a laposvas és hosszúvas készítésének ideje közti különbség arra utal, hogy előbb az egyik, majd a másik alkatrész egy-egy korábbi, addigra elkopott elődje helyett készült. Hiszen, ha pl. a korábbi, 1780-as év lett volna az egész eke készítésének ideje, semmi sem indokolta volna, hogy 20 év múlva új laposvasat készítsenek, mivel még a sokkal kisebb és sokat használt rendes, szántó ekevas élettartama is (időnkénti nádolással) több emberöltőre nyúlik. A körösfői falueke tehát, e megújított (kicserélt) vasalkatrészek előtt már legalább egy rend vasat elhasznált, s ilyenformán maga az eke (mégha egyes részeit közben újították is) legkésőbb a XVII. században már bizonyosan megvolt.

A körösfői falueke, szerkezetét tekintve, mint az erdélyi faekék általában, a nyugati eredetű ún. négyrészes (négyszögvázas) ekék csoportjába tartozik.[1] A négyrészes erdélyi eke általam már ismertetett erdélyi altípusai —

[1] Faekéink három- és négyrészes, illetve háromszög- és négyszögvázas osztályozása K. Kovács Lászlótól származik (1937. 1—32.). Nem értünk egyet azonban K. Kovács Lászlóval abban, hogy Erdély déli részén más (háromrészes, illetve talp-szarvas) eketípus is lett volna; ilyen értelmű térképe téves adatokra alapulhat.

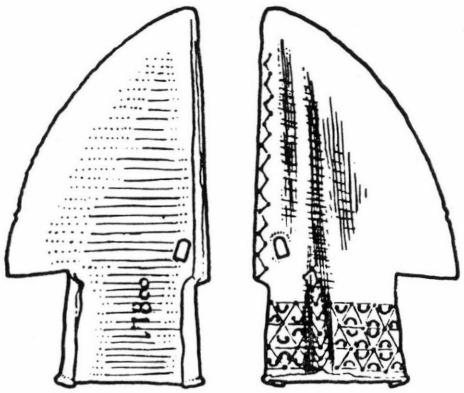

3. kép. A laposvas alulról „1800" évszámmal és felülről

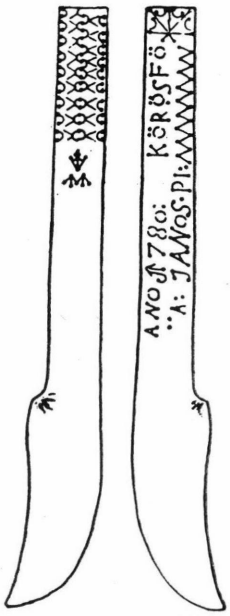

4. kép. A hosszúvas két oldalról, egyik oldalán „ANO 1780 KÖRÖSFÖ — A JANOS PI" felirat

szimmetrikus váltóeke, váltóekeként is alkalmazható aszimmetrikus eke, tömör talpú és kétszarvú kerülőeke, keskeny talpú és mellékszarvú kerülőeke, ágas talpú eke *(6., 8., 10. kép)*,[2] — közül a körösfői falueke a tömör talpú és kétszarvú kerülőekék csoportjába tartozik. Ilyen megoldású ekéket mutattunk be azelőtt a Hunyad megyei Bosoródról, a Fehér megyei Vajasdról és Magyarlapádról, az aranyosszéki Harasztosról és Torockóról *(10. kép)*.[3] Ilyenformán ennek az ekeváltozatnak a korábban felállított elterjedési térképe (a Közép-Maros szakasz hegyaljai vidékei) a körösfői falueke révén Kalotaszegre is kiterjed. Ennek az ekeváltozatnak a kalotaszegi meglétéről ugyanis idáig csak szóbeli adatunk volt, a havasalji Gyerőmonostorról. Gyerőmonostoron 1880 körül még három családban foglalkoztak faeke készítéssel: öreg Imre Istvánék, Sinkó István Kerekesék (mestersége is kerékgyártó család) és a román fafaragó, Tuliţa. Míg Imréék a Kalotaszegen (legalábbis az utóbbi száz évben) legelterjedtebb ekeformát, a keskeny talpú és mellékszarvú kerülőekét gyártották *(6. kép fent)*, a másik két mester elsősorban fa váltóekét *(9. kép)* és a minket most közelebbről érdeklő tömör talpú és kétszarvú kerülőekét készítették. Mindhárom formát egyaránt készítették itt a helybeli és környékbeli parasztok számára, ritkábban eladásra, többnyire megrendelésre, mikoris a megrendelők maguk hozták a mesterhez a kellő faanyagot.

[2] Az erdélyi faekék részletes tipológiáját l. Kós Károly 1947a 15. oldalon az egyes változatok elterjedését szemléltető térkép. Vö. még Balassa Iván 1973. 343—389, hol a váltóekeként is alkalmazható aszimmetrikus eke kivételével az összes említett erdélyi ekeváltozatokat ismerteti (az A. II. és B. II. alfejezetekben).

[3] Vö. Kós Károly 1947. 8—10. 5. kép.

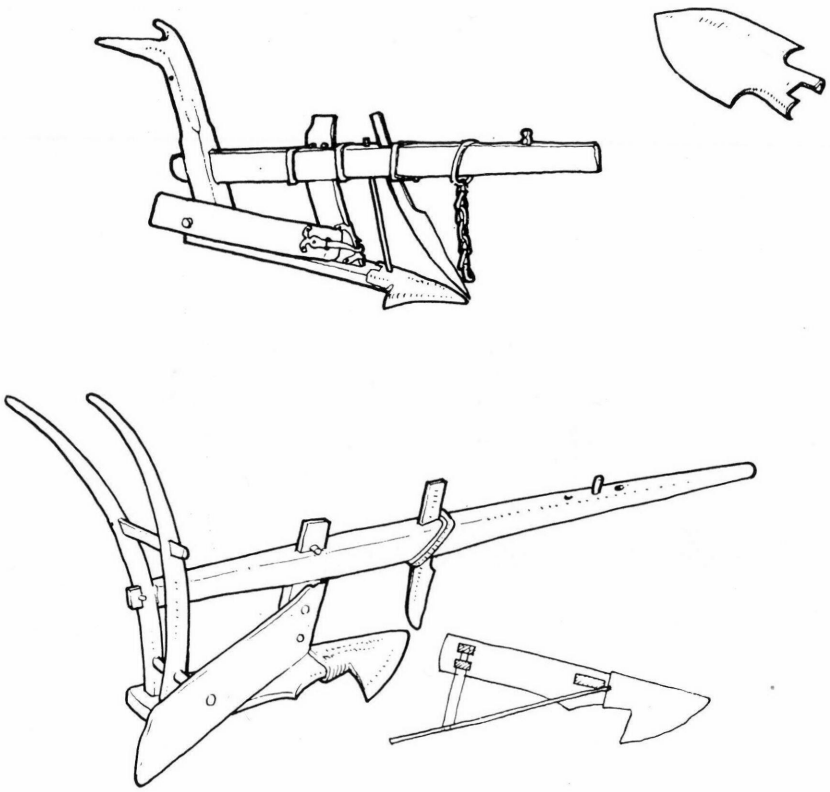

5. kép. Határbarázdáló ekék. Fönt: a XVIII. század elejéről, a Székelyföldről (Magyar Mezőgazdasági Múzeum), határbarázdáló váltóeke laposvasa, Bikfalváról (Erdélyi Néprajzi Múzeum). Lent: határbarázdáló eke a Tordai Múzeumban, valószínűleg Aranyosszékről. A körösfői faluekéjével azonos szerkezetű.

A körösfői faluekéhez hasonló szerkezetű (tömör talpú és kétszarvú) váltóekét a Sinkó családbeli kerekesek saját falujuk, a közeli román „mokány" falvak számára és egyes mérai megrendelőknek készítettek. Hogy nem tévedtünk, mikor ezt az ekeformát fejlődéstanilag a keskeny talpú és mellékszarvú kalotaszegi ekéknél korábbinak tartottuk, most már megerősíti az a tény is, hogy Körösfő faluban is míg a parasztok által a legutóbbi időkig használt faekék keskeny talpú váltóekék *(6. kép)* és mellékszarvas kerülőekék voltak *(5 d. kép)*, az itteni több száz éves falueke még a tömör talpú kétszarvú ekék csoportjába tartozik. Kétségtelen, hogy ez nem csupán konstrukciós szempontból egyszerűbb megoldás, hanem a régi szűzföldek, parlagok feltörésére és ritkán szántott köves-gyökeres földek művelésére, s ugyanígy széles és mély árok barázdálására is alkalmasabb, ellenállóbb szerkezet amannál. Hogy ez a forma az erdélyi szigethegység aljában maradt meg leginkább, az a talajviszonyok mellett a vidék periférikus helyzetéből következő konzervativizmusnak is tulajdonítható.

A körösfői falueke méretét megközelítő és vele azonos szerkezetű hatalmas eke található a tordai múzeum tulajdonában is *(5. kép)*. Ez még a TÉGLÁS

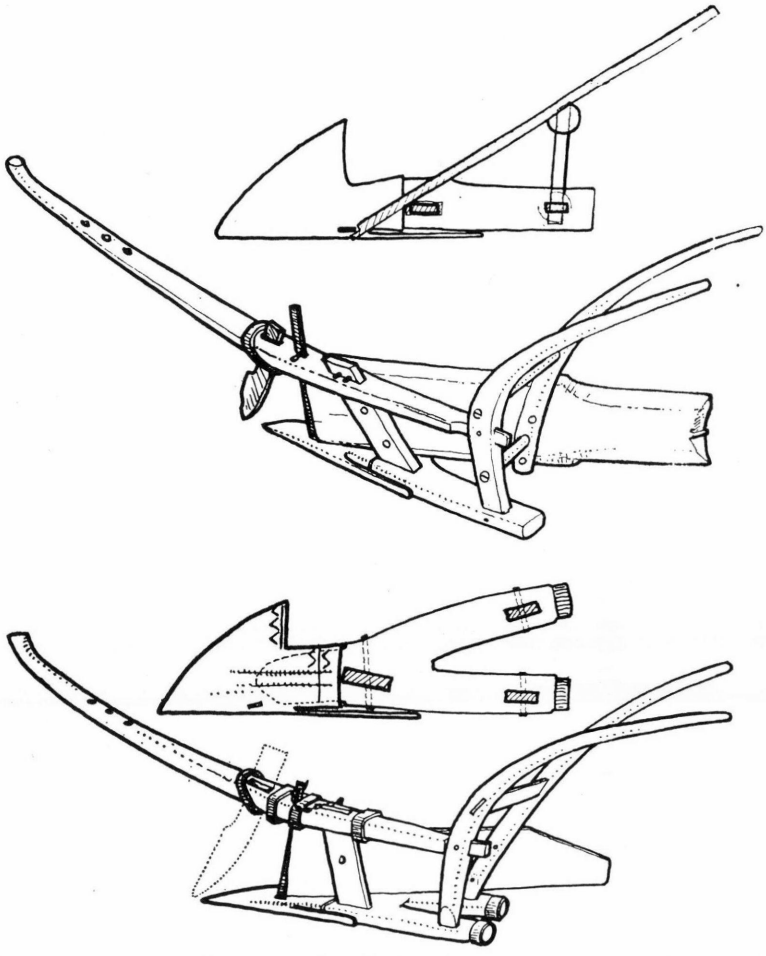

6. kép. Keskeny talpú mellékszarvas kerülőeke (Gyerőmonostor), lent: ágas talpú kerülőeke (Györgyfalva)

István-féle gyűjteményből maradt tárgy, és egyesek emlékezete szerint az Aranyosszékről (talán Bágyonból) került határbarázdáló eke.[4] Ugyanakkor az Erdélyi Néprajzi Múzeum gyűjteményében egy kivételesen nagy méretű váltóekéhez való szimmetrikus ekevas található a háromszéki Bikfalváról, ami viszont határbarázdáló váltóeke tartozéka lehetett *(5. kép)*. A sepsiszentgyörgyi múzeum egy ilyen hatalmas, régi háromszéki határbarázdáló váltóeke vázát őrzi *(11. kép)*.[5] Egy hasonló szerkezetű XVIII. századi székely határbarázdáló eke rajzát közli Györffy István is *(5. kép)* azzal a megjegyzéssel, hogy „az évenként megismételt határkerüléskor a község határát közerővel ezzel barázdálták körül, hogy a határvillongásoknak elejét vegyék", másutt pedig azt

[4] Ion Ţigăra (az 1950-es években a tordai múzeum igazgatója) szíves szóbeli közlése.

[5] Gazda Klára szíves felvilágosítása.

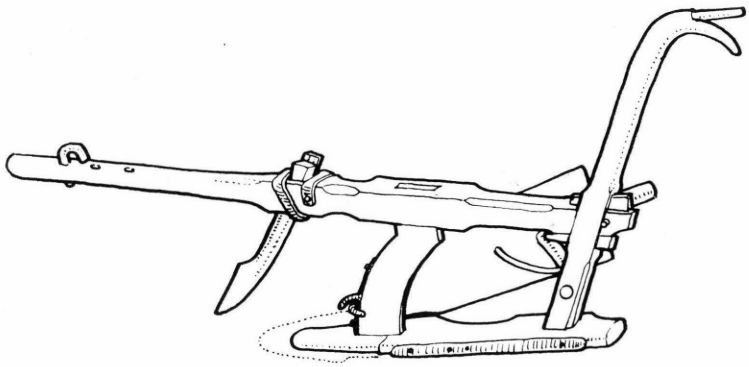

7. kép. Váltóekeként is alkalmazható aszimmetrikus eke (Kászon)

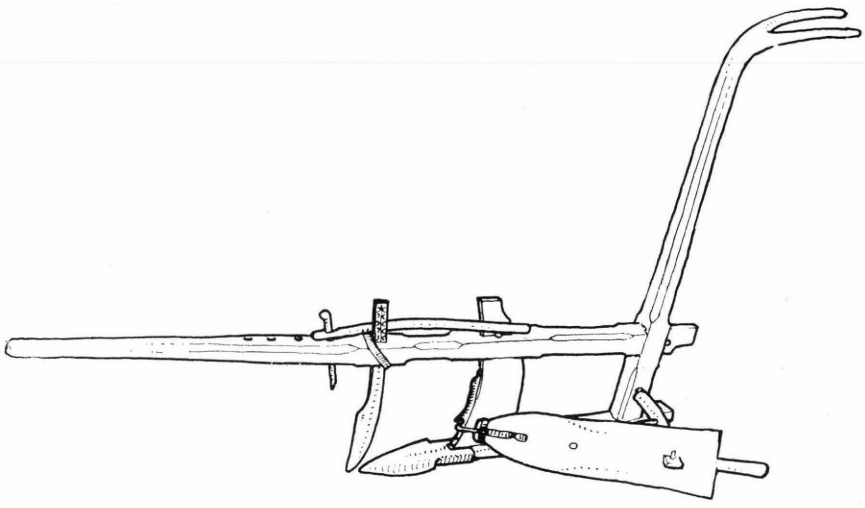

8. kép. Erdélyi szimmetrikus váltóeke (Korond)

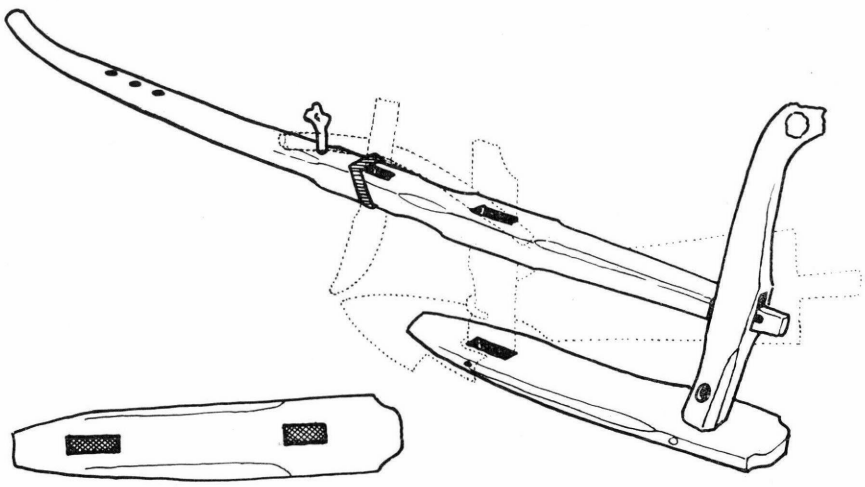

9. kép. Körösfői váltóeke (kiegészített rajz)

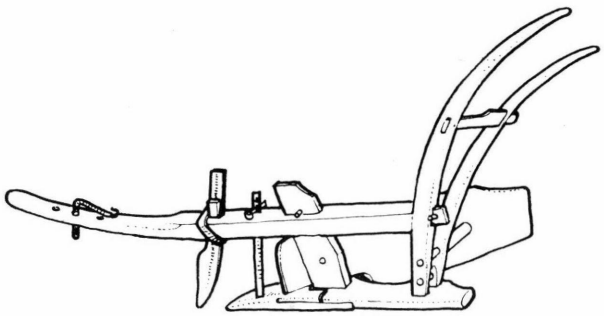

10. kép. Tömörtalpú kétszarvas kerülőeke (Torockó)

írja, hogy az évenkénti „földosztásra" is használtak ilyen nagyméretű ekéket.[6] A Kalotaszegről, Aranyosszékről és a Székelyföld több pontjáról fentmaradt néhány tárgyi emlék mindenesetre arra mutat, hogy körösfői ekénk nem valami különlegesség, hanem az elmúlt századokban az erdélyi földműves falvakban mindenfelé használatos lehetett, mint a közös határhasználat, a község ellenőrzése alatt folytatott gazdálkodás s általában az erőteljes községi élet tárgyi tartozéka.[7]

Annál csodálatosabbnak tűnhet, hogy e legmonumentálisabb népi munkaeszközünk ismertetése, tárgyalása néprajzi szakirodalmunkban alig kapott helyet. Ennek magyarázata, hogy a földművelés és eszközei kutatóinak a „határbarázdáló" eke nem tartozott érdeklődési körébe, s a kérdés összefoglaló ismertetőit is legfennebb mint a földműves szántó (talajforgató, borító és keverő) ekéjének „megnagyobbított (formai) változata" érdekelte.[8] A szellemi néprajz kutatóinak pedig még ennyi érintkezési felületük sem volt a faluekével.[9] Az anyagi és szellemi produktumokban gondolkodó korábbi néprajzkutatásunk érdeklődési köréből kimaradt falueke viszont annál nagyobb jelentőséget kaphat napjainkban, a népi társadalom, a hagyományos közösségi rend és élet vizsgálatának jelentőségéhez méltó előtérbe kerülésével.

[6] *Magyarság Néprajza* II. 166—7.

[7] Erre mutat Szabó T. Attila (1975.) XVI—XVIII. századi és XIX. sz. első feléből közölt több levéltári adata a falvak, vetésforgók és birtoktestek közti „gyepű", „határ" és „méta" barázdálására, illetve a falu használatlan területeiből „foglalt" és a közösségi földek évente ismétlődő „határosztása" alkalmával kimért helyek megjelölésére, az árterületek és mocsaras rétek „sáncolására" szolgáló, sok pár ökörrel vontatott „öreg", „nagy", „borozdáló" ekékre (i. m. 582—587). Ilyen ekék közelebbi meghatározásai: „Eöreg barázdálni való eke" (Görgényszentimre, 1692), „Árok barázdálni valo Lapos és hoszszu Szántó vas" (Déva, 1756), „Nagy borozdáló eke" (Maroscsapó, 1758), „Borozdáló nagy Eke" (Nagyida, 1771), „nagy borozdáló eke" (Tordaszentlászló, 1791), „Sántzolo eke" (Felsőoroszi, 1792), „Sántzolo nagy eke" (Alpestes, 1814),valamint egy „10 pár ökörrel vontatott eke" (Algyógy, 1753—1781), s egy eke, amit „Nyoltz béres ökrei vontattak" (Mezőméhes, 1778) (i. m. I. 583—585—6). Az 1792. és 1814. évi adatokat Szabó T. Attila munkájából már Balassa is (i. m. 325.) idézte.

[8] Györffy idézett pár soros, általános megjegyzése mellett Balassa Iván nagy összefoglaló munkájában, szerző korábbi megállapításaira hivatkozva (Kós Károly 1957—58. 295—300.) már egy oldalt szentel a határbarázdáló ekék kérdésének (i. m. 325—326.).

[9] Így pl. még utalás sincs rá Szendrey Ákos és Szendrey Zsigmond (1931. 203—207. és más) útmutatóiban vagy népszokás gyűjteseiben.

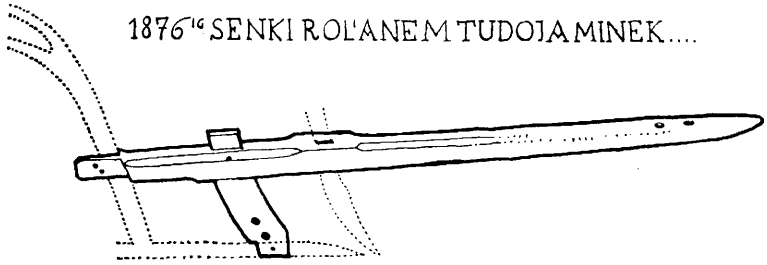

11. kép. Határbarázdáló váltóeke megmaradt váza, Háromszék (Sepsziszentgyörgyi Múzeum)

Ugyanis a falueke jelentősége elsősorban épp a közösségi rendtartással és ennek működésével való kapcsolatában áll. A „falueke" vagy „falu ekéje", mint e körösfői elnevezései is mutatják, a falu közös tulajdonát képező és közös használatra álló eszköz volt. A bíró (a legutóbbi időkben a község helyi elöljárói) felügyelete alat a község épületében (a bikaistálló padlásán) állott, ahonnan csak a község érdekében vették elő. Az 1881-ben született Szabó János Szűcs, volt községi bíró, úgy hallotta elődeitől, hogy határbarázdálásra utoljára 1848 táján használták: „amikor meghatározták a falu Nyárszó felőli határát, ezzel az ekével húzták meg a határt". A faluhatár barázdálása mellett azonban a falueket a község egyéb munkálatokra is alkalmazta. Így ezzel az ekével határolták körül a községi földeken a *nyilas családok*[10] száma szerint kimért *nyilakat*, amelyeket aztán évente kisorsoltak használatra az igényjogosultak között, valamint a legutóbbi időkig (még a 40-es években is) ezzel árkolták a községi rétet a tavaszi vizek levezetésére. E munkálatokat a község tagjai együttesen végezték, a falu előljáróinak vezetésével.

A falu alatt a Körös patak mentén elterülő községi rét árkait rendszerint két-három évenként barázdálták a faluekével, mivel azok a hóolvadások után, a tavaszi vizektől, esőktől beiszapolódtak, betömődtek, s a rétet az elmocsarasodás fenyegette. Május első szombatján vagy hétfőjén a bíró kidoboltatta, hogy azok, akiknek jó erős pár jármas ökrük vagy — az első világháború óta — bivalyuk van, 10 órára jelenjenek meg velük járomba fogva és ténzsulával a falu Rétkert nevű helyén. Közben azonban a bíró maga személyesen is lejárta a szóba jöhető gazdákat, felkérve a közreműködésre. Amikor aztán összegyűlt a szükséges 8 pár ökör (bivaly), gazdáik felügyelete alatt, és ott volt még egy tartalék ténzsula is, kihozták a hatalmas faluekét, amelynek gerendelyét erős kovácsoltvas szekérlánc *patingg*al egy *szekérelő*höz kötötték. Az eketaligát helyettesítő szekérelő rúdjához fogták a legerősebb pár ökröt, majd a többieket ez elé, sorban.

Legelől ment a bíró, mutatva a helyes irányt, majd mindenik pár ökör mellett balról a gazdájuk, valamint rajtuk kívül még vagy 8—10 férfi, hogy szükség esetén segítségül legyenek. Az eke szarvait, felváltva két-két erős legény tartotta. Két férfinak csak az volt a dolga, hogy egy nagy rúddal nyom-

[10] Szabó T. Attila 1940. 10. a körösfői „nyilas emberek" említése, kik ostoradóban háromévenként 30 dénárt fizetnek a birtokosnak. Szabó T. Attila 1942. 67. lapon a „Falu közönséges kaszálló Réttye" (1815), „Falu nyilas Rétjei" (1836) említése.

ják az eke által kifordított súlyos gyepes barázdát, hogy ez nehogy visszaessék az árokba. A faluekével szántott barázda árka arasznyi (kb. 20 cm) mély és majdnem két arasznyi széles volt, s így az eke nyomán megfelelő vízlevezető árok keletkezett. Amikor aztán déltájt befejezték a *sáncolást*, és kifogták az állatokat, a résztvevők leültek a rét szélén, és a bíró, az igás állatokkal közre nem működők járulékából pálinkát hozatott s e mellé a magáéból még egy kenyeret is, és estig ott áldomásoztak, beszélgettek, még énekeltek is.

A falueke mellett dolgozók mindig frissen mosott nyári munkaruhában voltak (csizma, bőgatya, rövid derekú, lobogós ujjú, vagy utóbb a gatyába tűrt kézelős-galléros ing, esetleg surc is, szalmakalap). Ez a tény, valamint az, hogy a nagy előkészületre a falu apraja-nagyja nagy ostordurrogtatás és vidám kurjongatás közben a helyszínre vonult, hogy ott legyen a látványos eseménynél, majd pedig a munkavégző közös italozás-falatozás az alkalom sajátos közösségi agrárünnep jellegére mutatnak. Agrárünnep jellegét fokozza, hogy a természet megújulásának, a tavasznak jeles napjához — a Szent György napot követő május elsejéhez kapcsolódott, s ekkortájt volt a nyomásra kicsapott közös turma juhai *bemérése* és a közös marhacsorda *kihajtása* is. S mindezek együtt a húsvét és pünkösd közti ráérősebb — tavaszi szántás-vetés utáni és nyár eleji kaszálás-kapálás előtti — *zöldfarsang* idejére estek.

A tavaszi rét-árkolás aktusának közösségi jellege — az egész falu ottléte mellett — hangsúlyt kapott azáltal is, hogy úgy a terület (Rétkert), mint a munkaeszköz (falueke) az egész közösség tulajdona volt, s a munkában közreműködők, élükön a bíróval, ugyancsak az egész falut képviselték. Valójában a körösfői faluekének is e körülményekben áll legfőbb néprajzi jellegzetessége, dokumentációs értéke. A körösfői falueke egy, a népi mezőgazdálkodás kollektív hagyományaihoz kapcsolódó s ezt, jelképes szinten is, kifejező munkaeszköze. E vonatkozása, régisége, valamint monumentális mérete révén egyike múzeumunk legjelentősebb dokumentumainak.

A földközösség e régi tárgyi emlékének fönnmaradása[11] nem véletlen. Minden eddigi adat arra mutat, hogy a múltban, hosszú évszázadokon át, az erdélyi földműves falvakban általános lehetett a falvak, fordulók, dűlők és parcellák (nyilak) közti határbarázdák, valamint a lapos helyek víztelenítésére szolgáló árkok ilyen faluekével történő időnkénti közös megvonása. Annál sajnálatosabb, hogy a közösségi rendtartás szempontjából nagy jelentőségű barázdáló munkálatról és szerszámáról mindeddig sehonnan sem rendelkeztünk alkalmas leírással. A körösfői falueke esetében első ízben találtunk egy régi, hiánytalan, szakértő mesterséggel készült, monumentális kollektív ekére, amelynek készítési helyét és egyes elemeinek készítési idejét is feliratok hirdetik, s ugyanakkor, ami nagyon lényeges, használatára, társadalmi és rituális vonatkozásaira is megbízható ismeretekkel rendelkezünk.

[11] Az intenzív közösségi élet és rendtartás egykori jelentőségének tudata a tagosítás utáni nemzedékeknél is olyan erőteljes volt, hogy pl. a régi közbirtoklással és a mezőgazdálkodás községi irányításával s ellenőrzésével kapcsolatos eszközöket, mint a faluekét, a földmérő láncot és a nyilas osztásnál használt cinkusokat az egymást követő községi elöljáróságok napjainkig kegyelettel őrizték. A faluekét is csak többszöri kiszállásom és rábeszélésem után engedték át a múzeumnak.

IRODALOM

BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest
Kós Károly
1947 *Az erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi.* Kolozsvár
1957—1958 *Plugul satului din colecţiile Muzeului etnografic al Transilvaniei.* Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1957—58.
K. KOVÁCS László
1937 *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi.* Néprajzi Értesítő XXIX. 1—43.
SZABÓ T. Attila
1940 *A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640—1690).* Kolozsvár
1942 *Kalotaszeg helynevei.* Kolozsvár
1975 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I.* Bukarest
SZENDREY Ákos és SZENDREY Zsigmond
1931 *Tájékoztató a földműveléssel kapcsolatos szokások és hiedelmek gyűjtéséről.* Ethnographia XLII. 203—207.

Карой Кош

ОБ ОБЩИННОМ ПЛУГЕ

(Резюме)

В столетия, предшествующие размежеванию земли, в трансильванских земледельческих деревнях — наряду с обычными плугами отдельных земледельцев, применяющимися для вспашки земли, — общим явлением был и «плуг всей деревни», принадлежавший всей сельской общие. Архивные данные 16—19 веков часто указывают на существование таких «больших», «старых» для проведения борозды или для насыпания отвала. В различных музеях уже имелись несколько таких плугов, правда с недостающими частями. Однако плуг из деревни Қёрёшфё, найденный и приобретенный в 1954 году сотрудником Трансильванского Этнографического Музея, является первым таким плугом, который благодаря надписи, имеющейся на нем, можно точно датировать и локализировать. Этот плуг полностью сохранился, в нем нет недостающих частей. Этот общинй плуг представляет собой огромное орудие (его длина 310 см.). Мы точно знаем его применение, способ пользования им и весь ритуал, выполняемый при этом.

Этот огромный плуг принадлежал всей сельской общине и находился под надзором сельского судьи. Этот плуг применялся при ежегодном разделе земли для проведения межи шириной а 40, а глубиной в 20 см., а также применялся при обходе всех земель, который производился время от времени, и для спуска воды с лугов, затопленных водой, в канавы, прорытые им. Эти общие работы проводились в первую субботу каждого мая, когда 8—10 волов, собранных от разных хозяев, тянули этот плуг, при этом работали 20—25 мужчин. Эта работа сопровождалась праздничным ритуалом с различными магическими культовыми элементами (например, производили шум для отпугивания злых духов, рога плуга, вспахивающего мать-землю, держали молодые неженатые мужчины, на работу выходили только в чистой одежде в присутствии всей сельской общины, а также давалось благословление перед началом работы). Таким образом плуг был не просто монументальным орудием, а необходимым атрибутом предшествующей экономической, общественной и духовной жизни земледельческого народа, был вещественным памятником крестьянской коллективной собственности на землю и старых традиций работы.

Károly Kós

ÜBER DEN GEMEINDEPFLUG

(Auszug)

In den Jahrhunderten vor der Kommassation gab es in den Dörfern Siebenbürgens — außer dem gewöhnlichen Pfluge der einzelnen Bauern — auch noch allgemein einen der ganzen dörflichen Gemeinschaft gehörigen »Gemeindepflug«. Archivalische Daten aus dem 16. bis 19. Jahrhundert erwähnen häufig solche »großen«, »alten«, »furcheziehenden« und »schanzeziehenden« Pflüge und einige mangelhafte Exemplare sind schon früher in Museen untergebracht worden. Einem Forscher des Siebenbürgischen Ethno-

graphischen Museums gelang es aber als erstem im Jahre 1954 aus Körösfő einen genau datier- und lokalisierbaren, vollkommen erhaltenen, kompletten und monumentalen (310 cm langen) Pflug zu finden, von dem man gleichzeitig auch die Art seiner Anwendung, und den ganzen mit seinem Gebrauch verbundenen Ritus kennt.

Der »Dorfpflug« war Eigentum der Dorfgemeinschaft und diente unter der Aufsicht des Dorfrichters als gemeinsames Arbeitsinstrument. Er wurde benützt, um bei der alljährlichen Verteilung der gemeinsamen Felder (Gemeindefelder) und der zeitweisen Begehung der Dorfgemarkung die Grenzen mit einer Furche zu bezeichnen und die zur Entwässerung der nassen Wiesen dienenden 40 cm breiten und 20 cm tiefen Gräben zu ziehen. Die gemeinsame Arbeit wurde am ersten Samstag des Monats Mai vorgenommen. Die acht bis zehn Ochsen für das Ziehen des Pfluges wurden mitgebracht und zwanzig bis fünfundzwanzig Männer arbeiteten gemeinsam am Ziehen der Furchen. Die gemeinsame Arbeit ging nach einer gewissen rituellen Ordnung mit alten, kultischen Elementen vor sich (zur Vertreibung des »Bösen« wurde Lärm gemacht, das Horn des die Mutter Erde furchenden Pfluges wurde von unverheirateten Burschen gehalten, zur Arbeit wurde reine Kleidung angezogen, die ganze Gemeinde war anwesend und am Ende der Arbeit folgte ein Festschmaus). So war der Dorfpflug nicht nur ein monumentaler Arbeitsgerät, sondern ein Zubehör des früheren wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und geistigen Lebens, eine bezeichnende Erinnerung an das bäuerliche kollektive Eigentum und dessen alte Traditionen.

Selmeczi Kovács Attila

Mezőgazdasági eszközkapcsolatok

(Marokszedő kampó — kévekötőfa)

„A munkaeszközök kutatása terén csak a nagy adatmennyiségre alapozott megállapítások hozhatnak megbízható eredményeket, melyek alkalmasak messzemenő gazdasági és társadalmi következtetések levonására is."[1] Balassa Iván megállapításából egyértelműen kitűnik, hogy a munkaeszköztörténeti kutatások elengedhetetlen feltétele olyan központi archívum, amely időben és térben a lehető legszélesebb felületről gyűjtött és rendszerezett adatmennyiséggel rendelkezik. Ennek a követelménynek szem előtt tartásával alakult meg a Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívum, amelynek létrehozása és kiépítése Balassa Iván nevéhez fűződik.[2] A nagyméretű múzeumi tárgyi dokumentációt őrző archívum jelentős szerepet tölt be a hazai és a nemzetközi munkaeszköztörténeti kutatásokban egyaránt.[3]

Az eszközvizsgálatok számára további fontos adatbázist jelent a Magyar Néprajzi Atlasz, amely a tipológiai áttekintésen túl használható adatokat tartalmaz a történeti elemzéshez is.[4] Egyes esetekben a Magyar Nyelvjárások Atlaszának lapjai is haszonnal forgathatóak az eszköztörténeti kutatáshoz.[5] Mindezek a források együttesen alkalmasak a széles körű terminológiai és tipológiai vizsgálatra, ennek révén pedig alapot nyújtanak a munkaeszközök történeti megközelítéséhez, elemzéséhez. Ebből a szempontból kísérelem meg a kutatást mindeddig keveset foglalkoztatott két kézieszköz: a marokszedő kampó és a kévekötőfa egymáshoz és az aratási munkafolyamat más eszközeihez való viszonyát feltárni, kapcsolataikat kimutatni.[6]

I.

A *marokszedés* egységes eljárásmódot képvisel eszköz nélküli és eszközös formában egyaránt. Györffy István a következő módon foglalta össze ezt a munkaformát: „A kaszával learatott rendet a marokszedő vagy marokverő

[1] Balassa Iván 1972. 584.

[2] A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma (a továbbiakban MMA) 1962-ben alakult meg. Jelenleg több mint 70 000 adatlappal rendelkezik, amelynek nagyobb része témakörök szerint csoportosítva 1971 óta a kutatás rendelkezésére áll. Részletesebb tájékoztatást ad Balassa Iván 1972.

[3] Jelentőségéről tanúskodik pl. az ekéről készült eszközmonográfia: Balassa Iván 1973. A nemzetközi kapcsolatokra Balassa Iván—Regius János 1964., Balassa Iván 1969. Az archívum iránti érdeklődésről DEMOS XIII. (1973) 100—102.

[4] A rövidesen megjelenő atlaszlapokról ad sokoldalú tájékoztatást a *Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából.* Néprajzi Értesítő 1967.

[5] A Magyar Nyelvjárások Atlasza (I. Budapest, 1968. — a továbbiakban MNyA) eddig megjelent négy kötetnyi térképlapja számos mezőgazdasági eszköz vagy eljárás terminológiai megoszlását tükrözi.

[6] Ennek kísérlete korábban vázlatszerű feldolgozásban megjelent, ami azonban módosításra és kiegészítésre szorul. Selmeczi-Kovács Attila 1973.

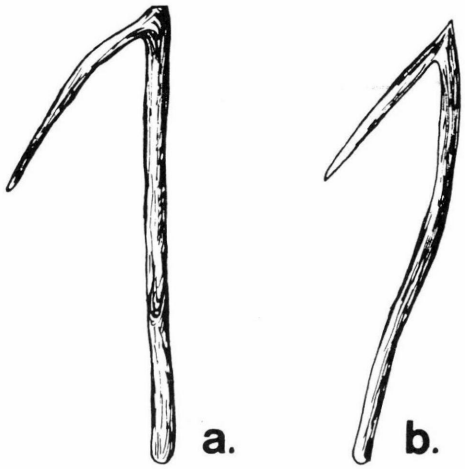

1. kép. Természetes kampók. a) *kuka.* Hódmezővásárhely, Csongrád m. Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. Lsz. 66.513.1. — b) *kákó.* Hajdúböszörmény, Hajdú-Bihar m. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény. Lsz. 65.28.3. MMA 33252

szedi fel. Az arató a gabonát rávágja, vagyis úgy vág a kaszával, hogy a levágott rend a lábon maradt gabonára dőljön. A marokszedő háttal megy a kaszás után s kézzel, újabban fűvágó sarlóval, gamóval, gaguccsal ölébe szedi a rendet".[7] A kézzel végzett marokszedés elterjedtsége és általános gyakorlata azonban sohasem lehetett olyan számottevő, mint ahogy az idézett leírásból kitűnik. A munkát végzők véleménye szerint ugyan legszebb kévét a kézzel szedett marokból lehetett kötni, ezért pl. Kunhegyesen (Szolnok m.) „a pedánsabbak még ma is kézzel szednek".[8] A marokszedésben az eszköz használata mégis jóval nagyobb elterjedtséget mutat, mint a kézzel szedés. Ennek okát Kiss Lajos szemléletes megfogalmazása világítja meg legjobban: „Bár markot szedni kézzel lehet legrendesebben, mindazonáltal a kalászokat sarlóval, egyenes fadarabbal és természetes növésű görbe fával szedik marokba, hogy az aszottka (acat), tövis, giz-gaz meg ne sértse, el ne vágja a marokszedő kezét, a munka is bátrabban megy így" (Tiszabercel, Szabolcs m.).[9] Ez pedig nem nélkülözhető szempont, ha pl. a részesaratókra gondolunk. Az eszközhasználat mellett szól az is, hogy nem kell annyira hajladozni vele, mint a kézi szedésnél.[10]

A marokszedés kézi eszközei meglehetősen változatosak, sokfélék. Szerepkörük alapján két nagy csoportjukat lehet elkülöníteni: a marokszedés speciális eszközeit és a másodlagosan használt egyéb kézieszközöket. A morfológiai áttekintés és a további vizsgálat miatt szükséges mindkét csoport egyes eszköztípusait számba venni, röviden ismertetni.

1. Természetes kampó. A speciális marokszedő eszközök legelterjedtebb formáját az 50—70 cm nyélhosszúságú természetesen nőtt ágból vágott kampó képviseli *(1. kép).* Az eszköz nagyszámú példánya hegyes végű ágasfa, amelynek a nyélhossz kb. egyharmad vagy fele részéig érő kampószára 35—50 fokos szöget zár be a nyéllel. A kampót általában

[7] Magyarság Néprajza II.[2] 215.
[8] Magyar Néprajzi Atlasz, a továbbiakban: MNA 142. Csalog Zsolt gy.
[9] Kiss Lajos 1937. 167.
[10] Erre utal Györffy István 1928. 7. is.

2. kép. Csapolt marokszedő kampó. Kunhegyes, Szolnok m. Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag. Lsz. 67.450.1. MMA 61888

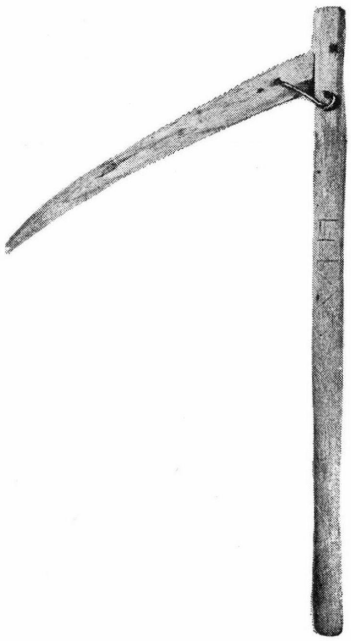

3. kép. Csapolt marokszedő kampó. Szeremle, Bács-Kiskun m. Türr István Múzeum, Baja. Lsz. 64.23.6. MMA 20615

gyümölcsfa, akácfa, szilfa, vagy másfajta alkalmas keményfa ágából vágták. Előállítása a legegyszerűbb. Egyik használója szerint a kampót „mindenki maga csinálta. Kinézett magának egy megfelelő fát, levágta, kiszárította, s kifaragta a kellő formára. A hozzávaló fát a kertárokban lehetett leginkább találni" (Karcag, Szolnok m.).[11] Az egy darabból vágott és alakított kampók szinte teljesen egységes formával rendelkeznek.

2. Csapolt kampó. Valamivel nagyobb formai változatosságot mutat a mesterséges kampó, amelyet többnyire szintén házilag készítettek. Ritkábban fordul elő a bognármunka. Az előbbi típushoz hasonló hosszúságú nyélbe legtöbb esetben gereblyefogat csapotak, ami eltörött vagy feladatát vesztett rugdalógereblye (szérűgereblye), esetleg tarlógereblye fejéből került ki. A 25—30 cm hosszú, általában kissé görbe gereblyefogat minden változtatás nélkül illesztették a nyélbe. A húzóhatás ellensúlyozására dróttal rögzítették *(2. kép).*[12] A tulajdonképpeni csapolásnál az összeillesztett részt faszöggel és drótkapoccsal mindig megerősítették. A csapolt, toldott kampó sajátossága a gondosabb kivitelezés, valamint a nagyobb: 60—70 fokos szögnyílás a kampó és a nyél között. Ez a forma az előbbihez viszonyítva tulajdonképpen nagyobb befogadóképességű javított eszköz. Mesterséges előállítása eleve lehetőséget adott arra, hogy a legmegfelelőbb szögnyílást válasszák meg. A csapolt kampó nagyszámú előfordulását ez is indokolni látszik. Kedveltségének másik okára vet fényt az alábbi adat: „Régebben a legény igyekezett a kedvesét vinni marokszedőnek, vagy olyan lányt, akinek udvarolni akart, és faragott neki szép csapolt gamót" (Mezőtúr, Szolnok m.).[13] Az így készített eszköz mindenképpen nagyobb értéket képviselt. Ennek a hagyománynak valóban korai (1850-ből származó)

[11] MMA 61900. Bellon Tibor leírása 1970.

[12] A csapolt kampó összeállításának nagy változatosságát illusztrációs anyaggal dokumentálja Nagy Gyula 1963. XX. tábla; Hofer Tamás—Végh József 1964. 81.

[13] MNA 144. I. 13. Csalog Zsolt gy.

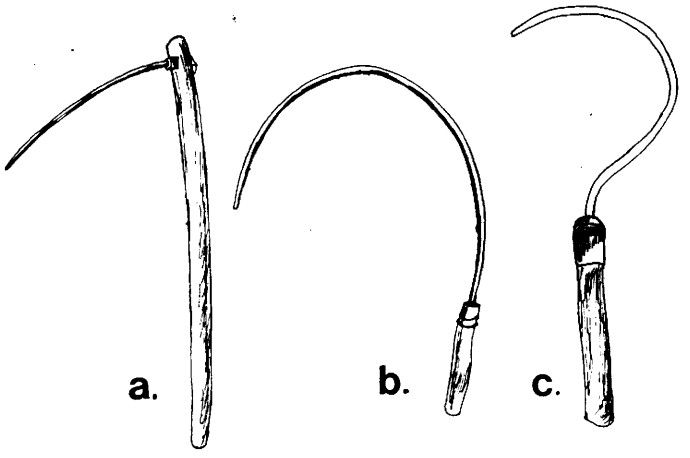

4. kép. Marokszedő vaskampók. a) Karcag, Szolnok m. Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag. Lsz. 58.5.1. MMA 61894. — b) Hajdúböszörmény, Hajdú-Bihar m. Lsz. 52.254.1. MMA 22827. — c) Debrecen, Hajdú-Bihar m. Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. Lsz. 67.52.1. MMA 46223

tárgyi bizonyítékával is rendelkezünk *(3. kép)*. A gondosan megmunkált kampó, helyi nevén *markoló* nyelébe a kaszás és marokszedője nevének kezdőbetűi vannak vágva (LP IA) (Szeremle, Bács-Kiskun m.).[14]

3. Vaskampó. A marokszedő kampók külön csoportjának kell tekinteni a vastartozékokkal rendelkező vagy teljesen vasból készített kampót, mert ennek előállítása házilag lehetetlen volt. Legtöbb variánssal ez a típus rendelkezik. Legegyszerűbb, kezdetleges változatánál a keményfa nyélbe kovácsoltvas horog van erősítve, amelyet a nyél mindkét oldalán csavar rögzít *(4a. kép)*. Az eszközt tulajdonképpen a csapolt kampó elve alapján szerkesztették. Előfordulása meglehetősen ritka.[15] A másik változat jóval rövidebb nyéllel rendelkezik, amelybe a végénél ív alakban meghajló vaspálcát tűztek *(4b. kép)*. Legnagyobb számban található a fűvágó sarlót szinte teljesen utánzó erős drótból vagy vaspálcából kovácsolt kampó *(4c. kép)*. A sarlóhoz képest azonban hosszabb nyéllel és általában nagyobb mérettel rendelkezik. A marokszedő kampók között ezt a típust lehet a legfejlettebbnek tekinteni, mert öblös ívalakú kiképzése miatt könnyebben és több gabonát lehetett felnyalábolni vele. Ebből az okból is válhatott minden nehézség nélkül marokszedő eszközzé a kaszasarló. A kovácsoltvas kampó viszont a sarlóval szemben azzal az előnnyel rendelkezett, hogy — nem lévén hegye és éle — sokkal biztonságosabban és ebből következően gyorsabban lehetett vele dolgozni. Erre utal pl. a *kapkodó* megnevezése is (Hajdúszovát, Hajdú-Bihar m.).[16]

4. A marokszedés szórványosan előforduló speciális eszközét képviseli még a *marokszedő gereblye*. Ez az eszköz — amint neve is jelzi — formailag teljesen eltér a kampóktól, viszont szerepköre alapján egyezést mutat velük: a rávágott gabona összegyűjtésére szolgált, egyedül ezt a funkciót töltötte be. Mérete és szerepköre élesen elhatárolja a rendrevágó-kévéző aratástípusnál használatos kévegyűjtő gereblyétől. A múzeumi gyűjteményekben nagyon kis számmal előforduló eszköz legjobban dokumentált pél-

[14] Az eszköz 1850-ben Szeremlén készült. A XIX. század végéig használták marokszedésre sarló helyett. Türr István Múzeum, Baja. Lsz. 64.23.6. MMA 20615. Solymos Ede gy. 1965.

[15] Hasonló formájú változatára, mint az öregebbek által még használt marokszedő tárgyra, *fasarló* néven emlékeztek Szigetszentmiklóson (Pest m.). MNA 86.

[16] Déri Múzeum, Debrecen. Néprajzi Adattár (a továbbiakban: NA) Lsz. nélkül. Szathmári Károly gy. 1942.

dánya egészen rövid nyéllel (28,4 cm) és arra merőlegesen erősített négyfogú fejjel (16,1 × 14,8 cm) rendelkezik. 1890-ben Tiszaszentimrén (Szolnok m.) készítették gyümölcsfából házilag. A visszaemlékezések szerint „a marokszedő sarló divatbajöttéig (kb. 1920-ig) használták, de tulajdonosa tovább is szedte vele a markot, mert szerette ezt a szerszámot". Az eszközt *marokszedő gereblye, kisgereblye, marékverő gereblye* néven említették *(5. kép)*.[17] Hasonló méretű és alakú tárgyak még Szabolcs-Szatmár megye néhány helységéből ismeretesek.[18] Ezek a kisméretű gereblyék formailag meglepő hasonlóságot mutatnak Európa nyugati és északnyugati területein elterjedt rövid kaszák egyik kísérő-

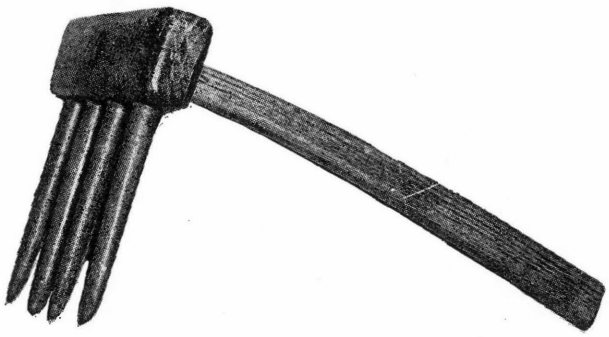

5. kép. Marokszedő gereblye. Tiszaszentimre, Szolnok m. Damjanich János Múzeum, Szolnok. Lsz. 63.180.1. MMA 40183

eszközével.[19] Funkciójuk azonban útját állja az összefüggés keresésének: ugyanis ezek az eszközök a levágott gabona összegyűjtésére szolgálnak, távoli analóg formáik viszont a gabona levágásának előkészítését és megkönnyítését, vagyis a még lábon álló gabona kaszavágásnyi mennyiségének összehúzását, tömörítését szolgálták.[20] A marokszedő gereblye eredetének és kapcsolatainak elemzésétől — a rendelkezésre álló hiányos adatok miatt — el kell tekintenem. Megismeréséhez további kutatásokra lesz szükség, amelyekhez a tájékozódás erejéig kívánkozik a következő adat: Lónyán (Szabolcs-Szatmár m.) a XIX. század végén Ung vidékéről (Nagyberezna és környéke) rendszeresen járó ruszin aratómunkások „már kaszával arattak. Kis rövid kaszájuk volt, gereblyével szedték a markot, kis markot".[21]

[17] Damjanich Múzeum, Szolnok. Lsz. 63.180.1. MMA 40183. Kósa László leírása, 1967.

[18] Tiszavasvári, Gergelyiugornya (adataikat l. *6. kép adattára)*.

[19] Haberlandt által közölt alnémet *Heiderechen* teljesen hasonló rövid nyéllel és rá merőleges 4 fogú fejjel rendelkezik. Buschan, Georg 1926. 342. 190/5. ábra. Alsószász területen a rövid kaszához tartozó *Matthaken* gereblyeváltozatának 36 cm hosszú nyele, arra merőlegesen 27 cm széles ötfogú feje van. Bomann, Wilhelm 1929. 137., 139. és 119. ábra. Ezzel megegyező formát, mint a rövid kasza egyedüli eszközpárját mutatja be lett területről Bielenstein, A. 1918. II. 496. Az észteknél is csak a gereblyés eszközpár terjedt el lett hatásra (Manninen, I. 1933. 85.). A rövid kasza a németalföldi területen jelent meg a XIV—XV. században, és terjedt el a sarlós aratás rovására a német nyelvterület és a Baltikum felé. Weber-Kellermann, Ingeborg 1965. 312.

[20] A rövid kasza használatának sajátos módja: az arató bal kezében hosszú nyelű kampót vagy az említett kis méretű gereblyét tartja, amivel a levágandó gabonát összegyűjti, majd a jobb kezében levő rövid kaszával az összehúzott gabonacsomót elvágja, és a gyűjtőeszköz segítségével a kötélre fekteti. Manninen, I. 1933. 85. — Az eszköz és aratástechnika XIX. századi eredménytelen hazai propagálásáról Tálasi István 1957. 217—218.

[21] Babus Jolán 1960. 159.

5. A marokszedés tulajdonképpeni eszközein kívül erre a munkára alkalmas, eredetileg más rendeltetésű tárgyakat is használtak a rávágott gabona összegyűjtésére, marokbaszedésére. A másodlagos szerepkörben alkalmazott különböző marokszedő eszközök sorából legnagyobb jelentőségre a *kaszasarló*, a sima élű fűvágó sarló tett szert,[22] amely pl. a Dunántúlon a marokszedés kizárólagos eszközévé vált.[23] A kaszasarlót ezzel a funkcióváltoztatással tartották meg az aratás munkafolyamatában, amelyet korábban gabonavágásra használva kedveltek meg.[24] A sarló mint marokszedő eszköz az eddig bemutatott tárgyakkal szemben azzal az előnnyel rendelkezett, hogy a kaszáláskor elvágatlanul maradt szálakat könnyen elmetszhették vele, valamint háromnegyed körívnyi pengéjével kaszavágásnyi gabonát is befogadott. A fogazott élű aratósarló kevésbé volt alkalmas marokszedésre, mert nyújtott pengéje és annak recézete miatt nem lehetett a rendbe jól beleakasztani.[25]

6. Sajátos alakjának és szerkesztésének köszönhette a *szárvágó* és a *nádvágó*, hogy szerepet kapott a gabonaaratásban — ha csak szórványosan és átmenetileg is. Amint Györffy István írja: „A szárvágót (Böszörményben *gagucs)* vagy nádvágót régebben, a kévébe kötés kezdetén szintén használták itt-ott marokszedő szerszámnak, ma már [az 1920-as években] a *gamó* [marokszedő kampó] kiszorította".[26] A két eszköz kapcsolatára utal a marokszedő kampónak szórványosan előforduló *gagucs* megnevezése (Balmazújváros, Nyírmártonfalva Hajdú-Bihar m.).[27] A szárvágó eszköz alakilag a csapolt kampóval mutat hasonlóságot, és ahol használták marokszedésre, ötletet is adhatott annak elkészítéséhez.

7. A marokszedő eszközök sorában a *kévekötőfa* is feltűnik.[28] Alkalmazása szórványos és csak kisegítő jellegű. Pl. Lónyán (Szatmár m.) a kaszasarló helyett vették igénybe, ha az eltörött, vagy éppenséggel nem találták. A bot hegyét a búzacsomó alá csúsztatva ugyanúgy emelték fel vele, mint a sarlóval.[29] Homokmégyen (Bács-Kiskun m.) „marokszedéshez a századforduló idején a lányok *kévekötő pácát* is használtak, hogy a talló a kezüket ne szúrja".[30]

A marokszedés sokféle eszközéből számszerűségében és használatának földrajzi elterjedése tekintetében a marokszedő kampó és a marokszedésre másodlagosan használt kaszasarló emelkedik ki. A többi eszköz szerepe ezekhez viszonyítva jelentéktelen. A marokszedés speciális eszközeinek elterjedése jól körülhatárolható. A térképre vetített adatokból szembetűnik, hogy a marokszedő kampó minden variánsa szorosan kötődik a Nagyalföldhöz, a Duna vonalát egyetlen esetben sem lépi át *(6. kép)*.[31] Az eszköz használatának mértékére is utaló előfordulási sűrűség szerint igazi hazája a Tiszántúl, ezen belül is Békés, Hajdú-Bihar és Szolnok megye területe. A Duna—Tisza közén ritkábban és kisebb számban fordul elő. A marokszedő kampó elterjedésének déli övezete lenyúlik az egykori Bács-Bodrog területére és Erdély északnyugati

[22] A kaszasarló eszköztörténeti feldolgozását l. Takács Lajos 1967.

[23] A MNA adatai alapján az egész Dunántúlra a sarlóval végzett marokszedés jellemző, más eszköze és módja nem ismeretes. Egyedül a Kisalföld területén jelentkezik szórványosan a kézi marokszedés.

[24] Magyarországon a XVIII—XIX. században nyugatról kelet felé elterjedő kaszasarló gyorsabb és termelékenyebb munkatechnikája következtében felváltotta a fogazott élű aratósarlót. Takács Lajos 1967. 12—13. — Használata e célra azonban rövid életű volt, mert a XIX. század végére a rávágó-kaszás aratás lépett a helyére. Vö. Tálasi István 1957. 218.

[25] Györffy István 1928. 8.

[26] Györffy István 1928. 8.

[27] MNA 172., MNA 188. b.

[28] Györffy István 1928. 7.

[29] Babus Jolán 1960. 168—169.

[30] MNA 90. Janó Ákos gy. Hasonlóan Dunapatajon (Bács-Kiskun m.) is használták erre a célra. MNA 89. Janó Ákos gy.

[31] E helyen mondok köszönetet Paládi-Kovács Attilának és Barabás Jenőnek a MNA anyagának áttekintéséhez nyújtott megértő segítségükért.

peremére, de itt már meglehetősen ritkán alkalmazták. Feltűnő, hogy az eszköz ismeretének keleti határa teljesen egybeesik az országhatárral.[32] Észak felé kiterjedését a Nyírség, valamint az Északi-középhegység lábazata zárja le.

A marokszedő kampó tipológiai megoszlása alapján nem rajzolódik ki határozott belső táji eltérés. A természetes kampó éppen úgy mindenütt megtalálható, mint a csapolt forma, és viszont. Egyedül a sarló alakú kovácsoltvas kampó (3. típus) mutat megfogható táji kötődést foltszerű előfordulásával Hajdú-Bihar megye területén. A tipológiai egyöntetűséggel szemben az eszköz terminológiája körülhatárolhatóbb eltérésekről tanúskodik. A marokszedő eszközök megnevezése döntő mértékben független a típustól. A legjobban elterjedt terminológia a *kuka* és a *kákó*. Ez a megjelölési forma, amint a *6. kép* sötét színjelzése érzékelteti, délről észak felé karéj alakban húzódik. A *kuka* elnevezés a Duna—Tisza köze déli részén szinte kizárólagos, hasonlóan Csongrád megye egész területén. Dél-Békésben még szintén ezt az alakváltozatot használják, de a Körös vonalától északra a *kákó* terminológia uralkodik Észak-Békés, Hajdú-Bihar és Szolnok megyében. Ez utóbbinál kivételt képez a Tisza mente, ahova még áthúzódik a *kuka* megnevezés *(6. kép adattára)*.

A legkedveltebbnek látszó *kuka* megnevezés önmagában is jelez földrajzi kötődést. A szerb-horvát eredetű szó, amely a szerb-horvát kuka = 'kampó, horog, kapocs' formával esik egybe, a magyar nyelvhasználatban eredetileg a dohányművelés műszava. Legkorábbi említése 1795-ből származik, a dohányszárító kötél két végén levő fahorog elnevezéseként.[33] A múlt századi nyelvészeti irodalom a kuka szót szintén csak ebben a jelentésben ismeri, és előfordulását az Alföldről, nagyobbrészt Csongrád megye területéről közli.[34] A szóhasználatnak ez a táji kapcsolata nem véletlen, mert Csongrád megye volt a legjelentősebb korai dohánytermelő körzet.[35] A szárítózsinórt, amelyre a dohányleveleket felfűzték, mindkét végénél természetes horgas fából készített rövid kampóra kötötték, ezek segítségével akasztották fel száradni. A dohányszárításban hosszú időn keresztül használatos kukával, rögzítőkampóval nagy formai hasonlóságot mutat a marokszedő kampó természetes alakváltozata, csupán méretében haladja meg (kb. kétszerese). Kézenfekvőnek látszik a formai hasonlóságra támaszkodó névátvitel, amely egyúttal az eszköz elterjedésének irányához is támpontot szolgáltat. Ennek a terminológiának tájnyelvi változataként mutatkozik a másik legjobban elterjedt elnevezés: a *kákó*.[36]

A két jelölés által alkotott, szinte egységes termionlógiai tömböt meglehetősen heterogén peremövezet kíséri északon és nyugaton. Az északi hegy-

[32] A MNA anyagában egyetlen adat sincs a Marostól északra eső keleti területekről, és a román néprajzi irodalomban sem találkoztam az eszköz említésével.

[33] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (I — II. Budapest — a továbbiakban MNyTESz) II. 1970. 656—657.

[34] Pl. 1878: Csongrád város (Csongrád m.) Magyar Nyelvőr VII. 526., Szeged (Csongrád m.) Magyar Nyelvőr VII. 380.; 1879: Szentes (Csongrád m.) Magyar Nyelvőr VIII. 281.; 1885: Alföld, Magyar Nyelvőr XIV. 191.; 1894: Kiskunhalas (Bács-Kiskun m.) Magyar Nyelvőr XXIII. 142. A *kuka* terminológia dél-alföldi kötődésére l. még Takács Lajos 1964. 341.

[35] Takács Lajos 1964. 38. skk. és 342.

[36] A MNyTESz és a Magyar tájszótár (I—II. Budapest, 1897—1901. — a továbbiakban MTSz) nem tartalmazza ezt a címszót. Azonban erre enged következtetni, hogy pl. „Szatmárban a *kákó* ölfa közé rakott gamós fa" (Magyar Nyelvőr XXIII. 1894. 142.), valamint a dohányakasztó horog nyírségi *kákó* elnevezése (Takács Lajos 1964. 341.).

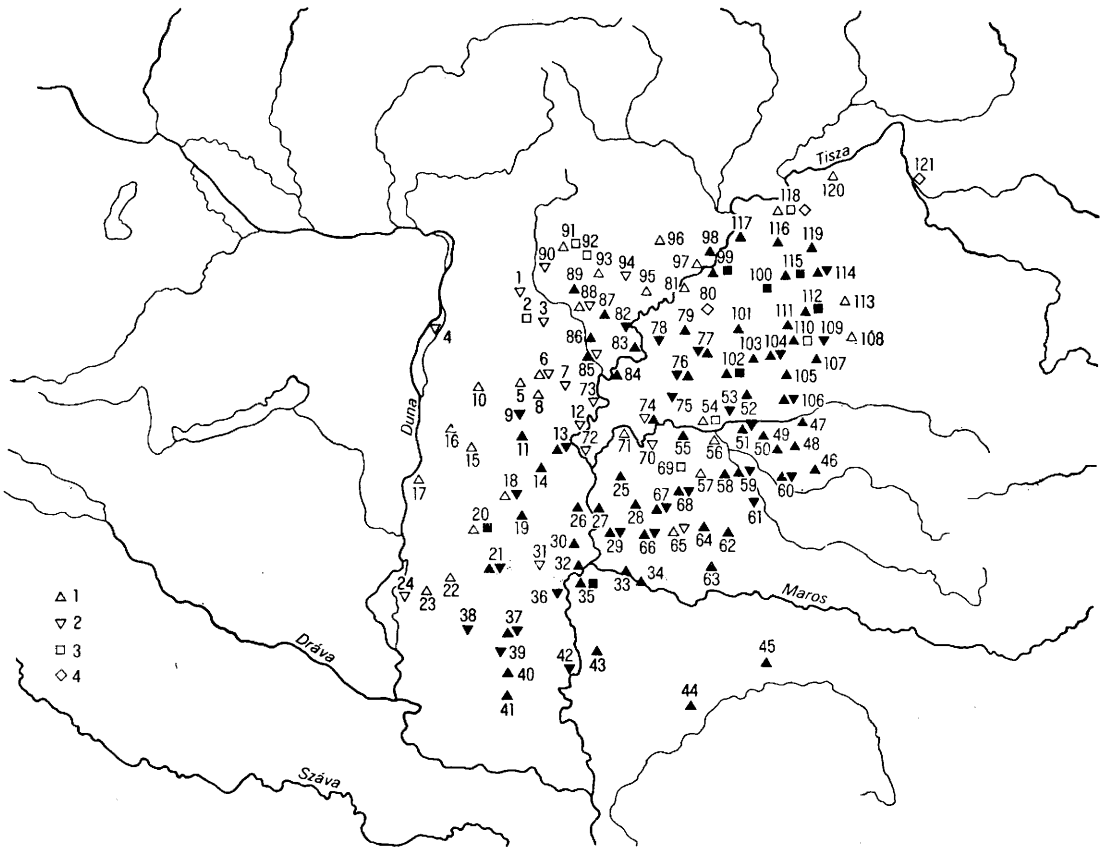

6. kép. A marokszedés speciális eszközeinek elterjedése a Kárpát-medencében. Jelmagyarázat: 1 = természetes kampó, 2 = csapolt kampó, 3 = vaskampó, 4 = marokszedő gereblye. A sötét szín a *kuka* és *kákó* terminológiát jelzi

ség lábánál (Borsod és Heves megye déli síksági területe) az általános tartalmú *kampó* és *marokszedő* a leggyakoribb megnevezés, amely az eszköz formai, ill. funkcionális megjelenítését adja. A terminológiai keveredés igazi területe Pest megye (vö. *6. kép adattára*). A sokféle megjelölésből számszerűsége miatt is a Cegléd környékén használatos *vatyogó* tűnik szembe. Ez a hangutánzó szó szigetszerű előfordulásával a marokszedő kampó eredeti tájnyelvi megjelölésének látszik, ami az eszköz használatával függ össze.[37] Hasonlóan jellegzetes terminológiával rendelkezik az eszköz Bács-Kiskun megye néhány helységében (Szabadszállás, Tataháza), ahol *gója* néven említették. Itt a marokszedő kampó neve tulajdonképpen átvétel, mert ezen a vidéken az eke szállítására használt ekelovat, kabolát nevezik gójának (Kiskunhalas),[38] amely

[37] A *vatyogó* szót csapolt típusú marokszedő kampó elnevezéseként Ceglédről közli a MTSz II. 938.

[38] Magyar Nyelvőr XXIII. 1894. 142., Balassa Iván 1973. 222.

szintén ágasfából készült. Az alaki hasonlóságon nyugszik a névátvétel. A Duna—Tisza közén gyakrabban előforduló *gamó* névalak a kampó nyelvjárási megfelelője.[39] A Tiszántúlra is áthúzódik, a Körös folyó mentén mintegy választóvonalat alkot a kuka és kákó elterjedési övezete között *(6. kép)*. A vázolt terminológiai megoszlás arról tanúskodik, hogy a marokszedő kampó eredeti alkalmazási területe a kuka és kákó névalakkör által kirajzolódó terület: a Duna—Tisza közének déli övezete, valamint a Tiszántúl egésze. Ezt megerősíti az eszköz előfordulásának, használatának idő- és térbeli eltérése.

A marokszedés munkamozzanata szerves tartozéka a rávágó technikájú kaszás aratásnak, amely a XIX. század második felében hódított teret, és a XX. század első harmada után szinte kizárólagos aratási eljárás lett. A rávágás módszerének meglehetősen gyors átvételére a szemkímélés, a munkaerőfelhasználás és a gépi cséplés szempontjai együttesen hatottak.[40] Az Alföldön ez az új kaszálástechnika hozta magával a marokszedő kampó megjelenését és használatát. Az eszköz alkalmazásának időbeli alakulását így a rávágó kaszálástechnika megjelenése nyomán is követni lehet.

A rávágás és ezzel együtt a marokszedő kampó a Duna—Tisza köze déli területén a XIX. század közepe táján jelent meg. Kiskunhalason 1865-ben a rávágás már divatos.[41] Kiskunmajsán is ez időben dolgozhattak a marokszedő kampóval, mert a visszaemlékezések szerint az 1880-as években a sarló kezdte felváltani a *kukát*.[42] Csapolt marokszedő kampót pedig a múlt század közepéről ismerünk Szeremléről.[43] Az eszköz hasonlóan korábbi előfordulásáról tudunk több Csongrád megyei helységből is.[44] Az új aratástechnika elterjedése a századforduló körül, századunk elején vett nagyobb lendületet. Amint Györffy István tudósít, Kiskunfélegyházán 1908 óta vágnak rá. Kecskeméten még nem szokásos, Nagykörösön már mindenki rávág (1920-as évek).[45] A Tiszántúlon is ez az új aratástechnika térhódításának időszaka. Pl. Tótkomlóson (Békés m.) a gabona rávágása az 1890-es években kezdődött, amely során marokszedésre kezdettől kampót használtak az asszonyok.[46] Karcagon (Szolnok m.) a paraszti emlékezet úgy idézi a századforduló idejét, hogy akkor, amit cséplőgéppel csépeltek, felkötötték (elsősorban a búzát), vagyis rávágták.[47] Debrecenben is a századforduló táján, az 1910-es évek végén terjedhetett el ez az aratástípus, a marokszedő eszközök tanúsága szerint.[48] Tiszasülyön (Szolnok m.) a *kuka* a századfordulón került használatba a rávágással együtt.[49] Orosházán (Békés m.) a búza rávágása már a századfordulón előfordult, de csak 1914-től vált általánossá, az árpát 1912—1913-tól kezdték rávágni, ami 1925-re lett szokásosan gyakorolt eljárás.[50] Vésztőn (Békés m.) csak az 1920-as

[39] MNyTESz I. 1023—1024. A marokszedő és a dohányakasztó kampó megnevezésének táji eltérése egybeesik. Vö. Takács Lajos 1964. 341—343.

[40] Tálasi István 1957. 236.

[41] Györffy István 1928. 8.

[42] MNA 108. Janó Ákos gy.

[43] MMA 20615. Solymos Ede leírása 1965. Vö. 3. kép.

[44] Szeged (Bálint Sándor 1957. II. 89.), Sándorfalva (MNA 125.), Baks (MNA 124), Tiszasziget (MNA 126.) Juhász Antal gy.

[45] Györffy István 1928. 8.

[46] Boross Marietta 1974. 225—226.

[47] Bellon Tibor 1973. 146.

[48] A Déri Múzeum, Debrecen gyűjteményében levő legrégebbi kampók datálása 1901—1910 közötti.

[49] MNA 131.

[50] Nagy Gyula levélbeli szíves közlése.

7. kép. Vegyes eszközhasználat a marokszedésben. Ladánybene, Pest m. EA F. 158342. GYÖRFFY István felv. 1934

években terjedt el az új aratástechnika. Ezzel kapcsolatban NAGY Gyula az új munkatechnika átvételének figyelemre méltó, jellegzetes példáját közli: az első világháború ideje alatt „a debreceni kórházban a katonák vitatkoztak egymással, hogy melyik vágási mód jobb. A vésztőiek a kivágott rend mellett kardoskodtak. Úgymond azt villával könnyen lehet szedni és nem hordja úgy a ruhát. A zsákaiak, furtaiak és a Debrecen környékiek azt állították, hogy *kákó*val szebb kévét lehet szedni, és nincs annyi kaparékja. Így aztán az 1920-as évek elején elkezdték a búzát és rozsot rávágni. Pár év múlva mindenki rávágott".[51] Mezőtúron (Szolnok m.) is csak az 1920-as évek óta gyakorolják a rávágást és a kákó használatát.[52]

A marokszedő kampó elterjedésének alakulása a sarlóval megmutatkozó kapcsolata oldaláról is megközelíthető. A két eszköz ugyanis nem áll olyan kizárásos viszonyban az Alföldön, mint a Dunántúlon, ahol csak a sarló ismeretes marokszedésre. Az Alföld nagy részén a sarló és a kampó egymás mellett, nemegyszer együtt funkcionált *(7. kép)*. Használatukban azonban bizonyos időbeli eltérés mutatkozik. Pl. Sándorfalván (Csongrád m.) a legidősebb emberek úgy emlékeztek, hogy fiatal korukban nem is láttak sarlót az aratásnál, kizárólag *kukával verték a markot*. A sarló csak a századforduló után kezdett terjedni.[53] Baks, Tiszasziget helységekben (Csongrád m.) az első világháborúig a *kuka* jóval gyakoribb marokszedő eszköz volt, mint a sarló.[54] Dunapatajon (Bács-Kiskun m.) a marokszedő kampó használatát követte a századforduló után a sarló a marokszedésben.[55] Battonyán (Békés m.) 1900 előtt csak *kuka*

[51] NAGY Gyula 1973. 461.
[52] MNA 144. CSALOG Zsolt gy.
[53] MNA 125. JUHÁSZ Antal gy.
[54] MNA 124, 126. JUHÁSZ Antal gy.
[55] MNA 89. JANÓ Ákos gy.

volt egyfából, utána kezdték a sarlót próbálgatni.[56] Füzesgyarmat, Körösnagyharsa helységekben (Békés m.) a marokszedő kampó gyakoribb és régebbi, mint a sarló használata.[57] Hajdú-Bihar megye területén a sarló még mindig nem kapott számottevő szerepet a marokszedésben. Ezzel a jelenséggel éppen ellentétes folyamat tanúi lehetünk a már ismertetett peremövezetben, ahol a rávágó aratástechnikát a sarló kísérte, mint eredeti marokszedő eszköz, majd a szomszédos területekről kisugárzó eszközhasználat a kampók megjelenéséhez, sőt elterjedéséhez vezetett. Pl. Mikebudán (Pest m.) a század elején még a sarló használata volt fölényben a *vatyogó*val szemben, néhány évtized múltán az arány felcserélődött, a kampó a sarlót háttérbe szorította.[58] A marokszedő kampó újabb térhódításáról tudunk Zagyvarékasról (Szolnok m.).[59] Hasonló volt a két eszköz viszonya több jugoszláviai magyar faluban is. Martonoson 1914 előtt jóval kevesebb volt a *kuka*, mint amennyi most van.[60] Szaján viszont még ma is ritka ez az eszköz, mert csak a Bácskából jött telepesek használták.[61]

Az eddig elmondottak: a terminológia, az eszközhasználat ideje, valamint a kampó és a sarló viszonya alapján a marokszedő kampó, a *kuka* megjelenésének és kisugárzási helyének Bács és Csongrád megye területét tekinthetjük, ahonnan a XIX. század második felében az új aratástechnika jellemző kísérőjeként terjedt el a Kiskunság valamint a Tiszántúl, elsősorban Békés megye felé. A XX. század elején Békés felől hódíthatta meg a Hajdúságot, ahol legnagyobb népszerűségre tett szert. Az eszközhasználat keleti határának egybeesését az országhatárral szintén a későbbi (1920 utáni) elterjedése látszik indokolni ezen a területen.

A két marokszedő eszköz használatának arányában megmutatkozó táji és időbeli eltérések arra utalnak, hogy egyáltalán nem a kaszasarló beszerzésének nehézsége, vagy a sokat emlegetett paraszti takarékosság okolható a házilag készített marokszedő kampók alföldi elterjedéséért. Erre sokkal inkább az eszközhasználat technikája és munkaszervezeti formája ad magyarázatot. Az eszközök morfológiai vizsgálatánál láttuk, hogy a marokszedő kampó lényegesen hosszabb, mint a sarló. Ebből következően nem kellett vele annyira hajladozni. A 60—70 cm-es nyélhosszúság lehetővé tette, hogy a marokszedő a rávágott rendet, ami kb. 45 fokos szögben dőlt a fennálló gabonának, kevésbé hajlott testhelyzetben is az ölébe húzhatta *(8. kép)*. A sarlóval végzett munkánál viszont minden lépésnél, illetve felszedésnél mélyebben, derékból kellett meghajolni, ami lényegesen fárasztóbb volt *(9. kép)*. A marokszedő kampó ezen túl munkabiztonsági szempontból is felülmúlta a sarlót. A sarló használata mindenképpen veszélyesebb volt, óvatosabban kellett vele dolgozni.[62] Mindezekből következik, hogy a marokszedő kampó gyorsabb és biztonságo-

[56] MNA 167. b.
[57] MNA 164., 165.
[58] MNA 105. Janó Ákos gy.
[59] MNA 121. b. Pócs Éva gy.
[60] MNA J. 19. Füzes Endre gy.
[61] MNA J. 20. Füzes Endre gy. Ugyanez vonatkozik Pacsérra is. Vö. Pénovátz Antal 1975. 108—109.
[62] Nagy Gyula levélbeli közlésében a következőképpen jellemezte a két eszközt: „A *sarló* rövid nyelű. Nem is lehet hosszabb nyele, mert így is egyesek a lábuk szárába csaptak vele. Mivel nyelét nem lehetett hosszabbítani, mélyebben kellett hajolni. A *kuka* nyele hosszabb, nem kellett vele akkorát hajolni. A fából készített kuka nem jelentett veszélyt a marokszedő lábának."

8. kép. Marokszedés kampóval. Túrkeve, Szolnok m. GYÖRFFY Lajos felv. 1953

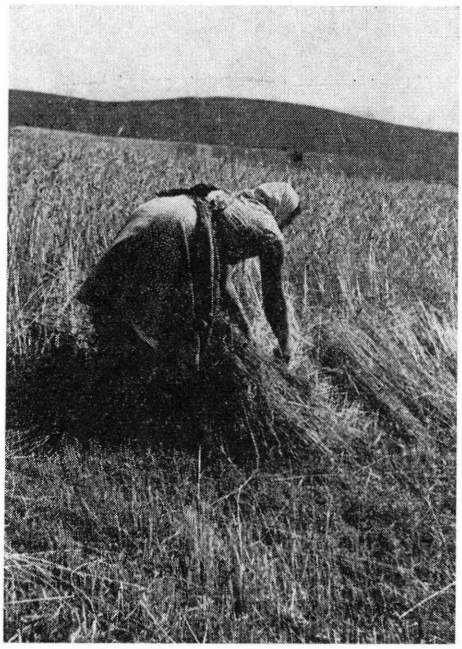

9. kép. Marokszedés sarlóval. Szokolya, Pest m. Mezőgazdasági Múzeum Adattára. Lsz. 8994. MTI felv. 1949

sabb munkafeltételt biztosított. Ez pedig alapvetően számított a nagy gabonatermesztő tájakon, ahol a gabona letakarításában a részesaratók, a bérmunkások fontos szerepet játszottak. Hogy az eszköz használata és az aratás munkaszervezeti formája mennyire összekapcsolódott, a következő példák meggyőzően bizonyítják. Mezőberényben (Békés m.) a századforduló után a helybeli gazdák eleinte kézzel, sarlóval, a részesaratók ellenben marokszedő gamóval gyűjtötték a gabonát.[63] A Belényes környéki falvak aratómunkára járó lakosai Szalontán, az uradalomban természetes faággal, *kákó*val végezték a marokszedést, de saját falujukban nem használták azt.[64] Az eddig elmondottaknak mintegy összefoglalásául és egyben bizonyítékául is szolgál CSÉPE Imrétől vett alábbi idézet, amely az egykori Bács megyei Kishegyes dolgos magyarjainak hétköznapjairól szól: „Hej pedig valamikor ez volt a részaratók ember cégére, a padláslyukon kilógó kasza, hogy lássák, miszerint itt olyan halandó lakik, aki a mezőkön keresi a kenyerét, az isten ege alatt. Ha pedig a kasza mellett ott volt a kuka is, ez a horogformájú fadarab, ami alkalmasabb eszköz volt a marokszedésben, mint a sarló, mert nem akadozott a rendfőn és szaggatott, akkor ez azt jelentette, hogy itt a kaszás mellé marokszedő is találtatik, gyermek vagy lány személyében, aki szíves-örömest megy, ha hívják."[65]

[63] VARGA Gyula 1973. 255. Hasonlóra utal Túrkevéről (Szolnok m.) dr. GYÖRFFY Lajos múzeumigazgató szíves levélbeli közlésében az 1930-as évekre.

[64] KÓSA László 1967. 27.

[65] CSÉPE Imre 1973. 30. Az adatra GUNDA Béla hívta fel a figyelmem, amit ezúton is köszönök.

A marokszedő kampó elterjedésénél természetesen azt a tényt sem lehet szem elől téveszteni, hogy az Alföldön a sarlót a XIX. században szinte egyáltalán nem ismerték az aratás munkaterületén, de a háztartásban sem.[66] A gabonát ugyanis általánosan elterjedt szokás szerint kaszával vágták rendre, vagyis a tarlóra fektették a levágott sorokat. A kasza használatát a gabonaneműek aratásában az újabb kutatások a XV—XVI. századtól mutatják ki, amikor az Alföld centrális területein a sarlós aratás mellett az értéktelenebb tavaszi vagy megdőlt, időjárás sújtotta őszi gabonát is kaszával vágták le.[67] A jóval gyorsabb, termelékenyebb kaszás aratás a következő évszázadokban a nagy gabonatermesztő tájakon mindenképpen döntő fölényre, majd kizárólagos használatra tett szert.[68] A történeti előzménnyel rendelkező alföldi rendrevágó kaszálástechnika mellőzte a tulajdonképpeni marokszedés munkafázisát, mert a rendre fektetett gabonát gereblyével vagy villával szedték fel. A gabonagyűjtési módok minden eszközüket a szénagazdálkodás eszköztárából kölcsönözték. Munkaszervezeti oldalról ez az aratástechnika két főből álló alapegységre épült: a férfi kaszás után — a munkaerőkészlettől és a technikától függően — nő vagy férfi szedte fel a rendet.[69] A sarlóra tehát évszázadok óta semmi szükség sem volt. A XIX. század második felében, végén elterjedő rávágó-kévéző munkatechnika — egy reprezentatívnak tekinthető megfogalmazás szerint — a következő változást jelentette: „A kaszásnak jobb volt rávágni. Először villával kezdték szedni, de a villa mindig beleakadt a vágatlan gazba [a még fennálló gabonába]. Ezért hamarosan *kákó*val szedték a rávágott rendet".[70] Az új aratástechnika fontos eleme volt a marokszedő személye, amely munkafeladatot és szerepkört csak a nők tölthették be. Mivel a nőknek az aratásban közel sem volt olyan központi szerepük az Alföldön mint pl. történetileg a Dunántúlon vagy a hegyvidéki területeken, így személyükhöz fűződő állandó eszközhasználat sem alakult ki. Az aratásban addig használatos gyűjtőeszközök alkalmatlanok voltak az új munkafeladatra, ezért annak eszközét, illetve az új munkaeljárás eszközének ötletét a háztartás tárgyai közül (húsakasztó horog), vagy a gazdálkodás más területéről (dohányakasztó kampó, szárvágó) meríthették, ahol a nők eleve jelentékenyebb szerepkörrel rendelkeztek. Az így kialakított speciális eszköz megtartását, tökéletesítését, valamint elterjesztését annak előnyös tulajdonságain túl az érintett társadalmi, gazdasági hatások is eredményezték. Mindez eléggé indokolja, hogy a sima élű kaszasarlónak az alföldi aratástechnikában csak másodlagos és későbbi szerep jutott, annak ellenére, hogy a kaszával együtt kezdettől könnyen elérhető, beszerezhető lett volna.

[66] Az Alföldön a legöregebb emberek sem emlékeztek a sarlóra. Györffy István 1928. 3.

[67] Vö. Tálasi István 1957. 218—219., Balogh István 1957. 288. A kaszás aratás kialakulásának történeti, gazdaságföldrajzi körülményeivel részletesen foglalkozik Hoffmann Tamás 1963. 102—110. A régészeti adatok elemzésével hasonló eredményre jutott Beranová, Magdalena 1975. 60.

[68] Az őszi gabona kaszálása már a XVII. században az Alföld peremvidékén is szokásos, bár ekkor még az Alföldön sem lehetett általános. Balogh István 1957. 288. — A kaszás aratás és a gabonatermesztés mértéke közötti összefüggésre világít Balogh István 1972. 533. skk.

[69] Az egy munkatechnikán belüli férfi-női gyűjtőmunka váltakozását az eszközkészlet is kifejezi. Pl. Kardoskúton (Békés m.) a férfiak nagy *gyűjtővella*val közvetlenül vontatót raktak, ha asszonyok végezték a felszedést, akkor kisebb halmokat készítettek a könnyebb *csirkézővella*val. Nagy Gyula 1954. 177—178.

[70] Nagy Gyula 1973. 463.

II.

A *kévekötőfa* alapvetően más aratástechnika tartozéka, mint a marokszedő eszközök. A legrégebbi gabonavágási eljáráshoz, a sarlós aratáshoz kapcsolódik. Ennek a munkatechnikának a központi eleme, a sarló — a bőséges régészeti és történeti források révén — kiterjedt szakirodalommal rendelkezik.[71] A munkafolyamat másik eszköze: a kévekötőfa ellenben szinte teljesen nélkülözi a történeti, eszköztipológiai, de még a leíró jellegű feldolgozásokat is.[72] Mindezeknek csak részleges pótlására tehet kísérletet a jelen vizsgálat, mert a századforduló idejére koncentrált forrásanyagra támaszkodhatott.

A kévekötőfa tulajdonképpen 30—50 cm hosszú, egyik végén hegyes bot. Alapformájával összefüggésben szerepköre is egységes mindenütt, ahol használták: a gabonakévék szalmakötelének összegúzsolására, a kötés megszorítására szolgált. Az eszköz használata Európában meglehetősen nagy kiterjedést mutat, de a sarló ismereténél jóval szűkebb területet mondhat magáénak. Nyugat-Európában[73] és Közép-Európa területén gyakori,[74] különösen a szláv népeknél kedvelt.[75] BÁTKY Zsigmond szerint a kévekötőfa az északi szlávoktól került hozzánk.[76]

Az európai példákhoz mérve a kévekötőfa Magyarországon nagyobb formai változatossággal rendelkezik, ami egyúttal táji megoszlást is mutat. A fontosabb formai jegyek alapján több típust lehet elhatárolni.

1. A kévekötőfa legegyszerűbb formája a teljesen sima felületű, hengeres, felső végén egyenesre vágott, alul hegyben végződő keményfa bot. Nagyobbrészt az utóbbi időben készítették a teljesen sima formájú eszközöket, amelyek többnyire az ideiglenesség jegyeit és a gondosabb megmunkálás hiányát viselik magukon. Jóval gyakoribb, hogy fogórészt alakítottak ki a kévekötőfa felső részén *(10a. kép)*, aminek számos formai változata van, attól függően, hogy kézzel faragták vagy esztergályozták. Ennek az eszközcsoportnak közös jellemzője, hogy nem függesztették őket. Munka közben, amikor éppen nem tartották kézben, a földbe szúrták, a ruhakorcba tűzték, vagy a csizmaszárba dugták.[77] Az eszköznek ez a kezelése bizonyos ideiglenességről, alkalmi használatról árulkodik.

2. A legváltozatosabban és leggondosabban megformált eszközök csoportját alkotják a kévekötőfa felfüggeszthető változatai. Az elhatárolás tulajdonképpen funkcionális alappal rendelkezik, mert ez a változat az előbbivel morfológiai szempontból egy alaptípus. Azonban a munkatechnika és az eszközhasználat oldaláról tekintve szüksé-

[71] A korai vágóeszközök fejlődéstörténeti áttekintését adja STEENSBERG, Axel 1943. A sarlóra vonatkozó jelentősebb irodalmat és értékelését l. TAKÁCS Lajos 1967.

[72] Az európai néprajzi irodalomban a kévekötőfáról mindeddig egyetlen rövid önálló eszközvizsgálat jelent meg: JACOBEIT, Wolfgang—QUIETZSCH, Rudolf 1964. 81—87.

[73] Elsősorban Franciaországban és Németország területén használták. Északkelet-Mecklenburgban, Schönberg vidékén, Schleswig-Holstein területén, Dániában nem ismerték, ami klimatikus okokkal magyarázható. JACOBEIT—QUIETZSCH 1964. 83.

[74] A Kárpát-medencét körülvevő területeken főként nyugaton és északon található meg Ausztriában és Csehszlovákiában. JACOBEIT—QUIETZSCH 1964. 83., NIEDERLE, Lubor 1896. 35., HYČKO, Ján 1973. 155. A terminológia és az eszköz ismerete a déli és keleti övezetben (Jugoszlávia és Románia területén) szórványos az MNyA 179., MNA I. 14. adatai alapján.

[75] Braunschweigtől a régi vend és szláv földön Csehországig használják. BUSCHAN, Georg 1926. 352. A nyugati szlávoktól, kisoroszoktól és fehéroroszoktól írja le MOSZYŃSKI, Kazimierz 1929. 193. A kévekötőfa használatának déli kiterjedését jelzi Portugália, Bulgária és Trákia területén való előfordulása. JACOBEIT—QUIETZSCH 1964. 85., VAKARELSKI, Christo 1969. 19., GUNDA Béla 1937. 58.

[76] BÁTKY Zsigmond 1929. 37. — Az eszköz eredetének helye és az átvétel ideje ismeretlen. BÁTKY Zsigmond 1906. 32.

[77] TAKÁCS Lajos 1969. 12., NYÁRÁDY Mihály 1930. 87., BALASSA Iván 1964. 87.

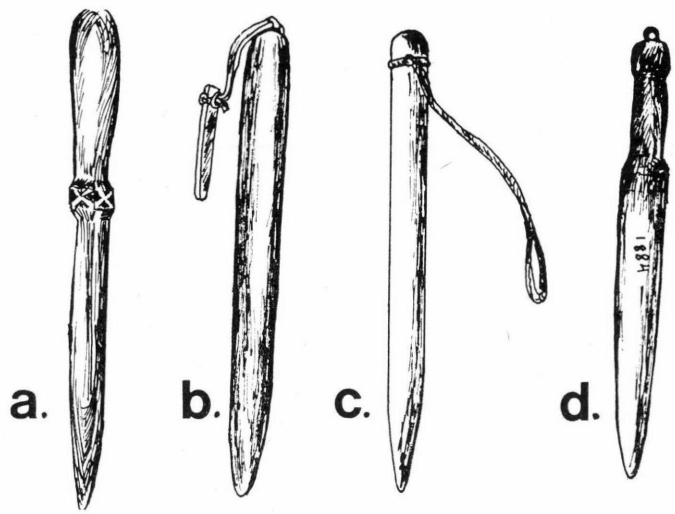

10. kép. Kévekötőfák. a) Kecskemét, Bács-Kiskun m. 37,3 cm (1904). Katona József Múzeum, Kecskemét. Lsz. 602. MMA 18423. — b) Pankasz, Vas m. 35 cm (1900). Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. Lsz. 69.16.3.1—2. — c) Sióagárd, Tolna m. 38 cm. Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Lsz. 59.11.3. MMA 29725. — d) Csácsbozsok, Zala m. 38 cm (1884). Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg. Lsz. 51.15.1. MMA 53170

gesnek látszik a megkülönböztetés. A kévekötőfára ugyanis a kéve bekötésekor csak annyi időre volt szükség, amíg a kézzel összehurkolt és csavart szalmakötelet megszorították. Így minden egyes kévénél kézbevették, majd letették. A sajátságos eszközhasználat miatt a kévekötőfára gyakran kenderzsineget, spárgát vagy keskeny bőrszíjat kötöttek, amelynek segítségével a csuklójukra vagy a derekukra akasztották. Az utóbbi esetben kis falapocska van a függesztőszíj végén, amit egyszerűen az övükbe dugtak, így a kévekötőfát könnyűszerrel levehették, illetve visszaakaszthatták *(10b. kép)*.[78] A függesztőszíj rögzítésének ez a formája az egyik legegyszerűbb megoldás, mert a kévekötőfa felső végébe U alakú szöget ütöttek, vagy drótkarikát erősítettek, és abba fűzték a szíjat. További egyszerű rögzítés a sima felületű kévekötőfa felső részének sekély körbevágása, amire zsinórt kötöttek *(10c. kép)*. Annak ellenére, hogy ezek a rögzítésformák a célnak teljesen megfelelnek, csak újabban és szórványosan fordulnak elő. Hasonló függesztésmódot a fogórésszel rendelkező formáknál is alkalmaztak *(10d. kép)*. Számbelisége alapján a legáltalánosabb rögzítés a kévekötőfa felső részébe fúrt vagy vágott lyuk, amelybe zsinórt fűztek *(11. kép)*. A kévekötőfa felső végébe vágott nyílás hosszúkás kiképzése, téglalap alakú kivágása különösen a régebbi, a múlt században készített tárgyakon gyakori. Ez a kévekötőfa és a sarló szoros kapcsolatának, összetartozásának is bizonyítéka. Ugyanis amikor mindkét eszközt kézben vitték „a kévekötőfát a résen át a sarlóra szokták akasztani",[79] vagy pedig a kévekötőfa szögletes nyílásába tűzték a sarló pengéjét, amit ennél fogva vittek[80] *(12. kép)*. A hosszúkás nyílás elhelyezése alkalmanként, meglehetősen ritkán, az eszköz közepére is kerülhetett. A hosszúkás nyílással rendelkező kévekötőfák csaknem teljes egészében Vas és Zala megye területéről kerültek elő, ezek teszik ki a legkorábbról (XIX. század végéről) datált eszközök döntő többségét. További jellemzőjük a kézi faragással vagy esztergályozással végzett díszítés, amely féldomború figurális vagy rovátkolt geometrikus ábrát mutat *(13. kép)*. A dekorálással összefüggésben a készítés évszáma és a használó monogramja is gyakran felkerült az

[78] A kévekötőfa hossza 35 cm, a tartószíj 8 cm, a pecek hossza 9,3 cm. Magyar Mezőgazdasági Múzeum (továbbiakban: MMM) 69.16.3.1—2.

[79] Nagybarát, Győr-Sopron m. Xantus János Múzeum, Győr. Lsz. 63.37.1. Rados Györgyné leírása.

[80] Göcseji Múzeum Zalaegerszeg. Lsz. 60.81.1. MMA 53168. Szentmihályi Imre leírása. Ezzel kapcsolatban l. még Hofer Tamás—Végh József 1964. 89.

11. kép. Kévekötőfa. Jánosháza, Vas m. 35,5 cm. Helytörténeti Múzeum, Jánosháza. Lsz. 64.120.1. MMA 50067

12. kép. Kévekötőfa. Bak, Zala m. 41,7 cm (1908). Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg. Lsz. 60.81.1. MMA 53168

13. kép. Faragott kévekötőfa. Szalafő, Vas m. 39,2 cm (1892). Savaria Múzeum, Szombathely. Lsz. 59.108.1. MMA 19690

14. kép. Kéthegyű kévekötőfa, *kötőbot*. Sand, Zala m. 36,2 cm (1940). Thury György Múzeum, Nagykanizsa. Lsz. 54.34.1. MMA 40922

15. kép. Lépcsőzetes végű kévekötőfa, *subafa*. Gáva, Szabolcs-Szatmár m. 30 cm. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza. Lsz. 55.636.1. MMA 42700

eszközre.[81] Az eszköz felső részének díszítése azzal a gyakorlati előnnyel járt együtt, hogy munka közben a kévekötő kezében jobban megállt a kévekötőfa, nem csúszkált, mint a sima nyelű.

3. Az eddigi változatoktól lényegesebb eltérést mutat a mindkét végén kihegyezett kévekötőfa *(14. kép)*. A kétvégű típus sajátos kialakítása miatt teljesen egységes formát mutat. Minden esetben simára hántolt, kerek metszetű keményfa, amelynek mindkét végét egymáshoz hasonlóan hegyezték ki. Az eszköz felfüggesztésére szolgáló megoldás egyetlen esetben sem fordul elő, de a formai kiképzés sem ad erre különösebben lehetőséget. Noha a 13. képen bemutatott kévekötőfa formailag egészen megközelíti ezt a változatot, amihez a nyílás középen való elhelyezése is hozzájárul, mégis a díszítés határozottan kijelöli a forgórészt. A kétvégű kévekötőfát Györffy István általános típusnak tekintette,[82] azonban meglehetősen kisszámú előfordulása, valamint a Dunántúlhoz kötődése cáfolja ezt. Az eszköz formai jegyei, az előkerült példányok keletkezési időpontja és gyakorisága arra enged következtetni, hogy újabb eredetű, valószínűleg a századforduló után elterjedő kísérletezés eredménye, az eszköz racionalizálására, termelékenységének növelésére irányuló törekvés jellegzetes megnyilvánulása.[83]

[81] Pl. az eddig bemutatott kévekötőfák feliratai: 10a. kép: „Készült 1904-ben Sebestyén Ferenc"; 10d. kép: „1884 Prenner"; 12. kép: „1908 KS, 1912, 1914 Ká F, 1926"; 13. kép: „NR 1892".

[82] Magyarság Néprajza II.[2] 215. és 710. ábra.

[83] A 14. képen bemutatott eszközt 1940-ben egy helybeli erdész készítette, azzal indokolva, hogy „ez kényelmesebb mint az egyvégű, mert ennek mind a két felével tud kötni az ember". A falubeliek nagy részének egyvégű kötőfája van csak. MMA 40922. Kerecsényi Edit leírása, 1966.

4. A kévekötőfa szintén különálló típusának kell tekinteni a lépcsőzetesen faragott vagy bevagdalt végű eszközt *(15. kép)*. Ennek a jellegzetes formai kiképzésnek egyetlen indoka ismeretes minden közlésből: a rovátkolt végű kévekötőfa nem csúszott, jól beleakadt a kéve kötelébe.[84] Az eszköz nyelének megformálása nem mutat változatosságot, kizárólag simára faragták, minden díszítés nélkül. A muzeális tárgyi anyag többsége egészen új keletű, ezzel összefüggésben többnyire elnagyoltnak látszik a kialakítása. A rovátkolt végű kévekötőfát többnyire nem függesztették, hanem a ruhakorcba tűzték.

A bemutatott típusok földrajzi elterjedésében táji elhatárolódások mutatkoznak meg. Legnagyobb kiterjedésről a függesztés nélküli forma tanúskodik. Az alaptípus klasszikus változatát képviselő függesztett eszköz határozott nyugat-dunántúli kötődést tükröz, használatának tulajdonképpeni területe Győr-Sopron, Vas és Zala megye. Ezen kívül még Közép-Dunántúlra esik szórványos előfordulása (Veszprém és Fejér m.). Az alapformájában merőben eltérő kéthegyű típus szintén a Dunántúlt jellemzi, körülhatárolható kistáji kapcsolat nélkül. A lépcsőzetes végű eszköztípus ezzel szemben jellegzetesen északkelet magyarországi eszköznek látszik: Szabolcs-Szatmár területére koncentrálódik. Délnyugat-Dunántúlon felbukkanása egyedi jelenség *(16. kép)*. A táji elkülönülést mutató alaptípusok az európai formákhoz viszonyítva szintén eltérő kapcsolatokról tanúskodnak. Az egyvégű típus, amely többnyire fogórésszel, faragással, esztergályozással díszített, inkább a nyugat-európai kévekötőfákkal jelez hasonlóságot, mint a szlovák és cseh területekről ismert változatokkal.[85] A hosszúkás nyílással rendelkező variánsnak, valamint a kéthegyű típusnak más területről származó analógiáiról nincs tudomásom. A lépcsőzetes végű típus egyértelműen szláv kapcsolatokról tanúskodik.[86] Ez a formai változat a terminológia tekintetében is eltér a dunántúli eszközöktől. Jellegzetes megnevezése *subafa*. A terminológia az eszközzel együtt a Rétköz és Nyírség területét fedi.[87] Ettől a kivételtől eltekintve a kévekötőfa megnevezése tulajdonképpen egységes, mindenütt az eszköz funkcióját kifejező névalak ismeretes, amely csak árnyalati különbségeket mutat. A legelterjedtebb megjelölés: a *kévekötőfa* Észak- és Nyugat-Dunántúlon használatos. Dél-Dunántúl területén (Somogy, Baranya, Tolna megye) a *kötőbot* és a *kévekötő pálca* névalakok élnek egymás mellett.[88] Az északi hegyvidéki területen a *kötőszeg* megnevezés is előfordul.[89]

[84] Nyárády Mihály 1930. 87., Kiss Lajos 1929. 21.

[85] Közeli formai megfeleléseket mutatnak az alsószász területről (Bomann, Wilhelm 1929. 140.), vagy a kelet-német vidékekről (Schönebeck-Elbe, Altenburg és Berlin környéke) (Jacobeit—Quietzsch 1964. 81—82.) származó eszközökkel. A szlovák területről ismert kévekötőfák jóval hosszabbak (50—60 cm), és sima felületük többnyire ólomberakással díszített (Hyčko, Ján 1973. 155. és 505—507. ábra). A magyar muzeális anyagban ólomberakásos díszítésű kévekötőfa elvétve akad. A különböző cseh területekről ismert változatok valamivel közelebbi hasonlóságot mutatnak Zíbrt, Čeněk 1898. 402, 405., Niederle, Lubor 1896. 35.

[86] Ugyanilyen lépcsőzetes végű és hasonló méretű kévekötőfát használnak a lengyelek, kisoroszok, amely egyben a szlávoknál jellegzetes típus. Vö. Moszyński, Kazimierz 1929. 193., de Bjelorusszia területén is ez a forma általános az aratósarló kísérőeszközeként. Volkov, O. K. 1910. 58.

[87] Györffy István 1928. 8., Kiss Lajos 1929. 21—22., Nyárády Mihály 1930. 87. MNyA 181. térképlap: a Bodrogközből más terminológiával keveredve is jelzi. A terminológia a nyelvészeket is foglalkoztatta. Korai (XVI. századi) előfordulása a *verés* jelentéskörébe tartozik (elsubafáz = eldönget) Magyar Nyelvőr 1901. 532., Magyar Nyelvőr 1902. 255. A szó jelentésváltozatainak összefoglalását adja Beke Ödön 1947.

[88] Vö. MNyA 181.

[89] Pl. Deregnyőn (Drahňov), Tállyán (MNyA 181.), Szalonnán (Gunda Béla 1937. 57.).

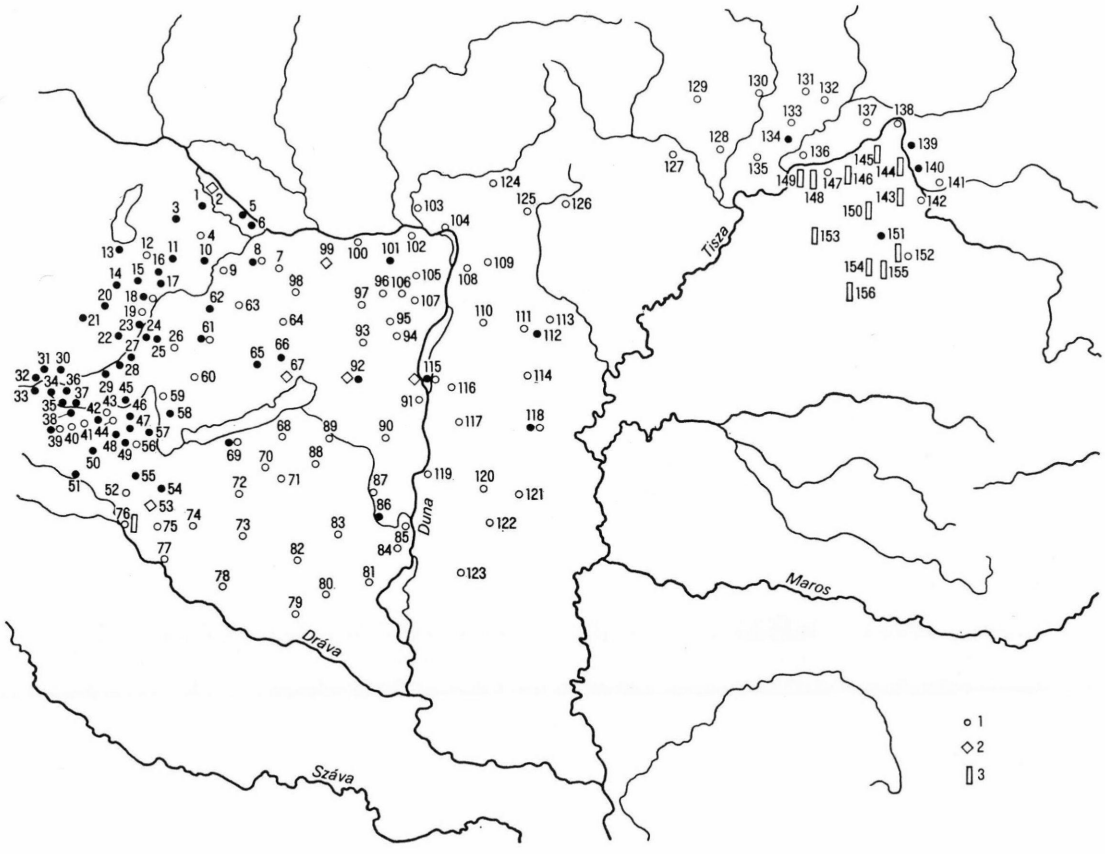

16. kép. A kévekötőfa típusainak elterjedése Magyarországon. Jelmagyarázat: 1 = függesztés nélküli egyvégű, sötét szín — függeszthető egyvégű típus, 2 = kétvégű típus, 3 = lépcsőzetes végű típus

A kévekötőfa földrajzi elterjedése dominánsan megegyezik a sarlós aratás területével. A sarlós aratás munkaszervezeti formájából adódott, hogy a kévekötőfa hagyományosan tipikus férfi munkaeszköz.[90] Általánosan elterjedt gyakorlat szerint a sarlóval a nők arattak, a kévék bekötését a férfiak végezték. Ennek a munkamegosztásnak szemléletes megfogalmazását adja Nagyváti János: „Mi nálunk talán Tsudának tartanák, ha Fejérszemély kötné a' Kévéket".[91] A kévekötőfa a férfiak kezébe a kévekötés sajátos munkatechnikája miatt került. A sarlós aratás idején a gabonakévéket általában előre elkészített *zsúpkötél*be, kicsépelt rozsszalmából font kötélbe kötötték.[92] A kötél mérete, alkalmas kihasználása is közrejátszott abban, hogy jóval nagyobb méretű kévéket kötöttek, mint a kaszás aratás során. A nagy kévék kötésének alap-

[90] Az aratástechnikák munkaszervezeti alakulását elemzi Tálasi István 1957. 238. skk.

[91] Nagyváti János 1791. 246.

[92] Magyarság Néprajza II.[2] 215.

17. kép. Kévekötés kévekötőfával. Velem, Vas m. EA F. 179751. Takács Lajos felv. 1963

vető feltételét természetesen a gyomnövényt kiválogató gabonavágási technika biztosította.[93] A nagyméretű kévék bekötésénél a szoros kötés fontos volt, mert a kéve súlyánál fogva is előbb szétzilálódhatott a betakarítás többszöri mozgatása során. Ez pedig nagy fizikai erőt igényelt. Az előre elkészített erős szalmakötelet viszont csak a kévekötőfa segítségével tudták megfelelő szorosra kötni. A kéve bekötésének általános technikája az volt, hogy a kötélbe rakott markokat a kévekötő összefogta a kötél két szárával, tömöttre igazgatta, majd a kötélszárakat összetekerte egymással. A sodrás által keletkezett csomóba, bütyökbe szúrta a kévekötőfa hegyét, majd általában kétszeri csavarás után a feszes kötél alá fordította a sodrást *(17. kép)*. A kévekötőfa nemcsak a kötél erősebb, feszesebb meghúzását tette lehetővé, hanem az ember kezét is megkímélte.[94]

Az aratástechnika megváltozása után a kévekötőfa tulajdonképpen elvesztette jelentőségét, használata kevésbé volt szükséges. A kaszálás (rávágó-kévéző aratástípus) XIX. századi elterjedése a Dunántúlon és a hegyvidéken teljes mértékű eszközváltással járt együtt, a gabona aratására használt sarló helyébe a kasza került. Ennek alapvető munkaszervezeti következménye a férfi—női munkamegosztás átstrukturálódása lett. Sematikusan ábrázolva: — a női sarlós arató helyét a férfi kaszás foglalta el, a nő viszont nem a férfi előző szerepkörébe került kévekötözőnek, hanem merőben új feladatkört: a marokszedés (mint a rávágó-kévéző kaszás aratás jellemző önálló munkafázisának) feladatát kapta meg, mégpedig úgy, hogy az addig használt sarló továbbra is a kezében maradt, de már nem vágó, hanem gyűjtő, marokszedő eszközként. A kévekötés pedig — a munkafolyamat harmadik fázisaként — továbbra is a férfi munkaerőre épült, amit az aratástechnikával kezdettől szorosan összefonódó uradalmi részesaratás munkaszervezeti formája meg-

[93] L. erre Hoffmann Tamás 1963. 102. skk. — A nagyméretű kévék kötésének okát a gabonaszem védelmében, a szalmakötéllel való takarékoskodásban és az adóztatás egységesítésének törekvésében látja Takács Lajos 1976. 166.

[94] Erre a nem lényegtelen szempontra hívja fel a figyelmet Hyčko, Ján 1973. 34.

győzően bizonyít.[95] A kévekötözés munkatechnikája azonban már nem feltételezte a kévekötőfa használatát. Ebben lényeges szerepet játszott, hogy jóval kisebb kévéket készítettek,[96] amit már nem zsúpkötélbe, hanem az élő gabonából naponta készített gyengébb és rövidebb kötélbe kötöttek. A munkát végzők véleménye szerint ezt „a saját kötelet nem lehetett úgy szorítani, mint a zsúpkötelet".[97] De a lazább kötést az aratás jellege is megkívánta, ugyanis a gyommal keveredett kévék jobb kiszáradását biztosította. Tehát a kévekötőfa a kaszás aratás következtében elvesztette használatának feltételét. Ez azonban csak tendenciaszerűen járt együtt az eszköz visszaszorulásával. Használatának gyors feledésbemerülésével elsődlegesen a hegyvidéki területeken lehet találkozni, de kérdéses, hogy ott — az éghajlati okokat is figyelembe véve — egyáltalán fontosabb szerepkörhöz juthatott?[98] A típusok táji megoszlása éppenséggel a következtetés ellenkezőjéről szól. A századforduló után készült eszközök nemcsak a Dunántúl egész területét fedik, hanem kiterjednek a Duna—Tisza közére is, a korai jellegzetesen kaszás-arató tájegységre. Ugyancsak aktív használatáról tudunk a kaszás aratással kapcsolatban Szabolcs megye területéről is a század első évtizedeiben.[99] A kévekötőfának az alapjában más jellegű aratástechnikába való átkerüléséért, és ott a sarlóval ellentétben, eredeti szerepkörének megőrzéséért minden bizonnyal a részes aratás okolható, noha már e munkaszervezeti formában sokkal inkább a kévekötöző kezének megkímélésére, mintsem a hagyományos értelemben vett kötélszorításra szolgált.[100] Így használata közel sem olyan egységes, mint korábban. Az eszköz státusának elvesztéséről is tanúskodik, hogy nők is dolgoztak már vele, különösen a kisgazdaságokban.[101]

A kévekötőfa fennmaradását a sarlós aratástechnika megváltozása után egy másik munkaeljáráshoz fűződő kapcsolata is elősegítette, nevezetesen a kicsépelt rozsszalma kévébe kötése. A tetőfedéshez szükséges nagymennyiségű zsúpszalmát a felhasználás idejéig terjedelmes méretű kévékbe kötve tárolták a csűrben, pajtában. A zsúpkévék bekötéséhez nélkülözhetetlen volt a kévekötőfa. Ilyen módon, ha az aratásból ki is szorult az eszköz, a zsúpkészítésnél még hosszú ideig használt vették.[102]

[95] Az uradalmi aratásban legelterjedtebb munkaszervezeti forma a 3 páronként kialakult alapegységekre (3 kaszás és 3 marokszedő) épült, amelyekben 2 férfi kaszált, marokszedőik gyűjtötték, a harmadik kaszás kötötte a kévéket, marokszedője kötelet terített. A munkagyorsítás következményeként jelentkező munkaszervezeti formákról ad áttekintést Balogh István 1972. 548. skk., Tálasi István 1957. 239—240.

[96] Vö. Balassa Iván 1956. 404—406.

[97] Ikvai Nándor 1967. 107.

[98] Pl. az abaúji Hegyköz falvaiban többnyire nem használták a kévekötőfát, előfordulása ritka és szórványos. Balassa Iván 1964. 87. Hasonlóról tanúskodik a MNyA 181. valamint a MNA.

[99] Bár itt a sarlós aratás után fennmaradt szokásként is élhetett tovább. Vö. Kiss Lajos 1929. 21—22.

[100] Pl. a Hegyközben (Abaúj m.) legtöbb helységben „egyöntetűen tagadták, hogy itthon valaha is dolgoztak volna vele, bár a kepések jól ismerték". Balassa Iván 1964. 87. A MNA adatai a kaszás aratás kísérőeszközeként mutatják ki szinte az egész Dunántúlon, míg a hegyvidéken csak a XIX. század végéig használták.

[101] Azonban egyáltalán nem állja meg helyét az a következtetés, hogy a kaszás aratás után a kévekötőfa jellegzetesen női munkaeszközzé vált, amint Jacobeit—Quietzsch 1964. 85. állítja.

[102] Lehetséges, hogy a kévekötőfa is a zsúpkészítés eszközkészletéből került át — a kötözőbothoz hasonlóan — az aratás munkatechnikájába. Vö. Takács Lajos 1969. 13. A kévekötőfa többféle szerepére l. még Jacobeit—Quietzsch 1964. 86.

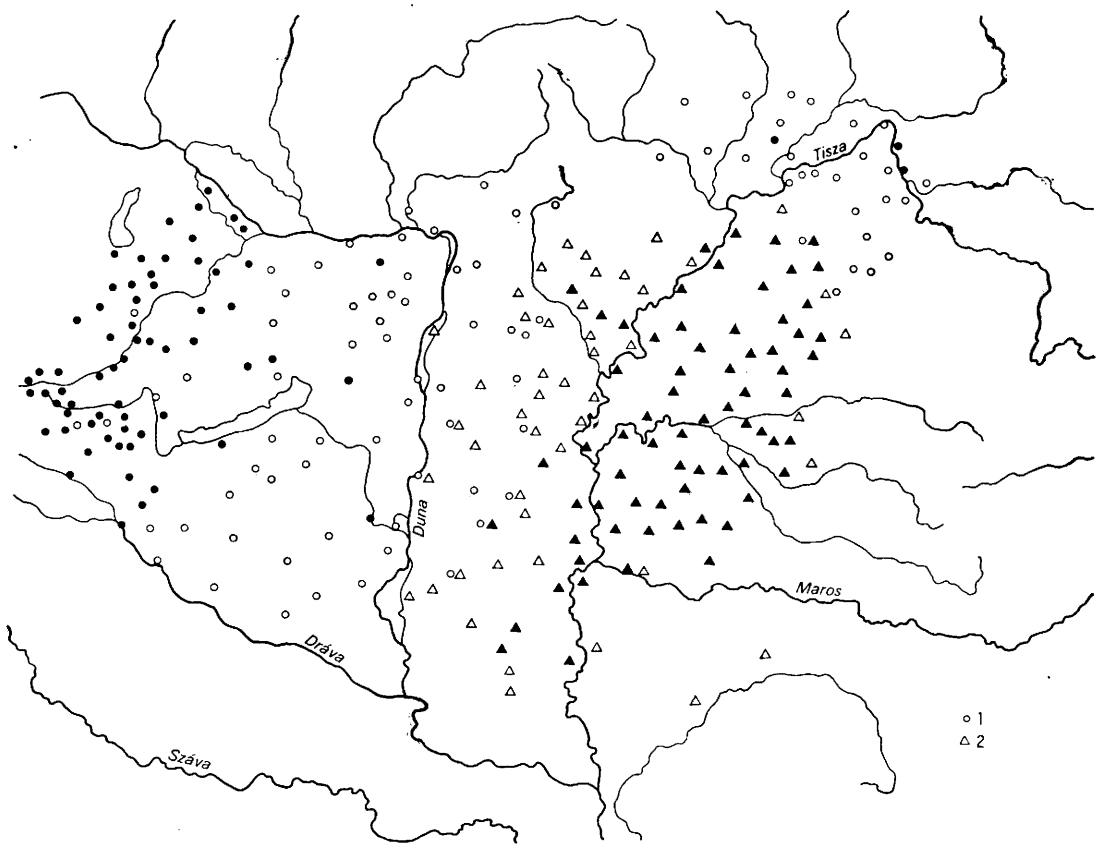

18. kép. A kévekötőfa és a marokszedő kampó elterjedési területe. Jelmagyarázat: 1 = kévekötőfa, 2 = marokszedő kampó. A sötét jelzés a gyakoriságra és a használat nagyobb mértékére utal

Végezetül a marokszedő kampó és a kévekötőfa kapcsolatát kell áttekinteni, mintegy az elmondottak összefoglalásaként. A két eszköz — az aratástechnikákhoz való kötődésük alapján — időben és térben egyaránt kizárásos viszonyban áll egymással. A marokszedő kampó a legújabb aratási technika speciális eszköze, a kévekötőfa pedig a legrégebbi aratásforma tartozéka. Földrajzi megoszlásuk az aratástechnikáknak megfelelően határolódik el: a marokszedő kampó a történetileg kaszás aratás területére, az Alföldre koncentrálódik, a kévekötőfa pedig a sarlós aratás reliktumaként a Dunántúl és a hegyvidék területén őrződött meg dominánsan. Az elhatárolódás mértékéről a két eszköz elterjedésének összevetése tanúskodik *(18. kép)*. A sűrűséget és gyakoriságot érzékeltető sötét jelzés az eszközök használatának jellemző területeit szembetűnő távolságban jelölik ki egymástól (Nyugat-Dunántúl és Tiszántúl). A történetileg meghatározott elkülönülés alól egyedül a Duna—Tisza köze jelent kivételt. Az adatok egybeesése azt a látszatot kelti, hogy — ha nem is nagy területen — a két eszköz használata egyazon munkafolyamatban mégis összekapcsolódhatott.

A kévekötőfa azonban nem a rávágó kévéző aratástechnika kísérőeszközeként jelent meg és terjedt el az Alföldön. Ugyanis az alföldi kévekötőfák legváltozatosabb példányai *(4 a. kép)* éppen Kecskemétről kerültek elő, ahol még az 1920-as évek végén sem gyakorolták a rávágó kaszás aratótechnikát.[103] Az eszközök előfordulására egy múlt század közepi kecskeméti leírás ad magyarázatot, mely szerint „kaszával a régi ős szokás szerint a gabonaszárakat összekuszálás nélkül fektetik rendre, úgy, hogy kevés munkával, gereblye segedelmével a kévék külön választatnak, s később beköttetnek".[104] A hagyományosnak minősített aratástechnika Kecskeméten már a XVII. század közepén ismeretes volt, más gabonavágási eljárásokkal együtt.[105] A leírásból kitetsző rendrevágó-kévéző kaszás aratástechnika eszközkészlete és munkaeljárása tekintetében jelentős eltérést mutatott a másik történeti kaszás aratástól: a rendrevágó kötetlen gabonakezeléstől. GYÖRFFY István megfogalmazásában: „A villával való gyűjtés a Tiszántúlon, a gereblyével a Duna—Tisza között volt szokásban. A villával gyűjtött életet nem kötötték kévébe, a gereblyével gyűjtött életből azonban rendesen kévét kötöttek a marokverők".[106] Az eszközhasználaton nyugvó földrajzi elhatárolással szinte teljesen egybeesik a kévekötőfa alföldi elterjedése. Bár a rendrevágó-kévéző aratásforma nem feltételezte a kévekötőfa használatát, de nem is zárta ki azt, mint a rendrevágó kötetlen gabonakezelés.

A Duna—Tisza közének középső területe sajátos átmeneti övezetet képvisel, ahol a kévekötőfa a hagyományos rendrevágó-kévéző kaszás aratásformához kapcsolódva jelent meg, használata az 1920—30-as évekre lezárult.[107] Az új aratástechnika (a rávágó kaszálás) elterjedése ezen a vidéken jellemző módon a marokszedő sarló használatával járt együtt, amit csak később kezdett felváltani a marokszedő kampó. Ebből következően a két eszköz együttes előfordulásának egy aratómunkán belül kevés a valószínűsége. A kévekötőfa elterjedése a Duna—Tisza közén arra is rávilágít, hogy a kötetlen gabonakezelésű kaszás aratás, amely TÁLASI István szavaival a „magyar aratóműveletek szinte etnikus színűvé vált munkatípusa", döntően a Tiszántúlra jellemző. Miután ez az aratástechnika jelenti forrását a marokszedő kampó használatának, így a marokszedésnek ez a speciális eszköze is sajátosan etnikus színezetű az európai típusú aratási eljárásokkal és eszközökkel szemben.

IRODALOM

BABUS Jolán
1960 *Adalékok a lónyai aratáshoz.* Néprajzi Közlemények V. 3—4. sz. 153—178.
BALASSA Iván
1940 *A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse.* Debrecen

[103] GYÖRFFY István 1928. 8.
[104] KUBINYI Ferenc—VAHOT Imre 1854. 28. E példa alapján is az eszközhasználat és terminológia kapcsolatát vizsgálta BALASSA Iván 1945. 29—30.,
[105] TÁLASI István 1957. 219.
[106] GYÖRFFY István 1928. 6. Az eszközhasználatnak egy helységen belül is hasonló jellemző eltéréséről tudunk Zagyvarékasról (Szolnok m.), ahol „Rendre vágásnál *gereblyével verték össze* kévébe a gabonát, vagy ha nem kötöttek kévét, *villával* hányták össze *halhéba*". MNA 121. b. I/9. Pócs Éva gy.
[107] Pl. Homokmégyen 1914-ig használták a kévekötőfát, Szabadszálláson 1920-ig. MNA 90. és 88. JANÓ Ákos gy.

1945 *Takarás és marokverés.* Ethnographia LVI. 26—30.
1956 *A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása.* Ethnographia LXVII. 401—449.
1964 *Földművelés a Hegyközben.* Budapest
1969 *Das Archiv für die Geschichte landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte des Landwirtschaftlichen Museums in Budapest.* In: Arbeit und Gerät in volkskundlicher Dokumentation (Red.: HANSEN, Wilhelm). Münster. 109—114.
1972 *Gondolatok a munaeszközök történetének kutatásáról. Tíz éves a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma.* Ethnographia LXXXIII 584—589.
1973 *Az eke és szántás története Magyarországon.* Budapest

BALASSA IVÁN—REGIUS János
1964 *Europäische Zusammenarbeit der Archive zur Geschichte landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte.* Agrártörténeti Szemle Supplementum 37—52.

BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi szótár* II. Budapest

BALOGH István
1957 *A gabona betakarítása a XVI—XVII. században.* Ethnographia LXVIII. 270—291.
1972 *Geräte und Verfahren der Ernte in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im 19. Jahrhundert.* In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa (Red.: BALASSA Iván). Budapest. 529—560.

BÁTKY Zsigmond
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére.* Budapest
1929 *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményeiben.* Budapest

BEKE Ödön
1947 *Tájszavaink történetéhez.* Magyar Nyelvőr 71. 54—59.

BELLON Tibor
1973 *Karcag város gazdálkodása (Földművelés).* Szolnok

BERANOVÁ, Magdalena
1975 *Zemědělská výroba v 11/14. století na území Československa.* Praha

BIELENSTEIN, A.
1918 *Die Holzbauten und Holzgeräten der Letten* II. Petrograd

BOMANN, Wilhelm
1929 *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk in alten Niedersachsen.* Weimar

BOROSS Marietta
1974 *Tótkomlós mezőgazdasági fejlődésének vázlata (1828—1959).* Néprajzi tanulmányok Tótkomlósról. Békéscsaba. 211—258.

BUSCHAN, Georg
1926 *Illustrierte Völkerkunde II. Europa und seine Randgebiete.* Stuttgart

CSÉPE Imre
1973 *Mezei dolgok.* Újvidék

FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia.* Budapest

FÉL EDIT—HOFER Tamás
1974 *Geräte der Átányer Bauern.* Budapest

GUNDA Béla
1937 *Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében.* Néprajzi Értesítő XXIX. 45—70.

GYÖRFFY István
1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön.* Néprajzi Értesítő XX. 1—46.

HOFER Tamás—VÉGH József
1964 *Aratás.* A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse 2. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez XII. (Szerk.: MORVAY Péter). Budapest

HOFFMANN Tamás
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Budapest

HYČKO, Ján
1973 *Žatevné a mlatobné náradie.* Osveta

IKVAI Nándor
1967 *Földművelés a Zempléni hegység középső részén.* Műveltség és Hagyomány IX.

JACOBEIT, Wolfgang—QUIETZSCH, Rudolf
1964 *Bäuerliches Arbeitsgerät im Museum für Volkskunde zu Berlin.* In: 75 Jahre Museum für Volkskunde zu Berlin. Festschrift. Berlin. 65—111.

KISS Lajos
1929 *Földművelés a Rétközön.* Debrecen
1937 *Néprajzi tárgyak a Jósa Múzeumban.* Néprajzi Értesítő XXIX. 164—171.
KÓSA László
1967 *Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (Adatok a sarló—kasza eszközváltáshoz).* Ethnographia LXXVIII. 22—40.
KUBINYI Ferenc—VAHOT Imre
1854 *Kecskemét város leírása.* Pest
MANNINEN, I.
1933 *Die Sachkultur Estlands* II. Tartu
MOSZYŃSKI, Kazimierz
1929 *Kultura ludowa Słowian.* Kraków
NAGY Gyula
1954 *Takarás és nyomtatás a kardoskúti Kérdő-tanyán.* Ethnographia LXV. 167—197.
1959 *Adatok Doboz gabonatermesztéséhez.* Gyula.
1963 *Hagyományos földművelés a vásárhelyi pusztán.* Néprajzi Közlemények VII. 2. sz.
1965 *Földművelés.* In: Orosháza néprajza (Szerk.: NAGY Gyula). Orosháza. 109—185.
1973 *Hagyományos gazdálkodás Vésztőn.* In: Vésztő története (Szerk.: SZABÓ Ferenc). Vésztő. 385—480.
NAGYVÁTI János
1791 *A szorgalmatos mezei gazda* I. Pest
NIEDERLE, Lubor
1896 *Führer durch das Čechoslavische Ethnographische Museum.* Prag
NYÁRÁDY Mihály
1930 *Az őszi rozs termelése Ramocsaházán.* Néprajzi Értesítő XXII. 84—101.
PÉNOVÁTZ Antal
1975 *A pacséri földművelés és állattartás szótára.* Újvidék
SELMECZI-KOVÁCS Attila
1973 *Handgeräte für das Garbenbinden und die Einbringung des Getreides in Ungarn.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971—1972. 267—276.
STEENSBERG, Axel
1943 *Ancient Harvesting Implements.* København
TAKÁCS Lajos
1964 *A dohánytermesztés Magyarországon.* Budapest
1967 *Kaszasarlók Magyarországon.* Ethnographia LXXVIII. 1—21.
1969 *A kötözőbot Magyarországon.* Ethnographia LXXX. 1—21.
1976 *Egy irtásfalu földművelése.* Budapest
TÁLASI István
1957 *A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben.* Ethnographia LXVIII. 217—251.
VAJKAI Aurél
1959 *Szentgál.* Budapest
VAKARELSKI, Christo
1969 *Bulgarische Volkskunde.* Berlin
VARGA Gyula
1973 *A mezőberényi paraszti gazdálkodás.* In: Mezőberény története. Mezőberény. 227—261.
VOLKOV, O. K.
1910 *Materiali po etnografii Rosszii.* I. Peterburg
WEBER-KELLERMANN, Ingeborg
1965 *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts.* Marburg
ZÍBRT, Čeněk
1898 *Fotografie ve službách lidovědy.* Český líd VIII. 401—411.

FÜGGELÉK

A 6. kép adattára

A helységnév után az eszköz terminológiája, a típus mutatószáma, a mérete és végül a forrás megjelölése következik.

PEST megye

1. Zsámbok: *marokszedő* (2) 50 cm. Mezőgazdasági Múzeum. Lsz. 65.1238.1. MMA 18153. — *fasarló* (2) MNA 103b.
2. Tápióbicske: *marokverő* (3) 38 cm. Kossuth Múzeum, Cegléd. Lsz. 63.175.1. MMA 63871.
3. Farmos: *vatyogó* (2) MNA 113.
4. Szigetszentmiklós: *fasarló* (2) MNA 86.
5. Mikebuda: *vatyogó* (1) MNA 105.
6. Cegléd: *vatyogó* (1) 58 cm. Kossuth Múzeum, Cegléd. Lsz. 61.82.1. MMA 66630. — *vatyogó* (2) 49,5 cm. uo. Lsz. 61.145.2. MMA 63010.
7. Törtel: *vatyogó, gamó* (2) MNA 114.
8. Nyársapát: *gamó* (1) 64 cm. Kossuth Múzeum, Cegléd. Lsz. 61.70.1. MMA 66626.
9. Nagykőrös: *kuka* (1) 56 cm. Arany János Múzeum. Lsz. 60.62.12. MMA 44100.

BÁCS-KISKUN megye

10. Ladánybene: *kampó* (1) MNA 96.
11. Kecskemét: *kuka* (1) 51 cm. Mezőgazdasági Múzeum. Lsz. 58.91.1. MMA 5140. — *gamó* (1) 70 cm. Katona József Múzeum. Lsz. 718. MMA 18345. + 3 db.
12. Tiszakécske: *gamó* (2) MNA 123a.
13. Tiszaalpár: *kuka* (1, 2) MNA 115.
14. Kiskunfélegyháza: *kuka* (1) MNA 116. GYÖRFFY István 1928. 7.
15. Izsák: *kampó* (1) MNA 97.
16. Szabadszállás: *marokszedő* (1) 67 cm. Kiskunhalasi Múzeum Lsz. 62.55.13. MMA 18677. — *gója* (1) 66 cm. MNA 88.
17. Dunapataj: *marokszedő gampó* (1) 40—50 cm. MNA 89.
18. Szank: *gamó* (1, 2) MNA 107a. — *kuka* (1, 2) 54 cm. MNA 107b.
19. Kiskunmajsa: *kuka* (1) 52,5 cm. MNA 108.
20. Kiskunhalas: *kákó* (3) 64 cm. Kiskunhalasi Múzeum Lsz. 55.65.87. MMA 18712. — *kákó* (3) GYÖRFFY István 1928. 7. — *gamó* (3) 58 cm. Kiskunhalasi Múzeum Lsz. 62.5.58. MMA 18676. — *kampó* (1) MNA 99.
21. Tompa: *fakuka* (1, 2) MNA 109.
22. Tataháza: *gója* (1) MNA 100.
23. Bácsborsód: *fasarló* (1) MNA 91.
24. Szeremle: *markoló* (2) 50 cm. Türr István Múzeum, Baja. Lsz. 64.23.6. MMA 20615.

CSONGRÁD megye

25. Fábiánsebestyén: *kuka* (1) MNA 134.
26. Baks: *kuka* (1) MNA 124a.
27. Mindszent: *kuka* (1) MNA 124b.
28. Székkutas: *kuka* (1) 52 cm. Szántó Kovács Múzeum, Orosháza. Lsz. 54.370.1. MMA 42050.
29. Hódmezővásárhely: *kuka* (1) 56,5 cm. Thorma János Múzeum. Lsz. 50.354.1. MMA 12460. — *aratókuka* (2) 46 cm. Mezőgazdasági Múzeum. Lsz. 50.291.1. MMA 12458. — *kuka* (1) MNA 135.
30. Sándorfalva: *kuka, marokverő kuka* (1) 52 cm. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Lsz. 62.6.1. — *kuka* (1) MNA 125.
31. Zsákányszék: *fasarló* (2) MNA 117.
32. Szeged: *kuka* (1) 57,5 cm. Móra Ferenc Múzeum Lsz. 51.53.1. MMA 2489. — *marokverőfa* (1) BÁLINT Sándor 1957. 89.
33. Makó: *kuka* (1) MNA 136.
34. Apátfalva: *kuka* (1) MNA 147.
35. Tiszasziget: *kuka* (1, 3) MNA 126.

JUGOSZLÁVIA, ROMÁNIA

36. Martonos: *kuka* (2) MNA J. 19.
37. Csantavér: *kuka* (2) MNA J. 11.
38. Pacsér: *kuka, gamó* (2) MNA J. 18. — *fakuka* (2) PÉNOVÁTZ Antal 1975. 108.
39. Bácstopolya: *kuka* (1, 2) MNA J. 15.
40. Kishegyes: *kuka* (1) MNA J. 16.
41. Bácsfeketehegy: *kuka* (1) MNA J. 12.
42. Mohol: *kuka* (2) MNA J. 21.
43. Szaján: *kuka* (1) MNA J. 20.
44. Magyarszentmárton: *kuka* (1) MNA R. 61.
45. Temesrékas: *kuka* (1) MNA R. 59.
46. Nagyszalonta: *kákó* (1) KÓSA László 1967. 27.

Békés megye

47. Körösharsány: *kákó* (1) MNA 183.
48. Geszt: *kákó* (1) MNA 184.
49. Mezőgyán: *kákó* (1) 51 cm. Erkel Múzeum, Gyula. Lsz. 61.512.1. MMA 40083.
50. Okány: *kákó* (1) MNA 175.
51. Vésztő: *kákó* (1, 2) NAGY Gyula 1973. 464.
52. Szeghalom: *kákó* (2) 72 cm. Erkel Múzeum, Gyula. Lsz. 54.103.1. MMA 39721.
53. Füzesgyarmat: *gaggancs, kákó* (1) MNA 164.
54. Dévaványa: *gamó* (1) 65 cm. Mezőgazdasági Múzeum Lsz. 61.1336.1. MMA 18240. — *fagamó* (1) MNA 154a. — *vasgamó* (3) Mezőgazdasági Múzeum Lsz. 61.211.1. MMA 5151.
55. Gyoma: *kákó* (1) MNA 155.
56. Köröstarcsa: *kampó* (1) MNA 165.
57. Mezőberény: *gamó, marokszedő gamó* (1) VARGA Gyula 1973. 255.
58. Békés: *kuka* (1) 30 cm. Békési Múzeum. Lsz. 56.49.1.
59. Doboz: *kákó* (1, 2) MNA 166. — *kákó* (2) 60 cm. NAGY Gyula 1959. 15. II/1. 46.
60. Kötegyán: *gabonakákó* (1) 57 cm. Erkel Múzeum, Gyula. Lsz. N.60.20.1. MMA 51255. — *kákó* (1) MNA 176. — *kákó* (2) 49 cm. Mezőgazdasági Múzeum Lsz. 60.175.1.
61. Gyula: *kákó* (2) 55, 72 cm. Erkel Múzeum. Lsz. 61.412.1. MMA 40072.
62. Nagykamarás: *kuka, kampó* (1) MNA 167a.
63. Battonya: *kuka* (1) MNA 167b.
64. Magyarbánhegyes: *kuka* (1) MNA 157.
65. Tótkomlós: *marokszedő kampó* (1, 2) BOROSS Marietta 1974. 225.
66. Békéssámson: *kuka* (1, 2) MNA 146.
67. Orosháza: *kuka* (1) 60 cm. Szántó Kovács Múzeum Lsz. 52.1627.1. MMA 42159. — *kuka* (2) 63 cm. Mezőgazdasági Múzeum 62.727.1—3. — *kuka* (2) 55 cm. Szántó Kovács Múzeum 64.169.1. MMA 42032. — *kuka* (1, 2) NAGY Gyula 1965. 141.
68. Csorvás: *kuka* (1, 2) MNA 156.
69. Hunya: *gamó* (3) 52 cm. Mezőgazdasági Múzeum Lsz. 63.1263.1. MMA 5520.
70. Szarvas: *marokszedőfa* (2) 49 cm. Mezőgazdasági Múzeum Lsz. 68.355.1. MMA 50606.

Szolnok megye

71. Öcsöd: *gamó* (1) MNA 133.
72. Tiszasas: *gamó* (2) MNA 123b.
73. Vezseny: *gamó, kapkodó* (2) 58 cm. MNA 122.
74. Mezőtúr: *kákó, gamó, gaggancs, kapicska* (1, 2) MNA 144.
75. Túrkeve: *kákó* (2) 54,5 cm. Finta Múzeum Lsz. 58.13.1. MMA 48282. — *kákó, gamó* (2) MNA 143.
76. Kisújszállás: *kákó* (1, 2) MNA 154b.
77. Karcag: *kákó* (1) 53 cm. Györffy Múzeum Lsz. 66.82.1. MMA 61889. + 7 db. — *kákó* (2) 55 cm. uo. Lsz. 60.101.1. MMA 61887. + 6 db. — *kákó* (2) GYÖRFFY István 1928. 7. — *kákó* (1, 2) MNA 153.
78. Kunhegyes: *kákó* (2) 44,5 cm. Györffy Múzeum, Karcag. Lsz. 67.450.1. MMA 61888. — *kákó* (2) MNA 142.
79. Kunmadaras: *kákó* (1) 50 cm. Damjanich Múzeum, Szolnok. Lsz. 65.104.1. MMA 61902.

80. Tiszaszentimre: *marékverő gereblye* (4) 28,4 cm. Damjanich Múzeum, Szolnok Lsz. 63.180.1. MMA 40183.
81. Tiszafüred: *kampó* (1) MNA 152b.
82. Tiszasüly: *kuka* (2) 49 cm. Damjanich Múzeum, Szolnok. Lsz. 62.80.1. MMA 40226. — *kuka* (2) MNA 131.
83. Nagykörű: *kuka* (1) 67 cm. Damjanich Múzeum, Szolnok. Lsz. 62.366.1. MMA 19108.
84. Tiszapüspöki: *kuka* (1) MNA 132.
85. Zagyvarékas: *kuka* (1) MNA 121b.
86. Jászalsószentgyörgy: *kuka* (1) MNA 112b.
87. Jászkisér: *kuka* (1) 47 cm. Damjanich Múzeum, Szolnok. Lsz. 62.333.1. MMA 40203. — *kuka, kamuka, vatyogó* (1) MNA 121a.
88. Jászberény: *gajmó, gamó* (1) 55 cm. Jász Múzeum Lsz. 60.39.1. MMA 53913. — *gajmó* (2) 41 cm. Jász Múzeum Lsz. 62.7.47. MMA 54039.
89. Jászdózsa: *kuka* (1) 60 cm. Jász Múzeum, Jászberény. Lsz. 60.58.1. MMA 53911. — *kuka* (1) MNA 120b.

HEVES megye

90. Csány: *kampó* (2) MNA 112a.
91. Visonta: *marokszedő* (3) 55 cm. Gyöngyösi Múzeum Lsz. 63.311.1. MMA 40692. — *kamó* (1) 25 cm. MNA 119c.
92. Nagyfüged: *marokszedő* (3) 31 cm. Gyöngyösi Múzeum Lsz. 63.236.1. MMA 40863.
93. Tarnaméra: *kampó* (1) MNA 120a.
94. Átány: *búzaszedőfa* (2) 36 cm. FÉL Edit—HOFER Tamás 1974. 432/70.
95. Tiszanána: *kampó* (1) MNA 141.

BORSOD megye

96. Mezőkövesd: *kampó* (1) MNA 140b.
97. Tiszadorogma: *kampó* (1) MNA 152a.
98. Ároktő: *kákó* (1) 64 cm. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. Lsz. 53.1205.1. MMA 49071.

HAJDÚ-BIHAR megye

99. Tiszacsege: *kákó* (1) MNA 162. — *kákó* (3) 31,5 cm. Déri Múzeum, Debrecen. Lsz. 61.122.1. MMA 4358. — *kákó* (3) 42 cm. Tiszacsegei Múzeum Lsz. 64.347.1. MMA 56093. + 3 db.
100. Balmazújváros: *kákó* (3) 46 cm. Veres Péter Múzeum Lsz. 69.87.1.1. MMA 55834. — *gagucs* (3) MNA 172.
101. Nádudvar: *kákó* (1) MNA 163.
102. Püspökladány: *kákó* (1) 52 cm. Karacs Múzeum Lsz. 64. 651.1. MMA 41339. — *kákó* (3) 65 cm. Karacs Múzeum Lsz. 64.317.1. MMA 48738.
103. Báránd: *kákó* (1) 62 cm. Déri Múzeum, Debrecen. Lsz. V. 67. 40.1. MMA. 40470.
104. Földes: *kákó* (1, 2) MNA 173.
105. Sáp: *kákó* (1) 58 cm. Déri Múzeum, Debrecen. Lsz. V.67.42.1. MMA 40468.
106. Furta: *kákó* (1, 2) MNA 174.
107. Konyár: *kákó* (1) MNA 182.
108. Kokad: *kampó* (1) MNA 189.
109. Sáránd: *kákó* (2) 59,4 cm. Déri Múzeum Lsz. V.70.129.1.
110. Hajdúszovát: *kákó* (1) 60 cm. Déri Múzeum Adattár Lsz. nélkül. SZATHMÁRI Károly gy. 1942. — *kapkodó* (3) uo.
111. Hajdúszoboszló: *kákó* (1) 67 cm. Bocskay Múzeum Lsz. 67.14.1. MMA 49716. + 2 db.
112. Debrecen: *kákó* (1) 58 cm. Déri Múzeum Lsz. V.1912:201. + 12 db. — *kákó* (3) 60 cm. Déri Múzeum Lsz. V.1934:25. MMA 4222. + 2 db. — *kampó* (1) MNA 181. — *kákó, kampó* (1) BALASSA Iván 1940. 34.
113. Nyírmártonfalva: *gagucs* (1) MNA 188b.
114. Hajdúhadház: *kákó* (1, 2) GYÖRFFY István 1928. 7.

115. Hajdúböszörmény: *kákó* (1) 67 cm. Hajdúsági Múzeum Lsz. 65.28.8. MMA 33200. + 28 db. — *kákó* (3) 69 cm. Hajdúsági Múzeum Lsz. 52.254.1. MMA 32827. + 12 db. — *kákó* (1, 3) Györffy István 1928. 7.
116. Hajdúnánás: *kákó, gamó* (1) MNA 171.
117. Polgár: *kákó* (1) MNA 161. — *gamó kamó* (1) Györffy István 1928. 7.

Szabolcs-Szatmár megye

118. Tiszavasvári: *marokszedő vas* (3) 57 cm. Tiszavasvári Múzeum Lsz. 63.268.1. MMA 14983. — *marokszedő horog* (1) 42 cm. uo. Lsz. 63.687.1. MMA 14946. — *marokszedő gereblye* (4) 38 cm. uo. Lsz. 63.269.1. MMA 14984., 47,5 cm. Jósa Múzeum, Nyíregyháza. Lsz. 67.28.7. MMA 49337.
119. Újfehértó: *kákó* (1) MNA 180.
120. Tiszabercel: *marokszedőfa* (1) Kiss Lajos 1937. 167.
121. Gergelyiugornya: *marokszedő gereblye* (4) 38 cm. Beregi Múzeum, Vásárosnamény. Lsz. 63.376.1. MMA 15227., 64 cm. uo. Lsz. 63.376.3. MMA 15228.

A 16. kép adattára

Győr-Sopron megye

1. Mosonmagyaróvár. Hansági Múzeum. Lsz. 62.13.1. MMA 42925. — 2. Kisbodak. EA F. 109.220. Boross Marietta felv. 1953. — 3. Pusztasomorja. MNA 15. — 4. Tárnokréti. Xántus János Múzeum (a továbbiakban XJM), Győr. Lsz. 63.45.1. MMA 42316. — 5. Ásványráró. XJM, Győr. Lsz. 65.3.6. MMA 42547. — 6. Nagybajcs. MNA 32. — 7. Mezőörs. XJM, Győr. Lsz. 64.24.7. MMA 42529. — 8. Nyúl. MNA 33. — 9. Mórichida. XJM, Győr. Lsz. 66.10.47. MMA 42467. — 10. Dör. XJM, Győr. Lsz. 66.14.8. MMA 42488. — 11. Kapuvár. Rábaközi Múzeum. Lsz. 60.79.1. MMA 44303. — 12. Petőháza. Liszt Ferenc Múzeum, Sopron. Lsz. 56.632.1. MMA 68031. — 13. Pereszteg. MNA 4. — 14. Szakony. MNA 5a. — 15. Csér. Savaria Múzeum, Szombathely (a továbbiakban SM). Lsz. 59.85.1. MMA 19667. — 16. Dénesfa. SM. Lsz. 60.195.6. MMA 56308.

Vas megye

17. Csánig. SM. Lsz. 59.95.1. MMA 19677. — 18. Nagygeresd. Múzeum Lsz. 66.61.1. MMA 51605., MNA 10b. — 19. Vasegerszeg. Mezőgazdasági Múzeum (a továbbiakban MMM). Lsz. 64.188.1. MMA 5658. — 20. Meszlen. SM. Lsz. 66.10.2. MMA 56255. — 21. Bozsok. SM. Lsz. 59.94.1. MMA 19676. — 22. Pecöl. SM. Lsz. 59.105.1. MMA 19687. — 23. Rábapaty. MNA 10a. — 24. Gérce. SM. Lsz. 59.101.1. MMA 19683. — 25. Köcsk. MNA 18. — 26. Jánosháza. Múzeum. Lsz. 64.120.1. MMA 50067. — 27. Alsóújlak. SM. Lsz. 59.88.1. MMA 19670. — 28. Vasvár. Múzeum. Lsz. nélkül. MMA 51550. — 29. Nagymákfa. SM. Lsz. 59.91.1. MMA 19673. — 30. Rönök. SM. Lsz. 59.90.1. MMA 19672. — 31. Rábafüzes. SM. Lsz. 59.86.1. MMA 19668. — 32. Rábatótfalu. SM. Lsz. 59.92.1. MMA 19674. — 33. Farkasfa. SM. Lsz. 59.100.1. MMA 19682. — 34. Szalafő. SM. Lsz. 59.108.1. MMA 19690., MNA 2. — 35. Őriszentpéter. SM. Lsz. 59.107.1. MMA 19689. — 36. Viszák. MMM. Lsz. 66.187.1. MMA 57070. — 37. Pankasz. MMM. Lsz. 69.16.3.1—2. MMA 57109. — 38. Nagyrákos. SM. Lsz. 59.89.1. MMA 19671.

Zala megye

39. Szentgyörgyvölgy. MNA 3. — 40. Alsóerzsébet. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg (a továbbiakban GM). Lsz. 61.38.2. MMA 53166. — 41. Kerkafalva. GM. Lsz. 61.28.1. MMA 53163. — 42. Zalalövő. GM. Lsz. 55.81.1. MMA 53162. — 43. Salomvár. GM. Lsz. 54.31.5. MMA 53164. — 44. Böde. GM. Lsz. 60.6.2. MMA 53169. — 45. Nagypáli. MNA 12b. — 46. Csácsbozsok. GM. Lsz. 51.15.1. MMA 53170. — 47. Nemeshetés. MNA 12a. — 48. Becsvölgye. GM. Lsz. 60.61.1. MMA 53165. — 49. Bak. GM. Lsz. 60.81.1. MMA 53168. — 50. Mikekarácsonyfa. MNA 8a. — 51. Tornyiszentmiklós. MNA 8b. — 52. Rigyác. MNA 14a. — 53. Sand. Thúry György Múzeum Nagykanizsa (a továbbiakban TGyM). Lsz. 54.34.1. MMA 40922. — 54. Zalakomár. TGyM. Lsz. 52.83.3. MMA 40898. — 55. Zalaszentbalázs. TGyM. Lsz. 52.255.1. MMA 40901. — 56. Pötréte. TGyM. Lsz. 59.34.1. MMA 40763. — 57. Pacsa. MMM. Lsz. 68.316.1. MMA 50595.

VESZPRÉM megye

58. Karmacs. Balatoni Múzeum, Keszthely. Lsz. 66.31.1. MMA 51986. — 59. Vindornyaszőlős. Balatoni Múzeum, Keszthely. Lsz. 66.12.1. MMA 63557. — 60. Gyepűkaján. MNA 26b. — 61. Kerta. MMM. Lsz. 1508.1—2. MMA 16571. — 62. Nemesgörzsöny. MNA 25. — 63. Vanyola. MNA 34. — 64. Dudar. MNA 42. — 65. Szentgál. MNA 35., VAJKAI Aurél 1959. 98. — 66. Kádárta. Bakonyi Múzeum, Veszprém. Lsz. 54.94.1. MMA 17981. — 67. Szentkirályszabadja. MNA 43. —

SOMOGY megye

68. Bálványos. MNA 44b. — 69. Ordacsehi. MNA 37a. — 70. Andocs. Kaposvári Múzeum. Lsz. 63.614.1. MMA 52387. — 71. Somogyacsa. MNA 45. — 72. Osztopán. MNA 37b. — 73. Szilvásszentmárton. MNA 38. — 74. Kutas. Kaposvári Múzeum. Lsz. 65.351.1. MMA 52559. — 75. Pogányszentpéter. TGyM. Lsz. 52.23.1. MMA 40906. — 76. Surd. MNA 14b. — 77. Somogyudvarhely. MNA 22. — 78. Kálmáncsa. MNA 39.

BARANYA megye

79. Ocsárd. MNA 56a. — 80. Romonya. MNA 63b. — 81. Szebény. MNA 71. — 82. Varga. MNA 55a.

TOLNA megye

84. Decs. MNA 80b. — 85. Bogyiszló. MNA 80a. — 86. Sióagárd. Szekszárdi Múzeum. Lsz. 59.11.3. MMA 29725. — 87. Kajdacs. MNA 69. — 88. Nagyszokoly. Szekszárdi Múzeum. Lsz. 66.50.1. MMA 29304. — 89. Felsőnyék. MNA 60.

FEJÉR megye

90. Alap. MMM. Lsz. 61.605.1. MMA 5168. — 91. Dunaújváros. Múzeum. Lsz. 54.15.1. MMA 13192. — 92. Tác. MNA 59. — 93. Pákozd. Székesfehérvári Múzeum. Lsz. 63.253.1. MMA 44935. — 94. Baracska. EA F. 132.878. GUNDA Béla 1937. 57. — 95. Vál. Székesfehérvári Múzeum. Lsz. 61.72.1. MMA 17548. — 96. Alcsútdoboz. MMM. Lsz. 63.400.1. MMA 4883. — 97. Csákvár. Székesfehérvári Múzeum. Lsz. 63.194.1. MMA 14269. MMM. Lsz. 65.1392.1. MMA 18182.

KOMÁROM megye

98. Hánta. MNA 50. — 99. Kocs. FÉL Edit 1941. 55. 45/1. ábra. — 100. Neszmély. MNA 57. — 101. Uny. MMM. Lsz. 68.586.1. MMA 64747. — 102. Pilismarót. MNA 74b.

PEST megye

103. Ipolytölgyes. MNA 74a. — 104. Kisoroszi. MNA 84b. — 105. Tinnye. MNA 75. — 106. Zsámbék. MMM. Lsz. 67.90.1. MMA 57087. — 107. Biatorbágy. MNA 76. — 108. Fót. MNA 85. — 109. Szada. MMM. Lsz. 64.268.1. MMA 5705. — 110. Üllő. MNA 95. — 111. Uri. MNA 104. — 112. Káva. Ceglédi Múzeum. Lsz. 63.14.1. MMA 63033. — 113. Farmos. MNA 113. — 114. Mikebuda. MNA 105. — 115. Makád. MMM. 65.77.1. MMA 16554., MNA 77.

BÁCS-KISKUN megye

116. Kunszentmiklós. MNA 87a. — 117. Szabadszállás. Kiskunhalasi Múzeum. Lsz. 62.55.16. MMA 18722., MNA 88. — 118. Kecskemét. Katona Múzeum. Lsz. 2187. MMA 48542., uo. 704. MMA 18327., EA F. 132.575. GUNDA Béla 1937. 57. — 119. Dunapataj. MNA 89. — 120. Soltvadkert. MNA 98. — 121. Szank. MNA 107a. — 122. Kiskunhalas. MNA 99. — 123. Tataháza. MNA 100.

NÓGRÁD megye

124. Csesztve. Balassagyarmati Múzeum. Lsz. 59.10.2. MMA 36689. — 125. Ecseg. MNA 102. — 126. Maconka. MNA 111a.

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN megye

127. Parasznya. MNA 139. — 128. Bőcs. MNA 150b. — 129. Szalonna. GUNDA Béla 1937. 57. — 130. Hernádszurok. MNA 159a. — 131. Nyíri. BALASSA Iván 1964. 87. — 132. Pálháza. BALASSA Iván 1964. 87. — 133. Mogyoróska. IKVAI Nándor 1967. 109. — 134. Baskó. IKVAI Nándor 1967. 109. — 135. Ond. MNA 160. — 136. Viss. MNA 179a. — 137. Láca MNA 191b.

SZABOLCS-SZATMÁR megye

138. Zsurk. MNA 191a. — 139. Lónya. BABUS Jolán 1960. 170. — 140. Mátyus. Beregi Múzeum, Vásárosnamény. Lsz. 64.264.1. MMA 15423. — 141. Tarpa. MNA 198. 142. Panyola. MNA 196. — 143. Pusztadobos. Kisvárdai Múzeum. Lsz. 63.14.1. MMA 15620. — 144. Gyüre. Beregi Múzeum, Vásárosnamény. Lsz. 64.76.6. MMA 15349. — 145. Kékcse. Kisvárdai Múzeum. Lsz. 63.13.1. MMA 15619. — 146. Kék. MNA 186. — 147. Tiszabercel. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza (a továbbiakban JAM). Lsz. 61.26.1. MMA 42704. — 148. Gáva. JAM. Lsz. 55.636.1. MMA 42700., JAM. Lsz. 55. 635.1. MMA 42699. — 149. Balsa. JAM. Lsz. 55.637.1. MMA 42701. — 150. Apagy. MNA 187. — 151. Nyírgyulaj. JAM. Lsz. 55.638.1. MMA 42702. — 152. Nyírbátor. Báthori Múzeum. Lsz. 64.4.1. MMA 25358., uo. Lsz. 57.149.1. MMA 14695. — 153. Újfehértó. MNA 180. — 154. Nyírlugos. Déri Múzeum, Debrecen. Lsz. V.63.33.1.1. MMA 4095. — 155. Nyírbéltelek. MNA 194. — 156. Nyírmártonfalva. MNA 188b. —

Attila Selmeczi-Kovács

LANDWIRTSCHAFTLICHE ARBEITSGERÄTE UND IHRE ZUSAMMENHÄNGE
(Abraffhaken und Garbenbindestock)

(Auszug)

Gegenstand dieser geschichtlichen Untersuchung landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte ist die Systematisierung ihrer Typologie auf Grund des Materials des Archivs für die Geschichte der Landwirtschaftlichen Arbeitsgeräte (Landwirtschaftliches Museum, Budapest) und des Ungarischen Ethnographischen Atlasses. Sie zeigt ihre geographische Verbreitung im Karpatenbecken und analysiert ihre Zusammenhänge untereinander und mit der Erntetechnik.

1. Das Abraffen gehört zur jüngsten Erntetechnik mit der Sense, bei der das gemähte Getreide auf das noch stehende zu liegen kommt und die seit der Mitte des 19. Jahrhunderts die früheren Erntetechniken vollkommen abgelöst hatte: in der Großen Ungarischen Tiefebene die Art des Erntens, bei der das gemähte Getreide zurück auf das Stoppelfeld fiel und in Westungarn und in der Gebirgsgegend das Ernten mit der Sichel. Für das Abraffen entstand in der Großen Ungarischen Tiefebene ein besonderes Instrument: der Abraffhaken. Dieser erschien in verschiedenen Varianten, von denen der natürliche Haken aus einem Stück *(Abbildung 1)* und der gefalzte Haken (aus zwei zusammengefalzten Stücken) die verbreitetesten waren *(Abbildungen 2 und 3)*. Im Gebiet jenseits der Theiß kam häufig auch ein aus Eisen angefertigter Haken vor *(Abbildung 4)*. Hie und da wurden auch kleine Harken zum Abraffen verwendet *(Abbildung 5)*. Diese besonderen Arbeitsinstrumente waren typisch für Frauen bestimmt, wie ja auch das Abraffen nur von Frauen verschen wurde, während die Männer mähten und die Garben banden. Die besonderen Arbeitsinstrumente des Abraffens kommen in der Großen Ungarischen Tiefebene vor *(Abbildung 6)*, wo früher die ursprüngliche Erntetechnik am meist verbreitet war. Der typologischen und terminologischen Analyse nach (die am meist verbreiteten Bezeichnungen für das Instrument sind *kuka* und *kákó)* entstand der Abraffhaken im südlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene um die Mitte des vorigen Jahrhunderts und verbreitete sich als Begleitinstrument der neuen Mähtechnik um die Zeit der Jahrhundertwende bis ins Gebiet jenseits der Theiß, sowie in das zwischen Donau und Theiß. In Westungarn und in der Gebirgsgegend erschien dagegen als Begleitinstrument der neuen Erntetechnik eine glatte Sichel, die dort das einzige Abraffinstrument blieb. An der Verbreitung und dem Gebrauch des Abraffhakens hatten mehrere Gründe Anteil. In der Großen Ungarischen Tiefebene wurde früher die Sichel nicht gebraucht. Mit dem

Abraffhaken mußte man sich während der Arbeit weniger tief beugen *(Abbildung 8)*, als mit der Sichel *(Abbildung 9)*. Mit dem Haken konnte man sicherer und schneller arbeiten, weswegen sein Gebrauch in den herrschaftlichen Landwirtschaften vorteilhafter war, als der der Sichel. Der Abraffhaken ist also in der Großen Ungarischen Tiefebene ein charakteristisches Arbeitsinstrument der großen getreideerzeugenden Gebiete.

2. Der Garbenbindestock ist demgegenüber ein typisch europäisches landwirtschaftliches Instrument, das sich geschichtlich an die älteste Erntetechnik, die Technik der Sichel anschließt. Er wurde in Westungarn und in der Gebirgsgegend gebraucht. Man kennt verschiedene Typen, von denen der an einem Ende zugespitzte Typus ohne *(Abbildung 10a)* oder mit Lederschlaufe versehen sein kann *(Abbildungen 10b—13)*. Die Garbenbinder befestigten ihn mit dieser Schlaufe an ihrem Handgelenk oder an ihrem Gürtel. Man kennt auch einen beiderseits zugespitzten Typ *(Abbildung 14)* und einen mit stufenartigem Ende *(Abbildung 15)*. Die verzierten, früheren Exemplare verbreiteten sich im westlichen Teile Westungarns und weisen formell Ähnlichkeit mit bekannten Arbeitsinstrumenten aus dem deutschen Sprachgebiet auf. Die stufenartig endenden (die in Nordostungarn gebraucht werden) zeugen von slawischen Zusammenhängen *(Abbildung 16)*. Der Garbenbindestock ist ein typisch männliches Arbeitsinstrument, da ja die Frauen mit der Sichel ernteten und die Männer die großen Garben mittels des Bindestocks mit einem vorbereiteten Strohstrick enge zusammenbanden *(Abbildung 17)*. Seine ursprüngliche Bedeutung verlor der Bindestock selbst nach dem Verbreiten des Erntens mit der Sense nicht, da er in den Herrschaften beim Ernten weiter verwendet wurde: er diente dazu, die Hand des Garbenbinders zu schonen und blieb auch weiterhin ein männliches Arbeitsinstrument. Bei der neuen Arbeitstechnik trat nämlich an die Stelle der mit der Sichel erntenden Frauen der Mäher mit der Sense, während die Frauen nicht das Garbenbinden, sondern ein neues Arbeitsgebiet, das Abraffen übernahmen, bei dem sie die früher gebrauchte Sichel benützen konnten. In der Großen Ungarischen Tiefebene gab es dieses System nicht. Geographisch und zeitmäßig schlossen sich der Abraffhaken und der Garbenbindestock aus *(Abbildung 18)*. Die im Gebiet zwischen der Donau und der Theiß aufscheinende Koinzidenz verdeckt eine zeitliche Abweichung. In dieser Gegend wurde die europäische Art des traditionellen Erntens mit der Sense gepflogen, was Gelegenheit zur Benützung des Garbenbindestockes gab. Als sich die neue Art des Erntens verbreitete, trat dies in den Hintergrund. Diese Handinstrumente zeugen von tieferen geschichtlichen Zusammenhängen zwischen der Erntetechniken.

Аттила Шелъмеци — Ковач

СВЯЗИ МЕЖДУ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМИ ОРУДИЯМИ

Крюк для собирания колосьев в снопысноповязальная палка

(Резюме)

Исследование истории сельскохозяйственных орудий проводится на основании материалов Историечского архива сельскохозяйственных орудий и Венгерского Этнографического Атласа, в процессе чего проводится типологический анализ этих орудий, дается их географическое расположение в Карпатском бассейне, а также выявляются их взаимосвязи и связь с методами уборки урожая.

1. Собирание колосьев в сноп относится к новейшей технике, к новейшему способу уборки косой, т. е. к косильно-сноповязальному способу, который с середины XIX века полностью сменил предшествующую технику уборки: на Большой Венгерской низменности покос рядами, а в Задунавье, в гористой местности покос серпом. На Большой Венгерской низменности для собирания колосьев в пучок сноп было создано специальное орудие: багор, крюк для собирания колосьев в сноп. Это орудие имеет несколько разновидностей, самый распространенный его вид естественная палка с суком, используемая в качестве крюка или багра (изображение № 1), и второй вид — искусственно сделанный багор, когда в палку врубается искусственный сук (изображение № 2—3). На территориях за Тиссой можно часто встретить орудие с железным крюком на конце, изогнутым в виде серпа (изображение № 4). Кое-где для собирания колосьев в сноп использовались и небольшие грабли (изображение № 5). Эти специальные орудия являлись типичными орудиями женского труда, так как собиранием колосьев в сноп занимались только женщины, мужчины, же

косили и за небольшим исключением вязали снопы. Специальные орудия для собирания колосьев в снопы являются характерными исключительно для Большой Венгерской низменности (изображение № 6), т. е. для таких территорий, где ранее при уборке урожая употреблялся покое рядами. В результате типологического и терминологического анализа выясняется, что багор для собирания колосьев в сноп (самое распространенное название орудия «*кука*» и «*како*») был создан в южных районах Большой Венгерской низменности в середине прошлого столетия, в конце же XIX и начале XX века распространился в качестве вспомогательного орудия косильно сноповального способа уборки урожая и на территориях за Тиссой, а также между Дунаем и Тиссой. А в Задунавье же и в горных районах вспомогательным орудием новой техники покоса, нового способа уборки урожая стала горбуша, которая стала там исключительно орудием для собирания колосьев в снопы. Многие причины сыграли роль в распространении и использовании багра для собирания колосьев в снопы на Большой Венгерской низменности. На низменности ранее не пользовались серпом. Во время работы багром для собирания колосьев в сноп не надо было так низко наклоняться, как во время собирания колосьев в сноп при помощи серпа (изображения № 8 и №.9). Багор обеспечивал более уверенную и быструю работу, поэтому использование его на уборке урожая в имениях было выгоднее, чем работа серпом. Таким образом багор для собирания колосьев в сноп является орудием этнического характера на больших запашных территориях Большой Венгерской низменности.

2. Сноповязальная палка в противоположность вышеупомянутому орудию является типично европейским сельскохозяйственным орудием, которое связано с самым старым в историческом плане способом уборки урожая, а именно с уборкой урожая серпом. Этой сноповязальной палкой пользовались в Задунавье и в гористых местностях. Нам известны несколько её типов. Известна сноповязальная палка с одним концом без с петлёй для подвешивания (изображение № 10б—13) и без нею (изображение № 10а), которую сноповязальщики надевали на руку или на пояс. Известны также сноповязальные палки с двумя концами (изображение № 14) и со ступенчатым концом (изображени № 15). Украшенные, более старые орудия были распространены на территориях западного Задунавья, которые по форме сходны с орудиями, распространенными на территориях с немецким населением. Орудия со ступенчатым, зубчатым концом (место их распространения северовосточная Венгрия), свидетельствуют о славянском влиянии (изображение № 16). Сноповязальная палка является типичным мужским орудием труда, так как женщины убирали урожай серпом, снопы большого размера вязали мужчины при помощи жгута, заранее свитого из соломы, и туго затягивали сноповязальной палкой (изображение № 17). Сноповязальная палка не потеряла свою основную роль и после распространения уборки косой, потому что ею пользовались и далее при уборке в помещичьих имениях: она служила для защиты руки сноповязальщика и далее оставалась мужским орудием труда. При новом способе уборки урожая на вместо женщин, работавших ранее серпом, вступили косари, а женщины выполняли уже другую работу — не сноповязание, а собирание колосьев в снопы, применяя при этом старые серпы. На низменности этой системы не было. Багор для собирания колосьев в сноп и сноповязальная палка исключают друг друга и в географическом отношении и по времени распространения (изображение № 18). Распространение и того, и другого орудия на территории между Дунаем и Тиссой не совпадает по времени. На этой территории применяли традиционный способ уборки урожая косой, а именно европейский способ покоса рядами, что сделало возможным использование сноповязальной палки, которая была в обиходе и раньше. Эти ручные орудия труда свидетельствуют о более глубоких исторических связях между различными способами уборки урожая.

Szabó T. Attila

A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben

I.

1. Mikor ORBÁN Balázs a múlt század hetedik évtizedében a Székelyföldön végzett sokirányú kutatómunka után 1868-ban közzétette néprajzi szempontból is rendkívül jelentős munkája, a *Székelyföld leírása*[1] I. kötetét, benne — eddigi ismereteink szerint — elsőként emlékezett meg arról a nagykapu-fajtáról, amelyet a néprajzi irodalom s z é k e l y k a p u, ritkábban g a l a m b b ú g o s k a p u néven azóta is — technikai és népművészeti szempontból egyaránt — a népi faépítészet sehol utol nem ért formákban jelentkező, páratlan remekeként tart számon.[2] Nem lehet hát csodálkozni, ha ORBÁN is székelyföldi útját az anyaszékkel, Udvarhelyszékkel kezdve, minden más néprajzi jelenség ismertetése előtt ezt a kapufajtát írta le igazán részletezőn.[3] „A házak előtt — idézem a terjedelmes leírás bevezető mondatát — ott pompálkodnak a hagyományos galambbúgos cserfakapuk, melyek rendszerint igen szép domborművű faragványokkal, metszvényekkel, dús arabeszkekkel és növénydíszlettel vannak ékítve, élénk, kirívó színekkel kiemelve." Eddigi ismereteink szerint ORBÁN az, aki elsőként nemcsak annyit mondott e kapufajta múltjára nézve, hogy nem ritkán lehet 150—200 éves, sőt régibb ily kaput is látni a Székelyföldön, hanem egy másik munkájában — a maga korában meglepő történeti néprajzi éleslátással — nyilatkozott a galambbúgos kapu és a nemesi udvarház-kapu kapcsolatára nézve is.[4]

A székely ház és telek kérdésével foglalkozva, ennél jóval távolabbi összefüggéseket vélt felfedezni HUSZKA József,[5] mikor az itt szóban forgó kapufajtának közel- és távol-keleti eredeztetése mellett még messzibb múltba révedező bibliai és föníciai kapcsolatok felvetésétől sem idegenkedett. E romantikus eredeztetés után jóval előbbre vitte a galambbúgos nagykapura vonatkozó kutatást az a terjedelmes, jórészt leíró szempontú tanulmány, amelyben SZINTE Gábor a kapufajta tőle ismertetett példányainak szerkezeti leírásával egyidejűleg az eredetre vonatkozó véleményét velős rövidséggel így fogalmazta meg: „A galambbúgos nagykapu (székelykapu) a cinterem-kapuból fejlődött ki."[6] Ha SZINTÉnek a székelyföldi galambbúgos kapu szerkezeti és tipizáló leírásában való elévülhetetlen érdemeihez szó sem férhet, az eredetre

[1] ORBÁN Balázs 1868.

[2] VISKI Károly 1929. 65.; Magyarság Néprajza[2] I. 119, 211.

[3] ORBÁN Balázs 1868. 18—19.

[4] ORBÁN Balázs 1889. 334. Feltűnő, hogy e részletes leírás és történeti vonatkozású nyilatkozat után Aranyosszéknek és környékének galambbúgos kapukban, igaz, rendkívül szegény faépítészetéről írva, JANKÓ János csak néhány soros, pusztán leíró jellegű észrevételt tett. (JANKÓ János 1893. 97.) Egyébként JANKÓ figyelmét alkalmasint elkerülhették ORBÁN két munkájának a galambbúgos kapura vonatkozó fejtegetései.

[5] HUSZKA József 1895. — L. ehhez JANKÓ János ismertetését: Ethnographia VI. 19—20.

[6] SZINTE Gábor 1909. 46.

vonatkozó vélekedése ilyen formában már csak azért sem helytálló, mert a cinterem-, azaz a templomkert-kapu, szerkezeti szempontból semmiképpen sem vethető össze az itt érdeklődésünk körébe került galambbúgos nagykapuval. E nagykapu ugyanis szerkezetileg összetett kapufajta: a járműves közlekedés céljait szolgáló kapunak, valamint a gyalogosok számára való kisajtónak olyan szerkezeti egysége, amelyet a három kapulábat összekötő homlokgerendára vagy szemöldökfára helyezett galambbúgos fedélszerkezet jellemez. A cinteremkapu viszont szerkezetileg nem összetett: csak a templomkertbe való gyalogos bemenetel céljára szolgáló és — ami lényeges — galambbúg nélküli kiskapu. Tehát éppen a galambbúgos kapu két fő jellegzetessége: az összetettség és a galambbúgos fedélszerkezet itt hiányzik. A cinteremkapu ilyenformán már a szerkezeti elemeknek e kettős hiánya miatt sem lehet a galambbúgos nagykapu közvetlen elődje.

A mintát, a közvetlen elődöt éppen ezért nem is az egyházi, hanem a világi és egyben védelmi célú faépítkezés alkotásaiban kereste GYÖRFFY István[7] akkor, amikor e kapufajtát — a néprajzi irodalomban székelykapunak emlegetett nevén — a gyepűkapu utódjának tekintette. Szerinte a hadászati-védelmi rendeltetésű gyepűvonal kijáratait védő gyepűkapu — e nemzetközi jellegű védelmi rendszer jelentőségének megszűntével — falukapuként, majd a települések közösségi belső területének egyéni tulajdonú telkekké való elkülönülése után telekkapuként őrződött meg, illetőleg fejlődött tovább. A galambbúgos nagykapu tehát GYÖRFFY szerint eredetére nézve nem különlegesen magyar; rajta „magyar legfeljebb az, amit ráfaragtunk". A szörénységi nagykapu eredetéről nyilatkozva, GYÖRFFYhez hasonlóan lényegében, úgy látszik, szintén eredetileg a határvédelmet biztosító nagykapu leszármazottjának tartotta Cs. SEBESTYÉN Károly[8] is az itt vizsgált kapufajtát, csakhogy

[7] GYÖRFFY István 1913. 470, 548—552.

[8] Cs. SEBESTYÉN Károly 1929. 40. Cs. SEBESTYÉN Károly később is foglalkozott a „székely kapuk" kérdésével, egy könyvnek a kéziratát készítette elő, ez azonban a második világháborúban elpusztult. Minderről a Hessische Blätter für Volkskunde 1956-os évfolyamában megjelent tanulmánya ad hírt. Ebben összegezi a korábbi magyar kutatások eredményeit, hivatkozik a SZABÓ T. Attila által közzétett levéltári adatokra is. Az eredet kulcsát abban a szerinte feltűnő egyezésben látja, ami Észak-Hessen paraszti nagykapui és a székely kapuk közt mutatkozik. Cs. SEBESTYÉN erre a hasonlóságra 1925-ben figyelt föl, amikor a nürnbergi Germanisches Nationalmuseumban egy hesseni fedett nagykaput látott. Attól kezdve levelezés útján gyűjtötte az adatokat. Időközben Hermann PHLEPS is Németország irányában kereste a székely kapuk kapcsolatait, és egy olyan történeti hipotézist állított föl, miszerint Erdélybe a faépítkezés, ácstechnika sok más elemével együtt keleti-germán gepidák hozták a népvándorlás korában a nagykapuk alapformáit is, amit utóbb a szászok révén nyugati-germán befolyás alakított tovább (PHLEPS, Hermann, 1934.). Cs. SEBESTYÉN elutasítja PHLEPS mindkét feltevését, azonban az erdélyi és a hesseni kapuk hasonlóságát csupán közvetlen történeti hatással, kölcsönzéssel tartja értelmezhetőnek. Elutasítja azt a lehetőséget, hogy a nagykapuk mintája Erdélyből került volna Hessenbe. A másik irányban történő kölcsönzésre viszont történeti magyarázatot vél találni abban, hogy a marburgi egyetemre éppen Erdélyből sok protestáns diák eljutott, ott külön alapítvány segítette a magyarok tanulmányait. Föltevése szerint a Hessenben látott kapuk mintájára készültek Erdélyben az első galambbugos nagykapuk, először kuriák elé, utóbb e példaképek nyomán terjedtek el a parasztok közt. A német folyóirat kiadói W. MEYER-BARKHAUSENnel utószót írattak Cs. SEBESTYÉN Károly tanulmányához. Ebben kétségét fejezi ki, hogy a kimutatott eléggé távoli hasonlóság nyomán történeti hatást kellene föltételezni. Ennek ellene mond az is, hogy Erdélyből korábbi adatok vannak fedett nagykapukra, mint Hessenből, és az erdélyi kapuk díszesebbek, formájuk kimódoltabb. Ezeket a megjegyzéseket Cs. SEBESTYÉN Károly már nem olvashatta el, 1956 őszén történt halála miatt. (Cs. SEBESTYÉN Károly 1956-os tanulmányának ismertetését a szerző kérésére iktattuk be. *Szerk.)*

ő a magyar határőrvidékek és kapufajta korabeli elterjedési területének — véleménye szerinti — egybeesése miatt a határőrvidékek szervezésével hozta kapcsolatba a galambbúgós nagykapu kialakulását. Úgy látszik, figyelme körén kívül rekedt az a történeti tény, hogy a határőrvidéki szervezet keletkezését tekintve fiatalabb, mint — mások mellett — például Cs. Sebestyén e véleményének megfogalmazásakor még helyén álló, 1673-ból való mikházi ferences rendház jellegzetes galambbúgós nagykapuja,[9] az itt vizsgált kapufajtának akkor legrégebbi tárgyi emléke.

2. Ilyen előzmények után a modern magyar néprajzi kutatás széles látókörű, az összefüggések megállapításában a komplex kutatás módszerét követő mestere, Viski Károly két ízben is nyilatkozott a székelykapu eredetének kérdéséről: egy részletes, szaktudományi igényű tanulmányban és egy népszerűsítő jellegű tájékoztatásban.[10] A hazai ilyen nemű emlékanyag teljes ismeretében Viski kritikai szemlét tartva a tőle akkor ismert vélemények fölött, és számba véve az ide vonható nyugati, főként németországi hasonló jellegű-rendeltetésű fa- és részben kőépítészeti emlékeket — gazdag összehasonlító képanyag közlésével — úgy nyilatkozott, hogy a székelykapu az egykori külföldi és hazai várak kapuinak szerkezeti jellegzetességeit és a régi molnárok ácsmesterségbeli gyakorlatát őrzi. S hogy a galambbúgós nagykaput legszebb és formában is legszámosabb előfordulásban éppen a Székelyföld népi mesterkedése tartotta fenn, az Viski szerint három körülmény: 1. a székely nép kiváltságos helyzete, 2. katonai foglalkozása és 3. fafaragó kedve, tehetsége szerencsés találkozása eredményének tulajdonítható.

3. Ma már a levéltárak idevonható anyagának megvallatása után nyilvánvaló, hogy a galambbúgós nagykapu vagy más néven a székelykapu eredetkérdésében a régebbi kutatásban mutatkozó bizonytalankodás főként az addig a vizsgálódás körébe nem került levéltári anyag számbavételének elmulasztásából származott. Mihelyt a kutatás érdeklődési körébe kerültek azok a levéltári források, amelyekben a kutató részletező nagykapu-leírásokat tanulmányozhatott, szinte magától adódott az eredetkérdésben adható jóval biztosabb válasz. Az e tekintetben adódó lehetőségekre e sorok írója más irányú levéltári kutatás közben ébredt rá, és néhány év kutatómunkája során a kezén megforduló levéltári anyagból olyan, viszonylag gazdag történeti bizonyító anyagot jegyzett ki, hogy ezeknek gazdagsága annak idején egy kisebb kiadvány közzétételét tette lehetővé.[11] Minthogy akkor elsődleges célja a kiadvány szerzőjének a nyers forrásanyag közzététele volt, a történeti Erdélynek csaknem félszáz települése birtokösszeírás-anyagából gyűjtött félszáznál valamivel több kijegyzés birtokában a kis kiadvány bevezetőjében az eredet kérdésére vonatkozó véleményét csak futólag fogalmazta meg. Már akkor, annyi adalék láttán is úgy vélekedett, hogy a szóban forgó nagykapu-fajtát nem lehet a középkori külföldi és hazai várak nagykapui közvetlen leszármazottjának tartani. Minthogy a korunkig fennmaradt székely- vagy galamb-

[9] Ennek részletes leírását l. Szinte Gábor 1909. 46—49., szerkezeti képét az 1—2. táblán.

[10] Viski Károly 1929. 65—88.; Viski Károly 1939. 384—386.

[11] Szabó T. Attila 1939.

búgos kapukra tökéletesen illő történeti feljegyzések mind udvarház-kapukra vonatkoznak, viszont nincs egyetlen olyan erdélyi várkapu-leírás sem, amely a galambbúgos nagykapura olyan mértékig illenék, mint a közzétett főúri-nemesi udvarkapuké, önként következett ebből az a megállapítás, hogy a népi galambbúgos nagykapu mintája nem a középkori várkapu, hanem a nemesi kúria- vagy udvarház-kapu lehetett. Vár ugyanis egész Erdély területén viszonylag kevés, udvarház viszont csaknem minden település keretében legalább egy, nem ritkán több is volt, és így emez jóval inkább lehetett a galambbúgos nagykapu elődje, mint a ritkábban előforduló vár-, illetőleg — VISKI szerint — huszárvárkapu. Ez a vélemény azonban tulajdonképpen nem cáfolata VISKI várkapu-elméletének, hanem annak kiegészítése, továbbfejlesztése, hiszen a falusi udvarház-kapu valószínűleg a középkori várkapu fejleményének tekinthető, és így a galambbúgos nagykapu is, ha nem közvetlen, de közvetett rokonságba keríthető a középkori vár-, illetőleg huszárvár-kapuval.

4. Jóllehet az említett kis kiadvány révén végre forrásos történeti bizonyítóanyag került a néprajzi kutatók elé, meglehetősen nehezen érthető, hogy a legutóbbi évekig nem akadt olyan néprajzi kutató, aki a rendelkezésre álló történeti anyag fényében most már nemcsak leíró, hanem történeti szemlélettel vizsgálta volna nem az eredet, hanem továbbmenőleg a kapufajta kifejlődésének, alakulásának kérdését. Nem is néprajzos, hanem a művészettörténész B. NAGY Margit vette újabban ismét szemügyre az addig közölt és a tőle gyűjtött levéltári anyag világánál a kaputípus alakulásának, fejlődésének kérdését.[12] Az eredet kérdésében az utolsóként említett nézethez csatlakozva, a kastély- és udvarház-leírások eddig egybegyűjtött kapuadatainak szerkezeti rendszerezésével a telekkapu fejlődésében ő a következő fokozatokat állapította meg: a kastély- és udvarház-kapuknak szerkezetileg két nagy csoportja különböztethető meg: a) a galambbúg nélküli és b) a galambbúgos kapuk csoportja. Az a) csoportba tartozó kapuk a következő fejlődési sorba rendezhetők: 1. A fedél nélküli, de kétrészes: kisajtóból és kapuból álló ún. leveleskapu típus. 2. A fedeles kötéses kisajtóból, de fedetlen kapurészből álló típus. 3. A közös fedéllel egybefoglalt, kötéses kisajtóból és kapuból álló típus. — A b) csoportban a fejlődés fokozatai így következnek: 1. Tulajdonképpen mindkét csoportba tartozik a fedeles, kötéses, de már galambbúggá átalakított fedelű, gyalogos ajtóból és fedetlen, tehát galambbúg nélküli kapuból álló típusú telekkapu. 2. A közös galambbúgos fedéllel egybefoglalt kisajtóból és kapuból álló, de kötés nélküli kaputípus. 3. Legfejlettebb forma az a ma székely- vagy galambbúgos kapu néven ismert kapufajta, amelyhez az előbb 2. alatt jelzett típusú kapu jellegzetességei mellé még cifra kötés is társul.

Minthogy — már a címből megállapíthatóan — e sorok írója ennek a szerkezeti csoportosításnak csak a b), azaz a galambbúgos kapuk csoportjába tartozó nagykapu-fajtával szándékozik foglalkozni, magával az eredettel és tipizálással kapcsolatos észrevételekre csak alább kerítve sort (l. II. 3), utalnia kell arra, hogy most már — örvendetesen — az eddig közzétettnél jóval számosabb udvarházkapu-leírás birtokában biztosabb eredmények ígéretével foghat a kérdés történeti szempontú vizsgálatához.

[12] B. NAGY Margit 1970. 70—85.

II.

1. Az újabb vizsgálódásra az készteti éppen most a kutatót, hogy a Szótörténeti Tár III. és IV. kötete címszavainak szerkesztése közben a g a l a m b b ú g o s k a p u és az ennek rokonsági körébe tartozó többi szóval kapcsolatos szerkesztői munka során az összes eddig egybegyűlt adalékokat számba kellett vennie. Ezek az újabb adalékok nemcsak számbeli többségükkel, hanem a legrégebbiek — az eddig ismert adatoknál valamivel — korábbi voltukkal, sőt e kapufajtára vonatkozó újabb felvilágosításaikkal a kutatót a kérdés részletesebb megvizsgálására késztethetik.

Jóllehet az előbbiekben jelzett levéltári adalékokat először felhasználó kiadvány előtti néprajzi kutatás egyetlen történeti adatot sem ismert, mégis a kutató akkor abban a szerencsés helyzetben volt, hogy hivatkozhatott az írásos történeti forrásoknál is bizonyítóbb eredjű tárgyi emlékre, az 1673-ból való és a legújabb időkig a Maros-Torda megyei Mikháza ferences kolostora előtt álló olyan galambbúgos kapura, amely egyesítette magába e kapufajta minden jellegzetességét és szépségét. Már a régebben közölt levéltári adalékok között is van azonban egy ennél három évvel korábbi, 1670-ből való, a Kis-Küküllő megyei Pócstelke gr. Székely udvarház-telkének leírásából kijegyzett adalék [Erdélyi Tudományos Füzetek 108. 10]. Ez a jelzett évben leírt kapu nyilván nem ebben az évben, hanem valamikor legalább a XVII. század közepe táján készülhetett. Jóval előbbi keltezésre azért nem gondolhatunk, mert az összeírás időpontjában deszkái újabb keletkezésre mutattak, hiszen „minden romlás nélkül valók voltak" [i. h.]. Ezt a pócstelki galambbúgos nagykapuról való tudósítást is megelőzi az a beszterce-naszódi Galacon 1676-ban számba vett udvarházkapu-leírás, amelyet tévesen az összeírás időpontja utáni 1679. évre kelteztek, de megjegyezték róla, hogy „rosszas, újítást kíván" [i. h. 4, 8]. Ennek tehát az összeírás időpontjánál legalább két-három évtizeddel, ha nem többel korábban kellett akkori helyére kerülnie.

2. Az újabban gyűjtött és most itt közlésre kerülő galambbúgos nagykapu-adalékok elsője az összeírás 1632-es évével az eddig ismert legrégebbi levéltári bizonyság a vizsgált kapufajta erdélyi és éppen fogarasföldi előfordulására. Ezzel közelkorú előfordulásként kell számon tartanunk a Székelyföld vonatkozásában a mindössze négy évvel későbbi, 1636-ból való adalékot.

A rendelkezésre álló összes adalékok közül a XVII. századiak valamennyiét számba véve, az újabban gyűlt XVIII—XIX. századi adalékok közül — helykímélés céljából[13] — nem egyet kihagyva, ilyen válogatott bizonyságanyag sorakoztatható fel:[14]

1632: Kocziolatai udvarház . . . Az utca felől egy öreg deszkás galambucos (így!) zsindelyes kapu, mellette egy kis ajtó [Kucsuláta F]. *1636:* Az scouenyffalui[a] udvarház elsőben bemenvén vagyon nagy öreg festett három temérdek oszlopokon állo kötött galambbúgos kapuja zsindelyes, mely kapunak deszkázatját mostan építgették. Ez kapunak felső sarka foglalója széles vaskapocs, vaskapcsos, rudas szegező rajta, e mellett egy gyalogkapu öreg fakilincses és -pántos, az felső sark széles vaskapoccsal foglaltatott

[13] A hellyel való takarékoskodás szempontja a szerzőt arra készteti, hogy az idézett előbbi kiadványban rendelkezésre álló adalékok lehető kirekesztésével az újabban gyűjtött és eddig közöletlen levéltári adalékokat használja fel.

[14] Az itt következő kijegyzések szövegét a régi nyelvi sajátságok megtartásával, de egyébként mai helyesírással közlöm ugyan, a tulajdonnevekben azonban a közlés megőrizte az egykorú helyesírást. A kijegyzésekben a . . . kihagyott szövegrészt jelez.

az kapubálványhoz | az ház végiben vagyon egy darabocska kőkerítés és az mellett egy öreg galambbúgos kapu zsindelyes jó és ép mindenestűl fogva, semmi vas nincs rajta . . ., mely kapu nyílik az virágos kertre[15] [Siménfalva U.—[a] Elírás *Simenyffalui* h.] *1646:* Az udvarház palánkkal kerített tapaszos, vagyon rajta egy öreg deszkás kapu galambházas [Magyarbükkös AF. — Kemény Péter udvarházának leírása] | Vagyon Megykereken egy fából csinált tapaszos, zsendelyes udvarház, melyre nyílik az utcáról elsőben egy új deszkás leveles kétfelé nyíló, alatt vascsapokon, fent két öreg vaspántokon járó kapu, fenn galambbúgos zsendelyes, egy retesz rajta lakat nélkül, mellette egy kis bejáró ajtó, az is fenn vaspánton, alatt vascsapon forgó, egy vas-tolyózár rajta lakat nélkül [Meggykerék AF]. *1647:* (Cassai István árváinak udvarházára) nyílik az utcáról elsőben egy új deszkás leveles, kétfelé nyíló . . . kapu, fenn galambbúgos, zsendeles [uo.]. *1670:* Az udvarkapu felett egy galambház jó zsendelyezéssel, jó deszkázással kétfelé nyíló kapu, vassarkokon vaskapoccsal záródik be, minden romlás nélkül valók a deszkái [Pócstelke KK]. *1679:* (A majorházon) alól vagyon a csűrös kert, melyre nyílik kapubálványos és deszkás galambbúgos sövényből font kapu, mellette egy kis gyalogkapu fazárjával együtt [Mezőbodon TA]. *1685:* Azon alsó magyar suki nemes udvarháznak a falu felől való bejáró nagy, öreg kapuja galambbubos (így !), kétfelé nyíló kapuja fenyőfa-deszkákból való, erős vassarkokon forgó, két vaspánttal megerősített, egy erős retesz reteszfővel együtt . . . Ezen öreg kapu mellett egy bejáró-ajtó [Alsózsuk K]. *1688/1789:* A csűres kertnek[a] belső kapuja négy tölgyfa-kapubálványra építve, fiókkapuja közepin, ezen két kapu mindenik vascsapokon forognak (így !) felyül vaskarikában vagyon foglalva, középső kapuja is hasonló. Ezen kapuk deszkái avultak, zsendelyezése megavult, galambogassa (így !) omlólag áll [Görgényszentimre MT.—[a] A fejedelem, I. Apafi Mihály görgényvári uradalmáénak]. *1692:* Nyílik az udvarra tölgyfa-lábakon álló kötésekre csinált (:mely kötések is nagy fejű cifrázatos faszegekkel vannak megszegezve:) zsendelyes és egy rendbeli galambbúgos, fenyődeszkákból álló, párkányzatos, lapos fejű vasszegekkel tölgyfa-hevederekre és lécszegekkel felverve, vaskávákon és sarkokon járó, kétfelé nyíló, öreg kapu, hasonló kiskapujával egybe. Ennek tolyogató fazárja, a nagyobbikán vasreteszfőstől lakat nélkül vagyon | Csűrös kert . . . nyílik erre napkelet felől való részén tölgyágakon (így !) álló kötésekre csinált sövényből font egyfelé nyíló kapu, mely kapun zsendelyezve egyrendben álló galambuc (így !) vagyon; ezen kapunak lábait meg kell gyámolítani. Zsendelyezése is restaurálást kíván [Mezőbodon TA; Bethlen Gergely udvarházának lelt.] | ezen magyarnagybuni . . . udvarháznak vadnak két külső kapui, melynek egyike[a] nyílik egyenesen ki a falura, deszkás és galambbúgos, melynek deszkázatja restaurációt kíván [Nagybún KK. —[a] A másik a belső kapu nem galambbúgos, és a „magyar templom"-ra nyíló is „galambbúg nélkül való zsendelyes kapu"]. *1698 körül:* Toroczkai János 1698 táján Mikola Lászlótól vásárolt udvarházának telkén „galambbugos kapu is volt zsendelyes, régi lábakon álló romláshoz közelítő" — vallja 1726-ban Michael Budnár 55 éves jobbágy [Sajókeresztúr SzD].

1702: (A gr. Székely) udvarházra béjáró nagykapu, jó zsendelyes, kétfelé nyíló, kétsoros galambtartó rajta, vaspánt kettő, mellette egy kiskapu, jó vassarok rajta egy [Pócstelke KK]. *1705:* Záhi Curia . . . Kapuja cserfa-oldalmellyékekből van el készítve, megromladozott zsendelyezés alatt rongyolt galambbúgjával együtt [Mezőzáh TA]. *1714:* Az leírt nagy udvarház[a] mellett . . . támaszos sövényből csenyált (!) lészás kerttel, . . . kívül tisztességes tölgyfából csinált régi, öreg kapuláb azon alkalmatos két kapu, a tetejin galambbúg, azon romladozott zsindel [Kászonfelsőfalu Cs. —[a] A gr. Lázár Ferencé]. *1715:* Portus majorem biffori valva, et minorem unilaterali per cardines ferreos inter postes quercinos jam antiquatos vertentem, taliterque clausibilem, qua anno ad huc 1715 erecta vetustate trila, columbario tamen provisa, et scandulis tecta . . . aestimatur ad Rhenenses Florenos 4 xr 30 [Ördöngösfüzes SzD. — [a]Az 1779-beli összeírás a királyi kincstár tulajdonában levő udvarház előbbi tulajdonosául a Rettegi családot jelöli meg]. *1721:* Descriptio Portae. Vagyon a curialisra béjáró kapu a curialisnak észak felől való végiben a faluból Illyére menő uton belől, amely is áll három faragott, földben béásott, ottan-ottan cifrázott, vastag cserefa-kapumellyékekből, melynek bojthajtás (!) módjára csinált faragott, felső szemöldeke nagy fejű faszegekkel foglaltatnak (így !) a kapu feleihez, mellette lévő kisded béjáró kapuhelyeivel, melynek is bojthajtás módjára csinált felső szemöldöke állván faragott cserefából nagy fejű faszegekkel foglaltatik a nagykapu zábéjához, a szemöldökön fellyül vagyon kerék módjára hatszegeletű, egymás-

[15] Az adalékok a Szótörténeti Tár III. kötetének már megszerkesztett részéből kerültek bele a felsorolásba. Ezért helykímélés céljából a levéltári jelzetek elmaradtak. A településnevek után a régi megyenév-rövidítések állnak. A (: :)-be tett részek az eredetiben is zárójelesek; a [ ]-ben levő szövegrészek e közlemény szerzőjétől származnak.

hoz foglalt cserefa-virág, melynek közepire egy nagy fejű faszeg foglalja öszve. A nagykapu felső szemöldökfáján (:melyen vagyon ily inscriptió: B. Stephanus Josika Anno 1721:) vagyon négy cserefából csinált láb, vagyis kapocs, melyek felette lévő alacson szarvazatját jó zsendelyfedél alatt a kapufelekhez foglalják, mely zsendélyfedél alatt lévő szarvazatjában kívülbelől vagyon nagy galamblyuk, vagyis béjáró hely . . . Ezen nagykapunak vagyon kétfelé nyíló avatag fűrészdeszkából álló cserefa-hevederekhez fa- és vasszegekkel szegzett két-két vassorkokon forduló ajtólevele, melyet közepette lévő hosszu faheveredere öszvefoglalván, belől a napkelet felől valo kapu sorka hevederihez négy szemből álló reteszfőben ütköző vaslánccal záratik bé . . . . A kiskapu ajtótáblája faragott bikfadeszkából cserefa-hevederekhez faszegekkel szegezve, fakilinccsel fasorkokon napnyugat felől való oldalában a nagykapunak nyílik bé az udvarra [Branyicska H. — A leírás 1746-ban az akkor br. Jósika Mózes birtokában levő udvarházkapuról készült, a szövegbeli felirat tanúsága szerint azonban maga a kapu 1721-ben épült]. *1722:* Áll a nobilitaris curiára bészolgáló kapu három faragott kötésekkel megerősített, földben béásott, régi, de még kevéss üdökig megszolgálható cserefa-felekből, melyekben hasonló faragott felső kapuzábéja bévésettetvén és kötésekkel a kapufelekhez foglaltatván tartanak haszontalan, megrongyollott egész újjítást váró zsendélyfedelű galambbugat, közepette lévő ily inscriptioval: A: M: 1722. Hospes Ingressurus videas bene quid sit agendum. — Az alsó vagyis dél felől való két kapufelei között, két cserefahevederekben bévésett, faragott cserefa-lapockákból álló, parasztosan csinált, fasorkokon forduló kapulevele, vagyis táblája nyittatik bé az udvarra, mellette felső kapufelei között lévő cserefa-hevederekhez faszegekkel szegzett fenyődeszka kisded, béjáró ajtótáblátska [Nagyernye MT. — Maga az összeírás 1757-ből való]. *1726:* Ennek a branyicskai (!) nobilitáris curiának[a] kapuja . . . három tölgyfából álló kapulábai (:melyeken fekszik jó zsendelyezés alatt lévő egyszeres galambbúg:) meg vadnak cifra kötésekkel erősítve, kivált a kiskapu felett, kétféle nyíló nagykapuja pedig fenyődeszkákból való lévén, nemkülönben a béjáró kiskapu is, alól vassorkakon, feljel pedig vaskapcsokon forgonak [!], s mind a nagykapu s mind pedig a béjáró kiskapu deszkái párkányosok lévén, vasszegekkel szegeztetnek cserefa hevedereikhez, de már régicskék, mindazonáltal a kiskapunk hat lánczem és egy gömbölyeg fogantyú, a nagykapu rámáján pedig egy erős horgas vasretesz tanáltatik fejével együtt és a középső kapulábban egy tágas reteszfő [Branyicska H. —[a] A Jósika Józsefének] | A méltóságos úrfi Josika Joseph uram őnagysága nemes Hunyad vármegyében Kéménden levő nobilitáris curiájának kétfelé nyíló s feljel vaskapcsokon, alól pedig vas sorkakon forgó kapuja fenyődeszkákból cserefa-hevederekre csináltatott s kívül megpárkányoztatván három kapulábai cserefából valók, s nem régiek, de a kapu a — mellette lévő s ugyan fenyődeszkákból, párkányosan csinált s feljel vaskapcson, alól pedig vassarkon forgó — béjáról kiskapuval már régicske, mindazonáltal még meglehetős és záratik bé magán függő vasretesszel. Ezek felett vagyon egyszeres galambbúg még jó zsendelyezés alatt mellyben feles galamb is lakik | A csűrös kertnek . . . kapuja . . . három lábai cserefából valók és szemöldökfájihoz cserefa-kötésekkel meg vadnak köttetve, kétfelé nyíló kapuja pediglen a mellette lévő béjáró kiskapucskával együtt régi hársfadeszkákból való lévén, feljel vaskapcsokon forganak, és belől fakolcsolóval záratnak bé, lévén egyik kapu sorkában vasreteszfő is; a kapu csináltatott volt galambbúg alá, minthogy szarvazatja is megvagyonn, de pro hic et nunc csak tatárkaszalmából kötött zsupokkal fedték bé [Kéménd H.] | Jósika József uram őnagysága . . . pagocsai udvarházának orientem versus álló kapulábai tölgyfából valók, melyeket csináltatott és nem régen zsendellyel béboríttatott galambbúgban feles galamb lakván kétfelé nyíló s alól vassorkakon, felyül peniglen vaskapcsokon forgó kapuja, a mellette lévő ugyan vassarkokon forgó kicsin kapucskával együtt fenyődeszkából állanak [Mezőpagocsa MT] | Ezen udvarháznak[a] galambbúgos kapuja vagyon és régi tölgyfából való kapulábai, úgy az ezekre építtetett kétszeres galambbúg zsendelyezésével együtt restaurációt kívánnak, mivel a régiség miá szintén omlandófélben vadnak; ezen lévő nagykapu, hasonlóképpen az küskapu is csak parasztosan fenyődeszkából csináltattak és fahorgokon forganak [Siménfalva U. —[a] A Jósika Józsefének]. *1730:* Építtetett a kapu a curialisnak[a] napkelet felöl való szélyinek délre néző végiben három avatag, régi megsenyvedett, faragott kötésekkel öszvefoglalt földben béásott cserefából, melynek felső, keresztül lévő hasonló fából álló kapuzábéja tartja galambbúgját avatag zsendelyfedél alatt ily inscriptióval: Erecta est in Anno 1730. Die 20 Aprilis. — Balkéz felől levő két kapufelei között szolgál bé fasorkokon három-három fahevederekhez szegzett, fenyőfűrész avatag deszkából való, kétfelé nyíló kapulevele, vagyis táblája, jobb kéz felől mellette lévő, kisded benyíló kapuval együtt [Budatelke K. — [a] Özv. Csapai Kun Zsigmondné Maksai Zsuzsannáénak; maga az összeírás meg 1757-ből való]. *1732:* Ezen majorudvarra[a], az utcáról is nyílik kétfelé egy jó zsendelyfedél alatt, egyrendű fenyődeszká-

ból csinált galambbúg alatt álló, négyszegre faragott kapu lábakon álló, vassorkokon forgó, fenyődeszkákból cserefa-hevederekre szegezett, kötéses öreg kapu, mely záródik kávás vasretesszel; ehhez is van ragasztva egy kis vassorkokon forgó cserefa-lábokon álló, fenyődeszkából csinált, paraszt vaszáros gyalogkapu [Kvár —[a] A néhai gr. Kornis Zsigmondéra] | Ezen curia[a] első kapuja . . . vagyon fenyődeszkákból, lapos fejű vasszegekkel, cserefa-hevederekre szegezve, és nyílik alól vasszegekkel, vascsapokon, feljül vassorkokon kétfelé; áll négyszegre faragott, alkalmas cifrázatú, felette egy rend fenyődeszkából csinált galambbúg és jó zsendelyfedél alatt, kötésekkel megerősíttetett cserefa-lábakon, melyhez van ragasztva, egj gyalogkapu, hasonlóképpen fenyődeszkából való, alól vascsapon, feljül penig vassorkokon nyíló, mely is áll hasonló cifrázatú cserefalábokon jó zsendelyfedél alatt [Kóród KK. —[a] A gr. Kornis Zsigmondé] | A csűrös kertből az utca felé mennek ki földben felásott, kötött kapulábakra galambbúgoson deszkázott, zsendelyezett, rostélyos, keskeny hasogatott cseredeszkából . . . hevederekben álló fasorkon és horgon forduló kapun [Nagyida K] | (A) curiában[a] mennek bé a falu útja felöl három vastag cserefákból faragott, földben felásott, egybekötött, zsendelyezett s galambházason deszkázott fedelű, magos kapulábfákon, fasarkokon kinyúló deszkás nagykapun, és ugyanazon kapulábfákon fasorkon és horgon gerezdes fazárral forduló deszkázott gyalogajtón [Nagyiklód SzD. —[a] A Földvári Pálába]. *1734:* A nemes curiara[a] bémenvén találtunk egy új kötött kaput zsendelyest galambbúggal; az nemes curia köröskörül palánkkal békerittetett | Az udvarkapun kimenvén bal felöl vagyon egy új galambbúgos nagykapu, melyenn (!) is járnak bé a csűrkertbe [Datk NK. —[a] A gr. Bethlen Farkaséra]. *1736:* Aki ezen mikefalvi udvarházhoz[a] be akar menni az ország útjáról, legelsőben az külső udvarra két rend zsendellyel fedett, egy rend nem cifra galambbúgot magán tartó, erős és rendesen cifrázott, kerekeken vagy bolt-formán kötött, kapugerenda alatt földbe ásva fennálló, régi már és a földszínben elrothadott, megtámasztott, . . . nagy kapulábakon vascsapokon álló, fejül az kapumelyékre szegezett vaskarikákon forgó, cserefa-sorkokba vésett, mindkét felől három-három, azaz hat cserhevederekre (:egy-egy kötéssel megerősítve:) faszegekkel szegezett tizenhat darab vagy szál gyalulatlan fenyődeszkából készült, kétfelé nyíló nagykapu hozzáragasztott, mellett lévő hasonló cifrázatú kapulábakon általeresztett, vaskávában és vastalpon forgó, fasorokba vésett egy kötéssel erőssített, két hevederecskékre vasszegekkel szegezett, gyalulatlan, hulladozott fenyődeszkából való kapucska nagy gyalogajtóval együtt bényílik [Mikefalva KK.—[a] Néhai gr. Keresztes Márton Józseféhez]. *1737:* Ezen udvarházhoz[a] béjáró kapu cserefából való, kötött, galambbúgas (!) zsendelyezett, mellette levő béjáró kis ajtóval bétévő fenyődeszkából valók (így !) [Tancs K.—[a] A néhai Tancsi Földvári Páléhoz] | A falunak dél felől való részíben Parou Szumi nevű patak mellett . . . vagyon jó nagy helyen feküvő, Rátz György nevű úrtól . . . néhai Josika Imre úr által vásároltatott . . . udvarházhely . . ., melyre a napkelet felé tendáló végének közepette vastag cserefákból faragott s cifrán kimetszett veres festésű, galambbúgos zsendelyfedél alatt lévő kapuzábék között cserehevederekhez lapos fejű vasszegekkel, gyalult fenyő-fűrészdeszkából szegzett, recésen metszett tetejű, vassorkú, kapuzábé-fáihoz vaskapcsokkal foglalt, kétfelé nyíló, közönséges jóságú kapu szolgál be; mellette jobb kéz felől lévő hasonló csinálatú gyalogkapujával, mely gyalogkapunak is szemöldökfáján inscriptió vagyon: Anno 1737. 28va Martii [Szászvessződ NK. — A leírás néhai br. Jósika József udvarház-leírásából való]. | Amely külső kapu az ország útjáról bészolgál[a], a külső építtetett ily formán: Vagyon a földben felásva és fenn áll szépen faragott s cifrázott három magos kapuláb vagy melyék, melyeknek tetejében vagyon eresztve jó, erős hasonló cifrázott kapugerenda, mely a kapulábakhoz vagyon kötve erős kerek kötésekkel, kettején a kapulábaknak áll és forog aloll vascsapokon, feljül vaskávában forgó, erős cserefa-sorokban vésett két-két szál egy-egy kötéssel erősített, cserehevederre vasszegekkel leszegezett tizenhárom szál gyalult, öreg deszkából készített, kétfelé nyíló nagykapu, mely kétfelé nyíló kapunak az alsó sarkában, éppen középben, eresztett egy hosszú csereheveder, mely egésszen keresztül általéri a nagy kaput, mely hosszú heveder a mellette feljül lévő gyalogkapu felől ütközik egy vas-reteszfőben, mely a kapumelyékben vagyon eresztve, mely heveder is midőn ezen vas-reteszfőben ütközik s belenyomul, szoktak ereszteni egy kicsin, három partikulákból álló, odaszegezett láncocskát, s ha tetszik lakatot vethetnek rá, és eképpen záródik bé a nagykapu . . . Ezen nagykapuval egy compendiumban, napkelet felől való, oldalában vagyon a kis- vagy gyalogkapu, mely nem olyan magos, mint a nagykapu. hanem ennek szemöldökin feljül a kapugerendáig cserefából készült rostélyozás vagjon. Ezen kiskapu fasorokban vésett két cserefahevederekben vasszegekkel szegezett három darab deszkából áll, nem vascsapon s kávában, hanem a sorok magánoson fából készíttetett fészekben áll s forog, záródnék rajta lévő vasretesszel, de ezen retesz, amely reteszfőben ütközni szokott volt, a kapumelyékből kiromlott, és így csak maga a retesz lévén,

nem záródhatik bé . . . A megírt nagykapu és gyalogajtó felső gerendáján fenyődészkából építtetett egy rend galambbúg van, melynek zsendelyfedelét a szél levette volt, de újjólag szarvaztatott fel s félig bé is zsendelyeztetett [Melegföldvár SzD. —[a] Petrichevich-Horváth Boldizsár udvarházának telkére]. *1739:* Szolgál[a] . . . az . . . ország útjáról vastag zsendelyfedél alatt lévő galambbúgos cserefa-kötéses zábék között hevederfáihoz avatag fenyődeszkákból szegzett, vassarkakon kétfelé nyíló nagykapu, balkéz felől mellette levő hasonló deszkákból csinált gyalogkapuval, mely gyalogkapunak szemöldökfáján ily inscriptió vagyon: L. B. B.[b] Josika Josef Aõ 1739[c] [Mezőpagocsa MT. —[a] A br. Jósika-udvarház telkére.[b] Olv.: Liber baro br. [c]Maga az összeírás 1761-ből való]. *1740:* Ezen curiának[a] a béjáró kapuja vagyon napkeletre a patak felől, mely béjárónn [!] is vagyon egy deszkás, kötött kapu, általmenvén azon az kapun ugyancsak beljebb vagyon más nagy, jó, ép, zsendelyes, galambbúgos, kötött kapu, hasonló kis gyalogkapujával együtt [Magyarkiskapus K. —[a] A Gyerőfi-udvarházé] | (A) curiának[a] vagyon udvarkapuja nro. 2 . . . A falu felől való utcakapu szép, galambbúgos, kötött kapu zsendelyes, kétfelé nyíló deszkás kapu rajta, vassarkakan forgó vaspántjaival, vasreteszeivel, lakatjával együtt; ugyanazon kapu mellett egy küs bejáró-kapu, vassarkai és pántjai, vaszárja, kilincse és vasfogantyúja, lakat lévén rajta [Pálos NK. —[a] A gr. Kornis Istvánénak]. *1741:* in superiori praedictae possessionis Bogartelke fine ejusdem plaga septemtrionali erecta habet portam majorem (ti. curiae nobilitaris) meridiem versus sitam ad tres columnas querceas arcuatas et super imposito columbario scandulis lectas ex asseribus pineis factum [Bogártelke K]. *1742:* (Néhai br. Jósika Dávid telkére) mennek bé dél vagy a falu felől egy galambbúgos zsendelyfedelű tölgyfa-kapumélyékeken fejjül ugyan vaskapcsokon, alatt pedig fa sorkakon forgó, vasreteszű és bélakatalni való, láncos, kétfelé nyíló fenyődeszka-kapun, mellette hasanló kiskapu lévén [Pókfalva AF]. *1748:* Kapu vagyon az ország útja mellett bükkfa-deszkából, léc-módjára csinált fedél nélkül, két alacson cserefa-zábéja . . . Belső kapu áll három kifaragott kötött cserefa-oszlopakból, vagyis zábékből, galambbúgos, zsendellyel fedett, de már régisége mián új zsendelyezést kíván. A nagykapu felett valo gerendán az galambbúg alatt kimetszve vagyon: T. I. O. A. 1748. Die 20a May. — A kiskapu felett pedig olvastatik: Sperantem in Domino, Misericordia Circumdabit [Bözöd U. — Török István és felesége, Orbán Ágnes udvarházának leírása 1771-ből 1817. évi átírásban; a felirat betűjelei a tulajdonos házaspár nevének kezdőbetűit őrzik].

1750: Ennek[a] kapuja mellyen bé mentünk északra nyíló, fenyődeszkából, vass sorkokra készült, kétfelé nyíló, jó kapu, melynek kapufélfái vastag cserefából csinált, metszett kapufélfák, ezeken fejül — ugyan ezekhez hasonló cserefából csinált — vastag két kapufélfák vagynak, mellyeknek magassága három arasz hijján két öl, szélessége a bétevő kapunak egy arasz hijján két öl. Ezen kapu felett egy harmadfél öl szélességű, tornácostól edgjütt ugyan annyi hosszuságú, fenyőboronából rakott házacska vagjon, melynek egy dél felé az udvarra nyíló ajtóhelye, egy napnyugotra, más északra nyíló puszta ablakai vagjnak, aloll fenyődeszkával pádimentomozva, fejül padolatlan, tapasztatlan, ajtó és ablakok hijjával vagyon fenyő gerendákra s karfákra, fenyő-szarufákkal szarvazott, fenyőlécekkel lécezett, sendellyel fedett, egy kis galambbúgocska a tetejibe [Papolc Hsz. —[a] A Csicsókeresztúri Torma-udvarházénak]. *1751:* Innen[a] balkézre térvén a csűrkapuhoz, tanálánk égy újannon zsendellyel fedett galambuk (!) formára épült kapulábat sövény alacsony kapujával és kis béjáró, de mostan béfont ajtajával együtt [Gyéresszentkirály TA. —[a] Ti. a gr. Bánffy Györgyné Thoroczkai Ágnes udvarház-telkén lévő pajtától]. *1756:* Székelly Mihálly úrnak . . . fundussa vagy curiája . . . feljel felől az egyik galambbúgos kapuig a jószág mellett eléjáró falu útja (a szomszédja) [Kilyén Hsz]. *1757:* Néhai . . . Csik Szent Mihállyi Sándor Peter uramnak . . . nemes curián bé vagyon két galambbúgos kapuk cserefából kötött lábakon állva, dranyicával fedve, az pedig faszegekkel leszegezve, a kapujok pedig mind kettőnek fűrészdeszkából valók, faszegekkel hevederekbe szegezve. Mely kapuknak egyike a közepe tájékánn (!) ezen udvarnak rész szerént napkeletről, rész szerént pedig északról nyílik bé a falu közüll (!) ezen udvarra, a más kapu pedig délről ugyan az udvarra a nagy Mezőről az alsó betűjéhez[a] vagyis a Tizes utcához közel nyílik bé az udvarra [Csíkszentmihály. —[a] Értsd: bütüjéhez, azaz végéhez] | itt Taploczan lakott Sándor Péter uramnak . . . nemes curiája . . . curián bé Somllyo félől a falu közül vagjon egy régi, már in casum inclináló galambbúgos kapu cserefából, kötött lábokon állva, de mivel igen rossz, azért bővebb declaratiót nem is érdemel, hanem már más új kapunak jó vastag cserefából kötött lábai készen vadnak, csak éppen a galambbúgja és kapuk készületlen, de azokon is zsendély és deszka és vás székek (!) készen lévén, oly reménség vagjon, hogy brevi a másnak helyibe állíttatik; a mást pedig lábokban vevé (!) jó lészen a tanorokkapura, a holott most valami léces kapu vagyon [Taploca Cs.]. *1758:* a belső udvar kapujával szemben van egy cserefa-ge-

rendákon álló, boronákkal megpadoltatott hidacska. Ezen a . . . hidacskán általmenvén, találtatik a belső udvarnak vassorkokon forduló s kétfelé nyíló, derék modalitással fenyőfa-deszkákkal padlott, figurákra faragott cserefa-oszlopokra felemeltetett, zsendelyfedél alá vett, két rend galambbúgos kapu, melynek aspectusa napnyugotra néz, mellette lévő kiskapucskájával együtt, mely kapunak extensiója in latitudinem facit org. 2ª, in altitudinem 1 1/4 [Magyarkiskapus K. —ª Azaz két ölet]. *1761/1808:* Néhai asszonynak, Szilvási Judith, néhai tekintetes Darvai Ferencné asszonynak ezen faluba volt s ma is vagyon egy örökös Járai jusson biratott nobilitáris curiája, mellyen egy régi rossz sövényből font ház lévén . . . galambbúgos kapuval [Szind TA]. *1763:* Portaª altera major ex tribus columnis quaercinis terrae infossis, cooperimento novo scandulaceo columbarium habente tectis arte fabro lignaria eleganter elaborata, adherente loco particulae minoris aperta haec porta aestimata est 17 Rh. fl. [Türe K. —ª A br. Bánffy-udvarház kapuja]. *1766:* Ezen curális helynekª bejáró kapuhelyén szemléltetik cserefából készíttetett kapufélfákon álló fenyődeszkából egyben foglalt kétfelé nyíló nagykapu jóllehet régi, de még alkalmas. Azon nagykapu mellé vagyon foglaltatva kissébb béjáró kapuhely, holott is vassorkon álló, fenyődeszkából készíttetett jó ajtó vagyon. A nagykapu is vassorkon forog, alól-fejül vaskapcsok. A kapunak felső része hosszan elé galambbúgos, de már megkezdett romladozni, hanem a zsendelyezése még alkalmas. A közepe iránt a kétfelé nyíló nagykapunak egy nagy egyben foglaló vasretesz, nemkülönben a kiskapun is retesz [Hosszútelke AF. —ª Kathonaj László és néhai Kathonaj Gergely örököseiének]. *1767:* Portas majorem et minoremª e novis pineis asseribus recenter factas majore in duos partes, minore in unam solum in cardinibus ferreis inter tres solidas columnas querceas arte fabro lignaria eleganter fabricatas . . . a supra columbario adornates intratur. Quae descriptae Portae juxta aestimationem valent Rh. frt. 28 xr. 20 [Retteg SzD. —ª Gr. Betleni Bethlen Miklós udvarháza telkének nagy- és kiskapuját]. *1770:* A galambbúgos kapu és mellette lévő béjáró ajtón lévő tölgyfák az incolák által aestimáltatott ad Rhfl 10. Deszkáji fedelin lévő zsendelye az asztalosmunkával 6 Rhf 20 1/2 xr. Az ácsmunka 5 Rhf. Kapun és alján lévő vas kovácsmunkájával 2 Rhf [Csekelaka AF. — Récsei István udvarházának leírásából]. *1772:* (A) nemes curiánakª tölgyfából építtetett, zsendelyfedél alatt galambúkos (!) kötött, napnyugutra (!) néző kapuja vagyon, fenyőfa bejáró kisebb és nagyobb ajtóval (így !), romlott állapatban, minden hozzátartozandói a kapunak fából vadnak, kivévén, hogy a nagyobb béjáró ajtónak (így !) vasperselybe forgó vascsapja vagyon | Az udvarnakª napkelet felől valo végiben nyílik egy kapu a csűrös kertbe az udvarról, mely kapu jó, erős tölgyfákból eszvekőtve vagyan galambukos (!) zsendelyfedél alatt, az béjáró ajtója pedig fakészülettel vagyon, kisded, gyalog béjáró-ajtó is mellette hasanló készülettel [Kozmás Cs. —ª A néhai gr. Mikes Istvánénak] | Néhai . . . gr. Zabolai Mikes István . . . nemes curiája vagyon az falu közönséges utcájára nyíló . . . három cserefa, metszett, új, jó, erős felekből álló kapuja, melynek felette zsendelyfedél alatt két renddel galambbuk (!), vagyis galambház láttatik; ennek kétfelé nyíló béjáró kapuja vagyon jó és új, gyalult fenyőfa-deszkából, az alsó része vas perselyekben és csapon, vaskarikákkal körülszorítva, a felső része penig vaskapcsokban forognak (így !), nemkülönben az gyalog béjáró-kapucska hasonló készülettel vagyon felkészítve, vaskilincse, fordítója és rántója. Ezen kisebb és nagyobb kapuk vasláncon függő vasszeggel zárattatik (így !) [Szászfenes K.]. *1772/1812:* (Hilibi Gál Jánosnak Makfalvi Dosa-jusson Csapai Lászlótól visszaváltott udvarházhelyére) vagyon béjáró dél felől, az falu utcájáról három megromladozott és rothadott tőlgyfából földben felásott kapufelek között lévő paraszt-formára, bikkfa keskeny deszkácskákból öszverakott s fasorkokon járó kapun s ugyan melléje ragasztott fenyő régi deszkából fasorkon s minden zár nélkül való ajtón, mely kapu felett vagyon zsendelyfedél alatt fenyő, ócska deszkákból csinált galambtartó, de mind fedele, mind pedig az egész kapunak fáji megrothadtanak ugyannyira, hogy mostani valora szerént becsültetett Hfr. 1 den. 2 [Székelykál MT]. *1772 körül:* Porta sub tecto scandulo pineo columbario parato ante annos circiter 7 erecta cum suis requisitis aestimatur ad 10 Rh. frt [Retteg SzD. — Az adalék Mikes István kúriája kapujának 1779-beli összeírásából való]. *1773:* Találtatnak az . . . curiánakª napnyugotról való felén nem régen zsendellyel fedett galambbúg alatt, virágokra kimetszett három cserekapufélfák nagy és kisebb kapunak öszveköttetve, melynek is földszínen való részei már meggyengültetteknek láttatnak [Szászpéntek K. —ª A néhai gr. Rhédei Sándor udvarházáénak]. *1774:* Vagyon bémenetel ezen . . . udvarbaª avatég zsendelyezésű galambbúg alá három (:csaknem új:) tölgyfa, metszett kapuzábék közzé, fejül vaskapcsok között, alól pedig fasorkokon forgó, kétfelé nyíló s vasretesszel zárolható, félviseltes deszkakapun, mellette lévő hasonló, viseltes, fasorkú és kilincsű kisajtóval egyetemben [Középlak K. —ª A néhai gr. Iktári Bethlen Sámuel és felesége gr. Keresztes Borbára udvarába]. *1775:* (A) nobilitáris curiánakª északra nyíló kapujánál megállván, találtunk ott magossan

felállíttatott, galambog (!) formára cserefákból négyszegre faragott, két erőss de félviseltes kapufélfákot, melynek (így !) a teteje zsendelyezetlen szemöldökfából pusztán áll. Ennek balkéz felől való oldalában hozzáragasztva, vagyon más hasonló, faragott cserfákból, metszésre csinált gyalogjáró ajtó, melynek ajtaja két vassarkakon forduló, rongyos fenyődeszkából fasorkokra épült, de a régiség mián deszkái rész szerint elpusztultak, rész szerint pedig megavultak [Buza SzD. —[a] A néhai gr. Lázár Gáborénak]. *1781:* (Endes Péterné Kornis Klára udvarházának) béjáró kapuja esik délre, mely is három elő-oszlopokra s galambbúgra építtetett, mely kapufelek közé kétfelé nyíló, fenyődeszkákból épült, vassarkakon forduló kapuk járnak, gyalogajtójával zsendelyfedél alatt; középjóságú kapu [Szucság K] | Az udvarban[a] béjáró kapu épült cserefából zsendellyel fedve; galambbúgos, jó, kötött kapu [Andrásfalva U. —[a] A Gagyi Pálfi Antal udvarába] | Vagyon . . . őnagyságának[a] egy nobilitaris curiája, melybe mennek három vastag, faragott csere-félfájú, galambbúgos, jó zsendelyfedelű, fenyő-fűrészdeszkákból fenyőhevederekre szegezett, új nagy, fasarkokon forgó kapun és mellette lévő, fenyődeszkájú, fasarkokon forgó, jó kisajtón [Korond U. —[a] A br. Révai Lajosné gr. Eszterházi Teréziának] | A belső kapu[a], mellyen járnak bé a külső udvarról a belsőre . . .; ezen udvart a mástól választja el egy hitvány, zsendelyes fedelű palánkkert, az említett kapunak kapufélfái négyszegre faragott cserefából valók, fedele galambbúgos, zsendelyes, a kapuja fenyődeszkából való, kétfelé nyílik, vasretesszel záródik. Ezen kapu már régi lévén, megromlodozott, hitvány | (A falu utcáján a kúriával[a] általellenben levő) csűres kertbe egy zsendelyes fedelű, galambbúgos, fazárral járó, alkalmas jóságú kapun járnak bé . . . Ezen csűres kerten mindjárt alól . . . vagyon egy marhaakol . . . Ezen akolba is egy zsendelyes fedelű, galombbúgos, fazárral járó, egyfelé nyíló, alkalmos kapun járnak bé az udvar felől az utcáról [Petek U. —[a] A néhai Nagy Boldizsárról néhai Henter Antalra szállott udvarházzal; az ugyanitt leírt nagy utcakapu nem galambbúgos] | Az utca kapu[a] . . . kapufélfái négyszegre faragott cserefából valók, fedele galambbúgos, zsendelyes, kapuja fenyődeszkából való, egyfelé nyílik, fazárral záródik; ezen egész kapu alkalmos jóságú, még megszolgál [Backamadaras MT. —[a] A néhai Lázár Borbára kezéről vétel útján br. Henter Antal birtokába került udvarházé]. *1782:* Vagyon egy galambbúgos nagykapu[a] aestimáltatott 12 flr. [Kisesküllő K. —[a] Sombori Sándor udvarház-telkén]. *1787:* A Ház[a] mellett levő deszkás és zsendellyel befedett galambbúgos álló csűrőskertnek[b] kapuja [Nagynyulas TA. —[a] A gr. Béldi Józsefé. — [b]A szórend nyilván hibás: e szónak a mondat elején, a *levő* szó után volna a helye]. *1790:* Ezen curialis helyre[a] amint napnyugotról bémennek, vagyon cserefából készített, háromlábú, megrongyolt zsedélyfedél alatt lévő galambbúgos kapu, melyre kívölről sok virágok vagynak metszve s azok között a kiskapu felett is Teleki címer is felvágottatott, felyülről pedig ezen írás tanáltatik: Jó szívűnek kapum csak kívülről nyílik, rosznak belőlről is megnyitva jól illik; az alsó részen: Anno 1790. — A rajta lévő deszka-nagykapu nyílik kétfelé, s annak sorkait felyül tartja két vaskapocs, alól pedig a végibe belévert vassorkokon fordul, a kicsin kapu mind alól, mind felyűl két vassarkokon áll, minden vaszárak nélkül [Buzásbocsárd AF. —[a] gr. Teleki Mihályné Dosa Ágnesére; maga a leírás 1806-ból való]. *1796:* Egy galambbúgos kapu jó kapufeleivel, deszka kapuval vasszegekkel ráverve, vassarkokkal; mellette egy fenyődeszka-ajtó vassarkokban [Alsóprészáka[16]; özv. Alvintzi Gáborné gr. Teleki Kata udvarháza]. *1797:* (A br. Henter Éva udvarházának telkére) a galambbúgos kapun bémenvén, ezen galambbúgos kapu mellett egy kissebb ajtó és egy deszkából készült kapu [Körtvélyfája MT] | Vagyon egy jó, új cserefa-lábakon álló, kétfelé nyilló vassarkokon forgó, újjonan megzsendellyezett galambukos (!) kapu[a] de a levelei régi ócska deszkákból lévén csinálva, megromladoztak. A nagykapu mellett van egy kapu; ezen jó fenyő deszkákból vassarkokon forgó kis ajtó van [Nagyercse MT. —[a] A gr. Toldalagi Ferenc udvarházáé] | A falu közül béjáró kötött kapuhoz[a], mely három cserefa-lábakon áll, kétfelé nyíló fenyődeszkakapuk vannak, rajta 12 szál deszkák, a kiskapun 4 szál deszkák. Ezen három kapuknak felső sorkai vaskapcsokkal vannak a kapulábakhoz foglalva, a teteje galambbúgos egy rend jukkal, zsendejjel fedve, . . . mind együtt jó állapotjában lévén, becsültetik Flor. 8 [Kőrispatak U. —[a] Néhai Bözödújfalusi Horvát Péter kúriájának kapujához] | (Néhai Gagyi Pálfi Zsigmond udvarháza előtt) két felé nyíló galmbbúgos kapu [Tarcsafva U]. *1799:* Az udvarra[a] béjáró cserefa-lábakra jó módjával kötött, új, galambbúgos, kettős kapu, a nagyobb fűrészen metszett fenyőlécekből rostélyoson, tisztességesen készíttetett vasfoglalóval, vassorkon forog, a kissebb deszkából épült, ugyan vassorkon nyílik | A csűrös kapu ugyan alacson állapotban vagyon, hanem annak újítására meghordattak a

[16] Valószínűleg a később Székásgyepű (AF) néven ismert településsel azonos.

galambbúgnak való fenyő-kapulábak, melyek most kifaragva azon kapu előtt hevernek[17] [Nyujtód Hsz. —[a] Hilibi Gál Jánosnak Béldi-jusson birtokolt udvarára].

1801: Galambbúgos-forma nagykapu deszkás, zsendelyes fedelezetű. Becsültetett mindöszve 12 m. forint és 24 pénzekre [Celna AF. — Gr. Teleki József udvarháza.] | Az utcakapu, mely galambbúgos formára épített zsendelyes fedelezetű [Alsóárpás F. — Ua.] | Az utcakapu galambbúgos formára építtetett zsendelyes fedelezetű. Becsültetett 3 magyar forintra [Oprakercsesora F. — Ua.] | (A gr. Teleki-udvarház előtt) az utcakapu ahoz megkívántató kemény zábékkal galambbúgos, deszkából építve [Marostelek MT] | Kapu galambbúgos formára, zsendelyes fedelezet alatt újannan épült; még nem egészen kész. Becsültetett 15 m. forintokra és 30 pénzekre [Kendilóna SzD. — Gr. Teleki udvarház]. *1802:* (Somlyai János udvarházának) az utca felől galombbúgos kapuja vassorkokkal [Borosbenedek AF] | (Gr. Teleki Katalin udvarháza előtt) egy tölgyfa-ágasokra épült zsendelyes galambbúgos kapu, kétfelé nyíló fenyődeszka-kapujával, vassorkokkal, reteszszel és reteszfővel [Türe K] | Egy zsendellyel befedett kapu galambbúgos ajtófélfákkal együtt [Mezőrücs MT. — Csíksomlyói Somlyai János udvarháza]. *1804:* Az udvarra[a] béjáró két galambbúgos, zsendellyel befedett, kétfelé nyíló, fenyőfadeszkából készült kapuk, melléjek ragasztott záros ajtókkal, melyek vassarkakon nyílnak [Dellőapáti SzD. —[a] Özv. Gál Istvánné Somai Klárának Somai-jusson birtokolt udvarára] | (A Somai-kúria) teleknek déli felén lévő béjáró, galambbúgos kapun belől . . . lévő udvarház [Magyarderzse SzD]. *1805:* Az utca felöl levő galombbúgos kapu betsültetett . . . [Szamosfalva K. — Néhai özv. gr. Béldi Antalné Jósika Mária udvarháza] | Amint ezen udvarba béjüttünk, tálaltunk (!) az utca felől égy kétfelé nyíló, elromladozó kaput, és a kapu napkelet felől való részében égy ajtót, ezen kapu felett vala megromladozott zsendejjel fedett galambház; vala ezen kapu három magos faoszlopra felállítva, romladozott deszkából és rossz vassorkokkal, és ezen ajtós, galambbúgos kapu becsültetett . . . kerttel . . . Hfl. 69 den. 60 [Alsójára TA. — Ua.]. *1810:* Galambbúgos[a], régi kapun járnak ki a curiárol[a], melynek vassorka és kapcsa vagyon, a kiskapunak pedig fakapcsa vagyon, s fa-kapulábakon állanak [Bibarcfalva U. —[a] A br. Henter Antaléról]. *1815:* Gőrgény Szent Imbrén lévő curialis helyén[a] találtatott . . . Három kőlábak között kétfelé nyíló nagykapun alól vassorkokkal, vaskapoccsal bérekesztő, a kiskapun is alól vassorkokkal, de fakelinccsel (!) galambbúgos zsendelyfedél alatt [Görgényszentimre MT. —[a] A br. Bornemisza Leopoldén]. *1818:* Néhai Szentiványi Szentiváni Sámuel javainak osztályakor — egy 1770-beli összeírás alapján — „a régi galambbúgos kapu"-t említik, de nem állapítható meg, hogy ekkor állt-e még vagy sem [Hosszúmacskás K]. *1822:* A major kapuja[a] melyen a béjárás vagyon zsendelyfedéllel, galambbúggal készítve, három cserefa-kapufélfákkal, felyül egybekötő cserefa-gerenda foglalja egybe, nagy- és kiskapuk vagynak rajta. A nagykapu kétfelé nyilló vassorkokon fordul, négy vaskávák foglalják a kapufélfákhoz, a kiskapu is hasonlólag retesz és reteszfővel záródik [Nyárádszentanna MT. —[a] A gr. Lázár József udvarház-telkének]. *1825:* A bejáró hely ezen kuriára[a] vagyon az észak felöl való részenn tölgyboronából 4 négyszegre kifaragott, zsendelyes fedelű galambbúgos kapun, melyen vassarkú deszkaajtó van [Papolc Hsz. —[a] A br. Henter-jusson levőre] | (A) curiára[a] való bejárás vagyon észak felől egy négyszegre kifaragott, tölgyfából készíttetett, galambbúgos utcakapun, mely zsendellyel vagyon megfedve, de a gondviseletlenség miánn (!) mind deszka-utcaajtója, mind pedig fedele romladozott állapotban vagyon; a kiskapun pedig egy csepp ajtó sincs [Szárazpatak Hsz. —[a] A néhai br. Henter Antaléra]. *1829:* Kezdettük az utcáról bényíló kapun[a]; melyen is vagyon kétfelé nyíló ajtó és deszkakapu vassarkokkal, az ajtónak egyik felén a deszkájából egy kicsiny ki van törve, vagyon rajta elétaszító pálcazár is vasból. Ezen kapu és ajtó felett vagyon feles galambokkal rakott, jó zsendelyfedél alatt álló galambbúg, mely áll három cserfa kemény, jó oszlopokon [Csekelaka AF. —[a] A Szilágyi Károly udvarházára]. *1834:* A curiát[a] elől, az utca felőll békerítő sasfákba eresztett, cserfa deszkákból készült kerítés, az udvarba béjáró rossz állapotba lévő galambutzos (!) kapuval együtt, egészszen a csűrös kert végéig düledező, gyenge állapotban találtatván — becsültetett együtt harminc rénes forintokra váltóban [Magyarpéterlaka MT. —[a] A gr. Teleki Józsefné gr. Teleki Zsófiáét]. *1836:* Az udvar kapuja[a] előtt vagyon egy, a béjárás könnyítéséért csináltatott jó, karos tölgyfahíd, melyen általmenve vagyon egy galambukos (!) kapu három középjóságú kapufeleivel és deszkakapujával, mely újítást kíván; mellette egy vassarkakon forgó kis fenyőajtó fakilincsével és reteszével [Borsa K. — [a]Az özv. br. Bánffi Ferencné br. Zejk Zsuzsánna udvaráé] | (Gr. Toldalagi Ferenc udvarának) kapuja három cserefa-zábékon álló, bomlott

[17] Ugyanabban az összeírásban ugyanannak a tulajdonosnak Kisnyújtód között, a falu alsó végében Gál-jusson birtokolt kúriájával kapcsolatban az összeírók feljegyzik, hogy a „régi galambbúgos kapu leromolván, mostan csekély léckapu tanáltatik a helyén".

zsendelyfedél alatt lévő galambbúggal (:galambokkal:) kétfelé nyíló rámáikra szegzett, de megbomlott fenyődeszkákból, feljül vaskapcsokkal, alól karikákkal és perselybe járó vascsapokkal, mellette lévő hasonló vassarkú és fakilincsű kiskapuval; a nagykapu belölről vasretesszel és reteszfővel[18] [Majos MT]. *1838/1839:* Vagyon egy kétfelé az udvarra nyíló cserefa-oszlopokra épült, alól vassorkokon, fellyül vasnyaklóba forduló, jó kapu galambbúgos fedéllel; balról egy, már avultas, gyenge, vassarkokon, kilinccsel és előtaszító kerek záros ajtó[19] [Magyarpéterlaka MT]. *1839:* A maladéi udvarba[a] bémegyünk egy új, kétfelé nyíló, galambbúgos fenyődeszka kapun és kisajtón [Maladé Sz. —[a] A gr. Rhédei Ádámba] | Vagyon Újlakon egy udvar[a], melybe bémegyünk egy galambbúgos kapun [Somlyóújlak Sz. —[a] Ua-é]. *1845:* Egy galambbúgos kétfelé nyíló deszka- és rostélyos kapu[a] két-két vassorkokon álló és béjáró kisajtóval, vassorkaival és bézáróival becsültetett 35 frt-ra [Kissármás K. —[a] Néhai Lészai Ferenc telkén] | (A) kuriába[a] bévezető kapu kemény sasfákra építtetett, galambbúgos zsendelyfedelű, aloll vassarkokon, fejül vaskarikás sorkú, kétfelé nyíló, fenyődeszkából, a balfelé nyíló kapu alján van egy arasznyi hosszú és egy tenyérnyi széles deszkatörés. Ezen kapufedél alatt van jobbra egy kis ajtó fenyődeszkából lapos fejű vasszegekkel megverve, vassarkokkal, borított zárral, melynek kilincse el van tőrve . . . Különben jó állapotban; a kapu bezárására van egy görbe retesz reteszfővel [Hagymáslápos Szatmár m. —[a] A gr. Teleki Istvánéba] | Gr. Rhédei Ádám curialis helye fekszik a falu nyugati részében, melyhez az utcáról a patak szélén végig ültetve lévő régibb és újjabb fűzfák között vagyon a béjárás, ahol a patakon keresztül jöve, legelőbb is vagyon egy galambbúgos kapu, melynek fedelezetje jó állapotban van egy félfák között lévő kapu, . . . a kapu mellett vagyon egy vas sarkokon forgó dészka ajtó, vas kilinccsel zárató [Doboka SzD.] | Az utcáról ezen udvarra[a] bémenőleg vagyon egy nagy galambbúgos kapu háram cserefa kapufelekre építve, a kapun kétfelé nyíló, sarkai alól vascsapokkal, feljül vaskávával. Vagyon ebbe foglalva égy béjáró kisajtó, a felett vagyon három cserefa-rostély, a béjáró kisajtó sorka felső részin egy vaskáva, a kapuszárny fáji s deszkái rosszak, zsendelyfedele rossz, a kisajtó viseltes [Vajdaszentiván MT. —[a] Gr. Kun Károlinának Budai Istvánnétól vásárolt telkére]. *1847/1850:* A csűr[a] szalmafedelű alkalmas . . ., ide a bejárás egy avatég sindellyel fedett galambbúgos kapun [Alsószovát K. —[a] Özv. Székely Farkasné Sala Theresia udvarháztelkén]. *1864:* (A) nobilitaris curianak béjáró nagy udvarkapuja az bonczhidai piaccal északra szemben áll, melynek galambbúgos tölgyfa-kötéses kapufelein kétfelé nyíló hevederes táblái vassarkokkal és kapcsokkal vadnak, melléje ragasztott gyalogok s lovasok béjáró kiskapujával együtt felállítva, mind kapujára, mind kapufeleire nézve még jó darab időkig megszolgálhatók épületbeli fái. A nagy kapunak derekán való hevederit sarkához foglaló lakathoz készült reteszfős zárója tartja, a kis kapunak reteszfőkban elétojó vasrúdja, vas szárnyával lakathoz van készítve [Bonchida K].

3. Még mielőtt a fennebb felsorakozó adalékanyagból néhány, a történeti néprajz körébe vágó észrevételt tennék, úgy látom: B. Nagy Margitnak a galambbúgos nagykapu fejlődésére vonatkozó véleménye csak úgy fogadható el, ha mindenestől elvetjük Viskinek a középkori várkapuból való fejlődéssel kapcsolatos magyarázatát, és e kapufajtát merőben belső, népi fejleménynek fogjuk fel. Ez esetben valóban kiindulhatunk a két egységből álló, kezdetleges ún. leveleskapuból és ennek meg a fedeles, de galambbúg nélküli nagykapunak az egyesítéséből fejlesztett, majd egyre tovább fejlődő formájának tekinthetjük azokat a fejlettebb kaputípusokat, amelyeket B. Nagy Margit olyan szépen tipizált. Minthogy azonban egyelőre nem látom értelmét, hogy elálljak attól a régebbi — Viski fejtegetéseit egyáltalában nem cáfoló, hanem csak

[18] Ezt a kaput már 1807-ben leírják, majd 1842-ben ismét csaknem ugyanolyan szövegezésben. Az újabb összeíráskor ugyanis mindig a megelőző inventáriumot vagy urbáriumot használták fel, és a régebbi szövegen csak az összeírt építményeken történt változás esetén módosítottak.

[19] 1836-ban gr. Teleki Józsefné gr. Teleki Zsófia birtokában levőnek írják össze ezt az udvarházat, 1838/1839-ben már ifj. gr. Bethlen János tulajdonában van. Mivel a korábbi évből való leírásnak éppen a számunkra értékes szavában betűvétség van, a két évvel későbbi leírás került ide a felsorolásba.

kiegészítő, módosító — véleményemtől, hogy a régi galambbúgos nagykapunak ugyan nem a távoli külföldi és viszonylag ritka hazai vár-, illetőleg huszárvárkapuk lehettek közvetlen mintái, hanem inkább a jóval gyakoribb udvarházkapuk, emezeknek és a középkori várak kapuinak kapcsolatát, és így a galambbúgos nagykapunak közvetett úton emezektől való függését azonban — szerintem — nem ajánlatos véglegesen a számon nem tartandó vélekedések sorába utasítani. Az udvarház-kaput nehéz volna az egyszerű kétosztatú leveleskaputól kiindulva eredeztetnünk akkor, amikor történeti adataink sorában a fogarasföldi Kucsulátáról 1632-ből eddig legrégebbi ismert egyik udvarházkapu szűkszavú, majd utána az udvarhelyszéki Siménfalva 1636-beli egyik udvarház-kapujának valamivel részletezőbb leírása már a legfejlettebb, két egységből álló, zsindelyfedeles, galambbúgos kaputípust állítja elénk. Sajnos, nincsen még jóval későbbről sem az erdélyi jobbágy- és zsellértelkek kapuiról szóló leírás, még kevésbé ábrázolás, és így nem tudunk ezekre a parasztkapukra nézve olyan bizonyító anyagot felsorakoztatni, mint amilyenek az udvarház-kapuk leírássorozatában a kutató világosabb látását segítik. Így csak bizonytalankodva kockáztathatjuk meg azt a feltevést, hogy népi környezetben a fejlődés talán valóban úgy indulhatott meg, és az egyszerűbb típusok kialakulásának fokán úgy folyhatott le, ahogy azt B. Nagy Margit megrajzolta, a népi galambbúgos, virágdíszes és festett népi kapuforma kialakulásába azonban minden valószínűséggel belejátszhatott a középkori várkaputól aligha függetleníthető főúri-nemesi udvarház-kapuban önként kínálkozó minta, illetőleg a tőle kisugárzó hatás is.

E vélemény valamivel körültekintőbb megokolással és a népi fejlődés irányában némi engedménnyel ugyanaz, amelyet már régebben is hangoztattam: „Mint ahogy a vidéki udvarházkapu valószínűleg a középkori várkapu fejleményéül tekinthető, éppen úgy ilyen utódot kell látnunk az ún. székelykapuban is: az udvarház-kapuk késői utódját" [Erdélyi Tudományos Füzetek 108. 4].

4. Ezt a megállapítást is tartalmazó régebbi közleményemben és ebben az újabban az adalékok rengetege a főúri-nemesi nagykapu a régi földrajzi elterjedés tekintetében éppen nem csak a Székelyföldön való előfordulás, hanem Erdély területén másutt is a meglehetősen egyenlőtlen területi szórtság képét mutatja. A történeti adalékok számbavétele rendjén megállapítható, hogy a legészakibb előfordulás a Szatmár megyei Hagymásláposról (1845), illetőleg a Szilágy megyei Maladéról és a tőszomszédos Somlyóújlakról (1859), a legdélebbi a fogarasföldi Kucsulátáról (1632), Alsóárpásról és Oprakerecsesóráról (1801), a legnyugatibb a Hunyad megyei Branyicskáról (1721, 1726), a legkeletibb pedig Kászonfelsőfaluból (1714), illetőleg a háromszéki Nyújtódról (1799) meg Papolcról (1750) való. Az ily határpontokkal megjelölt területen belül 120 településről van galambbúgos nagykapura vonatkozó történeti adalékunk.[20] A 120 település közül húszegynéhány pont minősíthető székely jellegűnek, a többi település a vármegyei magyarság területére esik. Már e települési számokban mutatkozó arányeltolódás miatt sem ajánlatos tehát az itt vizsgált kapufajtát székelynek minősíteni. Ha ehhez hozzávesszük azt a jelenkori néprajzi tényt, hogy a székely nagykapuval teljesen azonos szer-

[20] Az itt alább következő számítások az Erdélyi Tudományos Füzetek 108. számában közzétett adalékok figyelembevételével készültek.

1. kép. A galambbúgos nagykapu előfordulása a történeti Magyarország területén

kezetű és rendeltetésű, művészi faragású nagykapuval például a máramarosi Iza menti románság völgyi települései körében ma is sorozatosan találkozunk, a történeti adalékok és a jelenkori népi jelentkezés etnikai korlátokat átlépő jellege miatt nem látszik ajánlatosnak a továbbiakban a *székelykapu* elnevezés használata. A galambbúgos nagykapunak a székelyföldi csak egyik, de nem egyetlen változata. Hogy e kapufajta legszebb példányai miért keletkeztek és őrződtek meg éppen a Székelyföldön, arra nézve valóban nem lehet jobb magyarázatot találni annál, mint amelyet szinte egy félévszázaddal ezelőtt Viski fogalmazott meg (l. előbb I. 2. alatt).

5. Mielőtt a galambbúgos kapu további vizsgálatára térnénk rá, az ilyen kapufajtának az udvarház-telken való elhelyezkedésével, illetőleg ezen

belül való rendeltetésével kapcsolatban a következőket kell megjegyeznem: a galambbúgos nagykapu — a rendelkezésre álló történeti adalékok tanúságtétele szerint — az esetek túlnyomó többségében telekkapu, azaz az utcáról az udvarház-telekre való bejárás-behajtás céljait szolgálja. De már a legkorábbi feljegyzések között is találunk az udvarház-telek más pontján, a gazdasági célokra használt részek bejáratánál is galambbúgos kapukat. Így például mindjárt az egyik legrégebbin (1636) kezdve: Siménfalván (U) virágoskert bejáratát rekeszti el egy galambbúgos kapu. Leggyakoribb azonban az ilyen gazdálkodási célokat szolgáló kapu a csűröskert bejárataként: Mezőbodon (TA; 1679, 1692), Görgényszentimre (MT; 1688), Branyicska (H; 1726), Datk (NK; 1734), Tapolca (Cs; 1754), Kozmás (Cs; 1772), Pálos (NK; 1781), Petek (U; 1781), Nagynyulas (TA; 1787), Nyújtód (Hsz; 1799) és Alsószovát (K; 1847) szerepel leírás-sorozatunkban galambbúgos csűrkert-kapuval. Jóval ritkább a galambbúgos kapu a majorházak előtt: e közleményben Kolozsvárról 1732-ből, Nyárádszentannáról (MT) 1822-ből találhatni erre bizonyságot. Van adalékunk Kászonból (Cs) 1773-ból méheskert bejárataként álló galambbúgos kapura. 1847-ben Andrásházán (K) viszont „az úgynevezett postalis curialis telekre az országútról vagyon a bejárás" galambbúgos kapun; ez itt tehát a postastáció-kapu szerepét tölthette be.

6. A fennebb jelzett települések köréből származó mintegy másfélszáz történeti adalék lehetővé teszi számunkra az egykori udvarház-kapu szerkezeti jellegzetességeinek eléggé pontos megállapítását. Az udvarházkapu szerkezetileg két főrészből: a járműves közlekedés céljait szolgáló kapuból és a gyalogosoknak vagy lovon érkezőknek bejárást biztosító ajtóból állt. E két részt három földbe ásott, felül homlokgerendával összefogott kapuláb vagy kapuzábé foglalta egységbe. A homlokgerendán helyezkedett el az egész kapuszerkezetet a csapadéktól védő galambbúgos fedél. A három kapulábbal vagy kapuzábéval két szerkezeti mezőre osztott kapu-, illetőleg ajtónyílást ajtó-, illetőleg kapuszárny zárta el. Az ajtószárny deszkából hevederekkel egybeszerkesztett egyetlen táblából állott. A kapu eredetileg szintén egy szárnyból, egy táblából állhatott, nem ritkán, sőt eredetileg lehet általánosan is, sövényből készülhetett, és csak fejlettebb fokon állíthatták össze cser-, tölgy-, bükk- vagy fenyődeszkából; akkor már hevederezték és sarokkal is ellátták. A sövénykapuszárnyat eredetileg vessző- vagy kötélgúzs foglalhatta a kapulábhoz, mikor azonban rátértek a deszka-kapuszárny alkalmazására, kezdetben a kapuláb felé eső legszélső keményfa-deszka felső és alsó végéből vágott facsapot alól a talp-, felül a homlokgerendába vágott perselybe, kávába helyezve, biztosították a kapuszárny fordulását. Mivel az egyetlen darabból álló deszka-kapuszárny jelentős súlya miatt nehezebben kezelhető és romlékonyabb volt, két, középütt összeérő kapuszárny alkalmazásával a súlyt megosztották, és a kapunyitást-csukást ezzel könnyebbé tették. Ezen a fejlődési fokon aztán már kizárólagossá vált a kovácsolt vassarok alkalmazása, sőt a fahevederek helyett is nem ritkán, később kizárólag vashevederek, illetőleg vaspántok biztosították a két kaputábla szilárdságát. Ugyanilyen célt szolgáltak a kötések rögzítésére használt, sokszor díszesen faragott faszegek és a kapu- meg ajtószárnyak összefoglalására, de egyben díszítésére is alkalmazott cifrán kovácsolt vasdíszek és nagy fejű vasszegek. Díszesen faragott kötések és faszegek tehették szilárd alkatúvá például néhai gr. Keresztes Józsefnek Mikefalván (KK) 1736-ban leírt udvarház-kapuját éppen úgy, mint 1732-ben a Kis-Küküllő

völgyében egy kissé keletebbre, fennebb eső Kóródon a gr. Kornis Zsigmond birtokában levő udvarház előtt a fenyődeszkából, lapos fejű vasszegekkel kivert galambbúgos nagykaput is.

7. A nagykapu két szerkezeti részének, az utcaajtónak és a kapunak zárásához csak azután alkalmazhattak viszonylag bonyolultabb zárszerkezetet, miután a sövény-kapuszárny helyébe deszkából készült ajtó-, illetőleg kaputábla került. Még ezen a fejlődési fokon is a zárást-nyitást kezdetben csak fakallantyús, fatolókás, fordítós, berántós vagy reteszszerű kezdetlegesebb szerkezettel biztosíthatták, illetőleg könnyíthették meg. Az összeírások elég gyakran említenek az ajtókon és kapukon fazárakat[21], sőt éppen gerezdes, tőkés fazárakat is. Ezek valószínűleg olyan, még ma is Erdély-szerte elő-előkerülő makkos fazárak lehettek, amelyeknek eredetéről, szerkezetéről és elterjedéséről Viski egy távoli néprajzi összefüggésekre rávilágító, szép tanulmányában számolt be.[22]

8. A három kapuláb és a homlokgerenda alkotta kapuváznak a gyalogajtó és a kapuszárny fölötti kitöltetlenül maradt része, nemkülönben a homlokgerenda és a három kapuláb a díszítés alkalmas teréül kínálkozott. Az udvarház-kapuk faragómesterei — minden valószínűség szerint a rendelő birtokos utasításait követve — fel is használták e felületeket díszítés céljaira. Például Borbereki Alvinczi Péterné Székely Klárának a beszterce-naszódi Galacon 1676-ban készült udvarház-leírásában, noha maga a kapuszárny parasztosan mogyoróvesszőből fonott volt, kapubálványa külső részén „holmi írások metszettek", sőt szemöldökfáján felül „hat darab szegeletes fácskákból csináltatott rosztélyka" töltötte ki a felső homlokgerendáig üresen maradt közt (ETF. 108. 8]. Időben mindjárt ezt követő, de a galambbúgos nagykapu szerkezeti összetettségére, sőt ami most itt kiemelendő: a díszítő eljárás többféleségére rávilágító jellemzés olvasható br. Jósika Mózes Branyicskán (H) — a felirat tanúsága szerint — 1721-ben épült udvarház-kapujának összeírásában: „A curialisra béjáró kapu — idézem az idevonatkozó szövegrészt — áll három faragott . . ., ottan-ottan cifrázott vastag cserefa kapumellyékekből, melynek bojthajtás [így!] módjára faragott felső szemöldöke, nagy fejű faszegekkel foglaltatnak [így!] a kapufeleihez, mellette . . . (a) kisded béjárókapu . . . bojthajtás módjára csinált felső szemöldöke . . . faragott cserefából nagy fejű faszegekkel foglaltatik a nagykapu zábéjához, a szemöldökin fellyül vagyon kerék módjára hatszegeletű egymáshoz foglalt cserefa-virág, melynek közepire egy nagy fejű faszeg foglalja öszve [így!]". [A teljes leírást l. előbb.] Ilyen, nyilván ugyancsak térkitöltő és egyben díszítő célú gyalogkapu feletti rostélyozás emléke a szolnok-dobokai Melegföldvárról Petrichevich-Horvát Boldizsárnénak 1737-ből való udvarház leírásában is megőrződött; íme: „(A) nagykapu . . . oldalában vagyon a kis vagy gyalogkapu, mely nem olyan magos, mint a nagykapu, hanem ennek szemöldökin feljül a kapugerendáig cserefából készült rostélyozás vagyon." A maros-tordai Vajdaszentiványon 1845-ben gr. Kun Károlinának Budai Istvánnétól vásárolt nemesi udvarháza

[21] Pl. Nagyiklódon (SzD) néhai Földvári Pál és felesége Harinai F. Sára udvarházának 1732-beli leírása szerint „a Curiába mennek bé a falu útja felől . . . galambbúgosan deszkázott fedelű . . . nagykapun, és . . . fasarkon és horgon gerezdes fazárral forduló deszkázott gyalogajtón". — A fazárakra gazdag adalékanyagot kínál az Erdélyi Tudományos Füzetek 108. sz.

[22] Viski Károly 1931.

„nagy galambbúgos kapu"-jának leírása után is ezt jegyezték fel az összeírást végző kancellisták: „Vagyon ebbe foglalva egy béjáró kis ajto, e felett vagyon három cserefa rostély."

Nem csoda, ha a kapufélfák faragásos díszítésére való első leírás éppen fejedelmi eredetű udvarház kapujának összeírásában maradt reánk. Annak idején az I. Apafi Mihály fejedelem kezéről zálogosítás útján Haller István birtokába került Alsófehér megyei boroskrakkói udvarház 1699. évi leltárából ilyen vonatkozásban ez a szövegrészlet emelhető ki: „Kis ajtaja duplás, három vashevedereken és sarkokon forgó, . . . kapu- és ajtómelléke és szemöldekei vastag tölgyfából kifaragott és megcifrázott kötéses, e felett vagyon deszkából csinált két rend galambtartó." Valamivel később 1732-ben gr. Kornis Zsigmond Kóródon (KK) álló udvarkapujának nagykapuját is „alkalmas cifrázatú"-nak írják az inventálók, a hozzáragasztott gyalogkapuról is azt jegyzik meg: ez „áll hasonló cifrázatú cserefa-lábakon jó zsendelyfedél alatt". Nemcsak a kapulábak lehettek díszesen virágozottak, hanem rendszerint ékesen ácsolhatták a galambbúgos fedelet is. Mikor ugyanis például 1736-ban leírták néhai gr. Keresztes Márton Józsefnek Mikefalván (KK) álló udvarkapuját, külön kiemelték, hogy „rendesen cifrázott" kapu „két rend zsendellyel fedett, egy rend nem cifra galambbúgot magán tartó". Ez a díszítetlenségre utaló utolsó megjegyzés, úgy vélem, azért hagyhatta el az összeírók tollát, mert az ilyenfajta összeírások rendjén másutt bizonyára többnyire ékesen faragott galambbúggal találkoztak.

De tovább folytatva a nagykapu díszítettségére vonatkozó szemlét: 1731-ben az Alsófehér megyei Szászcsanádon gr. Bánffy Dénes udvarháztelkére „kétfelé nyíló, erős tölgyfa-hevederes fenyűdeszkából való . . ., az ut felől virágosan metszett kapun" mentek be az udvarház leltárát készítő kancellisták [ETF. 108. 7]. Itt öt évvel később is „az utca felől virágosan metszett faragott tölgyfa oszlopokból vagy kapubálványokból való kapu és mellette való utcaajtó" leírásával kezdik az összeírást, majd 1773-ban ugyanitt „virágokra metszett, tölgyfa derék kapufélfákra erigált zsendelyes fedelű fagombos, egy rend galambbúgos . . . fenyődeszkás nagy kapu"-t említenek. Kölöséri [!] Sámuelné Mederin Asnatának a Nagy-Küküllő megyei Szászvessződön levő udvarháza 1738-beli összeírói szerint is a „kapunak és ajtónak kapufélfai s felső gerendája tölgyfából valók, szépen faragottak, kívül az utca felől virágosan metszettek, jók . . . A kapu feljül boltosan, az ajtó pedig hosszudák [!] négyszegletesen és ezen ajtó felett való üregben keresztfáson van csinálva" [i. h. 15—6]. Özv. Kemény Boldizsárné Bánffy Ágnes Magyarbükkösön (AF) levő udvarházának „kapuja . . . 3 oszlopból virágos metszéssel jó formára csinálva galambbugos"-an fogadta az összeírókat [i. h. 7]. Ugyancsak három talpon vastag tölgyfából faragott és cifrán készült nagykapu állt 1745-ben Krasznán (Sz) gr. Székely László és Ádám udvarháza előtt [i. h. 16]. A Maros-Torda megyei Erdőszentgyörgy egyik kúriájának nagykapuján az 1747-beli összeírás szerint „bejáró ajtóhely hagyattatott, az ajtószemöldökfán felyül az galambbugig megcifrázott, széllyes cserefa deszkákkal csináltatott be azon két kapufélfának köziben" [i. h. 14]. Midőn 1743-ban Kisrédei Rhédey Ferenc halálával összeírják — mások mellett — Mezőszengyelen (TA) levő ingatlan és ingó javait, így emelik ki a kúria-kapu szépségét: „Vagyon az udvar kapuja napkelet felől való részin, melynek lábai szép kapukra illendő virágokkal illusztrált, négyszegre kifaragott, kétölnyi hosszúságú, nagy cserefákból, a felső vége ezeknek ugyan négyszegre kifaragott,

virágos cserefába eresztve és ugyan virágos cserefa-kötésekkel kötött jó erős kapuláb, ennek tetején egy rend galambbúg zsendellyel fedve" [i. h. 18]. Ugyanebben az évben Pocstelkén (KK) gr. Székely László és Ádám udvarházának összeírói munkájukról így írnak: „Legelőször is az közönséges utcáról bémenvén találtunk egy béjáró ajtót asztalos mesterséggel cifrázott és párkányozott, de avatagot . . . Ez mellett egy nagy galambbúgos kapu". 1748-ban Nagyercsén (MT) a néhai gr. Toldalagi Mihály udvarházához „béjáró kapu . . . áll hat erős cserefa-kapuzábékon vagyis lábakon — írják — ad formam arcus (így!) kötöztetve párkányokra accomodálva s virágokra kimetszve".

Az előbbiekben ismertetett díszítésről tanúskodó adalékok között időben a legutolsó gr. Teleki Mihályné Dosa Ágnesnek 1806-ból a Buzásbocsárdon (AF) 1740-ben felállított udvarkapuja leírásában maradt ránk: „Ezen curialis helyre . . . vagyon cserefából készített, háromlábú, megrongyolt zsendelyfedél alatt lévő galambbúgos kapu, melyre kívülről sok virágok vagynak metszve s azok között a kiskapu felett is Teleki címer is felvágatott". Amellett, hogy ez a kapu az egyetlen, mely galambbúgos kapun levő egykori címeres díszítés emlékét tartotta fenn, magyar nyelvű felirata miatt is figyelemre méltó.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy — az előbb felsorjázott adalékok tanúsága szerint — noha az udvarház-kapu virágozására nincs 1731-ből valónál régebbi biztos adalékunk, már az évtized közepéről származó, itt következő kijegyzésben szereplő kapu leírásakor az összeírók a cifrázatlanságot szükségesnek tartották kiemelni; íme: *1736:* „Méltóságos grófné Daniel Mária asszony őnagysága decessusán méltóságos édes gyermekeire devolválódott nobilitaris curia fekszik a falu derekában . . . az külső udvarkapu g a l a m b b ú g n é l k ü l, két rend hulladozott zsendelyfedél alatt lévő cserefa-gerendára kötött, földbe ásott fenn álló három cserefa-kapumelyék vagy -lábokon (:melyek is n e m c i f r á n f a r a g o t t a k . . .:)". — Az itt ritkítva kiemelt, zárójeles részt nyilván azért iktatták bele az összeírók a leírás szövegébe, mert e tájt már a kapuk virágozása, díszítése általános lehetett. Éppen ezért a cifrázás hiányát, a díszítetlenséget külön meg kellett említeni.

A faragott virágdísszel vagy mértani mintával való ékesítés mellett szerep jutott a kapu szépségének emelésében a festésnek, a színezésnek is. Szászvessződön (NK) néhai Jósika Józsefnek 1732-ben leírt udvarház-kapuja „vastag cserefákból faragott, cifrán kimetszett v e r e s f e s t é s ű, galambbúgos zsendely fedél alatt lévő kapuzábék között" állott. További bizonyságul özv. Jábroczki Gáborné Szeredai Borbára Vicén (SzD) szemügyre vett udvarházának leírásából ez a szövegrész vonható ide: *1754:* „A curiára nyílik jó zsendelyes fedél alatt erigáltatott cserefa-melyékű, cifrán kimetszett, m e g f e s t e t t munkás, egy rendbéli galambbúgos kapu, ugyan hasonló melyékű béjáró ajtója, a kapu kétfelé nyíló fenyődeszkából párkányosan léc szegekkel szegeztetett" [ETF. 108. 17]. Még néhai br. Jósika Dánielnek 1742-ben Pókafalván (AF) leltározott, a galambbúg helyett őrfülkés udvarházkapuja leírásakor is ezt jegyzik fel az összeírók: „A belső udvar nagy kapuja . . . áll három szál cifrázott s f e s t e t t tölgy-kapufélfákból és hat pár ugyan tölgy oszlopokból". (Az erőteljesebb kapuváz-kiképzésre nyilván az őrfülke miatt volt szükség.)

9. A galambbúgos nagykapu díszítéséhez hozzátartoztak a nagy- és kiskapu szemöldökfája, illetőleg a galambbúg alatti homlokgerenda cifrázatlanul maradt felületein alkalmazott feliratok is. Noha felirattal a régebben

és a most közzétett jelentős számú nagykapu-leírásban viszonylag kevéssel találkozunk, mégis nem árt azt a néhányat külön is kiemelni. A legrégebbi kapuleírás Mikháza (MT) ferences rendházának a legutóbbi időkig álló — pompás kapuján maradt fenn. A latin nyelvű napnyi pontosságú felirat (ANNO DOMINI 1673 Die 23 Mai) valószínűleg a kapu felállításának napját rögzítette.[23] A rendi építtetők mellett az ugyancsak több-kevesebb latin műveltséggel rendelkező vagy legalábbis ilyen műveltséggel hivalkodó főúri-nemesi rendelők udvarház-kapuin is többnyire latin nyelvű a feliratok szövege.

Eléggé nem sajnálható, hogy a mikházi kapu felállítása évtizede előttről származó első olyan feljegyzés, mely feliratra utal, magát a feliratot nem őrizte meg. A Galacon (BN) 1676-ban leírt udvarház kapujának egykori feliratáról ugyanis csak annyit tudunk, hogy a felállítás évén[24] kívül „külső részén majd köröskörül holmi írások metszettek" [ETF. 108. 8]. Valószínűleg ez a felirat is latin nyelvű lehetett, mint ahogy a deákos tudományokban forgolódó rendelőre vallnak a következő latin nyelvű feliratok is: *1722:* „Áll a nobilitaris curiára bészolgáló kapu . . . közepette ily inscriptioval: A: M: Hospes Ingressus videas bene quid sit agendum" [Nagyernye MT]. *1730:* a kapu . . . cserefából... álló kapuzábéján tartva galambbúgját avatag zsendelyfedél alatt ily inscriptioval: Erecta est in Anno 1730. Die 20 Aprilis [Budatelke K. — Maga az összeírás 1759-ből]. *1737:* Néhai Jósika József udvarháza „avatag cserefákból kimetszett veres festésű, galambbúgos zsendelyfedél alatt lévő kapuzábék között" álló kapuja mellett „jobb kéz felől levő hasonlo csinálatú gyalogkapujá"-nak „szemöldökfáján inscriptio vagyon: Anno 1737. 28va Martii" [Szászvessződ NK]. A Jósika család egy másik udvarházának nagykapuleírásában ezt olvassuk: „A gyalogkapunak szemöldökfáján ily inscriptio vagyon: L.L. B. Josika Josef Aõ 1739" [Mezőpagocsa MT. — [a]Olv.: Liber baro br.]. Egy Bözödről (U) idézhető kapufelirat a felállítás időpontja mellett a birtokos házaspár nevét csak kezdőbetűkkel őrizte meg: „A nagykapu felett való gerendán a galambbúg alatt — írják a konscripció-szerkesztők — kimetszve vagyon: T.I. O.A. 1748. Die 20a May. A kiskapu felett pedig olvastatik: Sperantem in Domino Misericordia Circumdabit". [A feloldást l. előbb az adalékok között.]

A sok és szűkszavú latin nyelvű kapufelirat után nem árt ideiktatni gr. Teleki Mihályné Dósa Ágnes udvarkapujának leírásából — egyetlenül — a magyar nyelvű figyelmeztetést is tartalmazó következő leírás-részletet: *1806:* . . . „a kiskapu felett az Teleki címer is felvágattatott, felyülről pedig ezen írás tanultatik: Jó szivűnek kapum csak kívülről nyílik, rossznak belőlről is megnyitva jól illik,[25] az alsó részen Anno 1790" [Búzásbocsárd AF].

10. Az eddig gyűjtött galambbúgos nagykapu-leírásokból kiemelt díszítésről, virágozásról, színezésről és feliratanyagról tanúskodó, eléggé szűkszavú egykorú szövegrészletek minden szófukarságuk ellenére is, gondolom, eléggé meggyőző bizonyságok arra nézve, hogy miként a ma is álló székely galamb-

[23] A kapu részletes leírására vonatkozólag l. a 9. jegyzetet. Ez a pompás tárgyi emlék utóbb a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályára, a jelenlegi Néprajzi Múzeumba került.

[24] Az összeírók tollán a feliratbeli évszám téves, hiszen az 1676-ban leírt kapun nem állhatott a felállítás éveként három évvel későbbi, 1679-es, hanem csak valamely előbbi évtizedből való, 9-cel végződő, vagy más évszám.

[25] Ezzel rokon szellemű székelyföldi népi feliratot kettőt is idéz Viski Károly 1929. 79.

búgos kapuk, akként a XVII—XVIII. századi erdélyi udvarház-kapuk díszítései, a feliratok betűi az erdélyi virágos reneszánsznak a népi mesterek kezérevésőjére lekerült, ott népivé alakult, módosult cifrázó-díszítő-ékítő elemei lehettek. Így aztán az udvarház-kapuk nemcsak szerkezetükben, megmunkálásukban, hanem a díszítő célzatú faragást végző népi mesterek munkája révén is legalább annyira népi alkotásoknak tekinthetők, mint ahogy ilyenekül gyönyörködik az értő-érző szem a Székelyföldön ma is álló késői leszármazottjaikban.

11. Mert bár az udvarház kapujának készítéséhez az indítékot kétségtelenül mindig az építtető birtokos rendelése adta, a faragás, az ácsolás és a díszítés munkáját azonban többnyire helybeli faragók vagy egy-egy vidék messze földön híres-neves népi mesterei végezték. E mesterek neve azonban a kapufeliratokon azért nem őrződhetett meg, mert a rendi világ társadalmi elkülönítettségében a lehetetlenségek közé tartozott, hogy a kiváltságos rendhez tartozó földesúr kapuján a megrendelő főúr vagy nemes neve mellé a művészi alkotást készítő népi mester neve is odakerüljön. Ezért nincs egyetlen olyan udvarház-kapuról feljegyzett felirat sem, amely mesternevet tartalmazna. Ilyen népi faragó-nevek csak az egyházi kis- és nagyépítkezés emlékein, ott is csak elég ritkán maradtak fenn. Éppen kapukról esvén szó, megemlíthető például, hogy a Kolozs megyei Nagykapus ma is álló, vaskos reneszánsz díszes, de mesterien ácsolt református cinteremkapuja feliratának tanúsága szerint a faragó Beke István lehetett. Róla pedig biztosan tudjuk, hogy gr. Bánffy György jobbágya és faragóembere volt.[26] A falusi élet egészséges demokráciájában is Beke neve hihetőleg csak mint kurátor-név kerülhetett a pap nevével együtt azonegy feliratba. A ma is egymás után sorjázó nagykapusi faragott telekkapuknak személyükben ismeretlen mesterei bizonnyal tovább éltették Beke István faragóhagyományait.

De ámbár egyetlen udvarházleírás sem szól a készítő mesterről, a jobbágy- és zsellér-összeírásokban szereplő számos faragó- és molnárnév láttán[27] feltehető, hogy közülök némelyik mögött az udvarházak kapuinak mesterei rejtőzhetnek.

Mint erre már előbb is utaltam, nemcsak helyi mestereket, a környék közeli-távoli híres faragóit is foglalkoztathatták az udvarház-kapuk építtetői. Érdekes erre éppen a fenti kijegyzések között egy 1781-beli kapu-adalékkal szereplő Backamadarasról (MT) idézni bizonyságot. Egy Palkó Mihály nevű levélíró ismeretlen, de a levélbeli megszólításból ítélve főrangú birtokoshoz intézett soraiban ezt írja: „Paroncsolt Nagyságod egy galambbúgos kaput, melyhez hogy tisztességes legyen épen nem tud az molnár, sem pedig az emberek között nincs oly mesterember ki tudna valami szép munkát, hanem vagyon itten nem messzire egy oly mesterember, aki igen szép kaput épített egyet, melynek hasonpárja fából, épen itt találtatik az mi helységünkben. Melyet ha most méltoztatik poroncsolni Nagysága, azt meg fognák találni és azt tudom, hogy oly kaput épittene, melyet megnézhetne akárki is."

Nem valószínűtlen az a feltevés, hogy a név szerint — sajnos — ezúttal sem említett faragómester, akinek éppen egy Backamadarason a levél keltezése

[26] E kapura és valószínű faragójára l. Ady László 1947. 45—46.

[27] Ilyenekkel e sorok írójának kéziratban levő gyűjtése mellett a következő két közleményében is találkozhatni: Szabó T. Attila 1940.; Szabó T. Attila 1947. és külön Erdélyi Tudományos Füzetek 208. sz.

idején már fennálló kapujáról olyan elismerően szól a levél írója, azonos lehetett az 1781-beli leírásban szereplő udvarház-kapu faragómesterével. Erre annál is inkább gondolhatunk, mert ha — legalábbis a levélíró megítélése szerint — Backamadarason 1795-ben nem volt olyan faragó, aki szép kaput építhetett volna, aligha lehetett ilyen tekintetben kedvezőbb a helyzet két évtizeddel előbb, mikor az 1781-ben leírt backamadarasi udvarház-kapu készülhetett.

III.

1. Bizonyára feltűnő, hogy e fejtegetés során éppen a galambbúgos nagykapu *galambbúg*nak nevezett és már e kapufajta nevének jelzőjével is jellegzetesnek minősített szerkezeti eleméről, mint ilyenről — jelentőségéhez illő terjedelemben — nem esett eddig szó, holott az előbbiekben bemutatott összes történeti adalék a leírt udvarház-kapukon a galambbúg egykori meglétéről tanúskodik. Erre éppen e szerkezeti elem fontosságának tudatában e dolgozat befejező részében külön szándékoztam, szándékozom szólani.

Minthogy magam — mint már erre utaltam — a galambbúgos udvarház-kapu eredetére nézve — Viski véleményének továbbvitelével — azt tartom, hogy ez a középkori várkapu közvetlen utódja lehetett, az udvarház-kapu galambbúgjának származására vonatkozólag sem tudok elhitetőbb erejű magyarázatot találni annál, mint amelyet Viski így fogalmazott meg: „A székelykapura épített, néha . . . minden gyakorlati cél nélkül két renddel is sorakozó galambbúgok magyarázatában ama padmalyokra, erkélyekre, filegóriákra, csárdákokra s egyéb nevű ügyelőhelyekre gondolunk, amelyek . . . a középkori kővárak, (és) . . .az újkori erősségek (palánkok, kastélyok, vigyázóházak stb.) részeiként jelentkeznek, s amelyek a kapu védelmét szolgálták vagy egyszerűen az őrségek, strázsák kitekintő helyei voltak. Minden középkori kővároni is ott sorakoznak az ilyen ablakok, amelyek többé-kevésbé a székelykaput juttatják eszünkbe" [Néprajzi Értesítő XXI. 80—1.]. A középkori várak ilyen vigyázó-kitekintő helyeivel való rokonítással az udvarház-kapuk galambbúgjának eredete (de nem közvetlenül az ún. székelykapué!) — szerintem — kielégítően magyarázható.

Ennek csak az mond ellent, hogy egyrészt az udvarház-kapunak ezt a szerkezeti elemét a rendelkezésre álló adatok elsőjétől kezdve *galambbúg*nak nevezték, másrészt meg az is, hogy régebben az udvarházak birtokosai valóban tartottak is a galambbúgban galambot. Mint fennebb az adalékok közlése rendjén láttuk: például 1726-ban Mezőpagocsán (TA) Jósika József udvarház-kapujának galambbúgjában „f e l e s g a l a m b" tanyázott. Kisrédei Rhédey Ferenc Mezőszengyelen (TA) levő udvarháza kapujának leírásában (1743) is ez olvasható: „Vagyon az udvar kapuja . . . tetején egy rend galambbúg zsendellyel fedve és abban f e l e s g a l a m b". Még 1829-ben is egy Csekelakán (AF) álló kúria-kapu leírását így fejezik be az összeírók: „Ezen kapu és ajtó felett vagyon f e l e s g a l a m b o k k a l r a k o t t jó zsendelyfedél alatt álló galambbúg." Az itt-ott valóban a galambnépségnek is szállást adó régiségbeli galambbúgos kapuk mellett a kijegyzésekben előttem álló mintegy másfélszáz kapuleírás legtöbbjében azonban semmi említés nincs a galambbúgnak nevezett fedélrész ilyen lakóiról.

Ennek egyik természetszerű magyarázata szintén Viskitől származik [i. h. 80]. A galamb nem hasznos állat: már a lábon álló szemgabona pusztítása

miatt valóságos istencsapása a vetéseknek és kártevője a baromfi-udvaroknak is: amott megdézsmálja a kalászt, emitt eleszi a kiszórt gabonát és más eledelt a baromfi elől. Volt azonban ezen kívül ok, amiért hovatovább nem tűrhette nemcsak a szegényrenden levő falusi ember, hanem a jómódú birtokos sem a búgban a galambmajorságot. A galamb az előbb jelzett kártevésen túl tisztátlansága, fészkének berendítása, ganézása miatt a kapu épségét, a faanyag tartósságát veszélyeztette. Hogy miképpen, arra 1841-ből a Kolozsmonostorról, illetőleg a tőszomszédos Bácsról származó, sokatmondó tájékoztatás és az ezt nyomon követő földesúri rendelkezés vet világot: „A kapu meghibázása főképpen azon okból esett, hogy a kapu felett két rendbeli galambbúg, és az is szeméttel megterhelve lévén, aztat erőszakoson dőlni kényszerítette . . ., arról azt rendeltük, hogy a galambbúgot szedesse le az ispány, a kapufélfákat ásattassa ki, . . . eresztesse a többi kapufeleket mélyebben a földbe, ily módon galambbúg nélkül zsendelyfedél alá stabulumozva a kaput állíttassa helyre". A kapuanyag romlása, rothasztása mellett a kapufelen faragott-festett díszek berendítása is oka lehetett annak, hogy miként a Viski ismerte székely kapuk galambbúgjaiban a galamb oly ritka volt, mint a fehér holló [Néprajzi Értesítő XXI. 80.], az udvarház-kapuk leírásában is korunk felé haladva egyre ritkábban emlegetnek a galambbúgos fedélrészben tanyázó galambjószágot. A galambtartás egykori emlékét csak a név őrizte meg a népi életben nem ritka szívósággal akkor is, amikor maga az építményrész, amelyre a név vonatkozott, már régóta nem szolgálta a név jelzette célt. Ezzel kapcsolatban megint Viskire hivatkozhatunk: „A néprajz a tárgyak és részeik egész tömegével tudja igazolni, hogy egykor fontos, a mindennapi életben is nélkülözhetetlen művek, eszközök, alkatelemek céljuk vesztetten miként zsugorodnak össze, csökevényesednek el, válnak céltalan sallanggá, díszítménnyé vagy éppen játékokká" [i. h.]. A célszerűségi és takarékossági okokból galambtalanított udvarház-kapu galambbúgja is így válhatott puszta díszítőelemmé, s maga a *galambbúgos nagykapu* név jelzője is így élhet tovább merőben értelmetartalma vesztett nyelvi megjelölésként.

2. Ezek után egy kétszeresen is személyi vonatkozású utalással kell zárnom ezeket a Balassa Iván ünneplése alkalmából papírra vetett sorokat. Mikor a folyóirat szerkesztője hozzám is azt a megtisztelő felszólítást intézte, hogy tanulmánnyal vegyek részt az ünneplésben, sokat gondolkoztam: nyelvész létemre, de a „száraz" nyelvtudomány területét kerülve, miről is ejtsek ez alkalommal szót. Végül is a népi fafaragásnak amellett az előbbiekben vizsgált kérdése mellett döntöttem, amelyet magam csaknem négy évtizeddel ezelőtt nem vettem — jóval kevesebb történeti adalék világánál —, nem is vehettem olyan közelről szemügyre, mint teszem, tehetem ma. E mellett a magam korábbi kutatásának eredményeit elmélyíteni szándékozó személyi törekvés mellett, azért hozható valamelyes kapcsolatba az ünnepelt személyével a most vizsgált kérdés, mert Balassa néprajzos indulása korakezdetén erdélyi évei gyűjtőmunkájának eredményeiből éppen maga ismertette a népi fafaragásnak azt a szerszámanyagát,[28] amelynek legtöbb darabja a galambbúgos udvarház-kapu fafaragásának is eszköze lehetett. S ha ilyenformán — e kettős személyi

[28] Balassa Iván 1947. (A folyóiratnak ez és az előbbi két jegyzetben is idézett, eddig utolsó évfolyama ívekben kinyomva, borítólap nélkül, bekötetlen maradt. A teljes példány könyvészeti ritkaság.)

indítéktól késztetve — most ez ünnepi alkalommal talán sikerült a levéltári adalékok világánál megnyugtató módon tisztázni a galambbúgos udvarházkapu nem egy kérdését, remélhetőleg ez mintegy történeti néprajzi előkészítést, valamelyes segítséget, de egyben ösztökélést is jelent a galambbúgos nagykapu ma is álló emlékeinek további kutatásában.

IRODALOM

Ady László
1947 *A magyarkapusi XVIII. századbeli cinteremkapu és népi mestere.* Erdélyi Múzeum LII. 45—46. Kolozsvár

Balassa Iván
1947 *Gombfa-faragás a háromszéki Bodoson.* Erdélyi Múzeum LII. 153—158. Kolozsvár

Györffy István
1913 *A Feketekörös-völgyi magyarság.* Földrajzi Közlemények XLI. 451—552.

Huszka József
1895 *A székely ház.* Budapest

Jankó János
1893 *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe.* Budapest

B. Nagy Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest

Orbán Balázs
1868 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból* I. Pest
1889 *Torda város és környéke.* Budapest

Phleps, Hermann
1934 *Ost- und Westgermanische Baukultur.* Berlin

Cs. Sebestyén Károly
1929 *A székelykapu földrajzi elterjedésének újabb adatai.* Ethnographia XL.
1956 *Die Széklertore in Siebenbürgen.* Hessische Blätter für Volkskunde XLVII. 88—107.

Szabó T. Attila
1939 *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez II. Székelykapuk és fazárak.* Erdélyi Tudományos Füzetek. 108. sz. Kolozsvár.
1940 *Kalotaszegi mester- és foglalkozásnevek a XVII—XIX. századból.* Ethnographia LI. 188—195.
1947 *Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVII—XIX. századból.* Erdélyi Múzeum LII. 158—183. Kolozsvár

Szinte Gábor
1909 *A kapu a Székelyföldön I.* Néprajzi Értesítő X. 46—49.

Viski Károly
1929 *Adatok a székelykapu történetéhez.* Néprajzi Értesítő XXI. 65—88.
1931 *Makkos fazáraink.* Néprajzi Értesítő XXIII. 41—54.
1939 *A székely nép művészete.* In: A nemes székely nemzet képe. II. (Szerk.: Rugonfalvi Kiss István) Debrecen. 384—386.

ADATTÁR A TÉRKÉPHEZ

Szatmár m.

1. Hagymáslápos (Lăpuşel) 1845.

Szilágy m.

2. Maladé (Mălădia) 1839. — 3. Somlyóújlak (Uileacul Şimleului) 1839. — 4. Kraszna (Crasna) 1745.

SZOLNOK-DOBOKA m.

5. Magyarderzse (Dîrja) 1804. — 6. Doboka (Dobîca) 1845. — 7. Kendilóna (Luna de jos) 1801. — 8. Nagyiklód (Iclod) 1732. — 9. Ördöngősfüzes (Fizeşul Gherlei) 1715, 1774. — 10. Buza (Buza) 1775. — 11. Melegföldvár (Feldioara) 1737. — 12. Dellőapáti (Apatiu) 1804. — 13. Vice (Viţa) 1754. — 14. Szentmargita (Sînmarghita) 1786. — 15. Retteg (Reteag) 1767, 1772, 1779. — 16. Somkerék (Şintereag) 1741. — 17. Sajókeresztúr (Cristur-Şieu) 1698, 1726. — 18. Szászszentjakab (Sîniacob) 1732.

BESZTERCE-NASZÓD m.

19. Szászgalac (Galaţii Bistriţei) 1676.

KOLOZS m.

20. Kolozsnagyida (Viile Tecii) 1732, 1737. — 21. Szászpéntek (Pinticu) 1773, 1780. — 22. Ludvég (Logig) 1791. — 23. Tancs (Tonciu) 1737. — 24. Nagynyulas (Milaş) 1787. — 25. Budatelke (Budeşti) 1730. — 26. Kissármás (Şărmăşel) 1845. — 27. Alsószovát (Suatu) 1847. — 28. Aranykút (Aruncuta) 1728. — 29. Ajton (Aiton) 1802. — 30. Alsózsuk (Jucul de jos) 1685, 1722, 1744. — 31. Gyulatelke (Coasta) 1808, 1829. — 32. Bonchida (Bonţida) 1720, 1764, 1864. — 33. Válaszút (Răscruci) 1825. — 34. Kolozsborsa (Borşa) 1797, 1836. — 35. Hosszúmacskás (Satul Lung) 1818. — 36. Szamosfalva (Someşeni) 1764, 1805, 1811. — 37. Kolozsvár (Cluj) 1732. — 38. Szászfenes (Floreşti) 1772. — 39. Szucsák (Suceag) 1781. — 40. Andrásháza (Mira) 1847. — 41. Méra (Mira) 1847, 1848. — 42. Türe (Turea) 1763, 1802, 1810, 1819, 1845. — 43. Bogártelke (Băgara) 1741. — 44. Kiseskülló (Aşchileul Mic) 1782. — 45. Középlak (Cuzăplac) 1768, 1774. — 46. Bánffyhunyad (Huedin) 1792. — 47. Zentelke (Zam) 1715, 1721. — 48. Gyerővásárhely (Dumbrava) 1822. — 49. Magyargyerőmonostor (Mănăstireni) 1765. — 50. Magyarkiskapus (Căpuşulmic) 1740, 1758.

TORDA-ARANYOS m.

51. Alsójára (Iara) 1811. — 52. Szind (Sănduleşti) 1761. — 53. Gyéresszentkirály Sîncrai) 1751, 1850. — 54. Alsódetrehem (Tritenii de jos) 1757. — 55. Mezőzáh (Zaul de Cîmpie) 1703. — 56. Mezőszengyel (Sînger) 1743, 1768. — 57. Mezőbodon (Papiu Ilarian) 1679, 1692, 1712, 1767.

MAROS-TORDA m.

58. Malomfalva (Moreşti) 1795. — 59. Mezőbergenye (Berghia) 1794. — 60. Mezőbánd (Band) 1831. — 61. Mezőpagocsa (Pogăceaua) 1726, 1739, 1762. — 62. Mezőrücs (Rîciu) 1802. — 63. Nagyercse (Ercea) 1797, 1825. — 64. Mezőmajos (Moişa) 1836. — 65. Vajdaszentiván (Voivodeni) 1845, 1851. — 66. Körtvélyfája (Periş) 1797. — 67. Görgényszentimre (Gurghiu) 1688, 1780, 1815. — 68. Magyarpéterlaka (Petrilaca de Mureş) 1834, 1836, 1838. — 69. Marostelek (Teleacul) 1801. — 70. Mikháza (Călugăreni) 1673. — 71. Nagyernye (Ernei) 1722, 1767. — 72. Jedd (Livezeni) 1787. — 73. Nyárádszentanna (Sîntana Nirajului) 1822. — 74. Backamadaras (Păsăreni) 1781, 1795. — 75. Erdőszentgyörgy (Sîngiorgul de Pădure) 1774.

UDVARHELY m.

76. Kőrispatak (Crişeni) 1797. — 77. Korond (Corund) 1781. — 78. Siménfalva (Simoneşti) 1636, 1726, 1761. — 79. Bözöd (Bezid) 1748. — 80. Magyarandrásfalva (Andreeni) 1781. — 81. Alsóboldogasszonyfalva (Bodogaia) 1806. — 82. Fiátfalva (Filiaş) 1752. — 83. Petek (Petecu) 1781. — 84. Bibarcfalva (Biborţeni) 1810.

CSÍK m.

85. Csíkszentmihály (Mihaileni) 1757. — 86. Csíktaploca (Topliţa-Ciuc) 1757. — 87. Csíkkozmás (Cozmeni) 1792. — 88. Kászonfelsőfalu (Plăieşii de sus) 1714.

NAGY-KÜKÜLLŐ m.

89. Pálos (Paloş) 1740, 1742, 1781. — 90. Datk (Dopca) 1734.

FOGARAS m.

91. Kucsuláta (Cuciulata) 1636. — 92. Vád (Vad) 1743. — 93. Alsóárpás (Arpăşul de jos) 1801. — 94. Sztrezakercisóra (Streza-Cîrţişoara) 1801. — 95. Oprakercisóra (Oprea-Cîrţişoara) 1801.

SZEBEN m.

96. Hortobágyfalva (Cornăţel) 1763.

KIS-KÜKÜLLŐ m.

97. Nagybún (Boiu) 1692. — 98. Kóród (Coroiu) 1732. — 99. Küküllőszéplak (Suplac) 1737. — 100. Mikefalva (Mica) 1736. — 101. Pócstelke (Păucea) 1670, 1702, 1743. — 102. Hosszúaszó (Husasău) 1718. — 103. Szászvesszős (Veseuş) 1711.

ALSÓFEHÉR m.

104. Kutyfalva (Cuci) 1761. — 105. Csekelaka (Cecălaca) 1770, 1829. — 106. Magyarbükkös (Bichiş) 1646, 1747. — 107. Elekes (Alecuş) 1791. — 108. Meggykerék (Meşcreac) 1646, 1647. — 109. Buzásbocsárd (Bucerdea-Grînoasă) 1790. — 110. Szászcsanád (Cenade) 1731. — 111. Székásgyepű (Presaca) 1796. — 112. Pókafalva (Păuca) 1742. — 113. Hosszútelke (Doştat) 1766, 1774, 1783. — 114. Borosbenedek (Benic) 1802. — 115. Boroskrakkó (Cricău) 1699, 1743. — 116. Celna (Ţelna) 1801.

HUNYAD m.

117. Kéménd (Chimindea) 1726. — 118. Marosnémeti (Mintia) 1783. — 119. Branyicska (Brănişca) 1721, 1726, 1757, 1761. — 120. Zalasd (Zlaşti) 1742.

RÖVIDÍTÉSEK

AF.	Alsófehér m.	m.	megye
BN.	Beszterce-Naszód m.	MT.	Maros-Torda m.
Br.	Brassó m.	NK.	Nagy-Küküllő m.
Cs.	Csík m.	Sz.	Szilágy m.
F.	Fogaras m.	Szb.	Szeben m.
H.	Hunyad m.	SzD.	Szolnok-Doboka m.
HSz.	Háromszék m.	**TA.**	Torda-Aranyos m.
K.	Kolozs m.	**U.**	Udvarhely m.
KK.	Kis-Küküllő m.		

Attila Szabó T.

DAS HOFTOR MIT TAUBENSCHLAG IN SIEBENBÜRGEN

(Auszug)

Das Tor mit Taubenschlag ist ein kennzeichnendes Objekt der siebenbürgischen volkstümlichen Baukunst. Die schönsten Exemplare haben sich im Széklerland erhalten. Die Studie ist eine geschichtliche Untersuchung dieses Tortyps auf Grund in jüngster Zeit entdeckten reichen archivalischen Quellenmaterials.

Wie die archivalischen Daten bezeugen, kommt das Tor mit Taubenschlag zuerst in den Jahren 1632 und 1636 (in Kucsuláta, Komitat Fogaras, und Siménfalva, Komitat Udvarhely) vor. Seitdem verfügt man über immer neuere und eingehendere Angaben vom Ende des 17. Jahrhunderts, sowie aus dem 18. und 19. Jahrhundert. Die Angaben stammen aus hundertzwanzig Ortschaften, von denen nur dreiundzwanzig auf das Széklerland entfallen. Deswegen kann man dieses Tor auch nicht *Széklertor* nennen, obwohl die meisten frühen Daten aus dieser Gegend stammen. Das Tor mit dem Taubenschlag enthielt die Strukturelemente der Festungstore und ahmte diese nach. Es war in selteneren Fällen

eine Zier aristokratischer und fürstlicher, bedeutend häufiger aber reicher adeliger Landhäuser. Meist diente es als Eingang zum Hof, wurde aber auch als Eingang von Blumengärten, noch häufiger von selbständigen Wirtschaftshöfen, benützt.

Die geschichtlichen Quellen bezeugen eindeutig die Monumentalität der aus großen Hartholzbalken angefertigten Tore. Das Gerüst bildeten drei starke Säulen, die eine schmalere Türe für den Personenverkehr und ein zweiflügeliges großes Tor hielten. Oberhalb verband ein Traufdach mit Taubenschlag die drei Säulen. Die Säulen und die obere Fassade wurden häufig mit Schnitzereien, seltener mit Malereien geschmückt. Es kam auch selten vor, daß Inschriften angebracht wurden, wie der Name des Erbauers und den Zeitpunkt der Erbauung. Im gleichzeitig als Verzierung dienenden Oberbau des Tors wurden – selbst von den frühesten Quellen wird dies bezeugt – Tauben gehalten, von denen dann dieser Tortyp auch seinen Namen bekam. Seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts kommen bezügliche Angaben bereits seltener vor. Die Tauben schadeten dem Holzbau und so blieb seit dieser Zeit der Taubenschlag eine bloße Verzierung. Seinen Namen hat das Taubentor aber zähe beibehalten. Diese Tore wurden von bäuerlichen Zimmerleuten, von schnitzkundigen Müllern und Fronbauern angefertigt. Auch die Zierelemente zeugen von volkstümlichem Geschmack. So sind diese kennzeichnenden Zugehöre adeliger Landhäuser Meisterleistungen der volkstümlichen Baukunst.

Аттила Сабо Т.

СТАРИННЫЕ ТРАНСИЛЬВАНСКИЕ ВОРОТА С ГОЛУБЯТНЕЙ

(Резюме)

Большие ворота с голубятней являются характерным атрибутом венгерской народной архитектуры в Трансильвании. Самые красивые такие ворота сохранились на секейской земле. В настоящей работе исследуется история этих ворот на основе недавно открытых богатых архивных материалов.

Согласно архивным данным самое раннее упоминание больших ворот с голубятней относится у 1632 и 1636 годам (деревня Кучулаша в комитате Фогараш и деревня Шименфалва в комитате Удвархей). Начиная с этого времени, встречается всё больше данных, которые все более подробно сообщают об этих воротах. Данные относятся к 120 поселениям, из которых только 23 поселения с секейским населением, именно поэтому такие ворота с голубятней не могут быть названы секейскими, хотя большинство самых ранних сообщений происходить именно из этих секейских поселений. Большие ворота с голуятней, которые, являясь подражанием крепостных ворот, содержали их элементы, были чаще всего украшением богатых дворянских усадьб и реже украшали усадьбы князей и аристократии. Такие ворота с голубятней служили парадным входом в усадьбу, но ставились и при входе в рабочий двор со служебными постройками и в цветник или полисадник. Исторические источники единогласно свидетельствуют о их монументальности, так как они строились из больших крепких балок. Основу их составляли три бревна, на которых были подвешены две створки больших ворот, в которых имелась дверь для прохода одного человека. Столбы венчались навесом, который в данном случае был голубятней. Столбы и фасад голубятни часто украшались резьбой, реже раскрашивались или снабжались надписью, состоящей из имени хозяинаказаказчика ворот и времени их сооружения. По свидетельству самых ранних источников в верхней части ворот, служащей украшением, держали голубей, почему они и назывались большими воротами с голубятней. Однако начиная со второй половины 18 столетия, в источниках уже реже встречаются указания относительно этого. Деревянные голубятни были вредны для голубей и потому они служили уже исключительно украшением ворот. Название же ворот упорно сохранялось. Эти ворота обычно строили крестьяне-плотники и мельники-резчики по дереву, крепостные. Мотивы украшений этих ворот тоже свидетельствуют о народном вкусе. В результате этого ворота с голубятней, как необходимая характерная принадлежность дворянской усадьбы, представляют собой шедевры народного искусства.

Balassa M. Iván

Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet a magyar népi építkezésben

Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet[1] — mint ezt már a népi építészet kutatói többször jelezték — előnyökkel és hátrányokkal jár együtt. A legszembeötlőbb hátrányára Otto GRUBER mutatott rá, mikor ezt a szerkezetet találóan az alaprajz „tirannus"-ának nevezte,[2] így jellemezve azt a nagyfokú kötöttséget, amely e szerkezettel jár együtt. Ugyanakkor a századunkig nyúló alkalmazása a Kárpát-medence népi építkezésében arra vall, hogy az alaprajzi bővülésnek az ágasfás-szelemenes szerkezet eltűnését segítő hatása mellett más tényezők továbbélését konzerválják.

Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet és meghatározott faltechnikák összefüggésére már Bruno SCHIER is rámutatott, mikor a fonott falú összláv épületeknél kizártnak tartotta az olyan tetőszerkezetet, mely az egész tetőterhelést a falakra viszi át, azaz a szarufás szerkezetet.[3] A magyar néprajzi irodalomban BÁTKY Zsigmond utalt erre a kérdésre: „A szelemenes tetőszerkezet a gyengébb falú házakon gyakori . . . A szelemen nélküli tetőváz magasabb technikai tudást és alkalmatosabb épületfát igényel. Nálunk ott van általánosan elterjedve, ahol a házakat tanult parasztácsok építik s bőséges faanyag áll rendelkezésre (Erdély)."[4]

Cs. SEBESTYÉN Károly részletesebben fejti ki ezt az összefüggést: »Kétféle szarufát ismerünk, a kettő közötti különbséget a kétféle tetőszerkezet indokolja. A magyar házon t. i. vagy egy régebbi „függesztett", vagy egy aránylag újabb „támasztott" tetőszerkezet van. Az elsőnek lényege az, hogy a háztető gerincvonalának magasságában van egy, két ágas által tartott, vízszinetes gerenda, a szelemen. Erre vannak a kampóval ellátott szarufák sorjával felfüggesztve. Az egész tető súlyát a szelemen, illetőleg a szelement tartó ágasok hordják. Ezt a szerkezetet a gyenge házfalak esetében alkalmazzák (vesszőfonás, nád, sár, föld, stb.). A másik fajta tetőszerkezet nem ismer szelement, ezen párosával összekapcsolt szarufák a ház oldalfalára támaszkodnak. Ez tehát teherbíró házfalakat kíván, mint amilyen a boronafal, kőfal és téglafal.«[5]

[1] A tanulmány 1973-ban előadás formájában elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság ülésén. A megjelenés előtt egyes részleteit átdolgoztam, bővítettem, a XVII. század és az ezt megelőző kor adatait feldolgozó fejezetet azonban változatlanul hagytam, ennek következtében a régészeti irodalom áttekintése 1973-al véget ér.

[2] GRUBER, Otto 1926. 34.

[3] SCHIER, Bruno 1932. 59.

[4] BÁTKY Zsigmond 1933. 159.

[5] Cs. SEBESTYÉN Károly é. n. 249—250.

A legutóbbi időkben többen érintették ezt az összefüggést, így például Bakó Ferenc Heves megyei kutatásaiban.[6] Bátky Zsigmond és Cs. Sebestyén Károly vizsgálatai óta eltelt idő alatt a néprajztudomány újabb adatokkal gazdagította népi építészeti ismereteinket, és a társtudományok újabb eredményei lehetővé teszik e kérdés beható tanulmányozását.

Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet és a különféle falszerkezetek, faltechnikák kapcsolatának elemzésekor nyilvánvalóan számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy az épület e két részének összefüggésében egyéb tényezők és szerkezetek is szerephez jutnak. Ennek ismeretében is úgy látjuk azonban, hogy egyéb szerkezeti elemek lényegesen e két alapvető szerkezet kapcsolatát nem befolyásolják, s így a csak a tetőszerkezet és csak a falazat kapcsolatát vizsgáló kutatásaink nem a kérdés túlzott leegyszerűsítéséhez vezetnek, hanem a népi építkezés szerkezeti összefüggéseinek egyik meghatározó viszonylatát mutatják be.

Fal- és tetőszerkezetek a magyar népi építkezésben

A falazat és a tetőszerkezet összefüggésének vizsgálata előtt röviden érintenem kell a magyar népi építészet fal- illetve tetőszerkezet fajtáit.[7]

A faltechnikákat a népi építkezés kutatás rendszerint a felhasznált anyag alapján csoportosítja. Így általában a következő falazatokat különböztetjük meg:

— borona (keresztfejes borona)
— zsilipelt (zsilipelt borona)
— patics
— sövény
— nád
— mereglye
— földfalak: rakott (fecskerakásos)
  csömpölyeg
  hantfal
  vertfal
— vályog
— tégla
— kő[8]

Ennél a csoportosításnál a paticsfal körül némi bizonytalanság tapasztalható. Cs. Sebestyén Károly felhívja a figyelmet arra, hogy „. . . .amit ma különben *faház*nak neveznek, vagy a *patics-*, *talpas-*, *talpfás-*, *sövény-*, *vessző-*stb., mind valamennyi szerkezetileg egy és ugyanaz, mind a gerendavázas faház fogalma alá tartozik".[9] Cs. Sebestyén Károly a kérdés lényegére tapint rá, arra tudniillik, hogy más a falakat anyaguk és megint más szerkezetük szerint csoportosítani, mivel sokszor azonos szerkezet különféle anya-

[6] Pl. Bakó Ferenc 1967. 192—194., Bakó Ferenc 1972. 334., Bakó Ferenc. 1973. 10.

[7] Hogy mennyire nem felesleges e kérdéssel foglalkozni, álljon itt példaként egy közelmúltban megjelent népi építészeti munkából egy lakóház leírása: „Fa alapgerendákon nyugvó faoszlopvázas, mestergerendás, alul-felül deszkázott pór fagerendás födémű torokgerendás fedélszékű, szalmazsúp héjalású. Oldalfalai: karó rúdoszlopok között vertvályog agyag". Szász János—Szigetvári János 1976. 18.

[8] Bátky Zsigmond 1933. 152—157., vagy hasonlóan Balassa M. Iván 1973.

[9] Cs. Sebestyén Károly é. n. 161.

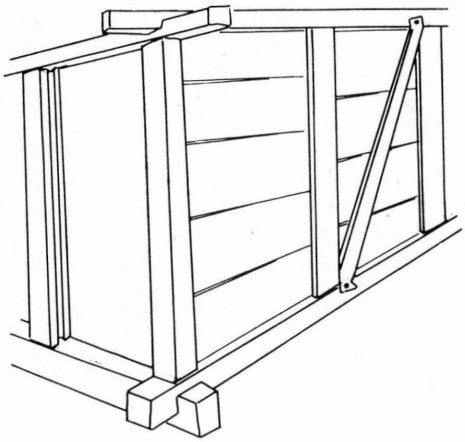

1. kép. Talpas-vázas fal, a fal kitöltése zsilipeléssel

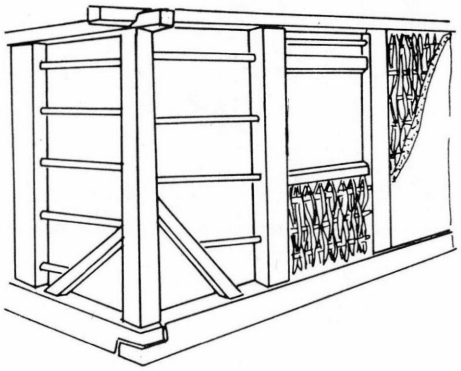

2. kép. Talpas-vázas fal, a fal kitöltése függőleges fonással

gokból is megvalósulhat. A fal és a tető összefüggését vizsgálva szükségszerűnek látszik a különféle falakat a szerkezetből kiindulva osztályoznunk. A tanulmány célja nem a falszerkezetek taglalása, ezért itt csak azokat határozzuk meg pontosan, melyek körül a szakirodalomban bizonytalanság tapasztalható.

Boronafalak: természetes állapotban hagyott, vagy egy, két esetleg mind a négy oldalon lefaragott fatörzsekből készülnek, a sarkoknál és a keresztfalaknál csapolással összeerősítve.

Talpas-vázas falak: a lerakott alapgerendákba a sarkoknak, valamint az ajtók és ablakok félfájának megfelelően, esetleg nagyobb áthidalásnál közben is, függőleges gerendákat állítanak be, és az oszlopok tetejére a talpgerendáknak megfelelően gerendákat helyeznek. Az így kialakított vázszerkezetet pallókkal, fonással, karókkal, vályogtéglákkal stb. kitöltik.

Vázszerkezetes falak: az építmény sarkainak, nyílászáróinak megfelelően oszlopokat vernek a földbe, az oszlopok tetejére vízszintes gerenda (koszorú) kerül, s a függőleges oszlopok közét vesszővel befonják, náddal bekorcolják, sárral, vályogtéglával stb. kitöltik.

Földfalak: rakott-, csömpölyeg-, hant-, vert- és vályogtégla falak.

Téglafalak.

Kőfalak.[10]

Szerkezeti szempontból a talpas-vázas és a vázszerkezetes falnál mellékes, hogy a fal kitöltő anyaga miből készül. Az alapvető szerkezeti különbségük az, hogy a talpas-vázas falnak egy önmagában szilárd, a különböző irányú terheléseket együttesen viselő szerkezete van. Ennél a falnál az épület bármely részét éri a terhelés, azt az összefüggő szilárd váz a többi részre is átviszi, megosztja. A vázszerkezetes falnál a vázszerkezet minden egyes eleme lényegében külön kapja a külső hatásokat, és külön továbbítja a szilárdságát adó közeghez, a földhöz. Így az épületet érő egyenlőtlen terhelés a fal szerkezetét

[10] A különféle földfalak, a tégla- és a kőfal meghatározását l. pl. Balassa M. Iván 1973.

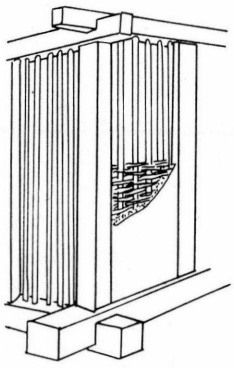

3. kép. Talpas-vázas fal, a fal kitöltése vízszintes fonással

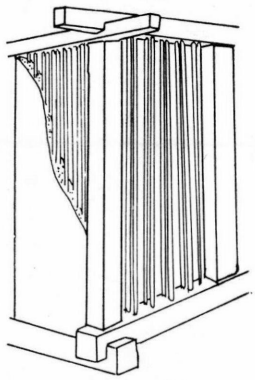

4. kép. Talpas-vázas fal, a talpgerenda és a koszorú között kettős karósor, melynek közét csomókba összeállított sárral töltik ki

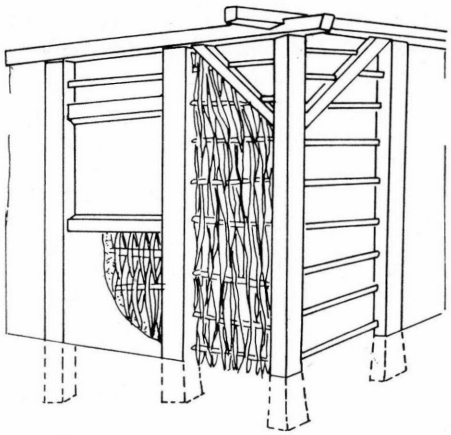

5. kép. Vázszerkezetes fal, a fal kitöltése függőleges fonással

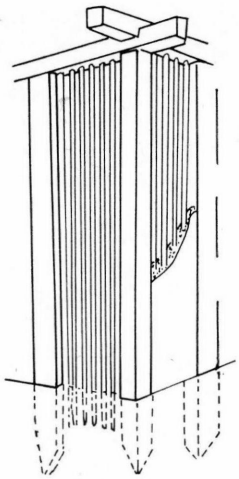

6. kép. Vázszerkezetes fal, a földbe és a koszorúgerendába rögzített karók közét sárral töltik ki

is egyenlőtlenül terheli. Ez az a különbség, mely az épületfalak anyag szerinti felosztásakor a növényi eredetű falak csoportja (borona, zsilipelt, patics, sövény stb.) esetében elsikkad.

A *tetőszerkezetek* két alapvető csoportra oszlanak: a *szarufás* és a *szelemenes* tetőkre.[11]

[11] A magyar nyelvben a szarufa, horogfa, rag lényegében ugyanazt a szelemenes tetőszerkezettel kapcsolatos szemléletet tükrözi. A kétféle tetőnél alkalmazott, formailag azonosnak látszó, szerkezetileg azonban eltérő szarufának nincs meg az a megkülönböztetési lehetősége, mint amit pl. Bruno Schier használ munkájában, „Sparren"-nek nevezve a szarufás, „Rofen"-nek a szelemenes tető szarufáit (Schier, Bruno 1932. 28.). Ennek az a következménye, hogy a tetőszerkezetek egyik formáját olyan terminussal vagyunk kénytelen jellemezni — a szarufával —, mely elemet a másik szerkezet, a szelemenes is tartalmaz, bár ennek nem ez az alapvető jellemzője.

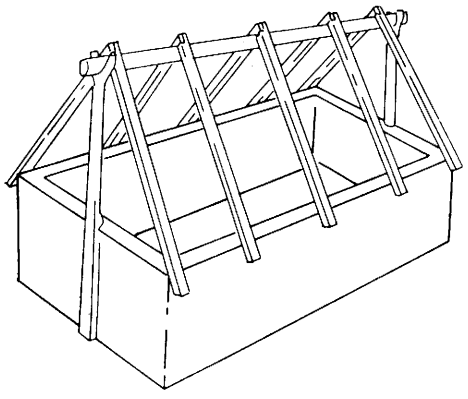

7. kép. Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet általános vázlata

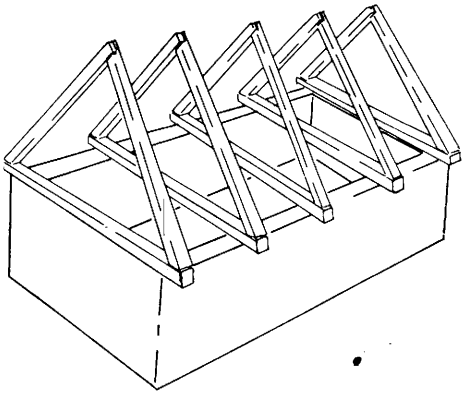

8. kép. A szarufás tetőszerkezet általános vázlata

A szarufás tetőszerkezetnél a tető teljes súlya a falra nehezedik. A szelemenes tetőnél a terhelés szempontjából két alapvető változatot kell megkülönböztetni, az ágasfás-szelemenes és az ollószáras-szelemenes (ide sorolva a szelemennel rendelkező székes tetőket is) tetőszerkezetet. Az ágasfás változatnál az ágasfa viseli a tető súlyának egy részét. Az ágasfára jutó terhelés, anélkül, hogy részletezném 40—45% körül van, a szarufák felerősítési módjától függően. Így nyeregtetőnél egy-egy hosszirányú falra a tetőterhelésnek legfeljebb 30%-a jut.[12] Az ollószáras tetőszerkezet — melyet Bruno SCHIER is jellegzetes keverékformának nevez[13] — a terhelés falrajuttatása szempontjából ugyanúgy viselkedik, mint a szarufás tetőszerkezet. A székes tetőkről ugyanez állapítható meg, mindkettő jelentősége nem a tetőterhelés megosztásában, hanem a tető és az alaprajz egymástól való viszonylagos függetlenítésében van.

Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet és összefüggése a falszerkezetekkel

A tető és a fal összefüggésére utaló korábbi idézetek szerint a gyengébb falakkal ágasfás-szelemenes, az erősebb falakkal pedig szarufás tetőszerkezet fordul elő. CS. SEBESTYÉN Károly ez utóbbit, a szarufás tetőszerkezetet egy viszonylag késői fejlődés eredményének tekintette. A kérdés az, hogy a Kárpát-medence magyar népi építkezésében alkalmazott falszerkezetek milyen tetőszerkezetekkel kapcsolódtak és kapcsolódnak, illetve, hogy a fal- és a tetőszerkezetekben bekövetkezett változások hogyan hatottak kölcsönösen egymásra.

[12] MENDELE Ferenc számítása, melyet itt köszönök meg. CZAJKOWSKI, Jerzy 1972. 98. az ágasfára jutó terhelést 50%-nak veszi, Bruno SCHIER több helyen úgy nyilatkozik, hogy a tetőterhelést a szelemenoszlop viseli — l. SCHIER, Bruno 1932. 29.

[13] SCHIER, Bruno 1932. 39.

1. 1900—1910 körül

a) Források

A tető- és a falszerkezetek elterjedésére a magyar nyelvterületen két forrásra támaszkodhatunk. A Magyar Néprajzi Atlasz azon lapjai, amelyek a tetőszerkezetek elterjedését mutatják be a századforduló idején, már rendelkezésünkre állnak.[14] S mivel a különféle falfajták elterjedési térképei még nem jelentek meg, az összevetés másik forrásául Bátky Zsigmondnak az 1910-es állapotokat feltüntető térképeit használom.[15]

A két forráshoz néhány megjegyzést szükséges fűzni. Az egyik: az időbeli eltérés. Az Atlasz 1900 körüli állapotot tükröz, a Bátky Zsigmond szerkesztette térképek 10 évvel későbbieket. Mivel az előbbi anyaga jelenkori gyűjtéssel megállapított századforduló körüli adatokat tartalmaz, ez az eltérés elhanyagolható. A másik: a Magyar Néprajzi Atlaszban négy térkép foglalkozik a tetőszerkezettel:

— Az 54/1. sz. térkép a tetővázak megoszlását mutatja be a századfordulón a következő felosztásban: oromgerendás kizárólagos, oromgerendás legtöbb, oromgerenda nélküli kizárólagos, oromgerenda nélküli legtöbb, mindkettő általános és székes tető számottevő.
— A második térkép (54/2) az oromgerenda (szelemen) tartóját tünteti fel a XIX. század végén, hat csoportban: kizárólag ollóláb; túlnyomórészt ollóláb, kevés esetben ágas; ollóláb és ágas vegyesen; túlnyomórészt ágas, kevés esetben ollóláb; kizárólag ágas; a fal tartja.
— A harmadik lap (54/3) a szarufa neveit,
— a negyedik (55/1) a szarufa leggyakoribb alátámasztási módjait mutatja be a századfordulón.[16]

Számunkra két térkép adatai fontosak. Az egyik, mely a tetőváz megoszlását mutatja be a századfordulón. Itt a kizárólag, illetve számottevő súllyal szereplő szarufás tető adatokat használom fel. A szelemenes (oromgerendás) tető adatainál viszont az 54/2. térképet használom, s itt külön választom az ollólábas és az ágasfás szerkezetet. Az ollólábas szerkezet, mint erre már utaltam, a fal és a tető viszonylatában a szarufás szerkezethez hasonlóan viselkedik. Az ágasfás-szelemenes tető esetében minden olyan adatot figyelembe vettem, amely az ágasfa ismeretét bizonyítja, tehát még a túlnyomórészt ollóláb, kevés esetben ágas elterjedési gyakoriságot mutatókat is. Eljárásomat indokolja, hogy a szarufás és a századfordulón az ollólábas szerkezet esetében is terjedő, legfeljebb stagnáló szerkezettel szemben az ágasfás már akkor visszavonulóban volt. Az előbbiek leggyakoribb, vagy kizárólagos elterjedése feltételezhetően eredeti elterjedésterületüket mutatja, az ágasfánál viszont maga az ismeret mutatja ezt.

A házak falanyagának elterjedésével kapcsolatban Bátky Zsigmond 1910-es adatok alapján megszerkesztett térképeit használom. A járási statisztikákon alapuló térképek a faházak, a kő- és a téglaházak és a vályogházak elterjedését mutatják be. Az eredeti kérdőív négy kategóriát tartalmazott:

„1. a ház falazata kőből, vagy téglából épült,
2. kő- vagy tégla alappal vályogból vagy sárból,
3. egészen vályogból vagy sárból,
4. fából vagy más anyagból."[17]

[14] Barabás Jenő 1967. 15—18.
[15] Bátky Zsigmond 1921. 35. kk.
[16] Barabás Jenő 1967. 15—18.
[17] Bátky Zsigmond 1921. 35.

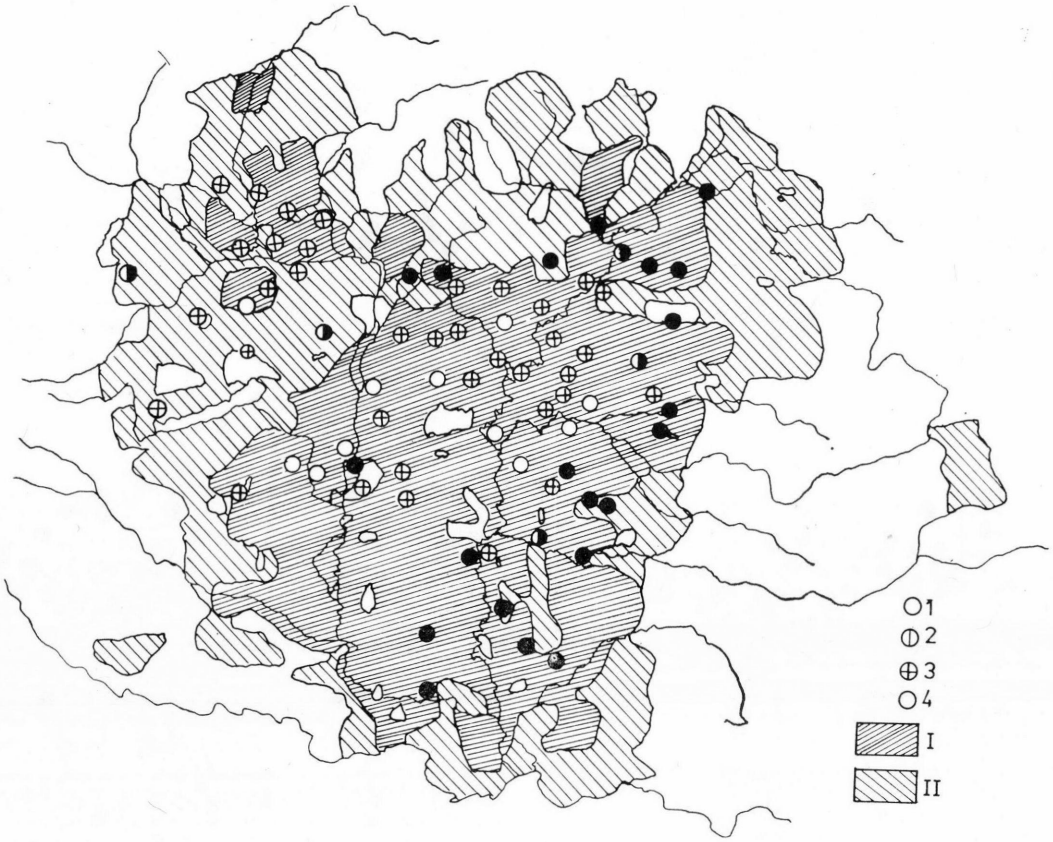

9. kép. Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet és a földfalú lakóházak elterjedése a Kárpát-medencében. Jelmagyarázat: 1. Kizárólag ágas tartja a szelement; 2. Túlnyomórészt ágas, kevés esetben ollóláb; 3. Ollóláb és ágas vegyesen; 4. Túlnyomórészt ollóláb, kevés esetben ágas. I. Vályog és földfal 90—100%; II. Vályog és földfal 50—90%

A négy térképet BÁTKY Zsigmond hárommá vonta össze, együtt szerepeltetve az alapozásos és az alapozás nélküli vályog- és sárfalakat.

A kő- és téglafalú házakat bemutató térképhez nem, de a másik kettőhöz magyarázatot kell fűzni. A faházak elterjedését bemutató lapon szerepelnek természetesen az alapvetően fafalú házak és emellett a fából készült szerkezettel rendelkezőek, a talpas-vázas építmények. A vázszerkezetes sövény- és földfalak kérdése már sokkal kevésbé eldönthető, s BÁTKY Zsigmond sem szól róluk. Mindenesetre a vázas föld- és vályogfalakat bizonyára a föld- és vályogfalú épületekhez sorolták, s nagy a valószínűsége, hogy a vázszerkezetes sövény-, nád- stb. fallal rendelkező építmények túlnyomó többsége is itt került regisztrálásra. Ez azt jelenti, hogy a földfalakat bemutató térképek a vázszerkezetes falak, a fafalakat feltüntetők pedig a talpas-vázas építmények adatait is tartalmazhatják.

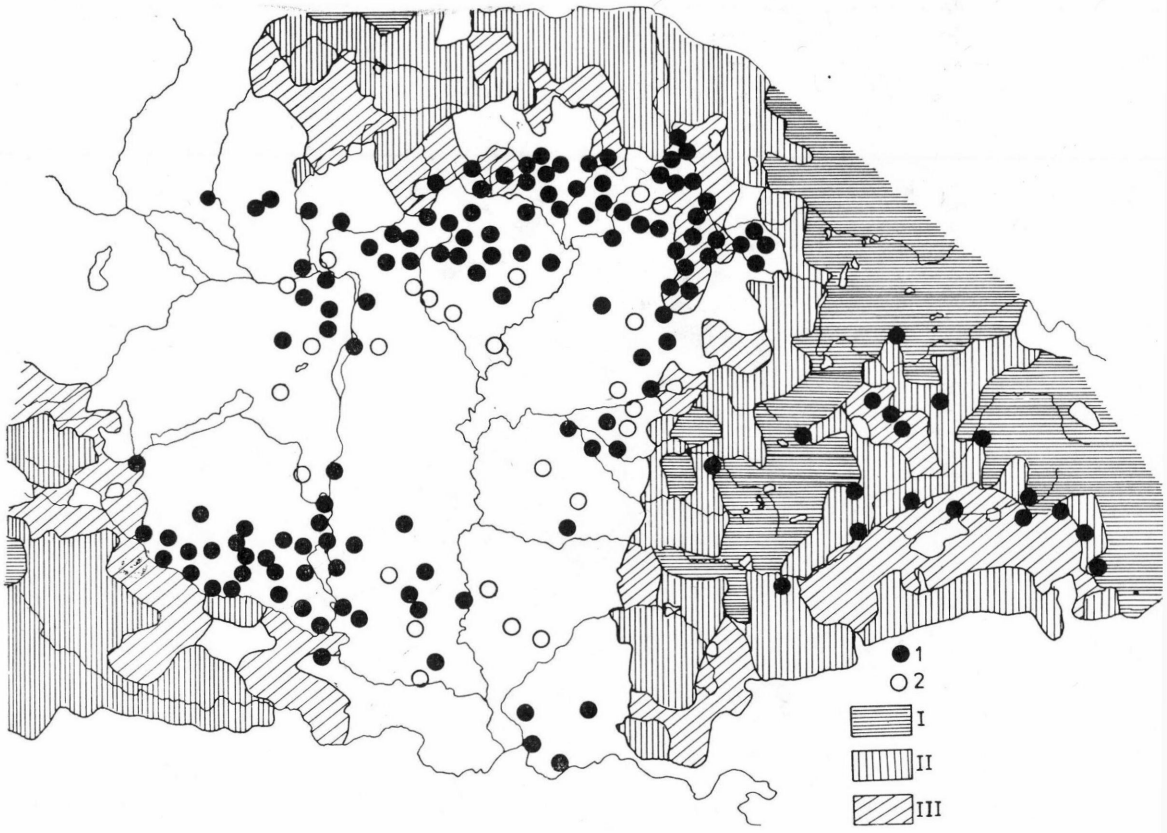

10. kép. A szarufás tetőszerkezet és a fafalú házak elterjedése a Kárpát-medencében. *Jelmagyarázat:* 1. Szarufás (oromgerenda nélküli) tetőszerkezet kizárólagos; 2. Szarufás tetőszerkezet legtöbb. I. A faház 90—100%; II. A faház 50—90%; III. A faház 20—50%

b) Összefüggések

Ha összevetjük a fal- és a tetőszerkezetek elterjedéséről rendelkezésünkre álló térképeket, a következőket tapasztalhatjuk:

— Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet elterjedési területe meglehetősen nagy pontossággal követi a földfalú épületek elterjedését. Azok az adatok, melyekben a szelemen alátámasztása kizárólag ágasfával történt, azokról a területekről származnak, ahol a földfalak kizárólagosak (90—100%). Lényegében ez a helyzet a túlnyomórészt, illetve az ollóágast és ágasfát egyenlő mértékben használó kutatópontokkal is. Az ágasfát ismerő helyek elenyésző kisebbsége esik kívül a földfalú épületek 90—100% közötti elterjedés területén, de ez a néhány is az 50—90%-os elterjedésterületen van.

— A szarufás tetőszerkezet és a fafalú épületek elterjedési térképeinek egybevetése már kevésbé ad egyértelmű képet. Erdélyben a két elterjedés teljes mértékben egybevág. Nem így a szarufás tetőszerkezetnek az Alföld keleti peremét követő elterjedése, valamint az Északi-hegyvidék, illetve annak

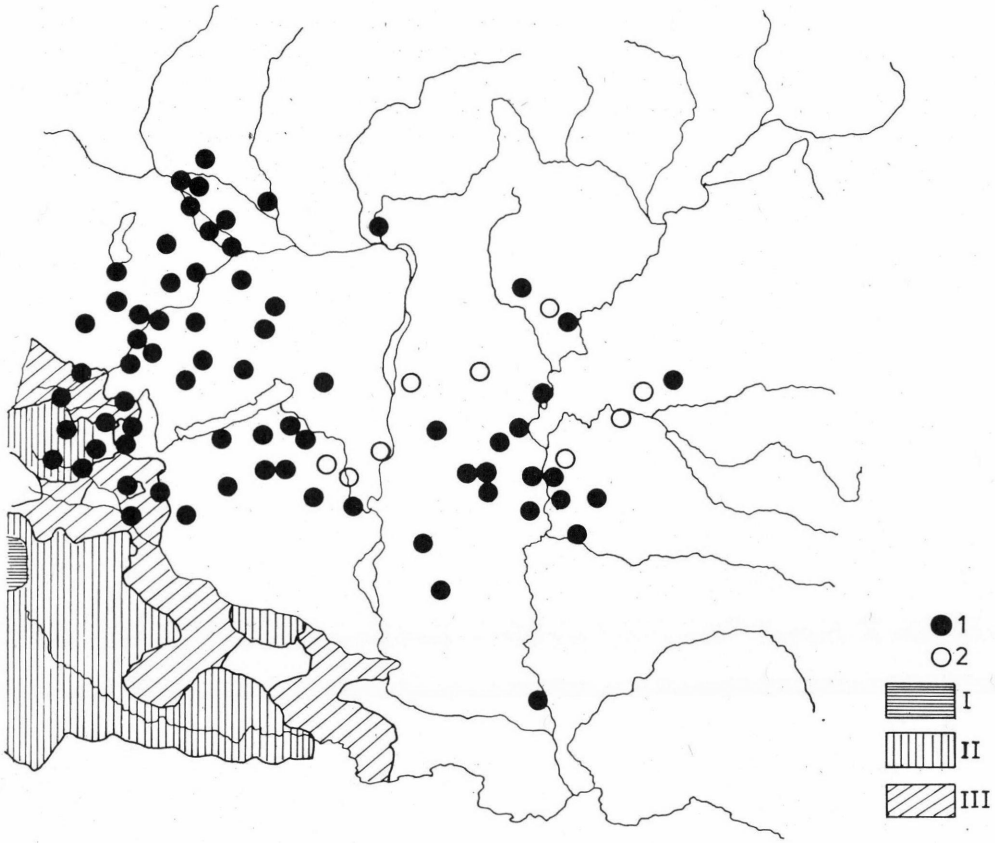

11. kép. Az ollólábas tetőszerkezet és a fafalú házak elterjedése a Kárpát-medence nyugati felében. Jelmagyarázat: 1. A szelemen alátámasztása kizárólag ollólábbal történik; 2. A szelemen alátámasztása túlnyomórészt ollólábbal történik. I. A faház 90—100%; II. A faház 50—90%; III. A faház 20—50%

déli peremét követő s a dél-dunántúli, Duna—Tisza közének déli területein jelentkező elterjedési folt.

— Az ollószáras szerkezet elterjedési területe nyugaton egybeesik a faépítkezéssel, s ettől, az 1910-ben 20% feletti területtől északra fel a Csallóközig, illetve a somogyi területeken keresztül a Duna—Tisza közén egészen a Tiszántúl egyes vidékeiig húzódik.

Az 1900—1910 közötti állapotot tükröző térképek jeleznek ugyan egy általános tendenciát, de az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet visszaszoruló jellege miatt több ponton kérdéseket vetnek fel. A továbbiakban azokon a területeken vizsgáljuk ennek a tetőszerkezetnek a múltját és kapcsolatát az épület falszerkezetével, ahol ennek az általános tendenciának ellentmondó adatok merülnek fel. A rendelkezésre álló források eltérő jellege miatt a vizsgálatot két korszakra osztottuk. Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet XVIII—XIX. századi elterjedését a levéltári és néprajzi gyűjtésekből származó adatokon kívül napjainkig meglevő épületeken is tanulmányozhatjuk. Ez a tény,

továbbá az, hogy e korszakból bőségesen állnak rendelkezésünkre adatok, indokolják azt, hogy csak a kérdéses területeket vizsgáljuk, és ne törekedjünk az egyértelműen jellemezhető területek (pl. Erdély) részletekbe menő bemutatására. A XVII. és az ezt megelőző századokból a források szűkösebbek, a levéltári adatok mellett a nem túlságosan bőséges régészeti feltárások eredményeire támaszkodhatunk. Itt ezért — elsősorban a régészeti anyagnál — minden számbavehető adalékot igyekeztünk felhasználni.

2. *XVIII—XIX. század*

a) A keleti és északi magyar nyelvterület

Erdélyben ebben a korszakban az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet lakóházon ismeretlen.[18] Az Alföld keleti peremterületén, az Erdőháton, Beregben a vályogfalú épületek elterjedése előtt a talpas-vázas sövényfal kizárólag szarufás tetőszerkezettel párosult.[19]

A Nyíregyháza melletti Oroson a Szabó László által leírt vázszerkezetes földfal — vagyis mereglyés — kizárólag szarufás tetőszerkezettel fordul elő.[20] Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet ismeretéről a szerző nem számol be, ugyanakkor a szintén Nyíregyháza közelében levő Újfehértón a Néprajzi Atlasz szerint az oromgerendás és a szarufás tető egyforma arányban fordul elő, és az oromgerenda alátámasztása kizárólag ágasfával történik.

Hasonló a helyzet a Bodrogközben is. Pácinban Séra Mihály András 1826-ban kibecsülték lakóházából. Az épület 1802-ben készült, szerkezeti elemei a következők: „tzulápok", mestergerenda, folyógerendák, szarufák, lécek, ajtók-ablakok és a „mestergerendát tartó tzuláp".[21] Ez is vázszerkezetes sövényfalú tehát, szarufás tetőszerkezettel párosulva. A szomszédos Cigándon ilyen épület bontásáról készített fényképeken feltűnő, hogy a vázszerkezet, a függőleges oszlopok rendkívül erőteljesek. A Néprajzi Atlasz itt is jelzi az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet ismeretét.

Ettől a területtől északra már csak a szarufás tetőszerkezettel találkozhatunk. Így például Füzéren 1806-ban egy kovács ház épült: „. . .kőből, szalma fedél alá, három soros zsindely lévén fel verve az Eszterhára, Tölgyfa gerendákra, Szarufákra . . ."[22]. Ugyanott egy épület „Patits Tapasszal" épült és ez is szarufás.[23] A környékről nagy számban sorolhatnánk a XIX. század közepével bezárólag épült boronafalú (pl. Filkeháza, Nyíri, Komlóska) és

[18] Barabás Jenő 1967. 15—18., de az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* rendkívül gazdag ágas és ágasfa adatai között sem találhatunk lakóháznál, csűrnél szelementartó ágast. Valószínű, hogy még az 1767-ből származó koronkai (Maros-Torda m.) adat: „a mely házat epittetett, annak egy ágossát ki tetette, mely miatt az uttza szorult" sem szelementartó, hanem a falban levő — más adatokból világosabban kitetsző — ágasra vonatkozik. Egyszerű kivitelű gazdasági épületeknél (pl. színnél) azonban úgy tűnik, Erdélyben is alkalmazták az ágasfás-szelemenes tetőszerkezetet. Szabó T. Attila 1975. 119—120., 121.

[19] Gönyey Sándor 1940.; Gilyén Nándor—Mendele Ferenc—Tóth János 1975. 36. kk.

[20] Szabó László 1968. 536.

[21] Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár, 1926. nov. 22. Úrbéri perek 8. cs. loc. 200.

[22] Balassa Iván 1958. 300.

[23] Az utóbbi épület talpas-vázas szerkezetű lehetett, ezt bizonyítják a jelenkori néprajzi gyűjtések.

talpas-vázas sövényfalú (Nyíri, Regéc, Erdőhorváti stb.) épületeket, melyek szarufás tetőszerkezetűek,[24] sőt a szórványosan előforduló sokszögű záródású csűrök is szelemen nélküliek,[25] annak ellenére, hogy egyes kutatók szerint a keleti és északi szláv népek körében is ismert ilyen építményeknél kizárólagos a szelemenes megoldás.[26]

Nyugatabbra a XVIII. század végén, a XIX. század elején szintén tapasztalhatjuk a szarufás tető térhódítását az ágasfás-szelemenes rovására. Miskolcon 1788-ban két házat felbecsülnek.[27] Az egyik vályogfalú, van folyógerendája, általgerendája, a pitvarban „3 gerendácska", mestergerendája, szarufája és a vályog között 6 oszlopa. Ez a ház szarufás tetőszerkezetű, de vályogfalú, a falát oszloppal erősítették meg. A másik háznál folyógerendákat, általgerendákat, mestergerendát, a ház falában 72 karót, fonadék vesszőt és szarufákat becsültek fel. Ez tehát vázszerkezetes sövényfalú épület szarufás tetőszerkezettel.

Már az eddigiekből is kitetszik, hogy az Északi-hegyvidék déli peremterületén a XVIII. és XIX. század fordulóján meglehetősen keveredve fordul elő az ágasfás és a szarufás tetőszerkezet. Általánosságban úgy tűnik, hogy a hegyvidék területére nem nyomul fel az ágasfás szerkezet, a peremterületen viszont mindkettő megtalálható. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a terület hevesi részéről Bakó Ferencnek több tanulmánya is megjelent, melyekben rendkívül bőséges levéltári anyagot is feldolgozott.

Heves megyében azoknál az épületeknél, ahol talpfa szerepel, egyetlen egy esetben sem találhatjuk meg az ágast. Például Abasáron 1743-ban „Szabo Matyas Uram Haza" a következő épületszerkezeti elemeket tartalmazta: általgerenda, mestergerenda, vízvetőgerenda, szarufa, oszlop, talpfa.[28] Tarnabodon 1759-ben: talpfa, koszorúgerenda, vízvető, oszlop kötésekkel.[29] Ahol ágasfa szerepel, sehol sem találunk talpgerendát. Így például azokban a kérvényekben, melyekben Demjén, Füzesabony, Kerecsend és Maklár lakosai 1765-ben a földesúrtól különféle épületfákat igényeltek, egyetlen esetben sem fordul elő talpgrenda. Ahol nem kiegészítéshez, épületmegújításhoz kérnek fát, minden esetben szerepel a megfelelő mennyiségű ágasfa és szelemen. A négy falu épületfa igényléséből Bakó Ferenc teljesen egyértelműen rekonstruálta a vázszerkezetes sövény-, illetve vályogházakat, ágasfás-szelemenes tetőszerkezettel.[30]

Az az 1743-ból származó jegyzék, mely a „Tárkányi Zsérczy Szarvaskői bocsi, Baktay és Felnémeti Erdőkben található dőlt fából épületre fordítandó fáknak" felsorolását tartalmazza, a következő épületelemeket említi meg: sövénybe való karó, középszerű oldal ágas, „Annál vastagabb ágas, kit 4 szögre faragni szoktak, vastagsága schuch 3/4", kisebb általgerenda, nagyobb általgerenda, annál vastagabb általgerenda, hosszú mestergerenda, szarufának való vastagabb, vékonyabb, szelemen ágas gömbölyű, szelemen ágas — fara-

[24] Az épületek felmérései a Szabadtéri Néprajzi Múzeum — Szentendre Adattárában (továbbiakban SZNM Adattár) és fényképgyűjteményében.

[25] Füzérradvány, Petőfi u. 8. — lebontva a Szabadtéri Néprajzi Múzeum részére, felmérése SZNM Adattár, ugyanott Kertalja u. 4. — összedőlt az 1960-as évek második felében, SZNM Adattár.

[26] Schier, Bruno 1932. 59.

[27] Bodgál Ferenc 1957. 316—318.

[28] Bakó Ferenc 1967. 177—178.

[29] Bakó Ferenc 1967. 187.

[30] Bakó Ferenc 1969. 257 kk.

12. kép. Mestergerendát támasztó ágas Mezőkövesden, a Honvéd u. 12. sz. ház bontásakor

gásra való, szelemen gerenda vastagabb, horgasoknak párja, rovásnak való palló. Bakó Ferenc ebben az árjegyzékben a zsilipelt (talpas-vázas) és a sövényfalú (vázszerkezetes) épületek összes elemét felismeri, s az egyik hiányzó elemet, a talpgerendát abban az ágasban keresi, melyet „4 szögre faragni szoktak".[31] Ez az ágas nem lehetett talpgerenda, ennek neve is ellentmond, amellett a jegyzék szerint ez a talpgerenda a mestergerendánál kisebb keresztmetszetű lenne. Ez az ágas a mestergerenda alátámasztására szolgálgatott. A közeli Mezőkövesden vályogfalú háznál találhattunk ilyen, mestergerendát alátámasztó oszlopot, de ez az oszlop általános mind a talpas-vázas, mind a fentiekhez hasonló vázszerkezetes építményeknél.[32]

Ismertek azonban olyan adatok is, Pápai Károlynál és Istvánffy Gyulánál, ahol, úgy tetszik, a talpas-vázas, zsilipelt falú épületek ágasfásak.

[31] Bakó Ferenc 1967. 165.

[32] Mezőkövesd, Honvéd u. 12. — bontási tapasztalat, ugyancsak vályogfalú épületnél Igrici (Borsod m.) Tompa M. u. 3. bontási tapasztalat (mindkettő SZNM Adattár); +l. még talpas-vázas épületnél: Kispalád (Szatmár m.) Fő u. 101. bontási tapasztalat (SZNM Adattár); Kisbégány, Makkosjánosi, Beregújfalu (Bereg m.) Gönyey Sándor 1940. 5., 17., 58.; Zádor (Baranya m.) Petőfi u. 1. bontási tapasztalat (SZNM Adattár); Kórogy, Haraszti (Szlavónia) Garay Ákos 1911. 231., 233.; vázszerkezetes épületnél: Tápé (Csongrád m.) Juhász Antal 1971. 444.; stb.

Reguly Antal palóc jegyzetei boronafalú épületnél valószínűsítik az ágasfa meglétét. Mindezeknél az adatoknál azonban némi bizonytalanságot érzek. Reguly Antal Kerekgedén a következőket jegyezte fel:

„112. A régi építkezés szelemenfára az az ágasra volt, az ágas tartja a szelemen fát, mely az egész tetőt tartotta és elejin végén és a pitvarba volt, és *zuglyára* a hol a fal gerendái egymásba vannak véggel bevágások által kötözve. *Vértelegnek* neveztetik a fonat mely a födél alját a faltul felfelé elzárja, horogra van a födél vagy vagy szarufára, az utóbbi a gerendán áll, a horog a szelemenen fekszik, a szelement ágas tartja."[33]

Reguly Antal pontosan megkülönbözteti a kétfajta tetőszerkezetet, és azt hiszem joggal tételezem fel, hogy az idézet első felében nem a boronafalú épület ágasfás voltáról beszél, hanem arról, hogy a régi épületek részben ágasfás-szelemenes tetőszerkezetűek, részben pedig *zuglyára* építettek, azaz boronafalúak voltak. Ezt látszik az is alátámasztani, hogy ugyanő Fülek környékéről a következőket írja:

„Kurtányi . . . ház fala, boronafa (hasított fa egy fa derekában kettő) ez jön zsilipbe ez meg a talpfába van, a borona fát be tapasztják sárral aztán bevakolják, be meszelik a falra jönnek a vízvezető gerendák (moorbank) melyek a zsilipeket öszve tartják, ezekre jönnek a keresztgerendák, melyre a stabló deszkák, melyek ismét sárral be tapasztatnak (3 ujjnyira) a padlót földi, ház vagy szoba földinek nevezik. A keresztgerenda végibe bele vésődnek a szarufák, melyek a födelet képezik és a kakas ülő (fa) által meg erősítetnek. A szarufákat léczel öszvefoglalják".[34]

„Pápai Károly 1893-ban írt dolgozatában úgy hozza fel mellékesen ezt a tetőszerkezetet, mint antikvitást, amit már nem figyelhetett meg, ezért csak elbeszélés alapján írja le", írja Bakó Ferenc.[35] Pápai nem is hozza összefüggésbe a talpas-vázas falú házat és az ágasfás-szelemenes tetőszerkezetet. „Azelőtt, mint Apátfalván hallottam, a fedél vázának egy kezdetlegesebb alakja is járta. A tetőt *ágasok* tartották, olyanformák, mint a kútágas, de rövidebb *füllel*, csakhogy éppen a reá fektetett szelemeny le ne hengeredjék róla. Három ilyen ágast alkalmaztak, egyet-egyet a ház két végében, a középső meg a pitvarból, vagy a kamrából nyúlt fel . . ."[36] Korábban arról ír, hogy „Úgy látszik a faház mellett, vagy talán előtte már régen szokásos volt a földből való *verett ház* . . ."[37]. Nagyon valószínű, hogy Pápai Károly ágasfás adata nem talpas-vázas épületre, hanem földfalúra vonatkozik.

Istvánffy Gyula rajzot is közöl az ágasfás, zsilipelt falú házról, a képet a Magyarság Néprajza, majd ezen keresztül számtalan egyéb összefoglaló is átvette. Megjegyzi, hogy a „Lakóházak az építés anyaga szerint régente többfélék voltak, ú. m. *faház*, *paticsház* és *vert ház*".[38] A talpas-vázas zsilipelt falú épület leírásánál a tetőszerkezet készítését a következőképpen ismerteti: „Az így lefödött épület fölé került a ház tetőzete, vagy a mint ők nevezik, a *hajazat*, a *fedés*, melynek egész terhe az *ágos-fá*-kra nehezedett. Ugyanis minden palócz háznál — régente — a ház elején (a homlokfal előtt), a ház

[33] Reguly Antal 1975. 43.
[34] Reguly Antal 1975. 18.
[35] Bakó Ferenc 1967. 194.
[36] Pápai Károly 1893. 14.
[37] Pápai Károly 1893. 8.
[38] Istvánffy Gyula 1911. 1.

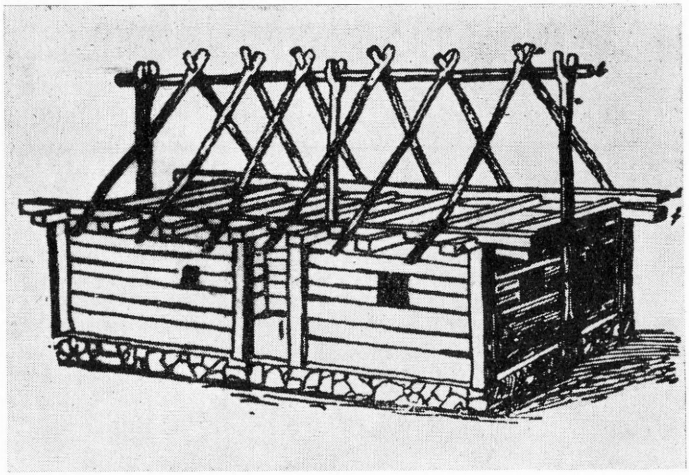

13. kép. A palóc faház Istvánffy Gyula nyomán a Magyarság Néprajzában

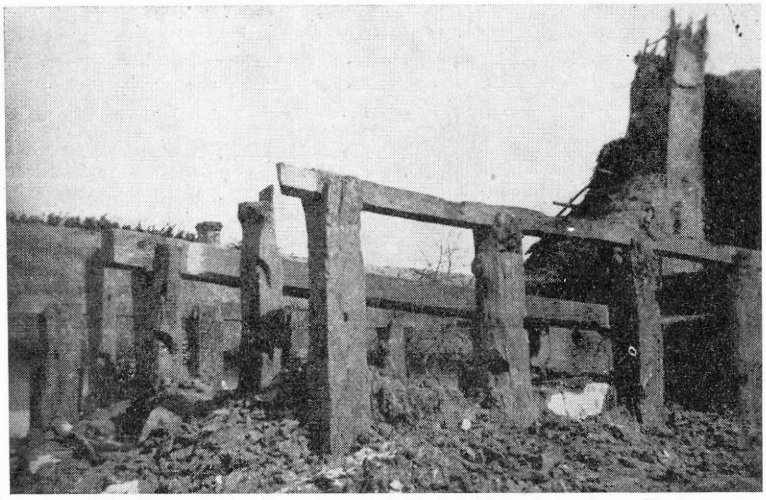

14. kép. Vázszerkezetes sövényfalú lakóház bontása, Cigánd (Zemplén m.)

közepén (a pitarban) s a ház végén (a kamra külső falánál) leástak egy-egy *ágos-fá*-t, melynek földbe kerülő faragatlan tőkéje 50—60 cm átmérőjű vastag volt . . .''[39] Bakó Ferenc megjegyzi, hogy Istvánffy Gyula mindössze egy ilyen épületet látott,[40] bár igen nagy területet járt be. A levéltári adatok, a néprajzi leírások egyaránt azt mutatják, hogy a borona-, a talpas-vázas-, valamint a kőfalú épületek e területen is csak szarufás tetőszerkezetűek voltak, így ezt az adatot a népi építkezésben is előforduló egyedi, követésre nem talált kezdeményezésnek tekinthetjük.

[39] Istvánffy Gyula 1911. 3.

[40] Bakó Ferenc 1967. 194., általánosságban arra az eredményre jut, hogy „ritka vagy ismeretlen'' volt a palócok között az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet.

Az Északi-hegyvidék lábánál ma is állnak XVIII. század végi, XIX. század eleji épületek, melyek az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet és a föld- és vázszerkezetes falak összefüggését mutatják. Példa erre a dél-borsodi Igriciben egy, mestergerendáján 1776-ra datált vályogfalú lakóház,[41] északabbra Bükkaranyoson egy 1803-ban épült vázszerkezetes sövényfalú ház.[42]

b) Alföld

A Néprajzi Atlasz térképe az Alföld középső részén változatos képet mutat, a szelemen ágasfával történő kizárólagos alátámasztása mellett gyakori, hogy egy településen belül ágasfa és ollószár vegyesen, másutt kizárólag ollószár hordja a tetőterhelést.

Békés megyében a XVIII. században Barabás Jenő adata szerint „A gyulai vásárokon is rendszeresen lehetett vásárolni négyszögletesre faragott *hosszú fákat* és *ágasokat*, ami a szelemenes tetőszerkezet elterjedettségére utal".[43] Tótkomlóson — valószínű a környező magyar falvak népi építkezésének hatására — „. . .a régi házaknak állítólag nem volt ollójuk, hanem csak ágasfájuk".[44] Az ugyancsak szlovák lakosságú Szarvason is él a hagyománya az ollószáras-szelemenes szerkezetet megelőző ágasfás-szelemenes szerkezetnek.[45] Hódmezővásárhelyen a XVIII. század végén általános a vályogfal, ezt gyakoriságban a vertfal követi.[46] Ezek az épületek kizárólag ágasfás-szelemenes tetőszerkezetűek, mindössze egy esetben említik a „kecskeláb"-at, azaz az ollószárat, egy 1818-ban épült csőszháznál.[47]

A bihari Sárréten a Szűcs Sándor által leírt nádházak jól példázzák a vázszerkezetes falak és az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet összefüggését.[48] Ugyanerről a területről Dám László megállapítja: „Legegyszerűbb és a múlt század elején még általánosan elterjedt forma a *szelemenes tetőszerkezet*. A hosszú ágasos-szelemenes tetőszerkezet elsősorban a nád, patics és fecskerakásos falféleségekkel párhuzamosan alkalmazták. A vert- és vályogfal már a nehezebb *félágasos-szelemenes* és a *szarufás* szerkezetet is elbírta."[49] Ugyanő megjegyzi, hogy „A szarufás tetőszerkezet csak az 1830-as évek táján kezdett erőteljesen elterjedni",[50] de ez inkább csak e szerkezet megjelenése lehetett, mert az általa közölt elterjedési térképen, melyen a mai állapotot mutatja be, a szarufás tető elterjedése még ma is csak a Berettyó mellékére, illetve az ettől keletre eső területre terjed ki.[51]

Karcagról 1770-es években épült lakóházat ismerünk Vargha László leírásából, melynek vályog a fala és félágasos, illetve ollószáras-szelemenes tetőszerkezete volt.[52] A Néprajzi Atlasz szerint a századfordulón a Duna—Tisza

[41] Igrici (Borsod m.) Tompa M. u. 3. Az épület vályogtéglái a közelmúlt szokásos méretének kétszeresei voltak. SZNM Adattár.
[42] Bükkaranyos (Borsod m.) Báthory I. u. 82. SZNM Adattár.
[43] Barabás Jenő 1964. 35.
[44] Vajkai Aurél 1974. 148.
[45] Sgy. SZNM Adattár.
[46] Barabás Jenő 1954. 472.
[47] Barabás Jenő 1954. 472—473.
[48] Szűcs Sándor 1943. 133—149.
[49] Dám László 1974. 356.
[50] Dám László 1974. 356.
[51] Dám László 1974. 361., 11. kép.
[52] Vargha László 1955. 41., figyelemre méltó az épületen a két oromzat klasszicizáló barokk kialakítása.

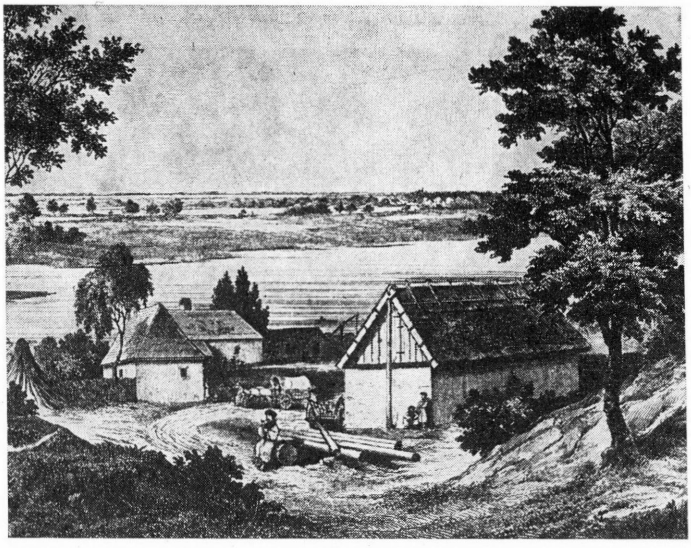

15. kép. Ágasfás-szelemenes épület Kecskemét környékén az 1850-es években. (VAHOT Imre 1853)

közének középső részén az ollószáras-szelemenes tetőszerkezet az uralkodó. Ugyanakkor például Kecskemét 1850-es évek elejéről származó látképén ágasfás-szelemenes lakóházakat figyelhetünk meg.[53]

c) Dunántúl

A Duna mentén, olyan területen, ahol BÁTKY Zsigmond térképei 90—100% közötti földépítkezést jeleznek, a szarufás tetőszerkezet helyenként kizárólagos. Ennek a jelenségnek, mint ezt később bemutatjuk, az előzménye az, hogy itt egykor talpas-vázas épületek voltak a régészeti feltárások szerint. CSALOG József Bátán, Bogyiszlón találta meg ezeknek az épületeknek az utolsó példányait, és az általa leírt házak mind szarufás tetőszerkezetűek voltak.[54] Hasonló a helyzet Somogyban, Baranyában is. Somogyban a XVIII. századi sövényfalú és minden bizonnyal talpas-vázas szerkezetű lakóházak[55] *rag*-ra épültek.[56] KNÉZY Judit szerint ez az ágasfás-szelemenes tetőszerkezetre utal. A BÁTKY Zsigmondot követő feltételezés etimológiailag helytálló,[57] viszont feltűnő, hogy a részletes leírások, melyek az ajtókról, födémdeszkázatokról is megemlékeznek, említést sem tesznek az épület olyan fontos és hozzátehetjük,

[53] VAHOT Imre 1853. 84—85. közötti metszet.

[54] CSALOG József 1939. 35—36.

[55] KNÉZY Judit 1972. 520., bár a szerző nem említi a talpgerendákat a lakóépületeknél, de az, hogy istálló is talpra épült: „hat lóra való talpokra épített istálló, sövénnyel sározotlan megfonyva, mellyen egy régi fenyő deszka ajtó . . .” (KNÉZY Judit 1972. 529.), és hogy jelenleg is állnak még talpas-vázas épületek a területen (l. KNÉZY Judit 1973. 209., L. IMRE Mária 1973. 229. — ez utóbbi 1838/1767-ből is), azt mutatják, hogy ezek a lakóházak mindenképpen talpas-vázas szerkezetűek voltak.

[56] KNÉZY Judit 1972. 528.

[57] KNÉZY Judit 1972. 528., BÁTKY Zsigmond 1937. 340.

16. kép. Vázszerkezetes falú, ágasfás-szelemenes tetőszerkezetű lakóház Köröshegyen — JANKÓ János felvétele

nagyértékű részéről, mint az ágasfa és a szelemen. A zselicségi talpas-vázas épületek szarufás szerkezetűek voltak,[58] az ormánsági lakóházak hatalmas talpgerendára épültek, szarufás tetőszerkezettel.[59] Véleményem szerint ez a magyarázata a szarufás tetőszerkezet itteni elterjedésének.

A Balaton somogyi partjáról a talpas-vázas épületet JANKÓ János írta le, és egy olyan szerkezeti rajzát közölte, mely ágasfás.[60] Fényképen egyetlen ágasfás házat örökített meg Kőröshegyről. Az eredeti fényképen a háznak nem látható a talpgerendája, de a sarokoszlop még a meszelés alatt is jól kivehető.[61] JANKÓ János szerint itt „A házfedél legrégibb alakja a sövényháznál a *kontyos* volt, vagyis négy dűlő oldala volt . . .".[62] Ez ellentmond annak, hogy ágasfás-szelemenes szerkezetű legyen a tető, mert a kontyolást csak úgy lehet megoldani, hogy félágast, vagy ollószárat alkalmaznak — amire nem utal sehol —, mert a hosszúágasnak e tetőformánál a szoba közepén kellene elhelyezkednie, s erről sem történik sehol sem említés. Így valószínű, hogy ezen a területen is egymás mellett élt az ágasfás-szelemenes lakóház, mely vázszerkezetes sövényfalú (a kőröshegyi kép ezt ábrázolja) és a talpas-vázas falú szarufás, illetve ollószáras tetőszerkezettel.

A Dunántúlról a Néprajzi Atlasz nagy területről jelzi a szelemen használatát, melyet azonban a Kisalföldet és a Csallóközt kivéve ollószár tart, a Balaton-felvidéken pedig a szelement fallal támasztják alá. Bár elsőrendű célunk az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet vizsgálata, mégis érintenünk kell a nyugat-dunántúli és a balaton-felvidéki szelemenes területeket.

[58] ÉBNER Sándor 1931. 91—92.
[59] GUNDA Béla 1937. 103.
[60] JANKÓ János 1902. 190.
[61] Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, Fényképgyűjtemény: F. 66.147.
[62] JANKÓ János 1902. 188.

A Balaton-felvidéken a szelemen a lakóházaknál, melyek rendszerint kőfalúak, a harántfalak felmagasításával kialakított szelementartókon nyugszik. Ez a lakóház fejlődésének szempontjából figyelemre méltó. Hosszirányban az alaprajz még így is csak a viszonylag korlátozott hosszúságú helyiségek egymás után építésével bővíthető, de ezzel a megoldással az épület szélességében jut fejlődési lehetőséghez. A Kárpát-medence középső részén általános 45°-os tetőnél ugyanis az építmény minden egy méteres szélességnövekedése a tetőgerinc fél méteres emelkedésével jár együtt. Egy hat méter széles épületnél — 45°-os tetőhajlásszög esetén — legalább 6,50 méter hosszú ágasfára van szükség (3 m a tető belmagassága, 2,50 m a fal magassága — a födémet nem is számoltuk — és 1 méter a földbe rögzített rész). Az ágasfás-szelemenes tetőnél a szarufák két ponton vannak feltámasztva, ellentétben a szarufás szerkezettel, ahol a feltámasztás csak egy ponton, a szarufák alsó végén történik. A szarufák feltámasztása két ponton hosszabb szarufák, ennek következtében szélesebb építmények kialakítását teszi lehetővé. Ezzel a lehetőséggel azonban a magyar népi építkezés nem tudott élni, hiszen az ágasfás-szelemenes szerkezet éppen a fában szegény területeken található meg, ahol a keményfa ágasok beszerzése még talán nagyobb nehézségekkel járt, mint a puhafa — általában a folyókon leúsztatott — szelemenek biztosítása.[63] A harántfalak felmagasításával azonban az ágasfa kötöttsége eltűnik, és csak a szelemenes szerkezet előnye marad meg — amit a balaton-felvidéki házak ki is használnak, a tornác meglehetősen korán megjelenik, esetleg másfél traktusossá válik az épület. Néhány kiragadott példával is jól lehet szemléltetni ezt a fejlődést, pl. Kisdörgicsén, Balatonkeresztúron a Vajkai Aurél által kis méretűnek nevezett házak is 7 méter szélesek, Szentgálon a szobakonyha és a tornác végében elhelyezkedő kis kamrás lakóház közel nyolc méter, Arácson egy némileg hasonló épület több mint nyolc méter széles.[64] A tornác a viszonylag korai épületeken is megjelenik — 1761 Szepezd, 1766 Mecsehely, 1786 Nagyvázsony[65] — éppen emiatt a szélesség megnövelésére nyílt lehetőség miatt.

Az ollószáras szerkezet a nyugat-dunántúli területeken terjedt el legjobban, és kapcsolódott a faépítkezéshez. Már Bátky Zsigmond feltételezte, hogy „Bizonyára innen, a stájer részek felől került ez át hozzánk és terjedt el be egészen az Alföld közepébe s szorította ki — úgy látszik — legalább is a lakóházakon az egykori tiszta ágasfás-szelemenes fedélformát".[66] A Néprajzi Atlasz ezt lényegében megerősíti. Az ollószáras-szelemenes tető elterjedésével kapcsolatban figyelemre méltó, hogy Zala megyében 1776-ban a következőkről írtak: „Az malomhelnek háza elpusztéttása és megégett helett ujnak épitése mel vagyon az Horváti vizparton talpakra épitve, rekettye fonásra sövénbül. Talpakat ugyancsak az szaluknak való lábokat létzeket megboldogult első férjem házátul hoztuk hozzája . . ."[67] (Felsőrajk). Ugyanitt 1816-ban felbecsülve

[63] A kétféle szarufa terhelési kérdéseire l. Schier, Bruno 1932. 29, 30.
[64] Vajkai Aurél 1973. 84—85.
[65] Vajkai Aurél 1973. 90.
[66] Bátky Zsigmond 1937. 343. Az ollószáras szerkezetnél az a megoldás, hogy a szelement tartó ollószárak a földbe vannak rögzítve, mint amilyen egy bánokszentgyörgyi (Zala m.) ház volt, egyedi esetnek tekinthető, több ilyen épületet nem ismerünk. Gönczi Ferenc 1914. 408.
[67] Országos Levéltár — Rajky Család Levéltára, 1776. febr. 13. — a Felsőrajkra vonatkozó adatokra Rassy Tibor hívta fel a figyelmem, melyet itt köszönök meg.

a falu faházait, gazdasági építményeit, többek között: „Még is a Pajtás Kertbe egy 30 öles szénás Pajtának teteje koszoru fából olló Talpokkal együtt . . .", „Kanász ház, melly egy boronábul épitett szoba konyhábul Kamra pedig sövénbül épétve két év előtte rakva szaruját, létzét, avétja helett . . .".[68] A malomháznak és a nagyméretű uradalmi pajtának ollószáras tetőszerkezete volt („szaluknak való láb" kifejezést is csak így lehet értelmezni, az „olló Talp" pedig teljesen egyértelmű), a boronafalú kanászházzal kapcsolatban, mely az előbbieknél egyszerűbb kivitelű épület, csak a szarufát említik. Ez az adatsor az elterjedés irányát is jelzi, hogy ez a szerkezet előbb rangosabb, nagyobb áthidalású épületnél jelenik meg, s csak később válik általánossá egyes területeken.

3. A XVII. századig

a) Régészeti források

A régészeti kutatások által feltárt legkorábbi lakóépítményeknél a fal és a tetőszerkezet kapcsolatáról még nem beszélhetünk. Ennek oka az, hogy az általában Árpád-korinak nevezett, a IX. századtól a XIII. századig terjedő időből feltárt lakógödrök még nem rendelkeztek fallal (a koraiakra példa Pécs-Tettye, Baranya m.; Várpalota, Veszprém m.;[69] a későiekre: Tiszalök-Rázompuszta, Szabolcs m.;[70] Bashalom, Szabolcs m.[71]). A lakógödrök tetőszerkezete kizárólag ágasfás-szelemenes, bár ilyen jellegű építményeknél is megvan a lehetősége más tetőszerkezet alkalmazásának.[72]

Fallal rendelkező épületeket először Papp László és Szabó Kálmán ásott ki Kecskemét környékén. A XVI. század végére elnéptelenedő Baracs község feltárásával kapcsolatban Papp László a következőket írja: „Az építkezés anyagát vizsgálva, említettük, hogy a lakóház falát majd kivétel nélkül, ritkábban az esetleg hozzáépített istállórészt, 40—50 cm vastagságban, sárga agyagsárból emelték, amennyire megállapítható volt: minden mellékanyag (polyva, szalmatörek stb.) hozzáadása nélkül . . . A tetőzet alakjának, szerkezetének megrajzolásához, természetesen, alig adódhatott a helyszínen önmagáért beszélő segedelmünk. A sárfalak viszonylagos keskenysége mindenesetre erős ágas szerkezet alkalmazását tehette szükségessé."[73] Szabó Kálmán még ennyi következtetést sem kockáztat meg, mindössze a fal anyagára utal néprajzi analógiát felhasználva.[74]

A régészeti ásatási módszerek finomabbá válásával ma már többet tudunk a XII. és a XVII. század közötti, fallal rendelkező lakóházainkról. A legkorábbi földfallal rendelkező lakóházat Esztergom-Szentkirályon (Komárom m.) ásták ki. Ez egy kéthelyiséges (2,7 × 3 és 4 × 3 m-es belső mérettel), agyagalapozású, vertfalú ház, II. Géza éremlelettel (1141—1161) datálható. Sajnos a szűkszavú előzetes beszámoló ennél többet nem mond az épületről.[75]

[68] Országos Levéltár — Rajky Család Levéltára, 1816. okt. 20.
[69] Parádi Nándor 1959. 130—131., Bóna István 1963. 122.
[70] Méri István 1952. 62.
[71] Kovalovszki Júlia 1964. 141.
[72] Kovalovszki Júlia 1964. 138. — késő császárkori lakógödrök.
[73] Papp László 1931. 146—147.
[74] Szabó Kálmán 1938. 82.
[75] Bálint Alajos 1960. 106—107.

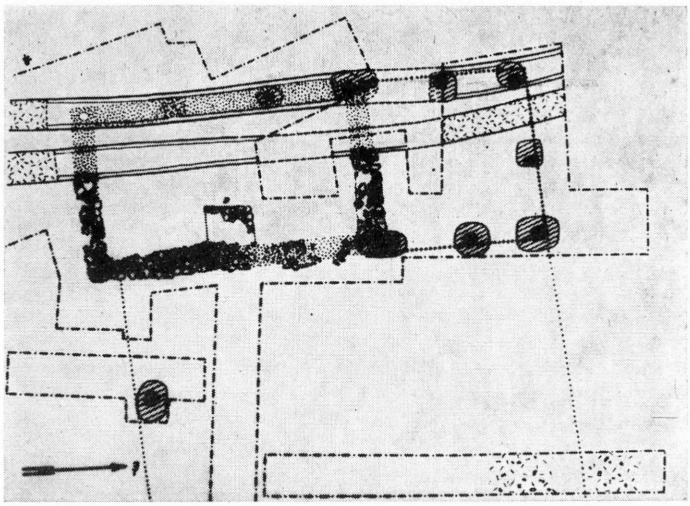

17. kép. Orosháza-Kardoskút, oszlopokkal erősített téglafalú lakóház alaprajza

Fonyód-Bélatelepen (Somogy m.) tárták fel az eddig legkorábbi sövényfalú építményeket.[76] A településen az élet a X. század elején (esetleg már az előző század végén) megindult, és a XIII. században még lakott volt. Ez a település az eddig feltárt Árpád-kori településektől nagymértékben különböző környezetben, mocsaras vidéken jött létre. Ez az oka annak, hogy itt nem a szokásos lakógödrökkel, hanem felmenő falú és padlózattal rendelkező épületekkel találkozhatunk. Az 1934-ben elkezdett ásatás eredményeit összefoglalva Horváth Béla megállapítja, hogy az akkor feltárt négy lakóépület sövényfalú, közülük három („A", „B" és „C") talpgerendás volt. A negyedik „D" épületnél talpgerendát nem találtak, és ennek alapján ezt — a korábbi felosztás szerint — vázszerkezetes, az előbbieket talpas-vázas sövényfalú épületeknek tartja. A talpas-vázas, illetve a vázszerkezetes fal sövénnyel történő kitöltésében, főleg a „B" épületnél talált gerendadarab alapján csak azt a lehetőséget veszi figyelembe, mikor a függőleges és erősebb karók közét fonják be vízszintesen. Az, hogy az „A" és a „C" épület talpgerendáján ilyen nyomot nem találtak, arra utal, hogy az épületek fala ellenkező irányú fonással készülhetett, vagyis a vastagabb karókat vízszintesen erősíthették a fal gerendavázába, és függőlegesen fonták be. Ezt támasztja alá az, hogy a „C" épületnél talált, lyukakat tartalmazó fadarab nyárfából készült, ellentétben a talpgerendákkal, melyeket csertölgyből faragtak ki. A tetőszerkezetre utaló nyom nem szerepel az ásatási beszámolóban. Mindenesetre a mocsári környezet, ahol az épület alá rőzse szigetelést kell tenni, nem látszik alkalmasnak arra, hogy kellő szilárdságot adjon egy olyan épületszerkezeti elemnek mint az ágasfa (az egyik épületnél például az épület súlya mélyen benyomta az alapul szolgáló gömbfákat a tőzegre szórt rőzserétegbe, tehát meglehetősen képlékeny lehetett az altalaj). Az a megoldás sem jöhet számításba, hogy az ágasfát a talpgerendára támasztották, mert ebben az esetben a rögzítést a megmaradt talpgerendákon észlelni kellett volna. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a

[76] Horváth Béla 1968. 113. passim.

fonyód-bélatelepi lakóházak nem ágasfás-szelemenes tetőszerkezetűek voltak.

Az orosháza-kardoskúti (Békés m.)[77] ásatások alkalmával az Árpád-kori veremházaknak megfelelő, de már belső osztást mutató lakóépítmény mellett fallal rendelkező is napvilágra került. A XIII. század első felében még használt ház még a földbe mélyedt, a föld felszínétől 60—65 cm-re lehetett az eredeti padlószint. Az épület fala habarccsal kötött téglából készült, és a hosszanti falakban erőteljes ágasok nyomát találta meg MÉRI István. Ugyanakkor azonban: „A szelemenágasoknak a fentieknél sokkal bizonytalanabb nyomaira bukkantunk, ami meglepő még akkor is, ha számításba vesszük azt a rombolást, amelyet az épület hosszában ásott árokkal korábban okoztak". Az ágasokkal erősített fal néprajzi megfelelőire MÉRI István is utal, s megállapítja: „A tető viszont, mivel a szelemenágasok helyére — mint fenntebb láttuk — csak bizonytalanul következtethettünk, szelemenes, vagy más tetőszerkezetű is lehetett".[78] A téglafalban talált oszlopok az alapozás alatt 45—60 cm mélységig észlelhetők voltak (különösen mélyre nyúltak a hozzáépített helyiségben), ezért, mivel az épület hossztengelyének helye még bolygatatlan — valószínű, hogy nem is volt szelementartó ágasfája, hanem szarufás tetőszerkezetű volt. Az építmény használójának társadalmi helyzetét nem lehetett megállapítani,[79] de figyelemre méltó, hogy a felhasznált téglaanyag teljes mértékben azonos a település templomának tégláival.[80] Nagy a valószínűsége annak, hogy a templomot és a lakóépületet ugyanazok építették, s ez a szarufás tetőszerkezet elterjedésének lehetőségét is mutatja. Az ilyen épület azt bizonyítja, hogy az Árpád-kori templomok tetőszerkezete — mely állandó példaként ott volt a falvak lakossága előtt — kellő szilárdságú fal esetén lakóépületen is alkalmazható.

A XIV. századból még nem tártak fel felmenő fallal rendelkező építményt. A XV. és XVI. századból több ilyen épületet ismerünk. Különösen figyelemre méltó a Cegléd és Nagykőrös közötti egykori Nyársapát község (Pest m.) feltárása. A község virágkora a XV—XVI. századra esett, a XVII. századra elpusztult, mindössze a XVII. sz. házról mutatható ki, hogy a század első felében még állt.[81] Az ásatás során — a templomot nem számítva — összesen 18 építményt tártak fel. A tetőszerkezeteket és kapcsolatukat a falazattal vizsgálva, érdemes ezeket röviden áttekinteni:

1. ház — vázszerkezetes sövényfalú (háromhelyiséges) a szelementartó ágasok helye jól megfigyelhető;
2. ház — terméskő alapozású (egyhelyiséges) tetőszerkezetre utaló nyom nincs;
3. ház — vázszerkezetes sövényfalú (valószínű kéthelyiséges), a szelementartó ágasok helye megfigyelhető;
4. ház — terméskő alapozású, vagy falú (kéthelyiséges), tetőszerkezetre utaló nyomok nem kerültek elő;
5. ház — döngölt földfalú (egyhelyiséges), egyik szelementartó ágasának helye látható;
6. ház — döngölt földfal (rendeltetése bizonytalan), ágasfa nyom nincs, az egész épületnek csak nyomai figyelhetők meg;

[77] MÉRI István 1964. 19. kk.
[78] MÉRI István 1964. 21, 24.
[79] Ez még a későbbi időkben is komoly nehézséget okoz, l. pl. a XVI. században: „. . . a XVI. századi udvarház elhatárolása az egyszerű paraszttháztól (majorháztól, vendégfogadótól) egyfelől és a kastélytól, várkastélytól másfelől sem terjedelem, sem építőanyag, sem külső kép szempontjából teljes bizonyossággal nem lehetséges". H. TAKÁCS Marianna 1970. 29.
[80] MÉRI István 1964. 19. kk.
[81] BÁLINT Alajos 1962. 39. kk.

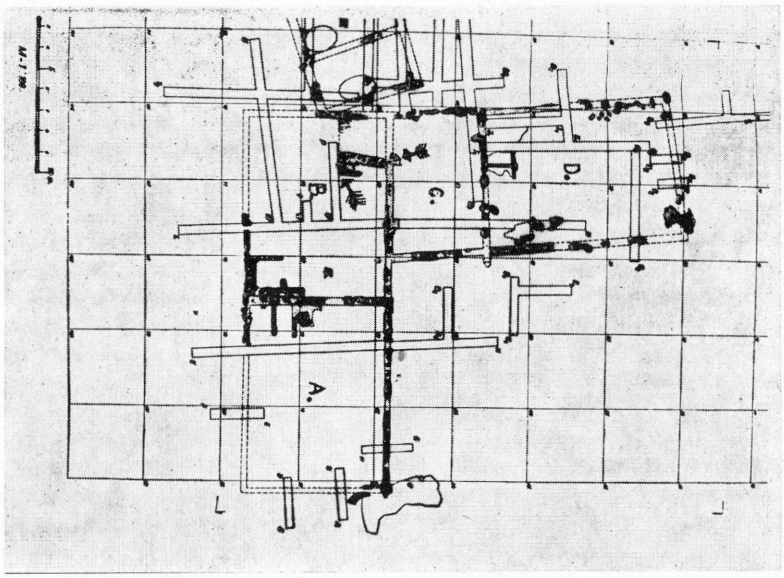

18. kép. Nyársapát, a 15. sz. talpas-vázas falú lakóház alaprajza

7. ház — terméskő alapon (kéthelyiséges), szelementartó ágas nyoma nincs, az osztó sövényfal nyoma viszont előkerült;
8. ház — terméskő alapok (kéthelyiséges) itt sincs nyoma az ágasfának, az osztó sövényfal nyoma azonban itt is megfigyelhető — a padlószint alatt 17 cm-re is;
9. ház — vázas sövényfal (kéthelyiséges), a szelementartó ágasoknak megfelelő helyen karónyom;
10. ház — vázas sövényfal (háromhelyiséges), a szelementartó ágasok helyén karónyom;
11. ház — vázas sövényfal (háromhelyiséges), a szelementartó ágasok helyén karónyomok vannak;
12. ház — terméskő alap, döngölt földfal (kéthelyiséges), a szelementartó ágasok helye megvan;
13. ház — terméskő alap, talán sövényfal (kéthelyiséges), a szelementartó ágas helye megvan;
14. ház — bizonytalan;
15. ház — részletesebben foglalkozom vele;
16. ház — kőalapon vertfal (kéthelyiséges) — nem bontották ki teljesen;
17. ház — vertfalú (kéthelyiséges) — nem bontották ki teljesen;
18. ház — vertfalú (egyhelyiséges) — nem bontották ki.

A 15. sz. ház talpgerendán nyugodott. Az ásató bizonytalan, hogy az általa A és B-nek nevezett helyiséghez a C és D helyiség szervesen kapcsolódott-e. Leírása alapján ez valószínű, és akkor ez, az esetleg a földesúr ispánja által lakott épület négy helyiségből állt, L alakban összeépítve.[82] Az ásatáson előkerült nyomok a talpgerendák létét teljesen egyértelművé teszik. Gerendadarabokat találtak, a 63-as szelvényben a sarkok alá helyezett követ is feltárták. A kérdés az, hogy ennek a talpgerendás, valószínű tehát, hogy talpasvázas épületnek, milyen tetőszerkezete volt. Az A helyiség véghomokzatát elszántották, itt semmi nyom nem volt megfigyelhető. Az A és B helyiség

[82] Bálint Alajos 1962. 90. kk.

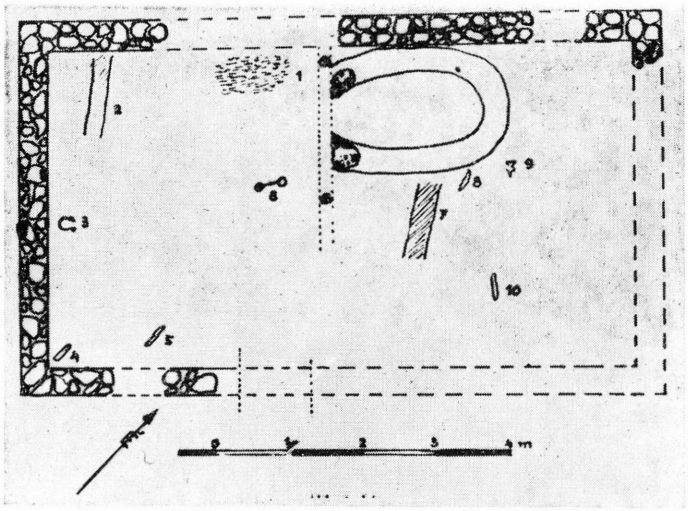

19. kép. Nyársapát, a 8. sz. ház alaprajza

keresztfala a talpgerendával együtt a napvilágra került. Itt semmiféle ágasfanyom sem volt. Ugyanez a helyzet a B helyiség hiányosan előkerült végfalánál is. A C és a D helyiség közös falának alapjai is szinte teljes egészükben megfigyelhetők, a D helyiség végfala viszont bizonytalan. A két helyiség közös falánál nincs oszlop, vagy karónyom. Az épületben mindössze két helyen talált BÁLINT Alajos karónyomot, a B és a C helyiség közös falánál, illetve a B helyiségben ehhez viszonylag közel. A két helyiség közös falában levő nyomról megállapítja: „. . .az 59. szelvényben szürke agyagos körültapasztással 24 cm átmérőjű kerek lyukat találtunk. Úgy gondoljuk, hogy ez valami ágasfának, vagy szelementartó ágasnak volt a helye". A másik nyomról szintén ágasfaként emlékezik meg. Ezek az ágasok nem lehettek szelementartó ágasok. Akár az A—B épületszárnyat nézzük, akár a C—D szárnyat, az ágasok egyik szárny hossztengelyébe sem esnek bele. Így teljesen valószínűtlen, hogy egy aszimmetrikus ágasfás-szelemenes tető lett volna az építményen. A házban tehát sehol sem került elő a szelementartó ágas helye, így ez a talpas és feltételezhetően vázas, és nem boronafalas építmény minden jel szerint szarufás tetőszerkezetű volt.

A 2., 4., 7. és 8. számmal jelzett építményeket is érdemes külön megemlíteni. Ezeknél előkerült a terméskő alap, de semmi más, ami felmenő falra utalna. A 12. és 13. épületeknél a terméskő alapozással együtt karó, illetve vertfal maradványok és az ágasfák is megtalálhatók. Az előbbi négy épületnél azonban nincsenek meg a szelementartó ágasok helyei, annak ellenére, hogy azok a helyek, ahol az ágasfák nyomainak kellene lenni, nem károsodtak. A 7. és 8. sz. épületnél az osztó sövényfal nyomai, valamint a padlószinten leletek is kerültek elő. Mindez valószínűvé teszi, hogy ezek az épületek kőfallal épültek, és tetőszerkezetük szarufás volt.

BÁLINT Alajos ásta ki a szintén XV—XVI. században fennálló, 1596-ban elpusztult Kovácsháza épületeit is a mai Mezőkovácsháza (Békés m.) hatá-

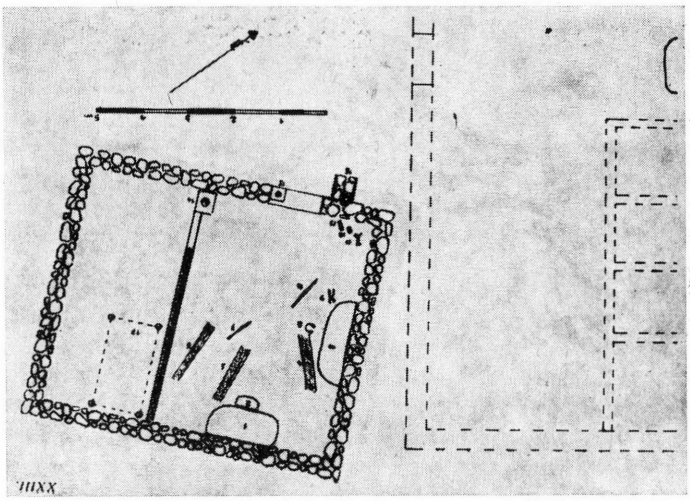

20. kép. Nyársapát, a 7. sz. lakóház alaprajza

rában. Két házat tárt fel, mindkettő vázszerkezetes sövényfalú volt, és mindkettőnél észlelte a szelementartó ágasfák helyét.[83]

Hasonló falazatú, de már háromhelyiséges lakóházat tárt fel MÉRI István Túrkeve-Móricon (Szolnok m.). A község első említése 1549-ből ismert, s a XVII. század első felében már el is pusztult. Megállapítja:

> „Valamennyi ház falának gondosan földbe erősített ágasfákból — néha karókkal váltakozó ágasokból — erős szilárd vázat készítettek a következő módon: a házfalak helyén először mintegy 30—40 cm széles s nagyjából 40—50 cm mély árkot ástak. Ez általában nem futott körös-körül, hanem meg-megszakadt. Az árokba kb. 1—1,50 m-enként azároknál többnyire szélesebb gödröket mélyítettek. A gödrökbe állították bele az ágasokat, egyiket másikat a gödrök fenekénél is mélyebbre ütve. Ezután visszadöngölték a földet a gödrökbe és az árok alsó részébe is.
>
> Az ágasok átmérője 8—25 cm között váltakozott . . . Különösen a házak tengelyében, a szelementartó ágasfáknak választottak erőteljesebb fatörzseket, melyek közül főleg a szoba-konyha falába állítottakat időnként ki is cserélték . . . Az ágasok közötti hézagokat sárral töltötték ki. A sárfal felrakását rendszerint az árokban kezdték . . . Az aránylag vékony (15—25 cm-es) falat rendszerint agyaggal tapasztották meg. A tapasztással együtt a fal vastagsága 25—35 cm."[84]

A faluban csak a templom épült más fallal, így ez a település egységesen vázszerkezetes sárfalú, ágasfás-szelemenes tetőszerkezetű házakból állt.

Az 1619—29 között leégett és elnéptelenedett Ete falu (Tolna m.) feltárásakor CSALOG József kétféle lakóépületet ásott ki. Az egyik Árpád-kori lakógödör, XIII. századi kerámiával datált. A másik épület szempontunkból érdekesebb, ennek fala volt: „. . .45 cm mélységben egy háznak majdnem teljesen ép állapotban megmaradt alapjára akadtam. Falainak helyén sekély árkot ástak, melyet azután sárgafölddel töltöttek ki és keményre döngölték. Az erre következő téglafalból már csak helyenként maradt meg a legalsó sornak egy része . . . A ház keskeny oldalának lezáródását dél felől sajnos nem sikerült

[83] BÁLINT Alajos 1939. 149—150.
[84] MÉRI István 1954. 144.

kinyomoznom."[85] A feltárt házról a későbbiekben megállapítja, hogy az a falu elpusztulásakor éghetett le, közelében, a házon kívül, megszenesedett gerendadarabokat és náddarabokat talált. Az épületben karó vagy ágasfa nyomot nem észlelt, így joggal feltételezhető, hogy a szilárd, téglafallal rendelkező épületnek nem ágasfás-szelemenes tetőszerkezete lehetett, hanem szarufás.

Hasonló eredményre jutunk azzal az épülettel kapcsolatban is, melyet LESZIH Andor ásott ki az egykori Muhi falu (Borsod m.) területén. Időben körülbelül egyezik az etei lelettel. LESZIH Andor sajnos sehol sem tárt fel teljes épületet, így a patics- és boronafalú házáról semmit sem tudunk megállapítani. Figyelemre méltó azonban az a kőház, melynek egy részét kiásta. Itt 210 cm magas kőfalra bukkant, mely 48 cm széles. Az ásatási eredményeit közreadók megállapítják: „A rajz alapján kitűnik, hogy a feltárt épületrész egy háznak valószínűleg a középső helyisége, tehát a konyhája lehetett, melyhez a gyengébb minőségű vert vagy paticsfalas helyiséget későbbi időben toldották".[86] Ez a toldásmód nagyon emlékeztet a MÉRI István feltárta orosházi szilárd falú házra, ahol a kéthelyiséges téglaházhoz toldtak egy, feltételezhetően sövényfalú vázszerkezetes helyiséget. Tehát LESZIH Andor valószínű csak a konyha egy részét és a toldást ásta ki. Ennek szélessége (a konyha kőfalánál) 285 cm, ami azt jelenti, hogy a ház hossztengelyét valószínű feltárta. És sem a rajz, sem a leírás, sem a fénykép nem jelzi a szelementartó ágas helyét. Így ez az épület is szarufás tetőszerkezettel rendelkezhetett.

Sajnos több, a tetőszerkezet és a faltechnika kapcsolatát mutató régészeti feltárást nem ismerünk. Csak tudjuk, hogy Kővágóőrs-Ecsérpusztán (Veszprém m.) kőfalú középkori épületet,[87] Nagyvázsony-Csepelyen (Veszprém m.) egy 6×4 m-es boronafalú épületet tártak fel.[88] Részletek ezekről a feltárásokról még nem láttak napvilágot.

b) Okleveles források

Az eddig áttekintett korról az okleveles forrásanyag nagyon szűkszavú. Mint SZABÓ István a faházakkal kapcsolatban írja: „. . . okleveleink csaknem kivétel nélkül hallgatnak arról, hogy milyen mértékben voltak faházak a házak, hogyan építették, használtak-e s ha igen, milyen anyagot a szerkezetekhez".[89] Mindenesetre nem tekinthető véletlennek, hogy okleveleink, mint megállapítja, csak a XIII. századtól szólnak tömegesen faházakról, s a sort egy 1295-ben elkövetett földesúri hatalmaskodás nyitja meg. Mint a régészeti anyagból kitűnt, ettől a kortól jelennek meg a felmenő fallal rendelkező házak, s valószínű, hogy ezt az okleveles anyag nem túl nagy késéssel követte. 1279-ben, legalábbis az Alföldön, általános és jellemző lehetett a földbe mélyített ház. Ezt bizonyítja az, hogy IV. László, a kunok letelepítésével kapcsolatos törvényében a következők állnak: „És határozottan kötelezzék magukat, hogy eltávoznak és visszavonulnak sátraikból és nemezből készült házaikból és keresztény szokás szerint falvakban, földbe épített épületekben

[85] CSALOGOVICS József 1937. 326.
[86] ÉRI István—BÁLINT Alajos 1959. 23. kk.
[87] TÓTH Sándor 1966. 63—64.
[88] MÉRI István 1959. 65—66.
[89] SZABÓ István 1969. 37.

fognak lakni és tartózkodni, és határozottan ígérték, hogy mindenben a keresztény erkölcsöknek és szokásoknak fognak alkalmazkodni."[90]

A faházakról az első adatok hatalmaskodásokkal kapcsolatosak. Ezt megint természetesnek kell tekintenünk. Ha az Árpád-kori lakógödrök faanyagát megnézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az mennyiségileg nem sok és minőségileg rendkívül szegényes. Az Orosháza-Kardoskúton kiásott, már a kétosztatúság felé mutató veremháznak például 9—16 cm közötti átmérőjű ágasai voltak, s ez a méret általánosnak tekinthető.[91] Az ilyen faanyagot nem volt érdemes elvinni. Azok a házak, melyek elszállításáról az adatok szólnak, tehát fennálló falú, s valószínű faépületek lehettek. Ezen az általánosságon egy lépéssel túl is léphetünk. Ha megnézzük például a túrkeve-mórici ásatás anyagát, ott a fenálló falú, vázszerkezetes sövényépületek faanyaga 8 és 25 cm-es átmérő között mozgott. Ez úgy oszlott meg, hogy a szelementartó ágasok érték el a 25 cm-es átmérőt, s mellettük legfeljebb a sarokpontokon volt komolyabb fa építőelem.[92] Hasonló eredményre jutunk, ha a nyársapáti ásatás építményeit nézzük meg. Itt az egyik házon a szelementartó és a sarokpontokon elhelyezett oszlopok viszonylag erőteljesek, 19—20 cm átmérőjűek, a fal többi pontján a karók 12—15 cm-esek. Ez a ház a többiekhez viszonyítva erőteljes szerkezettel rendelkezett, mert BÁLINT Alajos pl. a 9. háznál csak 8—10 cm-es karónyomokat bontott ki.[93] Véleményem szerint a földesúri hatalmaskodásokkal kapcsolatban említett lakóházak nem ilyenek lehettek, mert ezek faanyaga nem olyan minőségű és mennyiségű, hogy elszállításuk érdemes lenne. Ezen kívül, ezek a házak erősen rögzítve vannak a földbe, faanyaguk új állapotban nehezen mozdítható ki, ha pedig már korhadtabb, kitörhető a földből, akkor nem használható fel újra. SZABÓ István megállapítását, hogy „Az a körülmény pedig, hogy a házakat elvitték, maga is beszél és nem kíván körülírást: ha a házat el lehetett vinni, tehát el lehetett bontani és majd valahol újra felállítani, a ház nem lehetett más, csak faház",[94] annyiban szűkíteni lehet, hogy ezek a faházak borona vagy talpas-vázas fallal rendelkeztek.

A tetőszerkezetre ezek az adatok még utalást sem tartalmaznak, mégsem hiszem, hogy túl messzire megyünk a következtetésekben, ha feltételezzük, hogy szarufásak voltak. Az eddigi ásatásokból előkerült talpas-vázas építmények nem rendelkeztek szelementartó ágassal, valószínű szarufás tetőszerkezetűek voltak. A hatalmaskodás ténye is a szarufás tetőszerkezet mellett szól. Az ásatásokon előkerült házak szelementartó ágasai erősen a földbe voltak rögzítve, s ha figyelembe vesszük, hogy volt olyan hatalmaskodás is, ahol egyszerre 40 faházat vittek el,[95] nem valószínű, hogy a jól rögzített ágasok kiszedésével bajlódtak volna, otthagyni a ház legértékesebb szerkezeti elemét pedig nem volt célszerű.

A felmenő falú lakóházak megjelenése — jelenlegi ismereteink szerint a X—XII. század és a XVII. század eleje közötti adatokat összegezve megállapítható, hogy az épületek túlnyomó többsége vázszerkezetes, rakott, csöm-

[90] HORVÁTH Béla 1965. 129.
[91] MÉRI István 1964. 11.
[92] MÉRI István 1954. 144.
[93] BÁLINT Alajos 1962. 54., 66.
[94] SZABÓ István 1969. 34.
[95] Scetheh falu — 1295., SZABÓ István 1969. 34.

pölyeg, esetleg vertfallal épült.[96] Ezek az épületek kizárólag ágasfás-szelemenes tetőszerkezetűek. A talpas-vázas, valamint a borona, tégla és kőfalú építményeknél sehol sem találhatjuk meg azokat a nyomokat, melyek az ágasfás-szelemenes tetőszerkezetre utalnak. Ennek és a közvetett forrásul szolgáló okleveles adatok alapján feltételezhetjük, hogy ezek az építmények szarufás tetőszerkezetűek voltak.

Összefoglalás

Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet hazai elterjedésének, történetének és az épület egyéb részeivel — elsősorban a fallal — való kapcsolatának vizsgálata után, az eredmények összegzését megelőzve hasznos e szerkezet európai, illetve a környező népek körében való elterjedtségét vázlatosan áttekinteni.

1. Kitekintés

A szelemenes tető, mint ezt Bruno Schier összegzésében megállapította, Európa-szerte nagy múltú, széles körben ismert[97] és nagy formai variációkkal rendelkezik. A szelemen, mely e szerkezet meghatározója, nemcsak taréj- vagy oromszelemen lehet, hanem oldalszelemen is, ez esetben már nem is egy van belőle, de számuk még tovább szaporodhat, mint például az úgynevezett alpi-tetőnél. A szelemen feltámasztása is rendkívül változatos, az egyszerű, földbe rögzített, villás elágazású oszloptól egészen az ollószárakig, a különféle tetőszékekig, ahol a dőlt-, álló- vagy fekvőszékek általában szelemengerendát támasztanak fel.[98]

A magyar ágasfás-szelemenes tetőszerkezetnek a szláv szoha-tető felel meg, mely szerkezetnél a földbe rögzített függőleges oszlop, általában villás elágazásában nyugszik a szelemen, és erre vannak felfüggesztve a szarufák.[99] Ezt a szerkezetet Bruno Schier különféle korszakokban és különféle épületeken minden szláv népnél kimutatja.[100]

A magyar nyelvterülettől északra a szlovák népi építkezés két nagy természetes övezetre oszlik, az északi fa- és a déli földépítkezéssel rendelkező területre. Ez utóbbi sávban — Pozsony (Bratislava) környékén, Nyitrában (Nitra) és Kassa (Kosice) vidékén vert, illetve vályogfallal épülnek a lakóházak.[101] Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet is e területeken terjedt el, így például a Duna mentén Dulovcén (okr. Komárno),[102] vagy a Galánta (Galante) környéki Šalan állnak még XIX. századi képviselői.[103] Nyitrában az ollószáras szerkezet is feltűnik (pl. Zlatno pri Topol'čanoch), méghozzá talpas-vázas falszerkezetű épületen.[104] Kelet-Szlovákiában, Kassa környékén azonban ismeretlen az ágasfás-szelemenes szerkezet, sőt e területtől északra, a faépítkezés

[96] Nem tartjuk megalapozottnak és bizonyítottnak azt az időről időre felbukkanó feltételezést, mely szerint ebben a korban a vályogtégla használatos lett volna. L. legutóbb Hoffmann Tamás 1975. 342., további irodalmat l. ott.

[97] Schier, Bruno 1932. 26. kk.

[98] Schier, Bruno 1932. 48—49.

[99] Schier, Bruno 1932. 36.

[100] Schier, Bruno 1932. 36—41.

[101] Vydra, Jozef 1958. 35. kk., Mjartan, Ján 1975. 897. kk.

[102] Mruškovič, Štefan 1966. 20. kép.

[103] Puškár, Imrich 1966. 12. kép, ugyanez Mjartan, Ján 1975. 908.

[104] Mjartan, Ján 1975. 909.

övezetében még a sokszögű záródású csűrök is szarufásak.[105] A szlovák népi építkezés északi területén a fafalú házak, csűrök szarufás tetőszerkezetűek.[106]

Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet elterjedéséről a lengyel népi építkezésben Jerzy Czajkowski készített részletes összefoglalást.[107] Kimutatja, hogy egykor ez a szerkezet egész Lengyelországban elterjedt volt, különösen a szórványtelepülések építkezésében. A szerkezet visszaszorulása Északnyugat-Lengyelországban a múlt század elején indult meg, és a XIX. és XX. század fordulójára csak néhány területen maradt meg, elsősorban gazdasági rendeltetésű épületeken, főleg a sokszög záródású csűrökön. Lakóházaknál mindössze Krakkó környékén lehet, illetve lehetett megtalálni a közelmúltban a szelemenes tetőszerkezetet. Ez utóbbi jelenséget egy sajátos konzervativizmussal magyarázza Jerzy Czajkowski, míg a sokszögű csűröknél azzal a szerkezeti bizonytalansággal, mely az ilyen épületeknél még boronafal esetén is fennáll, és ami miatt a felfüggesztett tető kisebb falra jutó terhelése konzerválta az ágasfás-szelemenes tetőszerkezetet.[108] Meg kell jegyeznünk, hogy az általa bemutatott ágasfás-szelemenes szerkezetek jóval bonyolultabbak a Kárpát-medencében ismerteknél, az ágasfákat sokszor bonyolult haránttámasz rendszerek szilárdítják, de a szelemen elhelyezkedése is esetenként rendkívül messze van az alapforma egyszerű villás oszlopától. Lengyel területen figyelemre méltó még az is, hogy a nagy faépítkezés-hagyománnyal rendelkező déli, hegyi területeken sem a történeti anyagból, sem a jelenkori adatokból nem mutatható ki az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet, annak ellenére, hogy a Magas-Tátra hegyi szállásain található pásztorkunyhóknál ezt a szerkezetet alkalmazták és alkalmazzák.[109]

A keleti szláv népek körében Bruno Schier szerint elsősorban Ukrajnában, valamint a bjeloruszok között, egészen a bjelorusz—litván határterületig ismert az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet. A szerkezet elsősorban a csűrökön található meg, melyek gyakran fonottfalúak és ovális vagy szögletes alaprajzúak.[110] E területek népi építkezését általában jellemzi a vert-, illetve vázszerkezetes faltechnika használata.[111] A hegyvidéken, a Kárpátokban, a faépítkezés jellegzetes területén itt is ismeretlen az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet. A lakóházak, még az egészen egyszerű, kéthelyiségesek is szarufás tetőszerkezettel rendelkeznek.[112]

A szelemenes tetőszerkezet elterjedése a magyar nyelvterülettől nyugatra és délre e szerkezet hazai alakulása szempontjából figyelemre méltó. Az Alpokban a lapos hajlásszögű ans-, illetve alpi-szelemenes tető az általános. E területtől keletre és délre a magasabb hajlásszögű tetők tűnnek fel, és Belső- és Alsó-Karintiában megjelenik az ollószáras-szelemenes tetőszerkezet.[113] A szlovéneknél, Bruno Schier szerint, ez a szoha- és a szelemenes tető közötti keverék forma egy korábbi, valódi szelemenes tetőt szorított ki. Elterjedését pedig

[105] Pl. Hankovce-ból a bártfai (Bardejov) Múzeum l'udovej architektúry-ban, l. Puškár, Imrich 1966. 4. ábra.
[106] Vydra, Jozef 1958. 49. kk., Ганцкая, О. А.—Грацианская, Н. Н. 1968. 146. kk.
[107] Czajkowski, Jerzy 1972.; Czajkowski, Jerzy 1974.
[108] Czajkowski, Jerzy 1974. 182.
[109] Czajkowski, Jerzy 1972. 122.; Czajkowski, Jerzy 1974. 182.
[110] Schier, Bruno 1932. 59.
[111] Самойлович, В. П. 1972. 14—16.
[112] Грацианская, Н. Н. 1974. 156—157., 6—7. tábla.
[113] Moser, Oskar 1974. 51. kk., 10. ábra.

egészen újnak tartja.[114] Az ollószáras tető egyszerű változata maradt meg az elzártabb horvát településeken, ugyanakkor a horvátok körében, főleg a magyar határ közelében erősen elterjedt a szarufás tetőszerkezet.[115]

A szelemenes tető elterjedését a környező népeknél áttekintve, nyilvánvaló, hogy a magyar ágasfás-szelemenes tető a szláv szoha-tető megfelelője. Az is megállapítható, hogy e szerkezetet általában olyan területeken alkalmazzák, ahol szükség van a falak nagyobb mértékű tehermentesítésére, akár anyaguk (pl. földfal), akár szerkezeti sajátságaik (pl. sokszögű csűrök) miatt. Figyelemre méltó, hogy a Kárpátokban a fa-, elsősorban a boronaépítkezés területén a primitív pásztorkunyhókat kivéve, nem alkalmazzák az ágasfás-szelemenes tetőszerkezetet, hanem a lakóházak, nagyobb léptékű épületek szarufás tetőszerkezettel rendelkeznek.

2. *Eredmények*

Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet történetét a Kárpát-medencében, kapcsolatát a falszerkezetekkel, elsősorban a lakóházakon tekintettük át. Tapasztalatunk szerint a lakóépületek a népi építkezésben bekövetkező technikai változásokra, fejlődésre, jobban reagálnak, a gazdasági épületek szerkezetileg hagyományőrzőbbek, s nemritkán olyan megoldásokat konzerválnak, melyek a lakóépületeknél már feledésbe merültek.[116] Ez alól, úgy látszik, a csűrök, pajták kivételek, az ilyen építmények nagy méretei miatt itt hasonló szerkezeti nehézségek jelentkezhetnek, mint a lakóházaknál, sőt az ollószáras szerkezet valószínű éppen ezeken az építményeken jelenik meg először. Ezért a csűrök tetőszerkezetét, ahol szükségesnek mutatkozott, bevontuk a vizsgálat körébe. Mindezeket figyelembe véve, az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet történetét, a falszerkezetekkel való kapcsolatának fő tendenciáját a következők jellemzik:

a) Az Árpád-kori lakógödrök a Kárpát-medencében mind ágasfás-szelemenesek. A felmenő fallal rendelkező épületek megjelenésétől a XVIII. század végéig, a XIX. század elejéig a szilárd szerkezettel rendelkező borona-, talpas-vázas-, valamint a kő- és téglafalú épületek szarufás tetőszerkezetűek. A kevésbé szilárd szerkezetű vázszerkezetes- és földfalak — közöttük a vályogfal is — ágasfás-szelemenes tetőszerkezettel párosul.

b) A XVIII. század végétől, a XIX. század elejétől — területenként változó időben, de nem nagy eltéréssel — ez a kép módosul. A változás egyik oka az, hogy egyre inkább visszaszorultak a borona- és talpas-vázas falú épületek, lakóházak. A helyükre kerülő kevésbé szilárd föld- és vályogtégla falak esetében azonban — többek között a megnövekedett építési szaktudás eredményeként is — tovább alkalmazták a szarufás tetőszerkezetet, és nem vették át a már akkor is bizonyos fokig korszerűtlennek tartott ágasfás-szelemenes tetőszerkezetet. Ezért tendencia érvénnyel megállapítható, hogy ahol a szarufás tetőszerkezet a XIX. és a XX. század fordulóján kizárólagos,

[114] Schier, Bruno 1932. 39.
[115] Schier, Bruno 1932. 39.
[116] Juhász Antal 1974. 295—296. — a szegedi tanyavilágban pl. a paprikaszárítók ágasfás-szelemenes tetőszerkezetűek, a lakóházak azonban már nem. Hasonló példákat nagyszámmal lehetne idézni.

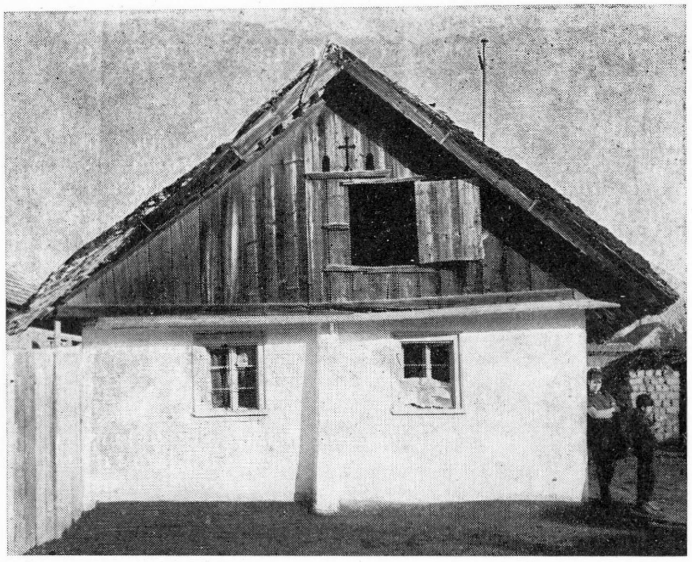

21. kép. Mezőkövesd, Ilona u. 15. sz., egykori üstökös ház deszka oromzattal

ott a XIX. században és ezt megelőzően szilárd szerkezetű borona-, talpasvázas, esetleg kő- és téglafalak voltak.

c) A szarufás tetőszerkezet terjedésével párhuzamosan az ollószáras szelemenes szerkezet terjedésének is tanúi lehetünk. Mint láthattuk, Nyugat-Magyarországon tűnik fel először, a XIX. század folyamán azonban az Alföldön is behatol az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet területére. Először a városokban, mezővárosokban jelennek meg a különféle föld-, de elsősorban vályogfallal párosulva a félágasos, ollószáras, majd a különféle székes, sokszor teljesen szelemen nélküli tetők. A karcagi példa e folyamat egyik korai adata, a Miskolcról ismert leírás is ezt a folyamatot látszik megvilágítani, de hivatkozhatunk itt például Debrecenre is, ahol 1822-ben a hatóságilag tervezett és előírt vályogfalú lakóházaknak már szarufás tetőszerkezete volt.[117] Ezt az átalakulást még ma is nyomon kísérhetjük Mezőkövesden, ahol az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet felcserélése az ollószáras vagy szarufás szerkezetre még ma is álló épületeken tanulmányozható. A külsőágasos (javarészt egykor ún. üstökös) lakóépületek felújításakor az általában fonott-tapasztott oromzatot deszkaoromzatra cserélték ki, és az ágasfát vagy e mögé rejtették, vagy teljesen eltávolították, esetleg a felső részét levágták és a szelement ollószárral támasztották alá.[118] A deszkaoromzat kialakítása és vele párhuzamosan az ajtók-ablakok cseréje egyértelműen egy polgáribb épületkülsőre való törekvés jegyében zajlott le, melynek előképei az 1870-es évektől épült nagygazda házak voltak.

A mezőkövesdi példa általános törekvést jelez, és ennek köszönhető az, hogy az Alföldön is egyre inkább visszaszorult az ágasfás-szelemenes tető-

[117] Sápi Lajos 1974. 300—301. és a 2. kép.

[118] Mezőkövesd (Borsod m.) Ilona u. 15., Tölgyfa köz 10., stb. házak üstökösek voltak, és ezeket alakították át a leírt módon. SZNM Adattár.

szerkezet, felbomlott a korábbi századokban nagy következetességgel érvényesülő kapcsolat a kevésbé szilárd vázszerkezetes és földfalú lakóépületek és az ágasfás-szelemenes, a szilárd borona-, talpas-vázas, kő- és téglafalú épületek és a szarufás tetőszerkezet között.

IRODALOM

Bakó Ferenc
1967 *A faépítkezés emlékei Heves megyében.* Az Egri Múzeum Évkönyve 5. 161—240.
1969 *Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán* (Módszertani kísérlet okleveles források néprajzi elemzésére). Az Egri Múzeum Évkönyve 7. 257—309.
1972 *Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben.* Az Egri Múzeum Évkönyve 8—9. 325—431.
1973 *Anyag, szerkezet és forma történeti változásai a népi építészetben.* A Heves megyei példa. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest

Balassa Iván
1958 *Cselédházak az abaúji Hegyközben 1809-ben.* Néprajzi Közlemények 2. 1—2. 320—321.

Balassa M. Iván
1973 *Épületfalak.* Néprajzi Múzeum — Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Kérdőívek és gyűjtési útmutatók 2. Budapest

Bálint Alajos
1939 *A mezőkovácsházi középkori település emlékei.* Dolgozatok a M. kir. Ferencz József Tudományegyetem régiségtudományi intézetéből. Szeged. 146—164.
1960 *Esztergom-Szentkirály* (Komárom m.). Az 1959. év régészeti ásatásai. Régészeti Füzetek I. 13. 106—107.
1962 *A középkori Nyársapát lakóházai* (Előzetes beszámoló). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—62. 39—115.

Barabás Jenő
1954 *Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században.* Ethnographia LXV. 466—484.
1964 *Békés megye néprajza a XVIII. században.* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 58—59. Gyula
1967 *Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. 54. Tetőváz.* Néprajzi Értesítő XLIX. 43—47., a térképek 15—18.

Bátky Zsigmond
1921 *Parasztházak építőanyag szerint való elterjedése hazánkban.* Föld és Ember I. 35—39., 3—5. tábla.
1933 *Építkezés.* In: Magyarság Néprajza. Budapest. I. kiadás. I. 124—245.
1937 *Ragfa és szarufa.* Néprajzi Értesítő XXIX. 340—345.

Bodgál Ferenc
1957 *Parasztház és melléképületek felbecsülése Miskolcon 1788-ból.* Néprajzi Közlemények 2. 1—2. 316—318.

Bóna István
1963 *Ásatás Várpalotán (1963).* Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből 5. Budapest. 119—124.

Czajkowski, Jerzy
1972 *Konstrukcja sochowo-ślemieniowa w budownictwie wiejskim na terenie Polski.* Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie 4. 67—127.
1974 *Konstrukcja na sochy w budownictwie wiejskim w Polsce* In: Mjartan, Ján (szerk.): L'udové Stavitel'stvo v Karpatskej oblasti. 167—182.

Csalogovics József
1937 *Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén.* Néprajzi Értesítő XXIX. 321—333.

Csalog József
1939 *Talpas sövényházak a tolnamegyei Duna-szakaszon.* Néprajzi Értesítő XXXI. 35—41.

Dám László
1974 *Anyag, szerkezet és forma a Nagy-Sárrét népi építkezésében.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. 345—377.

ÉBNER Sándor
1931 *Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a faépítkezésre.* Néprajzi Értesítő XXIII. 89—110.
ÉRI István—BÁLINT Alajos
1959 *Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai).* Régészeti Füzetek II. 4.
Ганцкая, О. А.—Грацианская, Н. Н.
1968 *Крестьянское жилище западных славян.* In: Токарев, С. А. (szerk.): Типы сельского жилища с странах зарбежной Европы. Москва. 139—177.
GARAY Ákos
1911 *Szlavóniai régi magyar faluk.* Néprajzi Értesítő XII. 221—248.
GILYÉN Nándor—MENDELE Ferenc—TÓTH János
1975 *A Felső-Tiszavidék népi építészete.* Budapest
GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
GÖNYEY Sándor
1940 *Vegyes néprajzi gyűjtés — Szernyemocsár.* Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár: EA 5398. Kéziratos néprajzi gyűjtés.
Грацианская, Н. Н.
1974 *Типы крестьянского жилища укранских Карпат XIX-нач. XX вв.* In: MJARTAN, Ján (szerk.): L'udové stavitel'stvo v Karpatskej oblasti. Bratislava. 135—157.
GRUBER, Otto
1926 *Deutsche Bauern- und Ackerbürgerhäuser.* Eine bautechnische Quellenforschung zur Geschichte des deutschen Hauses. Karlsruhe
GUNDA Béla
1937 *Az Ormánság paraszti építkezése.* Tér és Forma 1937. 102—105.
HOFFMANN Tamás
1975 *Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok.* Budapest
HORVÁTH Béla
1965 *Az Árpád-kori falusi ház a korabeli törvények tükrében.* Folia Archeologica 17. 127—134.
1968 *Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen.* Folia Archeologica 19. 113—144.
L. IMRE Mária
1973 *Adatok Szenna népi építkezéséhez.* Somogyi Múzeumok Közleményei 1. 229—244.
ISTVÁNFFY Gyula
1911 *A palóczok lakóháza és berendezése.* Néprajzi Értesítő XII. 1—15.
JANKÓ János
1902 *A balatonmelléki lakosság néprajza.* Budapest
JUHÁSZ Antal
1971 *Építkezés, házberendezés.* In: Tápé története és néprajza. Tápé. 443—501.
1974 *Telekelrendezés a szegedi tanyákon.* Ethnographia LXXXV. 276—314.
KNÉZY Judit
1972 *Faépítkezésre vonatkozó XVIII. századi adatok Somogyból.* Ethnographia LXXXIII. 518—531.
1973 *A favázas lakóházépítés emlékei a belsősomogyi Csököly, Gige, Rinyakovácsi és Kisbajom községekben.* Somogyi Múzeumok Közleményei 1. 209—227.
KOVALOVSZKI Júlia
1964 *A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások.* Folia Archeologica 16. 125—141.
MÉRI István
1952 *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I.* Archeológiai Értesítő 79. 49—67.
1954 *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről II.* Archeológiai Értesítő 81. 138—154.
1959 *Nagyvázsony-Csepely* (Veszprém m.). Az 1958. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek I. 11. 65—66.
1964 *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában.* Régészeti Füzetek II. 12.
MJARTAN, Ján (szerk.)
1974 *L'udové stavitel'stvo v Karpatskej oblasti.* Bratislava
MJARTAN, Ján
1975 *Stavitel'stvo.* In: *Slovensko 3. L'ud — II. L'udová kultúra.* 897—946. Bratislava

MOSER, Oskar
1974 *Das Bauernhaus und seine landschaftliche und historische Entwicklung in Kärnten.* Klagenfurt
MRUŠKOVIČ, Štefan
1966 *Múzeum ľudovej architektúry pri SNM v Martine.* Martin
PÁPAI Károly
1893 *A palócz faház.* Ethnographia VI. 1—31.
PAPP László
1931 *Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén* (Adalékok a magyar ház és kemence történetéhez). Néprajzi Értesítő XXIII. 137—152.
PARÁDI Nándor
1959 *Beszámoló a pécsi Tettyén 1957. évben végzett ásatásról.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1958. Pécs. 129—134.
PUŠKÁR, Imrich
1966 *Snahy o ochranu ľudovej architektúry a výstavbu národopisných múzeí v prírode u nás.* Monumentorum tutela ochrana pamiatok 1. 71—88.
REGULY Antal
1975 — *palóc jegyzetei.* 1857. Sajtó alá rendezte SELMECZI KOVÁCS Attila. Dolgoa palóckutatás körében 1. Eger, 1975.
SÁPI Lajos
1974 *Újsorosi házak Debrecenben.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen. 293—314.
SCHIER, Bruno
1932 *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa.* Reichenberg
CS. SEBESTYÉN Károly
é. n. *A magyar ház.* Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár EA 6382. kézirat.
SZABÓ István
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest
SZABÓ Kálmán
1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei* (Kecskemét Th. város múzeumának ásatásai). Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest
SZABÓ László
1968 *Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén.* Ethnographia LXXIX. 526—547.
SZABÓ T. Attila
1975 *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* Bukarest
САМОЙЛОВИЧ, В. Л.
1972 *Українське народне житло* (кінець *XIX — початок XX ст.*). Київ
SZÁSZ János—SZIGETVÁRI János
1976 *Népi építészetünk nyomában.* Budapest
SZŰCS Sándor
1943 *A sárréti nádház és élete.* Néprajzi Értesítő XXXV. 133—149.
H. TAKÁCS Marianna
1970 *Magyarországi udvarházak és kastélyok.* Budapest
ТОКАРЕВ, С. А. (szerk.)
1968 *Типы селоского жилища с странах зарубежной Европы.* Москва
TÓTH Sándor
1966 *Kővágóőrs-Ecsérpuszta* (Veszprém m.). Az 1965. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek I. 19. 63—64.
VAHOT Imre
1853 *Kecskemét és a kecskeméti puszták.* In: KUBINYI Ferenc—VAHOT Imre: Magyarország és Erdély képekben. 1. Pest
VAJKAI Aurél
1973 *Füstös konyhás házak a Balaton környékén.* Ethnographia LXXXIV. 82—96.
1974 *Tótkomlós népi építkezése.* A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 3. 135—210.
VARGHA László
1955 *Késő barokk parasztház Karcagon.* Népi műemlékvizsgálat. Építőipari Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. I. k. 5. sz. 31—48.
VYDRA, Jozef
1958 *Ľudova architektúra na Slovensku.* Bratislava

Иван М. Балашша

КРЫША С ПРОГОНОМ НА ОПОРНЫХ СТОЛБАХ В ВЕНГЕРСКОЙ НАРОДНОЙ АРХИТЕКТУРЕ

(Резюме)

Прежде чем исследовать историю устройства крыши с прогоном на опорных столбах и её сочленение со стеной, следует выяснить некоторые конструктивные вопросы строительства. Разделение различного типа стен на группы по их строительному материалу приводит к тому, что одинаковые по своему устройству оказываются в различных группах, а разные по своему устройству стены но одинаковые по своему строительному материалу — в одной группе. Наряду с бревенчатыми, каменными, кирпичными и земляными стенами (глинобитные стены и стены из кирпича-сырпа и т. д.) особенно важным является точное выделение в отдельную группу стен с деревянным каркасом. В случае стен с деревянным каркасом у здания есть единая деревянная каркасная конструкция, несущая на себе общую тяжесть строения, и с точки зрения конструкции совершенно неважным является, чем заполняется этот каркас — досками, кирпичои-сырцом или плетенкой-мазанкой и т. д. Несущие части стены с деревянным каркасом — перпендикулярные столбы, врытые в землю, таким образом все такие части каждая в отдельности самостоятельно несут тяжесть строения. И в этом случае материал, заполняющий каркас стены, может быть самым разнообразным.

Из всех конструкций кровли крыша с прогоном на опорных столбах в определенной мере спасает стену от тяжести кровли, а крыша со стропилами переносит всю тяжесть кровли на стены. Из всех крыш с опорными балками крыша с прогоном на опорных столбах является такой, когда стены не несут тяжести кровли, тогда как при крышах со стропилами в виде ножниц или крышах, когда одновременно применяются опорные балки и «стул», ьяжесть кровли ложится на стены как и в случае крыщи со стропилами.

В данной работе история крыши с прогоном на опорных столбах делится на три периода. Эти три периода установлены на основе исследования развития строительного дела, а также на основе разноречивых источников. Состояние строительного дела на рубеже 19—20 веков автор показывает на основе карт Венгерского этнографического атласа и на основе одной карты, отражающей распределение стен жилых домов по строительному материалу. Исследуя строительное дело 18—19 веков автор опирается в первую очередь на этнографические данные, а также на непосредственное обследование сохранившихся строений и в меньшей мере на архивные источники. Характеризуя же строительное дело 17 столетия и более раннего периода, автор опирается в первую очередь на результаты археологических раскопок и только потом на архивные источники.

Историю конструкции крыши с прогоном на опорных столбах, главные тенденции её сочленения со стенами — после подробного обозрения строительных конструкций у окрыжающих народов — можно обобщить следующим образом:

а) Полуземлянки эпохи династии Арпада в бассейне Карпат все без исключения имели кровлю с прогоном на опорных столбах. Со времени появления построек с более высокими стенами с конца 18 до начала 19 столетия здания, имеющие прочную конструкцию с бревенчатыми стенами или со стенами с деревянным каркасом, а также с каменными или с кирпичными стенами имели крыши со стропилами. Менее прочные стены с деревянным каркасом или земляные стены — среди них и стены из кирпича-сырца — имели кровлю с прогоном на опорных столбах.

б) С конца 17 до начала 19 века на различных территориях в различное время эта картина изменилась. Одной из причин этого изменения было то, что всё меньше строились жилые дома и различные постройки с бревенчатыми стенами и со стенами с деревянным каркасом. Однако в случае заступивших и мене прочных построек с земляными стенами или со стенами из кирпича-сырца и в результате, между прочим, возросшего строительного мастерства и далее применяют крышу со стропилами и не перенимают крышу с прогоном на опорных столбах. Поэтому можно точно определить следующую тенденцию: там, где в 19 и 20 веках применялись исключительно крыши со строплами, там в 19 веке и ранее применяли прочные бревенчатые стены, стены с деревянным каркасом или каменные и кирпичные стены.

в) Параллельно с этой тенденцией наблюдается и распространение крыши с опорной балкой и со стропилами в виде ножниц. Эта конструкция кровли появляется раньше всего в Западной Венгрии, сначала по всей вероятности, на больших хозяйственных постройках,

сараях. Отсюда этот тип кровли начинает постепенно распространяться сначала в Задунавье, затем в течение 19 столетия и на Большой Венгерской низменности, проникая на территории, где применялись крыши с прогоном на опорных столбах. В конце 18 столетия в городах и больших селах одновременно с земляными стенами в первую очередь со стенами из кирпича-сырца, впервые появляются кровли со стропилами в виде ножниц, затем различны кровли со «стулом», а часто и крыши совсем без опорных балок. Этот процесс по всей вероятности, был вызван стремлением придать домам более городской, богатый вид, казавшийся более современным. В результате этого и на Большой Венгерской низменности все реже строились крыши с прогоном на опорных столбах, нарушилось сочетание менее прочных земляных стен и крыши с прогоном на опорных столбах и сочетание прочных бревенчатых, каменных, кирпичных стен крыш со стропилами.

Iván M. Balassa

DAS PFETTENDACH IN DER UNGARISCHEN VOLKSTÜMLICHEN BAUKUNST

(Auszug)

Bevor man die Geschichte des Firstsäulen- und Firstbalkendachstuhls und die Verbindung dieses letzteren mit den Arten der Wand untersucht, müssen gewisse strukturelle Fragen geklärt werden. Wenn man die verschiedenen Wandarten nach ihrem Material gruppiert, wird es sich zeigen, daß Wände gleicher Struktur verschieden eingeschätzt werden können, beziehungsweise, daß nur im Material gleiche, aber ansonsten verschiedene Strukturen derselben Gruppe zugeteilt werden können. Besonders wichtig ist neben den eindeutigen Blockwerk-, Stein-, Ziegel- und Lehmwänden (gestampfte Erde, Lehmziegel usw.) die genaue strukturelle Absonderung des Ständerbaues (Holzgerüstwände). Bei den Wänden mit hölzernen Ständer und Schwellen besteht das Gebäude aus einem zusammenhängenden, die Belastung gemeinsam tragenden Holzgerüst und es spielt strukturell keine Rolle, ob dieses Gerüst mit Brettern, gelehmter Flechtwand, Lehmziegeln usw. ausgefüllt ist. Wenn die Last tragenden Elemente des Wandgerüstes, die vertikalen Säulen (Ständer) in die Erde eingegraben sind, trägt jedes Element selbständig seine Last. Das die Wand füllende Material kann auch hier außerordentlich verschieden sein. Die Firstsäulen- und Firstbalkenstruktur des Daches erleichtert es bis zu einem gewissen Grade die Last des Daches zu tragen, die Sparrengerüst überträgt aber das ganze Gewicht des Daches auf die Wand. Von den Pfettendächern kann nur beim Firstsäulenkonstruktion diese Entlastung beobachtet werden, denn die Scherengerüste, sowie die den Firstbalken und den Stuhl gleichzeitig verwendenden Dächer verhalten sich von Blickpunkt der Belastung ebenso wie die Sparrendächer.

Die Geschichte des Pfettendaches (mit Firstsäulen) in der ungarischen volkstümlichen Baukunst wird in der vorliegenden Studie in drei große Epochen geteilt. Diese Epochen wurden auf Grund der Entwicklung der Baukunst und verschiedener Quellen festgesetzt. Der Zustand um 1900 wird an Hand der im Ungarischen Ethnographischen Atlas veröffentlichten Landkarten und einer, die Verbreitung des Wandmaterials der Wohnhäuser zeigenden Landkarte dargestellt. Für das 18. und 19. Jahrhundert benützten wir in erster Linie die ethnographischen Angaben, sowie die unmittelbarer Untersuchung zur Verfügung stehenden Gebäude, zum kleineren Teil archivalische Quellen. Die Beschreibungen aus dem 17. Jahrhundert und noch früherer Zeit erfolgten in erster Linie auf Grund der Ergebnisse archäologischer Funde und in zweiter Linie aus archivalischen Quellen.

Die Geschichte des Pfettendaches (mit Firstsäulen) und die Haupttendenzen ihrer Verbindung mit den Wandstrukturen in der ungarischen volkstümlichen Baukunst können — nach einem Ausblick auf ähnliche Strukturen der benachbarten Völker — wie folgt zusammengefaßt werden:

A) Die Wohngruben der Árpádenzeit im Karpatenbecken sind durchwegs mit einem Pfettendach mit Firstsäulen versehen. Vom Erscheinen der Gebäude mit über die Erde reichenden Wänden bis zum Ende des 18. Jahrhunderts und zum Beginn des 19. Jahrhunderts sind die fest konstruierten Gebäude mit Blockwerk-, Ständer- und Schwellengerüst, Stein- oder Ziegelwänden mit Sparrendächern bedeckt. Die weniger fest konstruierten Ständer- und Lehmwände — auch die Lehmziegelwände — waren mit Pfettendächer mit Firstsäulen bedeckt.

B) Seit dem Ende des 18. Jahrhunderts und dem Beginn des 19. Jahrhunderts ändert sich dieses Bild. Einer der Gründe dieser Änderung ist, daß Gebäude und Wohnhäuser mit Blockwerk- und Ständer- und Schwellengerüstwänden immer mehr in den Hintergrund geraten. Im Falle der an ihre Stelle tretenden, leichteren Lehm- und Lehmziegelwände aber werden, unter anderen auch wegen des entwickelteren baulichen Fachwissens, noch weiter die Sparrendachstühle angewendet und das Pfettendach mit Firstsäule wird nicht übernommen. So kann die Tendenz festgestellt werden, daß die Sparrendachkonstruktion um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts sich ausschließlich dort findet, wo es im 19. Jahrhundert und früher feste Blockwerk-, Ständer- und Schwellengerüst, gegebenenfalls Stein- und Ziegelwände gegeben hat.

C) Parallel mit dieser Entwicklung kann man die Verbreitung von Dachstrukturen mit Scherengerüst und Firstbalken verfolgen. Diese Konstruktion taucht am frühesten in Westungarn auf, wahrscheinlich zuerst an großen Wirtschaftsgebäuden, an Scheunen. Von hier beginnt sie sich langsam zu verbreiten, zunächst in Westungarn, dann im Verlaufe des 19. Jahrhunderts auch in der Großen Ungarischen Tiefebene, wo sie in den Bereich der Pfettendächer mit Firstsäulen eindringt. Die mit verschiedenen Lehm-, aber in erster Linie mit Lehmziegelwänden verbundenen Dachstühle mit verkürzten Firstsäulen und Scherengerüst, dann mit verschiedenen Stühlen und oft ohne jeden Firstbalken erscheinen zuerst in den Städten und Marktflecken gegen Ende des 18. Jahrhunderts. Dieser Prozeß erschien wie das Ergebnis eines Bestrebens nach einem moderneren, bürgerlicheren Äußern der Gebäude. Als Folge geriet das Pfettendach mit Firstsäulen in der Großen Ungarischen Tiefebene immer mehr in den Hintergrund und der in früheren Jahrhunderten sehr konsequente Unterschied zwischen weniger festen Lehmwänden und Gabelständer- und Pfettendachkonstruktion einerseits und festen Blockwerk und Ständerbau-, Stein- und Ziegelwänden mit Sparrendach anderseits verschwand.

Markuš, Michal

A kelet-szlovákiai sertéskupecek életéből

A Kárpátok és a Kárpát-medence állattartási hagyományairól bőséges néprajzi irodalom áll rendelkezésünkre.[1] Ismerjük a háziállatok tenyésztési formáit. Azt is tudjuk, hogy az előző évszázadokban értékesítésükben milyen szerepet játszottak az alföldi tőzsérek és állatkupecok. Azonban ezeknek a kupecoknek az életformáját alig ismerjük. Szerepük éppen interetnikus szempontból volt figyelemre méltó.

A *kupec* szó a mai magyar nyelvben általános használatú, az egész országban ismert. Általában 'vándorkereskedő'-t, vásárokra járó állatkereskedőt értenek rajta.[2] A Magyar Nyelv Történeti-Etymológiai Szótára és Kniezsa István megállapítása szerint a szlovák nyelvből került át a magyarba.[3] Átvétele nem régi keletű, körülbelül a XVII. század közepére tehető. Ebből a kései meghonosodásból azt következtethetjük, hogy a szlovák jószágkereskedők 'kupeckodása' csak a török fokozatos kitakarodása utáni években vált általánosabbá. A szlovák néprajzi gyűjtések szerint a szlovák „kupecok" többsége elsősorban a valach kolonizáció által érintett falvakból és a nagyobb bánya- és vásárvárosok közelében fekvő helységekből került ki.

Az alábbiakban egy kelet-szlovákiai (Kassa, Košice szomszédságában fekvő) község, Kassaújfalu (Košická Nová Ves), egy jellegzetes 'kupecfalu' életrajzát és táji, interetnikus kapcsolatait kíséreljük meg felvázolni.

Košická Nová Ves (azelőtt Neudorf, Újfalu, később Kassaújfalu) a Kassát kelet felől övező hegylánc egyik kisebb völgyében, a várostól kb. öt kilométerre fekszik. A község egykori magva az úgynevezett Dolinában ('völgyben') lehetett, pontosan ott, ahol ma a templom áll.[4] A mai újjáépített templom helyén korábban jó vizű forrás s mellette egy kisebb kápolnaszerű templom állt. A templomocska körül az öregek emlékezete szerint még a XIX. század közepén egy régi temető és néhány öreg lakóház is állott.

A község keletkezéséről nem sokat tudunk. A régi oklevelek szerint a községnek nem volt saját, önálló határa. Valószínűleg a város határához tartozott. A völgyben lakó pásztorokat, jobbágyokat a város elöljárósága tartotta számon. A szaporodó jobbágycsaládok a városbírónak fizették a

[1] Földes László (red.) 1961; Földes László (red.) 1969.

[2] Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós 1972. 801. — Peciar, Š. (red.) 792. (Kupec = vásárló és eladó ember, lehet ló- és disznókupec.)

[3] Benkő Loránd—Kiss Lajos—Papp László 1970. 674. — Kniezsa István 1955. 295.

[4] *Tajný archív mesta Košic* (Kassa város titkos levéltára) Cassovia: 10. — *A kassai százéves egyházmegye . . . emlékkönyve.* Kassa, 1904. 127—130. — Varsik, Branislav, 1964. 240—243.

dézsmát. A lassan faluvá alakuló község bírája a városbíró hatalma alá tartozott. Tőle bérelték az országút melletti városi kocsmát, felügyelete alatt dolgoztak bérért a városi polgárok szőlőskertjeiben, rendben tartották az utakat, a város utcáit, tereit és a várost körülvevő falakat. Szabad idejükben erdőt irtottak, és az irtásokat megművelték. Emellett még disznótartással is foglalatoskodtak. Ezeket a közeli városi erdőkben makkoltatással hizlalták.[5]

A község keletkezését nagyjában hasonlóan foglalja össze a néphagyományból összeállított „Községi krónika" is. Eszerint a falakkal körülvett városban a polgárok nem igen tudtak állatokat tartani, és ezért kint a lombos erdők védelmében ólakat építettek. Ezekben fogadott szolgák, cselédek, pásztorok felügyelete alatt disznókat tartottak. A szükséges állatőrzőket a szomszédos falvakból (Kavečany, Kostolany, Malá Veska, Ružin), vagy pedig Lengyelországból verbuválták. Ezeknek a leszármazottai a községben elszaporodott Poliak, Rusnák, Orosz és Lengyel nevezetű családok.[6] A községi krónika adatait megerősítik a szomszédos községekben gyűjtött adatok. Kavečany, Ťahanovce, Malá Veska, Kostolany, Tepličany, Sokoľ, M. és V. Lodina, Ružin, Myslava, Hrašovík, Beniakovce, Krásna n/H., Opátske, Rozhanovce 70—80 éves asszonyai és férfiai még ma is emlékeznek arra, hogy Kassaújfalu lakói a XIX. században minden télen kibérelték a városi és községi tölgyerdőket, s az ott hulló bőséges makkon hizlalták fel sertéseiket.

A sertésmakkoltatás ismert állattartási mód volt a XVII—XVIII., még a XIX. században is egész Kelet-Szlovákia területén. A földesurak szívesen adták bérbe a birtokukban levő tölgyerdőket vándorló pásztoroknak. Így például 1694-ből tudjuk, hogy Thököly Imrének is tekintélyes jövedelme volt a bérbeadott tölgyerdőkből. Tölgyeseit lengyelországi pásztoroknak adta ki makkoltatásra. A makkoltatott sertéskonda 1/10-e volt a dézsma.[7] Magának Kassának is voltak tölgyerdői, amit a myslavai gazdáknak adtak bérbe.[8] A kavečanyi határt rendszerint a kassaújfalusi gazdák bérelték a századforduló éveiben.

Úgy látjuk, hogy a város elöljárósága támogatta jobbágyainak eme igyekezetét, sőt irányította és szervezte is. A város polgársága maga elsősorban a céhes iparból és kereskedelemből élt. A birtokain élő jobbágyokat a polgárság és a várost védő katonaság ellátására, élelmiszertermelésre serkentette. A város polgársága és a hozzátartozó falvak jobbágysága tulajdonképpen egyetlen nagy gazdasági egységgé szerveződött. A városi irányító tevékenység nyomait megtalálhatjuk a városi levéltár irományaiban is.

A levéltári adatokból — valamint a néphagyományból — tudjuk, hogy kezdetben (amíg a város lakossága kisebb volt) a kassaújfalusi jobbágyok a városi polgárság és a katonaság hússzükségletét el tudták látni a maguk állatállományából is. Később azonban, ahogy a városi lakosság száma szaporodott, gondoskodni kellett a húsellátás növeléséről. Ekkor a kassaújfalusi jobbágygazdák összevásárolták a szomszédos és a távolabbi községek sertéseit is. Átvették a sárosi, zempléni hegyekben makkoltató lengyel pásztorok

[5] Kerekes György 1903. 113. — Wick Béla 1941. 235. — Varsik, Branislav 1964. 240.

[6] Csehszlovákiában már évtizedek óta törvényes rendelet írja elő, hogy az egyes községek és városok elöljáróságai hivatalos 'krónika-könyvben' foglalják össze a helység múltjára, jelenére és egyéb (pl. néprajzi) vonatkozású adatokat. A krónika írását (vezetését) valamelyik helybeli lakosra, legtöbbször pedagógusra bízzák.

[7] Lehoczky Tivadar 1870. 388—400.

[8] Kerekes György 1940. 24.

makkon hizlalt sertéseit. Lábon hajtották őket Kassaújfaluba, ott a szükségletnek megfelelően tartották vagy levágták, feldolgozták.

A húsellátásnak ez a módszere állandó szokássá vált. Annál is inkább, mivel a disznóval való kereskedés, húsfeldolgozás jó jövedelmet biztosított, sokkal jobbat, mint a földművelés, vagy a kassai polgárok szőlőskertjeiben végzett fáradságos munka. A kassaújfalusiak hagyománya szerint ennek a húsellátó-kupeckodó gyakorlatnak 400 éves múltja van.

Levéltári adatok igazolják, hogy a város elöljárósága már 1665-ben megengedte a kassaújfalusi kupeckedő „henteseknek", hogy a „húst mindenünnen szabadon hozhassák be" — tehát nemcsak a saját falujukból —, hanem a „város más jószágairól is"![9] Egy további, 1687. évi tanácsi határozat kimondta, hogy a kassaújfalusi jobbágyoknak a város minden részén szabad volt húst árulni. Ezeknek az adatoknak az alapján joggal állíthatjuk, hogy az újfalusi 'hentesek' már a XVII. században kupeckedő jobbágyi szolgálatokat láttak el.[10] Egy 1671-ből származó adat szerint a feldolgozott sertéshúst és szalonnát a város „belső piacán" árusították.[11] E hagyománynak már akkor is évszázados múltját egy 1698-ból származó tanácsi határozat is megerősítette: „*Régi szokás* (!), hogy mindenfelől szombat és vásári napokon új hússal bővítsék a várost és ez *törvénnyé vált* (!) a városban sokakra nézve. A fogyasztási adók biztosítása érdekében szükséges, hogy *megálljon ez a szokás*, abból a közjónak és terheknek könnyítése ered és a városnak a vásárpénzből haszna. Mindazáltal ha érdemtelen becstelen személyek hordanák a disznóhúst, azt a húsellenőrzők konfiskálhatják és azokat meg is büntethetik."[12]

Ez az adat tehát a XVII. századra visszamenően bizonyítja, hogy a városba behozott disznóhús és szalonna szombati és vásárnapi piaci árulása „régi szokás"-on alapult. Ha a tanácsi határozatokat párhuzamba állítjuk, vitán felül áll, hogy itt a kassaújfalusi kupeckedő paraszthentesekről van szó. Ezt a kupeckedő és a sertéshúst, szalonnát 'háziiparszerűen' feldolgozó életformát a kassaújfalusiak a további évszázadok során is akadálytalanul gyakorolták. A XIX. század elején Fényes Elek azt írja róluk, hogy a község nagyobb része „hízott sertéshússal és szalonnával jövedelmező kereskedelmet folytat a kassai piacon".[13]

Nem kétséges, hogy a kassaújfalusi kupec-henteseknek ezen céhen kívüli húsellátó tevékenysége amennyire előnyös volt a város fogyasztó közönségére nézve, annyira sérelmes volt a céhbeli mészárosokra. A kassai mészároscéh iratai azt mutatják, hogy a mészároscéh és a kassaújfalusi henteskupecek közt eleinte csak csöndes, de később éles, több évtizedes harc bontakozott ki. A legtöbb vita a hús árának a megállapítása körül folyt.[14]

A kassai mészároscéhnek tekintélyes múltja volt. Legrégibb oklevele 1410-ből, Zsigmond császár korából származott. Ezt az eredeti céhlevelet 1625-ben megújították. A mészároscéh artikulusai szerint a mészáros mester-

[9] Kerekes György 1903. 115.
[10] Kerekes György 1940. 24.
[11] Kerekes György 1903. 116—117.
[12] Kerekes György 1903. 120.
[13] Fényes Elek 1837. 11 és 25.
[14] A kassai mészároscéh iratai eredetileg a céhládával egyetemben a Kelet-Szlovákiai Múzeumba kerültek (No. 3547. — újabb jelzés szerint: 9174). A levéltári rendezés során a mészároscéh iratanyaga a Városi Levéltár őrizetébe került.

ségben a 'hentesi' mesterség gyakorlata is benn foglaltatott. Ez abból következik, hogy amikor a mészárosinasnak legénnyé váláskor a céhmesterek előtt vizsgát kellett tennie, a vizsga egy ökör és egy ártány levágásából és feldolgozásából állott. Ebből világosan látszik, hogy a sertésvágással a mészárosmesternek is tisztában kellett lennie. Érthető, ha a mészároscéh nem nézte jó szemmel a kassaújfalusi hentes-kupecok „régi szokáson" alapuló húsvágását és a belső piacon való árusítását. Elég ha itt most csak a XIX. században végbement viszálykodásaikra mutatunk rá.

Az 1800-as évek elején a mészárszék a következő panaszt terjeszti a tanács elé:

„Az mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy a falukról a városba hozzák a borjú és disznóhúst, s ez a szokás már nagyon elhatalmasodott. Ezzel a mészárosmesterség veszedelmeztetve van. A szalonna-árulás is szabad, ami viszont a mészáros-céh privilégiuma volt eddig. Esedezünk a magistrátushoz, vegye szívére a mészárosok tiltakozását s tiltsa be a hús városba való behozását, annak házanként való árulását".[15]

Ez a panasz évről évre megújult. Bizonyítja ezt egy 1832-ből idézett tiltakozás is: „. . . fájdalmas érzéssel nézzük, hogy a sertés-szalonna árulás szabad akarattal folyamatban van a város piacain is. A Hóstátzokon lévő fuserok sertéshúsokat házról-házra hordanak és szabadon árulják". A panasziratban a mészárosok idézik a „fuserok" neveit is: Borgoň, Šuták, Mihók, Pendrák, Uhrin. Záradékul a panaszos beadvány Kovács János özvegyét is említi, akit más néven Renyákné néven is ismernek. Ez a Renyákné két ilyen „fusert" is tart a házánál, akik ott májost és kolbászt is csinálnak, s azt árulják is. A mészároscéh beadványa szerint vannak ilyen „fuserok" többen is. E beadványra a városi tanács megígérte, hogy a jövőben a 'háznál való árusítást' be fogja tiltani.[16]

A mészárosok és a „fuserok" közti kenyérharc egyre jobban kiélesedik. 1832-ben a mészároscéh egy újabb beadványban tiltakozik a szabad húsárusítás ellen.

„Tekintetes Tanács! *Régi törvény és törvényes szokás* (sic!) volt ezen nemes város kebelében, hogy a disznóhúst a henteseknek csak oldalszámra és egész tagokba volt szabad eladni. Így árultak tavaly és harmadéve is a hentesek közt Nedeczky Mihály és több kebelbeli mészárosmester társai. De font-számra eldarabolni és kisebb darabokba bőrösen árulni egyedül csak a kebelbeli mészárosoknak és azt is csak a mészárszékbe lehetett kivágni. Privilegiális céhbeli artikulusaink világos tartalma szerint is, ennek makacs megvetésével és a régi törvényes szokás ellenére Nedeczky Mihály e napokban bátorkodott a piacon soha szokásban nem volt új széket állítani s azon odahaza, már jó előre egyfontos, két- és háromfontos darabokra felmért bőrös disznóhúst árulni. Melyet mi a kebelbeli tekintetes kapitányi hivatal útján kénytelenítettünk elfoglaltatni. Esedezünk azért alázatosan méltóztasson a tekintetes Tanács régebbi kegyes határozatához képest a Nedeczky Mihályt ezen törvénytelen cselekedetétől eltiltani s őt a font-számra feldarabolt bőrös húsának elfoglalásával megbüntetni."

Erre az ismételt panaszra a városi tanács a következő határozatot hozta:

„Confiscatione praeviarum carnium per Dnum Cittis Capitaneum peracta magistratualiter quoque aprobata caeterum Dni Cittis Capitaneum eo ab hinc inviari ut querulatum Michaelem Nedeczky civem et lanionem Magistrum gremialem ab ulteriori simili prevaricatione sub cominatione iucurenda toties quoties praestabilite poene inhibeat. Ex sessione Magistratuali Cassoviae, die 3. Decembris 1832 celebrata. Per jur. notarium Ludovicum Aranyossi."[17]

[15] Mészároscéh iratai: 1818—1084. sz. alatt.
[16] Mészároscéh iratai: 1832. év iratai közt.
[17] Mészároscéh iratai: 1832/15. sz. alatt (6061).

A városi tanács véget kívánt vetni a viszálykodásnak, és 1837-ben a következő határozatot hozta:

„Minthogy a disznóhúsnak a vidéki külső lakosok s különféle jobbágyok által eddig is divatozott fontonként való szabad árusítása s mérésnek ideje a helybeli közönség nagyobb kényelmét és hasznát (jelenti), az 1837. esztendő december havának 28-án 5719'1837 szám alatt kelt tanácsi határozat által a helybeli electa communitás javaslatára a jövendőre (a szabad árusítás) Mindszent naptól Szent-József napjáig állapítatik meg."[18]

A városi tanács ezzel a határozatával végleg eldöntötte, hogy a kassaújfalusi hentes-kupecek a téli időben szabadon árusíthatták házilag feldolgozott készítményeiket.

A mészárosok további panaszaiból azonban kitűnik, hogy a kassaújfalusiak nem tartották be az előírt időpontot, s máskor is árusították készítményeiket. Egy 1843-ban fogalmazott beadvány azt mondja: „Felsőbb rendelések nyomán a város körül fekvő helységekből a húsnak béhozatala tilos lévén, — mégis alattomosan nagymennyiségű hús jön be a városba". Ennek megakadályozása végett a mészároscéh a következő javaslatot terjeszti a városi tanács elé:

„1. Ne legyen szabad másféle mesterségben levőknek szalonnát, hájat, disznóhúst, borjúhúst házanként árulni!
2. Ne legyen szabad, úgy ahogy ez ezelőtt is szokásban volt, a henteseknek a piacon 12 óránál tovább árulni. Ne legyen szabad nekik a disznóhúst a heti vásáron kívül házonként hordani.
3. Ne legyen szabad a külső kontároknak szalonnát, hájat font számra árulni az országos vásárban a királyi városokban!"[19]

Úgy látszik, hogy a XIX. század második felében a mészárosok és az újfalusi hentes-kupecok közti feszültség megenyhült. Ehhez biztosan hozzájárult a céhintézmény megszűnése is. A súrlódások megszüntetéséhez az is hozzájárult, hogy a század végén a sertések száma az évről évre ismétlődő járványok következtében alaposan megcsappant. Erre tekintettel a város is jobban ügyelt a hibátlan és egészséges hús behozatalára, a henteseket rákényszerítette az árulási időpontok betartására. Az ellenőrzés fokozására a falvakban előbb hivatalos „húsellátókat", majd állatorvosokat állítottak szolgálatba.

A kassaújfalusiak azonban tovább kupeckodtak. Az akkori történeti és honismereti monográfiák a községet továbbra is *„kupecfalu"*-nak minősítették. Egy 1898-ban kiadott iskolai tankönyv azt írta a községről: „a község szlovák lakosai földművelést űznek, de a téli hónapokban kupeckodnak és hentességgel foglalkoznak. Ők látják el Kassa városát sertéshússal, szalonnával, kolbásszal és zsírral".[20] Becslés szerint a századforduló éveiben több mint 200 család foglalkozott kupeckodással és húsfeldolgozással.

A kupeckodó hentesek száma a jelen század első évtizedeiben alig változott. A húszas évek elején a község krónikása továbbra is így jellemzi a községet: „Sertéskupecok és hentesek faluja."

Az első világháború után természetesen a hentes-kupecok száma némileg megfogyatkozott, de a másfélezer főből álló lakosság 1/3-a még így is megmaradt a korábbi kupeckodó, húsfeldolgozó és árusító 'háziiparszerű' foglal-

[18] Mészároscéh iratai: 1839. év febr. 1. folio 63.
[19] Mészároscéh iratai: az 1850-es évek anyagában.
[20] Szudy János 1898. 35.

kozása mellett. Hivatalos becslés szerint a községben mintegy 200 családban foglalkoztak sertéskupeckodással, a sertéshús feldolgozásával és annak a városi piacon: a Mészáros utcában és a Domonkos téren sátrakban való eladásával. Szakemberek becslése szerint a két világháború közti években a kassaújfalusi hentes-kupecek évente körülbelül 31 000 hízott sertés húsát hozták be a kassai piacra.

Az 1950-ben megtartott népszámlálás a község foglalkozás szerinti összetételét a következő arányban állapította meg:

földművesek:	32%
munkások és alkalmazottak:	32%
hentes-kupecok:	31%
többi vegyes foglalk.:	5%[21]

A fenti statisztikai számai világosan jelzik a hentes-kupec családok számának fokozatos fogyását. A régi kupec családok leszármazottai sokáig nem tudtak leszokni korábbi életmódjukról. Az ötvenes évek végére azonban számuk lemorzsolódott, s ma már csak emlékezetben él a régi kupeckodó hentes életforma.

Az eddig elmondottakból nagyjában megismerkedhetünk egy kelet-szlovákiai kupeckodó szlovák község múltjával, a kupeckodó életforma kialakulásával. A továbbiakban rá szeretnénk mutatni ennek az életformának kialakító tényezőire, gazdasági szerkezetére, az azzal összefüggő, interetnikus kapcsolatokra.

A kassaújfalusi hentes-kupecokat — s velük együtt az egész falut egész Kelet-Szlovákiában *„škvarkári"* néven nevezik. Van ebben az elnevezésben egy kevés pejoratív gúny is. Azonban a kassaújfalusi hentes-kupecok nem szégyenlik ezt a nevet. Valahogy 'igaznak', 'természetesnek' érezték és érzik ma is. A név ugyanis onnan ered, hogy régebben a húsárulás mellett nagy mennyiségű zsírt, szalonnát s főképpen ízletes és olcsó *töpörtyűt* (škvarky) árultak a kassai piacon. Ezt a töpörtyűt kiváltképp a város szegényei, proletár munkások fogyasztották.

A sertéskupeckodó életforma egyik kialakító tényezőjéül magát a várost, mint közeli fogyasztó piacot kell tekinteni. Tudjuk, hogy Kassa a középkorban és a későbbi évszázadokban is milyen fontos szerepet játszott a volt Felső-Magyarország (Hungaria superior) kereskedelmi életében. Kiváltságos helyzeténél fogva vonzotta a kereskedőket, évszázadokon át tradicionális vásárközpont volt, ahová Észak-, Kelet- és Nyugat-Európa országaiból is jött áru. Ezt a közvetítő forgalmat a XIX. században megnövelte a vasút kiépülése. A kassai piac előnyeit a város körzetébe tartozó jobbágyfalvak is élvezték. A kassai piac révén az itteni kupecok például nemcsak belföldi, de sokszor külföldi vásárlók számára is szállítottak termékeikből.

Ahhoz, hogy a kassaújfalusi hentes-kupecok mindenkor friss sertéshúst vihessenek a kassai piacra, előbb a disznókat kellett megvásárolniuk. Kezdetben — mint arra már utaltunk — csak a saját állatállományukat szállították piacra. Később a város többi „jószágairól" hozták be a szükséges húsmennyiséget. Még később a vásárlási kör kiterjedt egész Abaúj megyére, sőt a szom-

[21] Az adatok a községi krónikából származnak.

szédos megyékre is. A XIX. században már joggal írhatta Kovácsy Béla, hogy a kassaújfalusiak „jóformán kizárólag *sertéskereskedésből* élnek".[22]

A kassaújfalusiak kupeckedésében tehát három periódust lehet megkülönböztetni. Az első a kezdet, a kialakulás kora. Erről csak a hagyomány beszél, ekkor a saját tenyésztésű állatokat hordták a város piacára. A második periódusban már a szomszédos községekből és a közeli megyék területéről vásárolták a feldolgozandó húsmennyiséget. Ebben az időben még mindig makkon hizlalt állatokat vettek, és azokat lábon hajtották haza. A harmadik periódus a vasútvonalak kiépítésével indult meg, s tartott csaknem napjainkig.

A sertéseket rendszerint országos vásárokon vették. A vasúthálózat kialakulása előtt a vásárokat szekereken vagy gyalog látogatták. Lábon a sertéseket több napon át hajtották Kassa felé. Makkon hizlalt sertésekkel nem lehetett gyorsan haladni. A sertések az úton elég sokat vesztettek súlyukból. Ezt a veszteséget a kupeceknek bele kellett számítani a vételárba. Ha az út több napon át tartott, éjszakára hidegebb időben valamelyik község országúti kocsma-állásában húzódtak meg. Ilyen kocsma-állások régebben csaknem minden nagyobb község szélén voltak. Ezekbe az utazók sokszor szekerestől, nyájastul befértek. Éjszakára az állás ajtaját gondosan bezárták, úgyhogy a benn levők védve voltak az esetleges lopásokkal szemben. Ilyen kocsma-állások Kelet-Szlovákia területén még ma is láthatók, főleg a nagyobb útvonalak mentén.[23]

A lábon hajtott sertéseket legszívesebben a szomszédos falvakból vásárolták. A távolabbi vásárokra inkább fuvaros szekerekkel mentek. Egy-egy jó vásár reményében eljártak Gönc, Abaújszántó, Torna, Moldava (Szepsi), Újhely, Nagykapos, Nagymihály (Michalovce), Girált, Homonna, Varannó, Gálszécs, Ungvár piacaira is. A legidősebb sertéskupecok emlékezete szerint az ország legnagyobb állatvásárai Tiszántúlon Debrecenben, a Hortobágyon és az Ung felső völgyében Nagybereznán voltak (jelenleg Kárpát-Ukrajnában). A kassaújfalusi sertéskupecok kezdetben inkább a nagybereznai vásárt látogatták, itt olcsóbban tudtak vásárolni. Az öreg kupecok emlegettek egy alkalmat a századforduló körül, amikor egy nagyobb kupec-kompánia a hortobágyi vásárból is lábon hajtott haza mintegy 300 szalontai disznót. Ezek azonban útközben nagyrészt lesántultak. A járni nem tudó disznót ilyenkor szekérre rakták, és úgy szállították haza.

A vasúthálózat kiépítése előtt, ha távolabb fekvő vásárra mentek, a kupecok közösen fogadtak szekeret. A múlt század közepén még szekéren látogatták az ungvári, munkácsi, nagyszőllősi, beregszászi, kisvárdai, nyírbátori, mátészalkai, nagykállói, nyíregyházi, debreceni (néha nagyváradi), miskolci, gönci vásárokat. De ha például a vranovi (varannói) vásárba mentek az ott vásárolt disznókat az ottani fuvarosfalvak (Sečovce, Sačurov, Vechec, Čemerné) gazdáival szállíttatták Kassa irányába. A fuvarosszekerek száma a vásárolt sertések számától függött. A soványabbját lábon hajtották, a kövérebbjét megkímélték, szekérre rakták. Ha Nyíregyházán vásároltak disznókat, akkor az itt fogadott fuvarosokkal Bodrogkeresztúrig jöttek. Itt új fuvarosokat

[22] Kovácsy Béla 1898. 410.

[23] Ezekről az útszéli kocsmák mellett épített „*állás*"-okról, múltjukról, a bennük lezajló eseményekről (főleg néprajzi vonatkozásaikról) lásd részletesebben Markuš, Michal 1965. 15—16. továbbá 1971. 254—256.

fogadtak, s az egész rakományt átrakták azok fogataira. Ezek Abaújszántóig vitték a disznókat. Itt már Kassa környéki vagy kassaújfalusi fuvarosok várták a sertéskupecokat, akik az átrakás után hazáig fuvarozták a szállítmányt. Természetesen egy-egy ilyen szállítmány útja több napot vett igénybe, messzebb helyről néha egész hetet. Az így tengelyen szállított disznókat a kupecok személyesen kísérték.

A vasutak kiépülése után a forgalom megélénkült. A sertéskereskedelem is nagyobb lendületet nyert. A kupecok könnyebben tudtak eljutni a nagyobb vásárhelyekre, és a vasúti kocsikon gyorsabban tudták hazaszállítani a megvásárolt állatokat. A szállítási idő megrövidülésével a kupecok távolabbi vásárokra is elmerészkedtek. Voltak olyan vállalkozók, akik erdélyi, bácskai és bánáti vásárokra is ellátogattak. Merész kupecok még Szerbiába is elmentek — itt ugyanis sokkal olcsóbban tudtak vásárolni. Ilyen távolabbi kirándulás azonban ritka volt.

A kassaújfalusi hentes-kupecok fő vásárlókörzete az I. világháború kitöréséig a környező megyékre és a Felső-Tiszántúlra terjedt ki (Borsod, Szabolcs, Hajdú és Szatmár megyére). Csaknem minden idősebb hentes-kupec emlékezik a nyíregyházi országos és heti vásárokra. Ide rendszerint csoportosan mentek, néha 10—15 kupec egyszerre. Egy ilyen akció során 200—250 darab hízót is vásároltak. A disznókat még aznap áthajtották a teherpályaudvarra, bevagonírozták és még aznap este útnak indították Kassa felé. Sokszor megtörtént, hogy a bevagonírozott disznókból egynéhány útközben megdöglött. Az ilyen megfulladt sertést a kassai szappangyárnak adták el.

Az I. világháború után az új államhatárok leszűkítették a kupecok vásárlási terét. A továbbiakban inkább csak Kelet-Szlovákia és Kárpát-Ukrajna vásárait látogatták.

A sertéskupecok általában hetenként kétszer indultak vásárló körútra. Az úti programot mindig a célbavett hely és időpont határozta meg. A kupecoknak fejből kellett tudniuk, hogy hol és mikor van országos vásár vagy állatvásár. Hétfőn Munkácsra indultak, mert ott mindig jó állatvásárok voltak. Kedden és pénteken Göncre látogattak, ott is jó hetivásárok voltak. Szerdán és szombaton Nyíregyházára vagy Királyhelmecre (Královský Chlmec) indultak — mert akkor itt volt jó hetipiac. A vásárokra mindig az előző napon indultak. Ha valahol hétfőn volt a vásár, akkor már vasárnap délután vonatra ültek.

Főképpen a nagy vásárokat látogatták előszeretettel. Az ilyen vásárokon mindig volt elég eladó állat. De ha úgy adódott, hogy nem volt a vásáron elég disznó, házaltak a disznók után, hogy hiába ne járjanak.

Ha megérkeztek valamilyen vásárra, nem mentek rögtön a vásártérre (vagy piacra), hanem nyugodtan megreggeliztek, evés közben szóba elegyedtek vásáros emberekkel. Érdeklődtek az árak után, terepszemlét tartottak. A vásárlást csak akkor kezdték meg, ha már átlátták a 'piac' helyzetét. (Ehhez persze érzékre és sok tapasztalatra volt szükség.) Amikor azonban már ismerték a helyzetet — nem sokat alkudoztak. Vették egyre-másra a sertéseket. A kassaújfalusi hentes-kupecok megjelenése egy-egy tiszántúli vásárban mindig örömet szerzett az eladók sorában. Tudták, hogy kicsire nem néznek, s nagyobb szabású vásárlásra készülnek. Ha valahol megjelentek, ott mindig jelentős pénzforgalmat csináltak. Ezért mindenfelé igen népszerűek voltak.

A kupecok a vásárokon általában közvetlenül vásároltak. Leginkább 'szemre' szerettek vásárolni. Nagyon jól ismerték a különféle disznófajtákat. Mindegyik fajtából látásra csaknem kilogrammnyi pontossággal meg tudták állapítani az élő disznó súlyát. Ránéztek a disznóra s máris „saccolták". Ha feküdt, lábra állították, néhány lépésre meghajtották, s megbecsülték. Jó kupecnek 2 kilogrammnál nem volt szabad többet tévednie. Aki ennél többet tévedett, nem ismerték el jó hentes-kupecnek. Az ilyen sokszor ráfizetett a vásárra. Egyik-másik kupecnek hallatlanul jó szeme, érzéke és gyakorlata volt az ilyen „saccolásban". Fontosabb vásárlásoknál a fiatalabbak sokszor kikérték a véleményét.

Volt eset, amikor nem közvetlenül, hanem közvetve vásároltak, megbízott embereik, közvetítőik segítségével, akiket „*handlare*"-knek (= alkuszok) neveztek. Ezeket legtöbbször a helyi lakosságból választották ki. Ilyen 'alkuszokat' csak ott tartottak, ahová nem tudtak idejekorán megérkezni. Ilyenkor az alkuszok már kora reggel végigjárták a vásárt (piacot), s a valamirevaló sertéseket lefoglalózták („dali preddavok"). Megalkudtak az eladóval, s várták a kupecokat. Mikor azok megérkeztek, a „handlar"-ok („alkuszok") átjátszották a leelőlegezett disznókat. Az alkuszok minden sikeres közvetítésért bizonyos százalékot kaptak. Minden vásárban (vásárhelyen) más-más alkuszok voltak, s a kupecok cserélgették is őket, hogy az eladók ne vegyék észre előzetes megállapodásaikat. Az alkuszok személyét egymás előtt is titkolták, senkinek sem volt szabad tudni, ki kinek a közvetítője.

A vásárokba általában csoportosan indultak. Öten-hatan együtt. Egy-egy ilyen csoportot „kamarátstvo"-nak vagy „kompánia"-nak neveztek. A kompánia tagjai legtöbbször rokonok, barátok, szomszédok voltak. Néha egy-egy kompánia 10—12 tagból is állott. A kompánia tagjai egyetértettek egymással mindenben, nem veszekedtek, a vásárlásban és a szállításban támogatták egymást. Az ilyen szövetkezés több szempontból is előnyös volt. Előre megállapított árak szerint vásároltak (tehát nem konkurráltak egymásnak), a szállításnál a költségeken arányosan osztozkodtak.

A kompániában az apa gyakran magával vitte iskolát kijárt serdülő fiát. A legényfiú segített apjának a vásárlásban és szállításban. A legényfiúk ezeken a kupeckodó utakon tanulták meg, lesték el a tapasztalt apák kupeckodó életformáját. Annak minden titkát, gondját, hasznát és kockázatát, — az alkudozás formáját, szókincsét, általában a kupeckodás észjárását, a számítás csínját-bínját, az emberek között való mozgás törvényeit, szokásait, a disznófajták ismeretét, az élősúlybecslés hibátlan gyakorlását, egyszóval mindent, amit egy kupecnek mesterségének folytatásához tudnia kellett.

Az is megtörtént, hogy a szülők 15—16 éves legényfiukat egyedül vagy kompániában elküldték kisebb-nagyobb üzletek lebonyolítására. Ha ezeket sikerrel oldotta meg, további alkalommal már nagyobb megbízásokat kapott. Sokszor megengedték neki, hogy az apja nevében, de a maga kockázatára, a „maga kezére is dolgozhasson". Természetesen csak korlátozott mértékben, mert a fiúnak, amíg nem jutott katonasorba, apja mellett volt a helye. Ha már leszolgálta a katonaéveket, jelentkezhetett a vágóhídon „vágásvizsgára". Ez — mint mondják a kupecok — ősi szokás és gyakorlat volt. Itt igazolnia kellett a nősülendő legényfiúnak, hogy már ért a „szúrás"-hoz és a disznó feldolgozásához. Aki a vágóhídi bizottság előtt a szúrásvizsgát kiállotta, megfelelő taksa lefizetése ellenében a szolgabírói hivataltól *iparengedélyt* kapott.

A kassaújfalusi hentes-kupecok csakis ilyen iparengedély birtokában vásárolhatták a disznókat országszerte, dolgozhatták fel azokat, és árusíthattak nagyban piacon.

A kassaújfalusi hentes-kupecok általában csak annyi disznót vásároltak egyszerre, amennyit otthon fel tudtak dolgozni. A későbbiek során a vagyonosabb kupecok többet is összevásároltak, és a vágás után a fölösleget átengedték a szegényebb családoknak. Ezek természetesen a piacra vitt fél disznókat valamivel drágábban árulták.

Gyakran megtörtént, hogy a vásárokon a kupecok minden disznót megvettek. Ezzel komoly konkurrenciát okoztak a helyi henteseknek és mészárosoknak.

A századforduló éveiben egy hízott sertés ára kb. 25 forint volt. A vásárba induláskor egy-egy kupec annyit pénzt vett magához, amennyi disznót venni akart. A vagyonosabb (pénzesebb) kupec 700—800 forinttal, a szegényebb 200—300 forinttal indult a vásárba. (Jó vásár esetén a vásárolt disznókat feldolgozás után kb. 50%-os nyereséggel tudták értékesíteni. A haszonkulcs azonban nem volt állandó.) Valamikor a vásárba vitt pénzt az öregebb kupecok kis vászonzacskóban (mešok) nyakba kötve az ing alatt hordozták. Később (a két világháború közötti években) a papírpénznek bőrből készített bugyellárist (pugilár) használtak, az apróbb fémpénzt pedig egy bőrzacskóban (mechur) tartották.

A disznóvásárok ideje rendszerint télen volt. A hidegben a kupecok melegen öltözködtek. Sokan bundában, ködmönben vagy csuhában jártak. Ruhájuk mindig tiszta, mutatós volt. Külsejükre a kupecok sokat adtak. Kezükből nem maradt el a bot, és a csizmaszárukban tokba szúrva ott volt a szúrókés (nož na klanie). A kézbeli bot a kutyák ellen és a disznók hajtására kellett, a kés az esetleges önvédelem, valamint az esetleges disznószúrás céljait szolgálta. Oldalukon ott lógott a piros csíkos, háziszőttes tarisznya (tanisterka). Ebbe tették az útra készített élelmiszert, kenyeret, saját készítésű szalonnát, egy kis húst vagy „májast" s végezetül egy üvegflaskában szilvóriumot (slivovicát). Ha az apa a fiával ment, akkor az apa üresen ment, csak bottal, a tanisterkát a fia vitte.

Ha megtörtént a vásár, minden kupec jellel láttal el szállítás előtt a vásárolt sertését. Erre a célra mindegyik vitt magával olajfestéket. A vételár kifizetése után azonnal megjelölte a disznó szőrzetét valamilyen előre meghatározott helyen. Minden kupecnek megvolt a maga választott helye. Volt aki a fülét, füle tövét, farkát, hátát, oldalát, első lábát, hátsó combját, homlokát jelölte meg valamilyen jellel, betűvel. Ha az állat elég szőrös volt, akkor a kéznél levő ollóval vagy késsel nyírtak bele jól látható módon. Ha csak kevés disznót vásároltak, a jelekre se volt szükség. Mindenki ismerte a maga állatját. A hentes-kupecok szerint, ahogyan nincs két egyforma ember a világon, — úgy nincs két egyforma disznó sem. Mindegyiknek más a szőre, más a füle állása, színe stb.

Ami az elszállásolásukat illeti, a sertéskupecek mindenütt otthon érezték magukat. Mindenütt szívesen látott vendégek voltak, — mert gavallérosan fizettek. Rendszerint ismerős családoknál, vagy kocsmák vendégszobájában szálltak meg. Szállodákba csak a legvégső esetben mentek.

A századforduló éveiben a kupecok általában mind írástudó emberek voltak, azonban emlegetik, hogy az öreg kupecok között akadt olyan, aki nem

ismerte a betűket. De a pénzt ezek is nagyon jól ismerték, nem lehetett őket becsapni. Ha valakinek pénzt adtak kölcsön, a pénz összegét a ház gerendájára vésték fel. Aki nem ismerte a számjegyeket, az saját maga által vésett jelekkel jegyezte fel a kölcsön összegét. Az egyes számokra pl. ilyen jelük volt: I = ez egy forintot jelentett. Fordított Λ betűnek öt forint volt az értéke. A pontozott kereszt .+. tíz forintot jelentett. Aki tehát 125 forintot akart ezekkel a jelekkel kifejezni, tíz darab keresztjelet, utána öt darab fordított Λ jelet vésett a gerendára. Emlegetik, hogy a millenáris években még több öreg kupec analfabéta volt, a kőbányai hizlalótelepre mégis egyszerre 1000 disznót is felszállítottak, s mindig pontosan el tudtak számolni a pénzzel.

Ezek az öreg kupecek igen babonásak voltak. Vásárba indulásnál mindig keresztet vetettek, hogy sikeressé és szerencséssé tegyék útjukat. A házból való kilépésnél sohasem engedték az asszonyt előre, mert azt tartották, hogy akkor a disznóvásárlás szerencséjét hajtják ki a házból.

A fiatalabb kupecok korszerűbben gondolkodó, világot járt, tapasztalt jó üzletemberek voltak. Legtöbbje szívesen olvasta az újságokat, figyelte a politikai eseményeket, szemmel tartotta a pesti, bécsi, prágai húsárakat, üzleti számításaikat ahhoz mérten irányították. Az I. világháború utáni új államhatárok elvágták őket korábbi piacaiktól, de hamarosan átorientálódtak. Felvették a kapcsolatot a prágai nagyobb húskereskedőkkel, s állandó szállítóik lettek.

Prágai és egyéb húsüzemek nagyobb megrendeléseinél a hentes-kupecok gondosan végiglátogatták a kelet-szlovákiai és kárpát-ukrajnai nagyobb gazdaságokat, és ott idejében leelőlegezték a hízóba tervezett disznókat. Egy-egy ilyen előlegezésnél a kompánia tagjai néha 10—20 000 Kčs-t is kifizettek. Ezek a nagyobb gazdaságok azután a kívánt időre megfelelő friss sertéshús szállítmányt biztosítottak. A hentes-kupecoknak a közvetítésből igen szép haszna volt a cégektől is, a gazdaságoktól is. Az ilyen üzletek fokozták a sertéskupecok vállalkozó kedvét. Ilyen nagyobb megrendelés tudatában tudtak a sertéskupecok vásárlásaik során magasabb árat fizetni, mert nem kellett töprengeniök, hogy kinek fogják a sertéshúst eladni.

A kupeckodó életforma ismeretéhez azonban hozzátartozik az a körülmény is, hogy a sertéskupecok a nagyobb állatvásárokon nemcsak sertéseket, de ha a szükség és az 'üzlet' úgy kívánta, akkor fiatalabb tinókat, ökröket, néha juhokat is vásároltak, és azzal kereskedtek.

A századforduló éveiben többször is megtörtént, hogy az ungvári vagy munkácsi állatvásárra viszonylag kevés sertést hajtottak fel. Viszont annál több volt a szarvasmarha és a juh. Ugyanez volt a helyzet Nagybereznán is. Ilyenkor a sertéskupecok disznók helyett tinókkal és ökrökkel tértek haza. Ezeket itt olcsón tudták felvásárolni. A marhákat egy kevés szénán és szárított lucernán, darán, korpán feljavították, majd a legközelebbi kassai vásáron a környékbeli gazdáknak és mészárosoknak haszonnal továbbadták.

Nagyberezna országos állatvásárai messze földön híresek voltak. A községet övező szabad térségre hatalmas nyájakban az állatok ezreit hajtották piacra. Ellátogattak ide Kelet-Szlovákia és Kárpát-Ukrajna térségéből, de Galíciából, Bukovinából és Erdélyből is. A pásztorok és kupecok százai adtak itt találkozót egymásnak. Valóságos bábeli nyelvzavar uralkodott alkudozás közben. Oroszul, ukránul, lengyelül, szlovákul, csehül, németül, magyarul és cigányul folyt az alku. A bereznai vásárban a kassaújfalusi kupecok mindig kiemelkedő szerepet játszottak.

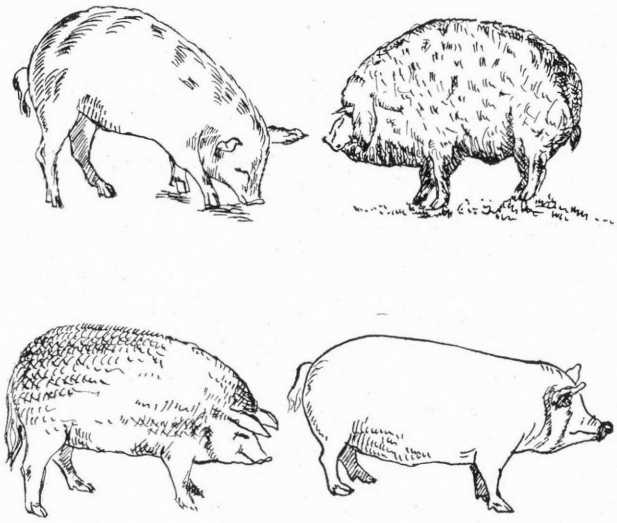

1. kép. A hentes-kupecok által vásárolt disznó-fajták: 1. hegyi (vagy lengyel, orosz, ruszka) disznó, 2. bagun (keresztezett bakonyi) disznó, 3. magyar mangalica, 4. fehér — részben keresztezett — angol disznó *(belešská sviňa)*

Már előző adatközléseinkben rámutattunk, hogy a sertéskuepecoknak nagyon jól kellett ismerniük a sertésfajtákat. Voltak olyan sertésfajták, melyek inkább a hús, mások pedig a szalonna vagy zsír szempontjából jöttek számításba. A fajták vidékenként változtak. A múlt század közepén az északi megyékben, így Homonna és Varannó környékén, egészen másfajta disznókat tartottak, mint Kassa környékén, a Tiszaháton vagy Tiszántúlon. A tájfajták ismerete tehát minden kupec számára igen fontos volt.

Említettük, hogy a XVII. és a XVIII. században a Kárpátok tölgyeseiben, valamint a folyóvölgyekben nagyszámú sertéskonda legelt. Sok sertésnyájat lengyelországi pásztorok hajtottak át az itteni makkos erdőkbe. Ezek a sertések fajtában sokszor különböztek a helyben tenyésztett fajtáktól. Ezt a makkon hizlalt sertésfajtát a XIX. században egyszerűen *„hegyi"* vagy *„lengyel"* disznónak nevezte a nép. A *hegyi* elnevezést azért kapta, mert korábban csak a Kárpátokban, főleg a hegyvidéken tartották. Később adás-vétel útján délebbre is elterjedt. Egyes abaúji községekben a hegyi disznó leszármazottait még nemrégen is lehetett látni. Persze már nem fajtiszta, hanem mangalicával vagy másfajta disznóval keresztezett formában. Az ilyen keresztezett fajokat a kupecok *„križaky"*-nak (= keresztezett) nevezték. A galíciai eredetű hegyi vagy lengyel disznót Kelet-Szlovákia egyes falvaiban „orosz" vagy „paraszt" disznónak is nevezték. A századforduló éveiben az ukrán parasztok sokat hajtottak fel belőle az ungvári vásárra. Malacait, minthogy igen olcsón árulták, szívesen vették a Szabolcs megyei szegényebb családok. Észak- és Közép-Szabolcsban ezt a disznófajtát származása alapján általában „ruszka" fajtának nevezték.[24]

Ennek a sajátos hegyi disznónak fajtajegyei a következők voltak: erősen csontos benyomást keltett, lábai szokatlanul hosszúak voltak, kicsiny

[24] Ezt a disznófajtát a húszas években a nyíregyházi bokortanyákon a tirpák gazdák is tartották.

feje és füle volt, ezek mérsékelten előre álltak. Keskeny nyaka fölfelé ívelt, szőrzete inkább sima, gyengén vadas, inkább fehér színű, hosszú szőrszálakkal. Tartása nem okozott sok gondot, mert táplálkozásban nagyon igénytelen volt. Megélt azon, amit a mezőn vagy az erdőben talált. Igénytelensége miatt a szegényebb családok is szívesen tenyésztették. Általában szapora fajtának tartották, malacait ezért lehetett olcsón megvásárolni. Volt azonban egy hibája: nagyon lassan nőtt, és hizlalásra se volt alkalmas. Ha kihajtották a makkra, ott még szedett magára valamit, de az itt szerzett tömör és húsos szalonna alig volt ujjnyi vastagságú. Világos és rózsaszínű, puha rostú húsát szívesen fogyasztották, s bepácolva kitűnő ízt kapott. Különben igen szívós és járványokkal szemben ellenálló fajta.

Makkon hizlalt példányait szívesen vásárolták a kupecok. Viszonylag olcsón vették őket, sonkájából a XIX. század első és második felében pácolták és füstölték a híres „kassai sonkát". A hegyi disznót a századforduló éveiben hivatalos összeírások Kelet-Szlovákia és Kárpát-Ukrajna jellegzetes sertésfajtájának minősítették.

A századforduló utáni évtizedekben a hegyi disznók helyét a bakonyi sertés és a mangalica keresztezéséből származó „*bagun*"-ok foglalták el. E tájfajta fogalma alatt inkább a mangalica egyik változatát kellene érteni. A kupecok szerint ezt a sertésfajtát Szlovákia déli határain, a palócok szomszédságában, „*siska disznó*" néven tartották nyilván.

A göndör szőrű bagun disznóról azt tartották a kupecok, hogy inkább zsírra és szalonnára alkalmas fajta. Voltaképpen ez a disznófajta szolgáltatta azt a sok oldalszalonnát, zsírt és töpörtyűt, amit a hentes-kupecok a kassai piacra felhoztak. Nagyjában a következő fajtajegyekkel rendelkezett: viszonylag nagy növésű, nagy fejű sertés, legtöbbször lelógó füle van, lassan hízik, de sok zsírt tud tárolni magában. A fiatal állat húsa ízletes, idősebb korban azonban rágós.

A *bagun*nak nevezett tájfajtát főleg a zempléni és tiszántúli vásárokon vásárolták. A fiatalabb kupecok a bagun és mangalica közt nem tettek különbséget. Az idősebbek szerint azonban a két sertésfajta nem volt azonos egymással. De az idők folyamán közöttük végbemenő keresztezés elmosta a különbséget. Mind a kettő zsírsertés volt.

Az utolsó háborús esztendők legnépszerűbb sertésfajtája az *angol* disznó volt. (A kupecok fehér színű, 'belešská-sviňa'-nak nevezték.) A következő fajtajegyekkel rendelkezett: aránylag elég nagy fej, előreálló fülek, hosszú tömött láb, rövid, ritka szőrzet, különben az elég vastag bőrt alig fedi valami szőr, ezért az időjárás viszontagságai iránt érzékeny fajta. Kiváló tulajdonsága a gyors növés, nagy szaporaság és hízékonyság. Fiatalon hizlalva előbb húsra, később zsírra hízik. Húsa kissé darabos, kemény.

Kelet-szlovákiai meghonosodása nem régi keletű. Elterjesztésükben nagy szerepe volt az egykori kassai gazdasági középiskola tangazdaságának. Állítólag az importált angol sertéseket az itten honos hegyi disznóval keresztezték, és ebből egy sajátos kelet-szlovákiai keresztezett tájfajtát tenyésztettek ki, amit a nép és a kupecok „*belešská sviňa*" néven határoztak meg. A nép körében tenyésztése a húszas és harmincas években terjedt el, — az északi megyékben tovább keresztezték őket a hegyi disznókkal.

Minthogy ennek a keresztezett tájfajtának a húsa kiváló a virsli és a lapos sonkák készítésére, ezért a kupecok minden eladó angol sertést átvettek. Tenyésztésük egész Kelet-Szlovákiában általános lett. A prágai húsüzemek

egymással versenyeztek az innen szállított húsért. Az itteni hentes-kupecok szívesen közvetítették a kívánt húsárut. A fiatalabb sertéseket húsnak, a vénebb példányokat zsírnak dolgozták fel. A világháborús években a fiatalabb angol sertések sonkáját a kassai húsüzemek is szívesen felvásárolták.

A fentiekben leírt vásárló és közvetítő tevékenység után következett a vásárolt sertések feldolgozásának és a piacra való szállításának gondja.

A XIX. század közepén, amikor még az itteni kupecok elsősorban a környékbeli és a szomszéd megyékben tenyésztett hegyi disznók húsát dolgozták fel, — ez a munka elég gyorsan ment. A család minden tagja részt vett benne. A disznók szúrása és feldolgozása általában kedden és pénteken történt. A feldolgozott húst igyekeztek frissen a rákövetkező napon szerdán és szombaton már korán reggel a kassai piacra szállítani.

A szúráskor kifolyó vért a szegényebbek felfogták, a vagyonosabbak a trágyadombra öntötték. A vérrel öntözött trágyával határbeli földjeiket javították. Állítólag azért termett a község határában a messze földön híres, jó ízű uborka, mert vérrel kevert trágyával trágyázták. Akik felfogták a vért, azok a májashurkát ízesítették vele. A kassai polgárok nagyon szerették a kupecok „májos"-ait, s jól fizettek érte. A kupec családokban a vért fogyasztották még úgy is, hogy a megalvadt vért forró vízben megfőzték, majd szedővel egy tálra kiszedték, forró zsírban pirított sós hagymával leöntötték, friss, puha kenyérrel fogyasztották. Szúrás után a hentes-kupecok egyik legkedveltebb étele volt.

A leszúrt sertéseket emberemlékezet óta mindig forrázták. A hegyi disznónak szőrzetét, sörtéjét *(štetina, chumač)* gondosan tépegették, mert azt a kefegyártó üzemek jó áron megvették. A göndör szörű bagunok sörtéjét is tudták értékesíteni, mert azt az ülések, ágymatracok bélelésére használták a kárpitosok.

A feldolgozás műveleteiből láthatjuk, hogy a hentes-kupecok, mint jó üzletemberek munkájukat igen célszerűen szervezték meg.

Ezt bizonyítja például a *hasítás (štepenie)* művelete is. A szőrzetétől megtisztított sertést a hátsó lábainál fogva egy állványra (ram, hak) függesztették fel. A hasítást a végbélnyílásnál kezdték, s felülről lefelé haladva a fejnél fejezték be. A vágás és hasítástechnikának ezt az inkább ipari formáját a szakirodalom is, a hentes-kupecok is *németes* bontástechnikának nevezik.[25] Valószínűnek tartjuk, hogy ezt még a XIX. század folyamán a városi, céhes mesterektől tanulták el.

A húsfeldolgozásnak ez a kezdetben a lakóházban végzett gyakorlata rákényszerítette a hentes-kupecokat, hogy a XIX. század végén az udvaron különálló épületeket, ún. „kamarákat" *(komôrky)* építsenek. A századforduló éveiben ezek a húsfeldolgozásra épített kamarák az egész községben általánosakká váltak. (Ahol egy udvaron több család lakott, ott a kamarákat egymás mellé, egy fedél alá építették.) A kamarák méretei nem voltak egyformák. Nagyságuk attól függött, ki milyen arányban űzte ezt a mesterséget. Méretük átlagosan 4×5 m volt.

A századforduló éveiben a 'hasítás' igen egyszerűen ment, — az állványra felfüggesztett sertést gerincével együtt kétfelé vágták, s úgy vitték a piacra. Az így kétfelé hasított sertést *„polky"*-nak nevezték. A régi kupecok szerint az így felezett sertéshús árusítása ősrégi hagyomány volt.

[25] Frecskay János 1912. 278.

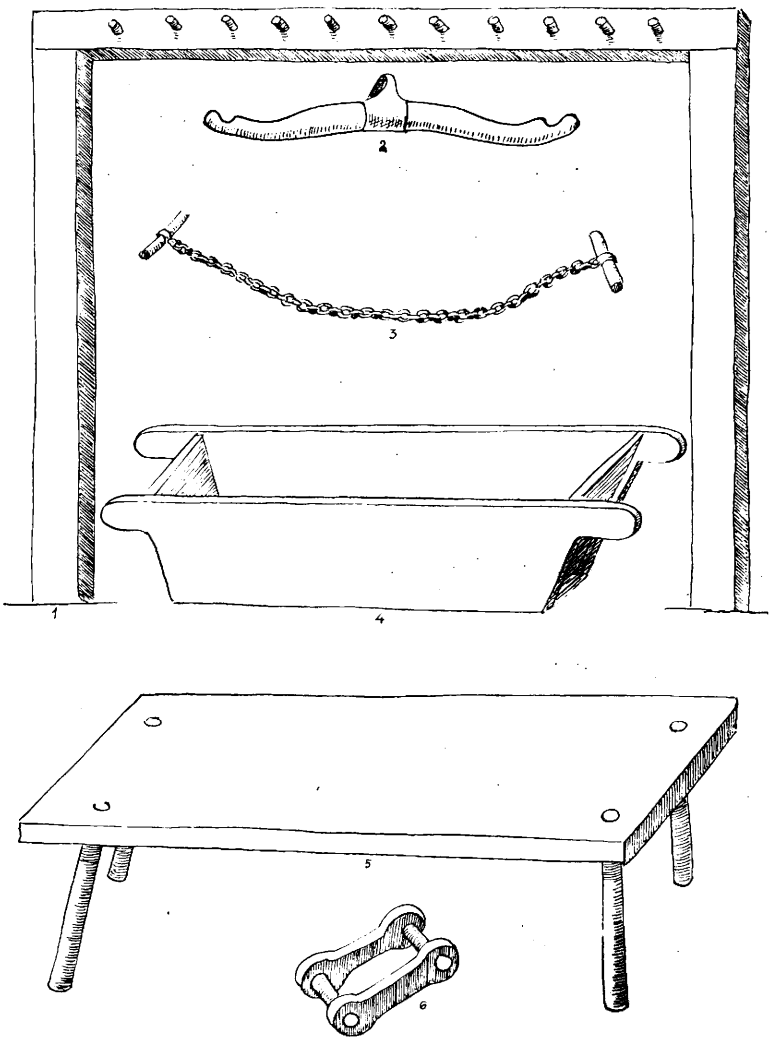

2. kép. A sertések feldolgozásához szükséges eszközök: 1. faállvány hasításhoz *(rám, hak)*, 2. hámfa *(orčik)*, ennek a két végére akasztják fel a hasítandó disznót, 3. forrázó-lánc ezzel forgatják a teknőben forrázott sertést, 4. forrázó teknő, 5. húsfeldolgozó kisasztal 6. szalonna-oldalak szállítására való körömfa (ručky)

Aki idejében akart lejutni a kassai piacra, már hajnalban 3—4 órakor útnak eredt. A ma élő öregebb hentes-kupecok tájékoztatása szerint eleinte mindent háton *(zajdá*ban*)* hordtak a kassai piacra. Egy-egy családból 2—3-an vitték le az eladni való szalonnát és húst. Az is megtörtént, ha jó vásár volt, hogy a kupec és felesége naponta kétszer-háromszor fordult, tele zajdával, az 5—6 kilométeres úton. Reggel minden hentes-kupec már 4—5 órakor igyekezett helyén lenni. Aki később jött, csak a sor végén kapott rosszabb helyet. Utóbb már a legtöbb kupec fuvarost *(furmányos*t) fogadott. Sokszor össze-

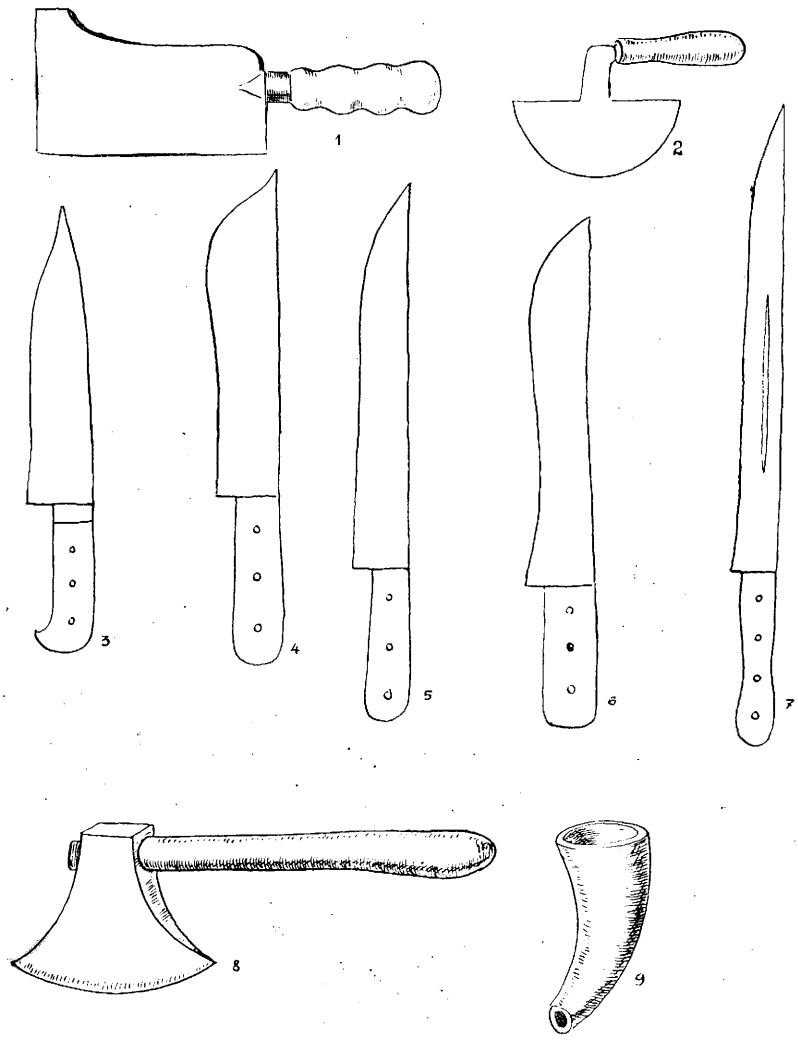

3. kép. A húsfeldolgozáshoz szükséges eszközök: 1. húsvágó (daraboló) bárd *(sekáč)*, 2. a szalonna és hús apróbb darabolására szolgáló kisebb húsvágó *(sekačka)*, 3. húsvágó kés, 4. szalonnavágó kés, 5—6. kaparó és tisztító kések forrázáshoz, 7. szúrókés, 8. csontvágó szekerce *(topor, sekera)*, 9. tülök *(rožok)*, kolbász és májashurka töltésére

álltak többen is, és közösen szállították le az eladni készített sertéshúst és szalonnát. A fuvarosok többnyire lóval, de olykor ökörfogattal vitték az árut. Az út Kassára könnyű volt, mindenütt lejtősen lefelé haladt.

A XIX. században a szalonnát és a húst szalmára vagy gyékényre téve árulták. Később az árut egy nagyobb, kb. kétméteres asztallapra rakták ki. Kezdetben a kettéhasított sertéseket, a húst is csak szemre, mérleg nélkül árulták. A kisebb darabokat odahaza egy 'kővel' megmérték. Egy-egy kőnek egy font, két font vagy félfontnyi súlya volt. Később azonban a város köte-

lezte a kupecokat a mérleg használatára. Erre a célra „*mincír*"-nak nevezett mérleget használtak, melynek hordképessége 50 kilogrammtól 200 kg-ig terjedt.

Igen tanulságos, hogy a hasított sertéseket fajták szerint eltérő módon árusították. A hússertést kisebb darabokban is árulták, hogy minél több húst tudjanak belőle eladni. Ha zsírsertést árultak, ügyeltek a szalonnájára, hogy az minél mutatósabb legyen.

A hentes-kupecok nagy mesterei voltak a szalonnakészítésnek. A feldolgozott szalonnát legszívesebben nyersen értékesítették, de a századforduló utáni években sok sózott szalonnát is árultak. A szalonnakonzerválás műhelytitkait falusi szlovák gazdáktól sajátították el. A legsikerültebb szalonnát a disznók derekából hasították, ez középvastag szalonna volt. Néha be is paprikázták, és úgy árulták. A túlságosan vastag szalonnát nem szerették, ezért ezt legtöbbször zsírnak aprózták fel.

A vásárlók közül sokan azt a vékony szalonnát keresték, amit a disznók hasaljából készítettek. Igen sok vevő a tokaszalonnát kereste, mert annak sajátos íze volt. A készítés módját nem szívesen árulták el. A szalonnát a vágás után hideg vízben áztatták, utána gondosan lemosták és szárították. Gyöngén besózták, és hideg füstön megfüstölték. Utána gondosan összegöngyölték, spárgával lekötötték, s a fagyra kitették. Igen keresett csemegeszalonnának minősült. (Nem is nagyon lehetett kapni.) Ezt a keresett csemegeszalonnát egy kassai hentes tette országszerte nevezetessé a múlt század második felében, készítője után *Csécsi-szalonnának* nevezték. A hentes-kupecok véleménye szerint a Cécsi-szalonnát 4—5 hónapos malacokból készítették. A készítéséhez szükséges sertéseket a hentes-kupecok szállították Csécsinek.

De nemcsak a hivatásos hentesek, hanem maguk a kupecok is értettek jóízű csemegeszalonna készítéséhez. Ilyen volt pl. a vérbe mártott sózott szalonna. Készítése sok türelmet igényelt. A besózott szalonnát háromszor is bemártották a friss vérbe, s ha megszáradt, füstre tették. Nem sokáig tartották a füstön, csak 3—4 órát, utána kitették a fagyra. Vásárló körútjaikra minden hentes-kupec ezt a szalonnát vitte magával. Útközben ezzel a szalonnával kínálták meg a szállásadó háziakat, kocsmárosokat, vendéglősöket, csemegekereskedőket, — terjesztették készítményeik jóhírét. Sok helyen megrendeléseket is vettek fel. Ügyes üzletembereknek bizonyultak.

A piacra kivitt sózott szalonnát a tél vége felé füstölték is. A XIX. században füstölés kizárólag a szabadkéményekben folyt. A századforduló éveiben azonban a szabadkéményeket a ház végében épített füstölő (*udziareň*) váltotta fel. A füstölt szalonnát jobban tudták tárolni. A századforduló első évtizedeiben egy hentes-kupec kamarájában gyakran 10—15 mázsa füstölt szalonna is állott raktáron. A raktári állományt árulta és egyidejűleg újabbakkal frissítette fel.

Ha a hentes-kupecoknak sikerült szép hússertést szerezniük, akkor a feldolgozás során a fősúlyt a húsfélékre, legfőképpen a *sonkára* fektették. A kettéhasított sertésből legelőször kivágták a sonkát, utána elkülönítették az elülső lábakat *(lopatky, katikenky)*, a karajt *(karmonád)* s legvégül a bordákat *(rebrá)*.

A sonka nagysága és súlya a disznó nagyságától függött. Egy kisebb sonka nyersen 6—8 kg-ot, nagyobb 10—12 kg-ot tett ki. A jóízű falusi sonka

elkészítésének is megvolt a többféle speciális módja. Ezek közül a legáltalánosabb a következő volt: a sonka húsát gondosan körülvágták, majd az eredményesebb sózás érdekében a sonka húsába vékony, hegyes késsel (alig észrevehetően) mély lyukakat ütöttek. Ezekbe sót és kevés fokhagymát préseltek bele. Egy közepes sonkára 2 fej fokhagymát számítottak. Egyszerre 10—15 darab sonkát is pácoltak. A besózott sonkákat nagyobb fakádakba rakták, s a tetejükre vágott fokhagymát szórtak. Végezetül az egész sonkaállományt leöntötték hideg kúti vagy forrásvízzel. Az így besózott sonkák kb. 8—10 napig áztak. Naponként forgatták őket, s közben egy kevés piros paprikát is szórtak rájuk. Pácolás után a sonkákat kiszedték a kádból, hagyták kissé megszikkadni és füstre tették: régebben szabadkéménybe — újabban a füstölőbe. Ez utóbbi helyen azonban csak egy teljes napot voltak a füstön. A szabadkéményben 8—10 napot is kibírt a sonka. A füstölésre a legalkalmasabb a tölgyfa volt, amit — hogy erősebb füstje legyen — egy kis vízzel meghintettek.

A jelen század elején a hentes-kupecok megtanulták a csont nélküli sonkák készítését is. Nem szívesen csinálták, csak ha megrendelést kaptak rá. Elkészítése sok időt vett igénybe. A hentes-kupecok az olyan munkákat, amihez türelemre és sok időre, gondosságra volt szükség, nem szívesen csinálták. A húsfeldolgozásban is sietős emberek voltak, aprólékos munkával nem szívesen bíbelődtek.

A sertéskupecok készítettek kolbászt is. Eleinte a húst csak késsel, húsvágóval vagdalták össze. A századforduló éveiben áttértek a húsdaráló (mašinka na rezanie mäsa) használatára. A hentes-kupecok véleménye szerint ezzel meggyorsult a kolbászkészítés — egyidejűleg azonban romlott az íze. Azt tartották — s tartják még ma is —, hogy a kolbász csak akkor jó, ha késsel van aprózva.[26]

A frissen feldolgozott kolbászokat még az éjszaka megfüstölték, s azonmód kora reggel vitték a kassai piacra, ahol rögtön eladták. A hentes-kupecok kolbászkészítési gyakorlatát és árusítását régi árszabások és tarifák is igazolják.

A jóízű kolbászok mellett igen híresek voltak a májas hurkák is *(majoše)*. Ennek készítésében a kupecok feleségei jeleskedtek. Egy nagyobb disznóból átlag 12 májas hurkát tudtak csinálni. Jó ízük miatt a piacra hozott hurkákat a kassai kofák is szívesen vásárolták, akik aztán azokat más napokon és más helyeken tovább árulták.

A hústermékek sorából nem hagyhatjuk ki a sertéscsülköket sem *(paprčky)*. Általában négyesével összekötözve árulták. A közönség kocsonyába vette. Viszonylag olcsón adták, a város szegényei, a munkásosztály tagjai télen minden felhozott mennyiséget felvásároltak. A csülköket és bőrdarabokat megfőzték, tettek bele fokhagymát, paprikát, borsot és tányérokra öntötték, megfagyasztották. A tányérokra öntött „*kočoňina*" a hentes-kupec családoknál is népszerű étel volt. Ha vendég jött, azzal kínálták.

A XIX. század második fele óta a hentes-kupecok családjában nagy jelentősége volt a zsírszalonna és háj kiolvasztásának is. Ez nem annyira a férfiakra, mint inkább asszonyokra tartozott. A zsírolvasztás a hentes-

[26] A jóízű kassai kolbász készítése ismert volt már a XIX. század elején is, árusításakor minden hentes-kupecnek 3 krajcárt kellett befizetni a várospénztárba.

4. kép. Töpörtyűt árusító hentesasszony

gazdasszonyok egyik legfontosabb munkája volt. Az általuk kisütött (kiolvasztott) zsírnak és töpörtyűnek *(škvarky)* is igen jó híre volt.

A kiolvasztásnak is voltak műhelytitkai. A zsírt például sohasem olvasztották a vágás utáni első nap. A gazdasszonyok tájékoztatása szerint a sikeres olvasztásnak az volt a feltétele, hogy a feldarabolt zsírszalonna néhány napot álljon. Ha a disznót kedden szúrták le, csak csütörtökön fogtak olvasztáshoz. Az olvasztás napjának hidegnek kellett lennie. Másik fontos feltétel az volt, hogy a kiolvasztásra kerülő zsírszalonna alá kevés édes tejet öntsenek. Ennek a gőzében melegedett meg az olvasztásra felhevített zsíros töpörtyű. Ez adta a kassaújfalusi töpörtyű szép fehér színét és kitűnő ízét. — Amikor már a töpörtyű lassan kisült, kissé meg is sózták, ez fokozta semleges zsírízét és puhaságát. A századforduló évei után a hentes-kupecok a bagun és angol disznókat vásárolták leginkább, s ezek inkább zsírsertések voltak. A zsírsertésekből természetesen jobb ízű szalonnát és zsiradékot, töpörtyűt tudtak készíteni.

A zsírolvasztással tetemes töpörtyűmennyiségre tettek szert — ezt szintén lehozták a kassai piacra. A rengeteg töpörtyűt tisztára mosott, nagyméretű tekenőkben árusították. Mivel olcsón adták — a friss árura mindig akadt vevő. Legfőképpen a város szegény lakossága, továbbá a Szepességről jövő bányászok és erdei munkások vásárolták. A kassai élelmiszerüzletek is szívesen átvették a frissen hozott árut, majd némi haszonnal továbbadták a Szepesség és egyéb bányavidékek kereskedőinek. Az itteni hentes-kupecok gazdasszonyai sohasem tudtak annyi töpörtyűt a piacra hozni, hogy az el ne fogyott volna.

Ami a kiolvasztott zsírt *(šmalec)* illeti, azt fadézsákban és zsírosbödönökben árulták. Egy-egy dézsa zsír ára körülbelül 14—15 koronát tett ki. A zsírra is volt állandó vevő. Itt kell megemlíteni még a háj *(sadlo)* árusítását is, ezeket a kassai polgári és úri konyhák részére vásárolták.

A hús-, szalonna- és a zsírfeldolgozás vázlatos áttekintése után nézzük még meg az árusítás idejére, a feldolgozott termékek keresletére és vásárlóira vonatkozó adatokat is.

Mint már az előbbiek során rámutattunk, a XIX. században a hentes-kupecoknak a korlátlan sertéshús árulása csak a téli hónapokban volt engedélyezve.[27] A későbbi irodalmi források is azt igazolják, hogy a hús szabad árusítása csak a téli hónapokban volt gyakorlatban. A századforduló első évtizedeiben és a két háború közti években, úgy látjuk, hogy ez a gyakorlat későbbi időre is áthúzódott. A húszas és harmincas években a legnagyobb szúrási szezon pontosan a húsvéti ünnepek előtt volt. A szezon az ünnepek előtti hatodik héttel indult meg. A hentes-kupecok ebben az időpontban főleg hússertést kerestek és vásároltak. Azokból húsvéti sonkát és kolbászt készítettek. A kész árut nem vitték azonnal a piacra, hanem füstöléssel konzerválták és tárolták az ünnepek előtti hétre. Akkor hozták ki a piacra. Ilyen alkalmi túltermelés már a századforduló előtti években is előfordult.

A hentes-kupecok hústermékeiket általában a kassai országos és hetivásárokon értékesítették. Egyes adatközlők tudnak arról is, hogy a hentes-kupecok ellátogattak néha az eperjesi (Prešov) piacra is. Ez azonban nem volt gyakori. Az itteni hentes-kupecoknak nem volt szükségük ilyen távoli piacokat keresni, mert produktumaikat Kassán is el tudták adni.

A kassai húspiac a XIX. század elején a Fő utcán (ma Leninová u.) volt, az Orbán torony közelében. Később ez a piac átvonult a Mészáros utcára és a Domonkosok terére. Itt a feldolgozott húsárut, szalonnát lábon álló asztallapokon árulták. Később az asztallapok fölé sátrakat húztak. Az első sátrak közönséges gyékényből készültek. Később vízmentes ponyvák váltották fel. A sátrak száma egy-egy hetivásár alkalmával elérte a kétszázat is. Ezek az említett utcában és téren két sorban helyezkedtek el. A sátrakban húst nem árulhatott akárki, csak aki erre a várostól engedélyt kapott. Egy-egy sátor alatt rendszerint csak egy hentes-kupec árusította készítményeit. A húszas években egy-egy asztalon kazalszámra állottak az oldalszalonnák, 25—30, néha még több is. A vásárlók, legtöbbször kassai háziasszonyok, a jobbnál-jobb hentesáruból szabadon válogathattak.

De távolabbi országrészekből is jöttek vevők a kassai húspiacra. Már említettük a bányavárosok kereskedőit és mészárosait, így pl. Szomolnok (Smolnik), Gölniczbánya (Gelnica), Korompa (Krompachy), Mecenzéf (Medzev) képviselőit. Szekérszámra vásárolták a szalonnát és a sonkát. A smolniki mészárosokról állították, hogy egy-egy hetivásár alkalmával az itteni hentes-kupecoktól 60—70 darab hasított disznót is átvettek. A legfőbb ok, amiért idejártak a hús és a szalonna olcsó ára volt. A bányavárosokban sokkal magasabb volt a hús ára. Az itteni hentes-kupecok jó híre ezen az úton hamarosan elterjedt az ország más pontjaira is, úgyhogy az olcsó árak miatt egyre nagyobb lett a húskereslet a kassai piacon. Ezekre az időkre esnek a pesti (kőbányai) húsvágó üzemek megrendelései is. Hasonló megrendelések érkeztek

[27] Lásd a városi közgyűlés határozatát 1846. év jún. 16-ról. Városi Levéltár 28.465.

5. kép. Szalonna- és húsáruló sátor a Mészáros utcában.
Rekonstrukció a húszas években készített fényképfelvételek alapján

Erdélyből és Bécsből is. A századforduló éveiben a hentes-kupecoknak olyan élénk kereskedelmi kapcsolatai voltak, hogy a kassai állomásról csaknem minden nap nagy mennyiségű gyorsárut indítottak Budapestre. A naponkénti mennyiség 25—30 mázsát tett ki, később ez a mennyiség tovább fokozódott. Egyes hentes-kupecok kifejezetten szalámiba való húsféléket küldöttek Budapestre, emlékezet szerint hetenként több, mint 100 mázsát. A sertéshúst részben élő állatként, részben már hasítva küldték fel a gyárba. Ennek az egyre élénkebb kereskedelmi kapcsolatnak a világháború vetett véget. A háború után, az új államhatárok megállapítása után, a hentes-kupecok Prága felé kezdtek orientálódni. Nem egészen eredménytelenül.

Persze az is előfordult, hogy a piacra szállított hús és szalonna nem talált gazdát. Ilyenkor a hentes-kupecok nem jöttek zavarba, fuvarost fogadtak, s az áruval elindultak a bányavidékek felé. Felkeresték Dobsinát, Gölniczbányát (Gelnica), Žakorovcét, Helcmanovcét, Slovinkyt, Eperjest (Prešov), Szomolnokot (Smolník) stb., itt főleg a szegényebb bányászcsaládok voltak a vásárlók. Ezek örömmel vették meg az ide szállított szalonnát és húsféléket. Egy-egy bányászcsalád néha 2—3 oldal szalonnát is vásárolt. Ha némelyik szegényebb bányászcsaládnak a vétel pillanatában nem volt elég pénze, a hentes-kupecok „hozomra" is, hitelben odaadták árujukat. Sokszor félévig vártak arra, míg a bányászcsaládok ki tudták fizetni a hitelezett szalonna és hús árát (pl. Žakarovcén). Ezek a gesztusok hozzájárultak ahhoz, hogy a kassaújfalusi hentes-kupecokra őszinte rokonszevvel gondoljanak a szepesi bányászcsaládok.

Az egykori olcsó kassai húspiacot külföldiek is szívesen fölkeresték. Így például csehek és morvák, sziléziaiak, főleg Ostrava bányászai. A századforduló éveiben gyakran jöttek galíciai ukránok is. A legmesszebbről a lengyelek jöttek. Egy-egy hetivásár alkalmával a lengyel szekerek 100 mázsa szalonnát is elszállítottak. Volt aki gyalog jött, — de mind a szalonna kedvéért kereste fel a kassai piacot. A vásárolt szalonnát Muszyna, Lwów, Nowý Sacz, Tarnów,

Sanok, Sandomierz, Gorlice, Jaslo, Sambor, Grybów és Kraków irányába szállították. A lengyelek véleménye szerint az itteni szalonna jobb volt a lengyel szalonnánál.

Az eddigi megállapításokból láthattuk, hogy a kassaújfalusi hentes-kupec életforma a XIX. század második felében és a jelen század elején érte el csúcspontját. A megnövekedett forgalmat elsősorban a vasúthálózat kiépítése, a mezőgazdasági takarmánynövények fokozottabb termelése, az iparosodás kiterjedésével a fogyasztás növekedése, a helyi és az országos jelentőségű nagyobb húsüzemek létesítése tette lehetővé.

Az idősebb hentes-kupecok tájékoztatása szerint a századforduló éveiben egy-egy hetivásárra 400—500 sertést szúrtak le. Ezen kívül a fővárosi húsüzemek (pl. Herz-szalámigyár) részére hetenként legalább 20 vagon feldolgozott sertést szállítottak. Az 1850-es években kapcsolódtak be a vásárlók sorába a vagyonosabb kassai hentesek és mészárosok is. (Először csak a gölnicbányai származású Elischer Károly, de a céhrendszer megszűnése után igen szoros kereskedelmi kapcsolatba lépett velük Potlacsek, Netusil, Haltenberger, Jochmann, Freudenfeld, Jászai és legvégül Jasszusch Elek is.) Ezek a kassai hentesek és mészárosok főleg a sertéskupecok nyers és füstölt sonkái iránt érdeklődtek. Ebben üzleti számítások vezették őket.

Régi feljegyzésekből tudjuk, hogy a kassai polgári családokban, éppen a hentes-kupecok gondoskodása révén, — már a XIX. század első felében nagy „*sonka-kultusz*" fejlődött ki. Úri és polgárasszonyok először csak saját használatra, később már ismerősök, rokonok, jóbarátok számára is rendszeresen készítettek sonkát. Jobbnál-jobb sonkák kerültek ki a kezük alól.[28] A jóízű sonka iránti érdeklődésre felfigyeltek a helybeli hentesek és mészárosok, és ők is hozzáfogtak gyártásához. A „nyersanyagot" a hentes-kupecok biztosították. A kassai hentesektől pontos utasításokat kaptak, hogy vásárló körútjaik során milyen sonkakészítésre alkalmas disznókat vásároljanak. A hentes-kupecok a kívánt fajtákat a szükséges mennyiségben szállították a kassai húsüzemeknek. Korponay J. Abaúj megye monográfusának a megállapításából tudjuk, hogy az 1860-as években a „*kassai sonkának*" már országosan ismert neve volt.[29]

A kassai sonka hírneve a XIX. század második felében külföldre is eljutott. A Turinba emigrált Kossuth például 1869-ben levelet intézett egyik kassai ismerőséhez, melyben kérte, küldjön címére „négy darab jó, lehetőleg nem kövér kassai sonkát", mivel ott nem tud hozzájutni. Mikor Kossuth a kért szállítmányt megkapta, nem volt velük megelégedve, „mert rendkívül kövérek voltak, alig volt bennük hús, többnyire zsiradék".[30] Kossuth kifogása helyénvaló volt, mert a kassai sonka egyik fő tulajdonsága volt, hogy kevés zsírt, annál több húst tartalmazott.

Nem adhatjuk itt a kassai sonka készítéstechnikájának aprólékosabb gasztronómiai és organoleptikus elemzését.[31] Annyi bizonyos, hogy a készítéstechnikában igen sok archaikus és a húsipar szempontjából is tanulságos, a magyarországi sonkapácolástól sokban eltérő (sokszor titkolt) eljárás is

[28] *A kassai kereskedelmi és iparkamara jelentése.* Kassa 1880. 130.
[29] Korponay János 1898. 302.
[30] Wick Béla 1941. 205—215.
[31] Lásd erről részletesebben Markuš, Michal 1955. 196. — továbbá 1962. 166—167.

megőrződött. Többféle változatát ismerték, ezeket mindig a sonkát szolgáltató sertésfajtának megfelelően alkalmazták.

A kassai sonka készítésének egyik igen fontos szakasza volt a füstölés. A gondosan pácolt sonkákat speciális húsfüstölőben konzerválták. Ezekben a sonka és a kolbász hideg füstöt kapott, amitől a sonka húsrostjai puhábbak lettek. A sonka csak 3–4 órát volt a füstön. Ez idő alatt szép világossárgára pirult. A sonka színére nagy gondot fordítottak. Fölösleges füsttel a sonkát sötétre égethették, s így elveszthette szép, mutatós színét. A füstölés végeztével a sonkákat leszedték, a rájuk tapadt kormot, port letörülték, majd a száraz sonkabőrt szalonnával áthúzták, hogy a bőr fénylő legyen. Ekkor látták el a „Kassai gyógysonka" cimkével. Ezután a sonkákat hűvös helyre (legtöbbször jégverembe) tették, s mindaddig ott tartották, amíg szállításra nem került sor. Egy-egy szabványos kassai gyógysonka súlya általában 4–6 kg volt.

Az 1860–70-es években évente 1600 mázsa sonkát szállítottak el Kassáról. A századforduló éveiben ez a szám jelentősen emelkedett. Csupán a Haltenberger cégtől évente 4000 darab sonkát vittek külföldre. Becslés szerint ebben az időben a kassai hentesek és mészárosok húsüzemei naponta 200 darab sonkát tudtak forgalomba hozni.

A termelt sonkák nagyobb részét magyarországi városok csemegeüzletei vették át, így Miskolc, Eger, Nyíregyháza, Debrecen, Budapest, Székesfehérvár, Győr, Szombathely, Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár, Fiume, Pozsony, Komárom, Zsolna stb.

A sonka kisebb részét külföldi országok vették át: Ausztria, Svájc, Németország, Belgium, Franciaország és Törökország. (Az Elischer cégnek nagy fiókjai voltak Németországban, és ennek révén oda is nagy mennyiségű füstölt árut szállítottak Kassáról.)

A XIX. század első felében még aligha gondolta volna valaki, hogy a kassai sonka a század második felében komoly vetélytársává válhat az Európa-szerte híres „prágai sonkának". Ezt a tényt a Netušil Vince által készített sonkák bizonyították be, aki részt vett a prágai, párizsi, londoni és budapesti kiállításokon, s ott készítményeivel elismerő okleveleket és aranyérmet is nyert.[32]

A századforduló éveiben a prágai és a kassai sonkát minőség és íz tekintetében egyenragúnak minősítették. A kereskedelmi versenyben a kassai sonka csak a helyzeti hátránya miatt maradt le, a nyugati fogyasztók ugyanis jobban ismerték a prágait. Egyesek szerint ízben is volt némi különbség köztük. Ezt a hentes-kupecok azzal magyarázták, hogy a prágai sonkát kizárólag tejen hizlalt hússertésből állították elő, míg a kassai sonkát előbb a mangalica, később a bagun fajtákból készítették, melyek tudvalevően inkább zsírsertések voltak. Csak a századforduló utáni években tértek át itt is az angol fajták tenyésztésére. A két sonka versenyében a világháború és az azt követő politikai változások is beleszóltak. A kassai sonka jó nevét a húszas és harmincas években még lokális viszonylatban egy ideig megtartotta, azonban a nemzetközi piacon már nem tudta felvenni a versenyt a prágai sonkával. A II. világháború aztán végleg pontot tett történetére.

Amikor a kassai sonka egykori jó hírnevéről megemlékezünk, nem hagyhatjuk említés nélkül a kassaújfalusi hentes-kupecok szerepét. E sertéskupe-

[32] *A kassai kereskedelmi és iparkamara jelentése.* Kassa 1909. 97–99.

coknak hasonló érdemei voltak még a híres „*szepesi virsli*" *(spišské párky)* nyersanyagának előteremtésében is.[33] A jóízű szepesi virsli tudvalevően csak egészen fiatal zsírsertések tokaszalonnájából készíthető. A századforduló éveiben a lőcsei és szepesváraljai (Levoča, Spišské Podhradie) hentesmesterek minden héten átlátogattak a kassai piacra. Itt felvásárolták az előre megrendelt fiatal zsírsertések tokaszalonnáját. (Hol is vehették volna ezt a mennyiséget másutt?) A tokaszalonnát még aznap este feldolgozták, és a kész szepesi virslit még az éjszaka gyorsáruként feladták Pestre. A szepesi virsli friss szállítmányait már a reggeli órákban kikézbesítették a Duna-parti szállodákba, éttermekbe és a margitszigeti vendéglőkbe. (Sokan azt mondták, hogy a lőcsei vasútelágazást azért sikerült megépíteni, hogy a népszerű szepesi virslit naponként frissen fogyaszthassák Budapesten.)

A hentes-kupecok fáradtságot nem kímélő vállalkozó kedvvel több vármegye térségében igen jelentős pénzforgalmat bonyolítottak le. A vásárokon a sertésekért viszonylag jó árat fizettek. A feldolgozott húst és szalonnát újra elfogadható (viszonylag olcsó) áron adták el. „*Kupeckodó*" tevékenységükben nemcsak a város polgársága, de a szegényebb dolgozó rétegek ellátásában is jelentős szerepe volt.

Közvetítő tevékenységük során a vásárlás (beszerzés) és a szállítás, feldolgozás, piacrahozatal, árusítás munkafolyamatait egyaránt magukra vállalták. Egyes esetekben a fedolgozott húst vagy szalonnát közvetlen a fogyasztókhoz is elszállították.

A hentes-kupecok tevékenységeik során különböző nyelvű, etnikumú emberekkel kerültek kapcsolatba. Több nyelven beszéltek. Mindenütt jó nevük és hírük volt. Ha szlovák, magyar, ukrán, német ismerőseiknél megszálltak, mindenütt szívesen látták őket. Még a többi szlovák 'kupec'-faluban is a legnagyobb megbecsüléssel emlékeztek meg róluk.

A szlovák falvak között sokfelé voltak hasonló 'kupec'-falvak. Így Kelet-Szlovákiában a Ciróka völgyében, Sáros megye néhány helységében (főleg Eperjes környékén), Gömörben a Felső-Garam mentén, Hontban és Nógrádban, Zólyomban (Radványban) s végül a Vág és Morva folyó mentén. Minden kupecfalunak megvolt a maga sajátos kupeckodó életformája és körzete — ahol foglalkozását folytatta. Igen tanulságos volna ezeknek a helységeknek egyenkénti néprajzi felmérése.

Jelen tanulmányunkban csak egy jellegzetes kelet-szlovákiai kupecközség, Kassaújfalu múltjából és hagyományos életformájából mutattunk be részleteket. A község lakóinak foglalkozását következetesen a „hentes" szóval jeleztük. Tettük ezt szándékosan, mert a szlovák kupecfalvak között egyedül ebben a községben foglalkoztak (évszázadokon keresztül) a sertések vásárlása mellett a sertéshús céhen kívüli feldolgozásával és árusításával. E szóhasználattal a helyi szlovák szóhasználatot követtük, akik saját foglalkozásuk megjelölésére szívesen és gyakran használták a „henteš" és „henteššstvo" kifejezést. Világos, hogy itt ennek a foglalkozásnévnek interetnikus használatáról van szó. Ebből a gyakorlatból következtetjük, hogy a szó eredetét a Bárczi Géza által megjelölt irányban kell keresni, aki a hentes szót a német Händlerből (hendler, henteler) származtatja.[34] Ez már azért is elég valószínű, mert

[33] Markuš, Michal 1969. 25.
[34] Bárczi Géza 1941. 118.

a szomszédos Kassa lakossága a középkorban nagyrészt német volt. A fenti feltevés helyességét talán az a körülmény is alátámasztja, hogy az itteni hentes-kupecoknak a vásárlásokban segédkező közvetítő 'alkusz'-ait maguk is „handlar"-oknak ('hentelér'-eknek) nevezik. E nyelvi adatokat azonban ma már igen körülményes felgyűjteni, mert a régebbi kupeckodó életforma csak az idősebb nemzedék emlékezetében él. A község lakosságának a többsége a nehéziparban (Keletszlovákiai Vasművek), közlekedésben és az élelmiszer-iparban dolgozik.

IRODALOM

Bárczi Géza
1941 *Magyar szófejtő szótár.* Budapest

Benkő Loránd—Kiss Lajos—Papp László
1970 *Magyar nyelv történeti-etymológiai szótára.* II. Budapest

Fényes Elek
1837 *Magyarországnak statisztikai és geográphiai állapotja.* III. Pest

Földes László (red.)
1961 *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* (Ethnographische Studien). Budapest
1969 *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* (Ethnographische Studien). Budapest

Frecskay János
1912 *Mesterségek szótára (Mészáros vagy hentesmesterség).* Budapest

Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós
1972 *Magyar értelmező kézi szótár.* Budapest

Kerekes György
1903 *Céh és iparügyek a kassai tanács előtt a 17. században.* Magyar Ipartörténet III. 113.
1940 *Polgári társadalmunk a XVII. században.* Kassa

Kniezsa István
1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1. Budapest

Korponay János
1898 *Abaúj vármegye monográfiája.* Kassa

Kovácsy Béla
1898 *Abaújtorna vármegye mezőgazdasága.* In: Sziklay L. és Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városainak monográfiája. Budapest

Lehoczky Tivadar
1870 *Thököly Imre mint gazda.* Századok 388—400.

Markuš, Michal
1955 *Škvarkári z Košickej Novej Vsi.* Vlastivedný Zborník I. Košice. 172—203.
1962 *Niekdajšia sláva košickej šunky.* Výživa a zdravie (Bratislava). 166—167.
1965 *„Vozárne na východom Slovensku".* Vlastivedný časopis (Bratislava). 15—16.
1969 *Odhalené výrobné tajomstvo* (Spišské párky). Východoslov. noviny.
1971 *Z dejín obchodovania na východom Slovensku.* Výživa a zdravie (Bratislava). 254—256.

Peciar, Š. (red.)
é. n. *Slovník slovenského jazyka.* Bratislava

Szudy János
1898 *Földrajz. Kassa város és Abaújtorna vármegye.* (Iskolai tankönyv.) Kassa

Varsik, Branislav
1964 *Osídlenie Košickej kotliny* (A Kassai medence betelepülése). I. Bratislava

Wick Béla
1941 *Kassa története és műemlékei.* Kassa

Michal Markuš

ZO ŽIVOTA VÝCHODOSLOVENSKÝCH KUPCOV

(Resumé)

Jednu z veľmi zaujímavých, žiaľ, máloznámych kapitol chovateľských tradicií karpatských národov predstavuje kúpa a predaj doma krmených zvierat. Vieme, že táto kupecká činnosť sa v uplynulých stáročiach vyvinula v zamestnanie tak v slovenskom ako aj v maďarskom etniku. Pre niekdajšiu rozšírenosť tohto zamestnania je príznačné, že na rozhraní slovensko-maďarského etnika poznáme viac slovenských obcí, v ktorých sa u väčšiny obyvateľstva vytvorila kupecká forma života. Prostredníctvom slovenských kupcov dobytka, ktorí sústavne navštevovali trhy a jarmoky, sa aj v maďarčine udomácnilo slovo „kupec".

Autor v tejto štúdii oboznamuje čitateľov s takmer štyristoročnou formou kupeckého života obyvateľov malej východoslovenskej dediny — *Košickej Novej Vsi*. Svoju štúdiu zostavil na základe archívnych materiálov a výpovedí dodnes žijúcich starých kupcov. V tejto dedine na prelome storočia a v prvých desťročiach nášho storočia sa vyše 200 rodín zamestnávalo nákupom oš ípaných a po ich spracovaní domáckym spôsobom aj *predajom na trhu* (mimo cechu). (Číselné údaje pochádzajú z úradných, archívnych prameňov.) Špecifikom tunajších kupcov ošípaných bolo, že svine skupovali na rozličných trhoch, potom ich doma spracovali a rozsekané mäso, slaninu nedodávali do obchodov, mäsiarní, ale s úradným povolením ich predávali spotrebiteľom na košickom trhu.

Spočiatku prinášali na trh len vlastný odchov, žaluďami vykrmované ošípané. Neskor rozšírili nákupnú oblasť na susedné dediny, župy a v 19. storočí už navštevovali aj trhy na Dolnej zemi, v Sedmohradsku, Báčke, Banáte. Boli aj takí kupci, čo chodili kupovať svine až do Srbska. Podľa úradného odhadu na prelome storočia v trhový deň priniesli na košický trh 400—500 kusov spracovaných bravov.

Spočiatku spracované mäso predávali len v zimných mesiacoch pod šiatrami. Medzi kupujúcimi okrem košických spotrebiteľov boli aj mäsiari a údenári blízkych baníckych miest. Lenže mäsové zásoby Novoveštanov nekupovali len spotrebitelia zo Slovenska, ale do Košíc dochádzali aj kupci zo Sliezska, Moravy, Poľska, Haliče. Príťažlivosť ich výrobkov znásobovala nízka cena a bohatý výber bravčového mäsa a slaniny. Z jednotlivých druhov ošípaných pripravovali veľmi chutné mäsové výrobky. Takto sa preslávila údená *„košická dietna šunka"* z mäsa tunajších horských ošípaných, v krvi namáčaná lahodková slanina, pečeňové jaternice a napr. *„spišské párky"*. Mäso k týmto výrobkom vyprodukovali tunajší kupci-udenári, ktorí boli nielen usilovní, ale aj odborne vzdelaní. Dobrý chýr sa o nich v krátkom čase rozniesol aj do väčších a vzdialených mäsových podnikov, takže na začiatku tohto storočia už nezásobovali výbornými mäsovými výrobkami len košický trh, ale na vagóny vozili svoj tovar aj do veľkých spracovávateľských závodov v Budapešti, Viedni, — neskôr aj v Prahe.

Kupecký sposob života zanechali po druhej svetovej vojne. Potomkovia niekdajších kupeckých rodín sa umiestili čiastočne v železiarskom priemysle (VSŽ), čiastočne pri železnici a v mäsopriemysle. Ich činnosť treba hodnotiť pozitívne. Vo svojej kupeckej forme života vybudovali veľký, povedali by sme, medzinárodný obchodný styk. Vo verejnom zásobovaní najmä robotníckym-baníckym — rodinám poskytovali lacnú surovinu. Na všetkých trhoch a jarmokoch sa tešili veľkej obľube. Ich význam bol teda rozhodujúci aj z hľadiska interetnických vzťahov.

Michal Markuš

EAST-SLOVAKIAN PEASANT PIG-DEALERS

(Abstract)

Trading with animals has become an occupation in Hungarian as well as Slovakian village society for several centuries. Along the Slovakian-Hungarian language border several Slovakian communities are known in which the majority of the population traded in animals. The Slovakian word *kupec* must have come into the Hungarian language by the way of the Slovakian stockdealers who visited fairs in Hungary.

The inhabitants of Kosická Nová Ves, previously Neudorf, Kassaújfalu lying near Košice (Kassa) have been dealing in pigs for nearly 400 years. They prepared the meat

domestically and sold it at the market. In the first quarter of this century still over two-hundred families were earning their living this way. In former centuries, they were outside the gild-system but had the permission of the city of Kassa to sell pork, bacon, lard and crackling under their tents erected at the city market.

First they processed pigs of their own breeding, fattened mainly on mast. Later, they started to purchase pigs from an ever increasing area: in the 19th century they brought pigs already from fairs on the Great Hungarian Plain, in Bácska (now the Vojvodina in Yougoslavia), Bánát, and Transylvania. Some dealers went as far as Serbia. Around the turn of the century, on a single market-day 400 to 500 processed pigs were taken to the city market. Their customers included, beside inhabitants of Kassa, also the butchers of near-lying miners' towns (Smolnik, Dobsina, Rožnava, Gelnica) and villages. Merchants of Moravia and Silesia also bought from the pig-dealers. Meat and bacon was cheap and offered in a wide selection. The range of choice depended on the species of the pig and the method of preparing. The ,,Kassa medicinal ham" was made from the meat of the local mountain pig, the bacon soaked in blood as well as the local liverwurst were famous. The pig-dealers of Kassaújfalu brought the material for the renown ,,Szepes sausage" [spišské párky]. At the beginning of this century the pig-dealers had a part already in supplying the large-scale meatworks of Budapest, Vienna and later of Prague.

The study gives numerous details of the way of life, working methods, purchasing and selling relations of the one-time pig-dealers.

Paládi-Kovács Attila

A gömöri magyar pásztorkodás

A gömöri pásztorkodás múltját, különösen a juhászat és a vlach juhászok XVI—XVII. századi történetét sokkal behatóbban feltárták, mint XIX—XX. századi alakulását. MIKLOSICH, F. úttörő tanulmánya[1] nyomán a Kárpátok vlach pásztorkodásával kapcsolatos település- és népiségtörténeti, továbbá a nyelvészeti és az etnográfiai irodalom egyre terebélyesedett és széles nemzetközi érdeklődést váltott ki. Ebben a kérdéskörben a magyar tudományosság nemcsak azért volt érdekelt kezdettől fogva, mert az Északi-Kárpátok területileg kötődött a történeti Magyarországhoz. Sokkal inkább azért, mert a tizedmentességet élvező vlach juhászok között a szlovák és ukrán nemzetiségűeken kívül magyarok is számosan voltak, s a vlach pásztorkodás hatást gyakorolt magyar tájak juhtartására is. TAGÁNYI Károly már a XIX. század végén felhívta a figyelmet arra, hogy a gömöri vlachok között olyan pásztorcsaládok nevét örökítették meg a XVI—XVII. századi összeírások, mint a *Farkas*, *Sándor*, *Varga*, *Gencsy*, *Gyenes*, *Imre*, *Lőrinc* stb.[2]

Az Északi-Kárpátokban honos szlovák és lengyel „költözködő pásztorkodás" magyar kapcsolatait, a pásztorterminológia jelentős magyar eredetű rétegét KNIEZSA István tárta fel. Választ keresett arra a kérdésre, hogy a *juhász*, a *szállás*, a *bojtár*, a *gazda*, a *rovás*, a *fokos*, a *bunkós*, az *áldomás*, a *csapás*, a *vágás*, az *irtás* és a többi magyar eredetű szó, hol és mikor került a szlovák, az ukrán, a morva és a lengyel pásztorok szókincsébe.[3]

Tekintettel arra, hogy a költözködő pásztorkodás a Szepességben mutatható ki legkorábban, századokkal a vlachok XV. századi megjelenése előtt, az Északi-Kárpátok középkori pásztorkodása nem lehet román eredetű. Miután nem köthető a szepesi szász városok német etnikumához sem, KNIEZSA valószínűnek tekintette a pásztorélet magyar eredetét a Tátraalján. Feltevését arra alapozta, hogy a XI—XII. században Gömörből áttelepített határőrök, az ún. szepesi tízlándzsások a magyar pásztorkodás téli-nyári szállásváltó rendjét vihették magukkal. Lehetségesnek tartotta, hogy egyes gömöri magyar nemzetségek, már a gyepűk északabbra helyezése előtt is rendszeresen jártak nyájaikkal a szepesi nyári legelőkre.[4]

A gömöri vlach pásztorok történetét ILA Bálint munkái világították meg. Bevándorlásuk a Sajó és a Garam felső szakaszát övező területre a XV. század végén kezdődött, földesúri támogatással. Előbb a Felső-Garam völgyet szállták meg, de a XVI. század közepe után a Krasznahorka, Csetnek és Murány körül levő falvakban már szinte csak vlachok találhatók.[5] A főleg ukránokat, kisebb számban szlovákokat és magyarokat magában foglaló pásztorréteget

[1] MIKLOSICH, F. 1885.
[2] TAGÁNYI Károly 1897. 95.
[3] KNIEZSA István 1934. 64.
[4] KNIEZSA István 1934. 70—71.
[5] ILA Bálint 1957.

a *ius valachale*, szláv megnevezéssel az ún. *Valašska Sloboda* tartotta össze. A vlach jog tizedmentességet biztosított számukra. A szállásokat és velük együtt az erdei legelőket az uradalmak osztották ki, minek fejében a pásztorok sajtot, túrót, bárányt adtak a földesúrnak. Jogaikat a gömöri tizedek bérlőjének, Wesselényi nádornak a közbelépésére meghozott 1659. évi 54. tc. nyirbálta meg.[6]

A vlach jogú juhászréteg a XVI. században megtalálható Rozsnyó és Pelsőc vidékének magyar falvaiban is. Szalócon, Körösön, Berzétén, Jólészen, Krasznahorkahosszúréten a lakosság egyik fele jobbágytelken ülő földműves, másik fele viszont dézsmamentességet élvező, juhásztelken ülő vlach pásztor volt. Utóbbiak is szinte kivétel nélkül magyarok és a helyi népesség legállandóbb részét képezték. Legelőik a pelsőci Nagyhegyen és a Rozsnyótól északkeletre húzódó hegytetőkön terültek el.[7] A XVI—XVII. században a *Sziliceikarszt* és az *Aggteleki-karszt* magyar falvai szintén kiterjedt juhtenyésztést folytattak. Aggtelek, Kecső, Abafalva, Szilice, Alsószuha, Felsőszuha dézsmaadó juhos gazdáit az összeírások éppúgy vlachoknak nevezték, mint a murányi, a csetneki és a krasznahorkai uradalmakhoz tartozó kiváltságos pásztorokat.[8]

A XVIII. század végétől kezdve, ahogy a nagy juhászperben a gömöri vlachok korábbi kiváltságaikat elvesztették, a juhtenyésztés hanyatlani kezdett. Noha sokan tértek át szénégetésre, fuvarozásra, mentek bányákba és hámorokba a vlachok közül, a régi juhászfamíliák leszármazottai a XVIII—XIX. században is megtartották régi telkeiket, és számosan kitartottak apáik foglalkozása mellett. A Pelsőc és Rozsnyó térségében elterülő magyar falvak a XIX—XX. században is megőrizték a környező karsztos fennsíkokra, erdei legelőkre és kaszálókra alapozott pásztorkodásukat. Ezt a pásztoréletet azonban eddig sem a magyar, sem a szlovák etnográfia nem vizsgálta alaposabban. Publikált és kéziratos néprajzi adatok csupán a történeti Gömör megye déli, délkeleti peremvidékének juhtartásáról állnak rendelkezésre. Paládi-Kovács Attila és Téglás József tanulmányaiban,[9] illetve a Gömörrel szomszédos Szepesség juhtartását feldolgozó Podolák, Ján munkájában[10] találhatók felső-gömöri vonatkozások. Ezek is azt sugallják, hogy a keleti-palócok pásztorkodását, illetve a Magas-Tátra, a Kárpátok szlovák pásztoréletét a gömöri nyelvhatár két oldalán fellelhető magyar és szlovák pásztorok kapcsolják össze egymással. A gömöri pásztorélet megismerése a szlovák és magyar etnográfia közös szép feladata. Közleményünk ehhez a munkához kíván hozzájárulni gömöri magyar falvakban, így a Balog-völgyi Cakón (Cakov), a Sajóvölgyi Berzétén (Brzotin), Szalócon (Slavec), Körösön (Kružna), illetve a közeli Szilicén (Silica), Csucsomban (Čučma) és Barkán (Borka) gyűjtött adatokkal.[11]

Legelők, itatás

A Rozsnyói-medence falvai a völgyekben csupán szántókkal, rétekkel rendelkeznek. Erdeik, legelőik a páratlan szépségű fennsíkon találhatók. Ezek a karsztos mészkő fennsíkok 4—500 méterrel vannak magasabban, mint a Sajó folyó völgye. Tengerszint fölötti magasságuk délről észak felé haladva

[6] Ila Bálint 1938. 23.
[7] Ila Bálint 1944. II. 108, 531—33, 552; 1969. IV. 71.
[8] Ila Bálint 1976. I. 295.
[9] Paládi-Kovács Attila 1965., Téglás József 1968.
[10] Podolák, Ján 1967.
[11] Helyszíni gyűjtéseimet 1965. és 1972. évi tanulmányutak alkalmával végeztem.

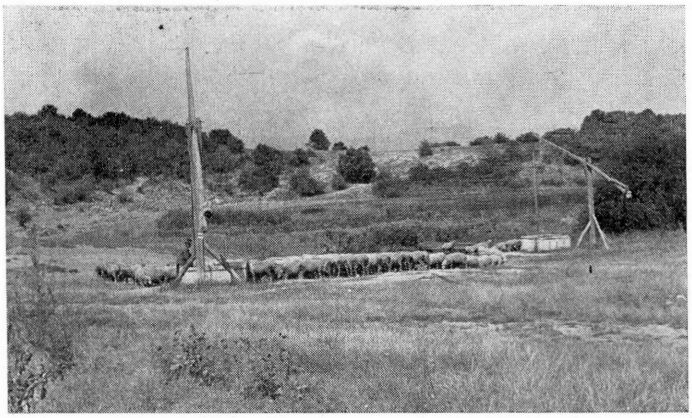

1. kép. Itatóhely a karsztos legelőn. Szilice (Silica), PALÁDI-KOVÁCS Attila felv. 1972

növekszik: *Szilicei fennsík* 600 m, *Pelsőci fennsík* 650 m, a Csermosnya völgyet délről övező *Felsőhegy* 750 m, az északról szomszédos *Lőtörtető* átlagos magassága 800 m. A fennsíkokat északról határoló hegylánc csúcsai ezer méter fölé emelkednek: *Pipitka* 1226 m, *Zöldkő* 1057 m, *Csükerésztető* 1187 m.[12]

A fennsíkokon települések nincsenek, kivéve a *Szilicei-karszt* néhány faluját, melyek egy-két állandó karsztforrásnak köszönhetik létüket. Legelőiket jórészt erdőkből irtották, párhuzamosan a pásztorkodás kiterjedésével. A krasznahorkai juhászok már a XVI—XVII. században a jólészi hegyen és a Pozsáló lejtőin tartották szállásaikat. Pelsőc, Körös, Berzéte, Vígtelke, Szalóc állattartói a *Pelsőci fennsík*on birtokolnak erdővel váltakozó legelőket. A telkes jobbágy, illetve vlach pásztor eredetű parasztság közbirtokosságai azonban csak a XIX. század utolsó évtizedeiben és századunk elején vásárolták saját tulajdonú legelőiket a pelsőci *Nagyhegy*en. Például a berzétei gazdák *Hámos* bárótól vásároltak legelőt. A feudalizmus évszázadaiban a *Bebekek*, a *Csetnekiek*, a *Máriássyak*, az *Andrássyak* és a királyi kamara birtokolták a vidék erdőinek, legelőinek túlnyomó részét. A kisebb-nagyobb uradalmak saját méneseiket, gulyáikat, juhyájaikat legeltették fogadott pásztorok felügyelete mellett a legjobb hegyi legelőkön, paraszti bérletre kevés lehetőség volt.

A fennsíkok legeltetését megnehezítette a krónikus vízhiány. Az 1920-as években a pelsőci

> „Nagyhegy mély karsztján csak két telep van, a *Nagyhegyi* és a *Tarkási-puszta*. Egyik sem mezőgazdasági major, hanem kerülőház és pásztortanya. Itató víz sehol a pompás réteket, legelőket rejtegető hatalmas fennsíkon . . . A Nagyhegyen több a tej, mint az ivóvíz, mert csordák legelnek a tetején, de a csordát megitatni már a hegy tövében 400 m-rel mélyebben szokták. Vízben a Nagyhegy a legszegényebb, viszont legelői a fennsíkéval vetekednek. Pelsőc városa már vízkiemelőt is tervezett, régen meg a *Zengőlyuk* zsombolyában kutattak víz után. Le is ereszkedtek közel 100 m mélységre, de vizet nem találtak."[13]

Gyöngyös József berzétei juhász közlése szerint a pelsőci Nagyhegyen ciszternákba felfogott esővízzel itatták a „gulyamarhát". Amikor a víz

[12] PEJA Győző 1941. 6, 8.
[13] STRÖMPL Gábor 1922. 4—5.

elfogyott, naponta lehajtották itatni a „hegy alá". Egész nap szomjazott a sok szarvasmarha és a meredek hegyoldalt naponta megmászó jószágot igen megviselte az út fáradalma. A szarvasmarha nem is maradhatott egész nyáron a hegyen, csak a juh. Szilice szerencsésebb, mert a *Gyükerréti tó* nevű határrészben két *gémeskút*ja van *(1. kép)*. Minthogy itatóhely másutt nem található az egész határban, ezt a két kutat használja ménes, gulya, csorda, juhnyáj és konda, a község egész állatállománya.

Gulyák, nyájak, pásztorok

A vidék magyar parasztsága alapjában véve nagyállattenyésztő. Gazdálkodásának középpontjában a szarvasmarhatartás áll. Már Fényes Elek közli, hogy „A gömöri magyar földmíves gazdaságában több ökröt tart, mint lovat, s innen a szarvasmarhatenyésztés nem megvetendő". Ugyanakkor a felső-gömöri szlovák gazda „borjúját gyakran levágja, de a kövér legelőkkel bíró sajó- és rimavölgyi magyar ökörnek felneveli, s jármas barommal ő tartja el az északi tótot".[14] Közlését megerősíti és kiegészíti Markuš, Michal, aki recens adatokat talált arra, hogy az Alacsony-Tátra aljában élő szlovákság túnyomóan fehérszőrű, hosszúszarvú magyar szarvasmarhát tartott. Ezt a szarvasmarhafajtát kisebb részben maga tenyésztette, nagyobb részben azonban a vásárokon vette gömöri magyaroktól, akik a sajátjukon felül alföldi magyar marhával is kereskedtek.[15] Adatközlőim szerint „ez a Felvidék a marhából tudott pénzelni. Némelyik gazdának 20—25 marha is volt az *ól*jában".

Századunk első felében minden vizsgált községben volt legalább egy gulya s egy-két csorda. Közülük is kiválik igen jelentős állatállományával Szilice. Ebben a községben a két világháború közötti években 4—5 *juhnyáj* és 2 *konda* volt. Egy-egy gazda átlagosan 20—30 juhot tartott, a tehetősebbek százat, a kisebb gazdák 5—10 juhot tartottak. Legelt a határukban az Andrássyaknak egy *ménes*e, de a gazdáknak is volt ménese külön és saját *csikós*a. Gulya, csorda nem is egy volt, marhaállományukat összesen öt csoportra osztva legeltették. A *kis gulyá*ba sorolták a *tinó*kat, *üszők*et, a *nagy gulyá*ba verték a *heverő marha* zömét. Naponta hazajárt a *tehéncsorda* és a külön őrzött *borjúnyáj*. Végül a falu közelében tartottak külön *ökörcsordát* is, hogy az igásmarha közös legeltetését, őrzését biztosítsák. Ez gyakran éjjel is legelt.

Berzétéről a pelsőci hegy legelőire tavaszonként 4—500 kintháló *gulyamarhát* vertek ki. A 100—120 jószágból álló *kis gulya* mellett csak egy *gulyás* volt, a 280—300 marhát összefogó *nagy gulyát* ketten őrizték. Szalóci közlés szerint a falusi gulyának *szállás*a, *karám*ja volt a hegyen.[16] A berzétei, szilicei gulyának viszont a fák alatt volt a tanyájuk. „*Szabad vacok*ban hált a gulya, nem volt semmi karámja."[17] Egyetlen építmény állt a gulyások tanyáján, amit *kolyibá*nak, újabban *bódé*nak neveznek. Ez a négyszög alakú deszkaépítmény négy, sarkain vaskapcsokkal ellátott oldalból állt. Oldalait egyenként szállíthatták, kézben elvihették, és az új helyen összeszerelhették. Nyereg-

[14] Fényes Elek 1847. II. 252.

[15] Markuš, Michal 1964. 468. A gömöri magyar parasztok marhakereskedelméről és a híres gömöri marhavásárokról számos XIX. századi szerző megemlékezik. Például Magda Pál 1819. 374., Hunfalvy János 1867. 208. és Fényes Elek több művében is.

[16] S. gy. Adatközlő: Kónya István, szül. 1905.

[17] S. gy. Adatközlő: Gyöngyös József, szül. 1892.

formájú teteje két lapból állt, amit kátránypapírral szoktak bevonni. A *kolyiba* inkább csak élelmük, személyes tárgyaik védelmére szolgált, aludni csak esős időben szoktak benne.

Szállítható építményre azért volt szükségük, mert a gulyákkal rendszeresen trágyáztatták a hegyi réteket és kaszálókat. Ehhez a művelethez szállítható karámot, kosarat nem használtak. Vizsgált falvainkban az eljárást egységesen *gulyaállítás* néven ismerik. Barkán (Borka) a gazdák fizettek a gulyásnak az *állítás*ért. „Kapkodtak rajta, hogy kinek a kaszálóját javítsa."[18]

A gulyásoknak hetente egyszer vittek ki a hegyi szállásra élelmet és tiszta ruhát. Vasárnap a gazdák is látogatták a gulyát, ilyenkor vittek magukkal kősót vagy házisót a jószágnak. A gulyás hetenként kétszer „sózta a marhát". A kősót a gyepre rakta le, a házisót pedig korpával összekeverte és a gyepre hintette. Sózóvályút vagy sózóágast nem használtak.

A szarvasmarhatartás megkülönböztetett szerepét bizonyítja, hogy a gulya és a csorda tavaszi kihajtásához Gömörben sok mágikus célzatú szokás, eljárás kapcsolódik. Századunk első harmadában mindenütt láncot, lakatot, tojást tett a gazda az *ól* (istálló) küszöbére, a csordás pedig láncot húzott keresztül a falu végén az elöljáróság jelenlétében. Ezek a jószág gyarapodását, védelmét szolgáló rítusok tehát nemcsak egyénileg végezhetők a század elején, hanem közösségileg is.[19] Pelsőcön húsvét első napjához kapcsolódó ünnepi szokás volt a községi bikák felhajtása a piactérre. Ezt nagy lármával évről évre ismétlődően megrendezték, s az eseményt a község egész lakossága végignézte. A XIX. század második felében a csordás- és gulyásbojtárok Pelsőcön még használták a havasi kürtöt, ami északi népcsoportjainak körében másutt nem ismeretes. Ez a cserfakéregből készített *kürt* 2,5—3 m hosszú volt, enyhén ívelt, és vége felé kissé kiszélesedett.[20] Gömörben a községi pásztorok gazdag hagyományai a XVI. század óta nyomon követhetők.[21]

A vidék népes pásztorrétege kívülről nézve egységes volt, idegent nem bocsátott maga közé. Az uradalmi és községi alkalmazásban álló pásztorok ritkán váltogatták helyüket. Rendszerint az unoka is annak a községnek vagy uradalomnak az alkalmazásába került, ahol apja, nagyapja is szolgált. Ez az igen szapora pásztornép a XVII—XVIII. század óta erősen túlnépesedett, és mind többen vándoroltak dél felé, s gyökeresedtek meg Borsodban, Hevesben, sőt a Tiszántúlon is.[22] A pásztori ismeretanyag családon belül öröklődött, s a mai pásztorfamíliák minden felmenője pásztor volt. Egymás között házasodtak, a foglalkozási endogámia körükben igen erős. Házasodási kapcsolataikban is megmutatkozott a pásztorrangsor. A gulyások és a közülük kikerült csikósok nem házasodtak a juhászok, még kevésbé a kondások köréből.

A gulyások, csikósok, csordások és kondások között a munkamegosztás kisebb mérvű, mint a juhászoknál. Idősebb, felelős vezetőjük a *számadó*, aki egy-két családos *bojtár* vagy nőtlen *bojtárinas* segítségével őrzi a gulyát, a ménest vagy a kondát. A juhászok között első a *bacso*, akit *számadó bacsó*nak is neveznek. Dolga a pásztorok felügyelete és a juhtej feldolgozása. A nyájőrző juhászokat aszerint nevezik meg, hogy milyen nyájat őriznek. Fejős nyájat őriz az *anyajuhász*, az elválasztott bárányok pásztora a *baranyász*. A *medde-*

[18] S.gy. Adatközlő: Tamás István, szül. 1898.
[19] Nemes Elek 1907. 169—170.
[20] Frank Zoltán 1906. 124.
[21] Gallo, Ján 1976. 232.
[22] Paládi-Kovács Attila 1965. 154.

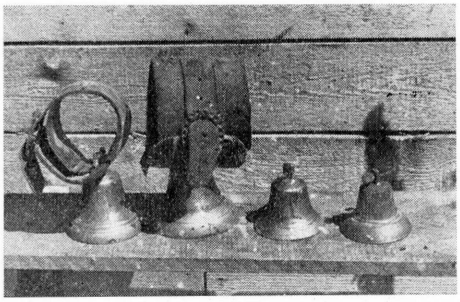

2. *kép.* Ürücsengők. Cakó (Cakov), PALÁDI-KOVÁCS Attila felv. 1967

*lék*et külön nyájban terelgető pásztor neve *juhász.* Végül a sor végén áll a *bojtárinas*, akit Csucsomban *sztrungahajtó*nak, Berzétén, Körösön *esztrengahajtó*nak is neveznek.

Az együtt őrzött juhok csoportjának megnevezésére Rozsnyó vidékén egyedül a *nyáj* szó használatos. A dél-gömöri Cakón a kisebb nyájat *falká*nak nevezik. A juhok nemét, korát, állapotát kifejező terminológia egész Gömörben megegyezik a keleti-palócokéval. Az *anyajuh, kos, örü, jerke, bárány, toklyó meddelék* szavakat a borsodi-hevesi pásztorokkal megegyező jelentésben használják. Az egyéves kora előtt *felüződött*, bárányozó jerke neve *oklanka*. A foltos, „pápaszemes" juh neve *vakes* vagy *szemőkös*, a vörös pofájú cigája juh neve *pirók*.

Nincs terünk a nyájőrzés és a terelés eszközeinek bemutatására. Annyit azért megemlítünk, hogy a történeti Magyarország legjelentősebb kolompkészítő központja a közeli Jolsván volt, s a gömöri magyar pásztoroknak máig féltve őrzött kincsei a jolsvai mesterek, különösen Kenyeres János kolompjai.[23] A gömöri cigányok kitűnő *rézcsengő*ket öntöttek *(2. kép)*, viszont a válogatott, szebbnél szebb botokat a pásztorok maguk állították elő. Nagybalogon kívül még számos gömöri magyar falu szegény népe foglalkozott „botozással". Híresek voltak a sziliceiek, akik rendszeresen hordták az Alföldre az erdeikben gyűjtött, válogatott pásztorbotokat, s ott kereskedtek áruikkal.[24]

Építmények, kosarazás

Rozsnyó vidékén a juhászat legrégebbi, s egyben legfontosabb építménye a *kosár*. Nevének legkorábbi említése a XVII. századból ismeretes; Jólészen 1611-ben, Krasznahorkán pedig 1684. évi gazdasági iratokban örökítették meg. ILA Bálint értelmezése szerint a *kosár* a juhnyáj éjjeli szállása, rendszerint vesszőfonattal körülkerített terület. Nevezetes része a fejőhely, amit a források *esztrenga* néven említenek.[25]

A kosár napjainkban is nélkülözhetetlen tartozéka a juhászatnak. Nemcsak a hegyi legelőkön és a fennsíkokon, a távoli *szállás*okon, de a Sajóvölgy rétjein, tarlóin is kosárban éjszakáztatják a juhokat az egész legeltetési idényben. A nyájak kihajtásától őszi beszorulásig a szállásokon hálnak, s még a településekhez közel eső tarlókról sem kerülnek be a faluba.

[23] A kérdéshez l. MÁRKUS Mihály 1943. 245, 248.
[24] Bővebben lásd még: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1966. 295.
[25] ILA Bálint 1976. I. 294—295.

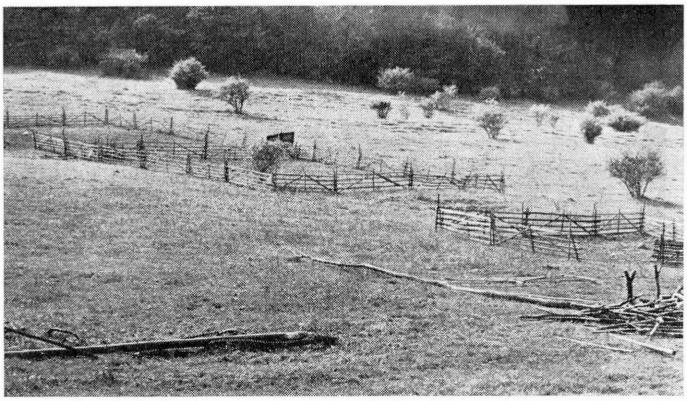

3. kép. Két juhkosár a legelőn. Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

A *kosár* részekre szedhető és részenként tovább szállítható, majd újra felépíthető karám *(3. kép)*. Fedele nincs. Alaprajza téglalapra emlékeztet. Általában három részre tagozódik. Egyik rekeszében a bárányokat, középen az anyajuhokat helyezik el. Utóbbiakat fejéskor az éjszaka üresen álló, esetleg a *meddelék*et befogadó, de hajnalban szabaddá tett harmadik rekeszbe engedik át egyenként a reggeli fejés folyamán. Este viszont a szélső rekeszből *esztrengálják* őket a középsőbe. Az is gyakran előfordul, hogy az anyajuhokat és a meddőket egy kétrekeszes kosárban, a bárányokat pedig külön épült egyosztatú kosárban helyezik el.

A kosár kerítésdarabjának neve: *dranga*. Egy-egy *dranga* hossza 3,5—4 méter, magassága 100—110 cm. Hosszú lécekből, rudakból állítják össze, és V-alakban elhelyezett pántokkal erősítik meg *(4. kép)*. A *kosárkaró*kat nagy fabunkóval, *bakó*val verik be a talajba. Régebben gúzzsal, újabban drótthurokkal erősítik hozzá a kosárkarókhoz a *drangák* végeit. Minthogy a kosarat csak egy éjszakára hagyták egy helyen, tehát naponta odébb vitték és új helyen állították fel, lényeges volt, hogy könnyen elbontható és összeállítható legyen.

A nyájjuhászok egy-két évtizede még a kosár mellett elhelyezett, hordozható kunyhóban háltak. Körösön, Berzétén „félhomályos", azaz félereszes kunyhót használtak, amit ma is *sárik* néven ismernek. Csucsomban a félereszes, hordozható kunyhó neve *sárika*. Cakón félereszes és kétereszes változata is volt az egy személynek alvóhelyet nyújtó hordozható *kolyibá*nak. Valamennyi két erős rúdra épült alkotmány volt, deszka padlózattal és *fasindel* (fazsindely) tetővel ellátva *(5. kép)*. Súlya 40—50 kg lehetett, két férfi könnyűszerrel odébb vihette. Cakón és Harmacon (Dél-Gömör) a két tetősíkkal ellátott, tehát nyeregtetős forma volt gyakoribb. Négy sarkára rövid falábakat csapoltak, hogy padlózata ne érintkezzék a talajjal. Az újabb *kolibá*kat már nem fazsindellyel, hanem kátránypapírral fedték be. A *sárik* szót eddig nem tartottuk számon a kárpáti pásztorterminológiában, etimológiáját sem ismerjük. Nem volna meglepő a magyar *sár* főnévvel való kapcsolata.

A szomszédos borsodi, abaúji területeken a kosarazásnak sokkal csekélyebb a jelentősége, mint Gömörben. Hordozható pásztorkunyhót a keleti-

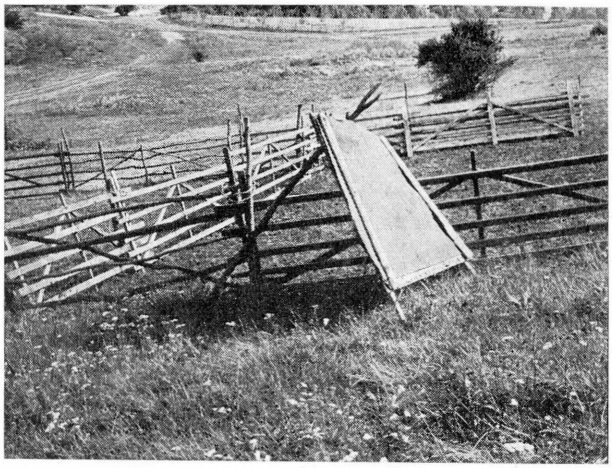

4. kép. A fejőhelyet árnyékoló enyhely. Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

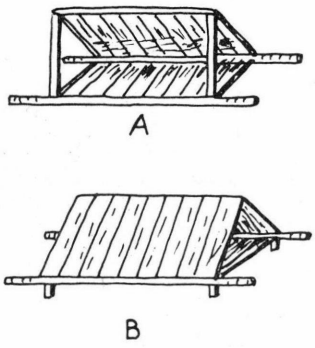

5. kép. Hordozható juhászkunyhók (rekonstrukciós rajz). A. Féléreszes *sárik*, Körös (Kružna), B. Nyeregtetős *koliba*, Cakó (Cakov)

palóc, a felső-borsodi és abaúji tájak pásztorai nem használtak.[26] A kis *koliba* vagy *sárik* párhuzamait a szlovák és lengyel, illetve az erdélyi magyar és román pásztorkodásban találjuk meg.

A *bacso* nem aludt a nyáj közelében, a kosár mellett elhelyezett *sárik*ban. Ő a sajtot őrizte és ezért a *sajtos kolibá*ban (Körös, Berzéte, Csucsom), a *sajtház*ban (Cakó) töltötte az éjszakát. Régebben a *sajtház* éveken át ugyanazon a helyen állt. Gerendákból összerótt vagy zsilipelt technikával készült, *ravásolt* falai voltak. Fedele rendszerint fazsindelyes, újabban kátránypapír borítású. Egy- és kétosztatú változatai ismeretesek. Cakón csak egy *rejtek* volt a *sajtház*ban. Az épület egyik sarkában helyezkedett el a *kocik*, azaz a megemelt tűzpadka, amely fölött a gerendáról láncon csüngő üstben forralták a *zsendicét*. Ezt a sajtház-típust Gömörből elszármazott juhászok egy-két borsodi községben is meghonosították.[27]

A történeti forrásokban a *sajtház* vagy *koliba* XVI—XVII. századi neve: *szállás*. Ennek szellős, felső részét, ahol a sajtot szárították, *pad* néven említik. Padlás helyett olykor külön szárítót építettek, ahol a sajtot és a túrót tárolták.[28] Ennek a XVII. századi építménynek a formája nem ismeretes, a recens gömöri anyagban pedig komárnyikhoz hasonló sajtszárító és tároló épületek már nincsenek. Az újabb sajtház csupán deszkafalazatú bódé. Alkotó elemeit, a deszkafalakat tavasszal szekéren szállítják ki a leendő szálláshelyre, és ott pár órai munkával összeállítják *(6. kép)*. Az újmódi *bódé*ban tűzhely már nincsen, polc is csak néhány, mert a sajtot gyakrabban elszállítják. Ezzel szemben minden juhásznak van benne fekvőhely.

[26] Vö. Paládi-Kovács Attila 1965., Téglás József 1968.
[27] Paládi-Kovács Attila 1965. 82.
[28] Ila Bálint 1976. I. 294.

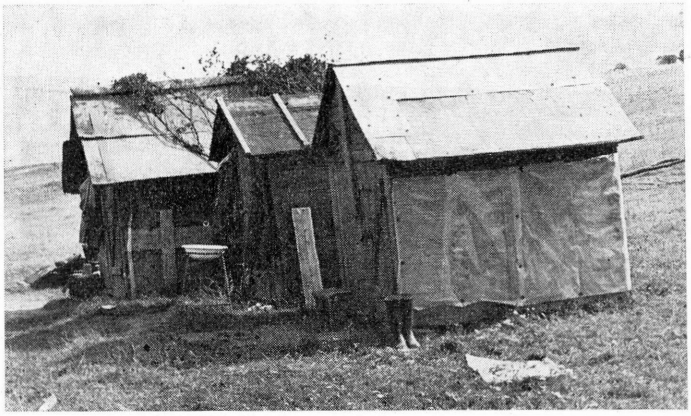

6. kép. Sajtházak a szálláson. Berzéte (Brzotin), PALÁDI-KOVÁCS Attila felv. 1972

A pásztorok számára egy-egy szilárd, kőfalú kunyhót is emeltek a gömöri legelőkön. Például Rudna közelében, az Ivágyónak nevezett magas hegy tetején az 1930-as években épült egy juhász *kojiba*. Ez alacsony kőfalazattal, szarufás nyeregtetővel készült. A szarufákra szorosan egymás mellé illesztett hasábfákat raktak, majd az egészet beborították földdel, gyeppel. Hasonló gyepes tetejű kunyhókat, *karám*okat a bányászok is használtak a vidéken.[29]

Gömörben a merinó juh elterjedésével párhuzamosan kezdtek fedett épületeket emelni a juhok számára. A fedett épület neve Rozsnyó vidékén és Dél-Gömörben is *akol*. Fala *stomp*okra (faoszlopokra) vízszintesen, szellősen felszögelt hosszú rudakból, lécekből készül. Tetővázát *ágas*ok tartják, ormán *szelemengerendá*val. Fedele rendszerint *fasindel*ből, ritkábban felkötözött rozsszalmából, zsúpból készül. *Akol* ma is csak néhány található Körös, Berzéte, Szilice és Szalóc legelőin. A juhokat legfeljebb vihar esetén, tartósan esős időben hajtják *akol*ba. A kosár napjainkban is fontosabb, többet használt építmény. Körösi adatközlőim élőfához épített juhakolról is tudnak.[30] *Birka-aklok*at Szilicéről és a közeli Torna megyei falvakból már 1819-ben említett MAGDA Pál.[31]

Télen a juhászok és a gazdák falusi telkükön épített *akol*ban, *juhól*ban tartották juhaikat, az uradalmi majorságokban pedig nagy *hodály*okat rendeztek be a *birkák* teleltetésére. Aklot csak azok a gazdák építettek, akik 100—120 juhot is tartottak. A kisebb, 10—20 juhot teleltető juhos gazdák kisebb *juhólak*at építettek udvaraikon. A falusi juhólak és az uradalmi hodályok rendszerint kőből, vályogból emelt, szilárd épületek.[32]

A *kosarazás* Észak-Gömörben a legelők, rétek és szántóföldek trágyázásának századok óta gyakorolt módja. Nemcsak juhokkal trágyáztatták a sovány, hidegtalajú földeket az éjszakázó hely váltogatása révén, hanem szarvasmarhákkal is. A pelsőci karszt legelőin tartott szalóci, berzétei, körösi gulyákat minden éjszaka más helyen hálatták. Kosarat nem használtak.

[29] VAJKAI Aurél 1976. 162—63, 172.
[30] S.gy. Adatközlők: Sikur Sándor és Sikur Zoltán.
[31] MAGDA Pál 1819. 390—91.
[32] Vö. VAJKAI Aurél 1976. 172.

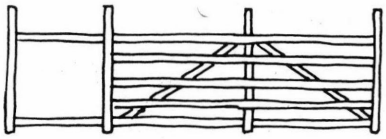

7. kép. *Fejődranga* (rekonstrukciós rajz). Körös (Kružna)

A művelet neve *állítás*. Cakón *karámozás* néven említették az ugyancsak építmény nélküli trágyáztatást, s a szarvasmarhák hálóhelyét kétnaponként váltogatták. A kosarazó elvű trágyázással javított legelők és kaszálók a következő esztendőben jó szénatermést adtak. A vidék szénatermésének minőségileg és mennyiségileg is jelentősebb részét nem a Sajó és a többi patak völgyében ekvő réek, hanem a magas fennsíkok, az erdei, hegyi kaszálók szolgáltatták.

Juhfejés és tejfeldolgozás

A fejési idény kezdete az emlékezettel elérhető időben mindig György napja, április 24-e volt. Régebben egészen az őszi beszorulásig, azaz október 26-ig, Demeter napjáig fejték a juhokat, de a második világháború óta korábban fejezik be a fejési idényt. Manapság már szeptember 8-án, Kisasszony napján beszüntetik a juhok fejését, de az idény kezdete változatlanul György napjára, április 24-re esik.

Augusztus közepéig naponta háromszor fejik a juhokat, reggel, délben és este. Augusztus második felében és szeptemberben már csak kétszer fejnek, reggel és este. Az őszi tej igen becses a juhászok számára. Mennyisége ugyan egyre csökken, de „erőssége" fokozódik, túrókészítésre kiválóan alkalmas.

A juhok fejése végig az egész idényben a legelőn felállított *kosár*ban történik. A fejőhelyet *esztrengá*nak nevezik, az esztrenga elzárására szolgáló faldarab neve *fejődranga (7. kép)*. A fejés vagy az *anyajuhok* rekeszének kijárata tában, vagy a két-háromosztatú kosárt rekeszekre osztó falazaton nyitott fejőnyílásban megy végbe. Az esztrengranyíláshoz rendszerint oda állítanak egy féltetőt is, hogy a fejőjuhászok árnyékban dolgozhassanak. A manapság kátránypapírból készített enyhely *(4. kép)* nyújt némi védelmet eső és szél ellen is. Régebben fakéregből, hosszú fazsindelyekből készült „árnyék"-ok szolgáltak a fejőhely védelmére.

Fejés idején a juhászok az esztrenga elé helyezett tuskókon vagy lecsonkolt, kettéhasított fenyőtörzsből készített székeken ültek. Ez utóbbi nemcsak *fejőszék*ként használatos, megtalálható a falusi portákon is *(8. kép)*. A juhászok, miközben az esztrengán egyesével kiengedett juhokat fejték, térdükkel igyekeztek elzárni a *fejődrangán* kitörni készülő juhok útját. Mindig hátulról, két kézzel fejték a juhot. A körösi, berzétei juhászok fejési technikája mindenben megegyezett a keleti-palócokéval.[33]

A fejés kizárólag a juhászok dolga. A juhosgazdák, a parasztok nem szoktak juhot fejni, nem is értenek hozzá. Ebben a fáradságos munkában az *anyajuhász* (a fejős juhok pásztora) és a *bacso* (számadó) mellett részt vett a meddő juhokat, ürüket őrző *juhász*, sőt a bárányok pásztora, a *baranyász* is. A juhokat az *esztrengahajtó bojtárinas* szokta a *fejődrangá*hoz terelni.

[33] Paládi-Kovács Attila 1965. 134—35.

8. kép. Fejőszék. Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

A juhtejet napjainkban is a hagyományos formájú faedényekbe fejik. Ez a *geletá*nak nevezett dongás fejőedény felfelé szűkül, hátoldala pedig mintegy 10 cm-rel magasabb, mint az elülső oldala *(9. kép)*. Formája pontosan megegyezik az Északi-Kárpátok szlovák juhászai, valamint a délebbi területek palóc pásztorai által használt fejőedény formájával. Említeni kell az elnevezés azonosságát, a *geleta* szó elterjedtségét is.[34] Fejés előtt a *geletá*ba sem szűrőt, sem csuprot vagy szilkét nem tesznek, szemben egyes erdélyi és alföldi magyar tájak juhászaival.

A tejet fejési főidényben naponta háromszor, augusztus közepétől pedig kétszer szokták feldolgozni. Főidényben tejet egyáltalán nem tárolnak. Minden egyes fejés után azonnal beoltják és feldolgozzák. Augusztus végén, szeptemberben, mikor már „nagyon apad a tej", előfordul, hogy az este kifejt tejet üstben tárolják reggelig, és a reggel fejt tejjel együtt oltják be.

A juhtejet mindig a *szálláso*n dolgozzák fel, csak a tejtermékek kerülnek be a falvakba. A parasztok, a juhos gazdák nem foglalkoznak a juhtej feldolgozásával. Nem is értenek hozzá. A juhtejet a *bacso* dolgozza fel. Nő nem nyúl a tejhez. Még a bacso felesége sem, aki időnként meglátogatja férjét a szálláson. Nők nem élnek a Rozsnyó vidéki pásztorszállásokon, csupán látogatóban, vendégként fordulnak meg ott, mikor férjüknek élelmet, tiszta fehérneműt visznek. Dél-Gömörben viszont a bacso felesége „bajoskodik" a sajt- és túrókészítéssel (Cakó, Harmac).

A tej hasznát Gömörben a fejős juhok számának arányában szokták elosztani a juhos gazdák között. A tejet a tavaszi kihajtás előtt nem szokták „bemérni", nem emlékeznek „próbafejésre". Körösön és Berzétén általában 6 kg sajt illette a gazdákat egy-egy fejős juhuk után. Cakón viszont csak 4—5 kg sajtot kaptak. Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy Erdély egyes vidékeitől eltekintve, a magyar nyelvterület nagyobb részén a juhok darabszáma szerint részesedtek a gazdák a sajtból, túróból, tejből.[35] A sajtjárandóság mennyisége főleg a fejési idény hosszától és a legelő minőségétől függött. Gömör déli részein, így Cakón és Harmacon a fejőidény rövidebb volt, mint Pelsőc és Rozsnyó vidékén. Dél-Gömörben május 15-én, Zsófia napján, a bárányok elválasztása után kezdték a fejési idényt. Régebben Mihály napig, szeptember 29-ig tartott a fejőszezon, de a második világháború óta már szeptember 8-án, Kisasszony napján véget ér. Másrészt olyan zsíros hegyi legelők sem talál-

[34] Podolák, Ján 1967. 112, 195. lap, 107. kép.
[35] K. Kovács László 1968. 32. (térképvázlat)

9. kép. *Geleta.* Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

10. kép. *Putyina* és túrós *puttonka.* Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

hatók a megye déli részein, mint a *Pelsőci-fennsík*on és a *Rozsnyói-medencét* övező hegyeken. Dél-Gömörben a merinó juh előbb meghonosodott, s a tej hasznával szemben a gyapjú hasznát és a bárányok növekedését előbbre valónak tartották. A parasztok nem is tartottak igényt a sajtra, a juhászok árendálták tőlük a sajt hasznát, pénzben fizettek érte.

Körösön, Berzétén, Szilicén a gazdák igényt tartottak a sajtra, túróra. Kimentek érte a juhásztanyára, vagy pedig a faluba bejáró juhászok szállították be a gazdáknak járó sajtot. A II. világháború óta Rozsnyó vidékén is többen kérték pénzben a sajt árát, s a juhászok maguk végezték az értékesítést.

A tej feldolgozása a *sajtház*ban *(6. kép)*, illetve a mellette elterülő *placc*on történik. Először tiszta vászonruhán átszűrik a tejet egy nagyméretű, *putyina* néven ismeretes faedénybe. A putyina lényegében egy nagy kád, amelynek fülei nincsenek, űrtartalma átlagosan 70—80 liter, de akad 90—100 literes is. Fenekének átmérője valamivel kisebb, mint nyitott szájáé, azaz alja felé haladva egyre szűkebb az edény *(10., 12. kép)*.

A geletákból a putyinába átöntözött, leszűrt tejet a bacsó beoltja. Az *oltót* maga készíti borjúgyomorból. Sertés, bárány vagy kecske gyomrából nem szoktak oltót készíteni. Ismeretlen a gombákkal, füvekkel, növényi anyagokkal való tejoltás is. A tejoltóhoz szükséges borjúgyomor mindig könnyen beszerezhető volt a rozsnyói mészárosoktól. Az oltóanyag készítése, tárolása, használati módja nem tér el a keleti-palóc pásztorok gyakorlatától.[36]

[36] Paládi-Kovács Attila 1965. 137.

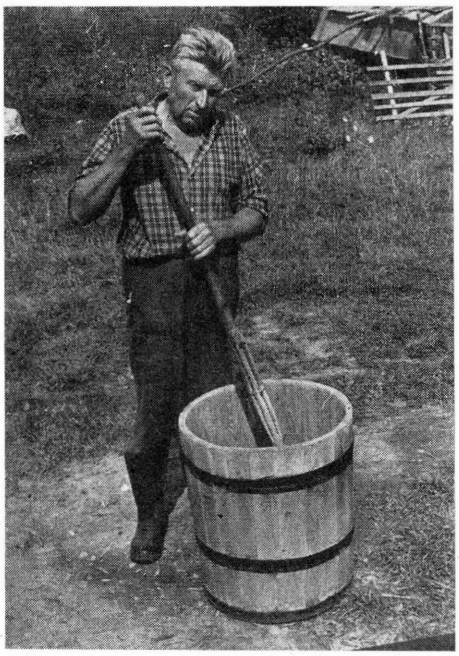

11. kép. A megalvadt tej *feltörése törőfá*val. Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

12. kép. Putyina és *törőfa*. Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

A beoltott és a putyinában megalvadt tejet a bacso előbb *törőfá*val feltöri *(11—12. kép)*. Körösön nevezik ezt az eszközt *tejsodró*nak is, Cakón pedig *kavarófa* a neve. A tej „feltörését" követően 5—10 percig hagyják a tejet „szállni", azaz megülepedni. Ezt követően a bacso a putyinába hajol és két kezével nyomkodja össze a sajtot, amíg „összemegy gombolyagba". Végül kiveszi a putyinából a *sajt*ot és a *sajtruhá*ba helyezi. A *sajtruha* — ritkaszövésű, fehérített kendervászon — egy *kád*ban (újabban *vájling*ban) van kiterítve. A *kád* dongás faedény, két füllel és alig 20—30 cm magasságú oldallal. Ugyanezt az edényt a falusi asszonyok is használták az edények elmosásához. Végül a bacso, miután a kádban a maradék savót is kinyomkodta kezével a sajtból, összeköti a *sajtruha* négy sarkát, majd kiakasztja csepegni *(13. kép)*. Rendszerint egy kb. 120 cm magas *szolgafá*ra akasztják fel a friss sajtot, a *sajtház*on, *kolyibá*n belül. A kicsepegő savót kádba vagy dézsába fogják fel. Hagyományosan egy napig, 24 órán át hagyják a sajtot csepegni. Ezt követően kiveszik a *sajtruhá*ból, a kb. 100×100 cm-es, négyzet alakú vászonból, és a sajtház egyik polcára teszik száradni és megkelni. A *sajtpó*con sorakozó sajtokat időnként forgatják, hogy „sarkosak legyenek". Ennek következtében végül csaknem tégla alakú lesz a sajt, csak a teteje marad domború.

Rozsnyó vidékén a friss, édes sajtot nem nevezik *gomolyá*nak. Dél-Gömörben is csak a parasztok említik így, a cakói, harmaci juhászok *sajt*nak nevezik. Pedig a sajt formája a XVI—XVII. században is a mai gomolyaforma volt. Ennek megnevezéseként 1599-ben már említik a *gomolya* szót,

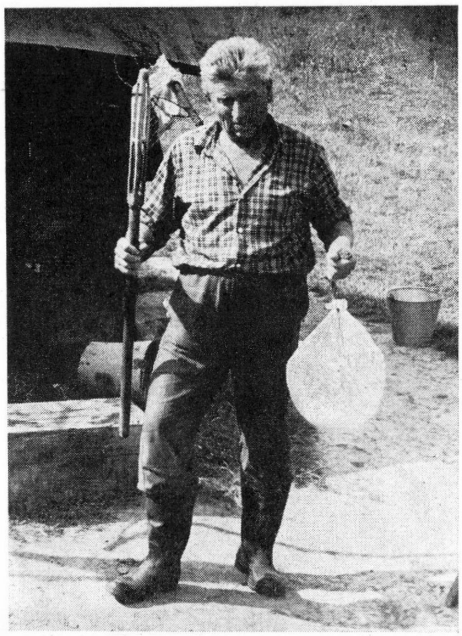

*13. kép. Sajtruhá*ba gyűjtött friss sajt. Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

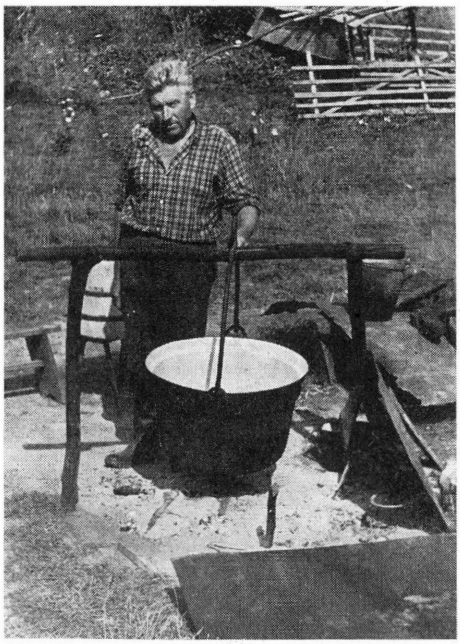

14. kép. Zsendicés üst és *üstláb.* Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

1677-ből pedig ismeretes a *kerek sajt* terminus is.[37] Sajtnyomó asztalt, az erdélyi kelentához hasonló tárgyakat, sajtformákat, sajtprést viszont egyetlen vizsgált faluban sem találtam. Ezeknek a tárgyaknak az emlékezetben és a történeti forrásokban sem sikerült nyomára bukkanni. Feltehetőleg azért nem, mert a tejgazdálkodás említett munkaeszközeit a gömöri magyar juhászok régebben sem használták.

A sajt a *kolibá*ban, *sajtház*ban rendszerint megfüstölődött. Az építmény bemutatása során már említettük, hogy az I. világháború előtti sajtházban nem hiányozhatott a tűzhely, a *kocik*, amelyen a *zsendicét* forralták. Minthogy a tűzhelynek füstelvezető kéménye nem volt, a füst szabadon terjengett a helyiségben, s a padláson, ha volt az épületnek padlása. Idézett történeti források említik, hogy a sajt vagy a *pócon*, vagy a *pad*on, azaz a sajtház padlásán szikkadt.

A sajt után visszamaradó lét *nyers savó*nak vagy egyszerűen csak *savó*nak nevezik. A savót a *putyiná*ból és a *kád*ból egy nagy *üst*be öntik, hogy felforralják. Régebben egész Gömörben nagy rézüstöket használtak. A rézüstnek is kengyeles füle volt, mint a mostani zománcozottnak, s láncon csüngött a *kocik* fölött.[38] A gömöri *zsendicés üst* K. Kovács László osztályozása alapján az „alföldi vagy debreceni" üsttípusba sorolható.[39]

[37] Ila Bálint 1976. I. 294.
[38] Vö. Paládi-Kovács Attila 1965. 82. 40. 3. kép.
[39] K. Kovács László 1969. 33.

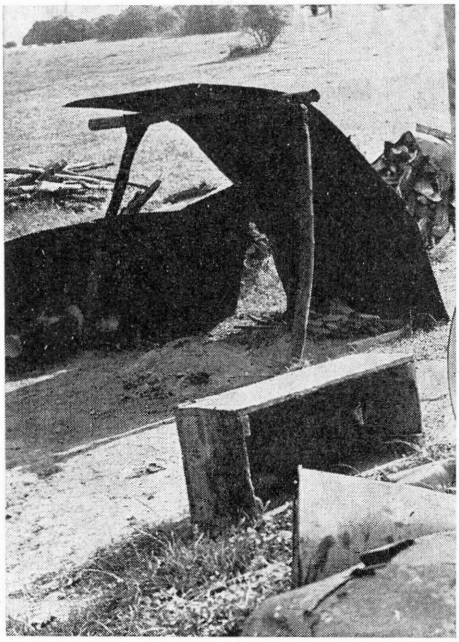

15. kép. Szabadban álló tűzhely a juhászok szállásán. Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

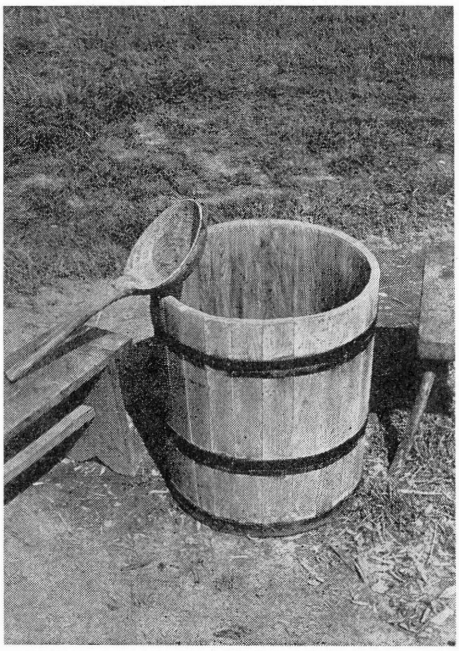

16. kép. Zsendicemerő *fakanál*. Berzéte (Brzotin), Paládi-Kovács Attila felv. 1972

Miután az újabb sajtházakból a tűzhely hiányzik, a *bódé* melletti *placc*on, a szabadban létesítenek tűzhelyet. Két vastag ágaskarót leásnak a földbe, s egy erős rudat fektetnek át rajtuk a tűzhely fölé. Erre a rúdra a kengyelénél fogva felakasztják az üstöt, majd felszítják alatta a tüzet *(14. kép)*. Az üst felfüggesztésének ez a módja a magyar nyelvterület keleti részein széltében elterjedt.[40] Gömörben a tűzhely fölé egy nagy vaslemezt támasztanak, ami megvédi az esőtől, oldalait pedig kisebb lemezekből, kövekből, fahasábokból alakítják ki, hogy a széltől is óvják a tüzet *(15. kép)*.

A savót lassú tűzön hevítik, míg a forró savónak „feljön a tetejére a sűreje". „Amikor hármat buggyan", leveszik az üstöt a tűzről. A sűrejét egy nagy *fakanál*lal *(16. kép)* leszedik, és *putyiná*ba vagy *puttony*ba rakják. Ezt a részét nevezik *zsendicé*nek. Az üstben visszamaradó lé meglehetősen híg. Ezt *forralt savó*nak nevezik, és rendszerint a disznóknak adják. A bacso 5—6 disznót is szokott tartani.

Zsendicét kétfélét ismernek: *édes zsendicét* és *savanyú zsendicét*. Az előbbit putyinában tárolják és kenyérrel, *grujá*val (burgonyával) fogyasztják. Készítenek vele palacsintát, teszik *zsámiská*ra (kásaétel), de mindet így sem tudják elfogyasztani édes állapotban. A megmaradó zsendice pedig néhány nap múlva megsavanyodik.

[40] K. Kovács László 1969. 12—13. és térképvázlat.

A *savanyú zsendicét* a régi bacsok az első világháború körüli évtizedekben faputtonyban tárolták. Ez a *puttony* egyáltalán nem hasonlított a szőlővidékek háti teherhordó eszközéhez. Valójában egy kétfenekű hordó volt, egyik végén csappal ellátva. Tavasztól őszig gyűjtötték a fektetve elhelyezett *puttony*ba a savanyú zsendicét. A hordó tetején levő lyukon át öntözték bele. Ezt a nyílást egyébként bedugaszolva tartották. „A zsendice ritkáját" a hordó végén levő csapon át a bacso gyakran leeresztette, és a sertéseinek adta.[41]

Őszig a savanyú zsendice besűrűsödött, de ekkor már *zurda* volt a neve. A *zurdát* a bacso kiköpülte vajnak. A II. világháborút megelőzően a juhtejet feldolgozás előtt *leszínelték* és a *tejszín*ből vajat köpültek. A juhvajat a népes juhászcsaládok maguk fogyasztották, piacra kevés jutott belőle.

Turót nyár végén, ősszel szoktak készíteni, amikor már „erősebb a tej". Túrót gyúrni jól megkelt, kiszikkadt, legalább 4—5 napos sajtból lehet. A sajtok héját előbb késsel „lehajazzák", majd a sajtot felaprítják, s ízlés szerint sózzák. Ezt követően kézzel, öklükkel és ujjaikkal nyomkodják, gyúrják, morzsolják. Rövid ideig fakádban, vajlingban hagyják, majd *puttonka, tonnácska* nevű dongás faedényekbe teszik el télire *(10. kép)*. Mielőtt a puttonka tetejét visszahelyeznék az edényre, *mogyoró laputot* raknak a túróra, vagy tiszta, száraz vászonruhát. Ezt időnként cserélgetik. Végül az edény fedelét, ami pontosan beilleszkedik az edény szájnyílásába, kővel lenyomtatják. Facsavarral felszerelt túrósdézsát, amit egyes keleti-palóc falvakban *stander* néven ismernek, a gömöriek nem használtak. A faedényekbe zárt juhturót *komorá*ban (kamrában), pincében, száraz, hűvös helyen szokták tárolni. A pacsai szlovákokról tudjuk, hogy a túrós faedényt elássák a pince földjébe.

Túrót — a többi tejtermékkel ellentétben — nemcsak a bacsok szoktak csinálni. A falusi parasztasszonyok is értettek a készítéséhez. A juhtúró Rozsnyó vidékén különösen fontos élelmiszer. A bányászok és a városi lakosok is kedvelik. A körösiek például nemcsak kenyérrel fogyasztják, főtt tésztákhoz, pépekhez *(bányász haluska, trapacska, zsámiska)* használják, de levesféléhez is.

Tanulságok

A gömöri magyar pásztorkultúra néhány sajátos vonása a jelen közleményben ismertetett részletekből is kirajzolódik. Átfogó értékelésre és elemzésre ugyan csak e pásztorkultúra teljességre törő bemutatása után lehet majd vállalkozni, de egy-két jellegzetességét már most kiemelhetjük.

1. Rozsnyó vidékén olyan *hegyi pásztorélet* nyomait találjuk meg, amilyet az Északi-Kárpátok magasabb régióiban rögzített a néprajzi kutatás. Északi magyar népcsoportoknál párját nem találni, csupán egyes erdélyi csoportoknál, főként a Székelyföld magasabb részein honos pásztorkodáshoz hasonlítható. A külterjes, félszilaj pásztorkodás teljes egészében az 500—1200 méter magasságban elterülő erdőkre, irtással keletkezett hegyi legelőkre volt alapozva. Ezt az állattartást jól egészítette ki a hegyi kaszálók fejlett szénagazdálkodása. Sajátos, egyedi színt jelent a hegyek és fennsíkok kőzetösszetételéből, karsztos jellegéből adódó vízhiány. A XIX. században még ismeretes volt a Kárpátok magasabb részein elterjedt „havasi kürt", ami más északi magyar csoportoktól nem került elő.

[41] Hasonló edény és eljárás ismeretes a Szepességben. Vö. PODOLÁK, Ján 1967. 87. képen látható hordót.

2. Az észak felől szomszédos szlovákság pásztorkodásától elkülöníti a Rozsnyó vidéki magyarság állattartását a nagymértékű és piaci irányultságú *szarvasmarhatartás*. A vidék magyar parasztsága eredendően, hagyományosan nagyállattartó volt, de gazdálkodásában a lótartás, a juhtartás és a sertéstartás is fontos szerephez jutott. A földművelő, nagyállattartó parasztság és a juhtartó, vlach jogú pásztorok rétege a XVI—XVII. században élesen elkülönült. A pásztorok foglalkozási rétege régtől, legalább a XVI. századtól fontos tényezője a vidék társadalmi képletének.

3. A *kosarazó juhászat* a részleges fajtaváltás, azaz a finomabb szőrű juhfajták megjelenése után és ellenére is napjainkig érintetlenül fennmaradt. Dél-Gömörben, illetve a szomszédos borsodi és abaúji tájakon a kosarazás korántsem volt olyan hagyományosan és általánosan elterjedt talajjavító eljárás, mint Rozsnyó vidékén. Hasonló jelentősége csak a szomszédos északgömöri szlovákság gazdálkodásában volt. Ebben a tekintetben a magyar táji csoportok közül csak az erdélyiek kosarazó juhtartásához lehet hasonlítani a Rozsnyó vidéki magyar juhászatot.

4. Jórészt a kosarazással függ össze a *juhászat építményei*nek jellege, összetétele. Hordozható kunyhót a borsodi, abaúji juhászok nem használtak. Analógiái a szomszédos szlovák területek mellett a Kárpátok láncai között élő népeknél, így az erdélyi magyar csoportok nagy többségénél is megtalálhatók. A háromosztatú *kosár*, a *koliba* vagy *sajtház*, a *sárik* az építmények kárpáti rétegét képviseli. A *nyári akol* és a *hodály* a XIX. század elejétől kezdve, a merinó juh elterjedésével párhuzamosan jelent meg a vidéken, és délebbi magyar területek építményeivel rokon.

5. A *tejgazdálkodás* napjainkig sem vesztett jelentőségéből. Jelzi ezt a tényt a hosszúra nyúló fejőidény, a napi háromszori fejés, a tej hasznának előnyben részesítése, szemben a bárányneveléssel és a gyapjú hasznával. Megmaradt a tejfeldolgozással foglalkozó személy, a bacso kivételes szerepe. Fontos mozzanat, hogy a tejfeldolgozás pásztori tevékenység, a juhosgazdák nem is értenek hozzá, szemben a dél-gömöri, borsod-abaúji, valamint a távolabb eső alföldi és erdélyi tájak magyar juhtartóival. Megmaradtak a munkamegosztás éles kontúrjai. A némi módosulással máig létező *sajtház* szintén a tejgazdálkodás kivételes szerepét igazolja. Eszközeink többsége — formáját és nevét tekintve is — a juhtenyésztés kárpáti-vlach rétegébe tartozik *(geleta, putyina, puttony* stb.). A tejtermékek elnevezésére magyar terminológia használatos (pl. *tej, sajt, savó, túró, vaj* stb.), de megtalálható a vlach rétegbe sorolható *zsendice* és *zurda* is. Hiányzanak a szomszédos szlovákságnál ismeretes sajt- és túróformák és termékek (pl. *ostyepka, parenica).*

6. A *pásztorterminológia* másutt ismeretlen elemeiként kell kiemelni a *baranyász* és a *sárik* szót. Alapvetően magyar eredetű az állatok nemének, korának, állapotának, színének kifejezésére szolgáló szókincs (pl. *juh, kos, toklyó, ürü* stb.). Kárpáti-vlach eredetű elem az *oklanka* és a *vakes* szó. Magyar eredetű a jószág őrzése, legeltetése végett kialakított egységek szókincse *(nyáj, gulya, ménes, konda)* és a pásztorszervezet terminológiája *(juhász, kondás, gulyás, csikós, számadó, bojtár).* Kivételt képez a juhász-számadó megnevezésére használatos *bacso* szó, ami a kárpáti-vlach rétegbe tartozik.

7. Feltűnő a Rozsnyó vidéki magyar pásztorkodás *kisugárzása*, expanzív jellege. A középkori gömöri nagyállattartás kisugárzott északra, a későbbi Szepességbe, majd a XV—XVII. században rárétegződő vlach eredetű juhtartással keveredve és kibővülve, hatással volt a délebbi magyar területek állattartására. Népes magyar pásztorrétegéből, amelybe kisebb számban ukrán és szlovák eredetű pásztorok is vegyültek, századokon át váltak ki Borsodba, Abaújba, sőt az Alföldre távozó családok, akik alakítólag hatottak az ottani pásztorkultúrára. Ez a migrációs folyamat a XVIII—XIX. században különösen felerősödött, és csak az első világháború idején zárult le. Eredményeképpen a kárpáti juhpásztorkodás számos jellegzetessége (kosarazás, fejlett tejgazdálkodás) és a pásztorterminológia számos eleme honosodott meg északborsodi, abaúji tájakon, sőt a Közép-Tisza vidékén is.

A gömöri és szepesi szlovák pásztorterminológia magyar elemei azt mutatják, hogy a gömöri magyar pásztorréteg észak felé is megtartotta aktivitását. Számosan szakadtak ki ebből a rétegből és olvadtak be a gömöri, szepesi szlovák pásztorok közé. Ennek a pásztorkultúrának a kisugárzását igazolja a gömöri szlovák pásztorterminológiában a *balta*, *fokoš*, *hadnadi*, *kondáš*, *gondáš*, *juhas*, *gazda*, *rovaš* szavak jelenléte.[42] Sok magyar eredetű szó található a Magas-Tátra vidék szlovák pásztorainak nyelvében is (pl. *gondaš*, *juhas*, *kurta*, *rovaš*, *salaš*, *salašny gazda*).[43]

Nem lehet kétséges, hogy a gömöri magyar pásztorkultúra fontos láncszem az Északi-Kárpátok szlovák, lengyel és a magyar nyelvterület északi csoportjainak pásztorkodása között. E kultúra további részleteinek feltárása, a juhtartáson kívül a szarvasmarha- és a sertéstartáshoz fűződő jelenségeinek vizsgálatát is beleértve, mind a magyar, mind a szlovák etnográfiának elsőrendű érdeke. Ezt a feladatot legjobban a Nemzetközi Kárpát Bizottság által egyeztetett munkatervek alapján, közösen lehetne megoldani.

IRODALOM

Frank Zoltán
1906 *Régi csordásszokások Pelsőcről és vidékéről.* Ethnographia XVIII. 124.

Gallo, Ján
1976 *Obecni pasteri v Gemeri.* — Gemer 2. Národopisné Študie, 213—233. Rimavská Sobota.

Hunfalvy János
1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása.* Pest

Ila Bálint
1938 *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig.* Budapest
1942—1976 *Gömör megye.* I—IV. Budapest
1957 *Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka.* Studia Slavica III. 113—148.

Kniezsa István
1934 *A tót és lengyel költözködő pásztorkodás magyar kapcsolatai.* Ethnographia XLV. 62—73.

K. Kovács László
1968 *A közös fejős-juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül.* Népi kultúra — népi társadalom I. 9—50.
1969 *Pásztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül.* Népi kultúra — népi társadalom II—III. 7—43.

[42] Gallo, Ján 1976. 221, 223.
[43] Podolák, Ján 1967. 198—206.

MAGDA Pál
1819 *Magyarországnak és a' határőrző katonaság vidékinek legújabb statistikai és geographiai leírása.* Pest
MÁRKUS Mihály
1943 *Jolsvai kolomposok.* In: Kodály Emlékkönyv (szerk.: GUNDA Béla) 245—264. Budapest
MARKUŠ, Michal
1964 *Magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában.* Ethnographia LXXV. 467—470.
MIKLOSICH, F.
1885 *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpathen.* Phil. hist. Cl. XXX. Wien
NEMES Elek
1907 *Pásztor-babonák.* Ethnographia XVIII. 169—170.
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1965 *A keleti palócok pásztorkodása.* Műveltség és Hagyomány VII. 1—214.
1966 *Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön.* Ethnographia LXXVII. 295—296.
PEJA Győző
1941 *A Csermosnyavölgyi táj geomorfológiája.* Budapest
PODOLÁK, Ján
1967 *Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier.* Bratislava
STRÖMPL Gábor
1922 *A gömör-tornai karszt emberi telepei.* Föld és Ember II. 1—7.
TAGÁNYI Károly
1897 *Gömörmegyei juhászok szabadalmai.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IV. 92—96.
TÉGLÁS József
1968 *Juhászat az észak-borsodi karszton.* Kézirat a debreceni egyetem Néprajzi Intézetében, DENIA 1046. Debrecen
VAJKAI Aurél
1976 *Ludová architektúra v obci Rudná.* Gemer 2. Národopisné Študie 145—174. Rimavská Sobota

Atilla Paládi-Kovács

HUNGARIAN HERDSMEN'S LIFE IN THE REGION GÖMÖR (GEMER, SLOVAKIA)

(Abstract)

Legal relations, services, social conditions, and the ethnic composition of the Vlach herdsmen of historical Gömör County, in the 16—17th centuries, have been defined in the historical works of Bálint ILA. According to researches carried out by Károly TAGÁNYI, István KNIEZSA and Bálint ILA, the Slovak and Hungarian stock keeping of Gömör County deserves special attention in the research concerning the herdsmen's culture of the Northern Carpathians. However, no fieldwork has been undertaken either on the Hungarian or on the Slovak side of the language boundary, to observe and to investigate contemporary stock keeping habits. The author outlines some characteristic features of stock keeping and pastoral life in Hungarian villages, near the town of Rozsnyó (Roznava).

Most of the villages in this region are situated in the valley of the river Sajó and in other side valleys, but the pastures are lying on 600—1000 m high limestone plateaus. The ecological circumstances account for a number of characteristics of grazing arrangements. On the karstic pastures there is scarcely any water which makes watering very difficult. If the cisterns run out of water the animals have to be driven down to the valleys. In certain periods of the grazing season the cattle is ousted from the pastures of the plateau, only the sheep can stay on. For all that the peasants of the Hungarian villages have traditionally based their farm management on the keeping of cattle, have raised the progeny and sold them as beef-cattle or draught-animals. Most of the stock was away on far-off pastures from early spring until late autumn under the care of stockmen. Winter

fodder consisted mainly of meadow hay. In the numerous Hungarian stock keeping villages of the region this profession ran in the family, consequently a number of herdsmen's dynasties can be traced back even to the 16—17th centuries. Stockmen tending different kinds of animals have kept apart from each other.

The paper describes various building structures for keeping the sheep and for folding them on cultivated land to manure it *(Figs 3—7)*. It deals with the milking of the sheep, processing of the milk and dairy products *(Figs 8—16)*.

Summing up the author concludes that on Hungarian language territory, besides some Hungarian groups in Transylvania stock keeping in the mountains which uses hilltop pastures is found only in this region. The Hungarians and the neighbouring Slovaks keep different animals, the former prefer cattle, while the later sheep. Analogies of their building structures and tools can mostly be found in the stock keeping culture of the Northern Carpathians. A number of Carpathian elements can also be found in the terminology of the stockmen. The stock keeping of Gömör County served as a connecting link between the pastoral cultures of the Great Hungarian Plain and the Carpathians.

Аттила Палади-Ковач

ВЕНГЕРСКОЕ ПАСТУШЕСТВО В ОБЛАСТИ ГЕМЕРА (ЧССР)

(Резюме)

О пастухах-влахах 16—17 вв в комитате Гемер (как он исторически сложился), об их услугах, происхождении и об их культурном облике историками (Тагани, Кнежа, Б. Ила) написаны отличные работы. Однако ни на словацкой, ни на венгерской стороне этой языковой границы не проводилось систематическое собирание данных, относящихся к недавнему прошлому, да и к настоящему. Автор в своей работе дает представление о пастушьей культуре некоторых поселков с венгерским населением в окресностях города Рожнё (Рожнава, Чехословакия).

Многие своеобразия пастьбы объясняются экологическими условиями края. Большинство деревень расположено в долине реки Шайо и ее притоков, а постбища лежат на известняковых плоскогорьях с высотой 600—1000 м. На этих карстовых пастбищах мало воды, воду от осадков собирают пастухи в цистернах, а при нехватке воды ежедневно перегоняют скота в долину.

В скотоводческом хозяйстве венгерских деревень кроме овцеводства значительную роль играет крупный рогатый скот и конь. В хозяйстве венгерских крестьян разведение крупного рогатого скота выполняло главную роль, воспитывая приплод, приучали к ярму или подкормляли к продаже. Скот от весны до поздней осени поручался пастуху на далеких пастбищах, и зиму он проводил в стойлах, кормясь сеном.

Профессия пастуха передавалась из поколения в поколение у многолюдгого слоя венгерских пастухов в этом крае, некоторые пестушьи династии прослеживаются до 16-17 вв. Выделились пастухи по отдельным видами скота.

Автор подробно описывает постройки, связанные с овцеводством, и технологию удобрения пастбища с помощью пеоедвижных загонов, (рис. 3—7.) Он характеризует доение овец, обработку молока (рис. 8—16.) и молочные продукты.

Подводя итоги, автор приходит к выводу, по которому нагорное пастушество, основанное на лесных или же подсечных пастбищах в горах, распространено на территории с венгерским языком только местами в Трансильвании, да в комитате Гемер. От форм скотоводства у словаков в комитете Гемер венгерские формы отличаются во многих важных отношениях, в частности, словаки занимаются прежде всего овцеводством, а венгры — разведением крупного рогатого скота. Большинство построек и орудий труда органически входит в пастушескую культуру северных Карпат. Много «карпатизмов» в терминологии у венгерских пастухов. Благодаря своему промежуточному географическому положению, разбираемая культура пастухов выполняет роль посредника между венгерской пастушьей культурой Низменности и пастушьими культурами Карпат.

Szentmihályi Imre

A történeti Hetés

Néprajzi csoportjaink[1] vizsgálata nagy jelentőségű. A kérdés itt az, hogy ezek a feltételezett csoportok néprajzilag, nyelvjárásilag stb. tényleg *egységesek-e;* elkülöníthetők-e a környezetüktől, és ha igen, milyen kritériumok alapján.

Kutatásuk (a kérdés lényeges volta ellenére) egészében véve — kevés kivételtől eltekintve — ma sem áll megfelelő szinten. Gyakran az első kutatók vagy összefoglalók hiányos, részben elavult megállapításait ismételgetjük, az összefüggések széles körű feltárása helyett. Elsősorban alapos *részletkutatások*ra, tudományáganként új anyag feltárására van szükség, hogy az eddiginél tisztább képet nyerhessünk néprajzi csoportjainkról és ezek együtteséről, magyar népünkről. A további munkában hasznosítható módszertani eredmények konkrét részletkutatásokból születhetnek csak meg.

Néprajzi csoportjaink történeti képződmények. Lényegük, lényegi problémáik nem oldhatók meg történeti alakulásuk vizsgálata nélkül, csupán a „mai" néprajzi, népnyelvi sajátosságok elemzésével.

A történeti szempontú vizsgálat alapvetően kétféle forrásanyag: az írott források és a történeti tudat, a néphagyomány feltárását jelenti.

A teljes képhez természetesen ugyanilyen lényeges a néprajzi sajátosságok elemző vizsgálata, a történeti anyaggal való egybevetése is. Erre azonban *most* nem, csupán a történeti alapvetés után, munkám második részében vállalkozhatom. Jelen dolgozatom a hetési néprajzi csoport történeti alakulását vázolja, — ezzel megfelelő alapot kíván teremteni egy mélyreható néprajzi vizsgálathoz.

Történeti-néprajzi anyagom, egyben célom és módszerem a néprajzi alapkérdéshez kapcsolódik. Eleve nem kívánom Hetés általános történetét, vagy annak témámhoz nem szorosan kapcsolódó részterületeit tárgyalni. Szorosabban vett témámhoz nagyon jó, bőséges anyag áll rendelkezésemre a XVI. század elejétől, de ez nem mondható el a korábbi időszakról. A kialakulás gyökerei a középkorban vannak, de ezt — a gyér írott anyag és a történeti előmunkálatok szinte teljes hiánya miatt — kénytelen vagyok csak futólag érinteni.

[1] A *néprajzi csoport* és rokon fogalmai *(táji, etnikai* stb. *csoport)* részletezését itt nem tartom szükségesnek, ellenben utalok az e témájú legújabb összefoglalásra, mely bőséges bibliográfiát is közöl: Kósa László—Filep Antal 1975. E fogalmakról még nem alakult ki nálunk egységes terminológia. Felfogásom *közel* áll az említett szerzőkéhez, amennyiben a „néprajzi csoport" és az „etnikai csoport" fogalmakat *lényegében* azonosaknak tartom. (Felfogásomat részletesebben kifejtem: Szentmihályi Imre 1977. 1. sz. jegyzeten.)

Viszont az összes olyan kérdést részletesebben kívánom tárgyalni, mely témámhoz szorosabban kapcsolódik, és amelynek bemutatásához megfelelő forrásanyaggal rendelkezem.

*

Hetés a magyar tájnevek, népe a sajátos magyar néprajzi csoportok egyike. Pontosabb körülhatárolása éppen dolgozatom egyik fő célkitűzése, a továbbiak megértéséhez azonban már most szükséges egy előzetes meghatározás.

Hetéssel, így kiterjedésével is két etnográfus és egy nyelvész kutató foglalkozott előttem részletesebben.[1a] Megállapításaikból itt csak a terület meghatározásához szükséges véleményüket hasznosítom. Abban mind a hárman egyetértenek, hogy Hetés a történeti Zala megye DNy-i részén, a Kerka pataktól DNy-ra, a Csesztreg—Lenti közötti vonaltól Ny—DNy-ra van, tehát a mai jugoszláv—magyar országhatár két oldalán. E tágabb meghatározáson belül már lényeges eltérések vannak az említett kutatók véleménye között. Végh József csak a magyarországi Hetést vizsgálta és rajzolta térképre nyelvjárási határait,[2] így véleményét a *teljes* nyelvjárásterületről nem ismerjük. A két néprajzkutató: Bellosics Bálint és Gönczi Ferenc Hetése lényegesen eltér egymástól. Gönczi 17,[3] Bellosics pedig „harminc és egynéhány"[4] zalai magyar községet tartott hetésinek. A két kutató területe csak részben fedi egymást *(1. kép)*.

Másutt fogom majd megvizsgálni, hogy az általuk alkalmazott elhatárolás milyen kritériumok alapján történt, és hogy melyikük véleménye milyen mértékben fogadható el. Most csupán praktikus okokból, előzetes kiindulópontként azt a 13 községet tekintem hetésinek, amelyet Bellosics és Gönczi *egyaránt* annak tart. Ezek a következők: *Bánuta, Bödeháza, Dobronak, Gáborjánháza, Göntérháza, Hidvég, Hosszufalu, Jósec, Kámaháza, Radamos, Szijártóháza, Szombatfa* és *Zsitkóc*.

Ez a Lentitől Ny-ra, Alsólendvától ÉNy-ra, zömében a Kebele és a Lendva patakok közé eső terület sík, mélyen fekvő, helyenként vizenyős. Az erdő ma kevés, a szőlőterület teljesen hiányzik. A lakosság főfoglalkozása a földművelés és az állattartás. E vizekben gazdag vidéken korábban a halászat is virágzott. Lakossága magyar és katolikus vallású. 1848-ig az alsólendvai uradalomhoz tartoztak, annak jobbágyai és zsellérei voltak. Kisnemesek itt (eltérően Göcsejtől) nem éltek. A Göcsej és Őrség közé eső terület magyar népe É-on, K-en és D-en magyarokkal, Ny-on pedig szlovénekkel határos.

[1a] Bellosics Bálint, Gönczi Ferenc és Végh József.

[2] Végh József 1954. 250. Másik vonatkozó művében (1959) nyelvjárási térképet nem közöl. Penavin Olga 1966. sem, így a nyelvjárásterület muravidéki kiterjedése nincs tisztázva.

[3] Gönczi Ferenc 1914. 9, 27. — ennyi hetési községet említ, de térképén 18.-ként Zsitkóc is szerepel a felsoroltak között, tehát ténylegesen 18 falut tartott hetésinek.

[4] Bellosicsnál ez a faluszám a gyakoribb (1892. 212.; 1897. 88.). A községeket é. n. felsorolja. Hetése területét ennek alapján rajzoltam térképre *(1. kép)*. A ?-es falvakat átmenetinek tekinti, de ezekkel együtt is csak 27 az általa megnevezett falvak száma. A telített körök a két kutató közös falvait jelzik. (Közöttük a mai országhatár feltüntetve.)

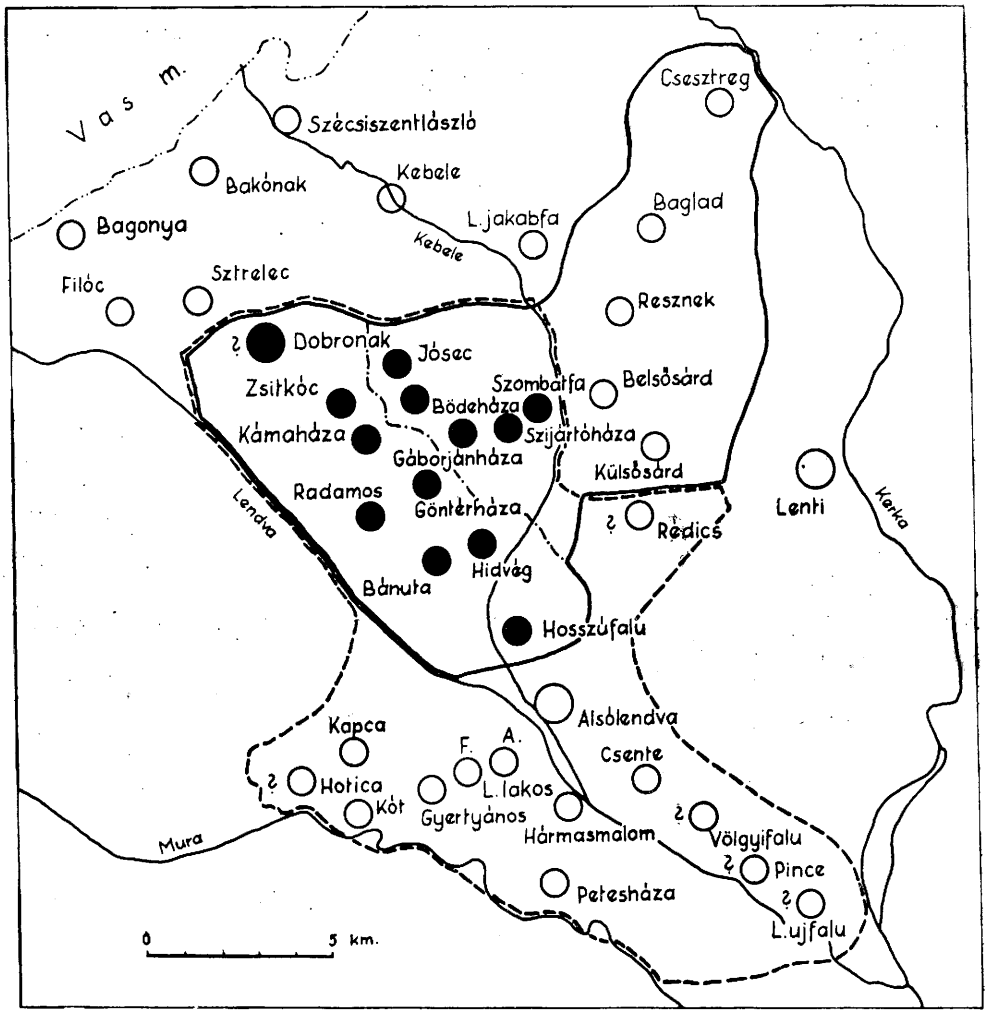

1. kép. Hetés és környéke. (A folyamatos vonal a GÖNCZI-, a szaggatott a BELLOSICS-féle Hetés határa)

A hetésiek fő sajátosságait GÖNCZI és BELLOSICS egyaránt a nyelvjárásban és a viseletben látja. A nyelvjárás ö-ző és erősen archaikus jellegű, a viselet pedig — a különböző leírásokból[5] kitűnően — a múlt század második felében megváltozott: a régi fehér viseletet színes női viselet váltotta fel. Jelentős a kender- és lentermesztés és a szövés-fonás is.[6]

[5] BELLOSICS Bálint 1903.; GÖNCZI Ferenc 1914. 372 kk.; SZENTE Arnold 1898. 62 kk.

[6] GÖNCZI Ferenc 1914. 643 kk.

A tájnévről, illetve Hetés területéről történeti adatokat egyik említett kutató sem közöl. Történeti hagyományra, népi tudatra (a tájnévvel kapcsolatban) csak BELLOSICS hivatkozik,[7] de azt nem fogadja el.

*

A X. század derekán kialakított magyar védelmi övezet, a gyepűvonal megyénken is áthúzódott. Külső széle a Kerka folyóig ért, tehát a Kerkán túli területet — vidékünket — a magyarság ekkor még nem szállta meg. (Erre csak a XI. század végén, I. László szlavóniai hódítása után került sor.) Vidékünk ekkor a Kerka menti gyepűvonalon *kívül* eső, gyéren lakott gyepűelve volt. A helynevekből következtetve a gyér, elszórt települések zöme szláv (pannón szlovén) lakosságú volt, de helyenként korai magyar kirajzásokkal is számolhatunk.[8]

A XII. század végén Alsólendva körül nagyobb birtokot szerzett a Buzád—Hahót nemzetség, melyből az itt 1644-ig birtokos alsólendvai Bánffy család is származott. A Bánffy családnak nagy szerepe volt vidékünk történetében. Alsólendva után 1343-ban megszerezték a szomszédos lentii uradalmat, majd más birtokokat is. Birtokaikat egyre gyarapították, így a Kerka mindkét oldalára kiterjedő hatalmas uradalmat alakítottak ki a XIV. század végére.[9]

Ez szükségessé tette egy tagolt birtokszervezet kiépítését, egyben a gyér lakosságú terület betelepítését is.[10] A kettős tevékenység súlypontját a XIV. század derekára tehetjük. Ez a folyamat már szorosabban kapcsolódik a későbbi Hetés kialakulásához, előzményeihez.

A Hetésként megjelölt terület településtörténeti alakulását vizsgálva szembetűnő, hogy területünk települési szempontból erősen rétegezett, nevezetesen: magyar és szláv helyneveket egyaránt találunk itt, ebből a két nép korai együttélésére következtethetünk. A 13 faluból négy (Dobronak, Jósec, Radamos, Zsitkóc) neve szláv, a többi kilencé magyar eredetű. A később tárgyalandó pusztákból egy (Riganóc) szláv, a többi (4—7) magyar nevű. A kétféle eredetű helynévcsoport térben elkülönül: a szláv helynevek nyugaton vannak (Dobronak és a radamosi bíróság területe), a magyar helynevek pedig a terület többi részén. A szláv nevű telepek lakossága később beolvadt a magyarságba.

Nagyságrendben is jelentős eltérések mutatkoznak településeinknél. Pl. a XIV. század végén, 1379—1389 között[11] egy mezőváros (Dobronak), több falu és számos puszta van területünkön. A falvak közül Radamos és Hosszúfalu a nagyobbak. (Talán a nem említett Hídvég is, mely 1524-ben nagyobb település.) A -háza végű falvak zöme ekkor még csak puszta. Bár a szláv és magyar

[7] BELLOSICS Bálint 1897. 88.

[8] Mindezt részletesen tárgyalja HOLUB József 1929. 12, 29 kk., 55, 61 kk., 112 k., 116., 331, 341 kk., 379 k., 405 kk., 412.

[9] HOLUB József 1929. 15, 29 k., 406.; 1933. — Lindva, Németi a. (és sok más Bánffy-birtok neve) alatt. — CSÁNKI Dezső 1897. 2, 12 kk., 74, 129 kk.; KARÁCSONYI János 1901. 115 kk.

[10] A birtokszervezetet később tárgyalom. A Lendva környéki telepítésekről KARÁCSONYI János 1901. 135.

[11] E tíz évből — eltérően a korábbi több évszázados időszaktól — viszonylag sok és több szempontból is értékes oklevél (osztálylevél) maradt fenn (1379, 1381 és 1389-ből három is). Regesztáikat CSÁNKI Dezső 1897. 129. kk. ismerteti, a jelzetekkel együtt. MÁLYUSZ Elemér 1951. 940, 944. 945. sz. az 1389. évieket szövegkiadásban közli. Vö. még FEHÉRTÓI Katalin 1968.

nevű településeknél egyaránt megvannak a különböző nagyságkategóriák, mégis úgy tűnik, hogy a kevés szláv nevű telep általában nagyobb, a sok magyar nevű település zömében kisebb volt.

Ezeknek a településeknek keletkezéséről, alapításuk idejéről — a XIV. század előtti okleveles adatok hiányos volta miatt — csak keveset mondhatunk.[12] Későn, a XIII. század második felében tűnnek fel, és akkor is csak egyes települések (Radamos, Jósec, ?Hidvég), Dobronak és Hosszufalu csak a XIV. században, de ezek ekkor már nagyobb települések, így — a késői említés ellenére — feltehető korai keletkezésük.

A XIV. századtól az okleveles adatokból is jobban látható a települési kép alakulása. Másrészt a helynevek jellege alapján is következtethetünk egyes települések korára. Kevésbé a szláv helynevekből, de szinte bizonyos, hogy ezek sem egyidősek, hanem — hasonlóan a magyar nevű településekhez — időben rétegezettek. Közülük Dobronakot, Radamost és Jósecet tekinthetjük a legkorábbiaknak. A magyar helynevek lényegében két fő csoportra oszlanak. Az elsőbe — az újkori Bánutát nem számítva — Hidvég és Hosszufalu tartozik. Bár nem korhatározó jellegűek, de lehetnek korai helynevek is. Ezt valószínűsíti egyrészt a többi magyar helynévtől eltérő típusuk, másrészt e települések jelentősebb volta (így feltehetően korábbi eredete) a középkorban.

Összes többi településnevünk, vagyis a -háza, -lakos, -fa(lva) végű falu- és pusztanevek a másik nagy csoportba tartoznak. Ez a helynévadási mód késői, a XIII. század elején kezdődik, de jobbára csak a következő évszázadban terjed el.[13] Ebből arra kell következtetnünk, hogy ez a sok kis azonos névjellegű magyar település késői, inkább XIV., mint XIII. századi keletkezésű.

A XIV. századtól már gyakoribb okleveles adatok ezt a feltevésünket alátámasztják. Legkorábban Szombatházát (ma Szombatfa) említik 1335-ben. Ekkor egy Szombat nevű jobbágy élt itt.[14] A többi *-háza* típusú helynevet (települést) csak 1379—1389 között említik először. A későbbi falvak jórésze (Bödeháza, Gáborján-, Szombat-, Szíjártó-) akkor még csak puszta, faluként csak az egy Göntérháza szerepel. A puszták közül Bödeházán Bede fia Tamás jobbágyot, Pecmanlakán Pouchman-t, Merculfiapálházán (= Pálháza) 1389-ben Mercul fia Pált, tehát a településeknek nevet adó személyeket említik.[15] Mindebből kitűnik, hogy a hetési települések zömét kitevő -háza és -lakos települések későiek, XIV. századiak, és zömében a század derekán folytatott tervszerű telepítés eredményeként létesültek.

A telepítési akciókkal nagyjából egy idő tájt történhetett a felduzzadt nagybirtok gazdasági szervezetének a kialakítása. Erről az első részletes adataink 1524-ből vannak. Ekkor négy járásból állott az uradalom, és mindegyik járás számos kisebb-nagyobb, egyenként több-kevesebb települést magában foglaló *bíróság*ra (villicatus; a XVI. sz. derekától judicatus) oszlott. Minden bíróság élén egy bíró állott. Feladata nem annyira bíráskodásból, inkább gazdasági teendőkből állott. A bíró, mint uradalmi alkalmazott, bíró-

[12] Településeink középkori okleveles adatait Csánki Dezső 1897. és Holub József 1933. tárgyalja településenként, betűrendben.

[13] Erről újabban Kázmér Miklós 1970. 10, 24, 59. és 120 k.

[14] Holub József 1933. Szombatháza.

[15] Holub József 1933. Bedeháza, Poczmanlaka és Pálháza alatt, Mályusz Elemér 1951. 940. sz. Ugyanekkor, 1389-ben Szíjártóháza pusztán egy szíjártó (nyilván a névadó személy) él.

sága területén irányította a jobbágyok munkáját, és behajtott tőlük a különféle szolgáltatások.[16]

A bíróságokat általában legnagyobb településükről nevezték el, néha azonban „tájnévszerű" elnevezéssel is találkozunk.[17] Ezek közé tartozik Hetés is, amelyet 1524-től az uradalom egyik bíróságaként említenek.

Tisztáznunk kell e bíróság kialakulásának valószínűsíthető időpontját. Az első hetési adatunk 1509-ből van. Arról nincs adatunk, hogy mikor, mennyivel előbb alakult ki ez a bíróság. Erre csak következtetni lehet. 1524-ben a hetési bíróság területe jelentősen különbözött a feltételesen mai Hetésként megjelölt területtől. Nagyon lényeges körülmény, hogy az a korábbi Hídvégen kívül csupa -háza és -lakos települést foglalt magába, melyek — láttuk — későiek, XIV. századiak. A korábbi szláv nevű települések egyike sincs ekkor még a korabeli Hetésben. Az uradalom bírósági szervezetének kialakítása a XIV. század derekára tehető. Hetés betelepítése ez idő tájt kezdődik. Területünkön önálló bíróság létesítése csak a népesség növekedésével, a puszták falvakká alakulásával vált szükségessé. Addig e gyéren lakott, főként pusztákból álló terület nyilván valamelyik szomszédos bíróság területéhez tartozott. A táj települési képének alakulását ismerve, az *önálló hetési bíróság* kialakítását a XV. század második felénél — inkább végénél — korábbra nem nagyon tehetjük.

A kéziratos — levéltári — forrásokban a *Hetés (Hetésalja* stb.) szó először *1509*-ben, „utoljára" pedig 1830-ban fordul elő. A vonatkozó településfelsorolások pedig 1512—1855 közöttiek. Az 1860. évvel már „új korszak" kezdődik a Hetésre vonatkozó közlésekben: ekkor jelenik meg Hetés neve első ízben nyomtatásban, a szakirodalomban.[18]

Vizsgálatom a kéziratos anyagra, időben az *1509—1859* közötti kereken *350 éves* időszakra terjed ki.[19]

[16] A birtokigazgatási szervezet kialakítása a lentii uradalom 1343. évi megszerzésével függ össze. A Bánffy-birtokok rendkívüli növekedése megfelelő szervezet gyors kiépítését tette szükségessé. 1389-ben már bizonyíthatóan működik ez a sajátos bírósági szervezet a Bánffy-birtokokon: 138 helységen osztoztak, és az erről szóló három osztálylevélben 79 *villicust* és 10 *judexet* említenek. (Fehértói Katalin 1968. 331.) Csapody Csaba 1933. 23 k. részletesen tárgyalja az uradalom XVIII. századi bírósági szervezetét. Ez *lényegében* a feudalizmus végéig fennállott. Csutor Imre 1881. korábbi személyes élmények alapján jó visszaemlékezéseket közöl az uradalmi bíróságok *utolsó* periódusáról, a szilvágyi „uraság bírája" jogairól és kötelezettségeiről. (Ezt az adatot, mint analógiát azonban csak kellő óvatossággal hasznosíthatjuk, mivel késői, feudalizmusvégi állapotokat tükröz!)

[17] Ilyen 1524-ben — és később — a Bánffy-birtokokon Csernec (Csernec-ség) járás, a bíróságok közül pedig Lakos (Lakos-ság) és a XIV. századtól Hétkutasnak említett (Holub József 1933.) Kutas.

[18] Vass József 1860. 7. a Kerka és a Lendva folyók közé helyezi *Hetest*.

[19] Az alábbiakban az 1509—1859 közötti *összes* hetési adatom jelzetét közlöm, így azokra külön már nem hivatkozom.

1509. ZmL., Dl. 182. (Zalavári hh. 2274. sz.) — *1510*. Zág., 29/5. — *É. n., 1510-es évek* (2 db.) Zág. 29/s. n. — *1512. a*. Zág. 29/4. — *b*. Ua., 29/8. — *c*. Ua., 29/10. — *d*. Ua., 29/9. — *1520 k*. OL., Dl. 38.650 — *1524*. UC. 33/1. — *1527*. Zág. 29/14. — *1534*. ZD. 52. sz.: 90. — *1541*. VmL., Kápt. Jkv. I. 34. (36. sz.) — *1545*. ZD. 51. sz.: 194. — *1548*. ZD. 52. sz.: 287. — *1549*. Ua. 493. — *1552*. Ua. 559. — *1553*. Ua. 580. — *1554*. Ua. 713. — *1555*. ZD. 53. sz.: 16, 47—49, 78. — *É. n.* Ua. 492. — *1556*. Ua. 263. — *1557*. Ua. 208. — *1564*. ZmL., IV. 1. e.: nemesi összeírások, 27, 29. és ZD. 53. sz.: 355, 360. — *1566*. ZD. 53. sz.: 492, 566, 568, 607. — *1567*. Ua. 667, 679, 733, 736. — *1570*. Ua. 794, 798. — *1572*. Ua. 828, 867. — *1574*. ZD. 54. sz.: 34, 36, 73, 76, 100 k. — *1576*. Ua. 146, 149. — *1578*. Ua. 193, 196. — *1582*. Ua. 261, 264,

Adataink alapján mindenek előtt azt kell tisztáznunk, hogy Hetés(alja) eredetileg is tájnév-e, vagy csak másodlagosan vált azzá egy hasonló korábbi településnévből?

Holub József a középkori zalai települések történetét tárgyaló kéziratában *Hetesalja* címszó alatt többek között az alábbiakat írja: 1509-ben, majd 1520-ban említik. 1524-ben a Bánffy-uradalom egyik villicatusának „központja volt, amelyben azonban *ilyen nevű falut nem találunk*".

Holub tehát településnévnek tekinti a Hetesalját, de meglepi, hogy — a többi villicatustól eltérően — a névadó „település" a felsorolásban nem szerepel.

Első adatunkban, 1509-ben a környező, Hetésen kívüli possessiók, egyik 1512. évi iratunkban a villák között sorolják fel Hetésaljá t. Ez látszólag Holub véleményét támasztja alá.

Valójában azonban más a helyzet. 1510-től, Hetés nevéhez tapadtan sorozatosan előfordul a falunál nagyobb területi egységet jelentő villicatus, 1548-tól a judicatus, a XVIII. században (1720, 1729, 1766) a bíróság fogalom. Néha (1512, 1534, 1549, 1696) nincs feltüntetve a birtokegység jellege, de fel van sorolva a Hetésbe tartozó számos település. 1509 előtt és 1512 után Hetés(alja) település ismeretlen, viszont a településcsoportra (tájra) utaló kitétel rendszeres, az említett néhány kivételtől eltekintve kizárólagos. Mindezek alapján nagyon határozottan arra kell következtetnünk, hogy az 1509. és 1512. évi adat (poss. és villa) csupán elírás, pontatlanság az összeíró részéről. *Hetés(alja)* nevű *település* soha nem létezett, ellenben ez a név egy több településből álló birtokigazgatási egység, bíróság folyamatosan kimutatható neve. A *Hetés(alja)* név tehát — mai fogalmaink szerint — *tájnév*.

Az 1509—1830 (1512—1855) közötti időszak számos adatát részben táblázatokon mutatom be, teszem világosabbá összefüggéseiben. Az adatsor első részében azt kívánom szemléltetni, hogy a *Hetés tájnév folymatos*an él a XVI. sz. elejétől napjainkig. A korai időszakban, 1509—1557 között a tájnév

304, 306. — *1584.* Ua. 340, 343. — *1588.* Ua. 361, 364, 401. — *1595.* Ua. 443. — *1609.* Ua. 558 k. — *1610.* Ua. 572, 586 k. — *1613.* Ua. 595 k. — *1618.* Ua. 612, 614, 618. — *1647.* Est. nr. 26. — *1648. a.* Est. nr. 398. — *b.* Est. Rep. 37. nr. 35. — *1662. a.* UC. 33/7. — *b.* Est. nr. 538. — *1663. a.* UC. 33/7 — *b.* UC. 33/9. — *?c.* (é. n.) UC. 33/12. — *1669.* Est. nr. 537. — *1670 k.* (é. n.) UC. 33/12. — *1674. a.* Est. nr. 539. —*b.* Est. nr. 541. — *c.* Ua. — *1675.* UC. 33/15. — *1678.* UC. 33/14. — *1680 k.* (é. n.) Est. nr. 541. — *1686. a.* Est. nr. 110. — *b.* Est. nr. 546. — *1690.* Ua. — *1691. a.* Est. nr. 549. — *b.* Est. nr. 547. — *1692. a.* Est. nr. 550. — *b.* Est. nr. 552. — *1693. a.* Est. nr. 555. — *b.* Est. nr. 556. — *1696. a.* ZD. 54. sz.: 754. — *b.* Est. nr. 559. — *1710.* Est. nr. 560. — *1720.* ZmL., IV. 1. bb.: Inqu. Mag. f. l. — *1729.* Est. nr. 564. — *1736.* nr. ? 564. — *1742.* Est. Rep. 65. nr. 31. — *1745.* nr. 212. — *1749.* ZmL., IV. 9. a.: Conscr. Univ. f. 5. — *1750.* Est. L. (Urb.) 1199 cs. f. nr. 26. — *1755.* Est. nr. 567. — *1756.* Est. nr. 569. — *1766.* Est. K. 1079 cs. nr. 5, 8. — *1802.* Est. SSS. 1. (2257 cs.) — *1808.* Est. nr. 287. — *1830.* ZmL., Zala m. közgy. jkv., 349 sz. — *1837.* Est. nr. 985. — *1855.* Est. SSS. 2. (2258 cs.) — Forrásaink túlnyomórészt urbáriumok és egyéb birtokösszeírások; a zágrábi anyag pedig: (gabona- és bor-) tizedjegyzékek.

Néhány XVI—XVII. századi adatnál — magából a forrásból vagy a mikrofilmes kutatás lehetőségéből adódóan — *kisebb* eltérés lehetséges, ez azonban *mitsem* változtat következtetéseimen. A Zala megyei Helytörténeti Lexikon Szerkesztő Bizottságának köszönöm, hogy az alsólendvai uradalomra vonatkozó cédulaanyag átnézését engedélyezte. Alábbi adataimat csak innét (nem az eredetiből) ismerem: 1541, 1662 b., 1674 c., 1686 k., 1720 k., 1766. Több esetben e kivonatok alapján ismertem meg az eredeti forrást. Egyben melegen megköszönöm dr. Degré Alajos főlevéltárosnak (ZmL.) baráti segítségét, aki problémáim megoldásában mindig készséggel segítségemre volt.

több változatban fordul elő. A névváltozatokat táblázaton mutatom be. Mivel számos olyan összeírással is rendelkezünk, melyben a Hetéshez tartozott falvakat és pusztákat felsorolják — már pedig ez elsőrendű forrásunk Hetés területváltozásának vizsgálatában — a II. tábla a különböző időpontokban Hetéshez tartozott településeket szemlélteti.

Az összeírásokban kisebb-nagyobb hiányosságok természetesen vannak. Kezdve azon, hogy az első, 1509. évi adat nyilván nem azonos az önálló bíróság megalakításának, vagy a tájnév keletkezésének az időpontjával. A XVII. sz. elején, 1619—1646 között nincs adatunk. Sajátos módon azonban inkább 1766 után vannak hiányaink, mintsem a XVI. század első felében.

Az 1512-ben kezdődő településfelsorolásoknál már nagyobb hiányok vannak. 1556—1646 között nincs részletes felsorolás, az 1756 utániak pedig már nem Hetéssel, hanem egy másfajta egységgel kapcsolatosak, bár a Hetés, hetési bíróság fogalmak továbbra is előfordulnak.

A helyenkénti hiányok ellenére a vizsgált korszak egészére mégis a szinte *páratlanul gazdag forrásanyag* a jellemző. Jelentőségét csak növeli zömének korai volta. Ha esetenként hiányos is, de hitelességéhez nem férhet kétség.

A tájnév (Hetés) további előfordulásai: *1564, 1566, 1567, 1570, 1572, 1574, 1576, 1578, 1582, 1584, 1588, 1595, 1609, 1610, 1613, 1618, 1647, 1648, 1662, 1663, 1669, 1670 k., 1674, 1675, 1678, 1680 k., 1686, 1690, 1691, 1692, 1693, 1696, 1710, 1720, 1729, 1736, 1742, 1749, 1750, 1755, 1756, 1766, 1802, 1830*

Év	Birtok (egys.)	Névforma				Jegyzet
		Hetés (Hetes)	Hetésalja (Hetesallíja)	Hetésfalva (Hete(s)falwa)	Hetésháza (Heteshaza)	
1509	poss.		+			1. adat
1510	vill.	+				
é. n.	vill.		+			1510-es évek
é. n.	vill.		+			1510-es évek
1512 a.	vill.	+				
1512 b.	vill.	+				
1512 c.	—		+	+		L.: *2. kép!*
1512 d.	villa		+			
1520 k.	vill.		+			
1524	vill.		+			
1527	vill.		+			
1534	—		+			
1545	c.p.		+			c.p. = cum pertinentiis
1548	jud.		+			
1552	jud.		+			
1553	jud.		+			
1554	jud.		+			
1555	jud.		+			
1556	jud.		+			
1557	jud.				+	Ezután (1564—) mindig Hetés!

A tájnév korai változatai (1509—1557)

Év	Tájnév van-e?	1. f. Hidvég	2. f. Göntérháza	3. f. Bödeháza	4. f Gáborjánháza	5. f. Szájártóháza	6. p. Pálháza	7. p. Szabólakosa	8. p. Gálháza	9. p. Nyakasháza	15. f. Radamos	16 f. Zsitkóc	17. p. Riganóc
1647	+		3	8	4	5					1	2	
1648 a.	+		3		2	1							
1662 b.	+						1	2	3	6			4
1663 b.	+	1	10	7	8	9					3	4	
1663 c.	+	5	9	1	2	3						8	
1674 a.	+		4	1							5	3	
1674 b.	+	3	8	2	6	7						5	
1674 c.	+						3	2		4			5
1686 b.	+						1	3	2	5			4
1691 a.	+	3	9	2	7	8						6	
1691 b.	+		3				4						
1692 a.	+	2	4				6		5	8			
1692 b.	+		8	2	6	7						5	
1693 a.	+						2			3			
1693 b.	+	5		3	9	2						8	
1696 a.	—	1	3	8	5	6						10	
1696 b.	+						1		2	3			
1745	—	15	13	4	11	10	6	18	5	7	14	1	2
1808	—	9	8	4	5	6	13	15	12	14		1	
1837	—		9	4	3	2					10	6	
1855	—	9	4	3	5	10	14	18	15	13	7	1	12

Hetési települések: A. táblázat Részlet- és kapcsolódó adatok (1647—1855)
Jelek: f = falu; p = puszta.

A *tájnév*ről az 1509—1830 közötti időszak 60 évéből 73 adattal rendelkezünk, tehát *átlagosan* 5—6 évenként van adatunk. Ezek két adat kivételével pontosan datálhatók. Utóbbiak kelte az írásmód (analógiák) alapján az 1510-es évekre tehető.

Miként a táblázat és folytatása, az évszámok szöveges felsorolása bizonyítja, a tájnév a XVI. század elejétől kezdve folyamatosan él. A latin forrásokban természetesen latin formában és egykorú írásmóddal (Hetes, Hethes stb.) Hetés-nek írva először 1662-ben tűnik fel.

18.	19.	20.	21.	22.	23.	24—27.	28—29.	30.	
—	f.	f.	f.	f.	—	p.	p.	—	
Jósec	Szombatfa	Hossuúfalu	Bánuta	Kámaháza	Kebele	Kebelei bíróság pusztái	F. és A. Bakonak	Egyéb	Jegyzet
	6		9!	7!					6 f + 3 p. = 9 tp. ! = többitől külön felsorolva
									3 f.
5									5 p.
	6		2	5					10 f.
	7		4	6					9 f.
				2					5 f.
	1			4					8 f. — Ua.: 1680 k.
6					1				6 p.
					6	7—10			10 p. — 7—10 = Bírófalva, Szentmárton, Kis- és Nagylakos p.
	1		4	5					9 f.
5	1		2						4 f + 1 p = 5 tp.
7	1		3				9, 10		4 f + 6 p. 9—10 = Felső- és Alsó-Bakonak p.
	1		3	4					8 f.
	1						4		1 f + 3 p. 4 = F. Bakonak p.
4	1		6	7					9 f.
9	7		2	4					10 f.
									3 p.
3	9	17	16	12				8	12 f + 6 p = 18 tp. 8 = Lékfa p.
9	7		10	2				11	11 f + 4 p = 15 tp. 11 = Belsősárd f.
5	1			8	7				10 f.
2	11			8	6			16, 17	11 f + 7 p = 18 tp. 16 = Sóberek p., 17 = Kecskés p.

1557 után a Hetés névforma kizárólagos, addig viszont a tájnév négyféle változatban is előfordul. Látszik, hogy a név még alakul, keresi végleges formáját. A Hetésfalva és a Hetésháza csak egy-egy alkalommal (1512, 1557) fordul elő. Az inkább településnevekre jellemző névformán kívül ez az egyedi előfordulás is arra vall, hogy egyik sem lehetett élő név: mindkettő az összeíró torzítása, a számára érthetetlen „-alja" végződés értelmezési kísérlete.

Más a helyzet a Hetés és Hetésalja névformáknál. A Hetés ugyan csak három esetben (1510 és 1512a, b), de már korán felbukkan. Feltűnő

viszont a Hetésalja névforma gyakorisága, 1509—1557 között 16 alkalommal fordul elő a 21 adat között!

A változó névforma bizonyára kapcsolatban áll tájnevünk és területi egységünk friss keletkezésével. A tájnév megfejtése (ennek kísérlete) széles körű áttekintést igényelne. Ezzel a kérdéssel nem ebben a munkámban kívánok foglalkozni.

A tájnév állandó életét bizonyító adatok mellett számos — az 1512 — 1855 közötti időszakból, 45 év 66 adata — olyan forrással rendelkezünk, mely a hetési bírósághoz tartozott településeket is felsorolja. Ezekből Hetés területének folyamatos alakulására következtethetünk.

Megoszlásuk azonban eléggé aránytalan. A XVI. század első feléből és a XVII. század derekától 1756-ig bőven és folyamatosan fordulnak elő. A XVI. és XVII. század dereka között, továbbá 1756 után viszont nincs részletes település felsorolás, vagy ha van, nem teljes értékű. Azonban némileg az ekkori adatokból is tudunk következtetéseket levonni.

Túlnyomó részük a Hetésben levő településeket sorolja fel, néhány esetben azonban hiányzik a tájnév. Ilyenkor esetenként kell megvizsgálnunk, hogy a településcsoport kapcsolatban áll-e vagy sem Hetéssel.

Részletességük is különböző, attól függően, hogy az irat milyen célból készült. Az urbáriumok pl. általában teljesek, de a zálogba adott birtokokat nem mindig sorolják fel. Más esetekben — az irat keletkezésének okától függően — csak egyes településeket említenek. Értékük ezeknek is van, ha kevesebb következtetésre is nyújtanak módot. Ha egy-egy — más forrásokban egyébként szereplő — település hiányzik valamelyik listánkból, az még nem jelenti azt, hogy akkor nem tartozott Hetéshez. A falvakat és a pusztákat eleve gyakran külön írják össze. Lényegesek ezek a *részösszeírások* is, mivel ezek együtteséből kapunk (viszonylag) teljes képet arról, hogy egy-egy évben vagy nagyobb időszakban mely települések tartoztak Hetéshez.

Számunkra természetesen azok a szép számban fennmaradt urbáriumok a legértékesebbek, amelyek az *összes* hetési település nevét közlik.

Forrásaink tehát — információs mélységüket tekintve — két eltérő kategóriába sorolhatók.

Az adatok értékében meglevő jelentős különbségek szükségessé teszik, hogy azokat két külön táblán mutassam be. Az A. táblán az 1647—1855 közötti részlet- és kapcsolódó adatokat, a B. táblán pedig az 1512—1756 közötti fő- (teljes) és összesített adatokat szemléltetem. A két táblán való bemutatás egyúttal a nagy mennyiségű és így nem könnyen áttekinthető anyag jobb megértését is szolgálja.

Mivel a települések forrásonkénti sorrendjéből lényeges következtetéseket vonhatunk le, a megfelelő rovatba írt szám azt jelzi, hogy a fejlécben megnevezett település forrásunkban a hányadik helyen áll. A B. tábla összesített adatainál csak az első helyen álló település sorrendjét jelzem.

A. tábla (1647—1855). — A 14 év 21 adatából négy évnél nem szerepel a tájnév, így kérdés, hogy ezek az adataink kapcsolatban vannak-e Hetéssel.

Az 1696. évi (a.) forrásban együtt felsorolt tíz falu pontosan azonos az 1646 utáni hetési összeírások falvaival, így kétségtelen, hogy ez az adatunk Hetés akkori falvait tartalmazza.

Más a helyzet az 1745—1855 közötti négy összeírásnál. A XIX. századiakból némelyik tipikus hetési település (Radamos, Hídvég, Bánuta) hiányzik. Hasonló hiány azonban néha korábban, a tájneves összeírásokban is van.

Lényegesebb, hogy ezekben — de csak az adott forrásban, így sem korábban, sem később! — olyan településnevek is feltűnnek a tipikus hetésiek között, melyek korábban ott *soha* nem szerepeltek (Lékfa, Belsősárd, Sóberek és Kecskés), vagy több mint száz éve egyik összeírásban sem fordulnak elő (Hosszufalu és Kebele). A tájnév hiányát így már nem tekinthetjük véletlennek: nem a hetési bíróság településeinek az összeírásai ezek, hanem vagy ad hoc jellegűek, vagy pedig egy másfajta egységet tűntetnek már fel.

Négy összeírásunkból háromban Zsitkóc szerepel az első helyen. Ez soha korábban így nem fordul elő! Zsitkócról tudjuk, hogy — legalábbis a XIX. század elejétől — ispánsági székhely. Az uradalom zsitkóci ispánságának a területét pontosan nem ismerjük, de tudjuk, hogy Hetést (is) magában foglalta.[20] 1745. évi adatunkból következtetve akkor már működött. Tájnév nélküli négy adatunkat (1745, 1808, 1837, 1855) nem Hetéssel, hanem az annál nagyobb, 1742 után megszervezett zsitkóci ispánsággal hozhatjuk kapcsolatba, így azokat a további vizsgálatból kirekeszthetjük.

Összes többi adatunk Hetés nevéhez fűződik, de egyik felsorolásunk sem teljes: vagy a falvakat, vagy a pusztákat (egy részüket) említik. 1647-ből való az 1555 utáni első olyan forrásunk, mely településeket is megnevez. Igaz, hiányosan és háromnál (7—9. sz.) vitathatóan, hogy ebben a bíróságban levőként-e, mégis érdekes ez az adat. Ekkor fordul elő utoljára a két bíróság összevonására utaló „Jud. Radamos cum Hethes" megnevezés. Településeik már keverten fordulnak elő, de az első helyen Radamos van, ahonnét a bírót is megnevezik. Ebből az egyetlen adatból csak feltételesen következtethetünk arra, hogy 1576 után talán Radamos lehetett az egyesített két bíróság központja.

1648. évi (a.) adatunk még hiányosabb, de a már nevében is kizárólagosan *hetési* bírósági szervezet működéséről jó adalék.[21] 1662. évi (b.) iratunkban csak a pusztákat sorolják fel. 1686-ban is (b.), de ekkor Hetéshez tartozott az elpusztult kebelei bíróság öt pusztája is. Felső- és Alsóbakonak p. csak nagyon rövid ideig tartozhatott Hetéshez: csupán 1692—93-ban említik.

Az 1647—1696 közötti részadatokból is kitűnik, hogy ekkor mely települések tartoztak Hetéshez. Az iratokban az 1—9., 15—19. és 21—29. sorsz. telepeket említik. A két Bakonak puszta csak egészen rövid ideig, a többi viszont (figyelemmel a B. táblára is!) rendszeresen, ha nem is azonos gyakorisággal fordul elő.

B. tábla (1512—1756). Fő adatoknak tekintem az eredeti forrásokban levő „teljes" összeírásokat, vagy a részadatok alapján készített összesítéseket (Ö.), tehát azokat az adatsorokat, melyek alkalmasak Hetés településeinek egy-egy adott évben (vagy nagyobb időszakban) való bemutatására. De ide vettem az 1576—1618 közötti igen hiányos adatainkat is, mivel egyetlen némileg hasznosítható forrásunk ez e nagyobb időszak szervezeti-területi változásainak az érzékeltetésére.

[20] Csutor Imre 1881. észreveszi a történeti (XVI. századi) és a mai Hetés közötti kapcsolatot. Így ír: „Hetyés falu most nincs, hanem azon egész tractust, mely Lendva, Dobronak közt fekszik s *a Zsitkóczi ispánságot magában foglalja, Hetésség*nek hívják."

[21] Az uradalom a Bánffy család kihalta (1644) után a Nádasdy, majd 1690-ben az Esterházy családé lett. 1648-ban Nádasdy Ferenc ezt írja: „alsó Lindvaj várunkhoz tartozandó jószágunkban, ugymint *hetjes* névő birósághban lévő faluinkban . . .".

Év	Tájnév van-e?	1. f. Hídvég	2. f. Göntér-háza	3. f. Bödeháza	4. f. Gáborján-háza	5. f. Szíjártó-háza	6. p. Pálháza	7. p. Szabólakosa	8. p. Gálháza	9. p. Nyakas-háza	10. p. Fejérlakosa	11. p. Pecmanlaka	12. p. Fodorlaka	13. p. Felsőlakosa	14. p. Nezmer-lakosa
1522 c.	+	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10				
1524	+	1	2	3	7	8	11	12	10	9	6	4	5		
1548	+	8	9	5	4	2	10	1	11	3	6			7	
1549	—	1	2	3	4	5	6		7	8	9	11	10		
1552	+	11	10	9	3	4	2	1		5	6			1	8
1576—1647	+	Judicatus Hetés cum Judicatu Radamos													
1609—1618	+	Judicatus Hetés cum Judicatu Radamos et													
1648 b.	—	10	8	4	3	2	11	13	12	16					
1662 a.	+	3	9	2	7	8	10	12	11	15					
1670 k.	+	5	9	1	2	3									
1674 Ö.	+	+	+	+	+	+	+	+		+					
1675	+	5	9	1	2	3	10	12	11	15					
1678	+	3	9	2	7	8	10	12	11	15					
1686 a.	+	3	9	2	7	8	10	12	11	15					
1691 Ö.	+	+	+	+	+	+	+								
1692 Ö.	+	+	+	+	+	+	+								
1693 Ö.	+	+		+	+	+									
1696 Ö.	—; +	+ (1)	+	+	+	+	+		+	+					
1710	+	10	9	4	3	2	13		12	14					
1729	+		7	4	3	2									
1736	+	9	8	4	3	2									
1742	+	9	8	4	3	2									
1749	+	9	10	8	4	3									
1750	+	9	6	4	3	2									
1755	+	2	3	6	7	8									

Hetési települések: B. táblázat, Fő- és összesített adatok (1512—1756)

Jelek: Ö és (a települések rovataiban) + = az A. tábla évi részadataiból összesítve!

15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26—27.	28—29.	
f.	f.	—	f.	f.	f.	f.	f.	—	p.	p.	p.	p.	
Radamos	Zsitkóc	Riganóc	Jósec	Szombatfa	Hosszúfalu	Bánuta	Kámaháza	Kebele	Bírófalva	Szentmárton	Kis- és Nagylakos	F. és A. Bakonak	Jegyzet
Radamosi villicatus					önálló villicatus	XVI. sz. végétől	Bagonyai villicatusban	Kebelei villicatus				Bakonaki villicatus	5 f + 5 p = 10 tp.
													5 f + 7 p. = 12 tp — „Ua.": 1541.
													5 f + 6 p = 11 tp.
													5 f + 6 p = 11 tp. — Ua.: 1555.
													5 f + 6 p = 11 tp.
													2 jud. neve együtt.
Hosszúfalu													3 jud. neve együtt.
7	5	14	15	1		9	6	17	18	19			10 f + 9 p = 19 tp.
16	6	13	14	1		4	5						10 f + 6 p = 16 tp. Ua.: 1663 a., 1669.
10	8			7		4	6						10 f. — Vö.: 1663 c.
+	+	+	+	+ (1)			+	+					9 f + 6 p = 15 tp.
16	8	13	14	7		4	6						10 f + 6 p = 16 tp.
	6	13	14	1		4	5						9 f + 6 p = 15 tp. — Vö.: 1662 a.
16	6	13	14	1		4	5	17	18	19	20, 21		10 f + 11 p = 21 tp. Ua.: 1690.
	+		+	+ (1)		+	+						10 f + 1 p = 11 tp.
	+		+	+ (1)		+	+					++	9 f + 2 p = 11 tp.
			+	+ (1)		+	+						9 f.
	+		+	+		+	+						10 f + 3 p = 13 tp.
8	6	15	5	1		11	7						11 f + 4 p = 15 tp.
	5			1		8	6						8 f.
	6		5	1		10	7						10 f.
11	6		5	1		10	7						11 f.
	1		2	7		6	5						10 f.
	7			1		8	5						9 f.
10	4			9		1	5						10 f. — Ua.: 1756.

Adataink túlnyomó része a Hetés tájnévhez kapcsolódik, csupán három évből (1549=1555, 1648 b. és 1696 a.) van tájnév nélküli településfelsorolásunk.

Az 1696. évit már tárgyaltam. Ez használható, Hetés 10 falját sorolja fel. Hasonló a helyzet az 1648. évi b. iratunknál is. Ebben a volt Bánffy-birtokokat felsoroló királyi adománylevélben az egyes bíróságok megnevezése nélkül ugyan, de az azokba tartozó települések szerinti csoportosításban sorolják fel a birtokokat,[22] előbb a falvakat, majd külön a pusztákat. Így pontosan meghatározhatjuk az 1648-ban Hetéshez tartozott településeket. 1555 után ez az első részletes településfelsorolásunk. Hetéshez ekkor tíz falu és kilenc puszta tartozott. Szombatfa első ízben jelenik meg itt az összeírt falvak elején. Ugyancsak ez az első adatunk a korábban a bagonyai bírósághoz tartozott Kámaháza, valamint a XVI. század vége előtt még ismeretlen Bánuta Hetéshez tartozásáról, valamint arról, hogy a kebelei bíróság elpusztult településeit pusztákként ide sorolták. A volt hetési és radamosi bíróság települései már keverten fordulnak elő a falvak, illetve puszták csoportjában, de a falvaknál még nincs meg az első ízben 1662-ben látható kiforrott sorrend. (Eltekintve Szombatfa már említett első helyétől.) Érdekes, hogy a pusztáknál viszont már kialakult a 6—9., 18—19. sz. települések első ízben itt jelentkező és a későbbi években (1662 a., 1675, 1678, 1686 a.) is gyakori sorrendje. 1648. évi adatunk tehát jelentős forrás Hetés területére nézve.

Az 1549 (=1555) évi összeírás település sorrendje lényegében ugyanaz, mint a legkorábbi, 1512. évi (c.) forrásunké, vagyis az 1—6. sz. telepek sorrendje ugyanaz, majd (a hiányzó 7. sz. után) a 8—10. számúaké is. A többlet itt az a két település (11—12. sz.), mely 1512-ben még nem, de 1524-ben már létezett. Mivel a települések sorrendje szinte azonos a Hetés tájnevet említő 1512. évi tizedlajstroméval, nyilvánvaló, hogy az 1549. (=1555.) évi összeírás *Hetés* településeit sorolja fel.

1524. évi urbáriumunk településenként közli a családok számát és jogállását is. Ennek alapján több lényeges kérdést tisztázhatunk, nevezetesen: Hetésben, pontosabban Bánffy János itteni birtokrészén, a 12 településben összesen 69 család élt, ebből 35 jobbágy- és 34 zsellér család.[23] Arányuk kb. 50—50%-os, ami a zsellérek igen nagy arányszámát jelenti. A települések nagyságrendjére is következtethetünk. Öt településben 8—12 család, hétben pedig 2—4 család élt. Így forrásunk alapján nemcsak az tisztázható, hogy az összeírás (milyen) útvonal szerint történt, hanem az is, hogy a fejléc szerinti 1—5. sz. települések falvak, a 6—12. számúak pedig lakott puszták voltak. Ez összhangban áll településeink későbbi forrásokból ismert jellegével, nagyságrendjével. Az első helyen a legnagyobb település, a 12 családos Hídvég áll (családjainak 2/3-a zsellér!). Korábban, 1512-ben is Hídvéget említik elsőként. Az 1524. évi irat alapján azt is tisztázhatjuk, hogy 1512-ben nem útvonal, hanem birtokkategória (előbb falvak, majd puszták) szerint sorolják fel a településeket. Utóbbi összeírási gyakorlat a XVII. században is gyakori.

[22] Ez a gyakorlat korábban is szokásos volt. 1541-ben pontosan az 1524. évi sorrend szerint közlik az egyes bíróságokban lévő településeket, így a hetésieket is, csupán a bíróságok megnevezése hiányzik.

[23] Mivel ez csak az egyik társbirtokos javait sorolja fel, belőle nem az egész Hetés, hanem csak a résztulajdon népességére következtethetünk. A teljes településekre nézve inkább a számadatok kétszerese a reálisabb. Az arányokat azonban ez is jól mutatja.

Problémát okoz a XVI. század első felében említett puszták (6—14. sz.) lokalizálása, holott erre Hetés legkorábbi területének meghatározásához szükségünk lenne. A 6—9. sz. puszták helyhezkötése a kataszteri térképek és az élő földrajzi nevek[24] alapján megoldható, viszont problémáink vannak a 10—14. sz. pusztáknál, melyek sem a régi térképeken, sem a földrajzi nevekben nem mutathatók ki. Később, 1555 után nem szerepelnek, az 1512 előtti okleveles adat pedig túl kevés róluk.

Annyi adatunk azonban van, hogy egykori helyüket legalább *hozzávetőlegesen* meghatározhassuk. Az összeírók minden esetben *délről*, Hídvégről, vagy Szabólakosáról haladtak *észak felé*. A felsorolt pusztákat minden esetben egymás után sorolják fel, tehát ezek egymás közelében voltak. Főként az útvonal szerinti 1524. évi adatunk fontos, mely Bödeháza és Gáborjánháza között sorolja fel a három pusztát. Az 1512., az 1549. és 1552. évi forrás Nyakasháza után említi Fejérlakosát stb. Mindebből arra következtethetünk, hogy ezek az apró telepek az említett három településtől *északra*, azok *közelében* voltak.[25]

Itt a régi faluhatár-formák, zsákszerű kiöblösödéseikkel egykori települések beolvadását sejtetik. A gyér okleveles adatok ezt a megoldást alátámasztják, mert tudjuk, hogy Pecmanlakos 1389-ben a szomszédos Kebele falu határában volt, Fodorlakos pedig a Velemér, a későbbi Kebele vize mellett feküdt.

A csupán egy-egy alkalommal előforduló Felsőlakost (13.) és Nezmerlakost (14.) nem tekinthetjük önálló településnek, inkább a 10—12. sz. puszták valamelyike alkalmi névváltozatának. A települések gyakori névváltozása — főleg a kisebbeké — közismert tény, így nem szorul igazolásra. Ha elfogadjuk, hogy a Nezmerlakosa név az 1552-ben hiányzó 11. sz. telep, vagyis Pecmanlaka névváltozata, úgy feltehető, hogy az 1548. évi Felsőlakosa Fodorlakosát jelöli. Végül is úgy látom, hogy 1524—1555 között Hetés nem 14, hanem 12 településből, ezen belül nem 9, hanem 7 pusztából állott.[26]

1512—1555 közötti forrásaink — az eltűnt pusztákkal kapcsolatos probléma ellenére — kiemelkedő értékűek. E kort jellemzi a forrásanyag korai, bő és „teljes" volta, melynek alapján igen jól meghatározható a XVI. század első felének a Hetése, mely É-on (10—12. sz.) és DK-en (7. sz.) bővebb volt a XVIII. századi Hetésnél.

Homlokegyenest ellenkező az 1556—1646 közötti kor anyaga: ebből a 90 évből egyetlen részletes településfelsorolásunk sincs!

1576-ban említik először együtt, egy szervezetként a hetési és a radamosi bíróságot, mely ezután gyakran szerepel így együtt. Mivel 1574-ben még külön szerepelnek, az 1576-os évszám eléggé pontosan jelöli kapcsolatuk kezdetét. Korábbi adatainkból ismerjük a hetési és a radamosi bírósághoz tartozott településeket, így következtetni tudunk az egyesített judicatus településeire is. (Eltekintve a 10—12. sz. településektől, pusztáktól, melyek megszűnése időpontjáról nincs tudomásunk.)

A XVII. század elején, 1609—1618 között több adatunk is van arról, hogy Hetés, Radamos és Hosszúfalu egy bírósághoz tartozott. E 10 éven kívül

[24] ZMFN. 146/12, 18, 36—37.: Nyakasháza, Gálháza, Pálháza dűlőnevek Zalaszombatfa határában.

[25] Egykori fekvésükről elegendő ennyit tudnunk. Térképemen *(2. kép)* ? jelzi, hogy helyük pontosan nem lokalizálható.

[26] 12 település csak 1524-ben szerepel, utána — 1555-ig — mindig csak 11 (5 falu és 6 puszta), tehát egyik vagy másik puszta (ismeretlen okból) mindig kimaradt a felsorolásokból.

azonban több ilyen adatunk nincs, így Hosszúfalu csak bizonyára átmenetileg, rövid időre tartozott ide.

Ez idő tájt sorolhatták Hetéshez az elpusztult kebelei judicatust, valamint a bagonyai villicatushoz tartozott Kámaházát és a XVI. sz. végén keletkezett Bánutát is. Hetés területének közel egy évszázados alakulását első ízben a már tárgyalt 1648. évi adománylevelünk tükrözi részletesen.

A kebelei judicatus pusztáit 1690-ben sorolják fel utoljára Hetésben. 1648—1690 közötti kebelei adataink meglehetősen hiányosak, aminek az lehet az oka, hogy az ez idő tájt Hetéshez tartozott judicatus a szentgyörgyvölgyi kisnemeseknél volt zálogban, így nem minden összeírásba került be. Talán más települések esetenként hiányos adatainak is hasonló okai lehetnek. A változások néha gyakran követték egymást. Radamos falu 1749-ben önálló judicatust alkotott, viszont 1742-ben és 1755-ben a hetési bírósághoz tartozott.

1692—93-ban a távoli Alsó- és Felsőbakonak csak felbukkan Hetésben. Szabólakos viszont, mely a XVI. század elejétől kezdve mindig Hetésben volt, 1690 után már soha nem szerepel a hetési települések között. Riganóc sem, kivéve az egyetlen 1710. évi adatot. Előbbit a rédicsi bírósághoz csatolták át, utóbbi pedig valószínűleg nem települt újra, Zsitkóc határába olvadt.[27]

Ezek a látszólag csupán uradalmi, birtokszervezeti kérdések nagyon is érintették az ott élő népet, de fontosak számunkra is, Hetés alakulása és e folyamatnak a népi tudatban való esetleges tükröződése miatt. Míg a régebbi, vagy csak rövidebb időszakra terjedő változások nyilván nem hagytak nyomot a népi emlékezetben, az állandóbb jellegűeknél vagy újabbaknál ezek hagyománya már feltehető.

A XVII. század végén tehát volt egy nagyobb átszervezés, mely meghatározta a XVIII. század derekáig terjedő „utolsó" időszak Hetésének területét, az ahhoz tartozó települések számát. Ezt jól mutatja az 1710. évi teljes összeírás, mellyel lényegében azonos az 1756-ig terjedő többi hetési falufelsorolás is. A népi tudat — látni fogjuk — Hetés hosszas történeti alakulásának elsősorban ehhez az újabb, a XVIII. század első felére jellemző periódusához kapcsolódik. (Vö.: *2. kép.*) Az 1742 után kialakított zsitkóci ispánság nem szüntette meg automatikusan a bíróságokat, így a hetésit sem, de szerepüket fokozatosan csökkentette. Az uradalom birtokszervezeti formája már nem a bíróság, hanem az ispánság volt. A népi tudatban viszont elemi erővel élt a Hetés fogalom. A XVIII. század derekától már nem az uradalom és nem az iratok, hanem a néphagyomány őrizte meg a Hetés tájnevet és a hozzá fűződő történeti hagyományokat.

Mielőtt reátérnék ennek bemutatására, még tárgyalnom kell a területi változások fő okát, és a felsorolások első helyén említett falu (falvak) szerepét. Mindkettőnek alapvető oka gazdasági, mely szoros kapcsolatban áll a népesedéssel, a terület viszonylagos fejlettségével vagy hanyatlásával, a munkaerő létével vagy hiányával. A török hódoltság korában Hetés területe, a benne levő falvak és főként puszták száma néhány szomszédos bíróság átmeneti, vagy végleges beolvasztásával jelentősen megnövekedett. Békés viszonyok között viszont a telepítésekkel, a lakosság növekedésével a korábban csatolt települések egy része (Kebele, Hosszúfalu, stb.) ismét kivált az átmenetileg felduzzadt Hetésből. Valójában nem Hetés területének, településeinek spontán,

[27] 1720 körül a zsitkóciak béreltek a „Falunkkal határos *Rigánóczy* névű *puszta Praediumot*", és itt szőlőt telepítettek. (Est. 708. cs., B., fol. 283.)

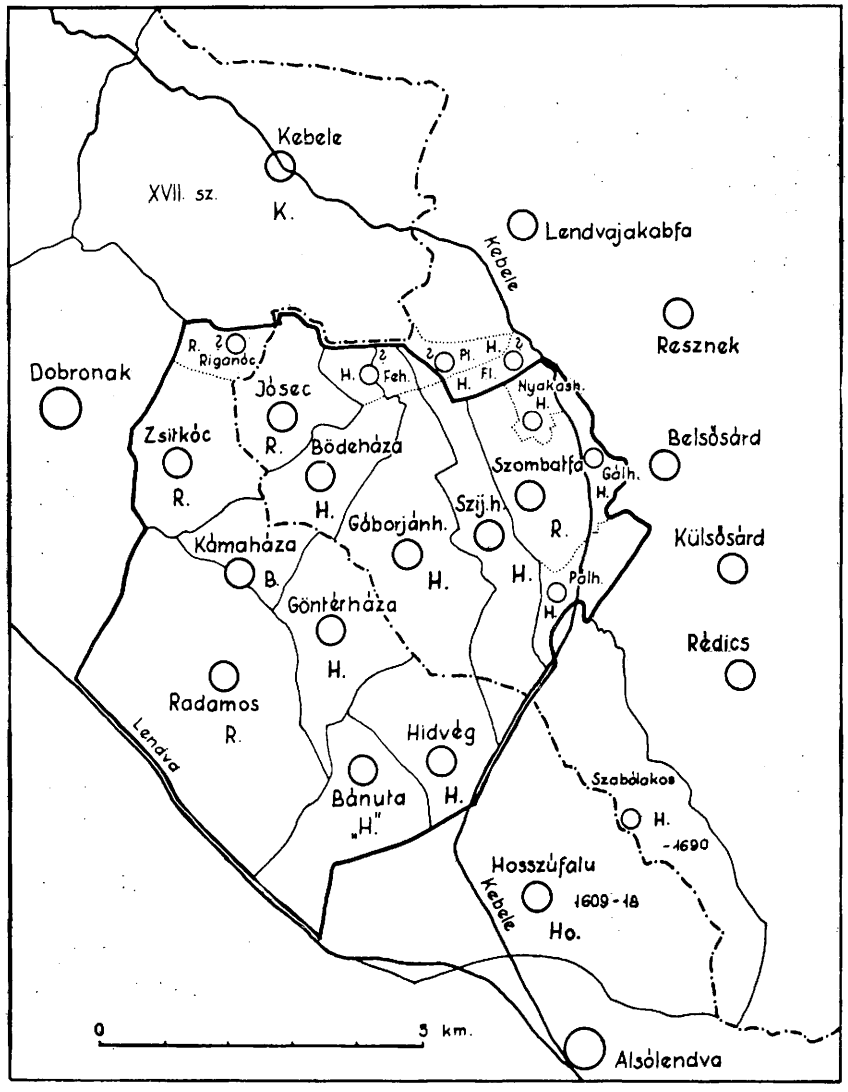

2. kép. Hetés területének alakulása a XVI—XVIII. században (Jelmagyarázat a 32. jegyzetben!)

népi változásáról, hanem a Hetés név alatt az itteni gazdasági egység szükség szerinti változásairól beszélhetünk. Ismét felmerül a kérdés, hogy ezek az uradalmi átszervezések mennyiben befolyásolták a népi tudatot, illetve kialakult-e egy ettől többé-kevésbé független népi Hetés-tudat?

A települések sorrendje, főként az első település azt jelzi, hogy egy-egy korszakban az uradalom szempontjából melyik falu volt a legfontosabb. Ennek lehet népesedési (lélekszám), de birtokigazgatási oka is. Kivételek

mindig akadnak, de a tipikus, a törvényszerű az, hogy egy-egy hosszabb időszakban egy bizonyos falu áll a falufelsorolások elején, melyet az akkori központi településnek tekinthetünk. A XVI. század első felében, tehát a kimutatható legkorábbi periódusban ez Hídvég, melyről 1524. évi adatainkból tudjuk, hogy akkor Hetés legnépesebb faluja volt. Az 1576-ban egyesített hetési és radamosi bíróság központja — egy 1647. évi adatból visszakövetkeztetve — talán Radamos lehetett. Szerepét 1648-ban a radamosi bírósághoz tartozó, de az eredeti hetési települések közé beékelt Szombatfa vette át, és közel egy évszázadon át meg is tartotta, amikor is Zsitkóc lett a Hetés környékén kialakított ispánság székhelye. Adataink azt is mutatják, hogy a reális okokra épült összeírási formulák — az esetenkénti változások ellenére — meglehetős szívóssággal tartották magukat.

*

A történeti anyag megismerésével párhuzamosan, 1962-ben és 1969-ben (Csesztregen pedig 1974-ben) *néprajzi adatgyűjtést* is végeztem Hetésben és környékén. Terepmunkám célja — többek között — annak tisztázása volt, hogy van-e hetési öntudat; mit tart az itt élő nép Hetésnek; van-e kapcsolat a népi tudatban esetleg kirajzolódó egység és a történeti Hetés, illetve a korábbi kutatók által meghatározott Hetés között?

Gyűjtőterületemet úgy választottam meg, hogy az teljes egészében magában foglalja a Gönczi által Hetésként meghatározott területet. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e terület egy része azonos a Gönczi és Bellosics által egyaránt Hetésnek tartott területtel, annak 13 községével. Ügyeltem arra, hogy gyűjtőterületem magába foglalja a történeti források alapján kirajzolódó Hetést. (Kebele kivételével, mely 1691 után már nem tartozott Hetéshez, és szlovén falu.) Végül, ellenőrzésként, két olyan falut — Lendvajakabfát és Rédicset — is kiválasztottam, mely sem a történeti adatok alapján, sem a kutatók egységes véleménye szerint nem tartozott Hetéshez, de azzal közvetlenül szomszédos. Így végül is 20 — részben magyarországi, részben jugoszláviai — faluban gyűjtöttem.[28]

Azzal eleve tisztában voltam — és ezt anyagom is megerősíti —, hogy a különböző gyűjtőpontokról nem kaphatok egyaránt teljes értékű anyagot az egész területre nézve. A távolabbi, főleg az országhatár *másik* oldalán levő községek táji hovatartozásáról a tudat kevésbé lehet pontos, mint a közeli községekről, főként pedig saját községükről. Nem teljesen egységes vélemények esetén az utóbbi szempontot tekintem döntőnek. Ahol maguk az adatközlők jelezték, hogy a távolabbi (jugoszláviai) falvak hovatartozásában bizonytalanok, vagy ez enélkül is észrevehető, úgy ezt jelzem az adatközlők sorszáma utáni rovatban.

[28] Munkámban a településeket nem mai, hivatalos nevükön említem, hanem abban a formában, ahogyan forrásainkban előfordulnak, és a hetési nép ismeri azokat. A történeti és a népi névalak azonos. Tehát Dobronak, Jósec, stb. faluneveket használok a későbbi, magyarosított Lendvavásárhely, Szentistvánlak stb. helyett. Önálló falvaknak tekintem azokat a településeket is, amelyek bár később beolvadtak (pl. Jósec = Szentistvánlak Bödeházába), de a néphagyományban külön falvakként szerepelnek. A jugoszláviai magyar falvaknak szlovén nevük is van, ezeket Penavin Olga 1966. 5. közli.

A 20 faluban 44 személytől[29] gyűjtöttem, illetve ezek közlését mutatom be a táblázaton. Néhány esetben a táblázaton való bemutatás indokolatlan lett volna.[30]

Elsősorban a falvak hovatartozását tartják számon. Az elpusztult telepekét, a pusztákét nem, vagy csak a közvetlen szomszédságban. A Szombatfa mellett volt Pálháza, Gálháza és Nyakasháza pusztát tartják egykori hetési településnek. A XVII. század végén Hetés területéből kivált Szabólakosát nem. Riganócról nem érdeklődtem, de nincs is olyan adatom, mely szerint egykori hetési településnek tartanák.

Azt rendszeresen kikérdeztem, hogy mit tartanak Hetés határainak. Erről nincs egységesnek tekinthető népi köztudat. Legfeljebb egyes határszakaszokat tartanak számon — utakat; D-en a Ginya és főként ÉK-en a Kebele (Ásás) patakot —, de nem az egész terület határait. Leginkább Hosszúfaluban (19.) él a tudat, mely szerint a Kebele patak Hetés egyik határa. A község a Kebelén *innét* van, tehát nem is tartják falujukat hetésinek. De még itt sem kizárólagos kritérium a földrajzi határ. Másik kritériumnak az egyházi hovatartozást tartják. Elsősorban a dobronaki plébániához tartozó falvakat tekintik hetésieknek. *Hosszúfalu* Alsólendvához tartozik, tehát *nem hetési* község.

Az adatokból látható, hogy a „határok" helyett általában más szempontokat részesítenek előnyben. Ilyenek — az egyházszervezeti egységen kívül — a nemzetiségi (magyar) és az egykori uradalmi hovatartozás, tehát a reszneki uradalom községeit már *nem* tekintik hetésieknek.

[29] A vastag (fett) számjegy a falvak, a kurzív pedig az adatközlők sorszámát jelenti, a táblázat balszélső hasábjainak megfelelően. A születés helyét csak abban az esetben tüntetem fel, ha az nem azonos a gyűjtőhellyel. — Adatközlőim:

1. *1.* Német József, 1903. — *2.* Kovács József, 1890. — *3.* Fejér Pálné sz. Varga Rozália, 1893, Radamos. — **2**. *4.* Özv. Bedő Ferencné, 1896, Rédics. — *5.* Horváth Péter (Buzás), 1894. — *6.* Szabó János, 1883, Zalabaksa (itt: 27 éve). — **3**. *7.* Szunyogh I.-né sz. Zakál Zsófia, 1887. — *8.* Soós Ferenc, 1900. — *9.* Zakál István, 1915. — *10.* Hermán Ferenc, 1890. — **4**. *11.* Kerekes Kálmán, 1891. — **5**. *12—14.* Kovács Mihály, 1894. és két családtagja. — **6**. *15.* Bazsika Elek, 1901. — **7**. *16.* Császár György, 1894. — **8**. *17.* Szabó Károly, 1902, Radamos (itt: 1919-től). — *18.* József Ferenc, 1894. — **9**. *19.* Büki Vendel, 1897. — **10**. *20.* Pozsgai György, 1895. — *21.* József József, Ádám fia, 1895. — *22.* Fehér János, 1882. — **11**. *23—24.* Özv. Varga Jánosné sz. Völgyi Anna, 1888, Rédics (itt: 1907-től) és Jakab Pálné sz. Varga Júlia, 1881. — *25.* Szabó Jánosné sz. Szabó Anna, 1885. — *26.* Kovács Károly, 1881. — **12**. *27.* Virágh Béla isk. ig., 1922, Püspökladány (itt: 1951-től). — *28.* Furián Pál, 1873. — *29.* Dancs Péterné sz. Dancs Rozália, 1886. — *30.* Soós József, 1883, Göntérháza (itt: 1906-tól). — **13**. *31.* Tóth József, 1905. — **14**. *32.* Jakab Vendel, 1895. — **15**. *33.* Jakab József, 1884. — **16**. *34.* Felső Ferenc, 1895. — **17**. *35.* Szomi József, 1893. — **18**. *36.* Horváth Terézia. — *37.* Ibi Ferenc, 1896, Bödeháza (itt: 1923-tól). — **19**. *38—43.* Hat fő: idősebb férfiak csoportja. — **20**. *44.* László György, 1889.

[30] Hosszúfaluban (19.) Göncz Lajostól csak a falu hovatartozásáról érdeklődtem. Csesztregen Zsuppán Józseftől, 1921. szintén. Mindkettőjük közlése azonos falujuk (5, 19.) többi adatközlőjével. Csesztregen Fentős Páltól, 1908 és Nagy Józseftől, 1891 is gyűjtöttem. Községükre nézve közlésük a többiekével azonos, az öt hazai falut (8—12. sz.) is hetésinek tartják, de a többi környező falu hovatartozásában nagymértékben bizonytalanok. — A csak a 31. sz. adatközlő által említett két falut később tárgyalom, táblázaton nem mutatom be. — Tantalics József tanár 1962. évi reszneki gyűjtése (ZmL. XXXII. 3.: a ZMFN eredeti gyűjtőíveinél Resznek) lényeges: „Resznek sem Göcsejhez, sem Hetéshez tartozónak nem tartja magát . . . Resznek szerint Göcsej 10—15 km-nyire kezdődik ÉK-nek. Hetésnek viszont csak 4 községet (Szíjártóháza, Zalaszombatfa, Gáborjánháza, Bödeháza) tartanak. Göcsejhez szerintük semmi közük nincs . . . ez senki földje a két néprajzi terület között."

A nemzetiségi és volt uradalmi hovatartozás azonban csak részben, egyes szakaszokon nyújthat alapot Hetés elhatárolásához, hasonlóan a földrajzi tényezőkhöz. Van azonban egy olyan népi kritérium, mely széleskörűen él Hetés vidékén, ez pedig az egyes *községek* hetési vagy nem hetési voltának a tudata.

Ha 20 községünk 44 személyének adatait egybevetjük, úgy — a távolabbi falvakkal kapcsolatos esetenkénti gyengébb emlékezet ellenére — határozottan kirajzolódik az itt élő *egységes* néphagyomány.

A Vas megyei (ma jugoszláviai) Kisfalut és Szentlászlót egyetlen egy adatközlőnk (31. sz.) említi csak. Kebelét általában nem említik (pusztáit soha), ha igen, úgy általában bizonytalanok a hovatartozásában. 44 adatközlőnkből csupán 5 tartja egykori hetési falunak, viszont a közelebbi falvak lakói szerint nem hetési ez a község. A néphagyomány nem őrizte meg annak az emlékét, hogy a XVII. század második felében Kebele és környéke — valamennyi pusztaként — Hetéshez tartozott. A mai néphagyomány szerint tehát *Kebele nem hetési* község.

Nagyon egységes a vélemény az 1—12., 14., 16. és 18. sz falvakról. Az 1—7. sz. falvakról — a történeti forrásokkal összhangban — az a nép véleménye, hogy *nem hetési* községek ezek.

A jugoszláviai falvak közül Hosszúfaluról (19.) és Dobronakról (20.) eltérőek a vélemények. A bizonytalanság a határ mindkét oldalán tapasztalható. 44 adatközlőnkből Hosszúfalut mindössze 5, Dobronakot pedig 11 fő állítja hetésinek, a nagy többség tehát egyik községet sem, vagy nem biztos benne. A kérdést végső soron az érintett két falu népének a tudata dönti el: *egyik sem* tartja magát hetésinek, tehát Hosszúfalu és Dobronak — a nép szerint — *nem hetési* falu.

Hosszúfalunál említettem, hogy az itteni nép milyen kritériumok alapján tekinti magát nem hetésinek. A történeti adatok ezt a véleményt lényegében alátámasztják, hiszen csupán az 1609—1618 közötti 10 évből vannak adataink arról, hogy a falu akkor Hetéshez tartozott. A környező községekben élő bizonytalanságot az is okozhatja, hogy Hosszúfalu néprajza (viselet, szőttes) és nyelvjárása azonos a környező hetési községekével.

Sajátos a helyzet Dobronakkal (20.) is. Adatközlőimnek csupán egynegyede említi e falut hetésinek, háromnegyede nem, vagy bizonytalan benne. Azt viszont többen is közölték, hogy Hetés vidékének ez a nagy települése, egykori mezővárosa Hetés egyházi és igazgatási központja volt. A legtöbb hetési falu az itteni plébániához tartozott, itt volt az egyetlen templom, sőt a közös „*hetési temető*" is. Sok szál fűzte tehát Hetést Dobronakhoz: az élet, de az egykori élet, az itt végső nyugvóhelyet nyert ősökhöz fűződő érzelmi kapcsolat is. De *nem* tartották Dobronakot *hetési* községnek! Bödeházán (v. Jósec) úgy tudják, hogy a dobronaki gyerekek hetésieknek „*csúfolták*" a környező hetésbelieket.[31] Ez világossá teszi, hogy Dobronak nem tartja magát Hetéshez tartozónak, — ami az itt gyűjtött anyagomból is kiderül. *Dobronak nem hetési* falu, hanem annak *Hetésen kívüli központja* volt.

Történeti adataink ezt a véleményt alátámasztják: egyetlen olyan adatunk sincs, mely szerint Dobronak valaha is Hetésben lett volna.

Bánuta, Hídvég, Radamos (13., 15., 17. sz) táji hovatartozásáról a távolabbi — hazai — községekben nem egységes a tudat. A zömében pozitív véle-

[31] Reszneken pedig azt említik, hogy a dobronakiak „tiltakoznak" az ellen, hogy ők hetésiek lennének.

Gyűjtőhely	Adatközlő sorsz.	Távoli tp.	1. Jakabfa	2. Rédics	3. Baglad	4. Belsősárd	5. Csesztreg	6. Külsősárd	7. Resznek	8. Bödeháza	9. Jósec	10. Gáborjánháza	11. Szijártóháza	12. Szombatfa	13. Bánuta	14. Göntérháza	15. Hidvég	16. Kámaháza	17. Radamos	18. Zsitkóc	19. Hosszúfalu	20. Dobronak	21. Kebele	Puszták: Pálháza	Gálháza	Nyakasháza	Szabólakosa	Hetés határai	Jegyzet Gy. N.:
1. Jakabfa (Lendva-)	1.	!	—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	?	+	?	+	+	+	?	?	—	—	—	—	—		69. I. 91—96.
Jakabfa (Lendva-)	2.		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	—	+	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—		69. I. 91—96.
Jakabfa (Lendva-)	3.		—	—	—	—		—		+	+	+	+	+	+	+	+	+	—		—	?		—	—	—	—	Ginya és Ásás (Kebele)	69. I. 91—96.
2. Rédics	4.			—	—				—	+	+	+	+	+		+	+							—	—	—	—	patak	62. I. 44—45.
Rédics	5.	!	?	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	?	+	—	+	?	+	—	+	?	—	—	—	—	Ásás (= Kebele) patak	69. I. 109—111.
Rédics	6.	!	—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	?	?	?	?	?	?	?	?		—	—	—	—		69. I. 109—111.
3. Baglad	7.		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+															62. I. 51—52.
Baglad	8.		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+		+		+	+			+	+	—	—	—			62. I. 51—52.
Baglad	9.	!	—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	?	?	?	?	?	?	?	?	?							69. I. 97—100.
Baglad	10.		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	?	+	—	—	—	—	—	magyar faluk; nem reszneki uradalom	69. I. 97—100.
4. Belsősárd	11.	!	—	—		—		—	—	+	+	+	+	+			?		?		?	?	?	—	—	—	—	Kebele patak	69. I. 104—106.
5. Csesztreg	12—14.	!	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	?	+	—	+		+	—	+	+						74. I. 32—36.
6. Külsősárd	15.		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	?	?	—	—	—	—	Római út és Kebele	69. I. 107—108.
7. Resznek	16.		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	+	+		+	?	+	—	—	—	—	—	—	—		69. I. 100—104.
8. Bödeháza	17.		—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	—	+	—	+	+	+		+						Dobronaki fára.	62. I. 101—104.
Bödeháza	18.			—	—	—		—	—	+	+	+	+	+		+	—	+	—	+								„-háza" falvak mind.	62. I. 101—104.
9. Jósec-Sztistvánlak	19.									+	+	+	+	+								—						Igazgatásilag Dobronakhoz	62. I. 101—104.
10. Gáborjánháza	20.	!	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+		+	+	+	+		+			—	—	+	—		62. I. 48—49.
Gáborjánháza	21.									+	+	+	+	+										+	+	+	—	Cserkúti és Kebele patak	62. I. 99—101.
Gáborjánháza	22.									+	+	+	+	+		+		+						+	—	—	—	(Kebele patak)	62. I. 99 101.
11. Szíjártóháza	23—24.	!	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	?	?	?	?	?	?	?	?	?	+	+	+	+		62. I. 89—91.
Szíjártóháza	25.									+	+	+	+	+															62. I. 97—99.
Szíjártóháza	26.		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+			62. I. 97—99.
12. Szombatfa (Zala-)	27.									+	+	+	+	+		+	+	+	+					+	+	+			62. I. 50.; GMK. 163. sz.
Szombatfa (Zala-)	28.	!	—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	?	?	?	?	?	?	?	?	?						62. I. 91—95.
Szombatfa (Zala-)	29		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+	+	(+)		62. I. 91—95.
Szombatfa (Zala-)	30.		—	—	—	—		—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+					+	+	+	(+)		62. I. 91—95.
13. Bánuta	31.									+	?	+	+	?	+	+	+	+	+	+	+	+	+					Ginya patak (D-ről).	69. II. 92. (+ 2 tp.!)
14. Göntérháza	32.									+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+									69. II. 90—91.
15. Hidvég	33.									+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+							69. II. 93—94.
16. Kámaháza	34.									+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	?	+							69. II. 87.
17. Radamos	35.									+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+									69. II. 87—89.
18. Zsitkóc	36.									+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+							69. II. 84—86.
Zsitkóc	37.				—	—		—		+	+	+	+	+	—	+	—	+	+	+		—		—	—	—	—		69. II. 84—86.
19. Hosszúfalu (L.-)	38—43.									+	+	+	+		—	+	?	+	+	+	—	—						Kebelétől DNy-ra és dobronaki fára.	69. II. 82.
20. Dobronak	44.									+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	?	—						D-en a dobronaki-alsólendvai út.	69. II. 98—100.
Összesítés:																													
Távoli falvak szerint:			—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	„?"	+	„?"	+	„+"	+	?	?	?							
Közeli falvak szerint:			—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	„+"	+	„+"	+	+	+	?	?	—	+	+	+	—			
Maga a falu szerint:			—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—		(lakatlan)						
Végösszesítés: a néphagyomány:			—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	+	+	+	—			

Hetés területe a néphagyományban

Jelek: + = pozitív; — = negatív; ? = bizonytalan közlés. Kitöltetlen rovat esetén adat nincs. —1—12. sz. falvak és a puszták hazaiak, a 13—21. számúak jugoszláviaiak.

mények mellett kevés negatív és több bizonytalan is akad. Ennek oka nyilvánvalóan a távolsággal, a kapcsolatok félévszázados megszakadásával magyarázható. A környező jugoszláviai községekben a vélemény általában az, hogy ezek hetési községek. A döntő e falvak népének a tudata. Gyűjtött anyagom szerint mind a három község népe *hetési*nek vallja magát.

Az országhatár két oldalán fekvő *nyolc* községünknél (8—12., 14., 16. 18. sz.; Bödeháza, Jósec, Gáborjánháza, Szíjártóháza, Szombatfa, Göntérháza, Kámaháza, Zsitkóc) — magukban a falvakban, a közeli és távolabbi községekben egyaránt — szembetűnően egységes a népi tudat, a hagyomány arról, hogy *mindezek* a községek *hetésiek!*

A *mai néphagyomány* szerint tehát Hetéshez — a Szombatfához tartozó *Pálháza, Gálháza és Nyakasháza* volt pusztákon kívül — az alábbi *11 falu* tartozik: *Bödeháza, Jósec, Gáborjánháza, Szíjártóháza, Szombatfa, Bánuta, Göntérháza, Hídvég, Kámaháza, Radamos* és *Zsitkóc.*

A népi tudatban élő Hetés területe jelentősen eltér a Bellosicstól és Gönczitől (egymástól is különbözően) meghatározott teljes Hetéstől, de alig tér el (19—20. sz.) attól a Hetéstől, amelyet *mindketten* annak tartanak.

Van-e, és milyen kapcsolat a *történeti néphagyomány* és az írott *történeti forrásanyag* alapján kirajzolódó Hetés között?

A néphagyomány alapján megrajzolható Hetés szinte pontosan megfelel annak a Hetésnek, melyet az 1710. évi és azt követő, 1756-ig terjedő összeírások tárnak elénk *(2. kép)*.[32] A XVII. század végén kivált puszták emlékét nem, vagy csak szűk körben őrzi a hagyomány. Ennek oka vagy a nagy időbeli távolság, vagy hogy a tudat eleve a falvakra (és nem a pusztákra) koncentrált. A XVI. század óta Hetéshez tartozó települések esetében nem XVIII. századi, hanem sokkal korábbi eredetű hagyományról beszélhetünk. Mégis, egészében véve, *a XVIII. század első felének Hetését tartja számon ma is a néphagyomány.*[33] A zsitkóci ispánság kialakításával járó átszervezés már nem hagyott nyomot a kiforrott néphagyományban.

A Hetésben és környékén élő nép tehát pontosan tudja, hogy mely falvak tartoznak e tájegységhez. A népi tudat híven tükrözi a legalább 250 évvel ezelőtti állapotokat, és ez a tény elgondolkoztató a néphagyományok erejét és történeti hitelességét illetően. Ugyanakkor számos további izgalmas kérdést is felvet. Hetési népünk a magyarság néprajzi és nyelvjárási sajátosságokban gazdag egysége. Vajon a specifikus vonások elterjedése egybeesik-e, vagy sem a történetileg (XVIII. század) és a mai népi tudatban egyaránt egységes területtel? Ennek a néprajzi szempontból lényeges kérdésnek a tisztázása azonban már külön feladat.[34]

[32] A helynevekhez írt nagy betűk azt jelzik, hogy *1524*-ben a település melyik bírósághoz tartozott: H = hetés(alja)i, „H" = a terület szintén, de a falu későbbi, Ho. = hosszúfalusi, B = bagonyai, K = kebelei, R = radamosi (bíróságban volt a XVI. század elején). A XVI. században eltűnt puszták helye és határa bizonytalan. A XVIII. század előtt Hetéshez tartozott területnél az időpont jelezve. A vastag vonal az 1710. évi Hetés — egyben a nép által ma annak tartott terület — határa. (XIX. századi kataszteri térképek településhatárai alapján.) — Településnév rövidítések: Fe. = Fejérlakosa, Fl. = Fodorlaka, Pl. = Pecmanlaka, Szij. h. = Szíjártóháza. Tájékoztatásul az országhatár és néhány környező település is jelölve.

[33] Számos esetben, de csak hazai adatközlőinknél és a magyarországi Hetés öt falujáról a felsorolás sorrendje is ugyanaz, mint az 1710. évi összeírásban. Ilyen sorrendben mondja el a hetési falvakat az 1, 2, 4, 6, 9, 10, 11, 15, 16, 26, 27, 29. sz. adatközlőnk, vagyis 30 hazai adatközlőnk közül 12, tehát azok 40%-a!

[34] L. Szentmihályi Imre 1977.

RÖVIDÍTÉSEK

EA. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest
Est. Esterházy család hg.-i ágának levéltára az OL.-ban. (Vö. *Bakács* 1956!) — Ahol mást nem jelzek, ott mindig Rep. 38. értendő a szám elé!
Gy. N. Gyűjtőnapló (év, kötet, lap) a Göcseji Múzeum Kézirattárában (GMK.), Zalaegerszeg
nr. numerus (szám, irat-)
OL. Magyar Országos Levéltár, Budapest
UC. Urbariales et conscriptiones (UeC) sorozat az OL. Kamarai Levéltárában
VmL. Vas megyei Levéltár, Szombathely
Zág. Zágrábi Horvát Levéltárban a KÁZ, ACA jelzetű anyag
ZD. Zala megye portalis conscriptióinak négy kötete az OL. Kamarai Levéltárában: 51—54. sz. (A. 2671—2674. sz.)
ZMFN. Zala megye földrajzi nevei *(Papp L.* és *Végh J.* szerk., Zalaegerszeg, 1964.)
ZmL. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg

IRODALOM

BAKÁCS István
1956 *Az Esterházy család hercegi ágának levéltára.* Kézirat. Budapest
BELLOSICS Bálint
1892 *Alsó-Lendva és vidéke.* Turisták Lapja IV. 199—213.
1897 *A hetési faház.* Ethnographia VIII. 88—103.
1903 *A hetési magyarság viselete.* Néprajzi Értesítő IV. 273—279.
é. n. Vegyes néprajzi anyag Hetés vidékéről (kézirat). EA. 122/D.
CSÁNKI Dezső
1897 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* III. Budapest
CSAPODY Csaba
1933 *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében.* Budapest
CSUTOR Imre
1881 *Kéziratos adatai Zala megye történetéről.* ZmL. XV. 2. a. — In: HOLUB József gazdaság- és társadalomtörténeti jegyzetei, 6. doboz.
FEHÉRTÓI Katalin
1968 *Egy XIV. századi nagybirtok jobbágyainak személynévanyaga.* Magyar Nyelv LXIV. 317—331.
GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
HOLUB József
1929 *Zala megye története a középkorban.* Pécs
1933 *Zala megye települései a középkorban.* Kézirat a ZmL-ban. Pécs
KARÁCSONYI János
1901 *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* II. Budapest
KÁZMÉR Miklós
1970 *A „falu" a magyar helynevekben (XIII—XIX. század).* Budapest
KÓSA László—FILEP Antal
1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Budapest
MÁLYUSZ Elemér
1951 *Zsigmondkori Oklevéltár. I. (1387—1399)* Budapest
PAPP László és VÉGH József (szerk.)
1964 *Zala megye földrajzi nevei.* Zalaegerszeg
PENAVIN Olga
1966 *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza.* Budapest
SZENTE Arnold
1898 *A Lendva-vidék néprajza.* Ethnographia IX. 62, 67 és 118 kk.
SZENTMIHÁLYI Imre
1977 *Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai.* Zalai Gyűjtemény 7. sz. Zalaegerszeg

VASS József
1860 *Dunántúli nyelvjárás*. Pest
VÉGH József
1954 *Az őrségi és hetési nyelvjárás ismertetése*. I—II. Magyar Nyelvőr 78. 249—260, 423—428.
1959 *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Budapest

Imre Szentmihályi

DIE GEGEND VON HETÉS IN DER GESCHICHTE

(Auszug)

»Hetés« ist der Name des Siedlungsgebiets einer ungarischen ethnographischen Gruppe Dieses erstreckt sich an beiden Seiten der ungarisch—jugoslawischen Grenze in der Gegend von Alsólendva (Slowenien) und Lenti (Ungarn). Über seine Ausdehnung gehen die Meinungen in der Fachliteratur auseinander. Bis jetzt besaß man keine schriftlichen Angaben über diesen geographischen Namen aus der Zeit vor 1860.

Der Verfasser untersucht auf Grund eines reichen geschichtlichen und archivalischen Materials, was für Einheiten staatlicher und herrschaftlicher Verwaltung es in den vergangenen Jahrhunderten in dieser Gegend gegeben hat und wie diese heute mit dem Bewußtsein und den Vorstellungen des Volkes über das Gebiet der Gegend in Einklang gebracht werden können.

Um 900 fanden die landnehmenden Ungarn in der Gegend der Flüssen Kerka und Lendva eine spärliche slawische — slowenische — Bevölkerung vor, ein großer Teil des Gebietes gehörte zur unbesiedelt gelassenen Grenzzone. Im nördlichen Teile des Gebietes begann aber schon früh die Ansiedlung der Ungarn. Zu Ende des 12. Jahrhunderts erhielt das Geschlecht Buzát—Hahót den Besitz von Alsólendva und Umgebung. Diesem Geschlecht entstammte die Familie Bánffy die um Alsólendva eine mächtige Herrschaft entstehen ließ. Diese wurde in Kreise, innerhalb derselben in Schulzenämter *(Villicatus*, seit der Mitte des 16. Jahrhunderts *Judicatus)* eingeteilt; um die Mitte des 14. Jahrhunderts fand im Gebiete des späteren Hetés eine größer angelegte Ansiedelung statt. Damals entstanden die Ortschaften, deren Namen auf »a-háza« endet.

Im 15. Jahrhundert vermehren sich die Siedlungen. Vom Jahre 1509 an gibt es ein eigenes Schulzenamt in Hetés. Von da an wird der Name des Gebietes 350 Jahre lang in zahlreichen Dokumenten erwähnt und auch die dazugehörigen Siedlungen werden aufgezählt. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts bestand das Gebiet aus fünf Dörfern und 5-7 Einödhöfen. In der Türkenzeit nahm die Bevölkerung der Gegend zahlenmäßig ab, mehrere Schulzenämter wurden zusammengezogen, so wurde um 1576 das Schulzenamt von Radamos dem von Hetés einverleibt und dasselbe Los teilten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts noch weitere Ortschaften. Das so angewachsene Gebiet von Hetés zählte nunmehr im Jahre 1690 einundzwanzig Siedlungen. Nach der Vertreibung der Türken aus Ungarn, als die Zeiten wieder friedlicher wurden, vermehrte sich auch die Bevölkerung und Ortschaften, die vorübergehend Hetés angeschlossen worden waren, schieden wieder aus. Im Jahre 1710 zählten nur mehr fünfzehn Siedlungen zu Hetés. Dieser Zustand blieb bis zur Mitte des Jahrhunderts unverändert. Damals wurde eine neue Organisationsform eingeführt, die Gespanschaft, neben der aber noch im Jahre 1802 das Schulzenamt von Hetés erwähnt wird.

Der Verfasser ist der Ansicht, daß die mehrere Jahrhunderte lang bestehende organisations- und verwaltungsmäßige Einheit des Gebietes das landschaftliche Bewußtsein der lokalen Bevölkerung beeinflußt hat. Bei seiner Datensammlung in zwanzig zu Ungarn und Jugoslawien gehörigen Gemeinden um Hetés und in Hetés selbst, fand der Verfasser, daß sich die dortige bäuerliche Bevölkerung einheitlich dessen bewußt war, daß Hetés als Gegend aus den elf Dörfern und drei Einödhöfen besteht, die bei der Zusammenschreibung von 1710 hierher gezählt wurden. Einzelne Forscher definieren den geschichtlichen und im heutigen Volksbewußtsein lebenden Begriff »Hetés« abweichend. In einer weiteren Studie will der Verfasser versuchen, zu klären, in welchem Zusammenhang der geschichtliche und im Volksbewußtsein lebende Landschaftsbegriff mit der Verbreitung einzelner kultureller Züge im Zusammenhang steht.

Имре Сентмихайи

КРАЙ ХЕТЕШ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПЛАНЕ

(Резюме)

«Хетеш» — это название венгерской этнической группы и края на обеих сторонах границы между Венгрией и Югославией в окрестностях сел Альшолендва и Ленти. О размере края в специальной литературе были выдвинуты различные взгляды. До сих пор мы не располагали письменными данными о названии края, датированными до 1860 г.

Автор, исходя из богатого материала исторических и архивных источников, рассматривает формы и объекты помещичьего управления хозяйством на этой территории в прошлые столетия и возможности их соотносимости с современным народным сознанием и представлениями о размерах и распространении края.

Около 900 года пришедшие сюда венгры-завоеватели родины на побережье рек Керка и Лендва находили немногочисленное славянское, словенское население, а преобладающая часть территории была нарочно безлюдной как полоса застав для охранения границы. На северной части данной территории рано началось заселение венгров. В конце 12-века окрестность села Альшолендва стала достоянием рода Бузат-Хахот. Вышедшая из этого рода семья Банффи создала огромное поместье с центром в селе Альшолендва. Поместье разделялось на районы, а в их рамках на судебные столы (т. н. виликатусы, а с середины 16 в. юдикаты) уже с середины 14 века, когда было произведено большого размера заселение извне на территорию, именуемую впоследствии «Хетеш». В это же время возникали поселения с характерным названием на концоьку «-а», «-хаза» (соотвествующую русскому «-ово», «-ино»).

В 15 века продолжает расти количество сел и деревень. Впервые в 1509 г. упоминается самостоятельный суд в Хетеше. Начиная с этого в течение 350 лет ряд письменных памятников говорит о хетешском крае, то и дело с перечнем названий поселений этого своеобразного края. В первой половине 16 в. Хетеш состоял из пяти деревень и пятишести-семи хуторов. В годы турецкого ига сократилась численность населения на названной территории, судебные столы были укрупнены, так напр. около 1576 в хетешский судебной стол влился радамошский, а в первой появовине 17 века к краю были присоединены новые поселения. Укрупненный таким образом Хетеш в 1690 г. состоял из 21 поселения сельского типа. В годы после изгнания из Венгрии турецких завоевателей с наступлением мирной эпохи продолжала расти численность населения, а присоединенные к Хетешу поселения стали со временем самостоятельными. В 1710 г. как хетешские, упоминается только 15 сел. Положение не менялось до середины века, когда учредили новую организационную форму под названием жупанство, хотя при этом даже в 1802 году есть упоминание о хетешском судебном столе.

Локальное, ландшафтное самосознание местного населения, по мнению автора, было определено организационно-управленческим единством области, функционирующим в течение столетий. Автором были проведены полевые исследования по сбору материалов в Хетеше и в окружающих поселениях на территории Венгрии и Югославии всего в 20 деревнях. Собранные материалы свидетелсьтвуют о едином крестьянском самосознании края и согласно этому самосознанию Хетеш состоял из 11 деревень и 3 хуторов, причисленных к этому краю уже переписью 1710 года. От такого понимания Хетеша исторической действительности и отраженного в народном сознании единого *целого сильно* отличается практикуемое некоторыми исследователями определение территории Хетеша. В одной из своих следующих работ автор намерен выявить, каково соотношение между пониманием народом края и распространением определенных черт культуры.

KISEBB TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Takács Lajos

Rákászat a Kis-Balaton mentén

A rák, mint ismeretes, nem tartozik a parasztság rendszeres és megszokott étkei közé. Ismeri és olykor fogyasztja is, amint arra — egyes gyér adatokon kívül — az olyan dalszövegekből, mint „Jó étel a rák meg a hal . . .", vagy az olyan ismert szólásból, mint „Vörös, mint a főtt rák" következtetni lehet. Feltehető ugyanis, hogy a dalszöveg és a szólás kialakulásának és elterjedésének bizonyos közvetlen tapasztalat is alapjául szolgált.

Ami a parasztságnál csak ritkán, s leginkább s z ü k s é g é t e k k é n t fordult elő, az az úri házak asztalán kedvenc csemegeként tűnt fel. Mert ide került a kifogott és értékesített rákok nagy része. A régi receptkönyvekben is, melyek szintén e házak étrendjének változatosságát kívánták elősegíteni, többször is szó esett a rákételekről.

A földesúr részére történő rákfogás fontosságát egyébként jól mutatja az a szerződés is, amelyet 1763. jan. 1-én kötött a Széchenyi uradalom a hidvégi conventios halászokkal, akiknek a halászaton kívül egyaránt kötelessége volt a rákfogás is. Ennek megfelelően a szerződés szövege is a „Méltóságos Hidvégi Uraság ugyan Hidvégi Halászainak és rész szerint Rákászainak" konvenciójáról szólt,[1] akik „azon tartoznak iparkodni, hogy minél több halat és rákot az Uraság számára öszve szerezhessenek", s akiknek azt is kötelességükké teszik, hogy „az halászathoz és rákászathoz kivántató szerszámokat a' midőn kivántatik, kötelessek lesznek az ő idejében meg szerezni . . .".

A konvenciós halászoknak ez az első szerződése — ami ránk maradt — nyilván a halászat korábbi hagyományaira támaszkodott, s benne illő helyet kapott a földesúri igény is, melyet részben az értékesítési lehetőség s részben az uradalmi, földesúri fogyasztás szabályozott. Úgy tűnik tehát, hogy ez időben már a földesúr számára is jelentékeny hasznot hozhatott a szerződésileg is megszabott rákfogás, s e tény egyúttal e foglalkozás akkori jelentőségére is utal. Csak az nem derül ki a szövegből, hogy a rákfogás a rendes halászoknak volt-e — mintegy kiegészítő — kötelessége, vagy ezzel a hídvégi halászok körén belül is külön erre specializált személyek foglalkoztak. A XIX. század elején ugyanis már csak speciális rákászokról esett szó.

A Kis-Balaton körüli rákászat igazi jelentőségéről nem is ezek a viszonylag korai, de töredékes adatok adhatnak képet, hanem sokkal inkább azok a szerződések, amelyeket az uradalom 1800-tól kezdődően Bécs környéki rákkereskedőkkel, majd nem sokkal utána speciális rákászokkal is kötött. Az első speciális rákvásárlásra vonatkozó szerződést,[2] melyet az uradalom három évi időtartamra Kupi János Sopron megyei „fisér"-rel kötött, az alábbiakban olvashatjuk:

Contractus

— Mely alább irtt nap 's esztendőben Nagy M͡Igú Sárvári Felső Vidéki Groff Széchenyi Ferencz Ő Excellentiája Tẽttes Sz. Györgyvári Uradalma részirül Fekete Városon T. Ns. Sopron Vgyében lakozó Kupi János Fissérrel föntebb tisztelt Uradalomban fogattandó s ő általa eddig is meg venni Szokott Rák eránt négy egymás után foló esztendőkre, úgy mint: a 1ª Januarii 1800 usque ultima X^bris 1803 tétetett, s ugyan:

1⁰ Által engedtetik most nevezett Kupi János Fissérnek Tẽttes Sz. Györgyvári Uradalomban nevezetesen pedig Mándi Pusztának, úgy Szt-Györgyvár és B. Hidvégi Helységek határaiban fogattandó és eddig is a M. Uraság Számára béadatni szokott feles Ráknak megvétele úgy, hogy azt a' contrahált idő közben, egyenessen a' Ráké-

[1] OL., Széchenyi cs. lt., III/36, 208/B.
[2] OL., Széchenyi cs. lt., III/29, 204/A.

szoktul meg vehesse, vagy tőlük akár mi alku mellett a' Mlgos Uraságnak esni szokott fele részt által vehesse, sőt tetszése szerint fogadhat a' nevezett Fissér ezen három határ béli Rákészatra Rákészokat.

2° Minthogy pedig ezen Fissér gyakorta, hosszas ideig szokott Mándon késni, Lovai tartására adatik neki két közönséges Szekér Szénát termő Réth, hogy azt Lovaival füenten meg etethesse, vagy ha meg kivánná takarittani, maga erejével föl takarithassa, és saját hasznára fordithassa, mely elől számlált két rendbéli haszonvételekhez:

3° Által adatnak a' M. Uraság részirül Mándon lévő és eddig is a' M. Uraság részirül megtöltetni Szokott két Jég vermek úgy, hogy azok a' M. Uraság részirül a' tehetősséghez képest jéggel meg hordattassanak, és igy:

4° Köteles lészen Kupi János Fisser az elől számlált haszonvételekért a' M. Uraság Sz. Györgyvári Uradalom béli cassaiban esztendőnként 150 azaz egy Száz ötven forintokat, felét Sz. György napkor, a másik felét pedig mindszent napkor úgy le fizetni, hogy abbul egyszázhuszonött forintok Sz. Györgyvári, huszonött forintok pedig Magyaródi cassaban jó 's kelendő pénzben egyszerre be fizettesenek; ezenkivül köteles lészen a' M. Uraság Számára a' Többszer megnevezett Fissér hét ezer Rákot, légyen Sz. Györgyvár akár Hidvégen, a'hol tudni illik 's mindőn kivántatni fog, esztendőnként bé adni.

Melynek nagyobb erejére 's el hitetése ezen Contractus négy egyenlő Exemplarban el készittetvén 's a' Contrahensek által subscribáltatván, 's meg erősitetvén ugyan azoknál a' szoros meg tartás véget fön tartatik, Signatum Sz. Györgyvár, Die 1ª Januarii 1800

Kovatsits György
Tiszttartó

Johan Kupi

A contractust 1804-ben, majd 1807-ben újra megújították 3 évre. E szerződések, melyek közül a legutóbbiban némi változtatás történt a legelsőhöz képest, igen jó tájékoztatást adnak általában is a hazai rákászatra.

A harmadik szerződés szövegének egyik eltérése a bevezetőben tapasztalható,[3] mely a következőképpen alakult át: az uradalom szerződést köt „. . .Fekete Városon T. M. Sopron Vármegyében Lakozó Kupi János és Nisidéri Csida János Hall és Rák Kereskedőkkel föntebb Tisztölt Uradalomban fogattandó és eő általok meg venni szokott Rák eránt . . .". A kereskedők tehát, akikkel az uradalom szerződött, kettőre szaporodtak, s mindkettő Sopron megyéből való. Ez utóbbi tény nyilván nem véletlen, hanem azzal függött össze, hogy a rákot Sopron megyén keresztül, elsősorban Bécsbe szállították, mely annak elsőrendű piaca lehetett. Ismeretes, hogy a zalai rákot Bécsben jól ismerték, s „szolo"-rák néven különösen jó hírnévnek örvendett. E hírnév nyilván nemcsak a jó minőségnek, hanem a megfelelő mennyiségnek is köszönhető. Némely adatokból következtetni is tudunk e rákszállítás méretére, hiszen az uradalom a béren kívül magának az 1800-as és az 1804-es szerződés szerint hétezer rákot kívánt, míg a 1807-es szerződés már nyolcezer darabot írt elő: „. . .köteles lészen az Uraság számára . . . — olvashatjuk — nyolcz ezer Rákot, légyen Sz. Györgyvár akar Hidvégen, a' hol tudni illik 's midőn kivéntatni fog, esztendőnkint beadni". Ez a mennyiség, mely nyilván az uradalom közvetlen, mondhatnánk házi szükségletét fedezte, nyilván kis része lehetett csak a ténylegesen kifogott és elszállított mennyiségnek.

Egyébként abból a tényből, hogy az 1800-as szerződésben említett „fisér" elnevezés megfelelőjeként az 1807-es szövegben „hal és rákkereskedő" kerül említésre, az is feltételezhető, hogy a korábban említett „fisér"-ek sem pusztán halkereskedéssel foglalkoztak. S ha ez így van, akkor a rákkereskedés adatai a XVIII. sz. közepéig adhatnak biztosabb támpontot a tájékozódásra.

Úgy tűnik, a rákászat az uradalom részére sem volt lényegtelen, hiszen a rákkereskedőknek külön rétet bocsátottak rendelkezésre, hol lovaikat legeltethették, s azonkívül még jégvermet is rendeztek be a rákok tárolására. Mindez nem történhetett volna meg jelentős uradalmi érdekeltség, haszon nélkül. Emellett, mint a fenti adatok is mutatják, az uradalom is viszonylag nagy mennyiséget kapott saját felhasználásra. Persze, ez a rákmennyiség még nem jelentette a teljes szükséglet fedezését. 1801. dec. 31-i keltezéssel maradt ránk az a nyugta,[4] amellyel „Toronyi Lajos Marosi Ispán Ur" küldeményét, mit „Eő Excellentiájának Pesti szükségére küldött", pesti alkalmazottai „quietalták". S e küldemény jegyzékében, amit tehát a Somogy megyei Marosi pusztáról bocsátottak útnak — többek között szerepel „486 Rák" is, az 1 db szarvas, „65 Nyúl, 6 vadrétze stb." között.

[3] OL., Széchenyi cs. lt., III/29, 204/A.
[4] OL., Széchenyi cs. lt., IV/2, 217/C.

A rákokat egyébként rákászok, helyi nevükön *„rákészok"* fogták, akiknek foglalkozása, úgy tűnik, ez időre elkülönült a halászokétól. Már az 1800-as szerződés is külön foglalkozásként említette művelőit, amikor arról szólt, hogy a rákkereskedő lehetőséget kapott arra,[5] hogy a rákokat „egyenessen a Rákészoktul meg vehesse, vagy tőlök akár mi alku mellett a' Méltóságos Uraságnak esni sokott fele részt által vehesse, sőt tetszése szerint — fűzték hozzá — fogadhat a' nevezett Fissér ezen három határ béli Rákészatra Rákészokat".

A rákászoknak a halászoktól való teljes különállására utal az a szerződés, amit 1811. máj. 12-én kötött az uradalom öt rákásszal, akik már nem is hidvégiek, hanem közülük egy mándi, egy csányi, három pedig bükki lakos. Úgy látszik, hogy ez időre a hidvégi halászat csökkenésével a hidvégieknek még a XVIII. sz.-ban szerződésben is említésre kerülő rákászata a minimálisra csökkent.

Az 1811-ben kötött rákász-szerződés szövege egyébként a következő:[6]

Contractus

Melly alább irt Nap s Esztendőben Nagy Mlg̃ú Sárvári Fölső Vidéki Groff Széchenyi Ferencz Eő Excellentiája (Tittl. Tittl.) Tẽttes Szt. Györgyvári Uradalombéli Tisztsége Részirül Mándi Császár István, Csányi Köves Andor, Büki Varga János, Varga József és Mázsa Mihály Rákészokkal a Szala vizében fogadtandó Rákok eránt a folyó 1811ik Esztendőben tétetett s ugyan:

1⁰ Által engedtetik most nevezett Rákészoknak Mándi Határban Kustányi Határtul kezdve egész Mándi Malomig a Fölső Szala vizi Rákészat úgy, hogy mái naptul fogva Szabadon reá mehetvén azon vizre rákészhatnak ezen Esztendőben s abbul a Mlgs Uraság részire felében esendő Rákkal maguk tetszések szerént disponálhassanak, Mely haszon vételért

2⁰ Kötelessek ezen irtt Rákészok a Mlgs Uraság Szt. Györgyvári Cassájában fejenként 25 f az az Huszon öt forintokat, öten lévén öszvessen 125 f, az az Egy Száz Huszon öt forintokat egyszerre Nagy Asszony Napján az az 15a Augusti 1811. jó és el kelendő pénzben be füzetni, végre

3⁰ Nem leszen szabad másnak, mint a meg nevezett öt árendás Rákésznak ezen Mándi Fölső Szala Vizén rákészni, mellyet ha eszre vennének, a Mlgs Uraság Tisztségének bé jelenteni tartoznak.

Mellynek nagyobb erejére és el hitelére ezen Contractus három egyenlő irásban el készéttetvén s a contrahens Felek által alá irattatván, es megerőssittetvén ugyan azoknál a szoros meg tartás véget fön tartatik.

Signatum Szt. Györgyvár 12a Maii 1811.

Kovatsis György
inspector

Mándi Császár István X
Csányi Köves Andor X
Büki Varga János X
„ Varga József X Rákészok
„ Mása Mihály X

1812. I. 20-án egy évre újra megújították a szerződést.

Ami viszont a rákfogás módját illeti, arra közvetlen adattal nem rendelkezünk. De valószínű, hogy nemigen különbözött attól, mint amit a század elején még Gönczi is tapasztalt és rögzített a Kis-Balantontól nem is messze eső területek patakjainak rákfogásáról. Eszerint a rákokat többnyire kézzel fogták meg. De ha sok volt a rák, akkor egyszerű szerkezetet, a „rácsát" is alkalmazhatták. A rácsa — mint Gönczi leírásában[7] olvasható — „köralakú abroncsra kötött háló, mely három összefutó madzag által van nyélhez erősítve. A háló közepére nyúzott békát kötnek s ököl nagyságú követ kötnek rá, hogy ez a vízbe húzza. A rácsát így a vízbe eresztik s nyelét a parton megerősítik. A béka a rákokat a rácsába csalja. A rákászó időközönkint a rácsát felemeli s a rajta talált rákokat leszedi. Egy rákászónak néha 8—10 rácsája is van, melyeket egymástól bizonyos távolságban sorban lerak, azután sorban húzogatja fel, szedi le a rajta kapott rákokat."

[5] OL., Széchenyi cs. lt., III/29, 204/A.
[6] OL., Széchenyi cs. lt., III/29, 204/A.
[7] Gönczi Ferenc 1911. 58.

Valószínű, hogy a Kis-Balaton körüli rákászok is alkalmazták e rákfogási módot a nagy mennyiségű rák megfogásakor.

JANKÓ szerint a folyami rák fekete volt, míg a balatoni fehér. Mint írta:[8] „Fogták este, nád lángjánál, szabad kézzel, fogták ráccsal, meg nádra húzott kecskebőrrel." A ráccsal való fogás nyilván hasonló lehetett ahhoz, amit GÖNCZI is leírt Göcsejre vonatkozóan.

IRODALOM

GÖNCZI Ferenc
1911 *Halászás, rákászás és csikászás Göcsej- s Hetésben.* Néprajzi Értesítő XII. 54–59.
JANKÓ János
1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Budapest

Lajos Takács

KREBSFANG UM DEN KLEINEN BALATON

(Auszug)

Der Krebs kam nur selten in der Nahrung des Bauern vor. Eine umso größere Rolle spielte diese feine Delikatesse auf den Tischen der Herrenhäuser. Einem Teil der Grundherren mußten die Pächter der Fischgewässer außer Fischen auch Krebse abliefern. Im 18. Jahrhundert erschienen in Westungarn auch die Krebshändler, die die zu Tausenden gefangenen Krebse nach Wien verfrachteten, wo die aus der Gegend des Kleinen Balaton stammenden, sogenannten »Solokrebse« besonders beliebt waren. Gegen das Ende des Jahrhunderts und zu Beginn des 19. Jahrhunderts schlossen die Krebshändler und die Herrschaften Verträge. Die Krebshändler übernahmen die Krebse, die die von den den Herrschaften vertraglich verpflichteten Krebsfänger gefangen hatten. Die Krebsfänger rekrutierten sich aus den Dörfern um den Kleinen Balaton, die Krebshändler aus dem Komitate Sopron, in der Nähe von Wien.

Das Fangen der Krebse geschah entweder mit der bloßen Hand oder mit einem auf einem Gitter befestigten Netz, in dem sich abgehäutete Frösche oder Leberstücke befanden, die als Lockspeise für die Krebse dienen sollten.

Der großangelegte Krebshandel dauerte bis in die zwei Hälfte des vorigen Jahrhunderts, bis eine plötzlich aufgetretene Krebsepidemie die Zahl der besonders schönen Krebse aus dem Komitate Zala gründlich abnehmen ließ. Nachher verlor der Krebsfang in dieser Gegend fast seine ganze Bedeutung.

Reuter Camillo

Csörsz árok

A Csörsz árok neve először bencédi Székely István „Chronica . . ."-jában (138. Rv. — 139. Av.) fordul elő.

„Seita Pannonianac kirallia. Ez á Czerſz (138. Rv.) Ez a Czersz arokiat meg wytta, kit nem azert hittanac Czerſz arokianac, hog' azon á Czerſz kiral' feleſiget hozot volna maganac, hanem azert hog' az arkot, az orſzagnak otalmara leg előſzőrt az czenaltatta volna, meeg Attilanac előtte, mikort it kűlőmb kűlőmb nemzetec lakoznanac. Ki akort nag' mell' volt, mint moſt eg' varos arokia, es á teteien eleuen fac voltac űltetuen, kinec az giűkerei meg tartottac á tőlteſt, hog' be nem omollion. Kiken kapuk voltanac, es őr alloc. Mikoron pedig valami ellenſig az orſzagra tamadot, tahat mind oda az arokra futottac, es vg' otalmaztac az orſzagot. Nem czak eg' vagion pedig á fele, hanem tőbis

[8] JANKÓ János 1902. 376.

vagion, ielesben a Tiza Duna kőzot(!), kic mind é napiglan meg lattatnac, de imar á hoſzu ůdő miat be tőltettec kiuel nem á Magiaroc eltenec, hanem az ő előttőc valo nemzetſigec." (139. Av.).

A lengyelországi Krakkóban 1559-ben nyomtatott munka helyesírása feltétlenül figyelmet érdemel. A változatos helyesírásból arra következtetek, hogy a nyomdász nem lehetett magyar anyanyelvű, s ha a kézirat bencédi Székely István munkája (kezeírása?) is volt, azt aligha követhette betűhíven.

Lássunk néhány példát: ſzazlos 'zászlós' (96. Rv.), Seleuciaba 'Szeleuciába' (97. Av.), kilenczuen 'kilencven' (99. Av.), Xistus 'Sixtus' (98. Rv.), czak eczzer 'csak egyszer' (100. Av.), huſet ~ huzet 'husvét' (101. Rv.), horom 'három' (103. Rv.), Scithiabeliec (104. Rv.), Chelet 'Cselét' (113. Av.), erőſzen 'erősen' (128. Av.), cehec 'csehek' (133. Rv.), Saratol 'Sárától', Szara aſzon 'Sára asszony' (140. Av.), parast 'paraszt' (173. Av.) stb., stb. A szöveg *wytta* szava olvasatát a „neg' wyat el vaga" (188. Rv.) kifejezés biztosítja. Úgy látom, hogy a könyv *Czerſz* ~ *Czersz* nevét lengyelül kell olvasni: *Csers*-nek, a lengyel helyesírás szerint. Például: *Szara* 'Sára', *erofzen* 'erősen', *czak* 'csak' stb.

Amint látjuk, nagyon kétséges, hogy Czerſz (3×) ~ Czersz (1×) név helyes olvasata *Csersz*. Különösen akkor, ha Réthei Prikkel Mariantól[1] idézett „Hagiok Niro Mathenenak ket tulkot, az *czerczet* es az fekete holdast" is figyelembe vesszük. Ezt Réthei Prikkel *csërcs* vagy *csërc*-nek olvassa. Székely István — mint Mikesy Sándor legutóbb írja[2] — hozta „forgalomba" a *Damasek* isten nevét[3] is. Úgy látszik nem lesz alaptalan, ha *Csörsz* király nevét is az ő szüleményének tartjuk a tájnyelvi *csërcs* ~ *csörcs* 'bozót' szóból, amelyet azután (lengyel) tipográfusa, mint művében annyi más szót hibásan szedett.

Az ún. *Csörsz árka* régészeti kutatásának legtüzetesebb vizsgálatát és értékelését Soproni Sándor végezte el a „Limes Sarmatiae" című dolgozatában[4] nagy irodalmi apparátussal, közölve a vonatkozó irodalmat is. Soproni a külső sáncok építését 332 utáni, a belső sáncrendszer építését 358 utáni évekre teszi, s megállapítása szerint a szarmaták érdekében állhatott felépítése, s ezért nevezi „Limes Sarmatiae"-nek.[5] Az árkok bácsi részére már így állapította meg Frőhlich Róbert.[6]

Soproni szerint „Az árokkal és magas töltéssel kialakított védelmi vonal lényegében a lovas, vándorló népek ellen nyújt védelmet; a nomád, lovon és kocsin vándorló népek elé gördít akadályt, nehezíti meg behatolásukat a sánc által határolt területre."[7] — „es á teteien eleuen fac voltac ůltetuen, kinec az giůkerei meg tartottac á tőlteſt, hog' be ne omollion." (139. Av.) — mondja el Székely István. Nyilvánvaló, hogy a sűrű, ültetett akadály lehetett a sánc jellegzetessége, amely érthető módon természetes úton megmegújult, s a magyar honfoglalás után is létezett. Hasonlóan azokhoz a mai *gyepű*khöz, amelyek galagonya, kökény, szederina stb. szúrós növényzetből a mai szőlők, kertek, telkek végében a szomszéd birtokosok között kialakulnak. A magyarságnál ennek készítése — *eleven gyepű* néven — napjainkig fennmaradt. Kraszna megye 1800. évi jelentésének 4. pontja így szól: „Minden karókra font sövénykerítések, nevezetesen a porgolát gyepűk és mezei akármi névvel nevezendő kerítések úgy reguláztassanak, hogy azok helyébe ezentúl *eleven gyepű*vel megerősítendő sáncok készíttessenek".[8] E jelentés az erdélyi főkormányszékhez történt az erdők megóvásának módjáról.

Könyöki József[9] is ismerteti ezt a fajta mesterséges akadályt „gátárok, csörszárok, gyepű, ördögárok, homárka, hunnok árka, kakasborozda néven, amely a németben Teufelsgraben, a franciában Les fosses du diable néven is ismert. — Ördögárok, *csertovszki jarek > *Csörszárok* névfejtést említ Nagy Géza.[10]

Az elpusztult Ajtós határából régi adatunk van rá: 1525/718/870: . . . in *Ördögároka* versus septemtrionem, et procedendo ad *Ördögárka* . . . locus *Ördögárka*.[11]

[1] Réthei Prikkel Marián 1899. 219.
[2] Mikesy Sándor 1971. 86. 1. jegyzet.
[3] Mikesy Sándor 1971. 86. 1. jegyzet. — Gombocz Zoltán—Melich János 1914. I. 1265.
[4] Soproni Sándor 1969.
[5] Soproni Sándor 1969. 48 és 52.
[6] Frőhlich Róbert 1887. 132—138, 309—310.
[7] Soproni Sándor 1969. 45.
[8] Erdészeti Oklevéltár II. 715.
[9] Könyöki József 1905.
[10] Szilágyi Sándor 1895. I. CCLXIX.
[11] Haán Lajos 1870. I. 110, 143—144.

KNIEZSA István[12] a *Csörsz ~ Csersz* árka nevet ismeretlen eredetűnek mondja, a SIMONYI által javasolt[13] cseh, szlovák *čert* 'ördög' átvételét elfogadhatatlannak látja. 1963-ban véleményt változtat[14] „Tekintettel arra, hogy ennek a hosszú árokrendszernek egy részét *Ördögárok*-nak is hívják, legvalószínűbb, hogy nevünkben mégis a szl. *čьrtъ* 'ördög' szó rejlik, de szl. *-jb* birtokos-képzős származékban: **čьrt-jb*".

Sajnálatos, hogy KNIEZSA indokolás nélkül hagyta véleményváltoztatását e kérdésben. Ezért, s azért is, mert a szófejtése során egyetlen szláv nevet sem említ az alföldi ún. csörsz-árkok köréből, annak ellenére, hogy a sűrűn emlegetett árkok szláv nyelvterületen is előfordulnak. Kérdés, szükséges-e idegen nyelvi magyarázathoz fordulnunk akkor, amikor SZÉKELY István krónikája ugyanolyan helynévmagyarázattal szolgál, mint ANONYMUS gesztájában az akkori magyar hely- és helységnevekről. Vagyis megszemélyesíti, „*Csörsz király*"-t csinál belőle. E frappáns megoldás azután életre kel, 1737-ben MIKOVÉNYI Sámuel térképén is helyet kap.[15]

A magyar *csercs* 'bozót' szóra az EtSz. közöl egy ?-es adatot, és ezt ismeri az ÚMTsz. is. A TESz. nem tárgyalja.[16] Az EtSz. azon feltevését, hogy a *csercs* szó nem létezik (sajtóhiba), nagyban gyengíti, sőt kizárja az, hogy FÉNYES Eleknek 1851-ben kiadott „Magyarország geographiai szótára" *Adamócz* címszava alatt így ír: „Erdeje, ha Ambró családnak kis *csercsét* kivesszük, nincsen".[17] FÉNYES Elek pedig a Bihar megyei Csokaly szülötte. Idevaló közbirtokos gyermeke, így nyelvében bihari tájszók felbukkanása várható.

A *csercs* szó (Körösjánosfalva, Bihar m.) jelentését 'bozót' értelemben adja meg az ÚMTsz., és hasonló értelemben használja FÉNYES is. Így meglétében ezek után nem kételkedhetünk. Nem lehet egy esetleges sajtóhiba FÉNYESnél sem **cseres* helyett, mert Trencsén megyében már nem él a cser 'Quercus cerris L.'. De e szó meglétére más bizonyítékunk is van. Az Árpád-kori személynév szótár gyűjtésében találjuk „*Cherche* cognatus Husuet de villa Teul" nevet.[18] *Csercse* 'fülönfüggő' erdélyi rumén jövevényszó, s így szóba nem jöhet.[19]

BENKŐ Loránd jó érzékkel tapint rá a *Csepel* személynevet fejtegető tanulmányában a Bodrog megyei *Csepcs* falu nevének etimológiájára, — mondván, hogy *Csep-* + *-cs* falunév a tárgyalt *csepel(y)* köznévi családunkból fakadó is lehet.[20] Meggyőződésem, hogy a kitűnő tölgy 'Quercus robur L.' termőhelyen (Bajától északra a Vajas mentén) létezett *Csepcs* község neve a *csep-* + *-cs* köznévi alakulattal azonos. Így azután az ártéri *Csepe* (Ugocsa m.) helységnév sem „nyilván" a szláv *Ščepan*-nak felel meg,[21] hanem névfejtésül tökéletesen megfelel a magyar *csepe* 'fiatal tölgyfa' szóból alakult *Csepe* 'fiatal tölgyes' erdőnév is.

A MÉSZÖLY Gedeontól oly pompásan megfejtett *cserény* szónk 1231/397-ben *Cheren*, custos silvae'[22] szintén személynévként kerül elő. Erre mutat a mai *Cserénfa* község (régen *Cserénfalva*)[23] neve is. Ismerve PAIS Dezső személynév magyarázatait, a *Cheren* személy custos silvae foglalkozása kitűnő névmagyarázatot nyújt. Számos adatból tudjuk, hogy *cserény* szónknak 'cserje, sűrű vessző; bozót' (Magyarszentmihály, Debrecen, Nagymon)[24], *cserin* '2 éves szőlőhajtás' (Petenye)[25] jelentése is él. Kár, hogy ezt MÉSZÖLY szófejtésénél nem értékesítette úgy, mint PAIS Dezső[26] a *fon ~ fan* nomenverbummal kapcsolatban az *Igfon* erdő névmagyarázatánál megtette. De ahogyan más nomenverbumok is éltek nyelvünkben, s keletkezett például a *fűz* növénynév, illetőleg a *hámoz* >

[12] KNIEZSA István 1955.
[13] SIMONYI Zsigmond 1899. 461.
[14] BENKŐ Loránd—LIGETI Lajos—PAIS Dezső 1963. 203. 1. jegyzet.
[15] KÖNYÖKI József 1905. 71.
[16] GOMBOCZ Zoltán—MELICH János 1914. I. 960 — TESz I. 505 — erről lásd még alább.
[17] FÉNYES Elek 1851. I. 10.
[18] WENZEL Gusztáv 1860—74. VII. 477.
[19] BAKOS Ferenc 1971. 72, 78.
[20] BENKŐ Loránd 1966. 304.
[21] SZABÓ István 1937. 312. 2. jegyzet.
[22] WENZEL Gusztáv 1860—1874. XI. 231.
[23] KÁZMÉR Miklós 1970. 257.
[24] MÁRTON Gyula 1940. 201.
[25] NyIrK. 10. 149.
[26] PAIS Dezső 1926. 120. és 1931. 274.

hámcs anyagnév, a *sër-* nomenverbum affrikálódott *cserény* képződményéhez hasonlóan alakult a *csercs* 'bozót' szó is.

Az OklSz. (140),,*csörc*" 'miser, miserandus' címszó alatt közölt és RÉTHEI PRIKKEL M.[27] cikkére a pótlásban hivatkozó adatai, és szerintem a helyesen *csërcs* ~ *csörcs* szóból alakult személynevek is ide tartoznak, s valami 'bozontos (~ bozótos) hajú, szakálú ember' jelentésben élhettek. Minthogy nemcsak ma, hanem különösen a középkorban, az ápolatlan, bozontos haj, szőrzet jellemző volt egyes személyekre, könnyen vehette fel ezt a jelentést, s vált vezetéknévvé. Ismert volt Erdélyben is (1590: Cʒiorcʒ Georgÿ, Cʒiorʒ Lőrinch, 1638: Chieórʒ Gieorgÿe volt puſʒta haʒ hely — Bács és Kolozsmonostor.)[28]

A magyar hely- és helységnévanyag gazdagsága itt is lehetőséget nyújt, hogy kísérletet tegyünk arra, hogy a *csercs* köznevet benne felkeressük.

Sáros megye volt felsőtárcai járásában ismerjük *Csércs* községet. Általam ismert első adat rá 1264-ből van, amikor *Csircz* birtokot említik.[29] Későbbi adatot nem ismerek, CSÁNKI nem adatolja. Az újkorban, 1773-ban a Lexicon Locorum magyarul *Csircs*, szlovákul *Čžircž* néven nevezi (242). 1786-ban *Cschircsch*, 1804-ben *Csircs* alakban ismerjük.[30] A Hnt. 1863 *Csircs*, 1873 *Csircs*, *Csérs*[!] és *Csércs*, 1875 *Cséres*[!], *Csircs* alakban ismeri (a felkiáltójellel jelzettek nyilvánvalóan sajtóhibás adatok). A Hnt. 1882 *Csércs* és *Csircs* változatban ismeri. Sáros megye magyarsága az ellenreformáció korában, a XVIII. század végére elpusztult. Emlékét a megye hely- és helységnevei őrzik. Ide tartozónak látom *Csércs* ~ *Čirč* község nevét is, más magyarázatát nem ismerem.

A *Csércs* ~ *Csircs* névváltozatokhoz hasonlóan a bodrogi *Csepcs* középkori adataiban gyakran *Csipcs* változatot találunk.[31]

A *csërcs* ~ *csörcs* szó kalandos történetéhez tartozik, hogy az EtSz: 2. † *csë(e)rcse* címszó alatt, közli szónk egy tárgyesetben levő alakját;[32] (de ismét *csercse* 'bőrlebernyeges állat' alatt.[33] megfeledkezve arról, hogy ezt csak apróbaromról mondják. HERMAN[34] összekeveri — *csercse* és *csörsz* — alatt; a CzF.-tól átvett — valószínűleg *-osnak tekintendő — *csörcs* ilyen értelemben társtalan!).

Előző kutatásokból ismerve, a *sir* ~ *sër* ~ *sür* névszóigét,[35] ennek az igének a *-vány* ~ *-vény* képzőbokorral alkotott névszói származéka a *serevény* szó. D. BARTHA Katalin e képzőbokorral alkotott szóknak három jelentést tulajdonít: 1. cselekvés eredménye, 2. a cselekvő alany és 3. a cselekvés.[36] — *Serevény* szónk a 2. csoportba osztható, mert a serítés, sodrás, fonás cselekvésének alanyát, pontosabban anyagát, a 'kötő-, kötöző [fűz]vessző'-t jelenti. A *bükk* > *Bükk* erdő elnevezés (finnugor örökségünk) nyomán a *serevény* > *Serevény* helynév természetes.

A még sok ritkaságot nyilvántartó OklSz. (492.) hasábjában *ketevény*, *ketvény*:[?]" címszó alatt a következő adatokat közli: 1215: Quoddam nemus quod uuolgo dicitur *Kethewen*. 1338 és 1389. évi átiratból *Kethewen* ~ *Ketheuen* változatban kerül elő. Az 1338. évi oklevélben ez áll: „Queddam Silua *Ketheuen* nominata", míg 1389-ben: „Quoddam nemus quod vlgou diceretur *Kethuen* áll. Az OklSz.-ban megkérdőjelezett jelentésű erdőnév aránylag könnyen megfejthető, megmagyarázható, ha ismerjük az említett *serevény*, *serevényfűz* nevet. A *köt* ige melléknévi igenevének *këtë* (vö. lenge, csenge, penge[37]) alakjából létesült a *ketevén* > *Ketevén* erdőnév, amely hasonlóan a kötőanyagot szolgáltató erdő megnevezése.

A szóra újabb adatot nem ismerek, de lappanghat, mert MÁRTON József 1803. évi magyar—német szótárából 'Strickgras' jelentéssel *kötevény* alakban idézi a NyÚSz (511). Ez annyiból lehet tévedés, hogy itt nem nyelvújítási, hanem feltételezhetően tájnyelvi adat bukkant elő. Ezt más néven *kötőzőfű*nek nevezhette a magyar nép.[38]

[27] RÉTHEI PRIKKEL Marián 1899. 218.
[28] JAKÓ Zsigmond 1944. 12, 21, 30. — FEHÉRTÓI Katalin 1969. 45—46.
[29] SZENTPÉTERY Imre 1943. II. 1833.
[30] KORABINSKY, Johann Matthias 1786. 98.
[31] NAGY Gyula 1888. V. 41, 146—147, 449, 522—523, 556 stb.
[32] GOMBOCZ Zoltán—MELICH János 1914. I. 961. — RÉTHEI PRIKKEL Marián 1899. 219.
[33] TESz I. 505.
[34] HERMAN Ottó 1914. 395, 397.
[35] PAIS Dezső 1962. — lásd ott a kérdés irodalmát.
[36] D. BARTHA Katalin 1958. 85.
[37] D. BARTHA Katalin 1958. 98.
[38] SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond 1890. I. 1024.

A *ketevén* ~ *serevény* ugyanolyan anyag > növénynév elnevezések, mint amilyent kimutattam a dunántúli *serje* > *sörgye*, *cserje* > *csernye* ~ *csörgye* növénynevekben.[39] Ezekután vélelmezhető, hogy a KÁROLI-féle bibliafordításba a „ki nem száradt ín" helyébe azért került a „nyers gúzsvessző", mert a gúzst olyan *ketevén*ből, *serevény*ből serítették, sodorták, „amelyek még meg nem száradtak" (Bírák 16:7—8). A kötővesszőt csakis nyers, még nedves állapotban dolgozhatták meg, illetőleg főzés, saját levében füllesztés[40] után használhatták. Száraz állapotban nem köthető, seríthető, szőhető vagy fonható, mert törik.

Ilyen — baranyai vonatkozású — a *kötevény* 'Strickgras', *kötőzőfű* elnevezéshez hasonló a *sörgye-fi* 'Juncus bufonius L.; varangy szittyó',[41] amelynek első tagja azonos az általam levezetett *serje* szóval, s nyilvánvalóan a *serítés*hez használt anyag neve. A kákából és szittyóból kanáltartókat, szatyrokat és kosarakat fontak.[42] A német *Binse* és *Rusch* ~ *Risch* azonos névfejtéssel szolgál (Für die Wurzel **bhen-* vermutet FRANCK (Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal. 's Gravenhage 1912[21], 63) die Bedeutung 'binden, flechten', so dasz **bhendh-* 'binden' davon erweitert wäre. — „Ablautsformen **resk-*, **rask**,**rusk-* zu idg. **resg-* 'flechten', 'winden' in ai. *rájju* 'Strick, Seil', lat. *restis* 'Korb', alit. *rekstis* ds., lit. *rezgu* 'flechte' (WALDE-POKORNY II, 374; POKORNY 874).[43] Erre az anyagfelhasználásra mutat a jövevény *szittyó* név is, amely[44] a coll. *sitbje* Npl. átvett és a magyar nyelvhez idomult alakja, és általában a 'köt' jelentésű *sei-* tő származékának tartják.

Így a *sir* ~ *sër* ~ *sür* névszóige szószervezete tovább bővült, amelynek jelentősége az, hogy ezzel a tárgyi néprajz terén szövéssel, kötéssel, fonással feldolgozott növényi anyagok: hántolt ~ hántolatlan vessző, lében feslő héj (= "*cserje*" OrmSz.), szittyó elnevezése tájnyelvi szinten élő nevében megmaradt.

A *csere* ~ *sere* (régiségben és leginkább a nyugati nyelvterületünkön a *sere* a gyakoribb!) tehát ennek a MÉSZÖLY Gedeontól feltárt, NYÍRI Antaltól és PAIS Dezsőtől vizsgált *sër-* 'fon, forgat' igének a melléknévi igeneve, s vált főnévvé 'bozót, fiatal vesszős erdő, bokros erdő' értelemben. Történeti adatok néhánya 1367/1473: *Cadsere*;[45] 1471: *Saransere*;[46] 1463: *Emsesereye* OL. Dl. 100710; *Tathsere*[47] stb. A *cserje* pedig, mint számos kutatónk helyesen látta, növényrész 'fonható kéreg' jelentésben, névként alakult a *csër* ~ *sër* nomenverbumból birtokosraggal.[48]

A *csere* (~ régi *sere*) mellett megtaláljuk a *szere* alakot is, mint a kötél fonatát, zsinórzatát.[49] Különösen fontos, hogy a PAISTÓL idézett zürjén nyelvjárások jó részében *šer* ~ *šęr* 'Buntfarbigkeit, Buntheit, bunte Stelle' jelentésű, a Letka vidékén 'Streifen' illetőleg 'bunt gestreift' a hozzátartozó *šera* ~ *šęra* melléknév jelentése. Amely jelentésekből a szerző a 'Streifen; csík' értelmet emeli ki. GUNDA Béla reflektált[50] a *cserfakéreg bocskor* nevét fejtegető tanulmányomra[51] — s ebből további igen hasznos, ideillő tudást meríthetünk. Leírja GUNDA az abaúji Pusztafaluból a c i f r á n fonott hárskéreg bocskor készítését, majd kimutatja, hogy a kéregbocskorok anyagát n e m s z a b a d c s a k az égerkéregre korlátozni (mint én tettem), hanem elsősorban a hárs, a nyír s elvétve használatos szerinte a fűz, éger, szil és a boróka kérge.

Vagyis rámutat arra, amit még 1967-ben nem láttam világosan, hogy nem szabad egyetlen fafajban keresni a megoldást. Ennek egy későbbi dolgozatomban[52] annak kifejezésével adtam hangot, hogy „E nevek tehát nem növénytani értelemben vett növénynevek, hanem közel azonos tulajdonságú növényi részekre vonatkozó, különböző növé-

[39] REUTER Camillo 1969. 99—111.
[40] REUTER Camillo 1969. 104.
[41] KISS Géza 1952. 482.
[42] BÁTKY Zsigmond é. n. I. 351.
[43] MARZELL, Heinrich 1951. 1058, 1061.
[44] KNIEZSA István 1955. 2/1. 506.
[45] BÉKEFI Remig 1891. 303.
[46] CSÁNKI Dezső 1890. III. 557.
[47] NAGY Gyula 1920. 39.
[48] SZINNYEI József 1888. — KNIEZSA István 1962. 305. 3. jegyzet. — TESz I. 530. — CSŰRY Bálint 1935. 187. — HORGER Antal 1924. 36. és 1926. 49—50. — KISS Géza 1952.
[49] PAIS Dezső 1962. 14—16.
[50] GUNDA Béla 1970. 477—478.
[51] REUTER Camillo 1967. 479—484.
[52] REUTER Camillo 1969. 108.

nyek által szolgáltatott azonos célra alkalmas anyagoknak (kéreg, háncs, rost, fa) az azt szolgáltató növényekre átvitt nevei". GUNDA Béla értékes és általam el sem érhető irodalommal támogatott véleménye ezt csak megerősíti.

A *sere* > *csere* affrikálódást azért tételezem fel jogosan, mert az eddig feltett szláv *cerъ* magyar *cser* régi, népi **ser* dezaffrikálódás igen ritka és alig adatolt korai hangtani változás lenne[53] nyelvünk ómagyar korszakában. A régi — előbb említett — *sere* adatokat tehát nem magyarázzák meg a SzlJsz.I/1, 127 lapján írtak sem, hogy a „közmagyar *cs*-ből keletkezett, ugyanúgy mint a *száz*, *sép*, *ső* a *császár*, *csép*, *cső* helyén". E magyarázat csak a *cser* > **ser* szóra lenne jó; azonban az ómagyar, számos *sere* adatnak magyarázatát nem adja. N. SEBESTYÉN Irén megfigyelése — akinek KNIEZSA tulajdonképpen válaszolni kívánt — annyiból helyes, hogy a szláv *c* magyar *s* változás valóban magyarázatot kíván ez esetben. KNIEZSA is *csere* és *cserje* szavainkat a kétes eredetűek között tartja nyilván, vagyis igen kételkedik abban, hogy a szláv *cerъ* szóval függnek-e össze.

A névszó 'fonadék' > 'fonásra, kötözésre szolgáló vessző' > anyagnév > 'konkrét, ezt szolgáltató növények gyűjtőneve' lehetett.

Így tételezi fel a *fűz* 'Salix' neve esetében egyik megoldásként a TESz.[54] Már régen rámutattam arra, hogy hiába tartozik valamely növény a *Salix* genusba, ha a vesszeje fonásra, fűzésre nem alkalmas, magyar neve *cicafa*, *barkafa* 'S. caprea L. és cinerea L.', újabb délszláv hatást mutató területeken *rakottya*, ritkábban *rekettye*.[55] De ezt mutatják N. SEBESTYÉN Irén kutatásából az urali nyelvek számos faneve: votj. *cyem* (sujem) 'hársfa' < *sul* 'háncs', *syl* 'zum Flechten bereitete Bast'; finn *lehmus* 'Linde' < *lehmus* 'material zur bastgewinnung'; finn *niini-pu* 'hárs(fa)'[56] magyar *hárs*;[57] magyar *száldob* ~ *száldok*(fa), vö. vogul Ahlqv. *sēltip* 'Lindenbast' stb.[58]

Így maradt meg pl. a szőlészetben is a *cser* kifejezés 'kétéves fás elágazás', *cser*vessző 'kétéves szálvessző', *cser*csap 'cservesszőn álló éves vessző csapra metszése'[59] *csēr* (-t, cserek, cserje, -jök !) 'egy évesnél idősebb vesszőcsönk' (Szentannapuszta, ?Szabolcs m. ÚMTsz), *csēr* (-t, -nek, -ek) 'csercsap' (Debrecen, ÚMTsz).

Szónknak a magyar nyelvben igen nagy, szerteágazó rokonsága, származéka, rengeteg szóösszetételben jelentős jelentésváltozata él. Ez pedig általános tapasztalat, hogy csakis a szókincs ősi eredetű tagjainál, belső keletkezésű egyedeinél fordul elő. Jövevényszavaknál nem. Ezenfelül bizonyítja ősi eredetét az is, hogy az eddig eredetül feltételezett szláv *cerъ* szónak a szláv nyelvekben semmiféle más jelentése a 'Quercus cerris L.' fanéven kívül nincsen, és a fafaj korlátozott elterjedése miatt ez is csak a szláv nyelvek egy részére szorítkozik !

Mi okozhatta volna ezt a virulenciáját e szónak akkor éppen a magyarban ? Csak az, hogy a magyarban meglevő ősi finnugor *sër* ~ *csër* nomenverbumnak számos származéka keletkezett ! Majd az *s*-ező alakváltozatok affrikálódása pl. a *cserény*, *csere*, *cserje* stb. szóban nyelvünk *cser* 'Quercus cerris L.' szláv jövevényszavával teljesen összecsengővé tette. Csak nyelvterületünk székely nyelvjárásai őrizték meg elsősorban a *serít* ~ *sirít* igét, amelynek nyomán kutatóink felderítették a *szer* szószervezetet. Éppen ezért a csángó *ser* megőrzött régiség, a *sere* szóval együtt. Így KNIEZSA állásfoglalása N. SEBESTYÉN Irén elgondolásával szemben nem vehető bizonyítéknak.

Legszívósabban a *cser* tartotta magát inkognitóban, de a *csere* ~ *cserje* származékok vizsgálata nyomán már sokan kételkedtek a szláv eredetben. A nyelvünkben oly sokszor segítségünkre jövő kétnyelvű feljegyzés itt is segítséget nyújt. A budai német mészároscéh tagjainak sorában felbukkan *Cserbokor* István, akit egy német nyelvű összeírás *Himperger* István néven őrzött meg (1501: Steffan *Cherbokor* ~ *cherwokor*, 1514: Stoffan *Czerbokor*yn, 1518: Stephan *Czerbokor* Fővárosi lt. Mohács e. gyűjt. 4. Mészárosok céhkönyve 17b, 19b, 77b, 100a stb.). Az adatra KUBINYI András munkái[60] vezettek. Ő derítette fel e kétnevű mészáros azonosságát is a két név alatt. Szerinte *Cserbokor* magyar lehetett, noha a német *Himperger* nevet is viselte, mert özvegye a németek eltávozása után sem hagyta el Budát.[61] Megjegyzi KUBINYI, ebben az időben a vezetéknevek még

[53] BÁRCZI Géza 1958. 164.
[54] TESz I. 1008.
[55] REUTER Camillo 1963. 140—141. és 1968. 347.
[56] TESz II. 64.
[57] TESz II. 64.
[58] N. SEBESTYÉN Irén 1943. 68—72.
[59] PROHÁSZKA K. 1966. 14, 112.
[60] KUBINYI András 1966. 230. és 1968. 207, 423, 429—430.
[61] KUBINYI András 1968. 208.

nem alakultak ki teljesen, és így egy céhtag több vezetéknéven is előfordul,[62] szerinte vannak azonos jelentésű nevek (Koach — Schmid, Hakker — Meixner), de ez nem mondható el *Cserbokor* és *Himperger* István [és stb.] esetében.[63]

Közismert, hogy középkori névsoraink számos kétnyelvű feljegyzésben őrizték meg azonos, egyszerűen lefordított vezetéknevet (például Kolozsvárott).[64] Jelen esetben is ez történt. A *cserbokor* szót a német *Himbeere* (mhd. hintber, ahd. hint-beri) szóval adták vissza, illetőleg fordítva. Ismerve a *málna* szövedékes, indás voltát (vö. a szeder tájnyelvi *szederina* nevét), a *cserbokor* jól adja vissza a növény *fonadékos-*, *szövedékes* bokor voltát. Úgy látom, hogy a ma jövevényszóval nevezett *málna* ősi magyar nevét őrizte meg *Cserbokor* István budai magyar mészáros neve.

Ideje azonban, hogy visszakanyarodjunk címszavunkhoz. Az a sűrű, ültetett, fonadékos eleven növényzetből álló akadály adhatta a nevét ennek a fél országon átvonuló és bizonyára eredetével érdeklődést keltő ároknak. Az említett *csercs* 'bozót' és a feltételezett *csercs* 'bozontos, lomposszőrű' szók szókincsünk olyannyira elfeljtett, periferikus szavai lettek, hogy emlékük is alig-alig maradt.

S a bozóttal borított **Csörcsárkot*, mint már mások is annyi jó magyar helynevet, Székely István is a megszemélyesítés útján vélte legegyszerűbben és még hozzá érdekkeltő módon megmagyarázni.[65]

IRODALOM

Bakos Ferenc
1971 *A magyar nyelv régebbi román elemei.* Nyelvtudományi Közlemények LXXIII. 72—78.

Bárczi Géza
1958 *Magyar hangtörténet.* Budapest

Bátky Zsigmond
é. n. *Mesterkedés.* In: Magyarság Néprajza I. 304—381. Budapest

Benkő Loránd
1966 *Az anonymusi hagyomány — és a Csepel név eredete.* Magyar Nyelv LXII. 134—146, 292—305.

Benkő Loránd, Ligeti Lajos, Pais Dezső
1963 *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Budapest

Békefi Remig
1891 *A pilisi apátság története.* II. Pécs

Csánki Dezső
1890 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* Budapest

Csűry Bálint
1935 *Nyekője.* Magyar Nyelv XXXI. 187.

[62] Kubinyi András 1968. 207.
[63] Kubinyi András 1968. 230.
[64] Csánki Dezső 1890. V. 315—320.
[65] Tanulmányom ismeretében hívta fel figyelememet Gunda Béla Zólyomi Bálint „Földvárak, sáncok, határmezsgyék és a természetvédelem" című cikkére. Zólyomi elsősorban a feketegyűrű 'Acer tataricum L.' és az európai tölgyesek egy jól elkülöníthető csoportjára (Aceri-Quercion) hívta fel a figyelmet. Több ízben is hangsúlyozza, hogy a vegetáció-rekonstrukció számára „a választ a Csörsz-árokrendszer sáncán, a község- és megyehatár-mezsgyéken, a földvárakon menedéket talált növényzet adta meg". Későbbiekben is elmondja, hogy „az országhatáron, Pocsaj és Nagyléta mellett a földvárakon, a füves határsávban és a nagylétai Ördögárok (Csörsz-árok?) szakaszban rendkívül gazdagon őrződött meg mind a mai napig az ősi löszerdőssztyepp növényzet". Zólyomi bemutatja, hogy a Csörsz-árok oldalában, sőt betemetett helyén még ma is jellemző fás növényegyüttes él. Mennyivel inkább jellemző lehetett ez Székely István idejében, hogy azt ültetettnek vélte. Végeredményben dolgozatomat Zólyomi Bálint teljesen független kutatása is megerősíti, szinte azt mondhatjuk olyan mélységig, mint azt Gyűrű(fa) és sörgye(fa) című és az Acer tataricum L. jelentőségét taglaló dolgozatomban kifejtem.

D. Bartha Katalin
1958 *A magyar szóképzés története.* Budapest
EtSz. — lásd: Gombocz Zoltán—Melich János 1914.
Fehértói Katalin
1969 *Csörsz.* Magyar Nyelv LXV. 45—46.
Fényes Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára.* I. Pest
Frőhlich Róbert
1887 *A bácskai ú. n. római sánczok.* Archeológiai Értesítő VII. 19—32, 132—138, 207—213, 304—319.
Gombocz Zoltán—Melich János
1914 *Magyar etymológiai szótár.* Budapest
Gunda Béla
1970 *A kéregbocskor tárgyi hátteréhez.* Magyar Nyelvőr XCIV. 477—478.
Haán Lajos
1870 *Békés vármegye hajdana.* Pest
Herman Ottó
1914 *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest
Horger Antal
1924 *Magyar szavak története.* Budapest
1926 *A nyelvtudomány alapelvei.* Budapest
Jakó Zsigmond
1944 *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár
Kázmér Miklós
1970 *A „falu" a magyar helynevekben.* Budapest
Kiss Géza
1952 *Ormánysági szótár.* Budapest
Kniezsa István
1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Budapest
1962 *A t, d hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi.* Magyar Nyelv LVIII. 305—312.
Korabinsky, Johann Matthias
1786 *Geographisch — Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* etc. Pozsony
Könyöki József
1905 *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra.* Budapest
Kubinyi András
1966 *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagello korban.* Levéltári Közlemények XXXVII. 230.
1968 *Budapest története 1440—1529.* Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest. Budapesti Egyetemi Könyvtár Kd. 2613.
Marzell, Heinrich
1951 *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen.* II. Leipzig
Márton Gyula
1940 *A magánhangzók állapota a nagymoni népnyelvben.* Magyar népnyelv II. 195—203.
Mikesy Sándor
1971 *Egy ritka női keresztnévről. Ividő.* Magyar Nyelv LXVII. 85—88.
Nagy Gyula
1888 *A gr. Zichy család okmánytára.* I—XII. Budapest
1920 *Nyelvtörténeti adatok.* Magyar Nyelv XVI.
N. Sebestyén Irén
1943 *Fák és fás helyek régi nevei az urali nyelvekben.* Budapest
NyIrK *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények.* X.
Pais Dezső
1926 *Magyar Anonymus.* Budapest
1931 *Fon.* Nyelvtudományi Közlemények XLVIII.
1962 *Szer.* Budapest
Prohászka K.
1966 *Szőlő és bor.* Budapest
Reuter Camillo
1963 *Történeti adatok az Árpád-kori Baranya megye növényföldrajzához.* Budapest
1967 *Cserfakéreg bocskor.* Magyar Nyelvőr XCI. 479—484.

1968 *Fagyal.* Magyar Nyelv LXIV. 347.
1969 *Gyűrű(fa) és sörgye(fa).* Magyar Nyelvjárások XV. 99—111.
Réthei Prikkel Marián
1899 *Csörsz, Mont.* Magyar Nyelvőr XXVIII. 219.
Simonyi Zsigmond
1899 *Csörsz, mont.* Magyar Nyelvőr XXVIII. 461.
Soproni Sándor
1969 *Limes Sarmatiae.* Archeologiai Értesítő XCVI. 43—52.
Szabó István
1937 *Ugocsa megye.* Budapest
Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond
1890 *Magyar nyelvtörténeti szótár.* I—VI. Budapest
Szentpétery Imre
1943 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I—II. Budapest
Szilágyi Sándor
1895 *A magyar nemzet története.* I—X. Budapest
Szinnyei József
TESz 1888 *A birtokos személyragozásról.* Magyar Nyelvőr XVII. 202—203.
1967—1976. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára.* I—III. Budapest
Wenzel Gusztáv
1860—74 *Árpádkori új okmánytár.* I—XII. Pest
Zólyomi Bálint
„*Földvárak, sáncok, határmezsgyék és természetvédelem.*" Természet Világa C. 550—553.

Camillo Reuter

THE CSÖRSZ TRENCH

(Abstract)

Historical and local legends call "Csörsz trench" an entrenchment of the Sarmatian age. The author deduces the word "Csörsz" from an old Finno-Ugrian word "csercs" meaning "thicket", and in this connexion supplies data about the onetime importance of natural hedges.

Vajkai Aurél

Szőlőprések és díszítésük a Balaton északi mellékén

A Balaton melléki szőlőművelés nagy múltra tekinthet vissza, és még ma is számos régi présházzal találkozhatunk az itteni szőlőhegyekben.[1] A présházakban pedig — legalábbis a közelmúltban — majdnem mindenütt felbukkant egy-egy régi szőlőprés, számos helyen még használatban, máskor csak szétszedett állapotban. A szőlőprésekkel, szerkezetükkel, működtetésükkel a néprajzi irodalom[2] foglalkozott, a prések díszítésére azonban

[1] Vajkai Aurél 1956, 1963. és 1966.
[2] Jankó János 1902. — Vajkai Aurél 1938. 175—178. — Vincze István 1958.

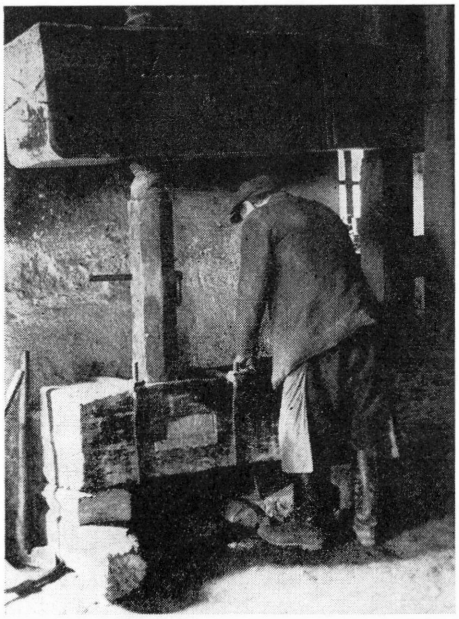

1. kép. Régős prés, 1746. Felsőörs. A fotokat — *3—8. kép* kivételével — Vajkai Aurél készítette

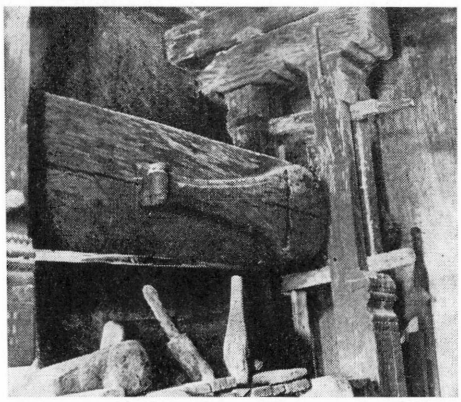

2. kép. Az előbbi prés lant alakú ütközője

kevesebb figyelmet fordítanak. Márpedig úgyszólván minden prést — elsősorban a régős préseket — számos kivésett, faragott dísszel láttak el.

Présházakban 1937 óta végeztem kutatásokat, az alább tárgyalandó préseket főleg az 1950-es években mértem fel, díszítésüket másolatokban rögzítettem.

A prések általában két csoportba oszthatók: *régős prések* és *kancaprések* (középcsavaros prések.[3]

Régős prések

A régős préseknél elsősorban gazdagon díszítették a felső gerendát, főleg annak a préscsavarhoz (a préssorhoz) tartozó részét a felső kos körül. A vésett díszek ismétlődhetnek az ábrucfákon, különösen azoknak felső részén, de jelentkezhetnek az alsó gerendán, a présalján is. Gazdag díszítéssel látták el a régős prés felső (nyomó) gerendájának az ábrucfába ütköző és az elcsúszást megakadályozó részét, az ütközőt, így van prés, aminek legszebben megmunkált része a cifrára kifaragott, kidomborodó ütköző (Alsóőrs).

A díszítmény jellege: régi geometrikus rovás és vésett díszítés, leggyakoribb a körzővel szerkesztett körkörös vagy fél rozetta bevésve, bekarcolva. Mellettük gyakoriak a vésett barázdák. Az ékítmények a legtöbbször elvont, tisztán mértani jellegűek, és nem tartalmaznak szőlő vagy a szőlőműveléssel kapcsolatba hozható tárgy-, cselekményábrázolást. Olykor sűrűn bevert karikákkal, csillagokkal találkozunk, ezeket vas mintázóval verték be (poncolt ékítmények).

[3] Préselésre egészen kezdetleges módszert is alkalmazhattak, amennyiben a présház falába lyukat vágtak egy 350 cm hosszú nyomórúd végének a megtámasztására. A prés kőalapzaton áll, garatja egy vasprés kosara, a nyomórúd másik végére pedig hatvan kilogramm súlyú követ akasztanak a nyomás kifejtésére. Seprűpréselésre használják (Balatonfüred, Meleg hegy. Képét lásd: Vajkai Aurél 1957. 353.).

Korán megjelenik a hullámvonalas díszítés, karikákkal váltakozva (1750, *5. kép)*, s ez a vésett dísz a legtöbb présen megtalálható. Egymás mellett vésett U formák sorozata is gyakori (1762, *17/1. kép)*, ilyen sorozatok egymás alatt is ismétlődhetnek (1729).

Ritkábban felbukkanhat a vázából kiágazó virágzat, leveles, virágos ág. Szívből kinőtt virágos ággal már 1750-ben találkozhatunk (Balatonfüred, *5. kép)*. Vázából kiágazó leveles, virágzó ággal elsősorban a felső gerendát díszítették (1833, Balatonfüred, *12. kép*, 1835, Óbudavár, Irtás, *18/1. kép)*, de előkerült virágzó ág Reziből is.

Változatos formájú, díszítésű lehet a felső gerenda elcsúszását megakadályozó ütköző, így lehet lant alakú (1746, Felsőörs, *2. kép;* Alsóörs, *24. kép)*, s talán e lantforma alapján néhány helyen az ütközőnek h e g e d ű a neve (Balatonszőlős, Alsóörs). Kiképezhetnek hosszúkás ütközőt fél és egész rozetta dísszel (1853, Csicsó, *22. kép)*, vékony, hosszú ütközőt rozettás dísszel (Pécsely), alakíthatják az ütköző végét ágakra bomlónak is (Balatonszőlős, *24/3. kép)*. Máskor az ütköző laposan faragott, a vége virágot ábrázol (1837, Dörgicse). Lehet domborúra faragott (1821, Balatonszőlős), olykor domborműves kör alakú vésett rozettával (1795, Dörgicse, *10. kép)*.

A *kos* (amiben a préscsavar jár) általában tégla alakú, de ritkábban akad csipkézetten faragott kör alakú kos is (Balatonudvari, Vászol hegy).

Az *ábrucfák* nagy részben, elsősorban felül, hullámvonalasan domborúra faragottak *(16. kép)*.

A régős présekdíszítése lényegében az idők folyamán nem változott, az 1750-es években készült présekdíszítései ismétlődnek a száz év múlva felállított présekvésett ékítményeiben. Legfeljebb a virágos, leveles ágak elszaporodásáról beszélhetünk. Úgy tapasztaltam, hogy a szőlősgazdák mindig dicsérték régi présük „figurás" cifraságait, azokat megbecsülték, ha olykor két évszázad választotta is el őket a présük keletkezésének idejétől.

A Balaton északi mellékén átvizsgált szőlőhegybeli présházakban talált régős présekévszámai 1738—1861 közt váltakoznak, egy részük még az 1950-es években működésben volt. Azóta a préseknagy része tönkrement, a préseket szétszedték, gerendáinak egy részét valamilyen formában (pl. ülőalkalmatosságnak) felhasználták, sok gerenda a présház eresze alatt kapott helyet. Több helyen átalakították, így a négy ábrucfát megrövidítették, a felső gerendát kidobták és az egészre vásárolt vascsavart szereltek fel.

(Évszámmal ellátott régős prések)

1738. Csopak. — Felirata: *ANNO 1738: D.* — A felső kos (a „n y e l v") két darabból áll, ebben jár a csavarmenet, a kos faragással díszített. Az alsó kos öt darabból áll.

1745. Alsódörgicse, Bece hegy. — 235 cm magas, 382 cm hosszú prés, a felső gerendán és az ábrucfákon nagyméretű vésett rozette, a rozetta belső cikkelyei váltakozva pirosra és sötétkékre befestve. A felső gerenda vésett felirata: *VINCZE ISTVÁN A 1745 DIE 14 OCTOb R. M.*

1746. Felsőörs. — 260 cm magas, 460 cm hosszú prés, kevés vésett dísz a felső gerendán és az ábrucfákon. A hullámvonalas minta itt már jelentkezik. A felső kos éle bemetszésekkel élénkített. A felső gerendán levő ütköző domborúan faragott lant alakú *(1—2. kép)*.

1750. Balatonfüred, Meleghegy. — A régi *régölös* présből a gyűjtés idején (1952) a felső, három méter hosszú nyomógerendát találtam kint a présházhoz támasztva. Vésett, faragott dísze a körökkel váltakozó hullámvonal, egy szívből kiágazó virágos ág, egy rozetta. Vésett felirata: *ANNO 1750 B: J: I: S.* — Utóbb egy Keszthely környékéről származó présre szerelve a Bakonyi Múzeumban állították ki *(3, 5—6. kép)*.

1756. Alsópáhok. — A felső gerenda, de főleg mindkét ábrucfa végig gazdagon díszítve vésett rozettákkal, U formák sorozatával. Hasonlóan rozettákkal díszített az ábrucfákat felül összekötő keskenyebb gerenda is, aminek széle barokkos vonalvezetésű. — A prés felirata: *MAI LÁZÁR JÁNOS B×S×C×ANNO 1756 DIE 16.* — A prés jelenleg a Balatoni Múzeumban van kiállítva *(4, 7—8. kép)*.

1758. Monoszló, Hegyestű, Monoszlói rét. — Üres, nyitott présházban csak a prés felső gerendája maradt meg, jelenleg csántérfának használják. A gerendán egyszerű vésett keretben az évszám: *1758.*

1762. Balatonfüred. — Az ábrucfákon egyszerű vésett dísz. A prés 1955-ben még működött *(17/1. kép)*.

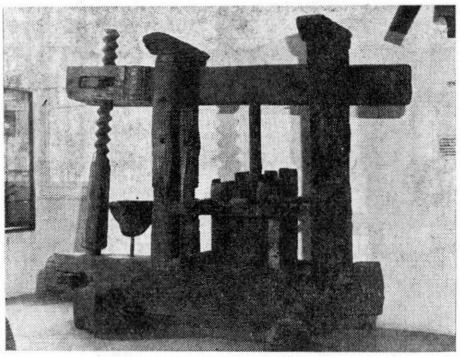

3. kép. Régős prés, 1750. Balatonfüred, jelenleg a Bakonyi Múzeumban. SZEPSY SZÜCS Levente felvétele

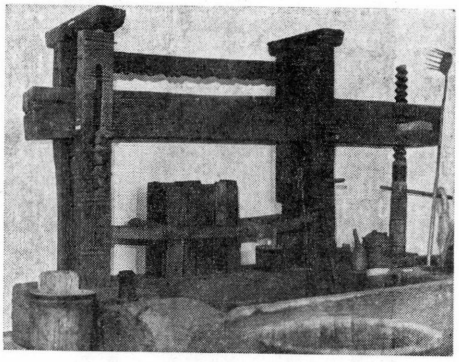

4. kép. Régős prés, 1756. Alsópáhok, jelenleg a Balatoni Múzeumban. SZEPSY SZÜCS Levente felvétele

5—6. kép. Régős prés felső gerendájának díszítése és felirata, 1750. A *3. kép*en látható prés részletei. SZEPSY SZÜCS Levente felvételei

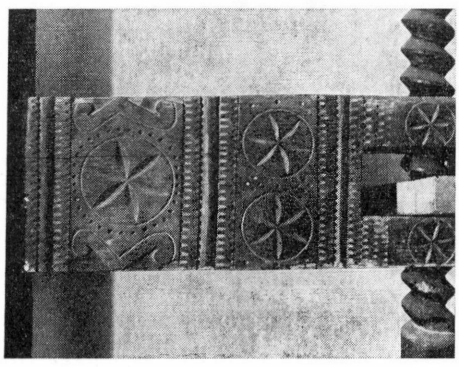

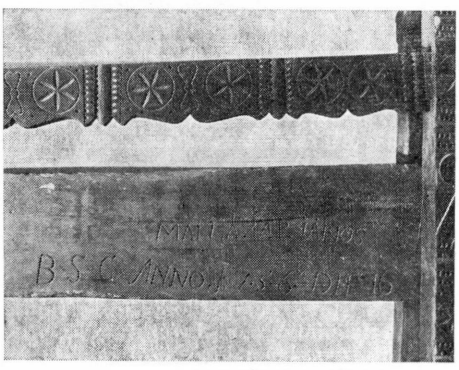

7—8. kép. Régős prés felső gerendájának díszítése és feliratai, 1756. A *4. kép*en láthatóprés részletei. SZEPSY SZÜCS Levente felvételei

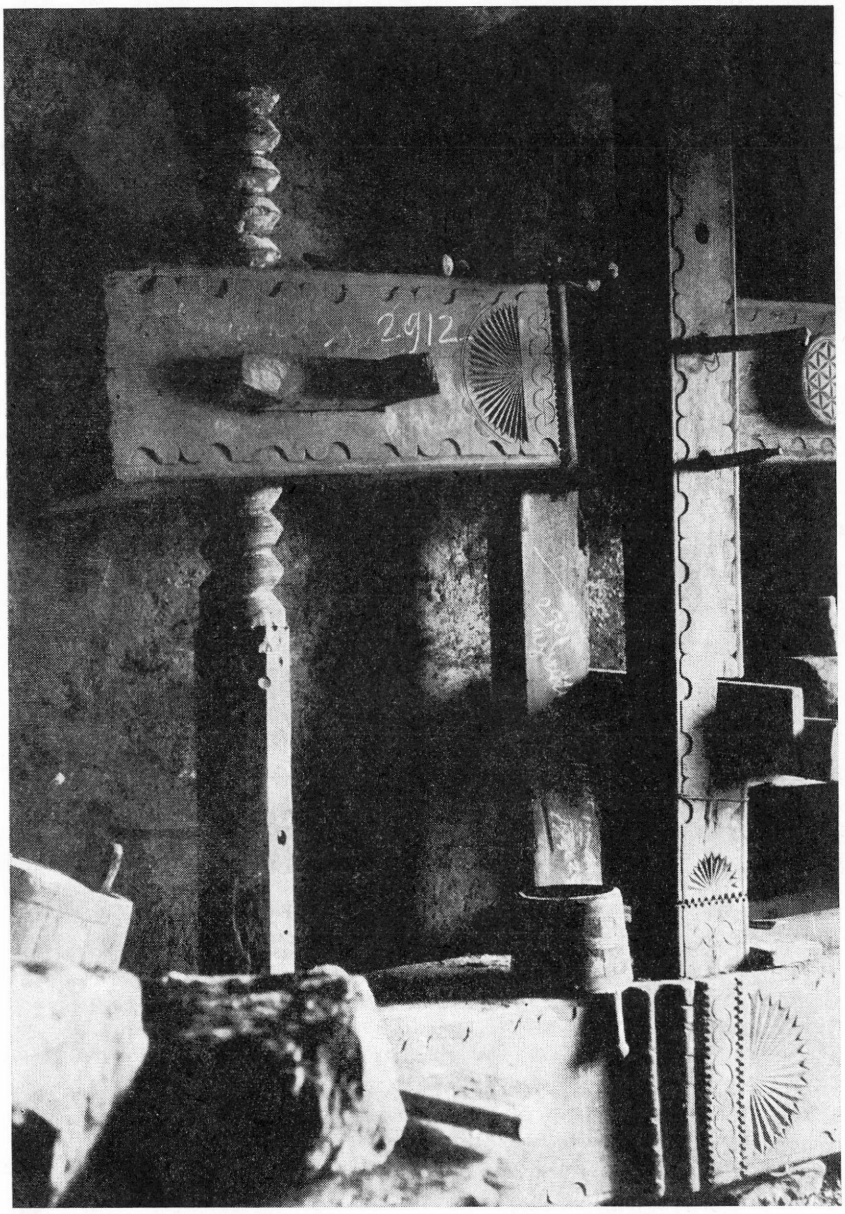

9. kép. Régős prés, 1794. Felsőörs. —
Díszített a felső gerenda, az elülső ábrucfa és a présalja

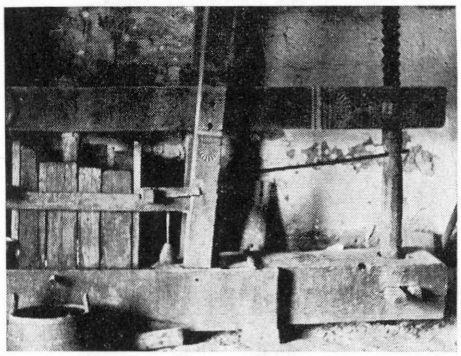

10. kép. Régős prés, 1795. Dörgicse, Halomhegy

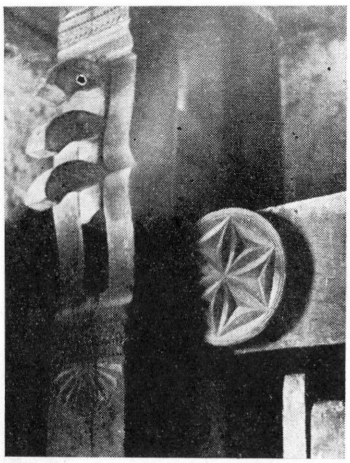

11. kép. Az előbbi prés részlete: az elülső ábrucfa, a felső gerendán kör alakú ütköző, az ábrucfából három régöly nyele áll ki

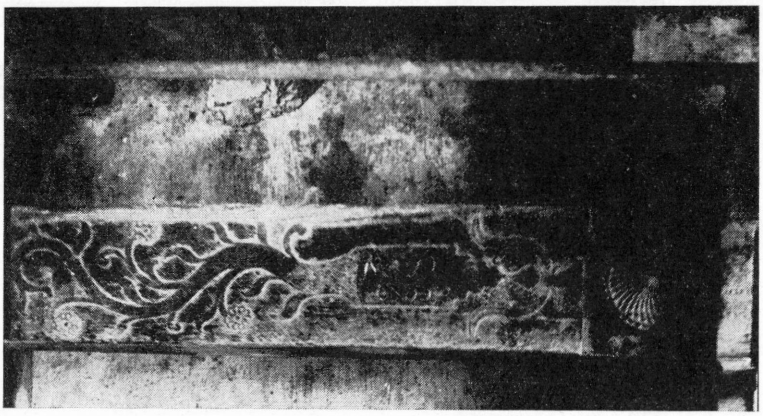

12. kép. Régős prés felső gerendájának vésett dísze, 1833. Balatonfüred

1794. Felsőörs. — A felső és alsó gerendán és az ábrucfákon megjelenik a vésett fél rozetta és a hullámvonalas minta *(9. kép).*

1795. Dörgicse, Halomhegy. — A felső gerendán kör alakú, vésett, domborműves ütköző, rozettás mintával. A felső gerendán kivésett fél rozetták a felirattal: *BEKE M HALEP A 1795.* — Az ábrucfákon egyszerű vésett fél rozetták, az ábrucfák felül domborúra faragottak *(10. kép).*

1801. Örvényes. — A felső gerendán egyszerű vésett rozetták és fél rozetták. Az ábrucfák felül domborművesre profilírozottak *(16/2. kép).*

1812. Balatonudvari. — A felső gerendán a felirat: *ANNO 1812 Die 9 október.*

1821. Balatonszőlős. — A felső gerendán és az ábrucfákon vésett háromnegyed rozetták. A felső gerendán az ütköző (a „h e g e d ű") hullámvonalas vésett dísszel és a vésett felirattal: *MDCCCXXI (17/4—6. kép).*

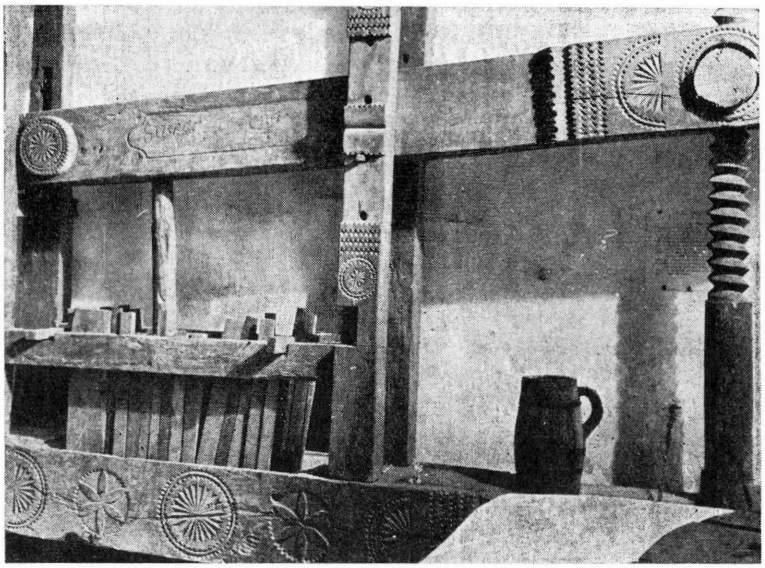

13. kép. Régős prés, 1835. Dörgicse. A felső gerenda, ábrucfák és a présalja vésett, főleg rozettás díszítésű. — Jelenleg Badacsonyban a Szegedy Róza házban

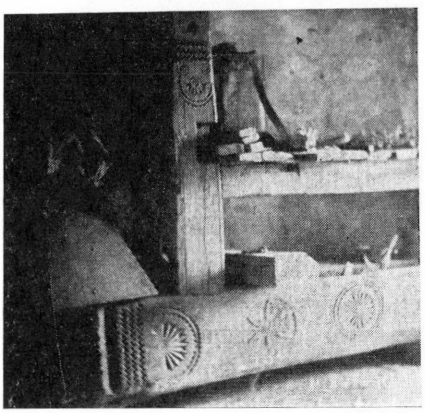

14. kép. Régős prés, 1838. Balatonszőlős

15. kép. Kancaprés főgerendája, 1877. Lovas

1833. Balatonfüred, Öreghegy. — A felső gerenda faragott, vésett dísze: váza és ebből kinyúló virágos ág, a vázán a felirat: *N A 1833.* — A 230 cm magas, 380 cm hosszú présnek egyéb díszei vésett rozetták.

1835. Óbudavár, Irtás szőlőhegy. — A felső gerendán kivésett faragott váza és az abból kinyúló virágos ág. A rozetták körcikkelyei forgó mozgást érzékeltetnek. Az alsó gerendán (a prés alján) nagy területen, az ábrucfákon csillagok, amiket hasonló mintájú vasmintázó beütésével eredményeztek. A felső gerendán a vésett felirat: *1835 C F (18/1. kép).*

1835. Dörgicse. — Felső és alsó gerendán, az ábrucfákon vésett egész és fél rozetták, kis U alakú vájatok sorozata egymás alatt. A felirat: *Gáspár Ferenc csinálta 13 juli 1835.* — A prés jelenleg a Szegedy Róza házban van, Badacsonyban.

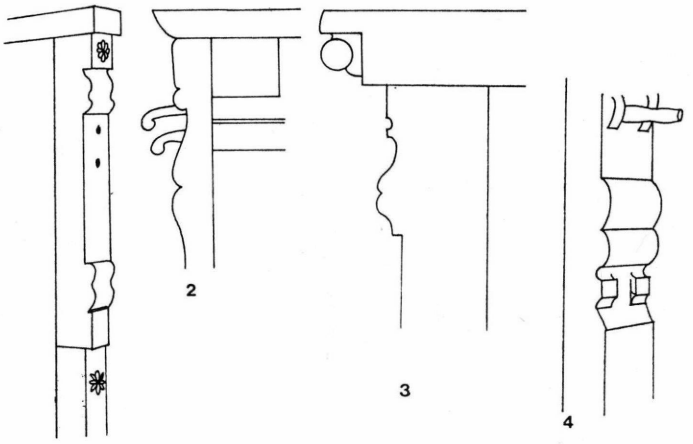

16. kép. Ábrucfák felső részének formája: 1. 1745, Dörgicse. — 2. 1801, Örvényes. — 3. Alsóörs. — 4. Cserszegtomaj — (Ezt a rajzot és a további rajzokat, átdörzsöléseket Vajkai Aurél készítette)

1837. Dörgicse, Halomhegy. — A felső gerendán ütközőnek egyszerű lapos faragás, a vége virágot ábrázol. Az ábrucfákon hullámvonalas dísz és fél rozetta. A felső gerendán a felirat: *1837 dik Esz. 16.dik Oktobri (18/2. kép).*

1838. Balatonszőlős, Öreggella. — Vésett egész és fél rozetták az alsó gerendán (a présalján) és az ábrucfákon. A vésett felirat: *T. I. KAZAY GÁBOR UR csináltatta 1838 Eszt. Jaod Deus vult Fortuna debet.*

1842. Pécsely. — 246 cm magas, 300 cm hosszú „r é g ö l ö s" prés, kevés vésett egyszerű fél rozettával. Felirata: *ANNO 1842 dik Esztendőben tsináltatta Kelemen István 12 Mártzusba.* — A présalja 1906-ban készült vöröskőből.

1847. Várvölgy, Kőorra. — 175 cm magas, 272 cm hosszú prés, a gerenda és az ábrucfák piros csíkozással díszítve. A préshez elől 137×227 cm tipró csatlakozik.

1853. Balatoncsicsó, Balázshegy. — Felső gerendáján vésett egész és fél rozetták, beütött kis csillagokkal tarkázva, hasonló fél rozetták az ábrucfákon. A felső gerendán az évszám: *1853 (22—23. kép).*

(Régős prések évszám nélkül)

Balatonszepezd. — Egyszerű díszítésű ábrucfák.

Alsódörgicse, Agyaglik szőlőhegy. — A tető nélküli, elhagyatott nyitott présházban áll a prés, egyszerű vonalas és körkörös vésett dísszel.

Tagyon, Agyaglik szőlőhegy. — Romba dőlt présházban a prés, felső gerendája szélén hullámvonalas dísz *(19/3. kép).*

Dörgicse, Fenye szőlőhegy. — A prés gerendáján egyszerű vonalas vésett dísz *(19/4. kép).*

Örvényes. — A présház 1802-ben épült. A 230 cm magas, 287 cm hosszú prés felső és alsó gerendája, ábrucfái dúsan el vannak látva hullámvonalas, félrozettás, vésett vonalas mintákkal.

Balatonudvari, Vászol hegy. — 225 cm magas, 355 cm hosszú prés, főleg az ábrucfák rozettákkal díszítve. A présnek felül csipkézetten faragott kör alakú kosa van, ami ritkaságnak számít, mert általában a kos tégla alakú.

Alsóörs. — 210 cm magas, 310 cm hosszú prés legszebben megmunkált dísze a cifrára kifaragott kidomborodó ütköző (a „h e g e d ű") a felső gerendán *(24. kép).*

Alsóörs. — A 260 cm magas, 445 cm hosszü prés felső gerendáján és az ábrucfáin meglehetősen gazdagon díszítve fél rozettákkal, hullámvonalakkal, az ábrucfák felül profilírozottan faragottak. A felső gerendán az ütköző lant alakú. A garat alatt újabb kori vöröskő présalja, felirata: *Z. S. 1875. Z. S.*

Balatoncsicsó, Balázshegy. — Az ábrucfán egyszerű vésett dísz.

Balatonakali, Fenye szőlőhegy. — A prést itt b á l v á n y o s p r é snek mondták. A gerendákon sok egész és fél rozetta, hullámzó vonal.

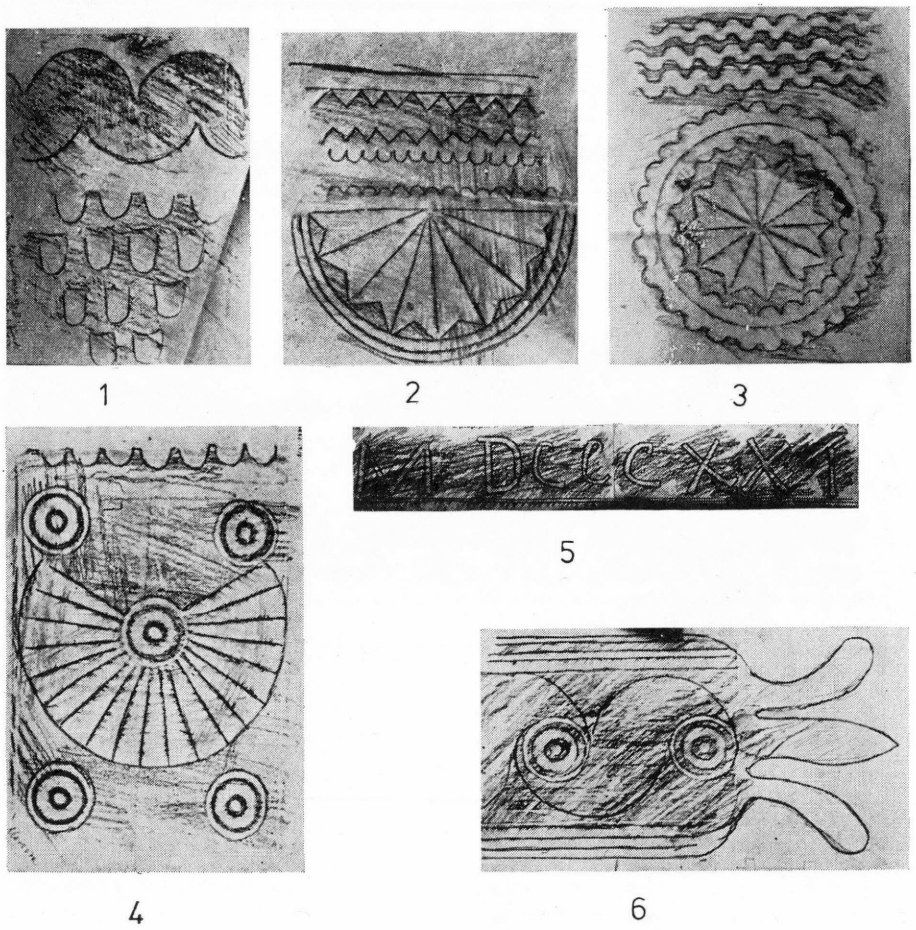

17. kép. Régős prések díszítése: 1. 1762, Balatonfüred. — 2. 1795, Dörgicse. — 3. Balatonudvari. — 4—6. 1821, Balatonszőlős

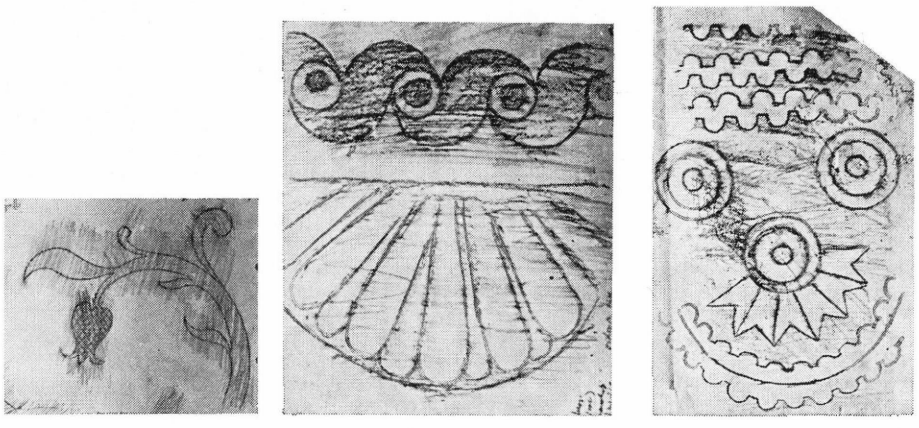

18. kép. Régős prések díszítése: 1. 1835, Óbudavár. — 2. 1837, Dörgicse, Halomhegy. — 3. 1838, Balatonszőlős

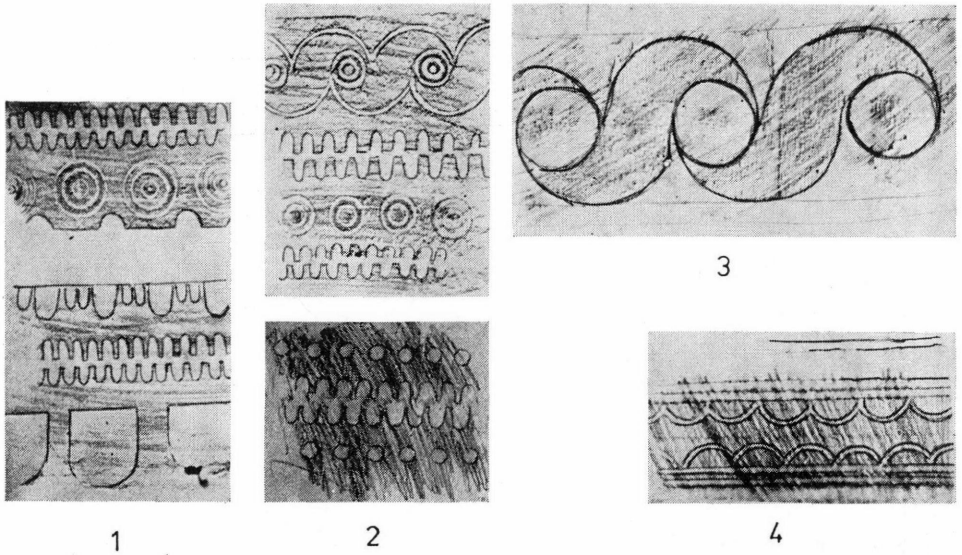

19. kép. Régős prések díszítése: 1. Balatonszepezd. — 2. 1859, Csopak (két részlet). — 3. Tagyon, Agyaglik. — 4. Dörgicse, Fenye

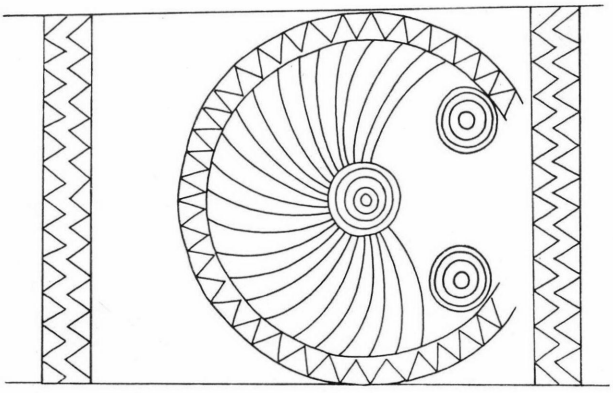

20. kép. Régős prés díszítése, 1833, Balatonfüred

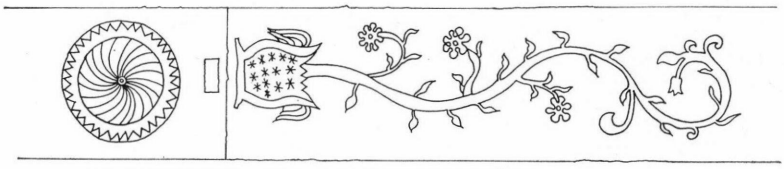

21. kép. Régős prés díszítése, 1835, Óbudavár, Irtás

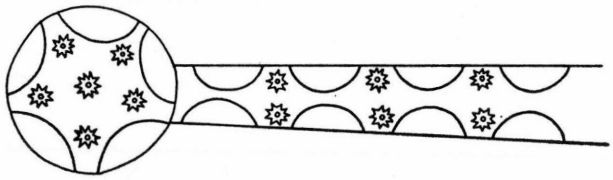

22. kép. Régős prés ütközője, 1853, Balatoncsicsó, Balázshegy

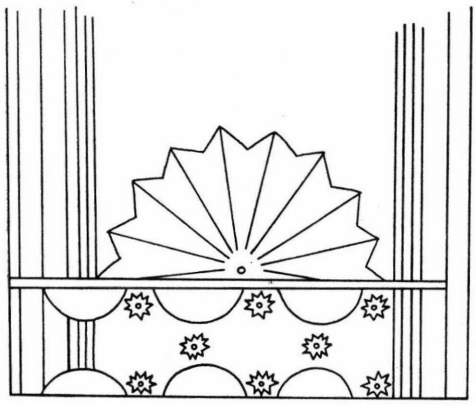

23. kép. Régős prés díszítése, 1853, Balatoncsicsó, Balázshegy

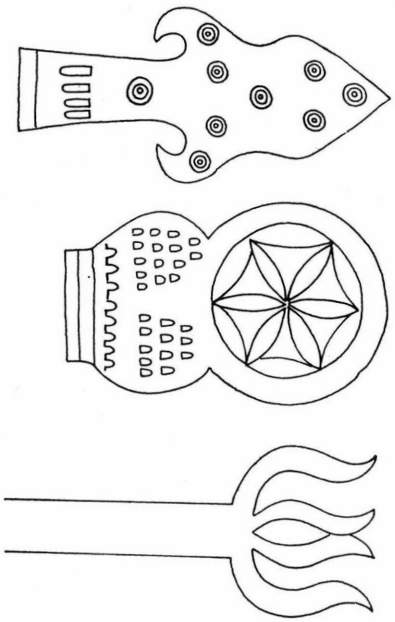

24. kép. Régős prések ütközőjének (a hegedűnek) a díszítése: 1. az ütköző vége, Alsóörs. — 2. az ütköző dísze, Alsóörs. — 3. az ütköző vége, Balatonszőlős

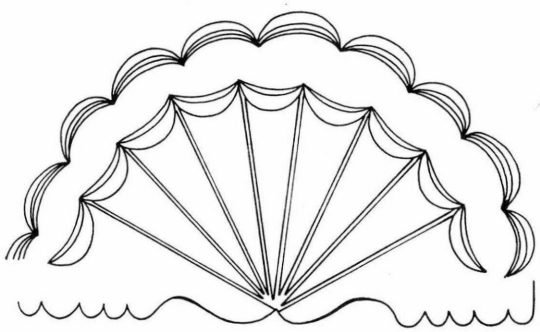

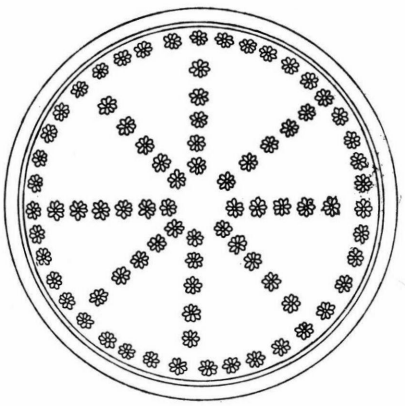

25. kép. Régős prések felső gerendájának díszei: 1. Alsóörs. — 2. Balatonszőlős (kis beütött csillagokkal)

Balatonszőlős. — Kevés dísz, többek közt a kis csillagokkal jelentkező rozetta a felső gerendán *(25/2. kép)*.

Balatonszőlős. — Az 1824-ben épült teljesen rom pincében áll a prés, a felső gerendán és az ábrucfákon egész és fél rozetták, a felső gerendán az ütköző (a „h e g e d ű") ágakra bomló faragással végződik *(24/3. kép)*.

Szőc. — Az elhagyott, nyitott présházban 3 m magas, 3 m hosszú prés, gerendáin több helyen a más préseknél is előforduló vésett U sorozatok.

Vászoly. — A regős prés alsó kosja két darabból áll, célja ennek, hogy könnyen szétszedhessék és zsírozni tudják.

Alsódörgicse, Bece hegy. — Egyetlen dísze a felső gerendán egy rozetta.

Pécsely. — A felső gerendán vékony, hosszú ütköző kivésett rozetta dísszel.

Felsőörs. — A gerendákon vésett rozettás díszek. A prés 1951-ben elpusztult.

Alsóörs, Máli hegy. — Teljesen dísztelen, faragás nélküli prés, a préscsavar a pince földjébe vájt üregbe helyezett vöröskő alapzatban forog. A prés eredetileg a présházban volt, utóbb helyezték a pincébe. Urasági birtok volt, talán ezért teljesen dísztelen a prés, mert uraságé volt.

Cserszegtomaj. — Volt urasági présházban áll a prés, ez is egészen egyszerű díszítésű.

Kancaprések (középcsavaros prések)

E présfajtánál a középső préssor a sorgerendában,[4] a főgerendában[5] forog, s e főgerendát díszítették elsősorban. Egyszerűbb formája e dísznek, hogy domború faragással látták el, pl. ilyen körbefutó vésett csíkokat láthatunk egy elpusztult kancaprés megmaradt főgerendáján a lovasi Öreghegyben. A 170 cm hosszú főgerenda felirata: *K L 1877 (28. kép)*.

A főgerendán egészen egyszerű vésett díszsort és feliratot láthatunk (pl. *1862, Lovas, 1873, Lovas)*. A főgerendán virágos ágakat véshettek ki két oldalt, míg a közepe felé monogramot: *H G Y*. (Rezi). Az ábrucfákon is lehet egyszerű vésett díszítés, pirosra festve (Óbudavár). Az alapgerenda, a présalja széle mellett barokkos vonalvezetés jelentkezhet (Vörösberény). Akad díszesebb prés is, így a főgerendára kivésték a magyar címert (1886, Felsődörgicse, *29/2. kép)*. Egy újabb présnél is felbukkant a címer: a főgerenda közepére került a magyar címer, két oldalán a tulajdonos neve: *Héra Lajos* (1910, Felsődörgicse).

A présalja fa, de lehet almádi vöröskő is. Egy Budapesten járt vörösberényi kőfaragómester 1910-ben vöröskő présalját faragott (a présalja 50 cm magas, 110 cm hosszú), a kő közepére a magyar címert faragta ki, két oldalt pedig szőlőfürtöket, a készítés idejének évszámát.[6]

A kancaprések későbbiek a régős préseknél, az átkutatott területen évszámuk 1859—1949 közt váltakozik. Újabb koriak, s ezzel magyarázható, hogy díszítésüknél felbukkan már a szőlőfürt ábrázolása. Úgy látszik, hogy a szőlőfürt megjelenése a hordókon, más szőlészeti tárgyakon a magasabb, fejlettebb, tanultabb szemlélethez tartozik, ahogy a magyar címer ábrázolása is.

Ritkábban találhatók kettős középcsavaros prések. Egy ilyen kettős (iker) prés 155 cm magas, 136 cm hosszú, a prés 41 cm magas kőalapzaton áll. E présnek egymás mellett két facsavarja van (Dörgicse, Fenye szőlőhegy, *26. kép)*. — Egy másik kettős prés 160 cm hosszú, és ennek két vascsavarja van (Szigliget). — Oly megoldás is lehetséges, hogy a prést nem két, de három ábrucfával szerkesztik, az ábrucfák közt egy-egy vascsavar van (1885, Örvényes, *27. kép)*. — Állítólag Lovason is volt három ábrucfás, két vascsavaros prés (1852 ?). A kettős prések évszáma 1852 (?)—1885 közt váltakozik az átvizsgált területen.[7]

Jankó János[8] k o s o s p r ö s-öket írt le, ezek főgerendájának két végén van egy-egy facsavar (s o r g y a), ilyen kosos prést azonban a Balaton északi mellékén nem találtam.[9]

[4] Jankó János 1902. 269.

[5] Vajkai Aurél 1938. 175—178.

[6] Képét lásd: Vajkai Aurél 1938. 181.

[7] A kettős csavaros ikersatuk a Szekszárd, Pécs, Villány környéki szőlőhegyekben igen gyakoriak (Vincze István 1958. 11.). Egy három ábrucfás ikersatu képét lásd: Vincze István 1958. 14.

[8] Jankó János 1902. 269.

[9] Vincze István e kosos préseket az állóorsós sajtók csoportjába sorolja, a közölt présekről Somogy megyéből valók. (Vincze István 1958. 18—20.)

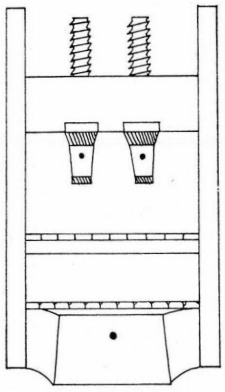

26. kép. Kettős középfacsavaros prés kőalapzaton. — A kőalapzat 41 cm magas, az ábrucfák magassága 155 cm, a prés szélessége 136 cm. Felsődörgicse, Fenye szőlőhegy

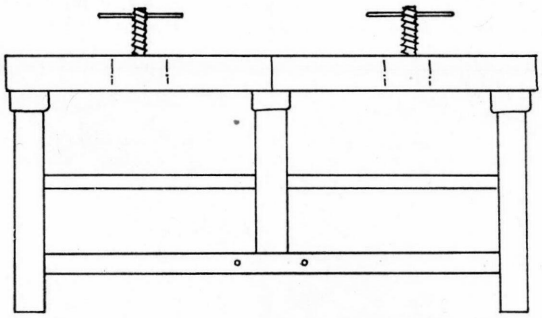

27. kép. Kettős középcsavaros prés vascsavarokkal. — 140 cm magas, 255 cm hosszú, a főgerendán, ábrucfákon faragott dísszel. 1885, Örvényes

Középcsavaros (egycsavaros) kancaprést még az 1920—1930-as években is csináltak, de ekkor már a présalja cementből készült. A régebbi préseket is megjavították, így egy cserszegtomaji kancaprést tulajdonosa 1937-ben javította, s akkor véste be a főgerendába az alábbi szöveget:

Készölt Fehér György Által.
Senki ne szamárkodjék
Mindenekre béke hagyék
A jó borbol jól igyék magának kedvet vegyék
1937. XII. D. 12.

(Évszámmal ellátott kancaprések)

1859. Csopak, Kishegy. — A Balaton mellékén található kancaprések közt a legnagyobb: 210 cm magas, 188 cm hosszú, 57 cm széles. Egészen egyszerű vésett dísszel, a főgerendán a vésett felirat: *N. S. L. 1859.* — (A kezdőbetűk névmagyarázata a jelenlegi tulajdonos szerint: Nemes Sári Lőrinc).

1862. Lovas, Öreghegy. — A főgerendán egészen egyszerű kivésett díszsor és a felirat: *K. J. 1862.*

1873. Lovas, Öreghegy. — 220 cm magas, 200 cm hosszú prés, a főgerendán középen kivésve: *V I 1873.* — Kétoldalt a monogram mellett egyszerű faragott dísz.

1877. Lovas. — A főgerendán: *1877 I K (28. kép).*

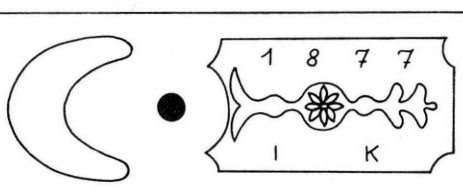

28. kép. Kancaprés főgerendájának vésett dísze, 1877, Lovas

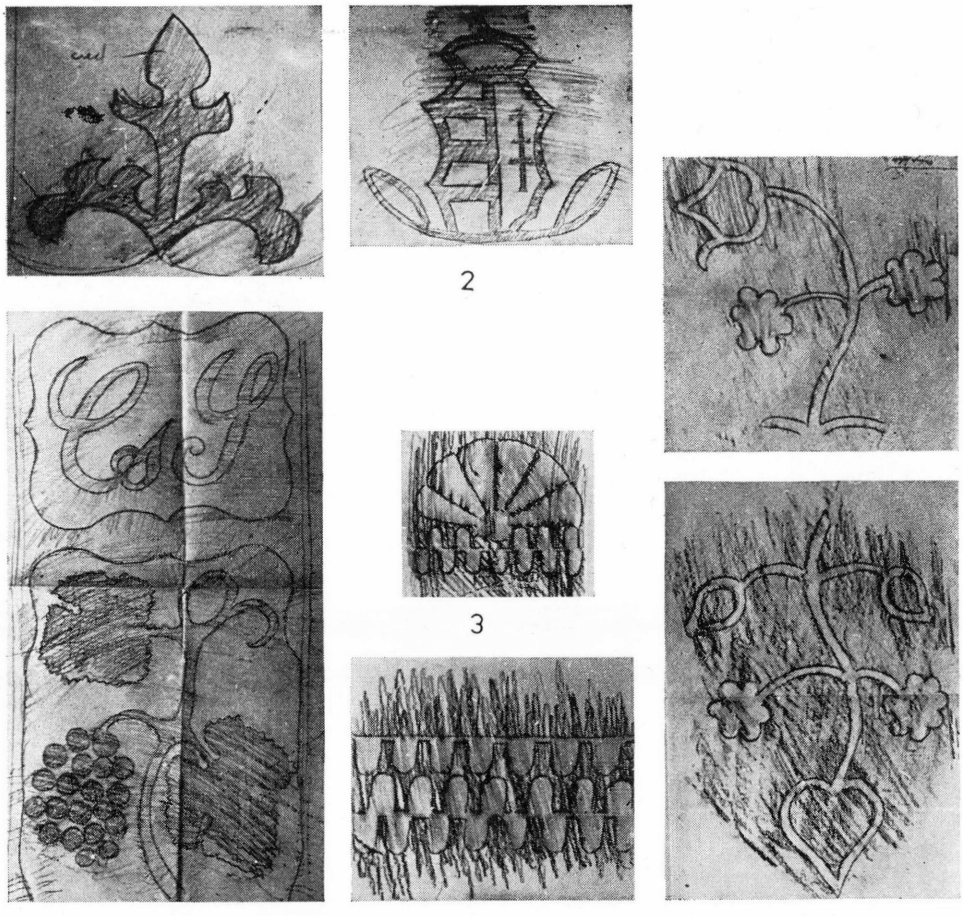

29. kép. Kancaprések dísze: 1. kettős középcsavaros prés középső ábrucfájának vésett és színezett dísze, 1885, Örvényes. (Vö. *27. kép*pel) — 2. főgerenda vésett dísze, 1886, Felsődörgicse, Apácskahegy. — 3. ábrucfa dísze, Óbudavár. — 4. ábrucfa kivájt dísze, kb. 1880, Óbudavár, Irtás hegy. — 5. főgerenda vésett dísze, Rezi

1885. Örvényes. — Kettős prés, amennyiben a présnek három ábrucfája van, ezek között egy-egy vascsavarral. A prés 140 cm magas, 255 cm hosszú, az ábrucfáknak lapos faragott dísze van, a középső ábrucfán szőlőfürtös és leveles szőlővessző látható, a megrajzolt szőlőfürt pirosra, a levél zöldre van festve, az ág felett piros színben a monogram: *CS. J.* — A két külső ábrucfa faragott dísze is pirosra és zöldre van festve *(27. és 29/1. kép).*

1886. Felsődörgicse, Apácska hegy. — A főgerendán vésett dísz: középen a magyar címer, két oldalán az évszám és az egykori tulajdonos nevének kezdőbetűje: *18 K* (címer) *P 86 (29/2. kép).*

1910. Felsődörgicse, Agyaglik. — A főgerendán középen a magyar címer, ennek két oldalán a tulajdonos neve: *Héra Lajos.*

(Évszám nélküli kancaprések)

Paloznak, Öreghegy. — A prés főgerendáját a pince egykori kölykes zárjának nagy gerendájából készítették, de úgy, hogy a gerendában bennhagyták az egykori zár kölykeit.

Rezi. — A főgerendán két oldalt faragott virágos ágak, míg a közepe felé a monogram: *H GY (29/5. kép).*

Óbudavár, Irtás szőlőhegy. — A prést óbudavári asztalos készítette kb. 1880 táján. Az ábrucfákon egyszerű kivájt díszítés, pirosra festve *(29/3—4. kép).*

Vörösberény, Öreghegy. — Az alapgerenda (a présalja) széle mellett barokkos vonalvezetés.

IRODALOM

Jankó János
1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Budapest

Vajkai Aurél
1938 *A paraszt-szőlőmívelés és bortermelés Veszprém megye déli részében.* Néprajzi Értesítő XXX. 172—204.
1956 *Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján.* Ethnographia LXVII. 57—90.
1957 *Almaprés Cikolaszigetről.* Ethnographia LXVIII. 352—353.
1963 *Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez.* Veszprém megyei múzeumok közleményei I. 171—183.
1966 *A Balaton északi partjának présházai.* Veszprém megyei Múzemok Közleményei V. 181—246.

Vincze István
1958 *Magyar borsajtók.* Ethnographia LXIX. 1—28.

Aurél Vajkai

WEINPRESSEN UND IHRE VERZIERUNG IN DER NORDGEGEND DES BALATON

(Auszug)

Der Autor hat mehrere Jahrzehnte lang Angaben über die bäuerlichen Pressen der Weingegend nördlich des Balaton gesammelt. Datierte Exemplare der älteren Presse mit Druckbalken und seitlich angebrachter Schraubenspindel fand er aus den Jahren 1738—1861, neuere Pressen mit Mittelspindel trugen die Jahreszahlen 1859—1949. In seiner Abhandlung systematisiert der Autor seine Beobachtungen bezüglich der Verzierungen an den Pressen; sie haben sich im Laufe der zweihundert Jahre nicht viel verändert, höchstens ist die Pflanzenornamentik gegenüber den geometrischen Mustern mehr zum Durchbruch gekommen.

Dankó Imre

A mintából való árusítás

Ortutay Gyula Kiss Lajosról írva állapította meg, hogy a századvégre kialakult magyar néprajztudomány pozitivista módon, a részleteket gondosan feltárva és katalogizálva sorra tárgyalta a néprajz nagy tárgyköreit; a települést, az építkezést, a gazdálkodást, a díszítőművészetet, a népszokásokat, a hiedelemvilágot, a népköltészetet. A magyar néprajztudomány mégsem vált a részleteket leíró, katalogizáló tudománnyá, mert nagy egyéniségei a történeti és összehasonlító módszerekkel az európai kutatás szintjére emelték.[1] Ebből a fejlődésből sajátos módon kimaradt árucserénk kutatása,

[1] Ortutay Gyula 1960. 297.

és csak legújabban indult meg ebben a tárgykörben az érdemleges kutatás.[2] Az árucsere kutatás gyorsan kiteljesedett, és ma már részletkérdései feldolgozására is sor kerülhet. Az alábbiak a népi árucsere egy kevéssé ismert részletéről, a mintából történő árusításról adnak számot, főleg századunk első felére vonatkozóan.

Különösen hetivásárainkon találkozhattunk és találkozhatunk olykor-olykor még mai is olyan árusokkal, akik árujuknak csak egy kis részét viszik föl a piacra. Ezt a kis részt *mintaként* használják, ezt mutogatják a vevőknek, ezt felhasználva adják el az otthon levő nagyobb mennyiségű árut.[3]

A mintából mindenekelőtt nagy mennyiségű, nehezen mozgatható vagy valamilyen szempontból kényes, a maga egészében piacra nem hozható árut árulnak, amit nem elaprózva, hanem nagyobb mennyiségben, esetleg az egészet egyszerre szeretné eladni. Ezért alkalmasabb a mintából való árusításra a vásárnál a hetivásár, a piac, ami közismerten árugyűjtő, felvásárló jellegű gyakori cserealkalom.[4]

A mintából való árusítást nagymértékben befolyásolta az *időjárás*. Télen, sáros ősszel és tavasszal inkább árusítottak mintából, mint nyáron, amikor jók voltak az utak, könyebb volt a közlekedés, és jobban a piacra lehetett vinni az árut, mint esőben, fagyban. Könnyebb volt maga az árusítás is, nem ázott el az árus, nem fázott, azon túl, hogy a téli, esős őszi-tavaszi piacok-vásárok általában gyengébbek is voltak, mint a jó időben tartottak. Ilyen vásárokon-piacokon kevesebb volt a vevő is. Az ellentmondást éppen ez oldja föl. Télen, rossz időjárású ősszel-tavasszal, ha kevesebb volt is a vevő, kisebb is volt a kereslet, az ilyenkor a piacon megjelent vevő *jó vevő* volt. Valószínű, hogy szükségből vásárolt, tehát vennie kellett, vagy olyan, aki továbbadásra vásárolt, és azt gondolta, hogy ilyen körülmények között olcsóbban juthat az áruhoz, mint egyébkor.

A mintából való árusításnak volt bizonyos idényjellege is. Általában az új termények megjelenésének az ideje volt a *főidény*. Ennek két gyakorlati oka volt. Az egyik az, hogy az új termésből egyszerre nagyobb összeget, bevételt akart kapni az eladó; a másik pedig az, hogy gyorsan, mielőbb meg kívánt szabadulni a raktározás, a további kezelés nehézségeitől, illetve a terménytől. Viszont minden terménynél volt *másodidény* is, és ez semmivel sem volt jelentéktelenebb, mint az első. Ez az idő volt általában az, amikorra a régebbről maradt tartalékok, illetve az új termés betakarításakor vásárolt készletek elfogytak. Ilyenkor — például disznóhizlalás esetében — a vevőnek szüksége volt tengerire, tehát mindenáron vásárolt. Általában a késő tavasz volt az az időszak, amikorra *elfogyott az élet* és feltétlenül pótolni kellett. Ezért is, meg azért is, mert az árus a betakarítástól a másodidényben történt eladásig tartotta, kezelte a terményt, tehát dolgozott vele, helyet adott neki, ilyenkor drágábban adhatta, mint az újtermési piacon. Számosan előre gondoltak és számítottak erre, és közvetlenül a betakarítás után olcsón összevásárolták az új terményeket. Elraktározták és fél év múlva jó pénzért, a vételárnál jóval drágábban eladták. Az új terményt felvásárlókat és haszonnal továbbadókat a Tiszántúlon általában *spekulánsoknak* tartották, és azonosították velük azokat a gazdákat is, akik közvetlenül a betakarítás után azért nem vitték piacra az egyébként eladásra szánt terményüket, hogy később drágábban eladhassák.

Mintából általában *terményeket* árusítottak. Főleg gabonát. Békésen, Mezőtúron, Kisújszálláson például *búzát* is, gyakran már közvetlen a cséplés után. A terménypiacokon, a szekereknél, amelyekről mások zsákokból kisebb mennyiségű, pár mázsa, esetleg többféle terményt árultak, álldogáltak a mintából árulók. Nem álltak egy helyben, fel s alá jártak a piacokon. Bebizonyítva ezzel is, hogy a mintából való árulás túlnyomóan *mozgó-árusítás*. Figyelemmel kísérték a szekereknél kialakult vásárlást, alkut, vigyázva arra, hogy ne olyan szekérnél nézdegéljenek és kapcsolódjanak be az adás-vevésbe, amelyről ugyanazt a terményféleséget árulják, amit ők. Tehát a mintából búzát árulók a kukoricát, árpát, krumplit, répát árusító szekerek körül álldogáltak, várták és fogták el a vevőt leginkább. A mintát — kb. 1—1 1/2 kg búzát — tiszta vászonzacskóban hozták fel a piacra. A zacskó száját kioldották, kissé legyűrték, hogy a búza jobban látható legyen benne. A zacskót balkézzel a fenekénél tartották, a jobb kezüket szabadon hagyták. Azzal igazgatták a zacskó száját, fogtak kezet az ismerősökkel, gesztikuláltak az alkuban.

A mozgó árusítás általában elterjedt volt. Népszerűségében közrejátszott, hogy a mintából történő mozgó árusításkor nem kellett *helypénzt* fizetni. Ha a mozgó árusoktól helypénzt követeltek, egy általános vásárrendtartásra hivatkoztak, amit például a Zala megyei, 1885. évi, a piaci helypénzszedésről és kezelésről szóló szabályrendelet így fogal-

[2] Dankó Imre 1974. 281—304.
[3] Vö.: Belshaw, Cyril S. 1965.
[4] Vö.: Horváth Zoltán 1976. 169., 170—176.

1. kép. Mintából árulók a debreceni Külsővásártéren, 1941. DANKÓ Imre felv.

mazott meg: „Helypénzszedés tárgyát csakis a piaczi és utcza tereken helyt foglalással való árusitás vagyis árulás képezheti, s igy helypénz nem szedethetik oly tárgyakért, amelyek nem piaci helyt foglalással árultatnak, hanem csak a piacz és utcza tereken át árusitás nélkül szállittatik".[5]

A mintát általában becsületesen vették ki az áruból, azaz nem mutattak lényegesen jobb búzát, mint amilyent el akartak adni. Ennek az volt az oka, hogy mintából nagyobbára ismerősök, állandó, rendszeresen vásárlók vettek; olyanok, akik bizalommal voltak az eladó és az egészében nem látott áru iránt. Ezt a bizalmat veszélyes lett volna megingatni. Ha mégis jobb, szebb mintát vettek ki, mint amilyen az áru általában volt, vigyáztak arra, hogy lehetőleg ne ismerősnek, ne falubelinek, hanem idegennek, alkalmi vevőnek és ne rendszeres vásárlónak adják el. Ilyen esetekben előfordult a vevő eltanácsolása is. Mezőberényben, az egyik mintából búzát árusító ezt mondta: „Ne vegyen ebből most bátyám, mert túl szép ez, a többi gyengébb. Magának megmondom." Ezért a mintából való árusításnál első és legfontosabb mozzanat, mind a vevő, mind az eladó részéről, az egymás körülményei, az áru tulajdonságai, az eladó, illetve a vevő szándékai felől való lehető legőszintébb tájékozódás volt.

A mintából való árusításnál, ahol csak lehetséges, fontos mozzanat volt a *kóstolás*. Búzánál ilyesmi nem volt. Itt csak a venni szándékozó jól belemarkolt a mintába, megfogta a búzát, átpergette a jobb kezéből a balba, figyelve a búza színét, súlyát, tisztaságát. Gyakran meg is szagolták a markukban tartott búzát, hogy nem dohos-e. A vevő árunézése közben az árus legfontosabb feladatának nem a búza dicséretét, az áru magasztalását tartotta, mint hihetnénk, hanem annak kipuhatolását, hogy mennyi búzát szeretne és tud venni a vevő. Az árus a mennyiségről következtetni tudott arra, hogy szükségből, kényszerűen vásárol-e a vevő vagy csak vesz, mert jónak látja, hasznát reméli. Az árus a mennyiségből tudott tájékozódni, tudta, hogy meddig dicsérje az áruját, egyáltalán dicsérje-e, mennyit engedhet az árból, hogyan bonyolítják le majd a tényleges vételt, az áru, jelen esetben a búza átadását, elszállítását. A mintából való árusításnál ugyanis külön kérdés volt az áru átvétele, elszállítása. A piacon-vásáron ez a kérdés nem vetődött fel. A vevő a fizetés után, ott a helyszínen megkapta az árut, hazavihette, azt csinált vele, amit akart. Egész szekér áru (terményfélék, fa stb.) esetében gyakran előfordult, hogy a szekér hazavitte a megvásárolt árut. Ez bizonyos esetekben olyan természetes volt, hogy nem is gondolkodtak rajta, külön alku tárgyát általában nem képezte. Ellenben a mintából való árusításnál igen, hiszen sok esetben az árus éppen azért árult mintából, mert nem volt szekere, mert nem tudta felhozni az áruját a piacra. Az is előfordult, hogy az áru nehezen megközelíthető helyen volt; átadása kérdéseket vetett föl. Ezért a mintából való árusításnál, az alku során, minden esetben szabatosan meghatározták az áru

[5] CZOBOR Mátyás 1908. 195.

átvételének, elszállításának módját és idejét. Gyakran előfordult, hogy az árut beszállították ugyan a városba, de a piacra nem vitték ki, hanem könnyen megközelíthető helyen lakó, megbízható jóemberükhöz vitték, aki aztán a mintából vevőknek átadta, az adás-vevést a későbbiekben lebonyolította. Úgy, ahogy ezt Putnok esetében is tudjuk. Putnokon a piac kicsi volt a szekerek befogadására. Ezért minden polgárháznál hetivásárok alkalmával egy-egy terményüzlet nyílt, melyben különösen nagy szerepet vitt a *zab*, amit mindig lehetett árusítani az alvidék felé — írta Putnok monográfusa.[6]

Minthogy az eladó arra törekedett, hogy az egész árukészletét vagy legalábbis nagy mennyiséget adjon el belőle, az alku után többnyire hazamehetett. Ha még továbbra is a piacon maradt, azt csak azért tette, hogy tájékozódjék a forgalomról, árakról, meggyőzze magát afelől, hogy jól, megfelelő áron és nem áron alul adta el a búzát. Minthogy az alku vétellel zárult, az árus szükségesnek tartotta, hogy *foglalót* kérjen a vevőtől az adás-vétel biztonsága, saját maga bebiztosítása érdekében. A foglaló a vételár egy tizede volt általában, és ha a vevő a megbeszélt időben, a megbeszélt helyre nem ment el a búzáért, vagy ha abban állapodtak meg, hogy az eladó házhoz viszi és nem jó helyre vitették, nem fogadták el, nem vették át az árut, a foglaló elveszett. A vevő hiába követelte, az nem járt neki vissza, nem is kapta meg. Foglalót azonban abban az esetben, ha a vevő azonnal, mégpedig az árussal együtt, érte ment az áruért, nem kértek. Sok mintából vásárló szekérrel ment a piacra, és az alku után azonnal érte ment a búzáért vagy más terményért. A foglalóval kapcsolatosan mindenütt több história ismeretes. Megtörtént esetek ezek, felemlegetésük arra jó, hogy mind az eladók, mind a vevők éberségét fokozzák, ébren tartsák. Siklóson emlegetnek egy érdekes esetet, 1940-ben vagy 41-ben történt. A siklósi hetivásáron mintából búzát árult egy magát kisharsányinak mondó ember. A minta igen szép volt, hamar meg is vették az eladásra kínált mennyiséget. A kisharsányi ember három embertől is vett fel foglalót, közülük az egyik egy matyi gazda volt. Abban állapodtak meg, hogy másnap dél körül mennek majd a búzáért Kisharsányba. El is mentek, de hiába tették tűvé a falut, az embert nem találták. Kiderült, hogy ott olyan nevű, olyan forma ember nem is lakik. Hiába fordultak a községhez is, azok se tudtak segíteni. Persze, hogy nem; az ember nagyharsányi volt. Másnap az eladó, hogy mindent rendbe tegyen, minthogy nem jöttek el a búzájáért a megbeszélt időben, elment a bíróhoz és elmondta neki a dolgot. Az meg megnyugtatta, hogy semmit ne törődjön a dologgal, tartsa meg a foglalókat. Meg is tartotta és nem is lett belőle semmi baj egy ideig, míg egyszer, vagy egy év múlva, a siklósiak fel nem ismerték emberünket, ugyancsak a siklósi vásárban. Még neki állt feljebb, mondva, hogy mit, meg mennyit várt rájuk; hol voltak, miért ültették fel, így, meg úgy ! Váltig hangoztatta, hogy ő nagyharsányi lakosnak mondta magát, hogy nem úgy értették ő arról nem tehet, meg különben is jóhiszeműen járt el, még a bíróhoz is elment. Per lett a dologból, és a siklósiak úgy tudják, hogy a nagyharsányi ember győzött, megtarthatta a foglalókat.[7]

A búzához hasonlóan kis, 1—1½ kilós vászonzsakókban árulták mintából a *rozsot* is. Nyíregyházán, Tállyán, Miskolcon és Gyöngyösön szinte keresettebb volt, mint a búza. A mintából rozsot árulók arra törekedtek, hogy a mintában tiszta rozs legyen, tehát ne *kétszeres*. Mintából új rozsot általában egy-két héttel korábban, már szeptember első hetében szoktak árulni, míg a búzára később, csak szeptember végén, október elején került sor. Ez volt a főidény. A másodidény, magasabb árakkal, a rozsra március eleje, a búzára pedig március vége volt. A másodidényben a mintából vevők fő törekvése az volt, hogy megtudják nem régebbi, két-hároméves rozsot vagy búzát árulnak-e? Valami kimaradt, eddig őrzött kiszáradt maradékot? A régebbről megmaradt búzát, rozsot, ugyanis másodidényben próbálták eladni, mert akkor könnyebben elment.

A mintából való gabona, szemestermény árusításának sajátos eseménye volt augusztus végén, szeptember elején a munkabérbe (aratás, cséplés) kapott búza, rozs árusítása. Különösen a nagy időszaki mezőgazdasági munkássággal bíró helyek hetivásárai — Mezőkövesd, Csongrád, Heves, Sárborgárd — voltak jelentősek. A mintáknak nagyon igazaknak kellett lenniük, mert a munkabérben kapott gabona nem mindig volt jó minőségű.

Békéscsabán, Orosházán, Hódmezővásárhelyen, Kiskunfélegyházán az *árpát* is árulták mintából. Az árpa mintából való árusításánál a legfontosabb annak megmutatása volt, hogy az árpa tiszta, nincsen tele árpatörekkel, toklásszal. Orosházán a zacskóból árpát vásárolni szándékozó, mindkét markával körültapogatta a vászonzacskót, hogy megérezze az árpaszemek szúrását a vásznon keresztül. Az alkunál a vásárlási szándéknak megfelelően használták fel azt a körülményt, hogy szúr-e az árpa vagy sem. Ha szúrt,

[6] Balogh Béla 1895. 67.
[7] Siklósi történet. Adatközlő Papp Lajos, 1961.

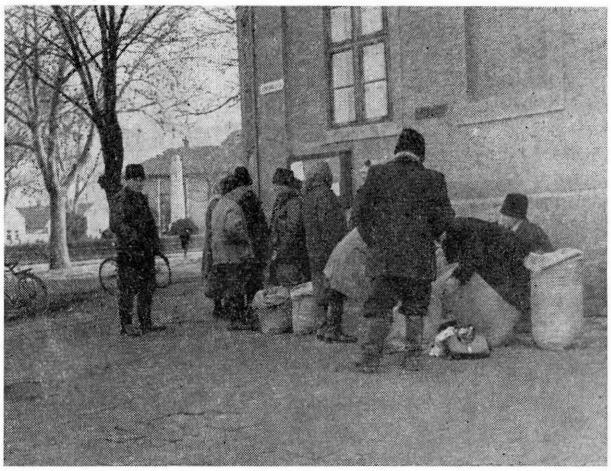

2. kép. Mintából való árusítás a hajdúböszörményi hetivásáron, 1975. DANKÓ Imre felv.

azzal lehetett érvelni, hogy nem fogja enni majd az állat, nem jó áru, mert darálás után is megmarad benne a szúró, vagy éppen azt bizonyítja, hogy friss, nem törött, nem nedves, hanem száraz, kemény héjú árpáról van szó, ami táplálóbb és ezért értékesebb, mint a nem szúrós, összetört, ki tudja hányadik kézen forgó árpa.

A *morzsolt kukoricát* országszerte nagyrészt mintából árusították nagyobb mennyiségben. A morzsolt kukorica mintából való árusításához azonban rendszerint nem kis, 1—2 kilós zacskót használtak, hanem rendes zsákot félig töltve vagy egészen tele is. A fél- vagy egészzsákos mintát targoncán tolták a piacra, és ott egy forgalmas helyen letéve, helyben maradva, tehát nem mozgó árusításban kínálták. Hajdúnánáson figyeltem meg, hogy a mintából árult morzsolt kukorica bemutatására piacra felvitt nagyobb mennyiségű kukoricát kisebb tételekben egyúttal el is mérték, el is adták. A nagyobb mennyiségben mintaként piacra vitt morzsolt kukorica kis tételekben való eladását literezéssel oldották meg. De előfordult a mérlegelés is. Azonban ehhez mérleget, sőt kis mázsát is kellett vinni a piacra. A morzsolt kukorica mintából történő árusításánál gyakran megesett, hogy nem egyedül, hanem más terményekkel együtt árusították. Például takarmánytökkel, répával. Ilyenkor a mintát nem targoncán vitték fel a piacra, hanem szekéren, a többi terménnyel együtt. Ilyen esetekben, például Kunszentmiklóson is, szokásos volt a fél vagy egész zsák morzsolt kukoricát a szekér végéhez letenni, kioldozva, legyűrve láthatóvá tenni a járókelők, a vevők számára. Sok piacon, vásáron az így elhelyezett minta zsákok egész sort alkottak. Talán leghosszabbat Kecskeméten, ahol minden piacon sok kukoricát, általában sok terményt árusítottak. Hajdúböszörményben gyakran megesett, hogy a sertésvásárba választási malacokkal vagy süldőkkel együtt vitték szekéren a minta-kukoricát, és ott, a sertéspiacon kínálták eladásra. A sertéspiacon, disznóvásárban történő kukoricaárusítás nem okozott feltűnést. Igaza van BALASSA Ivánnak, aki nagy kukorica-monográfiájában a kukoricatermesztés-értékesítés és a sertéshizlalás közti szoros kapcsolatot nagyon is érzékletes példák, nagyszerű történeti adatok alapján igazolja.[8] Debrecenben az is előfordult, hogy a tüzelőként árult, felvágott tuskókkal, gyökerekkel vitték a zsákolt morzsolt kukoricamintát eladni a fapiacra.

A morzsolt kukorica mintából történő árusításának érdekes esete volt Kunszentmiklóson a vasárnap délelőtti *publikáció* alatti árusítás. Olyan formája is kialakult, hogy a publikáló kihirdette, hogy az eladó kukorica a jelenlevő gazdánál megtekinthető.

A morzsolatlan, *csöves kukorica* mintából való árusítása egészen másként történt. Szinte mindenütt más áruféleségekkel együtt, csaknem kizárólag másodlagosan vitték piacra. Cegléden például marharépát árultak szekérszámra, és a szekér oldalára, jól

[8] BALASSA Iván 1960. 430—432.

3. kép. Csöves kukoricát áruló ember a hajdúböszörményi piacon, 1976. DANKÓ IMRE felv.

4. kép. Mintából bort áruló ember a hajdúböszörményi piacon, demizsonnal, füles pohárral, 1976. DANKÓ IMRE felv.

látható helyre kitettek két-három száraz, hajánál fogva összekötött kukoricacsövet. Berettyóújfaluban, a messze híres téli hetivásárokon úgy is árulták mintából a csöves kukoricát, hogy egy-két összekötött csövet az eladó a vállára vetett, és úgy járkált fel s alá a termény-, fa-, sertés- vagy baromfipiacon.

A szemestermény, gabona mintából való árusításának sajátos esete volt a *vetőmag* árusítás. A többi gabonától külön kezelt vetőmagot nagyon megnézték, megválogatták. Egyes helyeken, mint például Kaposváron és környékén el sem lehetett képzelni, hogy vetőmagot mintából árusítsanak, illetve vegyenek.

A csöves kukorica ilyenszerű árusításához, kínálásához hasonló más árusítási formák is ismeretesek. Jászberényben azoknak a házaknak a padláslyukán, amelyeknél csöves kukorica volt eladó, egy-két csövet kidugtak, és addig tartották kint, amíg volt eladó árujuk. Effajta mintából való árusítási kínálás fedezhető fel a Kalocsa és Szeged környéki paprikatermelő községekben is, ahol a száradni a házak falára kiaggatott paprikafüzérek eladási, vásárlási lehetőséget is jeleztek.[9] Több helyen pedig a szénát és a szalmát úgy árusítják, kínálják mintából, hogy a piacon, vásáron egy-egy köteg szénát vagy szalmát jól látható helyen helyeztek el. Így, egy kis köteg széna vagy szalma kocsirúdra való kötésével és aztán a kocsirúd felállításával jelzik például — általánosan — az eladó szekeret, kocsit is.

Hasonlóan jelzésszerű mintából árusítják Békésen, Sarkadon és Gyulán a vágott *fűzfavesszőt* még ma is. A minta itt valóban csak minta, mert a kínálás pillanatában az áru még nincsen készen, még nem áll rendelkezésre, nem vágták le. Csak a vételtől függő mennyiséget vágja majd le az eladó. A fűzfavesszőhöz hasonlóan, egy-egy kéve bemutatásával árulták a *nádat* Hajdúszoboszlón, Derecskén és Kunszentmiklóson is. Azzal a különbséggel, hogy a nád odahaza vagy a tárolási helyen már rendelkezésre állt.

Míg az eddig tárgyalt terményeket mintából szinte kizárólag a terménypiacokon, esetleg az állatvásárokon (sertésvásár, baromfipiac) árulták, addig a lisztet, általában az őrleményeket (derce, korpa, kukoricaliszt, kukoricadara) kizárólag a piacok-vásárok élelmiszert, gyümölcsöt, tejet-tejtermékeket árusító részein kínálták. Az őrleményeket kis, 1/2—1 kg súlyú mintákból kínálták leginkább. Illetőleg sok esetben külön mintát nem is alkalmaztak, hanem a nagyobb mennyiségű vásárláshoz az eladásra piacra vitt pár

[9] BÁLINT Sándor 1962. 100—101.

kilós mennyiséget használták fel mintaként. Ez azt is magyarázza, hogy őrleményekből általában nem vásároltak sokat; inkább a friss őrletést szerették. Egyes őrleményfajtákból egyenesen káros volt — mint például a kukoricalisztből — nagyobb mennyiséget készíteni, mert hosszabb ideig állva, romlott a minősége, változott az íze, használhatatlan lett. Az őrlemények közül mintából való árusításra leginkább a *liszt* jött számításba. Sokan, akik maguk sütöttek kenyeret, de saját termésű gabonájuk nem volt, nem gabonát vettek, hanem a lisztet szerezték be nagyobb mennyiségben; egy egész évre vagy félre. Hasonlóan nagyobb mennyiségben vásárolták a lisztet a sütőasszonyok is. Hajdúszoboszlón a pénteki hetivásáron még pár évvel ezelőtt is rendszeresen árusítottak mintából lisztet. A mintából lisztet árusítók kizárólag asszonyok voltak. A mintát vakító fehérre mosott, tiszta vászonzacskókkal vitték a piacra, 1—2 kg mennyiségben és más árucikkek, legtöbbször tej, tojás, vaj társaságában el is adták.

Gyöngyösön a hetivásárokon rendszeresen árultak mintából *bort*. A borminta számára átlátszó fehér üveget (1—1 1/2 literest) használtak.[10] Néhány közismert szőlősgazdának nem volt szüksége arra, hogy a bora színét lássák. Az ilyenek kis, külön erre a célra készített, füllel ellátott, általában 3—5 literes hordócskákban vitték boraikat a piacra. A mintából való borvásárlásnál fontos volt a *kóstolás*. Erre a célre legtöbben egy-két kis poharat vittek magukkal a zsebükben. A mintából történő borárusítás főidénye november második fele volt. Ez volt az újbori vásár. Ekkor általában a gyenge, éppen hogy letisztult új borok kerültek árusításra. A másodidény március végén kezdődött, és főleg a már többször kezelt, megállapodott borokra vonatkozott. Ekkor kerültek piacra, elég nagy mennyiségben a Hegyalján a régebbi, nehéz, megért borok is. Ilyeneknél a minta megmutatásakor, előzetesen hangsúlyozni kellett, hogy régi, két- vagy hároméves borról van szó.

Paládi-Kovács Attilától tudjuk, hogy Eger vidékéről (Noszvaj, Novaj, Bükkzsérc) és a Mátraaljáról (Abasár, Domoszló, Vés) a bortermelő parasztok még az 1950-es években is rendszeresen eljártak Ózdra és a környező bányatelepekre demizsonba töltött boraikkal, amit kóstolónak, mintának vittek magukkal. Az árusítást már a vasútállomáson, az utazás alatt megkezdték. Megrendeléseket vettek fel és foglalókat kértek. Aztán visszatérve *tonnák*ban, kis hordókban küldték el a bort postán vagy vasúton utánvéttel.

Mátészalkán a *pálinkát* is árulták mintából. A mintából való pálinkaárusítás voltaképpen kóstoló volt. Inkább kóstoló, mint a bor esetében. A fehér üvegben piacra vitt mintából igyekezett jót húzni a venni szándékozó, de az eladó rendszerint rendre utasította: „Nemcsak magának való az a pálinka, hé! Más is érdemli, talán még jobban mint maga, aki tudom is én hogy vesz-e vagy se." Az ilyenféle figyelmeztetésekben célzás volt arra is, hogy a pálinkát nem lehetett nyíltan árusítani, se mintából, se anélkül. A mintát nem is tették közszemlére, hanem kabátzsebbe, tarisznyába rejtetten vitték magukkal. Sokszor nem is a piacra, hanem a piac környéki forgalmas helyekre, boltok elé, utcasarkokra, mázsálóházhoz stb. Csengerben a vásártéri cédulaháznál árusítottak leginkább, Kisvárdán pedig a vasútállomáson. Az árusok vigyáztak arra, hogy a zsebbe, tarisznyába dugott pálinkás üveget mindazok meglássák, akik érdeklődnek utána, és ha a hatóságiak alkalmatlankodnának, könnyen azt tudják mondani, hogy úton lévén a maguk használatára hordják magukkal az üveget. A mintából való pálinka árusításnál különösen nagy szükség volt a *kölcsönös bizalomra*. Már megkóstolni se volt illő a mintapálinkát igazi vevőszándék, illetőleg következmények nélkül. A dugott mintát sokszor nem is mutatták meg az ismeretlen embereknek, olyanoknak, akikről rossz hírük volt, akikről feltételezhető volt, hogy visszaélnek a helyzettel, és csak potyázni akarnak. Ebből következik, hogy egyes helyeken, például Szigetváron, a pálinka mintából való kóstolását megfizettették.

A mintából való pálinka árusításhoz hasonlóan titkos művelet volt a *dohány* árusítása is.[11] A dohányt ugyanúgy, mint a pálinkát, nem annyira piacokon-vásárokon kínálták, mint inkább vasútállomásokon, kocsmákban, esetleg nem is közvetlenül, hanem megbízottak útján. A Baja környéki falvakban azt tartották, hogy minden boltos megbízásból árult dohányt. A mintából történő dohányárusítás, ellentétben sok más áruféleség mintából történő árusításával, mindig *kóstolással* járt együtt, sőt kezdődött. Leginkább a dohány mintából való árusításánál alakult ki az *ügynökszerű árusítás*. Több helyen a dohánymintát az árusok vagy megbízottaik házakhoz, olyan emberekhez vitték el, akiket megbízhatónak tartottak, ismertek meg, és tudták róluk, hogy dohányosok, hogy szükségük van dohányra, és esetleg már máskor is vettek. A dohány kínálása

[10] Dankó Imre 1975. 305.
[11] Takács Lajos 1964. 398—399.

sokszor, különösen új vevő esetében láthatólag nem is eladási szándékkal történt. Az eladó megkínálta dohánnyal a kiszemelt vevőt, és a dohány, pipa vagy sodort cigaretta szívása közben úgy vezette, irányította a beszélgetést, hogy a megkínált érdeklődjön a dohány után, kérdezze meg, hogy milyen fajta, honnan való, hogy hogyan lehet hozzájutni, és kérjen belőle, nyilvánítsa ki vevőszándékát. A debreceni tanyákat, a hortobágyi pásztorokat így látogatták végig évenként a nyírségi, különösen pedig a nagykállói és geszterédi dohányosok, és adták el nekik a dohányukat. A pálinka és a dohány mintából történő árusítása szoros kapcsolatban állt a *csempészéssel*. Általában elmondhatjuk, hogy a csempészárukat főleg mintákból, titokban mutogatott, kiválogatott mintákból árusították.

A különféle ipari — edény, szőnyeg, üvegáru — termékekkel házaló és napjainkban mindinkább a tanyákra szoruló *cigányok* is végeztek, sőt végeznek még ma is bizonyos értelemben mintából való árusítást, cserét. A házaló cigányoknál a bemutatott minták alapján vagy azok nélkül is meg lehet rendelni lábasokat, poharakat, szőnyegeket. A cigányok a megrendelések vagy csak kötelezettség nélküli megbízások alapján beszerezték a kívánt dolgokat, és házhoz szállítva eladták vagy becserélték főleg élelmiszerekre, szalonnára, kolbászra, zsírra, lisztre vagy újabban ócska ruhára. Az ilyen cserevételeknél újabban, amióta az üzemekben, állami gazdaságokban, termelőszövetkezetekben bizonyos termékekhez jutnak a munkások, cserealapul ezek a kapott termékek, például termelőszövetkezeti tagoknál *cukor*, *rizs* szolgálnak.

A mintából való árusításnak még egy jelentősebb esete volt: a *szalonna* — leginkább a sós, kevésbé a füstölt és legkevésbé a paprikás — árusítása. A tiszántúli módosabb gazdák, a debreceni civisek általában sok disznót, tízet-tizenötöt is levágtak évente. A szalonnát — főleg sós fehér szalonna formájában — eleve eladásra vagy munkabérbe szánták.[12] A február elejére már befejezett disznóvágások szalonnái május végére, a nagy munkák kezdetére már készen voltak. A kaszások, aratók, cséplők, kommenciós cselédek munkabérbe kaphatták, de a tavaszvégi piacokon, vásárokon, éhtavasz idején piacra is kerülhettek. A helybeliek nemigen vásároltak mintából szalonnát egyetlen piacon sem. Ellenben a debreceni, böszörményi, nánási, szoboszlói, karcagi vásárokra, piacokra szalonnáért lejövő felvidékiek, főleg gömöriek kizárólag minta alapján vásároltak. A hetivásárokon látott minták alapján mentek el a házhoz, hogy ott a kívánt mennyiségben vegyenek, ahogy ezt Fényes Elek már 1837-ben is említette. A békési, gyulai, szalontai, csabai, orosházi piacokra-vásárokra pedig a Bihar hegységből, Arad-hegyaljáról, de Erdély belsejéből is sokan és rendszeresen jártak szalonnáért. A piacon a szalonnát a gazdasszony árulta. Egy-egy piacra csak egy *oldal* szalonnát, még két-három *stráfot* vitt fel. Ha kérték eladta, sőt meg is vágta, és mérve is adott belőle, de mintaként is használta. A nagyobb mennyiségben vásárolni akaró megkérdezte, hogy nincsen-e belőle több, tíz-tizenöt oldal vagy stráf. Igenlő válasz esetén hamar nyélbeütötték az üzletet, és a vevő elment szekerével a házhoz, ahol megkapta a szalonnát a kívánt mennyiségben.

A mintából való árusítás kezdetleges továbbfejlesztése az, amikor a piacon-vásáron árusítók valahogy felhívják a vevők vagy venni szándékozók figyelmét valami olyan árura, amit nem hoztak magukkal a piacra, vásárra. Sok helyen ma is láthatók dobozfedélre írt hirdetések, mint a debreceni *zsibogóban* (hetenként kétszeri ócskapiac) egy használt ruhát árusító asszonynál is: „Sámsoni szőlőskertből való csemege borom van eladó. Nyíl utca 29."

A mintából való árusításnál a rendes, közvetlen vételnél jobban, erőteljesebben kifejlődtek az állandósult árus-vevő párok. Az állandó vevőkkel rendelkező árus a mintával sok esetben már nem is a piacon-vásáron árult, hanem felkereste a lakásán a vevőt, esetleg üzent neki, mintát küldött az áruból.

Különösen erősen nyilvánult meg ez a mintából való árusítási forma nagyobb gazdaságok esetében. Az intézők, kasznárok nem piacoltak a terménnyel, nem méricskélték. Idejük, emberük sem volt hozzá, meg a pénzre is egyszerre volt szükségük. Az ispánok, kasznárok általában mintából árusították a termést, és lehetőleg a már régebbről kialakult viszonylatban adták el. A Dunántúl nagyobb vásáraiban az intézők szinte mindig megtalálhatók voltak. Többségük azonban nem állt ki a mintával, hanem egyenesen a felvásárló kereskedőt kereste, ahhoz vitte a mintát, és csak abban az esetben nem neki adta el, ha a kereskedővel nem tudott megegyezni. Így írta ezt le Gyergyai Albert Nagyatádról, ahol „a Patakyak, Udvardyak, Igmándyak mind maguk vesződtek nem mindig jó földjeikkel, s gazdatisztet se tartottak, legfeljebb kasznárt, gazdát vagy botosispánt".[13]

[12] Ecsedi István 1925. 114—132.
[13] Gyergyai Albert é. n. (1972.) 11.

Összefoglalva: a mintát, bármily természetű legyen is az, *jelnek, hirdetménynek* foghatjuk fel, ami arra hivatott, hogy a vevőt tájékoztassa, vásárlásra késztesse.

A mintából való árusításnál a szokásosnál nagyobb jelentőséget kapott a *bizalom*, a bizalom felkeltése, a *tájékozottság*, tehát az *árucsere pszichikuma*. Nagy szerepe volt benne a *kommendálók*nak, a „jó ismerősöknek". Szervezeti vonatkozásban az ügynök-rendszerrel áll kapcsolatban, annak a kezdetét kell benne látnunk. A mintából való árusítás a kereskedelem, sőt nem is a kis-, hanem mindjárt a nagykereskedelem felé mutat, amely a tényleges adás-vétel lebonyolításában már a mintától is mentes.

IRODALOM

Balassa Iván
1960 *A magyar kukorica.* Budapest

Balogh Béla
1895 *Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig.* Rimaszombat

Bálint Sándor
1962 *A szegedi paprika.* Budapest

Belshaw, Cyril S.
1965 *Traditional Exchange and Modern Markets.* Engelwood Cliffs: Prentice-Hall

Czobor Mátyás (szerk.)
1908 *Zalavármegye érvényben lévő szabályrendeletei.* Zalaegerszeg

Dankó Imre
1974 *A vásárkutatás néprajzi jelentősége.* A Déri Múzeum Évkönyve 1973. Debrecen 281—304.
1975 *A gyöngyösi vásárok-piacok néprajza.* Az Egri Múzeum Évkönyve XI—XII. (1973—1974). Eger

Ecsedi István
1925 *Azok a jó debreceni disznótorok. Poros országutakon.* Debrecen

Gyergyai Albert
é. n. (1972) *Anyám meg a falum.* Budapest

Horváth Zoltán
1976 *A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében.* Budapest

Ortutay Gyula
1960 *Kiss Lajos. Írók, népek, századok.* Budapest

Paládi-Kovács Attila
1966 *Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön.* Etnographia LXXII. 295—296.

Takács Lajos
1964 *Dohánytermesztés Magyarországon.* Budapest

Imre Dankó

SELLING FROM SAMPLE

(Abstract)

On Hungarian markets and fairs it was not unusual that the seller did not take with him the produce, drink or other goods but some samples of it. Such produces were sold in this way whose transport is difficult on account of their large volume (grain, fodder, etc.). In the winter and also at other times when weather made transport more difficult, this form of selling was preferred. The various produces all had their traditional main and sub- or second season of selling. The mobile way of selling from sample enabled saving of the martket dues. The weekly fairs (used by merchants to buy up the products of individual peasants) were more appropriate for selling from sample than national fairs or everyday markets.

The study gives account of the selling of wheat, rye, barley, shelled maize and maize in the ear, as well as flour and groats from sample. The acquaintance with each other of seller and buyer, and confidence played an important role in the sales from sample. Sometimes a deposit was asked for and left.

Wine, brandy, tobacco, bacon and paprika were also sold from sample. Brandy and tobacco were smuggled goods and therefore their selling was prohibited. Thus sellers offered them more outside the market, at street-corners, the railway-station, at the pub, or Sunday mornings after the curch service.

Bencsik János

Adatok a hajdúsági pásztorok származás szerinti összetételéhez

A Hajdúság és a Hortobágy hagyományos állattartásának és mintegy reliktumként megőrződött pásztorkodásának néprajzi vizsgálata előrehaladott. Ennek ellenére a kutatás további részletekkel gazdagíthatja egy-egy területének, így a sőretartásnak is az eddig feltárt néprajzi képét.

A sőretartás a külterjes állattenyésztésnek kétségtelenül egyik legjövedelmezőbb ága volt, illetve maradt még a XVIII. század végén is. Noha a marhahizlalással és -értékesítéssel foglalkozó *tőzsér*ek, *göbölyös*ök, *sőrés*ek között az alföldi városok (Debrecen, hajdúvárosok, stb.) civisei még ekkor is jelentős számban találhatók, ennek ellenére a magyar Alföld gazdasági lehetőségeire épülő, s a nyugati (csaknem kizárólag ausztriai) piacokra irányuló moldvai és erdélyi „tranzit" szarvasmarha-kereskedelem örmények és görögök kezén volt.[1]

A továbbiakban a Hortobágy környékét bérlő, a „tranzit" marhakereskedelemben résztvevő kereskedők tevékenységéhez szeretnénk néhány levéltári forrás felhasználásával adatokat szolgáltatni.[2]

A Hortobágy mellékén, így Balmazújvároson is a *sőre* ma is jól táplált, kövér állatot (nemcsak szarvasmarhát) jelöl. Általában jelzőként kövér, kövéres jelentésben alkalmazzák, de előfordul főnévi jelentésben is: „Úgy él, mint a sőre", „Úgy meghíztál, mint a sőre". A *sőrés* továbbképzett alak családnévként is előfordul a hajdúvárosokban, Tiszacsegén. Az okleveles forrásainkban a *sőrés*-sel a hízott állatok pásztorlásával foglalkozó egyént jelölnek. Földrajzi nevekben is fel-felbukkan, mint Hajdúnánáson a *Sőreföld*.

Balmazújváros egyike azoknak a Hortobágy melléki településeknek, amelyeknek nagy határát javarészt szikesek, a Hortobágyhoz tartozó legelők alkotják.[3] A településtől távoli *külső* legelőkön, így a *Daraksán*, a *Vókonyán* rendre bérlők legeltettek, s hol egy-egy kommunitás, hol nagyobb *tőzsér*ek vették bérbe ezeket a határrészeket. Tudunk arról is, hogy a XIX. század fordulóján (1976, 1799, 1802) *Daraksát* a *Kisújszállási Redemptus Közbirtokosság* használta.[4] Az *árendás*oknak e szikes legelőkön elsősorban szilaj és félszilaj gulyái, illetve ménesei *hevertek*. Más pusztákon, mint a *Horto*n vagy a *Szegi* legelőn gazdag kereskedők hizlalták sőrecsordáikat, juhnyájaikat. Róluk mind a Szabolcs vármegye által készített nemesi, mind a pásztorok összeírásai hírt adnak. Az 1770-es[5] és az 1790-es[6] nemesi lajstromokban egyaránt szerepelnek, mint akik a balmazújvárosi legelőket bérlik. Az 1790-es összeírás vagyoni állapotuk árendával összefüggő részletét is kimutatja: Eszerint:

Jakabffy Kristóf	100 ökörrel,
Lászlófy Emánuel	100 ökörrel és 10 lóval,
Mártonfalvy Kajetán	200 ökörrel,
Szitás Márton	100 ökörrel

legeltette az általa bérelt pusztát. Nevükkel és gazdasági tevékenységükkel a hajdúvárosok gazdálkodásának tanulmányozása közben is találkozhatunk. Tudunk arról, hogy Hajdúböszörmény és Hajdúnánás város magisztrátusa, mint a gazdasági élet szervezője tenyészállatokat (méneket és bikákat) cserélt vagy esetenként vásárolt egyik vagy másik nagy állatkereskedőtől.[7] Közülök egyesek hosszabb ideig, mások csak néhány évig sze-

[1] Gaál László 1966. 110, 278.

[2] Giday Kálmán 1941. 147., Giday Kálmán 1943. 255—256.

[3] Balmazújváros 44 624 kh-as határából 22 139 kh legelő és 3205 kh rét, vagyis több mint 50%-a. Jékelfalussy József 1897. 462.

[4] Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (a továbbiakban SzSzML) Acta Politica fas. 12. No. 1187. 1796.; uo. fasc. 15. No. 902. 1799.; uo. fasc. 2. No. 853. 1802.

[5] Uo. fasc. 35. No. 13. 1770-es nemesi összeírás.

[6] Uo. fasc. 5. No. 405. 1790-es nemesi összeírás.

[7] Hajdú-Bihar megyei Levéltár (a továbbiakban HBML) Hajdúböszörmény város jkv. 35. kötet 1831. No. 157.

repelnek forrásainkban. Így Jabakffy Kristóf egy emberöltőn át bérelte a balmazújvárosi legelőt.[8] A Szitás család több tagját úgyszintén évtizedekig említik a levéltári anyagban.[9]

Ehhez hasonló gazdálkodási gyakorlatról értesülhetünk Békés megyéből is, ahol a lakatlan, nagy kiterjedésű pusztákat eleinte görögök, bolgárok és örmények vették bérbe. „A kamarai puszták főképp örmény bérlőinek birtokában az összeíráskor: 1796-ban 12 128 db marha volt."[10]

A rendelkezésünkre álló három (1796-os, 1799-es és 1802-es) pásztorösszeírás adatai alapján pedig a már említett jeles *sőretartók* által alkalmazott pásztornépség összetételét, származását és migrációját tisztázhatjuk meglehetős pontossággal.[11]

Már az összeírás adatainak átolvasásakor szembeötlik az a tény, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján a legjelentősebb sőretartó Jakabf(f)y Kristóf Balmazújváros határában. Alkalmazottainak jegyzékéből az is kiolvasható, hogy a *Nagyhorton* állattenyésztő majorja volt. Mellette a *Szitás* család jelentős; képviselői e korban Bogdány és Kristóf, továbbá Mártonfalvy (Mártonfy) Kajetán a nagy sőretartó. Az összeírások azonban több debreceni, egy jelentős nyírbogdányi, sőt helybeli sőretartókat is tartalmaznak. Az utóbbiak társadalmi hovátartozásuk szerint jobbára középnemesi, illetve Debrecen esetében minden bizonnyal cívis családok. Akad közöttük egy izraelita (Mesko Isák) is. A Jakabffy, a Mártonfy és a Szitás család eredete idegenbe vezet, minden valószínűség szerint örményekkel van dolgunk.[12]

A sőretartók által foglalkoztatott pusztaiak, elsősorban is a sőrések etnikai összetétele meglehetősen tarka képet mutat. Különösen a gazdag, örmény eredetű sőrések szolgálatában vannak vegyes etnikai összetételű pásztorcsoportok. Az erdélyi vármegyék (Szolnok-Doboka, Kolozs, Belső-Szolnok, Szatmár, Kraszna) mellett Szebenszék, továbbá közelebbi helységek, mint Bihar, Békés, Külső-Szolnok, Szabolcs és a Nagykunság falvai, de a hajdúvárosok is szerepelnek szülőhely gyanánt ezekben az összeírásokban. A közvetlen környékbelieket, kiknek a száma meglepően kevés, elsősorban a debreceni tőzsérek alkalmazzák.

Ha a szolgálatban eltöltött évek adatait vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy e pásztornépség ritkán tölt hosszabb időt egy-egy tulajdonos szolgálatában. Többségük egy-két évet pásztorkodott egy helyütt, majd újabb gazdánál vállalt munkát.

A jelen adatközlés terjedelme nem tette lehetővé, hogy a szóban forgó pásztorösszeírásokat részletesebben is bemutassam, noha adataik rendkívül tanulságosak lennének más helységek vonatkozásában is. Mégis néhány általános jellegű megállapítást tehetünk:

1. A távoli, elsősorban is Erdélyből ideszegődött pásztorokat a *sőregulyák* mellett találhatjuk. E jelenség magyarázata kettős lehet: egyrészt az erdélyi örmények szívesen fogadnak fel e vidékről *sőrés*eket, másrészt a minden bizonnyal az erdélyi helységekben olcsón vásárolt állatokat az ott helyben fogadott (vagy a tenyésztőtől szinte átvett) sőrésekkel tereltetik a Hortobágyra, akik itt is maradnak az állatok mellett.[13]

2. A környező falvak, városok határán elvétve akadunk erdélyi vagy szlovák eredetű pásztorokra. Kivételt az uradalmi alkalmazottak között találhatunk. Őket jobbára az új juhfajták (mert forrásainkban a tenyésztett juhfajtákra is vannak adatok) pásztorai között foglalkoztatják.

3. Az idegen pásztorelem megléte a Hajdúságban, illetve a Hortobágyon és környékén tehát a sőretartással és részben az urasági juhászatban bekövetkezett fajtaváltással kapcsolható össze. Ez a jelenség a Hortobágy környéki pásztorkodásban inkább kivételnek számított.

[8] Jakabf(f)y Kristóf neve már az idézett 1770-es nemesi összeírásban is szerepelt, ettől kezdve folyamatosan vannak adataink róla 1802-ig. 1793-ban is a haszonvételt bérlők között szerepel Szitás Márton, Szentpétery János és Mártonfy Kajetán mellett. SzSzML fasc. 9. No. 634. 1793-as nemesi összeírás.

[9] Közülük a Bogdány, Kristóf és Márton mellett egy hajdúnánási vétel kapcsán Domokost említik a források. HBML Hajdúnánás város jkv. 12. kötet No. 894. 124.

[10] Implom József 1971. 180, 181.

[11] Itt köszönöm meg Balogh István kedves bátyámnak a pásztorösszeírásokkal kapcsolatos segítségét.

[12] Goncza László 1895. 377.

[13] Moldován Gergely 1913. 44.

Jakabffy Kristóf alkalmazottai: (Balmazújváros, Nagyhort)

Név (életkor)	Foglalkozás	Születési helye	Összeírás éve, a szolgálat ideje
Albert István	béres	Debrecen	1799 1 éve
Asztalos István	sőrés	Huszt (Máramaros)	1799 1 éve
Bágya Mihály	gulyás számadó	Szentpéter (Kolozs)	1796 5 éve
Beregi János (37)	csikós	Iriny (Szatmár)	1802
Berecz János	csikós számadó	Balmazújváros	1796 1 éve
Buczerko Iko (30)	sőrés	Tur (Torda)	1802
Bujdosó András (56)	sőrés	Hencida (Bihar)	1802
Csokány Filep (47)	sőrés	Apátikeresztúr (Bihar)	1796, 1802
Csokány Flóra (17)	kocsis	Apátikeresztúr (Bihar)	1802
Csibi György (58)	sőrés	Balmazújváros	1802
Dobi György (22)	sőrés	Vád (Fogaras)	1802
Dunbasi Gergely	számadó (tehén)	Ditró (Csík)	1796 5 éve
Erdélyi Mihály (40)	gulyásszámadó	Nádudvar (Szabolcs)	1799, 1802
Flora György	béres	Buza (Doboka)	1799, 1 éve
Fogaras Lup	meddőtehén számadó	Iklód (Szatmár)	1799, 1 éve
Fora Tódor (30)	sőrés	? Debrecen	1802
Foris János (34)	sőrés	Karcag	1802
Frizsa János (42)	sőrés	Szelistye (Szeben)	1802
Gyökeres János	fejőstehén számadó	Karcag	1796 1 éve
Halasi Mihály	csikós bojtár	Balmazújváros	1796 1 éve
Haraklányi Vorüly	sőrés	Haraklány (Szilágy)	1796 8 éve
Horváth István	csősz	Balmazújváros	1899, 2 éve
Jó Mihály (28)	gulyásbojtár	Nádudvar (Szabolcs)	1796, 1802 1 éve
Jó Péter idős	gulyásszámadó	Nádudvar (Szabolcs)	1796, 1 éve
Jó Péter (32)	gulyás	Nádudvar (Szabolcs)	1799, 1802 3 éve
Kálmán Mihály	sőrés	Kiskalota (Kolozs)	1796, 1 éve
Kálmán Mihály	fejőstehén számadó	Diószeg (Bihar)	1802
Kerekes (Szilágyi) János	sőrés	Nagyszántó (Bihar)	1796, 1 éve
Konstantin Sajtos (30)	sőrés	Bagamér (Bihar)	1802
Krisán Rosa	sőrés	Paga (Szatmár)	1796, 6 éve
Karnya János (30)	sőrés	Kampa (Bihar)	1802
Kukur Formia	sőrés	Felsőábrány (Bihar)	1799, 1 éve
Marusán Gergely (48)	sőrés	Gisány (Külső-Szolnok)	1796, 1 éve 1799, 1802
Marusán János (46)	sőrés	Portelek (Szatmár)	1802
Marusán Tógyer	sőrés	Magyaregregy (Szilágy)	1796, 1 éve
Márton Mikora (26)	sőrés	Felsőlugos (Bihar)	1802
Moldován Demeter	sőrés	Szamosújvár (Belső-Szolnok	1796, 1 éve
Morár Tógyer	sőrés	Élesd (Bihar)	1799, 1 éve
Nagy Mihály	gulyás	Debrecen	1799, 1 éve
Rósa János	sőrés	Magyarlápos (Doboka)	1799, 4 éve
Sándor János	sőrés	Paga (Szatmár)	1796, 1 éve
Szabados János (48)		Balmazújváros	1799, 14 éve
Szabados János		Hereglya (Szolnok)	1802
Szakáll János	gulyás	Nádudvar (Szabolcs)	1799, 1 éve
Szalontai József (29)	sőrés	Tiszacsege (Szabolcs)	1802
Száz György (23)	béres	Kolos (Kolozs)	1802
Szilágyi Demeter (55)	sőrés	Kétegyháza (Békés)	1802
Szilágyi János	sőrés	Tasnádszántó (Szilágy)	1799, 1 éve
Szilágyi (Tarka) Demeter	sőrés	Kétegyháza (Békés)	1796

Név (életkor)	Foglalkozás	Születési helye	Összefrás éve, a szolgálat ideje
Szücs János (55)	sőrés	**Hajdúböszörmény**	1802
Szturcz Tógyer	sőrés	Dámos (Bihar)	1799, 1 éve
Töre Kupa	**bivalyos**	Dubricsony (Bihar)	1799, 1 éve
Vári János (32)	tehenész	Hajdúszoboszló	1799, 1802 4 éve
Zoltán András (58)	sőrés	Debrecen	1802
Mártonfy Miklós alkalmazottai: (Balmazújváros, Nagyhort)			
Eszenyi Mihály	tanyás	**Kunmadaras**	1796
Maui Tódor	számadó	Dobrács (Szatmár)	1796, 2 éve
Paál István	számadó	Tiszacsege (Szabolcs)	1796, 2 éve
Szeledzsán Mihály	számadó	Alsóvorta (Erdély)	1796, 2 éve
Tőkés Mihály	számadó	Balmazújváros	1796, 2 éve
Mártonfy Kajetán alkalmazottai: (Balmazújváros, Halomalja)			
Dóró János	gulyásbojtár	Hajdúszoboszló	1796, 1 éve
Horváth János	gulyás számadó	Hajdúböszörmény	1796, 1 éve
Módován Dávid	sőrés számadó	Álmosd (Bihar)	1796, 1 éve
Rezes Simon	sőrés	Érfancsika (Bihar)	1796, 1 éve
Timár Tógyer	sőrés	Érfancsika (Bihar)	1796, 1 éve
Szitás Kristóf alkalmazottai: (Balmazújváros, **Halomalja**)			
Blága Vaszi	sőrés	Ipp (Szilágy)	1796, 1 éve
Moldován Gavrila	sőrés	Kecse (Bihar)	1796, 5 éve
Tajtis Simon	sőrés	Nagyléta (Bihar)	1796, 5 éve
Szitás Bogdány alkalmazottai: (**Balmazújváros**, Szegi puszta)			
Borgya Tada (26)	sőrés	Kishely (Doboka)	1802
Bogotyán Dávid (20)	sőrés	Paglis (Doboka)	1802
Domán Simon (40)	sőrés	Mires (Kolozs)	1802
Faragó Kifor (50)	sőrés	Kolos (Kolozs)	1802
Kompán Mihály (34)	sőrés	Örmöcz (Doboka)	1802
Oltyán Sándor	sőrés	Szekulály (Doboka)	1799, 1 éve
Szabó Illés (55)	sőrés	Zálnok (Szilágy)	1802
Ternovai János (17)	sőrés	Korpád (Kolozs)	1802
Tigorán Gerzsa (20)	sőrés	Sáárt (Kolozs)	1802
Zsukán Iván	sőrés	Szekulály (Doboka)	1799, 1 éve
Nánási Márton debreceni sőretartó alkalmazottai:			
Burai András	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Fekete Mihály	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Nádi János	bojtár	Ároktő (Borsod)	1796, 1 éve
Pap Lukács	számadó	Oros (Szabolcs)	1796, 1 éve
Szabó István	számadó	Debrecen	1799, 1 éve
Szetis Márton	számadó	Balmazújváros	1796, 1 éve
Moldovány József debreceni sőretartó alkalmazottai:			
Angyal András	sőrés	**Balmazújváros**	1796, 1 éve
Maruska Tógyer	sőrés	**Szunáka** (Kraszna)	1796, 1 éve

Név (életkor)	Foglalkozás	Születési helye	Összeírás éve, a szolgálat ideje
Kapitány János debreceni sőretartó alkalmazottja:			
Faragó András	számadó	Debrecen	1796, 1 éve
Margitai György debreceni sőretartó alkalmazottja:			
Nagy István	számadó	Debrecen	1796, 1 éve
Jóna Mihály sőretartó alkalmazottja:			
Csikós Mihály	számadó	Törökszentmiklós	1796, 1 éve
Vincze Péter sőretartó alkalmazottja:			
Fejes István	számadó	Gyoma (Békés)	1796, 1 éve
Kémery Mihály és Nagy Gábor sőretartók alkalmazottja:			
Nagy István	számadó	Bábolna (Borsod)	1796, 1 éve
Sziska Mihály nyírbogdányi sőretartó alkalmazottjai:			
Bencze István	sőrés	Balmazújváros	1799, 1 éve
Domokos Ferenc	kondás számadó	Hugyaly (Szabolcs)	1799, 1 éve
Kerékjártó János	számadó	Hajdúböszörmény	1796, 1 éve
Mányi Sándor	bojtár	Hajdúdorog	1796, 1 éve
Nagy György	sőrés	Hajdúhadház	1799, 1 éve
Nagy János	sőrés	Balmazújváros	1799, 1 éve
Siteri Mihály	bojtár	Hajdúböszörmény	1796, 1 éve
Szika István	sőrés	Törökszentmiklós	1799, 1 éve
Szőnyi András	gulyás	Hajdúböszörmény	1799, 1 éve
Szücs János	számadó	Hajdúböszörmény	1796, 1799, 1 éve
Vas István	sőrés	Hajdúböszörmény	1799, 1 éve
Veres István	csikós	Balmazújváros	1799, 1 éve
Király Mihály debreceni sőretartó alkalmazottai:			
Balogh András	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Kányási Mihály	sőrés	Balmazújváros	1799, 1 éve
Kiss Mihály	sőrés számadó	Debrecen	1796, 1799, 1 éve
Szabó Gergely	sőrés számadó	Tiszafüred (Heves)	1796, 1799, 1 éve
Kerek Mihály debreceni sőretartó alkalmazottai:			
Mészáros Mihály	számadó	Hodász (Szatmár)	1796, 1 éve
Vitéz János	számadó	Sárköz (Szatmár)	1796, 1 éve

Név (életkor)	Foglalkozás	Születési helye	Összeírás éve, a szolgálat ideje
Balogh János balmazújvárosi sőretartó alkalmazottai:			
Kányási Mihály	számadó	Balmazújváros	1796, 1 éve
Vereczkei János	meddőtehén	Balmazújváros	1799, 1 éve
Vincze Mihály	számadó	Balmazújváros	1796, 1 éve 1799
Mesko Isák sőretartó alkamazottai:			
Grész Iván	sőrés	Bárcza (Torda)	1799, 1 éve
Grész Mikolaj	sőrés	Bárcza (Torda)	1799, 1 éve
Hadaga Mihály	sőrés	Bogdánháza (Szilágy)	1799, 1 éve
Marti ?	sőrés	Szentmihály (Belső-Szolnok)	1799, 1 éve
Szikion ?	sőrés	Iklód (Szatmár)	1799, 1 éve
Páll János sőretartó alkalmazottai:			
Kállai István	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Karsai András	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Tóth István	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Medve Tamás sőretartó alkalmazottai:			
Balázs Mátyás	gulyás	Mandrás (Gömör)	1799, 1 éve
Zimán György	gulyás	Mandrás (Gömör)	1799, 1 éve
Zimán János	gulyás	Mandrás (Gömör)	1799, 1 éve
Papp Mihály és Kajos Ferenc sőretartók alkalmazottai:			
Kányási Mihály	sőrés	Balmazújváros	1799, 1 éve
Szököts János	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Beke István sőretartó alkalmazottai:			
Balogh József	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Tunyogi Sámuel	sőrés	Bagamér (Bihar)	1799, 1 éve

A kisebb magángazdák 1802-es összeírásában az alábbi pásztorok szerepeltek:

Debrecenből 3 fő, Hajdúböszörményből 4 fő, Balmazújvárosból 2 fő, Tiszacsegéről 1 fő, Tiszafüredről 1 fő, Újfehértóról 1 fő, Nádudvarról 1 fő.

Király István sőretartó alkalmazottai:			
Kása Mihály	sőrés	Debrecen	1799, 1 éve
Kertész Mihály	sőrés	Igar (Külső-Szolnok)	1799, 1 éve

IRODALOM

GAÁL László
1966 *A magyar állattenyésztés múltja.* Budapest
GIDAY Kálmán
1941 *Hogyan hizlalták a gőbölyöket?* Ethnographia LII. 147.
1943 *A debreceni sőrések.* Ethnographia LIV. 255–256.
GONCZA László
1895 *A magyarországi örményekről.* Erdélyi Múzeum.
IMPLOM József
1971 *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II.* Békéscsaba
JEKELFALUSSY József
1897 *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.* Budapest
MOLDOVÁN Gergely
1913 *A magyarországi románok.* Budapest

János Bencsik

DATA ABOUT PLACES OF ORIGIN OF HERDSMEN IN THE HAJDÚ DISTRICT

(Abstract)

In the late 18th century cattle-dealers still had the animals fattened extensively, at the large pastures of the Hortobágy. Contemporary registers supply detailed data about herdsmen employed by the cattle-dealers. The author publishes records from Balmazújváros, which include the name, age, occupation and birthplace of herdsmen. According to these records the majority of herdsmen came from Transylvania. Most of the cattle-dealers were Armenians of Transylvania, who found there herdsmen for the large number of animals bought at low prices, and the latter drove the animals to the Hortobágy, where they fattened them by grazing. This foreign element among herdsmen is thus connected with cattle fattening and transit trade of livestock.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Berg, Gösta

Artur Hazelius Budapesten

Artur HAZELIUS (1833—1901) már érett férfikorban, 1873-ban alapította meg Stockholmban az Északi Múzeumot (Nordiska Museet), mely csakhamar — európai szinten is — a hasonló intézetek legnagyobbika lett. Tizennyolc évvel később létesült a Skansen mint a Múzeum szabadtéri osztálya. Ennek igen nagy lett a jelentősége a múzeumi terület későbbi fejlődésében és az egész világon a hasonló létesítmények mintájául szolgált.

HAZELIUS a filológia területén szerezte tudományos képesítését, és miután Uppsalában doktorált, Stockholmban előbb mint elemi iskolai tanító, majd mint gimnáziumi tanár működött.[1] Miközben széles körű gyűjtőmunkát végzett, fáradhatatlanul ismerkedett más intézményekkel is. Érdeklődése nemcsak szervezeti és adminisztratív kérdésekre terjedt ki, hanem a tárgyak módszeres gyűjtésére és gondozására, kiállítására, tudományos feldolgozására, valamint az oktatásban és a népművelésben való felhasználására is. E célok elérése érdekében egész Európában hosszú utazásokat tett, és az ezek során szerzett tapasztalatai révén a maga korában feltehetően legjobb ismerője és szakértője volt a múzeumi építkezéseknek és a muzeológiának is.[2]

Utazásai során HAZELIUS két ízben is eljutott Magyarországra. Első alkalommal 1889-ben, amikor augusztus 14-én érkezett Bécsből Budapestre.[3] Augusztus 17-ig maradt itt, majd továbbutazott Grazba. Feljegyzései közt pontos adatokat találunk kiadásairól, ezeken kívül azonban csak rövid feljegyzést arról, hogy megtekintette a Nemzeti Muzeumot és az Országos Képtárat,* második nap pedig színházban volt.

HAZELIUS másodszor 1896. szeptember 21-én utazott Budapestre, feltehetően elsősorban azzal a céllal, hogy megnézze a nagy Milleniumi Kiállítást. Nem tudjuk bizonyosan, hogy ez alkalommal hány napot időzött Budapesten, mindenesetre 25-én már Koppenhágában volt, útban hazafelé Stockholmba. Erről az útjáról néhány feljegyzése maradt fenn, meglehetősen jelentéktelennek látszanak, de múzeumtörténeti szempontból talán mégis érdemes közreadni. HAZELIUS megvásárolta GELLÉRY M. *Führer durch die Milleniums-Ausstellung auf Grund officieller Daten* c. könyvét, a hozzátartozó térképpel együtt.

[1] BÖÖK, Fr. 1923; BERG, Gösta 1933.

[2] BERG, Gösta 1967.

[3] Az adatok itt és a következőkben HAZELIUS sajátkezű feljegyzései után, a stockholmi Nordiska Museet Archivumából.

* Abban az időben a Magyar Tudományos Akadémia épületében állított ki. *Szerkesztő.*

1. kép Artur HAZELIUS, az 1890-es évek végén

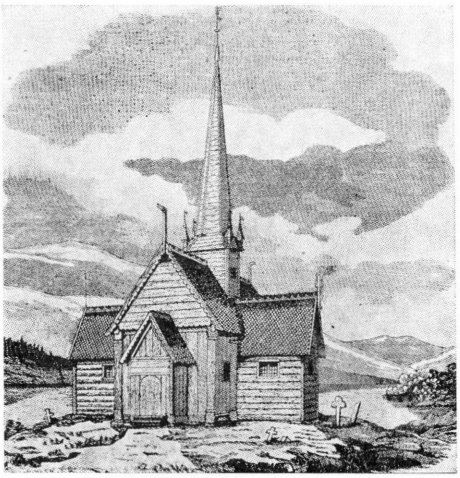

2. kép A Garmo-i templom régi helyén Gudbrandsdalen-ben, Norvégia. DIETRICHSON, Lorentz, De norske stavkirker, 1892. után

Ami HAZELIUST a kiállításon mindenekelőtt érdekelte, az ún. Néprajzi Falu volt. Ebben 24, Magyarország különböző vidékeiről származó lakóház, 4 középület és 1 csárda állott. A falut a bejárat mögött, a kiállítási terület nyugati oldalán (az ún. Városligetben) helyezték el. Az egész faluról összességében ezt írja HAZELIUS: „Egy falu ilyen elhelyezése, ahol olyan sok fajta — a maga nemében nagyon érdekes — ház áll szorosan egymás mellett, meglehetősen fárasztó látványt nyújt".[4] Megjegyzi, hogy a szobák általában magasak, egyformán fehérre meszelt falakkal. Ezzel kapcsolatban visszaemlékezik egy bizonyos személyre — neve sajnos olvashatatlan, talán az egyik porta gazdája lehetett —, akivel HAZELIUS elbeszélgetett, hogy „meg kellene említeni, vajon miért nincsenek az egyes eszközök a falon és miért vannak az udvaron".

„A legtöbb házban minden tárgy új volt." „Néhány porta, ahol a bútorok valódinak tűntek, nagyon érdekes. Így pl. a 12. és 23." — Ez a Sáros megyei szlovák és a Brassó megyei csángó ház volt. — „Általában úgy tűnik, hogy (a bútorokat) nagyon lelkiismeretesen — valósággal con amore — készítették."

A kiállítási faluban egy templom is helyet kapott, melyet a Kolozs megyei Kalotaszeg (Magyarvalkó) református templomának mintájára építettek

[4] Valamennyi udvarról részletes leírást találunk BÜNKER, J. H. 1897. dolgozatában.

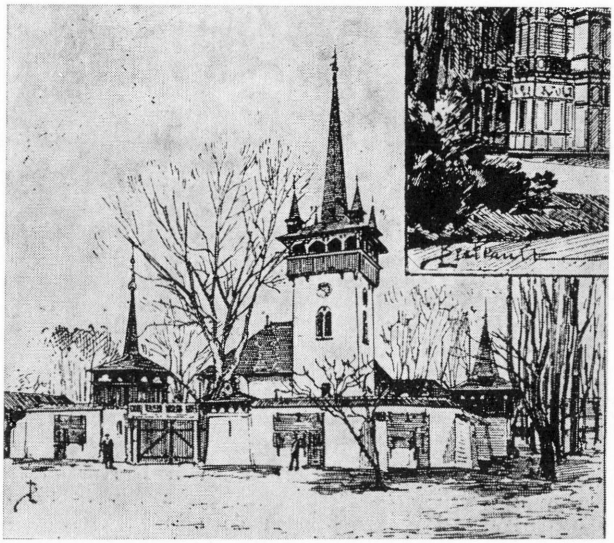

3. kép. „Magyar falu templommal és harangtoronnyal". Ny Illustrerad Tidning, 1896. után

(3. kép).[5] GELLÉRY katalógusa szerint a templomban állították ki azt a gyűjteményt, melyet gróf ZICHY Jenő hozott magával kaukázusi útjáról. HAZELIUS erről a templomról a következőket jegyzi fel: „A Garmo-i templom sokkal érdekesebb lenne, mint a Milleniumi Kiállítás falusi temploma." A templom nevét nehezen tudjuk értelmezni — úgy tűnik, inkább *Gerum*ról lehet szó, de mindkét templom Västergötland tartományban van, ezek pedig aligha jöhetnek számításba. Egy bevésett évszámból — 1889 — következtethetünk, hogy HAZELIUS ekkor már foglalkozott a Stockholmban felállítandó szabadtéri múzeum gondolatával, de a következő esztendő fővárosi sajtójából is tudjuk, hogy szándékában állott többek között egy norvég, ún. „stavkyrka" felépítése is.[6] Először a híres Borgund-i templomra gondolt. HAZELIUS azonban már korán felismerte, hogy egy eredeti objektumot előnyben kell részesíteni a másolattal szemben, és valószínűleg hallhatta, hogy a Garmo-i kis templomot *(2. kép)* 1885-ben lebontották, építő elemeit azonban nagyrészt összegyűjtötték és megőrizték. Ezt a templomot sokkal később Anders SANDVIG építette fel Norvégiában, Lillehammerben, a szabadtéri múzeumban.[7]

A stockholmi Skansen magja a Djurgardsbrunns-öböl déli partjának egy részén terült el, azon a magaslaton, ahol a szabadtéri múzeum most áll. HAZELIUS itt másolatokat akart felépíteni, a már említett Borgund-i norvég templomét és a Björkvik-i monumentális csűrét (ezt a tervét meg is valósította, de más helyen, a mai szabadtéri múzeum területén belül; ez különben egyike annak a két épületnek, mely ebben a múzeumban nem eredeti), mellettük

[5] *Ny Illustrerad Tidning* 1896. — itt a kiállításról 12 képet találunk. A Néprajzi Faluról Svédországban ezek az egyedüli képek.

[6] BERG, Gösta 1933. 97 kk.

[7] SANDVIG, A. 1928. 249 kk.

4. kép. A tervezett halászfalu a Skansenban. SCHMALENSEE, Artur rajza után, 1924

a svéd faépítészet legjelentősebb alkotásáét, az Ornäs-i középkori galériás épületét a Torsang-i egyházközség területéről, Dalarna tartományból. Amikor HAZELIUS megtudta, hogy a (budapesti) kiállítási falu legtöbb épületének felállítási költségeit az egyes megyék fedezték, fantáziája azonnal működni kezdett. „Orsa-ban a közösség, az Ornäs-i házzal kapcsolatban. Emlékeztetendő a magyar közönség áldozatkészségére a Milleniumi Kiállítás ügyében". A sietségben a nevek hasonlósága vezethette arra, hogy az Ornas-i házat egy egészen más községgel hozza kapcsolatba, mint ahol valójában található, és nem is tisztázta önmagában a különbséget egy magyar vármegye és egy svéd egyházközség között.

Még egy gondolattársítását is meg kell említenünk, mely HAZELIUS-ban újonnan alapított Skansenjével kapcsolatban felmerült. Egy szigeten, az ún. Vadászkastély (Vajdahunyad-vára) előtt, a mesterséges tavon halászfalu állt, ahol HERMAN Ottó gazdag gyűjteményeiből a halászat ősi tárgyait mutatták be. Erről ezt írja: „Framnäs mellett kellene a halásztelepet felállítani. Itt természetesen különböző típusú csónakokat, hálókat stb., és kinn a tavon a varsákat és hasonlókat is bemutatni." — Ilyen jellegű kiállítás sohasem valósult meg és az erre alkalmas Framnäs-területet 1908-ban elvették az Északi Múzeumtól. De még az 1920-as évek elején is készítettek a múzeumban ilyen terveket, abban a reményben, hogy az elveszített területet vissza lehet szerezni *(4. kép)*.

HAZELIUS egyéb feljegyzései budapesti látogatásáról inkább technikai jellegűek. Valamilyen kultúrtörténeti modellt is láthatott, mert a következőket olvashatjuk: „A stockholmi modellt úgy kellene elkészíteni, hogy az a város képét a különböző korszakokban tükrözze". A kiállítási bábukról megállapítja, hogy „gyakran rosszul vannak mintázva. Csak a hadi és tengerészeti pavillonokban találkozunk néhány kivétellel". Egy másik megfigyelését is

feljegyzi: „A Múzeumban az örök népviseletben vannak", ezt az elvet mind a Nordiska Museet-ben, mind a Skansenben keresztül is vitte, amennyire az lehetséges volt.

Hazelius nyilvánvalóan meg volt győződve arról, hogy a Néprajzi Faluból sikerült az üzleti szellemet távol tartani. „Az épületek mind a budapesti mind a drezdai faluban esetlegesek. Az előbbiben azonban nincsenek pálinkamérések és nincsenek sörösplakátok, melyek Drezdában nagyon zavaróan hatottak". Hogy mit is értett a drezdai falun nem elég világos. Hazelius néhány nappal korábban, szeptember 18-án Drezdában volt, innen azonban csak néhány jegyzet maradt fenn az állatkertről. Írásai minden körülmények között megerősítik, hogy a Milleniumi Kiállítás megfelelt azoknak a követelményeknek, melyekhez ő maga egész élete során töretlenül ragaszkodott.

IRODALOM

Berg, Gösta
1933 *Artur Hazelius, Mannen och hans verk.* Stockholm
1967 *Artur Hazelius utlandska museiresor.* Fataburen
Böök, Fr.
1923 *Artur Hazelius. En levnadsteckning.* Stockholm
Bünker, J. H.
1897 *Das ethnographische Dorf auf der ungarischen Milleniumsausstellung in Budapest.* Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.
Ny Illustrerad Tidning (Új Képes újság) 1896.
Sandvig, A.
1928 *De Sandvigske Samlinger.* Oslo

Gösta Berg

ARTHUR HAZELIUS IN BUDAPEST

(Auszug)

Arthur Hazelius (1833—1901), der Begründer und Direktor des Nordiska Museet und des Stockholmer Skansen (1891) hat zweimal Budapest besucht, in den Jahren 1889 und 1896. Bei seinem zweiten Besuch besichtigte er das sogenannte Ethnographische Dorf der Milleniumsausstellung, das vierundzwanzig Bauernhöfe und vier öffentliche Gebäude umfaßte. Das Dorf erregte nicht nur sein Gefallen, sondern gab ihm auch manche neuen Ideen zu seiner weiteren Arbeit denn „es jene Forderungen erfüllte, welche er selbst unbestechlich aufrechterhielt so lange er lebte".

ISMERTETÉSEK

Szabó István: Jobbágyok—parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Fűr Lajos. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976. 387 l.

Bárth János

Az ismertetendő csaknem négyszáz oldalas, impozáns kötet az 1969-ben elhunyt Szabó István válogatott tanulmányait tartalmazza. Már a találó főcím is utal arra, hogy az összegyűjtött és együtt újra közzétett 12 tanulmánynak a magyar parasztság története adott témát. Az értekezések a tárgyuk időrendi sorrendjében követik egymást, így a magyar paraszttörténet minden korszakából van mondanivalójuk. Ez a nagy időskála is jól érzékelteti, hogy Szabó István nem egy körülhatárolható kor történésze volt, hanem olyan sokrétű munkát végzett, amilyenre ma már kevesek képesek. A történelem egészét kutatta és látta maga előtt.

A kötet tartalmának rövid áttekintésére legjobb a bevezetést idéznünk: „A válogatás egyes darabjai a magyar parasztság történetének legfontosabb csomópontjait ragadják meg . . . Bizonyos fogalmi tisztázások után az egységes jobbágyosztály kialakulásának történeti folyamatát és problémáit boncolják az első tanulmányok, majd Dózsa felkelt népe legelszántabb csoportjának — a hajdúknak — szerepét, s a parasztháború bukását követő időkben újra röghöz kötött parasztság osztályviszonyait elemzik a következők. Végül a forradalmi jobbágyfelszabadítás történeti körülményeit, előzményeit . . . ismerheti meg az olvasó. Utolsó két tanulmánya a tőkés szabadverseny sodrába került parasztság küzdelmes útját rajzolja elénk."

A tanulmányok sajtó alá rendezését, az egykori tanítvány Fűr Lajos végezte el. Ő írta az alapos bevezetőt is, amelyben nehéz feladatra vállalkozva megpróbálta megrajzolni Szabó István történetírói pályáját. Felvázolta a nem mindennapi életút főbb állomásait, röviden értékelte az egyes műveket, idézve a korabeli recenziókat és a későbbi méltatókat. Értékelő ismertetése szerint Szabó István munkásságának három ága, vonulata különböztethető meg:

1. Paraszttörténeti vonulat. (*A magyar parasztság története* c. művétől a *Középkori magyar faluig.)*
2. Az ún. népiségtörténeti ág. Különös tekintettel az *Ugocsa megye* és *A magyarság életrajza* c. művekre.
3. A Debrecenhez és az Alföldhöz kapcsolódó vonulat.

Az utóbbi meglehetősen összetett ág, amelyet ajánlatosabb lett volna talán további önálló ágakra bontani, hiszen így egy csoportba kerültek a Debrecen 1848/49-es történetével, a hajdúk históriájával és a magyar tanyafejlődés kérdéseivel foglalkozó művek, amelyek között a táj vagy a város, mint összekapcsoló erő csak esetleges és eléggé gyenge. Megítélésünk szerint pl. Szabó István: *A debreceni tanyarendszer kialakulása* c. ifjúkori tanulmánya elsősorban nem debreceni helytörténeti szempontból jelentős mű, hanem a magyar tanyatörténet egésze számára volt mérföldkő szerepű írás. Györffy István megsejtései és úttörő felvetései után e történész alapossággal megírt cikk jelölte meg először a tanya lényegét, amikor a történetiségben megkülönböztette a közös legelőn álló állatteleltető szállást a tanya valódi ősétől, a magánhasználatú szántóföldre emelt építménytől. Az Ethnographia recenzora csak sajnálni tudja, hogy e tanulmányt, amely a nehezen hozzáférhető Föld és Emberben jelent meg, nem olvashatja ebben a kötetben.

Rövid ismertetésünknek nem lehet feladata, hogy alaposan elemezve bemutassa a kötetben szereplő összes tanulmányt. Ezeket az írásokat méltatták annak idején, amikor először megjelentek, illetve legjobb méltatónak az idő bizonyult. Szabó István tanulmányait olvasva lépten-nyomon olyan gondolatokkal és megállapításokkal találkozunk, amelyeket a fiatalabb történésznemzedék már történelmi tankönyvekből és köztörténeti összefoglalásokból ismert meg. A nagy tudós kutatási eredményei tehát közvetve belopakodtak történelmi tudásunkba, általános történeti ismereteinkbe úgy, hogy legtöbb esetben nem is ismertük eredetüket.

A könyv első tanulmánya, a címadó *Jobbágyság — parasztság* az Ethnographia 1965. évfolyamából került a kötetbe. Annak idején a Néprajzi Múzeum szakkörének ülésén hangzott el előadásként. Segítette és ezután is segíti eligazodni a néprajz valamint a társtudományok művelőit a magyar parasztság társadalmi viszonyainak szövevényes múltjában, a parasztságra vonatkozó magyar és latin terminológia jelentésének és jelentésváltozásainak kérdésében.

A válogatás második tanulmánya az 1963-ban megjelent 70 oldalas *Prédium*, amely a második évtizedének vége felé járó Agrártörténeti Szemle egyik legtöbbet hivatkozott és idézett cikke volt az elmúlt évek magyar történeti és néprajzi szakirodalmában. Nem véletlenül, hiszen e terjedelmes tanulmányban a prédium kifejezés történelmi útjának, jelentésváltozásainak feltárásával Szabó István olyan adatokat szolgáltatott, amelyeket ma már nem nélkülözhet sem a magyar néprajz, sem pedig a közép-európai település- és gazdaságtörténet.

A harmadik és a negyedik tanulmány a *Költözési szabadság vagy földesúri bíráskodás*, illetve *Az 1351. évi jobbágytörvények* az egységes jobbágyság kialakulásának korába viszi el az olvasót. Az előbbi a Szentpétery Imre Emlékkönyvből (1938), az utóbbi a Századok 1954. évfolyamából került a kötetbe. E cikkeknek, főleg a Székely Györggyel vitázó utóbbinak, nagy jelentősége volt Nagy Lajos sorsdöntő jobbágytörvényeinek helyes történelmi értékelésében.

A *Hanyatló jobbágyság a középkor végén* c. tanulmány a Századok 1938. évfolyamából került a kötetbe. Ebben a XV. századi pusztatelkek kialakulási okát keresve Szabó István felveti a középkori magyar falupusztásodás kérdését. A településviszonyok e nagy változásának okát a városok elszívó hatásában és a gyakori pestisjárványokban jelölte meg. Különösen fontos adatokat tárt fel az 1349. évi nagy pestisjárvány magyarországi hatásáról.

A kötet hatodik írása, *A hajdúk 1514-ben* c. tanulmány a Századok 1950. évfolyamában jelent meg először. A cikkben Szabó István, amellett, hogy bemutatta a hajdúk parasztháborúbeli szerepét, többekkel is vitatkozva új megállapításokat tett a hajdúk eredetéről és e nevezetes társadalmi réteget életre serkentő XV. századi magyar marhaexportról. A régebbi vélekedésekkel szemben fontos volt a korai hajdúkról tett azon megállapítása, amely szerint: „a hajdú-pásztor foglalkozás nem etnikai, hanem társadalmi meghatározottság kérdése volt . . . A felnövekvő hajdú-pásztor tömeget a falvak . . . földtelenülő, pauperizálódó parasztsága szolgáltatta."

A jobbágynevek kialakulása először a *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai* c. forráskiadvány bevezetőjeként jelent meg 1954-ben. A nevezetes 1522. évi dézsmalajstromok névanyagának elemzésével született írás olyan megállapításokat tartalmaz, amelyeket az elmúlt két évtizedben lépten-nyomon idéztek a magyar történettudomány, a néprajz és a nyelvészet kutatói. Melich János régebbi véleményével ellentétben Szabó István e bevezetőben kifejtette, hogy a magyar parasztság családneveinek kialakulása előbbre vihető a XVI. századnál, hiszen a XVI. század elején a nevezett dézsmalajstromokban már nagyrészt öröklődő családnevek találhatók. A családnévvel megkettőzött személynév parasztságunk körében már a XV. század második felében általános volt.

A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI—XVIII. századokban c. tanulmány 1941-ben jelent meg először az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* c. kötetben. E tanulmányban Szabó István bemutatta az egykori nemesi osztály és a jobbágyság tagolódását, legfontosabb rétegeit. Több jelentős megállapítást tett a nemesség legnagyobb létszámú, legalsó rétegéről, amelyet csak a nemesi levele különböztette meg a parasztságtól, mivel életformája ahhoz kapcsolta. Tanulmányában jelentős helyet szentelt a feudalizmus idején állandóan folyó társadalmi helycsere kérdésének felvetésére és bemutatására.

A kötet kilencedik és tizedik tanulmánya *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás*, valamint *Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésben 1848—49-ben* címmel a reformkor és az 1848/49-es forradalmi idők parasztpolitikáját idézi. Előbbi a Századok 1952. évfolyamában, utóbbi az Acta Universitatis Debreceniensis 1959-es kötetében jelent meg először.

A könyvet két olyan tanulmány zárja, amely a magyar parasztság kapitalizmus kori történetével foglalkozik. *A parasztság történetének problémái Magyarországon a kapitalizmus korában* c. írás előadásként hangzott el a Magyar Történelmi Társulat 1961. évi debreceni vándorgyűlésén, majd a Századok 1961. évfolyamában jelent meg először. Szabó István ebben a tanulmányban felhívta a figyelmet azokra a feladatokra, amelyeket a kapitalizmus kori magyar paraszttörténet kutatására alakult munkaközösségnek meg kell oldania. A *Parasztságunk a kapitalizmus korában* c. tanulmány már e munkaközösség eredményes munkájáról számolhatott be, amikor 1965-ben megjelent *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* c. kétkötetes könyv bevezetőjeként.

A *Jobbágyok — parasztok* végeredményben igen hasznos könyv, mivel a Szabó István-életmű szétszórt darabjaiból együtt ad közre egy csokorra valót. Bizonyára sikerrel forgatják majd a történeti tudományok művelői, a pedagógusok és a közművelődés munkásai. Együtt látva a kész kötetet joggal felmerül a kérdés, miért pont ezek a tanulmányok kerültek bele. Ha praktikus szemmel nézzük, úgy látjuk, nagyobb szükség lett volna régebbi, nehezen hozzáférhető Szabó István tanulmányok közreadására. A tizenkét újra közölt tanulmány közül ugyanis kilenc 1950 után jelent meg, a debreceni Acta kivételével, általában jól hozzáférhető helyen. Pl. négy tanulmány került ki az 1950 utáni Századokból. Abból a folyóiratból, amely sok általános iskolába is, de szinte minden valamire való középiskolába jár, nem beszélve a járási és a nagyobb községi könyvtárakról. Ugyanakkor vármegyényi területeket is bejárhat az érdeklődő, amíg rátalál pl. a Turul vagy a Föld és Ember egyes évfolyamaira, amelyek jelentős Szabó István-tanulmányokat foglalnak magukba. E recenzió írása közben tanulságos nyomozást folytattunk Szabó István könyvei után lakóhelyünkön, Kalocsán. Bár e település régi „kultúrváros" hírében áll, ahol többek között százezer kötetes híres Érseki Könyvtár és nagymúltú középiskolák szolgálják a tudományok és a művelődés ügyét, a város területén egy példány sem akadt Szabó István 1950 előtt megjelent négy fontos könyvéből. Valószínűleg van még néhány olyan város az országban, ahol a közintézmények és a magánkönyvtárak nélkülözik ezeket az alkotásokat. Úgy látszik tehát, hogy inkább ezeket és a hasonló korai műveket kellett volna újra közzétenni. Ebben a kérdésben azonban sem a szerkesztőt, sem a kiadót nem hibáztathatjuk, mivel a bevezető tanulsága szerint a kötet vázlatát még életében maga Szabó István állította össze. Valószínűleg az volt a célja ezzel a válogatással, hogy a tanulmányok végigkísérjék a magyar történelem egész vonulatát. A bevezetőből azonban az is kiderül, hogy a lektor javaslatára mégiscsak történt változtatás Szabó István összeállításán, véleményünk szerint előnytelenül, hiszen így egy régi, nehezen hozzáférhető cikk esett ki a kapitalizmus kori tanulmányért, amely már kétszer is megjelent az utóbbi években.

Mivel a kötet bevezetője Szabó István történetírói pályájának első jelentős összefoglalását adja, helyes lett volna egy jól áttekinthető irodalomjegyzékkel zárni, amelyben Szabó István összes történeti munkáinak bibliográfiai adatait könnyen megtalálhatnánk. A jegyzetekben szereplő címek nem pótolják ezt az összeállítást.

Néhány év távlatából is nyilvánvaló már, hogy Szabó István középkori magyar faluval foglalkozó két könyve korszakos jelentőségű a magyar történetírásban. A gyakorlat azonban azt is megmutatta, hogy e két kiváló könyv használhatósága jelentősen csökken amiatt, hogy egyikbe sem került név és tárgymutató. Ez a rossz kiadói hagyomány folytatódott a *Jobbágyok — parasztok* kötetében is. Itt a gyakorlati használatot nehezíti az a körülmény is, hogy a jegyzetek nem lábjegyzetként szerepelnek, hanem az egyes tanulmányok végére kerültek. Így olvasás közben állandó lapozgatásra, keresgélésre van szükség. Különösen szembetűnő ez azért is, mivel a tanulmányok többsége az első megjelenési helyen lábjegyzetekkel volt ellátva. A kiadónak ilyen jelentős könyvek esetében kár spórolni a tördelési többletköltséggel, mert takarékoskodása a használhatóság rovására megy.

Szerkesztési és technikai jellegű észrevételeink ellenére a *Jobbágyok — parasztok* megjelenését a magyar parasztttörténeti kutatás nagy eseményének tartjuk. Bízunk abban, hogy egy másik hasonló kötetben sor kerül még a most hiányolt régi munkák újrakiadására is.

Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji — történeti tagolódása. Néprajzi tanulmányok c. sorozat. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 231 l.

Paládi-Kovács Attila

Táj és nép, táj és történelem összefüggései régtől foglalkoztatják a magyar tudományosságot. A népi kultúra és népnyelv táji tagolódása, sokfélesége már a XIX. század elején serkentőleg hatott az etnográfiai érdeklődés kibontakozására. Azóta tudjuk, hogy a térbeli változatosság, a regionális tagolódás a népi kultúrák általános érvényű tulajdonságai közé tartozik. Az utóbbi évtizedekben örvendetesen gyarapodtak az e kérdéskörhöz kapcsolódó elméleti, módszertani tanulmányok, s számos néprajzi csoportról elmélyült dolgozatok jelentek meg.

Összefoglaló munka azonban kevés akad, s ezért is külön örömmel üdvözöljük Kósa László és Filep Antal kötetét. A szerzők minden eddiginél bővebb terjedelemben nyújtanak áttekintést néprajzi csoportjainkról és tájainkról, ugyanakkor a megközelítés

módjában is eltérnek a tudománytörténeti előzményektől. Legszembetűnőbb a szerkezeti, formai különbség. Ugyanis nem országrészek, nagytájak szerinti rendben mutatják be tájainkat és népi csoportjainkat, mint VISKI Károly, ORTUTAY Gyula és GUNDA Béla tette, hanem alfabetikus sorban, kerek lexikon szócikkek formájában. E kötet megszületése ugyanis annak köszönhető, hogy rendelkezésre álltak a *Magyar Néprajzi Lexikon* számára a témáról kidolgozott szócikkek, s a szerkesztőség hozzájárult ezek külön kötetbe rendezéséhez. Ehhez az anyaghoz járult KÓSA László bevezető tanulmánya, melyben tudománytörténeti és módszertani problémákat tekint át. A kötet gerincét kitevő szócikk anyag után igen tartalmas irodalomjegyzék következik, végül a tájnevek, illetve a külföldi helységek mutatója található. Tekintettel arra, hogy a 4 kötetes lexikonban a téma egysége, áttekinthetősége bizonyára el fog veszni, dicsérnünk kell az ötletet, hiszen egy fontos kutatási ágazat nyert vele jelentős kézikönyvet. (Talán fontolóra lehetne venni más témakör szócikkeinek külön kötetbe rendezését is.)

A könyv születésének körülményei, a lexikon műfaji kötöttségei részben magyarázatul szolgálnak FILEP Antal és KÓSA László könyvének erényeire s mentségül gyengéire. Az ábécé-rendben sorakozó szócikkek között ugyanis pillanatok alatt meg lehet találni egy-egy tájat, csoportot, hamar kiderül az is, ha a keresett táj nem szerepel a kötetben, viszont a mozaikokra tördelt anyagból az olvasónak magának kell kialakítani összefoglaló képet. A tájak kapcsolódási rendszere a kötetben nem tűnik ki, nem tűnhet ki. Ezt a hiányt enyhítené *néhány áttekintő térképlap*. Javára vált a kötetnek a lexikon-előírásoknak megfelelő egységes szerkezeti felépítés, amely a fogalmi meghatározástól kezdve a szócikk végén megadott irodalmi utalásokig biztosítja a legfontosabbnak ítélt ismeretek tömör, rendszeres kifejtését. Ugyanazon lexikon szabályok kényszerítették viszont a szerzőkre a már-már egyhangúnak, száraznak ható stílust, a szikár tényközlést. Hiszen nem bocsátkozhattak lezáratlan, vitás kérdések tárgyalásába, s a téves elméletek, hipotézisek cáfolatába is csak módjával.

Jórészt születésének körülményeivel függnek össze a kötet koncepcionális következetlenségei is. Hiszen nyilvánvaló, hogy KÓSA László bevezető tanulmánya később íródott, mint maguk a szócikkek. Így fordulhatott elő, hogy a bevezetőben fejtegetett fogalmak közül egyedül a *néprajzi csoport* szerepel néhány szócikk elején, de az altípus ott sincs jelölve. Következetes rendszerezés esetén valamennyi tájilag körülírható népi csoport minősítésében szerepelne valamelyik osztályozó fogalom a bevezetőben definiáltak közül *(etnikai csoport, etnokulturális csoport, táji csoport)*. Ezekhez még hozzá lehetne venni a DIÓSZEGI Vilmos által javasolt *történeti csoport*ot is. A következetes klasszifikáció óhaja azonban egyelőre csak a kutatási irány számára kijelölhető célként fogalmazható meg. Megfelelő előmunkálatok hiányában a szerzők ezt a munkát még nem végezhették el.

További probléma, hogy a címszavak többsége nem csoportot, hanem tájat ír le, esetleg egy-egy tájnevet magyaráz, helyez el. Ezért a kötet tartalmát jobban kifejezte volna a tartalomjegyzékben is használt *Néprajzi csoportok és tájak* cím. A címszavak kijelölésekor a szerzők inkább követtek földrajzi, mint néprajzi szempontokat. Többnyire nem a tájban élő csoport, hanem a táj nevét vették alapul. Nem a *kalotaszegiek* és az *őrségiek* szerepelnek címszóként, hanem *Kalotaszeg*, illetve az *Őrség*. Csak néhány esetben készült szócikk külön a tájról és külön a népi csoportról is (pl. *Székelyföld, székelyek, Jászság, jászok)*.

A kötet címe akkor volna jogosult, ha minden magyar táj és vidék szerepelne a könyvben. A tájnév értékű megye, hegység és folyóvölgy nevek többségének elhagyása azonban azt eredményezte, hogy egész sor magyar tájról és népi csoportról nincsen szó a munkában (pl. *Gömör, Bars, Torna, Garam mente, Bódva völgy, Galga mente, Börzsöny, Pilis, Hargita* stb.). Ezeket a tájakat, mint megjegyzéseikből kiderül, tudatosan hagyták ki a szerzők, de eljárásuk nehezen indokolható. Hiszen *Gömör* éppúgy tájfogalom magyar és szlovák számára, mint a kötetbe felvett *Szepes*, a *Hargitát* és a *Börzsönyt* éppúgy élték, mint a kötetben szereplő *Bakonyt*, s a hegységek sem voltak kevésbé lakottak, mint az ugyancsak szereplő lápok, mocsarak *(Hanság, Ecsedi-láp)*. Szelekciós elvük azért sem érthető, mert a *Garam mente, Ipoly mente* típusú tájak szép számmal találhatók a kötetben *(Homoród mente, Lápos mente, Nádas mente, Nyárád mente, Küküllő mente)*, s a tájnév értékű megyenevek közül is számos szerepel: *Hunyad, Máramaros, Háromszék, Udvarhelyszék* stb.

A kötet gazdagságát mi sem mutatja jobban, mint hogy a kifogásolt hiányok ellenére is kétszer annyi címszót tartalmaz, mint KÁDÁR László kitűnő, a szerzők látásmódjára is nagy hatással levő dolgozata *(A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei.* Bp. 1941.). Anyaggyűjtésük meghaladja az elődökét, de kötetük legfőbb értékét mégsem ez adja meg, hanem a komplex szemlélet, amely összhangot teremt a táj és néptörténeti tények, a közigazgatási, az egyházigazgatási és felekezeti határok, a néprajzi és nyelvjá-

rási jelenségek szerteágazó kérdéskörében. Ezt a látásmódot a szerzők elsősorban TÁLASI István nevezetes kollégiumát hallgatva, egyetemi jegyzetét forgatva tették magukévá. Ez a viszonylag szűk körben ismert, de a tanítványok által gyakran hivatkozott jegyzet nyilván véletlenül maradt ki a kötet irodalmi jegyzékéből (TÁLASI István: *A magyar etnikai csoportok*. Bp. é. n.).

A szócikkek általában arányosak, terjedelmi és tartalmi vonatkozásban is kiegyensúlyozottak. Esetenként azonban előfordul kisebb egyenetlenség. Például a *Hetés* többet érdemel 3 sornál, s ha a *Mohács szigetet* nem vették be a szerzők, túlzás egy oldalt írni a *Csepel-szigetről*. Ettől lényegesebb kérdés a szócikkek tartalmi felépítése. FILEP Antal — aki többnyire a Dunántúl és a Felföld tájait dolgozta fel — következetesebben törekedett arra, hogy minél több etnográfiai jellegzetességet emeljen ki. *Göcsejről* szóló cikkében megemlíti például az *égetéses irtást*, a *kerített házat*, a településformát, s a baranyai *Hegyaljáról* szólva nem feledkezik meg a bortermelésről, a halászatról, a kertkultúráról. KÓSA László — aki főleg Erdély és az Alföld tájairól írt — kevesebb súlyt helyezett a konkrét néprajzi jellegzetességek kiemelésére. Összefoglaló *Erdély* szócikkében például a nagytáj politikai és néptörténetének vázlata után a néprajzi és folklór jellegű tényeknek már nem jutott hely. Igaz, az *Alföld*ről írott szócikke említi a *kaszás aratást*, a *tanyásodást*, a *füsttelenített lakószobát*, a *kertkultúrák*at. Sajnálnunk kell, hogy a kötetben az indokolhatónál jobban háttérbe szorult az etnográfiai és folklór természetű anyag.

Alapos vitát érdemelne a bevezető tanulmányban fejtegetett csoport-fogalmak meghatározásának, rendszerezésének kérdése. E csoportok közös alapvető sajátsága az, hogy nem a társadalmi rétegződés fogalomköréhez tartoznak, hanem etnikumok területi tagozódása fejeződik ki bennük, tájilag leírhatók. Nem véletlen, hogy a kutatás egyik fő törekvése e csoportok földrajzi határainak megvonása. Vajon elegendő-e ezek után a *néprajzi csoportok* definíciójához a sajátos „mi"-tudat megléte? Nyilvánvalóan nem, hiszen enélkül csoport nehezen képzelhető el a társadalmi struktúra, a foglalkozási tagozódás területén, s a vallás szférájában sem. Az *etnokulturális csoport* kifejezés legfőbb hibája az, hogy szerepel benne a *csoport* szó. Egyes kulturális jelenségek elterjedtségét célszerűbb a *kulturális area* fogalmával megközelíteni, mint csoport fogalmakkal. Nem fogadható el DIÓSZEGInek az a tézise, miszerint „minden etnikai csoport . . . etnokulturális csoport, de nem minden etnokulturális csoport kizárólag etnikai csoport, hanem lehet regionális csoport vagy históriai csoport". Az etnikus csoportnak tartott székelyek és palócok népi kultúrájában például nincs egység, azaz nem tekinthetők egységes etnokulturális csoportoknak. Éles jelenséghatárok mutatkoznak a Hargita, illetve a Zagyva vonalán, hogy egyéb határvonalakat ne is említsünk. KÓSA László érdeme, hogy megkísérelte meghatározni, osztályozni az említett fogalmakat, s ezzel — remélhetőleg — újabb módszertani vitát indított el.

Maradandó érték KÓSA László és FILEP Antal könyvében a tájnevek felbukkanásának, történeti sorsának felderítése. Nemegyszer említik, hogy valamely a nép által megnevezett táj természetes keretet nyújtott a közigazgatásnak, egyházigazgatásnak, s az igazgatási egységek az adott tájról kapták nevüket. Kár, hogy nem kapott ez a tény nagyobb hangsúlyt. Hiszen ez a gyakorlat elősegítette a tájnevek fennmaradását, továbbélését. Az igazgatási egységek a tájban élők összetartozás tudatát, kapcsolatrendszerét erősítették. A múlt században a történeti Magyarországon (Erdély nélkül) még mintegy 30—35 járás volt tájnévről elnevezve. Ilyenformán ezek a tájnevek sűrűn szerepeltek igazgatási és magánjogi iratokban. E járások határa, falvainak száma huzamos ideig állandó volt, éppúgy meghatározható, mint a jogilag kiváltságos etnikus csoportok határa (jászok, kunok, hajdúk, székelyek). Ehhez a kérdéshez talán a legjobb forrást FÉNYES Elek művei nyújtják, tőle ollóznak a későbbi helyismereti szerzők is. *Magyarország leírása* c. 1847-ben megjelent könyvéből egész lista állítható össze ezekből a közigazgatásilag használt tájnevekből (a Csiliz-, Sziget- és Tóközi-járás, a Sokoróalji-járás Győr megyében, a Tótsági- és a Kemenesalji- járás Vas megyében, a Répcze melléki, a Rábaközi felső-, a Rábaközi alsójárás Sopron megyében stb.). Munkáiban táji jellegzetességeket is említ. Egyetlen példát erre: „A millyen mértékben híres a' Répcze melléke ökreiről, olly mértékben dicsekedhetnek a rábaköziek jó lovakkal." A mosoni síkságról írja: „Az egész rónaság a németek által Haideboden-nek, a magyarok által *Nyulasok*-nak szokott neveztetni", majd felsorolja a táj településeit. Másutt a „*Bárodsági nemesi kerület*" minden községét pontosan felsorolja — a KÓSÁék által említett Rév és Élesd nincs köztük — s a kerület lélekszámát is megadja. Ehhez hasonló tájnévi utalások és meghatározások FÉNYES minden munkájában akadnak. A szerzők sajnálhatják, hogy nem aknázták ki FÉNYES műveit, s a bibliográfiába sem vették be.

Végül említeni kell a bibliográfiai összeállítás egyenetlenségeit. Általában jól kiaknázták a település- és népességtörténeti irodalmat. A múlt századi statisztikai, helyisme-

reti irodalmat viszont nem eléggé. Nemcsak FÉNYEST, de MAGDA Pált, KŐVÁRYT, PALUGYAYT, HAAST, HÖBLINGET, GALGÓCZYT is hiába keressük a bibliográfiában. A vonatkozó néprajzi irodalmat szinte lehetetlen hivatkozni. Esetenként azonban jegyzetben szereplő munkák is hiányoznak az irodalomból (pl. GUNDA Béla: *A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása*. Műveltség és Hagyomány V. 1973.), másutt módszertani értékű tanulmányok hiánya szembetűnő (pl. GUNDA Béla: *A magyar néprajztudomány időszerű kérdései*. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XX. 1963.). Néhány táj, néprajzi csoport azért maradt ki a kötetből, illetve azért nem kapott tartalmasabb jellemzést, mert a szerzők figyelmét elkerülte a vonatkozó irodalom. Hiszen a *Galyaság*ról GUNDA Béla: *Tárgyi néprajzi adatok Felső-Bodrogban* c. cikkében (Néprajzi Értesítő 1934.) részletesen ír, s ugyanott említi a *Szárazvölgyet*, ami hiányzik a kötetből. Ugyanő ír *Néprajzi gyűjtőúton* c. könyvében (Debrecen, 1956.) a gyimesi csángókról s a szatmári tájakról *(Szamoshát, Erdőhát, Rétoldal, Palágyság)*. Az utóbbit MORVAY Judit is bőven ismertette (*Tárgygyűjtés Szatmárban*. Néprajzi Értesítő 1966.). A Szabolcs megyei *Mezőség* (Tiszavasvári vidéke) több publikációban is szerepel, főként GOMBÁS András dolgozataiban.

Mindezt annak bizonyítására kellett megemlíteni, hogy az idevonható irodalom szinte kimeríthetetlenül gazdag, s még a szűkebb néprajzi irodalom áttekintése is roppant munkát, erőfeszítést kíván. KÓSA László és FILEP Antal azonban nemcsak a néprajzi, hanem a történeti, földrajzi, nyelvtudományi, helyismereti irodalomban is jól tájékozódott. Ennek is része van abban, hogy sikerült lényegesen előrevinniök táj és nép kapcsolatának tudományos vizsgálatát, nemcsak a néprajz, hanem az összes érdekelt tudományszak hasznára. Munkájuk a honismereti mozgalom számára szintén becses. Kiadóinknak lehetővé kellene tenni, hogy minél szélesebb közönség számára váljék hozzáférhetővé.

Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. Budapest 1975. Gondolat kiadó. 302 l. Czinke Ferenc illusztrációival.

Dömötör Tekla

BALASSA Iván — akinek tudományos munkásságát aligha kell az Ethnographia olvasóinak ismertetnünk — ezúttal egy a nagyközönségnek szóló, szépen illusztrált hangulatos könyvvel lepte meg a magyar néprajz iránt érdeklődőket. E könyv — éppúgy, mint az ÚMNGY sorozatban megjelent *Karcsai mondák*, BALASSA Iván Sárospatakon eltöltött éveinek eredménye, a bodrogközi tájakon való útjainak, élményeinek, kutatómunkájának objektív s ugyanakkor szubjektív-lírai melléktermékе.

A néprajztudomány művelői egyre inkább kénytelenek specializálódni s a szaktudomány mai állása mellett valamely, önként vállalt kutatási területre korlátozni tevékenységüket. De mindnyájunkban feltámad néha az ellenérzés a magunk által szabott, de objektív létező korlátok ellen, s a múlt századi elődök mintájára néha egy-egy táj lakóinak egész életmódját szeretnénk megragadni, a táj egyedi vonásait, az ott lakó emberek életének és gondolkodásának, gazdálkodásának, szokásainak, művészetének minden jellemző sajátosságát — lábjegyzetelt szakmunkák helyett néha az élet egészét szeretnénk feltárni.

Ilyen munkákra szükség van, kiadó is van bőven, de valljuk be, ilyen könyveket inkább írók, szociográfusok, riporterek írnak, mi pedig megmaradunk a lábjegyzetekkel ellátott szakmunkák mellett. S bármilyen sikerültek s igazak is az említett alkotások, látásmódjuk természetesen nem lehet egészen azonos az etnográfus látásmódjával. Az etnográfus nem külön látja a jelent és a múltat, nemcsak a pillanat szépsége vagy tragikuma ragadja meg, hanem önkéntelenül is egy történeti fejlődéssorozat egy szakaszát érzékeli és írja le — a megismert valóság nemcsak a jelen tapasztalt valósága vagy a múlt rekonstruált valósága —, hanem a kettő dialektikus egysége.

Így BALASSA Iván is, amikor a Bodrogközről ír könyvet, egyszerre ad képet a háború utáni Bodrogközről s annak az életmódnak emlékéről, mely ebben az időszakban még az ott élők tudatában létezett. Egyszerre szól a jelenről s arról a múltról, amely még a tudatban él.

Az ilyesfajta, a nagyközönségnek szóló, de etnográfus által írt deskripció azért is értékes, mert a mai magyar falu gyors életformaváltása következtében a falu tudatának változása is egyre gyorsuló folyamat. Legfiatalabb kutatóink már valóban csak a régi életmód és gondolkodás morzsáit észlelhetik. A mindennapi élet egykor meghitt-megszokott használati tárgyai múzeumokban leltárcédulával ellátott kiállítási tárgyakká vál-

nak (sajnos ezt érezzük sok néprajzi filmben is), s az egykor epikus bőséggel áradó történetekből emlékfoszlányok, szólások maradnak csak.

BALASSA könyvében rendkívül sok a monda formájú elbeszélés. A múlt valódi eseményeit és hiedelemvilágát egyaránt a szájhagyomány íratlan szabályainak megfelelő elbeszélés formákban adják elő a bodrogköziek, s BALASSA ezeket legszívesebben szó szerint idézi. Akár a vidék történetéről vagy a lápok világának sajátos életmódjáról ír, önkéntelenül is mondává formálódik a visszaemlékezés. BALASSA könyvében arra törekszik, hogy lehetőleg maguknak a bodrogközieknek szavával mesélje el az életmódváltozást — a szakképzett etnográfus csak akkor siet az olvasó segítségére, amikor erre valóban szükség van: tájszavak és kifejezések, vagy már teljesen eltűnt munkaeszközök és módszerek magyarázatánál, vagy a történeti-statisztikai adatok pontosításánál. Mondhatjuk így is: a bodrogköziek önvallomását illeszti egybe könyvvé halászatról, csikászatról, méhészetről, a táj sajátossága miatt kialakult gazdálkodásról s a múltat meghatározó egyik legjelentősebb eseményről: a folyószabályozásról, mely az életmód-változás egyik legfontosabb oka volt e tájon.

Ugyanígy, lehetőleg a bodrogköziek saját szavával mondja el a századforduló politikai változásait is, az agrárszocialista mozgalom bodrogközi kezdeteit, s e megmozdulások emlékei is az egyéni emlékeken keresztül válnak elevenekké. A történelem úgy jelenik meg, ahogy a bodrogközi családok tudatában tükröződik.

Külön fejezetben szól könyve végén a bodrogközi nincstelenek Amerikába-vándorlásáról, akik közül sok a kivándorlás során hagyta el először szűkebben vett pátriáját s került az idegen, riasztó világba, ahol gyakran lelkiismeretlen üzleti manipulációk védtelen áldozata lett, s jeltelen sírokban nyugszanak valahol a nyomor elől menekülő bodrogköziek, éppúgy, mint társaik, más magyar emigráló nincstelenek.

E fejezettel ér véget a könyv, az anyagi kultúra jeles kutatójának lírai elkalandozása. BALASSA szavát idézve: „Mondanivalóm végére értem s most úgy illenék, hogy valami csattanós tanulsággal fejezzem be az egészet. Úgy érzem, minden ilyen kísérlet erőltetett, mesterkélt és hiábavaló lenne. Amit mások emlékezete nyomán, a feljegyzések tanúságaiból elmondottam, ahhoz se hozzátennivalóm, se elvennivalóm nincsen. Így történt meg minden, így mondták el azok, akik maguk, de még inkább elődeik, a történetek részesei, szereplői voltak." ... „De ez a generáció már jórészt elment, az ő megoldhatatlan nagy kérdéseik az utódok életében egy csapásra eltűntek." „A régiek, egyre halványuló emlékké válva, pergő falevelekként lehullanak, de az emlékezés avarjából érdemes egyiket-másikat felemelni ...". Bizony érdemes, ahogy ezt ez a szép könyv is bizonyítja.

Reguly Antal palóc jegyzetei, 1857. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta SELMECZI KOVÁCS Attila. Dolgozatok a palóc-kutatás körében, I. Eger, 1975. 159 l.

Gunda Béla

A magyar néprajz múltja még mindig tartogat meglepetéseket. Gondoltuk volna-e, hogy REGULY Antal, a finnugor néprajz és nyelvészet hazai úttörője tanulmányutat tett a Palócföldön s értékes embertani és néprajzi kutatásokat végzett? SELMECZI KOVÁCS Attila arra hívja fel a figyelmet, hogy REGULY Antal, mint antropológus és etnográfus nem tartotta elégségesnek a nyelvi bizonyítékokat a néprokonsági kérdések eldöntésénél, s ezért összehasonlító vizsgálataiba a hazai népcsoportok kultúráját is igyekezett bekapcsolni. Vogul és osztyák anyagának feldolgozását a magyarság különböző népcsoportjai között végzett komplex gyűjtésekkel akarta kiegészíteni. Munkáját a palócok között kezdte meg. REGULY Antal halála előtt egy évvel, 1857 szeptemberében és októberében járt a nógrádi, Mátra vidéki, borsodi, gömöri palócok körében. Fennmaradt jegyzeteiből az derül ki, hogy különösképpen érdekelte a palóc etnikum jellegzetessége, társadalmi élete. A barkókat megkülönbözteti a palócoktól. A palóc szelíd, de ha iszik, vad és vakmerő. Verekedésnél csak az asszonynak engedelmeskedik. A barkók hevesebbek, mint a palócok. Huszita maradékai és *sarusoknak* nevezik őket, mert csizmájuknak nincsen sarka, *varga sarut* hordanak. A palócok a szlovákokkal nem házasodnak, s nyelvüket sem tanulják meg. A palóc mindig beszél. Csak a templomban nem. Ott alszik. A fiatal férj feleségétől egy ideig külön tölti az éjszakát. A férjhez ment leány anyósával hál, a férj pedig apjával az istállóban. A gyermek 'szükségességét', a teherbeesést előbb az asszonyok egymás között megbeszélik. A szüléshez az asszony a kis kamarába vonul, és lyukas

széken szüli meg gyermekét. A keresztelőn legény és leány nincs jelen. Kiterjedt rokonsági kapcsolatukhoz hozzájárul a komaság és mátkaság. Legény is választhat mátkát, akit azonban ritkán vesz feleségül. REGULY megfigyelte a hadszervezetet, megemlíti a nők hálókamaráit. A palóc pásztorok „némileg külön castot képeznek". A pásztorfoglalkozás nemzedékről nemzedékre öröklődik, s a pásztorcsaládok egymás között házasodnak. REGULY jól jellemzi az építkezést, a viseletet, a táplálkozást (kendermagleves vagy szak, csóré, herőce, korpa kiszi stb.). Ismerteti a szekerek formáit, a befogás módját. A lovak szügyellővel járnak, de a galíciai határ mentén kumettel húznak. A lószerszám díszítésére a palócok kis, a szlovákok nagy rézkarikákat használnak. A palóc soha nem zavarja a lovát, míg az alföldi magyar a teherrel is vágtatva jár. Az alföldi és palóc szekér több eltérő sajátságáról szólva megemlíti, hogy a palócok vendégoldalt nem használnak. Feltűnik neki a batyuzás, a szlovákok vászon, a németek szőrtarisznyája, amit — ismerete szerint — Debrecen vidékén szeredásnak mondanak. Termelik a tönkölyt s Istenmezeje környékén kapával művelik a földet. Igen jó fuvarosok, akik zsindelyt, deszkát hordanak Gyöngyösre, s onnan gabonával térnek vissza falujukba. A fuvarosok az első saroglyába cifra ládát tesznek. REGULY megfigyeléseiből tudjuk, hogy a palócok már a múlt század közepén a kender feldolgozásánál használták azt a négy eszközt (törő, tiló, morzsoló, héhely), amelyeknek SZOLNOKY Lajos *Alakuló munkaeszközök* c. könyvében fontos történeti (részben őstörténeti) jelentőséget tulajdonít. A palócokon kívül más etnikai csoportokat, nemzetiségeket is jellemez. A debreceni embert így mutatja be: „. . . régi izmaelita faj, apró széles elhízó emberek, elütnek a magyar fajtól, sokkal önzőbbek ennél. Ellenkező a szalontai Biharban. Széles, magas csontos nép, elhízottat ritkán találni." REGULY Antal jellemzései emlékeztetnek CSAPLOVICS János módszerére és megfigyeléseire. A két tudós hasonló törekvése, EDVI ILLÉS Pálnak 1835-ben a magyar „nemzet" sajátságairól a *Magyar Hazai Vándor* c. kalendáriumban megjelent írásával együtt meggyőzően bizonyítják, hogy hazánkban az etnikumkutatás, az etnikai sajátságok felderítésére irányuló törekvés már a múlt század elején és közepén előtérben és magas színvonalon állott. REGULY Antal sokoldalú antropológiai, nyelvészeti megfigyeléseiről itt nem szólok. Helyénvaló azonban kiemelni kéziratának igényes kiadását. SELMECZI KOVÁCS Attila REGULY feljegyzéseit falvanként mutatja be. A megfigyeléseket jegyzetekkel, magyarázatokkal kíséri. Felhívja a figyelmet a korábbi és későbbi irodalomra. REGULY kutatásait a XIX. századi palóc kutatás szempontjából is értékeli (l. még ehhez REGULY Antal *hazai néprajzi kutatásai* c. tanulmányát, Ethnographia LXXXV. 1974. 611—618. l.). Munkáját gondos tárgy-, név- és földrajzi mutató egészíti ki. REGULY feljegyzéseinek kiadása nemcsak a palóckutatást segíti elő, hanem hozzájárul ahhoz is, hogy néprajzi jelenségeink nem csekély számát élesebb történeti megvilágításban lássuk, s a XIX. századi magyar néprajzi gondolkodás és módszerek elé minél több pozitív előjelet tegyünk.

Horehronie. Kultúra a spôsob života l'udu. II. Editor Ján MJARTAN. Obrazovú časť zostavila Ester PLICKOVÁ. Veda, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1974. 374 l.

Török Katalin

A Szlovák Akadémiai Kiadó „Horehronie" címmel néprajzi trilógiát jelentet meg. Az első kötet, amely Felső-Garam-völgy (Horehronie) népi foglalkozási ágait dolgozza fel, 1969-ben látott napvilágot. Az alábbiakban ismertetésre kerülő második kötet a népi építészettel, házbelsővel, táplálkozással, viselettel és népszokásokkal foglalkozik. A készülő harmadik kötet tematikája a népnyelv, népzene és népi díszítőművészet lesz. A trilógiát a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének kollektívája készíti.

A trilógia második kötetét Ján MJARTAN előszava vezeti be. A könyv öt tematikai egységre tagolódik, mindegyik részét más szerző írta.

Népi építészet (Ján MJARTAN). Felső-Garam-völgy hat községének (Hel'pa, Pohorelá, Polomka, Šumiac, Švermovo, Závadka) népi építészetét alapvetően meghatározták a hatalmas kiterjedésű erdőségek, melyek még az 1950-es években is a falvak határának több mint a felét borították. Az ezt megelőző évtizedekben a lakóházaknak még 75%-a fából volt építve. Az építőanyag és az építési technika fokozatos átalakulása az 1960-as évektől figyelhető meg. A háromosztatú ház (szoba, pitvar, kamra) a legelterjedtebb háztípus ezen a vidéken, amely a szoba, pitvar beosztású kétosztatú házból fejlődött ki.

Az egyes helyiségek funkciója és a házbelső fejlődése szempontjából fontos szerepet játszott a tüzelőberendezés. Eredetileg egyetlen ilyen alkalmatosság volt a házban, a szobai kemence. A nyílása előtti szabadtűz világította, melegítette a szobát, s főzőhelyül szolgált. Szlovákia-szerte, s így a vizsgált szűkebb térségben is, a tüzelőberendezés jellegzetes része volt a *kozub*, a kemence külső sarkára épített, külön kéménnyel ellátott kis tűzhely. Eredetileg világításra szolgált, majd a XIX. sz. végén elterjedt petróleumlámpák szükségtelenné tették és főzőhellyé alakult. J. MJARTAN külön részben foglalkozik a „munkáskolóniák" lakóépületeivel. A XVIII. sz. végén vasércfeldolgozó manufaktúrák, huták, hámorok épültek a Felső-Garam-völgyben. Ezeknek a létesítményeknek közelében munkástelepek keletkeztek, melyeket kezdetben fából, később kőből és téglából építettek. A népi építészetről szóló rész az ideiglenes hajlékok és a gazdasági épületek ismertetésével zárul.

Házbelső (Irená PIŠÚTOVÁ). Az életszínvonal és a lakáskultúra e század első évtizedeiben még nagyon alacsony színvonalú volt ezen a vidéken. A nagycsaládoknál gyakran 25—30 fő lakott együtt egy háromosztatú házban, egy ágyban sokszor két-három személy aludt. Szórványosan már a századfordulón is voltak korszerűbb építésű és berendezésű házak, de ezek többnyire „amerikás pénzből" épültek. A szerző leírja az egyes helyiségek berendezését, a berendezési tárgyak fejlődését, funkcióját, elhelyezését. A régebbi típusú házakban a bútorok hagyományos elrendezése napjainkig megmaradt. MJARTANhoz hasonlóan I. PIŠÚTOVÁ is külön fejezetben foglalkozik a munkástelepek lakáskultúrájával, amely eltért a falubeli parasztházak berendezésétől. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az itt dolgozó munkások külföldről vagy idegen községekből települtek ide.

Táplálkozás (Michal MARKUŠ). Felső-Garam-völgy népi táplálkozását „külső és belső tényezők" megközelítésével jellemzi a szerző. Az előbbihez a természeti létfeltételeket (éghajlat, talaj, növény- és állatvilág, közlekedés), az utóbbihoz a termelő munkát és produktumait sorolja. A táplálkozási hagyományok sokszor több évezredes múltra tekintenek vissza. A gyűjtögetés, a táplálékok konzerválása sok archaikus vonást őriz, hasonlóan a táplálékok tárolási módjai (vermelés, láda, hordó stb.) is. A környező népek közül elsősorban német, magyar hatás mutatható ki Felső-Garam-völgy népi táplálkozásában. Befejezésül a helyi ételspecialitásokat ismerteti a szerző.

Viselet (Viera NOSÁLOVÁ). Az öt részre tagolódó fejezet a házi készítésű ruhaanyagok előállításának és a készen vásárolt anyagok ismertetésével kezdődik. A ruhák készítése, mosása, tartalékruhák tárolása után a férfi, női és gyermekruhákról ír a szerző, alsó-, felsőruha, lábbelik, hajviselet, fejrevalók, járulékos viseleti kellékek felosztás szerint. A gyermekeknél három életkori periódus: születés után, iskoláskor előtt és iskoláskor alapján veszi sorra az egyes ruhadarabokat. Felső-Garam-völgy mind a hat községében a középgeneráció többsége még ma is főleg házilag előállított viseletben jár. A házi készítésű ruhadarabok alapanyagaként a gyapjút, a szőrös juhbőrt, lent és kendert kell kiemelni. E községek földrajzi izoláltságából adódó késleltetett gazdaság- és társadalomfejlődés az elsődleges oka a népviselet konzerválódásának — állapítja meg a szerző.

Népszokások (Emilia HORVÁTHOVÁ). A kötet egyik legterjedelmesebb tanulmánya a családi élet szokásainak (születés, házasság, halál) bemutatásával kezdődik. Ezt követi a naptári év ünnepeinek, a jelesnapoknak szokáskultúrája. Érdemes itt megemlíteni, hogy 1953-ig Šumiac és Švermovo községek az eredeti görög katolikus naptárhoz tartották magukat, amely kéthetes fáziseltolódásban volt a római katolikus naptárhoz képest. Felső-Garam-völgyben az év naptári ünnepei közül a téli napforduló volt a domináns.

Külön fejezet foglalkozik a gazdasági élet szokásaival, amelyek között kiemelkedő szerepet játszottak az állattenyésztéssel kapcsolatos népszokások, hiszen hegyvidéki, jelentős állattartással bíró településekről van szó. A természetről, időjóslásról, természetfölötti, démonikus hatalmakról alkotott képzetek, hiedelmek bemutatása után a népi gyógyászat tárgyalásával zárul a monográfia.

A gondos, alapos munkával készített, de kissé konzervatív szemléletű, deskriptív jellegű könyv gazdag színes és fekete-fehér képanyaggal illusztrált. Valamennyi tanulmányt részletes orosz és német rezümé, valamint jegyzetek zárják le.

Štika, Jaroslav: Etnograficky region Moravské Valašsko, jeho vznik a vyvoj (Moravské Valašsko néprajzi tájának keletkezése és alakulása). Ostrava 1973. 87 l. 26 kép, 8 térkép

Markuš, Michal

Az utóbbi években Európa-szerte nő az érdeklődés a néprajzi irodalomban az etnikus folyamatok iránt, ezek körében a néprajzi tájak és néprajzi csoportok kérdései iránt is. Ehhez a szakirodalomhoz jelent értékes hozzáadást módszertani szempontból is J. Štika monográfiája a morvaországi Valašsko-ról. A vizsgált terület igen jellegzetes határmenti táj, és a rajta élő néprajzi csoport története több száz éven át követhető. Valašsko népéről már többen — főleg történészek és nyelvészek — írtak, azonban a népcsoport eredetét nem tudták megnyugtató módon tisztázni. A morvaországi „valach"-okkal sokat foglalkoztak a román történészek, nyelvészek és etnográfusok is. A szerző áttekinti az eddigi irodalmat, de főként több éven át tartó saját terepmunkája és levéltári kutatásai nyomán kísérli meg a népcsoport eredetét és történetét fölvázolni.

A bevezetőben a szerző tisztázni kívánja a „néprajzi táj" (etnograficky region) fogalmát. Hangsúlyozza a földrajzi tényezők szerepét. Természetesen számba veszi a többi alakító tényező, kritérium szerepét is — így a népesség tartós együttélését, a vallási egység jelentőségét, az egyenlőtlen társadalmi fejlődés differenciáló hatását, a történeti hagyományok erejét, a lakosság térbeli mozgását és endogámiáját, végül a nyelvi, pontosabban a nyelvjárási különbségek mértékét. Figyelembe kell venni még, a szerző szerint a tájban lezajló kolonizációs hullámokat, a művelődési áramlatok irányát és intenzitását, új termelőeszközök meghonosodását, a termelés és a társadalmi szervezet változásait, a közigazgatási határok módosulásait.

Ezeknek a tényezőknek a szemmel tartásával tesz J. Štika — úgy véljük eredményes — kísérletet a „valach"-ok vitás eredetkérdésének megoldására. Bár átveszi a korábbi kutatások (Bartos, Válek, Václavik stb.) eredményeit is, elsősorban a saját kutatásaira támaszkodik. Valašsko térségében a legrégibb, szláv jellegű lakótelepek a nagyobb folyóvölgyekből mutathatók ki. A települések később tovább terjeszkedtek a magasabb havasi régiók irányába. Ekkor keletkeznek az első irtványfalvak, hegyi tanyák. Ezt a második hullámot követte a keletről, a hegygerincek mentén érkező valach kolonizáció. Minthogy itt a valach elnevezés tájnévvé is vált, egyben etnikai népnév is, a szerző külön fejezetben foglalkozik a történeti, nyelvészeti, településtörténeti és néprajzi valachkutatásokkal s ezeket kevéssé ismert levéltári források közlésével egészíti ki.

Štika kutatásainak főbb eredményei közé kell számítanunk, hogy pontosan kijelöli a tájnak és az ott lakó népcsoportnak a „magvát", megjelöli a „peremvidékeket" és az „átmeneti területeket". Ezeket nemcsak térben, hanem időben is ábrázolja, nyomon követi. Megfigyelése szerint az általa leírt néprajzi táj határa időben nem volt mindig a maival azonos, szinte nemzedékenként módosult, a legidősebbek, középkorúak és a fiatalok ismeretei szerint is más és más volt. Figyelemre méltó térképeken ábrázolja a táj és a néprajzi csoport néprajzi és nyelvészeti (nyelvjárási) határait 1886-ban, 1929-ben és 1967-ben. Az egyik térkép megjelöli azokat a morva falukat is, ahonnan a XX. század elején a morva miskárolók elindultak Magyarországra és a Balkánra vezető útjaikra (Rokynce, Bohuslavice, Hrádek, Slavcin, Rudimov, Nevšová, Lipová, Divnice). Más térképek XVII—XVIII. századi levéltári források alapján mutatják a táj és a népcsoport kiterjedését, a határok kitolódását és összevonódását. Egy további térkép az intenzív kárpáti szállástartó pásztorkultúra változatait ábrázolja. Az adatokból kitűnik, hogy a mai morva Valašsko a kelet-európai pásztorkultúrák legnyugatibb nyúlványa.

Štika munkája — ha egyes részeredményei esetleg vitathatók is — módszertani szempontból föltétlen igen jelentős. Különösen térképei érdekesek, amelyek térben és időben szemléltetik a táj és a tájban lakó néprajzi csoport életének alakulását. Úgy véljük, ezek a módszerek sikerrel lennének alkalmazhatók a magyar etnográfusok munkáiban is, így a paloc-kutatásokban.

Dr. Timaffy László: Szigetközi Krónika. Kiadja: a Győr-Sopron megyei Tanács mosonmagyaróvári Járási Hivatala. Győr, 1975. 268 l.

Gráfik Imre

Timaffy László neve és munkássága nem ismeretlen a néprajztudomány művelői számára. Fontosabb néprajzi tárgyú cikkei, tanulmányai a győri múzeum évkönyvében, az *Arrabona* köteteiben és az *Ethnographia* több számában olvashatók. E sorok írója előtt a jelen kötet kéziratos változata sem ismeretlen, amely az 1959-es VIII. Országos Néprajzi Gyűjtőpályázaton I. díjat nyert, s mint ilyen megtalálható a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában. A hajóvontatás magyarországi néprajzának kutatása során többször is kézbe vettem az EA. P. 35/1959 ltsz. tételt, a Szigetköz krónikáját. Mindig haszonnal forgattam, egyrészt az adatok, leírások pontossága, megbízhatósága, másrészt olvasmányossága miatt. Többször is eltűnődtem, szívesen láttam volna kinyomtatva, könyvalakban.

15 évet kellett várnia a szerzőnek, s a kéziratot ismerő és az arról mit sem tudó néprajzkutatóknak, hogy a kiadás megvalósulhasson. A kötet megjelentetésével a mosonmagyaróvári Járási Hivatal tiszteleg Szigetköz népének hazánk felszabadításának 30. évfordulóján, tartalomhoz méltó külsővel, igényes nyomdai kivitellel.

A szerző „krónikát" ad közre, ismert, rangos elődök példaadására hivatkozva, megteremtve ezzel az összehasonlítás egyfajta lehetőségét, megkönnyítve könyve helyének kijelölését a szakmai irodalomban. Most, amikor kötetére felhívom a figyelmet, eltekintek e szerzői alapvetéstől, melyet csak részben tartok helyénvalónak, s az objektív megítélés szempontjából nem is perdöntőnek. Timaffy László könyve nem a hivatkozott régebbi krónikákhoz (Györffy István: *Nagykunsági krónika* és Szűcs Sándor: *Pusztai krónika)*, sem pedig az újabbakhoz (Illyés Bálint: *Kiskunsági krónika*, Kunszentmiklós. 1975.) mérten ítélendő meg. E tekintetben ugyanis amennyire felsorakozik a többi krónikák mellé, éppúgy kívánni valókat is hagy maga után. A szándék azonossága, a tudatos egygyökerűség nem vitatható; a legtisztább értelemben vett nemes lokálpatriotizmus szellemének igénye világos és példaadó. Ebből következik és adódik a *Szigetközi krónika* objektív és maradandó értéke. A Szigetköz napjainkig legbővebb, hiteles és sok újdonsággal megírt néprajzi ismertetését vehetjük kézbe Timaffy László jóvoltából. Mondhatnánk — a szerző saját szavaival élve — nem volt túlzottan nehéz dolga: „Közel 30 esztendeje járom a Szigetköz útjait faluról falura, bújom bügecseit, szigeteit, barangolok a Dunaágak útvesztőiben" — vallja a borító hátlapján.

A természeti adottságok, a szűken vett vízrajzi feltételek felvázolásával indítja krónikáját. A Szigetköz megtelepülésének rövid, pár oldalas ismertetésével tér át a szerző a vizek közötti élet bemutatására, mely terjedelemben és kidolgozását tekintve is a kötet legalaposabb része. A fejezetcímek megannyi életforma, életmód leírása élén állnak. Könyvének e részén a szerző szívesen beszélteti, idézi adatközlőit, mintegy ezzel az előadásmóddal is hitelesítve mondanivalóját.

Elsőként a nagy múltra visszatekintő *halászok*kal ismerkedhetünk meg, akiknek a történeti múltban különösen a vizafogás volt mesterségük kiemelkedő teljesítménye és értéke. S bár a szabályozás óta megfogytak a halak, s a halászok száma is erősen megcsappant, a foglalkozáshoz hű utódok a régi, bevált szerszámokkal halásztak még az 50-es években is.

Másodikként az ugyancsak nagy történeti múlttal rendelkező *aranyászok* munkájáról kapunk leírást. A mesterség szigorúan családon belül öröklődött, apáról fiúra, s idegent csak nősülés útján fogadtak maguk közé. A korabeli harmincadvámok adatai alapján pontos jövedelem kimutatásokat is közzétesz a szerző. Az évszázados aranyászéletnek is a szabályozás vetett véget, a megduzzadt víz jobban elrejti kincsét, s az ősi mesterség időszaki foglalkozássá zsugorodott.

Harmadikként a *pásztorok*, a pásztorkodás emlékanyaga következik. A XIII. században már oklevélben említett pásztorkodás főként a marhatartáshoz kapcsolódott, mely a későbbi századok során is megtartotta vezető helyét, kiegészülve disznó- ló- és juhtartással. Színes leírást kapunk a jellegzetesen szigetközi, ladikon járó pásztorokról és legnehezebb, legveszélyesebb erőpróbájukról: az állatoknak egyik partról a másikra történő úsztatásáról.

Negyedik fejezetként a meglehetősen szerény szakirodalommal rendelkező *hajósok*, *naszádosok* életéről ad számot a szerző. A dunai forgalom története a legrégibb időkig

nyúlik vissza, s a térség lakossága korán bekapcsolódott annak lebonyolításába. Az emberi és állati erővel végzett hajóvontatásnak egyaránt megtalálhatók az emlékei a szigetközi falvakban, melyeknek közreadásával rendkívül archaikus rétegkultúrával ismerteti meg a szerző olvasóit.

Az ötödik fejezetben a *molnárok*, pontosabban a vízimolnárok és a hajómalmok életét, ill. világát idézi fel Timaffy László. A korai oklevelek már említést tesznek róluk, majd a későbbi századok során a különböző periratokban találkozunk egyre gyakrabban említésükkel. A legrégibb céhlevelek a XVI—XVII. századból maradtak ránk a térségből, de a vízimalmok fénykora a XIX. század második felében volt.

Önálló fejezetet, a hatodikat szenteli a szerző a *révészek*nek. Megtudjuk, hogy a szabályozás előtti kor révészeinek jelentős része, valójában olyan víziember volt, aki egyéb tevékenysége (halász, aranyász, molnár) mellett révészkedett is. Az állandóbb, fontosabb főforgalmi átkelőhelyeknél azonban rendesen hivatásbeli révészek dolgoztak. Az átkelés eszköze ladik, dereglye vagy komp volt.

A hetedik fejezetben *„mezzei emberek"* címszó alatt olyan rétegről számol be a szerző, mely a legarchaikusabb életmódban, gyűjtögetéssel élt. Erdőkön, mezőkön, réteken, lápokon, vizeken kereste kenyerét a csikász, pákász, madarász, méhész, vadász, azaz a „mezzei ember", aki mindez volt egy személyben. Legjövedelmezőbb pénzforrásuk az erdöllés, a fakitermelés volt.

A földművelőkről a nyolcadik fejezetben *„falubeliek"* cím alatt ír a szerző. A vízhez alkalmazkodó Szigetközben a földművelés számára a szabályozás előtt igen szűk terület állott rendelkezésre. A terület növelése erdőirtással, réttöréssel történt. A szerző terepbejárásai során arra a megállapításra jut, hogy a Szigetközben „a mezőgazdasági termelés övezetszerűen vette körül a falut". A közvetlenül portához tartozó konyhakerteket a káposztáskertek követték, szinte egybefonódva a gyümölcsösökkel. A kerteket a nyomásos földművelés övei vették körbe; legbelül a len- és kenderföldek, majd a szántó, s azt követően a rét, ill. legelő és végül az erdő. Határhasználatukat a két- és háromnyomásos gazdálkodási rendszer jellemezte. A talajelőkészítés, vetés, betakarítás, hordás munkafolyamatai és eszközkészlete sok archaizmust őrzött meg. A szigetköziek kevés növényt termesztettek, fő terményeik a búza és a köles volt. E fejezetben kapunk képet a szigetközi falvakról, települési sajátosságaikról, a házról és udvaráról. A falu életének, szokásainak, hagyományainak leírását is itt adja a szerző, középpontba állítva a *legénycéh* intézményét. E fejezet témagazdagsága (csakúgy mint a következőé) már feszegeti a krónikaíró által megvont kereteket, érzi és megfogalmazza ezt maga is: „Nem néprajzi összefoglalás most a célom" — írja. A régi falusi életről egy színes egyéniség, a nappal kisbíró, harangozó, postás, halottkém, éjjel pedig éjjeliőr Nagy Gyuri bácsi emlékezésein keresztül ad képet Timaffy László.

A kilencedik fejezet, mely a lányok, asszonyok életéről számol be, a *„fehérnépek"* címet viseli. Születéstől a halálig, nagyívű leírásban olvashatjuk a csecsemő- és kisgyermekkor, a serdülőkor és a leányélet, a szerelem és párválasztás, a jegyesség, esküvő és lakodalom, a házasélet, az asszonyi lét, a család, nagycsalád keretében a női munka és az öregkor eseményekben gazdag krónikáját.

Rendhagyó címet visel a következő, a tizedik fejezet: *egy falu bölcsőjénél*, mely az egykori szállásokból faluvá fejlődő Cikolaszigetről szól. A medreiket változtató vízfolyások „tanyásító hatásának" (a szerző kifejezése) eredményeként jött létre az anyaközségétől, Vajkától földrajzilag mind radikálisabban elváló s fokozatosan közigazgatásilag is önállósuló falu. A folyamat kezdetének hiteles igazolása az 1784-es II. József korabeli térképfelvétel, mely már jelez szállásokat a szétszórt szigetvilágban. A fejlődés további fázisait idős cikolai adatközlők, s nem kis mértékben családtörténeti emlékek segítségével vázolja fel a szerző.

Az utolsó fejezet, a tizenegyedik, *tudósok* cím alatt olyan emberek portréját rajzolja meg, akikről a nép úgy beszél, hogy „tudományuk van". Táltosok, garabonciások, boszorkányok, rontó és gyógyító tudományúak, patkányküldők, halottakkal érintkezni tudók és tetteik elevenednek fel adatközlőinek emlékezései során.

A könyvet a szabályozás utáni élet rövid összefoglalása zárja. A Duna szabályozása, az ármentesítés alapvetően megváltoztatta a Szigetköz életét. A vízszabályozás és ármentesítés története is a régmúltba vezet vissza, s megtalálhatók abban egyrészt egyéni, másrészt községi, királyi és állami törekvések. A végleges szabályozás 1885—1896 között zajlott le, s a századfordulón az ármentesítés is összehangolt tervek alapján indult meg. Más élet kezdődött Szigetközben, mellyel eleinte nehezen barátkoztak meg az emberek, különösen az öregek. A letűnt vízi világért, az elmúlt régi életért azonban a kialakított kultúrtáj — mint azt a szerző néhány, az új termelést és életformát reprezentáló adata mutatja — bő kárpótlást ad.

Irodalomjegyzék található végül, melyben egyrészt a krónika írójának tájékozódása nyer bizonyítékot, másrészt a feldolgozás, a munkamódszer recens anyagon túli összetevőinek forrásait fedezhetjük fel.

E sorok írója nem titkolja, hogy minél több hasonló kistáji krónikát szeretne olvasni, ezzel mintegy summázottan elismerve a *Szigetközi krónika* értékét. Ám azt sem hallgatja el, hogy a szaktudományt „elkényeztető" szerző a fontosabb adatok pontos hivatkozásával, fegyelmezettebb szerkesztéssel, kevesebb témabeli átfedéssel, itt-ott a nosztalgiától mentesebb, tárgyilagos hangvétellel fokozhatta volna rangos, szép munkájának jelentőségét.

Vésztő története. Vésztő nagyközség Tanácsának kiadása. Szerk.: Szabó Ferenc. Vésztő, 1973. 547 l. Számos rajz, fénykép és táblázat.

Bárth János

1973 őszén több mint félezer oldalas vaskos kötettel gyarapodott a magyar Alföld város- és falumonográfiáinak sora. Szabó Ferenc gyulai levéltárigazgató szerkesztésében, 16 szerző műveként megjelent a Békés megyei Vésztő község múltját és jelenét bemutató, nagy gonddal íródott tanulmánykötet. A könyv hasznosítja a legjobb alföldi monográfiák, így az orosházi, a tarpai és a mezőberényi kötetek tapasztalatait. Ezek méltó társának és követőjének bizonyul. Az előbbi monográfiákkal ellentétben azonban a vésztői kötet elsősorban történeti jellegű munkák gyűjteménye és csupán két tanulmány képviseli benne a néprajzi kutatást. Az Ethnographia recenzora szomorúan állapítja meg ezt a tényt, és csak az vigasztalja, hogy a két néprajzi tanulmány a maga területén a terjedelmi adottságoknak megfelelően igyekszik a legjobbat és legteljesebbet nyújtani.

A könyv végére a szerkesztő rövid összefoglalást írt a vésztői kötet születésének körülményeiről. Ebből megtudjuk, hogy a mű Vésztő nagyközség tanácsának kérésére jött létre. A község vezetői, nem eléggé dicsérhető módon, a monográfia-íratás legjobb módját választották, amikor a bizonytalan eredményű helyi szellemi erőfeszítés helyett megyebeli és megyén kívüli szakemberekből álló szerzőgárdára bízták szűkebb hazájuk múltjának feltárását és bemutatását. Sajnos napjainkban még elég kevés község választja ezt az utat, ami tükröződik is a magyar helytörténetírás színvonalán. A vésztői kötet szerzőinek fele különböző szegedi oktatási és közművelődési intézmények munkatársa. Így — miként a szerkesztő megjegyzi — e könyv egy kicsit a szegedi tudományosság gyümölcse is.

A monográfia alkotói munkaközösségének alakuló megbeszélését 1970 májusában tartották. 1973 márciusában nyomdába kerültek a kéziratok, és ugyanez év októberében az elkészült könyv elhagyta a sajtót. Az egymáshoz viszonylag közel eső dátumok mutatják azt a hallatlan lelkesedést és munkaintenzitást, amely a szerzők és a nagyrészt levelezéssel szervező szerkesztő tevékenységét jellemezték.

A vésztői monográfia elején három földrajzi tanulmány olvasható Vésztő és a Kis-Sárrét természeti földrajzáról, növénytakarójáról és állatvilágáról Andó Mihály, Bodrogközy György, illetve Marián Miklós tollából. Ezután következik több mint kétszáz oldalon a történeti fejezetek blokkja. T. Juhász Irén, Kristó Gyula, Rákos István, Szabó Ferenc, Leiner Gyula és G. Vass István a legrégibb időktől 1948-ig, a fordulat évéig mutatják be a nagyhírű agrártelepülés eseményekben és tanulságos sajátosságában gazdag múltját. Mike Jánosné művelődéstörténeti áttekintése és Abonyiné Palotás Jolán jelent bemutató gazdaságföldrajzi tanulmánya után Domokos Zsuzsanna írása következik, amelyben a nagyközség kül- és belterületének sokatmondó földrajzi neveit adja közre elemző gondolatok kíséretében. A kötet utolsó részében két néprajzi és egy antropológiai tanulmány kapott helyet. A hagyományos földműveléről Nagy Gyula, a népi állattartásról Varga Gyula írt. Vésztő lakosságának antropológiai képét Farkas Gyula és Varga Imre mutatják be.

A vésztői monográfia történeti fejezetei közül mondanivalója miatt elsősorban Rákos István: *Vésztő története újratelepülésétől 1848-ig* c. tanulmányát ajánlhatjuk az Ethnographia olvasóinak figyelmébe. A magyar néprajztudomány régi hibája, hogy az Alföldről szólva gyakran megreked a szabadalmas városok és kerületek életének tárgyalásánál. Ez beidegződött tudománytörténeti örökség, amely az exponált és „érdekes" kultúrájú szabadalmas helyek korai vizsgálatából adódott. Nyilvánvaló, hogy az Alföld a XVIII—XIX. században nemcsak Kunságból, Jászságból és Hajdúságból, valamint Szegedből és Debrecenből állt, hanem úrbéres jobbágytelepülések sokasága élt itt az újkori évszázadokban is. Ezek jelentős része a XVIII. században telepítéssel jött létre az elpusztásodott területeken. A földrajzi, gazdasági és népességi adottságok különböző-

sége, valamint az úrbériség létrejöttének kései időpontja miatt a jobbágy-földesúri viszony kisebb-nagyobb eltéréseket mutató formái alakultak ki ezen a tájon. Az alföldi úrbériség tulajdonképpen sok vonatkozásban eltért a régebbi, dunántúli és felföldi úrbériségtől, így sokféleségével és eltéréseivel sajátos színfoltot képvisel a magyar paraszttörténet egészében.

Rákos István Vésztő esetében egy jellegzetes telepített alföldi úrbéres helység népének XVIII—XIX. századi történetéről adhatott képet. A Haruckern birtokon létrehozott falu taksás jobbágyai a XVIII. század derekán háromévenként megújított szerződések (kontraktusok) előírásai szerint éltek. Feudális kötöttségeiktől a XIX. század első felében örökváltsági szerződéssel igyekeztek megszabadulni, amelyet azonban közvetlenül az 1848-as forradalom előtt kötöttek meg. A vésztői parasztság történetének fontos sajátossága az úrbéri telkek számának fokozatos növekedése a XVIII. század végén. A földesúr anyagi érdekből fakadó telkesítési törekvésére több helyen is volt példa az Alföldön, de e folyamat ellentétes az úrbériség dunántúli történetének fő vonalával, ahol a jó piaclehetőségek nem a jobbágytelkek számának növelésére, hanem majorsági birtokok alakítására ösztönözték a földesurakat.

A vésztői népélet kutatója számára tanulságosak Szabó Ferenc tanulmányai a falu 1849—1914 közötti történetéről. Ez a történet tulajdonképpen nagyrészt Vésztő kapitalizmus kori agrártörténete, a helyi parasztság küzdelmeinek, társadalmi rétegződésének, földbirtokviszonyainak és termelésének bemutatásával.

Nagy Gyula a tőle megszokott alapossággal és részletességgel ismerteti a vésztői hagyományos földművelést és annak népi terminológiáját. Leíró tanulmánya a talajviszonyok és a földhasználat jogi kérdéseinek tárgyalásával kezdődik, majd részletesen bemutatja a talaj-előkészítés, a vetés, a növényápolás és a betakarítás munkafolyamatait. Vésztő parasztságának anyagi kultúrája alkalmas volt arra, hogy a Szerző több fölöttébb archaikus munkamódot megörökítsen, így a gabona rendrevágását, vontatását és nyomtatását. A fejezet a paraszti termény és takarmánytárolás kérdéseinek tárgyalásával zárul.

Varga Gyula tanulmánya a vésztői népi állattartás jelentőségéről és jellemző sajátosságairól ad átfogó képet. A Szerző elsősorban a XX. század első felének paraszti állattartását mutatja be, de több helyen utal a régebbi időkre is. Tanulmánya elején a vésztői legelőviszonyok alakulásáról ír, majd bő népi terminológiával számba veszi a falu határában tenyésztett különböző állatfajokat. Ezután az állattartás súlya és jellege szempontjából típusokba osztja a paraszti gazdaságokat, és részletesen elemzi a legelőn tartás és az istállózás néprajzi képét. Az istállók szerkezetét és alaprajzát több ábrával szemlélteti. A haszonvétel kérdéseinek tárgyalása után nagyon tanulságos összefoglalás következik, amelynek legfőbb mondandója, hogy a tanyás gazdálkodás következtében Vésztőn az állattartási építmények viszonylag kezdetlegesek, és a jószágtartási hagyományok nem kollektívek, hanem egyénekhez, családokhoz kötődnek. Nem a faluközösség az állattartás összefogó szervezete, hanem az egyes gazdaságok önmagukban alkotnak olyan organikus egységeket, amelyek a gazdálkodás egyensúlyát megszabják. Varga Gyula alapos tanulmányát 20 db állattartási vonatkozású fénykép egészíti ki. Legtöbbjük javára válik a kötetnek. Különösen megkapó a 6. számú kép, amely egy szép bajuszú öreg juhász portréja.

A *Vésztő története* c. könyv jelentős nyeresége a magyar helytörténetírásnak, néprajznak és a nyelvtudománynak egyaránt. Haszonnal forgathatja Vésztő lakossága is. Úgy hírlik, hogy ez a könyv nem utolsó közös munkája a szerkesztőnek és a szerzők többségének. Várjuk tehát a folytatást, más alföldi paraszttelepülések történetének és néprajzának hasonló feldolgozásait.

Békés megye gazdasági földrajza. Főszerkesztő Krajkó Gyula, szerkesztő Szabó Ferenc. Békés megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága kiadása. Békéscsaba, 1974. 506 l., 24 tábla

Szilágyi Miklós

Egy néprajzi folyóiratnak nem lehet feladata, hogy a földrajztudomány e nagyszabású s más megyék számára is példamutató vállalkozását kritikailag méltassa. A recenzens nem is vállalkozik egyébre, mint örömmel regisztrálja a szegedi József Attila Tudományegyetem Gazdaságföldrajzi Tanszéke munkatársai és jeles Békés megyei kutatók kollektív munkájának ezt a szép eredményét, figyelmébe ajánlván minden néprajzosnak egy más tudományág munkásai összefogásának példáját.

Egy-egy földrajzi tanulmányban természetesen a néprajzosok is találhatnak fontos adalékokat, a néprajzi kép megrajzolásához figyelembe veendő szempontokat. Így hasz-

nos lehet ANDÓ Mihály bevezető jellegű természeti földrajzi összefoglalója; BODROGKÖZY György növényföldrajzi, MARIÁN Miklós állatföldrajzi áttekintése és KRAJKÓ Gyula demográfiai elemzése. A legrészletezőbb, de a néprajzos számára talán kevesebbet mond a megye iparának, illetve mezőgazdaságának gazdaságföldrajzi elemzése, értékelése. Az előbbi nagy egység egyes részfejezeteit KRAJKÓ Gyula, SZÓNOKYNÉ ANCSIN Gabriella, ABONYINÉ PALOTÁS Jolán, DÖBRÖNTÉNÉ KAJDÓCSY Katalin és SZABÓ Ferenc készítette; a mezőgazdaság bemutatását (egy rövid részfejezet kivételével, mely NÁSZTOR Sándor munkája) PÉNZES István vállalta. A BECSEI József és TÓTH József készítette településföldrajzi összefoglalás különösen tanulságos lehet azok számára, akik a tanyák, illetve a tanyás mezővárosok újabbkori fejlődésének tendenciáit is nyomon akarják követni. KRAJKÓ Gyula közlekedésföldrajzi fejezete főleg történeti visszapillantásai miatt lehet hasznos a néprajzosok számára.

Az elmondottak azonban még nem tennék indokolttá, hogy foglalkozzunk ezzel a kötettel. Az említettek mellett helyet kapott a bevezető fejezetek között SZABÓ Ferencnek, a Békés megyei Levéltár igazgatójának egy olyan tanulmánya is, melyre feltétlenül fel kell hívnunk minden néprajzos figyelmét, mert — éppen e kötetbe sorolása miatt — könnyen a figyelem perifériájára kerülhet.

SZABÓ Ferenc rendkívül ökonomikusan szerkesztve, mintegy 60 oldalnyi terjedelemben a megye gazdasági és társadalmi fejlődését foglalta össze *(Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig)*. Ilyen rövid összefoglalás, ha nem az igen gazdag Békés megyei helytörténeti irodalomra s a Békés megyei Levéltár anyagának (elsősorban a statisztikusan értékelhető anyagoknak) lehető legalaposabb ismeretére épülne, valószínűleg megmaradna a bizonytalan és elnagyolt vázlat szintjén. SZABÓ — elsősorban azért, mert a megyei levéltári anyagot nála aligha ismeri valaki is jobban — imponáló biztonsággal „teszi helyére" a különböző korú és szemléletű feldolgozások adatait és következtetéseit, s közben bátran cáfolja a tudományos „tévhiedelmeket". Igen figyelemreméltóak a mezőgazdasági árutermeléssel s kapcsolatosan a mezővárosi fejlődéssel foglalkozó fejtegetései, az ezeket erősítő konkrét adatsorai.

A jobbágyfelszabadítást követő legelőfeltörésekkel együtt az állattenyésztésben jelentkező erőteljes belterjesedés bizonyítása olyan eredmény, melyet néprajzi szempontból is érdemes lenne részletesen megvizsgálni. A néprajz egy időben figyelmet fordított a dél-alföldi agrárproletariátus feudális eredetű munkaszervezeti kérdéseire (részesmunka, ledolgozás) —, e kérdéskör további vizsgálata is biztosabb társadalmi-gazdasági hátteret kapott SZABÓ célratörő adatelemzései által. Ha azonban csak annyit mondunk: a címben jelzett két és fél évszázadra a megye minden lényeges, az országos adatokkal összemérhető népesedési (társadalmi rétegződés és átrétegződés), mezőgazdasági (állatlétszám, művelési ágak, terméseredmények), ipari stb. statisztikáit *összesítve és kritikailag felülvizsgálva* együtt találhatjuk meg ebben az összefoglalásban, minden további figyelem felhívásnál többet mondtunk fontosságáról. Nagy értéket jelent a gazdaságtörténeti vonatkozású helytörténeti irodalom gazdag bibliográfiája is, melyből (bizton kijelenthetjük) egyetlen számottevő munka sem maradt ki.

A Békés megye gazdasági földrajzának egy fejezetére szerettük volna a figyelmet felhívni. Arra nem vagyunk illetékesek, hogy ennek az értékét a kötet egészének értékéhez mérjük, azt azonban kijelenthetjük, hogy a *mi szempontunkból* jelentős tudományos eredménynek minősíthető ez a rövid fejezet.

Aradi Viktor: Mócok földjén. Válogatta és a bevezetőt írta FUCHS Simon. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta GAAL György. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974. 254 l.

Zsigmond Gábor

ARADI Viktor (1883—1939) írásainak válogatása két nagyobb egységből áll. A kötet első felében találhatóak ARADI Viktor történeti dolgozatai „a román nemzetiségi kérdés köréből", így *„Az 1437-es forradalom"*, a *„Horia, Closca és Crişan"* és végül Varga Katalinról szóló, *„Catarina, Doamna Noastră"* c. tanulmánya. A válogatás második fele tartalmazza ARADInak főként szociológiai, szociográfiai jellegű írásait, amelyek jelentős hányada a „Huszadik Század"-ban jelent meg. Mindezt kitűnő előszó és ARADI megjelent műveinek jegyzéke fogja egységbe.

FUCHS Simon bevezetőjében utal arra, hogy ARADI Viktor „családi" szálakon örökli a kor Magyarországának etnikai és kulturális sokszínűségét, életének első tudatos

élményei is fokozzák érzékenységét a nemzeti-nemzetiségi, következésképpen társadalmi kérdések iránt. Nagyapja német származású 48-as honvéd törzsorvos, anyja családja szerb szabadságharcos-múltra tekint vissza, felesége jónevű román értelmiségi családból származik. ARADI Viktor geológus akar lenni, beiratkozik a budapesti egyetemre, a természettudományi kar hallgatója 1902—1905 között. Egyetemi hallgatóként ismerkedik meg a Társadalomtudományi Társaság munkásságával, több vezető személyiségével. Tanulmányai befejezése után Romániába utazik geológiai kutatásokat folytatni. Hosszú vándorlásai során többször is bejárja az Erdélyi-érchegység bányavidékeit és falvait, és érdeklődését egyre inkább a társadalmi kérdések kötik le. Ezekben az években formálódik ki ARADI munkásságának későbbi karaktere és célja. 1908 meghozza a döntést is, ekkor fordul véglegesen társadalomtudományi kérdések felé.

Az 1908-as esztendőt követő hat év során a tanulmányok egész sorát írja meg, fő kutatási területe a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Hasonlóan több pályatársához, 1914-ben őt is elnyeli a háború gépezete, 1915-ben orosz hadifogságba kerül. Miután a fogolytáborból kicsempészett leveleit elfogják, a hírhedt petropavlovszki börtönbe zárják. Tizenhét hónap után Északra internálják, onnan a forradalom szabadítja ki 1918 februárjában. 1918-ban betegen és kétségektől kínozva tér haza. A forradalmi eseményekben nem vesz részt, 1919 őszén Romániába menekül. Szinte az első perctől azon fáradozik, hogy egy haladó társadalomtudományi lapot hozzon létre. Próbálkozásait csupán öt év múltán kíséri siker, 1926 októberétől jelenik meg folyóirata, „A Jövő Társadalma".

Tudományos és közéleti munkássága során szoros szálakkal kötődik az erdélyi haladó mozgalmakhoz, így a munkásmozgalomhoz is. Amikor 1928-ban per indul a szakszervezetek egy része ellen, a bíróság ARADI ellen is vádat emel. 1930 ismét bíróság elé kerül, a vád ezúttal egy szovjet hírszerző csoporttal tartott kapcsolat. Első fokon tizenöt évre ítélik, majd végül felmentik. Családja már a tárgyalások alatt a Szovjetunióba utazik, ő is követi őket felmentése után. 1937 táján ismeretlen körülmények között tűnik el, társaival együtt post mortem rehabilitálták.

Visszaemlékező barátaiban a húszas évek ARADI Viktorja mint fantaszta és megszállott tűnik fel. Ekkoriban rövid bajuszt és vállig érő hajat hord, elmaradhatatlan ruhája a móc parasztoktól kapott sötétbarna szőttesből készült, majdnem földig érő, kámzsaszerű köpenye. Pályáját a realitás és irrealitás, a pontosság és felületesség, a következetesség és váratlan fordulatok egyaránt jellemzik. Ennek ellenére életútját és munkásságát több olyan szál is átfonja, amely nemcsak egyöntetűséget ad, hanem ARADI számára biztosítja a helyet a haladó magyar publicisztikában és társadalomtudományban.

Életművének egyik ilyen szála a móc föld lakói iránt érzett szeretete és tisztelete, ez a vonzalom és elkötelezettség teszi a fiatal természettudóst a pálya kezdetén társadalomtudóssá. Néprajzi szempontból is rendkívül érdekesek és tanulságosak azok a tudományos előkészületek, amelyeket ARADI kutatásai kezdetén folytatott (eltekintve ezúttal attól, hogy a kérdésnek a tanulmány megírásakor már hosszú ideje kiváló ismerője). Erről tájékoztat „*A szociográfiai kérdőívek problémája*" c. írás, amely 1925-ben a „Societatea mîine" (A holnap társadalma) c. kolozsvári folyóiratban jelent meg. Ebben a következőket írja: „A szociográfiai kutatások célja egy embercsoport (pl. egy vidék bányászainak), egy földrajzi (pl. egy völgy), egy politikai vagy adminisztratív (pl. egy ország, egy község) egység lakossága társadalmi életének a megismerése. A fő nehézséget az okozza, hogy a szociográfiai kutatások az egyénekre vonatkoznak, holott a cél a társadalmi egységek megismerése és nem az egyéneké." Ebben a szellemben íródik meg 1926-ban „*A mócok földje*" c. tanulmánya „A Jövő Társadalmá"-nak első évfolyamában.

Mai olvasói számára ARADI írásai azonban nemcsak igényes társadalomelemzésük révén figyelemre méltók, hanem elsősorban azért, mivel a szomszéd népek kutatásának példáját adják. ARADI olyan kutatási utat képvisel, amelyben a nemzeti és társadalmi kérdés elemzése — akár történeti, akár kortársi szemszögből vizsgálva — egymástól el nem választva történik.

Koroknai Ákos: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a 18. század elején. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 73. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974. 216 l.

Török Katalin

KOROKNAI Ákos, az Országos Levéltár levéltárosa, 1972-ben nyújtotta be a fenti témát bölcsészdoktori disszertációnak. A terjedelmes tanulmány, mely tekintélyes mennyiségű statisztikai táblát tartalmaz, az 1700-as évek elején létrehozott és 1741-ben fel-

oszlatott, főleg szerbek által lakott dunai és tiszai határőrvidék gazdasági és társadalmi viszonyait kívánja bemutatni. A vizsgálat szükségességét és jelentőségét a szerző abban határozza meg, hogy a határőrvidék múltját a legutóbbi időkig csak politikai és katonai szempontból kutatták.

A részletes elemzés előtt kritikai áttekintést olvashatunk a XVIII. sz. első felének e területre vonatkozó fontosabb levéltári forrásairól. A feldolgozás alapját képező 1722/23. évi összeírás csak a dunai határőrvidék tizenegy települését öleli fel. A tiszai határőrvidék tizennégy helységét az 1720. évi országos összeírás alapján kényszerült vizsgálni a szerző. A két forrás között tartalmilag és az adatok hitelességét illetően jelentős különbség van az 1722/23. évi összeírás javára. Ez a körülmény az összehasonlíthatóság lehetőségeit és eredményességét erősen lerontja.

A népesedési viszonyok (IV. fejezet) elemzése arra összpontosul, hogy egy, a Józsefkori népszámlálás (1784/87) alapján nyert új szorzószám segítségével a szerző meghatározza a nemenkénti és teljes népességet. Az átlagos háztartásnagyság megközelítésére a történeti és demográfiai szakirodalom többféle szorzószámot használ, de főleg az alapul használt történeti források hiányosságai miatt valamennyi vitatható és térben, időben korlátozott érvényű. Mindezek vonatkoznak a Koroknai-féle új szorzószámra is. Ebben a fejezetben esik szó a szerb nagycsalád, a zadruga problémájáról. A vonatkozó szakirodalom rövid, kritikai áttekintése után megállapítja a szerző, hogy a vizsgált területen a XVIII. sz. közepéig nem mutathatók ki a zadrugarendszer nyomai.

A két határőrvidék gazdasági struktúrájának bemutatása (V. fejezet) az alábbi tematikus egységek szerint történik: 1. Szántóművelési viszonyok; 2. Állattartás; 3. Szőlőművelés; 4. Haszonvételek; 5. Az ipar és kereskedelem lehetőségei.

A források szerint művelés alatt álló szántóterület alapján dolgoz ki a szerző egy megítélésem szerint helytelen és félrevezető birtokkategória-beosztást. A birtokcsoportosítás magyarázatát csak sokkal később, a következő fejezetben találja meg az olvasó. „A birtokkategóriák megállapításakor figyelembe vettük a helyileg már kialakult nagyságrendet. (? T. K.) Ugyanakkor arra törekedtünk, hogy minél jobban elhatárolhassuk az egyes rétegeket" (115. l.). Ilyen meggondolás és indoklás alapján a szerző a 0 és 30 hold közötti birtokokat tizenegy csoportra osztja, ötféle nagyságrend szerint. Így az egyes birtokkategóriák alsó és felső határa között egy, két, három, majd öt, tíz holdnyi különbség van. Itt említeném meg, hogy véleményem szerint szabadfoglaláson alapuló, szabályozatlan parlagoló művelési rendszerről lévén szó, amelyben az egyes művelési ágak még nem különülnek el élesen egymástól, szerencsésebb lett volna a birtokkategóriákat a szántó + rét alapján meghatározni. Vitathatónak tartom továbbá, hogy a fentiekben ismertetett módon megalkotott kategóriákat a szerző társadalmi rétegeknek nevezi (82. l.). Nem szorul bizonyításra, hogy pl. a 8—10, ill. a 10—12 hold szántóval rendelkező gazdaságok birtokosai nem képeznek külön társadalmi réteget (mint ez a könyvben áll: 114. skl.), vagy ha mégis, annak semmiképpen nem a birtokaik között levő két holdnyi különbség az oka.

Még mindig e témakörnél maradva, de külön kell szólni a mellékletként csatolt statisztikai táblák tartalmáról, használhatóságáról. A táblák nagy többsége két részre osztható. Az egyik falvanként mutatja be a háztartások megoszlását az egyes vagyoni javak szerint (szántó, rét, szőlő, állatok részletezve, szilvafák), a másik ugyancsak a vagyoni javak alapján, de helységenként és azon belül birtokkategóriánként bontja a háztartásokat. Mindkét esetben más szempontú, de vertikális áttekintést adnak a táblázatok. Ez még nem lenne baj, az viszont igen, hogy a háztartások horizontális elemzése, más szóval tipizálása teljesen hiányzik, bár a VI—VII. fejezet szöveges részeiben erre némi kísérlet felfedezhető. A szinte befogadhatatlanul sok és helyenként a kelleténél jobban részletező táblákból megtudhatjuk, hogy pl. egy háztartásra átlagosan mennyi kecske, juh, szilvafa esik adott település adott birtokkategóriájában, de azt már homály fedi, hogy az átlagok mögött milyen típusú, üzemszervezetű gazdaságok húzódnak meg. Azt leírja, ill. kiszámítja a szerző, hogy hány hold szántó esik egy ökörre, de azt már nem tudjuk meg a tanulmányból, hogy pl. hány és mely gazdaságok tudnak kiállítani egy teljes fogatot (6—8 ökör), hogy milyen összefüggés van az egyes gazdaságtípusokon belül a művelt terület kiterjedése, iga- és állatállománya, a háztartásfővel együtt élő nős fivérek, ill. a 15 éven felüli fiúk (azaz a felnőtt férfi munkaerő!) száma között. Pedig véleményem szerint az ilyen és hasonló összefüggések valamely közösség gazdasági, társadalmi struktúráját minden átlagértéknél jobban jellemzik.

E rendkívül alapos és precíz munka a fent elmondottak ellenére is hézagpótló tanulmány. A könyv szerzője nem riadt vissza új elemzési lehetőségek keresésétől, módszertani kísérletezéstől. Könyvének vitatható részei is az útkeresés elengedhetetlen kísérői.

Kovács, Martin L.: Esterhazy and the Early Hungarian Immigration to Canada. A Study Based Upon the Esterhazy Immigration Pamphlet (Canadian Plains Studies 2.) Regina, Saskatchewan, 1974. 170. l.

Fügedi Erik

1902 nyarán egy „arisztokratikus külsejű", önmagát ESTERHÁZY Pál Oszkárnak nevező férfi néhány oldalas, fényképes brosúrát szerkeszt az általa szervezett és Esterháznak nevezett kanadai magyar telepről. A kis füzet célja, hogy még több magyar telepest toborozzon, szerkezete is ennek a célnak felel meg. A Winnipegtől északra elterülő táj a paraszti (farmer) népesség számára az ígéret földje, a Bánáthoz hasonlóan termékeny, hideg, de egészséges klímájú, a magyar (helyesebben magyarországit kellene írnunk) pedig nemzeti sajátosságánál fogva a legideálisabb települő, s az Újvilágban érvényesítheti leghőbb vágyát: szabadon élhet. A szép angol stílusban megírt bevezető után (69—86 l.) 31 telepes mondja el új egzisztenciája megteremtésének történetét, büszkélkedik — a kor magyarországi viszonyaihoz képest — mesebeli jómódjával. Megszólal két pap is, a német származású katolikus plébános és a református lelkipásztor, aki az angol szavakon átütő magyarsággal foglalja jelmondatba az egész brosúra lényegét „velünk az Isten és a prosperitás" (87—129 l.).

A földet 1885 nyarán két magyar (köztük az egyik ESTERHÁZY volt) „fedezte" fel, 1886-ban alapította meg 35 magyar telepes (150 fő) fejenként 160 acre (kb. 120 kat. h.) birtokkal. 1902-ben már 200 háztartást (900 főt) számoltak össze, temploma, iskolája már állt (mert a magyar szó iránti éhség óriási volt), postahivatal is működött, a gabonatermelés 200 000 bushelra rúgott, 2 500 szarvasmarha, 900 ló bizonyította a „prosperitást". A telepesek zöme abaúji (Garadna, Korlát, Mura, Göncruszka stb.) és szabolcsi (Mezőladány, Tornyos, Pálca) falvakból jött, de csapódott hozzá beregi (Váralja), sőt dunántúli (Veszprém és Fejér megyei) is. Nem egy közülük már Esterházán történt megtelepedése előtt érkezett meg Amerikába, éveket töltött a pennsylvaniai bányákban anélkül, hogy egyetlen fillért tett volna félre veszélyes munkahelyén. A szervezőt és írót, ESTERHÁZYT a bevezetésben ismerhetjük meg. Esztergomi építészcsaládból származott, Pácknak hívták, honvédtiszt volt, majd a brit hadseregben szolgált, leszerelése után került Kanadába, ott lett a telepítés ágense, s ezt a szerepet nemcsak a kanadai hatóságok felé vállalta, hanem az általa hozott telepesekkel szemben is, így vált egy teljesen polgári világban az abaújiak szemében gróffá, minden anyagi alap nélkül Esterház „földesurává", akit minden bajos kérdéssel felkereshettek, s aki fölényes angol nyelvismeretével erélyesen képviselte a telepesek érdekeit a nagyhatalmú hivatalok és nem kisebb hatalmú Canadian Pacific Railway Co. vezetőivel szemben.

Közvéleményünk („kitántorgott kétezer magyar") és tudományos irodalmunk az amerikai település kérdését — teljes joggal — belülről nézte, kivándorlásnak nevezte és népünk veszteségének minősítette. Termelő embereket, családokat veszítettünk, mégpedig mozgékony, vállalkozó szellemmel telt, életük legerőteljesebb szakaszában levő embereket. Joggal ítéljük el a korabeli magyar kormányokat, akik magukra hagyták őket. Most KOVÁCS Márton könyvét forgatva kissé zavartan nézzük az érem másik oldalát, idegenkedve is, kicsit botladozva igazodunk ki a számunkra nehezen realizálható hivatalok, mérték- és térképrendszer fogalmai között, hitetlenkedve olvassuk az egyéni beszámolókat. A könyv szerzője a magyar településtörténet megalapítójának, MÁLYUSZ Elemérnek volt tanítványa, ma a budapesti egyetemen szerzett ismereteit a reginai egyetemen (Közép-Kanada) értékesíti a kanadai magyar bevándorlók XIX. század végi és századfordulói viszonyainak felderítésére. Disszertációja a felsőőri magyar népszigetről szólt (Bp. 1942.), elsősorban gazdaságtörténeti képzést kívánt. Mai munkásságában több a szociológiai kérdés, mert ezektől csak úgy hemzseg a kis kötet. Nemcsak a brosúra szerzőjének hányatott, és bizony keserves élete és működése veti fel az ilyen kérdéseket, ezek bújnak elő a település vezetőinek vizsgálatában csakúgy, mint abban az aprólékos jegyzetapparátusban, amelyben a brosúra és a bennefoglalt beszámolók minden egyes megállapításának hitelességét teszi próbára. Mindent ebben az esetben sem kell elhinni az 1902-ben nyilatkozó telepeseknek, s az ellenőrzés módszere is kétféle, az iratokon és korabeli sajtón (Kanadai Magyar Újság, Kanadai Magyar Farmer) alapuló történeti és az 1972—73 folyamán 70—90. életévük közt járó 23 személy (köztük 12 nő) visszaemlékező interjúja. Az idegen környezetben való elhelyezkedésnek, alkalmazkodásnak súlyos kérdéseitől, a városi női divat átvételéig, a közösség kialakulásának problémái mind szociológiai vizsgálatot követel, s az olvasó úgy érzi, hogy ez a kötet csupán a nyitánya egy

nagyobb munkának, szakmai nyelven szólva: az első forráskritika, a legfontosabb dokumentummal, az 1902-ben megírt brosúrával kapcsolatban.

Nem zárható le ez a felületes ismertetés anélkül, hogy fel ne vessük a kérdést: jelent-e ez a vizsgálat a hazai tudomány számára valamit? Határozott igennel válaszolhatunk, mert az első telepes-nemzedék paraszti népességünk egy része volt, magatartása Kanadában annak a pszichológiának egy része, amelyet innen vitt magával, s amelyben még a feudális századok hagyománya is nagy szerepet játszott. Ezen túl, általánosságban még egy — egyelőre kevéssé vizsgált — kérdéshez is fontos szempontokat kaphatunk: az asszimilációhoz. Reméljük ez lesz a következő, a jelenleginél biztosan nagyobb kötet vagy kötetek nyeresége saját szempontunkból.

Két könyv a Romániában élő német csoportok néprajzához

Székely László

Az utóbbi években jelentős eredmények születtek a bánsági németek hagyományainak kutatásában és megőrzésében. Temesgyarmaton falumúzeum létesült és értékes tudományos, valamint népszerű kiadványok jelentek meg. Hadd említsem ezek közül Alexander Tietz: *Wo in den Tälern die Schlote rauchen*, Bukarest 1967, valamint Johann Wolf: *Kleine Banater Mundartkunde*, Temeswar 1975. c. könyvét. A *Heide und Hecke*. Temeswar 1973. c. kiadványt az Ethnographia LXXXVI. (1975) évfolyamában (473—474 l.) ismertettem. Ez utóbbi kötet szerkesztője, Hans Gehl most a bánsági német kézművességről (hajók és hajómalmok, mesterségek, mértékegységek) és a szokásokról (ipari folklór, az esztendő és emberi élet fordulópontjainak néprajza, gyermekjátékok, viselet) adott ki újabb gyűjteményt, témában kikerekítve ezzel az előzőt. *(Handwerk und Brauchtum. Beiträge zur Volkskunde der Banater Deutschen.* Hrg. von Hans Gehl. Facla Verlag, Temeswar 1975. 194 l. 20 szöveg közti kép.) Az előző kötethez hasonlóan, az egyes tanulmányok szerzői saját terepmunkájuk alapján tárgyalják témájukat, s számba veszik a kérdés korábbi irodalmát.

Több tanulmány magyar interetnikus kapcsolatokat is érint és magyar eredetű szakkifejezésekre hivatkozik. Így Erich Lammert: *Schiffe und Schiffsmühlen auf der Marosch* c. tanulmányában (9—27 l.) a vízimolnár mesterségben használt sikarló, véska, hajós, őrhajó, szegadó, ladik, csutora kifejezéseket magyarázza. Hans Gehl: *Das Handwerk im Kreis Arad* c. közleményében (28—61 l.) többek közt kitér a magyar varga és szabó (certo et sartores hungarici) mesterekre, valamint a XIX. század elején alapított egységes pécskai román-magyar céhre. Magyar hatás mutatható ki a gyermekjátékokban is, átvették például a bige, csülök elnevezést (Karl Eugen Reb: *Volksspiele*. 134—150 l.).

A munkát jól használható tárgy- és helységnév mutató, valamint általános és helytörténeti bibliográfia zárja. A bánsági falumonográfiák közül azonban hiányoljuk Szmida Lajos és Milleker Bódog munkáit. Hasznára lett volna a kötetnek, ha szemléltető rajzokkal és tudományos értékű fényképekkel gazdagabban lehetett volna illusztrálni.

A következő ismertetett kiadvány a Dél-Bukovinába telepített szepesi szászokkal, cipszerekkel foglalkozik — voltaképp első könyv erről a sajátos sorsú csoportról. Őseik a XII. században az Alsó-Rajna vidékről és Közép-Németországból települtek a Szepességbe. Innen a XVIII. században költöztek Dél-Bukovinába mint bányászok, földművelők, fakitermelők. 1940-ben a fasiszta Németország az ún. Warthegauba telepítette őket. Innen négy év múlva a hitlerista visszavonuláskor Németországba sodródtak, egy részük azonban 1945—46-ban visszatért szülőföldjére.

Az ismertetett könyv — Claus Stephani: *Erfragte Wege. Zipser Texte aus der Südbukovina, Kreis Suceava.* Kriterion Verlag, Bukarest 1975. 239 l. Gert Fabritius 17 fametszetével. — 1969 és 1973 közt hangszalagra vett szövegek alapján ismerteti a Kárpátok keleti lejtőin, az Aranyos-Beszterce, Moldova, Moldovica, Putna és Dorna völgyében élő tutajosok, favágók, kézművesek, földművesek, férfiak és nők életét, származásukra, iskolázásukra, viseletükre és szokásaikra vonatkozó emlékezéseit. A nyelvészeti szempontból is értékes szövegek bepillantást adnak e népcsoport hiedelmeibe, meséibe is. Gert Fabritius a szerzővel együtt tett tanulmányút során művészi fametszetekben örökítette meg a cipszerek jellegzetes embertípusait. A szerző, Claus Stephani, aki korábban is foglalkozott már a cipszerekkel, röviden összefoglalja történetüket, megadja a 20 helységben kikérdezett 60 adatközlő nevét, számba veszi e népcsoport kutatásának bibliográfiáját, összesen 154 tételt (232—239 l.), és táblázatot ad a helynevek német és román vál-

tozatáról. A nyelvi anyagban egyébként még ma is feltűnik nem egy a Szepességből hozott magyar eredetű kifejezés. A savanyú tejet tartó faedényt pl. fedelesch-nek, a dohányzacskót dohanpeitl-nek mondják.

A finom papírra nyomott, szép kiállítású könyv értékes híradás egy sajátos sorsú, hagyományait őrző népcsoportról.

Csépe Imre: Mezei dolgok. Fórum Könyvkiadó. Újvidék, 1973. 285 l.

Gunda Béla

Az Ethnographia szépirodalmi jellegű munkák bemutatására nem vállalkozhat. Csépe Imre jugoszláviai író *Mezei dolgok* c. könyvével azonban kivételt kell tennem. A könyv a paraszti életről krúdys hangulatú rövid karcolatokat tartalmaz, amelyben a falusi munka keserveit, a gondot, örömet, szórakozást, a hiedelmek világának egy-egy mozzanatát — bőséges népi kifejezések, tájszavak kíséretében — tárja elénk az író, akiről Bori Imre a következő életrajzi summázást nyújtja: „Kishegyesen született (1914). A szegénysorsú földmunkások életét élte a felszabadulásig. Az elemi iskola negyedik osztályának elvégzése után, 11 éves korában, kanász a környékbeli tanyákon, aztán inas, majd kis- és öregbéres, gyári munkás, söprűkötő, kubikos lesz. A felszabadulás után is többféle foglalkozást próbált. 1956 óta a *Magyar Szó* munkatársa volt. 1972-ben halt meg." (*Irodalmunk kiskönyve*. Újvidék, 1973. 272 l.) Mindazt, amit Csépe Imre írt, közvetlen élményei nyomán dolgozta fel, életéről vall, s munkája kissé a bácskai tájak (Kishegyes és környéke) néprajza is. A házások, az aratási munkák, a szőlőcsőszök, a vásárok (ahol a karkesztyűnek való vásznat is árulták), az ebédvivő és kalászszedő asszonyok, a pálinkafőzés, a kenyérsütés, a cselédélet, a birkanyírás, az elkorhadt fejfákkal befűtött boglyakemence, a pásztorfogadás, a fonás és tollfosztás, a nádverés, a rontás, a boszorkányhit és még sok más emléke a falusi életnek ágyazódott be Csépe Imre írásaiba. Néhány részletet idézek a könyvből, amelyek a *Mezei dolgok* és a szerző más könyveinek tanulmányozására késztethetik a népélet kutatóját: „A búzaaratásra már nincsen gondjuk, elvégzi helyettük a kombájn, kaszáikat ott eheti a rozsda a tűzfallyukba tűzve, nem kell többet leemelni onnan. Hej, pedig valamikor ez volt a részesarató cégére, a padláslyukon kilógó kasza, hogy lássák, miszerint itt olyan halandó lakik, aki a mezőkön keresi a kenyerét, az isten ege alatt. Ha pedig a kasza mellett ott volt a kuka is, ez a horog formájú fadarab, ami alkalmasabb eszköz volt a marokszedésben, mint a sarló, mert az akadozott a rendfőn és szaggatott, akkor ez azt jelentette, hogy itt a kaszás mellé marokszedő is találtatik, gyermek vagy lány személyében, aki szíves-örömest megy, ha hívják" (30. l.). Az arató a kereszt tövében hanyatt fekve nézi a hold rejtelmes útját, „benne a Cecille táncát, amint a Dávid muzsikájára járja" (31. l.). A mezei ember a zivatar elől a „papkéve alá" húzódik (4. l.). A vásárról hazatérő paraszt „utoljára egy szép állású piros selmeci pipát húzott elő a zsebéből cseresznyefa szárral, rézkupakkal és füleskarikával a makkján" (49. l.). A széltölcsérbe sarlót kell belevágni, hogy halálra vérződjék a boszorkány, aki „viszi az urának az ebédet és útja közben végigcsintalankodja a tájat" (99. l.). A javasasszony szerint a tehenet „kék kötényen vezették át s innen van a baja". Orvoslásul a következőket tanácsolja az állat gazdájának: „amikor hazaér, gyújtson be a sparhetba csutkával. Mikor a csutka félig elégett, vegyen ki három parazsat, és pontosan éjfélkor az egyiket a hátsó, a másikat az első szomszéd háza előtt ássa el, míg a harmadikat a saját háza előtt palántálja a földbe. Napfölkelte előtt azután szedje ki őket és a reggel fejt tejbe tegye bele, amit azután öntsön egy vályúba és ott baltával darabolja apróra őket. Az az illető, aki a rontást elkövette, oda fog menni és megkérdezi, hogy mit csinálsz. Ugyanis muszáj neki odamenni, mert a saját testén érzi azokat a baltacsapásokat" (151. l.). Végül egy idézet a régi fonók világából: „Nagybátyám is sokat mesélte, hogy gyermekkorában a fosztóban vagy a fonóban ő volt a koppantó, akinek az volt a feladata, hogy a pislabél elégett részét az arra alkalmas koppantó ollóval elnyírja. Egész idő alatt ott kellett ülnie és vigyázni a lángra, hogy egyenletesen égjen" (219. l.). Mindezek nemcsak száraz adatok Csépe Imre könyvében, hanem a mindennapi élet eseményeibe beleötvözött emlékek, vallomások, a közelmúlt élményei.

A könyv anyagát Csépe Imre hátrahagyott írásaiból Fehér Ferenc válogatta, akinek *Hazavezérlő csillagok* c. munkájára (Újvidék, 1970) szintén felhívom a figyelmet. A bánáti, baranyai és szlavóniai magyarok életéről néprajzi értékű figyelmeztetések olvashatók a könyvben. Csépe Imre életrajzát Urbán János írta meg *Őstehetség* címen (Újvidék 1977).

Kramer, Karl-Sigismund: Grundriß einer rechtlichen Volkskunde. Verlag Otto Schwartz und Co. Göttingen, 1974. 172 l., 11 kép.

Tárkány Szűcs Ernő

A német jogi népszokások kutatásának száz év távlatába visszamenő vizsgálata azt mutatja, hogy főleg jogtörténészek és néprajzosok foglalkoztak ilyen kérdésekkel, de érdeklődtek iránt uk a jogfilozófusok, a jogszociológusok és a tételes jogászok is. A kiadványok maradék nélkül tükrözik azt a szempontot és módszert, amelyet a kutató különösen preferált, és ez a feldolgozás módjában, eredményeiben is megmutatkozik.

E kutatásokra a legdöntőbb hatást kétségtelenül a német jogtörténeti iskola, főleg F. K. Savigny és G. F. Puchta tették, akik a szokásjognak és ezen belül a „népi" jognak kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak. Szerintük ez a jog ott élt a jogszokásokban, a közmondásokban, az énekekben, a példabeszédekben stb. és szorosan érintette a nép családjogát, vagyonjogát, öröklési jogát, szerződési és büntetőjogát egyaránt. De mindezt a jogtörténet részének vagy határterületének tekintették, noha e jelenségek a jogtörténet módszerével nem mindig voltak megfoghatók, vagy amikor „Rechtliche Volkskunde" (RV) néven a jogtörténet és a néprajz forrásaiból egyaránt merítő új tudomány kifejlődését már nem lehetett kétségbe vonni, akkor is hangsúlyozták, hogy ez az új fogalom és tudomány a jogtörténet alkotása, tehát célszerű a jogtörténet módszereinek a követése.

Még J. Kohler is, akit az ethnológiai jogtudomány vezéregyéniségének tekintünk, a különböző népek joganyagának az összehasonlítása közben sokkal inkább a jogtörténet, mint a néprajz módszereit alkalmazta.

Egészen különálló szerepet játszik a RV kutatásában K. S. Kramer, a kieli egyetem néprajzi professzora, aki a késői középkor és a felvilágosodás korszakának óriási néprajzi anyagát dolgozta fel az ú.n. Frankvidék, tehát a régi Bajorország északi területéről (*Bauern und Bürger im nachmittelalterlichen Unterfranken* 1957.; *Volksleben im Fürstentum Ansbach und seinen Nachbargebieten* 1961.; *Volksleben im Hochstift Bamberg und im Fürstentum Coburg* 1967.) döntő mértékben levéltári anyagra fektetve a hangsúlyt. A jól rendezett anyaga alapján tematikus monográfiákat is készített, amelyek tárgyválasztása részben a jogtörténet, részben a néprajz területére esett (pl. szomszédság, legénység, bírósági eljárás stb.). Kramer kutatásai során mindig kiemelkedő figyelmet szentelt a jogi néprajz problémáinak, és elég markánsan együvé tette azokat a megfigyeléseit, amelyek egy-egy jogi népszokás köré csoportosultak. A jogi néprajz problémáit két elvi jelentőségű tanulmányban is vázolta (*Problematik der RV* 1962.; „*Brauchtum und Recht*", 1965, Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, 2. kötet, 506–511.).

Ilyen körülmények között bizonyára meglepőnek tűnik, hogy K. S. Kramer új könyvének előszavában és bevezetőjében a RV fogalmának és feladatának új megfogalmazása mellett száll síkra. Mindjárt a „jogi néprajz" megjelölést is aggályosnak tartja, hiszen sok szakmabeli már éppen búcsút akar venni a „néprajz" szótól is, és a szóalkotást sem tartja szerencsésnek; de minthogy jobb megjelölést nem tud, ezért még hajlandó eltűrni a régi megjelölést.

De a RV fogalmának és feladatának a felülvizsgálatából már nem enged, mert az eddigi körülhatárolások a társadalmi valóság jogi szempontból való kutatásának az igényeit nem elégíti ki, ha az anyagot akár jogi kategóriák, akár néprajzi csoportosítás szerint kezeljük.

A kötet bevezetőjében az életből vett nehány történeti példa kapcsán Kramer meg is indokolja, hogy mi erősítette meg ebben a meggyőződésében: „Volkskundler haben sich (von einem Versuch des Verfassers im Jahre 1962 abgesehen, auf den ab und zu im Folgenden Bezug genommen werden wird) mit prinzipiellen Äuszerungen über RV in erstaunlichem Maße zurückgehalten. Einen der beachtlichsten Ansätze zu einer Neuformulierung hat dann allerdings doch ein Volkskundler beigesteuert: Der Budapester Bergrechtssachverständige und Ethnologe Ernő Tárkány-Szücs, und zwar in seinem Aufsatz: »Results and Task of Legal Ethnology in Europe«. Er sieht den thematischen Rahmen der RV in der Spannung zwischen den gesetzlichen Regeln, die das Leben des Einzelnen bestimmen, und den Normen (Sitten, Bräuchen, customs) der kleineren Gemeinschaften, die sein Verhalten determinieren." (13. l.)

Majd részletesen ismerteti Kramer az Ethnologia Europaea 1967. évi 3. számában megjelent tanulmányomnak az emberi magatartásra és forrásaira vonatkozó megállapításait, ezeknek a joggal való kapcsolatát stb. Mindezt kiegészíti még két német jogszociológus felvetéseivel és a társadalmi kontrol fontosságának a problémájával. Az említett kiindulá-

sok alapján a szerző a jogi néprajz tematikai kereteit abban a feszültségi körben keresi, amely egyrészről a hagyományos, közösségi alapokon létező jogi nézet („mi a jog és mi nem az") és a hatóságilag meghatározott, mértékadó állami jogrend, másrészről pedig a hagyományos jogrend és az egyén között keletkezik. Így tehát — K. S. Kramer szerint — a jogi néprajz kutatási tárgyaként azt a háromoldalú feszültségi területet kellene tekinteni, amely az egyes közösség (csoport)-állam (felsőbbség) viszonyában alakult ki és létezik.

Munkájában mostmár arra tesz kísérletet, hogy az újkor évszázadaiból származó történeti anyag alapján a társadalmi-kulturális rend struktúrájának vázlatát dolgozza ki, a különböző dimenziókat feltárja, és a külső-belső mozgatóerőket ábrázolja. Majd ezt a múltra kialakított modelt összehasonlítsa a jelen viszonyaival. A kísérlet rendszerébe beolvasztja ugyan a jogtörténeti-néprajzi elemeket is, de ezek nem önállóan, önmagukban léteznek, hanem csak mint a hagyományos életmód funkcionális részei és mutatói.

A szerző a társadalmi és kulturális viszonyokban jelentkező feszültségeket tíz viszonylatban vizsgálja, és ezek könyvének önálló fejezetei is. Ezek a következők: a rend, a tér, az idő, a becsület (tisztesség), az elzárkózottság, a megrovás, az egyes ember, a munka, a felsőbbség (hatóság), az egyház. Az ismertetésre szánt terjedelem nem engedi meg, hogy az egyes fejezetek részleteibe elmélyedjünk, ezért inkább a tudományág fejlődésének új szempontjaira kívántunk csak rámutatni. Mindenesetre Kramer vizsgálódásának végső eredményeként azt szűri le, hogy az embernek a joghoz és a jogon alapuló rendhez való viszonyában a XIX—XX. századokban, főleg pedig az első világháború utáni időkben német viszonylatban jelentős változások következtek be és végül ezeket összefoglalja néhány oldalon keresztül.

Bár K. S. Kramer a munkáját a címe alapján csak vázlatnak szánta, mégis úgy véljük, hogy az rendkívül megalapozott és reális vállalkozás volt, ami egyúttal a német jogi néprajz területén is a hagyományos felfogástól és módszertől egy modernebb, dinamikusabb felé való eltérést, fontos változást jelez. Nemcsak az az érdeme, hogy utat nyit a társadalmi-jogi jelenségek strukturális vizsgálata és a jogi szokások funkcióinak értékelése felé, hanem feltételezi a társadalom egyes csoportjai és az egyének közötti feszültségek létezését, ami a társadalom új módon való szemléletéhez is vezethet.

Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. Издателство на Българската академия на науките, София, 1974. 498 p.

Lukács László

Néprajzi kutatások Bulgáriában címmel a Bolgár Tudományos Akadémia Könyvkiadója tanulmánykötetet tervez Bulgária különböző néprajzi területeiről. A bolgár néprajzi csoportok körében végzett kutatásokat az akadémia néprajzi intézete és múzeuma irányítja. E kutatások eredményeként elsőként Dobrudzsa népi kultúráját bemutató tanulmánykötet jelent meg. A munka főként az elmúlt években (1970—71) gyűjtött recens néprajzi anyag alapján mutatja be a dobrudzsai nép életmódját, kultúrájának alakulását, fejlődésének törvényszerűségeit a XIX. század utolsó évtizedeitől a XX. század közepéig.

A hagyományos anyagi kultúra fejezetében L. Dukov a dobrudzsai földműveléssel foglalkozik. Bemutatja a föld megmunkálásának módjait, részletesen áttekinti a hagyományos földművelő szerszámokat forma, funkció és elnevezés szerint. Foglalkozik a földművelés fejlődésében bekövetkezett változásokkal, az eszközváltás kérdéseivel is. A dobrudzsai kertkultúráról és szőlőművelésről L. Peneva készített tanulmányt. Kertészkedéssel Dobrudzsa területén csak néhány, klimatikailag erre alkalmas vidéken foglalkoztak. A kertgazdálkodás Dobrudzsában új és elég szűk körű művelési ág, amit a Veliko-Tirnovo területéről áttelepült kertészek honosítottak meg. Ezek a munkaeszközöket, a termesztett kultúrák elnevezéseit, a földmegmunkálás módjait és a munkaszervezetet is magukkal hozták Dobrudzsába. Az állattartás fejezetet L. Dukov készítette. Összefoglalásában nyomon követi a juh-, szarvasmarha-, ló-, sertés- és baromfitenyésztés hagyományos módozatait és Dobrudzsa különböző területein kimutatható különbségeit is. Részletesen bemutatja az állattartás építményeit, eszközeit, a szarvasmarhagyógyítás népi módozatait. A kismesterségekkel Sz. Blagojeva tanulmánya foglalkozik. Feldolgozásában a kisipari

termelés általános történeti-gazdasági áttekintése után a néprajzi jellemzés következik a feldolgozott anyagokkal, a műhelyekkel, szerszámokkal a technológiai folyamatokkal és az elkészített termékekkel kapcsolatban. E módszerrel bemutatja a kovács, a rézöntő, a kocsigyártó, kádár, szűcs, szíjgyártó és a fazekas mesterséget. A népi építkezés fejezetben B. GEORGIJEVA a lakást és az udvar építményeit mutatja be. Áttekinti a hagyományos gazdasági és lakóépületek építését. Figyelmét az udvarok, kerítések, kapuk kutak különböző formái sem kerülik el. Vizsgálja a gazdasági épületek és a lakóházak elhelyezkedését a telken, az építmények anyagát, szerkezetét, valamint az udvar különböző részei közötti funkcionális és kommunikációs kapcsolatokat. A bútor és a lakásbelső kérdéseivel L. PENEVA tanulmánya foglalkozik. A lakóházban található tárgyakat funkcionális jellemzők alapján az alábbi hét csoportban mutatja be: 1. A tűzgyújtás és a tűzhely szerszámai. 2. Vízhordó és víztároló edények. 3. Az élelmiszerek tárolására és főzésére szolgáló edények. 4. A lakás bútorai. 5. A ház és a személyes tisztaság fenntartására szolgáló eszközök. 6. Szertartási eszközök. 7. A lakás díszítésére rendelt tárgyak. A dobrudzsai népi textileket G. KRISZTEVA, a női-, férfi- és gyermekruházatot G. MIHAJLOVA tanulmánya vizsgálja kompozíciós és funkcionális szempontból. Az anyagi kultúra utolsó áttekintett fejezete a népi táplálkozás. G. KRISZTEVA leírja a hagyományos élelmiszereket, minden folyamatot, eszközt amely az ételek elkészítésével, tárolásával, tartósításával kapcsolatos. Foglalkozik a kenyér és a különböző tésztából készült ételek elkészítésével. Dobrudzsában ezek mellett fontos helyet foglalnak el a népi táplálkozásban az állati eredetű (főként a tejes) ételek. Áttekinti a mindennapi táplálkozást a különböző évszakokban. Ez főként növényi eredetű és tejes ételekből állt. Kivételt képez a téli táplálkozás, amelyre a sok disznóhús fogyasztása jellemző. Vizsgálja a jeles napok étkezését, amely kötelező és fontos eleme volt a szertartásoknak, szokásoknak.

A hagyományos társadalmi és szellemi kultúra fejezetben Sz. GENCSEV a családi szokásokkal, szertartásokkal, az esővarázsló ritusokkal foglalkozik. Az esővarázsló termékenységi ritusok közül a *peperudát* és a *germant* írja le. A dobrudzsai jeles napi szokásokat M. VASZILJEVA dolgozta fel. A folklór fejezetben D. TODOROV a folklórhagyomány állapota, jellemzése és műfaji változatossága című tanulmányában kiemeli azokat a történelmi-kulturális tényezőket, amelyek a dobrudzsai népköltészet szilárdságát napjainkig megőrizték. Gazdag, újonnan gyűjtött anyag alapján a népszokások költészetével, a hajdúénekekkel, népballadákkal foglalkozik. A népnyelvi fejezet után Dobrudzsa népi kultúrájának általános jellemzését foglalják össze a szerzők.

A tanulmánykötet nagyban hozzájárul a magyar kutatók által mindig nagy érdeklődéssel vizsgált Balkán félsziget népi kultúrájának jobb megismeréséhez.

Ислави, Владимир: Самоѣды въ домашнемъ и общественномъ быту. (A szamojédok életmódja.) Санктпетербургъ, 1847. (Eötvös Loránd Tudományegyetem — Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium: 1.) Budapest, 1974. p. (7) + (3) + IV + 142 + 1 térkép, 4 szövegközi tábla.

Voigt Vilmos

Amint ezt a kötet előszavának szerzője, BENKŐ Loránd professzor, akadémikus közli, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja a fent idézett címen új kiadványsorozatot indít. Eddig kiadatlan vagy nehezen hozzáférhető műveket kívánnak az oktatók, kutatók, egyetemi hallgatók kezébe adni. A sorozat szerkesztői a fonetikai tanszék vezetője, MOLNÁR József és a finnugor nyelvész ERDŐDI József, ekkor a párizsi egyetem magyar vendégprofesszora. A kezünkben levő kötet kiadásának munkálatait ERDŐDI József végezte, aki az előszó után cím nélkül olvasható rövid bevezetőjében méltatja ISZLAVIN munkájának jelentőségét

Ez a kis könyv, amelyet teljes egészében, igen jó minőségben fotomechanikus úton nyomtattak le újra (még az illusztrációk is látszanak) úttörő jelentőségű a szamojéd népek kutatásában. Amint ismeretes a korábbi általános, lexikonszerű és statisztikai feldolgozások után a XIX. század közepén indul meg a helyszíni gyűjtőmunka alapján az egyes uráli népek nyelvészeti vizsgálata, és ezt néprajzi, geográfiai kutatásokkal is kiegészítették. E körbe illik ISZLAVIN műve, annál inkább, mivel tudott nagy kortársai vállalkozásairól. Nyelvészetet azért nem érint, mivel tud személyes ismerőse, CASTRÉN tevékenységéről, a kötet végi térképhez pedig REGULY híres Ural-térképét is felhasználta. ISZLAVIN adatai

az 1844-től kezdődő saját kutatóútjából és az általa idézett korábbi, hivatalos felmérésekből származnak. Voltaképpen a Kanin-félszigettől az Ob torkolatáig terjedő vidékre vonatkoznak. Előbb csekély földrajzi (növénytani és állattani) leírást ad, majd a szamojédok életmódját rajzolja meg. Mindenből egy keveset ad, kitér például a névadásra, vallásra, házassági szokásokra, főként a rénszarvastartás adataira. Beszámolójából világosan látszik az orosz kultúra és a kapitalizálódás terjedése. Itt talán egy kissé optimista is a szerző, a kor oroszellenes felkelései (ezeket nem említi) bizonyítják, hogy e korszak nem volt könnyű a nyugati szamojédok számára sem. ISZLAVIN mindenről ad rövid áttekintést, bár nem részletes szakmunka. Valószínűleg ez az oka, hogy bár ismert forrás, mégis igen ritkán idézik. Magyar földön újrakiadása mindenképpen hasznos volt, méltó kezdeményezése egy célszerű sorozatnak.

Napjaink fotomechanikus sokszorosítási technikái lehetővé teszik, hogy régen elfogyott, hozzáférhetetlen munkák új életre keljenek. Ilyenkor a kiadók feladata az, hogy a teljes szöveget hozzáférhetővé tegyék. Ez megtörtént. Kár viszont, hogy nem olvashatunk bővebb kommentárt. Az előszó általános része helyes, hogy magyarul jelent meg. Ha azonban a kötet orosz nyelvű, meggondolandó lett volna a közvetlen bevezetés közlése orosz nyelven *is*. Kevés az olyan oroszul olvasó kutató, aki egyszersmind magyarul is ért. A kötet néhány ábráján a részletek elmosódtak, a térkép feliratai sem látszanak jól. Itt például egy nagyított változat (?) vagy más retusálás mindenképpen hasznos lett volna. Kár, hogy a kötet előszavának nincs lapszámozása, és nincs címlapja sem. Mindezek apróságok, a sorozat további kötetei számára jegyezzük meg őket.

Mégegyszer gratulálunk a *Fontes* megindítóinak és e kötet gondozójának. Mielőbb várjuk a további köteteket.

Piman Shamanism and Staying Sickness (Ká:cim Múmkidag). The University of Arizona Press, Tucson, 1974. XI, 332 l.

Voigt Vilmos

Az arizonai (USA) *pima* indiánok gyógyítóit a szakirodalom régen sámánoknak nevezi. A jelen kötetnek négy szerzője van: Donald M. BAHR néprajzkutató, aki 1967 februárja és 1968 októbere között kérdezte ki Juan GREGORIO sámánt (ő 1971-ben meghalt); a hangszalagra vett szöveget a kétnyelvű indián David I. LOPEZ fordította angolra, és egy képzett amerikai nyelvész, Albert ALVAREZ tekintette át. Egyébként mindkét végül említett szerző pima sámánok unokája. A kötet ily módon egyszerre eredeti és igen sok áttételű. A körülményeket elmondó bevezetések után 46 hangszalagra vett szöveg következik, magyarázatokkal. Voltaképpen a gyógyítás néhány általános elvét is érinti a kötet, mindazáltal érdeme, hogy a betegség elméletét, gyógyító terápiát részletes beszélgetésekben adja. Nem funkcionális adatok ezek, de adatfeltáró, hasznos könyv, amelynek illusztrációs és nyelvi anyaga általában is nyeresége az indián néprajznak.

Gossen, Gary H.: Chamulas in the World of the Sun. Time and Space in a Maya Oral Tradition. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1974. XVII. 382 l.

Voigt Vilmos

Chamula Dél-Mexikóban egy körülbelül 40 000 maja indián által lakott körzet, ahol 1968—69-ben dolgozott a szerző. Voltaképpen 1957-ben indult meg e terület folytonos kutatása a Harvard egyetemen, és azóta is folyik. A jelen munka a kognitív antropológia és folklorisztika terén úttörő: az indiánok kozmogóniáját és nyelvi műfajait vizsgálja. Áttekinti a környék társadalomtörténetét, a szóbeli műfajokat, és ezeket új szempontok szerint osztályozza. Külön figyelmet fordít a gyermeki szövegekre, a beszédekre, veszekedésekre stb., és ezeket röviden jellemzi. A hagyományosan vizsgált műfajok (epikus történet, dal, játék) is ilyen szempontból kerülnek bemutatásra. A kötet végén két rövid fejezet foglalja össze a „műfajok" rendjét és a világfelfogást. Mintegy 180 szöveg adatai következnek függelékben. Gazdag irodalomjegyzék és tárgymutató zárja a kötetet, amely

deskriptív jellegűnek nevezhető. Ma, amikor a régebbi funkcionalizmus leírását a korszerű „performancia"-vizsgálattal egészítik ki, az egyszerű leírás is lehet tudományos esemény. Itt az elméleti általánosítás voltaképpen elmaradt.

Kaufmann, Christian: Das Töpferhandwerk der Kwoma in Nord-Neuguinea. Basler Beiträge zur Ethnologie, Band 12. Basel, 1972. S. 265 l., 270 fekete-fehér fénykép.

Bodrogi Tibor

Míg a cím csupán a Sepik-folyó vidéke egyik törzse fazekasmesterségének leírását és elemzését ígéri, az alcím — „Beiträge zur Systematik primärer Töpfereiverfahren" — és magának a munkának a beosztása már mutatja, hogy szerzőnk elméleti és módszertani alapvetésre is törekszik, s a kwomák így lényegében az előrebocsátott fejtegetések gyakorlati illusztrációjául szolgálnak.

Kétségtelen, hogy a technológia etnológiai kutatása az eléggé elhanyagolt vizsgálati területek közé tartozik. Jóllehet számtalan leírás áll rendelkezésünkre az egyes technikai eljárásokról, ezek sok tekintetben nem kielégítők. Egyrészt az eljárás pontos rögzítése is kívánni valót hagy maga után (itt a filmezés hozott magával döntő fordulatot), másrészt a kutatók megelégedtek pusztán az eljárás leírásával, és nem fordítottak figyelmet az egyes mesterségek egyéb aspektusaira, a készítők társadalmi helyzetére, a produktumok funkciójára, a bennük megnyilvánuló helyi esztétikum kérdéseire stb. Ez a felismerés vezette KAUFMANNt ahhoz, hogy kísérletet tegyen a technológia vizsgálata néhány általános kérdésének felvázolására, és a fazekasság kutatási problematikájának és módszertanának tisztázására.

E célkitűzésnek megfelelően a munka három részre oszlik úgy, hogy az első két — elméleti és szisztematizáló — rész terjedelme nagyjából a konkrét anyagot tárgyaló rész terjedelmének felel meg. Az első rész (A. *Einführung*, 13—38) a munka témájának és céljának kijelölése után a kultúra anyagi megjelenési formái iránti etnológiai érdeklődés történetét mutatja be, majd a régészeti-etnográfiai kutatással foglalkozik a kerámia technológiáját illetően. Az első részt a Sepik-vidéki kerámiával foglalkozó eddigi munkák ismertetése és a szerző 1965—67-es expedíciójára vonatkozó adatok zárják le. A második rész (B. *Grundbegriffe und Methoden der Untersuchung*, 39—110), lényegében két részre oszlik. Az első rész (39—76) három fejezetben a technológia etnológiai (tehát nem pusztán a készítési folyamat mechanikájára vagy kémiájára irányuló) vizsgálatának alapproblémáit tekinti át, majd a „kezdetleges agyagművesség" technikai alapvonalait adja meg, és ismerteti a fazekasság vizsgálatában követendő módszertant.

A harmadik rész (C. *Beschreibender Teil*, és D. *Schluss*, 111—211) a kwoma fazekasságot mutatja be. A nyolc fejezetből az első kettő a Sepik-vidéket és a kwoma-nukuma etnikai csoportokat ismerteti. A harmadik fejezet — ez a legterjedelmesebb — az agyagedények készítésének technológiáját írja le aprólékosan, a nyersanyag nyerésétől kezdve a festésig, közölve a helyi fazekasság terminológiáját is. A negyedik fejezet *Form und Verwendung* címmel az edényformákkal és a díszítéssel, valamint a készítmények funkciójával foglalkozik, míg az ötödik a férfi és női fazekasoknak a kultúrában elfoglalt helyzetét tárgyalja. A hatodik és a hetedik fejezet összehasonlító anyagot hoz a szomszédos csoportok agyagművességéből, ill. a történeti háttér kérdésével foglalkozik. A részt rövid összefoglalás zárja le.

A kötet Függelékében KAUFMANN *Schlüssel zum Topfkatalog* címmel a baseli Museum für Völkerkunde agyagedény-anyagánál alkalmazott lyukkártya rendszert mutatja be. A rendszer logikus felépítésével, részletező kategóriáival kitűnő példa bármely terület fazekasmesterségének vizsgálatára és az anyag katalogizálására.

Úgy gondoljuk, KAUFMANN munkájának e rendkívül vázlatos ismertetése is mutatja az olvasónak, hogy munkája igen fontos a technológiával foglalkozó etnológiai vizsgálatok számára. Különösen lényeges ebben a vonatkozásban az elmélettel és módszertannal foglalkozó második rész, amelynek részletező bemutatására szigorúan logikus, zárt rendszere miatt itt nem tehetünk kísérletet. Az itt leírtak kísérleti igazolása a harmadik részben kitűnően sikerült, s ha e kezdet után az indo-melanéz térség más fazekasközpontjait is hasonló módszerrel dolgoznák fel, reményünk lehetne arra, hogy kultúrtörténeti vizsgálatainkat az eddigieknél biztosabb alapokra helyezzük.

Scutt, Ronald and **Christopher Gotch: Skin Deep. The Mystery of Tattooing.** London, 1974. 205 l. 200 fekete-fehér illusztráció, 16 színes tábla.

Bodrogi Tibor

A tetoválásra, mint az emberi test díszítésének különös gyakorlatára, a XVIII. század második felétől terelődött a figyelem, amikor a James Cook felfedező útjain részt vett tudósok leírták a polinéziai eljárásokat, és közreadták a mintákat bemutató képeket. A XIX., majd a XX. századi néprajzi kutatómunka nyomán tájékozottságunk mondhatnánk teljessé vált, és a világ térképén kirajzolódtak azok a területek, amelyeken e szokás különféle módozatai elterjedtek. Sokkal kisebb volt az érdeklődés az euro-amerikai kultúra térségében is meglevő tetoválás iránt, ennek kérdéseivel főleg orvosok, kriminalisták foglalkoztak, akiknek vizsgálatai a problematikának természetesen csak részletaspektusait érintették.

E kutatási helyzet ismeretében hézagpótló Ronald Scutt és Christopher Gotch munkája, amely kísérletet tesz a tetoválás teljes területének, a felvetődő különféle kérdéseknek a bemutatására. A vizsgálat körébe bevont anyag ugyan nem mondható egyenletesnek, mivel az angol példák ismertetése hangsúlyozottabb; ennek részben az az oka, hogy más európai országok tetoválási szokásairól csak kevés feldolgozás állott a szerzők rendelkezésére, míg ugyanakkor a szerzők egyike, Ronald Scutt, aki hosszú időn keresztül dermatológusként az angol királyi haditengerészetnél szolgált, orvosi tevékenysége révén elsősorban erről a területről tájékozott, a kötetbe beépített anyag tehát forrásértékű.

A bevezető tájékoztatást az első fejezet *(The Illustrated Man)* nyújtja, amelyben a szerzők a *miért* és a *hogyan* kérdésére válaszolnak. A *miért* indoklására 14 motívumot sorolnak fel, a lista a „to camouflage an unclothed body when hunting"-tól a „to make the body sexually interesting"-en keresztül a „to register important personal medical data, e.g. blood group"-ig terjed. A *hogyant* illetően a festéknek a bőrbe való bejuttatása alapján négy alapvető eljárást különítenek el: a) vágásos tetoválás, amelynél a festéket bedörzsölik a sebbe, b) égetéses, amelynél izzó eszközzel égetik be a festéket, c) varrásos, amelynél a bőr alá húzott fonal viszi be a festéket, és d) a ponttetoválás, amelynél hegyes eszközzel történik a minta kialakítása. A történeti adatokat a *Genesis* c. fejezet foglalja össze, a feltételezett jégkori, i.e. 8000 előtti kezdetektől 1769-ig, amikor a James Cookot kísérő J. Banks angol természettudós leírta a polinéziai tetoválást és a polinéziai *tattow, tatau* vagy *tattaw* (a mai közangolban *tattoo)* elnevezés alapján a „tetoválás" terminust bevezette az európai nyelvekbe. Mint érdekességet említjük meg a korai kereszténység tetoválási gyakorlatát, amelyet I. Hadrianus pápa 787-ben tiltott meg a hívőknek. A szokás a keresztes hadjáratok idején ismét feléledt.

Az általános tájékoztatás után a szokásos és a vele kapcsolatban felmerülő kérdéseknek részletező taglalása következik. Az *East is east...* c. fejezet a szokás keleti, különösen japán előfordulásaival, az ... *and West is West* című pedig az európai-amerikai-ausztráliai elterjedés történetét mutatja be. Az utóbbinak két fő forrása van, Angliában polinéziai példák nyomán feltehetően 1769-ben kezdődött a tengerészetnél, Amerikában pedig a japán példa megismerésének hatására a múlt század első felében. (Japánban egyébként a tetoválást tilalmazták és tilalmazzák ma is, ennek ellenére itt fejlődött igazán művészi szintre.) New Yorkban 1850 körül kezdte meg tevékenységét az első hivatásos tetováló, míg Londonban 1870-ben. Ettől kezdve évtizedeken keresztül nemcsak Angliában, de a kontinens más országaiban is a társadalom felső köreiben divattá vált; az uralkodó családok tagjai közül a szerzők V. Györgyön és angol hercegeken kívül II. Miklós cárt, Ferenc Ferdinándot és Rudolf trónörököst említik. (Ezt a kérdést a szerzők a későbbiek során részletesen taglalják, a *Royalty, Loyalty and Oddfish* c. fejezetben, ahol kitérnek a tetoválás és a háború kapcsolatára is.)

Az első fejezetben érintett motívumok egy részénél behatóbb ismertetésre az 5–6. fejezetekben kerül sor, ahol mindenekelőtt a babonás képzetek, a társadalmi státus jelzése, a tetszésvágy motívumaira kapunk adatokat. A következő fejezeteket a szerzők egy-egy problémakörnek szentelik. „Fair Wind" címmel a katonaságnál és a tengerészetnél leginkább elterjedt tetoválást mutatják be, és illusztrálják statisztikai adatokkal (1900 körül pl. a U.S. Navy tagjainak 90%-a volt tetoválva). Itt kapunk felvilágosítást a minták számszerű megoszlásáról és jellegükről is. A *Mad or Bad* c. fejezet a tetoválás és a bűnözés kapcsolatával, a „banda tetoválás" (gang tattoo) stb. kérdésével foglalkozik, és a statisztikai adatok alapján arra a következtetésre jut, hogy nincsen kimutatható összefüggés a

bűnözés és a tetoválás között. A tetováls esztétikai kérdését a *The Spoilt Canvas* c. fejezet tárgyalja azzal az összefoglaló megállapítással, hogy „art is possible in tattooing but, in the Western world, only by chance", míg a „keleti" (pl. polinéziai, borneói, japán) tetoválás már eléri a művészet szintjét. A következő fejezetek a tetoválás egészségügyi vonatkozásaival és az eltávolítás módozataival *(Doctor in the House)*, a férfiakénál jóval ritkább női tetoválással *(Sex Appeal* — Európában 1880—1910 között divat, ma renaissance-a az Egyesült Államokban), a tetoválás és a „show business" kapcsolatával (*The Root of All Evil*" — az első mutogatásra Angliában 1691-ben került sor), a tetoválás identifikációs szerepével (*Tags and Torture* — a brit hadseregnél 1717—1871 között tetoválással bélyegezték meg a szövevényeket) foglalkoznak.

Megvizsgálva a tetoválás minden aspektusát, az utolsó fejezetben *(The Tastes of Men)* a szerzők azt a kérdést tárgyalják, hogyan látja a tetovált ember helyét a társadalomban. Az angol királyi haditengerészetnél végzett vizsgálat során a megkérdezettek 50% megbánta, hogy tetováltatta magát. Az indokok elemzése azt mutatja, hogy a közízlés megváltozott, ma a tetoválás társadalmi ellenérzést vált ki, és erős a megszüntetésre irányuló társadalmi nyomás. (Mellékesen: ez nem gátolta meg legalábbis a szerzők egyikét, Surgeon-Captain Scuttot, hogy ne tetováltassa magát: a könyv színes borítóját az ő egyik, Japánban készített, színes virágot mutató, művészi tetoválási mintája díszíti.)

A kötethez (amely egyébként jegyzetekkel, bibliográfiával és indexszel zárul) két Appendix kapcsolódik; az *A* tájékoztatást ad a tetoválás szokásának világ-elterjedéséről *(Tottooing Round the World)*, míg a *B* a professzionalista tetoválókra nyújt részletes tájékoztatást. (Az utóbbiak munkásságáról egyébként a munka egyes fejezeteiben olvashatunk.)

A fekete-fehér és a színes illusztrációkról csak elismeréssel szólhatunk. Túlnyomó többségükben az európai kultúrkörben divatos mai tetoválást mutatják be, és a szerzők — helyesen — nem riadtak vissza attól, hogy ezek között — elterjedtségüknek megfelelően — az obszcénnak minősülő ábrázolásokat is szerepeltessék. Talán nem érdektelen itt megemlítenünk, hogy (legalábbis a képekből ítélve) a talp kivételével nincsen olyan része az emberi testnek (a legintimebb és az eljárás szempontjából legérzékenyebbnek minősülőket is ideszámítva) amely ne lenne tetoválva, bár ezek a társadalmi közízlés oldaláról kifejezetten perverznek mondhatók.

A szerzőpár munkáját mind (a tágabb értelemben vett) antropológia, mind a kultúrtörténet oldaláról szemlélve hasznos, jó összefoglalásnak nevezhetjük. Reméljük, hogy más, forrásanyag hiányában itt nem szereplő, vagy csak futólag említett országok érdeklődő szerzőit lokális monográfiák írására fogja ösztönözni.

Sunderland, Eric: Elements of Human and Social Geography. Some Anthropological Perspectives. Oxford—New York—Toronto—Sydney—Braunschweig, 1973. XII, 107. l.

Voigt Vilmos

Egészen az ötvenes évekig a magyar néprajznak mintegy része volt az emberföldrajz. Azóta nálunk mind hazai, mind nemzetközi tekintetben ez a tudomány eltűnt az érdeklődés köréből. Pedig éppen az utóbbi évtizedekben lényegi változások történtek. Nem is annyira módszertani forradalomról adhatunk számot (bár a statisztikai, sőt számítógépes kutatás e tudományterületre is behatolt), hanem a történeti adatok és azok értékelése változott meg. Az emberiség kialakulásáról ma más képünk van, mint negyedszázada volt, végre valamelyes világméretű képet kaphatunk kontinensek korai népmozgásairól, és a fizikai antropológia, különösen a rassz-antropológia eredményei is átalakultak.

Az egyetemi bevezetésnek készült könyv (szerzője a durhami egyetem néprajztanára) mindenféle melléklettel jól ellátott négy fejezetből áll. Ezek az emberiség kezdeteit és korai migrációit, a rasszokat, a társadalomszervezet elemeit és végül a parasztokat mutatják be. Az első két fejezet adatai is újak számunkra. A második két fejezet inkább szempontokat ad: hogyan lehet a természeti környezetnek a társadalomra és kultúrára tett hatásait leérni. Itt az érett angol funkcionalizmus módszereire hivatkozik a szerző. Kár, hogy a kötet második fele ilymódon nem ad rendszeres áttekintést típusok, korszakok vagy területek szerint.

Használható bevezetés.

Bárth János: Fajsz népessége a XVIII. század közepén. Bács-Kiskun megye múltjából I. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1975. 81—131. l.

Andorka Rudolf

A történelemtudomány figyelme fokozottan fordul a gazdaság, társadalom és népesedés történetére. Ennek az a felismerés az alapja, hogy a politikai történelem egyes eseményeinél, az uralkodók és a politikai hatalomban vele osztozkodó, őt támogató vagy ellene harcoló szűk társadalmi csoportok történeténél hosszú távon fontosabb és maradandóbb hatásuk volt a gazdasági tényezőknek, a társadalmi és demográfiai viszonyok alakulásának, más szóval mindannak, ami a népességnek abban a hatalmas tömegében történt, amellyel korábban alig foglalkozott a történelemtudomány.

A történelemtudománnyal egyidejűleg növekvő érdeklődést mutat ugyanezen történeti folyamatok iránt a közgazdaságtudomány és a szociológia, valamint a demográfia, mert a jelenlegi és közelmúltbeli viszonyok kutatása során újra és újra olyan problémákkal találkozik, amelyeket a történeti előzmények és gyökerek ismerete nélkül nem lehet megérteni. Az elmúlt évszázadok demográfiai, társadalmi, kulturális jellemzői, a múltbeli gazdasági fejlődés és elmaradás ma is éreztetik hatásukat.

Ezért azok az adatok, amelyeket Bárth János Fajsz falu XVIII. század közepi népességéről közöl, az etnológiánál nem kevesbé érdeklik a fent említett társadalomtudományokat. Az az 1762. évi Status Animarum összeírás, amelyet tanulmánya mellett közzétesz, lehetővé teszi ugyanis, hogy ennek a falunak családi és háztartási viszonyairól, a háztartások nagyságáról és összetételéről, a házas és nem-házas felnőttek arányáról, a házastársak közötti korkülönbségről, a parasztházaknál élt zsellérekről meglehetősen pontos képet kapjunk. Mindezek olyan tények, amelyek az akkori parasztemberek életét alapvetően befolyásolták. Bárth János tanulmányában nem végzi el az összes lehetséges elemzéseket, amelyekre a forrás lehetőséget nyújt, viszont számos fontos adalékot közöl a korabeli Fajszról, amelyeket többnyire csak az etnológusok ismernek, de amelyek nagy segítséget nyújthatnak más társadalomtudósoknak, akik a kapott eredményeket értelmezni kívánják. (Ilyenek például a fajsziak nemes voltára, gazdálkodására stb. vonatkozó adatok.)

A hasonló forrásokkal szemben két aggály szokott felmerülni a társadalomtörténészek között. Az egyik az, hogy vajon mennyire megbízható az összeírás és mennyire teljes körű, nem maradt-e ki a falu népességének egy része. A család és háztartás nagyság és összetétel vizsgálatában további kérdés, amelyre Bárth János is kitér, hogy vajon az egy sorszámnál összeírt személyek valóban egy háztartást alkottak-e, vagyis közösen laktak, étkeztek, gazdálkodtak-e. Elképzelhető ugyanis, hogy egy telken több ház állott, vagy hogy az egy házban lakók (házas testvérek vagy a gazda és a zsellér családja) nem „egy kenyéren éltek". Az alapos forráskritika, amelyet Bárth János is elvégez, hozzásegíthet ennek tisztázásához, pontosan azonban talán sohasem lehet eldönteni, hogy az egy sorszámnál összeírt családok a teljesen különálló és teljesen közös háztartás közötti számtalan átmenet melyikének megfelelő formában éltek. Mégis többnyire indokolt megközelítésnek fogadják el azt a Bárth János által is alkalmazott megoldást, hogy egy háztartásként kezelik őket.

A másik ellenvetés az ilyen források feldolgozásával szemben az, hogy csupán egyetlen falu népességéről kapunk képet, és azt semmiképpen sem lehet az egész országra általánosítani, hiszen abban a legkülönfélébb gazdasági adottságú, etnikai, társadalmi és vallási összetételű, kultúrájú falvak voltak. Ez kétségtelen, azonban — mivel az ország egészére vonatkozóan csupán nagyon egyszerű adatfeldolgozásokat végezhetünk (elsősorban a II. József-féle népszámlálás alapján), — nincs más lehetőség a XVIII. századi magyar társadalmi viszonyok megismerésére, mint sok település adatainak ilyen mély elemzése, lehetőleg olyan módon, hogy minden településtípusról készüljön feldolgozás. Ettől jelenleg még igen távol vagyunk.

Éppen ezért nagy jelentősége van Bárth János azon tervének, hogy a kalocsai érsekség falvainak más hasonló összeírásait is feldolgozza, és együttesen elemzi.

Palli, H.: Ajaloolise demograafia probleeme Eestis (Észtország történeti demográfiai problémái.) Tallin. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. 1973. 131 l.

Andorka Rudolf

Ez a kötet három egymástól különálló tanulmányt tartalmaz Észtország történeti demográfiájának témakörében. Az Észt SzSzK Tudományos Akadémiája a Történettudományi Intézeten belül létrehozott egy bizottságot, amely Észtország népesedésének történetét kutatja. E bizottság munkájának egyes eredményeit írják le a tanulmányok. Közülük az első Észtország népességtörténetének szakirodalmát mutatja be. Már az első világháború előtt folytak ilyen kutatások. Ezeknek egyik problémája, hogy az első népszámlálás (1881) előtti időszakból nincsenek biztos források a népességszámról. A különböző összeírások általában csak a gazdaságok vagy családok számát tüntetik fel, és — ugyanúgy mint Magyarországon — kétséges, hogy mekkora volt az átlagos családnagyság, tehát milyen szorzószámot kell alkalmazni ahhoz, hogy a családok számából a népességszámot megkapják.

Egy 1942-ben írott monográfiában H. Hyrenius svéd demográfus vizsgálta Észtország népesedését 1841-től 1900-ig igen korszerű módszerekkel.

Az 1960-as évek óta megélénkültek a történeti demográfiai kutatások. S. Vahtre az 1782 és 1858 közötti „lelkek összeírásait" dolgozta fel, R. Pullat a svéd városok népesség történetét vizsgálta 1782-től, J. Kahk kimutatta, hogy 1944—1948 körül a népesség növekedés lényegében megállt, A. Moora egyes területek etnikai összetételét tanulmányozta.

Az eddigi kutatások alapján Észtország népességszámának történeti alakulását a következőképpen lehet felvázolni. 1550 körül 250 ezerre becsülhető a népességszám. Ezt követően a demográfiai katasztrófák sorozata következett be. 1558 és 1583 között a Livonia birtoklásáért vívott orosz-lengyel háború, 1600-tól és 1629-ig a svéd—lengyel háború, 1695-től 1697-ig hatalmas éhinség, majd 1700 és 1721 között a nagy északi háború Oroszország és Svédország között okozta a népesség pusztulását. Ennek következtében a népességszám többször is 100 ezer köré vagy alá csökkent, 1712-ben például 80 és 100 ezer között lehetett. A magyar olvasó óhatatlanul párhuzamot von Magyarország népességének súlyos pusztulásaival, amelyek a török hódoltság alatt következtek be. Ezek az észtországi adatok is alátámasztják azt a sejtést (amelyet különben például a harmincéves háború németországi pusztításai ébresztenek fel), hogy az 1527 és 1713 közötti magyarországi népességtörténet nem volt olyan kivételes, mint gondolni szoktuk.

Észtország népessége a nagy pusztulások után meglepően gyorsan megnőtt, például 1695-ben a nagy éhinség előtt elérte a 350 ezret, majd 1782-ben már 490 ezer. Itt ismét párhuzam adódik a XVIII. századi magyar népességnövekedés gyorsaságával, és megint azt állapíthatjuk meg, hogy Magyarország népességének gyors regenerálódása a békésebb évtizedekben nem volt kivételesen gyors. Hazánkhoz hasonlóan Észtországban is lényeges szerepet játszott a népességszám növekedésében a bevándorlás, éspedig 1580 és 1640 között Finnországból, Svédországból, Lettországból, Oroszországból, majd 1710 és 1740 között Oroszországból és Finnországból. Az észt történeti demográfusok feltételezik, hogy a nagy katasztrófák után a lakosság 10—25 százaléka más területekről származott, pontos adatuk azonban — ugyanúgy mint nekünk Magyarországon — nincs a bevándorlás mértékéről.

A népesedési folyamatok felderítésének értékes, de nehezen kiértékelhető forrásai az anyakönyvek. Ezeknek feldolgozásával foglalkozik a második tanulmány. Észtország meglehetősen kedvező helyzetben van, mert a XVIII. század második feléből származó egyházi anyakönyvek állnak a kutatók rendelkezésére, amelyeket fel lehetett dolgozni a családrekonstitúció módszerével. Érdemes megjegyezni, hogy Magyarországon eddig nem sikerült ilyen korai anyakönyvet családrekonstitúcióra felhasználni. Nehézséget okoz viszont Észtországban, hogy a vezetéknév használata csak a XIX. század elején stabilizálódott, ezt megelőzően használtak egy a családra utaló nevet, valamint az apára és a nagyapára utaló neveket, végül keresztnevet. A problémát az okozza, hogy ezek a családnevek az egyén élete folyamán is gyakran változtak, például elmaradt az apára vagy a nagyapára való utalás, sőt változott néha a családra való utalás is. Kézi feldolgozás esetén a nevek ilyen változását elég jól figyelembe lehet venni, mert a kutató legtöbbször meg tudja ítélni, ugyanaz az ember szerepel-e két különböző néven. A gépi feldolgozás azonban ilyen mérlegelésre nem képes. Márpedig nagyobb tömegű adat családrekonstrukciós feldolgozása csak számítógép segítségével végezhető el viszonylag gyorsan. H. Palli kidolgozott és itt leírt egy lyukkártyás módszert a családrekonstitúció gépesítésére.

Végül a harmadik tanulmány Rouge észt egyházközség családrekonstitúciós feldolgozásának eredményeit mutatja be az 1661—1696 időszakból. A lakosság száma ebben az időszakban 6 ezerről 9 ezerre nőtt. Így a kapott eredmények elég nagy népességre vonatkoznak, és ezért megbízhatóaknak tekinthetők.

A házassági adatok egyik érdekessége, hogy az esküvők novemberben és decemberben összpontosulnak. Ez a nyugat-európaitól eltérő szokásokra utal, mert ott inkább az év első hónapjaiban kötöttek házasságot.

A korcsoportonként vizsgált házas termékenységi arányszámok (100 házasságban töltött évre jutó születések száma) nem nagyon magasak, Palli nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a születéskorlátozás kezdett elterjedni. A családonkénti átlagos született gyermekszám 7-ről 6-ra csökkent a vizsgált időszakban. A szóródás meglehetősen nagy, elég sok gyermektelen és egy-két gyermekes család mellett előfordulnak 8—9 gyermekesek is. A szülések között eltelt idő (az első és második, valamint a második és harmadik szülés között egyaránt közel három év) is meglehetősen hosszú és születéskorlátozást sejtet.

A családrekonstitúciós kutatásokat folytatják, és ezzel a módszerrel számos egyházközség anyakönyveit kívánják feldolgozni. Így jobban meg lehet majd ismerni Észtország népességének történetét a XVII. század közepe óta.

Chojnacka, H.: Nuptiality patterns in an agrarian society. Population Studies. 1976. vol. 30. no. 2. 203—226. l.

Andorka Rudolf

Az európai demográfiai átmenetnek, vagyis a magas termékenység és halandóság által jellemzett korábbi korszakból az alacsony gyermekszámú és kedvező halandóságú modern korszakba való átmenetnek a lefolyása a történeti demográfiának egyik legtöbbet kutatott, mégis igen kevéssé pontosan ismert kérdése. Különösképpen nem tudjuk, hogy a családok gyermekszáma milyen gazdasági és társadalmi erők hatására kezdett csökkenni. Úgy látszik, hogy Nyugat-Európában két lépésben ment végbe az átmenet a magas termékenységből az alacsonyhoz: az első lépésben, amely valamikor a XVII. században kezdődhetett, a paraszti tömegek áttértek a későbbi házasságkötésre (a nők átlagos házasságkötési életkora sokhelyütt a 25 évet is elérte), és sokan (elsősorban a fiatalabb testvérek) életük végéig nem házasodtak meg, hanem szüleik, majd házas idősebb testvérük háztartásában éltek. Ugyanakkor a házaspárok nem korlátozták gyermekeik számát egészen a XIX. század második feléig. (Ez alól legalább Franciaország kivétel, ahol a házasságon belüli születéskorlátozás világos nyomait lehet a XVIII. század végi adatokban is megfigyelni.) A múlt század végén a születéskorlátozás széles körű bevezetése jelentette a modern demográfiai jellemzőkre való áttérés második lépését.

Ezzel szemben Kelet-Európában az előbbi első lépés hiányzott, a házasságkötési életkor fiatal maradt, és kevesen maradtak nőtlenek, hajadonok. Viszont a házasságon belüli születéskorlátozás Nyugat-Európával majdnem azonos időben terjedt el.

E folyamatok pontos megismerése céljából a Princetoni Egyetem Demográfiai Intézete széles körű kutatási programot indított el, amelynek keretében a korai európai népszámlálásokat és népmozgalmi statisztikákat dolgozták fel egységes módszerek szerint. Kutatásaik céljára négy új mutatót dolgoztak ki. Ezek: I_m — a házas nők aránya a 15—49 éves nők között, I_g — a házas termékenység (a házas nők szülési gyakorisága) az igen egészséges és a születéskorlátozás minden formáját tiltó amerikai hutterita szekta asszonyainak termékenységéhez, mint lehetséges maximumhoz viszonyítva), I_n—a nem-házas nők termékenysége, hasonló módszerekkel számítva. A kutatások sorozata abból áll, hogy Európa különböző országai és országrészei számára összeállítják ezeknek a mutatóknak „térképeit", és megkísérlik e mutatók értékeit összefüggésbe hozni a gazdasági és társadalmi körülményekkel.

A princetoni kutatók (A. J. Coale, E. Van de Walle, P. Demény), valamint velük együttműködő európai demográfusok (M. Livi-Bacci Olaszországra, Spanyolországra és Portugáliára vonatkozóan, Tekse Kálmán Magyarországra, Csehszlovákiára, Szerbiára és Romániára vonatkozóan) közölték a XIX. század második felének adatait feldolgozó kutatásaikat. A jelen tanulmány szerzője az 1897. évi oroszországi népszámlálást és a korabeli születési adatokat elemzi.

Az I_m mutatók a századfordulón egész Oroszországban, de különösen annak déli részein igen magasak voltak, mivel sokkal fiatalabb korban házasodtak, és sokkal kevesebben maradtak hajadonok, mint Nyugat-Európában.

Hasonlóképpen a házas termékenység is igen magas volt, az I_g mutató a legtöbb területen 60 százalék fölött volt, sőt sok falusi népességnél 80 százaléknál is magasabb. Csupán a Baltikum és néhány nagyvárosi terület volt ez alól kivétel.

Ezeknek a meglehetősen kivételes arányszámoknak megmagyarázására a szerző először néhány nem-statisztikai magyarázó tényezőt említ. Mindenek előtt kiemeli, hogy Európa többi részeitől, beleértve Magyarországot és a környező közép-európai és balkáni országokat is, eltérően a föld nagy bőségben állt rendelkezésre. Ennek következtében a föld megműveléséhez szükséges munkaerőben volt hiány. A földesúr gazdagságát inkább a jobbágyainak száma, mint földbirtokának nagysága határozta meg évszázadokon keresztül, ezért érdekelt volt abban, hogy azok minél korábban házasodjanak és minél több gyermekük szülessen.

Ebben az irányban hatott a faluközösségi rendszer fennmaradása és a falu földjének időkénti újrafelosztása is. A felosztáskor ugyanis minden család munkaképes tagjainak arányába kapott földet. Így a család fiainak házassága révén munkaerőket kapott.

A patriarchális típusú nagycsalád elterjedtsége is hozzájárult ehhez. A házasságkötésnél gazdasági szempontok játszottak főszerepet. Minden fiú egyenlő arányban örökölt a nagycsalád vagyonából.

Végül számos natalista népesedéspolitikai elvről van tudomásunk. Például állami intézkedések kötelezték a földbirtokosokat arra, hogy jobbágyaik fiait megházasítsák és az özvegy férfiak újraházasodásáról is gondoskodjanak. A földesurak is sok esetben kötelezték a jobbágyokat a házasságkötésre.

Oroszországnak egy régiója, a Baltikum, ütött el ettől a társadalmi berendezkedéstől. Bár a mezőgazdasági népesség aránya ott sem volt sokkal kisebb, mint Oroszország más részein, a Baltikumban jelentős földszűke jellemezte a mezőgazdaságot, a nukleáris család és az első fiú öröklése uralkodott, a faluközösségnek nem volt szerepe a mezőgazdasági termelés megszervezésében, a jobbágyságnak egy fél századdal korábbi megszüntetése következtében a társadalmi rétegződés sokkal erősebben kifejlődött a XIX. század végére, a szétszórt (tanyás típusú) parasztgazdaságok alkották a fő települési formát, szinte általános volt az írni-olvasni tudás, a népesség protestáns volt. Ezek a tények adják meg a társadalmi hátteret a Baltikumban megfigyelt későbbi házasságkötéshez, a hajadonok nagyobb arányához (vagyis a nyugat-európai típusú házassági minta érvényesüléséhez), valamint az alacsonyabb házas termékenységhez.

A szerző ezután az I_m mutató és különböző korabeli társadalomstatisztikai adatok között számít korrelációkat Oroszország regionális mutatói alapján. Külön vizsgálja a városi és a falusi népesség I_m mutatóit régiónként. Ezt az is indokolja, hogy így lényegesen tisztábban kirajzolódik három nagy övezet az európai Oroszország térképén: északon és északnyugaton a legalacsonyabb, a középső területen közepes és délen és délkeleten a legmagasabb az I_m mutató, mind a városokban, mind a községekben. A városi népességben az I_m mutató általában alacsonyabb volt, mint a környező falvakban, de az említett három nagy övezetben igen eltérő volt a városi népességben a házas nők aránya, tehát egy regionális tényező erősen befolyásolta a városi népesség házasságkötési mintáit.

Az iparban és a kereskedelemben dolgozó nők aránya erősen negatív korrelációt mutatott a házasok arányával, hasonlóképpen a nők és a férfiak írni-olvasni tudása (korcsoportonként is) erős negatív kapcsolatban volt az I_m mutatóval. A falvakban továbbá a település népességszáma meglehetősen erős pozitív kapcsolatot mutatott a házasok arányával, ezt a szerző azzal magyarázza, hogy a nagyobb településekben könnyebb volt házastársat találni (tekintettel arra, hogy a földesúr általában csak „engedélypénz" lefizetése ellenében engedte meg, hogy jobbágyainak leányai más földesurak jobbágyaival összeházasodjanak).

A nemek aránya (nőtöbblet) általában csupán gyenge negatív korrelációt mutatott a házasok arányával.

Megvizsgálta, hogy az I_m és I_g mutatók között van-e összefüggés. Deméný ugyanis az Osztrák-Magyar Monarchia adatainak hasonló vizsgálata alapján azt találta, hogy azok között negatív korreláció mutatkozott, és ezt úgy magyarázta, hogy a késői házasodás (a nyugat-európai minta) és a házaspárok születéskorlátozása a népességnövekedés fékezésének két alternatív módját alkották. Oroszországban ilyen negatív kapcsolat nem volt, sőt közepes erősségű pozitív kapcsolatot találtak. Ezt ismét a földbőséggel lehet magyarázni, amely nem tette szükségessé a szaporodás korlátozását.

Ezek az oroszországi vizsgálatok megerősítik azt az eddig is többször megfogalmazott hipotézist, hogy Magyarország demográfiai fejlődése ebben a tekintetben is átmeneti képet mutat Nyugat- és Kelet-Európa között.

A princetoni Demográfiai Intézetnek ez a kutatási sorozata lehetővé teszi, hogy Európa különböző részeinek demográfiai jellemzőit nagy vonalakban összehasonlítsuk, és

ezeknek keretében elhelyezzük a magyar népességfejlődést. Nem teszi azonban szükségtelenné, sőt éppen igényli az olyan mélyebb mikrovizsgálatokat, amelyekkel többek között a néprajztudomány kutatja a gazdálkodás, házasságkötés, családnagyság és összetétel pontos összefüggéseit. Ezek a vizsgálatok magyarázhatják meg az ország és tartományi (megyei) szintű adatokon kimutatott korrelációk értelmét, a kapcsolatok érvényesülésének mechanizmusát.

Studia Comitatensia, 3. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerkesztette Ikvai Nándor. Szentendre, 1975. 464 l.

Gunda Béla

A néprajz rangját jelentősen emelik vidéki múzeumaink kiadványai, elsősorban a mindinkább szaporodó évkönyvek. Ezek egyike a gondosan szerkesztett, kitűnő kiállítású s aránylag fiatal *Studia Comitatensia*, amelynek harmadik kötete a Pest megyei múzeumok régészeti, néprajzi, történeti, művészettörténeti tevékenységéről, irodalmi jellegű kutatásairól számol be. Vajkai Aurél nyomán a népi szőlőművelés kutatása ma már mindennapos. Etnográfusaink felismerték a szőlőművelés gazdasági, társadalmi jelentőségét szőlőbeli építményekben rejlő építészettörténeti tanulságokat, a művelési módok, a szerszámok néprajzi értékét. Ennek nyomán láttak napvilágot Vincze István, Kecskés Péter, Andrásfalvy Bertalan, Kurucz Albert, Dám László, Bakó Ferenc, Égető Melinda ,Paládi-Kovács Attila, Börcsök Vince és mások tanulmányai, könyvei. Mindezekhez csatlakozik Novák Lászlónak a kötetben közölt tanulmánya, amely címével is jelzi (A szőlő Albertirsa és Pilis hagyományos telekredszerében és üzemszervezetében), hogy a szerző a szőlő- és borkultúra egészét vizsgálja. Az említett falvakban a szőlőkultúra a XVIII. század első felében, a felvidéki betelepítések során jelenik meg, s századunk elejéig fokozódik. Albertirsa és Pilis telepesei a XVIII. században a szőlőföldhöz, mint az allodiális birtokból kihasított területhez nem a beltelek járulékaként juthattak, hanem a földesúrral kötött külön szerződés révén. A szőlőt, mint szorgalmi földet birtokolhatták. Ezért a jobbágyokon kívül zsellérek, mesteremberek, kereskedők is szerezhettek szőlőt, amelyet különféle fizetés terhelt. Az úrbéres szőlők az úrbérrendezéskor térítés nélkül kerültek a jobbágyok tulajdonába. A dézsmás szőlőket használóik az uraságtól pénzért válthatták meg. A szőlők jogi helyzete tükröződik használatukban, beépítésükben. Már az úrbérrendezést megelőzően megjelentek az első határbeli üzemhelyek, de kezdetben lakófunkcióval nem rendelkeztek. A XIX. század második felében jelentkezik a szőlőbe való kiköltözés. Ezt szükségessé tette a család differenciálódása is. Sokirányúan ismerteti Novák László a szőlőnek, mint munkahelynek a szerepét, magát a szőlőművelést, annak eszközeit, a borkészítést s az építmények különböző típusait, a szőlőbeli gyümölcs- és zöldségtermesztést. Az építészeti rész a tetőszerkezet Duna—Tisza közi fejlődéséhez nyújt tanulságosan illusztrált anyagot. A korán elhunyt Schram Ferenc a máriabesnyői búcsújáróhely történetét írta meg. A búcsújáróhely XVIII. századi földesúri alapítású. Schram Ferenc foglalkozik vonzáskörével, vallási és társadalmi funkciójával, a búcsújárók nemzetiségi viszonyaival. A csodatevő erővel felruházott Mária-szobor és a gyógyító hatásúnak tartott forrás volt az alapja a búcsújáróhely funkcionálásának, amelyet erősen jellemeznek a barokk vonások. Napjainkban Máriabesnyőn is a kollektív ájtatosságot az egyéni áhitat váltja fel. Gondos tanulmány U. Kerékgyártó Adrienne munkája alsónémedi viseletéről. A férfi és női viselet bemutatása során figyelembe veszi a kendermunkát, a gazdaságtársadalmi átalakulással járó változásokat, a különböző nemzedékek ízlését, a vándorárusok és vásárok szerepét. A szerző értékes megfigyeléseiről tanúskodik az ünnepi viseletdarabok színváltozatainak számbavétele. Paksa Katalin Alsónémedi zenei életéről írt tanulmányának a társadalmi élet kutatói számára is van mondanivalója (közösségi összejövetelek, ünnepi szokások, daltanulás). Nem sorolhatom itt fel a más tudományok területére tartozó tanulmányokat. Csak utalok arra, hogy a méhészkedés kutatóit érdekelheti Mihágy Péter összefoglalása a Pest megyei kaptárkövek topográfiájáról. Figyelmeztet arra, hogy „Míg a középkori oklevelek rengeteg adatot szolgáltatnak a kasos méhészetre, addig a sziklaméhészetről teljesen hallgatnak" (47. l.). A mellett az analógia mellett sem mehetünk el szótlanul, hogy bulgáriai (XII—XIV. sz.) barátlakások mellett hasonló fülkéket találtak. Felmerül a kérdés, hogy bolgár vagy bizánci szerzetesek nem jártak-e hazánkban s nem készítettek-e ilyen sziklafülkéket. Tettamanti Sarolta a Kárpát-medence X—XI. századi temetkezési szokásairól, Vass Előd Vác török vámnaplóiról, Dóka Klára Szentendre kézműiparáról írt tanulmányai is szorosan kapcsolódnak az etnográfusok kutatási területéhez. Elismeréssel helyezzük a *Studia Comitatensiat* múzeumi kiadványaink élvonalába és várjuk a következő köteteket.

A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973. Debrecen, 1975. 498 l.

Paládi-Kovács Attila

A változatos tartalmú évkönyv néprajzi rovatában ezúttal mindössze három tanulmányt talál az olvasó. Ezek közül Papp József: *A kender szerepe Tiszacsege társadalmi életében* c. dolgozata újabb láncszem abban a publikáció soroatban, amit a szerző az utóbbi évtizedben szülőfaluja történetéről, néprajzi és népnyelvi jelenségeiről közölt. Előljáróban megállapítja, hogy Csegén a kenderföldek nem képezték a jobbágytelek szerves részét, majd sorra veszi a művelés és a feldolgozás egyes munkafázisait. Ez a leírás azonban semmitmondó a munkaeszközök és munkatechnikák kutatói számára, mert az eszközök formája, típusa, használati módja rejtve marad. Többet mond az eszközök beszerzéséről. Megtudjuk, hogy a cifra guzsalyokat a bükki faragó központokban készítették, s főként Cserépváraljáról szállították a faluba, a szövőborda gömöri szlovákoktól származott, viszont a rokkát helybeli kerékgyártóktól vették, s a szövőszéket is csegei ezermesterek készítették. Az eszközanyag értelmezéséhez Bátky és Gönyey egy-egy közleményét hívja segítségül, ugyanakkor nem vesz tudomást a témát országosan feldolgozó monográfiáról (Szolnoky Lajos: *Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás.* Bp. 1972.).

Jobban sikerült a kendermunkával kapcsolatos szokások és társas összejövetelek leírása. Ezek közül a *dörzsölő* és a *fonó* volt a két legfontosabb „társadalmi esemény". Az 1920-as évek közepéig több fonóház is létezett a faluban. A fonóházakat látogató kétnembeli ifjúság egész sereg játékot ismert. Ezek közül különösen népszerűek voltak a különböző maszkos alakoskodó, dramatikus játékok *(pócirkázás)*. Papp József a fonóbeli játékokat négy csoportra osztotta, s külön-külön leírta. Osztályozó kategóriái a következők: avató játékok, kitoló játékok, erőfitogtató- illetve csókolózásra késztető játékok. Ezek jórésze már ismeretes volt néprajzi irodalmunkban. A fonóbeli játékok többségét a Tisza túlsó partján, Borsodban is feljegyezték (Lajos Árpád: *Borsodi fonó.* Miskolc, 1965).

Varga Gyula: *A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés* c. dolgozata újabb értékes hozzájárulás a magyar kertkultúra ismeretéhez. Derecskén a XVIII. század közepén már virult a piacozó hagyma- és zöldségtermesztés, s ez a több százados kertkultúra csak az 1950-es években sorvadt el. A szakirodalom eddig nem vett tudomást a bihari fekete föld és a nyírségi homok érintkező sávjában gazdálkodó falvak nagy múltú kertkultúrájáról. Múlt századi statisztikusaink, így Magda Pál, Fényes és Galgóczy, a vidék nevezetességeiként örökítették meg a kertészkedő falvakat. A hajdúhadházi káposzta, a konyári és a hajdúsámsoni dinnye, a hosszúpályi és a monostorpályi zeller, a vértesi és nagylétai torma az ő korukban már nevezetes termék volt a vidéken. Több falura terjedt ki a dohánytermesztő körzet.

Derecskén a kertek kívül estek a nyomáskényszerrel művelt szántók területén, és a szőlőhegyek hegyközségeire emlékeztető szervezeti forma alakult ki: a kertközösség. A kertségek árokkal, *gerággyával* védett, kis parcellákra felosztott darabját képezték a határnak. Derecskén nem alakult ki a makóihoz hasonló „hagymás" réteg a falu társadalmán belül. A hagymatermesztés mindvégig a földművelő-állattartó parasztgazdaságok melléküzemága maradt, s a kertészkedésben részt vett az egész falu. Az 5 – 10 holdas gazdák 300 – 1200 négyszögöles kerti parcellával rendelkeztek, s azt családjuk, főként a nők művelték meg. A kertföldet rendszeresen trágyázták és ekével szántották. Az öntözéses, a hideg- és melegágyas termelés azonban Derecskén nem alakult ki, a művelés-technika évszázadokon át kezdetleges szinten maradt. Hiányzott a hagymát közvetítő kereskedő réteg is, — a hagymát maguk értékesítették a termelők. Mintegy 100 km-es körzetben ekhós szekerekkel járták a vásárokat és a falvakat. Akadt olyan derecskei hagymás, aki Ungvárra, Kolozsvárra is elszekerezett az árujával. A hagymatermesztés kihatott egész életmódjukra. A vásározás mellett erre vall, hogy különösen sok hagymás ételt fogyasztottak: *hagymaleves, hagymamártás, bördőpaszuly* stb. A kertgazdaságoknak kialakult egy közösségi hagyománya is, az évente egyszer, szeptemberben tartott összejövetel, a *torzsalé*, amelyen megválasztották a közügyeket intéző *gazdát*.

Dankó Imre: *A vásárkutatás néprajzi jelentősége* c. dolgozatában felvázolja azt a szerteágazó problematikát, amit az árucsere, a kereskedelem, szorosabban véve pedig a vásárok kérdésköre tartogat a társadalomtudományok számára. A téma jelentőségét éppen azzal érzékelteti, hogy összetett voltában mutatja be, s felhasználja a gazdaságtörténet, a településtörténet és a településföldrajz, a művelődéstörténet és a szociológia lényeges megállapításait. Esetenként az a benyomásunk, hogy már-már túlságosan is

szélesen keretezi a néprajzi anyag interpretálásához szükséges irodalmat. Ugyanis a tetemes, s főleg szerteágazó irodalomban felmerülő kérdések össszefogása csak részben sikerült, a szerkesztés itt-ott laza és következetlen. (Például a 293. oldal közepén a néprajzi érdekű kutatás részletezését ígéri, de ehelyett a vásárhelyek történetével folytatja.) A szerkesztés nehézségei összefüggenek az irodalom szelektálásának hiányával. Ugyanis a szerző által számbavett irodalom HABERLANDT Mihály *Néprajz* c. elavult könyvecskéjétől KISS Dénes *Véres vásár, híres vásár* című, az *Élet és Irodalomban* publikált cikkéig terjed. Nem mondható szerencsésnek az etnológiai irodalom válogatása. RATZEL, HABERLANDT és BENEDICT munkáinál sokkal frissebb és lényegesebb művekre lehet hivatkozni ebben a tárgykörben. HERSKOVITS, BOHANNAN, DALTON, POLÁNYI és más kompetens szerzők könyveire, s az általuk használt irodalomra gondolhatunk elsősorban. Az egyetemes néprajzi irodalom áttekintése azonban nem elsődleges feladata a magyar vásárkutatásnak. Óvni szeretnénk a szerzőt a túl sokat markolástól, hiszen tőle a hazai vásárok monográfikus feldolgozását várjuk.

A néprajzi tanulmányokon kívül két településtörténeti dolgozat érdemel figyelmet. MESTERHÁZY Károly: *Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX—XIII. századi településtörténetéhez* c. bőségesen dokumentált tanulmányának bevezetőjében áttekinti a régészeti településtörténet fejlődését Közép-Európában, jól tájékoztat az elméleti-módszertani kérdésekről is. MÓDY György: *Szoboszló und Umgebung im 11—13. Jahrhundert* c. alapos dolgozatában okleveles adatok alapján rajzolja meg a szálláshelyek faluvá alakulását és korai történetét. A debreceni kézműipar két kevésbé ismert ágának, az ónedényöntésnek és az ötvösségnek a termékeit iparművészeti szempontból bemutató dolgozatok számunkra is tanulságosak. WEINER Mihályné: *Ónedények Hajdú-Bihar megyében* c. közleményében hat debreceni ónedényöntő mester nevét, mesterjegyét, működési idejét tárta fel, s táblázatot készített a megye református templomaiban őrzött úrasztali ónedényekről, amelyek igen jelentős művészeti értéket képviselnek. P. BRESTYÁNSZKY Ilona: *Debreceni ötvösművek Csongrád megye egyházaiban* c. dolgozata a XVI. század második felétől virágzó, s csak a XIX. század közepén hanyatló debreceni ötvösség kisugárzását, piacának határait érzékelteti a makói, vásárhelyi, dorozsmai templomokban őrzött tárgyak bemutatásával.

Folkloristáinkat bizonyára érdekl KILIÁN István: *Sanctus Nicolaus Episcopus seu liberalitas coronata. A magyar iskoladráma példája 1688-ból* c. közleménye. Ebben a szerzetesrendek színjátszó gyakorlata közül a minoriták és a jezsuiták színpadával foglalkozik behatóbban. Értékes adalékokat tartalmaz a tanulmány *Miklós-kultusz Magyarországon* c. fejezete is.

A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, I. Hajdúböszörmény, 1973. 189 l. 25 lap illusztráció.

Paládi-Kovács Attila

A „múzeumi" tudományszakoknak ugyan volt már egy nagymúltú, bő terjedelemben megjelenő fóruma Hajdú-Biharban. A Déri Múzeum Évkönyve mellett mégis indokoltnak látszik egy újabb periodika kiadása. A Hajdúság, az egykori Hajdú kerület sajátos kutatási problematikája tette szükségessé a böszörményi múzeum felállítását, a gyűjtemények megteremtését, s a kutatómunka viszonylagos lemaradása miatt vált most már sürgető feladattá az eredmények közlésének meggyorsítása. Annál is inkább, mert a megye nem rendelkezik a *Soproni Szemlé*hez vagy a *Borsodi Szemlé*hez hasonló folyóirattal. Szerencsére ezt a hiányt a múzeumi és a levéltári kiadványok részben pótolni tudják.

Az Évkönyv első kötete néprajzi szempontból örvendetesen tartalmas. Mindjárt az elején két etnikum-történeti tanulmány ragadja meg az olvasó figyelmét. A jónevű szovjet régész, HALIKOVA, J. A.: *Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez* c. dolgozatában számba vette a Közép-Volga vidékén feltárt VIII—X. századi temetők és a Kárpát-medencében feltárt X. századi magyar temetők egyezéseit, hasonlóságait. Ilyen egyezésnek tekinti pl. a sírgödrök soros elhelyezését, a padmalyos, padkás sírok gyakoriságát, a fakoporsók használatát, s egyáltalában a sírgödrös, kurgán nélküli temetkezést. A halott mellé tett élelmiszer, a lovastemetkezés szintén egyezést mutat. Végül a szerzőnő arra a következtetésre jut, hogy Volgai Bulgária és Magyarország lakosságában rokon elemek éltek a régészet bizonysága szerint. Kapcsolódik ehhez a kérdéshez MESTERHÁZY Károly: *Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok*

c. tanulmánya, amelyben a szerző bizonyítani próbálja a Hajdúböszörmény és Berekböszörmény határában előkerült régészeti emlékanyag volgai bolgár kapcsolatait. Áttekinti a három népnévre vonatkozó irodalmat, különös tekintettel a bolgár-izmaelita és az izmaelita-böszörmény azonosságra. Elfogadja, hogy e népnevek muzulmán vallású csoportokat jelöltek, nem pedig különálló etnikumokat. Felteszi, hogy a magyarországi böszörmények (muzulmánok) egyik része a honfoglalókkal érkezett a Kárpát-medencébe (a kázilok), másik részük később, az új hazában tért mohamedán hitre.

Levéltári források alapján igyekezett felderíteni az erdők és nádasok használatának jogviszonyait Szabadi Imre. *A Hajdúböszörményi erdők és nádas területek birtoklási és használati joga a XIX. században* c. közleménye megmutatja a város, a „communitás" szabályozó funkcióját. A nádat a vizsgált időben a *szállás-*, illetve *telekföldek* alapján osztották ki „nyílvetéssel". Az ún. *városerdők* birtoklási és használati joga sokkal bonyolultabb volt, mint a birtokossági erdőké. Varga Gyula: *Határhasználat egy szabad paraszt faluban a XX. század első felében* c. dolgozata Kismarja határában 1920—1950. közötti viszonyait mutatja be. A helyi önkormányzatnak itt is fontos szerepe volt az általános formációktól eltérő, lokális sajátságok kialakításában és megőrzésében. Figyelmet érdemel, hogy Kismarján a nyomásrendszer 1938-ig, a tagosítási előkészületekig meghatározó alapelve volt a határhasználatnak, s még az 1926-ban társulatilag bérelt 2000 holdat is három fordulóba szakítva művelték meg. Érthető, hogy a tanyás szabadgazdálkodás nem tudott kialakulni. Varga Gyula több metszetet készített a falu határáról. Előbb művelési ágak szerinti tagozódását, majd tulajdonjog szerinti megoszlását mutatta be, s ezzel megkönnyítette a határhasználat kategóriáinak értelmezését is.

Bencsik János: *A gyűjtögető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén, a volt alsó-szabolcsi falvakban* c. adatközlése Polgár, Tiszadob és Tiszacsege népének gyűjtögető tevékenységét mutatja be. Elsősorban vadontermő növények termését, gumóját gyűjtögették a Tisza árterületén, holtágai szélén. E növények közül többnek is fontos szerepe jutott a szegényparaszti háztartásokban. A *sulyom* kenyérpótló volt, a főtt sulymot még a tiszapolgári piacon is árulták. Említhető a csicsóka, a torma, a sóska is az emberi táplálékul szolgáló növények közül. A szikfűszedés a két világháború között a szegények egyik legjobb kereseti forrása volt. Különösen az egyedülálló özvegyasszonyok foglalkoztak előszeretettel az értékesíthető termékek gyűjtögetésével. Ez a társadalmi jelenség más vidéken is megfigyelhető. A gyűjthető növényi anyagok lényegében ugyanazok, mint a borsodi oldalon, Mezőcsáton (Vö. Szanyi Mária: *Gyűjtögetés a növényvilágból.* — Mezőcsát népi kultúrájából. [szerk. Barabás Jenő—Voigt Vilmos]. Mezőcsát, 1971. 32—60.), a hasonló ökológiai adottságoknak megfelelően.

Másik tanulmányában több **társadalomtudományt is** foglalkoztató kérdést kísérelt megközelíteni a kötetet szerkesztő Bencsik János. *Hajdúböszörmény népességének életmódbeli elkülönülése* c. dolgozata a távolról egységesnek látszó paraszt-város társadalmának rétegződését, a kulturális javak birtoklásának társadalmi meghatározottságát adatolja. 1910-ben a lakosság több mint 70%-a földműves; a napszámosok és cselédek vékony rétegét is számítva, közel 80%-a volt mezőgazdasági foglalkozású. Az iparosok, kereskedők és az „urak" (közigazgatási tisztviselők, értelmiség) vékony rétege kívül állt a paraszti társadalmon. Ezen belül is élesen elkülönült egymástól a *virilisták* (80—100 holdasok) szűk csoportja, a többséget alkotó *civisek* (20—30 holdasok) és a *kisparasztok* (2—5 holdasok) ugyancsak népes rétege. A földmívesek között a tehetős nagygazdák előbb polgárosodtak, mint a kisgazdák, akik a legkonzervatívabb rétegét alkották a parasztságnak a gazdálkodás, az életmód tekintetében. A módosak a település központjában laktak, deszkakerítéssel védték portájukat, polgárosult házaikat, egymás között házasodtak, komának is rokonokat hívtak, amikor a kisparasztok hagyományosan épült házakban, a város központot övező negyedekben éltek, *gerággya* kerítést építettek, komának idegent hívtak stb. Bencsik János gazdag leltárt készített az eltérésekről, az egyes paraszti rétegek kulturális sajátságairól. Az „életmód" kérdéskörét azonban messze nem merítette ki. Kísérlete így is fontos figyelmeztetés a szakma számára. Ki kell dolgozni a fogalom pontosabb meghatározását, s ki kell jelölni a néprajzi megközelítés lehetőségeit.

Dankó Imre: *A magyar városok funkciói* c. dolgozatában azokat a kérdéseket feszegeti, amelyeket *The Function of Hungarian Fairs* címen a Műveltség és Hagyomány 1971. évi kötetében, illetve *A vásárkutatás néprajzi jelentősége* c. cikkében a Debreceni Déri Múzeum Évkönyvében is körüljárt (Debrecen, 1975. 281. skk.).

Ujváry Zoltán: *A Miatyánk, a Hiszekegy és a tízparancsolat travesztiái a néphagyományban* c. tanulmánya új területet vont be a folklorisztika vizsgálati körébe. Az imádságok parafrázisaiként született profán szövegek a XVIII. sz. végétől ismeretesek a magyar irodalomban. A XIX. századi magyar paszkvillusok többsége is a Miatyánk, a Hiszekegy és az Üdvözlégy formulázását használta fel.

A travesztiák terjedése a nép körében főként katonaviselt férfiak révén történt. Lakodalmi, farsangi stb. játékokban kedvelt betétté váltak a folklorizálódott — kéziratos verseskönyvek útján is terjedő — versezetek, mint amilyen a *Katona-Miatyánk*, a *Baka-*, a *Huszár* vagy a *Csizmadia-Miatyánk*. Ez a műfaj mély gyökereket eresztett a néphagyományban. Életképességét mutatja pl. az 1950-es években keletkezett *Tsz-Miatyánk*. Mindenképpen kívánatos elterjedtségének további nyomozása, a változatok minél teljesebb összegyűjtése, majd további elemzése.

Az etnográfiailag számbavehető cikkek szemléje után nem kívánhatunk mást, mint az évkönyv rendszeres megjelenését az indulásnál elért színvonalon.

Cumania II. Ethnographia. Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét, 1974. Szerkesztő: Horváth Attila. A kötet szerkesztője: Solymos Ede. Technikai szerkesztő: H. Tóth Elvira

Andrásfalvy Bertalan

A kötetet Ortutay Gyula akadémikus előszava vezeti be, melyben hangot ad annak a meggyőződésnek, hogy e Cumania kötet a gyűjtőmunka és elméleti feldolgozásnak példamutató egységét mutatja, és következetes folytatása megteremtheti Bács megye tudományos igényű monográfiáját.

Solymos Ede a bajai múzeum halászati gyűjteményének típuskatalógusát adja, mely előtanulmány az országos anyag rendezéséhez is. A bajai gyűjtemény két fő részből áll: az 1937-ben ajándékként kapott céhes anyagból, mely a helytörténeti gyűjteményben kapott helyet, és főként éppen a szerző által 1950—51-ben gyűjtött halászati szerszámokból. A halászati típuskatalógus megteremtését a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek tervezett típuskatalógusain kívül időszerűvé tette a hagyományos halászat kutatóinak 1972-ben Toruńban (Lengyelország) megtartott konferenciája, melyen a halászati eszközök rendszerezését sürgették a résztvevők. A katalógus eredetije német nyelvű, a közölt magyar fordítás nem ismétli a két szövegben azonos szövegrészeket (népi elnevezés, leltári szám, lelőhely). A főbb tárgycsoportok: A halászat segédeszközei (csónak, evező, jégpatkó stb.). A halászat eszközei (szigony, horog, varsa stb.). A haltartás, értékesítés, felhasználás eszközei (haltartó, kosár, nyárs stb.). A halászok felszerelési tárgyai (láda, csizma, ágy stb.). A céhélet emlékei (jelvények, iratok stb.). A tárgyak használatára, elterjedésére vonatkozóan bemutatja a hozzáférhető magyar és szomszéd népi adatokat és kutatástörténeti áttekintését, a saját kutatómunkájának eredményeivel, gyakran még nem véglegesnek tekintett feltételezéseivel. Ezek egy-egy eszköz problémakörének kismonográfiái (pl. a ráchálónál). A tárgycsoportokat számos jó fénykép és rajz illusztrálja.

Balassa Iván: *Herman Ottó és Kada Elek vitája a Kecskemét környéki pásztorkodásról* c. tanulmányában szószerint közli Herman Ottó 1895-ös Kecskemét-környéki feljegyzéseit és útitársa, Nécsey István rajzait, valamint más e tárgykörről szóló korábbi képeket. A vita a cserény költöztetéséről és a látófáról folyt, és a pásztorkodás alaposabb kutatását eredményezte.

Szabó Kálmán: *A kecskeméti pásztorok nemzetisége a XVI—XIX. században.* A kéziratban fennmaradt tanulmányt Kőhegyi Mihály jegyzetelte, és K. Kovács László külön cikkben méltatja.

Szabó Kálmánt erre a vizsgálatra Takáts Sándornak az a megállapítása késztette, miszerint az alföldi pásztorok nagyobb része a XVII—XVIII. században idegen, főként szláv eredetű lett volna. Évek során mintegy 1179 pásztornevet jegyzett ki Szabó Kálmán a város XVII. és XVIII. századi jegyzőkönyveiből, és arra a megállapításra jutott, hogy 25—30%-nál több idegen elem nem volt közöttük. Ezt a megállapítását alátámasztották azok a pásztor összeírások, melyek a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig készültek. Szabó Kálmán elsők között volt, aki a névtudomány eredményeit felhasználta a műveltség jelenségeinek kutatásában. A pásztorneveket az előfordulás évszámával a tanulmány mind közli.

Fehér Zoltán a napjainkban eltűnő bátyai szállásokról ír. A vegyes, magyar-délszláv lakosú falunak a XVIII. század végén és a XIX. század elején nemcsak saját határában, hanem a földművelésre bérelt pusztáin is voltak szállásai. Az utóbbiak egyszerű fészerek voltak csak, melyeket a szántóföldi művelés idején, vetéskor, aratáskor használtak, és a pusztabérletek megszűntével el is pusztítottak. A bátyai határban a Duna menti erdőkben levő szállásokon mesterségesen magasított állásokon állatokat teleltettek, melyeket igen mostohán, néha csak fűzvesszővel tápláltak. A szállásépület körül bőven trá-

gyázott veteményes kertek voltak, ezekben már a XVIII. században eredményesen kertészkedtek. A telelő jószágot idősebb emberek gondozták, akik naponta kijártak, esetleg az istállóban elhelyezett cserényágyban éjszakáztak. A szállás kertjébe hordták a szénát. A XIX. század második felében, amikor már a bátyai határban is lehetségessé vált a gabonatermelés, itt nyomtattak, és itt tárolták nemcsak a terményt, hanem a gazdasági felszerelést is. Ez időtől kezdve egyre többen laktak itt állandóan is. A két bátyai szállás-csoport, az Alsó- és Felső-szállás állandó lakosainak száma napjainkban rohamosan fogy. A tanulmány foglalkozik a szóhasználat (szállás, tanya) árnyalataival is.

Égető Melinda: *A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt vidéken* c. tanulmánya *Az Alföld és a Dunántúl szőlőművelésének kapcsolata* c. nagyobb munkájának egyik fejezete. Azt az átalakulást, racionalizálást vizsgálja, mely a paraszti szőlőművelésben oly soká késett a jobbágyfelszabadítás után. A filoxéra és a vele együtt fellépő szőlőbetegségek nagy lökést adtak ennek az átalakulásnak, elsősorban éppen e betegségek elleni védekezés területén, de rohamosan terjedtek el új eszközök és munkamódszerek is: így az oltás, a forgatás, a horoló és nyitó kapa, a metszőolló, a karózás, a szállító edények, a fehérbor a vörösbor kárára, a munkaütem felgyorsulása stb. A szőlőterületek elsősorban az immunis homokon terjedtek ki. A változások helyileg eltérő formáira, időpontjaira, irányára és méretére igen tanulságos, részletes adatokat idéz.

Báldy Bellosics Flóra a torba, a bácskai bunyevácok sajátos tarisznyájának készítéséről és használatáról ir. A torba eredetileg kenyér és más élelmiszer hordására készült, új korában a házasságkötésnél, a fiatal pár közös életbe indulásakor a rituális szerepű kalácsot vitték benne — egészen az ötvenes évekig. A legszebb és legtöbb torbát egykor Katymáron szőtték, ahol sajátos torba-szővési mintákon kívül tyilimes figurális díszítést is alkalmaztak.

Vorák József Kolompár Kálmánné kiskunhalasi cigányasszony kézimunkáiról írt tanulmányt, mely túllépi a tárgybemutatás kereteit. Azt a nehéz kérdést érinti, hogy egy rendkívüli, egyedi, közösségi gyakorlattal nem szentesített, tehát invariáns tárgy mennyire fejezheti ki azt a műveltséget, melybe az alkotó tartozik. Kolompárné mennyegzői kendőjének nincsen párja a halasi cigánysoron, az alkotás mégis jellemzően cigány, és a hímzett figuráknak többé-kevésbé világos kapcsolata van bizonyos jelképekhez, hiedelmekhez. A szerző az alkotót többször is kikérdezte a motívumok értelme felől — e kapott válaszokat összevetette a magyar, a halasi magyar és a halasi Cserepes cigánysoron gyűjtött idevonatkozó néphit — adatokkal és szokásokkal.

Grynaeus Tamás bajai orvosi működése idején főként betegektől gyűjtött bácsmegyei gyógyító szokásokról és hiedelmekről ír. Közzétett anyagában nincsenek benne a néphit—monográfia igényével összegyűjtött dávodi, szeremlei és garai (hadikfalvi) adatai. Az itt közreadott anyaggal igen sok tájszót, helyi szóhasználatot is rögzít és az szükségszerű házagossága mellett is fontos hozzájárulás a népi kultúra e területe ismeretéhez.

Pécsiné Ács Sarolta: *Kalocsa vidéki népi gyermekjátékok* c. tanulmánya vázlatosan kiterjed a gyermekek időtöltésére, szórakozására egyáltalán: pl. hóember-készítés, fészkezés (madártojás-szedés), fürdőzés, kukoricasütés stb., majd sorra veszi részletesen az ölbeli kisgyermekkel szokásos játékokat, az iskoláskorú fiúk és lányok játékait, az énekestáncos szokásokat és az utánzó játékokat: a kovács lovat patkol, a lányok madarat siratnak el, lakodalom stb. Hatalmas anyag, a mondókák ritmusának és az énekelt dallamok kottájának közlésével és fényképekkel illusztrálva. A szerző félévszázados pedagógiai munkássága során a népi gyermekjátékoknak a nevelő munkába való tervszerű bevonásával is kísérletezett. „Úgy érzem — írja — ez a tanulmány akkor lenne teljes, ha ennek leírását is hozzácsatolhatnánk". A leírt játékok nagy része még ma is gyakorlatban van. A játékok iskolai tanítása azok bizonyos rendezettségére, megkötésére vezethetett. Ilyen megkötésű, rendezettségű játéknak gondoljuk pl. a 82. számút (a „Hej cinágom..." kezdetűt).

Bárth János: *Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében* c. munkájában a Kalocsai Sárköz 1725-ös urbáriumát elemzi, és ebből azt a következtetést vonja le a korábbi helytörténészek véleményével szemben, hogy e táj népe zömében folytonos, túlélte a XVI—XVII. század viharait. Ha egy település maga többször el is néptelenedett, a közeli mocsaras tájban a lakosság menedéket kapott, és a veszély múltával visszaszállott elhagyott falujába. Az érseki székhely, Kalocsa ezzel szemben állandóan lakott hely volt a török időkben is, de a lakosság összetetele állandóan változott, cserélődött, végül a XVIII. század elején összeírt népessége lényegében a közeli környék magyar falvaiból verbuválódott. Az 1725-ös részletes urbárium — melyet mellékletben közöl — fényt vet a helységek gazdálkodására és vagyoni helyzetére, és felsorolja az egyes adózók származási helyét. Értékes adatokat kapunk a pusztabérletekre, a halászatra, malomtartásra, makkoltatásra és komlóval való adózásra.

Mezősi Károly: *Kiskunfélegyháza településtörténete és XVIII. századi társadalma.* E várost az önmagát megváltó jászkun szabad parasztság alapította 1743-ban. Az első lakók a középkori Félegyháza pusztán Jászfényszaruból és Ellésből jöttek. A pusztát a XVIII. század elején kecskeméti gazdák béreltek a jászkun kapitánytól, majd a Német Lovagrendtől és a pesti Invalidusok Házától. Az 1743-as megszállást 1745-ben követte a redemptio, de ebben a lakosoknak csak mintegy 3/5-e vett részt, a többi szegénysége miatt nem tudta a megváltást megfizetni, ezeket zselléreknek, ridegeknek vagy tartózkodóknak nevezték. Az egykori feljegyzések azt bizonyítják, hogy később számos zsellérből lett birtokos, és e redemptus gazdák közül sokan nem bírták kifizetni a vállalt megváltást, és zsellérekké lettek. A redemptiót követő években nagyarányú kitelepülés is megfigyelhető. A belső ellentétek ellenére Félegyháza rohamosan nőtt, 1753-ban már a kapitányság székhelye, 1779-ben pedig 9000 lakosával a Kiskunság legnépesebb városa.

Dankó Imre: *Az 1739—40. évi kunszentmiklósi pestis népéletbeli szerepe* c. munkájában összeveti még évtizedekkel ezelőtt élő emlékezetet a pestis halottairól szóló korabeli listával, melynek szerzője a szentmiklósi fiúiskola rektora volt.

Henkey Gyula: *Adatok a lajosmizsei jászok antropológiájához* c. tanulmánya 610 felnőtt személy embertani vizsgálatáról szól, melyet a szentandrási, jászdózsai, kunszállási és szabadszállási vizsgálatok eredményével vet össze. A munkát 48 megmért férfi és nő fényképe teszi szemléletessé.

Bálint Sándor a szegedi parasztság XVIII. századi kirajzásáról szól, mellyel nagy környezetét, közte a kun pusztákat is benépesítette *(Szegediek Bács-Kiskun homokján).* Halasra például mint a nagygazdák szolgálatába szegődött juhászok jöttek, később olcsón vásároltak fel a határ külső részeit. Kelebiára szőlőműves „budárok"-ként jöttek, főként a szegedi tanyavilágból, az Alsótanyáról, ahol már a föld elaprózódott, és igen drága lett. A homok megkötésében, kertkultúrákban, elsősorban a paprika és szőlőművelésben jártasságot szerzett szegediek, szegények és tehetősebbek egyaránt, hihetetlen szorgalommal és kitartással vetették meg a lábukat az egykori kun puszták futóhomokján és kietlen legelőin. Rapaics Raymund 60 éve egyik Alföldről szóló tanulmányában panaszolta, hogy a puszták extenzív állattartása, pásztor- és betyárvilága nemcsak a romantikus szépirodalmat ihlette meg, hanem a néprajzi érdeklődést is magához vonzotta, ugyanakkor azonban az a hősi honfoglalás, mely a futóhomokos pusztát kertté varázsolta — sem szépirodalmunkat, sem néprajzi kutatásainkat nem vonzotta. Bálint Sándor tanulmánya e régi adósságot törlesztgeti. Az alföldi puszták, a futóhomok meghódítása nemcsak északról jött, főként jászsági telepesek érdeme, mint eddig tartottuk, hanem legalább ugyanekkora részben a szegedi népé is, mely minden irányban új honfoglaló volt a legmostohább, lakatlanná vált tágabb környezetében.

Kőhegyi Mihály Szabó Kálmánnak, a kecskeméti múzeum sokoldalú igazgatójának állít meleghangú emléket, és közli munkáinak jegyzékét. Az életrajz kiszélesedik korrajzzá, a vidéki magyar városokban a szűkös anyagi helyzettel és megbecsüléssel viaskodó tudós elődök és a múzeumi munka nehézségeinek és eredményeinek krónikájává.

Hasonlóan irodalmi értékű szépséggel szólal meg Nagy Czirok László önéletrajza, melyhez Vorák József közül néhány Nagy Czirok Lászlóhoz írott levelet és a maga személyes emlékezését. Csodálatra méltó hatalmas kéziratos anyagának lajstroma, a magyar néprajzi kutatásnak egyik kiemelkedő forrása.

A kötetet Nagy Varga Veronika Bács-Kiskun megye kéziratos néprajzi anyagának bibliográfiája zárja, helységek ábécé sorrendjében 810 tétel. A szép kiállítású kötet nagy nyeresége a magyar néprajznak és helytörténetnek, folytatása közérdek, jelentősége túlnő a megye határain.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971—1. Szerk.: Trogmayer Ottó. Szeged, 1971. 314 l. Illusztrált.

Égető Melinda

Változatos tematikájú tanulmányok töltik meg a szegedi múzeum 1971. évi évkönyvének első kötetét. A 18 tanulmánynak — melyek a geológiától a legújabb kor történetéig széles horizontot ívelnek át — több, mint fele közvetlenül, vagy valamilyen szálon közvetve mégis kötődik a néprajzhoz.

Bálint Sándor: *A régi szegedi pákászok és madarászok* c. dolgozatában főként a XVIII—XX. századi irodalmi anyag segítségével, utazók, vadászok, biológusok, költők,

írók által rögzített megfigyelések néprajzi szempontú elemzésével vázolja fel a Szeged környéki lápvilág recens anyagban már megfoghatatlan életét. Az élvezetes stílusú írás értékét nagymértékben emeli, hogy a lecsapolásokkal eltűnt madárfajok helyi, népi elnevezései mellett mindenütt közli a latin rendszertani nevet is. Így hozzáférhetővé teszi ezt az anyagot a további összehasonlító kutatások számára is. T. KNOTIK Márta értékes publikáció-sorozata, mely a különböző funkciójú dél-alföldi szőtt és varrott textiliák gazdag múzeumi anyagát mutatja be évről-évre, ezúttal a *Keresztszemes szőrhímzések a Délalföldön* ismertetésével gyarapította a közzétett anyagot. A dolgozatból a vásárhelyi és orosházi keresztszemes, szőrhímzéses párnavégek precíz leírásával a XVIII. századi alföldi hímzőkultúra eddig kevéssé ismert, ritka értékes tárgyi emlékanyagával ismerkedhetünk meg közelebbről. Munkájában a szerző a korábban kialakított gyakorlatot követi. A témára vonatkozó irodalmi említések számbavétele után az anyag, a technika és a forma hármas egységének keretén belül tárgyalja az egyes darabokat. A tanulmányt gazdag fényképanyag illusztrálja. SZIGETI György: *Az apátfalvi nép táplálkozása I.* a századforduló hagyományos paraszti étkezési rendjét és ételféleségeit mutatja be, figyelembe véve az utóbbi évtizedekben bekövetkezett változásokat is. A hangsúlyt a felhasznált alapanyagokra és az abból készült étel jellegére (levesek, pépes ételek, húsos ételek) esik a dolgozatban. A szerző figyelme kiterjed a táplálkozást befolyásoló tényezőkre (életkor, betegség) is. JUHÁSZ Antal: *Das Leben im Bauernhaus von Tápé II.* a délutáni pihenő, a vendégfogadás és az ünnepi alkalmakkal kapcsolatos lakáshasználatot, valamint a lakás takarítását, a ház gondozását mutatja be. A cikk befejező részét alkotó hiedelemanyag részint a szerző saját gyűjtése, részint átvétel BÁLINT Sándornak a Tápé-monográfiában megjelent anyagából.

A helytörténeti jellegű dolgozatok közül DÖMÖTÖR János: *Vásárhely utcanevei* c. munkája jó történeti áttekintést ad a városrészek és utcaelnevezések változásairól, különös tekintettel az utóbbi száz esztendőre. INCZEFI Géza: *Művelődéstörténeti emlékek Szeged múltjából* az utcák, utak állapotáról, a közvilágítás kialakításának kezdeteiről közöl adatokat, melyek értékes mozaikok gyanánt egészítik ki a város XIX. századi külső képéről alkotott ismereteinket. Két tanulmány foglalkozik a kötetben Makóval. A reformkor megélénkült közéleti- és irodalmi pezsgése, nem kevésbé az írásbeliség nagyobbmérvű terjedésének eredményeképpen a paraszt- és iparosrétegek között, főként a mezővárosokban, jellegzetes litterátus típusok tűntek fel. Ezeket a naplóíró, verselgető parasztpolgár-kézműves alkotókat a félnépi-népi irodalom körébe szokás utalni, noha úgy tűnik, hogy alkotásaik esetenként közelebb esnek a műkedvelő irodalomhoz, mint a hagyományos folklórhoz. Az alkotó és alkotás e típusának egy jellegzetes, szép példáját mutatja be TÓTH Ferenc: *Gilitze István népköltő és az 1821-es makói árvíz* c. dolgozata. KELEMEN Ferenc: *A „Makó" név közmondásainkban* c. közleményében néhány proverbium és egy latin nyelvű rigmus eredetét nyomozza.

A magyarországi nemzetiségek — főként délszlávok — népi kultúrája kutatásának egyik korai szorgalmazója volt BELLOSICS Bálint. A tudománytörténet részéről méltatlanul keveset emlegetett gyűjtő munkásságára hívja fel a figyelmet KULCSÁR Péterné: *Bellosics Bálint levelei Herrmann Antalhoz* közlésével.

A régészeti tanulmányok közül kettőt, LÁSZLÓ Gyula: *Magyarok és szlávok*, valamint BÁLINT Csanád: *A kutya a X—XII. századi magyar hitvilágban* kell feltétlenül megemlítenünk. LÁSZLÓ Gyula dolgozata eredetileg előadás formájában hangzott el a II. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszuson 1970-ben. Bevezető részében a régészeti kutatásokat hátrányosan befolyásoló elfogult nézetekről szólt, melyek egy része egymás eredményeinek nem-ismeréséből, más reszük viszont egy-egy kultúra értékelésénél tapasztalható merev szemléletből ered. Ez utóbbira néprajzi példa segítségével hívja fel a figyelmet, érzékeltetve azt, hogy a tárgyi leletek stíluseltéréseiből nem lehet egyértelműen eltérő etnikai egységekre következtetni, hiszen azonos etnikumokon belül is vannak kissebb, elkülönülő csoportok. A viseletkutatás néprajzi eredményeire hivatkozva óvatosságra int a „divatváltozás" kérdésében is egy-egy kultúrán belül. Ezt követően a szerző összefoglalja a magyar régészetnek a szlávokkal kapcsolatos kutatásban elért eredményeit az utóbbi 25 évben, melyek közül leglényegesebb, hogy a korábban egyértelműen szlávnak tartott halántékkarikás temetők egy részében keresendő a magyar köznépi réteg. Előadásának második részében a kereszténység szláv jövevényszavai nyelvészeti vizsgálatának eredményeit hozza összefüggésbe a történeti és régészeti adatokkal, megállapítva azt, hogy ez a szlovén-horvát eredetű szókincs csak a VIII—IX. század folyamán kerülhetett nyelvünkbe. Ilymódon közvetett módon a kettős honfoglalás elméletét támasztja alá. BÁLINT Csanád a Csongrád megyei Jánosszálláson X—XII. századi temetőásatás alkalmával előkerült kutyacsontváz értelmezésének kapcsán egymás mellé sorakoztatja az eddig előkerült hasonló leleteket és történeti adatokat. Felveti azt a problémát is, hogy

milyen szerepet játszhatott a kutya a honfoglaló magyarok mindennapi életében és hiedelemvilágában. A régészeti leletek alapján az Árpádkorban nem tulajdonítható kiemelkedő szerep ennek az állatnak. Mégis, mivel a kutyára való esküvést a bolgároknál, kunoknál, magyaroknál és mongoloknál korabeli források szerint gyakorolták, a folklórkutatás számára érdekes megoldandó probléma lehet a „kutyás sírok" értelmezése a hitvilág alapján.

Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei, 1—3. Eger, 1973. 120 l., 1974. 128 l., 1974. 125 l.

Paládi-Kovács Attila

Az egri levéltár újonnan alapított, évkönyv jellegű periodikájának rövid idő alatt három száma is megjelent. Megindítása már régen esedékes lett volna, hiszen időszerűvé vált Heves megye történetének monografikus feldolgozása, ami kivihetetlen feladat a részletkutatások elvégzése, az eredmények közlése, számbavétele nélkül. Az *Archívum* — jóllehet a helytörténeti kutatásokat szolgálja elsősorban — nagy hasznára válik a néprajz, az irodalom- és művészettörténet, általában a magyar művelődéstörténet kutatóinak is. Az első három szám tanulmányainak zöme túlmutat a megye határain. Annál is inkább, mert a források, az összeírások az egykori megyehatárokon, illetve az egyházmegye határain belül fekvő területre vonatkoznak, azaz ma Nógrádhoz, Borsodhoz, Szolnokhoz tartozó tájak történetéről is vallanak.

Az első kötetben három dolgozat is számot tarthat az etnográfusok figyelmére. Kovács Béla: *Középkori vámok és vásáros helyek Heves megyében* c. közleménye számba veszi a kereskedelmi forgalom kulcshelyeit, a vásárok, vámok okleveles említéseit. Megállapítja, hogy a vásárhelyek körzetének sugara átlagosan 10—15 km volt a középkorban, s hogy a közlekedés és szállítás útvonalainak többsége ma is a középkori nyomvonalakon halad. Tanulságosak a mezővárosi fejlődésre vonatkozó adalékai. Hiszen a Mátraalján Gyöngyös mellett Visonta, Pata és Gyöngyöstarján is mezővárosként említődik, a Tarna völgyében Sirok és Pétervására, a Zagyvaéban pedig Pásztó és Tar is mezővárosi rangra emelkedett.

Sugár István: *Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770—1775 között* c. dolgozatát Ortutay Gyula tanulmányának fényében tudjuk néprajzilag is értékelni (*Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában.* Ethn. 1962.). Hiszen a négy egymást követő megyei összeírás adatait falunként csoportosítva kiderül, hogy a Mátrától északra egész sor faluban nyoma sem volt népiskolai oktatásnak. Amikor a kulturális fejlődés regionális eltéréseit, fáziskülönbségeit észleljük, bizonyára számításba kell venni az iskolai oktatás bevezetésének, megszilárdulásának táji, felekezeti eltolódásait is. Lénárt Andor: *Legények harca mestereik ellen a céhben való különválásért 1790-ben* c. közleménye a barokk Egert építő ács, kőfaragó és kőműves céh életébe nyújt bepillantást.

Az *Archívum* 2. számában szintén több tanulmány felkelti érdeklődésünket. Soós Imre: *A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században* c. úttörő dolgozata alapvetőnek látszik a hódoltsági magyar közigazgatás kutatásában. Cikke sok néprajzilag hasznosítható adalékot tartogat. A népi tájszemlélet történeti változását bizonyítja a *Mátrán innen* és a *Mátrán túl* kifejezés XVII. századi értelmezése. A Füleken székelő megyei és járási hivatalok iratai ugyanis Dél-Hevest értik a *Mátrán túl* megjelölés alatt, s a Mátrától északra elterülő palóc vidéket nevezik *Mátrán innen*-nek. A hírközlés hazai történetéhez fontos, hogy a hódoltság alatt is rendszeres postajáratok voltak Fülek és Külső-Szolnok között a Fülek—Gyöngyös—Szolnok—Mezőtúr vonalon. A leveleket falutól faluig vitte a lovasküldöncök stafétája, akik „a falu hírmondó lován" tették meg az egyes útszakaszokat.

A Heves megyei „katolikus népélet" mély történeti gyökereit eddig elhanyagolt oldalról világítja meg a vallásos társulatok és flagelláns körmenetek XVIII. századi virágkorának bemutatásával Lénárt Andor, illetve Kovács Béla tanulmánya. Balogh József: *Flagellánsok Magyarországon* című, az Ethnographia 1927-es évfolyamában megjelent cikke óta ez a téma nem igen foglalkoztatta vallásnéprajzi kutatóinkat. Lénárt Andor: *Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVII—XVIII. században* c. dolgozata nem szorítkozik a Mátra vidékére, hanem az egész egri egyházmegye vallásos társulatainak virágzási korszakát megragadja. Kitűnő eligazítást nyújt az egyházmegye területén

működő társulatok földrajzi elhelyezkedését bemutató térképe. Gyöngyösön a hódoltság alatt is a városban maradt ferencesek 1648-ban alakították meg a *kordás* társulatot, majd a század második felében a jezsuiták elindították a *Mária Kongregációt*, s az ún. *Agónia Társulatot*. Ezeket a szerzetes rendekhez kapcsolódó világi társulatokat, amelyek nemcsak a városok kézműveseit, polgárait, de a kis eldugott falvak parasztjait is vallási célok érdekében tömörítették, II. József 1782-ben feloszlatta. Később azonban egyrészük újjáalakult és némelyik napjainkig működik. Kovács Béla: *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII—XIX. században* c. tanulmánya a szenzáció erejével hat. Hiszen 26 helységből közöl adatokat flagelláns körmenetekről, amelyeket még fél évszázaddal a tiltó rendelkezések után, 1812-ben is megtartottak. A flagellálás szorosan kapcsolódott a jezsuiták és a minoriták vallásos társulataihoz. Legjobban a bélapátfalvi kerületben terjedt el. A legtöbb barkó faluban voltak olyan csoportok, amelyeknek tagjai nagypéntek estéjén nyilvánosan korbácsolták meztelen alfelüket. Ennek a híre a Helytartótanácshoz is eljutott. Annak utasítására az egri érsek vizsgálatot tartott, aminek során csaknem harminc helységben vallották be a korbácsolás szokását. Ezek a tények alátámasztják a barkók és református szomszédaik egykori szembenállásáról, az ellenreformáció tudati maradványairól tett korábbi megállapításainkat. (Vö. Paládi-Kovács Attila: *A barkó etnikai csoport*. Debrecen, 1968. Műveltség és Hagyomány, X.)

Az *Archívum* 3. számában Nemes Lajos: *Az egri szőlőmunkások napszámbére a XVIII. század első felében*. közleménye vázlatosan áttekinti az egri szőlőkultúra kezdeteire vonatkozó történeti tényeket, s megállapítja, hogy a XIV—XV. században már kialakult a később ismert szőlő-monokultúra. Sorra veszi a szőlőművelés egyes munkafolyamatait és azok változásait a XVII—XVIII. század fordulóján. Ezek után táblázatokba foglalva közli az egri szőlőmunkások napszámbérét szabályozó, 1700—1748 között kiadott limitációk adatait. Ezek értelmezését megkönnyíti számunkra Sápi Vilmos: *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig* c. kötete (Bp. 1967.).

Az évkönyv minden egyes számát a *Heves megye történeti irodalma* címet viselő, válogatott éves bibliográfia — Iványi Sándor gondos munkája — zárja. A kötetek tudományos színvonala, a körültekintő szerkesztés, a szolíd, de ízléses forma révén az *Archívum* a legrangosabb periodikákkal is kibírja az összehasonlítást, s követendő példaként állítható a levéltári, múzeumi évkönyvek szerkesztői elé. Őszinte izgalommal várjuk újabb köteteit.

A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Tanulmányok, közlemények. Szerkesztők: Molnár István és Bucur Nicolae. Csíkszereda, 1974. 457 l.

Gunda Béla

A gazdag tartalmú kötetben a Székelykeresztúri Múzeum 25 éves fennállásának alkalmával tartott tudományos ülésszakon elhangzott előadásokat olvashatjuk. Ismertetésünk elsősorban méltatása a kötetnek, amely a mai erdélyi tudományos élet sokfényű jelzéseinek egyike. A múzeum igazgatója, Molnár István (nekem a Bolyai Tudományegyetemen az első doktorom) az elmúlt 25 év folyamán kiemelkedő tudományos és népművelő intézménnyé alakította át a kezdetben csak szerény gyűjteményt. Napjainkban már 28 000 múzeumi tárgy tesz vallomást a Nagy-Küküllő mentéről, a Fehér-Nyikó vidékétől a Gagy vize völgyéig a Székelyföld világáról, a föld mélyébe húzódott kultúrákról, a hegyek, erdők és falvak mindennapi életéről. A hősi szervezőmunkát, a múzeum felépítésének, gyarapításának gondját, a harisnyás székely diákok, ügyeskezű iparosok, városi és megyei vezetők, magyar és román politikusok segítőkészségét vázolja Molnár István, amikor bevezetőül ismerteti a múzeum negyedszázados történetét. A magyar és román nyelvű tanulmányok hosszú sorából itt csak a néprajz területére tartozókat említem meg. Imreh István a székely erkölcsi értékrend kérdéséhez közöl történeti anyagot. Ismerteti a részegeskedőkkel, verekedőkkel, káromkodókkal, templomkerülőkkel, házasságrontókkal kapcsolatos magatartási normákat, büntetéseket. Tanulmánya iránymutató a további munkához. Az etnográfus is haszonnal tartja nyilván Vajda Lajos tanulmányát Székelykeresztúr társadalmáról. Badea Anton váltóekéket, a Volga menti finnugor népektől, a baskíroktól a balti területekig is jól ismert lecsonkolt fenyőtörzs boronákat mutat be Bélbor román faluból. Molnár Kálmán a hargitai erdőgazdálkodást (részesedés, fa-

kitermelés, fűrészek, értékesítés), MOLNÁR István a romániai zsindelykészítés kutatásának eddigi eredményeit tekinti át. Tőle várjuk ennek a nagy múltú famesterségnek székelyföldi monográfiáját. TARISZNYÁS Márton a gyergyói mészárosok tevékenységét ismerteti. Tanulmányából megtudjuk, hogy a mészárosok tejoltó készítésével is foglalkoztak. A XVIII. század végén a Gyergyói havasokban még nagyszámú kecskenyáj legelt. Tavasztól őszig a széldöntött helyeken hízott a kecskenyáj. A levágott kecskék jelentős mennyiségű faggyút szolgáltattak. A fiatal kecskegida húsából készült a jól tartósítható bozsenyica, a rántott hagymával töltött james. TARISZNYÁS Márton tanulmánya arra figyelmeztet, hogy az igen jelentős kárpáti kecskepásztorkodás feldolgozása sürgős feladat lenne. SERES András a magyarhermányi fazekasságot, DUNĂRE Nicolae a kászoni viseletben és gazdálkodásban megnyilatkozó interetnikus kapcsolatokat vizsgálja. Az előbbi tanulmányban szívesen olvastunk volna többet az ún. hólyagos fazekakról, az utóbbiban pedig annak a részletes kifejtéséről, hogy mi a gazdasági feltétele a román jövevényszavak átvételének. Nem lehet a kászoni magyar lakosságot csak erdőkitermelőnek és a románokat állattenyésztőnek minősíteni. DUNĂRE N. tanulmányában sorra veszi azokat a viseleti, textilművészeti vonásokat, amelyeket a két nép színben, ornamentikában magyarosnak, ill. románosnak tart. Ezek a megfigyelései az etnikai magatartás vizsgálata szempontjából fontosak. A XVIII—XIX. századi csíki népviseletről (JÁNOS Pál), a küsmödi és siklódi helynevekről (BALÁZS László), az énlakai feliratról (FERENCZI Géza), a néprajz és népművészet kapcsolatáról (BANDI Dezső), a csíki balladákról (BUCUR Nicolae), a székelyföldi folklórkutatás történetéről (MITRULY Miklós, FARAGÓ József, BORBÁTH Károly) közölt írások eredményesen szolgálják az erdélyi néprajz ügyét. KOVÁCS Dénes tanulmánya a hímes tojásokról azonban elhibázott gondolatokat is felvet. Arra az eredményre jut, hogy nem lehet tagadni a dák rozetta összefüggését a mai (csíki) tojáshímmel. Az általa bemutatott svasztika-szerű tojáshímek mai összefüggéseinek vizsgálatát kellene előbb elvégezni, s csak azután közeledni azok felé az ornamensek felé, amelyek különben távolról sem dák jellegűek. A svasztika pl. a szkíta művészetben is előfordul. Természetesen a problémák csak emelik az emlékkönyv értékét, amelynek évről évre megjelenő folytatását örömmel várjuk.

Néprajzi Közlemények. Szemelvények a Csemadok KB Néprajzi Albizottsága tagjainak gyűjtéséből. Szerk.: ÁG Tibor, MÉRY Józsefné. Bratislava, 1974. 166 l. (Készült 250 példányban, sokszorosítva.)

Károly S. László

Az „Édesanyám rózsafája" (Madách, 1974.) népdalgyűjtemény utószavából végre nyomtatásban is értesülhettünk arról, hogy a Csemadok KB archívumában milyen számottevő néprajzi gyűjtés található. Örvendetes, hogy most legalább egy részét kézbe vehetjük, mégha rendkívül kis példányszámú, sokszorosított formában is. (Ami persze igen sajnálatos.) — A kis válogatás célja: „néhány példában bemutatni népünknek hagyományokban gazdag örökét,", az önismeret és a további felhasználást egyaránt szolgálva.

A kötet a következőket tartalmazza: (1) GÁGYOR József, Tallós: *Gyermekjátékok a galántai járásból* (részlet egy nagyobb gyűjteményből); (2) *Kiolvasók és mondókák* (szemelvények pályázati anyagból); (3) TAKÁCS János népdalgyűjtése (Lukanénye-Nenince, Nógrád); (4) ÁG Tibor: *Munkásdalok gyűjtése* (tanulmány); (5) HEMERKA Olga: *Koloni lakodalmas szokások* (ennek dalanyaga); (6) PARÁK Endre: *A temető néprajza és ezzel kapcsolatos történetek Damásdon és Lekéren;* (7) Uő.: *Babonás történetek;* (8) Uő.: *Falucsúfolók Damásdon és környékén* (Tréfás mondókák és szólásmondások történetei); (9) MÁTÉ László: *Buzita és környékének mondavilágából* (történeti és hiedelemmondák).

Bár e közlemények nem szaktudományos jellegűek, a folklorista is haszonnal forgathatja őket, különösen az időbeli változás, a folklórföldrajz és egyes elhanyagoltabb „műfajok" szempontjából. — Várjuk a sorozatindítónak ígérkező kiadvány további köteteit, amelyek remélhetően nagyobb példányszámban s nyomtatásban látnak majd napvilágot.

Gimnáziumi évkönyvek

Kósa László

A régi gimnáziumi értesítők és évkönyvek gyakran rejtenek a tudományos kutatás számára fontos, jól használható tanulmányokat vagy forráskiadásokat. A szó teljes értelmében rejtik, hiszen kis példányszámuknál és helyi nyomtatvány jellegüknél fogva a közkönyvtárakban is nehezen hozzáférhetők. Gondot okoz számontartásuk, gyakran hiányoznak a tudományos bibliográfiákból. Az utóbbi fél évszázadban, mióta a szakfolyóiratok száma és szerepe jelentősen növekedett hazánkban, arányosan csökkent a gimnáziumi évkönyvek és értesítők publikációs szerepe. Ma is élnek és jelennek meg azonban olyanok, amelyekre érdemes figyelni. Három kötet ismertetésével kívánjuk a figyelmet fölhívni erre a számontartandó publikációs típusra.

A nagy múltú hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium *Jubileumi Évkönyve* (Hódmezővásárhely, 1972. — közzéteszi dr. GREZSA Ferenc igazgató) méltóan tükrözi, hogy milyen jelentős szerepe volt és van az iskolának a hazai művelődésben. NÉMETH László *pedagógiai töredék*kével kezdődően az egykori és mai tanárok tanulmányai sorakoznak. Többségükben valamiként a városhoz és az iskolához kapcsolódnak, de akad köztük nem egy, amely szerzőjének távolabbra tekintő társadalom- vagy természettudományi munkásságát reprezentálja. Szervesen kapcsolódik a középiskolává válásának 250. évfordulóját ünneplő alma mater történetével foglalkozó krónika, majd az évkönyvek „törzsanyaga" az elmúlt esztendő iskolai munkáját bemutató hivatalos rész.

A néprajz és a néprajzot érdeklő írások előkelő helyet kaptak a jubileumi kiadványban. A tanulmányok sorában második TÁLASI Istvánnak, az iskola egykori tanárának *A magyar agráretnográfia kutatásának negyedszázada* c. tanulmánya. Ez a tanulmány kapcsolódik két korábban megjelenthez *(Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve [1945—1955.]* Ethn. 1955. 5—56; és *A magyar nép anyagi kultúrája Európában* (a folyamatos kutatások tükrében). MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 21 (1964) 3—22.]. Ezektől elsősorban abban különbözik, hogy csupán az anyagi kultúra két fontos részterületét, a földművelést és az állattartást szemlézi, és 1970-ig tekinti át eredményeiket. TÁLASI István idézett tanulmányai jól ismertek a magyar néprajz művelőinek körében, ezért csak sajnálhatjuk, hogy a vásárhelyi évkönyvben megjelent újabb írás, amellyel bármelyik szakfolyóiratunk vagy tudományos évkönyvünk büszkélkedhetne, nehezen hozzáférhető. Hiszen ez a tanulmány is annak a tudományszervező munkának folytatása, amelyet TÁLASI professzor az 1950-es évek első felében sikeresen dolgozó tudományos munkaközösségekben, majd az egyetemi tanszéken fejtett ki. Összegezi a legújabb eredményeket, egyben kritikájukat is nyújtja. Kijelöli a legfontosabb tennivalókat, s párhuzamosan a maga kutatásaiból is ízelítőt ad. így hosszabban tárgyalja a sarló-kasza eszközváltás kérdését, valamint a nagyállattartás néhány fontos vonatkozását, a nomadizmus és a szilaj tartásmód összefüggését. A tanulmányt, amely hangsúlyozottan a készülő új szintézis, a Magyarság Néprajza előkészületeként született, terjedelmes jegyzetanyag kíséri.

A néprajz tárgykörébe tartozik O. NAGY Gábor *Három szólásmagyarázat*a és BERNÁTH Béla *Néhány adat népköltészetünk szerelmi szimbolikájához* c. tanulmánya is. Az előbbi a „Zöld ágra vergődik", a „Még neki áll feljebb" és a „Maga szopta az anyját" szólásokat fejti meg, az utóbbi pedig a „világ közepe", a „folyóvizek" és a „világfa" címszavak alatt közöl adatokat. Kiegészítésként említjük meg, hogy a gimnázium és a néprajz kapcsolata mindezeknél szélesebb. A kötetben olvasható KATONA Imre és TÁRKÁNY SZŰCS Ernő visszaemlékezése is. Érdeklődésünkre tarthat számot egy archivális értékű írás, SZÉNÁSI Gyula *A mi tanyai értékeink* című előadása, amely 1938-ban a hódmezővásárhelyi ref. egyház nevelésügyi konferenciáján hangzott el, de csak most jelent meg. Kiindulópontja volt a nevezetes tanyai kollégium létesítésének, s ilyenformán a magyar parasztság művelődése kérdéskörének irodalmát gazdagítja.

Az 1974. évi évkönyv (Hódmezővásárhely, 1974. — közzéteszi GREZSA Ferenc) jóval szerényebb kivitelben, de szintén számos értékes tanulmányt tartalmaz. Köztük a néprajzi értékű publikációk hagyományának folytatásaként FARKAS Ferencét *(Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században.)*, amely bevezetővel néhány szemelvényt tesz közzé parasztok dokumentumértékű naplóiból 1811 és 1880 közötti évekből.

Hasonló tartalmú a kaposvári Táncsics Mihály Gimnázium jubileumi évkönyve *(Acta Gimnasii MDCCCXII—MCMLXXII*, közzéteszi MÉRŐ Béla igazgató, szerkesztette dr. SZÍJÁRTÓ István. Kaposvár, 1973.). A 160. évfordulóra megjelentetett kötet

tizenegy tanár tudományos tanulmányát tartalmazza a hivatalos részek mellett. Köztük van dr. MAREK Jánosé *Az egyke a marcali járásban* és dr. SZILI Ferencé *A mezőgazdasag kapitalizálódásának társadalmi következményei Somogyban a kiegyezéstől a századfordulóig* címmel, amelyek néprajzi értékűek is.

Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Филолошки факултет, Београд, 1973. 3—4., (39. évf.) 1974. 1—2., 3—4., (40. évf.) 1975. 1—2., 3—4. (41. évf.)

Kiss Mária

Belgrádban a Filológiai fakultás kiadásában lát napvilágot évente két alkalommal a *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Amint a periodika címe is mutatja, az irodalomtörténeti, nyelvészeti és történeti adatok mellett, folklorisztikai munkákat is közöl. Ezúttal néhány évfolyam áttekintése alapján hívjuk fel a figyelmet az alábbi jelentős közleményekre.

R. MEDENICA: *Fonografsko snimanje naših narodnih pesama* c. írásában (Prilozi, 1973. 3—4. 244—255.) a jugoszláv fonográfhengeres népdalgyűjtés kezdeteiről közöl értékes adatokat. Ismerteti azokat a kísérleti eredményeket, amelyek felismerték a fonográfban rejlő lehetőségeket. Az új tudományos munkamódszer bevezetése, alkalmazása összefüggésben volt a népköltészet kutatásának új irányaival.

(Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy e számnak magyar szerzői is vannak, így KLANICZAY Tibor, aki *Die Belagerung von Sziget und das Barock* c. tanulmányával, PÓTH István pedig *Srpski broj časopisa „Magyar Szalon" iz 1894. godine* c. írásával szerepel.)

A Prilozi 1974. 1—2. számában (57—65.) érdeklődésre tarthat számot Lj. RAJKOVIĆ: *Opsada Šapca 1805. u turskoj pesmi* c. közleménye, amelyben Szabács viadalának török változatával, egy 18 szakaszos, szakaszonként 4 verssorból álló *deštan*-nal ismerteti meg olvasóit. Formáját tekintve e *deštan* 11-szótagú, amely a török népköltészet egyik legismertebb és legkedveltebb versformája. Az eredeti török szöveget latin betűs átírásban, valamint szerb-horvát fordításban adja közre.

M. BARJAKTAROVIĆ: *Tragom jednog članka namenjenog Vukovoj knjizi „Život i običaji naroda Srpskoga"* c. közleményében (Prilozi, 1974. 1—2. 65—68.) felderíti a Vuk St. KARADŽIĆ fent jelzett kötetébe a „Krv i osveta" fejezetbe szánt írás sorsát és hollétét. Ezt az írást, amely a vérbosszút, ill. a kibékülést szabályozó jogszokás, BARJAKTAROVIĆ teljes egészében újraközli, mivel az még 1874-ben került első ízben publikálásra, s éppen ezért nehezen hozzáférhető.

Magyar vonatkozásai miatt feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet arra az irodalomtörténeti bibliográfiára, amely a kiváló irodalomtudós, műfordító M. LESKOVAC akadémikus eddigi életművét tárja elénk (Prilozi, 1974. 3—4. 305—338.).

A *Dva priloga o Jovanu Pačiću* c. írás (Prilozi, 1975. 1—2. 93—98.) — M. KLEUT közleménye — kiszélesíti ismereteinket a múlt század eme kevéssé ismert, de jelentős alakjáról, J. PAČIĆRÓL, aki költőnek, festőnek, műfordítónak és etnográfusnak egyaránt nevezhető.

A Prilozi szerkesztősége 1975. 3—4. sz. füzetében búcsúzik el örökre egyik szerkesztőjétől: V. NEDIĆ professzortól a kiváló pedagógustól és folkloristától, akinek neve KARADŽIĆ munkáinak kritikai kiadása révén vált közismertté.

Dj. BUTUROVIĆ: *Gerz Iljas-Djerzelez prema historijskim izvorima iz XV, XVI i XVII vijeka* c. érdekes tanulmányában (Prilozi, 1975. 3—4. 172—186.) kimutatja, hogy az epikus énekek kedvelt alakja Djerzelez Ali történeti személyiség volt, s a boszniai határőrvidéken élt a XV. sz. végén.

Folklore Annual of the University Folklore Association Center for Intercultural Studies in Folklore and Oral History. The University of Texas, Austin. 1—6 (1969—1974)

Voigt Vilmos

Az Egyesült Államok általános társadalmi mobilitásának is tükröződéseként időnként új meg új folklór kutatóközpontok jelennek meg, és átrendeződik a folklorisztikai kutatások értékrendje. Az utóbbi években a Texas állambeli Austin egyre jelentősebb

szerephez jutott az amerikai és nemzetközi folklórkutatásban. Voltaképpen már a harmincas évektől volt itt folklorisztika, megalapítói között Stith THOMPSON, Archer TAYLOR, Mody C. BOATRIGHT és mások jeleskedtek, mindazáltal csak az utóbbi években vált az amerikai folklór társaság egyik központjává, évekig a *Journal of the American Folklore* szerkesztői helyévé ez az egyetem, pontosabban a *Folklore Annual* kiadó intézete. Voltaképpen 1968-ban a folklór intézet hallgatói alapították ezt az évkönyvet, és azóta is elsősorban a maguk munkáit teszik itt közzé. Ez azért is érdekes, mivel az új irányzatok iránt nyitott egyetemen természetesen a hallgatók a legradikálisabb újat-követelők. Az *Annual* irányítása tudományos szempontból mégis egyértelműen a tanárok kezében van.

Eddig a következő számok jelentek meg. *No. 1.* (1969) 44 lapon 7 cikk; *No. 2.* (1970) 80 lapon 6 tanulmány; *No. 3.* (1971) 52 lapon 5 tanulmány; az összevont *No. 4—5.* (1972—1973) 178 lapon 10 cikk; *No. 6.* (1974) 81 lapon 6 cikk. Mindez együttvéve mintegy harminc ifjú szerző cikkeit hozza. Ezek mindegyike tudományos teljesítmény. Témák szerint a mai amerikai társadalom, az indián folklór, folklór- és mítoszelmélet, a modern folklór formái, pszichológiai folklórelmélet, szokások és rövid prózai folklórműfajok, humoros műfajok, latin-amerikai folklór kerül előtérbe. A módszerekben a „*performancia*"-elmélet felé közelednek a szerzők, vagyis a konkrét előadási körülményeket vizsgálják. Ez a kiadványsorozat az általam ismert legjobb folklorista-tanuló orgánum. A nemzetközi folklorisztikának számon kell tartania.

Informes del Instituto Nacional de Antropologia. Buenos Aires, 1974. 185 l., 20 térkép.

Létay Miklós

A szóban forgó, ismertetésre megküldött kiadvány alcíme szerint Argentína Misiones nevű tartományának kulturális tájékoztatóját foglalja magába. A kilenc tanulmány közreadásában politikai okok is szerepet játszottak. Ez a mintegy Dunántúl nagyságú, nehezen megközelíthető terület félszigetszerűen ékelődik Brazília és Paraguay közé. A XIX. század végéig az ún. „gyarmati tartalék" szerepét töltötte be, majd a XIX—XX. század fordulójától kezdve gyors ütemben benépesült lengyel, német, japán bevándorlókkal, valamint Paraguayból és Brazíliából átköltözött kreol csoportokkal. Ez utóbbiak inmigrációjának ürügyén a két szomszédos ország mindig is szerette volna megszerezni e természeti kincsekben gazdag vidéket. S bár ez nem következett be, gazdasági és szellemi értékeinek kiáramlása mégis komoly gondot jelent Argentínának.

Ezeknek a tényeknek és gondolatoknak a jegyében olvashatunk tanulmányokat a Misiones-i európai telepekről, műemlékekről és múzeumokról, mezőgazdaságról, oktatásról, bennszülött csoportokról, tömegkommunikációs eszközökről, interetnikus kapcsolatokról és migrációs okokról, kézművességről.

Az egyszerű kivitelű kötet erénye a különböző témákhoz mellékelt 20 térkép.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. X. 19. – Terjedelem: 28 (A/5) ív

78.5063 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXVIII 1977 Nr. 2–3

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

Szabó István: Jobbágyok—parasztok *(Bárth János);* — Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása *(Paládi-Kovács Attila);* — Balassa Iván: Lápok, falvak emberek *(Dömötör Tekla);* — Reguly Antal palóc jegyzetei, 1857 *(Gunda Béla);* — Horehronie. Kultúra a spôsob života l'udu II. *(Török Katalin);* — Štika, Jaroslav: Etnograficky region Moravské Valašsko, jeho vznik a vyvój *(Markuš, Michal);* — Dr. Timaffy László: Szigetközi krónika *(Gráfik Imre);* — Vésztő története *(Bárth János);* — Békés megye gazdasági földrajza *(Szilágyi Miklós);* — Aradi Viktor: Mócok földjén *(Zsigmond Gábor);* — Koroknai Ákos: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a 18. század elején *(Török Katalin);* — Kovács, Martin L.: Eszterhazy and the Early Hungarian Immigration to Canada *(Fügedi Erik);* — Két könyv a Romániában élő német csoportok néprajzához *(Székely László);* — Csépe Imre: Mezei dolgok *(Gunda Béla)* Kramer, Karl-Sigismund: Grundriß einer rechtlichen Volkskunde *(Tárkány Szűcs Ernő);* — Dobrudzsa. Etnografki, folklorni i jezikovi proucsvanije *(Lukács László);* — Iszlavin, Vladimir: Szamojedü v domasnyem i obscsesztvennom bütu *(Voigt Vilmos);* — Piman Shamanism and Staying Sickness *(Voigt Vilmos);* — Gossen, Gary H.: Chamulas in the World of the Sun *(Voigt Vilmos);* — Kaufmann, Christian: Das Töpferhandwerk der Kwoma in Nord-Neuguinea *(Bodrogi Tibor);* — Scutt, Ronald and Christopher Gotch: Skin Deep. The Mystery of Tattooing *(Bodrogi Tibor);* — Sunderland, Eric: Elements of Human and Social Geography *(Voigt Vilmos);* — Bárth János: Fajsz népessége a XVIII. század közepén *(Andorka Rudolf);* — Palli, H.: Ajaloolise demograafia probleeme Eestis *(Andorka Rudolf);* — Chojnacka, H.: Nuptiality patterns in an agrarian society *(Andorka Rudolf);* — Studia Comitatensia. 3. *(Gunda Béla);* — A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973 *(Paládi-Kovács Attila);* — A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. I. *(Paládi-Kovács Attila);* — Cumania II. Ethnographia *(Andrásfalvy Bertalan);* — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971–1. *(Égető Melinda);* — Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 1–3. *(Paládi-Kovács Attila);* — A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve *(Gunda Béla);* — Néprajzi Közlemények, Bratislava *(Károly S. László);* — Gimnáziumi évkönyvek *(Kósa László);* — Prilozi za knizsevnoszt, jezik, isztoriju i folklor *(Kiss Mária);* — Folklore Annual, Austin *(Voigt Vilmos);* — Informes del Instituto Nacional de Antropologia *(Létay Miklós)*

Ára: 36,— Ft
Előfizetés egy évre: 56,— Ft

INDEX: 25.210

ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXVIII **1977** **2—3**

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Ortutay, Gyula: Anniversary of Iván Balassa 209
Iván Balassa's bibliography, compiled by *Maria Regdon-Bagi* 210

Abhandlungen — Articles — Статьи

Szilágyi, Miklós: Структура производства сельскохозяйственных городков в комитате Бекеш на рубеже 18—19 в. — Production structure of agrotowns in Békés County at the turn of the 18—19th century 224
Takács, Lajos: Das ung. Wort „Vész" als Fachausdruck der Rodung — «Вес» как специальный термин, связанный с засекой 247
Kós, Károly: Об общинном плуге — Über den Gemeindepflug 259
Selmeczi Kovács, Attila: Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und ihre Verbindungen: Abraffhaken und Garbenbindestock — Связи между сельскохозяйственными орудиями: крюк для собирания колосьев в сномы — сноповязальная палка 270
Szabó T., Attila: Das Hoftor mit Taubenschlag in Siebenbürgen — Старинные трансильванские ворота с голубятней 302
Balassa M., Iván: Крыша с прогоном на спорных столбах в венгерской народной архитектуре — Das Pfettendach in der ungarischen volkstümlichen Baukunst 329
Markuš, Michal: Zo života východoslovenských kupcov — East slovakian peasant pig-dealers 365
Paládi-Kovács, Attila: Hungarian herdsmen's life in the region Gömör (Gemer, Slovakia) — Венгерское пастушество в области Гемера (ЧССР) 392
Szentmihályi, Imre: Die Gegend von Hetés in der Geschichte — Край Хетеш в историческом плане 412

Kleinere Studien — Short Communications — Краткие сообщения

Takács, Lajos: Krebsfang um den Kleinen Balaton 437
Reuter, Camilló: The Csörsz trench 440
Vajkai, Aurél: Weinpressen und ihre Verzierung in der Nordgegend des Balaton 448
Dankó, Imre: Selling from sample 462
Bencsik, János: Data about places of origin of herdsmen in the Hajdu district 470

Forschungsgeschichte — History of Science — История Этнографии

Berg, Gösta: Artur Hazelius in Budapest 478

Besprechungen — Reviews — Рецензии

Aufzählung s. Seite 3. des Umschlages 483

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1977

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVAN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Dömötör Tekla: A tipizálás a népmondában 529
Esze Tamás: Rákóczi tánca 540
Fügedi Erik: Kapisztrán János csodái. Találkozás a középkori népi vallásossággal 555

Kisebb tanulmányok, közlemények

Ortutay Gyula: „Ha még egyszer azt üzeni . . .” 565
Mészáros István: Balázsjárás Pápateszéren 1845-ben 566
Fried István: Magyar népdalok egy orosz kiadványban 566

Kutatók, életművek

Dömötör Tekla: Manga János 1906—1977 (1 képpel) 574
Szabadfalvi József: Lajos Árpád 1911—1976 (1 képpel) 577
Verebélyi Kincső: Róheim Géza (1 képpel) 580
Gunda Béla: Róheim Géza leveleiből 595

Krónika

Voigt Vilmos: Finn—magyar műfajelméleti tanácskozás 600
Kríza Ildikó: Komikum a folklórban 602
Gráfik Imre: A Közlekedési Múzeum 10 éve 604
Andorka Rudolf: A cambridge-i Népesség és Társadalmi Struktúra Történeti Csoport munkája 606

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 610

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVIII. * BUDAPEST 1977 * 4. SZÁM

Dömötör Tekla

A tipizálás a népmondában

Az utóbbi évtizedekben az európai mondakutatás jelentős új eredményeket ért el, számos értekezlet választotta tárgyául a mondakutatást. Ennek fő oka az, hogy a varázsmese, az ún. „Gattung Grimm" szerepét falun is egyre inkább a szintén szóbeli tömegkommunikáció vette át, és a falu fő mesemondójává ma Kelet-Európában is elsősorban a rádió és a televízió válik. Mondát azonban még ma is minden európai országban lehet gyűjteni, amit jól bizonyítanak nálunk pl. az ÚMNGY egyetlen faluban gyűjtött mondakötetei, BALASSA Iván karcsai gyűjteménye 393 szöveggel és SZABÓ Lajos taktaszadai gyűjtése több mint 420 szöveggel.[1]

A mondaelemzés egyik fő problémája azonban továbbra is a mondaalakulás folyamata, illetőleg a VON SYDOW által memoratnak és fabulatnak elnevezett formák egymáshoz való viszonya marad. VON SYDOW maga többször is megkísérelte leírni a mondaalakulás különböző fázisait, s a maga alkotta műszavakat is többször finomította.[2] Éppen ezért halála után az európai folklorisztikában hallgatólagos megegyezés alakult ki e szavak használatánál, mely nem mindig fedi egészen pontosan e kifejezések eredeti értelmét. Ma általában memoratnak nevezik azokat az egyes szám első személyben elmondott élményszerű, főleg hiedelemtörténeteket, melyek nem érik el a teljes költői megformálódottságot, szemben a közkinccsé vált, esztétikai követelményeknek is megfelelő kiforrott fabulatokkal, ahol a mesélő már nem saját élményeként számol be az állítólag valóban megtörtént, illetőleg pszichológiailag átélt eseményről (pl. álomról), bár mindkét fokon „igaznak" állítják a történeteket.

Különösen a hiedelemmondáknál vált általánossá az a nézet, hogy a mondaalakulás kiindulópontja valamely, a közösségben élő hiedelem, mely a memoratban az elbeszélő saját egyéni élményén keresztül nyert szóbeli kifejezést, és ezt követi a kialakult és általánosító monda, azaz fabulat.

[1] Ez a tanulmány előadás formájában a Néprajzi Társaság 1976. évi közgyűlésén hangzott el. A felvetett kérdésekkel foglalkozó tanulmányok skálája oly széles, hogy még megközelítően teljes bibliográfiára sem törekedhettem. Csupán azokra a művekre hivatkozom, amelyekből közvetlenül idézek. Az általános kérdésekhez l. a következő kongresszusi anyagokat: *Tagung der International Society for Folk-Narrative Research in Antwerp.* Antwerpen, 1963. — *Tagung der Sagenkommission der International Society for Folk-Narrative Research in Budapest*, 1964. (Acta Ethn. 13. kötet) — *IV. International Congress for Folk-Narrative Research in Athens.* Athens, 1965. — *Probleme der Sagenforschung.* Freiburg i. Breisgau, 1973. — Vö. még a PETZOLD, Leander 1973. kötetben található tanulmányokat. Az idézett két kötet: BALASSA Iván 1963. és SZABÓ Lajos 1975.

[2] SYDOW von, C. W. 1948. passim.

Ezzel szinte párhuzamosan az európai mondakutatás új irányban is haladt tovább. Míg régebben — a GRIMM fivérek meghatározását és csoportosítását véve figyelembe — elsősorban a történeti és helyi mondákat vizsgálták, most a régebben nem is mondának, hanem „babonás történeteknek" nevezett csoportot is bevonták a mondavizsgálatba, sőt ennek elemzése központi kérdés lett.[3] Pl. a Budapesten 1963-ban tartott nemzetközi monda-értekezleten C. H. TILLHAGEN kizárólag ezekről beszélt, a néphit és monda relációját vizsgálta, bár katalógus-tervezetében a helyi mondák (Q. csoport) és a „háborús események" (R. csoport) is szerepelnek.[4]

Viszont ezen az értekezleten ellenpélda is volt: G. BURDE-SCHNEIDEWIND pl. az egykor WOSSIDLO által gyűjtött, „bűn és bűnhődésről" szóló mondákat, amelyeket WOSSIDLO maga a bennük szereplő démoni lények miatt hiedelemmondáknak tartott, társadalmi mondanivalójuk miatt a történeti mondák közé sorolta.[5]

Néhány kérdés azonban a mai napig is tisztázatlan maradt. Senki sem tisztázta azt pl., hogy a memorat és fabulat fokok csak a hiedelemmondáknál vannak-e jelen vagy sem. Az természetesen világos, hogy a régmúlt történeti eseményekkel kapcsolatban „egyéni" élményről nem lehet beszélni, legfeljebb a történelmi hősökkel, eseményekkel kapcsolatos tárgyak, természeti helyek teremthetnek „egyéni" élményeket. Ennek ellenére a történeti, helyi mondáknak is vannak olyan szövegformái, amelyek nagyjából megfelelnek a hiedelemmondák memorat fokának.

Hasonlóképpen tisztázatlan a R. CHRISTIANSEN által definiált „migratory legend" kategória is.[6] CHRISTIANSEN maga sem tisztázta, hogy a „vándormonda" nemzetközi kategória-e, vagy pedig az egy nyelvterületen, népességen belül „vándorló" történet is vándormonda-e. Az sem világos, hogy csupán a fabulat lehet-e vándormonda, vagy pedig a memorat foknál is beszélhetünk-e „migratory legend"-ről. Ugyanis az egyéni élményként elmondott memoratfok éppúgy tartalmazhat „vándor" motívumokat, sőt nemzetközileg elterjedt vándor-motívumsorokat, mint a fabulat.

Éppen ezért, a következőkben fabulatnak azokat a történeteket fogom tekinteni, amelyekben a mondai tipizálás és sűrítés világosan kidomborodik, tekintet nélkül arra, hogy ezek nagy területen vagy csak egy kis közösségnél ismertek-e, memoratnak pedig azokat, ahol ez a kritérium bizonytalan vagy hiányzik, tehát amelyek félúton vannak az epikus, esztétikailag is vizsgálható költői alkotás felé. A történeti és helyi mondáknál ezek valamely közkeletű vélekedésről informálnak, anélkül azonban, hogy esztétikai hatáskeltésre igényt tartanának.

Miután 1976 Rákóczi Ferenc emlékéve, elsőnek a Rákóczival kapcsolatban elmondott történetekkel kezdem elemzésemet.

Az első példámnak azt a címet adhatnám: Rákóczi lánya. Rákóczi házasságából tényleg született 1706. nov. 16-án egy leány, aki azonban hamarosan meg is halt, és semmi kapcsolatban nincs a mondákban szereplő leánnyal.

[3] Vö. BALASSA Iván 1963. bevezetését és DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—ORTUTAY Gyula—VOIGT Vilmos: *Magyar népköltészet* c. egyetemi jegyzetének Monda-fejezetét.
[4] TILLHAGEN, C. H. 1964.
[5] BURDE-SCHNEIDEWIND, Gisela 1964.
[6] CHRISTIANSEN, Reidar Th. 1958.

Az Ethnographia című folyóiratban az első Rákóczi-mondát az 1895-ös évfolyamban találjuk. JAKAB József publikálta e mondát, s közlése szerint Kismajtényban hallotta.[7]

„Csépelték hadaink az ellenséget, mint ősszel szokták a gabona kévéket, hogy jó zsúp legyen belőlük. Futott a labanc, amerre csak tudott. A győző sereg a majtényi síkon telepedett le, hogy áldomást igyék s kipihenje magát. A fejedelem maga mellé vévén legvitézebb hadvezéreit, bement az ecsedi lápra, hogy ott, egy száraz tisztáson mulasson egy jót, szíve szerint valót, kedves embereivel. Hej, de jaj, mi történt? A fejedelem lánya, a gyönyörű királykisasszony, — ki az erdődi várban volt, — beleszeretett egy labanc tisztbe, s hogy felesége lehessen: elárulta apját. Az ellenség körülvette a fejedelmet és a vele mulatozó urakat, lassan, csendben úgy, hogy ezek csak akkor vették észre a bajt, mikor egy ágyúgolyó elvitte előlük a boros poharakat, melyekkel éppen koccintani akartak.

Elfogták őket egytől-egyig; vitték nehéz örökös rabságra. A menet a király-kisasszony ablakai alatt haladt el, ki ablakába kiülve nézte, mint viszik apját láncra verve. Nemcsak nem siratta szülőjét, hanem kezébe véve jegyesének kiszabott fehér ingét dalolva varrni kezdett. A jó fejedelem elkeseredvén leányának árulása, de még inkább a most látottak miatt, elátkozta őt, hogy mindaddig az erdődi vár föld alatti pincéjében éljen, míg a megkezdett inget meg nem varrja, — de egy esztendőben csak egyet szabad öltenie s azt is nagypénteken. Előbb csak úgy szabadul meg, ha akad olyan legény, aki őt megváltja.

Az apa átka megfogta a leányt, a gonosz körül vette őt abban a percben és őrzi mind a mai napig, mert még senki sem akadt, aki megváltotta volna."

A JAKAB által publikált mondaszöveg stílusa mutatja, hogy a közlő alaposan átfogalmazta a nyilván szájhagyományból megismert történetet. A mondatípus azonban a mai napig él, sőt a Rákócziról szóló mondák talán leggyakoribb típusa. A FERENCZI Imre és MOLNÁR Mátyás által publikált *Fordulj kedves lovam . . .* c. gyűjteményben 81 történet szól arról, hogy Rákóczit leánya árulta el, s ezért kellett elbujdosnia, további 10 történet szerint pedig felesége, szeretője vagy valamely más nő volt árulója. Ugyancsak FERENCZI Imre gyűjtött további történeteket Abaúj-Zemplénben, ahol az áruló leánynak nevét is említik: pl. Zsófiának, Esztinek hívják.[8]

Hasonlóan népszerű motívum a Rákóczi-mondákban a „fordított patkó" motívuma. A menekülésre kényszerített Rákóczi Ferenc fordítva veri lovára a patkót, s így téveszti meg üldözőit. E két motívum gyakran össze is kapcsolódik. Ismét a *Fordulj lovam . . .* gyűjteményből idézzük a következő történetet:

„Rákóczi Ferencnek volt egy lánya, de az beleszeretett egy labanc főhadnagyba és annak elárulta, hogy az apja lova lábára fordítva van ráverve a patkó. Ezért mindig az ellenkező irányban keresték. Ezután megfordították az irányt és Rákóczit elfogták."[9]

A „fordított patkó" motívumot szokatlanul hosszú időn keresztül nyomon követhetjük az európai költészetben. Már az ógörög ún. homéroszi him-

[7] JAKAB József, 1895. — ORTUTAY Gyula, 1939. is utal e mondára éppúgy mint minden, a Rákóczi-mondákkal foglalkozó tanulmány.
[8] FERENCZI Imre, 1960. 396, 404.
[9] FERENCZI Imre—MOLNÁR Mátyás, 1972. 139.

nuszban is a csecsemő Hermész hasonló cselt eszelt ki, s a fivérétől, Apollóntól ellopott tehenek lábnyomát megfordította, hogy így vezesse félre a jogos tulajdonost.

Azokon a területeken, ahol Rákócziról mondákat mesélnek, ez a két motívum általában népszerű, s talán mondanom sem kell, hogy egyiknek sincs semmi történelmi alapja. De nincs történelmi alapja egy sor más, Rákócziról szóló történeti mondának sem. Ezek közé tartoznak például a Rákóczi távozása előtt elrejtett kincsről szóló népszerű történetek, amelyekben még olyan képtelen motívumok is szerepelnek, hogy Rákóczi megvakíttatta a kincseit elásó embereket, nehogy elárulják, hova van a kincs rejtve. (Ez szintén igen régóta ismert vándormotívum, hasonló történeteket mesélnek a fejedelmi sírok ásóiról, akiket megvakíttattak vagy megöltek, hogy ne árulhassák el, hol a fejedelem sírja.) Más történetek szerint két kis aranyökör föld alatti alagúton vándorol a Rákóczi-kinccsel, vagy a menekülő Rákóczi kőbáránya, vashajóba rejtette kincsét. Fellobbanó láng jelzi, hol nyugszik a föld mélyében az elrejtett kincs stb.[10]

Szintén gyakran mesélik, hogy az egykori Rákóczi-várakból föld alatti alagutak, folyosók vezetnek ki, s esetleg összekötik ezeket más Rákóczi-birtokokkal. Balassa Iván pl. Karcsán gyűjtött egy ilyen történetet, melyben a kútba löknek egy kacsát, s az egy másik helyen bukkan fel.[11]

Mesélik Rákócziról azt is, hogy nem halt meg igazán, hanem ha népének szüksége lesz rá, visszatér a hadak útján. „Visszajövök még, majd fényes jelet fogtok látni az égen."[12]

Azt jelentené mindez, hogy Rákócziról csak régi, ismert vándormondák élnek a néphagyományban? Ez természetesen nem így van. A népmonda aránylag rövid, prózai epikus történet, mely árnyaltabb történelemszemléletet, jellemeket nem fejezhet ki, történelmi eseményeket nem tud kibontani. Ezért általában csak egy jellemző vonást ragad ki hőse életéből. Rákóczi életéből elsősorban a bujdosásra kényszerülő hadvezér sorsa ragadta meg népünk képzeletét. Életéből főleg ezt a mozzanatot emelték ki, s szőtték tovább költői alkotássá. E tényt tehát a monda a következőképpen foglalja össze: Rákóczi, a nép rajongásig szeretett hadvezére, győzhetetlen volt mindaddig, amíg egy áruló nem okozta az igaz ügy elbukását, s akkor a vezérnek menekülnie kellett. Az árulót néha azonosítják Károlyival, de többnyire fiktív személy, Rákóczi lánya, felesége, szeretője stb. okozza Rákóczi és a kurucok vesztét. A bujdosásra kényszerülő Rákócziról szóló történetek valójában mindazon népi hősökről elmondhatók, akik valamilyen okból menekülésre, bujdosásra kényszerültek: Kossuth Lajosról is és menekülő katonákról, betyárokról is.

Természetesen a Rákóczi Ferencről szóló népmondákban nemcsak a bujdosó Rákóczi alakja jelenik meg ilyen módon tipizálva. Azokban a mondákban, melyekben a kurucok győzelmes csatáiról van szó, főleg Rákóczi ereje, vitézsége, furfangja vagy varázseszközei segítik elő a győzelmet.

Ugyanakkor a Rákócziról szóló népi elbeszélések között szépszerivel találunk olyanokat is, amelyek nem az ilyesfajta költői tipizálást mutatják, hanem aránylag pontosan idéznek fel valódi történelmi eseményeket. Különösen olyankor történik ez, amikor a család valamely őse maga is aktív részese

[10] Ferenczi Imre, 1960. 425 kk.
[11] Balassa Iván, 1963. 3. sz. monda. — Vö. még Ferenczi Imre, 1960. 423 kk.
[12] Ferenczi Imre, 1960. 404.

volt a Rákóczi-felkelésnek, s a családi hagyomány az események pontos megőrzésére törekedett. De természetesen ezek sem szólnak sokat arról a történelmi-politikai helyzetről, mely nélkül Rákóczi szabadságharca nem értelmezhető.

Már ORTUTAY Gyula is megírta a „Rákóczi két népében", majd FERENCZI Imre és KATONA Imre is hangsúlyozta, hogy érdekes módon a Rákóczi emlékét idéző néphagyományban aránylag nagyon kis szerepet játszik a felkelés szociális vonatkozása.[13] Mint KATONA Imre fogalmazta: „szociális vonatkozásai a néphagyományból szinte feltűnően kilúgozódtak." Ez annál is különösebb, minthogy a magyar mondákban a pozitív uralkodók három prototípusa Mátyás, Rákóczi és Kossuth. Gyakorlatilag sok történettípus pozitív hőse bármelyik lehetett a három közül. Egy parádi adatközlőm még 1976-ban is említette, hogy a nép Kossuthot Rákóczi fiának tartotta, vagy egyenesen azonosították őket. Törökországi tartózkodásuk és idegenben történt haláluk csak előmozdította azt a folyamatot, hogy kettőjük alakja szinte összeolvadt a népi emlékezetben. Mégis: az „igazságos" Mátyás és Kossuth Lajos, mint mondahős, elsősorban a föld népének barátja, Rákóczi viszont a túlerővel szembeszálló hadvezér. (Természetesen vannak olyan történetek is, amelyek Rákócziról mint a szegény nép barátjáról emlékeznek meg, de ezek száma elenyészően kicsiny.)

Hadd említsek most egy másik példát. A SZABÓ Lajos gyűjtötte taktaszadai történelmi mondák közül jó egynéhány Mária Teréziáról szól, jóval több, mint amit a monda-antológia közöl. Hasonló történeteket más magyar vidékeken, sőt a volt Monarchia más népeinél is meséltek róla, de csak keveset publikáltak. Mária Terézia e mondákban buja asszonyként szerepel, aki más bűnei mellett szándékosan megszabadul születendő gyermekeitől. S mindezt egy olyan császárnőről mesélték, akinek tizenhat gyermeke született! E történetek tehát objektív képtelenségek, de a magyar nép értékítéletét fejezik ki a Magyarországon népszerűtlen császárnőről, akiről mindazt elmondják, amit csak egy gonosz uralkodónőről el lehet mondani.

E történeteket tehát a következőképpen foglalhatnók össze:

1. Rákóczi, az eleinte győzedelmes, rajongásig szeretett hadvezér, akit később egy asszony árulása veszélybe sodor és bujdosásra kényszerít.

2. Mária Terézia, a gonosz uralkodónő, aki még gyermeket sem hajlandó szülni.

A mondai tipizálásnak ezt a módját természetesen sokan vizsgálták. ORTUTAY Gyula 1952-ben így írta: „. . . a nép történeti tudata nem az évszámok, adatok hitelességén, hanem a nemzeti történet lényegének megértésén fordul. S ebben az értelemben a népköltészet tárháza a nemzeti történet megértésének, a népköltészet elmondja nekünk, mit gondol a nép saját sorsáról, mit urairól, benne tükröződnek vágyai, indulatai."[14]

Így alakulnak ki a mondai tipizálás következtében a pozitív és negatív mondahősök, akikről a nép többnyire (bár nem mindig) helyes véleményt alkot. Természetesen a róluk szóló tipizált vándormondákat azután az egyik személyről a másikra lehet átruházni.

Az ilyesfajta tipizálás azonban nem korlátozódik a történelmi mondákra, hanem a hiedelemmondákban is feltűnő. Ez annál is érdekesebb, mert e mon-

[13] ORTUTAY Gyula, 1939. — Vö. még DOBOS Ilona, KATONA Imre, FERENCZI Imre a bibliográfiában idézett műveit.

[14] ORTUTAY Gyula, 1952. 209.

dák szereplői gyakran a közösségben jól ismert, élő emberek. Így pl. a gyógyítókról, javasokról, a halottlátókról vagy boszorkányokról szóló történetek is általában egy-egy közismert modell szerint rendeződnek, holott a kis közösségben mindenki saját maga meggyőződhet az elbeszélés igaz vagy nem igaz voltáról. Zentai Tünde pl. egy sor történetet jegyzett fel egy általam is jól ismert Baranyában élő füvesemberről. E történetek semmit nem árulnak el e jelentős és érdekes személy valódi életéről és jelleméről, hanem ugyanazokat a kliséket ismétlik, amiket a népi gyógyítókról általában szoktak mesélni, holott egyéni sorsa és személyisége ennél sokkal érdekesebb. Az egyedit azonban elszínteleníti a tipikus.[15]

Saját gyűjtésemből hadd hivatkozzak azokra a Hajdú-Bihar megyei hiedelemmondákra, melyek a boszorkányos bábákról szólnak.[16] A mondák szerint a bábák úgy nyerik el tudományukat, hogy valamely családtagjukat megölik vagy megnyomorítják. Mesélők és hallgatók egyaránt tisztában vannak azzal, hogy e történetek nem lehetnek igazak, de mégis az összes hitelesítő mozzanattal együtt közlik a mondákat. Ugyancsak névvel (s lakcímmel) mondják el gyakran a tudományos (ördöngös) kocsisokról szóló történeteket is.

Nagyon érdekes viszont a taktaszadai adatközlőknek az a megállapítása, hogy az ördöngös kocsisok ma már nem működnek, mert ezek mind uradalmi kocsisok voltak, és a termelőszövetkezetekben nem használhatják a kocsisok mágikus tudományukat.[17]

Az említett tipizálási mód azonban nem csupán a fabulatoknál jelentkezik, hanem az egyes szám első személyben elmondott ún. memoratoknál is jelen van. Jó példát nyújtanak ehhez a váltott gyermek visszaváltásáról szóló történetek, melyek általában ismét az országosan ismert kliséket követik. Ezek egyaránt jelentkezhetnek egyszerű kijelentés, memorat vagy fabulat formájában. Az egyik taktaszadai történetben azonban az adatközlő elismeri, hogy a gyermek visszaváltása nem sikerült. Az „elcserélt és visszaváltott" gyermek ugyanis saját rokona, ma is Taktaszadán él, s mindenki tudja, hogy a gyermek a későbbiek során is idióta maradt. Ilyenkor azonban az elbeszélők arra szoktak hivatkozni, hogy a visszaváltás módjába hiba csúszott, tehát nem a módszert tartják hamisnak, hanem a konkrét eljárásban keresik a hibát. Hasonló a helyzet a sikertelenül végződő kincsásásról szóló memoratok és fabulatok többségében is.

Azért láttam szükségesnek mindezt elmondani, mert így a felállított mondaalakulási séma: — a hiedelem szóbeli közlése (dite), a személyes élmény elmondása és az ebből alakuló fabulat — gyakran módosul. Számos példát lehetne ugyan arra is idézni, hogy egy-egy közkeletű hiedelemből, megtörtént történelmi eseményből vagy egyéni élményből (pl. álomból, mely jóslatot tartalmaz) hogyan lesz a memorat fokon keresztül fabulat, azaz epikusan megformázott költői monda.

Ugyanakkor azonban rögtön működésbe lép a tipizálási folyamat is, főként a már létező és régebbről ismert motívumok vagy motívumsorok példája. E folyamatban hol az egyik, hol a másik mozzanat az erősebb. Az elbeszélés megmaradhat a valóságos élmény még mindig hiteles, de már költői megfor-

[15] Vö. Zentai Tünde kéziratos tanulmányát, melybe a szerző szívességéből betekinthettem.

[16] Dömötör Tekla, 1973.

[17] Szabó Lajos, 1975. 46, továbbá Szabó Lajos szíves szóbeli közlése.

mázásánál, de számos példa van az ellenkezőre is.[18] A monda elbeszélője ugyan tudatában lehet annak, hogy mi is történt valójában, de érdekesebbnek és tanulságosabbnak tartja a közösség által már ismert mondai motívumokkal, ill. típusokkal való illusztrálást.

Mindez ellentétben látszik állani azzal a ténnyel, hogy a mondát igaznak tartják és hitelesítő mozzanatokkal látják el. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás: éppen azért igaz a mondában kifejezett esemény vagy élmény, mert tipikus. Sőt az egyéni élmény is tipikussága által válik hihetővé. Jól megfigyelhető ez pl. a betyárokról szóló történetekben. A múlt századi híres betyárok jó néhány leszármazottja ma is közöttünk él, és a családi, közösségi hagyomány néha nagyon is pontosan őrzi valódi tetteiknek emlékét. De mégsem ezeket mesélik az utódok a betyárokról, hanem szívesebben fűznek hozzájuk régi vándormondákat, s éppen ez teszi „igazzá" a történeteket: időtlen és általános jellegük.

Némileg hasonló a helyzet a proverbiumoknál is, melyeknek mondanivalója tipikus és általános, holott a konkrét egyedi esetre sokszor éppen nem jellemző és igaz. Így élhetnek egy és ugyanazon közösségben egymásnak ellentmondó közmondások, szólások is.

Ugyanez a jelenség jellemző az anekdotaképződésre is. Közéleti személyekről is szívesen mesélnek régi, közismert történeteket, s az anekdota hőse mindig más és más lehet egészen addig, amíg annak mondanivalója aktuális marad. Ilyen pl. a „Debrecenben mindenki orvos" anekdota: udvari bohóchoz, Csokonaihoz s még ki tudja, hány személyhez fűzhették ezt a közkeletű történetet.

Hogy egy-egy történettípus milyen hosszú ideig képes valamely általánosított igazságot kifejezni, arra jó példát adnak a taktaszadai mondakötetben a Szabó Lajos gyűjtötte Ibykos-történetek. Ez az ókor óta irodalomban-szájhagyományban egyaránt felbukkanó példázat, melynek mondanivalója: az igazság napfényre kerül — meseként is, mondaként is él a szájhagyományban, a nemzetközi mesekatalógusokban AaTh 960 szám alatt szerepel.

Taktaszadán azonban nem meseként, hanem mondaként él, azaz igaznak állítják, és a szokott hitelesítő jegyekkel látják el, megmondják a gyilkos és az áldozat nevét, a gyilkosság helyét stb. A taktaszadai történetek a típus szinte minden lehetőségét kimerítik, mert hol a darumadár, hol a holdvilág, hol pedig egy növény a titok kiderítője. A kötetben közölt első elbeszélés a gyilkos és az áldozat nevét közli, és az igazságot egy darumadár fedi fel. A második történetben az áldozat egy Benus bácsi nevű koldus, a gyilkosság felfedője ismét a darumadár. A harmadik történetben a gyilkos neve Nagy János. A negyedikben az ördögszekér-tövis fedi fel a gyilkosságot. Az ötödikben a Máriapócsra induló koldust ölik meg, s a holdvilág fedi fel a gyilkosságot. A hatodik történet színhelye a Nagyfaluba vezető út, a titok felfedője ismét a holdvilág. A hetedik történetben megint a holdvilág láttára árulja el magát a gyilkos. (Itt azt közlik, hogy a gyilkos még egy név szerint megnevezett erdőkerülőt is megölt.)

Igen érdekesek azonban a hitelesítő jegyek. A harmadik történetet akkor mesélték el, amikor huszonkét évvel a háború befejezése után megtaláltak

[18] Zentai Tünde, 1969—1970. a 301. lapon utal a mondaképződésnek e két irányú fejlődésére, s a 61. számú jegyzetben az én szóbeli közlésemre hivatkozik. Azonban bármilyen megtisztelő ez a hivatkozás, a mondakutatás régen közismert tételéről van itt szó, amelyet némileg elhomályosít az a tény, hogy az utóbbi időben az élő hiedelem és a monda kapcsolata állt a kutatás középpontjában.

egy háborús bűnöst. „Huszonkét esztendővel elteltivel kivilágosodott az, hogy Magyarországon a nagy gyilkosságokat ki követte el, hogy kétszázharminc embert, gyereket, anyákat kigyilkoltak az esesek, a nyilasok és most huszonkét esztendő elteltivel kivilágosodott."[19] Nyilván a magyar sajtó egy közleménye idézte a mesélő emlékezetébe a régi történetet. Így e két tényező — a több évezredes példázat és az aktuális esemény — erősítik egymást, az egyik igazolja a másikat. Másrészt a hitelesítő jegyek olyan meggyőzőek, hogy az első számú Ibykos-történetben név szerint is megnevezik azt a csendőrt, aki a gyilkosságot felfedte, s azt is megjegyzi a mesélő, hogy jutalmul korán nyugdíjazták, s ezentúl könnyebb irodai munkára alkalmazták.

Jó példái a mondai sűrítésnek és tipizálásnak a szerelmi varázslásokról vagy az elkerülhetetlen végzetről szóló mondák is, amelyek az esetlegest, véletlenszerűt emelik a tipikus kategóriájába. Így az élet legtriviálisabb eseményei is költőileg formázott történetté alakulhatnak. Ha éjjel eltévedünk a sötétben, bizonyára felejtőfűre léptünk, s azért tévelygtünk. Ha szerelmünk nem talál viszonzásra, rontásra kell gondolnunk. Így mindjárt mondahőssé válunk magunk is egy-egy közismert, közkeletű történet vagy motívum segítségével. Mint PROUST írta: „. . . a létnek csakis az oly napokon van kis érdekessége, mikor a valóságok pora mágikus homokkal keveredik, mikor az élet közönséges véletlene romantikus rugóvá szépül" (Gyergyai Albert fordítása).[20]

A monda tehát hasonló módon alakítja a való eseményeket vagy a pszichológiai élményeket, mint az irodalom, s ilyen szempontból nem lehet különbséget tenni az egyes szám első személyű vagy a harmadik személyben elmondott mondák között, hiszen az író is beszéltetheti hőseit egyes szám első személyben, vagy kívülállóként mondja el a történetet, esetleg időnként egyes szám első személyben mint narrátor kommentálja az eseményeket.

A memorat és fabulat fok közötti különbség tehát nem abban rejlik, hogy valaki saját élményként számol be a történtekről vagy valaki másról mondja el azokat, hanem a sűrítés és tipizálás, az epikus jelleg foka jelzi a különbséget. Ilyen módon nem csupán a hiedelemmondákban, hanem a történeti, sőt az eredetmagyarázó mondákban is megtalálhatjuk a memorat és fabulat fokokat, tekintet nélkül arra, hogy az elbeszélő saját egyéni élményére hivatkozik vagy sem.

Természetesen a népmonda a valóságos események vagy élmények költői tükrözését specifikus módon végzi, amit mondai tipizálásnak nevezhetünk. Ez viszont elkülöníthető más műfajok tükrözési módjától, különben nem beszélhetnénk a mondáról mint a folklór egy külön műfaji csoportjáról.

A mondaépítkezésnek ez a tipizálási módja éppen azért olyan érdekes kutatási téma, mert itt szinte tetten érhetjük a költői alkotásmódot, egy aránylag egyszerű, de a maga keretei közt tökéletes formában. Az „igaznak" tartott monda nem kalandozhat el olyan messzire, mint a mese, a képzelet birodalmában, hanem a valóságos életből kiemel egy-egy mozzanatot, s e köré sűríti mondanivalóját. E sűrítést éppúgy, mint az irodalmi alkotásoknál, természetesen meghatározza a mondaalkotók világnézete. Míg azonban az irodalmi alkotásnál egyetlen személy — az író — a megfogalmazó, a népmondáknál egy egész közösség világszemlélete kell, hogy kifejezésre jusson. Általában

[19] SZABÓ Lajos, 1975. 336.

[20] PROUST, Marcel: *Az eltűnt idő nyomában.* Budapest, é. n. — *Bimbózó lányok árnyékában* III. 74.

történelmünk pozitív vagy negatív hősei a mondákban is megfelelő módon pozitív vagy negatív hősként szerepelnek.

Azonban tartózkodnunk kell a túlságos egyszerűsítéstől. Példaként hadd említsem, hogy a híresebb betyárokat a nép gyakran tartotta valamely nemesi család törvénytelen sarjának. Hogy még kirívóbb ellenpéldát említsek, Hitler hatalomra jutása idején az a mendemonda terjedt el Ausztriában, hogy Hitler Rudolf trónörökös törvénytelen fia volt. Ezek azonban sem pozitív, sem negatív értékítéletek. Azt fejezik inkább ki: ha jelentéktelen családból származó ember váratlanul híressé vagy hírhedtté lesz, akkor bizonyára származása körül van valami titok, mert alacsony származású ember ezt el nem érheti.

Tulajdonképpen ugyanebbe a típusba tartozik a Hunyadi család egyik eredetmondája, amely Zsigmond királytól származtatja a családot, vagy ha még messzebbre megyünk, mindazok a történetek, amelyek egy-egy újonnan hatalomra jutó család, nemzetség ősévé valamely uralkodót, természetfeletti lényt, totemőst tettek meg. Természetesen ez a mondacsoport már szándékosan manipulált is lehet.

Hadd említsek még egy sajátosságot, melyre természetesen már sokan utaltak: a monda nemcsak állítólagosan megtörtént eseményekről számol be, hanem normatív műfaj is, mely tanácsot ad, hogy bizonyos helyzetekben, veszélyben vagy harcban, vagy a természetfelettivel való érintkezés során hogyan kell az egyénnek viselkednie.

A mondák tehát paradigmák is, amelyek nemcsak visszahatnak a közösségre, és tanácsot adnak a helyes viselkedéshez, hanem alkalmasak arra is, hogy az esetlegest, egyedit magyarázzák. Így vigaszt nyújtanak az egyénnek, hogy a látszólag véletlen történések során csak egy általánosabb törvényszerűség teljesedett be, tehát nemcsak őt érte valamely különös élmény, váratlan balszerencse vagy jósors, hanem ez másokkal is hasonlóképpen előfordult már.

Mindezek a kérdések azért érdekesek, mert hiszen a monda még élő műfaj, szemünk láttára keletkezik, alakul, illetőleg alakul át: tehát itt valóban tetten érhetjük a valóság és az abból alakuló mondák (vagy mendemondák) létrejöttét.

Hogy ez a kérdés eleinte nem vetődött fel ilyen pregnáns formában, annak oka az volt, hogy a GRIMM fivérek s az egész XIX. századi kutatás csak a kialakult fabulatokkal, főleg a vándormondákkal foglalkozott, s nem vette figyelembe a „dite" és „memorat" kategóriákat. A Magyarság Néprajza mondafejezete is elsősorban a történeti, írásos emlékekből kihámozható mondatípusokat, fabulatokat (fehér ló mondája, Lehel-monda, Toldi-monda stb.) ismertette, s az „élő" mondák csak a „helyi mondák" kategóriában szerepelnek, jóval kisebb terjedelemben és részletességgel. (A nagyharsányi hegy mondája, kincsmondák). Viszont az utóbbi évtizedben mintha megfordult volna a kocka — a magyar kutatók elsősorban a hiedelemmondáknak az élő hiedelemből való kialakulását elemzik, s háttérbe szorul a mondavándorlás s a kialakult mondai sztereotípiák hatásának kérdése.

Mindkét eljárás egymagában egyoldalúsághoz vezet: az is, ha csupán a már teljesen kialakult fabulatok formáját, tartalmát elemezzük, és az is, ha minden esetben a memorat-fok felfedezésére törekszünk. Hiszen a nagy területen ismert, régi vándormondák esetében (akár történelmi, akár hiedelemfabulatok ezek) a memorat-fok keresése csak tévútra vezethet.

Nem könnyít a helyzeten az sem, hogy a kétféle monda egyformán viselkedik: azaz a szinte szemünk láttára kialakult fabulatot éppúgy igaznak tart-

ják, hitelesítő jegyekkel látják el, mint az ősrégi vándormondákat. A különbség csak a folklorista számára létezik: a monda mesélője és hallgatója számára teljesen mellékes tény.

Mindezt összefoglalva, azt hiszem, nyugodtan elmondhatjuk, hogy a csak szórakoztató vagy a csak informatív folklór-kategóriák funkcióit ma már átvette az irodalom és a tömegkommunikáció; de a nép számára még tovább élnek a „köztes" kategóriák, amelyek tájékoztatók, tipikusak, példamutatók és egyúttal érdekesek és szórakoztatók (monda, vicc, anekdota, proverbium). A népi „értékítélet" ezekben nyilvánul meg, s gondolom, egyelőre nem is tarthatunk attól, hogy egyhamar eltűnnének. Így mondák valóban alakulhatnak általánosan ismert, igaz vagy igaznak tartott eseményekből, de ugyanakkor mindig visszanyúlhatnak régebbi kialakult mondatípusokhoz is, amelyek jól illusztrálják azt a tényt, amelyet kifejezni hivatva vannak.

IRODALOM

Balassa Iván
1963 *Karcsai mondák.* Budapest. ÚMNGY XI.

Burde-Schneidewind, Gisela
1964 *Zur Katalogisierung historischer Volkssagen.* Acta Ethnographica 13. 27 kk.

Christiansen, Reidar Th.
1958 *The Migratory Legends.* Helsinki. FFC 175.

Dégh, Linda
1965 *Processes of Legend Formation.* In: IV. International Congress for Folk-Narrative Research. Athens. 77 kk.

Dégh, Linda—Andrew Vázsonyi
1975 *The hypothesis of multi-conduit transmission in folklore.* In: Folklore. Performance and Communication. The Hague—Paris. 207. kk.

Dobos Ilona
1971 *Tarcal története a szóhagyományban.* Budapest

Dömötör Tekla
1973 *Die Hebamme als Hexe.* In: Probleme der Sagenforschung. Freiburg i. Breisgau. 177—189.

Ferenczi Imre
1960 *Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban.* Ethnographia LXXI. 389—436.

Ferenczi Imre—Molnár Mátyás
1972 *Fordulj kedves lovam . . . Rákóczi és a kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban.* Vaja

Jakab József
1895 *Rákóczi leánya.* Ethnographia VI. 307—308.

Katona Imre
1974 *Parasztságunk történetszemlélete.* In: Idő és történelem. Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai. VII. 103—124.

Ortutay Gyula
1939 *Rákóczi két népe.* Budapest
1952 *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban.* Ethnographia LXIII. 263—307.

Petzold, Leander (szerk.)
1969 *Vergleichende Sagenforschung.* Darmstadt

Szabó Lajos
1975 *Taktaszadai mondák.* Budapest. ÚMNGY XVIII.

Sydow von, C. W.
1948 *Selected Papers on Folklore.* Copenhagen

Tillhagen, C. H.
1964 *Was ist eine Sage? Eine Definition und ein Vorschlag für ein europäisches Sagensystem.* Acta Ethnographica 13. 9 kk.

Voigt Vilmos
1965 *A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez.* Ethnographia LXXVI. 200—217.

Zentai Tünde
1969—1970 *A kísértet és a visszajáró halott epikus megjelenítése az Ormánságban.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14—15. 297—308.

Tekla Dömötör

TYPISIERUNG IN VOLKSSAGEN

(Auszug)

Bis zu den dreißiger Jahren unseres Jahrhunderts untersuchte die Sagenforschung in erster Linie die „historischen" und „lokalen" Sagen, ihre Wanderungen und internationale Verbreitung. Demgegenüber geriet in den letzten Jahrzehnten die Untersuchung der Glaubenssagen in den Vordergrund und es wurde vor allem deren Entwicklung aus dem Volksglauben analysiert. Die vorliegende Studie weist darauf hin, daß diese beiden Arten von Forschung lediglich vereint eine befriedigende Antwort auf die Frage der Sagenentstehung geben können. Auch auf die aus dem lebendigen Volksglauben oder subjektivem Erlebnis sich formenden Sagen beginnt sofort Form und Inhalt der bekannten älteren Sagen zu wirken. Den Unterschied zwischen den Abstufungen memorat und fabulat sehe ich in erster Linie im Grad der sagenhaften Verdichtung und Typisierung. Ich untersuche einige Regelmäßigkeiten der Typisierung in den Sagen, sowohl der historischen, als der Glaubenssagen.

Текла Деметер

ТИПИЗАЦИЯ В НАРОДНЫХ РАССКАЗАХ

(Резюме)

До тридцатых годов нашего века исследователи изучали в первую очередь «исторические» и «местные» предания, их миграцию и международное распространение, в последние десятилетия, однако, на первый план выдвинулось исследование суеверных рассказов и разбиралось прежде всего их развитие из бытующих народных верований. Автор в своей работе повчеркивает, что только совместное одновременное применение двух методов исследования в силах дать удовлетворительный ответ на вопрос о формировании преданий и рассказов. На предания, рассказы, слагающиеся из живых народных верований и личных переживаний, сейчас же начинает влиять форма и содержание известных уже старых сказаний. По автору разница между ступенями (уровнями) мемората и фабулата сказывается прежде всего в мере сказочного сгущения и типизации. Разбору подвергаются некоторые правила и закономерности типизации в преданиях, как в исторических, так и суеверных.

Esze Tamás

Rákóczi tánca

Haraszti Emil hívta fel rá a figyelmet az 1935-ös Rákóczi-ünnepség alkalmából készített tanulmányában: *II. Rákóczi Ferenc a zenében*:[1]

> „A Rákóczi-nótája mellett Rákóczi táncáról is tudunk, valószínűleg víg dallam lehetett. A szász Heydendorf Önéletrajzában elmondja, hogy a háromszéki országgyűlési bálon Thuri követ gróf Nemes János főkirálybíró bosszantására megparancsolta a cigányoknak 'den Rákóczis Leibtanz auf zu spielen, den er dann mit Gefühle getanzet habe, worüber jedermann aufmerksam wurde.' " (1790.)

Michael Konrad von Heydendorf[2] önéletírását 1876—1880-ban adta ki Rudolf Theil az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* új folyamának XII—XVI. kötetében. Hadd idézzem a *Rákóczi táncá*ról szóló részletét teljes terjedelmében:

> „Es wird vielleicht auch etwas zur Aufklärung der Denk-und Handlungsart einiger Menschen dieser Zeiten beitragen, auch nachstehenden Vorfall zu wissen. Der Graf Nemes János,[3] Staats Rath, vormaliger Gubernial Königsrichter war mit einigen seiner Condeputirten namentlich einem gewissen Thuri in Zwistigkeiten gerathen. In einer Landtags Sitzung brachen diese in Personalitaeten aus. Der Thuri scheute sich nicht dem Nemes öffentlich vorzuhalten: er habe kurz vor dem Landtage in Háromszék, bei der Stuhls Congregation und dem darauf gefolgten Tanz den Musikanten[4] befohlen, ihm des Rakozis Leibtanz aufzuspielen, den er dann mit grossem Gefühl getanzet habe, worüber jedermann aufmerksam wurde der sonst sich immer gegenwärtige Graf Nemes in grosse Verlegenheit gerieth und sich stotternd verantworten wollte, über die Sache selbst aber mit einem grossen Gelächter hinübergangen wurde."

Ez az érdekes és értékes adat — sem publikálásakor, sem később — nem keltette fel a zenetörténeti kutatók figyelmét. S általában mellőzték azokat az adatokat is, amelyek arról szólnak, hogy a fejedelem olykor maga is „táncban eredett", amikor valamelyik udvari ünnepség alkalmával vendégei táncra kerekedtek. Bemutatom most azokat a tánctörténeti adatokat, amelyeket

[1] Haraszti Emil, 1935. — különlenyomatban is megjelent. — Haraszti másik tanulmánya a Rákóczi-kor zenéjéről: *Barokk zene és a kuruc nóta*. — A kutatás újabb eredményeire nézve l.: Esze Tamás, 1955b.

[2] 1730—1821. A szász directorium oeconomicum írnoka, 1775-től medgyesi városi tanácsos, utóbb polgármester.

[3] „Gr. Nemes János császári-királyi valóságos belső titkos és kormányszéki tanácsos és tartományi főbiztos, utóbb Háromszéki fő királybíró, mint fő kormányszéki tanácsos." (1771.) L.: Nagy Iván, 1861. 126.

[4] A „Musikant" szót Haraszti „Cigány"-nak fordította. — A Rákóczi táncáról szóló adatot Réthei Prikkel Marián nem használta föl *A magyarság tánca*iban. 1924.

Rákóczi „intimus secretarius"-a, BENICZKY Gáspár örökített meg *Diarium*ában az utókor számára:

> 1707. június 26-án az ónodi táboron, „Visnoveczky Fejedelem-Asszony" tiszteletére adott ebéd alkalmával: „Minnyájan a' Fölséges Fejedelemmel együtt M. Fő-Generális Úr Sátorához Ebédre alá menvén, kevés idő vártatva le is ültenek, a' sok Trombita, Dob és másféle Musikának zöngése között. Ebéd után Tánczban eredvén, maga ugyan a' Fölséges Fejedelem nem sokat, de Méltóságos Fő-Generális, Franczia Generális, Litvániabéli Marsalk és más Lengyel Urak, s' Magyar Tisztek is a' Lengyel Dámákkal és Magyar Asszonyokkal tánczoltak eleget."
>
> 1707. július 24. Ungvárott „Mosqua Czár követtye és belső Tanácsa, Dávid Ivanovics Csorbe" látogatásakor: „Nagy pompássan és Fejedelmi módon, drága étkekkel és confectumokkal lévén megkészétve az ebéd: a' sok szép discursus, Trombita, Dob és másféle Musica meg nem szünt, annyira, hogy hat-hét óra felé fölköltenek az asztaltul . . . Tánczban eredvén ezután, a' Fölséges Fejedelemnek extra-ordinarie való jó kedve vala, sokáig egymásután tánczolván, hasonlóképpen a' Méltóságos Fő-Generális Úr is, az honnét is újonnan maga szállásárul a' Palotára jövén, csaknem két óráig éfélután a' tánczot nézte, és néha maga is tánczolt eő Fölsége."
>
> 1707. december 6. Kassa. „A' sok conferentia után a' Felséges Fejedelem Szent-Miklós Poharára eő Excellentiájához az egész Fejedelmi Udvarába ment. . . . A' míg az étket feladták, együtt M. Fő-Generális eő Felségével discurált, azután pompássan készétett Asztalhoz leülvén, egész estvéig mulattanak. Asztal után tánczban eredvén, a' Felséges Fejedelem is egyet-kettőt fordult, azután egész végig nézvén a' tánczot, elbucsuzván, maga Szállására ment és nyugodalomra vette magát."
>
> 1708. február 19. A károlyi várban: „A Felséges Fejedelem . . . sok Úri 's Főrendeknek Audientiát adván, Fejedelmi Asztalához leült. Asztal után Tánczban eredvén, majd egész éjfélig tánczoltak; eő Felsége penig sokáig distrahálván magát, hol egyikével, hol másikával szólván, maga hálószobájában bément."
>
> 1708. február 21. A károlyi várban: „A' Felséges Fejedelem . . . Erdélyben Méltóságos Generális Károlyi Sándor Urat a' Hadakkal békülden akarván, a' hadi dispotitióknak dictálásában occupálódott; . . . annakutánna Fejedelmi Asztalához sok Úri 's Főrendekkel leült. Méltóságos Generális Úrnak jó kedvi érkezvén, Tánczban eredett, az kit maga is Urunk eő Felsége sokáig nézte, — annakutánna maga hálószobájában bément."
>
> 1709. február 10. A szentmiklósi kastélyban: „Méltóságos Szinyovszkiné Asszony" tiszteletére adott ebéd alkalmával: „Méltóságos Fő-Generális Úr a' Méltóságos Asszonnyal és az egész Udvariak is a' Palotára concurrálván, . . . Fejedelmi módon készített Asztalhoz leültek. Asztal után tánczban eredvén, jó kedvek volt az Uraknak egész estig, annakutánna Merendát készétetvén, mely is sültbül állott, az után kiki a' maga szállására eloszlott."

E naplójegyzetek alkalmat adnak arra, hogy mérsékeljük SZEKFŰ Gyula tendenciózus fejtegetését Rákóczi táncos mulatozásáról. Az „intimus secretarius" tudósításai szerint a fejedelem a táncolásban is mértéktartó volt. Az udvarában élő francia követ megfigyelése is ezt erősíti: „Úgy látszik, mentes életkorának szevedélyeitől."[5] A követ segítségével korrigálhatjuk HARASZTI nézetét is: Rákóczi tánca „valószínűleg víg dallam lehetett". Ő, aki részt vett a fejedelmi udvar táncmulatságain, ezt írja: „Minden táncuk komoly, mint nálunk a courante." E mondata erőtleníti azt a közkeletű vélekedést is, hogy Rákóczi udvarában kifejezetten a francia tánc és zene uralkodott. Ez a barokk fejedelmi rezidenciák mintaképéül szolgáló Versailles-ből közvetlenül, nem

[5] A követ érdekes megjegyzése még: a magyarok „amikor a bálba mennek, úgy csinosítják magukat, mintha rohamra indulnának . . . Hangszereik: a hárfa, a fuvola és a trombita."

'német csatornán' jutott el Magyarországra.[6] A szabadságharc hazai forrásaiban nyoma sincs annak, hogy Rákóczi örökölte volna anyja: Zrínyi Ilona táncszenvedélyét, vagy követte volna Thököly Imre zenés-táncos mulatozásainak példáját.[7] „Thököly nagyon szeretett mulatni. A komoly munka után tánc következett." „Magyar mód szerint" vígan tartja híveit, muzsikával, táncolással végezvén a vendégeskedést." „A magyaros jókedv elkísérte őket — a fejedelmet és feleségét — a tengeren át Nikomédiába is." Mindjárt az első nap estéjén, 1701. szeptember 25-én ezt jegyezte fel naplójába Komáromi János, a bujdosó fejedelem szekretáriusa: „Jó magyar vendégségünk lévén, csudálkoztak az magyar muzsikáknak zengésén, bő borivásokon, s tánczolásokon, mind a városbéli, mint az ablaknak általa alatt kikötött sok hajókon lévő törökök s keresztények." Komáromi így emlékezett meg Zrínyi Ilona utolsó táncáról: „Ezen vendégségnek végén asztaltul felkelvén, mint az hattyu halála előtt, rendkívül való kedvét mutatta szegény asszonyunk . . . Megvallom, még ma is fájlalom, melly sokat, melly szívesen hívott szegény ő maga engemet is, hogy véle tánczoljak, sőt nagyon kénszerített, de minthogy rosszul voltam, el nem mentem. Noha ugyan a táncz nekem már nem kenyerem, mert egész bujdosásomban sem tánczoltam többször egyszernél, akkor is ő nagyságával . . . Nándor-Fejérvárott." Rákóczi fejedelmi méltóságát mindig megőrző tartózkodása sohasem oldódott fel, még akkor sem, mikor „extra-ordinarie való jó kedve vala".[8]

A Beniczky Gáspár – csupán 1707. május 24-től 1710. február 23-ig terjedő feljegyzései csak azt bizonyítják, hogy Rákóczi olykor maga is táncolt az udvar ünnepségein: farsangi időben vagy olyankor, amidőn vidám ünnepség keretében megtisztelte pl. az orosz követet, vagy lengyel vendégeit. Nincs benne utalás arra, hogy volt egy „Leibtanz"-a: „egyes" tánca, melynek emlékezetét azután a kuruc hagyomány megőrizte és olykor felhasználta a Habsburg-uralom ellen táplált ellenzéki érzületének, a Rákóczi emlékéhez való hűségének, a szabadságharc tradícióihoz való ragaszkodásának dokumentálására.[9] Most egy olyan adatot szeretnék bemutatni, melyből kitűnik: a fejedelmi udvar népe is ismerte, sőt olykor el is járta *Rákóczi táncát*.

[6] Mályusz Elemért idéztem *A Rákóczi-kor társadalma* című tanulmányából. 1935.

[7] Székely Jolán disszertációján (1912.) kívül hadd idézzem még Kuncz Aladár tanulmányát. P. Lucast XIV. Lajos művészeti ritkaságok gyűjtésére küldte Törökországba és Ázsiába. *Voayage dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macedoine etc.* Paris 1712. c. könyvében írja le Thökölynél a virágok mezején tett látogatását 1705 június hóban: „Bucsut véve tőle, Katalin asszonyt kerestem fel, ki igen kedves magyar asszony, oly szép, melyhez hasonlót még nem láttam. Szépségén kívül oly tulajdonságai is vannak, melyek őt a mindennapi nők fölé helyezik. Tökéletesen táncol, s aminek az ő nemzetségénél nem kevés a becse, tud inni egész éjjen át, leverve a leghíresebb férfi ivókat a részegségnek vagy rosszullétnek legkisebb jele nélkül . . . A jó evés után jött a tánc gyönyöre. A szép magyar asszony a zene rithmusát követve táncolt, mozdulataiban csupa bájjal és könnyűséggel s mégis valamelyes méltósággal." (Kuncz Aladár, 1914. 44—45.) — Nem Szelőci, hanem Szőllősy Katalinnak hívták.

[8] Beniczky Gáspár *Diarium*ának 73—74. lapján.

[9] A tánc szót jelképesen a megtáncoltatás értelmében is használták, még Rákóczira nézve is. Például: „*Disputa avagy heves szócsata egy bátor császári lovas és egy magyar rebellis között . . . Bruck közelében, a nyílt csatatéren, 1705. februarius 16án*" című vitában ezt mondja a német a kurucnak:

A francia király hegedül s húrt penget,
Rákóczi táncol rá, meg a bajor herceg.

L.: Köpeczi Béla, 1970. 200.

Az a forrás, amelyből merítek, főként egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv: *Munkácsi János Esketŏ Ember ellen lött vallatásoknak Declaratioja.* 1708. március 23-án készítette Varasdi István, Károlyi Sándor kuruc generális szekretáriusa.[10] Munkácsi személye és akciója külön tanulmányt érdemel,[11] mert igen jelentős dokumentuma a népi kurucság — a Rákóczi-szabadságharc éveiben is zajló — történetének. Azért is figyelemre méltó, mivel utal a Rákóczi személyét és országlását ékesítő Mátyás-hagyományra. Munkácsi János szabolcsi és beregi falvakban bukkant fel 1708 februárjának utolsó napjaiban. „Veress kopott köntösben, kisded vékony szál, kicsiny bajszú, piros ábrázatú Ember." Maga elé idézte a falvak bíráját és esküdtjeit, s ezt mondotta nekik magáról és feladatáról: „Én Urunk eő Felsége Tál fogója vagyok, Régi szolgája; azért küldettem ki, hogy az Földes Urak mint tractálják a szegénységet, mert már bizonyos békességh vagyon, Felséges Urunk kivánná az ollyan adását vevéssétt az szegénységnek refundálni." Jándon ezt mondotta: „Most Urunk eő Felsége 12 millio pinzt veret, s az ilyen adását vevését az szegénységnek megh akarja tériteni; az békességh meg vagyon ugy, valamint Máttyás király idejében volt." Számunkra most különösen érdekes Vásárosnaményban tett látogatása:

> „Mint hogy szintén az Nap Lakodalom is esett nálok, az Lakodalomban el hitták, ott volt, ivott vigadott, tánczolt; mégh Urunk tánczát is el járta, noha az italban mértékletessen viselte magát, mondván azt: A' mi Társaságunkban nem szabad bort innya. Mégh ezen fellyül az Nemes Compániabéli Rendeknek is az eő Reguláit elő számlálván, sokat Discurált Praedikátorjokkal."

Ki volt valójában ez a különös ember? Látta-e — hol és mikor — Rákóczi magános táncát?

Apja: Munkácsi Nagy alias Gombkötő Sándor ezt vallotta, mikor megkérdezték: „Utolszor mikor volt fiaival?" „Hushagyó kedd előtt egy héttel — vagyis február 14-én — jött ide Károlyban — a fejedelem udvarára két fiaival: Jánossal és Istókkal. Károlyban mind addigh itt volt, migh Urunk eő Felsége innet megh nem indult", — vagyis február 23-ig. „Akkor eő Szabolcs vármegyében ment Szent Mártonban, az Fiai penigh Urunkkal mentek el." Mit kerestek Rákóczi udvarában, erre a kérdésre is meg tudott felelni: „Elsőben is Prinyi Imre és Prinyi Ádám uraiméknak, eösmervén eő Nagyságokat, recommendálta Étekfogóságra itt Károlyban; annak utánna Hoffmester Ottlik Uramnak. Az midőn acceptálta volna Ottlik Uram, ugy hadta ott s Prinyi Imre Uram Dispositiója alatt is maradott itten Munkácsi János Eöcsöstül Urunk szolgálatára mense Februarii dies 18 et 19 etc."[12] További sorsáról a fejedelem egyik levele nyújt tájékoztatást: „Munkácsi . . . egy éhelholt ember, az ki az el mult hetekben az étekfogók közzé recommendáltatta vólna magát, de nemességérül is nem lévén illendő attestatiója, bé nem fogadtatott, s hihető, itt az udvar körül kapott valahol egy passust, a mely mellett

[10] OSzK. Fol. Hung. 1389.: *Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye.* VIII. 198—199.

[11] Munkácsi Jánosról a már publikált adalékok az *Archivum Rákóczianum* első osztályának II., VI. és XII. kötetében találhatók.

[12] Perényi Imréről: Szinnyei József. 1905. 756. — Perényi Ádám Bercsényi hadseregében szolgált 1705-ben és 1706-ban. Utoljára: „Bereg vármegye veszett hirő zászlójával." L.: *Archivum Rákóczianum* IV. 630., V. 276. — Ottlyk György a fejedelem főudvarmestere volt. L.: Szinnyei József, 1905. 19—20.

eskettette a szegénységet." Abból a beszélgetésből, amelyet Munkácsi János a vásárosnaményi prédikátorral folytatott, kitűnik: valójában többre törekedett. Az volt a szándéka, hogy felvétesse magát a *Nemesi Companiá*ba: a fejedelem nemes ifjakból álló testőrségébe, hiszen alaposan ismerte a *Compania* szabályzatát. S azért nem vették föl, mert nemességét nem tudta hitelt érdemlő iratokkal igazolni, csupán egy prédikátor által írt tanúsítványt tudott csak felmutatni. Beniczky Gáspár *Diarium*ából tudjuk: Rákóczi és udvartartása február 1-től e hónap 23-ig időzött Károlyban — a generális vendégeként. A fejedelem innen Nyíregyházára indult, és 26-án Balsánál kelt át a Tiszán.[13] Az adatok összevetéséből nyilvánvaló: Munkácsi János csak ekkor hagyta el Rákóczi táborát, s ekkor kezdett hozzá kalandos: a jobbágyokat biztató, esketű, rosszul végződő vállalkozásához. A *Diarium*ból már láttuk: Károlyban — farsang lévén — három ízben is volt táncmulatság,[14] s Munkácsi az étekfogók és a nemesi ifjak társaságában forgolódván figyelte meg *Rákóczi táncát*. Ezt imitálta a naményi lakodalomban.

Most pedig ismerkedjünk meg „Thuri követ"-tel, aki 82 esztendő múltán Erdély rendjeinek szeme láttára járta el *Rákóczi táncát*. A tamásfalvi Thury-családból származott,[15] Lászlónak hívták. „Ezen régi és előkelő család tagjait minden időben a hazafias irányban való üdvteljes működés jellemzi." Még csak annyit tudok róla, hogy, hogy Thury László alkirálybíró és Abafalvi Anna házasságából született, és „királyi hivatalos" volt az 1811—1813-as országgyűlésen. Felesége Tatai Krisztina volt. Nagyapja, ki szintén a László nevet viselte, 1716 és 1731 között királybíró, Háromszék nemeseivel együtt 1713-ban ő is hűséget fogadott III. Károly királynak. Ez az adat arra utal, hogy részt vett a Rákóczi-szabadságharcban. Valóban megtaláljuk őt a *Nemesi Compania* tagjai között.

„A Nemes Compania II. Rákóczi Ferenc haderejének igen nagyra hivatott alakulata volt. Ennek az intézménynek alaposan kidolgozott, kimerítő története a szabadságharc egyik igen érdekes fejezete lehetne, de az eddig feltárt forrásanyag igen laza és nem alkalmas a Nemes Compania történetének

[13] Rákóczi tartózkodási és táborhelyei: Esze Tamás, 1955a. 550—556.

[14] Egy adat Károlyi Sándor tánckedveléséről: 1700. október. „Jöttem Kecskemétre, azon idő alatt igen embertelenek és maga gondatlanok voltak a ketskeméti Birák, az Méltóságos Püspökhöz, Generálishoz és Magamhoz is, azért én is az egész Tanátsott Trombita s török sip szó alatt finom ketskeméthi borral megh vendégeltem s vigan tartottam s tánczoltattam. Kinek hire tsak el hiszem eötven esztendő mulva is fel lészen." Pásztor Lajos, 1945. 111. — A kuruc főemberek farsangolására nézve l.: Bercsényi a fejedelemnek 1707. február 20-án Ungvárról: „Utulsu . . . levelébül is Nagyságodnak látom: még semmi bizonyos hire Lengyelországbul jövőkrül, — alkalmatosabbnak ítélem véghez vinnem Aszalai Urammal itt az munkát, s ugy mennem Nagyságod udvarlására, hogy vigasságnak szentelhessük farsangi végső napjait, pour carnevall." Mivel felesége is számít arra, hogy „fog Nagyságodnak udvarolhatni farsangi mulatságul itt is puszta s bomlott gazdasszonyságában" . . . ezt a tervet javasolja: „Jobb lesz pénteken Szeregnyére, szombaton Nagyságod udvarlására mennünk, vasárnap vigadnunk, hétfőn vadásznunk, kedden tánczolnunk, — addig ott ér Asszonyunk — Szieniavszkiné — s mindgyárst ujon kezdenünk, nyájos kedvvel vigadunk, pinteken csak készülünk, szombaton gyünnünk, vasárnap hippolnunk, hétfün is farsangolnunk, kedden kedvel végeznünk; szerdán — e bon! — bu ist Herr Oremus? Durt wohnt er a kapliczában! Reménlem, Nagyságod . . . jóvá hagyja ezen regulamentalis opiniómot." *Archivum Rákócziánum* V. 364—365.

[15] A Thury családról: Cs. Bogáts Dénes, 1958. — Pálmay József, 1901. 445—446. — Szádeczky Lajos, 1903. II. 283, 569, 611.

teljes rekonstruálására."[16] Tájékoztatásul hadd idézzem a kortárs Kolinovics Gábor, a Rákóczi-szabadságharc első történetírója róla szóló sorait:

> „A nemesi compania felállítása Szécsényben elhatároztatott pár hét alatt; ebbe csak megvizsgált és nem gyanús nemességű ifjak léphettek be, hogy azután méltán viselhessék a lovagok vagy urak nevezetet. Két évre esküdtek fel a zászló alá. . . . Ezek voltak a fejedelem legbensőbb testőrsége és a fejedelem asztaláról éltek, 24 forint hópénzt kaptak. . . . Ehhez adatott még kinek kinek szolgája fizetésére 10 forint. A fejedelem sátra előtt mindig 12-en álltak egy tisztjökkel két napig, vagy ha a sereg távolabb volt, tovább is; hadban vitézi, odahaza pedig palotai szolgálatot tőnek. . . . És bár ezen csapat eleintén 60-nál többől nem állott, s utóbb sem ment 130-on felül, mégis ezredi kiváltsággal birt, s egyes közvitézi zászlótartó ranggal bírnak."[17]

Láttuk, Munkácsi János jól ismerte a *Nemesi Compania* szabályzatát, s viselkedésében ehhez tartotta magát, mintha valóban felvették volna. Ez a vágya azonban nem teljesülhetett.[18] Majd az étekfogók közé akar állani, „de az nemességérül való testimonialis és recommendatiója csak egy praedicatortul lévén, s máskint is alkalmatlannak ítéltetvén, nem acceptáltatott". Thury Lászlót azonban előkelő származása is ajánlotta, s egyébként is megnyerhette Rákóczi bizalmát, hiszen egyike volt azoknak, akiket megbízott 1706. június 15-én azzal, hogy „a' nemesi Társaságban alkalmatos személyeket gyüjtsenek" Máramarosban és Erdélyben. Neve azonban nem fordul elő az 1706. májusában és az 1707. április 26-án avatott ifjak névsorában, vagyis az elsők között, mert csak 1708. április 10-én installálták. 1710. október 9-én vált meg a *Nemesi Companiától*.[19] Nyilvánvaló mindkettőjüknek: Munkácsinak is, Thurynak is alkalma volt arra, hogy — a károlyi farsangoláskor is — lássa és megfigyelje a fejedelem „egyes Tánc"-át. Thurynak azután is, mindaddig, amíg a szabadságharc katonai, diplomáciai és politikai helyzetének rosszra fordulása következtében el nem következett Rákóczi lelki válsága: 1710. március 12 után többé már nem tartott udvari ünnepséget, s lemondott „táncz, farsang és más gyermekességekrül".[20] Thury László háromszéki követ 1790-ben

[16] AJTAY Endre, 1938. 229. — A Nemesi Companiáról szóló számottevő irodalmat — AJTAY publikációját kivéve — felsorolja MAKSAY Ferenc, 1961.

[17] *Commentariorum de Rebus Ungaricis Libri.* XIII: OSzK Fol. Lat. 389. — Idézett részlete THALY Kálmán fordítása: OSzK Fol. Hung. 1389. *Kuruc kori okmánygyűjteménye.* XXIV. 321.

[18] L.: *A Nemesi Társaság seregének rendi. Az vitézlő társokrul és azoknak fogadásárul:* „Senki ezen társaságra hirünk s tuttunk nélkül be nem fogattatván, minek előtte előttünk hitit le teszi, szükséges, hogy igaz őss s örökös nemesi ágybul való születését maga vármegyéjébül való két ur, két fü ember pecsétes attestatiojával comprobállya." *Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye.* XXIV. 550—551. — Munkácsi Jánosnak csak egy Bicskei nevű Bereg megyei prédikátortól volt bizonyságlevele. — Az étekfogókról: Szabó Adorján 1703. szeptember 17-i szegődményes-levelüket publikálta. — 1708-ban Perényi Imre fő asztalnok keze alatt egy vice-asztalnok, 28 étekfogó szolgált: *Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye.* VIII. 171—172.

[19] *Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye.* V. 76. — XXIV. 332, 336. Távozásának körülményeit megvilágítja a Nemesi Társaság vice-colonellussának, Kemény Simonnak Rákóczihoz írt levele Jándról 1710. október 10-én: *Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye.* XXIV. 367—368.

[20] 1709. november 6-án ezt írta Bercsényinek: „Ma anniversariuma lévén kiszabadulásomnak, adja Isten és áldja következendő írásomat, és ezen nap az ország szabadítására kiszabadítván, az mai conceptusommal és resolutiómmal engedje érnünk óráját szabadulásának s magunknak! . . . Soha nemzetünknek tébolygó és sok rosszat lankadtságunktól remélő elméjét újonnan meg nem egyeztetjük jobban, mint ezen újonnan felgerjesztett szívünk jelenségében. . . . Hogy pedig szívek jobban fellobbanna: udvaromat

az országgyűlési bálon azért tudta eljárni *Rákóczi táncát*, mert nagyapja a fejedelem nemesi testőre volt, a tánc ismeretét családi hagyományként tőle örökölte.

Azért szükséges Munkácsi és Thury *„Rákóczi táncá"*-ról nyomatékosan szólani, mert a Munkácsi táncáról szóló tudósítást így is lehetne értelmezni: „Már a Rákóczi-szabadságharc idején ismeretes volt egy olyan tánc, amit valamiképpen Rákóczi személyéhez kapcsoltak, az azonban, hogy ezt Rákóczi maga is járta volna, nem szükségszerűen következik." „Táncdallamoknak egyes személyekhez való kapcsolása, személynevekkel való megjelölése, úgy látszik, általánosan elterjedt szokás volt" — mondotta Szabolcsi Bence *A XVII. század magyar főúri zenéje*[21] című tanulmányában. Hivatkozott a Kájoni-kódexből Apor István, Apor Lázár, Mikes Kelemen táncára. „Nyomát találjuk az Eszterházy-féle virginál-listán: Az én lengyel táncom; harmadik Homonnaié stb. és még Gvadányi »Pösténvi Förödés«-ében is: Egy tánczot el-vonván, meg-mondák, hogy kié: Uram, im' ezs a' táns Fiscariusunké." Tehát: „Gyakori eset, hogy címmel látják el s kétségkívül e szerint is nevezik az egyes dallamokat." Én azonban nem tudok egyetérteni a táncok „személyekhez való kapcsolásá"-nak elméletével, s úgy gondolom: az elnevezések egykori jeles táncosok emlékét örökítették meg, főként olyanokét, akik jellegzetes egyéni táncukkal tűntek ki. „Az én lengyel táncom" — mondotta Eszterházy. Ha jó táncosok voltak, közrendű emberekről is neveztek el táncot, például „Fiscarius"-ról. A Rákóczi-korabeli *Erdélyi hajdútánc*ban: „Járd a Bagtáncát!"[22]

A naményi prédikátor vallomásából arra lehet következtetni, hogy a lakodalmasok tudták: valóban a fejedelem táncát járja. Már bizonyára hallottak róla. A háromszéki bálozók is mindjárt ráismertek: ez *Rákóczi tánca*. Vagyis nem egy jeles táncos alkalmi rögtönzése, hanem a köztük élő kuructánchagyomány megjelenítése. Thury politikai demonstrációnak szánta: 1790-ben, II. József halálának évében, a nemesség az élő, de eddig lappangó Rákóczi-tradíció felszínre hozásával tiltakozott a Habsburg-abszolutizmus ellen másutt is, például Biharban „a nemesek lóháton, fegyveresen, sípok és trombiták harsogási közt összegyűlvén . . . a török sípokban kétféle nótát fuvattak: Hejj Rákóczi, Bercsényi . . . — Zöld erdők harmatját . . ." A *Rákóczi tánca* is közismert volt, hiszen a muzsikusok el tudták játszani.[23]

---

reformálván, magam mennék táborban. . . . Meglátja Kegyelmed, mikint fog újulni szíve ezen népnek." *Archivum Rákóczianum*. II. 566–567. — Idézem 1710. február 16-án írt levelét is: „Lássa Isten, hogy segít, — legalább rajtam ne múljék hazám szolgálatja, a melyre magamot már akkor felszenteltem, a mikor Homonnáról megindultam." *Archivum Rákóczianum*. II. 26–28. — 1710. március 12-én e sorokat írta Bercsényinek: „Augeálá az boszankodásomat több particularis relatiojok — az érsekújvári kuruc főtiszteknek — pazarlás és hadak rendetlen cselekedetirül, táncz, farsang és más gyermekségekrül." *Archivum Rákóczianum*. III. 64. — Még nem gyűjtöttük össze eléggé a Rákóczi-kor táncos mulatságairól fennmaradt adatokat, s adósak vagyunk erkölcstörténetével. — Bercsényi nótáját Ráth Károly (1862.) említette. Egy azóta elkallódott kódexben találkoztam Bezerédj verbunkjának szövegével.

[21] Szabolcsi Bence, 1928. 40.

[22] Thaly Kálmán, 1872. II.

[23] Esze Tamás, 1950., továbbá idézhetjük Martinovics országgyűlési beszédét is, ugyancsak 1790-ből: A „Nemes ember . . . Bertsényi, Rákótzi, Bezerédi nótáit füleket bosszantó tárogató sipon, majd zöld, majd meg a tsikós, gulyásokhoz hasonló fekete ümeg és gatyában, üstökben gombozott, vagy szerteszéjjel kótyosodott hajakkal, kutsmában boritott fővel . . . fujja, danolja." Idézi Haraszti Emil, 1935. II. 180–181.

Még hadd említsem meg — analógiaképpen a *Rákóczi tánc*ához *Az erdélyi fejedelem magyar táncát* 1689-ből. Dallamát a Stark-féle virginiálkönyv őrizte meg, verses és prózai leírását megtaláljuk Apor Péter visszaemlékezéseiben:

> Fejedelem, s Asszony mikor tánczot jártak
> Az nagy palotába, az melyre fordultak,
> Az urak minnyájon nagy térdet hajtottak,
> Míg tánczát végezte, addig fenn állottak.
> Az duda volt igen kedves musikája,
> Magyar módon igen lassú volt az tánczа,
> Csak alig láttatott, hogy mozog a lába,
> Méltósághoz méltó volt az fordulása.
> Hogy czifrán lett volna, csak ritkán láttatott.

„Láttam, amikor a Fejedelem tánczolt a Fejedelem-asszonnyal, az urak addig mind fel állottak, s valamikor arra felé fordult a Fejedelem, az urak mind fejet hajtottak. Igen kedves muzsikája volt a duda. Magyar módon, szép csendesen tánczolt, alig láthatta valaki a lábait mint emeli fel a tánczban. En soha igen czifrán nem láttam egyszernél többször."[24]

Megvolt-e a tiszteletadásnak ez a szép módja Rákóczi udvarában? Bizonyára, hiszen udvartartása az erdélyi fejedelmi udvarhoz igazodott.[25] Apafi tánca arra figyelmezteti a kutatást, hogy a jeles táncosok egyéni táncára odafigyeltek, sajátságait emlékezetükbe vésték, dallamát lejegyezték. *Mikes Kelemen tánca, Apor Lázár tánca* így maradt fenn az utókorra. Sajnos, *Rákóczi tánc*ának csak az emlékezete. Az az általánosnak mondható vélemény, hogy csak „táncdallamoknak egyes személyekhez való kapcsolásá"-ról, „személynevekkel való megjelölésé"-ről lehet szó, megszűkíti a tánctörténeti kutatás területét.

Milyen nyomon induljunk el a *Rákóczi tánca* további történetének további kutatására? Nem valószínű, hogy az ellenzéki nemesség 1790-es felbuzdulása után, amely mindenütt együtt járt a Rákóczi és a kuruc hagyomány felújulásával, éppen csak a *Rákóczi tánca* ment volna feledésbe. Hiszen a reformkorban, főként az országgyűlési követek jurátusainak körében megint fellobbant a Rákóczi-kultusz. Az erről szóló gazdag forrásanyagban, amelyben eddig még csak tallózott a kutatás, bizonyára akad majd említés a *Rákóczi tánc*áról is.[26]

A reformkort megelőző időszakból van olyan versünk, amely egy tánc szemléltetésében említi Rákóczit és a kurucokat. Nem őrzi-e vajon a *Rákóczi tánca* koreográfiai jegyeit? Cseh-Szombati Dániel versére, *A magyar nationalis tánc*-ra gondolok.[27] Benne „Dáciának szép legénye . . . mutogatja táncát" egy németeket majmoló úri táncmulatságon. Először Béres András közölte 1962-ben a *Néptáncos* című folyóiratban, majd Bán Imre és Julow Viktor[28] a *Deb-*

[24] Haraszti Emil, 1935. 42. — A verses szöveg: Szádeczky Lajos, 1903. II. 37—38. — A prózai: Kazinczy Gábor, 1863. 454.

[25] L.: A fejedelem utasítását udvari marsalljának, Vay Ádámnak. *Archivum Rákóczianum*. II. 6—8. — L. Esze Tamás Vay Ádámról írt tanulmányát. Esze Tamás, 1969.

[26] L.: Takáts Sándor e tekintetben is úttörő kutatásait. Takáts Sándor, 1938.

[27] Quart. Hung. 2352.: *Mindenes Gyűjtemény, mellyet egybe irogattak Jeney László és mások 1823-ik esztendőben Junius 2-dikán Debrecenbe*. 21. — Oct. Hung. 395.: *Költemények gyűjteménye*. Keltezetlen. — A versnek nincsenek variánsai.

[28] Béres András, 1962. — Bán Imre és Julow Viktor, 1964.

receni diákirodalom a felvilágosodás korában című gyűjtemény lapjain. CSANÁDI Imre már korábban megtalálta az Országos Széchényi Könyvtár két kolligátumában. Az általa rekonstruált, s megjegyzése szerint: „viszonylag helyes — ékezeteiben is helyes" szövegét hadd mutassam be most:

Platz, meine Herren! Helyt, uraim! helyet!
Félrébb, kerengő truppok! Odébb, minét —
Csuszogtató klubok! Feszüljünk:
Itt nemesebb s derekabb az Eintzug!
A párducos Tos s medve-fedett Szabolcs,
Szatmár vidékin szétlocsogott piross
Hullámiból fegyverre-pattant
Szittya gyerek mutogatja táncát.
Mély bámulással szenderedem, midőn
E dent-magyart, a nagy Tuhutum faját,
Középre látom, Bendeguzkint,
Kalpagosan, kacagányba állni.
Né, melly vidorság játszadozik kuruc
Tekintetén! Né, né, hogy emelkedik
A cimbalom-pengésre, a sip-,
A hegedü- s duda-szóra lelke!
Nézd, kardra-termett két kezit hogy teszi
Csipője kettős domborodásira!
Jer, gyáva: nézd, mint tartja nyerge-
Völgyibe-nőtt derekát merően.
A nép tolongásit lehetetlen el-
Szenyvedni, midőn a Karaton fia
És Dáciának szép legénye
A figurák özönét teremti!
Midőn, hevülvén, kajsza csapásokat
Vág, láthatatlan, lába sebess feje!
Midőn kifordított bokája
Jobbja körül enyelegve jádzik!
Majd törli izzadt képit ... Hol andalog;
Majd jobbra csusszant, s kurta menést teszen;
Hol csuszik, hol pattogva méri
A levegő üregét, s — bravót nyér.
Majd néha lassul, s hajladozik buján;
Majd ollykor *hoppal* bő sarujára vág.
Rákótzi érzékeny keservit
Pengi hat-ágazatú taréjja.
Mit szólsz az Isten-képére teremtetett
Gyöngy léventának kellemetes maga-
Illegtetésiről? mit ékes
Termetiről, bugyogós közönség?
Ne nékem intézd tapsaidat, magyar!
Ne nékem intézz tárogatót s töményt:
A báji oltárokra tartsad
Innepi tárogatód s töményed!
Tudod, hogy ez hely szülte Hazánk nemes
Tánc-mesterét! itt fényleti Dácia
Becses reményét, homlokának
Tiszteletére babért kötözvén.
Óh, vajha, Árpád éneklői közt
Eggy istenitő volna, ki virtusát
Nagy táncosának, lantra kelvén,
Trombitaszón az egekbe hordná!
Kedves Barátom! Hogyha kitellhetik:
Szatmárnak, hired, pannoni trombitán,
A Szent Hegyeknek messze-látó
Bérceiről örömest kifuvom.

A vers többszörös előfordulása népszerűségét bizonyítja. Az én példányomban: egy Szatmár megyei prédikátor versgyűjteményében hiányzik négy utolsó strófája, melyben „virtusát nagy tánczosának" magasztalja. E „mesteri táncos"-ról, „hazánk nemes táncz-mesteré"-ről csak annyi utalást találunk, hogy Bájon született és ott is lakik. „Nem állapítható meg, kire vonatkozik" — mondják a vers gondos kommentátorai. „Az is lehetséges, hogy a szerző csak valamelyik jól táncoló diáktársát tiszteli meg ilyen túlzó jelzővel." Ez nem valószínű. Gondolhatnánk a báji Patay család valamelyik tánckedvelő tagjára.[29] A háromszéki mulatságon egy előkelő nemes úr, vármegyei követ járta el a fejedelem táncát. Báji Patay Sámuel tokaji harmincados, később a Hernád—Sajó menti hajdúhelyek kommiszáriusa, bizalmas embere volt Rákóczinak, táncát ő is ismerhette, maradékaira is átörökíthette. Nem egy diáktársat, hanem egy tekintélyes nemes urat illet meg a magasztalás „a báji oltárok"-ról.

BÁN és JULOW a vers keletkezését azzal magyarázták, hogy „a kifejlődő magyar nacionalizmus a tánc népszerűsítését szoros kötelességének tartotta". Szerintük „a kuruc utalások a tiszántúli nemesség lappangó ellenzékiségének megnyilvánulásai" csupán, azért ezekkel apparátusukban nem is foglalkoztak. Véleményüket azonban a versből kielemezhető helyzettel nem lehet igazolni, ez a Thury László táncának körülményeivel szinte teljesen azonos. Ez is Erdélyre utal: „Dácia szép legénye" — „Tuhutum fija" járja a táncot; itt is táncmulatság alkalmával, németes szellemű környezetben — váratlanul: egy idegen tánc után: „Félre minét!" A tánc szemlélői, köztük a vers szerzője, itt is egyetértenek abban, hogy nem valami korábban ismeretlen, hanem egy élő, közismert nemzeti tánc szemtanúi voltak, bravúros előadásában gyönyörködtek.

Tisztáznunk kellene a vers keletkezésének idejét azért, hogy el tudjuk helyezni a Rákóczi-kultusz történetében. Nincs okunk kételkedni: a verset valóban Cseh-Szombati Dániel, „az egyik legnépszerűbb diák-költő" írta. Életrajzi adatai: „A királyi tábla jegyzője. 1810-ben a debreceni ev. ref. főiskolában ötödéves togátus diák volt. Meghalt 1815. május 21-én Pesten 26 éves korában."[30] Figyeljünk fel halálának esztendejére: midőn versét megírta és benne Rákóczit, kurucait, meg a tárogatót említette, tiltott dolgot cselekedett, s számíthatott arra, hogy a Magyarországon hatalmaskodó Habsburg-uralom ágensei számon kérik tőle. Ez az időszak nem „a kifejlődő magyar nacionalizmus", hanem I. Ferenc uralma alatt a bécsi elnyomás ideje volt hazánkban. Idézem Gaál László emlékezéseit Csokonai Vitéz Mihály csurgói esetéről:[31] 1799-ben „Az Exameneknek vége lévén egy szín-játékot adtak a nagyobb tanulók . . . Ezen játékban . . . fő szerepe volt Pofóknak, ki egy magyar paraszt gazdát ábrázolt . . . Pofók többek között elénekelte Haj Rákótzi Bertsényi Tököly — s a többi, melyre Gróf Festetits György ezt mondotta volna: Uram, illyenekért Oskolánkat is széllyel hányathatják — vigyáznunk kell." — „Mi-

[29] A báji Patay családról: NAGY Iván, 1862. IX. 149—151. „A nevezett helységnek, melyről előnevét vette, most is birtokosa." „Rákóczy Ferencnek Patay Sámuel biztosa volt, és ennek parancsára dulatta fel 1705-ben Tokaj várát." — L. még: *Archivum Rákóczianum*. III. 333, 381, 422.

[30] SZINNYEI József, 1893. II. 239.

[31] VARGHA Balázs, 1960. 436—438. — BÉRES András, 1962.: „A költemény Csokonai Vitéz Mihály szellemében beszél a magyar táncról, és ami igen érdekes, a versben koreográfiai adatok is szerepelnek." — Vö.: SZILÁGYI Ferenc, 1975. 601—602. „A Rákóczi nótáját különben a *Békaegérharc*ban is éneklik. Pszikharpax, az egérkirály kezdi danolni bús hangon . . . Rákóczi-nótáját."

kor Csokonai a Pofók Játékábani Haj Rákóczi Bercsényijét — Sárközy István — és Gróf Festetits a Játékszerző és előadató Professzornak megrovó figyelmeztetést tevének, nem ok nélkül tevék; mert még ekkor egy Rákóczi Bercsényi név a Német uralkodás előtt iszonyu rém kép, és az azt említő tsak nem rebellisneknek tartatott." Idézhetjük Kölcsey Ferenc versét: *Egy öreg rabszolga keserve Pompejus sírja fölött* — 1828-ból, amelyet később *Mikes bújа* cím alatt adott ki: „Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé!" „A tiszántúli nemesség lappangó ellenzékiségének először Kölcsey adott hangot — mondotta Császár Elemér — 1817-ben a *Fejedelmünk haj* című versében . . .[32] A költemény éppen azért szellemtörténeti nézőpontból a magyar líra egyik legértékesebb terméke, a nemzeti szabadság első apotheosisa." A Rákóczi-kultusz azonban már néhány esztendővel korábban megszólalt Cseh-Szombati Dániel *Magyar nationalis tánczá*ban,[33] a Tiszántúlon: „a párducos Tos s medve-fedett Szabolcs-Szatmár vidékin" és a „Báji oltárok"-on. Bátran és nyilvánosság előtt, nem pedig álcázva magát a cenzúra előtt, mint Kölcsey Rákóczira utaló költeményeiben. Ezért fontos feladata a kutatásnak a *Nemzeti Tánc* eredetének, a közönség előtt való megjelenésének, további sorsának felderítése. Választ kellene keresni e kérdésekre: vajon összefüggése van Rákóczi egykori táncával, ennek 1790-ben való felszínre való kerülésével. S foglalkozni kellene végre Cseh-Szombati Dániel életével, indítékaival s különösen magyar verselésével.

A magyar nationalis tánc hozzám került rövidebb szövegének ez a címe: *A' Magyar Nemzeti Tántzhoz.* E különös címadás arra az értekezésre emlékeztetett engem, amelyet Balla Károly, a *Kurucz tábori dal (Te vagy a legény, Tyukodi pajtás . . .)* felfedezője[34] adott közre 1823-ban a Tudományos Gyűjteményben. „Nemzeti sérelem — mondotta — hogy nemzetünk a' korlátok közé szoritott idegen tánczokat kedvelte meg, 's a' maga lelkes tánczáról, már felejtkezni látszatik." „Millyen volt Elődeink táncza, vitatását azokra bizom, 's azoktól kérem, kik előtt a' régiség' hamvából több szikra csillog. De a' nemzeti dallok, 's a' mái táncz nemesebb része öszve hasonlitásából, annyit szabad sejditeni, hogy az lelkes táncz vala . . . A' Hősöknek el válhatatlan barátja volt és marad is a' komoly büszkeség; mellyet osztán a' nemzeti bélyeg szokott határozgatni: következésképen alacsony hiuság még tánczaikban sem lehetett: annyival inkább hogy a' méltóságos hang a' testeket méltóságos mozgásokra ingerlé." „Nem kell-e elszomorodnunk, midőn látjuk, hogy némelly kötéltánczolók se országa se hazája láb-fintorgatásokkal gyalázzák a' magyar méltóságos tánczot. Midőn látjuk, hogy magunk közzül is alig van ezer közt egy, a' ki száz rugdalódzásokat, fertelmes testfintorgatásokat, keresztbe kocsba vágott szelességet, ne keverne az el felejtett, 's csak hébe hóba pengő sarkantyu' nagyságos ütése közé." A Cseh-Szombati Dániel versében magasztalt nemzeti tánc elmarasztaló kritikájával találkozunk-e Balla Károly idézett soraiban? Értekezésében nem utal *Rákóczi táncá*ra, nem is tehette volna, a cenzúra rögtön felfigyelt volna rá.

[32] Igaza van Császár Elemérnek: „A Rákóczi-líra későbbi termékei, közvetve vagy közvetlenül, jóformán mind hozzákapcsolódnak Kölcseyéhez." Császár Elemér, 1935. 131—133. — L. még: Mészöly Gedeon, 1939. és Rohonyi Zoltán, 1975. 68—79.

[33] Stoll Béla, 1963. 771.: Polgár János gyűjteménye 1830. 36—40. „Cseh Szombati Dániel halála előtt kevéssel irott versei." — 879.: Versgyűjtemény. XIX. sz. első fele. Benne Cseh-Szombati versei.

[34] Balla Károly, 1823. 94. — Figyelemre méltó a korabeli táncmesterekről való bírálata.

E kérdésre választ keresve hadd idézzem *A magyar nationalis tánc* első strófáját:

> Platz, meine Herren! Helyt, uraim! helyet!
> Félrébb, kerengő truppok! Odébb, minét —
> Csuszogtató klubok! Feszüljünk!
> Itt nemesebb s derekabb az Eintzug!

Vélhetnénk: e vers azért nemzeti, mert tiltakozás a „kerengtető-csusszogtató" idegen táncok ellen. A minét „a franciák enyelgő, csendes, lassú — társas — tánca". Leírását megtaláljuk Csokonai *Dorottyá*jának második részében:

> Kezdődik a minét. — Három gavallérral
> Három deli dáma kiáll szép manérral
> Franciás táncokat kezdik főhajolva,
> Folytatják páronként viszontag másolva.
> Sétáló lábokkal Z betüt ejtenek,
> Egymásnak oldalvást suhanva lejtenek.
> Mint midőn szerelmes górjércéje megett
> A dagályos kakas érezvén meleget,
> Enyelegve játszik, teréját berzeszti,
> Oldalt forog, tipeg, s szárnyát leereszti:
> Igy tesz a gavallér itten a dámának
> Kényes tempójára a francok táncának.

Viszont a magyar nemzeti táncban: „Fegyverre-pattant — Szittya gyerek mutogatja táncát." — „Né, né, hogy emelkedik — A cimbalompengésre, a sip-, — A hegedü- s duda-szóra lelke!" Valójában: a minét és a nemzeti tánc szembeállítása Cseh-Szombati versében jelképes értelmű, akárcsak Pálóczi Horváth Ádám nevezetes versében: a *Stájer Tánc*ban.

> Hét Isten néki! kapjunk rá, szokjunk rá a' Német tánczra,
> Ugy is már régen meg nyertek, rá vertek a' szolga lánczra,
> A' Muzsikás nem ismeri, nem veri a' mi hurunkat,
> 'S ha Stajert húz, mit pengessük? jobb vessük el sarkantyunkat.

„Az a »muzsikás« nem kódorgó kíntornás — olvassuk Mészöly Gedeon[35] *Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyvé*ről írt kitűnő tanulmányában — hanem maga a bécsi császár, aki nem ismeri a mi szavunkat, lelkünket, nem érti nyelvünket, nem ért bennünket. Német ő, ezért akar minket is németté tenni. Nosza, tegyük félre a magyar büszkeséget és táncoljunk úgy, ahogy ő húzza! ‚Ha stájert húz, vessük el sarkantyúnkat!' Tegyük le magyar nemzetiségünket!"

> Egy s' közös a' Musikás, egy a' szála, táncz se más.
> Ha tsak egy régi lejtő nem lesz a' bu felejtő.

„Most ehol van: ‚egy s közös a muzsikás', egy zsarnok bír téged az Ausztriai Birodalom többi népeivel." „Egy a szála", nincsen külön független Magyarország, hanem benne van a nagy birodalomban. A „tánc se más", a te táncod sem lehet más, mint a többi ausztriai népeké: nem lehet neked a többitől elté-

[35] Bartha Dénes—Kiss József, 1953. 48—49, 172—174, jegyzetek: 766—768. — Mészöly Gedeon, 1929.

rőleg alkotmányod, szabadságod. „Hacsak" — rendkívül nyomós ez az utolsó sor — „hacsak egy *régi lejtő* nem lesz a búfelejtő", azaz: hacsak búbánatod elűzésére megint el nem kezded egyszer lejteni a büszke magyar táncot — tudjuk, mit jelenthet ez a tánc, ez a „lejtő", — hacsak meg nem újítod megint a régi harcot . . . azt, amelyik egy emberöltő múlva csakugyan föllángolt." Ez a hangütése *A magyar Nemzeti Tánc*nak, — amely valamivel korábbi lehet, mint a *Stájer Tánc*, ezért nyúl vissza a Rákóczi-hagyományhoz, ezért említi a fejedelmet, a kurucokat, a tárogatót. Balla Károly óvatos tanulmánya is ezen nyomon jár.

„Vidám, tárogatós Rákóczi-táncnótáról" mondott lesújtó véleményt a lipcsei *Allgemeine Musikzeitung* 1809—10. évfolyamában pesti tudósítója, Fusz János:

> „In einigen Districten von Ungarn tantzt noch das Landvolk nach dem Schall derselben, aber es ist ein äusserst rauhes barbarisches Getöne, so wie die Musik eines eigends sogenannten Rágoczy Tanzes, selbst ein wildes Gemisch, von unordentlich in einander greifenden Tönen ist, das ein anderer unnachamlich findet."

„Van egy energikus, erőteljes ritmusú hangszeres Rákóczi-nóta is, a Rákóczi-tánc" — mondotta Haraszti Emil[36] már idézett tanulmányában, amelyben lazán összefoglalta az 1935-ig előkerült dokumentumokat.

Úgy gondolom, ezeken a szórványos nyomokon haladva is eredményes lehet a *Rákóczi tánca* kutatása. Ha bebizonyosodnék, hogy a *Magyar Nemzeti Tánc*ot egyetlen szál sem fűzi a *Rákóczi táncá*hoz, akkor is érdemes lenne foglalkozni vele, mint irodalmi-, zene- és eszmetörténeti problémával. Az volt a célom, hogy felhívjam rá a figyelmet. Én arra a meggyőződésre jutottam, hogy 1790-ben Thury László és legfeljebb két évtizeddel később a báji névtelen egy Rákóczihoz visszanyúló tánchagyományt örökölt és elevenített fel.

IRODALOM

Ajtay Endre
1938 *Adatok II. Rákóczi Ferenc nemes testőrségének történetéhez.* Hadtörténelmi Közlemények XXXIX. 229—262.

Balla Károly
1823 *A' magyar nemzeti Tánczról.* Tudományos Gyűjtemény VII. 85—106.

Bán Imre—Julow Viktor
1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában.* Budapest

Bartha Dénes—Kiss József
1953 *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.* Kritikai kiadás, jegyzetekkel. Budapest

Béres András
1962 *XIX. századi debreceni vers a magyar táncról.* Néptáncos XIV. 48—49.

Cs. Bogáts Dénes
1958 *Adatok Háromszék történeti helyneveinek ismertetéséhez.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények II. 213—224.

Császár Elemér
1935 *Rákóczi a magyar költészetben.* Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Budapest. II. 123—148.

Esze Tamás
1950 *Őszi harmat után.* Irodalomtörténet XXXVIII. 64—70.

[36] Haraszti Emil, 1935. 182, 186.

1955a *Kuruc vitézek folyamodványai. 1703—1710.* Budapest
1955b *Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből. 1703—1712.* A magyar zene történetéből. Budapest. 51—97. Zenetudományi Tanulmányok. IV.
1969 *Vay Ádám. 1657—1719.* A Vay Ádám emlékünnepség tudományos ülésszaka. 1969. május 24—25. Vaja. 7—32.

HARASZTI Emil
1935 *II. Rákóczi Ferenc a zenében.* Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Budapest. II. 169—268.

KAZINCZY Gábor
1863 *Altorjai B. Apor Péter munkái.* Pest. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XI.

KÖPECZI Béla
1970 J. C. MEGERLE: *Disputa.* Fordította: HAJNAL Gábor. A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerkesztette, a magyarázatokat és a jegyzeteket írta —. Budapest. 197—202. Aurora XXXVII.
1973 *Des Alleurs márki jelentése a magyarországi elégedetlenek ügyeinek állapotáról.* Fordította: SZÁVAI Gyula. Rákóczi tükör. Budapest. II. 126—142. Magyar Századok.

KUNCZ Aladár
1914 *Thököly a francia irodalomban.* Budapest. Különlenyomat a budapesti VI. kerületi magy. kir. állami főgimnázium 1913—1914. évi iskolai Értesítőjéből.

LUKINICH Imre
1935 *II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708—1711.* Archivum Rákóczianum I., XII. 313—584.

MAKSAY Ferenc
1961 *A Nemesi Társaság iratai. 1707 április—1711. Ráday Pál iratai. 1707—1708.* Budapest. 160—191. Archivum Rákóczianum I. XIV.

MÁLYUSZ Elemér
1935 *A Rákóczi-kor társadalma.* Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Budapest. II. 23—68.

MÉSZÖLY Gedeon
1929 *Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve.* Népünk és Nyelvünk I. Szeged
1939 *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje.* Budapest. Értekezések a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Köréből XXV., 10.

NAGY Iván
1861 *Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak törökországi Diariumja s experientiaja.* 2. kiad. Pest. Magyar Történelmi Naplók a XVI—XVIII. századból. I.
1861, 1862 *Magyarország családai, czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* VIII., IX. Pest

PÁLMAY József
1901 *Háromszék vármegye nemes családjai.* Sepsiszentgyörgy

PÁSZTOR Lajos
1945 *Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete.* 1698—1703. Magyar Könyvszemle LXIX. 99—121.

RÁTH Károly
1862 *Szinán basa és Bercsényi nótája.* Győri Történelmi és Régészeti Füzetek II. 96.

RÉTHEI PRIKKEL Marián
1924 *A magyarság táncai.* Budapest. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. I.

ROHONYI Zoltán
1975 *Kölcsey Ferenc életműve.* Kismonográfia. Kolozsvár

STOLL Béla
1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. 1565—1840.* Budapest

SZABOLCSI Bence
1928 *A XVII. század magyar főúri zenéje.* Budapesti Szemle CCVIII. 104—126, 261—286, 385—422.
1955 *A magyar zenetörténet kézikönyve.* Budapest

SZÁDECZKY Lajos
1903 *Apor Péter verses művei és levelei. 1676—1752.* Budapest Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXXI—XXXII.

SZÉKELY Jolán
1912 *Thököly Imre udvartartása.* Budapest
SZEKFŰ Gyula
1913 *A száműzött Rákóczi.* Budapest
SZILÁGYI Ferenc
1975 *Csokonai Vitéz Mihály: Költemények 1785—1790.* In: Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta —. Budapest
SZINNYEI József
1893, 1905 *Magyar írók élete és munkái.* II., X. Budapest
TAKÁTS Sándor
1938 *Első kaszinóink és Metternich. Hangok a múltból.* Budapest. 160—276.
THALY Kálmán
1866 *Beniczky Gáspár naplója. 1707—1710.* Pest. Rákóczi Tár I. 1—232.
1872 *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.* 2 köt. Pest
1873—1874 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703—1712.* 3 köt. Archivum Rákóczianum I. I—III.
1875—1879 *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704—1712.* Archivum Rákóczianum I—VIII.
THEIL, Rudolf
1880 *Michael Conrad von Heydendorf. Eine Selbstbiographie.* Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge XVI. 158—203, 426—498, 652—683.
VARGHA Balázs
1960 *Csokonai emlékek.* A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai. Budapest

Тамаш Эсе

ТАНЕЦ РАКОЦИ

(Резюме)

Отдельные заметки в дневниках современников отмечают, что Ференц Ракоци II. неоднократно и лично принимал участие в танцах в княжеском дворе. Очевидно, у него был свой излюбленный танец, т. н. «лейбтанец». В 1708 г. некий Янош Мункачи, выдавший себя за уполномоченного князя, доказывал свое принадлежность к княжескому двору тем, что он сумел поплясать «княжий танец». Этот танец, вероятно, хорошо знала «дворянская свита», т. е. приближенная княжеская лейбгвардия, собранная из дворян. Один из потомков гвардиста этой лейбгвардии в 1790 г. поплясал танец Ракоци, пользовавшийся в то время — по детальному описанию — всеобщей популярностью в Трансильвании и считавшийся выражением национального сопротивления против режима Габсбургов. Автор подчеркивает, что традиция танца Ракоци, вероятно, имела отношение к движению для создания национального танца в самом конце XVIII — первой половине XIX века.

Tamás Esze

DER TANZ FERENC RÁKÓCZI'S

(Auszug)

Aus zeitgenössischen Tagebuchaufzeichnungen geht hervor, daß Ferenc Rákóczi II. mehr als einmal persönlich an den an seinem Hofe veranstalteten Tanzunterhaltungen teilnahm. Es kann angenommen werden, daß er sogar einen besonderen, persönlichen „Leibtanz" hatte. Im Jahre 1708 bewies ein gewisser János Munkácsi, der sich als Beauftragter des Fürsten ausgab, seine Zugehörigkeit zu dessen Hofe dadurch, daß er den „Tanz des Fürsten" vortanzte. Der Tanz dürfte auch der „Nobelgardekompanie", der aus Adeligen ausgewählten, fürstlichen inneren Leibgarde bekannt gewesen sein. Ein Abkömmling eines dieser Gardisten tanzte im Jahre 1790 den Rákóczi-Tanz vor, der damals — einen ins einzelne gehenden Beschreibung gemäß — in Siebenbürgen allgemein bekannt war und als Ausdruck des nationalen Widerstandes galt. Der Autor weist darauf hin, daß die Tradition des Rákóczi-Tanzes in den letzten Jahren des 18. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in den Bestrebungen zur Ausbildung eines nationalen Tanzes eine Rolle gespielt haben könnte.

Fügedi Erik

Kapisztrán János csodái

Találkozás a középkori népi vallásossággal[1]

Bizonyára lesznek olyanok, akik az alcímben szereplő „találkozás" kifejezést különösnek, szokatlannak találják majd. Hogy mégis ezt választottam, annak az az oka, hogy olyan találkozásról van szó, amely igen nagy örömet jelentett, mert már lemondtam róla. Egyetemi tanulmányaim első félévében MÁLYUSZ Elemér egyháztörténeti előadásokat tartott.[2] Az előadások során sokat szerepeltek a magasabb papság tagjai, a püspökök, prépostok, kanonokok, sokat hallottunk különböző szerzetesekről, annál kevesebb szó esett a hivők nagy tömegéről, egyszerűen azért nem, mert róluk úgyszólván nincs adat. Nem sikerült ilyen adatokra találni később kutatásaim során sem. Ami itt-ott előkerült olyan végtelenül pici töredék volt, amelyből valamilyen nagyobb képre következtetni sem lehetett. Forrásként nem maradt hát más, mint a néprajzi gyűjtések anyaga, ezekkel meg az a baj, hogy — megfelelő történeti anyag híján — nehéz megállapítani, milyen rétegekben rakódott le, amíg mai formáját elnyerte.

Néhány évvel ezelőtt a véletlen adta kezembe Ive MAŽURAN könyvét,[3] amelyben a Kapisztránói János sírjánál bekövetkezett csodákról felvett jegyzőkönyvet közölt eredeti latin nyelven és facsimilében is. Nem sokkal utána BÁLINT Sándor közölt részleteket,[4] így nem volt nehéz kitalálni, hogy nem is egy, hanem három jegyzőkönyv maradt fenn, kettő szövegét P. SZÁNTÓ Konrádnak, a ferences levéltár őrének szívességéből használhattam. Annak megállapítása sem ütközött nehézségbe, hogy ezeket már KARÁCSONYI János és BÖLCSKEY Ödön is ismerte, legfeljebb azt nehéz megérteni, hogy sem ők, sem útmutatásuk alapján senki más sem vállalkozott feldolgozásukra. Mert — talán a Margit-legendát leszámítva — nincs még egy olyan forrásunk, amely a nép vallásos és általában mindennapi életébe ilyen mély bepillantást engedne, mint ez a három jegyzőkönyv.

A három jegyzőkönyv a következő:

1. Újlak város hatósága által 1460 áprilisában lezárt és a lezárás után még néhány esettel megtoldott jegyzőkönyv, amelyet ma a párizsi Bibliothèque Nationale őriz és MAŽURAN adott ki, s amely összesen 188 esetet tartott fenn.

[1] A Magyar Néprajzi Társaság 1976. november 3-i felolvasó ülésén tartott előadás, amely egy nagyobb tanulmány része.

[2] Ezek az előadások — több évtizedes késéssel — könyv alakban is megjelentek. MÁLYUSZ Elemér, 1971.

[3] MAŽURAN, Ive, 1972.

[4] BÁLINT Sándor, 1975.

2. Újlak város jegyzőkönyvének egy bővebb, nyilván 1461-ben készült változata; ez ma a római S. Isidoro ferences kolostor könyvtárában található, 260 csodás eset van benne.
3. Geszti János magyar ferences 1461 nyarán felvett, egy vatikáni kódexben levő jegyzőkönyve 111 csodáról. A 2. és 3. sz. alattiakat P. Kaizer Nándornak a II. világháború előtt készített nyomdakész kéziratából használtam.[5]

Lényegében mindhárom jegyzőkönyvnek azonos a célja: Kapisztránói szentté avatása érdekében hitelt érdemlő módon bizonyítani a sírjánál bekövetkezett csodákat, ennélfogva minden egyes esetben megtudjuk a csodás eset alanyát (nevét, származási helyét, társadalmi státusát), megkapjuk a csoda leírását és a tanúk felsorolását. A tájékoztatás megkönnyítésére még azt szeretnénk elmondani, hogy az (188 + 260 + 111 =) 559 eset közül sokat tartalmaz két jegyzőkönyv is, aminek következtében tulajdonképpen csak 399 eset áll a vizsgálat rendelkezésére, s miután több olyan egyén volt, akivel nem egy, hanem több csoda történt, a szereplő személyek száma mindössze 369 fő.

A jegyzőkönyvek célja és természete eleve korlátokat szab minden rájuk alapozott vizsgálatnak. A zarándoklatokkal foglalkozó irodalom négyféle középkori zarándoklatot különböztet meg: a jámborságból, a vezeklés, a gyógyulás céljából tett és a „nemzeti" zarándoklatokat. Nem kell hosszasabban bizonygatni, hogy itt a gyógyulás céljából tett zarándoklatokkal állunk szemben. A kereken 400 eset tehát nem tekinthető valamilyen nagyobb sokaság — statisztikai értelemben vett — mintájának, még kevésbé az átlagnak.

Más ismert tények is korlátozásra utalnak. A középkori Magyarországon a zarándoklatok hierarchikus megoszlást mutatnak. Az arisztokrácia és a középbirtokos nemesség zarándokhelyei igen távol feküdtek az országtól (éppen ezért nagy költséggel voltak elérhetők), Jeruzsálem, Santiago de Compostela a szokványos cél, sőt Tar Lőrinc esetében még az írországi Szent Patrick purgatóriuma is előfordul. Az arisztokrácia tagjai Rómában találkozhattak a magyarországi polgárság vagyonos rétegével, amely a szent városon kívül főképpen az aacheni kegyhelyhez vonzódott. Az országon belüli zarándokhelyeket ezért elsősorban a parasztság (falusi-mezővárosi jobbágyság) és a városi polgárság kevésbé tehetős része kereshette fel.

Tudjuk azt is, hogy a ferencesek főképpen a szegénység lelkipásztorkodásával foglalkoztak, Nyugat-Európában mindenekelőtt a külvárosok népével, nálunk — ahol a városias fejlődés nem érte el a nyugat-európai mértéket — a városokon kívül a parasztságéval. Újlak környékén néhány monokultúrás mezőváros, a szerémi bor termelői és falusi parasztok éltek, eleve feltételezhető tehát az, hogy a szereplők is nagyobbára közülük kerültek ki.

A zarándoklat hierarchiája, a ferences lelkipásztorkodás köre és a földrajzi környezet feltételezett határát szépen bizonyítja a számok tényleges tanúsága. A túlnyomó többség, 249 fő a parasztsághoz tartozott, mellettük csak 96 polgár és 24 nemesember található a szereplők között. Összefoglalva: a három jegyzőkönyvben foglalt esetek túlnyomó többsége a parasztság magatartását tükrözi vissza, ezért alkalmasak a népi vallásosság megismerésére.

[5] Mindhárom jegyzőkönyvben minden csodát külön bekezdésben írtak le, ezeket a kiadók sorszámmal látták el. A hivatkozásoknál a jegyzőkönyvet nagybetűvel jelzem, éspedig (a fenti számozás szerint) 1 = P, 2 = I, 3 = V. A nagybetű mellett az eset sorszámát adom meg. Pl. I 110. = A S. Isodoróban őrzött kézirat 110. esete.

Teljes feldolgozásra természetesen nem vállalkozhattam, s itt mindössze három kérdést szeretnék röviden bemutatni: 1. Mikor tettek fogadalmat, 2. hogyan tették, 3. a halállal szembeni magatartás kérdését.

Mielőtt még a három kérdésre rátérnék, három példát szeretnék közölni, hogy fogalmat adjak a feljegyzések természetéről:

I 110. *SZÜLÉS*

Zsuzsanna, Kürti Balázs felesége a kiküldött tanúk, továbbá a szegedi Szekeres János és Nagy István előtt eskü alatt vallotta, hogy egy ferences barát azzal a terítővel törölte meg, amellyel a szent atya élettelen testét halála után lemosták, majd amikor elkövetkezett a szülés veszedelme ugyanezt a terítőt megkapta, magára tekerte, s fájdalmai elmúltak, könnyedén hozta világra gyermekét a szent atya érdemei segítségével.

I 130. *BETEGSÉG*

A temesvári Kalmár János és felesége László nevű másfél éves kisfiúkat magukkal hozva a kiküldött tanúk előtt bizonyságot tettek arról, hogy a kisfiú két alkalommal olyan súlyos betegségbe esett, hogy már az élet semmiféle jele nem látszott rajta, s temetésének szertartását készítették elő hazai szokás szerint. De fogadalmat téve, hogy a kisfiút a szent atya sírjához elviszik, mindenki megdöbbenésére, csodálatára és örömére a fiú megszabadult a halál torkából, és újra egészséges lett.

V 39. *HALDOKLÓ*

Az Újlaktól 16 mérföldre eső Pécsváradról való Kakas János az őt körülálló és hallgató férfiak és nők megszámlálhatatlan tömege előtt a következő csodát beszélte el. Olyan súlyos betegség támadta meg, hogy egy hónapon át alig tudott valamit is enni és inni, (s az ilyen súlyos betegség miatt) már eszméletét vesztette, és (mint afféle eszméletlen) semmit sem tudott arról, ami körülötte történt. Halála esetére már az összes temetési előkészületet megtették, megerősítették őt az egyház szentségével, s amikor agonizált, elhívták a város plébánosát és annak káplánját, hogy mondja el a haldoklók imáját felette. Az ima kezdetén felesége látta, hogy férje elfeketedik, arca halálsápadttá válik, rohamosan közeledik halála és tőle eltávozik, a plébános úr, káplánja és a férjének halálára összegyűlt tömeg jelenlétében térdet hajtva, könnyes szemmel ezt mondta:

Uram, Jézus Krisztus fordítsd irgalmas szemedet szolgálód felé és ne vedd el tőlem férjemet, nehogy tőle elszakadva keserűségben kelljen élnem. Ha kegyelmesen meghallgatod a te szolgálód könyörgését és visszaadod férjem egészségét, fogadom és ígérem, hogy őt a szent atya, Kapistránoi János barát hűlt testéhez elküldöm.

Döbbenetes dolog és nyilvánvaló csoda: az ima után Kakas János még aznap visszanyerte eszméletét, evett, ivott, felkelt és támogatás nélkül legalább ötven lépést járt. Rögtön vért kezdett hányni, s így a szent atya érdemeiért visszanyerte korábbi egészségét az, akiről mindenki úgy hitte, hogy halálán van. Egészségesen érkezett meg a szent atya sírjához, jámbor odaadással teljesítve fogadalmát és békével ment haza városába. Jézus Krisztus és az ő szolgái dicsőségére. Amen. Ez a tény egész Pécsváradon köztudomású.

1. A romantika óta a középkort az irracionális magatartás korának tartja a közfelfogás. Ha engednénk ennek a szemléletnek, azt kellene mondanunk, hogy a XV. századi délvidékiek úton-útfélen, komoly és komolytalan bajukban fogadalmat tettek. A jegyzőkönyvből ennek pontosan az ellenkezője derül ki, az esetek túlnyomó többségében a baj igen súlyos, jelentős részükben élet-

veszélyről van szó. Mint mondottuk csupán 18 eset nem vonatkozik betegségre. De ebből is 11 a török fogságra, ennek súlyos voltát a kor magyarjának szemében nemcsak az indokolta, hogy elszakították mindazoktól, akiket szeretett, adható és vehető jószággá alacsonyították le, hanem azért is, mert a törökök közt — felfogásuk szerint — az örök kárhozat várt rá. A cseri ács így imádkozott fogságában: „ments meg engem [Uram] az egész kereszténység ellenségének kezéből, hogy ne veszítsem el katolikus hitemet, amelyet a keresztségben szereztem meg, hogy bűneim megsokszorozódása következtében ne essek kétségbe és ne jussak örök kárhozatra." Amikor néhány évvel ezelőtt Magyarországi György barát tractátusát fordítottuk,[6] azt hittük kivételesen érzékeny lelkiismeretű egyénnel állunk szemben, most véleményünket úgy kell módosítani, hogy a török rabság = örök kárhozat egyenlete nemcsak őt kínozta, hanem általános gyötrelme lehetett sok ezer rabnak.

Fogadalmat csak súlyos esetben tettek, ezt a betegségekről szóló bejegyzések egybehangzóan bizonyítják. Mihály papnak fonói plébános korában súlyos fekélye támadt a torkában, amely nőttön nőtt, éjjel-nappal fájdalmat okozott, „orvossággal sem lehetett gyógyítani, ezért már a közeli halált várta",[7] amikor fogadalmát tette. Kórógyi Gáspár gyomorvérzésén „sem lehetett orvossággal segíteni", így nem maradt más, „mint a halál"[8]. A karomi Zsongó Benedek tízéves kisfia olyan súlyosan megbetegedett, hogy már halálán volt „ahol a gyógyszerek segítsége megszűnik".[9] Az atyai Török György felesége is akkor futott el otthonról Újlakra, amikor fia már agonizált.[10]

A felsorolt esetekből világos, hogy a betegséget teljesen józanul kezdték kezelni. Egy Szép Péter nevű újlaki polgár ötéves kisfia szintén toroktályoggal küszködött, de első alkalommal kigyógyították, másodszor a tályog nagyobb volt, a vele járó fájdalom is élesebb, ez indította az apát a fogadalom megtételére.[11] Nyilvánvalóan nem orvosi kezelésre kell gondolnunk, hanem évszázadokon át bevált házi gyógyszerekre, túlnyomórészt gyógynövényekre. Egy esetben utal a jegyzőkönyv más módszerek igénybevételére. Az újlaki Ilona asszony szembajt kapott, és ennek következtében megvakult. Kapisztránóihoz fohászkodott, hogy ha visszanyeri szeme világát, mindig hűségesen szolgálja majd. „Lelkébe azonban a kétség és bizalmatlanság aggálya furakodott", s ez a következő éjszaka álomban jutott kifejezésre. Három alak jelent meg álmában. Az első azt tanácsolta, gyorsan látogassa meg a szent ember sírját, ha újra látó akar lenni. A második azonban így szólt: „Nem úgy lesz az, mert varázslótól vagy boszorkánytól kértél tanácsot." A vitát a harmadik alak döntötte el, aki azt tanácsolta Ilonának, menjen el és gyónjon meg.[12] Ebben az esetben nem a gyógyítás szabályos módja, hanem más, hatalmasabbnak hitt szellem is csődöt mondott, nem volt segítség.

A kor orvosi ismereteinek vége, a halál közeledte, vagy a jegyzőkönyv szavaival a „nulla spes" állapota indította a szenvedő felet fogadalomtételre. A kor embere a fogadalmat nagyon komolyan vehette, az Istenhez fordulás

[6] Fügedi Erik, 1976.
[7] nec aliquo possit remediari medicamine I 143.
[8] V 103.
[9] I 41.
[10] I 12.
[11] I 3.
[12] I 147.

végső esetben alkalmazható formájaként ismerte, ezért tették olyan sokszor akkor, amikor már a temetési előkészületnél tartottak.

2. Ha a fogadalom Istenhez fohászkodás rendkívüli módja, akkor mi sem természetesebb, minthogy rendkívüli rítus is tartozik hozzá. A legteljesebb leírást három bejegyzésben olvassuk. Amikor egy újlaki polgár ötéves kislánya inni akart, a csónakból a Dunába esett. Vergődését a parton egy ember észrevette, csónakba szállt és kiemelte, az eszméletlen „elkékült és elfeketült, kihűlt" kislányt a vízből, és a partra vitte. Anyja meghallotta az esetet, odaszaladt és keserves sírásra fakadt. „Letérdelt a földre, kezét összekulcsolta, könnyes szemét az égre függesztette" és lányának megmentése, illetve életre keltése érdekében „bízó lélekkel kérte a szent atya segítségét".[13] A szentiványfalvi szűcs felesége látva, hogy fia meghalt, „meghajlítva térdét, nagy jajgatással, könnyezve és nyögve, összekulcsolt kézzel és az ég felé fordított szemmel" mondotta el fogadalmát.[14] A mégyi jobbágyasszony is úgy szabadult meg négy naponként fellépő lázától, hogy „térdethajtva, könnyező szemmel és égre emelt kézzel nagy jajjal tett fogadalmat".[15]

Három esetet mondottunk el. Nem idéztük azokat az eseteket, amikor csak a térdre borulást vagy az összekulcsolt kéz felemelését említik, de azt hiszszük a három eset is eléggé bizonyítja, hogy itt szabályos szertartásról van szó. A részletesen elmondott eset szereplője egy újlaki polgár és két falusi jobbágy felesége volt. A töredékesen elmondott esetekben szegedi és pécsi polgárt, egy a baranyai Somogy faluból való molnárt, két falusi jobbágyot, egy-egy pécsváradi és aracsai, meg egy falusi asszonyt találunk. A szertartást mindnyájan egyformán végzik, a nagy terület (Pécs–Aracsa), a nem szerinti vagy társadalmi különbségnek nyoma sincs. Egységes vallási nevelésben részesült emberek ösztönszerű biztonsággal követett magatartásának külső megnyilvánulása ez a szertartás. Isten előtt térdre borulva, összekulcsolt kezüket és szemüket az ég felé fordítva mondották el fogadalmukat.

Az esetleg még felmerülő kétségeket közvetett bizonyítékok oszlatják el, amelyek egyben kiegészítik a már elmondottakat. Az egyik ilyen szabály, hogy a fogadalmat hangosan kellett elmondani. Az újlaki Széles Miklós felesége, Erzsébet, a lupa nevű betegségben szenvedett. Teljesen legyengült, amikor más asszonyok tanácsára „mert szóval nem tehette, szívében és mély sóhajjal" tett fogadalmat.[16] Egy erdődi polgár is „lelkének indulatával" fogadta meg, hogy elzarándokol Kapisztránói sírjához, mert ekkor már nem tudott beszélni.[17] Hangtalanul hívta segítségül Kapisztránóit az az asszony is, akinek már égő gyertyát tettek a kezébe, mert haldoklott.[18] A fogadalom megtételének tehát

[13] I 216. „mater . . . in terram genibus provoluta manibus complosis oculisque lacrimosis atque in celum erectis pro liberatione sew vivificatione filie sue meritorum beati patris patrocinium fiduciosa mente cepit implorare."

[14] V 45. „flectens genus cum magno eiulato lacrimans et flens ac manibus complosis, elevatis oculis verus celum . . . dixit . . ."

[15] V 101. „flexis genibus ac lacrimantibus oculis levatisque manibus in celum cum magno eiulatu emisit votum . . ."

[16] I 27. „quia voce non poterat, corde ac suspirio . . . meritorum beati patris atrocinationi se commendavit."

[17] I 32. „verum quod vocis sono non potuit, mentis affectu votum de visitando sepulcro beati patris . . . fecit".

[18] I 74. „in signum propinque mortis iuxta morem patrie a circumstantibus eam supervivere iam non sperantibus accensa candella in manus eius erat data et quia ore loqui non poterat, mente devota . . . tumulum eius [b. patris] visitaturam se devovit".

a kialakult szertartás nem elengedhetetlen föltétele, még kevésbé lényege, hanem csak egy formája, amelyet el is lehetett hagyni.

A jegyzőkönyv a legtöbb esetben megelégszik annak megállapításával, hogy az eset szereplője fogadalmat tett. Geszti János azonban hosszabb szövegeket is feljegyzett, amelyekkel a fogadalmakat tették. Korabeli összehasonlító anyag hiányában nem ítélhetjük meg biztonsággal, mennyire tekinthetők ezek a szövegek hitelesnek. Benyomásunk szerint Geszti nem szépített a valóságon, semmi esetre sem követett valamiféle humanista szabályokat, mert a szövegek között nemcsak szépen fogalmazottak találhatók, hanem egészen egyszerűek is.[19] Valószínűbb, hogy az eseteket úgy jegyezte föl, ahogy neki elmondották, itt tehát a primitív embereknek az a szokása tükröződik vissza, hogy saját szavaikat ismétlik. Érdekes, hogy a hosszabb szövegeket mindig nők mondották el.[20] Különösen feltűnő egy aracsai polgárasszony fogadalma, amely a Biblia kánai menyegzőjére hivatkozik[21], és egy pécsváradi asszonyé, aki fogadalmával férjét mentette meg.[22] Nevükön és társadalmi státusukon kívül semmit sem tudunk ezekről az asszonyokról, így további következtetésektől is tartózkodnunk kell.

Az ünnepélyesen vagy csak gondolatban tett fogadalom végrehajtásaképpen a fogadalmat tevő járművön vagy gyalog elzarándokolt Újlakra. A középkori élet ezt az aktust is szertartás formájában szervezte meg. A hivő fölkereste az újlaki barátok templomát, abban is a Szent Katalin kápolnát, illetve Kapisztránói sírját. Ezen a ponton a jegyzőkönyv sajnos cserbenhagyja az olvasót. Az esetek tekintélyes részében ugyanis a gyógyulás már a fogadalom megtétele után következett be, kisebb részben nem. A jegyzőkönyv csak az utóbbi esetekben említi a sír körüljárását. Úgy látszik, hogy háromszor kellett a sírt megkerülni, a Szentkatalin faluból való Garai Istvánné legalábbis három menet során fokozatosan nyerte vissza látását.[23] A császári Vida feleségével együtt haldokló csecsemő fiát hozta Újlakra, s a város első utcáját elérve kibontották a gyerek pólyáját és megállapították, hogy már nincs benne élet. Az apa lemondott a további útról, de az asszony ragaszkodott a sír körüljárásához, és a harmadik menetben a gyerek magához tért.[24] Egy esetben a jegyzőkönyv csak többszöri körüljárást említ,[25] a másikban azt emeli ki, hogy a beteg már az első menetben meggyógyult.[26] Az ismertetett esetekből nem állapítható meg, hogy azok, akik már gyógyultan érkeztek, szintén körüljárták-e a sírt vagy sem.

Ha a sír körüljárása bizonytalan is, minden esetben biztos a zarándoklat utolsó lépése, a hálaadás. A fogadalmat tett és meggyógyult beteg hálát adott Istennek a gyógyulásáért, Kapisztránóinak a közbenjárásért, és ezt a hálát többféleképpen — de végső soron azonos módon — külsőleg is kifejezésre jutatta azzal, hogy „gyógyászati segédeszközét" a sírnál hagyta. Újlaki Miklós

[19] A szöveget Geszti 15 esetben jegyezte fel, ebből a V 31, 41, 48, 65, 82, 87 egészen egyszerű fohászkodás.

[20] V 21, 39, 73.

[21] V 21.

[22] V 39 (lásd a fordítást fentebb 557. l.).

[23] I 92.

[24] I 46. „Cum pater pueri cum ipsa uxore sua funeris defuncti nati baylus (!) tumbam beati patris vice tertia circuiret, . . . spiritus pueri in viscera eius est reversus".

[25] I 96.

[26] V 45.

udvarbírájának szakácsa és a náncsai Debreceni Sebestyén mankóját,[27] egy szegedi a sérvkötőjét hagyta ott.[28] Akinek betegsége során semmi ilyesmire nem volt szüksége, kis viaszszobrocskát helyezett el a sírnál. Az sajnos a szövegből nem állapítható meg, hogy a szobor kit vagy mit ábrázolt.[29] Ha fentebb a fogadalomtétel szertartásánál azt mondottuk, hogy azt polgár és paraszt egyformán tette, itt most azt kell mondanunk, hogy a viaszszobor elhelyezése talán inkább a tehetősebb polgárság szokása volt, mert öt esetből négy szereplő újlaki polgár. De ha a viaszszobrocska a kézműiparral rendelkező város szokása is, a használt mankó és a rablánc elhelyezése mégis egybekapcsolja a magyar hivőket a ferencesek által gondozott parasztságtól kezdve egészen az arisztokrata Garai János bánig, aki a török fogságban viselt bilincsét helyezte el a bátai (szentvér ereklyével rendelkező) templom falán.[30]

A hálaadáshoz tartozott, – ha nem is tekinthetjük részének – a csoda elmondása. Újlakon ezekben az esztendőkben ez a mozzanat különös hangsúlyt kapott, hiszen a kanonizáció folyamán hitelt érdemlő módon kellett a bekövetkezett csodát bizonyítani, ennek pedig a beszámoló volt az alapja. De a hívek akkor is elmondották volna ezeket, ha nem kerültek volna jegyzőkönyvbe, legfeljebb kevésbé ünnepélyes formában. Isten dicsőségének hirdetése nemcsak az egyháznak volt kötelessége, hanem minden hivőnek, legfőképpen pedig azoknak, akik valamilyen módon kegyelmének különös megnyilvánulását élvezték. Kapisztránóinak itt csak a közvetítő szerepe jutott, a protektoré, akinek érdemeiért Isten a kérést meghallgatta. A csodás esetek elmondása egyébként nemcsak a középkori egyház missziós gondolatának megnyilvánulása, hanem egyben fenntartója és terjesztője a zarándokhely és az ott nyugvó már kanonizált vagy még csak szentként tisztelt férfi kultuszának.

Megfelelő útmutatás hiányában nem tudjuk értékelni azt a szokást, hogy a fogadalom után rögtön meggyógyultak kíséretében helybeli tanúk is feltűnnek. Egyrészt arról lehet szó, hogy ezek a jegyzőkönyvezés és hitelesség miatt jöttek el, másrészt a kisebb közösségek összetartó erejének következtében kísérték el a gyógyultat.

Nem sietett mindenki fogadalmát teljesíteni. Jegyzőkönyvünk kilenc olyan esetet tartott fenn, amelyben a szereplők bevallották, hogy ugyan a fogadalom megtétele után tüstént meggyógyultak, mégsem siettek teljesíteni. Így kell kifejeznünk magunkat, mert a kilenc közül csak egy szereplő vallotta, hogy anyja a fogadalmat nem akarta teljesíteni, a többiek mind azt mondták, hogy túl soká, vagy a jegyzőkönyv szerint „ultra debitum" halogatták teljesítését.[31] Az ultra debitum egy esetben hat, a másikban négy hét időtartam.[32] Oka lehetett a nagy távolság és a cseh (!) háború,[33] vagy egyszerűen világi és családi gondok.[34] A büntetés mindig a betegség visszatérése, lehetőleg súlyosabb formában, amiből újabb, de most már teljesített fogadalom jelentette a menekvést. Egyetlen kivétel a Mindszentfalvára való Fábiáné, akinek maga a szent

[27] I 30, V 52.
[28] I 139.
[29] I 49, 61, 125, 182, 215. Pl. I 49: „Ipsi parents voto se cum constrixissent ducere puerum cum ymagine cerea ad sepulcrum beati patris . . .".
[30] Az esetet Thuróczi mondja el. Thuróczi János 1957. 93.
[31] I 183.
[32] I 176, 178.
[33] V 85.
[34] I 176. „mundialibus domesticique curis eum prepedientibus . . ."

atya jelent meg álmában, amikor egy templom előtti kövön ülve elszundított, felelősségre vonta, és kilátásba helyezte, hogy még súlyosabb betegség éri majd. Emberünk „mindent félretéve" teljesítette fogadalmát.[35]

A fogadalmat majdnem mindig a bajba jutott ember maga tette, előfordult azonban, hogy már vagy még nem tehette. Nem tehette meg már az, aki elvesztette eszméletét,[36] és nem tehette meg még az a gyerek, aki nem állt a szellemi fejlettségnek azon a fokán, hogy megtehesse.[37] Ilyenkor a szülők vagy más családtag tett fogadalmat, hogy a beteg gyógyulása esetén elviszi Kapisztránói sírjához.[38] Az összetartás, a falusi közösség ereje ilyenkor is megnyilvánult. Egy kétéves pusztaszentmihályi kislány kútba esett. Egy arra járó vándor inni akart, így fedezte föl a gyereket, és segítségért kiáltott. Egy özvegyasszony próbálta kimenteni, de maga is majdnem beleveszett a kútba, végül is egy 18 éves „elegans puella" húzta ki mindkettőt. Ekkorra a kislány anyja is előkerült, mások is odafutottak, egy asszony szétfeszítette a gyerek száját és hassal a földre fektette, de a gyerek hideg maradt és mozdulatlan. „Mialatt mindnyájan keseregtek egy Klára nevű jámbor asszony nagy lelki odaadással és bizalommal hívta segítségül a szent atyának, Kapisztránói Jánosnak érdemeit, megígérve, hogy sírjához elviszi a kislányt, ha könyörgésére visszanyeri életét."[39] A szöveg sehol nem utal arra, hogy Klára asszony a kislánynak rokona lett volna, sőt a „quedam devota matrona" kifejezés inkább arra utal, hogy nem volt az. De mint a közösség tekintélyesebb tagja (matrona) kötelességének tartotta, hogy mindent megtegyen a gyerek életéért. Ez a kötelességérzet vezette a bugyiszentmiklósi serfőző rokonait (cari sui) fogadalom tételére. Közelebbi és távolabbi hozzátartozók, de ismerősök is abban a meggyőződésben cselekedtek, hogy embertársaikért kötelesek mindent megtenni.

3. A másik magatartás, amely kibontható a jegyzőkönyvből, a halált érinti. A legföltűnőbb – bár Aries nyugat-európai eredményeivel tökéletesen egybevág — a halál tudata. Az érintett tudja, hogy halálán van,[40] de ugyanúgy tudja környezete is.[41] Az érintett a halál gondolatára a halotti szentségek felvételével válaszol.[42] De a „környezet" kifejezésen sohasem szabad szűkebb családra vagy csak rokonságra gondolnunk. Mint Nyugat-Európában, itt is annak a közösségnek tagjai jelennek meg, amelyhez a haldokló tartozik. Így tette fogadalmát a pécsváradi asszony „a plébános úr és káplánja előtt és a férje halálára összesereglettek tömege előtt",[43] így hallunk azokról a haldokló

[35] I 176.
[36] I 114.
[37] I 186.
[38] I 114, 171, 213, 247, V 17.
[39] I 186. „puellula autem mortua deposita erat super terram felbantque super eam omnes circumstantes quam multi ad spectaculum istud concurrebant et volverunt eam versa facie ad terram et quedam mulier cum violentia grandi os eius aperuit ut inbibte que effluerent de ventre eius; cunctis igitur pro ea amrescentibus quedam devota matrona Clara nomine cum animi devotione et fiducia cepit invocare meritorum beati patris fratris Johannis de Capistrano suffragia promittens puellulam ad sepulcrum eius ducere, si eius precibus vita sibi redderetur."
[40] I 165. „de vita sua desperans per sacramentorum ecclesie susceptionem ad excipiendam mortem pararetur . . ."
[41] I 74, lásd fentebb 17. jegyzet.
[42] I 165, V 39.
[43] V 39 (a fordítást lásd fentebb, a szövegben).

„körülállókról, akik várták, hogy lelke testéből hamarosan kiszáll".[44] A környezet magatartása is világos, tudja, hogy az érintett halálán van, s ebben a nehéz órában mindaddig mellette marad, amíg meg nem hal. Mindkét fél itt is egyöntetű magatartást gyakorol.

A haldoklók kezébe égő gyertyát adtak és „körülötte mindenfelől" (nyilván ágyának mindkét oldalán) gyertyát gyújtottak.[45] Egy ismeretlen helyről való asszonynak „közeledő halálának jeléül, hazai szokás szerint, égő gyertyát adtak kezébe a körülállók, akik már nem reménykedtek abban, hogy ezt túléli".[46] Gyálai Antal nemes ötéves kisfiának is „meggyújtott gyertyát adtak a kezébe mint a haldoklónak [szokás]".[47] Ilyenkor hívták el a papot is, hogy feladja az utolsó kenetet, és elmondja a haldoklók imáját.[48] Előkészítették azt a fehér inget, amelyet a halál beállta után adtak rá.[49] Ha a halál bekövetkezett, a környezet — ismét „hazai szokás szerint" — megsiratta a halottat.[50] Nem maradt más hátra, minthogy illő tisztességgel eltemessék.[51] A temetésről kevés adattal szolgál a jegyzőkönyv. Az egyik esetben a gyermek apja már a kapáért ment, hogy a sírt megássa,[52] egy másik esetben csak annyit tudunk meg, hogy „hazai szokás szerinti temetési szertartását" előkészítették,[53] máskor még ennyit sem.[54] Egy alkalommal azonban egy kisfiú halálakor a szülők „tehetségük szerint minden szükségest megrendeltek, ti. sáfrányt, borsot, kenyeret, gyertyát".[55] A felsorolt élelmiszerek nyilván a halotti tor szükségletét szolgálták, a húst valószínűleg nem vették, hanem állatot öltek.

A halállal szembeni magatartás vizsgálata során ismét találkozunk nemessel, városi polgárral és falusi jobbággyal, ismét meg kellett állapítanunk, hogy magatartásuk egységes volt, egy kultúra hordozóiként jelentek meg. Aries könyve alapján[56] ehhez most már azt is hozzátehetjük, hogy nem is a különlegesen magyar, hanem az általános európai kultúra hordozóiként.

IRODALOM

Aries, Ph.
1974 *Attitudes toward death: from the Middle Ages to the present.* Baltimore — London

Bálint Sándor
1975 *Szeged reneszánsz kori műveltsége.* In: Klaniczay Tibor (szerk.): Humanizmus és reformáció. 5. Budapest. 111—124.

[44] V 17.
[45] I 137.
[46] I 74.
[47] I 219.
[48] V 39.
[49] I 78, 181.
[50] I 181, (vö. fentebb 38. jegyzet) „puella exanimis effecta et a matre velut mortua nova camisia induta secundum morem patrie ab omnibus circumstantibus velut defuncta plangebatur . . ."
[51] V 1. „ut tandem debito curn honore suum sepelirent natum."
[52] I 207. „paterque pueruli iam foras pro ligone processerat et ad tumulandum eum fovea foderetur . . ."
[53] I 130. „quod in eo signa vite non paterent, pro suique funeris tumulacione iuxta morem patrie ceremonaria pararentur . . ."
[54] I 64.
[55] V 1. „quod fuit in agone mortis constitutus, pro cuius sepultura omnia exequalia iam parentessui iuxta posse suum ordinaverant, videlicet crocum, piper, panes, candalleas, expectantes diem mortis sue . . ."
[56] Aries, Ph. 1974.

FÜGEDI Erik (ford., jegyz.)
1976 *Kimondhatatlan nyomorúság.* Két emlékirat a 15—16. századi oszmán fogságról. Budapest
MÁLYUSZ Elemér
1971 *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Budapest
MAŽURAN, Ive
1972 *Čudesa Ivana Kapistrana. Miracula Joannis de Capistrano.* Ilok A. D. 1460. Historijski arhiv u Osijeku. Osijek
THURÓCZI János
1957 *Magyar krónika.* Fordította GERÉB László, Budapest

Эрик Фюгеди

ЧУДЕСА ЯНОША КАПИСТРАНА

Встреча с народной религиозностью средневековья

(Резюме)

Когда после успешной зашиты города Нандорфехервара (Белграда) противтурков один из предводителей защитников, монах францисканского ордена Янош Капистран умер в 1456 г. в городе на юге Венгрии Уйлак, сейчас же началось паломничество к его могиле, тем самым в серии начались и чудеса. Автор разбирает три протокола, составленных в интересах канонизации Капистрана в 1460 и 1461 гг. Эти протоколы описывают (за вычетом паралельно описанных случаев) 399 случаев, в их числе 369 чеговек благодаря посредничеству Яноша Капистрана получил чудесную помощь. Из всех случаев 249 человек относится к крестьянству, их показания, таким образом, информируют нас о крестьянской религиозности и об обычаях этой эпохи.

Автор собрал данные о том, в каких случаях (обычно в смертельной опасности, в неизлечимой болезни, при трудных родах) и какими жестами поклялись люди на паломничество в надежде на посредничество Яноша Капистрана. По некоторым данным на месте захоронения Капистрана в городе Уйлаке паломники должны были обходить вокруг могилы святого, устроить благодарственный молебен, а если произошло чудо, то объявить об этом. В показаниях в большом количестве содержатся данные об обычаях при умирающем, о надетой на него белой рубашке, вставленной в его руки свече, об оплакивании, о собравшейся у гроба родне и соседях.

Erik Fügedi

DIE WUNDER DES JOHANNES CAPISTRANUS.

Ein Einblick in die Volkstümliche Religiosität des Mittelalters

(Auszug)

Als nach der Verteidigung von Nándorfehérvár (Belgrad) gegen die Türken der Franziskanerpater Johannes Capistranus, O.F.M., eine der leitenden Gestalten des Verteidigungskampfes, im Jahre 1456 in Újlak in Südungarn starb, begannen sogleich die Pilgerzüge zu seinem Grabe und es ereignete sich eine Reihe von Wurdern. Der Autor untersucht drei Protokolle aus dem Heiligsprechungsprozesse des Capistranus aus den Jahren 1460 und 1461, die im ganzen 399 Fälle beschreiben (wenn die parallel angeführten Fälle ausgelassen werden), in denen 369 Personen auf die Fürbitte Johannes Capistranus' wunderbarer Hilfe teilhaftig wurden. Von diesen können 249 als Bauern betrachtet werden, so daß ihre Berichte eine Einblick in die religiöse Gedankenwelt und Gebräuche des Bauerntums in jener Epoche geben.

Der Autor stellt die Angaben über den Gründen (im allgemeinen Todesgefahr, unheilbare Krankheiten, Schwergeburten usw.) zusammen wegen welcher die Hilfe Johannes Capistranus' angerufen wurde und beschreibt, mit welchen Gesten das Gelübde des Pilgerzuges abgelegt wurde. Einzelne Angaben weisen darauf hin, daß man in Újlak um das Grab des Heiligen herumgehen, dann — sofern ein Wunder geschah — Dank sagen und dies anmelden mußte. Die Zeugenaussagen enthalten auch viele Angaben über die Gebräuche, die bei Sterbenden befolgt wurden, wie daß man ihnen ein weisses Hemd anzog, eine Kerze in die Hand gab, sie beklagen ließ und Verwandte und Nachbarn um sie versammelte.

KISEBB TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Ortutay Gyula

„Ha még egyszer azt üzeni . . ."

Ismerjük a Kossuth-nótának ezt a híres formuláját, magam is írtam egy tanulmányt évekkel ezelőtt erről a témáról.[1] KEMÉNY János önéletírását és levelezését lapozgatva találtam a következő passzusra: „Ezen Bécsben lételemben egy vendégséggel meg is tréfálódtam vala; mert császár palotáján lévén, az ide hátrébb említett, Erdélyben követségben járt comes De Tristein invitála másnap tíz órára vendégségben, s én is eligirkezém; azután Bottyáni Ádám is invitála, kitől megmentém magamat, hogy már amoda igérkeztem légyen. Eljüvén az idő, az magyar szokás szerént szállásomon várom vala az újabb hivatalt, kiben semmi nem telék; elmúlván az tíz óra és már tizenegy felé lévén, külde láttatnom esmét Bottyáni uram, kinek megizenvén, hogy még szállásomon legyek, ő ottan megláttatá, amaznak szállásán az dolog mint légyen; s bár immár ott régen hozzáültenek az ebédhez. Újobban azért hozzámküldе, és megizené mind az szokást, hogy az vala: az hivatalos az nevezett órára és az mennyid magával hivattatik, akkora és annyid magával tartozzék az ebédhez, több hivatalt nem várván; és hogy ott már régen hozzátelepedtek volna, azért mennék őhozzája: melyet megcseleküdvén, ott valóban magyar módon is lakánk."[2]

Ez a hely is igazolja, hogy a kétszeri meghívás az a komolyan veendő, úgy tűnik, nemcsak a hadbahívásnál, hanem egyéb meghívásoknál is.

IRODALOM

KEMÉNY János
1959 *Kemény János önéletírása és válogatott levelei.* Magyar Századok (Szerk.: TOLNAI Gábor) Budapest
ORTUTAY Gyula
1952 *Kossuth Lajos a magyar néphagyományban.* Ethnographia LXIII. 263—307

Gyula Ortutay

„SHOULD THE MESSAGE COME AGAIN . . ."

(Abstract)

The famous song of the 1848—49 War of Liberty called „Kossuth song" states, „Should the message come again" from Lajos Kossuth, then everybody should join as a soldier. The Author quotes data from the 18th century diary of János Kemény that even the message of an invitation to dinner had to be repeated twice to be really followed.

[1] ORTUTAY Gyula, 1952.
[2] KEMÉNY János, 1959. 165.

Mészáros István

Balázsjárás Pápateszéren 1845-ben

Zichy Domokos veszprémi püspök 1845-i vizitációja a pápateszéri balázsjárásról tudósít. A plébános jelentése így szólt a tanítóról, illetőleg az iskolásokról:

„. . . a Tanitót hivják Szabó Sebestyénnek, végzett Logicát, el van látva praeparandiai Bizonyitvánnyal, tanit harmincz évekig, jó módja van a tanittásban és kötelességének megfelelni igyekszik. Télen által jár száz tiz gyermek, de részént a ruházat, kivált a lábbeli hiánnya miatt, részént némely Szülök közönyössége miatt, ezeken kivül némelyek elmaradnak, Nyáron által pedig az öregebbek munkára fogattatván, a kissebbekbül egész nyáron bejárnak hetvenen.

Tartoznak minden nap mise előtt megjelenni és a Templomba, viszsza is, ének szóval sorban menni, Sz. Mise alatt a Szentest [?] imátkozni. Mikor haza botsáttatnak és sorba mennek, és minden embernek Ditsértessék a Jézus Krisztussal köszönni, és otthon Szüleiknek kezet csókolni kötelessek. Ha temetés van, arra is (kivévén az igen rossz időt), sorba kell menniök és énekelniök. . .

Ünnepeken és vasárnapokon a predikatiokbul is tartoznak valamit felmondani, délután tanittásra és lytániára jönni és a processiokon zászlójokat sorban követni.

Hogy jobb kedvel jöjjenek az Iskolába, farsangon Balás járás engettetik nekik, mellyet a Musika és tántz szok követni. . .”

Figyelemre méltó e szövegben az is, hogy a gyerekek minden nap az utcán énekszóval vonultak végig az iskolából a templomba, majd vissza a templomból az iskolába. Ugyanez volt a szokás Pápateszér filiájában, *Iván* iskolájában is: az iskolások „tartoznak ünnepen és vasárnap, hét köz nap is, mikor mise van, a Templomba sorba énekelve menni, vissza is úgy, haza is sorba csepretnek, temetésre is úgy jelennek meg”.

Az ismertetett irat a veszprémi római katolikus Püspöki Levéltárban, az 1845-i canonica visitatio pápateszéri anyagában, az előzetesen bekért jelentések között található.

A reformkori falusi iskolák belső életét vizsgálva gyakran merül fel a kérdés: vajon az olyan jellegű feljegyzések, mint az alább közlendő, nem hozhatók-e kapcsolatba a sajátos iskolás népszokásokkal (gergelyjárás, balázsjárás, Lengyel László stb.)?

A Religio és Nevelés című lap 1841. évi második félévének 7. száma közölte *Nagykörü* (Szolnok megye) plébánosának saját iskolájáról készített beszámolóját. Ebben többek között ez is olvasható az iskola tanulóiról:

„Szünnapokban szinjátéki darabokra s énekekre tanítom a jelesebbeket, ezek végrehajtása után megengedem, hogy két zászlóval dobszó mellett a mezőre ránduljanak a kántor [azaz a tanító] és segédje kíséretében; gyakran magam is jelen valék játékaiknál, két zászlóaljra osztottam őket küzdésre, s gyönyörködém ügyességökben. A győztös tőlem ajándékot nyert. Így a dücső hős magyarok nagy tetteivel a katonaéletre buzdítom a pór növendékek szívét, ifjuságuk zsöngéjében dobszóhoz és zászló alá jókor szoktatom. . .”

István Mészáros

BLASIUSUMGANG IN PÁPATESZÉR, 1845.

(Auszug)

„Um ihnen größere Lust zu machen, in die Schule zu gehen, erlaubte man ihnen im Fasching einen Blasiusumgang, dem Musik und Tanz folgten” — steht im Protokoll der canonica visitatio vom Jahre 1845 über die Schulkinder von Pápateszér in Westungarn.

Fried István

Magyar népdalok egy orosz kiadványban

A magyar népdalok sohasem tudtak olyan mértékű európai hírnévre szert tenni, mint a Vuk Karadžić gyűjtésében megjelent szerb énekek és hősmondák. Nem köszöntötte idegen nyelvű színre lépésüket Goethe üdvözlete, nem fordította őket Grimm-nagyságrendű kutató, nem lelkesedett értük Puskin vagy Walter Scott. De azt sem mond-

hatjuk, hogy észrevétlenek maradtak; hogy nem módosították-színezték a magyarságról kialakult képet;[1] hogy a XIX. század egyes romantikusai nem használták föl a belőlük adódó elméleti következtetéseket.

A magyar népdalok külföldi pályafutásának vizsgálatakor eddig jószerivel alig foglalkoztak a Nikolaj Vasziljevics BERG (1823—1884) szerkesztésében és fordításában kiadott kötettel,[2] amelyben nyolc magyar népdalt is találunk,[3] a kötet szerkesztési elveinek megfelelően, magyar és orosz nyelven, többnyire formahív átköltésben. Még nagyobb a meglepetésünk, amikor a népdalok előtt írott rövid kis eligazítót olvassuk: Madjarskija pesni polucseni moju v csisle 29 ot L. I. (!) ŠTÚRa, kotorij sobral ih na meste, — azaz a szlovák nemzeti mozgalom és irodalom vezéregyénisége, teoretikusa, Ludovít ŠTÚR az általa gyűjtött huszonkilenc dalt küldte el BERG reprezentatív jellegű kötete részére. Mert azt hangsúlyoznunk kell, hogy BERG nem jelentéktelen alakja az orosz folklór történetének, szóban forgó könyve alapos forráskutatásról, gondos gyűjtőmunkáról tesz tanúbizonyságot. BERG Moszkvában végezte egyetemi tanulmányait, 1845-ben jelentek meg első dolgozatai a Moszkvitjanin-ban, de munkatársa lett a Moszkovszkij Szbornyiknak is. Műfordítóként szerzett jó nevet: 1846-ban adta közre a cseh irodalom akkori büszkeségét, a királyudvari kéziratot. 1875-ben a Pan Tadeusz fordításával növelte jóhírét, miután még 1868-ban a varsói egyetem orosz irodalmi és nyelvi lektora lett. 1854-es kötetéhez fölhasználta Vuk KARADŽIĆ délszláv gyűjtését, Ján KOLLÁR: *Národnie Spiewanky*-ját, ERBEN 1842—43-as *Pjsně národnj w Čechách* c. kötetét, a *Dainosv*: *Litthauische Volkslieder* (Berlin 1843.) c. kiadványt; FAURIEL: *Chants populaires de la Grèce moderne* (1824) c. könyvéből is, de a kötetben szanszkrit, fehér orosz, lausitzi, morva, finn, albán, arab, perzsa, tatár, baszk, örmény és kalmük népdalokat, valamint bolgár, spanyol, svéd, norvég, dán, breton és francia epikus költeményeket is találunk. Az 556 oldal terjedelmű könyv impozáns összefoglalása a kor legjobb gyűjteséit tartalmazó kiadványoknak; merész vállalkozás a világ népei költészetének bemutatására. BERG arra törekszik, hogy az általa közölt dalok, epikus versek pregnánsan nemzetiek legyenek, azaz a „nemzetjellemet" tükrözzék. Nemcsak a szerb és a bolgár epikus versek merítenek a nemzeti történelemből (érdekes módon, közli a Knjigu piše Percel djenerale... kezdetű szerb hősregét az 1848-49-es szerb-magyar viszálykodás idejéből); hanem olyan, sokszor valójában nem népi, hanem népies énekek közreadására is vállalkozik, amelyek a barokk vagy a „nemzeti ébredés" eszmevilágát fejezik ki. Ezek közül csak a szlovák Nitra, milá Nitra... kezdetű dalt emeljük ki. BERG bevezetésében hangsúlyozza, hogy a népdal kifejezi a nép sajátos karakterét; a népdal — BERG szerint — a népi géniusznak a szavakban történő közvetlen és természetes megnyilvánulása. De BERG a népköltészetet a nép csecsemő kora termékének is vélte, s e nézetéért joggal bírálta a BELINSZKIJ elveit továbbépítő CSERNISEVSZKIJ.[4] BERG egyrészről kizárólagosan esztétikai problémát lát a népköltészet alapján — a népről. E romantikus vonásokért is megrótta őt CSERNISEVSZKIJ, aki egyébként a szerb hősregék közül erősen hiányolta a koszovói ciklus néhány darabját.

BERG minden romantikus túlzó vonása mellett is derekas munkát végzett, elsősorban anyagának sokrétűsége érdemel dicséretet; s ha e sokrétűség néha eklekticizmusba csap is át, terveinek nagyszabású voltát hiba lenne tagadnunk.

A magyar népdalokhoz ŠTÚRon keresztül jutott. BERG tulajdonképpen HANKÁt kereste meg kérésével,[5] Moszkvából, 1852. november 1-én keltezett levelében jelezte, hogy szüksége volna magyar és cseh énekekre. BERG nyilván senkit nem ismert a magyar gyűjtők, tudósok közül, ezért fordult az orosz kapcsolatai révén ismerős HANKÁhoz. HANKA nemcsak ŠTÚRnál tapogatózott ebben az irányban, ŠAFÁRIKnál is próbálkozott,[6] aki Prágában élve, s már rég elszakadva a magyar környezettől, nem vállalhatta ezt a felelősségteljes munkát. ŠTÚR viszont 1853. április 2-án írt HANKÁnak[7], elküldte a kívánt

[1] Vö.: Gerhard STEINER, 1969. 247—274.

[2] BERG, N. V., 1854. A kötetre KUN Miklós hívta föl a figyelmemet. Ezért e helyen is köszönöm szívességét.

[3] BERG, N. V., 1854. 149—164.

[4] BERG, N. V., értékeléséről vö.: AZADOVSZKIJ, M. K., 1963. 103—104. — BERG, N. V. kötetére TURGENYEV is fölfigyelt, mint azt egy Szpasszkojéból, 1854 októberéből N. A. NYEKRASZOVhoz írott levele is bizonyítja. „Nekem megvannak a szerb, a magyar, a finn és más énekek különféle fordításai — Berg e vállalkozása igen hasznos és jó . . ." Vö.: TURGENYEV, I. Sz., 1961. 231. Erre az adatra ZÖLDHELYI Zsuzsa hívta föl figyelmemet.

[5] ŠTÚR, L'udovít, 1956. 274 és 521.

[6] ŠTÚR, L'udovít, 1956. 521.

[7] ŠTÚR, L'udovít, 1956. 521.

énekeket (BERGtől tudjuk: huszonkilencet!) Ismerjük BERG hálálkodó levelét, amelyben lelkesen köszönti az őt értékes anyaghoz juttató ŠTÚRt. A dátumnál egy pillanatra meg kell állnunk: 1852—1853-ban vagyunk! Az 1848/49-es események következményeképpen nem teljesültek ŠTÚRnak és a szlovák nemzeti mozgalomnak a reményei. Mindazok az illúziók, amelyek a bécsi kormányzatban a szlávok jótevőjét láttatták, szétfoszlottak. A magyar nemesi vezető rétegtől sem várt sok jót ŠTÚR, de ugyanilyen szkeptikusan tekintett a Bach-korszak uraira. Modorba vonult vissza, testvére családjához, itt szőtte utópisztikus ábrándjait a szlávok dicső jövendőjéről, itt írta a szlovákok népköltészetét és általában a szlávok költészetét — a hegeli történetfilozófia eszmei támogatásával — elemző dolgozatait; s itt készült arra, hogy — *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft* című munkájában — a cári birodalomban hivő könyvét papírra vesse.[8] Nem tehetnénk szemrehányást ŠTÚRnak, ha elutasította volna a közvetítést; ha lerázta volna magáról BERG és HANKA kérését. De nem ezt tette! Sőt, úgy válogatott, hogy az általa küldött dalokból a magyarságról rendkívül pozitív kép bontakozzék ki. BERG — ŠTÚR közvetítésével — azt jegyzi meg a magyar népdalokról, hogy azok a lengyelekéihez hasonlíthatók, olyan szabályosak, a rímeket tekintve olyan gazdagok. BERG észreveszi, hogy vannak olyan magyar énekek is, amelyekben egy szakasz valamennyi sora (azaz mind a négy!) azonos rímmel cseng össze.

BERG nem tudott magyarul. ŠTÚRról viszont nem tételezzük föl: olyan mértékben bírta volna az orosz nyelvet, hogy versben lett volna képes átültetni a magyar dalokat. Ezért a ŠTÚR—BERG együttműködést úgy képzeljük el, hogy ŠTÚR az általa küldött dalokról szó szerinti fordítást adott, megjelölte a ritmust, a rímeket, sőt, olykor tárgyi magyarázatokat is fűzött az énekekhez. E tárgyi magyarázatok közül néhány a kötetbe is bekerült. Elképzelhető, hogy ŠTÚR esetleg a dalok hangulatát-hangvételét is érzékeltette elképzelt kísérő jegyzeteiben. Ugyanis, a politikai ellentétek még a legélesebb összecsapások idején sem akadályozták a kulturális értékek tudomásulvételét. A viharos lendületű magyar reformmozgalom ugyan olykor türelmetlenül szemlélte a szlovákok hasonlóan türelmetlen és viharos lendületű törekvését, de a szlovák népdalokat, a szlovák irodalmat értékelte, becsülte. A reformkori lapokban bőséggel találunk olyan cikkeket, amelyek a szlovák népköltészetet ismertetik, elismerőleg kommentálják.[9] Megfordítva is igaz: ha KOLLÁR nemzedéke, és a ŠTÚR-iskola megannyi tagja nem mindig dokumentálta ugyan: de számos nyomból kikövetkeztethető, hogy figyelte a magyar költészetet, éberen tekintett a magyar irodalmi mozgalmakra. Olyan közvetlen kapcsolatokról is beszámolhatunk, mint SZÉKÁCS József (a szerb népdalok fordítója) és Ján KOLLÁR (a szlovák népdalok kiadója) közeli ismeretsége, a mai Deák téren egy házban laktak; vagy ERDÉLYI János társaságának és a ŠTÚR-iskola egy képviselőjének, Samo Bohdan HROBOŇnak barátsága,[10] az eperjesi szlovák és magyar önképzőkör tagjainak együttműködése az 1830-as esztendőkben.[11] E pozitív kapcsolatokat sem szabad felednünk, mikor a szlovák—magyar irodalmi kölcsönhatások tényeit kutatjuk. Így ŠTÚRnak — pl. HROBOŇ vagy a Pesten jurátuskodó Janko KRÁĽ' révén — első kézből származó adatai lehettek a magyar irodalomról. Arról nem is szólva, hogy neki magának is vitacikke jelent meg a Társalkodóban;[12] forgatta a Pesti Hírlapot. esetleg más magyar lapokat is, amelyekben bőségesen olvashatott a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudós Társaság kezdeményezéseiről. Így Samo Bohdan HROBOŇ közvetítésével akár ERDÉLYI János tevékenységéről is tudomása lehetett.

BERG megjegyzése, ti. hogy ŠTÚR a helyszínen gyűjtött volna magyar népdalokat, bármilyen tetszetős elméletre csábítana, nem felel meg a valóságnak. Az viszont feltehető, hogy ŠTÚR nem jelölte meg forrását: nem tartotta szükségesnek, hogy BERGnek elárulja, ERDÉLYI János: *Népdalok és mondák* c. gyűjtése II. (1847.) kötetéből vette valamennyi dalt. Nem véletlenül hangsúlyoztuk az ERDÉLYI-levelezésben szereplő HROBOŇ nevét; valószínűleg ő adta a népdalok elméletével behatóan foglalkozó ŠTÚR kezébe éppen az ERDÉLYI-gyűjtés II. kötetét, amely a népdalokon kívül ERDÉLYI teoretikus szempontból ŠTÚRnak sokat mondó tanulmányát is tartalmazta. SZIKLAY László vetette föl a kérdést:[13] ŠTÚR alapvető elméleti dolgozata: *O národných piesňach a povestiach plemien slovanských* (A szláv törzsek népdalairól és meséiről) gondolatmenetében, elvi következtetéseiben sok a rokonság KÖLCSEY: *Nemzeti hagyományok*jával; ismerte-e ŠTÚR KÖLCSEYnek ezt a munkáját? A kérdésre — bizonyító anyag híján — egyelőre nem lehet határozott igennel

[8] MATULA, Vladimir, 1969. 361—393.
[9] FRIED István, 1971. 131—143.
[10] ERDÉLYI János, 1960. 60.
[11] SZIKLAY László, 1958. 209—235.
[12] ORMIS, Ján V., 1958.
[13] SZIKLAY László, 1974. 212—215.

vagy nemmel válaszolni. De az bizonyos, hogy ERDÉLYI tanulmányát ismerte. S ERDÉLYI tulajdonképpen továbbépítette, plebejus töltéssel egészítette ki KÖLCSEY fejtegetéseit, úgy szólt a népköltészet jellemzőiről, a népköltészet szerepéről (nemcsak a népiesség, hanem általában) a nemzeti irodalom fejlődésében, hogy az a rokon törekvésű ŠTÚRnak is igazolást jelenthetett. A közös eszmei indítékok (HERDER és HEGEL), a népköltészeti alapon fölépülő nemzeti irodalom eszméje, a nemzeti családélet ábrándja: mind olyan tételek, amelyek ŠTÚR idézett munkájában is helyet kapnak. S ha azt nem állíthatjuk is, hogy ŠTÚRnak ERDÉLYI e tanulmánya volt az *egyetlen* (vagy: *fő*-) forrása, de a továbbiakban alaposabb szövegösszevetéssel élve, ERDÉLYI inspiráló szerepét fokozott mértékben kell figyelembe vennünk. Annál is inkább, mert ŠTÚR lényegében nem egyszerűen továbbfejlesztette Ján KOLLÁRnak a szlovákok (illetve: a szlávok) népköltészetéről kialakított elméletét, hanem szakított vele. Ő másképp képzelte a szlovákok térfoglalását a szlávok nagy családjában, mint a még klasszicista eszméktől jócskán átjárt KOLLÁR.[14] Igaz, hogy a ŠTÚR-iskola költői kiindulópontként KOLLÁR népköltési gyűjtését használták föl; de az a tény, hogy maguk is eljártak a nép közé, ott gyűjtöttek dalokat, balladákat, már azt mutatja, hogy a népköltészetről más elveket vallottak. Kézenfekvő a szlovák népdalokkal ugyancsak ismerős ERDÉLYI János teoretikus munkásságának fölhasználása: ERDÉLYI olyan lényeges gondolatokat is papírra vetett, amelyek a szlovák „irodalmi népiesség", valamint etnográfia fejlődése során is fölhasználhatók voltak. A FALUDITÓL PETŐFIig tartó magyar „irodalmi népiesség" pedig számos olyan mozzanatot, formát, megközelítési módot kísérletezett ki, amelyeknek a szlovák irodalomba való beépítése célszerűnek tetszett.[15]

Még egy jelenségre hívnánk föl a figyelmet. A forradalom és a szabadságharc keserű tapasztalatai mindkét vitázó fél, a magyarok és a „nemzetiségek" vezetőit egyaránt arra ösztönözték, hogy a megfelelő tanulságot levonják. A magyar—szerb irodalmi kapcsolatokra éppen az 1850-es esztendőkben lesz jellemző a „rokonulás" gondolata, amelyet a szerb népköltészet tanulmányozása és fordítása során mondtak ki magyar költők, fordítók, szerkesztők.[16] Ezzel párhuzamosan fogalmazza meg ERDÉLYI János a tartalomban megnyilvánuló, a „kelmeiség" ellen irányuló népiesség programját, s kiemeli a magyar és a vele egy történelmi sorsot élő, szenvedő népek költészetének rokonságát, a népdalok azonos tőről fakadtságát, s a „dunatáji harmónia" népeket közel hozó jellegét rajzolja körül. Később JÓKAI Mór fordul fölhívással a magyar írástudókhoz: a magyar irodalom missziójának jelöli meg a „kisebb", a szomszédos népek költészetének ismertetését.[17] Ennek hasznát egyébként ARANY János is emlegette.[18] Igaz, elsősorban magyar—szerb, magyar—román viszonylatokban szólhatunk fontos közeledési törekvésekről, a magyar—szlovák viszony enyhül ugyan 1848—49-hez képest, de alapjában hűvös marad. A népek barátságát őszintén ápoló JÓKAI Mór például 1855-ben adja ki *Szomorú napok* című regényét, amelynek főszereplőjében, Bodza Tamásban, éppen ŠTÚR karikatúráját adja. Mindez nem jelenti azt, hogy ne lennének törekvések a szlovák—magyar irodalmi közeledésre. A forradalom előestéjén, 1848. februárjában ERDÉLYI János mutatja be — tekintélyes költők előtt — a SZEBERÉNYI fivérek kis szlovák népdalgyűjteményét, és SZEBERÉNYI Lajos egy pillanatra sem hagy föl a szlovák népdalok magyarra tolmácsolásával.[19] Mit tudott erről ŠTÚR és köre, aligha deríthető már ki, a ŠTÚR-levelezés nem ad támpontokat erre vonatkozólag. De talán nem tévedünk akkor, mikor feltételezzük, hogy a magyar sajtót nyilván ekkor is olvasgató ŠTÚR gesztusként szánta a magyar népdalok Oroszországba küldését, s egy széles nyilvánosságnak szóló antológiában való megjelentetését. Úgy hisszük, hogy a szlovák—magyar közeledés dokumentumaként foghatjuk föl ŠTÚRnak ezt a lépését, amelyet a szlovák költő nem tudatott a nagyvilággal. Talán arra számított, hogy a megjelenést a magyar sajtó majd tudomásul fogja venni, s tevékenységéhez elismerő glosszákat fog fűzni. Hogy ez nem történt meg, annak az lehet az oka, hogy BERG kötete nemigen juthatott el Magyarországra, ma sincs meg nagy közkönyvtárainkban. ŠTÚR e lépésére majd a Kisfaludy Társaság adja meg a választ, SZEBERÉNYI Lajos gyűjteményének közrebocsátásával.[20]

[14] E kérdésnek hatalmas az irodalma. Vö. pl. KOCHOL, Viktor, 1956. Különösen 246—247.

[15] A szlovák—magyar irodalmi kapcsolatokról a romantika korában: PIŠÚT, Milan, 1948. 173—178.

[16] E témáról szép anyagot közöl: KEMÉNY G. Gábor, 1962. 430—434.

[17] FRIED István, 1974. Különösen 527—528.

[18] ARANY János, 1861—1862. 292.

[19] FRIED István, 1971.

[20] FRIED István, 1971.

Berg antológiája nyolc magyar éneket tartalmaz. Štúr válogatása jónak mondható, mind műfajilag, mind a hangvételt illetőleg változatos tartalmú anyagot bocsátott Berg rendelkezésére, a magyar népélet sok színben jelenik meg az olvasó előtt. Életkép, szerelmes, krónikás-történelmi ének, bordal, játékos dal egyaránt föllelhető. A magyar szöveg az orosz kiadványban is meglepően jó, majdnem hibátlan, néhány jelentéktelen ékezetváltoztatástól, sajtóhibától eltekintve hű lenyomata az Erdélyi által közölt szövegeknek. Az alábbi dalokról van szó:

1. Végig mentem egy asszonynak udvarán (Ja vo dvor k mojej podruzsenke vosel)
   Erdélyi: II. 83. 1. 162. sz.
2. A kit az én szívem szeret (Kogo ljublju dusoju)
   Erdélyi: II. 11. 1. 13. sz.
3. Nézz ki rózsám ablakodbul (Pogljadi, dusa, v okosko)
   Erdélyi: II. 54—55. 1. 100. sz.
4. Én vagyok a magyar gyerek ! (Udalij ja Madjarin!)
   Erdélyi: II. 273—274. 1. 475. sz.
5. Néhai való jó Mátyás király (Nas Matvej korol mezs koroljami)
   Erdélyi: II. 270—271. 1. 471. sz.
6. Ez a pohár bujdosik (Polnej polnee kubok)
   Erdélyi: II. 210. 1. 398. sz.
7. Volt nekem szeretőm (Dva milih bilo u menja)
   Erdélyi: II. 8. 1. 8. sz.
8. Kinek van, kinek van... (U kogo, u kogo...)
   Erdélyi: II. 165. 1. 321. sz.

A dalokhoz két jegyzet járul; az első Korvin Mátyásról ad fölvilágosítást: „Hunyadi Jánosnak, Zsigmond császár nevezetes vezérének a fia"; a másik a „Hunnia" kifejezést Magyarországgal azonosítja. Egyébként az eredeti szövegben nem Hunnia áll, hanem „Magyarországnak fényes tüköre", a nyersfordító Štúr vagy a versbe átíró Berg talán az archaizálás kedvéért élt a kifejezéssel.

A fordítások koránsem mondhatók egyértelműen jónak. Erősen érződik, hogy a versbe átültetőnek közvetítőre volt szüksége. Általában nem sorról sorra tolmácsol, olykor nagyon is szabadon cseréli föl a verssorokat, bontja meg a gondolati egységeket, ad lényegtelenebb mozzanatnak jelentőséget, hallgat el fontos részletet. Ugyancsak — az előbb említett okok miatt — képtelen a magyar vonásokat érzékeltetni. Berg saját elveivel kerül ellentétbe: ő tulajdonított a népdaloknak nemzetkarakterológiába vágó tulajdonságokat, s a közvetett ismerkedés éppen e jellemzők visszaadását nem engedte érvényre jutni. Jó példa erre a Bergnél hetes számmal jelölt dal:

Volt nekem szeretőm	Dva milih bilo u menja
Falu végén kettő,	Dorozse vszej rodni,
Nem volt búzakenyér,	Da bednoszty odolela ih,-
Megholt mind a kettő	I pomerli oni.

Az első szakasz elég annak bizonyítására, hogy a formai hűségre törekvés nem párosul a tartalmi-kifejezésbeli hűséggel. Épp a második sor eltérései mutatják: mennyire általánosabb, sőt irodalmiasított változat született az orosz tolmács tollán. Az oroszban a második sor magyaráz, értelmez, bizonygat; nem szerves folytatása az első sorban megkezdett gondolatnak. A magyar szövegben a „falu végén" helymegjelölésnek fontos a szerepe, mintegy ebből következik a „Nem volt búzakenyér" verssor, mely tárgyilagos, szinte érzelemmentes megállapításként hat. Az orosz szövegben a második sor érzelmes felhangja készíti elő a harmadik sor szintén általánosságba fúló kijelentését. A „bednoszty" (szegénység), amely az „odolela" igével együtt sem képes visszaadni a magyar verssor egyszerűbb lényegét, más irodalmi szférába „emeli" a népdalt. Ugyanezt tapasztaljuk a második versszakban is:

Egyiket temetem	Csto odnogo-to milago
Virágos kertembe,	V szadu ja polozsu,
Másikat temetem	Drugova ja szerdecsnago
Szívem közepébe.	Pod szerdcem szhoronju.

A népdal sokkal tapintatosabb-rejtettebb formában közli a lírai hős érzelmeit, nem mondja ki úgy, mint az orosz szöveg (milago-szerdecsnago). Ugyanakkor észrevehetjük

Berg igyekezetét is: tartózkodik a túlcifrázástól, a jelző-betoldástól, az „egyiket-másikat" ellentét elfogadható mértékben bővül Bergnél, az említett módon. A harmadik versszak tolmácsolása dicséri a fordító puritánságát, de itt Berg a fordíthatatlanság problémájával találta magát szemben. A „tiszta Duna-víz" nyilván más képzetet asszociált a magyar olvasónak-hallgatónak, mint a „Sz Dunaj-reki vodoj" kifejezés az orosznak. A földrajzi név esetleg segítette Berg könyvének tanulmányozóját a dal lokalizálásában, de semmi esetre sem idézett föl olyan emlékképeket, amelyek akár a mai magyar olvasónak derengenek föl:

Egyiket öntözöm	Polju v szadu ja milago
Tiszta Duna-vízzel	Sz Dunaj-reki vodoj,
Másikat öntözöm	Polju druzska szerdecsnago
Sűrű könnyeimmel.	Gorjucsih szlez rekoj.

Berg jól képzett etnográfus, a különféle népek dalainak tanulmányozása megértette vele, milyen hatalmas az ismétlések szerepe a népdalban, hogyan hallgatja bele a nép érzelmeit a dal soraiba. Ennek érzékeltetésére törekszik; ezt szeretné bővítéseivel megoldani. Természetes, hogy sikere felemás; küzdelme azonban érdemes költő-fordítót ismertet meg velünk.

A Mátyás királyról szóló epikus ének fordítása szabadabb. Ezt valószínűleg Štúrnak róhatjuk föl, aki a szlovákok és a magyarok *közös* történelmét a maga elképzelései szerint értelmezte. Így kerül bele a második szakaszba a Štúr-iskola kedvelt folyója, a Vág, így enyhíti némileg a csehekre vonatkozó versszakot.

Hatalmasságodat jellentéd,	Vlasztvuja mogucseju desznicej,
Bécsnek városát te megvennéd,	Ti posztavil Vag szvojej granicej;
Ékes sereged ott feletéd (!),	A kak szdelal Venu ti sztolicej,
Királyszéked benne helyheztetéd.	Ti uszilil vlaszt szvoju sztoricej.

A magyar ének és Štúr elképzelése között lényeges a különbség. Štúr nem egyszerűen csak szabadon fordít, hanem teljesen eltérő értelmet ad a szövegnek. Főleg az 1840-es esztendőkben egyetlen magyar írástudó sem vetette volna papírra, vagy hagyta volna megjegyzés nélkül azt a fikciót, miszerint Mátyás birodalmának határa a Vág folyó lett volna. Ez Štúr történelemszemléletéből fakad, ő hitte például, hogy Csák Máté valamiféle szlovák állam kísérletét próbálta volna megvalósítani kiskirálykodása idején. A szlovák nemzetállamért folytatott harc során mind Csák Máté oligarchikus törekvése, mind a betört huszitáknak a központi hatalom ellen vívott küzdelme új, szlovák megvilágítású értelmezést kapott. Ennek megnyilvánulása ez az énekfordítás is.

Viszont híven tolmácsol a negyedik éneket közvetítve:

Én vagyok a magyar gyerek !	Udalij ja Madjarin,
Dicsekedni avval merek.	Lihoj i lovkij paren !

Nem szó szerinti hűségre gondolunk, hanem a hetyke hangvételre. Ugyanaz a lendületes versvezetés, önfeledt jókedv, nagyhangúság jellemzi az orosz szöveget, mint a magyart. A vers más részéből idézve:

Megölelem, megcsókolom	Madjarszkij angel jasznij,
Szép piros magyar angyalom.	Kogo ljublju sztrasztno.

A Berg által közölt nyolc magyar népdal jól illeszkedik bele a kötetbe; a közvetítés sikeresnek mondható. A kisebb hibák, másképp értelmezések ellenére jó szolgálatot tettek a magyar művelődés külföldi megismertetésében. E kultúraközvetítői szándékot megemeli az a tény, hogy éppen Štúrhoz fűzhető, akiről pedig az egykorú magyar sajtó nem épp barátságos hangon nyilatkozott. Štúr megannyi megnyivánulása pedig arról tanúskodott, hogy a szlovák nép érdekeit csak a magyarsággal szemben vélte megvalósíthatónak. Voltak azonban életében olyan pillanatok, amelyekben kételkedni látszott e „nemzetvédő" koncepcióban. Ilyen volt az a sokat idézett mozzanat, amely Kossuth Lajos és Štúr kézfogását idézi föl számunkra; s ilyen ez a számunkra oly becses gesztus, amellyel magyar népdalokat segített megszólalni a legnagyobb szláv nép nyelvén. E tettével akarva-akaratlanul bizonyította a szlovák–magyar kulturális közeledés értelmét; Erdélyi János tanulmányának megismerése pedig a közös irányú igyekezet dokumentuma lehetett számára.

ORTUTAY Gyula mutat rá arra, hogy ERDÉLYInek a nemzetről rajzolt képe „népdalaink alapján a romantikus magyarság kép: a keleti, pompázó magyarságot festi látható kedvteléssel."[21] A ŠTÚR küldötte anyagból is ez derülhetett ki: s az ERDÉLYI-dolgozatban bujkáló romantika késztethette a szlovák teoretikust is elmélete kikristályosítására, segíthette a végső megfogalmazásban. ERDÉLYI azonban a *reálisabb* népszemlélet úttörői közé is tartozott. S e vonása szintén rokonszenves lehetett ŠTÚRék előtt, akik az előző nemzedék délibábkergetésével szemben a konkrét nemzetépítés munkájára vállalkoztak. ERDÉLYI gyűjtése, a magyar népdalok tanulmányozása során kialakult álláspontja — a szlovák és a magyar fejlődés rokon vonásai miatt — a szlovák etnográfiai vizsgálódásra is hatottak. ERDÉLYI és ŠTÚR a népdalok (mindketten a szlovák és a magyar népdalok) becsülésében, értékelésében találkoztak.

IRODALOM

ARANY János
1963 *Prózai Művek.* 3. 1861—1862. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Budapest

AZADOVSZKIJ, Mark Konsztantinovics
1963 *Isztorija russzkoj folkloriszticki.* II. Moszkva

BERG, Nikolaj Vasziljevics
1854 *Peszni raznih narodov.* Perevod N. BERGA. V Univerzitetszkoj Tipografii. Moszkva

ERDÉLYI János
1960 *Erdélyi János levelezése.* I. Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. Budapest

FRIED István
1971 *Die ungarische literarische Volkstümlichkeit und die slowakische Folklore.* Studia Slavica XVIII. 131—141.
1974 *Erdélyi János elfelejtett szerb népdalfordításai.* Irodalomtörténet LVI. 522—535.

KEMÉNY G. Gábor
1962 *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből.* Budapest

KOCHOL, Viktor
1956 *Štúr a národná kultúra.* In: L'udovít Štúr Život a dielo 1815—1856. Bratislava. 231—253.

MATULA, Vladimír
1959 *L'judovit Štúr i Rosszija.* In: HOLOTIK, L'udovit (hg.): L'udovít Štúr und die slawische Wechselseitigkeit. Bratislava 361—392.

ORMIS, Ján V.
1958 *Bibliografia Ľudovíta Štúra.* Martin

ORTUTAY Gyula
1966 *Erdélyi János.* In: Halhatatlan népköltészet. Budapest 61—72.

PIŠÚT, Milan
1948 *Maďarska romantika a počiatky štúrovej školy.* Literárnohistorický Sborník N. 173—178.

STEINER, Gerhard
1969 *Die Anfänge der Rezeption des ungarischen Volksliedes in Deutschland.* In: MAGON, Leopold u. a. (hg.): Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen. Berlin. 247—274.

ŠTÚR, Ľudovít
1956 *Listy Ľudovíta Štúra.* II. 1844—1855. Bratislava

SZIKLAY László
1958 *A magyar szlavisztika gyermekkorából* (Az eperjesi kör szláv vonatkozásai). A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Szeged. 209—235.
1974 *A „népiesség" néhány közép- és kelet-európai nemzet romantikájában.* In: Szomszédainkról. Budapest. 150—217.

TURGENYEV, Ivan Szergejevics
1961 *Polnoje szobranyije szocsinyenyij i piszem.* Piszma 2. Moszkva—Leningrád

[21] ORTUTAY Gyula, 1966. 69.

István Fried

UNGARISCHE VOLKSLIEDER IN EINER RUSSISCHEN PUBLIKATION

(Auszug)

Über die deutschen und englischen Übersetzungen ungarischer Volkslieder ist schon recht viel geschrieben worden. Was die ungarische Fachliteratur aber außer Acht gelassen hat, ist, daß bereits im Jahre 1854 der russische Leser Gelegenheit hatte, ungarische Lieder in der Sammlung „Pesni rasnih narodov" von Nikolaj Wassiljewitsch BERG kennen zu lernen. Der Band war in ziemlich weiten Kreisen bekannt, TSCHERNYSCHEWSKY und TURGENEW haben sicher in ihm geblättert. BERG gelangte durch tschechische, beziehungsweise slowakische Vermittlung zum ungarischen Material. Es handelt sich hier um ein wichtiges Dokument, weil L'udovít ŠTÚR die ungarischen Lieder nach Moskau geschickt hat. ŠTÚR benützte als Quelle die im Jahre 1847 von János ERDÉLYI unter dem Titel „Népdalok és mondák" (Volkslieder und Sagen) herausgegebene Sammlung und wahrscheinlich war auch er es, der die russische Übersetzung der Lieder anfertigte, die dann von Berg stilistisch bearbeitet wurde. Die Lieder umfassen einen weiten Themenkreis: Liebesgedichte und historische Gesänge finden sich gleicherweise. Die Übersetzungen sind im allgemeinen ziemlich genau, ‚spiegeln aber die ursprüngliche Poesie nur selten wider.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Dömötör Tekla

Manga János
1906—1977

1977. szeptember 2-án eltávozott közülünk a magyar nép művészetének sokoldalú kutatója: MANGA János kandidátus.

1906-ban Pereszlényen született. Földműves családból származott; nehéz gyermekkor után pályáját szlovákiai magyar pedagógusként kezdte. A fiatalkori, emberformáló évek szabták meg későbbi érdeklődésének körét. Néprajzi gyűjtésre egyéni élményei, népzenei gyűjtésre pedig egyenesen BARTÓK Béla ösztönözték.

Ugyanakkor igaz képviselője lett a magyar és a szlovák nép baráti együttműködésének is. Igen jól ismerte a szlovák népművészetet, népköltészetet és a magyar és szlovák népi kultúra kölcsönhatásának egyik leghivatottabb vizsgálója volt.

Az 1930-as évek közepén kezdett előadásokat tartani a pozsonyi rádió magyar adásában. A rádióhoz később is hű maradt: élete végéig munkatársa volt a Magyar Rádiónak, állandó rovata: *Az élő népdal* körülbelül 440 alkalommal hangzott el eddig, s még halála után is műsorra kerülnek új népzenei felvételei.

MANGA János a budapesti bölcsészkaron 1942-ben doktori címet szerzett a Nyitra megyei magyarság népszokásairól írt doktori értekezésével. Ekkor elhagyta a pedagógus pályát és különböző néprajzi intézményekben dolgozott. 1941—49 között a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa volt, 1949—59 között

a balassagyarmati múzeum vezetője. Közben az 1957—58. években a Népművészeti Intézet (ma Népművelési Intézet) igazgatója is volt.

A Balassagyarmaton eltöltött években MANGA János elsősorban a palóc falvak népi kultúráját vizsgálta. Nemcsak a Palóc Múzeumban, hanem Egerben is rendezett néprajzi kiállítást. A palóc népi kultúráról írt összefoglaló munkája most van sajtó alatt.

A számára oly kedves palóc környezetet akkor hagyta el, amikor 1960-ban visszahívták a Néprajzi Múzeumba, ahol három évig mint főigazgató-helyettes vezette a múzeumot.

Ezután a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának folklore osztályára ment dolgozni. Nyugdíjba menése előtt néhány évig a folklore osztály vezetője is volt, ebben az időben ő szerkesztette a Néprajzi Tanulmányok sorozatot.

MANGA János tudományos munkássága négy fő tárgykört foglalt magába. A díszítőművészetről, főleg a fafaragásról, pásztorművészetről szól egy sor könyve, tanulmánya. Ide tartozik *Egy dunántúli faragó pásztor* c. műve (Bp. 1954. Magyar Népművészet XVI.) és *Magyar pásztorfaragások* című, a Corvina kiadónál négy nyelven megjelent kismonográfiája (Bp. 1972). E tárgykörből egy sor kisebb-nagyobb részlettanulmánya is készült, pl.: *Egy somogyi faragó pásztor; id. Kapoli Antal* (Pécs, 1947). — *Betjarendarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten* (Acta Ethn. 1951.) — *Hirtenkunst in Transdanubien* (Acta Ethn. 1961.) — *Hirtenkunst im Tiefland und im Oberland* (Acta Ethn. 1967.).

Második fő érdeklődési területe a népzene volt. Nemcsak gyűjtője volt a magyar nép zenéjének, hanem elméleti munkákban is feldolgozta a népdalokat, népi hangszereket. Főleg KODÁLY Zoltánnak és MANGA Jánosnak köszönhetjük pl., hogy a felvidéki magyar falvak rendkívül archaikus és szép dallamvilága — végleges elmúlása előtt — még feljegyzésre került.

Erről az érdeklődési területéről számol be könyve: *Magyar népdalok, népi hangszerek* (Bp. 1969., megjelent a Corvina Kiadónál négy nyelven).

Számos kiváló tanulmánya foglalkozik a magyar dudával és dudásokkal. Ezekben népzenei és a néphitre vonatkozó adatok szokatlanul érdekes együttesére találunk (pl.: *Magyar duda — magyar dudások a XIX—XX. században.* Népi Kultúra — Népi Társadalom 1958.).

A harmadik tudományterület, mely vonzotta, a magyar és szlovák népi kultúra kölcsönhatása, az interetnikus kutatás volt. E témakörből írt tanulmányai, magyar, szlovák és más idegen nyelven is megjelentek. (Pl. *Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi népszokásokban.* Ethnographia 1948; — *Egy magyarországi szlovák falu.* Népi Kultúra — Népi Társadalom 1969.) E kérdést Szlovákiában is, Magyarországon is mindig újra és újra vizsgálta. Saját gyűjtései gyakorlatilag az egész területre kiterjedtek, ahol a határon belül — és azon túl — ez a kérdés vizsgálható. Idevágó tanulmányai magyarországi és szlovákiai néprajzi kiadványokban kerültek publikálásra, *Vanyarcról* szóló monografikus műve most van sajtó alatt.

Hadd térjek rá most negyedik kutatási területére, amely a népszokásokkal foglalkozik. Talán ezt tekintette ő is legfontosabb témájának, doktori értekezését is e tárgykörből írta. MANGA János rendkívül sok tanulmányt írt a naptári szokásokról, éppúgy mint az emberi élet szokásairól. A szokásoknak következetesen történeti és egyúttal társadalmi megvilágítását tűzte maga elé célnak. Itt is elsősorban azoknak a területeknek népszokásait írta le, amelyeket

maga kitűnően ismert (*Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén.* Bp. 1942. — *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén.* Bp. 1968.). Szokásleírásainak különös értéket ad, hogy a szokásokhoz kapcsolódó népzenei anyagot is rögzíteni tudta. A Nyitra megyei rítusénekek, lakodalmi énekek, szentiváni énekek leírásában, összehasonlító vizsgálatában felülmúlhatatlan érdemeket szerzett. Különösen érdekelte egy-egy népszokás alakulása, sorsa a két, egymás mellett élő nyelvterület falvaiban, így pl. a szlovák és magyar kiszehajtás legjobb leírását, összehasonlító elemzését éppen MANGA munkáiban találjuk meg. Itt csak utalhatunk néhány szokásleírására, elemzésére: *Felvidéki betlehemes játékok* (Ethnographia 1940.) — *A kánai menyegző Nagycétényben* (Ethnographia 1941.) — *A társadalmi szempontú néprajzi kutatásokról* (Ethnographia 1952.) — *A magyarországi „kiszehajtás" történeti rétegei* (MTA I. Oszt. Közl. 1969.) — *Varianten der Hochzeitslieder eines Dorfes* (Acta Ethn. 1970.) stb.

Nehéz lenne arra felelni, MANGA János e négy kérdéscsoport közül melyiket tartotta legfontosabbnak. Ő maga bizonyára szelíden és kissé ironikusan mosolygott volna e kérdésen (ahogy szokása volt). Hiszen e négy témát egy nagyobb egész részeinek tekintette. Ösvények voltak ezek, amelyeken elindult, de mind egy helyre vezették: a magyar népművészet világához.

Hirtelen halála a magyar népművészet-kutatás nagy vesztesége. Hiszen gyűjtőkedve, munkakedve lankadatlan volt. Nyugdíjba vonulását maga is úgy tekintette, hogy most már ideje lesz feldolgozni, rendszerezni eddigi gyűjtéseinek teljes anyagát. Lelkesedését, munkakedvét nem érintették az évek. Hagyatékának feldolgozását most már a fiatalabb nemzedékeknek kell elvégezni.

MANGA János a legjelentősebb magyar néprajzi intézményekben töltött be élete során vezető, irányító szerepet. Valójában azonban vezetni, igazgatni nem szeretett, annál inkább szeretett tanítani. Fiatalabb munkatársainak, kollégáinak, egyetemi hallgatóknak szívesen adta át tudását, tapasztalatát, szerényen, a háttérben maradva oktatott, adott jó tanácsot.

Nemcsak jelentős kutató-tudós volt, hanem a magyar nép művészetének meggyőződéses terjesztője is, rádió-előadásaiból egy egész nép tanulta meg szeretni saját élő népdalkincsét.

Szabadfalvi József

Lajos Árpád
1911—1976

A paloc népélet legjelesebb kutatóinak nyomdokain járt, ISTVÁNFFY Gyula és KÓRIS Kálmán mondható elődének. Nemcsak gyűjtötte és leírta a népszokásokat, népdalokat, de megszállottan és áldozatosan terjesztette is. Északkelet-Magyarországon, elsősorban a történelmi Borsod falvaiban ő volt a talán garabonciásnak is tartott „tanárúr", aki olykor-olykor mosolygós arccal feltűnt, aki mindig kész volt a kedves szóra, aki oly nagy szeretettel kereste fel a legöregebbeket, s aki még az ő hosszúra nyúlt elbeszéléseiket is figyelmes türelemmel hallgatta. A hallottakat elraktározta, azokat csak később írta, kottázta le. Lehet, nem tartozott tudományunk legnagyobbjai közé, egyben azonban messze megelőzte korát, kortársait; egész életében elsőrendű feladatának a tanítást, a tapasztalatátadást, a haladó népi hagyományok terjesztését, a tudomány népszerűsítését, mai, korszerű kifejezéssel élve, a közművelést tartotta. Fiatalon — mint tanítóintézeti tanár — a népélet és a népdal szeretetére, szolgálatára nevelte tanítványait. Muzeológusként, majd nyugdíjasként gyűjtötte és terjesztette a hagyományt. Évtizedek során megszámlálhatatlan előadást tartott, nem volt téma, amelyet nem szeretett, nem volt idő és nem volt hely, amely nem lett volna megfelelő. Előadásait igen gyakran énekkel illusztrálta. Szervezett pávakört és táncházat, szaktanácsadója volt a Megyei Művelődési Központnak, elnöke a TIT Borsod megyei Néprajzi Szakosztályának.

1911. december 7-én született Párizsban. Atyját, a miskolci szűcssegédet, aki mesterségbeli tudását gyarapította Franciaországban, a világháború kitörésekor internálták. Anyjával és húgával, hároméves korában, Miskolcra köl-

töztek vissza. 1930-ban Miskolcon érettségizett, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett magyar–német szakos tanári oklevelet. Ezt követően megízlelte az alkalmi munkából élő, állástalan diplomások nehéz életét. 1965 februárjában készült önéletrajzában erről a következőket írja: „1936 januárjában Budapestre utaztam. Itt próbáltam elhelyezkedni. Ez év szeptemberéig voltam állástalan diplomás. Hol Budapesten tartottam fenn magam mint szükségmunkás (Statisztikai hivatali adatgyűjtő, újságkihordó, hólapátoló), tagja voltam a Diplomások Önsegélyző Szövetségének, ennek éjjeli szállásán (Soroksári út 17.) húztam meg magam fűtetlen, sötét pincehelyiségben . . . Többnyire fővárosi ínségkonyhákban ettem, hol a vidék falvait, bányatelepeit jártam. Vándorútjaimon a nép élelmezett. Ezeken a vándorutakon ébredt fel érdeklődésem a néprajz iránt. 1936 szeptemberétől 1938 szeptemberéig dr. Györffy István egyetemi néprajztanár egyetemi gyakornoka, majd tanársegédje lettem. Néprajzi kutatásaimat 1936-tól kezdtem el . . .” 1938-tól 1949-ig. a miskolci evangélikus tanítóképző intézet, majd 1951-ig a Mikszáth Kálmán (ma Földes Ferenc) gimnázium tanára. 1951–1952-ben a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács Népművelési Osztályán művelődésügyi előadó. 1952-től a miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzos muzeológusa volt nyugdíjba vonulásáig, 1973-ig. 1969-ben rövid időn át megbízottként ellátta a megyei múzeumigazgatói feladatot is. Sokoldalú munkája elismeréséül 1955-ben „Szocialista Kultúráért” kitüntetést, nyugdíjazása előtt „Munka Érdemrendet” kapott. Nyugdíjazását követően haláláig a Herman Ottó Múzeum külső munkatársa volt, sokirányú tudásával, helyi tapasztalatával segítette fiatalabb kollégáit.

Fiatalon gyalogosan barangolt be országrésznyi tájakat, később kerékpáron rótta a végtelen utakat. Ez utóbbi s szórakozott figyelmetlensége okozta idő előtti, esztelen halálát is, akkor, amikor baráti, munkatársi körben éppen azt számolgatta, hogy a szakmában és a közművelődésben még harminc évre való teendője van.

Tudományos tevékenysége is számottevő, szinte kizárólag a folklór, itt is a dalok és a szokások, illetőleg a népi gyermekjátékok érdekelték. Első tanulmánya a *Nótás gyermekjátékok Domaházán* az Ethnographia 1937-es kötetében (XLVIII. 266–274.) látott napvilágot. 1940-ben jelent meg első jelentős könyve, az azóta is számon tartott munka, *A magyar nép játékai* (Budapest, 1940.). A népi gyermekjátékok témaköre életén át végigkísérte: *Hogyan gyűjtsük a népi sportjátékokat* c. gyűjtési útmutatóját (Berecz Istvánnal adta közre. Budapest, 1952.). A *Borsodi játékok*, ill. a *Borsodi balladajátékok és táncok* c. önálló gyűjteményei Miskolcon 1957-ben, ill. 1959-ben jelentek meg. 1968-ban igen figyelemreméltóan rendszerezte a magyar népi gyermekjátékokat az Új Magyarság Néprajza előkészítése során *(Módszeres szempontok a népi gyermekjátékok rendszerezéséhez.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve [= HOMÉvk.] VII. 1968. Miskolc, 1968. 139–156.). Úgy érezzük, hogy ez a módszertani és rendszertani munkája nem szívódott fel teljesen tudományos köztudatunkba. Jó néhány kisebb közleménye is megjelent a gyermekjátékok témaköréből, legutolsó publikációjában, amely már váratlan halála után látott napvilágot, a *Matyó mancsozó botok* (A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei [HOMKözl.], 15. 108–116.) ugyancsak a népi játékok egyik érdekes szokását dolgozta fel.

A társasélet játékai vezették el érdeklődési köre másik nagy témájához, a fonók életének vizsgálatához. Az 1937-es első publikációt, 1938-ban ugyan-

csak Domaházáról származó tanulmány követte *Fonóélet Domaházán* (Ethnographia XLIX. 109—123, 409—411.) címmel. A Borsodi Szemle 1964. 1. számában jelent meg egy igen érdekes tanulmánya *A fonónő helyzete és szerepe a régi paraszti társadalomban* címmel (54—59. l.). E témakörben is megjelent egy elvi kérdéseket is felvető tanulmánya: *A fonó folklorisztikai kutatásának problémái* (HOMÉvk. IX. 1970. 341—373.), 1965-ben, a Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai sorozata III. köteteként jelent meg, kissé méltatlan kivitelben, nagy munkája, a *Borsodi fonó* (Miskolc, 1965.), ugyanez jelent meg jelesebb kiadásban *Este a fonóban* címmel 1974-ben a Népművelési Propaganda Iroda kiadásában. (Zavaró a cím megváltoztatása, különösen akkor, ha azt elöljáróban meg sem említették.) Említésre méltó tanulmánya *A domaházi ivó* (Néprajzi Közlemények V. 3—4. sz. 267—289.).

A fonóélettől már csak egy lépés választotta el a népdalok gyűjtéséig; ezt a lépést hamarosan megtette. Ide vonatkozó jelentősebb gyűjteményei a következők: *Borsodi népdalok* (Miskolc, 1955.); *Borsodi balladajátékok és táncok* (Miskolc, 1959. szerk.: Remenyik Jenő). E témakörben is megírt néhány általános kérdést felvető tanulmányt: *Egy archaikus dallamsajátosság Észak-Borsodban* (Ethnographia LXXI. 1960. 580—598.); *A so-pentatonia jelentkezése a borsodi népzenében* (HOMÉvk. IV. 1964. 87—102.); *Borsodi palóc dallamtípusok* (HOMÉvk. VI. 1966. 265—282.). 1976-ban, halála évében Miskolcon minikönyvként is kiadták egy munkáját *Borsodi népdalváltozatok* címmel.

Az említett három témakör mellett foglalkozott még néhány más témakörrel is. Írt a népi hangszerekről, történelmi hagyományokról, lakodalmi szokásokról és népművészetről. Szép tanulmányban adózott szülei mesterségének *Szépmíves szűcsök Bükkábrányban* (HOMÉvk. II. 1958. 101—124.). Példamutatóan dolgozta fel a Bükk hegységtől délre eső vidék fafeldolgozását: *Díszes faragás a Hór völgyében* (HOMÉvk. III. 1963. 103—135.). Foglalkozott a bükki szénégetés módjával, valamint a szénégetők életével, a házépítés szokásaival és díszítésével, valamint több más témával.

Tudományos és közművelődési publicisztikai tevékenységének mérlegét a következőképpen vonhatjuk meg: írt 8 könyvet, kb. 39 tanulmányt, ezen kívül sok ismeretterjesztő újságcikket. A tollat negyven éven át forgatta. Első cikke 1937-ben, az utolsó 1976-ban jelent meg, munkásságára, emberségére is jellemző, mindkettőben a népi játékokkal foglalkozott. Munkáiban elsősorban új anyagot közölt saját gyűjtései, kutatásai alapján. Ennek volt avatott mestere. Mégis majd minden témakörben készített egy-két rendszerező, elméleti problémákat felvető tanulmányt. Mások kutatásaira, eredményeire nem hivatkozott, nem ahhoz mérte a magáét, inkább elmondta csendesen saját kutatásai közben felötlött, általános érvényűnek érlelt észrevételeit. Nem érezte feladatának az elméletekkel, az általános kérdésekkel való foglalkozást. Nem tartozott egyik tudományos irányvonalhoz sem. Munkáját küldetésnek tekintette, a népi, nemzeti hagyományok gyűjtését a megőrzésért és a továbbadásért tette. — Csendesen élt, csendesen dolgozott, csendesen ment el!

Verebélyi Kincső

Róheim Géza

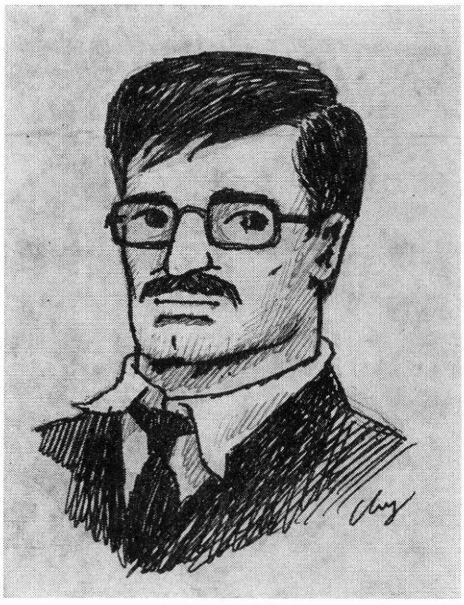

Róheim Géza. Charles Rohonyi rajza 1931—1976. A rajzoló följegyzése a rajz mellett: „Itt van a 40 éves, anyjától-hazájától elszakadt, környezetével ritkán egyetértő, támadásra mindig kész és magabiztos (és csalódott), fáradt és ideges Róheim Géza (karikírozott-idealizált) rajza."

Számos, a közelmúltban megjelent magyar tanulmány és könyv hívja fel figyelmünket arra, hogy az ún. „második magyar reformnemzedék" (1900—1918) szellemi teljesítményeinek számbavétele nem hiábavaló.[1] E számbavétel egyrészt eredeti szövegek újrakiadásával, másrészt egyes tudományágak művelői tevékenysége és az adott kor társadalmi eseményei közötti kapcsolatok felderítésével már elkezdődött, de korántsem mondható még teljesnek. Pedig egy-egy tudós életművének felmérése, egy filozófiai vagy művészeti irányzatnak vagy kutatási módszernek a feltérképezése, nemcsak szakmai-történeti szempontból érdekes, hanem mintegy több is önmagánál, mert társadalmi-politikai jelentősége sem lebecsülhető. Különösen nem a század első két évtizedében, amikor a kultúra legkülönbözőbb területein olyan törekvésekkel találkozhatunk, amelyek világviszonylatban is úttörőnek minősülnek, és ugyanakkor a haladó társadalmi mozgásokkal is összhangban vannak. E korszak magyar néprajztudományának története, az értékelő számvetésről nem is beszélve, még megírandó feladat, s ennek elvégzéséhez Róheim Géza munkásságának felbecsülése is elengedhetetlenül szükséges.[2]

[1] Horváth Zoltán, 1961. — Kende Zsigmond, 1974. — Tömöry Márta, 1960.

[2] Itt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik tanácsaikkal vagy egyéb módon segítségemre voltak e dolgozat anyagának összegyűjtésében, ill. feldolgozásában: Enide Bálint, Dömötör Tekla, Judith Dupont, Kovács Györgyné, Lita Osmundsen,

1891. szeptember 12-én született Budapesten igen gazdag polgári családból.[3] 1909-ben érettségizett az Evangélikus Főgimnáziumban, majd beiratkozott a budapesti egyetem földrajz szakára. A leíró geográfián kívül általános nyelvészetet, jogbölcseletet (PIKLER), angol irodalmat, finnugor nyelvészetet, magyar irodalmat (NÉGYESSY, RIEDL) is hallgatott. 1911-ben Berlinben tanult, ahol az általános etnológiát Felix VON LUSCHAN, a vallástörténetet LEHMANN, az összehasonlító néprajzot EHRENREICH professzor adta elő. Egy év után hazatérve itthon folytatta tanulmányait, csak 1912-ben hallgatott ismét egy félévet a lipcsei egyetemen, etnológiát például Karl WEULE professzornál. 1914. május 16-án doktorált Budapesten, földrajz főtárgyból, keleti népek őstörténete és angol filológia melléktárgyakból, summa cum laude minősítéssel.[4]

A Magyar Néprajzi Társaságban 1909. május 9-én tartotta első felolvasását *Adalékok a hold mithológiájához* címmel.[5] 1917-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára szakdíjnokként alkalmazta. SEBESTYÉN Gyula mellett a folklór osztály bibliográfiai előkészítésével és a gyűjtött magyar folklóranyag feldolgozásával foglalkozott.

1917 márciusában folyamodott az általános etnológia magántanára címért a Magyar Királyi Tudomány Egyetem Bölcsészettudományi Karához. A kari tanácsülés a kérvényt indoklás nélkül elutasította.[6]

A pszichoanalízissel egyetemi évei alatt ismerkedett meg. 1915—1916 folyamán FERENCZI Sándorhoz, később KOVÁCS Vilmához járt analízisre. Személyesen is megismerkedett FREUDdal az 1918. szeptember 28—29-én Budapesten tartott Pszichoanalitikai Kongresszuson, amelyen ő *Das Selbst* címmel olvasta fel tanulmányát.[7] A pszichoanalízissel való megismerkedés döntően befolyásolta egész további pályájának alakulását.[8]

SZÉKELY-KOVÁCS Ferencné, valamint BODROGI Tibor, Georges DEVEREUX, GERŐ György, GUNDA Béla, HERMANN Imre, ISTVÁNOVITS Márton, Warner MUENSTERBERGER, ORTUTAY Gyula, RAJKA Tibor, Charles ROHONYI, Thomas A. SEBEOK, SZÉKÁCS István, VÉGHELYI Péter.

[3] Az életrajz megírásánál a máig egyetlen RÓHEIM-monográfián, Roger DADOUN (1972.) könyvén kívül felhasználtam Georges DEVEREUX nekrológját (1953.), W. LA BARRE (1966.), Paul A. ROBINSON (1969.) írásait, valamint az *ELTE Levéltár* Bölcsészkari iratanyagából 1913—21 évekre vonatkozó, az *Országos Levéltár* VKM irataiból az 1918—21 közötti, múzeumüggyel és egyetemi oktatással foglalkozó anyagot, a *Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában* rendezés alatt álló SEBESTYÉN Gyula hagyatékból RÓHEIM leveleit, az *MTA Kézirattárból* GULYÁS Pál RÓHEIM címszavát és az ugyanitt található RÓHEIM-leveleket, az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárából Róheim Géza* címszó alatt található leveleket.

[4] ELTE Levéltár, Doktorok származási lapjai, 1913—14, nr. 1197.

[5] Ethnographia XX. 1909. 319.

[6] ELTE Levéltár, Bölcsészkari iratanyag, 1917—18, nr. 1162.

[7] RÓHEIM Géza, 1918. 316—317.

[8] RÓHEIM Géza szellemi arculata kialakulásának jellemzésére idézzük vallomását: „Nyolcéves lehettem, amikor Cooper The Last of the Mohicans című regényét olvastam. Nincs meg a példány, a regény tartalmára sem emlékszem, de azt tudom, hogy ettől lettem etnológus. A második impulzust fantáziámnak Vámbéry Ármin adta meg: a kalandos útleírások és a magyarok eredetének problémái. Azután jött Tylor Primitive Culture, a nagy mű, az etnológia alapja, az emberi szellem egységének tükre. Tizenöt éves voltam, mikor ezt olvastam és vele párhuzamosan a többi bálványrombolót, Charles Darwin The Descent of Man és Herbert Spencer Principles of Sociology. Spencernél a rendszerezés imponált, a nagy összefüggések, a jelenségek leegyszerűsítése. Frazer The Golden Bough, merészen kombináló elméleteivel és lendületével; minden igazi etnológus érezte hatását. Végül jött Freud, a „Traumdeutung", a „Totem und Tabu", a rejtélyek valódi kulcsa. A holt anyag megelevenedik, az ismeretből tudás lesz. Nincs tovább. Freud és a pszichoanalízis minden más hatásnál többet jelent." — KŐHALMI Béla, 1937. 285.

1917-ben a „Néplélektani dolgozatok" könyvsorozatot kezdte szerkeszteni. Itt jelent meg BIBÓ Istvántól *A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története.*[9] A sorozat azonban ezzel meg is szűnt. Második kötetnek szánt saját tanulmányát, *A bűvös tükört* — később németül közölte — *Spiegelzauber* címen, JELLINEK Morton *Ajándék és csere* c. dolgozata azonban csak terv maradt.

Ernest JONES, Weston LA BARRE és az utóbbira hivatkozva Paul A. ROBINSON, valamint Roger DADOUN forrás megjelölése nélkül azt állítják, hogy 1919-ben a proletárdiktatúra idején RÓHEIMet a budapesti egyetemen néprajzi (etnológiai) tanszék vezetésével bízták meg.[10] Erre vonatkozóan azonban még nem sikerült megbízható igazolást találni. A meglevő adatok azt bizonyítják, hogy RÓHEIM 1919-ben részt vett a Nemzeti Múzeum átszervezésében,[11] munkás akadémián tartott előadásokat *A vallás eredete* címmel.[12]

1919. augusztus 6-án FEJÉRPATAKY László igazgató elküldte a Nemzeti Múzeumból a „vörös Róheimet".[13] 1919. szeptember 19-én és 29-én, 30-án tárgyalták a Magyar Nemzeti Múzeumban fegyelmi ügyét, amely elbocsátással végződött.[14]

A hivatalos Magyarország tulajdonképpen többet nem vett róla tudomást. Két könyv és egy-két cikk kivételével magyarul nem is publikált a következő években — 1920—28 közötti működéséről keveset tudunk. Folyóiratok, napilapok hírei között itt-ott felbukkan a neve, jelezve, hogy előadást tartott a Magyar Pszichoanalitikusok Egyesületében, az Országos Néptanulmányi Egyesületben vagy valamelyik Nemzetközi Pszichoanalitikai Konferencián. 1921-ben *Freud-díjat* kapott a pszichoanalízis más szakterületen való alkalmazásában elért eredményeiért, különös tekintettel a *Das Selbst* (1921) c. dolgozatáért és az 1920-ban Hágában tartott *Australian Totemism* c. előadásáért.

Pályája kezdetén RÓHEIM elsősorban néprajzi témákkal foglalkozott. 1917-től kezdve egyre inkább a pszichoanalízisre támaszkodott a felvetett problémák magyarázatánál, a harmincas évektől pedig az etnológiai adatok egyre inkább csak illusztrációként szerepeltek nála. Voltaképpen hangsúly-

[9] SEBESTYÉN Gyula, 1917. 132—133.

[10] LA BARRE, Weston, 1966. 273., JONES, E., 1973. 502.

[11] GERELYES Ede, 1967. 165—168, 279—283.

[12] *Vörös Újság,* június 3. 8 l., június 11. 8 l., június 18. 8 l.

[13] RÓHEIM Géza 1919. szeptember 8-án kelt SEBESTYÉN Gyulának írt levele, Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, SEBESTYÉN Gyula rendezés alatt álló hagyatéka.

[14] A Magyar Nemzeti Múzeumban 1919. szeptember 17. és október 1. között folytatott fegyelmi tárgyalás szeptember 18-án kelt jegyzőkönyvének részlete: „Dr. Róheim Géza szakdíjnok ügyében a bizottság elhatározza, hogy írásbeli feleletre szólítja fel őt a következőkre nézve: 1. Mi indította arra, hogy saját iniciatívájából Kóris Kálmán szfővárosi tanárral együtt Kenczler Hugóval tárgyalásokat folytasson egy Néptudományi Intézet és Múzeum létesítése tárgyában? 2. Mi indította arra, hogy a múzeumi munkástanfolyam előadásainak kapcsán olyan elméletet propagáljon, amely alkalmas volt a fennálló társadalmi rendet még jobban szétzülleszteni? 3. Minő szándék indította arra, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának törvény biztosította sértetlenségét tekintetbe nem vévén, ennek anyaga egy részének a kivitelére és máshová való elszállítására irányuló tervek előkészítésében közremunkálkodott? 4. Mi indította arra, hogy a Tanácsköztársaság megbízásából az egyetemen előadásokat tartson?" RÓHEIM írásbeli válasza eddig még nem került elő. Az 1919. szeptember 30-án kelt jegyzőkönyvből idézzük MADARASSY László vallomásának részletét: „Dr. Róheim egyetemi tanárságáról annyit tudok, hogy őt az ezen ügyek akkori vezetőjéhez, Révész Gézához szorosabb barátság fűzi és így kapta ő ezt a megbízatást . . ." „. . . . Emlékszem továbbá arra is, hogy a tankönyvreformáló bizottság megbízta őt néprajzi olvasmányok és egy néprajzi tankönyvnek a szerkesztésével." (Országos Levéltár, VKM anyag, K 636, 1920, 5. tétel, 55. csomag)

eltolódásról beszélhetünk, mert RÓHEIM munkásságának fő témakörei állandóak: 1. Magyar néphit és népszokások. 2. Primitív népek néprajza. 3. Kulturális antropológia. 4. Pszichoanalízis elmélete és módszerei. Életének különböző szakaszaiban más-más téma került előtérbe, de gyakran foglalkozott egyidejűleg, sőt egy művön belül is különböző szakterülethez tartozó jelenségekkel.

A húszas években pszichológusok, antropológusok és etnográfusok egyik legtöbbet vitatott témája az Oedipus-komplexus egyetemességének kérdése volt. Az Új-Guineában tartózkodó B. MALINOWSKI C. G. SELIGMAN professzortól kapta meg FREUD könyveit azzal a kéréssel, hogy kutatásai során szenteljen figyelmet annak is, vajon a Nyugat-Európától oly távol eső kultúrákban megtalálhatók-e a lelki beállítódásnak ugyanazok a típusai, amelyeket FREUD leírt és elemzett. 1924-ben közzétett tanulmányában[15] B. MALINOWSKI tagadta az Oedipus-komplexus meglétét anyajogú társadalmakban. FREUD és hívei úgy vélték, hogy ez a megállapítás csak annak köszönhető, hogy MALINOWSKI nem volt képzett analitikus. Etnológiai és lélektani szaktudása folytán éppen RÓHEIM tűnt alkalmas személynek arra, hogy a pszichoanalitikus szemével a helyszínen vizsgálja a primitív népek életét, szokásait, lelki alkatát.[16] Marie Bonaparte görög királyi hercegnő, aki maga is FREUD tanítványa és követője volt, vállalta egy ilyen kutatóút költségeinek fedezését.[17] Így került sor arra az útra, amelyre 1928 végén Londonból indult el RÓHEIM feleségével. Utazása előtt egy szomáliai tánccsoport érkezett Budapestre, és RÓHEIM már itthon, mintegy próbaképpen elkezdte a bennszülöttek kikérdezését az analitikus módszer szabályai szerint. E tánccsoportból szerzett ismerősökkel Adenben is találkozott, és folytatta velük a munkát.[18] 1929 tavaszán tovább ment Ausztráliába, ahol Hermannsburg és Brighton környékén töltött el hosszabb időt. 1930. január 25-én Sydneyből áthajózott Új-Guinea keleti partvidékére, Samarai és Normanby szigeteken dolgozott az év végéig. Innen folytatódott az út Amerikába, Arizonába a yuma indiánokhoz. Hazatérőben 1931 tavaszán Chicagóban és New Yorkban, Párizsban és Berlinben tartott előadásokat. Április végén érkezett meg Budapestre.[19] A csaknem három évig tartó terepmunka során gyűjtött anyag feldolgozásához haladéktalanul hozzálátott.

A közép-ausztráliai törzsek életéről szóló könyve *A csurunga népe* 1932-ben jelent meg. A könyv megírására egyébként anyagi nehézségei is kényszerítették RÓHEIMet.[20] Ezt a művet néhány magyarul közölt rövid tanulmánnyal együtt nem tekinthetjük az ausztráliai út tapasztalatai tudományos igényű összesítésének, hanem csak a közönség széles rétegei számára írt népszerűsítő megfogalmazásnak. 1931-től ismét csak újsághírek, levelek, baráti visszaemlékezések[21] alapján tájékozódhatunk RÓHEIM hazai tevékenysége felől. Tudjuk, hogy a harmincas években néprajzi szakíróként tartja számon őt pl. Révai Nagy Lexikonja, de az íráson kívül analitikusként kell megkeresnie kenyerét. Ebben az időszakban is tart előadásokat pl. a Vajda János Társaság-

[15] MALINOWSKI, Bronislaw, 1924.
[16] JONES, Ernest, 1973. 603.
[17] PRINCE, Peter, 1975. 1—5.
[18] RÓHEIM Géza, 1929a, 1929b.
[19] RÓHEIM levelei KOVÁCS Vilmának: *Aden*, 1929. I. 3., *Adelaide*, 1929. II. 20., *Hermannsburg*, 1929 Húsvét, *Brighton*, 1929. IX. 25., *Daru*, 1930. III. 20., *Yuma*, 1931. II. 15. (MTA Kézirattár, rendezés alatt álló RÓHEIM-anyag.)
[20] Dr. SZÉKÁCS István szíves szóbeli közlése.
[21] Dr. HERMANN Imre és dr. RAJKA Tibor szíves szóbeli közlése.

ban[22] vagy a Pszichoanalitikusok Egyesületében, ahol 1938-ban az Oktatási Bizottság tagja is.[23] Az analitikusokon — BÁLINT Mihály, HERMANN Imre, HOLLÓS István, KOVÁCS Vilma, RADÓ Sándor, RÉVÉSZ László, SZÉKÁCS István — kívül baráti szálak fűzték VARRÓ Istvánhoz,[24] MARÓT Károlyhoz, továbbá HELLER Bernáthoz. Kapcsolatot tartott fenn BEKE Ödönnel,[25] FÉL Edittel, GUNDA Bélával, GYÖRFFY Istvánnal, HONTI Jánossal.[26] Barátai tanácsára és támogatásával 1938 őszén Amerikába emigrált. Itt először a *Worcester-State Hospital*ban dolgozott (Massachusetts állam, Worcester): analitikus tevékenységet folytatott, előadásokat tartott.[27] 1940-ben New Yorkba költözött. Az előzőekhez hasonlóan itt is analizált, írt, előadásokat tartott. 1947-ben barátja, FEJÖS Pál a *Viking Fund* igazgatója hozzásegítette ahhoz, hogy az alapítvány támogatásával még egyszer terepmunkára mehessen, ezúttal Új-Mexikóba a navaho indiánokhoz. E munkája inkább pszichoanalitikai jellegű volt, eredményei részben csak most kerülnek kiadásra.[28]

1947-ben „Psychoanalysis and the Social Sciences" címmel ismét könyvsorozat szerkesztésébe kezdett.[29] Ezt a munkát halála óta a New York-i Állami Egyetem professzora, Warner MUENSTERBERGER folytatja. Az Amerikában töltött másfél évtized alatt nem sikerült RÓHEIMnek igazán belekerülnie a tudományos közéletbe. Analitikus körökben túl merevnek tartották nézeteit, az antropológus és etnográfus kortársak pszichoanalitikus megalapozottságú nézeteivel szemben támasztott ellenkezését pedig életében nemigen tudta áttörni.[30] Állandó honvágy is gyötörte, de hazatérési, illetve látogatási szándékait sem tudta már megvalósítani.

1953. június 7-én halt meg egy New York-i kórházban.

RÓHEIM kortársai vallomásai és visszaemlékezései szerint érdekes, ellentmondásos, igen intenzív lelki és szellemi életet élő ember volt.[32] Kedvelte a sportokat, vívott, evezett, úszott, teniszezett rendszeresen ő maga is. Szerette a gasztronómiai élvezeteket, a jó társaságot, derűt, vidámságot.[33] Kevés érzéke volt a gyakorlati élethez, annak szervezését 1918-tól 1953-ban bekövetkezett haláláig *Ilonká*ra, feleségére hagyta, aki nemcsak a háztartást vezette, hanem mintegy technikai munkatársa is volt RÓHEIMnek. A terepmunkák idején fényképezett, filmezett maga is, anyagot gyűjtött gyermekektől, nőktől, kéziratokat gépelt stb. RÓHEIM kivételes nyelvtehetsége is említésre méltó. A latinon és görögön kívül már középiskolás korában megtanulta a német, angol, francia nyelvet. Ausztráliában néhány hónap alatt több nyelvjárást elsajátított, aranda és luritja adatközlőivel tolmács nélkül is boldogult. Barátai, kollégái, valahányan akik ismerték, egyetértenek abban, hogy RÓHEIM kivételesen sokol-

[22] PLÄTZ Gyula, 1943.
[23] Dr. HERMANN Imre és dr. RAJKA Tibor szóbeli közlése.
[24] VARRÓ István levele MARÓT Károlyhoz (MTA Kézirattár, MS-5211/58).
[25] RÓHEIM Géza levele BEKE Ödönhöz (MTA Kézirattár, MS-4788/471—473).
[26] RÓHEIM Géza levelei MARÓT Károlyhoz (MTA Kézirattár, MS-5210/813—835).
[27] RÓHEIM Géza 1946. III. 4-én, III. 30-án, V. 25-én és VII. 30-án kelt dr. HERMANN Imréhez írt levelei.
[28] Warner MUENSTERBERGER 1975. IV. 18-án szerzőhöz írt levele.
[29] RÓHEIM Géza HERMANN Imréhez írt — a 27. jegyzetben idézett — levelei.
[30] Dr. GERŐ György 1975. IV. 2-án szerzőnek írt levele.
[31] RÓHEIM Géza HERMANN Imréhez írt — a 27. jegyzetben idézett — levelei.
[32] Georges DEVEREUX 1975. XII. 4-én és 1976. I. 7-én kelt szerzőnek írt levelei.
[33] Charles ROHONYI 1975. XII. 3-án, 1976. I. 12-én, II. 16-án kelt szerzőnek írt levelei.

dalú, óriási lexikális ismeretanyaggal rendelkező, széles látókörű, hazájához élete végéig hű[34], eredeti gondolkodású tudós volt.

*

RÓHEIM életművének, mintegy százötven cikknek és tucatnál több könyvének bemutatása, nemcsak mennyisége, hanem témáinak gazdagsága miatt — vallás, történelem, szociológia, folklór, mitológia, antropológia, pszichoanalízis — is nehéz feladat. Megkíséreljük nagy vonásokban vázolni az életmű fő vonulatait és elméleti-módszertani jellemzőit, későbbre halasztva az árnyalt kritika kidolgozását.

Pontos adatok híján elég nehéz elhelyezni RÓHEIM fellépését az 1910-es évek közepén a magyar társadalmi és szellemi élet egészében. Ehhez világosabban kellene látnunk a pszichoanalitikus irányzat korai szakaszának progreszszív társadalmi vonatkozásait.[35] Mindenesetre feltételezhetjük, hogy indulásánál RÓHEIM is a haladó magyar értelmiség táborába tartozott.[36] A társadalmi haladásért folytatott harc iránti lelkesedésének visszfényét még 1946—48 körül MARÓT Károlyhoz írt leveleiben is megtaláljuk.[37]

A századforduló szociológiai gondolkodásához hasonlóan RÓHEIM nézeteit ebben az időben — a magyar néprajzban is ismert és alkalmazott földrajzi-történeti összehasonlító módszer mellett — elsősorban az evolucionizmus és biologizmus befolyásolták. Az etnológiát, illetve néplélektant — akárcsak E. B. TYLOR ő is olyan diszciplínának tartotta, amely a társadalmi-történelmi anyagot a természettudományokéhoz hasonló, megbízható módszerekkel kutatja. Ez a módszer a különböző formák mögött feltételezi az emberi szellem egységét, amelynek működése meghatározott törvényszerűségeknek engedelmeskedik. A néplélektan a maga sajátos eszközeivel éppen ezeket a szabályszerűségeket, „az örök emberit" kutatja. A BASTIAN-féle „Elementargedanke" voltaképpen ugyanezt a gondolatot fejezi ki. RÓHEIM szerint tehát az etnológiai kutatásoknak is figyelembe kell venniük nemcsak a pszichológiai szempontokat, hanem az általános fejlődési törvények érvényesülését befolyásoló földrajzi adottságokat (milieu), a helyhez és időhöz nem kötött közvetlen összehasonlítás módszerét pedig az ún. antropológiai konvergencia-elmélet bevonásával a közvetett összehasonlítás módszerévé kell finomítani. Ha a néprajztudós vizsgált anyagának egységeit gonddal határozza meg, úgy a helyesen alkalmazott statisztikai módszerek és matematikai formulák nemcsak az egyes szempontok szerinti vizsgálódás és összehasonlítás eredményének megbízhatóságát fogják biztosítani, hanem alkalmasak arra is, hogy az így kapott eredményeket kiterjesszük egy adott társadalomban észlelt jelenségek összességére. Ugyanígy nem közvetlenül észlelt jelenségek keletkezése is rekonstruál-

[34] Idézet RÓHEIM Géza végrendeletéből, amelynek fénymásolatát Charles ROHONYI volt szíves a szerző rendelkezésére bocsátani: „. . . síromat a régi magyar nemzeti zászló takarja és semmilyen virág ne tétessen rá, hogy mindenki láthassa. A Psychoanalitic Institute-től valaki bizonyára angolul fog beszélni, kérésem, hogy valaki magyar nyelven mondjon pár szót arról, mit tettem a magyar néprajz és anthropológia terén . . ."

[35] HERMANN István, 1964. — ROBERT, Marthe 1964.

[36] Dr. VÉGHELYI Péter emlékezése szerint RÓHEIMet a tízes évektől szoros barátság fűzte JÁSZI Oszkárhoz és KENDE Zsigmondhoz.

[37] „. . . ismét úgy érzem, mintha ma tűzném fel az őszi rózsát . . .", „. . . éljen a Nemzeti Tanács, vagy nem 1918-at írunk?" (RÓHEIM Géza levelei MARÓT Károlyhoz MTA Kézirattár, MS-5210/813—835).

ható ezen az alapon.[38] Róheimnek a tudományelméleti álláspontja a korabeli angol, amerikai, francia és német néprajzi, kultúrtörténeti és szociológiai elméletek összeegyeztetését kísérelte meg. Az elvi megállapításokat és módszertani elképzeléseket *A varázserő fogalmának eredete* c. könyvében a mana fogalom jelentésének és keletkezésének bemutatásával igyekezett bizonyítani.

A tárgyra vonatkozó (mana) hatalmas anyag áttekintése után annak jelentésstruktúráját vizsgálta, majd a fogalom keletkezésének okaira következtetett, amiket a primitív ember reflexeiben, érzelmeiben vélt megtalálni. Következtetéseinél figyelembe vette a természeti környezet módosító hatását is. A fogalom árnyalt bemutatása nyújt módot arra, hogy annak jelentését, illetve funkcióját mind társadalmi, mind egyéni szempontból láthassuk. A primitív ember az érzéki tapasztalásból indul ki, de gondolkodásában még nem képes megragadni és differenciáltan elkülöníteni a valóság egyes jelenségeit, mondta Róheim, s ezért jutott hamis következtetésekhez.

Róheim fejtegetése — jóllehet materialista kiindulópontú és dialektikus vonásokat is tartalmaz, mégis — következetlennek, helyenként túl mechanikusnak mondható. Az emberi történelem mozgatója nála az „örök emberi". E fogalom tisztázásával ekkor azonban még adósunk maradt.

Ezeket a gondolatokat, bár nem voltak ismeretlenek Magyarországon, azért idézzük, hogy világosan lássuk, mennyire kézenfekvő volt a pszichoanalitikus elképzelések befogadása Róheim részéről. A freudizmusban olyan dinamikus, evolucionista szemléletmódot vélt megtalálni, amely a néplélektan alapja lehetne, illetve amely összekapcsolhatna különböző szakterületeket, például az archeológiát, antropológiát, nyelvtudományt, etnográfiát, szociológiát, vallástörténetet, hiszen a kutatás tárgya mindegyiknél az „örök emberi". E fogalom egyre árnyaltabbá vált nála: biológiai adottságokra épülő pszichikai tevékenységek törvényszerűségeit jelentette, amelyek az új tudomány segítségével megismerhetőek és leírhatóak. Róheim 1918-tól mintegy tucatnyi cikkében foglalkozott a pszichoanalízisnek a néprajz területén való alkalmazásának módszertani problémáival.[39]

Mint említettük, elmélet és az elmélet alkalmazása Róheimnél szinte elválaszthatatlan néprajzi és pszichoanalitikai munkáiban egyaránt. Már 1917-ben[40] közölte első olyan tanulmányát, amely magyar vonatkozású néprajzi anyag interpretálásánál igyekszik felhasználni a pszichoanalízis egyes megállapításait. A húszas évek elején írt cikkei folytatják a sort, de ezek az írások még többé-kevésbé a hagyományos történeti összehasonlító módszer keretei között maradtak. A néprajzi és az egyénlélektani jelenségek korrelatív összekapcsolása ekkor még kissé elnagyolt.[41]

Sajnálatos, hogy az 1919-et követő években a hazai néprajztudomány alig foglalkozott Róheim munkáival. Az összehasonlítás és értelmezés Róheim által képviselt módszereit a tudományos közvélemény nem hogy megvitatta volna, hanem politikai okokból, nemzeti szempontokra hivatkozva elvetette. Elég, ha a *Magyar néphit és népszokások* (1925) kapcsán írt Solymossy kritikára gondolunk.[42] Pedig az a tanulmánykötet, a *Lucza széke* (1920) című hiede-

[38] Róheim Géza, 1914. 3—17 és 192—232.
[39] Róheim Géza, 1918. 1921a, 1926a, 1926b, 1936a, 1936b, 1936c, 1941a, 1947a, 1947b.
[40] Róheim Géza, 1917b.
[41] Róheim Géza, 1920. 1925c.
[42] Solymossy Sándor, 1928.

lemmonográfián kívül, nemcsak RÓHEIM életművének, hanem a magyar néprajztudománynak is kiemelkedő teljesítménye. Egy-egy hiedelem vagy szokás elemzése a még többé-kevésbé élő folklórból indul ki, hogy az európai népek szokás- és hiedelemvilágából idézett párhuzamok segítségével, a keletkezés felé irányulva, az átvételeket, kölcsönhatásokat, módosulásokat árnyaltan ábrázolja. Nem összefoglalás ez a könyv abban az értelemben, hogy nem tárgyalja a magyar népi hiedelmek mindegyikét. Nem is elég következetes tárgyválasztásában, hiszen a jeles napokon túl, a néphitnek csak egyes alakjaival, a népi kozmogónia néhány elemével foglalkozik. Az egymástól oly különböző elemeket a történeti szempontú rendszerezés fogja össze. Egyes kijelentések vitathatósága ellenére a felvetett témákat RÓHEIM az adott ismereteket összegezve a kor színvonalának megfelelően tárgyalta. A későbbi kutatás mindenképpen használhatja e művet kiindulópontul.

A magyar néphittel, önálló tanulmány keretében, csak negyedszázad elteltével foglalkozott újból RÓHEIM. A *Magyar néphit és népszokások Táltos* fejezetének témáját a *Hungarian Shamanism*[43] című dolgozatában vetette fel ismét 1951-ben, és korábbi álláspontját némileg módosította. A magyar folklór túlnyomó részét változatlanul átvételnek, tehát idegen eredetűnek tartotta. Kivétel a táltos, illetve a hozzá kapcsolódó képzetek egy része, amelyet továbbra is ázsiai eredetűnek tartott, de a török hatást a korábbinál kevésbé hangsúlyozta. A táltos alakjához fűződő hiedelmek jellemző jegyeit összegyűjtve megállapította, hogy a magyar folklórban megfigyelhető sajátosságok nem a vogul és osztyák, hanem inkább a szamojéd, burját, nyugati török törzsek és a lappok hiedelmeivel mutatnak egyezést. A sámánizmussal kapcsolatban pedig kijelentette, hogy az több igen különböző forrásból eredhet, nyomait számos népszokásban, hiedelemalakban felfedezhetjük, mintegy eggyé olvadva azokkal.

RÓHEIMnek ez a tanulmánya az előző íráshoz képest sok újat nem ad, a megbízhatóan, világosan rendszerezett anyag alapján leszűrt következtetései — noha több ponton megegyeznek DIÓSZEGI Vilmos némileg később és tőle függetlenül megállapított nézeteivel, de — nem mennek el addig, mint DIÓSZEGI.[44] A *Hungarian and Vogul Mythology* (1954) c. munkája[45] is a fenti gondolatkörhöz kapcsolódik, de nem foglalkozik a magyar szájhagyománnyal. Az Árpád-kori krónikákban fennmaradt magyar mítoszrészleteket hasonlítja össze a finnugor népek mítoszaival. Következésképpen pedig nem az ősmagyarok vallási rendszerét rekonstruálja, hanem a magyar és vogul eredetmondák egyezése és közös ősistenek felfedezése alapján etnogenetikai következtetéseket von le. Azaz kijelenti, hogy a magyarok legközelebbi rokonai a vogulok. Állítását a magyar népnév etimológiájával is igyekszik alátámasztani.[46]

Az a gondolat, hogy a magyar néphit vizsgálatánál a finnugor népeket is figyelembe kell venni, IPOLYI Arnold óta áthatja a magyar néprajztudományt, mégis DIÓSZEGI Vilmost megelőzően RÓHEIM talán az első néprajzkutató, aki ezt a gondolatot következetesen megvalósította, és a megfelelő párhuzamok kiderítésén túl etnogenetikai következtetéseket is levont. Az időben egymástól távol eső magyar témájú tanulmányokat nemcsak a tárgy rokonsága, hanem a használt módszer (történeti összehasonlítás + pszichoanalízis) azonossága is összeköti.

[43] RÓHEIM Géza, 1951.
[44] DIÓSZEGI Vilmos, 1958.
[45] DÖMÖTÖR Tekla, 1958.
[46] RÓHEIM Géza, 1954.

Áttérve RÓHEIM munkásságának egy újabb témakörére, a pszichoanalízisre[47] mint elméletre, utalnunk kell néhány tanulmányra, amelyek elsősorban RÓHEIM kultúraelméletének kialakítása szempontjából említésre méltók. RÓHEIM a freudi tanokkal megismerkedve ezen a szakterületen is alkotó tevékenységet fejtett ki. Az egyén személyisége kialakulásának menetét, a tudatos én felépülésének állomásait írta le néhány cikkében úgy, hogy állításai igazolására néprajzi adatokat használt fel. FREUD őshorda elméletének pontosítását, az ősjelenet lejátszódása idejének elméleti úton történő meghatározását kísérelte meg egy másik írásában a húszas évek közepén.[48] Ez a fajta elméleti munkásság a negyvenes évektől, saját analitikusi tapasztalataira épülve[49] folytatódott, elsősorban a skizofréniával és az álombeli szimbólumképzéssel foglalkozott, de mindenkor támaszkodni kívánt a néprajztudomány segítségével feltárt jelenségekre is.

RÓHEIM életművén belül mindenképpen kitüntetett helyet foglalnak el Ausztrália és Melanézia bennszülötteivel foglalkozó írásai. Már 1911-ben Lipcsében K. WEULE professzornál *Animismus der Australier* címmel írt dolgozatot.[50] A húszas években sem lett hűtlen a témához, de feldolgozásaiban a TYLOR nyitotta úton kívánt továbbhaladni, hogy a történeti etnológia eredményeit az új lélektani irány szellemében az őshorda elméletnek megfelelően fogalmazza újra.[51] Alapos elméleti felkészülés után került sor az ausztráliai, melanéziai terepmunkára, amely RÓHEIM kiapadhatatlan élményforrásává vált. Most maga is meggyőződhetett arról, hogy a való élet, a helyszíni tapasztalás, a bennszülöttektől közvetlenül szerzett információk alapján lehet csak elméleti kérdésekben állást foglalni.

A terepmunka során gyűjtött anyagot feldolgozó írások bemutatása igen nehéz feladat, mert a már említett *Csurunga népén* kívül szinte nem találunk olyat, amely egységes néprajzi szempontú bemutatásra törekedne.[52] RÓHEIM erényei — széles látóköre, gazdag ismeretanyaga, asszociatív készsége — olykor visszájukra fordultak, mert a téma következetes kifejtése helyett adatok esetlegesen egymás mellé kerülő heterogén halmazát adta egyik-másik művében.[53] Ugyanakkor könyveinek egy-egy fejezete vagy egyetlen etnológiai kérdésnek szentelt, tömören fogalmazott cikke hitelesen és árnyaltan ír le pontos megfigyeléseket.[54]

Az ausztráliai és amerikai gyűjtésre támaszkodó művek közül is csak azokat említenénk meg itt, amelyek a pszichoanalitikus antropológia kidolgozása szempontjából különösen jelentősnek tűnnek.

Már 1932-ben a *Die Psychoanalyse primitiver Kulturen* részletesen bemutatja a pszichoanalitikus kérdezési és elemző módszer felhasználását a néprajzi terepmunkánál. Nyilvánvaló, hogy a kutatónak le kell győznie saját előítéleteit, alkalmazkodnia kell a vizsgált törzs vagy nép szokásaihoz, mert csak így tudja őket megérteni, és leírásánál a velük szemben táplált fenntartásokat is figyelembe venni. Kultúrák és fajok között nem szabad a különbségeket elmos-

[47] RÓHEIM Géza, 1917a, 1921b.
[48] RÓHEIM Géza, 1923.
[49] RÓHEIM Géza, 1944, 1952, 1955.
[50] ELTE Levéltár, Bölcsészkari Iratanyag, 1917—18. nr. 1162.
[51] RÓHEIM Géza, 1925a, 1925b.
[52] BARTUCZ Lajos, 1932.
[53] RÓHEIM Géza, 1930, 1943b, lásd ez utóbbi ismertetését WAGNER Lilla, 1947a.
[54] RÓHEIM Géza, 1932b 363—386 és 399, 1945b 18—67 és 102—129, ez utóbbi ismertetését lásd WAGNER Lilla, 1947b.

ni, hanem éppen a sajátszerűségek belső megértésére kell törekedni. A néprajz klasszikusainak módszerét, B. MALINOWSKI némileg egyoldalúnak tartott szemléletét akarta RÓHEIM bővíteni, egyszersmind meghaladni, kiegészíteni azzal, hogy adott kultúra vizsgálatánál az elmondottakon kívül a földrajzi-gazdasági és pszichológiai ösztöntényezők kölcsönhatását kívánta szem előtt tartani. Fontosnak tartotta RÓHEIM a szó és a cselekvés egységének visszaadását is. Vagyis egy-egy jelenség leírásánál nemcsak a mondott szöveget kell lejegyezni, hanem a résztvevők minden mozdulatát is. A leírt szertartások, szokások, mondák jelentéseinek megfejtéséhez segíti hozzá a kutatót az, ha vizsgálódásait kiterjeszti a bennszülöttek álmaira, tréfáira, elszólásaira, játékaira is. Így olyan adatok és szempontok kerülhetnek a felszínre, amelyek a közvetlen kérdezés vagy megfigyelés során nem bukkantak volna elő.

Ugyancsak nagy figyelmet fordított RÓHEIM adott kultúrán belül a szexuális szokások megismerésére is. Módszerét konkrét anyaggal illusztrálta is. Akár szomáliaiakról vagy arandákról, luritjákról legyen is szó, úgy látta, hogy a különböző kultúrák alapja az Oedipus-komplexus. A különbségek szempontjából az a meghatározó, hogy a vizsgált kultúra a komplexus feldolgozására milyen lehetőséget kínál. Miután a primitív társadalmak elég homogének, jellegük meghatározásához közeledhetünk a közösségi élet jelenségei felől is, mert azok az egyén ösztön-konfliktusainak kollektív megoldását adják, de az egyén felől is, mert a személyiség vizsgálatán keresztül a társadalmi intézmények szimbolikája is érthetőbbé válik. Ha eltekintünk a pszichoanalitikus fejtegetések szélsőségeitől, akkor elfogadhatjuk több igen finoman árnyalt részlet leírását, például az arandák totemisztikus rítusainak vagy a Duau-i pápuák mwadare ünnepének bemutatását, amelyekkel kapcsolatban dalok és mítoszok eredeti nyelvű szövegeit is közli.[55]

E tanulmányhoz szerkezetében és tematikájában is az azt időrendben is követő könyve, *The Riddle of the Sphinx* (1934) áll a legközelebb. A fent ismertetett módszerrel a közép-ausztráliai törzseknél gyűjtött anyagot, avatási szertartásokat, mítoszokat mint szimbolikus formákat a jelentés szempontjából elemezte RÓHEIM. Az elemzés nemcsak kifejezési formák bizonyos mértékű tipizálását teszi lehetővé, hanem jelentés-struktúra megállapítására is módot nyújt, amely egyes egyéni esetre éppen úgy érvényes, mint az általában emberi kultúra egészére vonatkoztatva is.[56]

RÓHEIM terepmunkája során ugyanis azt tapasztalta, hogy a csecsemő- és kisgyermekkor élményei nemcsak a személyiségfejlődés szempontjából meghatározó jelentőségűek, mint ahogy a pszichoanalízis is tanítja, hanem azok visszahatnak a kultúrára is, illetve annak alapját képezik. RÓHEIM szerint tehát a kultúra keletkezésének vizsgálatakor, az őshordán belüli viszonyok rekonstruálásakor is az emberre mint élőlényre jellemző adottságokból kell kiindulni. ATKINSONra hivatkozva azt állította, hogy az emberősök hordáit már a szexuális ösztönök kiélésének erőszakkal megvalósított bizonyos fokú szabályozása tartotta össze,[57] amely ugyanakkor a viszonylag hosszú ideig önállótlan utód gondozásának kereteit is biztosította. A freudi őshorda-elméletet átértékelve kijelenti, hogy a horda viszonyai között létrejött Oedipus-komp-

[55] RÓHEIM Géza, 1932b 322—346 és 386—408, valamint 464—505.
[56] RÓHEIM Géza, 1934.
[57] A nemi ösztönök elnyomásának szerepéről az emberré válás folyamatában lásd Ju. I. SZEMJONOV, 1973. különös tekintettel *A termelés és az ősemberi horda keletkezése* c. fejezetre, 123—153.

lexus, illetve a legidősebb hím és a legfiatalabbak között lejátszódó küzdelem, az ősjelenet, nem mint emlék maradt meg az emberiség tudatában, hanem miután az emberi faj egységes, szakadatlanul megismétlődik, következésképpen alapja, illetve biztosítéka a kultúra folyamatosságának.

A kultúra FREUD-féle filogenetikus értelmezésével szemben RÓHEIM a kultúra keletkezésének ontogenetikus elméletét állította fel. 1934-től kezdve élete végéig könyvek és tanulmányok sorát szentelte e gondolat kifejtésének, amelynek bizonyítására nemcsak az etnológia területéről vette példáit, hanem az antropológia, biológia, összehasonlító anatómia, szociológia megállapításait is felhasználta, nem beszélve számos irodalmi, mitológiai párhuzamról, amelyekről RÓHEIM műveiben szó esik.[58] *The Psychoanalytic Interpretation of Culture*-ben (1941) hét pontban foglalta össze elméletének lényegét:

1. A kultúra vagy a szublimáció kialakulása egy csoporton belül ugyanaz a folyamat, mint az egyén esetében;
2. Kulturális körzetek a rájuk jellemző gyermekkori helyzettel írhatók le;
3. Az emberi kultúra egészében meghosszabbodott gyermekkorunk következménye;
4. A gyermekkori helyzet az alapja a csak az emberre jellemző alkalmazkodási formák kialakulásának;
5. A természet meghódítása az én szintetizáló funkciójának köszönhető;
6. A kultúra pszichoanalitikus értelmezésénél mindig figyelembe kell venni az ént (ich) és az ösztön-ént (es);
7. Kulturális elemeknek az egyének analizálásán keresztül történő értelmezései, kétségtelenül helyénvalóak, de mindig össze kell azokat kapcsolni az antropológiai adatok elemzésével.

Az ember egyik alapösztöne az életösztön, konfliktusos helyzetben szimbolikus formában dolgozza fel az ellentmondásokat. Ez az egyén esetében megfigyelt védekező mechanizmus az emberi fajra vonatkoztatva is érvényes. A libido RÓHEIMnél általában a létfenntartásra irányuló, eredetileg pozitív, tehát a fejlődés irányába ható ösztön jelölésére használt differenciált kategória, amely több szakaszban fejlődik ki, a környezettel való szakadatlan szembesülés során. A libidinózus alapmotivációt minden emberi megnyilvánulásban megtalálhatjuk. Nyilvánvaló azonban, hogy minél fejlettebb, azaz bonyolultabb egy társadalom, annál áttételesebben jelenik meg ez az ösztön, annál bonyolultabb úton érhető el az egyén alapvető harmóniaigényének kielégítése, ami a mindenkori civilizációk voltaképpeni célja.[59] RÓHEIM számos tevékenység — a földművelés, gyógyítás, kereskedelem, vadászat, domesztikáció — és társadalmi intézmény vagy jelenség elemzésével bizonyítja nézetét. Az egyén fejlődése és a társadalmi fejlődés között analógiát feltételezve RÓHEIM úgy vélte, hogy a különböző kultúrák elemzésével olyan tipológiai rendszert lehetne kialakítani, amelyben a világ valamennyi népe beilleszthető lenne. A személyiség negatív irányba ható agresszív ösztönei társadalmilag intézményesített formáinak elemzésével, tudatosításával a társadalomtudós ahhoz is hozzájárulhat, hogy a társadalmi fejlődés minél kisebb kitérőkkel haladjon előre.

Az egyén felnőtté válásáig bizonyos értelemben megismétli a faj fejlődéstörténetét. A személyiség kialakulásának állomásai tükröződnek a társadalmak felépítésében, intézményeiben is. BOLK holland biológus anatómiailag és élet-

[58] RÓHEIM Géza, 1941b, 1943a, 1950, 1955.
[59] RÓHEIM Géza, 1943a, ismertetését lásd DÉGH Linda, 1947.

tanilag indokolva állítja,[60] hogy az ember az egyetlen olyan élőlény, amely más fajokhoz viszonyítva túl fejletlen állapotban jön a világra, s fennmaradása érdekében másokra utalt. Fizikai és szellemi fejlődése nem áll összhangban egymással, valamennyi életszakasza viszonylag hosszú. Erre a jelenségre ANAXIMANDROS óta többen is felfigyeltek, s e szempontokat számos antropogenezissel foglalkozó vizsgálat is figyelembe veszi napjainkban is. Az adott biológiai struktúra az alapja a faj egyedei közötti egymásrautaltságnak, amely többszörösen összetett konfliktusokkal teli viszonyrendszert eredményez. A születéssel megbomlik az anya—gyermek szimbiózisa, e viszony harmóniája. A gyermek szükségleteit nem az állandó törvényszerűségeknek engedelmeskedő természetből elégíti ki öröklött viselkedés-mechanizmusai segítségével közvetlenül, hanem fajának egy idősebb generációhoz tartozó tagjára van utalva, akinek magatartását esetlegesen megnyilvánuló ösztönei, illetve az adott kultúra szabják meg. Az anya—gyermek, illetve anya—apa—gyermek közötti viszonylatokat általában fejezi ki az Oedipus-komplexus kifejezés. Ebben az értelemben állítja RÓHEIM az Oedipus-komplexus egyetemességét, amelynek megnyilvánulási módjait a *pszichoanalitikus antropológia* sajátos eszközeivel kutathatjuk egyes társadalmakban. A történeti vagy funkcionalista leírások így emberközpontúbbakká válhatnak — véli RÓHEIM.

Noha RÓHEIM mindig az egyénből kiindulva vizsgálta egyén és társadalom viszonyát — ezt egyre összetettebbnek látta a negyvenes évektől. Számtalanszor szembefordult az amerikai kulturalista irányzattal, éppen annak szemléleti egyoldalúságát kifogásolván, etnocentrizmusának ideológiai veszélyét látván.[61]

Bár elméleti igényeit, a társadalmi jelenségek komplex módon való bemutatását RÓHEIMnek magának sem sikerült maradéktalanul megvalósítania, munkássága mégis hozzájárult ahhoz, hogy egyén és közösség viszonyát, az állandó és dinamikusan változó elemek kiderítésével annak struktúráját ma árnyaltabban láthassuk. A lelki mechanizmusok, az elfojtás, a szimbólumképzés vagy lelki betegek, skizofrének gondolkodásmódjának elemzésével az ember szellemi tevékenységének néhány olyan sajátosságára hívta fel a figyelmet, amely nyomán a kultúra olyan jelenségei, mint a mágia, mese, mítosz és ezek tartalmai az emberre jellemző létezési mód szerves részeiként értelmezhetők.

RÓHEIM szemléletének korlátai ellenére számos vonatkozásban nevezhető úttörőnek. A magyar néphittel, népszokásokkal vagy a finnugor hiedelemvilággal foglalkozó munkái mindmáig a témák legjobb összefoglalásainak számítanak. Ezen túlmenően is állandóan hivatkozik magyar adatokra, ami a nemzetközi szakirodalomban ritkán fordul elő. Ausztráliai és melanéziai gyűjtésének leírásai is nélkülözhetetlenek a téma szakértői számára, mivel etnográfus képzettségű kutató ritkán jutott el ezekre a tájakra. A tematikai szempontokon túl értékelnünk kell RÓHEIM elméleti kérdések iránti érzékenységét, és az összehasonlító etnográfiai módszernek következetes alkalmazását. A pszichoanalízis és etnográfia összekapcsolásával pedig megalapította a pszichoanalitikus antropológia tudományát, amelynek mindmáig számos követője van elsősorban Amerikában, de Franciaországban és Angliában is.[62] Kultúra-

[60] BOLK nézeteinek ismertetését lásd JAROSZEWSZKI, T. M. 1976. 75—76. és KATONA Ferenc, 1974. 365—366.

[61] RÓHEIM Géza, 1940, 1950. különösen a IX. fejezet.

[62] Weston LA BARRE, Georges DEVEREUX, 1970, Warner MUENSTERBERGER munkáira gondolunk elsősorban.

elmélete minden elnagyoltsága és egysíkúsága ellenére ugyancsak visszhangra talált az utóbbi 10—15 évben kultúrantropológusok és szociológusok körében.[63]

Sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy RÓHEIM mindvégig, talán még magánál FREUDnál is merevebben kezelte a freudizmust, és emiatt a primitív társadalmak leírásával foglalkozó munkái nem érik el a funkcionalista iskola e téren szerzett eredményeit. RÓHEIM tanulmányai ugyanis szinte kivétel nélkül a kultúra ontogenetikus elmélete egy-egy összetevőjének igazolására és nem az adott társadalom működésének bemutatására törekednek. Meghatározott folklórtéma vagy etnológiai adat után nyomozó kutatónak ez nehezíti meg a RÓHEIM által összegyűjtött anyagban való tájékozódását.

Amerikában RÓHEIMnek a magyarul és németül írott korai műveit nem ismerik, a munkásságára irányuló figyelem azonban nem lankad. Wilhelm REICH és Herbert MARCUSE mellett őt is a freudi baloldalhoz számítják,[64] jóllehet a baloldaliság ebben az esetben nem teljesen politikai kategóriaként értendő. Az amerikai és angliai újrakiadásokon kívül az utóbbi években négyöt jelentős, összefoglaló jellegű művét franciául és olaszul is kiadták, néhány tanulmányát pedig németre is lefordították.

A magyar tudományos közvélemény elsősorban a magyar vonatkozású írásait ismeri, kultúra-elméletének feldolgozása azonban még várat magára. Módszertani szempontból RÓHEIM számos útmutatása ma is követendő, rendkívüli érzékenységről, beleérző-, illetve átélési készségről tanúskodó megfigyelései, leírásai felhasználhatók, elméleti elgondolásai pedig bár nyilvánvalóan korrigálandók, de a mai társadalmi-történeti igényű antropológiai alapvetésnél sem hagyhatók teljesen figyelmen kívül.

IRODALOM

BARTUCZ Lajos
1932 *A csurunga népe.* Ethnographia XLIII. 177—178.
DADOUN, Roger
1972 *Géza Róheim et l'essor de l'anthropologie psychoanalytique.* Paris
DÉGH Linda
1947 *Róheim Géza: The Origin and Function of Culture.* Ethnographia LVIII. 134—136.
DELEUZE, Gilles—Felix GUATTARI
1972 *L'anti-Oedipe.* Paris
DEVEREUX, Georges
1953 *Géza Róheim.* American Anthropologist 55. no. 3. 420
1970 *Essais d'ethnopsychiatrie générale.* Paris
DIÓSZEGI Vilmos
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest
DÖMÖTÖR Tekla
1958 *Róheim Géza: Hungarian and Vogul Mythology.* Ethnographia LXIX. 176—178. — továbbá Acta Ethnographica VII. 227—229.
GERELYES Ede
1967 *A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában 1918—1919.* Budapest
HORVÁTH Zoltán
1961 *A magyar századforduló.* Budapest
KENDE Zsigmond
1974 *A Galilei-kör megalakulása.* Budapest

[63] Gilles DELEUZE és Felix GUTTARI, 1972. — Georges LAPASSADE, 1972. — Jean-François LYOTARD, 1974.

[64] Paul A. ROBINSON, 1969.

La Barre, Weston
1966 *Géza Róheim.* In: Franz Alexander, Samuel Eisenstein, Martin Grotjahn (eds.) Psychoanalytic Pioneers. New York—London. 272.
Lapassade, Georges
1972 *L'entrée dans la vie.* Paris
Lyotard, Jean-François
1974 *Économie libidinale.* Paris
Malinowski, Bronislaw
1924 *Die mutterrechtliche Familie und Oedipus-Komplex.* Imago X.
Peter, Prince of Greece and Denmark
1975 *Géza Róheim.* Royal Anthropological Institute, News November-December, No. 11. 1—5.
Robert, Marthe
1964 *La révolution psychoanalytique.* I—II. Paris
Robinson, Paul A.
1969 *The freudian Left.* New York—London
Róheim Géza
1914 *A varázserő fogalmának eredete.* Budapest
1917a *Spiegelzauber.* Imago V. 63—120.
1917b *A kazár nagyfejedelem és a turulmonda.* Ethnographia XXVIII. 58—98.
1918 *Psychoanalízis és ethnológia.* I—II. Ethnographia XXIX. 49—90 és 206—245.
1920 *Adalékok a magyar néphithez.* Második sorozat, Budapest
Tartalma:
A finnugorság varázserő fogalmához 1—25.
A külső lélek és synonimái a népmesében 26—28.
Luczaszék 29—277.
Az élet fonala 278—283.
Nefanda Carmina 284—289.
A hamis tanú 291—299.
1921a *Ethnologie und Völkerpsychologie.* In: Bericht über die Forts Psychoanalyse 1914—1919. Wien
1921b *Das Selbst.* Imago VII. 1—39, 142—179, 310—348, 453—504. chritte der
1923 *Nach dem Tode des Urvaters.* Imago IX. 83—121.
1925a *Arunta and Marind-Anim.* Anthropologica Hungarica, szerk. Barutcz Lajos, 1—4. szám: 31—35, 5—6. szám: 80—86.
1925b *Australian Totemism.* London
1925c *Magyar néphit és népszokások.* Budapest
1926a *Die Völkerpsychologie und die Psychologie der Völker.* Imago XII. 465—477.
1926b *Psyche és társadalom.* Századunk I. 115—125.
1929a *A színes ember pszichéje, készülődés és kisérletezések szomáliakkal.* Az Újság Vasárnapja 1. 11—12.
1929b *Szomáliakkal Adenben.* Az Újság Vasárnapja 11. 5—7.
1930 *Animism, Magic and the Divine King.* London
1932a *A csuronga népe.* Budapest
1932b *Die Psychoanalyse primitiver Kulturen.* Imago XVIII. 286—447.
1934 *The Riddle of the Sphinx or Human Origins.* London
1936a *Freud and Anthropology.* Man XXXVI. 76—79.
1936b *A pszichoanalízis tudományos jelentősége.* Századunk XI. 194—195.
1936c *Pszichoanalízis, antropológia és folklore.* Szép Szó I. 202—211.
1940 *Society and the Individual.* Psychoanalytic Quarterly IX. no. 4. 526—545.
1941a *Method in Social Anthropology and Psychoanalysis.* Man XLI. 109—113.
1941b *The Psycho-Analytic Interpretation of Culture.* Internationale Journal of Psycho-Analysis XXII. 147—169.
1943a *The Origin and Function of Culture.* Nervous and mental disease Monographs no. 69. New York, VIII.
1943b *War, Crime and the Covenant.* Journal of Criminal Psychopathology IV. 731—745, V. 143—165, 363—405, 597—626, 813—846.
1944 *Alcoholic Hallucinations.* Quarterly Journal of Studies in Alcohol V. no. 3, December 1944. 450—482.
1945a ugyanaz, mint 1943b
Journal of Clinical Psychopathology. Monograph Series no. 1, Monicello NY. Medical Journal Press V. 160.

1945b *The Eternal Ones of the Dream, Psychoanalytic Interpretation of Australian Myth and Ritual.* New York
1947a *Psychoanalysis and Anthropology.* In: Psychoanalysis and the Social Sciences (ed.: Géza Róheim) Imago Publishing Co. Ltd USA Vol. I. 9—33.
1947b *Dream Analysis and Field Work in Anthropology.* In: Psychoanalysis and the Social Sciences (ed.: Géza Róheim). Imago Publishing Co. Ltd USA Vol. I. 87—130, 139—175.
1950 *Psychoanalysis and Anthropology.* New York
1951 *Hungarian Shamanism.* In: Psychoanalysis and the Social Sciences (ed.: Géza Róheim) Vol. III. New York, 131—169.
1952 *The Gates of the Dream.* New York
1954 *Hungarian and Vogul Mythology.* Seattle
1955 *Magic and Schizophrenia.* New York

Sebestyén Gyula
1917 *Dr. Róheim: Néplélektani Dolgozatok.* Ethnographia XXVIII. 132—133.

Solymossy Sándor
1928 *A magyar néphit és népszokások.* Napkelet XI. 694—696.

Szemjonov, Ju. I.
1973 *Hogyan keletkezett az emberiség?* Budapest

Tömöry Márta
1960 *Új vizeken járok* (A Galilei-kör története). Budapest

Wagner Lilla
1947a *Róheim Géza: War, Crime and the Covenant.* Ethnographia LVIII. 139—140.
1947b *Róheim Géza: The Eternal Ones of the Dream.* Ethnographia LVIII. 142—144.

Róheim Géza műveinek hiánytalan jegyzéke még nem jelent meg. Többé-kevésbé teljes bibliográfia az alábbi kötetekben található:

Dadoun, Roger
1972 *Géza Róheim.* Paris. 299—312.

Muensterberger, Warner—Georges B. Wilbur (eds.)
1951 *Psychoanalysis and Culture: Essays in Honor of Géza Róheim.* New York. 455—462.

Varga Mária
1964 *Róheim Géza tudományos munkássága.* Index Ethnographicus 62—105.

Kincső Verebélyi

GÉZA RÓHEIM

(Abstract)

The study is a survey of the life and work of Géza Róheim, the main periods of his work and gives a description of the research methods of psychoanalitical anthropology.

Géza Róheim was born in Budapest in 1891. After studying in Hungary and Germany (in Berlin and Leipzig) he worked in the Széchényi Library of Budapest. He became acquainted with Freudianism around 1914, rapidly accepted the new conceptions and made use of them in his own discipline. He received the Freud Prize in 1921. Between 1928 and 1931 he was engaged in field-work in Oceania, Australia and also among the Yuma Indians at the border of Arizona, Mexico and California. Fascism forced him to emigrate to the USA in 1938. First he taught at Worcester (Massachussetts) also leading analitical practise in a hospital. In 1941 he moved to New York, and in 1947 he again did fieldwork in New Mexico. He died in New York in 1953.

His studies on *Hungarian popular beliefs and customs* written between 1911 and 1925, especially his study entitled „*Lucza széke*" (*The stool of Lucia* 1920) and his book „*Magyar néphit és népszokások*" (*Hungarian popular beliefs and customs*, 1925) are classical works of Hungarian ethnographical literature even today. His book in English language „*Hungarian and Vogul Mythology*" (1954) is novel in the endeavour to achieve ethnogenetical results on the basis of folklore.

His works dealing with the formation of individual personality, with the singularities of the thinking process, — hallucination, formation of symbols, theory of dream —, though strictly Freudian, yet enrich knowledge regarding human psychic activity and should be to be taken in consideration when explaining folklore phenomena.

Works by RÓHEIM dealing with *primitiv society*, especially those on the social institutions, customs and beliefs of Australian natives — though not attaining the results which researchers belonging to the functional school achieved — yet enriched the specific literature on the subject with many details exactly observed and described with a very broad view.

He was the first to apply the questioning method of psychoanalysis on the etnologic field thus founding *psychoanalitic anthropology* and was able to bring manifold hidden meanings to the surface. On the basis of data collected with this method RÓHEIM worked out the theory of *ethnic ontogenetic theory of culture*, a creative theory even today for those who are engaged in the study of social and cultural evolution.

Gunda Béla

Róheim Géza leveleiből

Hosszú évtizedek során leveleztem vezető etnológusokkal. Adatokat küldtünk egymásnak, eszméket cseréltünk és tervezgettünk. Az első leveleket a lengyel MOSZYŃSKI Kazimirral és a szovjet ZELENIN Dmitrijjel váltottam. Több levelét őrzöm ERIXON Sigurdnak, LINDBLOM Gerhardnak, MALINOWSKI Bronislawnak, SCHMIDT Wilhelmnek, KOPPERS Wilhelmnek, THURNWALD Richardnak, KROEBER Alfred Louis-nak és sokan másoknak. Különös örömömre szolgál, hogy számtalan levelezőlapon (leveleket nemigen írt) biztatott, irányt mutatott, nevelt, keményen bírált BÁTKY Zsigmond, aki élete végén átadta több személyi vonatkozású iratát (múzeumi fizetési könyvét, HERMAN Ottónak egy hozzá intézett levelét és hasonlókat) is. Aligha lesz alkalmam ezeket a leveleket, dokumentumokat mind feldolgozni. Az anyag megfelelő rendezésére s esetleges közlésükre egyik barátomat kértem meg. A levelekből most mégis közreadok néhányat.

1935 decemberében ismerkedtem meg RÓHEIM Gézával, de már előbb hallgattam a pszichoanalitikus etnológia köréből tartott előadásait. Felkerestem őt Hermina úti otthonában, s a néprajz elméleti kérdéseiről beszélgettünk. Tájékoztatást kértem tőle Ausztrália-Óceánia primitív ételpároló-sütő verméről (ném. *Erdofen).* RÓHEIM Géza rendkívüli figyelmességgel, előzékenységgel fogadott, a könyvek özönét tette elém, s csodálatos világossággal magyarázta előttem MALINOWSKI tanításait. Nem elégedett meg azzal, amit elmondott. hanem tovább kutatott az *Erdofen* után. Néhány nap múlva levelet kaptam tőle, amelyben kiegészíti szóbeli közléseit. Ennek az első találkozásnak az emlékét őrzi az 1. sz. levél, amely számomra rövid bevezetés is volt az általános etnológiába.

A levél után még néhányszor a Néprajzi Múzeumban találkoztunk, de stockholmi első hosszabb tartózkodásom idején, 1938-ban RÓHEIM Géza elhagyta Magyarországot. Azután megszakadt vele a kapcsolatom. Kolozsvárról küldött első levelem 1947-ben érkezett el hozzá. A válaszában (2. sz. levél) említett életrajzot és irodalmi jegyzéket azért kértem tőle, mert gyűjtöttem az adatokat a magyar néprajz művelőinek munkásságáról. A tiltakozó írás egy beadványom, amelyet hivatalosan mint a kolozsvári egyetem tanára 1944. augusztus 11-én küldtem el Kolosváry-Borcsa Mihálynak, a sajtóügyek kormánybiztosának. A beadványban — részletesen ismertetve RÓHEIM Géza tudományos munkásságának jelentőségét — tiltakoztam munkáinak a közforgalomból való kivonása, indexre tétele miatt. Erre utal a 3. sz. levél is. RÓHEIM Gézának nyilvánvalóan nagyon fájt, hogy SOLYMOSSY Sándor még csak meg

sem említette *A magyarság néprajzában* (3. sz. levél).[1] Amikor *A magyarság néprajzáról* részletes ismertetést írtam a Finnisch-Ugrische Forschungenbe (Anzeiger, 26. k., 1938.) szóvá tettem: sajnálatos, hogy a munka tizennégy szerzője sorában éppen a nemzetközi életben kiemelkedő helyet elfoglaló RÓHEIM Gézát nem találjuk (79. l.). Leveleimre, beadványaimra, FEJÖS Pálra vonatkozó utalások (3., 4., 5., 6. levél) a svédországi lappokhoz való utazásom tervével kapcsolatosak. FEJÖS Pál a Wenner Gren alapítvány (New York) kitűnő igazgatója volt. Magyar szakemberekkel (ENTZ Géza zoológus professzor, BARTUCZ Lajos, GÁLDI László és csekélységem) 1938-ban a koppenhágai Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson vette fel először a kapcsolatot. Ekkor kezdett mélyebben a néprajz iránt érdeklődni. ENTZ Géza professzor arra kérte, hogy írjon korábbi kutatásairól, expedícióiról. Ennek eredményeként jelent meg FEJÖS Pál írása *(Tukán, a maláji ezermester)* 1939-ben a Természettudományi Közlönyben, de előtte ENTZ Géza bemutatta őt *Magyar utazó Komodo szigetén, az óriásgyík hazájában* c. cikkében (TTK. 1939).

RÓHEIM Géza leveleiben többször említi a magyar sámánizmussal foglalkozó tanulmányát, amelynek a megírásához újabb anyagot küldtem (5. levél). A tanulmány (sajnos a magyar sámán-, néphitkutatás még bibliográfiai szinten sem tartja nyilván) 1951-ben a Psychoanalysis and the Social Sciences III. kötetében (New York, 1951.) jelent meg. A 6. levélben említett magyar néprajzi szótár magyar néprajzi lexikon tervemre vonatkozik, amelyről írtam RÓHEIM Gézának, kérve esetleges közreműködését. A 6. levél utal a tiszteletére kiadott emlékkönyvre. A kötet szerkesztői kértek meg arra, hogy írjak a jubileumi kötetbe. Kéziratom 1949-ben sajnos nem juthatott el a szerkesztőkhöz. Később tiszteletemet azzal fejeztem ki RÓHEIM Géza iránt, hogy a totemizmus magyar maradványairól készült tanulmányomat (Déri Múzeum Évkönyve, 1958.) az ő emlékének ajánlottam. RÓHEIM Gézát ünneplő kötet *Psychoanalysis and Culture. Essays in Honor of Géza Roheim* (New York, 1951.) címen jelent meg. WILBUR, G. B. és MUENSTERBERGER, W. voltak a szerkesztői.

1.

Kedves Kolléga Úr!

Az Erdofen ügyében adott válaszom nem volt helyes. Miután Gräbnert elolvastam és jegyzeteimet megnéztem, a következő felvilágosítást adhatom.

A kunyhó előtt kicsit kivájják a homokot (körülbelül $^1/_2$ m²-nyi árok, 20 cm mély) és ezt kirakják nagy lapos kavicsokkal. Arra tüzet raknak, a tűzre ráteszik a kengurut (mikor már parázs) és aztán parázzsal beborítják (Piecsentára). Nem voltam tisztában az üggyel, most látom, hogy már ez is Erdofen. További ausztráliai adatok E. Eylmann, Die Eingeborenen der Kolonie Südaustralien. 1908. 294. N. W. Thomas, Natives of Australia. 1906. 104. H. Basedow, The Australian Aboriginal. 1925. 108. Szívélyesen üdvözli igaz híve

1935. dec. 22.

Róheim Géza
Hermina út 35 b.

[1] Tudománytörténetileg is jellemző, hogy SOLYMOSSY Sándor a Napkeletben (XI., 1928. 694—696. l.) rendkívül igaztalanul bírálta RÓHEIM Géza *Magyar néphit és népszokások* c. könyvét. RÓHEIM Géza szellemes válaszát a Századunk (III., 1928. 572—577. l.) közölte. A válasz utolsó sorait idézem: „... munkásságunk nem akkor szolgál majd *ad maiorem Hungariae gloriam*, ha a magyar folkloreban minél több ősi elemet találunk, hanem ha a tényeket elfogulatlanul, földrajzi kapcsolataikban vizsgáljuk." RÓHEIM Géza ebben a válaszában hangsúlyozza „az ethnikus eltolódás és asszimiláció jelenségeit", amelyek a magyar folklórban található idegen elemeket (szomszéd népek hiedelmeit) eredményezik.

2.

Dr. Géza Roheim
1 West 85th Street
New York 24, N. Y.

Schuyler 4—1061 May 26 1947

Kedves Professor Úr!

Levelének, mint minden hazulról jövő életjelnek, örültem. Egész jól emlékszem, egyszer meglátogatott engem a Hermina úton. Azt hiszem valami amerikai forrásmunkákat keresett valami tárgyi néprajzi témához. Megküldöm majd az életrajzot és a jegyzéket. Miért éppen 1941 óta? 1938—1941-ig megvan?

Könyveim indexre tételéről persze tudtam, de a tiltakozó írásról persze nem. Mint historikum, érdekelne. A minap olvastam cikkét a „Man"-ban. Ugyanott bizonyára látta az én néprajzi anyagom reprodukcióit Seligman posthumus feldolgozásában.

Egyébként a professzor cím nekem nem jár, úgy jöttem ugyan ki, de már pár éve nem adok elő sehol. Mint pszichoanalitikusnak, időm legnagyobb részét a patiensek foglalják el, ami marad kell az írásra.

A nyáron a navahókhoz megyek két hónapra, ott még töretlen ősi kultúrában él 30 000 ember.

Megjelenendő magyar tárgyú könyve engem is érdekel. Most hozattam hazulról egész csomó magyar néprajzi tárgyú könyvet és legközelebb küldök megint cikket az „Ethnographiá"-nak. By the way, a múltkor Ruth Benedict előadásában azt állította, hogy a románoknál szinte törvényerejű jogszokás, hogy az öreg paraszt földjét fiára íratja. Ha ezt nem tenné és fia emiatt agyonütné, az egész falu jogosnak vallaná a fiú tettét. Nyári címem Dr. Roheim, Vogt Ranch, Ramah, New Mexico. A jegyzéket és életrajzot később küldöm. A viszontlátásig üdvözli híve

Róheim Géza

3.

Dr. Géza Roheim
1 West 85th Street
New York 24, N. Y.

Schuyler 4—1601 October 13 1947

Kedves Professor Úr!

Megkaptam szept. 29-én kelt sorait a mellékelt beadvánnyal, életrajzzal együtt. Ami a rám vonatkozó beadványt illeti, régi idők emlékeit hozta vissza. Tudja-e, hogy Solymossy a Magyarság Néprajzában elmondja a táltosság samán hátterét anélkül, hogy megemlítene engem, a turul mondát pedig egyszerűen kihagyja, hogy elkerülje a reám való hivatkozást! Nem kifogás a Horthy éra, mert ugyanott Visky, Szendrey etc rendesen és tisztességesen hivatkoznak reám mindenütt ahol hivatkozniok kell.

Most már igazán le fogom gépeltetni azt az életrajzot és el fogom küldeni. Feleségem beteg lett a navahóknál és így sok mindenben összezavarodtam.

Egy szép cikkét olvastam a Southwestern Journal of Anthropology-ban Sebők fordításában. A földet tartó állatokról szóló cikke jött a Man-ben és mégvalami kisebb közlemény. Különnyomatokat eddig nem kaptam, talán még megjönnek. Most én küldök egy pár reprintet. Ami a gyűjtőutak támogatását illeti, kérdezősködni fogok, hogy hová fordulhatna. Jelen pillanatban nehezen mozgok, megrándult egy izmom vívás folytán. Sok sikert kívánok a lappoknál és egyéb munkájában!

Igaz híve

Roheim Géza

4.

Dr. Géza Roheim
1 West 85th Street
New York 24, N. Y.

Schuyler 4—1601

Nov. 40 1947

Kedves Professor Úr!

Hallogattam a választ mert valami pozitívet szerettem volna írni. Fejöst persze ismerem hisz tőle szereztem a pénzt a Néprajzi Múzeumnak. A múltkor telefonáltam neki, kollega úr dolgát is meg akartam említeni, de mit csináljak, ha nem hív vissza. Folyton ide-oda utazik. Gondoltam kérdezősködni fogok más alapítványok irányában, de a neuritisem korlátozza mozgási képességemet és így nem jutok hozzá. Próbáljon talán beadványnyal Fejöshöz fordulni vagy a Geographical Societyhez, azoknak úgy tudom van pénzük. Fejös viszont a múltkor olyasmit mondott, hogy 1948-ra már körülbelül minden megtelt. Még fogok próbálni érdeklődni kútforrások irányában. Mellesleg, érdemes az Ethnost abonálnom? Svédül nem tudok, de ha a cikkek túlnyomó része angol meg német, esetleg járatom. Ha hozzájutnék újból írnék „Hungarian Shamanism" címen az újabb anyag feldolgozásával.

Sokszor üdvözli régi barátsággal

Róheim Géza

5.

Dr. Géza Roheim
1 West 85th Street
New York 24, N. Y.

Schuyler 4—1061

New York December 20. 1947.

Kedves Professor úr!

Megkaptam 14-én írt levelező lapját, már régen készültem írni. Dr. Fejössel beszéltem, azt mondta ő rajta nem fog múlni, megtesz mindent ami tőle telik. A táltosokra vonatkozó adatait köszönöm, kivéve a Z-f-E-t mindez megvan nálam és éppen ezért újból készültem írni a témáról. Sajnos legjobb esetben nyár lesz mire erre lesz ráérő időm. Ha sok másról írtam is azóta azért még mindig magyar folkloreista vagyok. Volna olyan szíves nekem megírni az Ethnos pontos címét, hova írjak, mennyi pénzt küldjek? Egyébként kellemes karácsonyt kívánok és *haj regö rejtem*!

Szívélyesen üdvözli

Róheim Géza

6.

Július 5 1950. New York

Kedves Professor Úr!

Örültem levelének úgy a magyar néprajzi szótárt illetőleg mint amit az én Festschriftemre vonatkozólag író, illetve köreink ezúttal igazán találkoznak a Psychoanalysis and the Social Sciences legközelebbi kötete hozza *Hungarian Shamanism* című cikkemet és az azután következő *Hungarian and Vogul Mythology* című igen merész cikkemet. A point-t egyelőre nem árulom el, csak annyit, hogy ennél magyarabb már nem lehet semmi. Hát majd megküldöm mindezeket valamint most sajtó alatt levő Psychoanalysis and Anthropology című könyvemet.

Hogy Fejös miért nem felel, azt könnyű kitalálni; nem a nyelvben rejlik a nehézség. Melyik volt az utolsó különnyomat amit küldtem?

Régi barátsággal üdvözli

Róheim Géza

*

Most amikor DADOUN, Rogertől kitűnő monográfia jelent meg RÓHEIM Gézáról *(Géza Róheim et l'essor de l'anthropologie psychoanalytique*, Petite Bibliothèque Payot, 196. Paris, 1972.), kívánatos lenne tanulmányait számba venni, műveiből válogatott kiadást összeállítani. Számtalan olyan Magyarországon is megjelent tanulmánya van, amelyet csak kevesen tartanak nyilván. Vajon miért felejtkeztünk el a Pester Lloydban, a Pesti Naplóban, a Szép Szóban, a Lélekelemzési Tanulmányokban és másutt megjelent tanulmányairól. RÓHEIM Géza emberi magatartása is megérdemelné, hogy munkáival a néprajz szélesebb köre megismerkedhessék. Ne felejtkezzünk el saját szavairól: „ . . . *még mindig magyar folkloreista vagyok*" (5. levél), Hungarian and Vogul Mythology c. könyvéről maga mondja „*ennél magyarabb már nem lehet semmi*" (6. levél). Igaza van! De tudományunk igaztalanul bánt vele!

Béla G u n d a

SELECTION FROM THE LETTERS OF GÉZA RÓHEIM

(Abstract)

Béla GUNDA was in contact with Géza RÓHEIM since 1935. When in 1944 Hungarian authorities interdicted the works by Géza RÓHEIM withdrawing their distribution, Béla GUNDA protested. Later on GUNDA often stated that the scientific work of Géza RÓHEIM is not sufficiently appreciated by Hungarian ethnographical research. The published letters are not only documents on the personal friendship between Géza RÓHEIM and Béla GUNDA, but also reflect the scientific work of RÓHEIM in the USA. In his letters RÓHEIM writes about activity in the field of psychoanalitics, about research among the Navaho Indians, about the conceptions of Ruth BENEDICT regarding Rumanian legal customs, and also mentions that he plans to write a new summary on „Hungarian Shamanism" including newer results. Géza RÓHEIM was proud to be a Hungarian, »I am still a Hungarian folklorist« he wrote from New York on December 27th, 1947. He himself considered his book »Hungarian and Vogul Mythology« very daring and wrote: »Nothing could be more Hungarian« (July 5th, 1950).

KRÓNIKA

Voigt Vilmos

Finn—magyar műfajelméleti tanácskozás

A finn és a magyar filológiai kutatások kapcsolatai több mint száz esztendősek. Érthető okokból a nyelvészeti, folklorisztikai kutatások összekapcsolásával indult az a folyamat, amely mára kiterjedt a nyelvtudomány, irodalomtudomány, régészet, antropológia, néprajz, sőt bizonyos fokig a művészettörténet, zenetudomány és a szociológia, urbanisztika területére is, hogy csak a legfontosabb témákat említsük. Különösen 1960 óta, amikor is újraéledt az ötévenként tartott nemzetközi tudományos finnugor kongresszusok gyakorlata (eddig 1960-ban Budapesten, 1965-ben Helsinkiben, 1970-ben Tallinnban, 1975-ben ismét Budapesten rendeztek ilyen konferenciát, az 1980-asra Turkuban, az 1985-ös évire pedig a legvalószínűbben Moszkvában kerül majd sor), megnőtt és állandóvá vált a különböző tudományterületek rendszeres, nagy kongresszusok formájában való kapcsolata. Különböző kulturális egyezmények, egyetemközi cserék, nyári egyetemek formájában is sokoldalú a kapcsolat a két ország társadalomtudósai között. Mégis hiányzott eddig a két akadémia közvetlen kapcsolata, és olyan kisebb, egy-egy témakört vizsgáló szimpóziumok gyakorlata, amelynek szükségszerűségéről mindenki meg volt győződve, több kongresszusi határozat hangsúlyozta is ezek fontosságát, csak éppen megvalósításukra nem került eddig sor. Az utóbbi időben örvendetes változás történt. Úgy látszik, megteremtődtek a feltételek arra, hogy a jövőben nyári tudományos továbbképző szemináriumok működjenek (elsősorban a nyelvtudomány témáiról, de más tudományterületeket is bekapcsolva), 1976 őszén a finn és a magyar tudományos Akadémiák megállapodtak abban, hogy évenként kis szimpóziumokat rendeznek, felváltva Magyarországon és Finnországban. Ezeken egy-egy tudományos téma lehetőleg újszerű megközelítésben szerepel, a finn és a magyar előadások száma nagyjából arányban áll, és az egyre inkább protokoll jellegű nemzetközi kongresszusokkal ellentétben az előadások maguk is alaposak, részletezők, a vita pedig akár órák hosszat folyhat, hogy kölcsönösen minél többet tanulhassanak a résztvevők egymástól. Azt is tervbe vették, hogy e konferenciák anyagát felváltva a magyar és a finn szervek jelentetik meg.

Örömmel számolhatunk be arról, hogy az 1976 őszén kötött megállapodásoknak pontosan megfelelően lezajlott az első ilyen megbeszélés. A finn fél két témajavaslatot tett, és ezek közül, tekintettel a két tudományszak immár hagyományos jó kapcsolatára, elsőnek a népköltészetkutatás vált a közös konferencia témájává. A nemzetközi folklorisztikában is egyre aktuálisabbá váló téma, *A népköltészeti műfajok szerkezetének és hagyományozásának kérdései* volt a konferencia tárgya. 1977. május 24—26-a között, a magyar rendező szerv, az MTA Néprajzi Kutató Csoportja könyvtárában került sor a konferenciára, amelyen 5 finn és 6 magyar előadás hangzott el. Ezek igen változatos kérdésekkel foglalkoztak, elsősorban metodológiai szempontból is fontos finnugor és magyar folklór műfajokkal, de adtak általános áttekintést is egy-egy területről.

A konferenciát a rendező szerv igazgatójának, Ortutay Gyula akadémikusnak (aki betegsége miatt nem tudott részt venni) nevében nyitották meg. Az első előadó a finn küldöttség vezetője, Lauri Honko professzor (Turku) volt, aki az *International Folk Narrative Research Society* elnöke, az *FF Communications* nemzetközi folklorisztikai kiadványsorozatának szerkesztője, és jelenleg a finn irodalmi társaság *(Suomalaisen Kirjallisuuden Seura)* elnöke is. Előadásában *(The Lament: Problems of Genre, Structure and Reproduction)* beszámolt arról a kutatásról, amelyet már másfél évtizede folytat a keleti-tengeri finn népek siratóhagyományát illetően. A korábbi történeti és motívumvizsgálat után e téren most érkezett el a kutatás ahhoz, hogy a műfaji és poétikai sajátosságokat önállóan vizsgálhassák. Azt a felfogást elfogadva, miszerint a népköltészeti műfaj „a reprodukálás törvényszerűségeinek

rendszere", különösen fontos a hagyományos és alkalmi (improvizált) elemek vizsgálata. A vita során elsősorban az a kérdés került előtérbe, hogyan lehetséges ma a hagyományos műfajokat lehető pontossággal gyűjteni és elemezni.

Ugyanezt a műfajt érintette Aili Nenola-Kallio (Turku) *Two Genres for Expressing Sorrow* c. előadásában, amelyben az ingermanlandi (inkeri) siratók és lírai panaszdalok poétikájának, egy sajátos „szomorúságkifejező" képrendszernek a kérdéseivel foglalkozott. Itt a megbeszélés során a finnugor (és magyar) műfaji párhuzamokról esett szó, általános érvénnyel pedig a hagyományos költészet képeinek éppen ebben a műfaji csoportban való különleges költőiségéről. Olyan témakör ez, amelyet hasonlóan mintaszerű részletvizsgálatokkal, és nagy távlatú összehasonlító poétikai kutatásokkal egyaránt tovább kell vizsgálni.

Dömötör Tekla professzor (ELTE) előadásában *(Some Remarks Concerning the Folkloristic Terminological Dictionary as Proposed by NIF)* azzal a javaslattal foglalkozott, amelyet az észak-európai országok folklorisztikai kutatóintézete (NIF = *Nordic Institute of Folklore)* tett 1976 legvégén. Angol nyelven, az FFC sorozatában egy folklorisztikai terminológiai szótárt tesznek közzé. Ezzel kapcsolatban az előadás a rituális költészet, népi színjáték, népszokások címszavainak rendszerét tekintette át. (Ezen kívül több más, elsősorban a mondai hagyományt érintő kérdésben is javaslatokat tett.) A vita során — érdekes módon a szerkesztő finn vendégek számára is csak most — vált nyilvánvalóvá, hogy ez a terminológiai szótár centrális jelentőségű lesz a nemzetközi kutatás terminológiai koordinálásában. Ezért is hosszú, többszörösen visszatérő megbeszélés tárgya volt a kötet, amelyben most először kerültek egymás mellé a készítő finn (és skandináv) folkloristák szándékai a szélesebb folklorisztikai közvélemény elvárásaival.

Katona Imre (ELTE) *Die Wiegenlieder der europäischen Völker* címmel a világszerte elterjedt altatódalok európai változatainak felépítését, formáját és néhány poétikai sajátosságát vizsgálta. Egy ilyen formában a szokásszerűség még határozottan megnyilvánul, ugyanakkor a poétikai minőségek önállósodása is megfigyelhető, amelyet azért sem könnyű bemutatni, mivel a forma és a tematika általában igen egyszerű. A vita során különös érdeklődést váltott ki a helyi, „nemzeti" és a „világméretű" műfajok vizsgálatának különbözősége. A témáról voltaképpen monografikus áttekintésnek kellene elkészülnie.

Hajdú Péter akadémikus (MTA Nyelvtudományi Intézete) előadását, *The Nenets Shaman Songs and Its Text* a sokoldalú témából elsősorban a metrikai vonások, valamint szöveg és dallam kapcsolatának megvilágítása köré csoportosította. Az archaikus szamojéd sámánénekekben az improvizálás, valamint a diktálás (amelyet csak a rendkívül ritka újabb gyűjtésekben váltott fel a hangfelvétel) sajátosságai jól megfigyelhetők, és ezek, amint ezt a vita is hangsúlyozta, általános metrikai és poétikai tanulságokkal járnak különösen a strófikus formák és a „töltőszótagok" kérdését illetően.

A másik sámán-előadás Anna-Leena Siikala (Karélia-Intézet, Ioeusuui egyetem) monográfiájának egy része: *Two Types of Shamanizing and Categories of Shamanistic Songs: A Chukchi Case* volt. Ebben a sámánok improvizált és jobban rögzített dalainak tartalmi bemutatására került sor, és ennek során a sámán-szertartás szokásainak rendszerezése is szóba került. A vita éppen e pont köré csoportosult: hogyan lehet bemutatni a szövegegységeket, a szokásegységeket, és vizsgálni ezek kölcsönös egymásra hatását. Ennek során a rituális költészet vizsgálatának szövegszempontú és szokásszempontú módszereit ismételten megvitatták.

Pentti Leino (Helsinki) *Kommunikative Funktion und Strukturmerkmale der Legende* címmel a mese- és mondakutatás mellett egy kissé háttérben maradt népi elbeszélő műfaj, a legenda struktúravizsgálatát mutatta be. A *langue* és *parole*, a kommunikációelmélet, a kijelentésvizsgálat és a preszuppozíció-elmélet alapján vetette fel a kérdést, majd a közvetlen műfaji leírásban a szereplő személyek rendszerét, a szerepek kombinációit, a legenda paradoxikus felépítettségét, valamint a „mindenttudó Isten" és a „tehetetlen, ostoba ember" oppozíciójára felépített szerkezetet mutatta be. A vita során itt annak az elismerése hangzott el, hogy ez a vázlat adja mindeddig a legjobb legendamorfológiát, amelyet azonban még további analízisnek kell követnie.

Satu Apo (Turku) egy kiváló finn adatközlő meséit elemezte Propp morfológiai módszerével *(The Structural Schemes of a Repertoire of Fairy Tales)*. Itt a vita során a mesemorfológia létrejöttének és mai alkalmazhatóságának a kérdései merültek fel, és a résztvevők egyetértettek abban, hogy a morfológiai módszer igazán alkalmas egyetlen jó képességű mesemondó szerkesztési-stilisztikai gyakorlatának feltárására.

Ugyancsak konkrét témát választott Kríza Ildikó (MTA Néprajzi Kutatócsoport) *Gattungsprobleme der Legendenballade* című előadása. Ebben a magyar folkloris-

ták által hosszú ideig elhanyagolt témakört tárgyalta, az esztétikai kifejezés szempontjából. A vita érdekes módon nem is a magyar anyag, hanem a hasonló olasz, a német—cseh, sőt a skandináviai—finn jelenségek köré csoportosult, elsősorban azzal foglalkozva, mennyiben irodalmi, félnépi, ponyvai vagy apokrif és népi jellegű ez a hagyomány.

Hoppál Mihály (MTA Néprajzi Kutatócsoport) *Genre and Content in Narrative Event* című előadásában egy mai névnapi ünnepség szóbeli folklórjának felvétele alapján tett általános megjegyzéseket a kommunikációelméleti és szövegelméleti kutatások lehetőségeiről. Itt meg arról folyt a vita, hogy e módszereknek csak egyféle alkalmazási lehetősége van-e a folklorisztikában, és pontosan hogyan kell alkalmazni például a „szövegvilág" vagy a „preszuppozíció" kategóriáit a folklorisztikai vizsgálatban.

On Communicative System of Folklore Genres címmel Voigt Vilmos (ELTE) arra törekedett, hogy az irodalomtudományi és folklorisztikai műfajelmélet, valamint a kommunikációelmélet segítségével megpróbálja rendszerezni a köznapi szóbeliség, a folklór jellegű szóbeliség és a hivatásos szóbeli költészet kategóriáit. Az általános téma vitájában elsősorban a műfajok rendszerszerűségének („műfajhierarchia") meglétét kérdezték meg egyesek, de úgy látszott, a kommunikatív és poétikai vizsgálatok szempontjából egyaránt szükség van ilyen rendező elvek meghatározására.

A konferencia kötetlen, baráti légköre lehetővé tette, hogy még sok más műfaji és poétikai kérdés, közös tervek, a jövendő nemzetközi kongresszusok témája is szóba kerüljön. E téren az látszik a legfontosabb eredménynek, hogy a jövőben koordinálódik a *Nordic Institute of Folklore*, az *International Society for Folk Narrative Research*, sőt valószínűleg az *International Association of Comparative Literature* tevékenysége a finnugor népek irodalmának és népköltészetének kutatását illetően. Szóba került a következő finnugor kongresszusok folklorisztikai és irodalmi szekcióinak vélhető tematikája is. Mind csupa biztató távlat, annál inkább, mivel konkrét tervekről esett szó, amelyek megvalósulása a résztvevők hatáskörébe tartozik.

Módszertanilag igen örvendetes volt, hogy a finn és a magyar kutatók egymástól függetlenül is jelentősen modernizálták fogalmi apparátusukat: a morfológiai, strukturális, szövegelméleti, kommunikációelméleti megközelítést mindkét országbeli résztvevők magától értetődőnek tartották. A műfajelméleti és poétikai vizsgálat felé fordult az érdeklődés mindkét résztvevő csoport körében. Ehhez valóban szükség is van arra, hogy a folkloristák naprakészen ismerjék az újabb irodalomtudományi eredményeket is. Úgy látszik, ma ismét igen közel van egymáshoz a modern irodalomtudomány és a modern folklorisztika.

Tartalmilag és tematikailag pedig az anyaggazdagságot emelhetjük ki: frissen gyűjtött siratók és beszélgetések, sámánénekek és bölcsődalok, újonnan publikált régi anyagok kerültek bemutatásra. A nagy anyaggazdagság azt is jelezte, hogy még igen sok vizsgálnivalója van a finn és magyar folkloristáknak, ha megfelelő módon teszik hozzáférhetővé anyagukat, és azt korszerű módon értelmezik is. Úgy látszik, napjainkban a finnugor folklorisztikának van mondanivalója az összehasonlító irodalomtudomány és poétika számára is.

Ehhez már csak az anyag kiadására és a további konferenciák megszervezésére van szükség. Mindkét munka már meg is kezdődött.

Kríza Ildikó

Komikum a folklórban

Évről évre rendszeresen folklór szimpózium színhelye a Néprajzi Kutató Csoport. Első ízben 1974-ben tartottak tanácskozást a folklór poétika kérdéseiről. Majd ezt követően 1975-ben tudománytörténeti ülésszakra került sor *Kríza János és a kortársi eszmeáramlatok* címmel. 1976-ban újból egy kevéssé kidolgozott témakört választott fő témaként, hogy a készülő összefoglalás a *Magyarság Néprajza* c. kézikönyv előmunkálataihoz az eddigieknél több és jobb eredményt mutathasson föl. A tanácskozás időszerűségét ezen a konkrét feladaton kívül a nemzetközi kutatással való lépéstartás igazolja, mert hosszú évtizedes csend után bolgár, jugoszláv, belga, ír és más országbeli kollégák is éppen most rendeztek ilyen témakörű tudományos tanácskozást.

A háromnapos tudományos tanácskozá-

son — 1976. október 18—20-án — 28 előadás hangzott el. Bár az előadások többsége folklór témakörből vette példáit, azok, valamint a sok tudományközi téma együttesen a komikum lényeges problémakörét tárták fel.

Az ülésszakot néhány általános kitekintésű előadás indította. SZERDAHELYI István a marxista esztétika eredményeit összegezte, és egészítette ki saját elképzeléseivel. Már ez az indító előadás is meggyőzhette a hallgatóságot arról, hogy a komikumelmélet sok ponton kiegészítésre, helyesbítésre, kimunkálásra szorul, a kutatások kezdeti szakaszán állunk most. VOIGT Vilmos *Komikum a folklórban* címmel felmérte a magyar folklorisztika idevonatkozó eredményeit, és a jövő feladatairól szólt. Ő maga e jelenségnek három fázisát különítette el, és utalt arra, hogy egyes műfajokban ez miként realizálódik.

Érdekes és vitát kiváltó előadást tartott SÉRA László a kísérleti pszichológia humor és nevetés kérdésére vonatkozó eddigi eredményeiről. A humor realitását és az egyének pszichikai ráhangoltságát bizonyította példáival, amelyek bármilyen távol estek is a folklórtól és az esztétikától, mégis általános következtetéseket tartalmaztak, és ezeket a későbbi előadások is alátámasztották, így pl. TÁTRAI Zsuzsáé, aki a lakodalmi és jelesnapi szokások komikus jelenségeit vizsgálta gazdag példatárral.

Új, elvi problémalátással SCHMIDT Éva a „természeti komikum" létét bizonyította. A természeti szép, természeti rút stb. esztétikai megjelenéséhez hasonlóan, véleménye szerint, az emberi tudattól független komikum létezik a természetben, konkrétan csak az állatvilágban — amely jelenség azonban csupán az emberi tudatban realizálódik. Rendszere és példái élénk vitát váltottak ki. De a viszonylagosság, az adott környezet, társadalom és emberi ráhangoltság meghatározó szerepe ez alkalommal is kifejezésre jutott.

Az anekdota több előadás témája volt, s többféle megközelítésben árnyaltabb képet alakított ki a tanácskozás a műfaj megjelenéséről. LENGYEL Dénes elsősorban a történelmi személyekhez, eseményekhez, szituációkhoz kapcsolódó, de mégis nemzetközi prózakincsbe illő anekdotákról szólt. KOVÁCS Ágnes a kétnyelvűségből adódó humort vette vizsgálat alá. SÁNDOR István pedig igen kiváló előadásában a székelyekről mint anekdotahősökről szólt, és ezzel összefüggésben a székelység anekdotakincsének sajátosságait vizsgálta, ezzel a helyi, táji, etnikai elhatároltság problémáját vetette fel. A nyelvi megformáltság a szó jelentésének kettős, illetve többértelműségéből fakadó komikum lehetőségeit BENEDEK Katalin elemzése bizonyította. HOPPÁL Mihály pedig az anekdotázó korondi székelyek körében folytatott gyűjtése alapján a szöveggé, epikus egységgé szerveződés kérdéseit elemezte, a közösségi ismeret-tudásanyag által befolyásolt komikum lehetőségeinek keretében.

A viccről, ami látványosan a nevetés, nevettetés par excellence műfaja, KATONA Imre átfogó statisztikai képet rajzolt, NAGY Dezső pedig tematikus egységben egy antifasiszta viccgyűjtemény anyagáról szólt. MÁNDOKI László *Paremiológiai parafrázisok* címmel új jelentésbeli összefüggéseket tárt fel.

A komikum antik előfordulását, a homéroszi Hermész-himnusz bravúros elemzésével SZEPES Erika mutatta ki. A módszertanilag kimunkált, új megállapításokat elénk táró dolgozat az istenek harcában kereste a komikumot. Ehhez közelállóan az északi mitológiában Loki, az alvilág istene ugyancsak az istenekkel való vetélkedésben válik komikussá, miként erről BALOGH Anikó szép előadása bizonyságot tett. A tréfás balladákról és a ballada műfajban rejlő komikum-lehetőségekről KRÍZA Ildikó tartott referátumot.

A zenei komikumról eddig a szaktudomány alig-alig szólt. KÁROLY S. László népzenei példák feltárásával kimutatta, hogy az ellentét, a helyzeti disszonancia, ismétlés stb. alkalmasak a komikum kifejezésére. Tehát a zenében éppúgy, mint a szó-művészetben azok a stiláris eszközök hordozzák a komikumot, amelyek önmagukban nem is komikusak, csak egy adott összefüggésben válnak azzá.

A gúny, csúfolódás, szatíra megjelenésének lehetőségei is sokféleképpen rajzolódtak ki az előadásokban. A csúfolódó vetélkedő énekekről, mondókákról szólt HORVÁTH Iván. A ponyvafüzetek szatirikus, gúnyolódó szövegeiről, képeiről a néphagyomány peremterületén megjelenő komikus alkotásokról bőséges példatárral szólt POGÁNY Péter. A nevetségessé tett hiedelem, babona, az ún. „ál-hiedelemmonda" volt a tárgya PÓCS Éva előadásának, aki a racionális gondolkodás és tradicionális hiedelemvilág összeütközéséből keletkezett folklóralkotásokból vont le elvi következtetéseket. A lakodalmi szokáselemek jelentésének megváltozásával történeti és recens adatok egybevetésével mutatta be KISS Mária azt a folyamatot, amikor a nem-komikus a megváltozott környezetben komikussá válik. A fejfák gúnyolódó szövegei, a tréfás sírversek hagyományát ERDÉSZ Sándor sok tiszaháti adattal mutatta be. VEREBÉLYI Kincső pedig illusztrációkkal mutatta be, hogy a lövészegyletek szarkasztikus cégtáblái a humor forrásai

lehetnek. A különböző szinten megjelenő és más-más közösségekhez szóló alkotások a humorosnak, komikusnak, gúnyosnak eltérő megjelenését adják.

Szabó László a népi dramatikus játékokról szólva kétségét fejezte ki, hogy komikus alkotás létrejöhetne népi-paraszti közösségekben, hiszen az a távolság, az elidegenedés, a felülről való szemlélés, amely a komikus ábrázoláshoz nélkülözhetetlen, ezen a társadalmi szinten nem realizálódik.

A folklór-szatíra létrejöttének lehetőségét megkérdőjelezte Lammel Annamária, aki egy mór románc és szatirikus ellenpárjának elemzésével, illetve egy folklór-románc bemutatásával igazolta, hogy folklór szinten nem jöhet létre szatíra. A folklór eszközei ehhez nem elégségesek, de a mű románc paródiája azt tökéletesen meg tudja valósítani.

A sokféle és sokszínű előadássort Istvánovits Márton zárta le, aki egyben az egész tanácskozás kigondolója, szervezője és a viták lebonyolítója volt. Istvánovits Márton *Makrancos hölgy(ek), avagy „az asszony verve jó"* címet választotta előadása címéül, ami önmagában nem is sejteti, milyen mélységű összefüggéseket tárt fel. Az urát lebecsülő, neki szót nem fogadó asszonyról szóló ballada, illetve a „rest asszony" mese, — ahol a hőst veréssel térítik a szokásos elvárásnak megfelelő útra — volt a kiindulópont. A nemzetközi összefüggések egész sorát hozta a téma egyetemességének bizonyítására, és a shakespeare-i drámán, antik példákon át a babilóniai Erestigalig pergette az összefüggés láncolatát, amíg egy általános, igen archaikus mitologema kibontásának genezisét adta. Mindezzel rámutatott arra, hogy a recens folklórban tréfás ballada vagy vidám mesében megjelenő epikum, tulajdonképpen nem is „komikum" a forrásnál.

Az előadások sora, ahol mindegyik konkrét anyagfeltáráson alapult, önmagában sok új adatot hozott a komikum-elmélethez, a komikumnak mint esztétikai minőségnek a megközelítéséhez. Noha egyetlen előadó sem mondta ki, egyetlen előadó sem tűzte célul, mégis a különféle aspektusú gondolatközlések, illetve a hozzájuk kapcsolódó viták bennem azt a gondolatot ébresztették, hogy a komikum csak meghatározott viszonyban jelenik meg komikumként. Más viszonyok között ugyanaz nem komikus. Továbbá a szimpózium indító elméleti előadásokkal szemben azt lehetett tanulságként leszűrni, hogy a komikumot hordozó elemek hasonlóak a különböző művészeti ágakban, így pl. a zene- és szóművészetben, valamint ábrázoló művészetben.

Gráfik Imre

A Közlekedési Múzeum 10 éve

A Közlekedési Múzeum — együttműködve a Közlekedéstudományi Egyesülettel — 1976. április 13—16. között tudományos ülésszakot rendezett abból az alkalomból, hogy a második világháború pusztításai után a múzeum 10 évvel ezelőtt, 1966. április 2-án nyitotta meg újra kapuit.

Az ülésszakon Dr. Czére Béla, a múzeum főigazgatója számolt be az intézmény 10 éves tevékenységéről és fejlesztési tervéről. Előadásában felidézte az 1896-ban alapított Közlekedési Múzeum korabeli népszerűségét. A régi múzeum sajnálatosan egyoldalú volt, csak és csupán nagyszabású, demonstratív kiállítás formájában funkcionált, nem tudta megoldani a gyűjtemények céltudatos fejlesztését, tudományos feldolgozását, s nem fejtett ki átgondolt közművelődési tevékenységet. 1966-ban új alapokon indult meg a múzeum működése és fejlesztése. A múzeum amellett, hogy valamennyi közlekedési ágazat otthonává vált, megindította a tervszerű tudományos kutató és feldolgozó munkát, tudományosan megalapozott kiállításokat rendezett és bekapcsolódott a nemzetközi fórumok munkájába. A mennyiségi és minőségi mutatókban jelentkező munka elismeréseként 1971-től az addig csak országos gyűjtőkörű múzeumot *országos múzeum*má nyilvánították. A Közlekedési Múzeum mai tevékenységének főbb területei a következők: tárgyi gyűjteménygyarapítás, tárgyi segédgyűjtemény és archiválís gyűjtemény fejlesztése, tudományos kutatás és feldolgozás, kiállítások, valamint a közművelődési munka. A központi intézmény több külső kiállítást, legkorábban a balatoni hajózási kiállítást Tihanyban, ill. fiókmúzeumot is működtet: a parádi „cifra istállóban" Kocsimúzeum (kitűnő néprajzi vonatkozású anyaggal), a nagycenki Széchenyi István Emlékmúzeum és a Deák téri Földalatti Vasúti Múzeum. A további filiálé

tervek között nagyvasúti és városi közlekedési „járműskanzen" szerepel. Az áttekintés egészéből egy dinamikusan fejlődő, látogatottságát tekintve népszerű intézmény képe rajzolódott ki.

Külön örömmel tölti el a néprajzkutatót, és elismerését kell kifejeznie azért, hogy a Közlekedési Múzeum megfelelő tárgygyűjtő és kutató-feldolgozó lehetőséget biztosít a gépi korszak előtti, tradicionális közlekedési és szállítási módoknak, ill. eszközöknek. A tudományos ülésszakon két olyan előadás is elhangzott, melyeknek adatait és eredményeit az etnográfus is fel tudja használni a paraszti, népi szállítás és közlekedés kutatásában.

Biró József *Kezdeményezések a Duna nemzetközi áruforgalmának kifejlesztésére a XVIII. század utolsó harmadában* címen tartott előadást. Az előadó felvázolta az útvonal-kialakítási kísérleteket, szállítási vállalkozásokat, a szállítási árviszonyokat és részletes tájékoztatást adott a szállított áruféleségekről. Mária Terézia és II. József korának törekvései a Duna és más folyók hajózásának kifejlesztésére nem múltak el nyomtalanul. A korszak törekvéseit látva bebizonyosodott előttünk, hogy mennyire nem előzmény nélküli a XIX. századi virágzó gabonakereskedelem kapcsán fellendülő hajózás. A nemzetközi áruszállítás nagyobb befogadóképességű, hosszabb életű, szilárdabb felépítésű szállító eszközök kialakítását vonta maga után. Ekkor jelennek meg vizeinken a jól bevált gabonaszállító tölgyfahajók, melyek később az egész magyar Dunán és a Tiszán elterjedtek. A komáromi, a győri és a szegedi hajógazdák ún. bőgőshajói a gőzhajókkal is sokáig állták a versenyt. A hajózás e korszakáról, különösen a hajóvontatásról az utóbbi évtizedek néprajzi kutatása már sok mindent feltárt.

A fogatolt járművek kérdéskörén belül Kócziánné Szentpéteri Erzsébet *Budapest kocsigyártó ipara a századfordulón* címmel tartott előadást. Az előadó a XIX. század végén kibontakozó tőkés fejlődés keretébe helyezve tekintette át a kocsigyártó ipar fővárosi fejlődését. Előadásából kitűnt, hogy a századvégen a személyszállításban a bérkocsis ipar alig nőtte ki céhes kereteit. 1890-ben Budapest 4458 bérkocsisa közül majdnem a fele (2199) még önálló, azaz rendelkezett termelési eszközével. A teherfuvarozásnál már megkezdődött az átalakulás, amelyet gyorsított a többi közlekedési ágban (hajózás és vasút) bekövetkezett fejlődés. 1890-ben még a teherfuvarosok egyharmada rendelkezett termelési eszközével, a fuvaros kocsival, de 1900-ra már csak egyötöde. A fogatolt járműveket a kocsigyártó ipar állította elő. A kocsigyártás speciális munkanemek egész sorát foglalta magába, melybe beletartozott a bognár, kerékgyártó, kovács, nyerges, kárpitos, fényező és esetenként a szíjgyártó vagy a lakatos. Munkájuk összefüggött. A kocsigyártó ipar speciális jellegét továbbá az adta, hogy a kocsigyártó üzemek mellett fennmaradtak a jelzett kisiparok önállóan is. Tehát a kocsigyártó üzemek, amelyek a kocsigyártás alapjául szolgáló, felsorolt kézművesipari szakmák munkamegosztását továbbfejlesztették, és e szakmákat egy helyen összpontosították, a fogatolt járművek gyártásában és értékesítésében számtalan kis műhellyel és kisiparossal osztoztak. Bizonyításul az 1891-es népszámlálás vonatkozó adatai: az országban ekkor 19 306 bognár, 47 850 kovács és 1333 nyerges dolgozott kocsik készítésén vagy javításán; Budapesten ez az arány: 594 bognár, 2191 kovács és 224 nyerges. Ugyanekkor az országos felmérésen 223 volt a kocsigyártók száma, melyből 152 budapesti, mely világosan mutatja, hogy a főváros kocsigyártó iparának fejlettsége messze meghaladta az országos átlagot. A fővárosi kocsigyártó ipar — elsősorban a Kölber testvérek gyára révén — a századfordulóra elérte fejlődésének csúcspontját. A fejlődés üteme különösen a századforduló táján gyorsult fel, de a viszonylagos előrehaladás ellenére a termelés színvonala mégis alacsony maradt. A gyárak jóval magasabb termelékenységi szintjét nem sikerült érvényre juttatni. Ennek következtében nem beszélhetünk a gyáripar fölényéről a kisiparral szemben. Mindez fokozottabban ráirányítja a figyelmet a városi fogatolt eszközökre és kisiparos előállítóikra, melyek kutatása — többek között — a néprajz feladata is.

E sorok írója úgy érzi, hogy a Közlekedési Múzeum tevékenysége több vonatkozásban is koordinálható a néprajzi kutatásokkal, s e gondolat jegyében kíván mind a maga, mind a néprajztudomány nevében további eredményes munkát a jubiláló intézménynek.

Andorka Rudolf

A cambridge-i Népesség és Társadalmi Struktúra Történeti Csoport munkája

A társadalomtudományok jelenlegi feldarabolódási és specializálódási folyamata közben újra és újra megfogalmazódik az a kívánság, hogy interdiszciplináris kutatásokra lenne szükség, mert az azonos problémákat kutató különböző társadalomtudósok sokszor nem ismerik a rokon társadalomtudomány területén végzett vizsgálatokat, és mert valamely társadalmi jelenség megértéséhez tanulmányozni kell annak történeti, gazdasági, demográfiai, szociológiai, szociálpszichológiai, etnológiai oldalát egyaránt. Az angliai Cambridge-ben működő *Népesség és Társadalmi Struktúra Történeti Csoport (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure)* egyike annak a kevés kutatóhelynek, ahol az interdiszciplináris megközelítés megvalósul.

A kutatócsoport tagjai eredetileg a történelemtudományból indultak ki, annak a korszerű irányzatából, amely a gazdaság és társadalomtörténetet, mondhatnánk úgy is: „az egyszerű emberek történetét" kívánta tanulmányozni, és ehhez lehetőleg olyan forrásokat használt fel, amelyek a történeti események és jellemzők számszerű, statisztikai felmérését lehetővé teszik. Módszerükkel járt, hogy közel kerültek a mai folyamatok vizsgálatánál használt statisztikai és demográfiai technikákhoz. Az általuk vizsgált történeti jelenségek a jelenben a szociológiai, demográfiai és részben közgazdaságtani kutatások tárgyai, ezért szükségképpen alkalmazzák ezeknek a tudományoknak elméleti hipotéziseit, fogalmait. Egyrészt az érdeklődésük középpontjában álló témák (mint a család, a háztartás, a kis közösségeken belüli munkamegosztás és társadalmi rétegződés, a kultúra jellemzői) következtében, másrészt a rendelkezésükre álló történeti források adottságai következtében, amelyek általában egy-egy kisebb közösség, legtöbbször egy falu sokoldalú és igen részletes vizsgálatát teszik lehetővé és egyben szükségessé, szemléletmódjuk és módszereik közeli rokonságot mutatnak az európai etnológiával és az angol—amerikai szociális és kulturális antropológiával. A cambridge-i csoport kutatásaiban és az általuk kialakított széles nemzetközi együttműködésben részt is vesznek e tudományok művelői (például Goody, Halpern, Chie Nakane). Emellett ugyanezekről a társadalmi jelenségekről tanulmányokat közölnek az antropológiai és etnográfiai szakfolyóiratok is (például Nag a születésszabályozásról, Polgar a gyermekszámról, Löfgren a háztartásszerkezetről, Frykman a házasságon kívül született gyermekek számáról). A magyar néprajztudomány is foglalkozott e témák nagy részével (például Bárth János, Fél Edit és Hofer Tamás, Morvay Judit, Szabó István és Szabó László, Veress Éva munkái).

A cambridge-i csoport munkájában az az új elem, hogy többé-kevésbé szabványosítható módszerekkel vizsgálják statisztikai adatforrásaikat, és hogy nagy erővel törekszenek az angliai eredmények nemzetközi összehasonlítására. A vizsgált jelenségek és módszerek hasonlósága miatt érdemes a magyar etnológus társadalom széles köreinek is megismernie a cambridge-i csoport kutatásait, azok módszereit és eredményeit, mert így érdekes összehasonlításokra nyílik mód a magyar és angol, továbbá más — a cambridge-i csoport külföldi munkatársai által vizsgált — országok társadalomtörténeti körülményei között.

A cambridge-i csoport célkitűzésének megfelelően elsősorban olyan adatforrásokat használ fel, amelyek alapján statisztikai jellegű vizsgálatokat lehet végezni az elmúlt évszázadok társadalmi viszonyairól. Elsősorban két ilyen forrás kínálkozik: az egyházi anyakönyvek, amelyeket a XVI. század óta vezettek Angliában és a különböző népességösszeírások, adóösszeírások stb., amelyek név szerint feltüntetik egy-egy település lakóit (vagy csak a háztartásfőket), életkorukat, családi kapcsolataikat, esetleg foglalkozásukat, születési helyüket. A csoport tagjai módszereket dolgoztak ki és publikáltak ezeknek feldolgozására, nevezetesen: 1. a családrekonstitúció módszerét, amelyet Wrigley, E. A. (1966a) alkalmazott Louis Henry nyomán Angliára, 2. a népszámlálási és hasonló jegyzékek feldolgozási módszereit (Wrigley, E. A., 1972.), 3. a háztartásszerkezet vizsgálatának módszerét (Laslett, Peter 1972), 4. az írni-olvasni tudás felmérésnek módszerét (Schofield, R. S., 1968).

Kutatásaik az elmúlt évszázadok, elsősorban a XVI—XIX. század angliai társadalmi viszonyainak sok jellemzőjére kiterjednek, e szerteágazó kutatásokban azonban fel lehet ismerni néhány nagy középponti témát, amely köré a különböző részkutatások rendeződnek.

Az egyik ilyen téma Anglia népességének története. A történeti demográfiában kevés-

bé jártas magyar olvasó talán feltételezi, hogy Anglia népességszámának, továbbá a születési és halálozási arányszámnak történeti alakulását évszázadokra visszamenően pontosan ismerik, legalábbis sokkal pontosabban nyomon tudják követni, mint a magyarországi népesség történetét, ahol a másfél évszázados török uralom, háborúk és az azt követő hosszú elmaradottság akadályozta a statisztika kifejlődését. Valójában azonban korántsem így áll a helyzet. Angliában ugyan 1801-től tízévenként tartottak népszámlálásokat, az első kettőnek pontossága azonban kétes. (Magyarországon 1784—1787-ben volt az első népszámlálás.) 1840-től összesítették az anyakönyvekbe bejegyzett születések, házasságkötések, halálozások számát, az ezt megelőző időszakra vonatkozóan csak becslések készültek, és a történeti demográfusok abban sem értenek egyet, hogy az anyakönyvezés mennyire volt teljes körű. Tekintettel erre a helyzetre a cambridge-i csoport, elsősorban E. A. WRIGLEY, a családrekonstitúciónak Franciaországban Louis HENRY által kidolgozott módszerét alkalmazta némi módosítással. Ennek lényege, hogy a kiválasztott egyházközségben bejegyzett születéseket, házasságkötéseket és halálozásokat családlapokra írják ki, amelyek egy-egy család teljes történetét bemutatják a házasságkötéstől a házasság megszűnéséig. Ezzel a módszerrel olyan finom demográfiai mutatókat lehet kiszámítani, amilyeneket a modern népesedési statisztika is csak a legjobb esetben képes nyújtani. Ezen felül — ha a családokról más adatokkal is rendelkezünk, például ismerjük foglalkozásukat, gazdaságukat, vagyonukat — megvizsgálhatjuk különböző gazdasági, kulturális stb. tényezők hatását a demográfiai jellemzőkre, például a gyermekszámra, a csecsemőhalandóságra. A családrekonstitúció módszerének bírálói ugyanazt szokták a szemére vetni, amit az etnológiai falumonográfiákkal kapcsolatban is említeni szoktak: egy közösség jellemzőit nem lehet egy teljes társadalomra általánosítani. A cambridge-i csoport ezt a problémát úgy oldja meg, hogy a korabeli Angliából több különböző típusú (földrajzi fekvésű, foglalkozású stb.) települést választott ki a családrekonstitúció céljára. Közülük eddig a colytoni családrekonstitúció eredményeit közölték (WRIGLEY, E. A., 1966b, 1973). Továbbá mintegy 500 angol egyházközség anyakönyveit dolgozzák fel egyszerűbb módszerrel, a születések, halálozások, házasságkötések számának évenkénti összeadásával.

A colytoni vizsgálat eredményei közül itt egyet, a legérdekesebbet emelem ki annak bizonyítására, hogy ezzel a megközelítéssel milyen jellegű megállapításokhoz lehet jutni. 1647 és 1719 között a házasságkötési életkor erősen felemelkedett, és ugyanakkor a házas nők termékenysége, a szülések gyakorisága lecsökkent. WRIGLEY szerint ez összefüggött az 1645—1646-os súlyos pestisjárvánnyal, amelyet követően a népesség tudatosan korlátozta növekedését a későbbi házasodással és elterjedt születéskorlátozással. Az a tény, hogy az ipari forradalmat több mint egy évszázaddal megelőzően széles körű születéskorlátozás fordult elő, a demográfusok számára újdonság volt. Hozzá kell tenni, hogy az etnológusok ezt megelőzően kimutatták a születéskorlátozás legkülönbözőbb módszereinek ismeretét és alkalmazását sok primitív népesség körében. A legérdekesebb kérdés azonban az, milyen okok játszanak közre a születéskorlátozás és a késői házasodás elterjedésében, és hogy ezek a gazdasági, társadalmi, kulturális okok milyen mechanizmusokon keresztül (az egyes családok döntései vagy kollektív normák útján) befolyásolják a családok gyermekszámát.

A születéseknél nem kevésbé érdekes a halandóság alakulása, hiszen ezekben a századokban a népesség növekedése főképpen a halálozások számának hullámzásaitól függött. Nagy járványok, különösen a pestis, és éhínségek gyakran egy-egy falu vagy város népességének egynegyedét is sírba vitték. Nem minden esetben világos, hogy az ilyen halálozási hullámokat járvány vagy éhínség okozta-e. Az anyakönyvekbe a halálokokat elég pontatlanul jegyezték be, és éhínségek idején a közvetlen halálok legtöbbször valamilyen emésztőrendszer-betegség volt (a hulladékok és rossz minőségű élelmiszerek fogyasztása következtében). Némi támpontot nyújt azonban a halálozási csúcs ideje: a pestis nyár végén, ősszel támadott a legerősebben és télen eltűnt, az éhínség viszont tavasszal pusztította a népességet. LASLETT (1971.) szerint a XVII. században Angliában már alig fordult elő éhínség, míg Franciaországot még 1740-ben is súlyos éhínség sújtotta.

A másik nagy témakör a család és háztartás nagyságának és összetételének története. A családszociológiában és a demográfiában általánosan elterjedt az a meggyőződés, hogy az elmúlt évszázadokban nagy létszámú és bonyolult összetételű háztartásokban élt a társadalom, házas szülők és gyermekek, házas testvérek stb. éltek és gazdálkodtak együtt. P. LASLETT (1969, 1972.) ezt a tételt kérdőjelezte meg, mivel azoknak a XVI—XIX. századi angol összeírásoknak feldolgozása, melyekből az egy háztartásban élők rokoni kapcsolatait

meg lehetett állapítani, arra engedett következtetni, hogy a háztartások többségében csak egy nukleáris család (szülők és nem-házas gyermekek) élt. Szerinte ennek oka, hogy a korabeli parasztság körében Angliában (és feltehetően Nyugat-Európa más részein is) egy olyan norma uralkodott, hogy csak az a férfi köthet házasságot, aki önálló gazdasági egységet mondhat magáénak. Az új gazdaságok, műhelyek létesítése pedig legtöbbször és a legtöbb helyen nagy nehézségekbe ütközött. A nem-házas fiatalok vagy a szülői háztartásban maradtak, vagy szolgaként dolgoztak másoknál. Így olyan munkaerő-tartalékot alkottak, amely az iparosodás megindulásakor sietett az új munkahelyeken munkát vállalni, mert ennek révén családot alapíthatott.

Felvetődhet a gondolat, hogy a késői házasodással, a nem-házas felnőttek nagy arányával együtt járt a házasságon kívüli kapcsolatoknak és a házasságon kívül született gyermekeknek nagy száma. Ezt azonban korántsem igazolta az a vizsgálat, amelyben a cambridge-i csoport 124 anyakönyv születési bejegyzéseit tanulmányozta a XVI. század közepétől. A házasságon kívüli születések száma ugyanis éppen akkor, a XVII. század közepén, volt a legkisebb, amikor a késői házasságkötés elterjedt. Másrészt a városiasodással és iparosodással sem mutatott kapcsolatot az illegitimitás aránya. Viszont egyes anyakönyvek alaposabb vizsgálata arra engedett következtetni, hogy a házasságon kívüli születések erősen összpontosultak egyes családokban, több nemzedéken keresztül is, mintha egy illegitimitási szubkultúra élt volna a társadalom egy részében (Laslett, Peter—Oosterveen, Karla, 1973.).

Az elmúlt évszázadok társadalmának másik érdekes, de kevéssé ismert jellemzője a belső vándorlás mértéke. A cambridge-i csoport két típusú gyakori vándorlást állapított meg egyrészt egymást követő összeírások alapján (a ki- és bevándorlók hiányoznak az egyik összeírásból), továbbá egyes olyan összeírások alapján, amelyek a születési helyet feltüntették. Általános szokás volt a gyermekeket 15 éves koruk körül más családhoz, sokszor más faluba szolgálatra elszegődtetni, másrészt meglehetősen sokan házasodtak más faluba. A vándorlás nyilvánvalóan fontos tényező volt a kis közösségek elszigeteltségének csökkentésében (Schofield, R. S., 1970.).

Minden felsorolt jellemző nagy különbségeket mutatott társadalmi osztályok és rétegek szerint: a nagy földbirtokosok természetesen egészen kivételes helyzetben voltak, de a némi vagyonnal, gazdasággal vagy műhellyel rendelkező városi polgárság és jómódú parasztság is minden tekintetben különbözött a termelőeszközökkel nem rendelkező városi és falusi munkásoktól. Az utóbbiak halandósága rosszabb volt, kisebb háztartásokban laktak (mert egy gazdaság vagy műhely megléte nem adott nagyobb számú rokonnak megélhetést), gyakrabban vándoroltak (Laslett, Peter, 1971.). A munkásoknál is nyomorultabb helyzetben élt a koldusok és csavargók rétege. Megvizsgálták azt is, mennyire volt gyakori a mozgás a társadalom különböző osztályai és rétegei között. Ehhez olyan adatforrások szükségesek, amelyek lehetővé teszik apák és fiúk társadalmi helyzetének összehasonlítását. Általában meglehetősen nagy mozgást találtak, egyrészt demográfiai okok miatt (sok család kihalt, helyüket mások foglalták el a társadalmi hierarchiában), másrészt gazdasági okok (tönkrementek) és politikai események következtében.

A társadalmi szerkezetet és a művelődési viszonyokat is jellemzi az írni-olvasni tudás elterjedtsége. Ennek megközelítő felmérését lehetővé teszi az a tény, hogy 1754-től kezdve a házasságkötés anyakönyvi bejegyzését a házasfeleknek alá kellett írniuk vagy kézjeggyel kellett ellátniuk (Schofield, R. S., 1968, 1973.). 274 angol anyakönyv átvizsgálása alapján arra a következtetésre jutottak, hogy 1754-től körülbelül 1800-ig a férfiaknak közel kétötöde, a nőknek háromötöde nem tudott írni, és csak 1800 után kezdődött el lényeges és gyors javulás.

A cambridge-i csoport fent felsorolt kutatásait viszonylag igen kis kutató létszámmal és szerény anyagi eszközökkel végezte el. Ehhez hozzásegített a „velük együttműködő angol helytörténészek népes tábora. Számukra *Local Population Studies* címmel kis folyóiratot adnak ki, ebben módszertani tanulmányokat közölnek a helytörténészek számára, illetve az utóbbiak kutatási eredményeit jelentetik meg. Ezenkívül számos külföldi történésszel, demográfussal, szociológussal, antropológussal tartanak munkakapcsolatot, hogy megvalósíthassák sokat hangsúlyozott céljukat, az angol társadalomra vonatkozó eredményeknek más országokban, más kultúrák körében talált eredményekkel való összehasonlítását.

IRODALOM

LASLETT, Peter
1969 *Size and structure of the household in England over three centuries.* Population Studies Vol. 23. No. 2. 199—223.
1971 *The world we have lost.* London
LASLETT, Peter (szerk.)
1972 *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over time.* Cambridge
LASLETT, Peter—OOSTERVEEN, Karla
1973 *Long-term trands in bastardy in England. A study of the illegitimacy figures on the parish registers and in the reports of the Registrar General, 1561—1960.* Population Studies Vol. 27. No. 2. 255—286.
SCHOFIELD, R. S.
1969 *The measurement of literacy in pre-industrial England.* In: GOODY, Jack (szerk.): Literacy in traditional societies. Cambridge. 311—325.
1970 *Age-specific mobility in an eighteenth century rural English parish.* Annales de Démographie Historique 261—274.
1973 *Dimensions of illiteracy, 1750—1850.* Explorations in Economic History Vol. 10. No. 9. 437—454.
WRIGLEY, E. A. (szerk.)
1966a *An introduction to English Historical Demography.* London
1972 *Nineteenth century society.* Cambridge
WRIGLEY, E. A.
1966b *Family limitation in pre-industrial England.* Economic History Review, Second Series. 19. No. 1. 82—109.
1973 *Népesedés és történelem.* Budapest

ISMERTETÉSEK

Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. Redigerunt J. Szabadfalvi—Z. Ujváry. — Műveltség és Hagyomány. XIII—XIV. Debrecen, 1971. 756 l.

Vajkai Aurél

Gunda Béla hatvanadik születésnapjára igen gazdag tartalmú könyv jelent meg, amit — ahogy a mű bevezetője írja — tisztelettel és jókívánságokkal nyújtják át a széles látókörű tudósnak, a kitűnő pedagógusnak, nemzedékek nevelőjének, tanítójának, a magyar és az európai etnológia kimagasló alakjának tanítványai, barátai, magyar és külföldi kollégái. A bevezető ismerteti Gunda Béla életútját, röviden jellemzi néprajztudományi jelentőségét. Gunda az etnológia egyik legjobb ismerője, az etnológiai irodalomnak, tudományunknak sokoldalú művelője, akinek érdeklődése nem egy vagy néhány témakörre irányul, szemléletmódját a sokoldalú elméleti tájékozottság jellemzi. Munkássága révén a magyar népélet kutatása egyre inkább bekapcsolódott az európai etnológia vérkeringésébe. Megszervezte a Néprajzi Múzeum Adattárát, Debrecenben az Ethnológiai Intézetet, a folyamatosan megjelenő szakfolyóiratot, a Műveltség és Hagyományt. A néprajzi kutatás alapjának azonban a terepmunkát tekinti.

A megjelent Emlékkönyv igen gazdag tartalmával tulajdonképpen ezt a szemléletet képviseli, hisz a műben több világrész népének néprajzi témája szerepel, a magyar szerzőkön kívül szovjet, német, osztrák, lengyel, svéd, angol, dán jugoszláv, bolgár, csehszlovák, olasz, portugál, amerikai és japán szerzőktől írt tanulmányokban. A német, angol, francia, olasz nyelven megírt 48 tanulmány összességében végső soron pontos képet ad a mai néprajztudományról, annak magas szintjéről, megismertet élő problémáival, a legváltozatosabb szakkérdésekkel, módszerekkel. A mű iránymutató lehet a további néprajzi kutatásokban.

Barabás Jenő *Invenció, innováció és belső fejlődés az európai népkultúrában* c. tanulmányában tudományunk alapvető kérdéseivel foglalkozik. Az invenciónál az újnak abszolút és jelentős voltát emeli ki, számolni kell az újítás viszonylagos jellegével is. Be kell vezetni a belső fejlődés, a keletkezés fogalmát. — S. A. Tokarew marxista alapon tárgyalja a néprajztudomány feladatát, a korszerűbb kutatási módra példának felhozza a táplálkozás anyagát, a jövő kutatás feladata a táplálkozás szociális funkciójának vizsgálata.

Több tanulmány témája a gazdálkodás, gazdaságtörténet. — Ortutay Gyula 1906. és 1937. évi aratási szerződéseket ismertet, hangsúlyozva közben a társadalmi tényezők vizsgálatának fontosságát. Balassa Iván a V alakú ekelovakról ír, a terminológia szláv kapcsolataira utal. Az ekeló használata egybeesik az eketalyiga elterjedésével, de összefüggenek a villa formájú primitív szánokkal is. Orosz István az 1828. évi nyugatdunántúli összeírás alapján megállapítja, hogy meglehetősen változatos volt a földművelés formája, különböző rendszerek élhettek egymás mellett. A további fejlődés csak a tradicionális rendszer felszámolása után volt lehetséges. Szabadfalvi József a magyar pásztorkodás migrációs formáit részletezi, végső megállapítása, hogy a migráció oka nem a vándorlási kedv vagy az etnikus tulajdonság, hanem a gazdasági szükségszerűség. Dobrossy István a Nyírségben használatos sarlót és a kaszálás módját írja le, a Nyírség földtani viszonyai eredményezték, hogy itt sokáig megmaradt a sarló. Ants Viires a kocsivonó ló félköríves faigájáról ír, megállapítva, hogy ez a finnugoroknál és a keleti szlávoknál elterjedt, az egy lónak való félkör alakú faiga finnugor találmány lehet. Holger Rasmussen a halfogó háló hurokja méretéről ír részletesen, a XVI. században már rendelet szabályozta a hálószem (a hurok) nagyságát. Gustav Ränk a savóról, mint a marhatartó népek emberi táplálékáról ír, skandináv, svájci, magyar, román adatokat közölve.

A teherhordással foglalkozó tanulmányokkal kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy a népi teherhordás részletes gyűjtésének feladatával, az ezzel kapcsolatos atlasz megtervezésével nálunk első ízben Gunda Béla foglalkozott. Paládi-Kovács Attila néhány teherhordó eszköz elterjedéséről, teherhordó módról szól. Christo Vakarelski részletesen ír a bolgár teherhordásról, Zygmunt Kłodnicki a lengyel, Gösta Berg a svéd, Jorge Dias a portugál teherhordásról.

Bronisława KOPCZYŃSKA-JAWORSKA a Kárpátok népi kultúrájának kutatásáról szól. Milovan GAVAZZI a gyapjúfonáshoz szükséges eszköz nevének, a *drugá*nak elterjedését kutatva megállapítja, hogy a szóval a tárgy is vándorolt, de mindehhez nem volt szükség a népnek a vándorlására. Mieczysław GLADYSZ a karcolt, egyéb jelzésekkel ellátott szíziai fanaptárak eredetét, jelképeit, az alapvető elemek kompozícióját tárja fel. Richard JEŘÁBEK az 1854 táján megjelent bécsi A. Paterno Albumot ismerteti, ami számos magyar viseletképet tartalmaz. Leopold SCHMIDT a szék történetét mutatja be. DANKÓ Imre részletesen tárgyalja a vásárok, piacok kultúrtörténetét.

Építkezéssel foglalkozó tanulmányok. SELMECZI-KOVÁCS Attila a palóc házközösség kérdéseivel foglalkozik, részletes jogi fejtegetésekkel. HOFER Tamás hosszasan tárgyalja a kettős udvarok, és kapcsolatos településformák történetét. DÁM László részletes képet ad az alföldi szőlőbeli egyszerű kunyhókról, épületekről, berendezésükről, utalva közben a fonott fal archeológiai régiségére. Vilko NOVÁK a szlovén—magyar határvidék házairól ír, szerinte etnikailag körülhatárolt sajátosságok a népi építkezésben nincsenek, az itteni házfajtára ajánlja a „pannon ház" elnevezést.

Számos tanulmányt olvashatunk a szellemi néprajz területéről, jelentős, nagy összefüggéseket feltáró témákról, magyar és külföldi szerzőktől. DIÓSZEGI Vilmos a sámán kutatásról ír részletesen, több ízben maga is terepmunkát végzett, itt összefoglalja az eddigi eredményeket, és felvázolja az elvégzendő feladatokat. FERENCZI Imre a népmondákról ír, szerinte a történeti népmonda minőségileg megkülönböztetett helyet foglal el mint a történeti tudat kifejezője. UJVÁRY Zoltán a népi játékok és az agrárkultusz összefüggéseit tárgyalja. DÖMÖTÖR Tekla a fák termékenységének fokozására ismeretes varázsló eljárásokat ismerteti. MANGA János szokáskutatásainak tanulságait vázolja, többek közt vizsgálja a migráció jelentőségét. IGLÓI Endre a XI. századi orosz évkönyvekben, bizánci forrásokban felbukkanó magyar vonatkozásokról számol be. BÁN Imre a Ghismondáról és Guiscardóról szóló verses elbeszélés nyomait megtalálta a magyar népköltészetben is. BALLA Lajos tanulmánya archeológiai jellegű, a Szombathelyen feltárt Isis szentéllyel kapcsolatban. K. W. ČISTOW szerint a népköltészet tárgyalásával kapcsolatban meg kell vizsgálni a történeti okmányokat, iratokat is. Ingeborg WEBER-KELLERMANN, az aratóünnepeket tárgyalja, figyelembe véve a szociális viszonyokat. Többek közt kiemeli GUNDA Béla úttörő munkásságát. John GRANLUND szerint a pünkösdi menyasszony, a pünkösdi lakodalom szokása Svédországon kívül másutt is ismeretes Európában.

Közelebbi-távolabbi országok különböző néprajzi témáival számos tanulmány foglalkozik. TERENT'EVA, L. N. a Baltikum népeiről készített néprajzi atlaszokat tárgyalja. Werner HARTWIG a Brahmaputra síkságon élő Naga csoportok társadalmi szervezetéről ad képet. Walter HIRSCHBERG a népi orvoslás bizonyos kérdéseivel foglalkozik, megállapítása szerint a katolikus misszió külsőségei az első időkben befolyásolták a kongói nép szemléletét. Joseph HENNINGER a csonttörés hagyományaival foglalkozik, mint a csonttörés tilalma, a csontokból való újjáéledés. Axel STEENSBERG egy zealandi falu régi gazdálkodását, a keresztkomák megválasztásának rendjét, Alexander FENTON a skót béresek étrendjét írja le. Vinigi L. GROTTANELLI Ghana népeinek vallásos hitével, VINCZE Lajos az argentin folklór teoretikus irányzataival, BODROGI Tibor Észak-Újírlandban élő Malangan rítusok vallási jelentőségével foglalkozik. Hans MANNDORFF a Himalaja keleti nyúlványán élő nép szellemtiszteletének és Újév ünnepének részletes leírását adja. Asahitaro NISHIMURA a legrégibb halászati eszközről, az *ishihibi*ről ír.

Fél, Edit und Tamás Hofer: Geräte der Átányer Bauern. Kommission der Königlich Dänischen Akademie der Wissenschaften zur Erforschung der Geschichte der Ackerbaugeräte und der Feldstrukturen — Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 678 l.

Szabó Mátyás

Az átányi trilógia 3. kötetének megjelenésével (egyelőre) lezárult az európai néprajzi falumonográfia-kutatás egyik legjelentősebb vállalkozása. Magam részéről mindamellett nagy érdeklődéssel venném, ha további feldolgozások is készülnének még, bemutatásra kerülne Átány életformájának változása a kutatás megkezdése óta eltelt évek alatt. Itt most nem arról kívánok írni, hogy az átányi kutatások mit jelentenek a

magyar néprajzi tudományosság számára. Mivel azonban a három kötet a nemzetközi szakközönség számára hozzáférhető nyelven jelent meg, Átány szinte szakmai fogalom lett Magyarország határain túl is. Az átányi publikációk bizonyos részei például szerepelnek a svéd egyetemeken a kötelező néprajzi olvasmányok jegyzékében.

Az ismertetett kötet a község tárgyi kultúráját, közelebbről a paraszti munka eszközeit kívánja bemutatni. Kapcsolódik a két korábbi kötethez, az átányi viszonyokban járatlan olvasó azonban itt is kap áttekintő ismertetést a faluról, településéről, gazdálkodásáról. A nagy munka két részre oszlik: leíró-elemző szövegre és dokumentációra (táblázatok, eszközleltárak, rajzok és fényképek). A téma és módszer bemutatása után a szöveg nagyobbik részét maguknak a szerszámoknak és funkcióiknak a leírása teszi ki. Befejezésül néhány fejezet általánosságban szól az eszközök kulturális és társadalmi vonatkozásairól. A szempontjaiban és anyagában egyaránt gazdag kötet tartalmi ismertetését nem tartom feladatomnak — inkább a szerzők munkamódszerével kapcsolatban vetek föl néhány általános kérdést.

Az embert körülvevő „tárgyi világ" kutatása mindmáig a magyar néprajztudomány egyik központi kérdéskörének tekinthető. Az európai néprajzban azonban az utóbbi években erősen megoszlanak a nézetek a tárgyakkal való foglalkozás jogosultságáról. Több országban, ahol a tárgyak kutatása hosszú ideig döntő fontosságú volt, az érdeklődés szinte teljesen elfordult az anyagi kultúrától. A kutatási célok kitűzésében lezajlott változást több okkal lehet összefüggésbe hozni. Az új felfogás szerint a néprajz elsősorban nem történeti, hanem társadalmi tudomány, s eszerint feladatai közt a tárgykutatásnak nincs önálló szerepe. Skandináviában például a jelenleg tevékeny néprajzi kutatógárda nagy része úgy véli, hogy az előző évtizedek nagyarányú tárgyvizsgálatai nem hoztak olyan eredményt, amely arányban állna a befektetett munkával. Röviden: a tárgyak kutatása nem vitt közelebb az embernek, mint kulturális lénynek megismeréséhez!

Az új néprajzi generáció elsősorban a terepen megfogalmazható és a mai, modern életformákat érintő problémákat keres: az archívumok és a hatalmas néprajzi tárgygyűjtemények nem ösztönzik a fiatalabb kutatókat. A tradicionális népi kultúra vizsgálatára kialakított módszerekhez nehéz korszerű célt kitűzni. A Nord-Nytt folyóirat 1973-as száma ezzel a témával foglalkozott, ezzel kapcsolatos állásfoglalásokat közölt. Olyan nézetet is, mely szerint a muzeológusoknak eszközszakértőkből át kell alakulniok társadalmi szakértőkké. A skandináv néprajztudomány egyes vezetői azonban továbbra is fontos kutatási témának tekintik a tárgyak, az eszközök vizsgálatát. Knut Kolsrud szerint enélkül a néprajz a szociológia egyik változatává válna. N. A. Bringéus szerint tudományunk fontos feladata az anyagi kultúrában kialakított kódrendszer tolmácsolása. Ez a látásmód áll legközelebb a Fél Edit és Hofer Tamás által választott módszertani alapelvekhez. Annak ellenére, hogy programot, vezérfonalat az utóbbi időben senki sem adott tárgyak kutatására, annyit meg lehet állapítani, hogy a morfológiai és tipológiai feldolgozások háttérbe szorultak, és a tárgyakat, más kulturális jelenségekhez hasonlóan, általában csak különböző összefüggéseik rendszerében tekintik kutathatónak.

Az ismertetett kötet bevezetőjében a szerzők leszögezik, hogy a mezőgazdasági eszközkészletet a falu monográfikus kutatásának keretei közt vizsgálták, különös tekintettel az eszközök kulturális és társadalmi vonatkozásaira. A munka így fölhasználja a magyar néprajz hagyományos célkitűzései jegyében kidolgozott tárgyi mikroanalízis lehetőségeit, eredményeit, nem kíván azonban technikai-technológiai értelemben vett eszközmonográfiát adni. A szerzők főként az eszközvilág szerkezetét, az eszközök használatát és jelentőségét elemzik. Az átányi eszközrendszerről tett megállapításokkal így hozzá akarnak járulni a magyar és általában a paraszti társadalmak jobb megértéséhez.

A szerzők nem csupán az egyes eszközcsaládok használatát elemzik, hanem egy sokféle szempont érvényesítésére módot adó koordináta-rendszerben kívánják azok szerepét és jelentőségét megragadni. Létrehoznak egy új fogalmat, az eszköz „kulturális személyiségét", aminek segítségével az eszközt, mint egyfajta élő organizmust, a „tárgytársadalom tagját" kezelik. Egy-egy tárgy sokféle relációja, alkalmazása sokszor finoman árnyalt szerepkör-hálózat leírására ad alkalmat. A „kocsi" fejezet például jóformán minden közlekedéssel kapcsolatos problémát érint, munkaleírást, munkaritmust, munkamegosztást, társadalmi státust érintő kérdéseket, esztétikai szempontokat, társadalmi és gazdasági tagozódást, családi ünnepeket stb. stb. E kutatási módszer, szerintem, egyesíti a hagyományos és modern elemeket, és messzemenően megfelel a tárgykutatásban kifejtett új igényeknek. Eszerint a termelőeszköz nem csupán valamely gazdasági tevékenység kelléke, hanem egy meghatározott életforma integrált eleme. Ez a tárgyalási mód ugyanakkor a leírásokban, az egymás után következő fejezetekben bizonyos ismétléseket okoz.

A tradicionális néprajzi dimenzió szempontjából ki kell emelni a térben és a

társadalmi struktúrában való elhelyezés biztonságát. A szerzőknek nem volt célja más helyről származó párhuzamok bemutatása (csupán igen részletes bibliográfiát adnak a más tájakon végzett magyar eszközvizsgálatokról), ezért az Átányon használt tárgyak távolabbi rokonsága nincs ábrázolva. Egységes, átfogó képet kapunk a társadalmi helyzet szerinti eszközcsoportosulásokról. A használati és értékviszonyok megközelítése az egyes tárgyaknak a falu erősen differenciált társadalmában történő pontos elhelyezésével történik. Nem foglalják össze külön fejezetben a szerzők a kronológiát, a különböző eszközféleségek időbeli elhelyezkedését, a változás dinamikáját, bár erre vonatkozóan az egyes tárgymonográfiákban is, valamint az egész eszközállományt áttekintő, rajzokkal illusztrált leltárban is megadják az adatokat. A felmérés idején, zömmel az 1950-es években regisztrált tárgyak több generáció hagyatékából kerültek össze. Véleményem szerint egyetlen eszköz önmagában is dinamikus lehet azáltal, hogy új körülmények közt funkciót változtat. Jogosnak kell elismernünk azokat a célokat, amiket a szerzők maguk elé tűztek, önmagában például igen hasznos és az eszközvilág szerkezetébe újszerű betekintést ad a szerszámok búzában kifejezett értékének megadása, egy korszakra vonatkozóan — ámbár mindez első látásra statikusabb színben tünteti föl az átányi eszközöket, mint amilyenek valójában.

A szerzők módszerének egyik lényeges vonása, hogy gyakran átadják a szót adatközlőiknek, hogy azok verbalizálják a szerzők által keresett összefüggéseket, minősítő véleményeket stb. Az sem véletlen, hogy az egyes alfejezetek előtt mottóként adatközlők tömör, axiómaszerű nyilatkozatai olvashatók. Ebben a leírótechnikában sok érték rejlik. Más kérdés, hogy a legtöbb jelenséget a szerzők mindenekelőtt az adatközlők szempontjából, az adatközlők tapasztalatai, ismeretei alapján világítják meg. Ez önmagában határozott módszertani célkitűzés. Kérdés azonban, hogy amennyiben a község életkörülményeinek és társadalmának a megértése a fő cél, a fenti módszerekkel meddig lehet eljutni. Az eszközök sokféleségét, változását, kicserélődését stb. megindokoló tényezők közt bizonyára vannak olyanok, amelyek az adatközlők számára ismeretlenek, a magyarázatok egy részét nyilván Átányon kívül kell keresnünk. A szerzők például rámutatnak arra, hogy a felszerelések összetétele nem fejezi ki közvetlenül a termelt növények rendszerét, a gazdálkodás struktúráját. Az eszköznek mint néprajzi forrásnak, megvannak a korlátai. Az eszközkomplexum síkján végzett mikroanalízist sokszor valamely más perspektívával kell kiegészíteni. Erre a szerzők is tesznek kísérletet az Átány gazdaságtörténeti helyzetével foglalkozó szakaszokban, de itt további lehetőségek is volnának. A technológiai problémák felől való megközelítés is sok összefüggést megvilágíthat. Néhány éve egy kisebb megszűnt vasüzem hagyatékának egy részét szállítottam be a stockholmi Északi Múzeumba. A tárgyak közt szép számmal szerepeltek az 1950—1960-as években készített kaszapengék, kb. 20 különböző típusban, az eladási kimutatások szerint különböző vásárlókörzetek számára. A pengék technológiai szempontból (méret, súly, ívelődés, nyélhez való beállítás) az árnyalatinál nagyobb különbségeket mutattak. Mi indokolhatta ezt a formai sokféleséget? A tradíció mellett (amelyet bizonyos mértékig a gyártó üzem is fenntartott) bizonnyal a termesztett növények fajtája, ezek aránya, a táj földrajzi és talajadottságai, éghajlat, munkatechnika és még egy sor tényező, amelyeket csak alapos vizsgálat deríthet fel. Ilyen jellegű oknyomozásban nem mindig segít az adatközlő szubjektív magyarázata, aki ugyan pontosan megkülönbözteti a jó és rossz eszközt — de csupán a saját szemszögéből.

A szerzők a tárgyi világ vizsgálatára kialakított látásmódjuk következetes érvényesítésével, fenti megjegyzéseim ellenére, rendet teremtettek az átányi parasztokat körülvevő rendkívül sokrétű eszközkomplexusban. A kötet egyik jelentőségét éppen abban látom, hogy a benne érvényesített kifinomult elemző módszerrel megközelíthetjük saját anyagi környezetünk valóságát is — amit tudományunk soron következő feladatai közé sorolok. Avatott kezekben a kötetben közölt anyag és a benne kifejtett rendszerező elvek még sok összehasonlító kutatásból származó tanulság levonására lesznek alkalmasak.

Bárth János: A kalocsai szállások településnéprajza. Kalocsa, 1975. (Kalocsai múzeumi dolgozatok 1.) 23 cm., 175 l., 20 térk., 12 mell.

Balogh István

Az alföldi paraszti tanyatelepülés-rendszeren belül a kalocsai és a nyíregyházi mindig különleges típusnak számított. Jellegzetes településformája, társadalmi szerkezete és határhasználati rendszere sokáig magyarázatra várt. A nagy határú alföldi falvak és egykori mezővárosok tanyái két alaptípusba sorolhatók. Az egyik típusba tartoznak a határ mérnökileg kimért úthálózatához igazodó szorosabb vagy lazább rendben sorakozó soros, útmenti, a másikba a mérnöki rendezettség nélküli, szabálytalan, laza településű tanyák. Mindkét típus szórvány településforma, a lakóház és a hozzá tartozó melléképületek a tanyához tartozó birtok meghatározott részén, de mindig magányosan, a szomszéd tanyáktól elkülönülten állanak.

A nyíregyházi és kalocsai tanyák, azonos funkciójuk ellenére, zárt települési alakzatban, mintegy kicsiny faluként, egy-egy határrész valamelyik pontján helyezkednek el. A természeti határ vagy a közlekedő utak rendszere még most is elárulja, hogy egy-egy tanyacsoporthoz megfelelő, de egyéni birtokra fel nem osztott terület tartozott. A kalocsai és nyíregyházi, zárt, csoportos tanyatelepülések lakója más társadalmi formációban is élt, mint a szegedi, vagy debreceni magányos tanyák lakója.

Itt a rokoni, vagy szomszédsági kapcsolatok sohasem korlátozódtak az alkalmi találkozásokra. A szűkebb lakóterület és a szorosabb együttélés következtében az itt élők életformája némileg hasonlított a kis falvak lakói életéhez, de a kisfalusi élet- és gazdálkodásforma kötöttsége és zártsága nélkül. A nyíregyházi és kalocsai bokortanya és szállás lakója nem falusi paraszt, hanem mezővárosi polgár utóda volt. Erre bizonyíték Bárth János könyve, amely végre feltárta a kalocsai szállások múltját, és egyben segít megmagyarázni a nyíregyházi bokortanyák kialakulását is. A nyíregyházi tanyalakók külön etnikai csoportnevét a származás még csak megmagyarázza, de a kalocsai szállások lakói életformájuk különbözősége következtében kaptak külön csoportnevet.

Erdei Ferenc a harmincas években megpróbálta meghatározni, hogy a kalocsai szállások tanyalakói életformája miben tér el és mennyiben előnyösen vagy hátrányosan, a magányos tanyák lakóitól. Az összehasonlítás nem szolgált a csoportos tanyalakók javára. Ilyen összehasonlítás Nyíregyháza esetében nem volt és ma sincsen, de annyi bizonyos, hogy a bokortanya településformája egyáltalán nem volt hátrányos lakói dinamizmusára, összehasonlítva a kis falvak és a hajdúsági magányos tanyák lakóival.

Ma már persze ilyen összehasonlításra kevesebb mód volna. De ez a kérdés is csak a könyv olvasása nyomán merült fel bennem. Különben is Bárth János egyelőre csupán a kalocsai, különleges tanyatelepülés-formának eredetét és funkcióját kívánta felderíteni, és ez teljesen sikerült is neki. Ma már tudjuk — és éppen tőle —, hogyan alakult ki a kalocsai szállások településformája, amely a polgári korszakban ismét eljutott a zárt falutelepülés-formáig, végső betetőzésként még az igazgatási önállóságig is, anélkül azonban, hogy a polgári korszak száz éve alatt a szállások valódi értelemben vett falukká váltak volna. A nyíregyháziak idáig csak 1949 után értek el, de ezekből még zárt települések sem igen lesznek, faluk pedig bizonyosan nem.

Bárth János tanulmányának legfőbb érdeme, hogy a levéltári anyag töredékessége és hiányosságai ellenére is megfejtette a csoportos forma létrejöttének legfőbb tényezőjét. Azt már régen tudtuk, hogy tanyák a nagy határú helyeken is csak ott keletkeztek, ahol a falu vagy mezőváros lakóit a határ használati rendjének kialakításában sem a földesúr, sem a faluközösség nem akadályozta, ahol a lakók a határbeli haszonvételek vagy azok egy része felett bizonyos mértékű tulajdonjogi, birtoklási és használati szabadsággal rendelkeztek. Wellmann Imre kutatásai alapján azt is tudjuk, hogy a XVIII. században a jobbágyfalvak határhasználati formái kialakításában a földesúri beavatkozásnak nem csekély része volt.

Kalocsán, éppen úgy, mint Nyíregyházán, a földesúr a mezővárosi lakosoknak a jobbágyfalvakénál jóval nagyobb szabadságot biztosított a határhasználatban. Sem itt, sem ott nem volt a földesúrnak allodiuma, tehát a lakosok munkaszolgáltatására (robot, fuvar, kaszálás) nem volt szüksége. A városhatáron és a városhoz tartozó földesúri pusztákon sem Kalocsán, sem Nyíregyházán nem alakult ki jobbágyi telekszervezet. A mezővárosi telekszervezet ugyanis csak formailag hasonlít az úrbéri falvak telekszervezetéhez. Azért, mert a belső telek és határbeli tartozékai (házutáni földek) ugyan elválaszthatatlanok egymástól, de ez csupán azt jelentette, hogy egymástól függetlenül elidegeníthetők nem voltak. Együttes átruházásukat sem urbarium, sem más jogszabály nem akadá-

lyozta, legfeljebb az, hogy városon kívül lakók nem vehették meg. Ez még nem volt polgári földtulajdon, de csak jogilag, mert ténylegesen az adásvételt nem korlátozta a földesúri tulajdon.

BÁRTH János tanulmánya erre a kérdésre nem ad egyértelmű feleletet, de a különböző elszórt adataiból arra lehet következtetni, hogy az eset itt is ugyanaz, mint Nyíregyházán. Kalocsán a pusztabeli földeket a communitas osztotta ki, meghatározott kulcs szerint, birtokosai a helyi statútum szerinti módon egymás közt szabadon adhatták-vehették.

Mégis van egy különbség, ami a kalocsai és a nyíregyházi tanyásgazdálkodás határhasználati rendszerét megkülönböztette az alföldi tanyásgazdálkodásétól. Az, hogy mindkét helyen a csoportos szállásokhoz és bokrokhoz tartozó szántóföldeket nyomásos (háromfordulós) rendszerben művelték. Arra még nem tudunk feleletet adni, hogy a két hely parasztjait mi indította e művelési technikának fenntartására, de az bizonyos, hogy a település zártságát ez okozta, szétszórt tanyák körül nem lehetett volna a nyomáskényszert és fordulókat kialakítani és fenntartani. A műveléstechnikát előbb csak a célszerűség javasolta, később pedig a ház körüli (kezes) állattartás kényszere tartotta fenn. Az alföldi, dűlőrendszerű, magányos tanyatelepülések területén mindenütt a *szabadgazdálkodás* volt az uralkodó művelési rendszer már a XVIII. században is.

Véleményünk szerint BÁRTH János tanulmánya alapvető értéke ennek a folyamatnak feltárásában található. Ezek a szállások a XVIII. század elején alakultak ki, abban az időben a szállás nemcsak nevében, hanem funkciójában is őrizte még eredeti, XVI—XVII. századi jelentését. Ugyanez áll a tanya szó esetében is (96,109—110 l.). Azt is megállapítsa, hogy a mezővárosi lakosok egyéni pusztabérlése éppen ez idő tájt adta át helyét a communitas általi kollektív bérletrendszernek, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy a mezőváros határhasználatot szabályozó tevékenysége kiszélesedjék (39. l.).

A tanyásgazdálkodás történeti múltja szempontjából döntő jelentőségű megállapításokat tartalmazó műbe egy-két terminológiai pontatlanság és némi tárgyi tévedés is becsúszott. A feudális terményjárandóság (a kilenced és a tized) együttes mennyisége nem kb. 20% (41. l.), hanem pontosan 23,75%, ezt ILA Bálint BÁRTH által idézett tanulmánya már tisztázta (id. h. 102. l.). A *vad talajváltó földművelés* eddig nem volt használatos terminus technicus. A szövegből kitűnik, mit ért alatta, de erre van általánosan elfogadott elnevezés (szabályozatlan gyepváltó művelés vagy gazdálkodás), használata félreértésre is okot ad. Baj lenne az is, ha meggyökeresedne az általa használt településtípus osztályozás (szálláskertes és tanyás), mert nem csak ez volt jellemző az Alföldre, és a kétbeltelkes (ólaskertes) elnevezés célszerűbb s kifejezőbb, mint a nem is általános szálláskertes. De különben is az osztályozásnak az is hibája, hogy a beltelek és tartozéka, az ólaskert, csak elvileg osztott üzemforma. A formai egyezés azonban nem jelenti azt, hogy belterületi lakóház és határbeli tanyás tartozék üzemi funkciója azonos lenne az ólaskertesével. A határbeli szállás későbbi tanyafunkciója sem azonos az ólaskertével. Talán még éppen itt, Kalocsa esetében el is dőlt volna ez, ha többet tudnánk a város alatti kertek korai rendeltetéséről, későbbi funkciójáról és használati módjáról (23. l.). Lehet, hogy ezek kezdetben ólas- vagy szérűskertek voltak, s később lettek városközeli zöldséges- és gyümölcsöskertek.

Megjegyzéseink nem okvetetlenkedésből erednek. BÁRTH János azokhoz a néprajzi kutatókhoz tartozik, akik tudják, hogy a paraszti kultúra recens jelenségeinek történeti előzményei vannak, és ezeket az előzményeket a helyes értelmezés érdekében fel is kell tárni. Tudja azt, hogy a parasztság sem a feudális, sem a polgári korban nem élt elszigetelten a társadalom egyéb osztályaitól és rétegeitől. Tudja azt is, hogy a paraszti kultúra mind az anyagi, mind a társadalmi, mind pedig a szellemi művelődés síkján nem volt teljesen belterjes és autonóm jellegű, tehát mindig a társadalom egésze állapotának figyelembevételével kell foglalkozni vele. Igaz, hogy ez a kultúra mindkét korszakban túlnyomórészt nélkülözte a tartalmának írásba foglalását, de ennek ellenére művelődés volt és az írás nélküli művelődésnek is lehet története. A néprajz ennek a túlnyomórészt írás nélküli műveltségnek a kutatója, s minél inkább történetivé válik e műveltségállomány hordozója, a parasztság, annál inkább művelődéstörténetté válik a néprajz is. Ennek a tudománynak új módszere és kérdésfeltevése még kimunkálásra vár, de BÁRTH János már eredménnyel kutatja a forrásokat és alkalmazza a módszereket.

Népismereti dolgozatok. 1976. Szerkesztette dr. Kós Károly. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1976. 163 l. + 79 ábra + 22 fényképtábla.

Balassa Iván

Érdekes és nagyon fontos könyvvel örvendeztette meg Kós Károly szerkesztésében a Kriterion Könyvkiadó a néprajz iránt érdeklődő olvasót, a néprajzi önkéntes gyűjtőket és a tudományos kutatókat. Egyszerre tankönyv a néprajzi gyűjtésben részt vevők számára, de szerbe-számba veszi az eddigi eredményeket, és egyben a további kutatás útját is kijelöli. Eddig ismeretlen vagy alig ismert fontos adatokat tesz közkincsé, olyanformán, hogy azt a nem szakember is könnyen és érdeklődéssel olvashatja, az etnografus pedig bőven meríthet kitűnő forrásából. Fontos kiadvány ez azért is, mert arról tanúskodik, hogy a kiváló romániai magyar néprajzi kutatógárda mögött, illetve mellett nagyobb számú önkéntes gyűjtőgárda sorakozik fel, akiket az előbbiek nemcsak tanítanak, többek között éppen e könyv segítségével, hanem gyűjtéseiket együtt, egymás mellett adják közre.

Kós Károly bevezetőjében néhány fontos kérdést állapít meg általában a néprajzi kutatás, közelebbről e kötet feladatával kapcsolatban: „A néphagyományok fokozatos feltárása egyáltalán nem szűk szakmai ügy. Fontos feltétele ez a nemzeti, illetve nemzetiségi önismeretnek, a román néppel együtt élő nemzetiségek és a szomszédos népek körében való termékeny létezésnek, az emberiség közös kulturális kincsestárához való méltó hozzájárulásnak". Majd így fejezi be: „Néprajzi tevékenységünkre tehát napjainkban sajátos kétirányú munka vár: meg kell felelnie egyrészt a tudományos kutatás követelményeinek, másrészt a közérdeklődés növekedése által jelzett kívánalmaknak". Mindezeket az alapelveket nagyszerűen tükrözi ez a kötet is.

Kós Károly: *A romániai magyarság néprajzáról* (8—35.) szóló összefoglalása az első ilyen jellegű kísérletnek számít. Reménykeltően sejteti, hogy egy nagyobb méretű összefoglalás lehetőségei érlelődnek, és remélhetőleg erre is minél hamarabb sor kerül.

Két tanulmány (Imreh István: *Jegyzetek néprajzról és történelemről* 30—35.; Szabó T. E. Attila: *A természettudományok és a néprajz határán* 36—40.) a néprajz és a társadalomtudományok kapcsolatának kérdéseit elemzi sok-sok megszívlelendő gondolattal.

Két tudománytörténeti tanulmány (Vámszer Géza: *Néprajzi vonatkozású mozgalmak Csíkban a két háború közti években* 41—46.; Gazda Klára: *A sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum Néprajzi Osztálya* 47—55.) szinte teljesen ismeretlen részleteket rögzít, elemez, sok esetben olyanokat, melyek hatása, példamutatása szinte napjainkig lemérhető.

A kezdő néprajzi gyűjtők megindulásához ad hasznos tanácsokat Molnár István összefoglalása (*Tájékoztató a néprajzi tárgyak gyűjtéséhez* 56—68.), mely elsősorban a helyes irányelveket rögzíti, és reméljük, hogy ehhez az egyes részterületek külön kérdőívei is elkészülhetnek és megjelenhetnek. Szinte ilyennek látszik Nagy Jenő rövid híradása (*Mutatvány egy készülő romániai magyar népi öltözetjegyzékből* 69—72.), vagy legalábbis ez a munkálat ilyen irányba is kiépíthető lenne.

Kiváló összefoglalást kapunk azokról a pályázatokról, önkéntes néprajzi gyűjtésekről, melyek többsége az utóbbi évtizedben hozott kiváló eredményeket. (Szabó Zsolt: *Irányított néprajzi gyűjtőversenyek általános iskolás tanulókkal* 73—84.). Csak néhány számadat: közmondásgyűjtemény közel 23 000, kiszámoló gyűjtés 8 500 egységet eredményezett, népviseletvarró versenyre közel 400 baba (55 cm magas) érkezett be, számos teljesen ismeretlen népviseletről adva hírt, a népi játék- és játékszer-gyűjtésre egypár híján ezer gyermek jelentkezett, és a nagyszerű anyag, a népviseletekkel együtt a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumba került. Egyik legjelesebb vállalkozás az „Ezerjófű 72" népgyógyászati és népi növényismereti verseny, melyre 4000 botanikai lap és nagy mennyiségű feljegyzés érkezett. Ez a „Kovászna megyei árkosi Agronómus Házban áll" a kutatók rendelkezésére. Ez a rövid felsorolás is bizonyítja, hogy az egy-egy tárgykörben irányított gyűjtésnek milyen eredménye lehet.

A továbbiakban hivatásos és önkéntes néprajzkutatók cikkei, adatközlései következnek, melyek mindegyike sok újjal gyarapítja ismereteinket. Látszik, hogy a szerkesztő gazdag anyagból választhatott, mert a tárgyi tagolódás és a nagy földrajzi terület átfogása egyaránt erről tanúskodik. Az alábbiakban aligha vállalkozhatom többre, mint az egyes közlések megemlítésére, esetleg néhány szavas értékelésére, bemutatására.

A halászatot egyetlen irodalmian megírt cikk képviseli (Számadó Ernő: *Régi érmelléki halászat* 85—91.), mely eddigi ismereteinket tovább tágította (Vö. Sőregi János: *Néprajzi és régészeti kutatóutam a biharmegyei Érkeserű község határában.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1942. 47—57.).

Néhány jellegzetes kisipar helyi változatát is megismerhetjük (MOLNÁR István: *A kőrispataki szalmafonás* 92—96.; BURA László: *Egy halódó szatmári kismesterség: a szitakötés* 112—115.), és ezek között különös figyelmet érdemelnek az alig ismert fazekasközpontok bemutatásai (MÓZES Teréz: *A körösrévi és báródi fazekasságról* 97—102.; VÉGH Olivér: *A kalotaszegi Nagypetri fazekasságáról* 108—111.; KISS András: *A magyarláposi fazekasság;* HORVÁTH Stefánia: *Gyermekek néprajzi gyűjtései* című cikkében 157—161.).

A népi díszítőművészet néhány területét tárja fel néhány értékes tanulmány (SERES András: *Hétfalusi „csángó bútor"* 103—107.; SZENTIMREI Judit: *Széki iratos és varrattos munkák* 116—121.; KISS Ilona: *A lozsádi rojtok* 122—124.), de bepillanthatunk egy vásár régi életébe is (DUKA János: *Margittai vásár* 125—130.). Egészen ismeretlen adatokat közöl VITA Zsigmond a Nagyenyed környéki mustárkészítésről (131—132.).

A szellemi kultúra cikkei közül különösen érdekes az a vizsgálat, melyet Magyardécsén a bölcsődalokkal kapcsolatban végeztek (FARAGÓ József: *Magyardécsei bölcsődalok* 133—141.). Újabb adatokat kapunk a székely lakodalmi pereccel kapcsolatban (BALÁZS Lajos: *A csíkszentdomokosi lakodalmi perec* 142—146.). A tanulmánykötetet két néptánccal, illetve táncszokással foglalkozó cikk zárja (DÁNIELISZ Endre: *Munkavégző táncszokások Bihardiószegen* 147—150.; SZÁSZ Judit: *A lozsádiak egykori tánca, a lin* 151—156.).

Jó érzéssel és azzal a kívánsággal teszi le az olvasó a könyvet, hogy bárcsak minél több hasonló követné azt a néprajzkutatók képzésére, az érdeklődő olvasók gyönyörűségére és a tudományos kutatók ismereteinek további szélesítésére.

A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 1. Szerkesztő: ÉRY István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter. Készült a szolnoki Damjanich János Múzeum rotaüzemében. Budapest, 1975. 382 l.

Selmeczi Kovács Attila

A terjedelmes kiadvány több éves nagyszabású kollektív munka eredménye, amely a hazai céhemlékek legteljesebb feltárását jelenti. A számítógépes technikára épített adatfeldolgozás és tárolás 112 közgyűjtemény anyagát vette számba, 212 céhes szervezetbe tartozó foglalkozást rendszerezett 1000 településről. Az írásos dokumentációhoz 61 múzeumban őrzött közel 470 műhelyfelszerelés és csaknem ugyanannyi egyedi tárgy nyilvántartásba vétele és számítógépes adattárolása járul. A számok önmagukban is tanúskodnak az 1971 óta folyó országos méretű gyűjtő- és feldolgozó tevékenység intenzitásáról. Ezt a — tudományos munka szervezésének példájául is szolgáló — vállalkozást tulajdonképpen a veszprémi Bakony Múzeumban ÉRY István és NAGYBÁKAY Péter több évtizedes sokoldalú és előrelátó munkája alapozta meg.

A céhkataszter tartalmi összetétele jóval szélesebb az említett két témacsoportnál. Elöljáróban az adatgyűjtés eszközéül szolgáló adatlapokkal ismerkedik meg az érdeklődő olvasó. Az adatlapok segítségével gyűjtött és rögzített forrásanyag számítógépes feldolgozásának technikai eljárásait és rendszertani ismertetését adja FARAGÓ Kálmán, amit ő dolgozott ki. Ezt követi a dokumentumok őrzőhelyeinek és a céhszervezeteknek kódszámmal ellátott jegyzéke, amihez a céhszervezetekhez nem köthető tárgyak terjedelmes sora kapcsolódik (NAGYBÁKAY Péter munkája). DOMONKOS Ottó készítette el a már említett Kézművesipari műhely- és szerszámkatasztert őrző helyek és mesterségek szerint csoportosítva. Régi igény kielégítésére hivatott a Kézművesipari mesterségnév szótár (NAGY Lajos munkája), amely számottevő előzmény nélkül félezer magyar, német és latin mesterségnevet közöl, a megfelelő kódjelekkel azonosítva. A kiadvány további része (kb. egyharmada) „technikai adattár": az eddig feltárt összes céhemlék (29 csoportba osztott) gépi kódjele, valamint annak több oldalú áttekintésére szolgáló mutatórendszer.

A kutatás nemzetközi kiterjesztésének és összehangolásának kezdettől érvényesülő szándékát a kiadvány angol és német nyelvű teljes szövegfordítása fejezi ki. A legnagyobb elismerést érdemlő, továbbra is aktívan folyó munka új távlatokat nyit meg a kapcsolódó társadalomtudományok előtt.

Howell, David: Hungarian Ethnography. A Bibliography of English Language Resources. Hungarian Research Center, New Brunswick, New Jersey 1975. 24 l.

Hofer Tamás

Ez a kis füzet 319 bibliográfiai adatot tartalmaz angol nyelvű magyar néprajzi publikációkról egy antropológiai fogalmak szerint rendezett szakmutatóval. Előszava csupán válogatást ígér, amely néhány fontosabb munkával számba veszi az érintkező szakterületeket is (az ENSZ és az amerikai kormány különböző szervezeteinek hivatalos kiadványai Magyarország demográfiájáról, munkaerőhelyzetéről, közegészségügyéről, gazdaságáról, néhány nyelvészeti, településföldrajzi, történettudományi, szociológiai munka, Amerikába települt magyarok körében végzett vizsgálatok, sajnos néhány elfogult politikai írás is). A fiatal szerző a University of Virginián tanult antropológiát, azzal a reménnyel, hogy területileg Magyarországra specializálódhat.

Ha a teljességet nem is kérjük számon, egyes aránytalanságok szembetűnnek: Bartók Béla például csak két, Kodály Zoltán csak egy, és ketten együtt még egy további címmel szerepelnek. Az amerikai olvasónak bizonyára jó szolgálatot tesz így is a bibliográfia azzal, hogy az Acta Ethnographica, The New Hungarian Quarterly stb. cikkeit és a hazai angol nyelvű publikációk adatait fölsorolja. Másfelől a magyar kutató a tengeren túli címek közt találhat érdekességeket, pl. a közelmúltban az Egyesült Államokban készült magyar vonatkozású disszertációk adatait. Az egész kiadványra azonban mint jelenségre érdemes a figyelmet fölhívni. A magyar néprajz hosszú időn át úgy tűnhetett, csupán magyarokra tartozó „belső ügy". A nemzetközi tudományosság csupán összehasonlító adatokat igényel belőle, illetve általános kérdések vitájában érvként használható eseteket (amiként például Róheim Géza 1950-ben a modern nemzetekben is közös személyiség-típust feltételező Ruth Benedict- és Margaret Mead-féle hipotézisekkel magyar adatokat használva szállt vitába). Ez a füzet arra mutat, hogy önmagáért is egyre inkább akadnak idegen vállalkozók a magyar néprajz művelésére, túl a hazai eredmények közvetítésén. Továbbmenően ez a vázlatos áttekintés figyelmeztethet arra is, hogy a magyar néprajz ismereteiből voltaképp milyen kevés az, amit az angolul olvasó, hosszas könyvtári kutatás nyomán is egyáltalán megtalálhat.

Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 226 l.

Selmeczi Kovács Attila

A nyelvjáráskutatás új területét feltáró kötet a néprajzi vizsgálatok számára is figyelemre méltó anyagot ad közre. A szerzők Kaposvár vidékének (Külső-Somogy és Zselicség) 60 helységében 14 háziállatra vonatkozó 233 kérdésre gyűjtöttek adatokat. Ennek legtöbbje az állatok közszóként használatos nyelvjárási megnevezése (96 kérdés) és hangutánzó ige (53), de 16 állathívogató és 32 állatterelő kérdés és annak anyaga is szerepel, különösen a szarvasmarhával és tyúkfélékkel kapcsolatban. Feltétlenül említést érdemel az állathívogatók és terelők nyelvi elemzésének az az eredeti módszere, hogy a szófaji, mondattani problémákat az ember és állat közötti kommunikációs oldalról közelítik meg a szerzők. A tanulságos elméleti és módszertani feldolgozást terjedelmes adattár egészíti ki, amely minden kérdést és arra adott választ tartalmaz. 50 mintatérkép és részletes szómutató teszi teljessé, egyben jól használhatóvá az ötletes és újszerű munkát.

Vöő István: A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó rendszere. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975. 181 l.

Gunda Béla

Címe szerint ez a könyv elég távol áll a hétköznapi értelemben vett néprajztól. Mégis szükségesnek tartom, hogy megemlékezzem róla. A szerző a könyvében ismeretlen adatokkal világítja meg a bánsági magyar falvak településtörténetét, etnikai felmorzsolódását. A Szeged, Makó környékéről, a békési, hevesi, aradi, abaúji falvakból származó telepesek nyelvi akkulturációs folyamatai (az *ö*-zés, *í*-zés elhagyása s az *ë*-zés izmosodása) együtt járnak a műveltségi hasonulással, ami PALÁDI-KOVÁCS Attila *Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban* (Népi kultúra — népi társadalom VII. 1973. 291—326. l.) c. tanulmányából is kiderül. A temesi Lázárvölgy lakóit — csak egy példát említve — a századforduló táján Nyitrából telepítették, de Vöő István már csupán három idősebb házaspártól gyűjthetett. A falu lakóit Lugos fejlődő ipara szippantotta fel, s a félmaroknyi magyarság palóc eredetét származásuk ismerete s nem nyelvi sajátságaik őrzik. Az alig számon tartott magyar falvakból (Fibis, Magyarszentmárton, Végvár stb.) anekdotákat, a kenyérsütésre, disznóvágásra, baromfitartásra vonatkozó népnyelvi szövegeket közöl Vöő István, akinek bánáti magyar népnyelvi atlaszát az etnográfusok és folkloristák is várják.

Szabó T. E. Attila—Péntek János: Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976.

Csoma Zsigmond

Újabb értékkel gyarapodott a romániai magyar nemzetiségi könyvkiadás. E könyv jelentőségét az növeli, hogy a néprajztudománynak egy elhanyagolt, a szintézistől még nagyon messze álló ágában nyújt megbízható, pontos adatokat. A magyar etnobotanika jelenlegi helyzete addig nem is változhat meg, míg egy botanikához értő néprajzkutató (!) vagy néprajzhoz értő botanikus (személy vagy csoport) nem tűz ki hasonló jellegű feladatokat maga elé, mint SZABÓ T. E. Attila és PÉNTEK János!

A növények ismerete a magyar paraszt életében nagyon jelentős volt. Mindennap találkozott, dolgozott, díszített velük vagy a formakincsükkel. Intenzívebb tanulmányozásuk nemcsak az anyagi műveltségen, hanem a folklóron belül is fontos lenne!

Mindezen hiányosságokból adódó feszültséget próbálja feloldani Erdély területén ez a kiváló könyv. A növények morfológiai leírásában a jellegzetes bélyegek megismertetésére törekednek a szerzők. Evvel a könnyebb felismerést, pontosabb meghatározást teszik lehetővé. A vad és kultúrnövényeket a természetes és a termesztett környezetükben mutatják be. A növények szerepét a folklórban is végigkísérik. A könyv alapos gyűjtési útmutatóval ösztönzi a gyakorlati gyűjtést és a herbáriumkészítést.

Mindehhez természetesen a szerzőknek a növénytan, néprajz, nyelvészet, növénytermesztés komplex tudása szükséges. Csak így tisztázódhatott, hogy pl. a Mezőségen és a Székelyföldön a *cserefá*nak nevezett fa nem a *csertölgy* (Quercus cerris), hanem a *kocsánytalan tölgy* a (Quercus petrea) (105. l.).

A növényeknél a szinonim neveket is említik. A szinonim nevek gazdagsága a növény kedveltségére, gyakori, széles körű felhasználására engednek következtetni. Ugyanekkor olyan biológiai szempontok is jelentősek lehetnek itt, hogy pl. könnyen szaporodik vagy szaporítható vegetatív vagy generatív úton stb. Kalotaszeg nagy babtermesztését a népi fajtanevek tobzódó bősége is mutatja, — nem sokkal több mint száz —, bár rámutatnak arra, hogy egy-egy fajtára több fajtanév is vonatkozik.

Sok neve lehet egy növénynek, ha az valamiért, kellemetlenséget, veszélyt okozva felhívja magára a figyelmet.

Előfordul — amit a szerzők említenek —, hogy az adott növény népi neve csak egy faluban szerepel, mert csak az ott élők közösségének jelent valamit.

A könyv szemléletesen mutatja be a román—magyar növénynévbeli egymásrahatást, kölcsönhatást.

A növények folklórbeli jelentősége oly nagy, hogy nélkülük népdalt — akár szimbolikus jelentéssel is — szinte nem is találunk. Ugyancsak megtalálhatók a mondákban, mondókákban, találós kérdésekben, táncbeli táncszókban, a hitvilágban és a gyógyászat-

ban. A növényekről ismertetett babonák, hiedelmek egyrészt a felhasználásukkal kapcsolatosak, másrészt a termesztésükre, munkaműveleteikre vonatkoznak.

Az etnobotanika előtt még nagy feladatok állnak — még akkor is, ha főleg az újabb kori növénykultúrák néprajzi monográfiái már ismertek. (Kukorica, paprika, dohány, a burgonya és az olajos növényeké is.) Azonban nem ismerjük még teljesen pl. az áldozati, mágikus tisztelettel övezett növényeket.

Érdemes volna kutatni az etnobotanikában is kimutatható etnikumhoz kapcsolódó jellegzetességeket.

Ugyancsak fontos volna a rituális, liturgikus események növényeit, virágait jelentéstartalmukkal együtt összegyűjteni és rögzíteni.

A növények, főleg a virágok, virágos indák kiapadhatatlan forrásai az ornamentikának. Megtalálhatók a népművészetben a természetes, reális ábrázolástól az elvonatkoztatott absztrahálásig minden stádiumban. Szemléletes példákon keresztül mutatják be a szerzők ezt az utat. Ha több ilyen jellegű növényornamentika-elemzést tarthatunk majd kezünkben, akkor elvégezhető lesz a díszítések alapos művészettörténeti vizsgálata. Esetleg rámutathatunk majd egyes újonnan termesztett növényfajok kedveltté-divattá válása utáni bizonyos motívumváltásra is.

Mindezekért egyedülálló e könyv. Erdélyre vonatkozó történeti adatokkal való kiegészítése — mint az a *baraboly* (Chaerophyllum bulbosum) esetében történt — ritka agrártörténeti, művelődéstörténeti értékűvé is tenné! Hasonló alaposságú munkával, etnobotanikai módszerekkel válhatnak ismertté a termelésből kiszorult régi szőlő- és gyümölcsfajták, valamint az eddig még szinte kutatatlan templom- és temetőkertek, paraszti virágos, fűszer-, gyógynövénykertek, a káposztás- és dinnyéskertek.

Csak sajnálhatjuk, hogy a jellegzetes szép növényábrák nem színesek. A gondos munkát mutatja, hogy a sok latin nevet kisebb hibáktól eltekintve pontosan nyomták, s ez a kiadót is dicséri. A növénygyűjtés ismertetését — s ezzel a könyvet is — szakirodalmi tájékoztató, a helységek és amatőr gyűjtők neve, címe, valamint latin, hivatalos magyar és a népi növénynevek jegyzéke zárja. Az itt elért eredmény egyben a széles alapokon nyugvó ifjúsági, amatőr etnobotanikai gyűjtés sikere is!

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. XII. 6. — Terjedelem: 9,45 (A/5) ív
78.5248 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXVIII **1977** **Nr. 4**

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. Red.: J. Szabadfalvi — Z. Ujváry *(Vajkai A.)* — Fél, Edit und Tamás Hofer: Geräte der Átányer Bauern *(Szabó M.)* — Bárth János: A kalocsai szállások településnéprajza *(Balogh I.)* — Népismereti dolgozatok. 1976. Szerk.: dr. Kós Károly *(Balassa I.)* — A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. 1. Szerk.: Éry István—Nagy Lajos—Nagybákay Péter *(Selmeczi Kovács A.)* — Howell, David: Hungarian Ethnography *(Hofer T.)* — Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza *(Selmeczi Kovács A.)* — Vöő István: A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó rendszere *(Gunda B.)* — Szabó T. E. Attila—Péntek János: Ezerjófű *(Csoma Zs.)*

ETHNOGRAPHIA ist das zentrale Organ der ungarischen Ethnographie. Seit der Gründung 1890 durch die Ungarische Ethnographische Gesellschaft erscheint ununterbrochen jährlich ein Band (längere Zeit unter dem doppelten Namen Ethnographia — Népélet). Ein Jahrgang enthält 4 Nummern, Herausgeber ist der Akademie-Verlag. Manuskripte, Korrespondenz, Rezensionsmaterial bitte an den Redakteur: Tamás Hofer, H—1087 Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Ungarn.

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Az ETHNOGRAPHIA előfizethető személyesen vagy postai úton a következő intézményeknél: POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. Pénzforgalmi jelzőszám: KHI – 215 – 96162; AKADÉMIAI KIADÓ, 1363 Budapest Alkotmány u. 21 (telefon 111-010). Pénzforgalmi jelzőszám: 215 – 11488; – Az ETHNOGRAPHIA példányonként megvásárolható: az Akadémiai Kiadónál és az Akadémiai Könyvesboltban. Régi évfolyamai – a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára kedvezményesen – megvásárolhatók vagy postai úton megrendelhetők a Társaságnál

General Distributor: KULTURA Hungarian Trading Company for Books and Newspapers H—1389 Bp. P. O. Box. 149.

Ára: 18,— Ft
Előfizetés egy évre: 56,— Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014-1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXVIII **1977** **4**

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Abhandlungen — Articles — Статьи

Dömötör, Tekla: Typisierung in Volkssagen — Типизация в народных рассказах .. 529
Esze, Tamás: Танец Ракоци — Der Tanz Ferenc Rákóczi's 540
Fügedi, Erik: Чудеса Яноша Капистрана. Встреча с народной религичностью средневековья — Die Wunder des Johannes Capistranus. Ein Einblick in die mittelalterliche Religiosität des Volkes 555

Kleinere Studien, Mitteilungen — Short Communications — Краткие сообщения

Ortutay, Gyula: „Should the message come again . . ." 565
Mészáros, István: Blasiusumgang in Pápateszér, 1845 566
Fried, István: Ungarische Volkslieder in einer russischen Publikation 566

Forscher und Forschungsgeschichte — Biographies and History of Science — Исследователи и история этнографии

Dömötör, Tekla: Manga János 1906—1977 574
Szabadfalvi, József: Lajos Árpád 1911—1976 577
Verebélyi, Kincső: Róheim Géza 580
Gunda, Béla: Selection from the letters of Géza Róheim 595

Chronik — Reports — Хроника

Voigt, Vilmos: Finnish-Hungarian Symposium on Genre-Theory 600
Kríza, Ildikó: Symposium on comic elements in folklore 602
Gráfik, Imre: Decennial of the Museum of Transport 604
Andorka, Rudolf: On the activities of the „Cambridge Group for the History of Population and Social Structure" 606

Besprechungen — Reviews — Рецензии

Aufzählung s. Siete 3. des Umschlages 610